

# ॥ बेळगांव रामतत्त्व ॥

खाली लिहिलेली पुस्तके

किं० रु०

श्रीमहाभारत सटीक उत्तमदर्शपाचे.  
श्रीमद्भगवत विजयध्वजी टीका.  
तात्पर्यनिर्णय पदच्छेदमोह्याअक्षरांतछापत  
आहे जनार्दनीटीका. नवीन आवृत्ति मोठेअक्षर.

विष्णुपराण. सटीक

बालमीकीय(रामायण सटीक.

बालबोधलिपी कानडीभाषा.

श्रीमद्वाशिाजकृत तात्पर्यनिर्णय.

हरिकथासुतसार.

दासरपदगुळु भाग १ ला.

दासरपदगुळु भाग २ रा.

हरिवंश सटीक.

ब्रह्मसूत्रभाष्यतत्त्वप्रकाशिकाटीका.

इदं पुस्तकं बेळगांवनगरस्थारामतत्त्वप्रकाशकमुद्रणय  
गणपतकृष्णाजीमुद्रणयंत्रालये तदधिपति

# प्रकाश छापखाना. ॥

आमच्याकडे मिळतात.

मध्यविजय सटीक.

वैष्णवीब्रह्मकर्म आवृत्ती २ विषय ७०

स्मृत्यर्थसागर छलारी.

मूलाद्यंत श्लोक सटीक.

मध्यविजयमूळ मोठे अक्षर,

मध्यविजय.

वर्णसहस्रनाम वैष्णवी भाष्य.

वायुस्तुति सटीक. छलारी

द्वादशस्तोत्र सटीक.

वायुस्तुति सटीक.

सत्यनारायण पू० क० सार्थ.

हरितालिका पू० क० सार्थ.

ऋषिपंचमी पू० क० सार्थ.

त्रालयाधिपतिना सावंतोपहावाजीरामचंद्रेण मोहमय्य॥

ना आत्मारामकान्होबाभिख्येन मुद्रापितम्.

तिसद्वीतयोपदिश्य गृहीतशस्त्रकृत्वा  
अर्जुनबाणै रथादपातयदित्यादि.

२६

भी ३०

द्रोणयुद्धं कुर्वतिसति अर्जुनेन भगदत्तवधः । चक्रव्यूहोऽभिमन्युमृतसति श्रीकृष्ण  
निशिअर्जुनकैलासमतिनीत्वा ॥ रुद्रदत्तास्रवटात्सैवं धवातयित्वा धृष्टद्युम्नेन द्रोणेन ॥ ३१  
ति नारायणास्त्राद्दीप्तरक्षेत्यादि.

२७

न पार्थेन युद्धे पराजितेन कर्णे पुनश्चाल्यं सारथिमावाप्य बाणैर्युधिष्ठिरशीर्णांगं शिरः  
गतं अर्जुनं च श्रीकृष्णो मित्यारोपात् भीमदुःशामनेन हते सति पश्चात्कर्णः अर्जुनेन हतः ॥ ३२  
त्यादि

२८

युधिष्ठिरेण शल्यवधे कृतसति समस्ते कुरुकुले पाथहते सति भीमेन दुर्योधनो वनादिशते  
हते सति रावौ अश्वत्थाम्ना शिबिरे सुमानं वेधे कृतसति श्रीकृष्णः राज्यं प्राप्तवान् पाण्डव  
न् परीक्षितं च ब्रह्मास्त्राद्भद्रक्ष

२९

विभ्रंयुताभ्यां कृष्णाभ्यां राज्येभिषिक्तः धर्मजः स्वनिन्दकेभिश्च ब्राह्मणेन्द्रगयसि ॥

उभयं कुण्डघातौ भूत ततः कृष्णवचनतः भीष्ममादिलिखधर्मनिर्णयं शुश्रावेत्यादि.

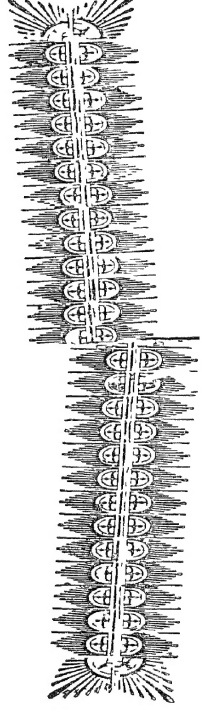
भीष्मः श्रीकृष्णं स्मृत्वा स्वमूर्तरूपं प्राप युधिष्ठिरः श्रीकृष्णेन शासितः सन् निर्दुःखः  
धर्मनिरतश्च भूत्वा स्वराज्ये कर्त्तुं निजिन्य राज्यं जुगोप श्रीकृष्णः पार्थं बोधयित्वा ब्रह्म  
णाय मृतं शिरशु पुनरादाय दत्त्वा पाण्डैर्ध्वङ्गकारयाभ्यसेत्यादि  
श्रीकृष्णेन युक्ता पाण्डवाः क्षितिर्निरक्षुः धर्मराजः भगवत्प्रीतये धर्मनिरतो भूत् भीम  
वचनात् वैवराय विशिष्टं वनं गतं धृतराष्ट्रं श्रीवेदव्यासः निजमनोऽपि दृष्टवंतं चकार पार्थाः

भगवत्पदं स्मरन्तं संतः प्रमुदुः

श्रीकृष्णः अश्वमेधया गच्छन् विप्रशपातस्वयूहकन्दहेन यदुकुलं नाशयित्वा दे  
वैः प्रार्थितः सन् शैल्ययादिभिर्युतः स्वलोकमागतु ततः पाण्डवा अपि निजपदं प्रापुः  
त्याः विष्णुवैष्णवदेवात् तमसि निषतिताः ततः श्रीहर्षिकृष्णो भवत् कलिधुगतिं दुर्जन

नाशाय कल्कस्यात्मा भविष्यतीत्यादि निर्णयः

संपूर्णोऽयमनुक्रमः ।



गवत्सेवां कर्तुं पांडितनयाः संतो जज्ञिरे.

गर्गाचार्यात् क्षत्रिययोग्यान् संस्कारान् प्राप्य बालचरितैः गोपानगोपीश्वरसौम्य  
सवत्सार्धेन श्वरक्षन् कालियसर्पदमयित्वा दावाह्मिण्या विप्रवनिताप्रीतिं कृत्वा गोवर्धन  
मुद्दृत्य गोगोपगोपालान् संरक्ष्य निशासुकीडां कृत्वा मधुरांगत्वा गजं दृष्ट्वा  
हृतवानित्यादि.

श्रीकृष्णः पितरौ विमोच्य उग्रसेनाय राज्यं दत्त्वा गुरोः सौदिपिनेभृतं पुत्रमानी-  
त्या युधिजरासंधाघरीन् विजित्य पितृहीनान् स्वन्नगरं प्राप्तं पांडवां वृद्धा उद्धवव-  
नं ददातीन् गतविरहशोकं श्चक्रोत्यादि.

पांडवाः व्यासस्वरूपादपि भगवतः सकाशात् विदितवेषाः भूतः संतोषं प्रापुः तथा  
पांस्वपुत्रार्थं विचेच्छया परशुरामंगत्वा वसमादासपुत्रं विद्याभूत्वा द्रुपदराजसमीपि ग-  
तत्राप्यनामकामः सन् शिष्यत्वेन परिगृहीतकुरुपांडवेश्वरः अस्त्राविद्यां दत्तुं

श्रीकृष्णः नृपैः सह पुनरागतं जरासंधं ज्ञात्वा नीतिये अश्वजेन सह अतिगहनं शो-  
गिरिं गत्वा तत्रागतं द्रुडात् लब्धकिरीटोभूत्वा उच्चतपस्वताश्चादागत्य रिपून् विजि-  
तं मुगालवासुदेवं हत्वा मधुरां प्राप

जरासंधादिसर्ववृत्तीन् भग्नशां कृत्वा पट्टाभिषिक्तो भूत्वा भीष्मकेण सह तः स-  
कालयवनहवनानंतरं रुमिणीमूढा दुर्गवेश्वरस्यार्दिकां विजगाय सत्यसाधराणि  
हणं कृत्वा श्वेत्यादि.

भीमसेनं विना अस्त्रज्ञं पञ्चविंशतिजुनः द्रुपदराजं वृद्धाद्रोणाय गुरुदक्षिणां प्रदात् तथ  
पदोपि द्रोणांतं कुरुपुत्रं अर्जुनाय दातुं योग्यं पुत्रीं चाप्तवान् धर्मजश्वरणावतराज्यं  
सर्वानित्यादि.

पांडवानां लाक्षागुरुहर्तृन् भीमैर्न हिडं वहनं हिडिं वृद्धाहं च एकचक्रमग्रे पांड-  
वानां शिक्षायाश्चोक्तवातः भीमेन वद्धवधः पांचालनगरे द्रौपदीपाणिग्रहणं पांडवा-  
रणे अखिलभूषितां जिह्वा हस्तिनपुरं प्राप्य इंद्रप्रस्थगता अभूवन्  
क्षीपुर्न दिव्यपांडवानां रक्षकः अष्टमहिषिणां पिपः श्रीकृष्णः शतधन्वानं हत्वा  
वारदं कृतारुद्रमुत्सवदं वरकंहत्वा पारिजातचक्रमपहृत्य वहोः स्त्रियं कृद्धा अर्जुनाय

रथभगिनीं सुभद्रां दत्त्वा खंडिवदाहमकारयत्

पांडवार्थं भेषजसंस्कारयित्वा स्वपुंगवा ततः सूर्यपर्वणिकुरुक्षेत्रमागत्य पुनर्द्वारं  
कापुंगवा यज्ञं कृत्वा पांडवान् प्राप्य भीमेन जरासंधं निहत्य पांडवैः राजसूययागं  
कारयित्वा पुनर्द्वारं कां प्रातः अक्षक्रीडायां पराजितपांडवैः भृत्यैश्च

पांडवा अरण्यं प्राप्य भीमकृत्वा कर्मीषधानंतरं कृष्यादीन् पोषयतः स्थिताः । ततश्चां  
हृत्वाः दंष्ट्रं गवाहति वार्तां श्रुत्वा आगतेन श्रीकृष्णेन संशान्तिताः शंतः जयद्रथं जिह्वा  
घोरयाज्वालादिं द्रयेषितं चित्रेन दिगं वधे द्वाद्दुर्धुषिना दीनं विमोच्य यक्षरूपधर्मप्रसा-  
दं प्राप्तः

वेपथिरंगताः पांडवाः विराटालयं प्राप्य विराटदेहस्य विष्णुमेवाकृत्वा भीमकृतमच्छ-  
कीचकदिदधानंतरं गोश्रहणार्थमागतान् सुशर्मभीष्मद्रोणादीं गृज्जत्वा विराटेन सं-  
शान्तिताः ततश्च गतं कृष्णं प्राप्य अभिमन्योरर्थं उत्तरालं बधंतः

द्रुपदं प्रेषितं द्रक्षिणां च याऽपि धृतराष्ट्रः पांडवेश्वरः राज्यं न दात् तदा श्रीकृष्णो जुन-  
स्य साहाय्यं कृतवान् किंच कुरुपांडवसंवाचार्यहस्तिनपुरंगत्वा स्ववचने दुर्योधेनादीनां  
अतिभिलषते सति पुनः पार्थान्मापेत्यादि.

अर्जुनसार्थं भूत्वा युद्धोन्मुखे कुरुपांडवसेने दृष्ट्वा करुणया जग्मिषत् शक्रं फल्गुनं म-

## ॥ श्रीमन्महाभारततत्त्वनिर्णयस्य विषयानुक्रमः ॥

अध्यायार्कः

अध्यायार्कः

१

भगवतः मूढैः पूर्वस्थितिः जगद्दुरत्वं सुखनिधित्वं अमितवासुदेवादिरूपेण क्रीडाकर्तृत्वं सदातारतम्योपेतब्रह्मादिदेवागणयसुगुणत्वं वेदवेद्यत्वं दोषरहितत्वं मर्त्यवृत्त्याअसुरजनमोहकत्वं भक्तानामुक्तिदातृत्वं देविणात्मोदातृत्वं येययादिसंज्ञास्त्रार्थनिर्णयः

२

कलौभारतादिसदृशसमूहे अन्यथाज्ञानिभिर्विलुलितेसां श्रीवेदव्यासेनप्रति श्रीमदाचार्यवर्यः विष्णोः सर्वोत्तमत्वस्य सुराणां तारतम्यस्य वायोजोवाचमत्वादिदं स्पष्टं प्रतिपादकानि सुवाक्यान्युज्जहार.

३

भगवानादौ वासुदेवादिवचतूरूपोभूत्वा क्रमशः ब्रह्मादिदेवान्ब्रह्मांडंअजन् दिदेवान्सृष्ट्वाअंततोहरति तथापूर्ववदेव अस्पृजगतः स्रष्टा मत्स्यादिरूपेणा तीर्थं स्वांशाविष्टरक्ष्मणाद्यनुजैः सह रामानामादशरथात्मजोभूदितिसर्गानुसर्गपादार्था निर्णयः

४

रामनाम्नः श्रीहरेः नित्यप्रबुद्धस्यापि जनमोहकवृद्धिः स्वदृशेनसज्जनह्लादकत्वांश्चिर्विभियकारिताटकांहवाविश्वामित्रकतुरक्षकत्वंअहल्यामुद्धृत्यपत्यसंयोजनं हर्चांश्चमृत्वाजानकीपरिणयः अयोध्यापुरमार्गेपरशुरामजयः अयोध्याप्रवेशश्चेत्यादि

५

श्रीरामः मातृवचनेन राज्ञ्यत्यक्त्वावनंगतः सन् काकाक्षिगोदयंहत्वा शूर्पणखां विकर्णनासिकां कृत्वा सरादिराक्षसान् मारीचचहत्वा रावणहृतासीतां अन्वेयपञ्च वयंपांप्राप्तः सन् हनुमन्सुग्रीवाभ्यांविदितोभूदित्यादि

६

ततः सुग्रीवोपागमित्रं प्राप्य वालिवधेक्षणं कृत्वा सततालान्निविधवालिहनं कृत्वा

सुग्रीवं कपिराज्यस्थपयिषवा सीतान्वेषणार्थं दक्षिणाशांगतेन हनूमता अन्विषतः गेसंतु तामूदित्यादि

श्रीहेमामनरामानुग्रहतः तीर्णाद्विधः सन् लंकां प्रविश्य वेदेदितृष्या वनं भङ्गत्वा अक्षादिराक्षसान्संहृत्य दशकं वरं दीक्ष्य लंकां दांभ्या पुनरन्विषतोर्वा कपिभिः सह श्रीरामं प्राप्य ननाम

श्रीरामः कपिसैन्ययुतः सन् दक्षिणसमुद्रमार्गत्य विभीषणाया राज्यं दत्त्वा समुद्रेण प्रार्थितः सन् संवत्स्रं लंकां प्राप्य इंद्रजिह्वं कर्णदशाननादिराक्षसान्हत्वा जानकीमादाय स्वपुरं प्राप्त इत्यादि.

ततः साध्वाज्यं प्रातः सन् भरतयुवराज्यं भिषिष्य स्वजनान् रक्षन् सीतायां दौ पुत्रौ जनयित्वा युज्ञैः स्वमेवायजत् सीतानिमित्तं भूमिगतदैन्यान् विमोह्य ब्रह्मादिवैभार्थितः सन् हनूमते वरं दत्त्वा स्वधाममातोभूदित्यादि.

श्रीहरिः समुद्रमथनादिचरितेन देवैः भुतः सन् सज्जानार्थं पराशरऋषिणा सन्यवर्त्या व्यासत्वेनावतीर्थं वेदविभांगकृत्वा सर्वाणि शास्त्राणि च विधाय स्वभक्तैः पुजानं संस्थाप्य तद्गुह्यं कलिं शमयामास

यस्मिंश्चंद्रवंशे पुंरूपाः यदुभरतादयः भीष्माविकेया यादवाश्चजाताः तस्मिन्वंशे भूभारक्षयमिच्छन् ब्रह्मादिभिः प्रार्थितः श्रीनारायणः देवैः सह आर्विबुधैः प्रामास श्रीहरिः असुदेवतः देवक्या अग्रजयुतः सत्त्वतीर्थं व्रजं गत्वा पूतनां शकटं च हत्वा जनन्यैस्वमुखे सिष्वं प्रदूर्य तृणावर्तजवान् तथा भगवद्वतारान्यूर्वपरतश्च भर्मा व्यादयः स

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ श्रीमदानन्दतीर्थगुरुभ्योनमः ॥ ॐ नमोभगवतेवासुदेवाय ॥ नारायणपूणगुणैकदेहं जन्मादिदंज्ञानविबन्धहेतुम् ॥ विश्वस्यभक्तेतरसौख्यदुःख  
सङ्घेतुमीशींशविततंनमामि ॥ १ ॥ नमामिनीलांबुदकांतिकांतं व्यासिनस्ताखिलदोषपुंजं ॥ ज्ञानादिदं ब्रह्मशिवादिकेभ्यः सत्तर्कमुद्राभययुक्तहस्तं ॥ २ ॥ जयतिश्री-  
मदानन्दतीर्थमार्तचङ्गौः ॥ यत्संपर्कःसतामोहशर्वोसमदोदलद् ॥ ३ ॥ गुरुन्नत्वाभारतार्थनिर्णयस्यप्रदीपिका ॥ वेदांगतीर्थसद्वाख्यामाश्रित्यक्रियते  
मया ॥ ४ ॥ महाभारततात्पर्यनिर्णयस्यप्रदीपिकां ॥ कर्तुमुद्योगिनःसंतः क्षान्तुममदुर्नयं ॥ ५ ॥ कश्चिन्मध्यगुरोर्भक्तिः कृतदर्थमदाग्रहः ॥ खद्योतरोचिषाकोपि  
विभातंकर्तुमीहते ॥ ६ ॥ ज्ञानाधिकेभुसंवादात्पूर्वापरविमर्शनाद् ॥ लेखनाद्विद्विशुद्धिरसार्थोमेजायतेश्रमः ॥ ७ ॥ श्रीमदानन्दतीर्थाः सकलपुणार्थनिर्णयं विशे-  
षतोभारतार्थनिर्णयं च चिकीर्षवः प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिफलकमन्येषांस्वेनच स्वभावतःकृतंमंगलं शास्त्रप्रतिपाद्यगुणयुतस्वेष्टेवतानमस्काररूपं शिष्यशिक्षायै  
निबज्जति ॥ नारायणायेति ॥ तेनमोनमइत्यन्वयः ॥ ग्रंथकरणकालेऽप्यभोक्षितभगवद्रूपत्वात् तेऽत्युक्तम् ॥ आदराददिवचनं ॥ इत्थ्यादिवक्षारायणनमेदंसंकेतमात्रम-  
पितुविशिष्टार्थप्रतिपादकमिति तदर्थमाह ॥ परिपूर्णगुणार्णवायेति ॥ तेनारविरुद्धानारायणस्तेषामयनमिति व्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ एतस्यैकलक्षणमित्यतोलक्षणान्याह ॥

ॐ नमो नारायणाय ॥ नारायणाय परिपूर्णगुणार्णवाय विश्वोदयस्थितिलयोन्नियतिप्रदाय ॥ ज्ञानप्र-  
दाय विबुधामुरसौख्यदुःखसत्कारणाय वितताय नमोनमस्ते ॥ १ ॥

विश्वेति । विश्वस्यसर्वजगतःउत्पत्तिः केषांचिज्जडानामभूत्वाभावित्वं । केषांचिज्जडानांउपचयः । केषांचिज्जडानांपराधीनविशेषा-  
वासिः । श्रुतिःपुरुषःकालो वेदाश्चेतिचतुष्टयं । नित्यंस्वरूपतोविष्णोर्विशेषवाप्तिमात्रतः । उत्पत्तिमदितिप्रोक्तं लक्ष्मस्तदाभिमानीनां इत्यनुव्याख्यानात् । लयश्चके-  
षांचिन्नाशः । केषांचिच्छरीरवियोगः । केषांचिदुपचयनाशः । केषांचिदतिसामोष्यं । पालनंतुसर्वेषांसमं । नित्यानित्यसत्तायास्तदधीनत्वात् । उन्नियतितत्त्वदेवेषुस्थि-  
त्वातानप्रेरयित्वास्वप्नेरणं । ज्ञानप्रदायेत्युपलक्षणं । अज्ञानप्रदायेत्यपिश्रां । यद्वा ज्ञानपदेनसज्ज्ञानमिथ्याज्ञानंचग्राह्यं । ज्ञानप्रदानंचेतनमात्रसाधारणं । उत्पत्त्या-  
दिचतुष्टयंतुंचेतनाचेतनसाधारणं । चेतनेष्वपिबिबुधामुरसाधारणं । मोक्षदत्वंनाचेतनपरमितिज्ञापयितुंयत्कृपदेनजन्मादिज्ञानमुक्तिप्रदत्वमुक्तं । तदुक्तं । 'सृष्टिस्थि-  
त्यप्यप्येहानिन्यतिदृशितमोबंधमोक्षाश्रयस्मादस्वश्रीब्रह्मरुद्रभृतिरुनरद्व्यंशश्चात्मात्मकस्य । विष्णोर्व्यंस्ताःसमस्ता इतिभागवतात्पर्यं । विबुधामुरपदाभ्यांसदस-  
तौउच्येते । सुखस्यभावःसौख्यं स्वाभाविकंसुखमिति यावत् भावप्रत्ययेनसुखेप्राशस्त्यमुच्यते । स्वरूपभूतेनापिसुखेनविशेषशक्यासुखत्वंसुखित्वंचभवतीतिसूच-  
नाय सौख्यपदं ग्रायो जे । तेनमोक्षप्रदत्वमुक्तंभवति । बद्धस्यमोक्षइति बंधदत्त्वमपिज्ञेयं । सदिति कालादिवबोतेतिसूचयति । उक्तमोक्षस्याद्विविधत्वं । छांदोग्यभाष्ये



तथाह । ध्विकारेच्छादिभिर्मुक्तश्रिन्मात्रिच्छादिसंयुतः । मुक्तइत्युच्यते जीवो मुक्तिश्च द्विविधमयः । चिन्मात्रेषु दुःखचेदहो मिथ्यादृगात्मकः । निषिद्धेच्छाश्रयस्यु  
 र्नित्यासामुक्तिरासुरी । चिन्मात्रवैष्णवीभिर्किं देहसम्यग्दृगात्मकः । सुखमिच्छानुकूलचमूक्तदेवतु नामता इति नारायणश्रुतिरिति १ ॥ यद्वा मूलोक्तसप्तोपलक्षणी  
 कृत्यान्यदप्यनुत्तं ग्राह्यं । तथाहि । तत्त्वसंख्येने । स्मृष्टिस्थितिः संहतिश्रितिनियमो ज्ञानबोधने । बंधो मोक्षः सुखदुःखमाद्यतिरिक्तवच । विष्णुना स्य सप्तस्तस्य समा-  
 सव्यासयोगत इति । इदंच स्थितिनियमैः सर्वस्य स्मृष्टिसंहतीनित्यस्यानित्यस्य च ॥ अज्ञानं भावरूपं दुःखस्पृष्टस्य ज्ञानाभावास्तु तत्त्वस्य बोधने चेत्तस्य । सुखं प्राप्त  
 तमसो विना दुःखदुःखास्पृष्टविनेत्यादीति व्याख्यातं जयतीर्थः । अविभोः कथं सकलकारणत्वमत उक्तं विनतीर्यति । तथा चोत्पत्त्यादिप्रदत्तवृत्तलक्षणान्युक्तानि  
 भवति । एकैव लक्षणेन लक्ष्यनिर्धारणसंभवेऽप्येकलक्षणकथनं भगवतो जीवेभ्यस्तदव्यावृत्तिसाधनार्थं । अथवा न सत्वोपयोगिविशेषणपरिपूर्णविविशिष्टत्वं वि-  
 श्वोदयेति प्रतिपाद्यत्वं ज्ञानेति विबुधासुरेतीष्टत्वमाह २ ॥ यद्वा परिपूर्णगुणार्णवायेति प्रथमाध्यायार्थं परितः सर्वतः सर्वदा पूर्णा इति गुणानां विशेषणात् सर्वदेशे सर्व-  
 काले गुणसत्वे उदिते गुणानां दोषाणांच विरोधादर्थान्निर्दोषत्वमुक्तं । तेन द्वितीयाध्यायार्थं ज्ञानेति तृतीयाध्यायार्थं विबुधासुरसंख्येति चतुर्थाध्यायार्थमाह ३ ॥ अथ-  
 वा संकर्षणमीमांसायां सविष्णुराहरीत्यतिमसत्रानुसारेण ब्रह्मशब्दो विष्णवेति भाष्ये व्याख्यातं । तत्र विष्णुशब्दार्थभूतकालतो व्याप्तिनारायणयेति पदेनापो नारा-  
 इति स्मृत्या प्रलयकालवर्तित्वस्यार्थत उक्तत्वात् । परिपूर्णतिगुणतो व्याप्तिं विततायेति देशतो व्याप्तिं नमोनमइति जिज्ञासां विधेति सृष्ट्यादिकृतं त्वमाह । तेन सूत्रद्वया-  
 र्थ उक्तो भवति ॥ १ ॥ ॥ मंगलाचरणेनैव सर्वशास्त्रार्थनिरूपणात्किमग्रिमर्थेनेत्याशंक्य । भूष्टालयेतारतम्ये देवानां ज्ञायेत स्फुटं । तारतम्यपरिज्ञाने महाताप्य-  
 मियते । अतस्तद्बहुशस्तुक्तमन्यचैतत्प्रकाशकमिति वामनपुराणवचनात् । सृष्टिप्रलयाभ्यां हि सर्वस्वरूपनिर्णयः । तदर्थं हि सृष्ट्यादिकानिरूपणीयमित्युत्तरमभि-  
 प्रेत्य । सृष्टिर्वक्तुं कारणस्य पूर्वभावित्वात् । सृष्टिकर्तुः सृष्टेः प्रागवस्थानमाह ॥ आसीदिति । अग्रे जगदग्रे प्रलये सप्रसिद्धः नारायण एक एव चोवधारणे आसीत् । ननु  
 जीवानां सत्त्वात्कथमेक एवेत्युक्तमित्यत उक्तं संशतेति । संशंतां विनष्टां संवित्ज्ञानं यस्य तदखिलं जगत् जठरे निधाय अनेन देह आत्मा बाइदमेक एवाग्र आसीत् नान्यात्कच  
 नमिषदिति श्रुतिसिद्धमिति सूचयति । अग्र आसीदित्येतत् । नारायणशब्दो विष्णुरूपमित्यभिप्रेत्य नारायण इत्युक्तं । आत्मशब्दार्थमाह । उदारेति । उदारा उल्लेखाः  
 गुणास्तेषां वारिधिरिवारिधिः समद्रष्टा तेन प्राप्तपरिमितत्वे निवारयति । अग्रमेव इति । जठर इत्यनेन प्राकृतनारायणशकाले विद्यमानस्य देहस्याप्राकृतत्वं प्रातंतकथमित्यत-  
 उक्तं । परमादव्यक्तात् परतमइति ब्रह्मणः सकाशात् लक्ष्याधिक्यमिव नेत्युक्तस्तत्प्रत्ययः । तेन प्रकृतिनियमकलक्ष्म्या अत्युत्तमत्वात् अप्राकृतत्वं । पूर्लंगा-  
 चपुंशक्तिमत्त्वादक्षशब्दवत् । अखिलमेक एवेत्युक्त्या लक्ष्या अपि उदरप्रवेशः प्राप्त इत्यत उक्तं । लक्ष्मीति । लक्ष्मीः भुजांतगता यस्येति सुखार्थतस्या अनुस-  
 रणमित्यत उक्तं । स्वतोपीति । स्वतस्यापिलक्ष्यन्यग्रहार्थमेतदिति ज्ञेयं २ यद्वा अथास्य कालाग्र्यत्वं कुं प्रलये कारणसत्त्वबोधिकात्मा बाइदमिति श्रुत्यर्थमनुव-



दति । आसीदिति । आत्मशब्दार्थमाह । उदारोति । सनारायणएकसुबद्धजगदपेक्षया अग्रे आसीत् गुणतः कालतश्चाग्रे आसीत् । रमापेक्षया कालतोऽग्र्यत्वं कथमिष्यत आह । परमात्परतमः रमायाः उत्तमत्वात्तर्हरेः रमासत्ताया अपितु दधीनत्वात् । नरमायाः कालाग्न्यत्वं स्वातंत्र्यसत्तायाः कालाग्न्यपदेन विवक्षितत्वात् । विद्यमानापरिमापराधीनसत्तावत्वाग्न्येव न अपितु गुणैरूनत्वाच्च नाग्न्येत्याह । अप्रमेयइति । गुणानामनंतत्वात् । अप्रमेयज्ञातुं अशक्यः रमातु यतो हरेः सकाशात् गुणैरूनानोपि नाग्न्येति भावः । ननु जीवानां लक्ष्याश्च सत्तात् कथमेक आसीत् इत्युक्तमिष्यत आह । संशतोति । संशानां विलीनां संवित्तानं रथतत्सु सं जगज्जठरे निधायेति । अनेन नान्यात्कचन निषेधेति श्रुतिव्याख्याता भवति । मिषच्छब्दार्थे तरेयभाष्ये । 'तदेव निषण्णनामसद्रूपं मिनुते यत' इति । मिनुते स येन मीयते स तेन वतन्मिषदन्यदमिषत् तेन सज्जगदग्निज्ञानाभावात्सु सं जगदिति भावः । मुकानां लक्ष्याः सुदृश्यभावात् कथमुक्तं संशतोति स्यत आह । लक्ष्मीभुजांतरगतस्येति । तेन लक्ष्याः पराधीनत्वेन विद्यमानमपि ज्ञानमविद्यमानमेवेति बोध्यं । लक्ष्याः पराधीनत्वोक्त्या सुतरां मुक्तानां पराधीनत्वमिति भावः । हरेरग्न्यन्याधीनत्वं किमिष्यत आह । स्वतएव स्वयमेव वारतो रतिमान् परत इत्यर्थः । तदुक्तमैतरेयभाष्ये । 'एको नारायणस्त्वासीत् प्रलयेरमया-

आसीदुदारगुणवारिधिरप्रमेयो नारायणः परतमः परमात्स एकः ॥ संशानां संविदग्निं जठरे निधाय लक्ष्मी भुजांतरगतः स्वततोपि चाग्रे ॥ २ ॥ तस्योदरस्थजगतः सदसं दसां द्रस्वानंदं तुष्टुपुषोपि रमारमस्य ॥ भूत्यै निजाश्रितजनस्य हि मृज्यमृष्टावीक्षा बभूव परनामनिमेषकंते ॥ ३ ॥

सह । नित्याततगुणत्वात्स आत्मोति श्रुतिषा दितः । इदं सर्वमपेक्ष्यासौ कालतो गुणतस्तथा । अभ्यएव स्वमस्ते शतद्रशत्वाद्रमापिसा । विद्यमानापि नाप्रस्थागुणैरूनततोयतः । नवज्ञानशिवश्चासीन्नैवान्यत्र मिषत्कचित् । सुमास्तत्र यतो जीवाः सर्वे ब्रह्मशिवदिकाः । अस्मात्प्राश्रमुक्ताश्च स्वतंत्रोन्मेषवर्जनात् । अनुन्मेषा एव ते पि स्वतंत्रोन्मेष एकराट् । नारायणो न चान्योस्ति पूर्णोन्मीलगुणात्मकः । पराधीनत्वेन भुंजन्नापि हि भिक्षुकः । वित्तवित्तिनैवो कस्तथाश्रमोक्तिगा अपि । मिषतोऽप्यन्यतत्र त्वान्निषत्तः कथंचन । सर्वदा व्येक एवायं स्वतंत्रो नापरः कचित् । कालाग्न्यत्वं कुमस्य प्रलये स्थिति रुच्यत इति ॥ तथा । 'प्रलयेऽप्यखिलं देवी रमा विष्णु प्रसादतः । जानाति नित्यज्ञानेन मुक्ताध्यानस्थिता लये' इति सत्तत्त्वे । अत्र मुक्तब्रह्मणः प्रलयेऽपि प्रतिभातपराब्रह्म इत्यनेन प्रलयेऽपि ब्रह्म मनोवृत्तेः सत्त्वाद्वा व्यापाराभावाच्च । स्वप्न तुल्यावस्थायाः सुप्तिशब्देन गृहीतत्वात् अविरोधः । सुप्तिशब्दस्य भवेति । स्वापो द्विविधः । स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति षट्प्रश्नोक्तोक्तो नैया ॥ २ ॥ ततः किमिष्यत आह । तस्येति । तस्योदरस्थजगत इत्यनुबादः । परनामनिमेषकंते । ब्रह्मणोर्बर्षांतपरमिष्यत्युच्यते तन्नाम यस्य परनामा स चासौ निमेष-

कश्चतस्याते परस्य निमेषत्वेन गुणना स्यादतः कप्रत्ययेन निमेषत्वकुत्सयति । 'कालोऽयं द्विपराधार्थो निमेष उपचर्यते । अव्याकृतस्यानंतस्य ह्यनादेर्जगदात्मनः' । इति तृतीयस्कंधवचनात् । सृज्यसृष्टाविक्षाद्व्यावभू । उदरस्थजगन्मात्राप्तिव्यावृत्त्यर्थं सृज्यत्युक्तं । 'ज्ञानित्यंबलं नित्यां क्रियानित्या परात्मन इति प्रमाणात् । प्राक्प्रविद्यमानस्यैव कदाचिदचित्यशक्त्या भवनव्यवहारविषयत्वमिक्षावभवेत्यनेनोच्यते । तथोक्तं गीताभाष्ये । 'भवेत्स्वर्गज्ञानवत भूत्वा भविता तद्धित दैक्षतेति' । ईक्षावतः कुलालोर्दोर्नमित्तवदर्शनात् । अस्यापि निमित्तत्वकुमोक्षावभवेति प्रयोगः । तेन विवर्तपरिणामवादा निरस्ता भवति । एतेन स एष तलो कानुसृजति श्रुतिर्विवृता । सुज्ञेक्षाप्रत्ययोः प्रयोजनपूर्वकत्वात्तदाह । भृत्या इति । स्वप्रयोजनविहाय परप्रयोजनकथनकथमयत आह । रमारमेति रमारमयतीति रमारमस्तस्येति सदिति च । सन्ननिर्दुष्टः । अनित्यत्वदुःखयुतत्वात्पत्त्यादिदोषात्यन्ताभाववान् । असंद्रः पूर्णः सांद्रः निविडः स्वानंदः स्वरूपभूतानंदस्तेन तुष्टानि शक्तिप्रयोजनमनसु-दधत्वपूर्यस्य सतथोक्तः । तस्मात् श्रीपतित्वेन स्वानंदतुष्टत्वेन चास्य प्राप्य प्रयोजनाभावात् परप्रयोजनेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ३ ॥ उक्तमीक्षां विवरणपूर्वकं श्लोकद्वयेनाह । दृष्टेति । सनारायणः जठरे शयानान् । विद्यमानान् । विविधानचेतनगणान् मुक्तान्संसारिणश्च दृष्ट्वा । चेतनगणेषु संसारिणः चेतनगणान् स्रक्ष्य इत्ये

दृष्ट्वा स चेतनगणान् जठरे शयानानानंदमात्रवपुषः सृतिविप्रमुक्तान् ॥ ध्यानं गतान् सृतिगतांश्च सुषुप्तिं संस्थान् ब्रह्मादिकान् कलिपरान् मनूजान् स्थैक्षत् ॥ ४ ॥

क्षदिति संबधः । तत्र मुक्तान् विशिनष्टि । आनंदेति । तद्विविधाः विविक्ता आनंदानुभविनः अन्ये विविक्तामात्राः उभये अपि आनंदमात्रवपुषः । ध्यानं गतांश्च । द्विविधेभ्यो मुक्तेभ्यो न्येमुक्ता विविक्ताः खमात्रवपुषोपिज्ञेयाः । अमुकान् विशिनष्टि । सृतिगतान् सुषुप्तिं संस्थानिति । ते त्रिविधाः तिस्रो विधाः दर्शयति । ब्रह्मादिकान् कलिपरान् मनूजानिति । ब्रह्मा आदिष्वेषामिति अतदुहसंज्ञानो बहुव्रीहिः । भावि ब्रह्मत्वेन ब्रह्मशब्देन वायुरपि ग्राह्यः । 'यदा चाज्ञाप्ये द्वारः । तदमुका इति प्रोक्ता न पुराज्ञा विहितः' । इति । तथा 'स्य क्तलिंगाश्च ये मुक्ता वा मुदेव शरीरागाः । अमुक्ता इति चोच्यते संचारादेरभावत' इति वचनात् । अमुक्तब्रह्मणः सत्त्वं ज्ञेयं । यदा भावि ब्रह्मत्वेन ब्रह्मशब्देन वायुरेव ग्राह्यः रुद्राद्यानि स्यर्थः । ब्रह्मा आदिरुत्यादौ येषामिति वायुरखरुद्रस्याप्यस्ति । ब्रह्मादौ यो ब्रह्मपुत्रा इति चतुर्थः कथतात्पर्यात् । यदा ब्रह्मशब्देन भावि ब्रह्माणोः ऋजवोग्राहाः । तत्र ब्रह्माणः ऋजव आदौ येषामिति स्यर्थः । तथा 'त्वदाज्ञेया विलभुजोद्भवा विवर्तिनरे' न्याश्रमाश्रयेन्ये इति । तेषु ब्रह्मशब्दादपरपर्यायांबुजोद्भवशब्दप्रयोगात् । श्रुतं परानभिपश्येदेवं ब्रह्मा चरहुश्चरन्तपो न्यमिति ब्रह्मशब्दप्रयोगाच्च । अथवा ब्रह्मशब्देन बृहस्पतिग्राह्यः । आदिपदेन तदुत्तमाः केचिदवराः सर्वथा ह्यानामस्तदग्रहणं तदेव पुरोहितत्वात् । इदमपि तृतीयतात्पर्ये उक्तं । तथाहि । 'यस्मिन् ब्रह्माराजनिपूर्वेषु तीति श्रुतेः । बृहस्पतिः पुरोगश्च ब्रह्मा च ब्रह्मणस्पतिरिति' त्य

भिधानादिति । 'ब्रह्मापितृजनानिर्दंष्ट्रस्तस्योपिजानती' त्यत्रजयतीर्थयैः तथाव्याख्यातत्वाच्च यस्यैतरेयभाष्येऽयं । 'सुप्तास्तत्रयतोजीवाः सर्वेब्रह्माग्निवादिका' इति । तथा  
 श्रोतसुतोब्रह्माद्विचितात्पर्यं च । तत्सुमेदेवेजनादनेइतिवत् मुद्रितनत्रत्यग्राहं । 'तावत्स्वेचिनिशातातयत्रमल्यतिविश्वदृक्' । इति तृतीयस्कंधात् । 'सुप्तिस्तप्रकृतेः प्रोवता  
 अतीवभगवद्रतिः । अनास्थान्यत्रप्रोक्ता विष्णोश्चक्षुर्निर्मलनमिति' व्योमसंहितावाक्यात् । विष्णोश्चक्षुर्निर्मलेनविशेषज्ञेयः । अथवा स्वमतुल्यावस्थावत्स्वसुतिरतिव्या  
 ख्येयं । स्वभावस्थासास्यचमनोवृत्तेः सत्वात्वाह्यव्यापाराभावाच्च । कथमन्यथातन्मनोवृत्तेरनादिनिर्यात्वं । उक्तंचप्रत्ययपिप्रतिभातपरावरइतितत्त्वप्रकाशिकायामपिस्व  
 रूपातिरिक्तज्ञानानित्यत्वाभिप्रायेणेति । ननु प्रत्येब्रह्ममनोवृत्तेः कथं सृष्टिलयकालत्वादिति चेन्न । 'यत्पुप्सुप्तेषु जागतिकामंकांमपुरुषोनिर्ममाण' इति श्रुतेः सृष्टेः सत्त्वात् ।  
 नचैयं स्वमपरानप्रलयपरेतिवाच्यं । एतद्वाच्येचप्रलयादिष्विति व्याख्यातवत् । प्रलयेपेकेवाचित्सुप्तिरावदेकस्वभावस्यासमानबस्थायाः विद्यमानत्वात् । 'अज्ञानसुप्ति  
 शब्दोक्तस्वमश्चैव विपर्यय' इति तात्पर्यं । अथवा ब्रह्मादिरापोषामितितदुणसंविज्ञानः ब्रह्मणिसुप्तिशब्देनस्वमोग्राहः । तस्मिन्प्रयुक्तस्यानेकार्थतातु वाक्यस्य सत्त्वात्सो  
 ऽढ्या । उदरावस्थितिः स्थानविशेषकथनपूर्वकउक्त्वा । ब्रह्मांडपुराणे । 'धामत्रयस्थितामुक्तावटपत्रस्थशौरिणः । कुक्षेगताऽध्यानयुतायावत्सृष्टिर्भवेत्पुनः । तावत्तिष्ठति

स्रष्ट्ये हि चेतनगणान् सुखदुःखमध्यसंप्राप्तये तनुभूतां विहर्ति ममेच्छन् ॥  
 सोयं विहार इह मे तनुभूत्स्वभावसंप्रतये भवति भूतिद्वेव भूत्याः ॥ ५ ॥

चानंदाः सृष्टौयातिस्वकंस्थलं । तमःप्राप्तास्तामसाश्च स्वरूपेणव्यवस्थिताः । लिंगभंगमनुप्राप्ताः पूर्णदेयात्मकाः सदा । नाभेरधश्चिच्छंतिदुःखमात्रस्वरूपिणः । नामे  
 रुपरिभागेतु सतिस्थाः सुप्तिमागताः । त्रिवर्गाअपितिष्ठति यावत्सर्गः पुनर्भवेत् । नित्यसंसारिणः सर्वे सृष्टौ सृष्टौ भवति च । नतेषांसंतेनशः क्वचित्क्वापि भविष्यतीति ।  
 प्रयोजनमाह । सुखेति । तनुभूतांब्रह्मादीनांसुखदुःखमध्यसुखदुःखंतत्प्राप्तये । यद्वा सुखदुःखमध्येति तज्जनकं स्थानं लक्ष्यते स्वर्गनरकभूसंप्राप्तये संसारमयइत्यर्थः ।  
 स्थानप्राप्तेः संसारत्वमुक्तं मनुव्याख्याने । 'चेतनस्य ह्ययं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च । संसारश्चिविधस्तत्रस्वर्गोऽभ्यर्तयधमः । मुक्तिश्चद्विधा तत्र सुखं नित्यं तथापरं ।  
 नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं संसृतावपि । कायं कर्म निषिद्धं च साज्ञानमिति निश्चयः । द्वेषोभक्तिश्च मुक्तौ तमुवितद्वयविधायकं । इति पौर्णिश्रुतेरिति । किं कुर्वन्मममरूपा  
 णां विहर्ति विहरणमग्निविहारवत् । सिद्धस्य स्थानविशेषेऽप्यपनमिच्छन् प्रवैशं कुर्वन्नित्यर्थः । 'ससर्जज्ञावचानादौ स्वयमात्मप्रसिद्धये । एवं सृष्टास्वभूतानि स्थविष्टैः पंच  
 धातुभिः । एकधादशधात्मानं विभजन्जुषते गुणानि' त्येकादशरकंधाक्यात् । 'तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेश्च । 'सृष्टाजगदिदं सर्वं नियमकतयास्यतु । बहुरू  
 पोभवानीति स्याज्जगच्चेत्यचित्पयदि' ति एतरेयभाष्ये च । यद्वा विहर्तिं क्रीडांमिच्छन् 'क्रीडा' र्थं त्रिविधं श्रितः । साचक्रीडास्वभावोऽयं कृतोऽतप्यास्पदाविभोर' ति मांडकभाष्ये

तत्प्रयोजनमाह । सङ्गति । सेयं मे विहाइह संसारे तनुभूतं स्वभावस्य संसारे योऽन्यथा स्वगुणज्ञानार्थं भवति । अयोग्यानां द्वेषादिजननाय भवति । नित्यसंसारिणां तदू-  
सितत्वाय भवति । नैतावन्मात्रमापितुं भूत्याः भूतिनियम्यप्रकृतेः नियामकलक्षणा अपि भवति । महदादिदुष्पेण बहुलं भवति । नित्यमकार्णिकरूपकदेवचमवति । तदुक्तं सुधायां  
तदनेन यामेऽधरी सृष्टियोग्यानां स्वगुणज्ञानार्थं यत्कृतं भवति । 'भूकृतेः परिणामादि तिसृजने भागे च । प्रकृतावनुश्रवितं परिणामस्य तत्परिणामनियामकत्वेन तत्र स्थित्वात्म-  
नो बहुधा कारणादिति । यद्वा तनुभूतं स्वभावसंभूतये सात्विकादिशकट्याय लक्ष्याः पुत्रपौत्रादिभूतकदेवचमवति ॥ ४॥ ५॥ तत्र सृष्टिश्चतुर्धा शुद्धसृष्टिः परार्थानि विशेष-  
वाप्तिरूपसृष्टिः मिश्रसृष्टिः केवलसृष्टिरिति । तत्र शुद्धसृष्टिर्नामैहं द्वितीयः करणदोषद्विपिकाराभावोपेक्य लीलैव यद्गदुपकाराय मूलरूपाद्वा हि रागमन उत्तराप-  
राधीनप्रकृतिस्वामित्वादिविशेषवातिः । तृतीयानित्यानोभयबाधे हयोगेन । चतुर्थ्याग्राधिक्यभावाद्वा देहादानां सृष्टिः । तत्र सप्रयोजनप्रथमां सृष्टिं विवर्तित ॥ इत्यमिति । परा-  
मामतिर्यस्येति । तृतीयं वासुदेवाख्यं जगदावरकमिति देवतित्वचनत् । नारायणपुरुषो वासुदेव इति विवक्षा भेदेन तृतीयत्वं तत्त्वमाह । निजानां आत्मीयानां यद्वा निज-  
मात्मीयनित्यं वा मुक्त्याख्यं स्थानं तत्स्य प्रदाता । निजमात्मीयनित्ययो रित्याभिधानात् । द्वितीयसृष्टिमाह । तस्येति । यद्गुणमपि तस्य नारायणस्यैवाज्ञानियता । अनेन ल-

इत्थं विचिंत्य परमः स तु वासुदेवनामा भवनिजमुक्तिपदप्रदाता ॥ तस्याज्ञा यैव नियता य स्मापि रूपं बभूव द्वितीयम-  
पि यत्प्रवदंति मायाम् ॥ ६ ॥ संकर्षणः स च बभूव पुनः सुनित्यः संहारकारणवपुस्तदनुज्ञायैव ॥ देवी जयत्य-  
नुबभूव स सृष्टिहेतोः प्रद्युम्नतामपगतः कृतितां च देवी ॥ ७ ॥

क्ष्म्याः परार्थानि तत्केवलं नारायणेनेति सुचयति ॥ ६ ॥ पुनः शुद्धां सृष्टिमाह । संकर्षण इति । संहारायणः पुनः वासुदेवावतारानंतरं । संहारकारणभूतवपुष्येति तेनेश्वरल-  
क्षणस्य देहकथनात् । देहदेहिनो भेद इति ज्ञापितं भवति । बभूवैत्युक्त्या चतुर्विप्राणां सादित्वानित्यत्वं कां परिहरति । सुनित्य इति । सुशब्देनानित्यत्वं देहानि  
देवः खप्राप्तिरपूर्णा नाशश्चतुर्विधो ज्ञेयः तदभावो हरेः सदेति चतुर्विधनाशाभावसं चयति । तेन सुनित्यपेदेन सनातनोच्यते । ध्वमाप्रतियोगितामात्रोच्यते । तेन दंचतुर्व-  
पि अनेनैतत्त्वं । देवीलक्ष्मीः तदनुज्ञायैव तस्याज्ञाया । तदुक्तं सुधायां । 'आदिकाले हि भगवान्नारायणानिजमुक्तिपदप्रदानार्थं वासुदेवादिचतुर्व्यूहो बभूव । ततः कालांतरे  
प्रयो जनार्थं शब्दादशादिव्यूहो जात इति कालशब्दवाच्यः सर्वगतः तदुक्तं । तृतीयतार्यं । पुरुषो हृदि स्थः परमः कालः सर्वगतो हरिः । अथवा रुद्रदेहस्थो हरिः काल  
इतीति तदिति । यत् 'अनासाद्यस्वस्वत्वात्मा पूर्वनारायणाभिधः । स आसीद्यश्च स्वस्वत्वात् वासुदेवो भवत्यमुः । स वासुदेवः स्वात्मानं चक्रे संकर्षणादिकं । तदादिवासुदे-  
वादिव्यूहव्यतिरिक्तवासुदेवव्यूहपराज्ञेयं । देवीलक्ष्मीः तदनुज्ञायैव तस्याज्ञाभावेन । पुनः शुद्धां सृष्टिमाह । सङ्गति । सृष्टीति प्रयोजनकथनं च शब्दान्तदनुज्ञायैवानुबभूव

त्यावर्तनीयं ॥७॥ अमभिः स्वमूर्तिभिः वासुदेवादिभिः मानुषेण मानेन शरदां वर्षाणां सहस्रां स्थित्वा । प्रद्युम्न रूपकश्चरमात्मनेऽनिरुद्धो यमान्स्वोदरस्थदोधसंसारिणा जीवान् । तमयोग्यांश्चादात् । अचिंत्यशक्तिरित्यनेन एकत्वे पितृद्वयविशेषे तत्तत्स्थापनशक्तिसूचयति । तेन वटपत्राशायिरजीवानां कथं वासुदेवादिबुस्थिति रिति चोद्यं निरस्तं भवति । तदुक्तं नारदीये । ' ज्ञाते ब्रह्म लये ब्रह्म न भगवान् हरि रीश्वरः । चतुर्धा व्यभज जीवान् तथैतेषां स्थला निच । पूर्णसाधनसंपन्नान् विलिंगान् दृष्ट्वां वदकान् । कर्मत्रयविनिर्मुक्तान् वासुदेवोदरे करोत् । प्रारब्धशेषिणो यच्च किंचिदनाश्रयाधनैः । सलिंगान् दृष्ट्वां विवांश्च चक्रसंकर्षणोदरे । भविष्यदब्रह्मणा साधयेषामुक्तिपदं भवेत् । तान्सर्वाननिरुद्धस्य कुक्षिगानकरोद्भिः । दीर्घसंसारिणः शिष्टान् प्रद्युम्नस्योदरे करोत् । वटपत्रपुटे यस्तु सशैते हरि रीश्वरः । केवलं तदुरस्था हि पूर्वमुक्तियुता जनाः । चतुर्व्यूहात्मको विष्णुर्वटपत्रशयं हरिं । विशत्यमदं सौद्रीघाचिदानंदघनो हरिः । सृष्टिकाल उपावृत्ते पुनः सर्वेश्वरो हरिः । चतुर्व्यूहात्मको भूत्वा तदादौ सर्वकर्तारणः । चतुर्धा व्यभज जीवान् यथा पूर्वं व्यवास्थितान् । सुदृढा ब्रह्मांडमनुलंघयद्दिगङ्गरूपमुत्तमं । ततः साधनसंपन्नान् विलिंगान् परोक्षिणः । वासुदेवः स्वोदरगान् बहिनः सत्यतान् विभुः । श्वेतदीपशिंशुभारं दृष्ट्वा रेव च्छाविहारिणः । संतो गच्छन्ति प्रज्ञानं यदा चाज्ञापयद्दरिः । तदामुक्त इति प्रोक्ताः पुनराज्ञाविहीनतः । पंचरात्रप्रलयकालोपेश्वरं तद्विपशिंशुभारदर्शनस्योक्तत्वात् ।

स्थित्यै पुनः स भगवाननिरुद्धनामा देवी च शांतिरभवच्छरदां सहस्रम् ॥ स्थित्वा स्वमूर्तिभिः प्रद्युम्नरूपेण शक्तिः प्रद्युम्नरूपक इमांश्चरमात्मने दात् ॥ ८ ॥ निर्देहकान्स भगवाननिरुद्धनामा जीवान् स्वकर्म सहितान्दरे निवेशय ॥ चक्रेथ देहसहितान् क्रमशः स्वयं भू प्रणात्मशेषगुरुदशमयान्समग्रान् ॥ ९ ॥

द्विवारं श्वेतदीपशिंशुभारदर्शनं ज्ञेयं । तथा हि । ' विरजायां कृतस्नाना ब्रह्मणा सह सर्वदा । त्यक्तलिंगास्ततः सर्वस्वरूपेण व्यवस्थिताः । ततो दृष्ट्वां शिशुभारं श्वेतदीपनिरीक्ष्य च । विशंति वासुदेवाख्यं हेतुं चतुर्थकं । साकं च वासुदेवेन वैकुण्ठे हरिमेधसः । विशंत्युदरमेवास्य यावत्सर्गः पुनर्भवति । त्यक्तलिंगाश्च ये मुक्ता वासुदेवशरीरगाः । अमुका इति चोच्यंते संचारादरे भावतः । विनिर्गत्य पुनः सृष्टौ वासुदेवशरीरतः । तदामुक्ता इति प्रोक्ता संचारादेः संभवादि' ति ॥ ८ ॥ इदानीं मिश्रसूत्रेण केवलसूत्रेणैकाकृत्याह । निर्देहकान् लिंगदेह रहितान् । जीवान् जन्य जीवान् । उदरे स्वोदरे निवेशय संस्थाप्य । क्रमशः कालक्रमेणाधिक्यक्रमेण वा । देहसहितान् सक्ष्मदेहसहितान् चक्रे । अनेन स्थिति सजनो भयकर्तृत्वं विदितं भवति । आधिक्यक्रममेवाह । स्वयं भवति । प्राणात्मा वायुः । जनने हेतुमाह । स्वेति । अनेनैव जन्य जीवानां ग्रहणमिति ज्ञापितं । तेन संकर्षणोदरस्थानामपि । सक्ष्मदेहकारणं ज्ञातव्यं । तेषां सर्वेषां पालनार्थं प्रद्युम्नायदानं च ज्ञातव्यं । व्यूहात्तीयाः पुनरेवेति नृतीयाः ध्यायेत् कथनात् । अत्र ब्रह्मादीनां जीवानां देहयोगेन जननकथनान्मिश्रसूत्रिः देहजननकथनात् केवलसूत्रिस्ताभवति । कालक्रमस्तत्त्वविवेके । ' कालतो बलतश्चैव ज्ञानानंदादिकैरपि । गुणैः सर्वैर्विष्णु रेव श्रेष्ठस्तदवमारमा । अनंतं शैतनकालानु



समातस्याश्रतुम्बः । अवरोवहुलंशेन तत्समोवायुरुच्यते । नियमाद्वायुरैकोब्रह्मत्वधातिनापरः । तस्मात्समानतामुक्तौ वायुरैकोचिद्वनता । दशवर्षतुत्तस्थोजाननतत्त्विके  
योऽपि । आनंदादिस्तद्दशांशःकालःसंवत्सरात्परः । वायूरुपत्यन्तरं संवत्सरात्मकःकालोऽयः । यावत्प्रव्याजनिस्तावत्तदेहक्षयोभवेत् । ब्रह्मवायोस्तुयेदेव्यौतद्दशांशःसु  
खादिकः । शेषस्यगरुडस्यापि कालोद्विष्यसहस्रकः । शेषरूद्राब्रह्मवायुं यथातद्दत्तपरः । तदेव्यस्तद्दशांशस्युः ततोऽस्वद्वादयामताः । एवमुक्तोचपूर्वञ्च नान्यथाकाचिद्विष्य  
त' इति । नन्वत्र प्रभुस्यसृष्टिकर्तृत्वमनिरुद्धस्यास्थितिकर्तृत्वमुक्तमत्रैव निर्देहकानित्यनेन तथा तृतीयेध्याये व्युहार्त्तायादित्यनेन तथाषड्विंशध्याये । 'नमादृशोन्धो  
रितकुतःप्रोयस्तोहंचतुर्धाजगतोहियाय । स्थितोस्मिमासप्रलयस्थितोनामृष्टश्चकारममशःसमोर्तोतिः । सवसुदेवाश्चतुःस्वरूपस्थितानिरुद्धाहादिचाखिलस्य' इत्यनेन  
नेनप्रभुस्यस्थितिकर्तृत्वमनिरुद्धस्यसृष्टिकर्तृत्वमुच्यते । अतोविश्वद्विनिश्चितसत्यं । सूक्ष्मसृष्टिकारणार्द्धगुमजननात् । बीजरूपजीवद्वानात् । 'स्वदेहादिच्छयाविश्रं मुक्त  
पूर्वजनार्दनः । ससर्जमातापित्रवत्ऊर्णनामिषदेवचे' तिवचनातरापिस्मृष्टत्वात् । सृष्टिकर्तृत्वं वदिःस्थित्यास्यलसृष्टेःपालनात्स्थितिकर्तृत्वंचप्रभुस्यस्योपपद्यते । तथानि  
रुद्धस्यसूक्ष्मसृष्टिपालनात्प्रवृत्तिविषद्विनिश्चितमवबोतिनिरुद्धस्या'स्थे'तिश्रुतेः । भजनिवनाभाभगवान् प्राणधारणहेतुतद्दतिस्मृतेश्च । अनेनजीवोनात्सनेतिश्रुतेश्च । स्थितिकर्तृत्वं

पंचात्मकः स भगवान् द्विषात्मकभूतचङ्ग्यी शतसहस्रपरेमितथ ॥

एकः समोप्यखिलदोषसमुज्झितोपि सर्वत्र वर्णगणकोपि बहुपमोभूत् ॥१०॥

स्थूलसृष्टिकरणञ्चसृष्टिकर्तृत्वासिद्धं । अतउभयोरुभयस्यापिसत्वाजविशेषः । प्रयुक्तस्यसर्जनप्रथमज्ञातमिति । सृष्टिहेतुर्वप्रथमतउक्तं । एवमनिरुद्धस्य सूक्ष्मसृष्टिपालनस्य प्रथमप्राप्तत्वात् । स्थित्यैदृतिप्रथमतः पालनमुक्तमितिभावः । यद्वाल्पमितितत्रतत्रब्रह्मस्यानेषुचक्रकार्थितं यथाल्पत्वेन वासुदेवसंस्पर्शेणश्रेश्वासृष्टिकर्तृत्वंकार्थितं ॥ ९ ॥ यतः शुद्धासृष्टिमाह । पंचेति । पंचात्मकःवासुदेवादिमातीभिःसहपंचस्वरूपानारायणः । केशवादिरूपैःद्विषडात्मकः द्वादशात्माभूत् । यद्वा उक्तानुरूपेष्टिमिकीदृत्याह । पंचेति । सभगवत्पारायणःपंचात्मकःपुरुषवासुदेवादिरूपेण पंचात्मकःअभूवत् । ननु 'विष्णोस्तुपुरुषास्थानि त्रींजरूपाण्यदोविदुः । प्रथममहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंहंस्थितं । तृतीयं देहिनादेहे तानिज्ञात्वाविमुच्यत' इत्युक्तत्वात् । सप्तात्मकइतिभाष्ये कथंपंचेतिचेतस्य । तेषारूपाणांएकत्वात् । पंचेत्युक्तं । तदुक्तं । 'आद्योवताराविष्णोस्तु पुरुषोनाम कीर्तितः । असृजत्समहत्तत्त्वसंखण्डसमाभिज्ञात् । सब्रह्मणोहदित्यत्वात् ऋदयंचेतिकार्यते' इति । अत्रब्रह्मणइत्युपलक्षणंसर्वेषामितिज्ञेयं । उभयत्रस्वरूपवाचकालमप्यदप्रयोगात् । सर्वोवताराणांअभेदसूचयति । पंचद्वयीमत्स्यादिदशरूपवान् । नारायणादिरूपेणशतरूपवान् । पराशब्देनअष्टादशस्थानगतासंख्याचोच्यते । तदुक्तंवायुपुराणे । 'स्थानदंशगुणविधादेकंदशशतततः । सहस्रमयुततस्मान्निघृतप्रयुतततः । अर्बुदच्यवुदचैकददचैकवततःपरं । सर्वचैकनिखर्वच शंखंपद्मंतथैवच । समद्रोमध्यमंतथपरा

धर्मपरमेव च । एवमष्टादशैतानि पिदानगणनाविधौ । कल्पसंख्याप्रवर्तस्तु परार्थब्रह्मणः स्मृतः । तावद्वैशेषिकालोन्यः तदन्तर्गते सृज्यते । परार्थद्विगुणचापि परमाहुर्मनीषिणः । इति । परादिरूपेण परसंख्याक रूपवान् । अतः च सहस्रं च परं च शत सहस्रपराणि रूपाणि यस्य स इति संज्ञासः । अजितादिरूपेणापि मितरूपवान् । तथा च ब्रह्मपुराणे । ‘स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः । शतनारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मा सहस्रकः । परादिरूपेव बहुधा सोऽनन्ता समाजितादिकः’ इति । ननु भगवतः बहुसंख्यायत्वेन बहुतान्यनाधि कगुणवत्तादिबहुदोषाः स्युरेकत्वं च च दूयात्यादिसंख्याक्यनकं यमित्यत आह । एकमिति । एकत्वं संख्यावान् अभिन्न इत्यर्थः । सर्वत्र सर्वरूपेषु देशकालाभ्यां समापि । अखिलदोषसमुद्भिन्नोऽपि । पूर्णगुणकोऽपि । बहूपमानबहुनास्वाभाविकं बहुना जैविनोऽप्यायस्य सत्योक्तः । विदेशाशक्तिप्रसाधितमेव बहुत्वभगवतः । ननु जीवानामिक्त्राभावात्किंबहुत्वं । अतो न भेदशंकेति भावः । सृष्टिकालेषु वावताराणां पृथक्भावः ननु तत्काले । तदुक्तं गीताभाष्ये । मोक्षधर्मे । ब्रूषण्यनेकान्यसृजत्यादुर्भावभवयासः । वाराहनासासंहं च वामनमानुषतये’ति । तत्रैव प्रथमसर्गकालेषु वावताररूपविभक्त्युत्तेरिति संहारकाले चरूपाणां संश्लेष एव नैक्यं तदुक्तं । हरेरपि स्वरूपाणामेकाभावो यदोच्यते । संश्लेषवसिद्धत्वात् स्वरूपैक्यस्य नो भवः’ इति । रूपाणां द्वितीयतृतीयत्यादिकं ब्रह्मबुद्धौ व्याक्तिक्रमपेक्ष्य तदुक्तं तत्र सारं । ‘वर्णानां देवतानां चानित्यत्वात् तत्क्रमस्त्वतः । व्यक्तिक्रमं ब्रह्मबुद्धा

निर्दोषपूर्णगणविग्रह आत्मन्त्रो निश्चिन्तात्मकशरणागच्छ हनिः॥

आनंदमात्रकरपादमुखोद्गादिः पूर्वत्र च स्वगतोद्दिविर्जित्तत्त्वा ११११

वपेऽप्यक्रमउच्यत' इति । यद्वा विश्लेषमनुसृत्य अतएवोक्तंवृद्धाभ्ये । पञ्चाक्षरवत्तत्तुव्या किमत्रविशेषतः नदेशकालसागम्यैः परावयवकथनं च । लोकिकव्यवहारयोर्भूभाक्षण  
णादिकः । तददार्ष्टेविनानान्योलयः कृग्गादिनाकचिदि' तिप्रथमतत्पर्यं नारहेच । तत्त्वकारादिशब्दस्तु हस्तस्वीकारवत्समृतः । वैलक्षण्यं नयातत्रज्ञानमात्रार्थमिति । के  
वलैश्वर्यसंयोगादीश्वरः प्रकृतेः परः । जातो गतस्त्विदं रूपं तदित्यादिचर्चते' इति । ननु पञ्चनाभात् त्रिलेखसंश्लेषो भूयते । तथाहि प्रथमस्कन्धे । 'एतन्नावावताराणां निधानं  
बीजमवययं । यस्यांशांशेन सृज्यते देवतिर्यङ्नरादय' इति । अत्रैकीभवंति अनेद्वेति तत्तत्पर्यं चेति चेत्सत्यं । अंदादव्यहिर्मूलरूपातिविक्षेपस्तस्मिन्नेव संश्लेषः । अंदांतस्थप  
ञ्चनाभात् । विश्लेषस्तस्मिन् संश्लेष इति विवेकः ॥ १० ॥ इदानीं सर्वसंज्ञासार्थं प्रणौ रूपपादयितुं निर्दोषपूर्णं स्यात्प्रार्थयामित्येतेन ग्रंथेन वक्ति । अतएव नानप्रस्पर्सं  
गतिः ॥ निर्दोषेति । निर्दोषाः पूर्णाः गुणाः एव विग्रहो यस्येति । आत्मतंत्रः स्वतंत्रः निश्चेतनात्मकं जडं शरीरजडाः भुगाः श्रुतहेनः । गुगविग्रहत्वमेव विवृणोति । आनंदइति ।  
आनंदइत्युपलक्षणं ज्ञानायपि ग्राह्यं । मात्रशब्दोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । आनंदं दादित्यवतर्कवा । ईश्वरगुणानामेदं सूचको वा । सर्वत्र सर्ववर्तारेषु स्वगतभेदविचर्जितः आ  
त्मादेहो यस्य सतथेति ॥ ११ ॥ स्वगतभेदाभावोपिकालावुपाधिना स्यादित्यत आह । काऽदिति । देशाद्वृणनः सत्त्वादिगुणभ्यः । आदिः पूर्वावधिः अतः उत्तरावधिः । तत्र हेतु

गर्भविशेषणद्वयं । सदातनस्य सर्वदैकप्रकारेण वर्तमानस्येति । तदुपपादकं परस्येति । एतादृशः एतत्समानः क्वचकस्मिंश्चित्कालेन बभूव । भाव्यउत्पत्त्यमानो न चैव । इदानीं नो नास्तीत्यपियोज्यं । यदा समो नास्ति तदोत्तमो नास्तीति किमुक्तव्यं । तत्र हेतुः पराद्धव्याः परतमस्य उल्लस्य विष्णोः देशकालगुणैः व्याप्तस्येति नन्वस्य कैमुत्यन्या यस्य भंगः लक्ष्यामिति चेन्न । तद्गुणवत्वे सति तदधिकगुणोऽधिक उच्यते । तथासति । यत्पुण्यदधिकस्त एव तत्सम इति तदेतत्सूचितमाचार्येण ' बलेन विद्यया वापि न समस्तपार्तिविने ' तितत्त्वं निर्णयवाक्यमुद्धरता ॥ १२ ॥ समो नास्तीत्युपपादयितुमीश्वरस्वरूपं तदन्यस्वरूपं चाह । सर्वज्ञ इति । पूर्वाधेनेश्वरस्वरूपकथनं । उत्तरार्धेन अन्या धीनत्वरूपमन्यस्वरूपकथनं । सविष्णुरीश्वरतम इदं श्रवणामधिपतिः सर्वविषये सर्वपूर्णशक्तिरस्येति । पूर्णानि अवयानि आत्मनः स्वस्य बलचित्सुखवर्णानि तैः श्रेष्ठः । आत्मनः स्वरूपभूतानि त्विवा । यस्य विष्णोः क्रस्य चक्रस्याप्यर्थविषयेन तु समर्थनैव ॥ १३ ॥ तदाज्ञाराहितस्याज्ञा क्तत्वात्तदधीनमिदमित्युक्ता प्रकरांतरेणापि तदधीनत्वमाह ।

कालाच्च देशगुणतोऽस्य न चादिरंतो वृद्धिक्षयौ न तु परस्य सदातनस्य ॥ नैतादृशः क्व च बभूव न चैव  
भ्राव्यो नास्त्युत्तरः किमु परात्परमस्य विष्णोः ॥ १२ ॥ सर्वज्ञ ईश्वरतमः स च सर्वशक्तिः पूर्णाव्यया  
त्मबलचित्सुखवर्णसारः ॥ यस्याज्ञया रहितमिदिरया समेतं ब्रह्मेशपूर्वकमिदं न तु कस्य चेवं ॥ १३ ॥  
आभासकोऽस्य पवनः पवनस्य रुद्रः शेषात्मको गरुड एव च शक्रकामौ ॥ वीद्रे शयोस्तदपरे त्वनयोश्च  
तेषामृष्यादयः क्रमश ऊनगुणाः शतांशात् ॥ १४ ॥ आभासका त्वथ रमास्य मरुत्स्वरूपा च्छेषाप्यजातदनु  
गीः शिवतो वरिष्ठा ॥ तस्या उमा विपतिनी च गिरस्तयोस्तु शच्यादिकाः क्रमश एव यथा पुमांसः ॥ १५ ॥

आभासक इति । आर्द्धषट्भासे तत्प्रकाशे तदस्याभासः प्रतिबिम्बः स च तदधीनः तत्सदृशश्च दृष्टः अतः अस्य हरेः पवनः मुख्यबाहुः आभासः तदधीनः किंचित्तत्सदृशः । शेषात्मकः भाविशेषो रुद्रः गरुड एव न त्वन्यात्मक इत्यर्थः । चः समुच्चये । अथ वा शेषात्मक एव शेषोऽपि गरुडश्चेत्यन्यथः । अनयोः शक्रकामयोः तदपरे तैम्यः । अपरे आर्द्धकारिकग्राणा निरुद्धादि चंद्रसूर्यादयः तेषां सूर्यादीनां आभासत्वे निमित्तमाह । क्रमश इति । शतांशादनं शब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः । उनाः गुणाः शेषा इति ॥ १४ ॥ यथा पुरुषाणां माभासत्वेन तद्दृशत्वं तथा स्त्रीणां मपीत्याह । आभासकेति । तुल्यद्वयाभासत्वे पूर्णत्वादपि विशेषोऽस्तीति सचयति । अथ मंगलरूपा अयानंतरत्वाच्चा चत्वाद्वा रमाहरेण भासका । श्रीपवनयोः हरेः आभासत्वे सांस्याद्ब्रह्मणश्चा मुक्त्वात् । कस्याभासः क्रमादांतर्प्येत्यत आह । मरुदिति । मरुत्स्वरूपा दजादिपिश्रेष्ठानेन ब्रह्मणोऽपि तदाभासत्वं लक्ष्यानंतर्प्येति चेत्तदंभवति । तस्या गिरः तयोः उमासौ पुण्यौः यथा पुमांसः आभासाः तथा स्त्रियः क्रमश एव गुणक्रमादेव आभासाः पुरुषानंतरं स्त्रीति नियमो नास्ति । उमा प्र



तिर्विवायाः श्रुत्याः प्राणावत्त्वदर्शनादेवमन्यासु ॥ १५ ॥ पुरुषेभ्यः स्त्रीणामपिशतगुणन्यूनत्वं किमिष्यत आह । ताभ्य इति । तेषु पुरुषाः ताभ्यः स्त्रीभ्यः । शतगुणैर्दशगुणैः पंचोत्तरैः पंचदशगुणैरधिकैः क्रथमेतज्ज्ञेयमिष्यत आह । यथेति । यथा येन क्रमशः क्रमेण श्रुतिस्थाः श्रुतौ उक्तास्तेन क्रमेण ज्ञेयाः । ननु प्रजापतिशब्दवाच्यरुद्राच्छतगुणा धिक्प्रमुक्कं ब्रह्मणस्तैरैयश्रुतौ । छांदोग्ये तु स्मरशब्दवाच्यरुद्राच्छतधिकः शशब्दवाच्यायाः सरस्वत्यास्तस्याः प्राणस्य शतगुणाधिक्यमुक्तमतः श्रुतीनां विरोधात्कथं ज्ञेयमिष्यत आह । शब्द इति । शतमिति शब्दः बहुत्ववचनः बहुत्वदशसहस्रादि तद्वाचो अतः श्रुत्यंतरेषु बहुधानेकधोक्तेः विरुद्धताविरोधो नाहि ॥ १६ ॥ ननु संसारावस्थायामुपाधिवैचित्र्यात्तारतम्यमस्तूपाधिनाशे मुक्तौ तन्मास्तीति प्राप्तमत आह । तेषामिति । इदं तारतम्यं तेषां जीवानां स्वरूपमेव यतः अथ तस्मान्मुक्तावयवमेव यथा संसारे उच्चनीचाः तथा सततं निरंतरं उच्चनीचरूपाः संति । स्वरूपस्यैवोपाधित्वान्न स्य चानाशात् । तस्योच्चनीचत्वाच्च मुक्तावपि तारतम्योपेता इति भावः । तदुक्तं रूपादे । ‘जीवोपाधिर्द्धिधो प्रोक्ता स्वरूपं वाक्ष्यमेव च । बाह्योपाधिलंघयति मुक्तावन्यस्य तस्थितिरिति । शतशब्दस्य बहुत्ववाचित्वे किं प्रमाणमिष्यत आह । शब्द इति । श्रुत्यर्थानुवादपूर्वकं प्रतीकग्रहणं शतमिति । तेन दशशतसहस्रमित्यपरिमितनानां शिरोशब्दः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः यस्मात्तस्माच्छतशब्दो हीनवचनो लप्पवाचीन । यद्वा शतं दशसहस्रं च पद

ताभ्यश्च ते शतगुणैर्दशतो वरिष्ठाः पंचोत्तरैरपि यथा क्रमशः श्रुतिस्थाः ॥ शब्दो बहुत्ववचनः शतमित्यतश्च श्रुत्यंतरेषु बहुधोक्तिविरुद्धता न ॥ १६ ॥ तेषां स्वरूपमिदमेव यतोऽथ मुक्तावप्येवमेव सततोच्च विनिचिरूपाः ॥ शब्दः शतं दशसहस्रमिति स्म यस्मात्तस्मान्न हीनवचनोऽथ ततोऽन्यरूपाः ॥ १७ ॥

मानं त्यवाचकं । यन्मयोक्तं तु वचनं न तद्दानं त्यवाचकमिति । शब्दभागमरेयति उपसंहरति अथेति । अथ शतादिशब्दानामधिकार्थवाचित्वान्न त उक्तादशशतादेरन्यरूपाः । तच्च द्वेधा । ‘संख्यान्यथात्वं यत्र सत्तत्रावेशविशेषतः । अक्षराणां गुणस्यापि परमांगत्वं तस्तथेति । त्रिंशदोऽन्यभाष्योक्तप्रकारेणार्थवतैरेयभाष्योक्तप्रकारेण । तथाहि । ‘सर्वगुणैः शतगुणाः क्रमेणोक्तेन ते खिलाः । अथवा सहस्रगुणिता अनेन गुणितास्तथा । परिमाणे शतगुणेष्वनंदस्फुटान्न शतम् । तथा दीपाच्छतगुणाप्यग्निज्वालानदीपवत् । स्फुटी भवेद्यथैवाग्निर्वह्नीषिणसूर्यवत् । यथैव सूर्याद्विगुणः चंद्रो नैवं स्फुटी भवेत् । उक्तेषां मुतेषां गुणा एव मातिस्फुटाः । प्रतिविवायतः सर्वे ब्रह्मांतानां नरादयः । अतोऽस्फुटस्वरूपास्ते स्फुटरूपास्तथोत्तर’ इति । अनुव्याख्याने पिज्ञानस्य अतिस्फुटत्वमुक्तं । ‘बहुला चातिविशदास्फुटा चैव श्रियोमतिः । महाशुद्धचित्त्वेन ततोऽप्यतिमहाचितिः । अशेषोरुविशेषाणामतिस्पष्टतयादृशिः । नित्यमैकप्रकाराच्च नारायणमतिः परा । सूर्यप्रभावादखिलं भासयति निरंतरा । निलंघयतीति वाच नित्यमेवाविकारिणी । विशेषास्तद्गतास्तस्याका प्रायस्तच्छक्षांश्चर्यः । तथैव स्पष्टताभावात् तत्तत्रत्वाच्च केवलं । न तादृशी ब्रह्मणस्तु प्राय एव श्रियो यथा । मुक्ता

नांतुदयेषां समद्रतलोपमा । अग्निज्वालावदस्यात्सृतिगानादशोभव' इति ॥ १७ ॥ ननु यदामुकास्तदानसंसारिणः यदासंसारिणस्तदानमुक्ताः संसारिणु मुक्तेषुचसदातारम्यकथनसंसृष्ट्यादिकथनचक्रथामित्यतआह । एवमिति । एवंकेषांचित्समुक्तौसत्यामपिअन्येनरोत्तमपराः नरोत्तमोबायुः परःमुख्येषुषातेनरोत्तमामनुष्योत्तमाएव परे अवरेषुषेतनरोत्तमपराः । इतिपदमादृत्योज्यं । इतिपरैतयैवारादुभयार्थाभिधायिनिर्द्दितात्पर्यं । विष्णुक्तियोग्याः संति अन्येचमनुष्यान्तमेभ्यः अन्येपि मनुष्यमध्यमाः संसृतिपराः संसृतावेवपराः आसक्ताः सति । तमोगाः अर्धतमोगंतयोऽप्यालसुराः अन्येप्राप्ततमोभ्यः अन्येचसतिअतउक्तमुपपद्यतइतिभावः । ननुक्तनि यमस्यान्यथात्वंयदाकदाचिदपिस्यात्किमित्यतआह । एवंसदेति । एवंनियमःसदेवास्ति । क्वचिदन्यथानभावता यदितरोत्तमांताः मुक्तियोग्याः असुरास्तमोगाः तर्हि तेइदानीनोपलभेरनुमक्त्यादिप्राप्तेरित्यतआह । यावदिति । यावत्सृतिः साधकस्येतिशेषः । नभविता उततावत्समस्ताः भोक्षतमोग्याः समस्ताः नित्यसंसारिणश्च संसृति

एवं नरोत्तमपरास्तु विमुक्तियोग्या अन्ये च संसृतिपरा असुरास्तमोगाः ॥ एवं सदेव नियमः क्वचिदन्यथान याव  
ब्रपूर्तिरुत संसृतिगाः समस्ताः ॥ १८ ॥ पूर्तिश्च नैव नियमा इविता हि यस्मात्तस्मात्समाप्तिमपि याति न  
जीवसंघाः ॥ आनंत्यमेव गणशोस्ति यतो हि तेषामित्यं ततः सकलकालगता प्रवृत्तिः ॥ १९ ॥ एतैः सुरादि  
भिरतिप्रतिभादि युक्तयुक्तः सहैव सततं प्रविंचितयद्भिः ॥ पूर्तैरर्चित्यसहिमः परमः परात्मा नारायणोस्य  
गुणविरुमृतिरन्यगाक् ॥ २० ॥

गाः भवति ॥ १८ ॥ नन्वनैकाले एकैकस्यमुक्तिमः प्राप्तावपि सप्रस्तानां परिस्मातेः पुनर्मुक्तौ भवत्येवमयोग्यानामप्रादः प्राप्तइत्यतआह । पूर्तिश्चात । नियमाद्विरुक्तकल्पात्  
पूर्तिः साधनसमाप्तिर्यस्मान्नभविता तस्माज्जीवसंघाः समाप्तिमपिनयति । परमभावो न भिन्नमह । आनंत्यमिति । तेषां ब्रह्मादिपदयोग्यानां गणशान्त्यमस्येव । यतस्ततः  
इत्थंप्राहाविच्छेदेन सकलकालगता प्रवृत्तिर्युक्ता । यथैव कालानियमः सुरादिनियमस्तथा । तस्माद्वानोदशक्रांतिविश्वमेतद्ब्रविष्यतीति प्रमाणा हि शब्दाभ्यां सूचयति ॥ १९ ॥  
विष्णोः सर्वोत्तमत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिलक्षणवैशिष्ट्यतत्सदृशस्याधिकस्य चाभावं समादिनां तदधीनत्वं चैतादृशः क्वचनभूवेत्यादिनोक्तमुपसंहारन्यायेनोपपादयति ।  
एतैः सुरादिभिरिति श्लोकद्वेनापरमश्रेष्ठः उत्तमज्ञानवान्वा परमात्मास्वामी उक्तमस्यामिति वा नारायणः अतिप्रतिभादि युक्तैः युक्तैः सहैव मिलितैः सततं प्राविंचितयद्भिः ।  
एतैः प्रसिद्धैः सुरादिभिः अर्चित्यमहिमत्वे हेतुः पूर्तिरिति । देशतः कालतः गुणतश्च पूर्णत्वात् ॥ २० ॥

अस्यहरेः सायंकानापिमुकेनपरमेणोत्तमेनद्वणापिनचाप्यनकेवलमविमुक्तेनतेनैकतुमुकेनापितेननप्राप्यमित्यर्थः । यतोतस्याभिदाऽभेदः कालेचचेतनगणैः कृतः प्राप्येतनकुतोपीत्यर्थः । कुतोतनप्राप्येत्यतः उभयेषां स्वरूपनिरूपयति विशेषणैः । सततानित्यमस्वतंत्रैः नित्यस्वतंत्रपुषः परमादव्यक्तात्परस्येतितेनविरुद्धमयोः नामभेदइतिभावः ॥ २१ ॥ एवमदागमार्थमभिधायास्यसदागमप्रतिपादात्वंकुतइत्यतः तद्वतानिवाक्यानिउदाहृत्यसाधयितुं प्रतिजानीते । अयमर्थः निर्दोषपूर्णगुणविग्रहत्वादिरूपः । भारतपंचरात्राभ्यांसाहितैः निखिलैः वेदवाक्यैः निखिलैः रामायणैः रामायणगतवाक्यैः । यथा प्रकारंतरेणबहूनांरामायणानांस्त्वाद्बहुवचनं । अन्यैश्चशास्त्रवचनैः तत्त्वसूत्रैः तत्त्वनिर्णयकब्रह्मसूत्रैः सह । सहैवकार्यप्रतिपादकत्वेनमिलितैः । ननुनिर्णेतुस्तेषांवातत्रतात्पर्याभावेउक्तार्थानसिध्यदित्यतउक्तं सद्दयंसांभिप्रियामिति ॥ २२ ॥ अधुनातद्वाक्यप्रतीकंअर्थतः गृह्णाति । नारायणस्यनसमइति 'नास्तिनारायणसमं नभूतंनभविष्यति' । इतिवाक्येन तादृशः कचवभूवेत्रमानं । पुरुषोत्तमोहं जीवाक्षरेद्यधिगतोस्मीति । 'यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादिपिचोत्तमः । अतोस्मिन्लोकेवेदचप्रथितः पुरुषोत्तम' इतिवाक्यसंगृह्णाति ।

साम्यं न चास्य परमेण च केन चाप्यं मत्केन च क्वचिदस्त्वभिदा कुतोस्य ॥ प्राप्येत चेतनगणैः सत्तास्वतंत्रैर्नित्य  
स्वतंत्रवपुषः परमात्परस्य ॥ २१ ॥ अर्थोयमेव निखिलैरपि वेदवाक्यै रमायणैः सहितभारतपंचरात्रैः ॥ अन्यैश्च शा  
स्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रैर्निर्णयते सहदयं हरिणा सदैव ॥ २२ ॥ नारायणस्य न समः पुरुषोत्तमोहं जीवाक्षरे ह्यधिग  
तोस्मि ततोऽन्यदातं ॥ मत्कोपसृज्य इह नास्ति कुतश्च कश्चिन्नानेव धर्मपृथगात्मदृगेत्यवोहि ॥ २३ ॥

[illegible]

नानंतरमेवविधावतिशेषोपाधःपतति । इदंवाक्यत्रयसंयंत्रचरगतभेदविर्जितास्तेत्यत्रमानं ॥ २३ ॥ आभासएवेति । आभासएवच जीवःपरमात्मन आभासएवप्रतिष्ठि-  
 वएवच । भिन्नश्रुतिसूत्रमाभासकोस्यपवनइत्यादौमानं । पृथगशितएषजीवइति । पृथगुपदेशात् ईशतद्वतिविशेषकथनं । ईशतःमुक्तःपृथक्किंभिनःउपदेशाद्विचोक्त्यःपरमो  
 जीवसंवादिताकौशिकश्रुतेरितिसूत्रमभिदाकृतोस्येत्यत्रमानं । मुक्तस्यैतिमुक्तस्यजगतःविषयेजगच्चिर्माणविषयेशकिनास्तीत्यादिना । जगद्व्यापारवर्जमिति । जगत्सर्जना  
 दिव्यापारवर्जताहेनान्याकामान्प्रमोतीतिसूत्रं सास्यनचास्यपरमेणचेत्यत्रमानं । मात्रापरइत्यादिना । 'परमात्रातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वभन्नुवती'तिश्रुतिर्गृहीता । मात्राय  
 मात्रायाःमितेःपरउत्कृष्टअसिप्रशब्दस्यावधिसापेक्षत्वात्सन्निहितमात्राएदमवधिवाचकवितिज्ञापयन्तुमात्रापरोसीत्यनुवादःकृतः । सूर्यवदेशतोलोकव्याप्तिर्नित्याह । तन्वे  
 ति । तन्वादेहेनवृधानअपरिच्छिन्नेमहित्वं गुणमहिमानं नानुवतिश्रुभ्रुवतीत्यर्थः । इदमपिसास्यनचास्येत्यत्रमानं । षाड्गुण्यविग्रहहेत्यनेन । 'जितंतेपुंडरीकाक्षपूणषाड्गुण्य  
 विग्रह'इतिपंचरात्रवाक्यं । सुपूर्णगुणैकदेहेत्यनेन'सच्चिदानंदरूपायवरेण्याय नमोनम'इतिपंचरात्रवाक्यं॥ २४॥ महात्म्यदेहेत्यनेन महाविभूतेमाहात्म्यशरीरेतिमोक्षधर्मस्य

आभास एव पृथगीशत एष जीवो मुक्तस्य नास्ति जगतो विषये तु शक्तिः ॥ मात्रापरमि न तु तेभ्रुवन्ते महित्वं षाड्गु-  
 ण्यविग्रहसुपूर्णगौकदेह ॥ २४ ॥ माहात्म्यदेहसृष्टिमिक्रियते शिवश्च ब्रह्मा च तदुगगतौ न कथं च नेशो ॥ न श्रीः  
 कुतस्तदपरस्य सुखस्य मात्रामश्रंति मुक्तसुगुणाश्च भक्तावरेण ॥ २५ ॥ आभासकाशासपरावभासरूपाण्यजस्राणि च  
 चेतनानां ॥ विष्णोः सदैवातिवशात्कदापि गच्छंति केशादिगुणा न मुक्तौ ॥ २६ ॥ ॥

गीताभाष्योद्धृतवाक्यं । माहात्म्यमहिमाशरीरस्येति । निर्देषपूर्णगुणविग्रहेत्यत्रमानं । सृष्टिमुक्तिगतेसंसृतिःसंसारभुक्तिर्मोक्षःअनयोरितिश्रुतियस्मात्तत्त्वसंबुद्धिः । इ-  
 त्यनेन संबद्धकोभववाशेनभवपाशाच्चमोचक'इतिवाक्यंसांम्यनचास्येत्यत्रमानं । शिवश्चब्रह्माच्चतदुगगतौतस्यविष्णोर्गुणानामवगतौ । कथंचनकेनापिप्रकारेणनेनात्रित्यनेन  
 भान्तंगुणानामगुणस्यजगत्सूर्यइश्वरायेभ्रवपद्मसूर्या इत्यादिभागवतवाक्यमस्यगुणविस्तृतिरन्यथाक्रेत्यत्रमानं । श्रीरपितदुगगतौनेशातत्तत्समादपरेकुतइत्यनेन'परोदिवपरए-  
 नापृथिव्यैतावतामहिनांसंबभूव'तितत्रैवमानं । अस्यसुखस्येति । मुक्ताःसुगुणाःशोभनसमुदायाः । अस्याविष्णोःसुखस्यमात्राभंशप्रतिविवृभूतानंदांशतावरेणश्रुवतीत्य-  
 नेन'श्रुतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवती'तिश्रुतिर्मुक्तेनचेत्यत्रमानं ॥ २५ ॥ आभासकैतिभगवद्वाक्यंपूर्वधर्माभासकोस्येत्यत्रोत्तरार्धतु यस्याज्ञायारहितमित्यत्र  
 मानं । चेतनानांब्रह्मादीनांआभासकःपवनस्तस्याभासःरुद्रः तस्यापरःअन्यःआभासःशक्रइत्येतानिरूपाणिस्वरूपाणिअजस्राणिनित्यानि । केशादिगुणाः कःब्रह्मादौ  
 शोखरुस्तावादीयेवतिचेतेगुणाःमुक्तौकदापिसंसारेपिसदैवविष्णोरतिवशान्नगच्छतीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ ॥

यस्मिन्परेन्येप्यजजीविकोशादित्यनेन । ध्येनतातप्रभवामभूमेभवंति कालेन भवंतिहादृशाः । ध्यस्मिन्परेन्येप्यजजीविकोशाः सहस्रशोयत्रवयंभ्रमाम' इत्येतत्तृणहति । अस्मर्थः । इदंरुद्रवाक्यं दुर्वाससप्रति । हेतातवयंतस्यभूतः सुदर्शनात्रक्षितुनप्रभवाम यतोभूतः ईदृशाः सत्तदृशाः कालेसृष्टिकालेभवंति । कालेप्रलयकालेनभवंति । यस्मिन्परेहरोअन्येपिभूतभविव्यंतः सहस्रशः अजजीविकोशावह्लाडानिभवंति । यत्रयद्युब्रह्मादेपुवयंभ्रमामइत्यर्थः । नाहंपरायुरित्यनेन 'नाहंपरापुरुषयोनमरीचमुख्याः जानति यद्विरचितंखलुसत्त्वसंघा' इत्येतत्तृणहति । जानतीत्येतदर्थपुराणस्य । इदंत्रयंपुनैः सुरादिभिरित्यन्नमानं ॥ २७ ॥ नैवैकएवपुरुषः पुरुषोत्तमोसावेकइत्यनेन भैतदिच्छति पुरुषमेकंकुरुकुलोद्वेति । बहूनापुरुषाणांहियैथकायोनिरुच्यते । तथातंपुरुषविश्वमाख्यास्याभिगुणाधिकामितिव्याक्यंगृह्णाति । कुतः सपुरुषोयतएवजात्येत्यादिना । ध्यतः स्वरूपतश्चान्योन्योजातिवः श्रुतिर्तोथतः । कथमस्मिसइत्येवसंबंधः स्यादसंहित' इतिमोक्षधर्मवचनमभिदाकुतोस्येव्यन्नमानं । अस्मर्थः । बहवः पुरुषावह्लाचुताहोएकएवविति जनमेजयेनपृष्ठे इदमुक्तः नैतादिच्छतीति तदनुवादः एकएवपुरुषोजीवनैवेति बहवः पुरुषाश्चेन्नहि एकमेवाद्वितीयमिन्युक्तिः कथमतआह बहूनामिति । यथाशास्त्रादौव

यस्मिन्परेन्येप्यजजीविकोशा नाहं परायुर्न मरीचमुख्याः ॥ जानति यदुगुणास्त्रमादयोपि नित्यस्वतंत्र उत कोस्ति तदन्य ईशः ॥ २७ ॥ नैवैक एव पुरुषः पुरुषो तमोसावेकः कुतः स पुरुषो यत एव जात्या ॥ अर्थाच्छेत्तेश्च गुणतो नि जरूपतश्च नित्यान्य एव कथमस्मि स इत्यपि स्यात् ॥ २८ ॥ सर्वोत्तमो हरिरिदं तु तदज्ञयैव चेत्तुं क्षमं स तु हरिः परमस्वतंत्रः ॥ पूर्णाव्ययागणितनित्यगुणार्णवोसावित्येव वेदवचनानि परोक्त्यश्च ॥ २९ ॥

हूनापुरुषाणांएकायोनः जन्मादिकारणं यतोवाइमानिभूतानिजायत इति श्रुतौ जन्मायस्ययत इति सूत्रेचोच्यते । तथातंपुरुषविश्वव्यासंगुणाधिकेभ्रममाख्यास्यामीत्युत्तरं । तदनुवादः । असौपुरुषोत्तमएकइति । जन्यजनकत्वेप्यैक्यंकुतोनेत्यत आह । यतः स्वरूपतइति । तदनुवादः कुरुइति । सजीवः पुरुषपुवहरिरेवेतिकुतः । नकुतोपीत्यर्थः । तत्रहेतुयंतः सईश्वरोयजजीवइतिजात्यासः निष्प्रयोजनः अयं सप्रयोजनइत्यर्थः । अन्यमीशमितिहिसुपर्णेत्यादिश्रुतेः सअनंतगुणअमल्पगुणइति । गुणतः स्वतंत्रः अयंपरतंत्रइतिनिरूपतः नित्यान्यः भिन्नएवातः सोस्मीति अपिवाक्यमपिकथंस्यात् युक्तंनस्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ उक्तसर्वार्थसंग्राहकंप्रमाणमुदाहरति । सर्वोत्तमइति । हरिः सर्वोत्तमः इदं जगत्तस्यहरेः आज्ञयैवचेत्तुं चेष्टितुंवेत्तुंवाक्षमंसमर्थं सतुसएवहरिः परमस्वतंत्रः असौ पूर्णः व्याप्ताः अव्ययाः ह्यसंहिताः अगणिता असंख्याताः नित्याः येगुणास्तेषां अर्णवइतिपृथगन्वयचतुष्टयं । अर्थोयमित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति । इतीति । इत्येवमैवैवप्रकारेण । परस्यव्यासस्य उक्त्यश्च प्रतिपादयंतीतिशेषः । इत्येवएतमेवार्थमितिवा ॥ २९ ॥



नैतैर्वाक्यैर्विष्णोः सर्वोत्तमस्त्वादिसदागमप्रतिपाद्यमितिसिध्यति । तेषामन्यथापिनेतुशक्यत्वात् प्रतीत्यर्थप्रामाण्यायोगादित्यतउक्तशकानिवर्तकमुक्तानुक्तार्थप्रतिपादकं ।  
 भविष्यत्पर्वनामकोपपुराणवचनमुदाहरति । ऋगादयइति । ऋगादयः स्वतोमानसंबादनिरेक्षप्रमाणंस्मृतं । संवादनिरेक्षताचापौरुषेयत्वेनापौरुषेयत्वं च 'वाचाविरूपनि  
 रस्ये'ति श्रुतेः सिद्धं । पंचरात्रादीनांतुसंबादनिरेक्षत्वं चेतिहासःपुराणःपंचमोवेदानांबेदइति श्रुतिसिद्धं । इतिहासशब्देनपंचरात्रादिप्रतिग्रथासं । पंचरात्रंभारतचमूलारामा  
 यणंतथा । इतिहासइतिप्रोक्तोब्रह्माद्यचपुराणकमितिप्रकाशकवचनात् । अतएवव्यासस्मृतौ । अद्वैतश्रैवेतिहासाश्च पुराणंभागवतंतथा । मूलप्रमाणमुद्दिष्टं मीमांसाचोत्तरा  
 तथेतिबहुवचनेनार्निदेशश्चकृतः । सूत्रस्यनिर्णायकत्वान्नान्यपेक्षा । ब्राह्मपुराणेचोपपुराणगणनायांभाविष्यत्पर्येतिपुराणनामकथितमस्ति ॥ ३० ॥ अस्योक्तप्रामाण्यस्यक  
 णादिसमूहस्ययदविस्मृतंनुतदेवप्रमाणंच । प्रमाणमेवअन्यथाप्रमाणंन एतेषांपूर्वा कानांक्रगादीनांविस्मृतंअथंचन । कालपुराणव्यवस्थायपिनतुस्यनैवस्थात् ॥ ३१ ॥ इति  
 हासपुराणइतिश्रुतौपुराणस्यस्वतःप्रमाणवेदसमत्वेनोक्तत्वानात्मिकमर्थपूर्वोक्तपुनराणितमित्यतआह । वैष्णवातीति । पंचरात्रात्मकत्वतःपंचरात्रार्थप्रतिपादकत्वात् । वैष्ण

ऋगादयश्च चत्वारः पंचरात्रं च भारतं ॥ मूलरामायणं ब्रह्मसूत्रं मानं स्वतः स्मृतं ॥ ३० ॥ अविरुद्धं तु यस्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ॥ एतद्विरुद्धं यत्तु स्यान्न तन्मानं कथं च न ॥ ३१ ॥ वैष्णवानि पुराणानि पंचरात्रात्मकत्वतः ॥ प्रमाणा न्येव मन्वाद्याः स्मृतयोऽप्यनुकूलतः ॥ ३२ ॥ एतेषु विष्णोराधिक्यमुच्यतेन्यस्य न क्वचित् ॥ अतस्तदेव मंतव्यं नान्यथा तु कथं च न ॥ ३३ ॥ मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि कृतान्येवान्यथा हरेः ॥ अतस्तेषूक्तमग्राह्यमभुराणं तमेतान्तेः ॥ ३४ ॥

वानिपुराण्येवप्रमाणानिनान्यानि । पुराणानामुभयरूपत्वात्तन्सहपाठः । पंचरात्रग्रहणेनवैष्णवपुराणानांग्रहणात्पृथक्ग्रहणमितिभावः । तर्हिस्मृतौनामप्रामाण्यंकिमि  
त्यतआह । मन्वाद्यादिति । अनुकूलतःअनुकूलत्वादेषप्रमाणानितिज्ञेयाःनखननुकलाः ॥ ३२ ॥ ननु वेदादिपृथक्प्रतिपाद्यतेयदानुकूल्येनाप्रामाण्यमित्यतस्तदर्थमाह ।  
एतेष्विति । ननु वेदादिपृथक्प्रतिपाद्यतेयदानुकूल्येनाप्रामाण्यमित्यतस्तदर्थमाह । ननु वेदादिपृथक्प्रतिपाद्यतेयदानुकूल्येनाप्रामाण्यमित्यतस्तदर्थमाह ।  
शब्दानांविष्णौसमन्वयात् ततश्चकिमित्यतआहअतइति । यतःवेदादिपृथक्प्रतिपाद्यतेयदानुकूल्येनाप्रामाण्यमित्यतस्तदर्थमाह । ननु वेदादिपृथक्प्रतिपाद्यतेयदानुकूल्येनाप्रामाण्यमित्यतस्तदर्थमाह ।  
त्यायुजमत्स्वमंतव्यं ॥ ३३ ॥ पाशुपताद्युक्तंअग्राहमित्युक्तंकस्यहेतोरित्यतआह । मोहार्थेनिति । अन्यशास्त्राणिपाशुपतादीनिमोहार्थानिमोहोद्धानंतेनतज्जननमु  
पलक्ष्यते । अर्थःप्रयोजनंयथातानिज्ञानोपादकानि । मोहकशास्त्रकरणार्थापस्य्यादित्यतआह । कृतानीति । हेराज्ञयैवकृतानीतियतोतस्तदुक्तंअग्राह्यमित्यर्थः । एतद्य  
योजनंकिमित्यतआह । असुराणामिति । तमोगतेस्तमःप्राप्त्यर्थकर्तुंनुक्तस्तदनुवादपुंल्लङ्गमुक्तमब्राह्म । यस्मादिति । विष्णुनोक्तैःशिवोक्तिभिर्ब्रह्मभूलोकेतानिपाशुपतादीनि

यस्मात्कृतानि अतस्तदुक्तमग्राक्षमित्यर्थः । यद्वा हेराज्ञाकृतान्यन्यशास्त्राणि मोहार्थान्येव तदेव प्रयोजनपूर्वकमुपपादयति । अत इति । विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः असुराणां तमः प्राप्स्यर्थं यस्मात्कृतानि अतस्तेषु क्तमग्राक्षमित्यर्थः । अग्राक्षमित्यस्यापवादमाह । एषामिति । एषां वेदादीनां यन्मोहशास्त्रोक्तं विरोधिनस्यानस्यानस्यापतादुक्तमविरोधार्थं जातं न वार्यते न निषिध्यते । यद्वा यस्मात्तद्व्याग्रिमेण संबध्यते । यतः विष्णुक्तैः कृतमतः तत्रोक्तं न वार्यते इति संबन्धः । तेन बौद्धोदिता हिंसा वदग्राह्यत्वं विष्णुदिता देवकृतत्वाच्चेति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ननु वेदादौ जननादिदोषाः अनितोत विष्णो रित्यादिनाधिक्यविरोधिनः उच्यन्तेऽतः कथमाधिक्यमुच्यत इत्यत आह । विष्णवाधिक्यं स्यानुकूलात् सर्वशः सर्वाणि तानि वाक्यानि योज्यानीति संबन्धः ॥ ३६ ॥ ननु सर्वावतारेषु दोषदर्शनात् कथमन्यथा योज्यानि वाक्यानीत्यत आह । अवतरोऽपि न । यत्किंचि

यस्मात्कृतानि तानीह विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः ॥ एषां यन्न विरोधि स्यात्तत्रोक्तं तन्न वार्यते ॥ ३५ ॥ विष्णवाधिक्यविरोधानि यानि वेदवचंस्तथापि ॥ तानि योज्यान्यानुकूल्या द्विष्णवाधिक्यस्य सर्वशः ॥ ३६ ॥ अवतारेषु यत्किंचिद्विशेषेन्न स्वद्वारः ॥ तच्चासुराणां मोहाय दोषा विष्णोर्नाहि क्वचित् ॥ ३७ ॥ अन्नत्वं पारवश्यं वा वेदभेदादिकं तथा ॥ तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा ॥ ३८ ॥ अनीशत्वं च दुःखित्वं साम्यमन्यैश्च हीनतां ॥ प्रदर्शयति मोहाय दैत्यादीनां हरिः स्वयं ॥ ३९ ॥ न तस्य कश्चिद्दोषोऽस्ति पूर्णाखिलगुणो ह्यसौ ॥ सर्वदेहस्थरूपेषु प्रादुर्भावेऽपि चेश्वरः ॥ ४० ॥ ब्रह्माद्यभेदः साम्यं वा कुतस्तस्य महात्मनः ॥ यदेवं वाचकं शास्त्रं तद्वि शास्त्रं परं मतं ॥ ४१ ॥ निर्णयायैव यत्प्रोक्तं ब्रह्मसूत्रं तु विष्णुना ॥ व्यासरूपेण तद्ग्राह्यं तत्रोक्ताः सर्वनिर्णयाः ॥ ४२ ॥ ॥

तन्त्रावियोगादिकचित्कारिणश्चित् अप्यवतारे ॥ ३७ ॥ किंचिदित्युक्तं दर्शयति । अज्ञत्वमिति । परवशस्य भावः पारवश्यं । प्राकृतदेहो यस्य सः तस्य भावः प्राकृतदेहत्वं ॥ ३८ ॥ अन्यैः समस्य भावः साम्यं अन्यैश्च हीनता ॥ ३९ ॥ मोहाय दर्शयतीति कुतः सत्यमेव कुतो न स्यादित्यत आह । न तस्येति । सर्वजीवस्थरूपेषु अंतर्गतामिरूपेषु तथा सर्वावतारेषु तस्य विष्णोः कश्चिद्दोषो नास्तीत्यर्थः । दोषाभावे हेतुः । हियतः असौ पूर्णादिशतः कालतश्च व्याप्ता आखिलाः समग्रागुणाय स्येति हेतुवत्तस्माह ईश्वरश्रुतिः ॥ ४० ॥ सर्वदेहस्थरूपाणां ब्रह्मादिभिरेभेदपुनरपि दोषित्वं तुल्यमित्यत आह । ब्रह्मादिति । वाशब्दः समुच्चये कुतः न कुतोऽप्यित्यर्थः । तत्र हेतुर्मोहात्मन इति । इतोऽपि हेरज्ञादिकं मोहनार्थमिति ज्ञेयमित्याह । यदिति । यच्छास्त्रमेव वाचकं तच्छास्त्रं परं मतं । हियत अतः अज्ञात्वादिमोहार्थमित्यर्थः । यद्वोपसंहरति यदिति । तत्परमिति मतं संमतं ॥ ४१ ॥ येन सर्वनिर्णयाः ज्ञेयाः तत्परं निर्णयकं किमित्यत आह । निर्णयायैवेति ॥ ४२ ॥

दौनिरूपितं । यस्मात्तस्मादेतेषां सूत्राणां विरुद्धं यत्तन्मोहनार्थं तदूह्यतमिति ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥ दशादशयदौ फालितं तदच्युत्संहरति । तस्मादिति । येयैगुणाः अणुत्वमहत्त्वोदयउक्तास्ते सर्वे एव ब्राह्म्याः नतु विरोधादेकोपित्यच्यः ॥ ४७ ॥ मोहार्थान्यन्यशास्त्राणां त्यस्यार्थैः किं गोः सर्वोत्तमत्वात्प्रमाणान्तरमाह । एष इति । विष्णुश्च न मिदं एष विष्णुरहं मोहं मुखात्तेनेति मोहो न टवंचनवा । अविद्यमानाकारप्रदर्शनं न टवंचनं । यो मोहः दधेच्यदिभिः कारणैः कुरु ॥ ४८ ॥ अतः अतथापि किं नाप्यविद्यमानानि लिंगमूलमार्गणसकृद्स्मल्लिङ्गधारणादिना कैलसप्राप्ययादिनित्यविद्यमानानि । अथवा विष्णोर्नित्यानि सर्वज्ञत्वादिनित्यविदर्शयल । आत्मानं प्रति प्रकाशप्रसिद्धिकुर । मां प्रत्यप्रकाशमप्रसिद्धिकुर । आत्मानं प्रसिद्धिमात्रमसिद्धिर्कूर्वा विना । प्रकाशोतिप्रसिद्धौ'त्यभिधानं । ननु यथान्येषां सर्वोत्तमत्वादिगु



णामोहार्थमुक्तास्तथाविष्णोरापिगुणाः किंनस्युरित्यतः प्रमाणेनन्तरिकरोति । ब्रह्माहति । तथापूर्वोक्तार्थप्रतिपादकं प्रामुक्तमायं प्रतिपादकत्वेनोक्तमवचनमस्ति । परमन्त्र  
 आग्रहः अन्यशास्त्रस्य मोहार्थत्वविष्णुत्वादिप्रतिपादकत्वरूपार्थसमुच्चयेन । तदुदाहरति । अमोहायेति । विष्णोर्गुणा आकारः सहस्रशीर्षेत्याकारः चिच्छरीरताशरीर  
 ज्ञानात्मता च । निर्दोषत्वमुक्तानन्तरतर्क्येति । अमोहायमोहनाशाय ज्ञानाय चोच्यते । एतस्य पूर्वोक्तस्य विरुद्धं तत्सर्वमोहाय ज्ञानायतिनिश्चयः ॥५१॥ एषां यन्त्रेणाति  
 नोक्तमर्थप्रमाणांतरेणोपपादयति । स्कांदइति । स्कंदपुराणस्य तामसत्वात्कथं तदुदाहरणमित्यत आह । शिवेनैवेति । पित्रा पुत्रस्योक्तत्वात् तदुदाहरणम् । एषकारस्तु  
 रिअज्ञानादिदोषैकक्यांशे निवारयति श्रोतरि अयोग्यतां च निवारयति । अतएवं तेषां पित्रेति संबोधनं सादरमिति तदर्थतात्पर्यमाह । ननु शैवतामसपुराणे कस्य पुत्रो

इति वाराहवचनं ब्रह्मांडोक्तं तथा परं ॥ अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता ॥५०॥ निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्ता  
 नामपि चोच्यते ॥ एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मोहायेति निर्णयः ॥५१॥ स्कंदेऽप्युक्तं शिवेनैव पण्डितैव सादरं ॥ शिवशा  
 स्त्रेऽपि तदग्राह्यं भगवच्छास्त्रयोगि यत् ॥५२॥ परमो विष्णुरेवैकस्तज्ज्ञानं मुक्तिसाधनं ॥ शास्त्राणां निर्णयस्त्वेषस्त  
 दन्यन्मोहनाय हि ॥५३॥ ज्ञानं विना तु या मुक्तिः साम्यं च मम विष्णुना ॥ तीर्थादिमात्रतो ज्ञानं ममाधिक्यं च वि  
 ण्णुतः ॥५४॥ अभेदश्चास्मदादीनां मुक्तानां हरिणा तथा ॥ इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते पुत्र नान्यथा ॥५५॥ उक्तं  
 पद्मपुराणे च शैव एव शिवेन तु ॥ यदुक्तं हरिणा पूर्वममर्थे प्राह तद्वरः ॥ ५६॥ त्वामाराध्य तथा शंभो गृहीष्यामि  
 वरं सदा ॥ द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु ॥ ५७॥ ॥

क्तत्वेऽपि कथं ग्राह्यत्वमित्यत आह । शिवशास्त्रइति । भगवच्छास्त्रानुकूलत्वाद्ग्राह्यमिति भावः ॥ ५२ ॥ विष्णुरेक एव परमः ॥ ५३ ॥ ज्ञानं विना काशीमरणादिना मुक्तिः  
 तीर्थादिमात्रतस्तर्थागमनवासाद्वैतज्ञानं भवति मम शिवस्य विष्णुतः विष्णोः ॥ ५४ ॥ अस्मदादीनां संसारिणां हरिणाऽभेदश्च तथा शब्दः समुच्चये । मुक्तानां अस्मदादीनां  
 हरिणाऽभेदश्चेत्यादिसर्वं ॥ ५५ ॥ वराहपुराणे क्तं पद्मपुराणवचनेनाप्युपपादयति । उक्तमिति । पद्मपुराणे कांद्यतत्र पूर्वभागे शिवोत्कर्षप्रतिपादकत्वात् शैवपात्रे पुराणे  
 शिवेन पूर्वोक्तमर्थजातमुक्तमस्ति । ननु तर्हितत्र शंभो इति संबोधनं कथमिति त्यत आह । यदिति । हरः पद्मपुराणे पूर्वस्वरूपोक्तं तदुमायै प्राहेति संबोधः । तेन हरिवाक्यत्वात् शंभो  
 इति संबोधनं घटतइति भावः ॥ ५६ ॥ तद्वाक्यमुदाहरति । त्वमिति । द्वापरादौ द्वापरादौ व्युत्क्रमेण यस्य तद्द्वापरादि सामान्येन युसकं तेन कलौ नात्रातारः कृतादिवित्युक्तः

कलावपिप्रतेस्तथानोक्तं । युगेमानुषादिषुकल्यारूपरूपशेनभूत्वाऽव्रतोर्यसदाऽयुच्छिन्नद्वादशाब्दादिनाकालेनत्वामाराध्य तथाआराधनानुकूलवर्गहृष्यामर्तिसंबंधः । यद्वा सदाप्रतिब्रह्मादिनंबर्गहृष्यामीति ॥ ५७ ॥ कल्पितैरयथार्थैः स्वागमैः स्वोक्तमत्वप्रतिपादकैः येनगोपनेनोत्तराकृतादौसदाचारोऽर्थलोकागमनोन्मुखीअधरानकायधो लोकगमनोन्मुखीस्यात्तथाकुर्वित्सिब्रंधः ॥ ५८ ॥ वैष्णवेषुविष्णोः शिवस्यापिपरस्परशैवेचशिवस्याविष्णोः श्रोतमत्वमुच्यते । एवमितिनिर्णयः कथमित्यतआह । नचेति । तथाच शैवशास्त्रस्वचनोविरोधादेवाप्रमाणमितिभावः ॥ ५९ ॥ प्रकाशंतेरेणापिबिष्णोः परत्वमुपादयति । निर्दोषत्वादिति । निर्दोषत्वादौषलेख्यत्वेनवक्त्रादिनिबन्धनदोषरहितत्वात् । वेदेषुकिमुक्तमित्यतआह । वेदेष्विति ॥ ६० ॥ कोसौवेदइत्यतस्तमुदाहरति । अस्येति । देवस्यक्रोडादिगुणविशिष्टस्यमीळुह्यभक्तेभ्यः सेचकस्याभीष्टदानुः । एषस्यासमं तादिष्टस्वभावस्यइच्छारूपस्यवा । अस्यविष्णोः हविर्भिः प्रभूयेप्रभरणेपूजायांकृतायामहंकाररूपेणवधकृत्वाद्द्वयाः अंधकोरुद्रः रुद्रियंरुद्रसंबंधिमहित्वंमहिमानं विदेहिलेभे

स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान्मद्विमुखां कुरु ॥ मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तराधरा ॥ ५८ ॥ न च वैष्णवशास्त्रेषु वेदेष्वपि हरेः परः ॥ क्वचिदुक्तोन्यशास्त्रेषु परमो विष्णुरीरितः ॥ ५९ ॥ निर्दोषत्वाच्च वेदानां वेदोक्तं ब्राह्ममेव हि ॥ वेदेष्वपि परो विष्णुः सर्वस्मादुच्यते सदा ॥ ६० ॥ अस्य देवस्य मीळुह्यो वया विष्णोरेषस्य प्रभूये हविर्भिः ॥ विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यामिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ६१ ॥ स्तुहि श्रुतं गतंसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमग्रं ॥ यं कामये तंतमग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमर्षितं सुमेधां ॥ ६२ ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः ॥ वामुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥

हि । हेअश्विनौयुवामपिद्वारवदन्नवदार्तिवतनयासिष्टमयासिष्टप्राप्तौ । अनेनरुद्रादिस्यः उत्तमत्वमुक्तंभवति ॥ ६१ ॥ हेमृदेरुद्रश्रुतंप्रसिद्धं गतंसदंरुद्रयगुहागतं । युवानंतरुणमृगं सिंहमिवभीमंभयकमुपहन्तुंसर्वसंहारकमुग्रंनसिंहस्तुहि । अत्ररुद्रस्तुत्यत्वकयनात्रुद्रोत्तमत्वमुक्तंभवति । यंतुग्रंरुद्रं कृतुकिमयेतंतमग्रकृणोमिकरोमि । एवंब्रह्माणमित्यादौयोज्यं । अत्रब्रह्मादीनांहर्षधीनलक्ष्यधीनत्वकयनात्सर्वस्यहर्षधीनत्वमुक्तंभवति ॥ ६२ ॥ एकइति । हरेः प्रलयकालवर्तित्वब्रह्मादिनांतकालेऽभावश्चोच्यते । वामुदेवइति । अग्रेइत्यव्ययं । तेनप्रथमांततापिज्ञेया । इदमग्रब्रह्मादिकमपेक्षयाग्रेअग्र्यः गुणश्रेष्ठः आसीत् । इदमस्यमादिजगतः अग्रेआदौआसीत् । इतिवा । इदंसर्वमपेक्ष्यासौकालतोऽगुणतस्तथा । अग्र्यश्चसमस्तेश इतिवचनात् । अत्रगुणकालाधिक्यमुक्तंभवति ॥ ६३ ॥

यदापश्यः पश्यतीति पश्यो जीवः रुक्मवर्णस्तु वर्णवर्ण । सर्वस्य कर्तारमीशं सर्वेश्वरं पुरुषं पूर्णपङ्गुणं । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य योनिं कारणं पश्यते । तदा विद्वानपरोक्षज्ञानी अप्रा-  
 रब्धपुण्यपापविधूय निर्जनः निर्लेपः परमं साम्यं निन्दुः खत्वादिना साम्यमुपैति ॥ ६४ ॥ यः गुहायां हृदयगुहायां परमेवोभनं व्योम्नि आकाशे निहितं स्थितं परमात्मानं वेद अपरोक्ष  
 तया जानाति सः विपश्चिता ब्रह्मणा चतुर्मुखेन परब्रह्मणा सर्वाङ्कमाननश्रुते मुहुः श्रुतिद्वयविष्णवरोक्षज्ञानान्मुक्तिरुक्ता भवति । अपरोक्षज्ञानो विशेष उक्तो हरिवंशे । “विद्यु  
 दन्मानुषा विद्युः सूर्यमण्डलवत्सुराः । प्रतिर्विवचच्च गिरिशो ब्रह्मैतं पश्यति स्फुटं” इति । तथान्योपि विशेषो बोद्धव्यः । ‘मध्ये कयसि चेत्सिद्धा मुक्तौ मध्यं प्रपश्यति । वार्धक्ये चेद्विजानाति  
 मुक्तः पादौ प्रपश्यति । तेजोमण्डलमेवान्यदङ्गविष्णोः प्रपश्यति । पूर्वकयसि बोद्धव्य आमुखात् सर्वदृष्टय इति ॥ ६५ ॥ महतः सर्वोत्तमस्य सत्यस्य सत्यवचसः अस्य विष्णोः महा-  
 निमहातिकरणा निकर्माणिसत्यासत्यानि तु इदानीं प्रबोधप्रबोधमेव । ‘अवधारणे घग्दस्यत्सारमात्रं तु सारं ध’ मिति शब्दनिर्णये । गुणतः स्तुतवतः देवस्य मधोनः इन्द्रस्य शतैः अ

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निर्जनः परमं साम्यमुपैति  
 ॥ ६४ ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमेवोभनं ॥ सोऽश्रुते सर्वान् कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥ ६५ ॥ प्र घान्व  
 स्य महतो महानि सत्यासत्यस्य करणानि वोचं ॥ सत्यमेनमनुविश्वे मदति रातिं देवस्य गृणतो मधोनः ॥ ६६ ॥  
 यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥ सत्यः सोः अस्य महिमा गूणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ६७ ॥  
 सत्या विष्णोर्गणाः सर्वे सत्या जीवेशयोर्भिदा ॥ सत्यो मियो जीवभेदः सत्यं च जगदीदृशं ॥ ६८ ॥ असत्यः स्वग  
 तो भेदो विष्णोर्नान्यदसत्यकं ॥ जगत्प्रवाहः सत्योयं पञ्चभेदसमन्वितः ॥ ६९ ॥

भीष्टदाता रेमेनमनुविश्वे देवाः मदति हर्षप्राप्नुवंतीत्येतत्सत्यं । सत्यमित्येतदेनमित्यस्य विशेषणं । अत्र विष्णुः कृतसर्जनदेः सत्यत्वमुक्तं भवति ॥ ६६ ॥ हरिः यच्चिकेत च का-  
 रतत्सत्यमित्येव मोघं नमृषान उत स्पार्हस्पृहणयं वसु जेता बल्यादिभ्यः उत जयानंतरं दातेन्द्रादिभ्यः अस्य सः श्रुत्या युक्तः जगत्सर्जनदिलक्षणः महिमा सत्यः तं विप्रराज्येषु वि-  
 प्रप्रधानेषु यज्ञेषु शवः सुखमुद्दिश्य गूणे स्तौमि । इयं महिमा दीनां सत्यत्वोपपादिका ॥ ६७ ॥ इदानीं विष्णुगुणादीनां सत्यत्वे श्रुतिमाह । सत्या इति । भिदा भेदः मिथः परस्परं जी-  
 वानां भेदः ईदृशमभिबचनार्थं क्रियाकारिजगत्सत्यं ॥ ६८ ॥ विष्णोः स्वगतस्वावतारस्वावयवगतभेदः असत्यः । इदानीं तं जगदनाधनं तं कालिनसकलजगत्पितृसत्यानी-  
 त्याह । जगदिति । भेदानामनंतत्वेऽपि राश्यपेक्षया पञ्चभेदसमन्वित इत्युक्तं ॥ ६९ ॥

केतेपंचभेदादस्यत आह । जीवेति । जीवेशयोश्च भिदैवभेदएव नतुभेदाभेदः । एवकारः सर्वत्रान्वेतव्यः । चशब्दस्तथाशब्दः समुच्चये । परस्परभेदश्च जडेशयोर्भेदित्यनुवर्तनत्  
भिदाभेदएव । जडानांचपरस्परभेदः जडानां जीवानां च भेदएव ॥ ७० ॥ इमेपंचभेदाः सर्वावस्थासंसारमुक्तौ चिनित्याः आनंदादय इत्यादिप्राज्ञा । सोयंसत्योन्नना  
दिक्षेत्रे तिष्ठते । ब्रह्मणः सायुज्यकथनान्मुक्तब्रह्मणैक्यस्यदित्यत आह । सर्वशङ्कति । सर्वज्ञः सर्वेषां मुक्तानां भेदानहीयतेननर्थतीत्यर्थः । यद्वा । इमेपंचभेदाः सर्वावस्थासुसृष्टि  
प्रलयपालनावस्थासुसर्वशः सर्वे नित्याः नित्यगताः नित्याः । आनंदादयश्च मुक्तानां कथमित्यत आह । मुक्तानामिति । भेदस्तु सर्ववस्तूनां स्वरूपेनैव जमव्ययं । नष्टानामपि वस्तूनां  
भेदो नैव विनश्यतीत्युक्तेः । सर्वदासंसारमुक्तौ चित्तातरस्य च न हनियत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ तारतम्यदर्शयति । क्षितिपानुपाः मनुष्यगंधर्वाः परमुखेन देवेष्वप्याः मनुष्यगंध  
र्वाः देवाः देवगंधर्वाः स्वमुखेन देवेष्वप्याः । चिराः पितरः आजानजाः देवकुले जाताः अनाख्याता देवाः आजानदेवाः कर्मजाः देवकुलप्राताः कर्मदेवाः ब्रह्मयायाः देवाः तालि  
कादेवाः इंद्रः दक्षः । पुरंदरः इंद्रः । यद्वा । पुरंदर इन्द्र इति विशेषण विशेष्यभावेनान्वयः । अत्रक्षितिपेभ्योऽप्यवरा मनुष्योत्तमाज्ञेयाः भूपा मनुष्यगंधर्वा देवाः पितर एव च । आजाने

जीवेशयोर्भिदा चैव जीवभेदः परस्परं ॥ जडेशयोर्जडानां च जडजीवभिदा तथा ॥ ७० ॥ पंचभेदा इमे नित्याः  
सर्वावस्थासु सर्वशः ॥ मुक्तानां च न हीयंते तारतम्यं च सर्वदा ॥ ७१ ॥ क्षितिपा मनुष्यगंधर्वाः देवाश्च  
पितरश्चिराः ॥ आजानजाः कर्मजाश्च देवा इंद्र पुरंदरः ॥ ७२ ॥ रुद्रः सरस्वती वायुर्मृकाः शतगुणोत्तराः ॥  
एको ब्रह्मा च वायुश्च वींद्रो रुद्रममस्तथा ॥ ७३ ॥

याः कर्मदेवास्तत्स्वरूपाः पुरंदरः शिवो विरिच इत्येते क्रमाच्छतगुणोत्तराः । मुक्तावपि तदन्ये भूपाच्छतगुणवरा इति गीता तस्योक्तेः । देवक्रावपि तृपनरा इति मुक्तास्तु पंचधे  
तितत्त्वसंस्थानोक्तेश्च । एतच्छब्दार्थः यजुः संहितायां । तस्माच्छतगुणानंदागंधर्वानुषात्मकाः । मुक्त्याश्रुतिफलप्राप्तास्ततः कामाहतास्तथा । तेभ्यः शतगुणानंदादेव प्रेष्यास्तु  
मुख्यतः । एते हि देवगंधर्वा मुक्तेभ्यस्तेभ्य एव च । शताधिका हि पितरस्तेभ्य आजानदेवताः । अनाख्याता देवतास्तु जाता देवकुले च याः । आजानदेवता इति हि तेभ्योऽप्याः कर्मदेव  
ताः । ब्रह्मया अंतरा प्रात देवताः कर्मदेवताः । ताभ्यश्च तालिका देवाः सृष्ट्या दादेवता गताः । तेभ्यो दक्षः स्वद्रुना मासहोदरा वयस्परा । तस्माद्बृहस्पतिर्नाम ब्रह्मत्वात् पुरंदरः  
तस्मात्प्रजापतिर्मौलुदः प्रजनने शितेति । अत्र देवगंधर्वेषु अष्टोत्तरशतं विनापि तृभ्यः शतावराः । तत्राष्टगंधर्वाः कर्मदेवसमाः शतमाजाने देवसमास्तदुक्तं बृहद्वाप्ये । 'कर्मदे  
वगणा अष्टगंधर्वस्तस्परेशतं । आजाने देवास्तेभ्यो न्येपितृभ्यश्च शतावरा इति । तथापि तृषु अष्टौ विनापितरः आजाने देवैभ्यः शतावराः तदुक्तं । 'आजानेभ्यस्तु पितरा ब्रह्मभ्यो

शुक्लाया इति बृहद्वाक्ये । तत्र सप्तपितरः कर्मदेवसमाः । एकस्तु ब्रह्मपुत्रसमः । तदुक्तं । पितॄणां सप्तकं यत्कर्म देवसमं तं । विश्वमित्रो ब्रह्मपुत्रसमो मुनिरुदाहृतः । आचार्यः पितॄणां चासौ पितृभिः सह पठ्यत इति बृहद्वाक्ये । ननु ब्रह्मवद्रशेषः कुतो नोक्ता इत्यत आह । एकइति । ब्रह्मावायुश्चैकः आयोरेव भविष्यद्ब्रह्मत्वात् पूर्ववायोर्वा इदानीं तन ब्रह्मत्वात् द्वैकइत्युक्तिः । रद्रः शेषस्तथैकः यथा ब्रह्मवायुतथैकः मुक्तेषु काश्चिदायुनानसमः । श्रीर्वायोः सकाशाद्गुणैः सह स्रग्गुणिता ते देवसहस्रं तत्सर्वमिति श्रुत्या सहस्रशब्दस्य बहुत्ववाचि त्वाद्वाङ्काटिपरः । तदुक्तं बृहद्वाक्ये । तेभ्यस्तु श्रीर्विमुक्तेभ्यो गुणैः काटिगुणोत्तरेति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ततः लक्ष्म्याः सदा मुक्तौ संसारावस्थायाम् च द्रव्यादिषु वमादिषु चैव तात्पर्ये पूर्वकमुक्तकर्षवर्षोत्तमत्वं कति वदति ॥ ७५ ॥ उदाहृतवाक्यानां स्वोक्तार्थतात्पर्याभावेन तस्मिन् स्थित्यतः तत्र तात्पर्यसङ्गो प्रमाणं सूचयन्नाह । तात्पर्यमिति । तेन विष्णुना स्वयं स्वेन रुष्णरूपेणाऽत्र विष्णोर्गुणोत्कर्षमहातात्पर्यं योमामिति । योमामेवमसंभूजानां निपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्वज्जतिमांसं । अवेनभारतेत्यनेनोक्तं । य एवं क्षराक्षरतितित्वेन पुरुषोत्तमं जानाति स सर्वज्ञः । किंतु ऋगादिसर्वशास्त्रार्थं निपुरुषोत्तमत्वस्य तथाच पुरुषोत्तमत्वं सर्वशास्त्रं प्रतिपाद्यतेन पुरुषोत्तमत्वज्ञानेन सर्वशास्त्रज्ञत्वं भवतीति भावः । ननु क्षराक्षरातीतत्वेन पुरुषोत्तमइति न कोपि जानाति । अपि । अश्वकर्णादिवत्संज्ञात्वेनैव जानातीत्यत आह ।

एको रुद्रस्तथा शेषो न कश्चिद्वायुना समः ॥ मुक्तेषु श्रीस्तथा वायोः सहस्रगणिता गुणैः ॥ ७४ ॥ ततो नंतगुणो विष्णुर्न कश्चित्तत्समः सदा ॥ इत्यादि वेदवाक्यं विष्णोरुत्कर्षमेव वक्तव्यं ॥ ७५ ॥ तात्पर्यं महदत्रेत्युक्तं यो मामिति स्वयं तेन ॥ भूम्नो ज्यायस्त्वमित्युक्तं सूत्रेषु निर्णयतेन ॥ ७६ ॥ तत्प्रात्यैव च मोक्षः प्राप्यस्तेनैव नान्येन ॥ ७७ ॥

असंभूदइति । मुखे श्रेष्ठजानातिमाना तु मोहरहितस्तुल्ये तस्य तात्पर्यः । सर्वभावेन सर्वप्रकरणं भजति च गुणोत्कर्षवत्तुः फलकथनेन सर्वगमानां गुणोत्कर्षे तात्पर्यमुच्यते भवति । तेन वेदव्यासेन निर्णयानिर्णयं कृत्वा सूत्रेषु बहुसूत्रात्मके शास्त्रे भूमीजायस्त्वमिति गुणोत्कर्षे तात्पर्यमुक्तं । इदं व्याख्यातं जयतीर्थार्थमायावादखडगे । सर्वगुणेषु भूगुणस्य ज्यायस्त्वमुत्थवेदप्रतिपाद्यत्वमिति सूत्रार्थोत्राभिप्रेतइत्यनेन । यद्यपि भाष्ये भूगुणस्योपास्यत्वे इदं सूत्रं । तथापि व्याख्यानांतरं हेयं । अतएव जयतीर्थार्ये त्रेत्युक्तं । समस्तसूत्रार्थस्तु सर्वगुणेषु भूम्नः ज्यायस्त्वे वेदमुस्यप्रतिपाद्यत्वं । क्रतुवद्दीक्षाप्रापणीयोदयनीयसर्ववन्नयावभूयुक्तं शिष्टोमस्येव । तथाहि दर्शयति । सर्वोत्कर्षे वेदवद्व्याखिणोर्महातात्पर्येनैव चान्यत्र सत्यं । अर्वांतरं तत्परत्वं तद्वत्सर्वगमानां पुरुषार्थस्तत्ताहोति ॥ ७६ ॥ यस्य प्रसादात् प्रमातिरूपादस्मत्सारां न्मुच्यते नापरेणेति श्रुत्यर्थसूच्यनसर्वोत्कर्षे तात्पर्यमित्यत्र युक्तिमाह । तस्मिन्नेति । तेनैव हरिणैव तस्य हरेः प्रीत्यैव मोक्षः प्राप्यः । अन्येन हरेरन्येन स्वतंत्रेणान्येन प्रीतयेन प्रवचनदिनाचनप्राप्यः । मोक्षः सर्वप्राप्त्यर्थः पुरुषार्थस्तस्य च सिद्धिहरिः साधनं सिद्धिचसाधनं प्रीतिर्हि गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यातदर्थं च श्रवणशास्त्रस्य । यदि शास्त्रात्प्राप्यगुणोत्कर्षेन स्यात्तदा ।



शास्त्रजिज्ञासाविधीयमानावयथास्यात्तदार्थानुपपत्त्याशास्त्रस्यगुणोत्कर्षतात्पर्यज्ञेयं । तथाचश्रुतिः । भूतादृशीप्रतीतिरिड्यस्यविष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातिरिथादृशीस्यात् । तत्प्रीणना  
नमोक्षमाप्नोतिसर्वस्ततोवेदास्तत्पराः सर्वेऽप्येति ॥ ७७ ॥ नान्येनेत्यस्यव्यावर्त्यप्रदर्शयन्प्रतिहरेर्मोक्षसाधनत्वंप्रतिपादयञ्छ्रुतिमुदाहरति । नायमिति । प्रवचनव्याख्यानंश्रु  
तंश्रवणंअयमात्माप्रवचनादिनानलभ्यः किंतु यंपुरुषमेषपरमात्मागुणोत्कर्षज्ञानात्मेहरूपयाप्रीत्यामदोयामितिब्रूणतेस्वीकरोतिनेपुरुषैर्बलम्यस्तस्यपुरुषस्यैवपरमात्मा  
स्वातन्त्र्यबलसच्चिदानंदमिकाजीवितानंबिवर्भूतांस्वमूर्तिचविवृणुते प्रकटीकरोत्येतौगुणोत्कर्षज्ञानात्मेहरूपयाप्रीत्याविष्णोर्मोक्षदातृत्वात् सर्वागमानांश्रीविष्णोर्गुणोत्क  
र्षैवमहातात्पर्यमस्तीत्यर्थः ॥ ७८ ॥ विष्णुर्मोक्षदातेत्याद्यर्थमविध्यत्पर्ववचनमाह । विध्यहीति । चशब्दात्परमापिदात्री । उक्तमोक्षादीनांसमन्वयेएकश्रकारः । द्वितीयोमृकभ

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमवेष वृणते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनं स्वां  
॥ ७८ ॥ विष्णुर्हि दाता मोक्षस्य वायुश्च तदनुज्ञया ॥ मोक्षो ज्ञानं च क्रमशो मुक्तिगो भोग एव च ॥ ७९ ॥ उत्तरेषां  
प्रसादेन नीचानां नान्यथा भवेत् ॥ सर्वेषां च हरिर्नित्यं नियंता तदशाः परे ॥ ८० ॥ तारतम्यं ततो ज्ञेयं सर्वोच्चत्वं  
हरेस्तथा ॥ एतद्विना न कस्यापि विमुक्तिः स्यात्कथंचन ॥ ८१ ॥ पंचभेदांश्च विज्ञाय विष्णोः स्वाभेदमेव च ॥ नि  
र्दोषत्वं गुणोद्रेकं ज्ञात्वा भक्तिर्न चान्यथा ॥ ८२ ॥ अवतारान् हरेर्ज्ञात्वा नावतारा हरेश्च ये ॥ तदवशांस्तथा सम्य  
ग् ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा ॥ ८३ ॥ मृष्टिरक्षाहतिज्ञाननित्यज्ञानबंधनात् ॥ मोक्षं च विष्णुतस्त्वैव ज्ञात्वा मुक्तिर्न  
चान्यथा ॥ ८४ ॥

क्तिवैगम्यादीनां । क्रमशःक्रमेणउत्तरेषांश्रष्टानांसर्वेषांप्रसादेनैवमोक्षादिर्भवति । एवशब्दव्याख्येत्यमाह । अन्यथातदभावेनभवेदितिअत्रापिस्वांत्यामिंप्रणयेतिशङ्कतेदेवाह ।  
सर्वेषामिति ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ततःउत्तरोत्तरज्ञानार्थं । तथाशब्दसमुच्चये । यद्वा ततस्तदर्थमुत्तरार्थं । विपक्षेवाधकमाह । एतदिति ॥ ८१ ॥ न केवलंविचित्रमादीनां तारतम्यज्ञा  
नात् विष्णोःसर्वोत्तमत्वज्ञानाच्चमुक्तिःस्यात् । किंतु पंचभेदादिज्ञानभक्तिश्चापेक्षेत्याह । पंचेति । स्वाभेदंस्वावयवानांस्वावताराणांअभेदमेवज्ञात्वानतुभेदाभेदांस्थितस्ये  
तिशेषः ॥ ८२ ॥ येहरेर्नावतारावतारमिवास्तांश्चज्ञात्वेतिसंबंधः । चशब्देनदेवावतारानवतारान्वक्तारंश्चालेतिशङ्कं ॥ ८३ ॥ रक्षापालनं बंधनबंधः । यद्वा । बंधनबंधेयै  
स्तेकामकोधादयः । कारणैः कार्यमुपलब्ध्यते । विष्णुतएवस्वांत्येणतुअन्येभ्यस्तदाज्ञायतत्प्रेरणयाच ॥ ८४ ॥

इतिहासशब्देन महाभारतारामायणचंद्राक्षं । कुरुपांडवन्यायेन । विष्णुपरांनेव मुख्यतः विष्णुपरांन् ॥ ८५ ॥ माहात्मज्ञानपूर्वः । माहात्म्यं जगत्सर्जनादिसुषुप्त्यादिदातृ  
त्वंतज्ज्ञानपूर्वः सुदृढः मरणेऽप्यचाल्यः सर्वतः स्त्रीपुत्रादिभ्यः ॥ ८६ ॥ तत्रयः कोऽप्येतत्तज्ञानान्मुच्यते किमस्यांशकायांतद्योऽप्युवमुच्यते नेतरइत्युत्तरमभिसंधाय । अथवा  
योग्यानामेवसाधनंभवतीतिवक्तुं तद्योग्यानां योग्यानां कुंजीवविभागमाह । त्रिविधाइति । धाप्रत्ययेनावांतरभेदोऽप्यस्तीतिज्ञापयति । देवमानुषदानवइति । त्रैविध्यकथनंमा  
नुषेष्वपित्रैविध्यं । मुक्तियोग्याः केइत्येतोमुक्तियोग्यानाह । तत्रेति । तत्रेतेषु त्रिविधेषु सृष्टियोग्यानाह । मध्यमाइति ॥ ८७ ॥ सदैवसृष्टियोग्याः संसारयोग्याहि निरय  
तमयोग्यानाह । अधमाइति । अधमामानुषानिरयायैव तामिहात्म्यनरकायैव गच्छति दानवाः असुराः तमस्येव लीयंते लीना भवन्तीति तमोऽयः । तमअंधतामिसंख्याआल  
येषामिति वा ॥ ८८ ॥ ननु मुक्तितमसोनाशानंतरमेतेषां कुत्रावस्थानमिष्यतआह । मुक्तिरिति । तमश्चनिरयमेव एतयोर्मुक्तितमसोः सकाशात्पुनरावृत्तिर्न नसपुनरावृत्ते

वेदांश्च पंचरात्राणि सेतिहासपुराणकान् ॥ ज्ञात्वा विष्णुपरांनेव मुच्यते नान्यथा क्वचित् ॥ ८५ ॥ माहात्म्यज्ञानपूर्वं  
स्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ॥ स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा ॥ ८६ ॥ त्रिविधा जीवसंधास्तु देवमानुष  
दानवाः ॥ तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेषु तमास्तथा ॥ ८७ ॥ मध्यमा मानवा ये तु सृष्टियोग्याः सदैव हि ॥ अधमा  
निरयायैव दानवास्तु तमोऽयः ॥ ८८ ॥ मुक्तिर्नित्या तमश्चैव नावृत्तिः पुनरेतयोः ॥ देवानां निरयो नास्ति तम  
श्चापि कथं च न ॥ ८९ ॥ नासुराणां तमः प्राप्तिस्तदा नियमतो भवेत् ॥ यदा तु ज्ञानिसद्भावे नैव गृह्णति तत्परं ॥ ९१ ॥

व्रतमनंतमिति श्रुतेः । देवानां पापकर्मणानिरयादिभवति किमित्यतआह । देवानामिति । कथंचनमहतापातकं नापि ॥ ८९ ॥ दैत्यानां पुण्येन कर्मणा स्वर्गवन्मुक्तिर्भवि  
ष्यतीत्यतआह । नेति । देवानां यथानरकादिनास्ति तथा दैत्यानां मुक्तिर्नास्तीति दृष्टान्तेऽप्यशब्दः । अथवा मुक्त्यभावतमः प्राप्स्योः समुच्चये कदाचित् कस्मिंश्चित्काले केन  
चिदुपायेन क्वचिदेशेन भवति । ननु तर्हि मध्यमानां कागतिरित्यतआह । मानुषाणामिति । एतद्व्युत्पत्तिस्तमइति द्वयं मानुषाणामिति षष्ठी तृतीयार्थे स्वर्गनिरयभूगोचराइ  
त्यर्थः ॥ ९० ॥ ननु क्तनियमएवास्तु तथाप्यसुराणां तमः प्राप्तिनियमः कदास्यादित्यतआह । असुराणामिति । ज्ञानिसद्भावेऽप्यशब्दोऽत्र शिष्टश्रुत्यादिलक्षणलक्षितज्ञानिनः । तु  
पदेशकस्य सद्भावेऽप्यसर्वोत्तमं तद्वत्त्वमगृह्णति तदा तेषां असुराणां तमप्राप्तिर्नियमेन भवेत् । तदनंतरं संचितकर्मोत्तरं तदभोगः प्रारब्धस्यैव भोगइति ज्ञेयं । ननु देवादयो  
ग्यानां सदुरुपदेशग्रहणानंतरं मुक्तिर्नियमः किमित्यतआह । तदेति । देवानां तु स्वस्थयोग्योपासनया तद्योग्यापरोक्षज्ञानयोग्या । तन्वास्वस्य विवमृत्या प्रत्यक्षगोहर्षिभं

शमदमादयः प्रकाशेत तस्या विशेषणं । महानात्मा ज्ञानं यस्येति ॥ १०५ ॥ दानादयः भक्तिकारणानि भक्तौ वमुक्ति साधनमित्यत्र श्रुतिमुदाहरति । भक्त्यर्थानीति । भक्त्यर्थो न्येवेत्यन्वयः । ननु फलप्राप्तिपर्यन्तं भक्तिस्तदन्तरं सानिवर्तत इत्यत आह । मुक्तानामिति । मुक्तानामपि भक्तिरस्ति हि । सा कथं तिष्ठतीत्यत्राह । नित्येति ॥ १०६ ॥ भक्ति लक्षणमाह । ज्ञानेति । माहात्म्यज्ञानपूर्वः स्त्रीपुत्रादिभ्यः परः श्रेष्ठः स्नेहः सुदृढः तमेवमित्यादि ब्रह्मवाक्यसाधनप्रविधायकं भवतीति शेषः ॥ १०७ ॥ इदानीं पूर्वोक्तार्थेष्वेवपूराणवाक्यान्मुदाहरति । निःशेषेति । हेरेते भक्तः निःशेषधर्मकतां पिब्रह्महापि भक्तश्चेत् ॥ १०८ ॥ अच्युत तव भक्तैः कृत अधर्मोऽपि अधर्मवत् प्रतीयमानः ब्रह्महत्यादिः धर्मधर्मसाध्यफलसाधनं भवति । न भक्तैः अभक्तैः भक्तविरोधिभिर्वा कृतः धर्मोऽपि यद्वादिः पापपापफलसाधनं भवति ॥ १०९ ॥ एवंविधः विश्वरूप अहमनन्यारमा ब्रह्मादियुक्त्रियमाणाया भक्तरतिशयितया भक्त्या तत्त्वेन यथावत्परोक्षेण ज्ञातुं अपरोक्षेण द्रष्टुं मुक्तौ प्रवेष्टुं शक्यः । इदं प्रमाणत्रयं भक्तौ मोक्षसाधनत्रये ॥ ११० ॥ मोक्षसाधनमुक्तातमः साधनमा

भक्त्यर्थान्यखिलान्येव भक्तिर्मोक्षाय केवला ॥ मुक्तानामपि भक्तिर्हि नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥ १०६ ॥ ज्ञानपूर्वः परः स्नेहो नित्यो भक्तिरितीर्यते ॥ इत्यादि वेदवचनं साधनप्रविधायकं ॥ १०७ ॥ निःशेषधर्मकर्ताप्यभक्तस्ते नरके हरे ॥ सदा तिष्ठति भक्तश्चेद्ब्रह्महापि विमुच्यते ॥ १०८ ॥ धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत ॥ पापं भवति धर्मोऽपि यो न भक्तैः कृतो हरे ॥ १०९ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परं तप ॥ ११० ॥ अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णोर्द्वेषो विवर्धितः ॥ तमस्यं वै पातयति दैत्यान्ते विनिश्चयात् ॥ १११ ॥

ह । अनदाति । दैत्या अनादिद्वेषिण इति तेषां स्वरूपकथनं । तेन मोक्षोऽपि तादृशो ज्ञेयः । विष्णोर्विवर्धितः सम्यगेधितो देवः दैत्यान्ते देवसमृध्यन्तरं विनिश्चयादधेतमसि पातयति । यद्वा अते ब्रह्मादिन प्रलयोते । 'आभूतसंस्त्राज्जन्मजीवेशत्वविजानतः । ततः पतत्यधो यस्मादुत्थानं नैव तदुक्चिदि' ति एकदशस्कंधतात्पर्यादस्यार्थः । जीवेशत्वं विजानतः देवपूर्यन्तरमारब्धभोगार्थयज्जन्मतदाभूतसंस्त्रादिन प्रलयपर्यन्तं प्रलयार्थादवैक्ययोग्यैर्वाचिदुक्तोक्तकाले कालिपातकाले । ननु तदूर्ध्वमारब्धभोगः यथा सतां सर्वेषां शतब्रह्मकालादवर्क । ततः प्रारब्धभोगान्तरं संयमनी भोगान्तरं । तमः पातयति । यदैत्येषु नीचैः त एव कालिना सह तमः गच्छति । ननु श्रेष्ठाः इदमुक्तं कदाचिद्वैत्यानामेव सर्वेषां यदा कलियुगात्ययः ॥ कालिना सह गच्छतीनीचयिनः यालयाः इति । कलियुगात्ययः । कलेः पूर्वकलेः युगेन कालविशेषेणाभिमानलक्षणसंबंधस्यात्ययो अभावो यदा । यदा कलिनयुक्कालेन योगः संबंधस्तस्यात्ययो सम्यक्कुशाशः ब्रह्माराज्यं ते अथवा दिनते ब्रह्माराज्यकलेः सुतत्वात् । कालाभिमानिनः कालेन संबंधाभावात्



इदमप्युक्तं । ‘सुप्ताः सृतिस्थाः सर्वे पितमोगा अपि सर्वश’ इति तदा सर्वेषां दैव्यानां मध्ये येनीचाः प्राग्बन्धभोगार्थानिरयगास्ते कलिनोऽसहत्तमः गच्छन्ति । स्वागर्तनिरया लया इति पाठकल्पयन्ति । तत्र षष्ठ्या आनन्दव्ययः । अत एव कोक्माचार्यैः ‘द्देवात्सर्वजगदेकगुरोरक्षकीर्यैः पूर्वप्रमाणपितजनैः सहितः समस्तैः । धाव्यादिभिः प्रतीययैकुमिति स्तम्भमोधमन्योपि चैवमुपयतिहरावभक्ता’ इति । तथा ‘सर्वात्रिभिर्मित्रपूजैः समेतो जगाम कृष्णा वज्ञया धृतमश्न’ तथा ‘सच्चब्रह्मा ह वा सुदेवोऽस्मि नि स्यामिति ज्ञानादगमनत्तमोध’ । साहाय्यरुच्चास्यचकाशिरो जायेथैव किमीरहिडिवसाल्वाः । अन्ये च दैत्या अपतन्तमोधतैव सोप्यपतत्पापबुद्धिरित्यादिना एतस्य निश्चयपरत्वेन व्याख्याने शेषाया स्थिति इत्यादि प्रयोगविशेषानस्य भूतसंख्यस्तु दिनप्रलयइत्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा हि । ‘आभूतसंख्यस्थानममृतत्वविभाव्यते । त्रैलोक्यस्थितिकालो यमपुनर्मार उच्यते । ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पुण्यपापकृतौ विधिः । आभूतसंख्यवात्तु फलमुक्तंतयोर्हि ज २ यावन्मान्न प्रदेशेतु मैत्रेया वस्थितोऽधुवः । क्षयमायातिता वत्त भूमे गभूतसंख्य इति ३ अस्यार्थः आभूतसंख्य आसम्यकभूतानां संख्योक्त्या नान्यस्मिन्नतत्त्वस्थानममृतमत्वममृतमिति विभाव्यते उपचर्यते । चिरकालस्यायित्वात् । उपचरौ बीजा माह । त्रैलोकेयति । भूम्यादिलोकत्रयस्य स्थितिकालो ग्रन्थक्षणः दिवस अपुनर्मार्गैः पुन्येन भूषणमृत्युगून्य उच्यते । तस्माल्लोकत्रयनाशाभावात् उपचारादमृतत्वमित्यर्थः । प्रसंगादस्यैव पुण्यपापभोगावधिवमाह । ब्रह्महृत्येति । अत्रयथा योग्य संबंधः अश्वमेधब्रह्महत्याभ्यां पुण्यपापकृतः पुरुषस्य त्रैलोक्यवस्थितिः कालः विधिविधीयते ऽवधित्वेनेति विधिः पुण्यपापकृतोः फलभोगावधिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । आभूतेति । तत्तस्मात्तयोः पुण्यपापयोः फलं आभूतसंख्यवाद्दिनप्रलयपर्यन्तं । तदुक्तं एकादशस्कंधात्पर्यं । ‘महापातकजन्यंच कल्पावधि समीरति मि ति । दिनप्रलये जलप्रलयवधिमाह । यावदिति । भूमिमाराध्यध्रुवोपलक्षितस्वर्गांतलोकत्रयं त्रैलोक्यस्थितिकाल इति । तथा ध्रुवपर्यंतलोकनाशकथनं । महापातकजन्यमिति तात्पर्यंच विरुध्यते यत्तु ‘आभूतसंख्येतेतदहोरात्रप्रभोः स्मृतं । त्रैलोक्येशानि स्वानि स्थानि चराणि च । अभूतसंख्येतेऽस्मादाभूतसंख्यः अग्रेभूतः सभूतानां तस्माद्भूतः प्रजापतिः । आभूताः ख्येते वै तस्मादाभूतसंख्यः’ । इति वचनादाभूतसंख्यशब्दो महाप्रलयवार्त्ताचितचेत् न नात्र प्रभूशब्देन हरिर्निर्भीधीयते अपितु चतुर्मुखेष्वोच्यते । येन महाप्रलयवार्त्ताचास्यार्थः । एवं ब्रह्मणः एतदहोरात्रमाभूतसंख्य इति स्मृतं हि । आभूतशब्दनिर्वाक्तं त्रैलोक्येशानीति । यस्मात्स्थायराणि चराणि सत्त्वानि भूतेभ्यः आभूतपर्यन्तं च भूतानि विना प्रलीयन्ते तस्मादाभूतसंख्य इत्युच्यते । प्रकारांतरेण आभूतशब्दं निर्वाक्ति । अग्रे इति । संप्रजापतिः भूतानामग्रे आदौ भूतो जातः तस्मात्प्रजापतिर्भूतः आदौ जातत्वं मन्त्रभूतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । भूतात्प्रजापतेः सत्त्वानि आख्येतेन श्यंतिवै । यद्वा आभूतादित्यत्र आभूतादिति पदच्छेदः । आपदं उभयत्र संबध्यते आभूतः आभूतादिति तेन अग्र इति भूतो जात इति आभूतपदं व्याख्यातं भवति । आभूतादब्रह्मण इति तस्मादाभूतसंख्यशब्देन देवानां नाश उच्यते । चशब्दः निश्चितसमञ्जये अस्तुवाप्रभुशब्दः हरिपरः । तथाप्यत्र त्यस्य शतवर्षपरत्वे पि न सर्वत्र विद्यमान आभूतशब्दः शतवर्षपरः तथाच । व्याख्यानमस्य आभूतसंख्यः प्रभोहरेः अहोरात्रं स्मृतमित्यन्वयः । पूर्वोक्तप्रकारेण भूतसंख्यशब्दानिर्वाचनेन ब्रह्मादिने आभूतसंख्यशब्दवृत्तेः सत्त्वानि स्य

स्यापि हेः कालो हि परार्थात्मकस्त्वयं अहश्चासौ निमेषश्चैतत्प्रवृत्तौ च प्रति । इत्येतन्मानविशेषात्कथं ह्यदिनत्वं अभूत्संख्यब्दस्येति शङ्कायां त्रैलोक्येशानित्यादिना योगकथनं तेनाभूत्संख्यब्दस्य ब्रह्मदिनेच्छेः सत्वे पिशतवर्षयोगस्य सत्वात् । शतवर्षपरत्वं तु सर्वत्र शतवर्षपरत्वमिति यदुक्तं ब्रह्मब्रह्मपुमान् अभूत्संख्यार्त्स्वार्त्सप्रलयवश्वतुवर्षा इत्युक्ता । धातुपक्षेऽसमग्रइत्यादिना । तत्त्वलयोक्तेराभूत्संख्यब्दस्य महाप्रलयपरत्वमिति तत्र राज्ञापरस्य विणोरित्यादिना सृष्टिप्रलयविषये प्रेरकते । अतस्मिन् भूतानि त्पादिना सृष्टिमुक्ता । प्रसंगाज्जीवस्य ईश्वरत्वज्ञानिनः मन्यमान इत्यनेन तमः प्रातिमुक्ता । तदेव कर्मानित्येन उपपाद्य तमः प्रातिकालावधिमाभूत्संख्यदित्येनोक्ता । सृष्टि कथनान्नरं धातुपक्षेऽइत्यादिना महाप्रलयप्रसक्तवस्तु अभूत्संख्यब्दार्थेन तदर्थस्यात् । यत्पुनरुक्तं वैवस्वतकालेन पौंड्रकवासुदेवस्य पंचमतात्पर्यं । अर्हत्तत्त्वेन स्वर्गयभुवमन्वतरे अवस्थान्कथनादिन हयवस्थानप्रसिद्धिर्न भवति । अतश्च तवर्षवैवावधिर्त्वं तथा च तात्पर्यब्राह्मं ज्ञानानंदात्मकं देहोऽक्षयमहात्मनः । तादृशैव मनसा चरं श्रुत्वा टिलाचले । दावाग्निमनुविश्याथ तत्र स्थः प्रादहज्जगत् । एवमेतरे अभिव्यक्तः तथा विष्णुः सनातनः । ऋषभत्वेन संगोप्य धर्मानं द्यापितत्रगः । आस्ते सवासुदेवात्मा वासुदेवो हमित्यजः । सदा स्थितः स्थितितां तु श्वावाहोर्दुरात्मवान् । पूर्वतु पौंड्रको नाभवात्सुदेवः सदुर्मतिः । जातिस्मरो हि याशाल्मपापुंड्रनिमिर्भूतः । एकं तु वासुदेवाख्यं वासुदेवो हमित्यपि । कुत्सितं वासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः । लोकांश्च परमपि चकाराहं तनामकं । तत्प्रशिष्यः कर्मुर्नामन जानंस्तन्मतं परं । वासुदेवात्मा सर्वजवानामवदकुवीः । ऋषभस्य शास्त्रमकारो भेदप्रतिपादकं । कुशाखं सर्वविद्वानां विरुद्धतामसालयं । तदद्वयापि वतैर्वर्तिष्यतिकलौयुगे । अशौचाव्रताचारावासुदेवो हमित्यपि इति । न तु दिनमात्रस्य तिष्ठन्नर्थान्नवोधात्तथा हि । ऋषभकथायाः स्वायंभुवकालीनत्वेऽपि नाहं तस्य तत्कालीनत्वं । किंतु वासुदेवमृत्युनंतरं द्वापरशुक्लवांसौ वैर्वाहो जन्मतस्य ऋषभोपास्तिकथा श्रवणमवाप्यास्ते इत्युक्तेरन्यद्वारा वासाक्षादासंभवति । तदद्वयापि वतैर्वर्तिष्यतिकलौयुगे । इत्यपि दापरसं धौवाजननात्संगच्छते । तथा च । समग्रतात्पर्यार्थः । इदं च तत्स्थहवा इत्यारभ्य प्रायेण भविष्यतीत्येतस्य तात्पर्यं । योगमायायाः प्रकृतेः अवसानं समाप्तिर्यस्मिन्नप्राकृत इत्यर्थः । योगसामर्थ्यस्यावसानं कालोत्कर्षेणैव स्येति अस्येदं तात्पर्यं । ज्ञानानंदात्मक इति । मुक्तालं गत्य भगवत् इत्येतयोर्माहात्मन इति । अभिमानं ज्ञानं तस्यावभासः प्रकाशो यस्येत्यस्य तात्पर्यं । तादृशेन ज्ञानानंदात्मकेन मनसे तिसहतेन ददाहेत्यस्य तात्पर्यं । दावाग्निरित्यादि तत्र स्थः अग्रिस्थः एतेनेतेन ऋषभेण सहसहित इति व्याख्यातं । जगदितिकर्माध्याहारः । ननु कालांतरभाविनः जगन्नाशस्येदानीमेव समापितावतारस्य ऋषभस्य कार्यकारणत्वं कथं वा एतस्मात्कलौ दुर्मंतप्रवृत्तिरित्यत्र तदुपपत्तिप्रकारमाह । एवमेवैवमिति । एवं दावाग्निप्रवेशेन तस्य अग्रिस्थः सनातनः नित्यः विष्णुः व्याप्तः अग्रेः सकाशात्पृथगाभिव्यक्तो भूदित्यन्वयः । तेन जगन्नाशनिमित्तत्वमुपपादितं भवति । यः अजः जन्मरहितः ऋषभत्वेन धर्मान् संगोप्य तत्रगः अग्निगः अधाप्यास्ते । सवासुदेवात्मा वासुदेवाभिन्नः वासुदेवो हमित्यपि । उपास्ति सदा स्थितः अभिनेदानीमपि सत्वा दुपास्ति श्रवणं संगच्छत इति भावः तत्र गइति । क्वचित्तत्र तत्राग्रावपि अधाप्यास्त इत्यर्थः । दुरात्मवान् दुष्टज्ञानवान् तस्य पूर्वस्वरूपमाह । पूर्वमिति । उपास्ति श्रवणानंतरं किंच कारे

त्यत आह । जातीति । जातौ जन्मनि त्वत्कृतोपास्ति वासुदेवो ह भिति ब्रह्माहमिति उपास्ति स्मरतीति जातिस्मरः । आत्मनः स्वस्यैव तन्मतं । स्वस्यैव वासुदेवत्वप्रतिपाद-  
 कं मतं परं ब्रह्म मतं च । यद्वा परं तन्मतं प्रथमत्वेनोक्तं मतं तन्मतं वासुदेवो ह भिति । अथापि द्वापरं तस्यैवौवा । ननु 'स्वयमेव श्रुतं' इति । महात्मसि पातित इति । अहं ब्रह्मोति वेन-  
 स्तु ध्यायन् द्वापरां तन्मइत्यादिना केन स्य तमः प्राप्तिमुक्त्वा । पुनः गौडकत्वेन जननमुक्त्वा । स च ब्रह्माहं वासुदेवोस्मिनित्यमिति ज्ञानादगमत्तममधि मिति तमः श्रतेरुक्तत्वात् ।  
 कथं गौडकस्याहं तत्वेन जननमिति चेत्तस्य । आयाधरं तमइति अगमत्तमइत्यादिना तमसः गमनारंभ उच्यते । यथा लोके द्वारकादिगमनारंभे द्वारकादिगत इत्यादि व्यवहारा-  
 रस्तद्वदुपपत्तेः । ननु तदानीमेव संयमनी मननभूयः प्रारब्धमभुक्त्वा तमो गमनं संभवति । तस्मादगमदित्यादि साधनपूर्ति वाचकं ऊर्ध्वतुप्रारब्धभोगइति भावः । पापिना सर्वेषां  
 तमो गमनं नियतमित्युक्तं । सूत्रादौ तथा हि । संयमेनेत्वनुभूयेतरेषां मोहाद्विशोः 'तद्वाति दर्शनात्' इति सूत्रं तेषामनिष्ठकारिणो विविधगतेः श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । श्रुतिश्च ।  
 'सर्वेषां एते अशुभकृतः संयमेनेत्वनुभूयेतरेषां मोहाद्विशोः' इति सूत्रं तेषामनिष्ठकारिणो विविधगतेः श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । श्रुतिश्च ।  
 अथेन्ये ब्रह्मद्विषरतेनासुरापादिते वैतदनुभूयेमलो क मनुब्रजंतीति । स्मृतिश्च । 'गच्छति पापिनः सर्वे नरकं नात्र संशयः । तत्र भुक्त्वा पतं त्येव ये द्विषंति जनार्दनं । महात्मसि  
 मग्नानां न तेषां मर्यादाः क्वचित् । इतरेषां तु पापानां व्युत्थानां विद्यतेऽपि च । सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखं । इति सर्वत्र नियमः पंचकष्टे तु तत्सदेति । आरब्धभोगस्य यदि  
 न कल्याणवधेरुक्तत्वात् । तन्मध्ये यस्य वा त्प्रारब्धभोगालस्तन्मध्ये उक्तजन्मादिसंभवान्न क्वचित् । यदि संयमनी भोगकाल एव जन्मादिकथं न तर्हि अंशेन भोगो  
 शेन जन्मोति ज्ञेयं । नन्वेतेषां दैत्यानां द्विधाद्याभिमानिनः तमः प्राप्नोतु रद्रियादिव्यापारः कथमिति चेदित्यतस्माननां अन्येषां तत्तद्व्यापारकृतां सत्त्वात्तदुपपद्यते तदुक्ते  
 र्कां दे । 'तेषां चराशिसंस्थये तन्नामानोपेरेपि च । जायंते कर्मणा स्यान्ते तत्कर्मविधायका इति । 'कृष्णेन निहतश्चैव नरकः कर्णमास्थित इति त्वेनैव गतार्थः । अंशेन यो भव  
 मगन्मणिमानिति स्मसक्रोधतंत्रकगणे ध्वधेपोनिषाद इति निषादत्वेनोक्तस्य 'स चापपापस्तम एव वोरं कृष्णं देयाभित्यदुःखात्मकं तदिदं त्येकलव्यस्य तमः प्राप्तिमुक्त्वा । मणि  
 मांश्च पुनः कलौ जातो मिथ्यामार्तस्य गार्हस्तीर्योपततोऽधिकमिति उक्तमप्यनेनैवान्यथयितुं शक्यं यद्यपि तथात्र विशेषोस्ति निषादस्वशः अंशं तु मणिमान् अंशिनस्थितं  
 शस्यतमः प्राप्तिर्न संभवति । अत एव तमः शब्दो मूलो नित्यदुःखात्मकत्वेन व्याख्यातः ध्यानदौ कदाचित् । स्वरूपसुखाविभावस्वरूपपदुःखस्याप्याविभावः संभवति । न  
 च 'ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वेतरतया । ब्रह्मादि ब्रह्मदर्शी च तमो मोक्षमवापतुः । ब्रह्मणां शतकालानु पूर्वमारब्धसंक्षयः । ब्रह्मणस्त्वेव तावत्वं पंचाशदब्रह्मणस्तथा ।  
 रुद्रस्यां विशदेवस्यादिद्रस्याकां दिके देश । अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वं तं आरब्धसंक्षयः । ब्रह्मणैव सहांतश्च परं नारायणं ब्रजेदि त्वेनोपपादोपसंहतं । तत्रानुक्तकालविशेषाणां ब्रह्मा  
 मात्रस्योक्तेः ब्रह्मकल्पस्यावधित्वमर्थे सिद्धमिति वाच्यं । अत्रोपक्रमे द्वयोर्ग्रहणेऽपि अंतिमस्यैव प्रपंचनार्थं यथैव इति ज्ञापयितुं नारायणं ब्रजेदित्युपसंहतं । तेनेदं ज्ञानि परं  
 ननु दैत्यपरमिति । इदं व्याख्यातं जयतीत्यर्थः । तथा हि । ब्रह्मणां शतमित्युक्तस्य कालो ब्रह्मणां शतकालः तस्मात्तत्समाप्तेः पूर्वमेव सर्वेषां ज्ञानिनां प्रारब्धसंक्षयो भवति । अ

स्यैविवरणं ब्रह्मणस्तावत्सर्ववत्त्वकल्पानां शतेनैव कर्मक्षयवत्त्वं । ब्रह्मण इति जातवैकचनं । पंचाशतां ब्रह्मणां कालात्स्वच्छद्रशरव्यकर्मसंक्षयः । तथा शब्दः समञ्चेय । विश्वशब्दपदयोर्विशिष्टाच्छब्दः ब्रह्मणां विशिष्टिरिव तदवच्छिन्न एव द्रव्यप्रारब्धकर्मसंक्षयकालः । अकार्तिके दश अकार्दीनां दश ब्रह्मणस्तदवच्छिन्नः कर्मक्षयकालः ब्रह्ममात्रस्यै कस्यैव ब्रह्मणः । अतः परं च प्रारब्धकर्मसंक्षयानंतरमपि ब्रह्मणस्तद्वैव नारायणव्रजेति । ननु ब्रह्मणः काम्यकर्मभावात्तत्र प्रारब्धकर्मवत्त्वस्य वाह्याविषयकामा भवोपिनित्यानंदोपयोगिकास्य रससत्वात् । तद्विषयस्य भोक्तृमांस्वरस्य कर्मणः प्रारब्धकर्मत्वात्तद्वत्त्वसंभवेति । तथा चोक्तं शक्तिविके । नित्यानंदोपयोग्यन्यकामस्योद्भि तितस्तदा । बहिरर्थविनिर्मुक्त इति । ननु नारायणतंत्रे 'प्रारब्धपुण्यपापरभोगेन क्षपणं ननु प्राप्नोत्येव तत्र प्रारब्धकर्मसंक्षयः । एतस्यापि विशेषव्यवस्था ज्ञानिपत्त्वमेव । अ रब्धसंक्षयः । नियमेन भवेन्न त्रकार्याकाचिद्विचारेणेति । सामान्येनावधेरुक्तत्वादेन तत्र विद्वद्वाक्योपविध्यताति चेन्न । एतस्यापि विशेषव्यवस्था ज्ञानिपत्त्वमेव । अथवा एतस्य सामान्यत्वाद्द्वैत्यविषये अभूतसंख्यादिति । विशेषस्य स्वादेतज्ज्ञानिपरं । ननु ऋजवोनामये देवाभ्योऽप्यत्र ब्रह्मपदस्य तु । त एव शतजन्मानि विशेषोपासकाहरः । प्राप्य ब्रह्मपदं पश्चाच्छ्रियं प्राप्यानुमोदिताः । तथा ततो हारं याति वसंति हरिं संनिधौ । अनादिकालतो भका ज्ञानिनस्तेन संशयः । विशिष्टाज्ञानभक्त्या दौ सर्वजिविनिर्कायतः । सर्वदापि विशेषेण शतजन्मप्रयत्नतः । स्वपदं प्राप्तिरुद्दिष्टा । ततो मुक्तिरवाप्यते । तथैव च लारं शिद्धिः पदं शैवैव जन्मभिः । विंशद्भिर्दशभिर्न्येयमप्युद्धारितमिति । षाड्गु ण्यवचने रुद्रस्य च लारं शिद्धिः कालमात्रकथनात् विरोध इति चेत् अलं यातस्त्वादत्रापि दशाधिकं पूर्णाय । अथवा सत्त्ववचनं प्रारब्धभोगपरं षाड्गुण्यवचनं रुद्र पदं प्रापका विशेषोपास्तिपरमिति निगोहः । दशकल्पं मोक्षविशेषतः परमिति पृथक् कथितं । इन्द्रादीनां वर्षाणामेव कथनात्कल्पपूर्वैर्भावाद्ब्रह्मणस्तत्पदं प्राप्तिपसः मोक्षवि शेषतः परमस्यैकत्वात् न पृथक् कथनं तथा च न्यायविरोधः । शतं परानभिपश्यैव देवब्राह्मचरद्विधुश्चरं यत्प्राप्यं । विहाय रागमनसश्चोपरिष्ठेतो भवत्परमेष्ठिसमुक्ता वि । अस्या र्थः यः ब्रह्माभावब्रह्मत्वेन ऋजुः ब्रह्मादेव विष्णुमभिपश्येत् । शतं परान् ब्रह्मकल्पान् मनसो रागविहाय यद्यस्माद्व्यश्रितं पोद्ग्यमाचरन् तत्पसासतपः कर्ता ऋजुः परमेष्ठिभू त्वामुक्तौ उपरिष्ठ उत्तम अभवत् । यदा मनस इति अत्रापि संवन्धनाय तत्तत्राय मनसः मनोभिमानितो रुद्रादुत्तम अभवद्विदुः । विशेषेण शतजन्मप्रयत्नतः स्वपदं प्राप्तिरुद्दिष्टता मुक्तिरवाप्यत इति संवादात् । दशकल्पस्य मोक्षविशेषार्थतः परत्वमुक्तं । दशकल्पं तपश्चर्यां स्तरेण लवणाणि । त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि छिद्येन लवणाभसा । शक्रेण वर्षकोटी श्रद्धमः पीतो तिदुःखतः । वर्षायुतं च सूर्येण तपोर्वाकं शिरसाकृतं । सुदुःखेन सुखं त्याज्या धर्मेणाकाशशायिना । पोतामरीचये वर्षं साहस्रमिति सादरं । अतिरुद्धेण कुर्वति य त्न ब्रह्माविदोपि च । इत्येतदखिलं मोक्षविशेषाभावात् कथमिति । अनुव्याख्याने । यत्तु लिङ्गाच्छातव्यतः पूर्वमृजो ब्रह्मत्वतः शतात् । शुश्रूषो यत्र तपानामयोगो रुद्रपदस्ययः । सार्धपरार्धविष्णोस्तु गणान् भक्त्या स दधतः । तन्निभागमुपासां च के संभूतमानसः । दशमन्वंतं शक्र पदयोगो गुरुहस्ततः । पदयोगे यत्सुमनसः सुनंदो नाम चाश्रुणोत् । उपासां च क उबुक्तो मन्वंतरं चतुष्टयं । सूर्यं चंद्रमसौ श्रैव पदयोग्यौ सुतेजसौ । सुरूपां शतं रूपश्च मन्वंतरं चतुष्टयं । अशृण्वतां सुमनसो मन्वंतं मुपासतां । ततः प्रोक्तास्तु ते सर्वे भ

स्योग्रतपआदयः' । इत्युक्ततपःकालस्याधिकस्यविधमानत्वात्कथमिति चेत् । 'अपश्यन्परमं विष्णुतन्ध्रसादैधिताःसदे'ति । वाक्यशेषेऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात्तदेतद्विभंपूर्वभाविच । स्फुटमेतत्स्कांदे । 'हरेर्द्वेषःसुपूर्णश्चकलेरप्यतिशीघ्रतः । ततःप्रश्नात्तमयोग्याः क्रमादौर्घ्रिणपूरितः । अंधतमोनिगच्छतिसंप्राप्तेब्रह्मणोनिशि । कल्पादीनांतमोगानांक्लृप्तदुःखहिभुंजतां । कलिरैकःस्वदेहेनमुंडतेप्राकृतमिश्रितः । अंदत्यन्येस्वदेहेनदुःखंदेस्याधमाःकलेरित्यादि तथा दीर्घभक्तिस्तुदेवानांतस्मादौर्घ्रिणमुक्तिगाइति । द्वाविंशाध्यायेऽयमर्थःसूचितोस्ति । तथाहि द्वेषात्तमोंधत्वस्यासामुर्ध्वेवाःस्वकालेनिजयोग्यमुक्तिमिति ॥ १३ ॥ ननु द्वेषस्यसाधनत्वात्फलपर्यंतमवस्थितिः तत्रात्रौसत्यानास्तीत्यतआह । पूर्णति । पूर्णयद्दुःखंतदात्मकःअनंतःनित्यःइपदपिसुखसंवंधवर्जितेअधेतमसि ॥ १२ ॥ द्वेषनाह । जीवाभेदइति । जीवैरभेदस्तेनतज्ज्ञानमुपलक्ष्यते । अग्रेपिज्ञानोपलक्षकताज्ञेया तस्यहेरन्येषांब्रह्मादीनांसाम्यंचाधिक्यंच । नीचस्यसमस्यवाधित्वेनज्ञानअन्येषांहेःसकाशादाधिक्यंबा । तद्वत्तदव्यवग

पूर्णदुःखात्मको द्वेषः सोनंतो ह्यवतिष्ठते ॥ पतितानां तमस्यधे निःशेषमुखवर्जिते ॥ ११ ॥ जीवाभेदो निर्गुणत्वमपूर्णगुणता तथा ॥ साम्याधिक्ये तदन्येषां भेदस्तद्वत् एव च ॥ १३ ॥ प्रादुर्भावविपर्ययास्तत्तद्वत् एव च ॥ तत्प्रमाणस्य निंदा च द्वेषा एतोखिलामताः ॥ १४ ॥ एतैर्विहीना या भक्तिः सा भक्तिरिति निश्चिता ॥ अनादिभक्तिर्देवानां क्रमाद्वृद्धिं गतैव सा ॥ १५ ॥ अपरोक्षदृशेर्हेतुर्मक्तिहेतुश्च सा पुनः ॥ सैवानंदस्वरूपेण नित्या मुक्तेषु निष्ठति ॥ १६ ॥ यथा शौकल्यादिकं रूपं गोर्भवत्येव सर्वदा ॥ सुखज्ञानादिकं रूपमेवं भक्तेर्न चान्यथा ॥ १७ ॥ भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केन चित् ॥ स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैव कारणं ॥ १८ ॥ ब्रह्मादीनां च मुक्तानां तारतम्ये तु कारणं ॥ तारतम्यस्थितानादिनित्या भक्तिर्न चेतवत् ॥ १९ ॥

तस्तदवतारगतोवाभेदः । भेदज्ञानंच । प्रादुर्भावविपर्ययसिअवतारस्यानवतारत्वज्ञानं । अनवतारस्यावतारत्वज्ञानं तद्वत्तानांहरिभक्तानांद्वेषोविधिष्य । द्वेषनिंदनयोःस्वरूपेणैवद्वेषत्वंनखेतज्ज्ञानस्येति । एवकारेणज्ञापयति । तस्याविष्णोःसर्वोत्तमत्वगुणपूर्णत्वादिप्रतिपादकप्रमाणस्यनिंदा । कल्पितविषयत्वकल्पनं । एतेजीवाभेदादयोअखिलाः नवविधिद्वेषाः । मताःसंमताः । ग्रामाणिकानामित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ भक्तेर्विशेषमाह । एतैरिति । एतैःपूर्वाक्तैःद्वेषैः । तांविचिच्यदर्शयति । अनादीति । क्रमादौर्घ्रिणतासाभक्तिरपरोक्षज्ञानहेतुः । पुनर्वादिंगतमोक्षहेतुश्चाभक्तिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ भक्तिरानंदस्वरूपेणतिष्ठतीत्यनेनप्रातोभेदशंकदृष्टातेनपरिव्रज्यादीनामिति । तारतम्येनस्थिताअनादिश्चासौनित्याच भक्तिःइतरत्कर्मादिनतारतम्यकारणेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥



ततः द्वेषतुल्येमानुषाधमा अपि ॥ १२० ॥ मध्यमामानुषमध्यमाः मिश्रभूतत्वात् विष्णोरुत्कर्षसंदेहत्वात् । संदेहस्य कोटिद्वयत्वेन मिश्रत्वं । यद्वा माहात्म्यज्ञानसंदेहवत्वेन भक्तेर्मिश्रत्वं तद्वत्वेन मिश्रभूतत्वं । अन्यधिक्यस्याभावज्ञानसहितविष्णोः सर्वात्मनाधिक्यज्ञानसंदेहवत्वेन वा । मिश्रभूतत्वं न तु द्वेषभक्तिमिश्रत्वं अज्ञस्य राजसतामसस्यापि द्वेषहीनत्वोक्तेः । तदुक्तं गीता तात्पर्ये । द्वैविधमात्रा विष्णोर्धैसर्वाधिक्ये स संशयाः । अन्याधिक्यं न मन्यन्ते श्रोताद्राजसराजसाः । अज्ञा विष्णोर्द्वेषहीना सर्वराजसतामसाः । इति मिश्रफलाः स्वर्गनरकभूमातिरूपफलाः । उत्तमामनुष्योत्तमाना नित्यभक्तियुतास्ते मोक्षिणः ॥ १२१ ॥ ततः सर्वभ्यः परमभक्तिमत्वात् । सर्वभ्यः परमइत्यादीनि उदाहृतवाक्यान् ये वादिभूतानि षण्पादानि एवमादीन्यन्यानि च पुराणेषु पृथक् पृथक् संसृति ॥ १२२ ॥ तथा गुराविति प्रसक्तगुरोर्लक्षणमाह । षण्णवत्यंगुलपरिमि

मानुषेष्वधमाः किंचिद्वेषयुक्ताः सदा हरौ ॥ दुःस्वनिष्ठास्तस्तस्तेऽपि नित्यमेव न संशयः ॥ १२० ॥ मध्यमा मिश्रभूतत्वान्नित्यं मिश्रफलाः स्मृताः ॥ किंचिद्भक्तियुता नित्यमुत्तमास्ते न मोक्षिणः ॥ १२१ ॥ ब्रह्मणः परमा भक्तिः सर्वेश्वरः परमस्ततः ॥ इत्यादीनि च वाक्यानि पुराणेषु पृथक् पृथक् ॥ १२२ ॥ षण्णवत्यंगुलो यस्तु न्यग्रोधपरिमंडलः ॥ सप्तपादश्चतुर्हस्तो द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युतः ॥ १२३ ॥ असंशयः संशयच्छिद्रुरुक्तो मनीषिभिः ॥ तस्माद्ब्रह्मा गुरुर्मह्यः सर्वेषामेव सर्वदा ॥ १२४ ॥ अन्येऽपि स्वात्मनो मुख्याः क्रमाद्गुरव ईरिताः ॥ क्रमाच्छक्षणाहीनाश्च लक्षणा लक्षणैः समाः ॥ मानुषा मध्यमाः सम्यक् दुर्लक्षणयुतः कलिः ॥ १२६ ॥

तः न्यग्रोधपरिमंडलः । व्यापारिमितः । व्यामोवाङ्गैः सकरयोस्ततयोस्ति गंतरं । व्यामोवष्टादशान्यग्रोधावि त्यभिधानात् । मनीषिभिः एतादृशः गुरुक्तो यतस्तस्मान्मुख्यो गुरुर्ब्रह्मैव ॥ १२३ ॥ ब्रह्मा गुरुर्मह्य इत्यनेन सूचितमर्थमाह । अन्ये इति । स्वात्मनः स्वस्मान्मुख्याः श्रेष्ठा अन्येऽपि क्रमात्तारस्त्यक्रमेण गुरवश्च ईरिताः क्रमाद्गुरवो निमित्तमाह । क्रमादिति । क्रमाच्छक्षणाहीनाश्च लक्षणहीनत्वमुक्तं बृहद्वाक्ये । 'द्वात्रिंशल्लक्षणैः सम्यक्युक्ता वायुत्वयोग्यकाः नियमेनैव विष्णोस्तु प्रादुर्भावाविशेषतः । सहस्रारणे च केन चिन्हितादक्षिणे करे । गदया श्चासया चैव शतावर्तेन कंबुना । वामे करे तथा गजेन सहस्रदलशोभिना । अष्टाविंशल्लक्षणैश्चागिरिशपदयोगिनः । चतुर्विंशतिमारम्य षोडशशदौ सुरमताः । अष्टकादृषयः प्रोक्तास्तदूनाश्च क्रवर्तिन इति । दुर्लक्षणयुताश्चेत्यापि ज्ञेयं । अर्जुनादेर्दुर्लक्षणयुतत्वेन कथनात् । ननु मनुष्योत्तमेभ्यो वाक्कृतनानां मोक्षाभावात् किं करणमित्याशङ्क्याह । लक्षणा लक्षणैरिति । मध्यमाः मानुषाः लक्षणैरलक्षणैः समाः समानाः लक्षणदुर्लक्षणयुक्तास्तेन द्वेषभक्तिभ्यां समत्वात् तेषामोक्षांशो नास्तीति भावः । सम्यक्



दुर्लक्षणयुतत्वंनामलक्षणाभावाविशिष्टसर्वदुर्लक्षणवत्त्वेनहोरौसम्यक्दूषयुतत्वात् कलेःधृतमःप्राप्तिरितिभावः । यद्वा देवानामुक्तमनुव्यमयमानामाह । लक्षणाक्षणेति । कलेराह । सम्यगिति ॥ १२५ ॥ २६ ॥ गुरुलक्षणमुक्तातत्साध्यप्रयोजनमाह । सम्यगिति । तत्सर्वमियुक्तं तथाच । मोक्षदानेतदपिसत्यं भवेत् । तथात्वेतस्त्रीत्यैवचमोक्षःप्राप्यतेनवनान्येनेनविरोधस्यादित्यतआह । अगम्यत्वादिति । तद्वत्तुत्तयाद्यापिहरिदत्तमितिभावः ॥ २७ ॥ गुरौसम्यक्लक्षणवत्विशेषेणालं । किं सुप्रसन्नधीरिति विशेषणेनेत्यतआह । नातीति । गुरोःपिहितोपदेष्टापि । अतिप्रसादनेकारणमाह । अर्चनीयइति ॥ २८ ॥ स्वावरस्यकारणात्गुरुत्वेसितस्त्वोत्तमगुरुवद्वर्चनीयःकिमित्यतआह । स्वेति । तुशब्दोप्यर्थःस्वावराणामपीतिसंबधइति अनेनप्रकारेणैतत्प्रतिपादितमर्थजातं पंचरात्रेप्युक्तमस्तिपुराणेब्जनमोदितं संमतोक्तं चास्ति ॥ २९ ॥ हरेरपरोक्ष्यानुमुक्तिरित्युक्तंदयुक्तं दैत्यादीनामामाद्यपरोक्षोपमोक्षादर्शनात्पापानांभ्रतिवंधकानांसारब्धेत्यतआह । यदेति । मुक्तिप्रदानायमुक्तिंप्रदातुंस्वयोर्यंविबभूवुर्द्विहरेःरूपंपश्यतितदातस्यद्रष्टुःपूर्वाणि सर्वपापानिसंचितानिसर्वपापानिध्रुवभरमसाद्भवतिपापानीत्युपलक्षणं । राजसंमिश्रंअनिष्टपुण्यंचग्राह्यं । तदपिन

सम्यग्लक्षणसंपन्नो यद्वात्सुप्रसन्नधीः ॥ शिष्याय सत्यं भवति तत्सर्वं नात्र संशयः ॥ अगम्यत्वाद्दरिस्तस्मिन्नाविष्टो मुक्तिदो भवेत् ॥ २७ ॥ नातिप्रसन्नहृदयो यद्वाद्गुरुःप्यसौ ॥ नतत्सत्यं भवेत्तस्मादर्वनीयो गुरुः सदा ॥ २८ ॥ स्वावराणां गुरुत्वं तु भवेत्कारणतः क्वचित् ॥ मर्यादार्थं तेपि पूज्या न तु यद्वात्परो गुरुः ॥ २९ ॥ इत्येतत्पंचरात्रोक्तं पुराणेऽनुमोदितं ॥ यदा मुक्तिप्रदानाय स्वयोर्यं पश्यति ध्रुवं ॥ ३० ॥ ॥

श्यति इष्टमपिद्विविधं । काश्चमकास्यंच । अत्रकाश्चमनारब्धं सुहृदःपुत्रादयउपयंति । राजसंतदासिनाःउपयंति । अकास्यंचाग्निहोत्रावपरोक्षज्ञानसाधनत्वान्नश्यतीष्टनाशस्यापुरुषार्थत्वात् । उत्तराणिअपरोक्षज्ञानोत्तरात्तानिकानिचिरयापानिश्लेषंनयति स्वफलनरकादिसंबधवत्त्वकर्तुंनसमर्थानिभवति । कानिचित्स्वोत्तमोद्वाहदिनिसंबधंवत्यपिअशुचित्वासंभाव्यत्वापांडित्येयत्वनरकदुःखरूपफलप्रदानिनभवति । पापानीत्युपलक्षणं । पुण्यान्यकास्यानिसुखाधिक्यहेतुभतानिसुखाभिव्याक्तिजनकानितानिश्लेषमायांति । कास्यानियानितानिपुत्रादयःप्रादायमुपयंति । प्रारब्धस्यचभोगादेवनाशः कस्यचित्किंचिद्भुक्तस्यप्रारब्धस्योपमर्देशश्च । एवंहीनं ब्रह्मपश्यतद्वैत्यानांअनुत्थानपातेप्रत्यासन्नेपातार्थं पूर्वस्यपुण्यस्यनाशोभवति । उत्तरस्याश्लेषश्चभवति । उक्तार्थेप्रमाणानि । अनव्याख्यानं । नथोपास्यांजसादृष्टं ब्रह्मपापंचभरमसात् । करोतिनिखिलंपूर्वपाश्चात्स्याप्यसंगतं । करोति तद्विषयैवपुण्याशोष्यसंगतीति । अशुचित्वादिक्चास्यनभवेदितितफलमिति । ‘अनभीष्टमनारब्धं पुण्यं तस्य विनश्यति । किमु पापं परं ब्रह्मज्ञानिनो नारित संशय इति पाद्रे । नारायणतंत्रेच । ‘यत्वनारब्धपापं स्यात्तद्दिनं श्रयात् । पश्यतो ब्रह्मनिर्दिहं न च ब्रह्म पश्यतः । द्विषतो वा भवेत्पुण्या

शोनास्यत्रसंशयः । तस्याप्यारब्धकार्यस्यनविनाशोऽस्ति कुत्रचित् । आरब्धयोश्चनशास्यादल्पयोः पुण्यपापयोरिति । अथाश्लेषोविनाशश्चमुक्तस्यतुविकर्मणः । एवंसुकर्मणश्चापिपततस्तमसिध्रुवमित्याश्रेये । तस्यपुत्रादायमुपयंति । सुहृदःसाधुकृत्याद्विषतःपापकृत्यामिति । अत्रसाधुकृत्याशब्देनकाम्यमप्राप्यपुण्यमुच्यतेइतिटीका । कृष्णोपास्तिमकुर्वतः ज्ञानिनोऽपियतोऽह्मास' इति । शुभकर्मभिराधिक्याविपरीतिविपर्यय इति । नाभुक्तक्षीयतकर्मोति । नवैजनेजातुकथंचनान्नजेनकुदंसेव्यन्यदंगसंसृतिमितिच । तेनैतद्यादीनांस्वययोग्यहरिदर्शनाभावात्तत्तेषांमुक्तिरितिभावः । 'पुण्यं पापंमिश्रमित्येवपाशाद्यथायोग्यश्रुययान्येषुदेवतित्कराभाये । हेवरुणउत्तमं पाशां पुण्यं अस्मत्तुच्छयय अस्मत्सुहृदभ्योदत्त्वा अस्मन्नोवियोजय अथमपाशापापंततवश्रपणद्विषद्वयोदत्त्वा अस्माद्वियोजय मध्यमं पाशांमिश्रपुण्येनमिश्रपापंच विश्रपय उदासिनभ्योदत्त्वावियोजय । एवशब्देनास्यमुख्यार्थतामाहेतिटीका । 'सत्त्वं त्रिगुणपाशांलोभमुग्धिखिंधिवांजसे'तिच । इदमपिपुण्यमेवव्याख्यातंटीकाकारैः ॥ १३० ॥ ११ । उपसंहरति । मोक्ष इति । इत्येतत्पूर्वोक्तंकेवलमविष्यत्पूर्वमपितुसूत्रमप्यस्तीत्याह । सूत्रमिति । तथातदर्थप्रतिपादकसूत्रांगवचनंचास्ति । 'तदाधिगमउत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशोतद्वचप

रूपं हरेस्तदा तस्य सर्वपापानि भस्ममात् ॥ यांति पूर्वाण्युत्तराणि नश्लेषं यांतिकानि चित् ॥ ३१ ॥ मोक्षश्च नियतस्तस्मात्स्वयोग्यहरिदर्शने ॥ भविष्यत्यवचनमित्येतत्सूत्रं तथा ॥ ३२ ॥ श्रुतिश्च तत्परा तद्वत्तदर्थेत्यवदत्स्फुटं ॥ ३३ ॥ मुक्तास्तु मानुषा देवान्देवा इन्द्रं सशंकरं ॥ स ब्रह्माणं क्रमेणैव तेन यांत्यखिला हरिं ॥ उत्तरोत्तरवश्याश्च मुक्ता रुद्रपुंरः सराः ॥ ३४ ॥ निर्दोषा नित्यसुखिनः पुनरावृत्तिवर्जिताः ॥ स्वेच्छयैव रमन्तेत्र नानिष्टं तेषु किंचन ॥ ३५ ॥

देशादिति सूत्रमस्यार्थः । तस्यब्रह्मणोधिगमेदर्शनेउत्तराधस्याश्लेषःपूर्वस्यविनाशश्चश्रुतौ तयोराश्लेषविनाशयोर्व्यपदेशात्कथनादिति । अत्रोत्तराश्लेषस्य पूर्वकथनंश्रुत्यनुसारेण ॥ ३२ ॥ अत्रश्रुतिमप्याह । श्रुतिश्चेति । तत्परातत्रतात्पर्यवतीतयथेति । 'तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतण्डमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यते तद्यथेष्वातलमश्रौत्तंप्रदूयतैवैवास्यासर्षापमनःप्रदूयंत'इतिश्रुतिरपितद्वत्सूत्रवस्तुष्टमवदत् ॥ ३३ ॥ इदानींमुक्तानांमुक्तिप्रकारमाह । मुक्तइति । मानुषाःमुक्ताःआदौधर्मप्राप्यतद्वारेदवान्देवान्यांति । धर्णाश्चमाचाररतामनुष्याधर्ममनुसोपि समेत्याले' । इत्यनव्याख्यानोक्तेः । सइन्द्रःशंकरंगण्डशेषगरुडमागौदौतत्रयदेन्द्रप्रवेशस्तदारुद्रशब्देनगरुडः यदाकामप्रवेशस्तदारुद्रशब्देनशेषोयाह्यः । तदुक्तं । 'इन्द्रप्रवेशस्तुयदोच्यतेतत्रतदात्युमेत्येवसुपर्णपत्नी । उक्तासुपर्णश्चाग्निशानह्वे'तितथा । 'सूर्याग्निपुक्तोऽगुरुमाप्यतेनशंकसहेतेनसुपर्णपत्नी । तयासुपर्णसहेतेनबाणोब्रह्माणमेतद्वत्तद्वत्तयाती'ति । एवंगतानांमुक्तावस्थानप्रकारमाह । उत्तरेति । रुद्रपुंरःसराःशेषाद्याःमुक्ताउत्तरोत्तरवश्याश्चेष्टश्रेष्ठाधीनाः ॥ ३४ ॥ अत्रमुक्तौतेषुमन्त्रेषुअनिष्टदुःखंनविद्यते ॥ १३५ ॥

सुराणामुक्तादैत्यानामाह । असुरादिति । मनुष्याधममारभ्यकलिः पर्यतैवतिष्ठति असुराः एव यथा देवाः सुखाधिकास्तथा दुःखेनोत्तराः । दुःखेनोत्तराः केचित्तेभ्योन्येनोत्तरा  
अधिकाः तेषु दैत्येषु कलिर्दुःखाधिकः । इदानीं तनस्य नरकपाते अग्रे कथमित्यत आह । तदिति । तेषु भाविकलयः तत्पदयोग्याः ब्रह्मपदयोग्यः कृजुवद्रणाः समूहाः संति ॥ ३६ ॥  
कलेरुक्कान्येषामाह । तथेति । यथा रुद्रादिगणाः अन्ये कलेरन्येन्यापरादयः सर्वे सुरायोग्यतया गणा बहवः सदा संति । पूर्वशेषपर्यंतमेव रुद्रपुरः सरा इत्यनेनोक्तत्वात् ब्रह्म  
ण आह । ब्रह्मेति ॥ ३७ ॥ सर्वमुक्ताधिपतिवैब्रह्मण उक्ते अस्याधिपतिरन्योन्यानास्तीति प्राप्तमत आह । आश्रयदिति । तस्य ब्रह्मणः ॥ ३८ ॥ अर्थयामित्यादिना प्रतिज्ञातमर्थं  
मुपपाद्योपसंहरति । इतीति । विष्णवाज्ञैव निर्णयः कृतस्तस्य विष्णोस्तत्प्रसाद एव वलंतस्योन्नातिरुत्कर्षः । तस्माद्दिदृषामानंदकारशाल्वकारित्वाग्ज्ञानित्वाच्च सिद्धमाश्रमदाने

अमुराः कलिपर्यन्ता एवं दुःखोत्तरोत्तराः ॥ कलिर्दुःखाधिकस्तेषु तेप्येवं ब्रह्मवद्गणाः ॥ ३६ ॥ तथान्येष्वसुराः सर्व  
गणा योग्यतया सदा ॥ ब्रह्मैव सर्वजीविभ्यः सदा सर्वगणाधिकः ॥ ३७ ॥ मुक्तोऽपि सर्वमुक्तानां आधिपत्ये स्थितः स  
दा ॥ आश्रयस्तस्य भगवान् सदा नारायणः प्रभुः ॥ ३८ ॥ इत्यग्यजुः सामार्थर्वचरात्रतिहासतः ॥ पुराणेभ्यस्त  
थान्येभ्यः शान्तिभ्यो निर्णयः कृतः ॥ ३९ ॥ विष्णवाद्यैव विदुषा तत्प्रसादबलोन्नतैः ॥ आनन्दतीर्थमुनिना पूर्णप्रज्ञा  
भिधा युजा ॥ १४० ॥ तात्पर्यं शास्त्राणां सर्वेषामुत्तमं मया प्रोक्तं ॥ प्राप्यानुज्ञां विष्णोरेतज्ज्ञात्वैव विष्णुराप्यसौ  
॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये सर्वशास्त्रार्थनिर्णयो नाम  
प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

पददानेचगुरुदत्ता नामद्वयमाह । आनंदेति । पूर्वोक्तार्थमनुवदन्नेतज्ज्ञानफलमाह । तात्पर्यमिति । विष्णोरेतुज्ञानप्राप्यमयासर्वपाशास्त्राणांउत्तमंतात्पर्यप्रोक्तं । अधिका  
रिणासौविष्णोरेतत्तात्पर्यज्ञात्वैवाप्यः ॥ १३९ ॥ १४० ॥ ॥ यंगगाजमदशिजान्वयमवादिहृद्विगण्याभिधात्पुत्रप्रापजनार्दनंशमदमः स्वाध्यायसंपद्युता  
त ॥ आद्यस्तस्यकृतौसतांमुखकरोध्यायः समाप्तिशुभः श्रीमद्भारतभावनिर्णयपदार्थोद्दीपिकायामगात् ॥ १ ॥ इति श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां पद्मा  
र्थदीपिकायां जनादेनभट्टविरचितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



॥ इति श्रीमहाभारत तात्पर्य निर्णये प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ विष्णोः सर्वोत्तमत्वादिकं सर्वसदागमप्रतिपाद्यमित्येतत्भारतव्यपदेशेन आश्रयार्थः प्रदर्शित इति वचनात् । भारतस्य वेदार्थरूपत्वाद्भारतवाक्यैः प्रतिपादयन् भारतायथोक्तगुणत्वेनाद्यप्येनैतौति । जयतीति । असौ जयति उल्लोच्यते । अनेन वेद इत्येतदुक्तार्थं भवति । अयं न तोषिको ह मनुरुद्ध इति बुद्धिहिं वंदनमिति । विभुमित्यर्थे हरिरिति । निखिलात्मकत्वात् । तत्राखिलात्मरवरो हरिः शिवासीदित्युक्तत्वात् इति मित्यस्या चित्यइति । सकललोकस्य स्यामरेत्यस्य च सर्वदेवैकवन्द्य इति । सर्वलोकैकैवैश्वर्यं । यद्वा सर्वदेवैर्मुक्तामुक्तैर्मूल्यतया बध्नाति । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पूर्वव्याख्यानं । सुरुगुहमित्यस्य परमगुरुरिति सुराणां परमत्वात् । भक्तप्रियमित्यस्य भवमित्यस्य च सज्जनानां अभिप्रायान्निदिति । भक्तानां मुक्तियोग्यानां च सत्त्वान् मुक्तेः इष्टत्वात् अभिप्रायान्निदिति । नारायणमित्यस्य निखिलेति । त्रैगुण्यवर्जितमित्यस्य नित्यनिर्मुक्तदोष इति । त्रिगुणवत् एव दोषित्वात् । अजमित्यस्य ससिजनयन इति । सर्वदोषोद्धारिवंदनयनस्य जननरहितस्यैव संभवात् । जगदेकनायमित्यस्य श्रीपतिरिति । श्रियः सर्वोत्कृष्टत्वात् तन्नाथस्य सर्वनाथत्वं । आद्यमित्यस्य नभानन्द इति । जन्याय ब्रह्मणः ज्ञानदत्त्वादाय त्वमिति ज्ञेयं । यद्वा प्रकरणभेदात् प्रकरणदौस्तुतिरूपमंग

श्रीः ॥ जयति हरिर्वित्यः सर्वदेवैकवन्द्यः परमगुरुः अभिप्रायान्निदः सज्जनानां ॥ निखिलगुणगणार्णो नित्यनिर्मुक्तदोषः सरसिजनयनोसौ श्रीपतिर्मानदो नः ॥ १ ॥ उक्तः पूर्वाध्याये शास्त्राणां निर्णयः परो दिव्यः ॥ अथ भारतवाक्या न्येतेरेवाध्यवस्यन्ते ॥ २ ॥ क्वचिद् ग्रंथान्प्रक्षिपति क्वचिदंतरितानपि ॥ कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासं प्रमादात् क्वचिदन्यथा ॥ ३ ॥

लमाचरति । जयतीति । असौ हरिः हरति पापमिति प्रतिबन्धकपापनाशको जयति । उल्लोच्यते । उल्लोच्यते । उत्कर्षबोधकानि सर्वाणि विशेषणानि । सर्वदेवैर्मुल्यतया बन्धः । परमस्य ब्रह्मणः गुरुपदेशः । निखिलः पूर्णाश्रितगुणाश्रितगुणः समूहात्तरणः समुद्र इव समुद्रः अर्ण इत्युदकनाम । ततो मत्स्येति तद्विद्वदिति इत्यय इति क्रमभाष्यटीकोक्तेः । सरसिजनयन इति प्रसादोन्मुख इति धनयति । मानसच्छास्त्रतद्दत्तदत्तुपदिशतीति मानदः । अथवा निखिलेति नित्येति परमेति । अभिप्रेति । अध्यायचतुष्टयार्थः । सर्वविविशिष्टत्वं । सरसिजेत्यादिभिर्हरिरिति द्वाभ्यामिष्टत्वं प्रतिपाद्यत्वं वाह । यद्वा पूर्वाध्यायविशेषणानामुत्तरार्धस्य विशेषणानि उपपादकानि । बहुगुणवदचित्यत्वात् दोषरहितस्यैव परदोषहरित्वात् शुभदृष्टिबलं यत्वा तद्ज्ञानदस्यैव गुरुत्वात् लक्ष्मीपतेरभीष्टदत्तादिति ॥ १ ॥ इदानीं पूर्वाध्यायार्थानुवादपूर्वकमुत्तराध्यायस्य संगतिमाह । उक्त इति । परः सर्वोत्कर्षप्रतिपादकः दिव्यः देवयोग्यः एतेरेव भारतवाक्यैरेवान्यवाक्यानामल्पत्वात् । एतेषां बहुत्वादेरेवेत्युक्तं । अध्यवस्यन्ते निर्णयते ॥ २ ॥ ननु भारतवाक्यानां निर्णयः किमर्थं क्रियते तत्र केषामपि विप्रतिपत्त्यभावादित्यतस्तत्र विप्रतिपत्तिकारणमाह । क्वचिदित्यादिना । अनुत्सन्नाः पठ्यमाना अपि सर्वशः सर्वग्रंथाः इत्यनेन प्रकारेण व्याकुलाः व्ययस्ताः । व्यत्यासप्रकारमाह । क्वचिदिति । ग्रंथान् श्लोकान् कृत्वा क्वचिदप्रदेशे प्रक्षिपति क्वचिदप्रदेशादंतरितानि क्वचित्प्रधानग्रन्थान् कुर्युः क्वचिदन्यथासं



पूर्वोक्तस्योत्तरप्रश्नपुत्रोक्तस्यपूर्वप्रश्नपुत्रोक्तस्य। क्वचित्प्रमादादनवधानतन्त्रात्यावन्वयथापाठानुर्युरित्यर्थः॥३॥४॥ एतादृशमपि परामर्शार्थनिर्णयः स्यादित्यत आह । उ  
त्सन्नादिति । सर्वशतकोटिविस्तारमायणपञ्चाशत्कोटिविस्तारपञ्चाशद्विस्तृतपराणादिकाः ग्रंथाः प्रायशः प्रायेण अपपाठादिनोच्छिन्नाः । त  
न्मध्ये कोट्यंशोऽपि न विद्यते कैमुत्यन्यायेनार्थव्यस्यासमुपपादयति । ग्रंथइति । देवानादुर्गमः अर्थविलुप्तइति । किमुक्तव्यक्तिमपि वक्तव्यं नस्तीत्यर्थः॥५॥ व्याकुलिताश्रक  
दाजातास्ततः केन प्रेरितेन केन निर्णयः कृतइत्यत आह । कल्यविति । कलौ कलिकाले एव प्रक्षेपणादिना निर्णयानिर्णयार्थप्रचोदितः निर्णयान्वचिम् । उक्तव्यत्यासकाले तवापि  
ज्ञानं कथमित्यत आह । विजानन्निति । तस्य हरेः प्रसादतः विजानन्निर्णयानित्यस्यानुषंगः॥६॥ न केवलं निर्णयमात्रानामप्यपितुत्सन्नग्रथानपीत्याह । शास्त्रेति । अस्य प्रसा  
दतः शास्त्रांतराणि उत्सन्नशास्त्राणि विद्वान् सर्वेदंश्च जानन् न केवलं ज्ञानदृष्ट्यैव शास्त्रदर्शनमपि तु प्रत्यक्षतो निर्णयार्थकशास्त्रज्ञानमस्तीत्याह । देशइति । किंकृत्य देशे देशे च पृथ

अनुत्सन्ना अपि ग्रंथा व्याकुला इति सर्वशः ॥ उत्सन्नाः प्रायशः सर्वे कोट्यंशोऽपि न वर्तते ॥ ४ ॥ ग्रंथोऽप्येवं विलु  
खितः किम्वर्थो देवदुर्गमः ॥ ५ ॥ कलवेवं व्याकुलिते निर्णयाय प्रचोदितः ॥ हरिणा निर्णयान्वचिम् विजानंस्तत्प्र  
सादतः ॥ ६ ॥ शास्त्रांतराणि संजानन्वेदंश्चास्य प्रसादतः ॥ देशे देशे तथा ग्रंथान्दृष्ट्वा चैव पृथग्विधान् ॥ ७ ॥ यथा  
स भगवान् व्यासः साक्षान्नारायणः प्रभुः ॥ जगद् भारताद्येषु तथा वक्ष्ये तदीक्षया ॥ ८ ॥ संक्षेपात्सर्वशास्त्रार्थं भा  
रतार्थानुसारतः ॥ निर्णयः सर्वशास्त्राणां भारतं परिकीर्तितं ॥ ९ ॥ भारतं सर्ववेदाश्च तुल्यमारोपिताः पुरा ॥ देवै  
र्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥ व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वयिरिच्यत भारतं ॥ १० ॥

कथं देशेषु पृथग्विधाननाविधनिर्णयप्रतिपादकानुग्रंथान् तथा तत्प्रसादतः दृष्ट्व ॥ ७ ॥ मया क्रियमाणो निर्णयः अपेक्षिकइत्याह । यथेति । तदीक्षयत इदं ज्ञानेन तत्प्र  
रण्यात्वा । भारताद्येषु ग्रंथेषु व्यासः मां प्रतियथार्थजगद् तथा सर्वेषां शास्त्राणां अर्थवक्ष्ये विरोधेन विनिर्णयकं किमित्यत आह । भारतेति । बहुत्वेऽनुपादेयस्यादित्यत आह ।  
संक्षेपादिति ॥ ८ ॥ यद्वा मया क्रियमाणो निर्णये वेदव्याससंमतइति वदन्नादौ भारतार्थानुसारणे संक्षेपेण सर्वशास्त्रार्थवक्ष्यइति प्रतिज्ञां रं करोति । यथेति । सर्वशास्त्रांशास्त्राणा  
मर्थस्तस्मिन्निवा । ननु विशेषतः भारतार्थानुसारणे सर्वशास्त्रस्यार्थनिर्णयकरणे को हेतुरित्यत आह । निर्णयइति । निर्णये तेऽनेनेति निर्णयः निर्णयकमिति पुराणेषूक्तं ॥ ९ ॥  
सदृष्टान्तं तु ननु त्वत्प्रतिपादकं विष्णुसर्वोत्तमत्वादिति प्रतिपादकं ब्रह्मांडपुराणवाक्यपठति । भारतमिति । तुल्यारोपणं प्रतिनिधि मण्याद्यारोपणेन । सर्ववेदाः वेदयतीति वेदाः शा

स्त्राणिचसमन्वितैर्युक्तैःतुलारोपणेन । शास्त्रपरीक्षणेशास्त्रकर्तुःश्रीभःस्यादित्यत आह । व्यासस्येति । आर्द्रयैरेयव्ययः । तत्रतयोर्मध्येभारतमेवास्यरिच्यत अतिशयेनाधि-  
कमभूत् । ननु गीतातात्पर्यभाष्ययोरत्रच अत्यरिच्यतभारतमिति भारतस्योत्तमत्वमुवाख्याने 'अतोनैतादृशंकिंचित्प्रमाणतममिष्यते' इत्यनेनसूत्रस्योत्तमत्वमुच्यते ।  
तत्कथमुत्तमत्वमुभयोरितिचेदित्यनिर्णयिकेयुसूत्रस्यनिर्णयिषुभारतस्येति । इदमुक्तंजयतीर्थैः'विचार्यैपुशः'स्त्रेपुतं दितेति । नचात्रभारतस्यापिनिर्णयकत्वमुक्तमतःकथंसू-  
त्रस्यनिर्णयकोत्तमत्वमितिवाच्यं । सूत्रेणनिर्णतं भारतमन्येषानिर्णयकमिति संभवात् । अतएवभाष्ये 'शब्दजातस्यसर्वस्य यत्प्रमाणश्चनिर्णयः' इतिविशेषणात्अत्रचनिर्ण-  
यःसर्वशास्त्राणामितिसामान्यतुक्तं भारतस्यसर्वशास्त्रनिर्णयकत्वे स्वयंस्वस्यनिर्णयकमितिभवेदितिचेदित्यमेतदतएवोक्तं 'अथभारतवाक्यान्येतैरेवाध्यवस्यतं' इति । अतए-  
वनिर्णयतानिर्णयकताच ॥ १० ॥ प्रक्रारांतरेणाप्युत्तमत्वमाह । महत्त्वादिति । महत्त्वापुज्यार्थप्रतिपादकत्वात्तमहद्भारवद्भात् । प्रतिनिधिमणिद्वाराभारवत्त्वात्भारतं । तद्वत्त्वार्थ-  
तत्प्रत्ययः पर्वतशब्दवदुपसंख्यानात् । यद्वा भारेणततत्वाद्भारतमित्येकदेशग्रहणं समानेदोषद्वयेकलोपेनवा । भारतमहच्चभारतचेतिमहाभारतमुच्यते । निरुक्तेनितरामुक्तं

महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्व पापैः प्रमुच्यते ॥ ११ ॥ निर्णयः सर्वशास्त्राणां स  
दृष्टांतो हि भारते ॥ कृतो विष्णुवशत्वं हि ब्रह्मादीनां प्रकाशितं ॥ १२ ॥ यतः कृष्णवशे सर्वे भीमाद्याः सम्यगीरिताः ॥  
सर्वेषां ज्ञानदो विष्णुर्यशोदातेति चोदितः ॥ १३ ॥ यस्माद्ब्रह्मात्मना तेषां भारते यश ऊचिवान् ॥ ज्ञानदश्च शुक्रादीनां  
ब्रह्मरुद्रादिरूपिणां ॥ १४ ॥ ब्रह्माधिकश्च देवैर्यः शेषाद्गुद्रादपीरितः ॥ प्रियश्च विष्णोः सर्वेभ्य इति भीमनिदर्शनात् ॥ १५ ॥

वचनंव्याख्यानिमित्यर्थः । अस्यभारतस्यनिबन्धनज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयकथनानुत्तमत्वंद्वयं ॥ ११ ॥ इतोप्युत्तममित्याह । निर्णयइति । भारतेसर्वशास्त्राणांनिर्णयःनि-  
र्णीतिःसदृष्टांतःदृष्टान्तोनिदर्शनेनसहितःवर्ततेहि तेनतस्योत्तमत्वमिति । सदृष्टांतःनिर्णयःकथंरुक्तइत्यत आह । विष्ण्वति । यतःसर्वेभीमाद्याःसम्यक्कृष्णवशेइरिताः अतः  
ब्रह्मादीनांविष्णुवशत्वंप्रकाशितंकाशितंकाशितं । कृष्णस्यविष्णुर्वाद्भीमस्यब्रह्मत्वादितिभावः ॥ १२ ॥ अन्योपिशास्त्रार्थःसदृष्टांततुक्तइत्याह । सर्वेषामिति ॥ १३ ॥ तदेवोपपा-  
दयति । यस्मादिति । तेषांभीमादीनांयशःऊचिवान् । अतःयशोदातेतिभावः । ज्ञानदत्वंदृष्टान्तोपपादयति । ज्ञानदइति । ब्रह्मरुद्रादीनारूपाणिपुत्रेषां वैशंपायनंब्रह्मा-  
शुक्रंवायुः पैलशेषः सुमंतंरुद्रः जैमिनिशक्रः विशदित्यादेःब्रह्ममाणत्वात् शुक्रस्यचरुद्रत्वात् ॥ १४ ॥ तारतम्यमपिसदृष्टांतमुक्तमित्याह । ब्रह्मादेवेभ्यःशेषाद्गुद्रा-  
दप्यधिकइतीरितः विष्णोःसर्वेभ्यःपूर्वोक्तैःभ्यःप्रियश्चेतिइतीरितः । भीमनिदर्शनाद्विदर्शनप्राप्य । भीमदृष्टान्तेनेत्यर्थः । भीमस्यसर्वाधिकाऽतिप्रियत्वकथनदितिभावः । अत्रशो-  
षाद्गुद्रादितिकथनंननुप्येगुरुडावताराभावात् ॥ १५ ॥

ननु भीमस्याप्रियत्वं कुत इत्य आह । भूभारेति । मारुतिर्भीमः । प्रधानांगयोः स्य कार्यप्रधानांगं तत्स्य प्रिय इति मतिः सिद्धं । प्रथमसाधनत्वात् प्रियो भवतु बलाधिकश्रक्तु इत्यत आह । मार्गधेति । आदिपदात्तकीचकादीनां ग्रहणां तेन भीमस्य बलाधिक्यं बलाधिकमागधादिव्याप्तिरिति भावः ॥ १६ ॥ बलाधिकत्वेऽप्युत्तमत्वं कुत इत्यतः अनुमानेन समर्थयितुं व्याप्तिमाह । यद्वति । वेनादिव्यावृत्यर्थमिति । दुर्योधनादीनामप्युत्तमत्वं स्यादित्य आह । तद्वति । तदंगत्वं सत्तैवान्यया विष्णुभक्त्या भवेन्न भवति ॥ १७ ॥ एवंचेद्दोषरजुनस्य बलप्राप्तमित्यतः विशेषणं तस्माह । बलमिति । नैसर्गिकस्वाभाविकं तद्व्यावृत्यमाह । वेति । तद्वलं यथाश्वादेश्चैदं न्यथोत्तमत्वं सावकं न भवति । बलमन्यावेशे निमित्तं चेदुत्तमत्वं न्यात्मकं यदोषवेशनिमित्तं बलदात्मकं तत्स्वरूपं हि प्रसिद्धं । तेनार्जुनस्याधिक्या सिद्धिरिति भावः ॥ १८ ॥ नानेन ब्रह्मण आधिक्यमसिद्धिः क्षत्रियेऽप्यतिव्याप्तोऽसंकोचनादब्रह्मणश्चैव त्वादित्यत आह । देवेष्विति । देवेषु बलिनामेव प्रधानेन भक्तिज्ञानेन । भक्तिज्ञानेन अतिप्रियत्वे प्रयोजके इत्याह । स इति । स एव भक्तिज्ञानवानेव ।

भूभारहरणे विष्णोः प्रधानांगं हि मारुतिः ॥ मागधादिवधादेव दुर्योधनवधादपि ॥ १६ ॥ यो य एव बलज्येष्ठः क्षत्रियेषु स उत्तमः ॥ अंगं चेद्विष्णुकार्येषु तद्वत्तयैव च नान्यथा ॥ १७ ॥ बलं नैसर्गिकं तच्चेद्वरास्त्रादेस्तदन्यथा ॥ अन्यवेशनिमित्तं चेद्बलमन्यात्मकं हि तत् ॥ १८ ॥ देवेषु बलिनमेव भक्तिज्ञानेन चान्यथा ॥ स एव च प्रियो विष्णोर्नान्यथा तु कथं च न ॥ १९ ॥ तस्माद्यो यो बलज्येष्ठः स गुणज्येष्ठ एव च ॥ बलं हि क्षत्रिये व्यक्तं ज्ञायते स्थूलदृष्टिभिः ॥ २० ॥ ज्ञानादयो गुणा यस्माज्ज्ञायन्ते सूक्ष्मदृष्टिभिः ॥ तस्माद्यत्र बलं तत्र विज्ञातव्या गुणाः परे ॥ २१ ॥

अत्र भक्तिशब्देन स्नेहमात्रग्राह्यं । अथवा ज्ञानशब्देन जगज्ज्ञानं ग्राह्यं । अन्यथा भक्तिश्चैव कथंचन केनापि प्रकारेण न तु प्रियो नैव ॥ १९ ॥ क्षत्रियेऽप्यतिव्याप्तिरिति मनुवदति । तस्मादिति । यो य एव स क्षत्रियत्वे सति स्वाभाविकबलज्येष्ठः स गुणज्येष्ठ इति । ननु क्षत्रियेऽप्यतिव्याप्तिरिति मनुच्यते । सामान्येन यो यः स बलज्येष्ठः स गुणज्येष्ठ इति कुतो नोच्यते तेन देवग्रहणमपि स्यादित्यतः सत्यं । स्थूलदृष्टिभिः क्षत्रिये व्यक्तं सूक्ष्मं बलं ज्ञायते । ततः क्षत्रिय इत्युक्तिरिति मत्याह । बलमिति ॥ २० ॥ अन्यगुणसत्त्वैकमानमित्यत आह ज्ञानादय इति । उक्ताव्याप्तिमुपसंहरति । तस्मादिति । भक्त्या विष्णुकार्या गमिति विशेषणात् सिद्धमर्थमाह । देवेष्विति । देवपदं सत्तैवान्यया विष्णुभक्त्या भवेन्न भवति । तद्व्यावृत्यमाह । वासुदेवेति । यद्वा ज्ञानबलयोः समव्यापत्वात् क्षत्रिये बलपक्षकव्याप्तिग्रहणे किं कारणमित्यत आह । बलमिति । तर्हि अन्यगुणसत्त्वैकमानमित्यत आह । स्थूलेति । सूचितमानं च नू फलितां व्याप्तिमाह । ज्ञानेति । देवेष्वसत्त्वैकव्यव्याप्तिः एवकारव्यावृत्यमाह । नचेति । अन्येष्वसत्त्व इत्यव्याप्तिर्न

च नैवेत्यर्थः । ननु बलंप्रमाणक्षत्रियेषु चेत्तर्हि द्रोणद्रौण्यदीनां बलमुत्तमत्वं साधकं न स्यादित्यत आह । क्षत्रादिति । यत्र यस्मिन् देशे काले च केशवः दुष्टनिधेन प्रवृत्तः । तदा तत्र च क्षत्रादन्येष्वपि बलंप्रमाणं ज्ञापकं । प्रसंगादन्यदप्याह । ज्ञानेति । तथैव यदा ज्ञानकार्ये प्रवृत्तस्तदा क्षत्रियादौ ज्ञानमपि प्रमाणं ज्ञापकं भवति हि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ननु तर्हि ब्राह्मणेषु ज्ञानाधिकः क्षत्रियेषु बलाधिकः । गुणाधिक इति व्यवस्था याः का गतिरित्यत आह । अन्यत्रेति । अन्यत्र दुष्टहन्तास्य कार्यादन्यत्र ज्ञानमेव प्रमाणं ज्ञापकं । अन्यत्र ज्ञानकार्यादन्यत्र क्षत्रियाणां बलंप्रमाणं ज्ञापकं भवति । सर्वेषां ब्राह्मणादीनां बलं ज्ञानादीनां च विष्णुकार्यता विष्णोः कार्येभ्यस्तस्य भावः ज्ञेया ॥ २४ ॥ बलं ज्ञानकार्यताकेन रूपेणेत्यत आह । कृष्णेति ॥ २५ ॥ कृष्णादीनां विष्णवत्तारत्वे इदं भवेदित्यतस्तदुपपादयति । मत्स्येति ॥ २६ ॥ रुचेः सुतः यज्ञः ॥ २७ ॥ स्त्रीरूपः नारायणीरूपः । वडवावक्रः ।

देवेष्वेव न चान्येषु वासुदेवप्रतीपतः ॥ क्षत्रादन्येष्वपि बलं प्रमाणं यत्र केशवः ॥ २२ ॥ प्रवृत्तो दुष्टनिधेन ज्ञानकार्ये तथैव च ॥ २३ ॥ अन्यत्र ब्राह्मणानां तु प्रमाणं ज्ञानमेव हि ॥ क्षत्रियाणां बलं चैव सर्वेषां विष्णुकार्यता ॥ २४ ॥ कृष्णारामादिरूपेषु बलकार्यो जनादर्जनः ॥ दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यस्तथा प्रभुः ॥ २५ ॥ मत्स्यकर्मवराहाश्च सिंहवामनभार्गवाः ॥ राघवः कृष्णबुद्धौ च कृष्णद्वैपायनस्तथा ॥ २६ ॥ कपिलो दत्तः ऋषभौ शिशुमारो रुचेः सुतः ॥ नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरेव च ॥ २७ ॥ महिदासस्तथा हंसः स्त्रीरूपो हयशीर्षिवान् ॥ तथैव वडवावक्रः कल्की धन्वंतरिः प्रभुः ॥ २८ ॥ इत्याद्याः केवलो विष्णुर्नैषां भेदः कथं चन ॥ न विशेषो गुणैः सर्वैर्बलज्ञानादिभिः क्वचित् ॥ २९ ॥ श्रीब्रह्मरुद्रशेषाश्च वीर्द्रौ कामएव च ॥ कामपुत्रो निरुद्धश्च सूर्यचंद्रौ बृहस्पतिः ॥ ३० ॥ धर्म एषां तथा भार्या दक्षाद्या मनवस्तथा ॥ मनुपुत्राश्च ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा ॥ ३१ ॥

वडवाग्निः समुद्रांतर्वासी । भूतादिभूतानुविधानमध्ये भूत्वा हरिः सर्वहरोति याचना । अगाधमभो विदधाति भस्मयो वाडवाग्निर्नृहरिर्विचैत्य इति ध्यानचक्रे । केवलः भेदराहितः । अभेदेऽपि नैर्द्रार्जुनादिवत् विशेषोस्तीत्याह । नेति । एषां मत्स्यादीनां कथंचन भेदः स विशेषभेदः । भेदाभेदो वा नेत्यर्थः स्वाभेदेऽपि गुणैर्भेदस्यादित्यत आह । नेति । क्वचित् कामस्मिंश्चिदवतरे ॥ २९ ॥ श्रीब्रह्मादीनां अवतारत्वेन श्रवणोक्तिकि मर्थो नोक्ता इत्यत आह । श्रूयति । कृष्णपौत्रानिरुद्धव्यावृत्त्यर्थं भगवद्रूपव्यावृत्त्यर्थं च कामपुत्र इति ॥ ३० ॥ एषां ब्रह्मादीनां भार्याश्च । मनवः स्वायं भूवादयः ॥ ३१ ॥

वैन्यः पृथुः लक्ष्मणाद्यास्त्रयः तदुगणसंविज्ञानो बहुवीहिः । लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नः । रौक्मिणेयः रुक्मिणीपुत्रः प्रद्युम्नः । इत्याद्याः हरविशेषवेशिनः । विशेषवेशित्वात्ताव्यवहारः ॥ ३२ ॥ ३१ ॥ विशेषवेशिन इत्यत्र विशेषपदव्यावृत्त्यमाह । वालीति । प्रधानांगहिमरुतिरयुक्तमर्थमुपसंहरन् उपपादयति । तस्मादिति । बलकार्यप्रवृत्तस्य हनुमान्भीमश्चांतरंगयथाभवति तातस्य हरेः कार्यसाधकः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वायोरंतरंगत्वोसिद्धेऽपि ब्रह्माधिकश्रदेवैभ्यः इत्यस्य कथं सिद्धिरित्यत आह । ब्रह्मेति । वायुब्रह्मात्मकः ब्रह्माभि न इति प्रतिज्ञातवहेतुकथनयत इति । पुरापूर्वकल्पे । वायुः पश्चाद्वितीयकल्पे ब्राह्मपदं अगात् । तेन वायोराशिकेय उपादिते ब्रह्मण एवाधिक्यमुपपादितं भवति । नन्वन्यस्यापि ब्रह्मपदप्राप्तिर्भाविष्यत आह । वायोरिति । वायोरेवेति नियमान्नान्यस्य तत्पदप्राप्तिरिति भावः । निगमयति तस्मादिति । स एव वायुर्वै । सः ब्रह्मा ॥ ३६ ॥ ननु स्त्रीषु गुणवै

कश्यपः सनकाद्याश्च वन्द्याद्याश्चैव देवताः ॥ भरतः कर्तवीर्यश्च वैन्याद्याश्चैव वर्तितः ॥ ३२ ॥ गयश्च लक्ष्मणा  
द्याश्च त्रयो रोहिणिनंदनः ॥ प्रद्युम्नो रौक्मिणेयश्च तत्पुत्रश्चानिरुद्धकः ॥ ३३ ॥ नरः फाल्गुन इत्याद्या विशेषवेशि  
नो हरः ॥ वालिमांवादयश्चैव किंचिदवेशिनो हरः ॥ ३४ ॥ तस्माद्बलप्रवृत्तस्य रामकृष्णात्मनो हरः ॥ अंतरंगं ह  
नूमांश्च भीमस्तत्कार्यसाधकः ॥ ३५ ॥ ब्रह्मात्मको यतो वायुः पदं ब्रह्ममगात्परा ॥ वायोरन्यस्य न ब्राह्मपदं तस्मा  
त्स एव सः ॥ ३६ ॥ यत्र रूपं तत्र गुणा भक्त्याद्या स्त्रीषु नित्यशः ॥ रूपं हि स्थूलदृष्टीनां दृश्यं व्यक्तं ततो हि तत्  
॥ ३७ ॥ प्रायो वेतुं न शक्यते भक्त्याद्याः स्त्रीषु यत्नतः ॥ यासां रूपं गुणास्तासां भक्त्याद्या इति निश्चयः ॥ ३८ ॥  
तच्च नैसर्गिकं रूपं द्वात्रिंशलक्षणे र्युतं ॥ नालक्षणं वपुर्मात्रं गुणहेतुः कथं च न ॥ ३९ ॥

शिष्टयज्ञापां किं ज्ञानं बलं वा नो भयमपि ज्ञातुं शक्यते प्रायेण तज्ज्ञानोपायस्य व्याख्यानस्य युद्धस्य चाभावादित्यत आह । यत्रेति । रूपस्य हेतुत्वकथने निमित्तमाह । रूपमिति ।  
यतः स्थूलदृष्टीनामिति पञ्चो तृतीयार्थरूपं व्यक्तं स्फुटं यथा भवति तत्तादृश्यं ज्ञेयं ॥ ३७ ॥ तदेवोपपादयति । प्रायइति । यत्नतः प्र  
यत्नेन द्रौपद्याः धर्मकथनेन ज्ञानस्य सत्यमायाश्च युद्धकरणेन बलस्याभिव्यक्तत्वात् प्रायइत्युक्तं । उपसंहरति । यासामिति ॥ ३८ ॥ व्यभिचाराद्भौविशेषणमाह । तत्रे  
ति । तद्रूपं नैसर्गिकं रूपाभावात्किं यथायोग्यं द्वात्रिंशलक्षणोपेतं स्वाभाविकं यद्रूपं तदेव भक्त्यादिज्ञापकमित्यर्थः । विशेषणव्यवर्त्यमाह । नालक्षणमिति । अलक्षणं द्वात्रिंश  
लक्षणारहितं । वपुर्मात्रं कथं च न केनापि प्रकारेण गुणज्ञापनस्य हेतुः कारणं ॥ ३९ ॥



अनेनासिद्धमर्थमाह । आसुरीणामिति । वरावेशदेः सकाशाच्छक्षणानि न भविष्यति । अतः लक्षणाभावाद्भक्तिः कथंचन ॥ ४० ॥ द्वाविंशच्छक्षणेनेनैसर्गिकरूपत्वात् भक्त्यादियुताः काइत्यतस्तामुदाहरति । तस्मादिति । श्रीरूपगुणोदारारूपगुणैरुक्तश्रुत्यतस्तस्मात्सर्वपरमासर्वाभ्यः श्रेष्ठोत्तमामता ॥ ४१ ॥ परमेत्यनेन सूचितपरपरभा वमाह । तत इति । तस्या अगत्वमाह । भूभारोति । ईशितुः हरेः भीमवद्भारस्य क्षपणे निरसनेनाशन इति यावत् । साक्षादंगं भवति ॥ ४२ ॥ साक्षादंगमिति प्राप्तभीम साम्यं निवारयति । हंतेति । भीमस्यैवैरहननयोः कारणत्वाच्छ्रेष्ठं । द्रौपद्यास्तु वैरात्रहेतुत्वात्तदन्तर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ तदन्तरं संगभूतमाह । बलेति । ततः द्रौपद्याः पश्चाद्वलदेवः । ततः पश्चाद्बलदेवानंतरं फाल्गुनः । फाल्गुनस्याश्वत्थान्नासकाशाच्छ्रेष्ठकारणं नरावेशादिति । अन्यथानरावेशाभावे द्रौणिः बलभद्रानंतरं मश्वत्थामा । यद्यपि भरतबालिनाविवद्रौणिबलदेवाविति वक्तव्यं समस्वात् । तथापि द्रौण्यपेक्षया बलदेवे विशेषात्ततः पश्चादित्युक्तं तु विशेषतः द्रौण्यनंतरं मर्जुन इति ततः पश्चाद्रौण्यर्जुनानंतरं परे

आसुरीणां वरादेस्तु वपुर्मात्रं भविष्यति ॥ न लक्षणान्यतस्तासां नैव भक्तिः कथंचन ॥ ४० ॥ तस्माद्रूपगुणोदारा जान की रुक्मिणी तथा ॥ सत्यभामेत्यादिरूपा श्रीः सर्वपरमा मता ॥ ४१ ॥ ततः पश्चाद्द्रौपदी च सर्वाभ्यो रूपतो वरा ॥ भूभारक्षपणे साक्षादंगं भीमवदीशितुः ॥ ४२ ॥ हंता च वैरहेतुश्च भीमः पापजनस्य तु ॥ द्रौपदी वैरहेतुः सा तस्माद्भीमादनंतरा ॥ ४३ ॥ बलदेवस्ततः पश्चात्ततः पश्चाच्च फाल्गुनः ॥ नरावेशादन्यथा तु द्रौणिः पश्चात्ततो परे ॥ ४४ ॥ रामवज्जांबवत्याद्याः षट् ततो रेवती तथा ॥ लक्ष्मणो हनुमत्पश्चात्ततो भरतबालिनौ ॥ शत्रुघ्नश्च ततः पश्चात्सुग्रीवाद्या स्ततो वराः ॥ ४५ ॥ रामकार्यं तु यैः सम्यक् स्वयंगं न कृतं पुरा ॥ तैः पूरितं तु कृष्णाय बीभत्स्वाद्यैः समंततः ॥ ४६ ॥

प्रयुष्मानिरुद्धादयः ॥ ४४ ॥ पुरुषेषूक्तास्त्रिष्यप्याह । रामवदिति । जांबवत्याद्याः षण्महिष्यः जांबवती रामवदंगमन्यास्तु किंचिदन्यना इति ज्ञातव्यं । ततः षण्महिष्यनंतरं रेवती बलदेवभार्या तथा गमित्यर्थः । एवं वायुभारती शेषरुद्रादीनां तारतम्यं । कृष्णावतोरवतीर्णभीमद्रौपदी बलदेवद्रौणिपार्थादिभिरुपपाद्येदानीं रामवतार स्थितहनुमदादिभिः तमेव तारतम्यक्रममाह । लक्ष्मण इति । हनुमत्पश्चाच्छ्रद्धमगः ततः लक्ष्मणानंतरं भरतबालिनौ समत्वाद्ब्रुवचेन निर्देशः कृतः । ततस्तयोस्ततः शत्रुघ्नात्सुग्री वाद्या अवराः ॥ ४५ ॥ ननु अवतारोपुहरेदुष्टवधादिनां लेखाल्यादीनां रामावतारे सेवाकरणादनुत्तमत्वं सुग्रीवादेः सेवाधिक्येनाधिक्यं तथा कर्णादीनां अधमत्वं विविधादीनामुत्तम त्वं स्यात्तथा च न स्वस्वरूपनिर्णयः स्यादित्यत आह । रामकार्यमिति । समंततः सर्वात्मना ॥ ४६ ॥

तत्र रामवतारे अत्र कृष्णावतारे उन्नयनकृतयैः मैदविविदिदादौः प्रादुर्भावद्वयैः विप्रतीपविरोधः अस्मिन रामकृष्णस्थे सर्वेषां ब्रह्मादीनां निर्णय उत्तमत्वेनीच  
त्वनिर्णयः कृतः ॥ ४७ ॥ ननु रामावतारोऽधिक्यैः कृततैः कृष्णावतारे न्यूनकृतयथा तथा ब्रह्माद्यवतारेषु सेवादिनापि स्वरूपनिर्णयः स्यादित्यत आह । नेति । एतयोः रामकृ  
ष्णावतारयोः किंचिच्छुभं यदि वा यथाशुभमन्यत्र ब्रह्माद्यवतारेषु क्वापि कुत्रापि न पर्यते पूर्णनैः क्रियते तस्माद्वतारद्वयवर्णनयोगो भवति ॥ ४९ ॥ तत्रापि विशेषमाह । पश्चात्तनत्वा  
दिति । कृष्णस्य पश्चात्तनत्वाच्च रामकृष्णावतारैर्वैशेष्यात् विदोषेण निर्णयः भवति । ननु कृष्णावतारस्य निर्णयकत्वे भारतस्य सर्वनिर्णयकत्वं कथमित्यत आह । प्रादुर्भावमिति ।  
प्रादुर्भावं कृष्णावतारं रामकथाभावात् पुनः कथं निर्णय इत्यत आह । उक्तेति । यद्वा नन्ववतारद्वयसर्वनिर्णयकत्वं कथमित्यत आह । प्रादुर्भावमिति ।

अधिकं यैः कृतं तत्र तैरूतमत्र तु ॥ कर्णाद्यैरधिकं यैस्तु प्रादुर्भावद्वये कृतं ॥ ४७ ॥ विविदाद्यैर्हि तैः पश्चाद्वि  
प्रतीपं कृतं हरेः ॥ प्रादुर्भावद्वये ह्यस्मिन् सर्वेषां निर्णयः कृतः ॥ ४८ ॥ नैतयोरकृतं किंचिच्छुभं वा यदि वा शुभं ॥  
अन्यत्र पर्यते क्वापि तस्मादत्रैव निर्णयः ॥ ४९ ॥ पश्चात्तनत्वात् कृष्णस्य वैशेष्यात् तत्र निर्णयः ॥ प्रादुर्भावमिमं त  
स्माद्वृत्त्वा भारतं कृतं ॥ उक्ता रामकथा ह्यस्मिन् मार्कण्डेयसमाख्यया ॥ ५० ॥ तस्माद्यद्भारते नोक्तं तद्वि नैवास्ति  
कुत्रचित् ॥ अत्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु न हि सम्यगुदाहृतं ॥ ५१ ॥ इत्यादि कथितं सर्वं ब्रह्मांडे हरिणा स्वयं ॥ मार्कण्डेय  
पि कथितं भारतस्य प्रशंसनं ॥ ५२ ॥ देवतानां यथा व्यासो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ॥ आयुधानां यथा वज्रमौषधी  
नां यथा यवाः ॥ ५३ ॥ तथैव सर्वं शास्त्राणां महाभारतमुत्तमम् ॥ ५४ ॥

इमं प्रकृतं प्रादुर्भावमवतारद्वयं तस्मादितदवतारद्वयप्रतिपादकत्वेन सर्वार्थनिर्णयकत्वमिति भावः । भारते पांडवप्रसंगेन हरिश्च कृष्णकथौ बोक्ता रामकथा कुत्रोक्तेत्यत आह ।  
उक्तेति ॥ ५० ॥ भारतस्य सर्वशास्त्रार्थत्वं उपसंहरति । तस्मादिति । नोक्तं न अत्रापि पादितं तत्त्वमेयं कुत्रचित्कस्मिंश्चित्पराणेनैवास्ति इतोऽपि विशेषमाह । अत्रेति । अत्र भारते उक्तं प्र  
तिपादितं सर्वं शास्त्रेष्वन्यशास्त्रेषु सम्यक् स्फुटं विस्तृत्य नोदाहृतं न कथितं ॥ ५१ ॥ स्वयं हरिणा व्यासेन ब्रह्मांडपुराणे इत्यादि भारतस्योत्तमत्वादिकं सर्वं कथितं । अतः भारतस्य सर्व  
निर्णयात्मकत्वादुत्तमत्वमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ भारतस्योत्तमत्वे प्रमाणान्तरमुदाहरति । मार्कण्डेय इति । मार्कण्डेयपुराणे पितृदुःखरति । देवतानामिति । द्विपदा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राति  
वर्णानां ब्राह्मणगुरुरिति वचनात् । इदं वर्णसाजात्यपक्षो मानुषसाजात्यपक्षे । मनुष्यमात्रं च क्रविनोत्तमं परिकथितं इति शेषः । कथितमित्यस्यानुपगोवा ५४

पुराणान्तेराप्युत्तमत्वमुपादयति । बायुप्रोक्तइति । तत्रसिद्धं व्यासमित्यन्यनारायणमिति नारायणत्वं विधीयते । तत्रेहेत्वाक्षायां पुंडरीकाक्षान्नारायणान्महाभारतकृत-  
काहिभेदन्नकोपित्यर्थः । साक्षान्नारायणकृतत्वाच्छ्रुयं । भारतस्य व्यासकृतत्वेन ग्यासस्य नारायणत्वोपादनाच्च । न हि पुराणि त्रितय एव उत्तमत्वं काथितमापितु सर्वत्रेत्याह ।  
एवं हीति । एवं भारतस्य उत्तमत्वमिति शेषः । न केवलं सर्वशास्त्रेषु भारते उत्तमत्वमुच्यते पितु मनुक्तं निर्णयोप्युच्यत इत्याह । उक्तइति । माहात्म्यक्रमपूर्वकः सर्वव्यायमर्थः । स  
वर्गशास्त्रेषूक्तः प्रोक्तोस्ति । न केवलमयमर्थः सर्वशास्त्रेषूक्तः अपि न भारते पिकथित इत्याह । भारतेपीति । उक्तोर्थ इत्यावत्यन्वेतव्यं । भारतेपि सर्वोप्ययमर्थ उक्त इत्यन्वयः  
सकलशास्त्रार्थपुराणवाक्यैरभिहितमित्यनूद्य भारते अयमर्थ उक्त इत्युक्तं सोर्थः कथं ज्ञायत इत्याशंकां परिहरन् भारतावकाशानि संदिग्धानि भारतवाक्यैरेव निर्णीयत इत्युक्तप्रतिज्ञां  
व्यवहितत्वात्स्मारयति । यथेति । उक्तइति अर्थमनुवृत्त्यान्वेतव्यं योपमाहात्म्यक्रमपूर्वकः माहात्म्यमहिमाक्रमस्तारतम्यक्रमस्तौ पूर्वाप्यस्यसः सर्वोर्थः मया उक्तः सोऽयं निर्णयः

वायुप्रोक्तेऽपि तत्प्रोक्तं भारतस्य प्रशंसनं ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुं ॥ ५५ ॥ को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षा  
न्महाभारतकृद्भवेत् ॥ एवं हि सर्वशास्त्रेषु पृथक् पृथगुदीरितं ॥ ५६ ॥ उक्तोर्थः सर्व एवायं माहात्म्यक्रमपूर्वकः ॥ भा  
रतेऽपि यथा प्रोक्तो निर्णयोऽयं क्रमेण तु ॥ तथा प्रदर्शयिष्यामस्तद्वाक्यैरेव सर्वशः ॥ ५७ ॥ नारायणं सुरगुरुं जगदेक  
नाथं भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च ॥ त्रैगुण्यवर्जितमजं विष्णुमाद्यमीशं वंदे भवघ्नममरासुरसिद्धवंदं ॥ ५८ ॥  
ज्ञानप्रदः स भगवान् कमलाविरिंचिशर्वाद्विपूर्वजगतो निखिलाद्वारिष्ठः ॥ भक्त्यैव तुष्यति हरिः प्रवणत्वमेव सर्वस्य  
धर्म इति पूर्वविभागसंस्थः ॥ ५९ ॥

भारतेऽपि यथेन प्रकारेण प्रोक्तस्तथा सर्वशस्त्रं प्रकारं तद्वाक्यैः भारतवाक्यैरप्रदर्शयिष्यामइति । यद्वात्सर्वेषु वायमहास्यक्रमपूर्वकः माहात्म्यमहिमाशास्त्रे प्रोक्तस्तथाभारतेऽपि यथाक्रमेणान्यनिर्णयः प्रोक्तस्तथा तद्वाक्यैः शास्त्रभारतवाक्यैः प्रदर्शयिष्यामइति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तत्र विष्णोः सर्वोत्तमस्वप्नप्रतिपादकवाक्यमुदाहरति । नारायणमिति ॥ ५८ ॥ तं श्लोकं व्याख्याति । ज्ञानेति । नारायणशब्दार्थमाह । सइति । नरैः प्रार्थयैर्माश्रयैर्दत्तस्य स्वातं ज्येणाश्रय इत्यस्य तात्पर्यकथनं स भगवानिति वाक्यत्वे हेतुः । सुरगुरुमिदं स्य तात्पर्यकथनं कमलोति वासुरास्तेषां तस्यार्थाः कमलाविरंचशर्वादिवृजतइति । न ज्येष्ठत्वमत्रेण गुरुत्वमपि तु ज्ञानप्रदत्वादिति । गुरु इत्यस्य व्याख्यां न ज्ञानप्रदइति । अत्र लक्ष्याज्ञानदत्वं नाम तत्स्फूर्तैस्तदधीनत्वं तदुक्तमीशावास्यभाष्ये । ध्यस्मादब्रह्मैद्रुद्रादिदेवतानां श्रियोपि च । ज्ञानस्फूर्तिः सदा तस्मै हरये गुरवे न

मं इति । ज्ञानरफूर्तिः ज्ञातव्यार्थप्रतिभाविशेषप्राप्तिरप्युक्तैरेवभाष्ये । जानंत्यापि देव्यालोकानुग्रहार्थविशेषज्ञानार्थं च कौयमात्मोत्पेष्टः समगवान् आह । कतरः स आत्मे-  
तिकतरः आनंदतमः इति । सुगुरुत्वे हेतुकथनपरं जगदेकनाथमिति । तत्तात्पर्यतो व्याचष्टे निखिलादिति । जगतद्दृश्यस्य निखिलादिति एकनाथः मुख्यस्वामीति । नेदं गुरुत्वो-  
पपादकं राजादिशब्दतुल्यतोतिशयेन बोधो विरिष्ठ इति । यद्वा कमलादिरेचोत्यादित्रापि संबन्धनीयं । ननु एकदशस्य प्राप्तिरेव दुर्लभेयतस्तप्राप्तिसाधनमाह । भक्तेति । त-  
त्तात्पर्यमाह । भक्त्यैवेति । भक्तिमान् भक्त इति । भक्तविशेषणभूता भक्तिर्लभ्यत इत्या भिप्रेयोक्तं भक्त्यैवेति । बंधत्वे हेतुसंकलोकनमस्फुटमिति । तस्य तात्पर्यं कथनं हरी-  
ति । णामुग्रहशब्दे चोत्तिधानुव्याख्यानात् प्रवणत्वमिष्युक्तं । किं संबन्धोत्यतः हरीति न भवत्यतः मितिनसिद्धानुवादपितु विधिवोधकमित्याह । सर्वस्य भवमिति । हरिप्रवणत्वं  
न श्रवणादिवृत्तनियताधिकारिकमपि तु श्रद्धाद्रादिसर्वसाधारणमिति भावः । इत्यनेन प्रकारेण पूर्वविशेषणपूर्वार्थस्य तात्पर्यार्थ उक्तः ॥ ५९ ॥ क्रोधादियुक्तस्य वंदनशक्त्य-  
मित्यतः बंधत्वे प्रयोगिक्राधाया भावमाह । त्रैगुण्येति । तत्तात्पर्यार्थमाह । निर्दोष इति । तेन त्रिगुणानामिव बोधकारणत्वात् कारणाभावो देवक्रोधादिकार्याभावो सिद्धे बंधत्वं  
सिद्धिमिति भावः । दोषाभावमुपादयति । अजमिति । न जायत इत्यज इति दीर्घात् साधारणमिष्यतः न जायते देहो यस्येत्यजस्तेन देहस्याप्यप्राकृतत्वात् नित्यमुक्त इत्यर्थः ।

**निर्दोषकः सृतिविहीन उदारपूणसंविदुणः प्रथमकृत्सकलात्मशक्तिः ॥**

**मोक्षैकहेतुमरूपभूतैश्च मुक्तैर्वंधः स एक इति चोक्तमथोत्तरार्थे ॥ ६० ॥**

तत्तात्पर्यमाह । सृतिविहीन इति । तेन मासान्धप्राममित्यत आह । विभ्रमिति । तत्तात्पर्यमाह । उदारेति । संविज्ज्ञानं गुणा आनंददयश्च संविदाख्याः गुणाः संविदुणाः बहुव-  
चनं आबध्यैदं तिवा उदार उत्कृष्टाः पूणाः प्रत्येकं पूणाः संविदुणाः यस्य स इति लक्ष्याः पूर्णगुणाः शब्दसाम्यां अजत्वे हेतुतरमाह । आद्यमिति तदर्थमाह । प्रथमकृदिति । आदौ  
प्रापयति सोऽराद्वहिर्जगदिति आद्यः तेनास्य प्रथमकर्तृत्वं देवतादादैकवृत्तस्य भावात्कृत्त्वमिति भावः । अन्यत्रादृष्टप्रलयवर्तित्वं कथमित्यत ईशमित्युक्तं तात्पर्यार्थमा-  
ह । सकलेति । सकलाः सर्वकार्यविषयाः सास्वरूपभूता शक्तियस्येति । बंधत्वं प्रयोजकानिष्ठप्रदत्तमाह । भवमिति । इदमपि तात्पर्यतो व्याख्याति । मोक्षैकहेतुरिति । अत्र मो-  
क्षपदेर्न लिङ्गभंगस्वरूपभूतदुःखानंदानुभवंचाह । अस्य मुख्यहेतुरित्यर्थः । बंधत्वं हेतुत्वं नह । अभवेति । अथवा पूर्वबन्धत्वे भवमिति प्रयोजकमुक्तं । तथा च प्राप्तफलैः न बंध-  
यदिति प्राप्ते आह । अमरेति । बंधत्वं नाम स्वनीचत्वज्ञानपूर्वबन्धस्योत्पत्त्यज्ञानपूर्वतस्मिन् नह । द्विविधः । अयमेव शक्तिः भक्त्या च मोक्षरतथात्वेनासुराणां थामुक्तिरिति वाक्यविरो-  
ध इत्यतस्तदर्थमाह । असुररूपेति । न विद्यते स शुद्धपंचगुणानिर्भूतं प्रह्लादायाः येसुरो भवेत्तस्मिन् स तैश्चैवं बद्ध इत्यर्थः । तथा चामराः ब्रह्माद्याश्चासुराः प्रह्लादायाश्चेतश्चेत-  
सिद्धान्मुक्ताश्चैवैव इत्यर्थः । यद्वा । अमराः साऽन्यतो देवाश्चासुराः असूनादियानिभयमिति ते असुरास्तस्त्वमानिनो देवाश्चेतश्चेतसिद्धान्मुक्ताश्चैवैव इत्यर्थः । अतएव असुररूप

सुरैरित्युक्तं असवरूपंप्रतिमयोषांतेऽसुररूपाइति अथवासररूपंस्वरूपंयोषांतेऽसुररूपास्वरूपभूतचिन्मात्रेन्द्रियाइत्यर्थः। असुररूपाश्चेतसुराश्च तेनामरासुरेत्यत्र'कडाराः कर्मधारय' इतिपरिनिपातः। इदंचमुक्तावरूपकथनपरं। तेचतेसिद्धाश्चमुक्ताश्चेति। कोचिनुअसुररूपाःचिन्मात्रेन्द्रियाःसिद्धाइति असुररूपेतिस्मिद्धविशेषणं। तेनामराश्चेतेअसुरसिद्धाश्चेतिसमाहृत्याहुः। इदमसुररूपसुरैश्चेत्यनुवादाननुरूपमिवाभाति। एकवचनाभिप्रायमाहः। सएकइति। तेनमोक्षप्रदसृष्टिकर्त्रादिमूर्तीनांभेदइतिप्रातेअभेदप्रतिपादकमेकवचनंतस्यार्थः सःसृष्ट्यादिकर्तानारायणएकेश्वरवगतभेदरहितइति। उनरार्थइतिचापिउक्तं। अथतस्मादिष्टाःसर्वोत्तमत्वमुक्तंमंगलं॥ ६०॥ अमरासुरसिद्धवंदमित्यस्येवंव्याख्यानेकिंबीजमिस्यतःपुनरुक्तिपरिहारार्थमेवंव्याख्यातमिह्याह। नम्यत्वमिति। उभयत्रपूर्वाधेउत्तरार्धेचयतःनम्यत्वमुक्तंततःउभयत्रनम्यत्वोक्तेः अस्यहरेःमुक्तेरमुक्तकगणैश्चविनम्यतोक्ताभवति। तेनपुनरुक्तिपरिहारइत्यर्थः। फलितमाह इत्यंहीति। प्रथमतःप्रथमवाक्येषु। इत्यमनेनप्रकारेणामुष्यविष्णोःस्वर्गगणपूर्तिःप्रस्ताविताउपक्रांताव्यासेनेतिशेषः। ननु मंगलाचरणवाक्यनार्थनिश्चायकं तस्यैवदेवतास्तुत्यर्थस्यप्रतिपाद्यानिश्चायकत्वादित्यत उक्तं प्रतिजानतेतिप्रतिज्ञांकुर्वताभारत

नम्यत्वमुक्तमुभयत्र यतस्ततोऽस्य मुक्तेरमुक्तकगणैश्च विनम्यतोक्ता ॥ इत्थं हि सर्वगुणपूर्तिरमुष्य विष्णोः प्रस्ताविता प्रथमतः प्रतिजानतैव ॥ ६१ ॥ कृष्णो यद्वैरिज्यते सोमपूतैः कृष्णो दीरैरिज्यते विक्रमद्विः ॥ कृष्णो वन्द्यैरिज्यते संमृशानैः कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ॥ ६२ ॥ सृष्टा ब्रह्मादयो देवा निहता येन दानवाः ॥ तस्मै देवाधिदेवाय नमस्ते शार्ङ्गधारिणे ॥ ६३ ॥

स्यशास्त्रत्वात्प्रतिज्ञातार्थप्रतिपादकत्वादन्यस्यप्रतिज्ञावाक्यस्याभावादिदमेवमंगलप्रतिपादकंश्रितज्ञावाक्यंचेतस्मादुक्तमुक्तमित्यर्थः॥ ६१॥ भारतवाक्यानिभारतवाक्यैर्निर्णीयंतइत्युक्तं। तदशेषितुमत्रोक्तमुक्तमुक्तव्यस्वरूपमर्थसंफुटप्रतिपादयद्वाक्यंयठति। कृष्णइति। कृष्णःनारायणःसोमपूतैःसोमपानेनपूतास्तैःसोमपानेनशुद्धिमिच्छुभिर्वयद्वैर्यजंति। तेयज्ञायजमानास्तैःतेननप्रायपाठविरोधः। अत्रयद्वाकरणं सोमपानेच्छवःकर्तारइत्यर्थोत्तिरसिध्यति। इज्यतेपूज्यतेविक्रमंतिपराक्रमंकुर्वन्तितेविक्रमंतस्तैःविक्रमःसाधनंवीराःकर्तारः। वन्द्यैर्वानप्रस्थैर्यतिभिर्वा। संमृशानैःसम्यक्ज्ञविष्णुविचारशीलैः। अत्रविचारःकरणं। वीतमोहैःगतहरिज्ञानप्रतिबंधकाज्ञानैःलक्षणयाप्रतिबंधकनिवृत्तौस्वतएवविभूतंज्ञानवत्त्वाद्ज्ञानवंतउच्यंते तेनज्ञानंकरणं पूर्वोक्ताश्चयःअमुक्ताःतथाचमुक्तामुक्तपूज्यत्वस्योपसंहारेउक्तत्वादपक्रमेचतदेवैज्यमितिभावः॥ ६२॥ भवन्नमितिहविधिमोक्षदत्तेनव्याख्यातंद्धारतवाक्येनद्रव्ययति। सृष्टाइत्येवमउत्तरार्धेनजगदेकनाथमित्येतदुपपादयति। देवाधिदेवायेत्यनेन॥ ६३॥



अत्र स्रष्टृत्वं तत्त्वं न देहयोगविभागपरमपितु विशेषार्थपरमिति । तं श्लोकं व्याख्याति । श्लोकद्वयेन स्रष्टृत्वमिति देवानां स्रष्टृत्वं नाम देवानां मुक्तिप्रदत्वमुच्यते । अन्यद्देहात्पत्तिं न कुतो नेत्यत उक्तं । उत्पत्तिरिति । दैत्यानामप्युपनिःसंमितासम्मततस्मादयं विशेषः मोक्षदत्तरूपः कथित इत्यर्थः । यद्वा अविशेषोयमिति पदच्छेदः । यस्मादैत्यानामपि उत्पत्तिः संमितासमाना तस्मादत्र मुक्तेरवसृष्टिः उत्पत्तिः संमितासमाना यस्मादब्रह्मादयः सृष्टा इति विशेषोक्तिर्न स्यात्तस्मादपूर्वार्थालभ्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ दैत्यहतिशब्दार्थमाह । अथेति । अथ च तस्मादेव दैत्यहतिर्देवहत्यानियता स्थितिः नियमेनावस्थानमेव अन्यथा देहविभागो न कुतो नेत्यत उक्तं । तन्विति । इयमित्यस्यैव व्याख्यातं नुविभागकृतिः देहविभागकरणं । सकलेषु देवमनुष्यदैत्येषु वर्तते हि । इयमित्येव वा संध्रियते सुरदैत्यगण्यहतिः । विशेषकृताप्रतिद्वेषरूपविशेषो निर्मिज्ञानभवति अतः सृतिहतिशब्दार्था उक्तोक्त्वा ह्यौ ॥ ६५ ॥ न केवलमस्मद्वाख्यानमुपनिषदि सिद्धमित्यतः सृष्टिहतिशब्दार्थः मुक्तिर्तमः प्रदानार्थकः । अपितु भारतकथापर्यालोचनेनापि

स्रष्टृत्वं देवानां मुक्तिस्त्रष्टृत्वमुच्यते नान्यत् ॥ उत्पत्तिर्दैत्यानामपि यस्मात्संमिता विशेषार्थः ॥ ६४ ॥ अथ च दैत्यहतिस्तमसि स्थिरा नियतसंस्थितिरिव न चान्यथा ॥ तनुविभागकृतिः सकलोष्वियं न हि विशेषकृता सुरदैत्यगा ॥ ६५ ॥ तमिममेव सुरासुरसंचये हरिकृतं प्रविशेषमुदीक्षितुं ॥ प्रतिविभज्य च भीमसुयोधनौ स्वपरपक्षभिदा कथिता कथा ॥ ६६ ॥ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिते जसे ॥ यस्य प्रमादाद्दृश्यामि नारायणकथामिमां ॥ ६७ ॥ वासुदेवस्तु भगवान् किरत्येतेन सनातनः ॥ प्रतिविबिम्बादर्शं यं पश्यंत्यात्मनि स्थितं ॥ ६८ ॥

दैवेष्टसाधकअसुरानिष्टसाधकइति सिद्धेयादेवायमर्थः सिद्धइत्याह । तमिति । सुरासुरसंचये हरिकृतं तमिमपूर्वोक्तं प्रविशेषमुदीक्षितुं उदीक्षयितुं मन्तर्णाणि च । स्वश्रवणस्वपरोत्तौ च तौ पक्षौ च स्वपरपक्षाविधिभिदा स्वपक्षः परपक्ष इति भेदेन भीमसुयोधनौ विभज्य भारते प्रतिस्थिता कथा कथिता । अतः पूर्वोक्त एव सृतिहतिशब्दार्थ इति भावः ॥ ६६ ॥ सुराशं विभुमीशमित्येतद्देशं पापनृताद्यपद्योनोपपादयति । नम इति । भगवत् इति उल्लेखगुणवत्त्वमिति तेज इति सकलात्मशक्तिवत्त्वं भवति । यस्य प्रसादादिर्मानारायणकथां वक्ष्यामीत्यनेन सुरासुरा इत्येतत्प्रतिपादितं भवति ॥ ६७ ॥ विष्णोः सर्वभारतप्रतिपाद्यत्वे भारतवाक्यमुदाहरति । वासुदेव इति । सः सनातनः भगवान् वासुदेवः अत्र भारते को त्यते । सक इत्यतः दृष्टान्तपूर्वकं तमाह । प्रतीति । ऋषय आत्मनि जीवे स्थितं यं आदर्शं प्रतिविबिम्बपश्यति इदमुक्तं काठकभाष्ये । जीवे स्थितस्तु भगवान् दृश्यते ज्ञानदृष्टिभिः । आदर्शं मुखवत्सम्यक् इति । ज्ञानदृष्टिभिः ऋषिभिः ऋषयोंतः प्रकाशादिति श्रुतेरिति व्याख्यानं ॥ ६८ ॥

विष्णुसर्वोत्तमत्वे आद्यतयोर्विद्यमानं पञ्चपठति । नारसीति । अहंव्यासः । नारायणस्य समनस्तिवर्तमानकाले भूतपूर्वजातं न अग्रपिनभविष्यतीत्येतेन सत्यवाक्येन यथास्य तार्थप्रतिपादकेन सर्वार्थानुविष्णुसर्वोत्तमत्वाद्यर्थानुसाधयामि । यद्वा एतेन एतदनुकूल्येन सर्वार्थानुसर्वेषु शब्देषु सर्वस्य शास्त्रजातस्य बार्थानुसाधयामिप्रतिपादयामि । विष्णुसर्वोत्तमत्वस्यैव सर्वशब्दाख्यातत्वात् एतज्ज्ञानेन सकलपुरुषार्थप्राप्तेर्वासाधयामि ॥ ६९ ॥ अनेन हरेर्भारतप्रतिपाद्यत्वं स्फुटं सिद्धमित्याह । आद्यंतयोरिति । आद्यंतयोरदावन्ते चोदा रशक्तिः सः व्यासात्मको विष्णुरिति तं श्लोकमवदधस्मानस्मदेषा समस्ताभारतगाकाया हरिसिद्धानां प्रतिपादकैति निर्णयते निर्णयः क्रियते व्यासेनेति शेषः । यद्वा हरिसिद्धानां भेषा समस्ताकथानस्य त्वापरिच्छिन्नत्वादि प्रबंधरूपभारतगताप्रतिपादकत्वेनेति निर्णयते । क्वचित्तु निर्णयत इत्यतिपाठस्तत्र निर्णयार्थमभवतीति सुगमः । विष्णुसर्वोत्तमत्वे भारतमध्यगतवाक्यमुदाहरति । सत्यमिति । भुजमुदृत्य सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुच्यते । शपथदाढ्यार्थः त्रिः सत्यमिति भुजमुदृत्येत्येति चोक्तं । किमुच्यत इत्यत उक्तं । वेदे

नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ॥ एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयाम्यहं ॥ ६९ ॥ आद्यंतयोरित्यव  
दत्स यस्माद्वासामको विष्णुरुदारशक्तिः ॥ तस्मात्समस्ता हरिसद्गुणानां निर्णयते भारतगा कथेषा ॥ ७० ॥ स  
त्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ॥ वेदशास्त्रात्परं नास्ति न देवं केशवात्परं ॥ ७१ ॥ आलोडय सर्वशास्त्राणि  
विचार्य च पुनः पुनः ॥ इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ ७२ ॥ स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जा  
तु चित् ॥ सर्वे विधिनिषेधास्युरेतयोरेव किंकराः ॥ ७३ ॥

ति । वेदाः ऋगाद्याः शास्त्रं मीमांसाशास्त्रं ततः ह्रैकवद्भावः । वेदरूपशास्त्रं च प्रतिपादकेषु वेदशास्त्रात्परनास्ति । प्रतिपाद्येषु केशवात्परदेवंप्रतिपाद्यनास्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तत्रैवान्यद्वाक्यमुदाहरति । आलोडयेति । सर्वशास्त्राणित्युभयत्र संवध्यते । आलोडयसामान्यतोद्वेष्टे पक्रमोपसंहारादौ लिङ्गैर्विचार्यच । यद्वा आलोडयमाश्रित्वा तदेव स्पष्टयति । पुनः पुनः सर्वशास्त्राणि विचार्यैव । मया सदानारण्योध्येय इतीदमेकमुख्यं सुनिष्पन्नं सुनिष्पादितं निश्चितमित्यर्थः । यद्वा विचार्यस्मृतस्येति ॥ ७२ ॥ विष्णुस्मरणं स्मरणाभ्यामापि सर्वविधिनिषेधाः सर्वविधिनिषेधाः स्मरणाभिधानं कुत इत्यत आह । सर्वेति । एतयोः स्मरणाविरमरणयोः सर्वविधिनिषेधाः स्नानसंध्याब्रह्मनादिविधयः पलाडुभक्षणानि निषेधाः किंकराद्वृत्र नसाक्षाद्विष्णुप्राप्त्यतिजनकानि । यस्य स्मरणमपि पुरुषार्थजनकं विस्मरणमनर्थपादकं स उत्तम इति किमुक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

इनकैः क्रीडासाधनैः ॥७६॥ अज्ञेयत्वेसर्वोत्तमत्वेचप्रमाणंपठति । नेति । प्रमातुज्ञातुं न स्माद्विश्वरूपात्परमं विद्यते ॥७७॥ जननादिदोषदर्शनात्कथं निदोषत्वमिष्यत आह । वसुदेवेति ॥७८॥ जननमरणवैद्याद्यभावे शक्यं पठति । जायतइति । कुत्रापि देवक्यादौ कुतः आदिकारणान्नैव विद्यते । शरादिना विषे ध्येयानुनैव अयं मुह्यते मोहं प्राप्नोति न केनचित्पुरुषेण बध्यते नैव ॥७९॥ अत्र हेतुमाह । कुतइति । नित्यानंदैकरूपिणः स्वतंत्रस्य दुःखं कुतः न कुतोऽप्यर्थः ॥ ८०॥ दोषदर्शनस्यान्यथासिद्धिमाह । इदं शक्ति । कुलकामिदं देवेशः सर्वस्य जगतश्च भ्रातृपिदं विश्वोपहृष्टः दुर्बलः । कानां शः कर्षक इव भूद्रो वा कमणि नित्यं कुरुते । कानां शोकं केषु केषु इत्यभिधानात् ॥ ८१॥ मधुः मोहयुक्तः आत्मानं न वेद अयं दुःखी सीतां च मार्गं ते विचारयति शक्रजिता वदः एषा इत्यादि लालाऽसुरमोहिनी ॥ ८२॥

शस्त्रप्राप्तेन शस्त्रप्रहारेण भिन्नात्त्वक्षयस्येति । रुधिरस्य स्रवः स्रवणस्येति । मुह्यते मोहग्रप्नोति । स्वयमजानन्नन्यान् पृच्छति स्म । तनुं देहं दिवं स्वर्गं इत्यादि एतदादिकमविव्यमानमेव नाटयवत् नटनवाननाटयस्तद्वत् नाटयवदृशः दर्शयामास सुरास्तत्पूयोक्तं कुहकं कपटमिति विदुः ॥ ८३ ॥ सर्वहरेः प्रादुर्भावावताराः प्राकृतः प्रकृतिजन्यः देहो येषां तेनैव न भवति निर्दोषगुणसंपूर्णाश्च भवन्ति । अन्यथा प्राकृतदेहवत्त्वेन दोषित्वेनोपगुणगुणवत्त्वेन दर्शयति । दर्शनफलमाह । दृष्टानामिति । सतामपि कुत्रचित् मोहनाय दृष्टानामोहनं तमः प्राप्स्ये सतां मोहनं किमर्थमित्यत आह । यथेति । स्वयम्यताया अधिककृतसुकृतक्षयेन यथायोग्यफलप्राप्त्यैषा परमात्मनः लीला ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ इदानीं भारते गीतायाः अस्वत्वात् गीतागता निवाक्यानि सर्वोत्तमत्वादि विषये उदाहरति । ज्ञानमिति । अहं इदं भजते यो मामिति प्रकृतमत्संबधित्वेन प्रकृतमिदं ज्ञानं सामान्यज्ञा

मुह्यते शस्त्रपातेन भिन्नत्वश्रुधिरस्रवः ॥ अजानन् पृच्छति स्मान्यां तनुं त्यक्त्वा दिवं गतः ॥ ८३ ॥ इत्याद्यसुरमोहाय दर्शयामास नाटयवत् ॥ अविद्यमानमेव शः कुहकं तद्विदुः सुराः ॥ ८४ ॥ प्रादुर्भावा हरेः सर्वे नैव प्राकृते देहिनः ॥ निर्दोषगुणसंपूर्णा दर्शयत्यन्यथैव तु ॥ ८५ ॥ दृष्टानां मोहनार्थाय सतामपि कुत्रचित् ॥ यथायोग्यफलप्राप्त्यै लीलैषा परमात्मनः ॥ ८६ ॥ ज्ञानं तेहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ ८७ ॥ अहंकृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ ८८ ॥ अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं ॥ परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरं ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमामुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ ८९ ॥

नृक्षेयं । विज्ञानेन सहितं स विज्ञानं विशेषज्ञानं मुक्तियोग्याविज्ञानं विज्ञेयं । अशेषतः समग्रं वक्ष्यामि । यज्ज्ञात्वा इह भूयः पुनः अन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ ८७ ॥ प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह । अहमिति । अहंकृत्स्नस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः । सता प्रतीत्यादिकारणत्वात् तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभवः । एवं प्रलयः प्रभवादिभोक्तृत्वच । यथा पुत्रादिप्रभवो रपु प्रलयश्चोपलब्ध्यः सुखहेतुरित्युपलब्ध्यः पित्रादेस्तद्भोक्तृत्वतथान्यत्किंचिद्विज्ञेयं । धनं जय मतो न्य परतरं नास्ति परतरस्तु अहमेवत्यर्थः । इदं च सर्वोत्तमत्वे प्रमाणं ॥ ८८ ॥ यदित्वमेवं विधः जगतः सृष्टिस्थितिं संहारणां कर्ता तर्हि कथं केचित्त्वामवजानंति काचतेषां गतिरित्यत आह । अवजानंतीति । मूढाः मानुषीं तनुं मानुषवत्प्रतीतामाश्रितं अनन्यभूतनुरपि स्वाधीनत्वेनाश्रितमित्युच्यते । तदुक्तं । 'तन्वा विष्णुर्नन्योपि स्वाधीनत्वात्तदाश्रित इति । मामवजानंति अधमतया जानंति । नैतावदेव । 'ब्रह्मरुद्रमादीनां सामान्यदृष्टिरनन्य

ता । प्रादुर्भावात्तस्यापि दोषदष्टिपूर्णता । धर्मदेहावतारादेर्भेददष्टिस्संस्कारः । अवतारोऽप्यिति ज्ञेयमवज्ञानजननार्दन इत्येतत्सर्वज्ञेयं । तत्र कारणांतरमाह । परमिति । भूतः अनाद्यनंतः कालानन्त्यमाश्रयसौमहान्परिपूर्णरूपश्चासौ ईश्वरः शराणां ब्रह्मादीनां ईशश्चेति भूतमहेश्वरः । षष्ठ्याः परनिपाततः । तं परं भावं याथार्थ्यस्वरूपमजानंतं इति । तेषां फलमाह । मोक्षाभावाद्देवेषु भिराशांसितमामुष्मिकनाकींचिदाप्यतद्वदतिव्याशाः । मोक्षकर्मणः युद्धादिकर्मणः साफल्येऽपि तेऽर्थाज्ञादिकर्मणि वृथैवेति व्यर्थं कर्मणः । मोक्षज्ञानाब्रह्मवृद्धिर्भक्त्याद्युपायेन कश्चित्पुरुषार्थः आमुष्मिकस्तैराप्यतद्वदतिव्यर्थज्ञानाः । विचेतसः विरुद्धमिथाज्ञानिनः द्वेषमूलकारणमाह । राक्षसीमिति । मोहिर्नमोहजनकाराक्षसां प्रकृतिस्वभावमासुरोप्रकृतिमाश्रिताः ॥ ८९ ॥ भगवतो दोषित्वादेवावजानंतीति किं न स्यादित्यत आह । महात्मान इति । देवो देवतासंवाधिनां प्रकृतिस्वभावमाश्रिता अनन्यमनसः महात्मानः भूतादिं सर्वजनकमव्ययमां ज्ञात्वा भजंतीत्यन्वयः । तथा त्वेदं प्रकृतयोप्यवज्ञांकुर्युः न च तदस्तीत्यतः तत्पुनरुद्गादिति भावः । सर्वो

महात्मानस्तु मां पार्थ देवो प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ ९० ॥ पितृसि लोकरस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ न त्वत्समोऽस्यैयधिकः कृतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ९१ ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं ॥ यज्ज्ञात्वा मनयः सर्वं परां सिद्धिमितो गताः ॥ ९२ ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहं ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ९३ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः स वर्णी भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ ९४ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य वि भर्त्यन्यय ईश्वरः ॥ ९५ ॥

तमस्वप्नप्रमाणंतरमाह । पितेति । चराचरस्यास्य लोकास्य त्वं पिता पूज्यश्च गरीयान् गुरुर्होऽपेक्ष्यति । हे अप्रतिमप्रभाव अप्रतिमः असदृशः प्रभावः सामर्थ्यस्य तस्य संबोधनं । हेतुगर्भलोकात्रयेऽपि त्वत्समो न्योनस्ति । अभ्यधिकः कुतः न कुतोऽप्यित्यर्थः ॥ ९० ॥ १ ॥ प्रकृत्युत्तमत्वे प्रमाणमाह । परमिति । ज्ञानानां ज्ञेयानां परमुत्तममतिशयेनोत्तमज्ञानं ज्ञेयवक्ष्यामि । सर्वमुत्तमं यज्ज्ञात्वा इतः संसाराज्ज्ञानादापरां सिद्धिं गताः ॥ ९२ ॥ प्रतिज्ञातं ज्ञेयमाह । ममेति । महद्ब्रह्म प्रकृतिः मम गार्धानां योनिर्भायाति यास्थानं योनिः कारणमेव चेति शब्दनिर्णये । अहं तस्मिन् गर्भे दधामि । ततः प्रकृतेः ॥ ९३ ॥ आदराच्चैत्रप्रमाणमाह । द्वाविति । इमौ प्राप्सिद्वौ पुरुषौ चेत्तनौ क्षरश्चाक्षरश्चेति लोके ईशितव्यवर्गे द्वावेव सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादयो जीवाः क्षरः शरीरक्षरणात् कूटस्थः पुरुषो महालक्ष्मी अक्षरः शरीरक्षरणाभावात् ॥ ९४ ॥ तदेनेनोत्तमपुरुषनिरूपणस्यापेक्षितपुरुषनिरूप



पणंकत्वाप्रकृतमाह । उत्तमइति । क्षराक्षराभ्यां अन्यस्तु अन्यस्वपुरुष उत्तमः । न त्वनयोरेवैकः पुरुषोत्तमः कथ्यत इति भावः । अन्यस्य पुरुषोत्तमत्वे श्रुत्यादिसंमतिमाह । परमात्मा व्यवस्थितः आत्मानारायणः परः इत्यादि श्रुतिषु अयं पुरुषोत्तमः । परमात्मेत्युदाहृतः उक्तः युक्तिं चाह । यइति । यः लोकत्रयमाविश्य विभर्ति धारणपोषणं च करोति । यो हि यस्य धारणपोषणकर्तृत्वात्तस्मादुत्तमइति सुप्रसिद्धः । आविष्टस्य तन्नाशेनाशप्रसंग इत्यत आह । अव्ययइति । तत्कथमित्यत ऐश्वर्यादित्याह । ईश्वरइति ॥ १५ ॥ सच कइत्यतः अहमेवेति सप्रमाणमाह । यस्मादिति । यस्मादहं क्षरं चर्तितः अक्षरादप्युत्तम अतस्तस्माच्छोके पौरुषेयागमेवेदेऽपौरुषेयागमे च पुरुषोत्तमइति प्रथितः ॥ १६ ॥ तात्पर्योक्तनायवेत्तुः फलमाह । योमामिति । य एवं क्षराक्षरातीतत्वेन पुरुषोत्तमं जानाति स सर्वविद्भवति । अस्यैव सर्वशास्त्रार्थत्वात् । हे भारत सर्वभवेन सर्वप्रकारेण भोजति च । ननु क्षराक्षरातीतत्वरूपेणोक्तेन प्रकारेण न पुरुषोत्तमत्वं । क्षराक्षरातीतत्वे मानाभावात् । न च पुरुषोत्तमशब्दावयवशक्तिर्यथोचनया तस्मिद्धिरिति वाच्यं तस्याश्वकर्णादिशब्दवत्संज्ञात्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मादेवमित्येतन्नोपपद्यत इत्यत आह । असंमूढइति । अश्वकर्णादिशब्दवत्संज्ञामात्रमपि तु । ब्रह्माशिवः सुरेशाद्याः शरी

यस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं ॥ स सर्वविद्भवति मां सर्वभावेन भारत ॥ १७ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ १८ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकोस्मिन् देव आसुर एव च ॥ देवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रक्षणात्क्षराः लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरात्तत्परोहरेरिति श्रुतिसिद्ध्योगमसंमूढो जानाति ज्ञास्यतीति भावः ॥ १७ ॥ एतच्च यस्मै क्रमैर्न ब्राह्मण्यमित्याशयेनाह । इतीति । हे अनघ इतीदं शास्त्रं गुह्यतमं मयोक्तं तस्मादयोग्यायनाख्येयमित्यर्थः । स सर्वविदित्याद्युक्ततः किमित्यत आह । एतदिति । एतत्पूर्वोक्तं बुद्ध्वा परोक्षतो ज्ञात्वा बुद्धिमान् परोक्षज्ञानी स्यत् । ततः कृतकृत्यः मुक्तश्च स्यादित्यन्वयः ॥ १८ ॥ द्वे परस्परकहेतुत्वे प्रमाणमाह । दाविति । अस्मिन् लोके भूतसर्गौ प्राणिस्वभावौ द्वौ तौ निर्दिशति । देवइति । देवः देवतास्वभावः विस्तरशः विस्तरेण प्रोक्तः हे पार्थ । आसुरं असुरस्वभावं मे मतः शृणु । ननु भूतस्वभावानामतिबहुत्वात् द्वौ भूतसर्गाविति कथमित्याशंका । सर्गाणां सुबहुत्वे पिशुभाशुभफलाधिकौ देवासुराख्यौ द्वौ वेदगंधर्वाश्च तदंतराः मुक्तिगणैश्च विज्ञेया देवा एव विमुक्तिगा इत्येव न परिहर्तव्या । इदव्याख्यातं जयतीर्थयैः । सर्गाणां सुबहुत्वे पिशुभाशुभफलाधिक्यविवक्षया द्वावित्युक्तमिति भावः । गंधर्वमनुष्याधमादीनामपि शुभाशुभफलाधिक्यविवक्षेणोक्तं किं त्वेव देवादीनामित्यत आह । गंधर्वेति । उभयफलान्तर्वर्तमाना इत्यर्थः । तद्विद्वजोति मुक्तिगा इति । एवममो गणत्वेति द्रष्टव्यं । ताहं देवानामपि मुक्त्यादिमत्त्वादेतेभ्यः कोविदेष इत्यत आह । देवा इति । एवमसुरा एवातिदारुणतमो गण इति द्रष्टव्यमिति ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञातमासुरस्तमाह । असत्यमिति । ते असुरा जगदसत्यमिथ्या असत्यत्वादप्रतिष्ठं ज्ञानबाध्यत एवानीश्वर इश्वरः स्वार्मातद्रहितं न च यस्माज्जातसंश्वेदः तथा चेत्श्वरः  
स्वादनीश्वरकथमित्यत उक्तं । अपरस्परसंभूतमिति । एकस्मादेकस्य नोपनि रितियावत् । किमिति शङ्कते सत्यं न चेत्किमसदेवापरस्परसंभूतं न चेत्किं नित्यं स्वतो वा जातमि  
ति । तत्रावश्योक्तमाह । अन्यदिति । सदसदभ्यामिति शेषः । सदसद्विलक्षणमित्यर्थः । द्वितीयस्योत्तरमाह । कामद्वैतकमिति । कामद्वैततत्कारणमवियोपलक्ष्यते अत्रिया  
हेतुकमित्यर्थः । जगदसत्यतावादिनामासुरत्वावुक्त्या विश्वस्यताप्रतिपादकं । मिथ्याजगदिदं सर्वधर्मजत्वा न तिष्ठति । मिथ्यात्वान्नेश्वरो व्याप्तिपरेश्वरो न च जायते ति ब्रह्मैव  
वर्तव्ये च नाद्वैते हेतुमद्भावेऽप्येव । यद्वा जगतः असत्यं अप्रतिष्ठं इश्वरश्च विष्णुः तद्वै परित्येनाहुः । न विद्यते सत्यं न स्येत्यादिसमासोद्देशः । अनेन केवलं जगतो मिथ्यात्वादिबद  
तामसुस्त्वमपि तु जगज्जन्मादिकारणविष्णुन मन्यते तथापि असुरत्वमिति भावः ॥ १०० ॥ एतां दृष्टिदृष्टं ज्ञानमवष्टभ्याश्रित्य न छात्मानं न उद्धाना अल्पेषु विषयेषु बुद्धिर्येषां

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकं ॥ १०० ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य न छात्मा  
नोल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोहिताः ॥ १०१ ॥ ईश्वरो ह मंहं भोगी सिद्धो हं बलवान् सुखी ॥ आ  
द्वयोभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मया ॥ १०२ ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रदिष्टं नोभ्यसूयकाः ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्  
संसारेषु नराधमान् ॥ १०३ ॥ क्षिपाम्यजस्त्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ॥  
मामप्राप्यैव कौतयेय ततो यांत्यधमां गतिं ॥ १०४ ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञा  
नं विद्धि सात्त्विकं ॥ १०५ ॥

उग्रः क्रूरः कर्ममस्मधारणादियेषां । अतएव जगतः अहिताः मोहकाः । अतएव जगतः क्षयाय नाशाय प्रभवं  
ति सत्तर्थाः भवन्ति ॥ १०१ ॥ पुनः आसुरं भावमाह । ईश्वर इति । अहमित्यस्य बलवानित्यत्रापि संश्वेदः । मया सदृशः अन्यः क्रोस्ति न कोपीत्यन्वयः ॥ १०२ ॥ द्वेषि स्व  
भावानुवादपूर्वकं द्वेषिणां गतिमाह । मामिति । आत्मपरदेहेषु विद्यमानमां प्रादिष्टं तः अभ्यसूयकाश्च यो द्वेषप्रकाराश्चायं विष्णुर्न कारयितायदि । कारयिता स्यात्तर्हि इदानीमकुर्वो  
मपि प्रकारयितुं कुर्वाणमिव कारयित्विति द्विषतः क्रूरान् तन् नराधमानान् संसारेष्वेव जन्मनि । आसुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि ॥ १०३ ॥  
तद्रतिमाह । आसुरीमिति । अधमां गतिं नित्यनराकं याति ॥ १०४ ॥ स्वगतभेदराहित्ये जडविभेदप्रमाणमुदाहरति । सर्वभूतेष्विति । येन ज्ञानेन विभक्तेषु परस्परं जडे  
भ्यश्च भिन्नेषु । अविभक्तं व्याप्तं प्रादुर्भावंतया मिरूपेषु । अविभक्तं भेदशून्यं सर्वभूतेषु जीविषु जडेषु च । भावं विद्यमानमेकं सर्वोत्तममीक्षते पश्यति तज्ज्ञानसात्त्विकं विद्धि ॥ १०५ ॥

विष्णोः सर्वोत्तमत्वात्सर्वकर्मविष्णुप्रीत्यै एवकार्यमित्यत्र गीतावाक्यामुदाहरति । सर्वेति सर्वगुह्यतमं परमं वचः भूयः शृणु । भग्नना भवमद्रक्तो मद्याजिमात्रमस्कुरु । मामैव  
 प्रसिद्युक्तैव मात्मानं परायणं इत्यनेनोक्तत्वात् भयङ्करं दृढं यथा भवति तथा मे दृष्टो सिद्धिर्ति ॥ १०६ ॥ वक्तव्यमह । भग्नना इति । मामु  
 दिश्य जयतीति मद्याजी । एष्यसि प्राप्स्यसि । यतः मे प्रियोसि । ततस्ते त्वद्विषये सत्यं प्रतिजाने ॥ १०७ ॥ इदानीं विष्णोः रक्तं मे क्षधर्मं वाक्यं पठति । पंचरात्रेति । जनमेज  
 येन । सांख्ययोगः पाशुपतवेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भि  
 नानि नात्र कार्याविचारणेति । शास्त्राणां परस्परविरुद्धतायं मुक्तावेदारण्यकपंचरात्रादीन्येकाग्रप्रतिपादकत्वेनैकपदेनानवपंचरात्रस्याधिक्ये उक्तेऽर्थादुक्तशोभेभ्यः वेदादिशा  
 स्त्रस्योत्तमत्वे सत्यतीत्यभिप्रेत्येवेदारण्यकांतगतपंचरात्रस्य वैशिष्ट्यं पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य इत्यनेनाह । यतः स्वयं नारायणः कृत्स्नस्य पंचरात्रस्य वत्तातः एतेषु पूर्वोक्तेषु सर्वज्ञानेषु  
 ज्ञानसाधनेषु शास्त्रेषु एतत्पंचरात्रं विशिष्यते । अनेन वेदारण्यकपदेन पंचरात्रग्रहणं सूचितं । पूर्वमकथ्येनेति चेन्निति । एतदित्यपि । असंगतं स्यात् अनेन नारायणाख्यातोक्तत्वे

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ॥ १०६ ॥ भग्नना भव मद्रक्तो  
 मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ॥ १०७ ॥ पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः  
 स्वयं ॥ सर्वेष्वेतेषु राजेंद्र ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते ॥ १०८ ॥ ज्ञानेष्वेतेषु राजेंद्र सांख्यपाशुपतादिषु ॥ यथायोगं यथान्यायं  
 निष्ठा नारायणः परः ॥ १०९ ॥ पंचरात्रविदो मुख्याः यथाक्रमपरा नृप ॥ एकांतभावोपगता वामुदवं विशन्ति ते ॥ ११० ॥  
 जनमेजय उवाच ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मभुताहो एक एव तु ॥ को ह्यत्र पुरुषश्चेष्टस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ १११ ॥

न पंचरात्रप्राप्त्याप्यकथने तस्य सर्वोत्कर्षः सिध्यतीति भावः ॥ १०८ ॥ तर्हि तानि सर्वदानपादेयानि किमिति यत आह । ज्ञानेति । आदिपदेन योगोद्भासः । तदुक्तं विज्ञानव  
 ह्वोहिणा बहुवचनं । अक्षपादोक्तकर्तृत्वमामांसाशाक्तसौरगाणपत्याद्यानुवादपूर्वकं वादिपदं । एतेषु ज्ञानेषु शास्त्रेषु यथायोगं गमनं नति क्रमयोगेन यथान्यायमुपक्रममदि  
 न्यायैरपि नारायणः पर उक्त इति निष्ठाव्यवस्थायामवति । निष्ठात्कर्षे व्यवस्थाप्यामित्यभिधानं । न्यायैर्योगेन चेतोषामपि विष्णु परताज्ञेयति भावः ॥ १०९ ॥ इदानीं पंचरात्रवि  
 दामोक्षकथनात्तस्योत्तमत्वमित्याह । पंचरात्रेति । यथाक्रमपराः देवतातारम्यासक्ताः एक एवांतराः सर्वोत्तम इति भावं भक्तिमुपगताः प्राप्ताः एकांतोऽव्यभिचरितः भावो भक्तिस्तमुप  
 गता इति वा । अतः मुख्याः श्रेष्ठास्ते पंचरात्रविदः वासुदेवविशंतिमुक्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ११० ॥ उत्तमत्वे प्रमाणांतरमाह । जनमेजय इति । ब्रह्मन् किं पुरुषाः बहवः उत एक एव  
 च अत्र बहुत्वे श्रेष्ठः पुरुषः कस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ १११ ॥

॥

॥

॥

इतिजनमेजयेनपृष्ठःवैशंपायनोवदति । नैतादिति । द्वितीयपक्षदूषयति । वैशंपायनइति । एकंपुरुषमिष्येतन्नेच्छतिप्रथमपक्षेपृष्ठस्योत्तरमाह । बहूनामिति । योनिरुत्पत्तिका  
रण्यदर्थकोच्यते । तथातंसर्वैतनिकारणविश्वंपूर्णगुणाधिकंपुरुषंविष्णुमाख्यास्यामि । अत्रप्रश्नपूर्वकंपृष्ठत्वादुक्तां जगत्कारणत्वंपूर्णत्वंसर्वोत्तमत्वंयथार्थमितिभावः॥१३॥  
ब्रह्मरुद्रयोरितिहासेनाप्युत्तमत्वंहरेःसाधयति । अहेति । एकस्यतस्यममत्वंमदोयामितिबुद्धिर्हंसर्वैकः पुरुषःविराट्विशेषेणराजतइतिविराट्सर्वोत्तमः ॥ १४ ॥ ब्रह्माब्रह्मा  
नामकःप्रजानामाद्यःइंशश्चाहंतस्माद्धरेर्जातःमत्तश्चत्वंप्रसूतउत्पन्नः । मत्तःस्थावरजंगमजगच्चप्रसूतं । हेपुत्रसरहस्याःसोपनिषदःसर्वेवेदाश्चात्पन्नाः ॥ १५ ॥ ब्रह्मादावेव

वैशंपायनउवाच॥ नैतादिच्छंति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्ब्रह्म॥बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते॥१३॥तथा तं पुरुषं  
विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकं ॥ आह ब्रह्मैतमेवार्थं महादेवाय पृच्छते॥१३॥तस्यैकस्य ममत्वं हि सर्वैकः पुरुषो  
विराट्॥१४॥ अहं ब्रह्मा वाद्य ईशः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ॥ मत्तो जगत्स्थावरजंगमं च सर्वे वेदाः  
सरहस्याश्च पुत्र ॥१५॥ तथैव भीमवचनं धर्मजं प्रत्यदीरितं ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैः समेतैर्यदुणांशकः॥नावसाययितुं  
शक्यो व्याचक्षणेन सर्वदा॥१६॥स एव भगवान् कृष्णो नैव केवलमानुषः॥यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः  
॥१७॥ वचनं चैव कृष्णस्य ज्येष्ठं कुंतीसुतं प्रति ॥१८॥ रुद्रं समाश्रिता देवाः रुद्रो ब्रह्माणमश्रितः ॥ ब्रह्मा मामाश्रितो  
नित्यं नाहं कंचिदुपाश्रितः ॥ १९॥ यथाश्रितानि ज्योतीषि ज्योतिश्चैष्ठं दिवाकरं ॥ एवं मुक्तगणाः सर्वे वासुदेवमुपा  
श्रिताः॥१२०॥ भविष्यत्यवर्गं चापि वचो व्यासस्य सादरं ॥ वासुदेवस्य महिमा भारते निर्णयोदितः ॥ १२१ ॥

त्वेतदाश्रयत्वेवचनंपठति । तथेति । सर्वदाव्याचक्षणेव्याख्यानं कुर्वद्भिः समेतैर्युक्तैः ब्रह्मेशानादिभिर्देवैः यस्यहरेर्गुणांशकःगुणैकदेशःअवसाययितुंसमापयितुंनशक्यः  
॥ १६ ॥ यदुणलेशंव्याख्यातुंअशक्ताःसखभगवान् कृष्णःकेवलमनुष्योनाशुद्धमनुष्योनापितुमनुष्यसदृशः पुनःसकःअस्यप्रसादतःब्रह्मा रुद्रश्चक्रोधात्संभवोयस्येति  
॥ १७ ॥ ब्रह्मादिसर्वमुक्ताश्रयत्वेवचनंपठति । वचनमिति । कुंतीसुतंप्रतिअस्तीतिशेषः ॥ १८ ॥ कंचित्पुरुषं ॥ १९ ॥ संसारिषुअभावेषुमुक्तेषुस्यादाश्रयइत्य  
तआहयथेति ॥ १२० ॥ भारतस्यसर्वनिर्णयकत्वंभविष्यत्पूर्ववचनस्योदाहृतत्वेपिपुनरादृशार्थस्थानांतरस्यव्यासावाक्यमनवदति । भविष्यदिति । सादरंस्तात्पर्ययथाभव  
तितथास्ति । मयानिर्णयेनउदितःप्रोक्तः ॥ २१ ॥

॥

॥

ननु तथैव्यविषयाः कथाः किमर्थमुच्यत इत्यत आह । तदर्थ इति । सर्वाः कथाः पांडवादिकथास्तु अपितदर्थः स उत्कर्षः एवार्थः प्रयोजनं यासां ताः । एवं विष्णूत्कर्षकथनमपि अन्योत्कर्षार्थं किं न स्यादित्यत आह । नेति । साक्षाद्विशेषदर्शनात् कथमित्यत आह । तदिति । तस्य विष्णूत्कर्षस्य प्रतीतिरिदं यद्व्युत्पन्नमनमनीषितम् मन्तं ॥ २२ ॥ तव संमतं न चेन्नर्हि कथं कथितमित्यतः भाषात्रयेण भारतकथनात्समेत इत्याह । भाषा इति । मया व्यासेन त्रिभाषाभिः कथनेनैकस्फुटमुक्तस्य कागतिरित्यतः भाषाविवेचनेन तद्वतिमाह । उक्त इति । विष्णोर्गोमाहिमोक्तः स तु समाधिना समाधिभाषयोक्तः ॥ २३ ॥ शैवीशिवसंबन्धिना तदुत्कर्षप्रतिपादिना सा दर्शनभाषेति काथितेति शेषः । दर्शनादिभाषोक्तस्य ग्राह्या ग्राह्यत्वादिना तद्वतिमाह । समाधीति । समाधिभाषया यस्मै उक्तं तत्सर्वग्राह्यमेव हि ॥ २४ ॥ समाधेः समाधिभाषयोक्तस्याविरुद्धदर्शनोक्तदर्शनभाषयोक्तं च गृह्यते । इदमेवेति ह्यविशेष्ये परदर्शनभाषासुज्ञेयं तद्दर्शनं तथा ग्राह्येनां यो वैदिकं तद्दर्शनं ग्राह्यमेव चेति वैदिकं वेदानुकूलं । लोकदर्शनमाश्रित्य देवाश्च मनयस्तथा । ब्रह्मः कथास्तत्र शिक्षाः ग्राह्योनार्थः कथंचनेति वक्ष्यमाणत्वाच्छोकदर्शनभाषापिज्ञेया दर्शनभाषालक्षणमाह । आद्यंतयोरिति । आद्यंतयोरुपक्रमे विष्णूत्तमत्वमर्थशिवोत्तमत्वमन्तेवि

तदर्थस्तु कथाः सर्वाः नान्यर्थवैष्णवं यशः ॥ तत्प्रतीपं तु यद्व्युत्पन्नतन्मम मनीषितं ॥ २२ ॥ भाषास्तु त्रिविधास्तत्र मया वै संप्रदर्शिताः ॥ उक्तो यो माहिमा विष्णोः स तूक्तो हि समाधिना ॥ २३ ॥ शैवदर्शनमालम्ब्य क्वचिच्छेवी कथोदिता ॥ समाधिभाषयोक्तं यत्तत्सर्वं ग्राह्यमेव हि ॥ २४ ॥ अविरुद्धं समाधेस्तु दर्शनोक्तं च गृह्यते ॥ आद्यंतयोर्विरुद्धं यद्दर्शनं तदुदाहृतं ॥ २५ ॥ दर्शनान्तरसिद्धं च गृह्यभाषान्यथा भवेत् ॥ तस्माद्विष्णोर्हि माहिमा भारतोक्तो यथार्थतः ॥ २६ ॥

ष्णूत्तमत्वं वा यत्रोक्तं दर्शनभाषेत्युक्तं तेन आद्यंतयोर्विरुद्धाप्रतिपादकं दर्शनमित्येकलक्षणं ॥ २५ ॥ द्वितीयलक्षणमाह । दर्शनेति । दर्शनान्तरेषु शैवादिशास्त्रेषु सिद्धाप्रतिपादितं यद्दर्शनं तेन दर्शनान्तरसिद्धदर्शनमिति । गृह्यभाषालक्षणमाह । गृह्येति । अन्यथा प्रदर्श्यमानादर्थोदयार्थेति पदिकगृह्यभाषेति । उपसंहरति तस्मादिति । तस्माद्विष्णोर्माहिमा भारतेमोक्त इति च यथार्थतः समाधिस्यमित्यर्थः । उक्तमेतद्भाषाविवेके । गृह्यदर्शनभाषेच भाषाचैव समाधिका । तिस्रस्तु मूलभाषाः स्युरेकैकानि त्रिधा पुनः । गृह्यदर्शनसंज्ञा तु गृह्यगुहातथापरा । एवमादिक्रमेणैवैकशरीतिविभेदिताः । भाषास्तत्र च गृह्याचप्रसिद्धार्थेष्वनन्विता । गुह्यार्थतत्परैर्बोधोमणिमित्यादिका च सा । दर्शनान्यवलम्ब्यैव पशुपत्यादिना नुया । बहुश्रुतिविरुद्धं तु वेदे सा दर्शनात्मिका । अन्ते निषेधसंयुक्ता भस्मस्नानादिका च सा । यथा प्रदर्श्यमानार्था समाधिः सा प्रकीर्तिता । विष्णुः परम इत्याद्यासाच विद्वद्भि रीरितेति भस्मस्नानशब्देन ताद्विधानं ग्राह्यं । भस्मस्नानं ततो ग्राह्यं विधानं तनुं सिंहगमि तिरंकादवचनात् ॥ २६ ॥





पूर्वोक्तमर्थहेतुपूर्वकमाह । यदिति । यत्पादसेवकानांदुःखानिभ्यति । ब्रह्मवदचरणः सरामः जनमोहनायस्त्रीसंगिनगरमिति मित्यनेन प्रकारेणिति प्रथयन् चचार ॥ १३५ ॥  
 क्वचिच्छिवमिति भारतवाक्यं । वरानर्थयेते प्रार्थयेतेशिवादिभ्यः असुरतः अमुराभ्यामथकैटभाभ्यांयुद्धेनतुष्टाभ्यावरानयुद्धयेज्जैताहंताभवाभ्यात्यादिवरानवृणोदितिचमार्कडे  
 यपौराणिकीकथानुसंधेयः । तदुक्तं देवो माहात्म्ये 'तदा द्वावसुरौ घोराविरुत्यातामधुकैटभौ । विष्णुकर्णभूलोद्भूतौ हेतुं ब्रह्माणमयतौ । तथा तावप्यतिबलेन मनौ मायाविमोहितौ ।  
 उक्तवतौ वरोन्मनौ ब्रवीयतामिति केशवमिति । तथा 'भवतामथ मेतुष्टौ मम वधयावुभावपि । किमन्येन वरेणावृणुतु ब्रह्मणमयतौ । तथा 'प्रितौ स्वस्तवयुद्धेन श्लाघ्यस्त्वन्मृत्युराव-  
 योः । आवां जहिनयत्रोर्वीसलिलेन परिप्लुतौ । भारते अरण्यपर्वणि च । प्रतिगृहे वरवारावोप्सितं च वरो मम । युवांचर्वार्षसंपन्नौ न वामस्ति स मः पुमान् । वध्यस्त्वमपगच्छेता

यत्पादपंकजपरागनिषेवकाणां दुःखानि सर्वाणि लयं प्रयांति ॥ स ब्रह्मवदचरणो जनमोहनाय स्त्रीसंगिनामिति  
 रतिं प्रथयंश्चचार ॥ १३५ ॥ क्वचिच्छिवं क्वचिदृषीन् क्वचिद्वान् क्वचिन्नरान् ॥ नमत्यर्चयति स्तौति वरानर्थयेतेपि  
 च ॥ लिंगं प्रतिष्ठापयति दृणोत्यमुरतो वरान् ॥ ३६ ॥ सर्वेश्वरः स्वतंत्रोपि सर्वशक्तिश्च सर्वदा ॥ सर्वज्ञोपि विमो  
 हाय जनानां पुरुषोत्तमः ॥ ३७ ॥ तस्माद्यो महिमा विष्णोः सर्वशास्त्रोदितः स हि ॥ नान्यदित्येष शास्त्राणां निर्ण  
 यः समुदाहृतः ॥ ३८ ॥ भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः स्वयं भगवतैव हि ॥ मन्वादि केचिद्भुवते ह्यास्तिकादि तथा परे ॥  
 ॥ ३९ ॥ तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते ॥ १४० ॥ सकृष्णान् पांडवान् गृह्य योयमर्थः प्रवर्तते ॥ प्रातिलो  
 म्यादिवैचित्र्यात्तमास्तीकं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

ममस्यपराक्रममिति ॥ ३६ ॥ अशक्तत्वादिक्ररोतीत्याशयसर्वेश्व  
 यादिगुणयुक्तत्वाद्वाशक्ततेत्युत्तरमभिप्रेत्यतदनुवादपूर्वकं नमनादिप्रयोजनमाह । सर्वेश्वर इति । जनानां विमोहनाय नमनादिक्ररोतीति शेषः ॥ ३७ ॥ उपसंहरति । तस्मा  
 दिति । यतएवं तस्माद्यः विष्णोर्गोमहिमासहि स एव सर्वशास्त्रोदित अन्यद्दोषादिन इत्येषः शास्त्राणां निर्णयः निश्चयः सस्यगुक्तः ॥ ३८ ॥ ननु भारतं विष्णुपंचतंत्रैव मन्वादिपरत्वेन  
 कथमुच्यते इत्यतस्तद्वाक्यार्थवत् कुमनुवदति । यद्वा भारतं विष्णुपंचतंत्रैव मन्वादिपांडवादिप्रतिपादकमित्यत आह । भारतार्थ इति । अन्ये उपरिचरादिभारतं प  
 रिचक्षते इति स्वयं भगवताव्यासेन त्रिधा प्रोक्तः अधिकारिभेदेन त्रिविधार्थवत्त्वमित्यर्थः । भारतं ननु दशार्थमिति अन्यत्र दशार्थस्य कथनात् ॥ ३९ ॥ तदर्थमाह सकृष्णानि  
 ति । प्रातिलोम्यं पश्चात्कथनीयस्य पूर्वकथनं प्रातिलोम्यं भोमेन हता इति पुरुषव्यासहृत्यादिविचित्रप्रकरणेन यमर्थः प्रवर्तते तमास्तीकं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

भक्त्यादिदशकः भक्तिज्ञानवैराग्यमित्यादि श्रुतादिः श्रवणमनननिदिध्यासनादयः शीलः स्वभावः नैयः विनयता यत्र भारतेयस्मिन्प्रदेशे प्रतिपद्यते तं मन्वादि विदुः ॥ १४२ ॥ तत्सामर्थ्याभिधायिनिवचनानि त्रयस्मिन् भारत प्रदेशे प्रतिपाद्यते तमौपरिचरं विदुः ॥ ४३ ॥ मन्वादिशब्दव्याख्याने धर्म इत्याद्युक्तं । धर्मादीनां विशेषतः प्रतिपादनाभावात्कथं मन्वादिमिति व्याख्यातमित्यतः धर्मादिशब्देषु धिष्ठिराद्यावाच्यास्तत्प्रतिपादकं भारतमिति प्रसिद्धमिति समाधानं मनसि निधाय धिष्ठिरस्य धर्माभिमानि त्वं स्फुटमिति तदनभिधाय भक्त्यादीनामभिमानिन आह । भक्तिमिति । वैराग्येन सहितं ज्ञानं प्रज्ञां शीघ्रग्रहणसामर्थ्यं । मेधाश्रुतधारणं एतद्वशं कंकोदरः भीम इति स्मृतः ॥ ४४ ॥ एतच्छब्दवच्च्यत्वं भीमस्य कुत इत्यत आह । एतदिति । यस्माद्वायुः भक्त्यादिदशकस्वरूपस्तस्माद्वायुस्वरूपत्वाद्भीमः । भक्त्याद्यात्मकः श्रुतादिगुणप्राचुर्याद्धोकेतच्छब्दवच्च्यः श्रुतायामि

धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलवैतन्यौ ॥ सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादि तं विदुर्बुधाः ॥ १४२ ॥ नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु ॥ तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुः ॥ ४३ ॥ भक्तिज्ञानं सर्वैराग्यं प्रज्ञा मेधा धृतिस्थितिः ॥ योगः प्राणो बलं चैव कंकोदर इति स्मृतः ॥ ४४ ॥ एतद्वशात्मको वायुस्तस्माद्भीमस्तदात्मकः ॥ सर्वविद्या द्रौपदी तु यस्मात्सर्वे सरस्वती ॥ ४५ ॥ अज्ञानादिस्वरूपस्तु कालिदुर्योधनः स्मृतः ॥ विपरीतं तु यज्ज्ञानं दुःशासन इतीरितः ॥ ४६ ॥ नास्तिक्यं शकुनिर्नाम सर्वदोषात्मकः परे ॥ धार्तराष्ट्रास्त्वहं करो द्रौणी रुद्रात्मको यतः ॥ ४७ ॥ द्रोणाद्या इन्द्रियाण्येव पापान्यन्ये तु सैनिकाः ॥ पाण्डवेयानि पुण्यानि तेषां विष्णुर्नियामकः ॥ ४८ ॥ एवमध्यात्मनिष्ठं हि भारतं सर्वमुच्यते ॥ दुर्विज्ञेयमतः सर्वैर्भारतं तु सूरैरपि ॥ ४९ ॥

मानी अर्जुनः नकुलसहदेवौ शीलविनयाभिमानिना विनयेनाभिधाय श्रवणं च विद्यायाः विद्याचेत्यत आह सर्वेति । यस्मात्सद्वापदी एव सरस्वती तस्माद्वापदी सर्वविद्याभिमानिनी प्रोक्ता ॥ ४५ ॥ प्रसंगादन्याभिमानिन आह । अज्ञानेति । आदिपदेन मन्मथमादादिग्राहं । विपरीतिविद्यमानप्रकारात् ॥ ४६ ॥ धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रपुत्राः । परे दुर्योधनदुःशासनव्यतिरिक्ताः । सर्वदोषाभिमानिनः यतरुद्रात्मकः अथ त्यामातस्मादहंकारः अहंकाराभिमानो ॥ ४७ ॥ द्रोणाद्या आदिपदेन कर्णाभिमान्युष्मादय उच्यते इन्द्रियाद्याभिमानिनः बहुवचनमावर्त्ये दुर्योधनस्य अन्ये सैनिकाः यापानि पापभिमानिनः पाण्डवेयाः पाण्डवसंवाधिनः सैनिकाः पुण्यानि पुण्याभिमानिनः । तेषां पाण्डवेयानां ॥ ४८ ॥ भारतार्थस्य दुर्विज्ञेयत्वमुपसंहरति । एवमिति । एवमित्यादि प्रकारेणाध्यात्मात्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानं देहावतं यमि प्रतिपादकं सर्वभारतमुच्यते हियतः । अतः सर्वैर्मनुष्यादिभिः सुरैर्दैवैरपि ॥ ४९ ॥

तदेवप्रकटयति । स्वयमिति । ब्रह्मावाब्रह्मापिब्रह्मणस्तुतत्प्रसादतइत्यधिकं सर्वदेज्ञयंचेन्मनुष्याणांभारताध्ययनंव्यथमित्यतआह । तथापीति । यद्यपिदुर्ज्ञयंतथापि मनुष्यैरपिभारतेविष्णुपरतायासःसारस्यार्थसारस्यसंग्रहपुकीकरणं ॥ १५० ॥ उक्तविष्णुत्कर्पमुपसंहरति । इतीति । वक्तव्यमाह । वाञ्छिति । तद्वाक्यैःव्यासवाक्यैःक्रम स्तारतम्यक्रमः ॥ ५१ ॥ मुक्तिसाधारणत्वादब्रह्मादिकमइतिवक्तव्यवाद्यादीनामितिकथमुक्तमतआह । वायुरिति । सःवायुःतंक्रममाह । नेति । कथंचनज्ञानभक्त्यादिना ॥ ५२ ॥ ब्रह्मणःवाध्वात्मकत्वाद्योश्चहनुमदात्मकत्वाद्धनुमतउत्तमत्वेसिद्धेब्रह्मणःसुतारसेत्स्यतीतिहनुमतउत्तमत्वेप्रमाणमुदाहरति । ज्ञानइति । विषयसप्तमीयंविरोधैव राग्येहरिभक्तिभावे । हरिभक्तिवदेअन्यःबायोरेवतारादन्यःरुद्रादिःकश्चनपुमान्कदाचित्कार्सेमिश्रित्कालेकचक्रुत्रापिदेशे ॥ ५३ ॥ हनूमान्वायोरवतारइत्यत्रश्रुतिमुदाह रति । बळित्येति । यतोयस्मान्वाारायणाज्जनिजातं तेननारायणेनसहसःबलरूपस्यद्विवर्णितेःसहोबलमितिनिघटात् । देवस्यकीडादिगुणयुक्तस्यवायोस्तन्मूलरूपंइ

स्वयं व्यासो हि तद्वेद ब्रह्मा वा तत्प्रसादतः ॥ तथापि विष्णुपरता भारते सारसंग्रहः ॥ १५० ॥ इत्यादि व्यासवा क्यैस्तु विष्णुत्कर्पोवगम्यते ॥ वाध्वादीनां क्रमश्चैव तद्वाक्यैरेव चिंत्यते ॥ ५१ ॥ वायुर्हि ब्रह्मतामेति तस्माद्ब्रह्मैव सः स्मृतः ॥ न ब्रह्ममदृशः कश्चिच्छिवादिषु कथं च न ॥ ५२ ॥ ज्ञाने विरागे हरिभक्तिभावे धृतिस्थितिप्राणबलेषु योगे ॥ बुद्धौ च नान्यो हनुमतस्मानः पुमान्कदाचित्कच कश्च नैव ॥ ५३ ॥ बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ॥ यदीमुपहृते साधते भतिर्ऋतस्य धेनाअनघंत सञ्जुतः ॥ १५४ ॥

त्याएवंप्रकारेण । यथामूलरूपंवलद्युपेतं तथाबलाद्युपेतत्वेनवपुषेअवतारायधायिअधायि कथंभूतंतन्मूलरूपं वट्बलात्मकंदर्शतं । ज्ञानपूर्णभर्गःपोषणगामनकर्ता अ थवा सहसोदेवस्यतन्मूलरूपंवट्दर्शतंभर्गःइत्यावपुषेधायि यतोमूलरूपाज्जनिजातंच । यद्वा सहसादेवस्यवायोःयद्वृपंततवट्बलात्मकंज्ञानेततंव्यातं । इत्यावस्यमा णप्रकारेणवपुषेमन्यांवतारायधायिअधायि यतोयस्मादवतारत्रयाद्भर्गःभातिप्रकाशतइतिगच्छतिजानातीतिप्रकाशज्ञानरूपंब्रह्मजनिअभिव्यक्तमभवत् । तत्रप्रथमावतारं निरूपयति । यदिति । यत्प्रथमंरूपमपतिहनुमन्नामकं । हनुशब्दस्यज्ञानवाचित्वात् । ऋतस्यज्ञानरूपस्यरामस्यउपवहृतेसमीपेवर्तते । ईदृत्यईएकपुत्रतस्यकार्याणि साधयते । तल्लेशतोदर्शयति । ऋतस्यतद्विषयाःधनाःवाचःरामायणरूपाःअयनंतच्छिष्यानप्रतीतिशेषः । सञ्जुतः अमृतस्त्राविणीःमोक्षदाइत्यर्थः । अथवा रामोक्तासुखदा वाचःसीतांप्रतिअनयतेति ॥ १५४ ॥

॥

॥

॥

॥

द्वितीयरूपमाह । पृक्षइति । पृतनायकारित्वात्पृक्षः पितुमानबहुवचनं भोक्ता । पितुरित्यन्ननामेति श्रुतेः । द्वितीयवपुः नित्यप्रलयेप्यविलुप्तज्ञानः । भीमः सप्तशिवसुक्रगायाश्च  
स्वारइतिहासः पुराणं पंचरात्रकमिति सप्तसंख्याकासु निदोषत्वाच्छिवसुमंगलरूपासुमंगलरूपसुमंगलास्यविष्णुप्रतिपादकासुवानित्यः नित्यासुइति वा । अत्रकेषांचिदर्थे नित्य  
त्वं ज्ञेयं मातृव्यापयंति ज्ञापयंति अर्थानिति मातरस्तासु प्रमाणरूपासु आसमतादासंयकशये सुतोयथावाहज्ञानेनांतयवास्तो भवति तथा तासु आसक्तो भवतीत्यर्थः । नित्यः नि  
त्यं शयेइति वा । तृतीयमवतारमाह । तृतीयमिति । अस्य वृषभस्य देवश्रेष्ठस्य बायोस्तृतीयवपुः दशप्रमर्तिशतं दशसहस्रमिरपरिमितनामानां ति श्रुतेः । पूर्णप्रज्ञं पूर्णप्रज्ञावस्था  
न भूतदेहं । योषणः गुरुत्वाद्बहुवचनं । निष्कासयनपरमसौ भगवान्विशेषेति वचनात् । दोहसे ज्ञानदेहनाय जनयता जनयंत । अथवा योषणः योषितां सतमातृकृणां दोहसे ज्ञान  
प्रकटनाय जनयंत जातमिति विधात् । यदा योषणः विद्याभिमानिन्यश्रिभूगोख्याइति ॥ १५५ ॥ तत्प्रयोजनमाह । निरिति । यद्यस्मात्बुधनात्बोधरूपपातृतीयावतारत् ।  
इंष्वमहिषस्य पूज्यगुणस्य विष्णोर्वर्णीयत्वेन पेयत्वाद्द्वपंसस्तन्नामकान् ज्ञानबलादीनुगणान् । सूरयः ज्ञानिनः ईशानासः रुद्राद्याः मनुष्योत्तमपर्यंताः लोकेशानावा शकसासुखेन

पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आशये द्वितीयमा सप्तशिवसु मातृषु ॥ तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमर्ति जनयंत  
योषणः ॥ १५५ ॥ निर्यदो बुध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शवसाकृत मूरयः ॥ यदीमनप्रदिवो मध्व आधवे  
गुहासंतं मातरिश्वा मथायति ॥ ५६ ॥ प्रयत्पितुः परमान्वीयते पर्या पृक्षधो वीरुधोदंसु रोहति ॥ उभा यदस्य ज  
नुषं यदि न्वत आदिद्यविष्ठो अभवद् घृणा शुचिः ॥ ५७ ॥ ॥ ॥

निःशितरांकं त आकमितवतः ज्ञातवतः बुध्नाज्ज्ञानोपदेशमूलभूतादाचार्यादा यदा बुध्नात्तमूलभूतप्रमाणाद्वद्रहसन्नभाष्यादिति । अथवा बुध्नात्तमूलरूपनारायणप्रसादादि  
ति वायुप्रसादाद्वा । 'मूलंबुध्नोर्विनामक' इत्यभिधाने बुध्नशब्दस्य मले प्रयोगो देवदर्थाः ज्ञेयाः मातरिश्वावाक्यवतारः प्रदिवः प्रकृष्टज्ञानवानमध्वः यदीमयेव परमात्मानुहसंतं गू  
हितं आधवे आसमंतात् धेवमप्रधानो निर्देशः । विषयस्तर्मापत्तिवार्थे अनुअनूक्तेन मथायति क्रगादिशास्त्राविचारयति ॥ ५६ ॥ यद्रूपं परमात्पितुः हेतोः पंचमी । सर्वेत्तमेन  
पित्राप्रतीयेते प्रेयते । तद्रूपं पृक्षुधः प्रश्नरूपाः श्रीरुधः लताः दंसुदंतेषु पर्यारोहति । वल्लोखंडनवतखंडयतीत्यर्थः । यद्यस्मादुभौ लक्ष्मीनारायणौ । अस्य बायोः जनुषं जन्मावतारं ।  
यद्वत्पर्यस्य ज्ञानार्थं वा ज्ञानं प्रति इन्वतः प्रेरयतः । आदित आभ्यामेव स काशाद्यविष्ठः कानिष्ठः अभवत् । कथं भूतः विष्णुभक्तो घृणादया धान्  
शुचिः गर्भवासादिदोषरोहितः ॥ १५७ ॥ ॥ ॥ ॥



यस्मादादिदस्माद्वाशयणादेवतत्वेणयैवमातृश्रीभृदुर्गाजयाशांत्यायंजनादिमातृश्रीविशदस्मादेव्यासुमातृषुआसमंताच्छुचिखर्वैवाकृष्टात्त्याऽहंस्यमानः विवाद्यधोवि  
शेषेणवद्ये यद्यासुमातृषुपूर्वाश्रीआद्याऽनुअनुक्रमेणरुहत्जातः । तासुज्येष्ठायनुक्रमेणजातः । रुहजन्मनिप्रादुर्भावेतिधातोः । स्वयंभुप्राणात्मशेषेत्युक्तत्वात् । कथंभूता  
सनाजुवःविष्णुसेवारताः । नव्यसीषुनतनदेहवत्वाच्चूतनासु अवतारासुस्वतःनीचासु निधवतेव्युत्क्रमेणधर्मानंतरंश्रीघंजननंप्राप्नोति । संस्पर्शमात्रादभवादित्युक्तत्वात् । यद्वा  
आदिन्मातृःऋगादिसप्तमातृआविशदिचारयामास उर्व्याउत्कृष्टज्ञानादिमच्छत्त्याहंस्यमानःअज्ञानादिदोषैरुपपृष्ठः । आसमंतात्तुचिर्यथावास्तितज्ञानत्वाच्छुचिर्विवावृ  
धेरुद्रादिभ्योधिकंज्ञातवान् । ज्ञानसंपादनप्रकारमाह । अन्विति । यद्यासुमध्येपूर्वाऋगाद्याश्रतस्मःताअनुरूपक्रमाद्यनुकूलेनारुहत्ज्ञातवान् कथंभूताःसनंप्राणंसनात  
नंविष्णुजंषतिप्रतिपादयतीति । सनंप्रातनंकालंजुषतीति । अपौरुषेयादित्वानव्यसीषुपौरुष्यत्वेननूतनासु अवतारासुवेदादनंतरंभूतासु इतिहासप्राणपंचात्राख्यासु नित  
रांधावतेवदथज्ञानेनैतदर्थस्यजातत्वाच्छ्रीघंजानाति ॥ १५८ ॥ वायोरुत्तमत्वेभारतवाक्यंपठति । अश्वमेधइति । तुशब्दवार्थः ॥ ५९ ॥ इंद्रादितारतम्यप्रमाणंपठति । ब

आदिन्मातृविशद्यास्वाशुचिराहंस्यमान उर्विया विवाद्यधे ॥ अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु  
धावते ॥ १५८ ॥ अश्वमेधः क्रतुः श्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ॥ ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठस्तु मारुतः ॥ ५९ ॥  
बलमिन्द्रस्य गिरिशो गिरिशस्य बलं मरुत् ॥ बलं तस्य हरेः साक्षब्र हरेर्वलमन्यतः ॥ ६१ ॥ वायुर्भीमोभीमनादो  
महौजाः सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ॥ अनवृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ६२ ॥

लमिति । हरेरिन्द्रादेरपिबलत्वात् । साक्षादित्युक्तंअन्यतअन्यस्माद्बलंनभवतिअन्यमितिबा ॥ ६१ ॥ पुनरपिवायोस्तमत्वेमनंपठति । वायुरिति । भीमःभयंकरःप्राणभूतः  
प्राणानांद्वायुणांसत्वेकारणभूतः । यद्वा प्राणिनांजीवानंप्राणभूतःजीवनकारणभूतः । देहिनांदेहपातेसति । अनवृत्तिर्नविद्यतेआसमंताद्वृत्तिवर्तनंयस्येति । अनतीत्यनो  
जीवःतस्यासमंताद्वृत्तिरवस्थानयस्मिन्नितिबा । 'देहाद्देहांतरगतौप्रविशेत्प्राणमेवतु । जीवःप्राणःपरात्मानमेवंप्रावपिस्फुटंमितिहरिर्वशवचनात् । अनेचेष्टकेहशैआवृत्तिर्य  
स्येतिबा । अथवा देहिनांचरमेदेहपातेनविद्यतेआवृत्तिर्देहांतरस्यस्मात्सःयद्वा मृतौअनस्यप्राणस्यावृत्तिःकारण्यस्मात्कस्मिन्वहमुत्क्रांतेउक्रांतोभविष्यामि'कस्मिन्वहप्र  
तिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामी'तिश्रुतेः । मृतजीवानुगमनेविशेषःपुनरेयमाष्ये । भारते । 'अयमाणिमिमंजीव्वासुदेवादिदेवतः । त्यक्त्वाभागेनगच्छतिभागतोनुव्रजंति । गतैर्भागैर  
पिपुनःविशेषेभुर्गोसिद्धये । भोग्यलोकमनुप्राप्तंतस्मात्स्वप्नवदंतरति' । तस्मादेवदेवस्तत्त्वदेवानांदेवःअधिपतिःअतएवविशिष्टःश्रेष्ठः ॥ ६२ ॥



हेभीमसेनवयिभारःसमाहितःअर्जुनोस्थितेकिमांबदसीत्यतआह । धुरिति । धूर्युगंधरःत्वयाइतरेजनाःत्रोढव्याःअनेनरथिकस्त्वदंगभूतोर्जुनः यथायुगंधरःब्राह्मक्रोश्वःतथेत्युक्तंभवति ॥१७२॥ द्रौपद्याभारतीत्वशेषाद्युक्तमत्वेचप्रमाणमाह । उक्तमिति । तदुदाहरति । यस्याइति । परमपरमात्मानंद्वयेवेवदंतिजानंतियेषांशेषादीनांप्रथमामातैवविनतादिषुषुश्चाज्जननमितिज्ञेयं । साभारतीभूमौद्रौपदीतिनामप्रसिद्धावभूव । नामनामवतीवा ॥ १७३ ॥ तमेवार्थस्फुटंप्रमाणेनोपादयति । चतुर्मुखेति । चतुर्मुखाभान्भावसिंहायाबायुश्चतुर्मुखस्तस्यपुत्रत्वेआभानयोग्यान् ॥ १७४ ॥ शेषस्येंद्राधिक्येभारतमुदाहरति । यस्येति । विज्ञानेसामान्यज्ञानेच ॥ १७५ ॥ अन्विथ्यापिअन्वेषणेक

अस्मिन्युद्धेभीमसेनत्वयिभारःसमाहितः॥ धूर्जनेनवोढव्यावोढव्याइतरेजनाः॥१७२॥उक्तंपुराणेब्रह्मांडेब्रह्मणानारदस्यच॥ यस्याःप्रसादात्परमंविदंतिशेषःसुपर्णो गिरिशःसुरेंद्रः॥ माताचयेषांप्रथमेवभारतीसाद्रौपदीनामबभूवभूमौ॥ यामारुताद्गर्भमधत्तपूर्वंशेषंसुपर्णो गिरिशंसुरेंद्रं॥१७३॥चतुर्मुखाभांश्चतुरःकुमारान्साद्रौपदीनामबभूवभूमौ॥१७४॥यस्याधिकोबलेनास्तिभीममेकमतेकचित्॥ नविज्ञानेनचज्ञानेएषरामःसखंगली॥१७५॥यस्यनप्रतियोद्धास्तिभीममेकमतेकचित्॥ अन्विष्यापित्रिलोकेषुस एषमुसलायुधः॥१७६॥तथायुधिष्ठिरेणैवभीमायसमुद्गारितं॥ अनुज्ञातोरौहिणेयत्वयाचैवापराजितः॥१७७॥सर्वविद्यासुबीभत्सुःकृष्णेनचमहात्मना॥ अन्वेषुरौहिणेयंचत्वांचभीमापराजितः॥१७८॥वीर्येशैर्येबलेनान्यस्तृतीयःफाल्गुनादृते॥ तथैवद्रौपदीवाक्यंवासुदेवंप्रतीरितं॥१७९॥अधिज्यमयियत्कर्तुंशक्यतेनैवगांडिवं॥ अन्यत्रभीमपार्थाभ्यांभवतश्चजनार्दन॥१८०॥तथैवान्यत्रवचनंकृष्णद्वैपायनैरितं॥ द्वाविमौपुरुषौलोकेवासुदेवादनेतौ॥भीमस्तुप्रथमस्तत्रद्वितीयोद्रौणिरेवच॥१८१॥

॥ तेष्विअन्विष्यास्त्रितस्यस्येतिवा ॥ १७६ ॥ अनिरुद्धादिभ्यःअर्जुनस्यश्रेष्ठेभारतवाक्यमुदाहरति । तथेति । महात्सनाकृष्णेनबीभत्सुर्जुनः । रौहिणेयंबलभद्रंत्वयात्वांचानु । अनंतरंसर्वविद्यासुअपराजितइतिज्ञातः ॥ १७७ ॥ हेभीमगौहिणेयंत्वांचानुवीर्येशैर्बलेचएषअर्जुन अपराजितः ॥ १७८ ॥ तदेव्युक्तमाह । नेति । अर्जुनादृतेतृतीयःत्रिखसंख्यापूरकअन्योन ॥ १७९ ॥ ज्यामधिवर्तमानमधिज्यज्यासहितमित्यर्थः ॥ १८० ॥ द्रौणेःतृतीयस्यसत्वात्कथनान्यस्तृतीयइत्युक्तमित्यतःद्रौणिर्द्वितीयएवतृतीयइत्यत्रभारतगतंव्यासवाक्यमुदाहरति । तथेति ॥ १८१ ॥

ननु द्रौणेरजुनोवरद्वयुच्यते तत्कथमेतदित्यत आह । अक्षयविति । इषुषिशब्दः उभयांलगद्विज्ञापनार्थतादृशविशेषणद्वयमुक्तं । इषुषिहयोरित्यमरः । औषाधिकं श्रेष्ठञ्चमर्जुनस्य नस्वाभाविकमित्यर्थः ॥ १८२ ॥ एवं विष्णुसर्वोत्तमत्वं देवतातारतम्यं चोपपाद्योपसंहृतुं कारणमाह । इतीति । अनंतत्वादुपरम्यत इति भावः । तर्हि एतावद्वाक्योदाहरणं किमर्थकृतमित्यत आह । कानिचिदिति । अत्र तात्पर्यनिर्णयार्थं दिङ्मात्रप्रतिपत्तये । दिङ्मात्रप्रतिपत्तये । कानिचिद्व्यानिदर्थितानि ॥ १८३ ॥ उपपादितं पुरुषोत्तमत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । उपक्रमोक्ततारतम्यक्रमेण । पुरुषोत्तमतद्ब्रह्मना गुणपूर्णता च ॥ १८४ ॥ एवं प्रतिपादितमर्थसंक्षेपेणाह । पूर्णप्रज्ञेति । विष्णोः पूर्णत्वनिर्णयार्थैव । श्रीमद्भारतगानां वाक्यानां । संक्षेपादुद्धृतिरुद्धारः पूर्णप्रज्ञेन कृता ॥ १८५ ॥ यतस्त्वयं निर्णयः कृतस्स रथैव प्रतिमाशास्ते । सदिति । यस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादितं सः परमादुत्तमाद्ब्रह्मा देजगतः परमः अतिशयेनोत्तमः प्रीयतां । एतत्प्राप्त्या किमित्यत आह । संतारक इति । संततः अनादिः संसृतिः ।

अक्षयविषुषा दिव्ये ध्वजो वानरलक्षणः ॥ गांडीवं धनुषां श्रेष्ठं तेन द्रौणैर्वीरजुनः ॥ १८२ ॥ इत्याद्यनंतवाक्यानि संत्येवार्थो विवक्षिते ॥ कानिचिद्वर्शितान्यत्र दिङ्मात्रप्रतिपत्तये ॥ १८३ ॥ तस्मादुक्तक्रमेणैव पुरुषोत्तमता हरः ॥ अनौपचारिकी सिद्धा ब्रह्मता च विनिर्णयत् ॥ १८४ ॥ पूर्णप्रज्ञाकृतं संक्षेपादुद्धृतिः सुवाक्यानां ॥ श्रीमद्भारतगानां विष्णोः पूर्णत्वनिर्णयार्थैव ॥ १८५ ॥ स प्रीयतां परतमः परमादनंतः संतारकः सततसंसृतिदुस्तराणां ॥ यत्पादपद्मकरंदजुषो हि पार्थाः स्वाराज्यमापुरुषयत्र सदा विनोदात् ॥ १८६ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये सुवाक्योद्धरणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

संसारः स एव दुस्तरः अर्णः समुद्रस्तस्मात् । जलवाच्यं शब्दानमन्त्रत्वं ह्येत्येकते अर्णः समुद्र इति सिध्यति । किमत्र ज्ञापकमित्यत आह । यदिति । उभयत्र इह लोके परोक्षे च स्वर्गोऽप्यनुल्लाप्यस्वर्गादिह स्वाराज्यं मुक्तौ तत्स्वरूपानंदं विभावित्स्वाराज्यमायुः । वनवासादिदुःखस्यानुभूतत्वात्कथमिह स्वाराज्यमित्युक्तमित्यत आह । सदेति । सदा सर्वदा विनोदात् तेन वनवासादिकं तीर्थाटनदेह्यहननादिना सुखकरमेवेति भावः ॥ १८६ ॥ यंगंगा जमदग्निजान्धवद्विद्वद्विरण्याभिधापुत्रप्रापजन दंनशमदमस्वाध्यायसंपद्युतात् । पूततस्य कृतोत्तमां सुखकरोध्यापो द्वितीयः शुभः श्रीमद्भारतभावनिरणयपदार्थोद्घोषिकायाम्गात् ॥ २ ॥ इति श्रीमतात्पर्यनिर्णयस्य टीकायां जनार्दनभट्ट किरचितायां पदार्थदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीः ॥ एवं सर्वशान्तिनिर्णयं भारतनिर्णयं अध्यायाभ्यां विधायात्तरैरेध्ययैः कथाव्यत्यासादि परिहारयहरिकथां च कुतश्च विशेषेण व्याससामुद्राङ्गकथाः क्रमेण विस्तरणे बद्धवन्ता नमति । जयतीति । आत्मना स्वैर्नैवान्यप्रेरणं विना भासं करोतीति आत्मनः परमात्मन इति वात्सल्यभास्करः व्यासाल्यो अवतारो यस्य स हरिर्नारायणः । जयति उत्कृष्टो वर्तते । अयं प्रसिद्धभास्करः पराधीनप्रकाशः व्यासस्तस्वतंत्रप्रकाश इति प्रसिद्धाद्वैलक्षण्यं ज्ञातव्यं । अन्यं विशेषमाह । अजदति । न जायत इत्यजः । सूर्यस्तु कथं पादे जायते । अखंडा अभिज्ञाः गुणा एवोक्तुः मंडलमिव मंडलं विप्रहोयस्येति । अखंडगुणानामुरुः विस्तृतमंडलः समहोयस्येति वा । प्रसिद्धस्य खंडतेजो गुणाल्पमंडलवत्त्वाद्वैलक्षण्यं हरिः सदोदितः । ज्ञानमेव मरीचयस्तैः मालते शोभते इति तेषां माला विद्यत इति वा । कदाचिदेवोदितत्वात् कृतमरीचिमालित्वाच्च भारस्वरस्यैलक्षण्यं स्वभक्तानां हृदहृदि भवमुच्चमुत्कृष्टं च नमस्तस्य हंतावाह्या कल्पतमो हंतृत्वाद्वैलक्षण्यं । व्यासस्य पूर्वमनंगमावतारस्य पूर्वमप्यव्यासावतारोऽस्तीति ज्ञापनार्थं । रामावतारकथा कथनानंतरं व्यासावतारकथा कथनं पश्चादप्यव्यासावतारोऽस्तीति ज्ञापयितुं । तदुक्तं भागवततात्पर्ये । तृतीये सप्तमे चैव योऽंशे च विशेषके । अष्टाविंशत्युक्ते ऋणः सत्यवत्याम जायतेति । रामावतारस्तु । चतुर्विंशत्युगे चापि विश्वामित्रपुरःसरः । जज्ञे देशस्थस्याथ पुत्रः पद्मायते क्षण इति हरिवंशे । सप्तमस्य चतुर्विंशे राज्ञेतायुगे तदा । यदारामेण समोऽसौ गोरावणो हतः । रामेणैव तदारामेण कु

ॐ जयत्यजोऽखंडगुणोऽमंडलः सदोदितो ज्ञानमरीचिमाली ॥ स्वभक्तहार्दोच्चतमो निहंता व्यासावतारो हरि  
रात्मभास्करः ॥ १ ॥ जयत्यजोऽक्षीणसुखात्मविबः स्वैश्वर्यकांतिः प्रततः भद्रोदितः ॥ स्वभक्तमंतापदुरिष्ठहंता रा  
मावतारो हरिरीशचंद्रमाः ॥ २ ॥

भक्तर्णो निपातितः । वर्तमानं तु यद्वृत्तं कल्पे कल्पे दूदह । रामस्य चरितं वृद्धं तदा बालमीकिना शुभमिति । विष्णुधर्मोत्तरवचनाच्चतुर्विंशत्युगे राम इति वा । ब्रह्मवैवर्तं च नानुवर्ति  
शेज्ञेयः । यत्तु । त्रेतायुगे पंचमं तुराजादशशतं भवति । तदिदानीं तनयगुणयुक्तमेणं पंचम इति व्याख्येयं । चकारापि सदयोः सत्त्वादेकस्मिन् कल्पे अनेकवारं रामावतारोऽज्ञेयः ।  
अथवा शास्त्रकर्तृत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वरूपोपाधिद्वयसमो वेशात्पूर्वव्यासस्तव निर्विरेण प्रतिपाद्यत्वरूपकोपाधिपत्वाद् रामावतारः पश्चात्प्रतिपाद्यत्वरूपस्य पश्चात्स्तव क  
तमिति ज्ञेयं । अज्ञाननाशनाय ज्ञानोपदेशार्थावतारत्वासूर्यदृष्टा तेन व्यासस्तव न कृतमिति भावः ॥ १ ॥ रामस्तौति । जयतीति । हरिः रामावतारः ईशचंद्रमाः ईशश्चासौ च  
द्रमाश्च । जयति । अक्षीणः क्षयरहितः । सुखात्मा सुखस्वरूपः । त्रिविदेहो यस्येति । अस्य क्षीणदुःखबद्धवत्त्वाद्वैलक्षण्यं स्वरूपभूतैश्चर्यातया कातिः स्वरूपभूतमैश्वर्यमेव वा  
कातिः तथा प्रततः व्याप्तः अत्र वैलक्षण्यं स्फुटं । स्वभक्तानां संतापाधिभौतिकादयः तेभ्यः दुरिष्ठदुःखं हंतीति । संतापान् दुरिष्ठसंसारं चेति वा । अत्र वा यत्तापं हंतृत्वाद्वैलक्ष  
ण्यं लोकोक्तुः स्वशान्त्यर्थं भवतीति तावच्च दृष्टांतेन स्तवनम् ॥ २ ॥



कृष्णंस्तौति । जयतीति । कृष्णावतारोहरिः एकः मुख्यः केवलः शुद्धो विलक्षणो वा । सागरः समुद्रः जयति । असंख्यातानि उरूणि पणानि बलान्येवाबूतिनैः पूरः पूरणं यस्मिन् संख्याबंदुबुपरत्वाद्द्वैलक्षण्यं गुणपूर्वोच्चरत्नानि तेषां आकारः आत्मवैभवः स्वरूपभूतैश्चर्यवान् । सदास्तं ये आत्मज्ञाः परमात्मज्ञानिनस्ते एव न वस्ताभिः प्राप्यः कदाचिन्नदीप्राप्यत्वाद्वैलक्षण्यं बलकार्याद्यनेकचरित्रप्रदर्शनज्ञानप्रदानरूपविचित्रार्थयाप्यवर्तणत्वात्समुद्रदृष्टान्तेन स्तवनम् ॥ ३ ॥ एवं गलं विधायैतदध्येतुमिः एते वंथाः एतत्त्ववर्तकैर्न तत्त्वादेतत्प्रतिपाद्यत्वाच्चैतिव कुमेतत्प्रवर्तकृतं गलं चरणपथमेव पठति । नारायणमिति ॥ ४ ॥ दुर्गमांशं त्वाद्वाख्याति जयेति । भास्वत्तेन जितं त्वाज्यतीति जयः ॥ ५ ॥ नारायणस्यैव वयासत्वात्पुनरुक्तमिदं तत् आह । नारायण इति । एक एव स भगवान् वाच्यकत्वरूपः नारायणः व्यास इत्युक्तः । उपाधिभेदब्रह्मपुनरुक्तिः । नरोत्तममनं किमर्थमिदं तत् आह । साधकेश इति । नरमनेने निमित्तमाह । उपेति । देवीनमने हेतुमाह । देवीति । सरस्वती वाक्यरूपा प्रतिपादकविद्याभिमानिनी । उपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६ ॥

जयत्यसंख्योरुबलं बुधो गणोच्चरत्नाकरात्मवैभवः ॥ सदा सदात्मज्ञानदीभिः प्राप्यः कृष्णावतारो हरिरेकसागरः ॥ ३ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरये ॥ ४ ॥ जयोनामेति हासो गं कृष्णद्वैपायनेरितः ॥ वायुनरोत्तमो नाम देवीति श्रीरुदीरिता ॥ ५ ॥ नारायणो व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपतः ॥ एकः स भगवानुक्तः साधकेशो नरोत्तमः ॥ उपसाधको नरश्चोक्तो देवी भाग्यात्मिका नृणां ॥ सरस्वती वाक्यरूपा तस्मात्तस्या हि तैरिषिः ॥ ६ ॥ कृष्णो सत्या भीमपार्थौ कृष्णेत्युक्ता हि भारते ॥ ७ ॥ सर्वस्य निर्णयमुवाक्यममुदृतौ त्वाध्याययोर्हरिपदस्मरणेन कृत्वा ॥ आनंदतीर्थवरनामवती तृतीया भैमी तनुर्मरुत आह कथा परस्य ॥ ८ ॥

प्रतिपाद्यत्वादेतेन म्याइत्याह । कृष्णाविति । भारते कृष्णो वासिष्ठ्यादवैशोकृष्णावित्युक्तौ देवी संस्थेति नरोत्तमो भीम इति नरः पार्थः तदवैशवत्वात् । सरस्वती कृष्णद्वौ पदौ तेनोक्ताः । तस्मात्प्रतिपाद्यत्वात् इति भावः ॥ ७ ॥ संगतिपूर्वकं कव्यमाह । सर्वस्येति । स्वाध्याययोः शौभनाध्याययोः सर्वशास्त्रार्थसंगिनः प्रथमे द्वितीये सुवाक्यसमुद्धारः यद्वा उभयत्रोभयं प्रथमे पि नारायणस्येति प्रमाणोद्धारस्या द्वितीये पि शास्त्रार्थस्योक्तत्वात् । भैमी भीमावतारभूता । जन्मास भीमस्य युद्धोक्तमत्रेति । तथा विप्रतनुः स भीमो दैत्यैर्निगूढहरित्त्वमोहैत्यत्रैव कथ्यते । यत्तु तृतीयमस्येति । अत्रापि मरुतः तृतीया तनु रिति तदवतारत्वेन गणनं तन् । यथा महाभारतस्यैव शतं तन्वेपि महाभारतस्यैव शतं तन्वेपि चित्रांगदायस्ताराचित्रांगदेत्यादिव दृश्यते । अत एव भगवत्पार्थैरुद्दिश्यते । वायुत्वमातः सह नमदंश इति । व्राह्मं पदं प्राप्य ह्यको दशश्चेति । भौमी भूमौ विद्यमानो तैकाचित्वात् ॥ ८ ॥

प्रथमाध्यायेऽसूक्ष्मतयासृष्टानांस्थूलतयासृष्टिर्वक्तुं पूर्वोक्तसृष्ट्यनुवादपूर्वकमनुक्तात्रिभ्यःसृष्टिर्चाह । व्यूढइत्यादिना । सभगवान्ऐश्वर्यादिगुणसमद्रुएकःअवतारादिषुभेदरहितःसनारायणश्चतुर्धाव्यूढःव्यूहंप्राप्तअवतीर्णइतियावत् । पूर्वसृष्ट्यनुवादपूर्वायां अनुक्तांसृष्टिकथयति । सइति । सनारायणःसृष्टिविधिसयासृष्टिविधानेच्छया वासुदेवनाम्नापूर्वैर्गुणरूपेणपूर्ववितारेणमायाभिर्याश्रयमारप्राप । सामायाअतोवासुदेवात्विरेचमुपवेचेतिप्रारब्धसिद्धचेत्याह ॥ ९ ॥ बलसंविदात्मासःसाक्षाद्वायुर्मरुत्यवायुःसंकर्षणाज्जायामतोबभूव । यथायथायुपदप्राप्त्यन्तरं । आद्यःभविष्यदब्रह्मसुप्रथमोभविष्यःविरेचोनाम ततःवायोःपरःअन्यःनब्रह्मपदभोक्तानहि कुत्रचिदवलंज्ञानंजातमित्युक्तस्याभिप्रायउक्तोभवेति ॥ १० ॥ वासुदेवापुरुषःसंकर्षणात्सूत्रनामाजातइत्युक्तेराभिप्रायमाह । सूत्रमिति । सवायुःसूत्रंसूत्रनामाविरेचःपुरुषःप्रकृतितः । इदानींप्रद्युम्नात्सृष्टिमाह । प्रद्युम्नतइति । अथब्रह्मवायुरत्यन्तरं । प्रद्युम्नतःकृतौयमलेद्वेस्त्रियौप्रजङ्गतुः । तत्रतयोर्मध्येपूर्वाप्रधानसंज्ञाशिवादीनांजनित्री । अतएवप्रकृतिः ॥ ११ ॥ द्वितीयाश्र

व्यूढश्चतुर्धा भगवान्स एको मायां श्रियं सृष्टिविधिसयार ॥ रूपेण पूर्वेण स वासुदेवनाम्ना विरिंचिं सुपूर्वे च सातः ॥ ९ ॥ संकर्षणाच्चापि जयातनूजो बभूव साक्षाद्वलसंविदात्मा ॥ वायुर्न एवाथ विरिंचनामा भविष्य आद्यो न परस्ततो हि ॥ १० ॥ सूत्रं स वायुः पुरुषो विरिंचः प्रद्युम्नतश्चाथ कृतौ स्त्रियौ द्वे ॥ प्रजङ्गतुर्यमले तत्र पूर्वा प्रधानसंज्ञा प्रकृतिर्जनित्री ॥ ११ ॥ श्रद्धा द्वितीयाथ तयोस्तु योगो बभूव पुंसैव च सूत्रनाम्ना ॥ हरेर्नियोगादथ संप्रसूतौ शेषः सुपर्णश्च तयोः सहैव ॥ १२ ॥

द्वाअथोत्परत्यन्तरं हरेर्नियोगात्तयोःश्रद्धाप्रधानयोः पुंसःसूत्रनाम्नाचययोगोबभूव । पुरुषेणप्रधानायाःसूत्रेणश्रद्धायाःयोगोजातः तयोःपुरुषसूत्रयोःसहैवैकस्मिन्कालेशेषःसुपर्णश्चजातः । तदुक्तमनुव्याख्याने । 'ततोजातःपुमान्नामाब्रह्मासाक्षाद्वासुदेवतः । सन्नात्साप्राणनामाच देव्यौप्रकृतिमानिनीति । तद्व्याख्यातंजयतीर्थीयैः । प्राणनामासंकर्षणाद्वैव्यौसरस्वतीभारत्यौ प्रकृतिमानिनीप्रकृतिमानिन्यौ । 'सुपांसुलक्ष्मपूर्वसवर्णतिपूर्वसवर्ण' इतिबृहद्वाध्येआधारे 'सदासर्कगुणपानादापोनारायणःसमृतः । द्वितीयरूपमसृजद्वासुदेवंसआत्मनः । ब्रह्मसत्यमितिप्राहुर्वासुदेवाभिधप्रभुं । तस्माद्ब्रह्माजनिततोदेवाःसर्वेपिजज्ञिरे' । इतिचोक्तं । आद्यवर्णभाष्येच । 'वासुदेवःपुमानामपणत्वात्सःस्वयौषिति । रमायांगर्भमादध्यात्प्रजास्तस्मात्प्रजज्ञिरे' इति । छांदोग्येच । 'प्रथमावताररूपत्वाद्वासुदेवःपरःपुमान्' । प्रस्तावइति । ननु 'भारायणाख्यःपुरुषःशेतलक्ष्यान्वितोलये । सएवपुरुषाख्यंतुद्वितीयरूपमात्मनः । कृत्वामायांपुरुष्यनामानंतुचतुर्मुखं । प्रधानाख्यांचागात्रासंसर्गपुरुषात्मकः । चतुर्मुखःसपुरुषोमहतत्वाभिधपुनः ।



एषाशेषानन्तरं सृष्ट्युत्तयाप्राप्तो देवोऽन्तमत्त्वप्रतीतिं निवारयति । कालादिति । अंशोऽप्यतः बहिः प्रसृताः तत्तत्पुण्ड्राद्विहः प्रसृतत्वे देवते अखिलाकालाद्याः सुरभ्यद्रादिभ्यो नीचाः । वासुदेवादि त्रितयजातसूक्ष्मसृष्ट्यां देरनुपपन्नत्वात् भ्युत्तमत्वप्राप्तिरेवेत्यर्थः । परावरेतैवारादुभयाभ्यां भिद्ययिन इति तात्पर्यात् । तत्रापवादमाह । विष्णुस्तेन इति । तेषां मध्यस्थः विष्णुस्तेन । वायुजः शेषगण्डयोर्न स्व रूपतारतम्यमाह । खेनेति । खेनगणेशेन तुल्यः समानः अनेन दमुक्तं भवति । ब्रह्मांडाद्विस्तृत्य सृष्टिः अंशोऽतः पाद्मसृष्टिश्चेति द्वे तारतम्यज्ञापिके । प्रथमाध्याये निरुद्धादुक्तं सूक्ष्मसृष्टिर्विहाय अन्यासूक्ष्मसृष्ट्यन्याश्च स्थूलसृष्टयः न तारतम्यज्ञापिकाः । अतएव प्रथमाध्याये एकमशङ्क्यं । एतेषां च सूक्ष्मसृष्ट्यां तातत्वाच्चैष्यमिति भावः । तदुक्तं वाराहे । परतो ब्रह्मवायुचतुर्द्वयै चाभिमानिनः । अहमशेषावर्द्धौ चरुर्द्वौ कामतत्त्वियः । मनसस्त्वनिरुद्धश्चन्द्रश्चान्येयथादितं । एवंक्रमोऽव्यत्ययतु सूक्ष्मरथूलादिभेदतः । सृष्टौ गणे च ज्ञानादौ मुक्तेष्वेवाप्ययं क्रमः । नियमेनान्यथोक्तिस्तु मोहायाः सुरजन्मनामिति । तत्त्वसृष्टिस्तारतम्यज्ञापिकेयत्र । ५१ । तौरूपमहन्नाम ब्रह्मणो हंशतिः शिवः । ब्रह्मणो बुद्धिनाम्नामा तदंशो मनोभिधः । स्कंदश्च तत्तत्पुण्ड्राद्यन्यैर्देवाः प्रजाङ्गिर । तत्र पूर्वतनः श्रेयानुगुणैः सर्वैः समस्तशः । तेभ्यस्तु भग

काला जयाद्या अपि विष्णुपार्षदावस्मादंडात्परतस्मंप्रभृताः ॥ नीचा सुरेश्वस्तत एव तेखिला विष्वक्सेनो वायुजः  
सेन तुल्यः ॥ १४ ॥ व्यूहात्तृतीयात्पुनरेव विष्णोर्देवांश्चतुर्वर्णगतान्ममस्तान् ॥ संगृह्य बीजात्मतयानिरुद्धो न्यधत्  
शांत्यां त्रिगुणात्मिकायाम् ॥ १५ ॥ ततोमहत्तत्त्वतनुर्विरेचः स्थूलात्मनैवाजनि वाक् च देवी ॥ तस्यामहंकारतनुं  
सरुद्रं समर्जं बुद्धिं च तदर्धदेहां ॥ १६ ॥

वान्विष्णुस्तदधीनाइमेसेदं यन्नुव्याख्यानमानं । पद्मसृष्टितारतम्यज्ञापिकेत्यत्र 'उत्क्रमात्पूर्वमवस्तुयोग्यश्रेष्ठः'ससह्यासुरकारुतेचै'देवमानं सृष्टिदयंचतारतम्यज्ञापकमि  
त्यत्रेत्यादिकल्पोत्थितइत्यनेन सृष्टिद्वयमनूयात्रपूर्वयोग्येणैतान्यमित्यमसौवरोहीतिमानं । यन् 'आदिसृष्टौपूर्वजायेतेधिकाःसर्वदागणैः । अनाद्यनंतकालेषुमुक्ताविपययाक्रम  
मि'तिवचनंपद्मसृष्टेरेवतारतम्यज्ञापकं । 'रुद्रमिंद्रकुमारंचविनैवान्याग्रजोमनुः । ब्रह्मपुत्रेष्व्यादिसृष्टौअन्यथावंपुनर्जनिरि'तिवचनसहचर्यात् । इदंचमनवेपूर्वजायचेत्य  
त्रतारपर्यमनुःपद्मकल्पेप्रथमउत्पन्नः । तस्मात्पाद्मसृष्टेरेवतारतम्यज्ञापकं । अथवानिरुद्धाज्जातसूक्ष्मसृष्टेरादौजातत्वात्तस्यतारतम्यज्ञापकं ॥ १४ ॥ अनिरुद्धात्स्थूलसृष्टि  
माह । व्यूहादिति । अनिरुद्धःविष्णोस्तृतीयाव्यूहात्प्रबुद्धादेवममस्ताश्रुतवर्णगतान् । देवांश्रुतवर्णगतान्संगृह्यत्रिगुणात्मिकायांशांविजातमतयावोरूपेणन्यधत्  
॥ १५ ॥ ततःशंतेःचादेवीसरस्वतीचाजनि । तस्यांवाग्देव्यांसब्रह्मातदधेहांरुद्रास्त्रियंबुद्धिमुमांससर्ज ॥ १६ ॥

सशिवस्त्रिरूपः त्रीणिरूपाणि विशेषप्रमाणोक्तानि ज्ञेयानि । तथाहि । प्रथम्ये । 'ज्ञानाभिमानोपप्लवः स ब्रह्मासमदाहृतः । अर्थोभिमानि प्रकृतिर्गायत्रीसाप्रकीर्तिता । तयोर्नि  
यामकोविष्णुः श्रोत्रानुग्राहिकास्मृता । वायुस्तु ब्रह्मणः पुनः प्रकृतौ समजायत । त्रिगुणात्मा समुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथा । गायत्रीचैव सा विज्ञोतयैव च सरस्यती । एवात्रिरूपा  
प्रकृतिरेका सत्त्वादिभेदेतः । तासु गौर्यसमुत्सृष्टब्रह्मणैकत्वमागतं । समुत्पन्नास्मासमदिष्टे वायुलोकप्रणायकः । तस्यापि संपूर्णगवधारणादिष्णुरव्ययः । स त्रूपुत्रस्त्वहंकारः  
सरस्वः समुदाहृतः । सूत्रात्मानमाहंश्चापि सहजातश्चतुर्मुखः । तस्यापि पुत्रोहंकारः स चानत उदाहृतः । अनन्तादिपि ह्मद्रूपे भूदब्रह्मणश्चेति स त्रिधा । वैकारिको ब्रह्मजस्तु तैज  
सो ब्रह्मयुजः स्मृतः । तामसेनतजश्चैव स एको गुणभेदेत इति । बुद्ध्याभिमानिन्यामुमायां मनः वैकारिकदेवसंधानवैकारिकहंकारजातान् तैजसानितैजसाहंकारजातानि द्वि  
याणि तामसाहंकारजान् । विषयैः शब्दादिभिः सार्धसह खादीन् आकाशवाक्यादीन् । क्रमेण तामसाहंकाराच्छब्दशब्दाकाशं आकाशतत्त्वस्य शब्दाद्युपायैः रूपपू  
र्यते तैजसः संसरसाज्जलं जलद्वयं धातृपृथिवीमिति क्रमेण ससर्ज । तदुक्तं तृतीये । 'धामसाच्च विकृषाणाद्भवद्वायुचोदितान् । शब्दमात्रमभूत्समात्मभः श्रोत्रतु शब्दगमि  
पतेजः तैजसः संसरसाज्जलं जलद्वयं धातृपृथिवीमिति क्रमेण ससर्ज । तदुक्तं तृतीये । 'धामसाच्च विकृषाणाद्भवद्वायुचोदितान् । शब्दमात्रमभूत्समात्मभः श्रोत्रतु शब्दगमि

बुद्ध्यामुमायां स शिवस्त्रिरूपो मनश्च वैकारिकदेवसंधान् ॥ दशैद्रियाण्येव च तैजसानि क्रमेण खादीन् विषयैश्च सा  
र्धं ॥ १७॥ पुंसः प्रकृत्यां च पुनर्विरिंचाच्छिवोथ तस्मादखिलाः सुरेशाः ॥ जाताः सशक्राः पुनरेव सूत्राच्छब्दा सुताना  
प सुरप्रवीरान् ॥ १८॥ शेषं शिवं चेद्रमथैद्रतश्च सर्वे सुरा यज्ञगणाश्च जाताः ॥ १९॥ पुनश्च माया त्रिविधा बभूव  
सत्त्वादिरूपैरथ वासुदेवात् ॥ सत्त्वात्मिकायां स बभूव तस्मात्स विष्णुनामैव निरंतरोपि ॥ २०॥ रजस्तनौ चैव विरिंच  
आसीत्तमस्तनौ शर्व इति त्रयोस्मात् ॥ एते हि देवाः पुनरंडमुष्टावशकुर्वन्तो हरिमेत्य तुष्टुवुः ॥ २१ ॥

ति । तथा । 'धामसः शब्दतन्मात्रात्कालग्रात्याविकुर्वतः । स्पर्शो भवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च संग्रहः' । तथा । वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्द्रुपदेव रिताद्भूदित्यादि ॥ १७ ॥ पुरु  
षात्पुनः सृष्टिमाह । पुंसइति । प्रकृत्या प्रधानानन्यां पुंसः पुरुषनामकादिर्विंचाच्छिवो जज्ञे । अथ तस्माच्छिवात्सुराः सशक्राः सुरेशाः जाताः । सूत्रात्पुनः सृष्टिमाह । पुन  
रिति । श्रद्धासूत्रात्पुनरेव सुरप्रवीरान्मुतानाप ॥ १८ ॥ तान्विशेषतो निर्दिशति । शेषं शिवं चेद्रमथैद्रतश्च सर्वे सुरा यज्ञगणाश्च जाताः यज्ञगणाः यज्ञाभिना  
निर्नोदेवाश्च जाता उत्पन्नाः ॥ १९ ॥ अथ वासुदेवात्पुनः सृष्टिमाह । पुनश्चेति । पुनश्च पुनरपि सृष्टिं कर्तुमायासत्त्वादिरूपैश्चिविधा बभूव । अथ सत्त्वात्मिकायां सत्त्वात्मिकाभिना  
श्रीसंज्ञायां वासुदेवात्सः नारायणः बभूव । सक्रिन्नामकइत्यत आह । सइति । सजातोऽतारः विष्णुनामैव जन्यजनकत्वेन प्राप्तेभेदं निवारयति । निरंतरः भेदरहितोपीति ॥ २० ॥  
वासुदेवाद्भजस्तनौ रजोभिमानिन्यां भूस्संज्ञायां विरिंचिनामा आसीत् । वासुदेवात्तमस्तनौ तमोभिमानिन्यां दुर्गासंज्ञायां शर्वनामास आसीत् । इत्यनेन प्रकारेणास्माद्वासुदेवाच्च



यः विष्णुर्विरचिशर्वा जाता इति पूर्वोक्तस्योपसंहारः । इदानीं ब्रह्मांडोत्पत्तिं कुतस्त्वदेव स्तुतिमाह । एतद्वति । एते देवाः तस्याभिमानि नो देवाः अंडसृष्टेः पुनरपि अशङ्कुवंत पुनः शब्दं  
 एवार्थोवा । अशङ्कुवंत एवेतिसंबन्धः हरिमेत्यप्राप्य तुष्टुवः ॥ २१ ॥ स्तुतिं प्रदर्शयति । त्वमिति । त्वन्मः अस्माकं सन्निकेतनं समीचीनं गृहं कुरु । कथं भूतस्त्वं । जगति श्रित्वा  
 आश्चर्यरूपा विचित्रानां प्रकारायां सृष्टिः सज्जनंतस्यानिःसीमा उपरिमिता शक्तिरस्येति । तैर्देवैरिति स्तुतः सोऽसौ शुभं वार्याहरण्यात्मकमंडमं वृद्धये मुणव । तस्मिन् ब्रह्मांडे हरिणा  
 सार्धसहैव सर्वे सुराः प्रविष्टाः ॥ २२ ॥ अंडांतः सृष्टिमाह । तस्येति । तस्य हेतुभेदोऽस्मात्कलोऽकाशं पद्मं भू । अमुष्य पद्मस्य मध्ये पुनः सद्गुणानामात्मा स्वामी विरचो ज  
 नि ॥ २३ ॥ तस्माद्ब्रह्मणः पुनर्ब्रह्मांडांतः सर्वे सुराः प्रसूताः इदानीं तं प्रपदाभ्यामित्युक्तप्रकारं दर्शयति । तद्वति । वायोऽश्रेष्ठं जानमाना अपि मारुतां तास्ते देवा लोके कस्य निर्ण

त्वन्नो जगच्चित्रविचित्रसर्गनिःसीमशक्तिः कुरु सन्निकेतनम् ॥ इति स्तुतस्तैः पुरुषोत्तमोऽसौ स विष्णुर्नामा श्रिय  
 माप सृष्टये ॥ २२ ॥ सुषाव सैवांडमवोक्षस्य शुभं हिरण्यात्मकमंबुमध्ये ॥ तस्मिन् प्रविष्टा हरिणैव सार्धं सर्वे  
 सुरास्तस्य बभूव नाभेः ॥ लोकात्मकं पद्मममूष्य मध्ये पुनर्विरचो जनि सद्गुणात्मा ॥ २३ ॥ तस्मात्पुनः सर्वसुराः  
 प्रसूतास्ते जानमाना अपि निर्णयाय ॥ निःसृत्य कायादय पद्मयोनेः संप्राविशन् क्रमशो मारुतांताः ॥ २४ ॥  
 पपात वायोर्गमनाच्छरीरं तस्यैव चावेशत उत्थितं पुनः ॥ तस्मात्स एको विबुधप्रधान इत्याश्रिता देवगणास्तमेव  
 ॥ २५ ॥ हरोर्विरचस्य च मध्यमं स्थितेस्तद्वन्द्यदेवा विपतिः स मारुतः ॥ ततो विरिचो भुवनानि सप्त सप्ततका  
 न्याशु चकार सोब्जात् ॥ २६ ॥

यायपद्मयोनेः पद्मादुत्पन्नस्य कायात्  
 क्रमशः वागादिक्रेमेण निःसृत्य उत्तानतरं तेनैव क्रमेण संप्राविशन् ॥ २४ ॥ ततः किमभूदित्यत आह । पपाति । तस्यैव चायोरेवोक्षतः प्रवेशात्पुनरुत्थितं तस्मा  
 त्पातनोत्थानकर्तृत्वात्सवायुः एकः मुख्यः विबुधेषु प्रधान इति देवगणास्तमेवाश्रिताः ॥ २५ ॥ हरिर्विरचो देहे सत्त्वेऽपि यदि वा योर्गमनागमनाभ्यां देहपातोत्थाने भवतस्तदा  
 तयोऽप्यधिपतिरित्यायातामिदं त आह । हरोरिति । समास्तवायुः हरोर्विरचस्य च मध्यमं स्थिते मध्यमेन स्थितत्वेन संस्थितेः परीक्षार्थं मुदा सोऽनेन स्थिते रितियावत् ।  
 अतस्ताभ्यामन्येषां देवानामधिपतिः स्वामी । उदासीनतया स्थितत्वं स्फुटमुक्तमेतरेयभाष्ये । ‘उदासीनौ च तावास्तां कोऽगवश्चाब्जसंभवः । तेषां बलपरीक्षार्थमिति । तृतीयता  
 स्यैव । धृजांतस्थः स्वयंपादौ विशोऽथोत्थापयद्भरिः । शक्तोऽपि ब्रह्मवाच्योऽस्तु बलज्ञस्यैव जनार्दनः । तत्स्य उत्थापयामास ब्रह्म देहं विज्ञान्विभरिति तत्स्थः ब्रह्मवायुस्थः ननु

‘अन्नाभिमानो ब्रह्मवप्राणो वायुरुदाहतः । अन्योन्यानुप्रविष्टौ तौ सवदेवेषु संस्थितौ । वायुविना ब्रह्मणोऽपिशरीरं पतितमप्यति । वायुश्च शेषमायाति विना ब्रह्माणमजं सेति । प्राण उच्चक्रामिषति स्थातुं नाशकुवन्परे । प्राणविना न च ब्रह्मा तं विना प्राण एव तु । अन्योन्यापाश्रयाच्छतौ स्थातुमन्ये कुतस्तत् इत्यनेन च सहवासानियमकथनादेहेपोतिवच नाच्चकथं वायोर्बहिर्गमनं हरिब्रह्मणोश्च मध्यस्थतया वस्थानमिति चेत्सम्भ । अन्नाभिमानातिशरीराभिमानि ब्रह्मप्राणरूपयोः सहवासानियमः कथ्यते । बेनरूपेणोदासीनत्व कथनं द्विगणगतचित्स्वरूपेण त्रयणापि गमनप्रवेशावेशेन ज्ञेयौ । तदुक्तं । ‘चिनेन हृदयैः स्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठते’ त्यस्य तात्पर्ये कापिले । ‘अंशेन सुतो ब्रह्मा तु अंशेन निरगात्तथा । स्वदेहाद्वायुसहितो विष्णुना जगत्प्रभुः । तमस्यापयितुं देवास्तान्ते त्रीन्महाबलाः । नाशकृवक्षेकं संस्थास्ततस्ते त्वविशस्त्रयः । उदतिष्ठद्ब्रह्म देहस्तदा तेषां प्रभावतः । विशेषेण हरेरेव प्रभावेन श्रियः पतेः । चित्ताभिमानो ब्रह्मैव क्षेत्रज्ञस्तद्रतो हरिरेति एवकारेण हरेरेव निषेधः क्रियते न तु वायोः । अथरूपं तरेणोदासीनत्वज्ञापितं छांदोग्यभाष्ये । ‘उदासीनवदास्तौ तौ केशवश्चाब्जसंभव इति । अत्र सुप्तिशब्देन मुद्रितेनेत्रत्वमथवा स्वप्नतुल्या वस्थावत्त्वा । ब्रह्मवाच्योः स्वप्न तुल्यत्वं च बाह्याज्ञानवत्त्वेन सुप्तिशब्दस्य स्वप्नवाचकत्वं । ‘सुषुप्तिस्वप्नयोश्चैव स्वर्गव्योम्नोस्तथैव च । अन्योन्यानुमता ज्ञेयानां बुध्योस्तथैव चेति शब्द

तस्माच्च देवा ऋषयः पुनश्च वैकारिकाद्याः सशिवा बभूवुः ॥ २७ ॥ अग्रे शिवो हं भव एव बुद्धेरुमामनोजौ सह शक्रकामौ ॥ गुरुर्मनुदंक्ष उतानिरुद्धः सहैव शच्या मनसः प्रसृताः ॥ २८ ॥

निर्णयाज्ज्ञेयं । तस्मात्पुनः सर्वसुराः प्रसृता इत्युक्तां सुष्टिप्रपचयति । तत इति । ततः परिक्षान्तरं न सः विरिचः ब्रह्मा सप्तकैः सहितानि सप्तभुवनानि चतुर्दशभुवनानि । आशुअप्रयत्नेनाब्जाच्चकार । इतः पूर्वमपिलोकसृष्टिरस्ति । तदुक्तमतेरयभाष्ये । ब्रह्मवर्ते । भूतेभ्यो नंतरं त्वं सृष्ट्वा विष्णुः पुराप्रभुः । लोकेभेदाश्च चक्रपञ्चाद्र्ब्रह्माविशेषतः । सम्यक्चकार लोकांस्तं लोकां कर्ता ततः सचेति । एतेरयशास्त्रायां च । ‘स एच्छद्भगवान् विष्णुः स्रष्टुं लोकाभिमानिनः । लोकाभिधानवदेवान् जडलोकांश्चाश्रयतः । स लोकेभ्यः पूर्वं तानवास्यान्महदादिकान् । ब्रह्मशर्वादिकान् स्रष्टुं जडैः सह जनार्दनः । दिवमाकाशमूर्तिं च सृजेयदिति सप्तकान् । इति सृष्ट्वा सलोकांस्तु पुनस्तानेव लोकापान् । अडांतः प्रस्रष्टुमैच्छते षण्णपूज्यत्वसिद्धय इति ॥ २६ ॥ तस्माद्ब्रह्मणश्च वैकारिकाः वैकारिकां हं कारादुपपाद्विद्याभिमानिनो देवा आद्यशब्देनैतजसाः प्राणाद्यास्तामसाः गणेशाद्याः सशिवाः शिवेन साहिताः ऋषयश्च पुनर्वभूवुः ॥ २७ ॥ उक्तमिव सृष्टिस्थानकथनवत्कं कथयति । अत्र इति । अंतःकरणमहंकारबुद्धिमनश्चेतना चित्तमित्यनेकभेदाभिन्नं । तत्राग्रे आदौ अहंकाराद्भवतोऽयं भवः शिवः । रुद्रो अहंकाराज्जात इत्यर्थः । बुद्धेरुमाजाता अग्रेर्वादिभ्यः आदौ शक्रकामौ सहयमलामनोजौ मनसः जातौ उत ततः मनसः गुर्वादयः पंच सहेवैकदेव प्रसृताः ॥ २८ ॥

चक्षुःश्रुतिभ्यास्पर्शात्क्रमेण रविः शशी धर्म इतो मे सहैव एकस्मिन् काल एव प्रसूताः । चक्षुषः विरित्यादिज्ञेयं । वारिपतिर्वरुणः जिह्वायाः भवतीति जिह्वाभवः । न सोर्नासत्यदसौ एकोनासत्यः अपरो दस्रः । ननु चैतयोर्नामभेदः क्वचिद्व्यतिथिर्वा विशेषनामाप्यविशेषितमिति चकथं वक्ष्यतीति चत्समाहितमिदं जयतीर्थयैः । अश्विनरेकोनासत्यः साहचर्यादुभावपिनासत्याविरुच्यते । अतएवान्यवनासत्यदस्मावित्याचार्य इति । तेन नामभेदेऽपि साहचर्याल्लक्षणयोभयोर्वाचकत्वाच्छुद्धभेदेन चेति । तयोर्विशेषनामापि विशेषतया वाचकमपि नामाविशेषितं साहचर्यादुभयोर्वाचकमित्युक्तं भवति । इत्येते देवाक्रमशस्तारतम्यक्रमोपेताः प्रसूताः उत्पन्नाः अनुकानाह तत इति । ततस्तस्मात्ततस्तदनंतरं । सनाद्याः सनकाद्याश्च । मरीच्याद्यावसुपुत्राः सूर्यरश्मिसंस्थामरीच्याद्यादेवाः सर्वे अन्ये प्राणिनः क्रमशः क्रमेण प्रसूताः । मरीच्याद्या उक्ताः छांदोग्यभाष्ये । 'तत्पुत्रास्तु मरीच्याद्याः सूर्यरश्मिषु संस्थिता इति । नन्वत्रैतैः सह पठिताः सनकाद्यास्ते सनकाद्यास्तृतीयतापर्यं इंद्रादिभिः सह पठिताः । बृहद्भाष्ये च नारदादिभिः सह पठिताः । अतस्तारतम्यमंगद्विचिबानोभयत्र समता कथनार्थः ग्रंथः प्रवृत्तः । अपितु तत्पर्यं उमावरत्वकथनार्थं बृहद्भाष्ये च इंद्रावरत्वकथनार्थं प्रवृत्तः । तथाहि तात्पर्यं । इंद्राद्याः सनका

चक्षुःश्रुतिभ्यां स्पर्शात्मैव रविः शशी धर्म इमे प्रसूताः ॥ जिह्वाभवो वारिपतिर्नसोश्च नासत्यदस्रौ क्रमशः प्रसूताः ॥ ततः सनाद्याश्च मरीचमुखा देवाश्च सर्वे क्रमशः प्रसूताः ॥ २९ ॥ ततो मुराद्या ऋषयो मनुष्या जगद्विचित्रं च विरिचतो भूत ॥ ३० ॥ उक्तक्रमात्पूर्वभवश्च यो यः श्रेष्ठः स महासुरकान्ते च ॥ पूर्वश्च पश्चात्पुनरेव जातो नाश्रेष्ठतामेति कथंचिदस्य ॥ गुणास्तु कालात्पितृमातृदोषास्त्वकर्मतो वाभिभवं प्रयाति ॥ ३१ ॥

द्याश्च दक्षाद्या ये पिचापरे । ऋषयो मनवो देवास्तदंश्याये च केचन । उमाया अवरासर्वगुणैः सर्वैर्न संशय इति । बृहद्भाष्यं च । 'सनत्कुमारस्तु यदा पुरंदरसमो मतः । सनकायानारदश्च दक्षभृगवाद्योपि च । देवावरायथा तद्वन्मनवोपि प्रकीर्तिता इति । अत्र पुरंदरस्य प्रकृतत्वाद्देवावरा इंद्रावरा इति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ तत असुराद्याः असुराक्षसाद्याः ऋषयः मनुष्याः जाताः विचित्रगोजाश्च पक्षिवृक्षादिना भेदयुतं । जगद्विचित्रो भूत ॥ ३० ॥ तारतम्येन इयमेव सृष्टिश्चापि कैत्याह । उक्तेति । उक्तक्रमात्पूर्वभवः पादसृष्टौ यो यः श्रेष्ठः । अस्यापवादमाह । असुरकानिति । पादसृष्टौ यः पूर्वजातः सकस्यां चित्सृष्टौ पश्चाद्यदि जायेत तदा कथमिष्यत आह । पूर्व इति । पूर्वः पादसृष्टौ पूर्वजातः पुनरवांतरसृष्टौ पश्चाज्जातः । उक्तक्रमादन्यथा जातः कथंचिदश्रेष्ठतां पूर्वजातावरतोऽनुत्तमतानैतीत्यन्वयः । ननु पूर्वजातावरतः पश्चाज्जातः श्रेष्ठस्य विशेषगुणादर्शनादश्रेष्ठः किं न स्यादत आह । अस्येति । अस्यावांतरसृष्टौ पश्चाज्जातस्य गुणाः ज्ञानानंदादयः कालात्तद्वापरकालिगुणादिकालबलात् । पितृमातृदोषात् । मनुष्या अपरिणतरेतो योनिस्वंधादिदोषात् । स्वकर्मतो वास्वार्जितप्रारब्धकर्म संबंधाद्वाभिभवमनभिव्यक्तप्रयातिगच्छतीत्यर्थः । तस्मान्नाश्रेष्ठतेति भावः ॥ ३१ ॥

लयकमण्वोत्पत्तिक्रमः कुतो न स्यादित्यत आह । लयइति । तस्य व्युत्क्रमतः सिद्धत्वात्तासौ क्रमनियामक इति भावः । यद्वा व्युत्क्रमेण लयस्य सिद्धत्वात् उत्पत्तिक्रम एव श्रेष्ठ्यक्रमनियामक इत्याह । लयइति । हियतः शेषे देवानां लयः संहारः व्युत्क्रमतः नीचमारभ्य स्यादत उत्पत्तिक्रम एव तारतम्यक्रमनियामक इति भावः । उक्तमेतत्प्राचीप । 'पूर्वेष्वेतो विष्णुसंस्थानक्रमाधिकाः । सामथ्याधिक्यमेतेषां प्रादेव लयस्तथा । व्याप्तिश्चाभ्यधिका तोषा मत एव न संशय इति । लयकथनप्रसंगाद्धरेः प्रलयेऽवस्थानप्रकरमाह । भेतइति । हरेः भग्ननामचक्षुर्निमीलनं । लक्ष्याश्रान्यत्रानास्था । तदुक्तं व्योमसंहितायां । 'सुप्तिस्तु प्रकृतेः प्रोक्ता अतीव भगवद्भूतिः । अनास्थान्यत्र च प्रोक्ता विष्णोचक्षुर्निमीलनमिति । शेत इत्युत्पत्त्याप्राज्ञानसंबन्धनिवारयति । निजेति । अमर्दः पूर्णः संह्रः निविडः संदोहः समुदायरूपस्तन्निजानंदं स्वरूपानंदमनुभवन् । ननु प्रलये कथमस्य स्वमित्यत आह । अनंतइति । कालतोपि परिच्छेदगूणपूर्वब्रह्मसहोयेत्युक्तमिदानीमेकइत्युक्तत्वात् । 'हेरस्य तसामीप्यं लक्ष्याः प्रकीर्तित इत्येतद्

लथो भवेद्व्युत्क्रमतो हि तेषां ततो हरिः प्रलथे श्रीसहायः ॥ शेते निजानंदममंससांद्रसंदोहमेकोनुभवन्नतः ॥ ३२ ॥ अनंतशीर्षास्यकरोरुपादः सोनंतमूर्तिः स्वगुणाननंतान् ॥ अनंतशक्तिः परिपूर्णभोगो भुंजन्नजत्रं निजरू  
प आस्ते ॥ ३३ ॥ एवं पुनः सृजते सर्वमेतदनाद्यनंतो हि जगत्प्रवाहः ॥ नित्या हि जीवाः प्रकृतिश्च नित्या का  
लश्च नित्यः किमु देवदेवः ॥ ३४ ॥ यथा समुद्रात्सारितः प्रजाताः पुनस्तमेव प्रविशंति शश्वत् ॥ एवं हरैर्नित्यजग  
त्प्रवाहस्तमेव चासौ प्रविशत्यजस्त्रम् ॥ ३५ ॥

पोल्योद्वेयः ॥ ३२ ॥ प्रलयेकस्याप्यभावादानंदानुभवीअन्यदातुनेत्याकांक्षायामाह । अनन्तेति । अनन्तानिशीर्षाणिआस्यानिमुखानिअनंतकराउरध्वःपादायस्येति । अनन्ताःमूर्तयअवताराःयस्येति । अनन्ताशक्तिर्यस्येति । परिपूर्णःभोगोयस्यसनारयणःअनन्तानुसंगणानुसङ्गानादानुभुजव्रजसंतिजरूपेणस्वाश्रयेणास्ते ॥ ३३ ॥ नन्वेवंप्रलयकालेसर्वेषुलोनेपुनःसृष्टिरस्तिनवेत्याकांक्षायामाह । एवमिति । एवंपर्वत्सर्वमेतज्जगत्तत्रेतुमाह । अनादीति । जगत्प्रवाहःअनायन्तोहियःअतःसृजतइत्यन्वयः । उपादानानिमित्तकारणयोरुत्पादयमानस्यजीवस्यचाभावात्कथमुनःसृष्टिरित्यतआह । नित्येति । कैमुत्यन्यायेनकर्तुर्नित्यत्वमाह । किमिति ॥ ३४ ॥ सृष्टिलयौदृष्टान्तोपादयति । यथेति । तमेवसमुद्रमेवशश्वत्प्रवर्तिशंति । एवमसौनित्यःजगत्प्रवाहःनित्यश्चासौजगतःप्रवाहःप्रवाहुरूपेणनित्योलोकःहर्षेनसृत्यतमेवहरिमेवाजसंप्रवर्तिशंति ॥ ३५ ॥

सृष्टिप्रलययोर्वशज्ञेयत्वं ज्ञापयितुं ज्ञानफलमाह । एवमिति । अजरस्य पुरुषोत्तमस्य परमामनंतां शक्तिमेव सृष्टिलयादिकं तत्त्वेन यो विदुस्ते । अथैवाग्यभक्त्यपराक्षज्ञानानन्तरं । तस्य हेतुप्रसादादहंशदोषा आश्रुतमाप्नुवन्ति । आदौ देवान् प्राप्यान्ते तमोतीत्येतज्ज्ञापयति । सुरेशमिति ॥ ३६ ॥ देवानामुत्तम्यनन्तरं पुनस्तत्तत्पदाधिपत्यं कथं केनेत्यत आह । देवानामिति । तदन्यान्मुक्तेभ्योन्यान् तत्तद्गणान् क्रज्वादिगणान् तत्रापि अधिकारयोग्यान् । बायुरुद्रादीन् एवपदेन्द्रहोषादिपदे नियुङ्क्ते ॥ ३७ ॥ इदानीं किं शयपादनुसर्गमाह । पुनश्चेति । मारीचतः मरीचिपुत्रात्कश्यपादित्यादिबाः । तस्मादेव दिव्यामसुराः । दाक्षयिणीषु विनतादिषु एवकार उक्तं यो दिव्यादित्ययोरापि दक्षकन्यात्वं सूचयति । समस्तशः सर्वसत्त्वाः प्राणिनः सत्त्वमल्लोषु जंतुषु इत्यभिधानं ॥ ३८ ॥ इदानीं बराहावतारमाह । तत इति । ततः अलयः प्रलयर

एवं विदुर्ये परमामनंतामजरस्य शक्तिं पुरुषोत्तमस्य ॥ तस्य प्रसादादथ दग्धदोषास्तमाप्नुवंत्याशु परं सुरेशं ॥ ३६ ॥  
देवानिमान् मुक्तसमस्तदोषान् स्वसन्निधाने विनिवेश्य देवः ॥ पुनस्तदन्यानधिकारयोग्यांस्तत्तद्गणानेव पदे नियुङ्क्ते ॥ ३७ ॥ पुनश्च मारीचत एव देवा जाता अदित्यामसुराश्च दिव्यां ॥ गावो मगाः पक्ष्यरुगादिसत्त्वा दाक्षायणीष्वेव समस्तशोपि ॥ ३८ ॥ ततः समग्रामलयो लयोदधौ महीं विलोक्याशु हरिर्वराहः ॥ भूत्वा विरिं चार्थमिमां सशैलामुद्धृत्य वारामपरि न्यधात्स्थिरं ॥ ३९ ॥ अथाब्जनाभप्रतिहारपालौ शापात्त्रिशो भूमितले प्र जातौ ॥ दिव्यां हिरण्यावथ राक्षसौ च पैतृष्वसेयौ च हरेः परस्तात् ॥ ४० ॥

हितः । लयराहितत्वे बलवत्काले वर्तमानः स हरिर्वराहो भूत्वा लयोदधौ प्रलयसमुद्रमग्नान् स्वतएव मग्नान् महीं विलोक्येमां सशैलान् पर्वतैः सहितामुद्धृत्य । स्थिरं यथाभवति तथा वारां जलान् उपरि । विरिं चार्थं ब्रह्मणो र्ये न्यधात्स्थापयामास । अनेन ब्रह्मणा सृष्टिकुर्विति आज्ञातः स्वायं भवो मनुः भूम्यभावात्कथं स ह्येत्युक्ते ब्रह्मणि चेतयति तन्नासां पुटादं गुष्ठमात्राभिव्यक्तज्ञातिकां सूचयति । इदानीमपि हिरण्याक्षो हत इति ज्ञेयमिदं प्रथमं प्रयोजनं ॥ ३९ ॥ द्वितीयं प्रयोजनं वं कुं कथमाह । अथेति । अथ प्रयोजनान्तरम स्यावतारस्योच्यते । अब्जनाभस्य हारपालौ जयविजयौ शापाच्छस्मीसनकादि विंशति तले निशः प्रजातौ । तिस्रो विधाः दर्शयति । दिव्यामिति । दिव्यां हिरण्यौ हिरण्याक्ष हिरण्यकशिपायौ जातौ । अथ राक्षसौ रावणकुंभकर्णौ । परस्तादन्तरं । रुष्णावतारे हरेः रुष्णस्य पैतृष्वसेयौ च दंतवक्रशिपुपालौ जातौ ॥ ४० ॥



ततस्तयोर्मेधोदित्यामुत्पत्त्यनंतरा । उदारउत्कृष्टविक्रमः पराक्रमो यस्य सः दितेः सुतः अवरजः हिरण्याक्षः धात्रार्थितेन वराहरूपिणो वधोद्धृतौ हिरण्याक्षमज्जितभूयुद्धरणकाले हतइति शेषः । हतइति क्वचित्पाठः । इदं द्वितीयप्रयोजनं । ननु एकस्य द्विवारहननं कथमित्यत उक्तं । पूर्वेति । अब्जजोद्धवः ब्रह्मपुत्रः पूर्वहतः । तेनैकस्य न द्विवारहननं । तदुक्तं ब्रह्मांडे । 'ब्रह्मजस्तु हिरण्याक्षः प्रथमं दंष्ट्रया हतः । स एव पार्षदाविष्टाद्वितीयः कृणताडनात् । पूर्वलोयोद्धौ मग्राद्वितीयं तेन मज्जितं । भुवमुद्धृतैवासौ हरिणा क्रोडमूर्तिर्निति । अतएवान्यत्र धरोद्धृतावितिसामान्योक्त्या देवतानयनं तदुद्धारशब्देन ज्ञायते । पूर्वतुल्यैलमित्युक्तं । स्वतो मग्न्यामभिप्रेत्य अतएवान्यत्र 'सगिरिवरधरा तलवहसुसूकरे'ति । वाराहे च । 'दंष्ट्राग्रोद्धारपृथ्वीसंपर्वतवर्णवर्णमिति ॥ ४३ ॥ मत्स्यावतारमाह । अथोदिति । हयास्याहयग्रीवः असुरद्रुदैस्य श्रेष्ठः विधातुर्मुखतः विनिः

ततो हिरण्याक्ष उदारविक्रमो दितेः सुतो यो वरजः सुरार्थे ॥ धात्रार्थितेनैव वराहरूपिणा धरोद्धृतौ पूर्वहतो बजजोद्धवः ॥ ४१ ॥ अथो विधातुर्मुखतो विनिःसृतान् वेदान्हयास्यो जगृहे सुरद्रुः ॥ निहत्य तं मत्स्यवपुर्जगोपमनुं मूर्नीस्तांश्च ददौ विधातुः ॥ ४२ ॥ मन्वन्तरे प्रलये मत्स्यरूपो विद्यामदान्मनवे देवदेवः ॥ वैवस्वतायोजन्तमसं विदात्मा विष्णोः स्वरूपप्रतिपत्तिरूपां ॥ ४३ ॥ अथोदितेनैव शश्वत्प्रपीडिता ब्रह्मवरात्मुरेशाः ॥ हरिं विरिंचेन सहोपजग्मुर्दौरात्स्यमस्यापि शशं सुरस्रम् ॥ ४४ ॥ अभिष्टुतस्तैर्हरिरुग्रवीर्यो नृसिंहरूपेण स आविरासीत् ॥ हत्वा हिरण्यं च सुताय तस्य दत्वाभयं देवगणानतोषयत् ॥ ४५ ॥

सूतान् वेदान् । देहधारिणो वेदान् जगृहे । अत्रमाणं च वक्ष्यते । मत्स्यवपुस्तंहयास्यनिहत्य मनुं मुनीन् सतः कर्षीन् जुगोप तान् वेदान् विधातुर्ददौ ॥ ४२ ॥ मन्वादिगोपान् विशदयति । मन्वन्तरेति । मन्वन्तरे प्रलये देवदेवः उत्तमसंविदात्मा उत्तमा सर्वोत्कृष्टा संविद्वानमेवात्मा देहः स्वरूपं वाप्यस्येत्यनेन ज्ञानदानसामर्थ्यसूचितं । मत्स्यरूपवैवस्वताय मनवे विष्णोः स्वरूपस्य प्रतिपत्तिरूपां । नित्यसाक्षात्त्वात् समासः । प्रतिपत्तिर्यथा ध्यानं तज्जनका विद्यामदात् । अत्रापि वेदान् विद्यादानमिति प्रयोजनद्वयं ज्ञेयं ॥ ४३ ॥ नृसिंहावतारमाह । अथोदिति । दितेः ज्येष्ठसुतेन ब्रह्मवराच्छश्वत्प्रपीडिताः सुरेशाः विरिंचेन सह हरिं शरणं उपजग्मुः । अस्य हिरण्यकाशिपोर्दौरात्स्यं दुष्टतामस्मै हरये शशं ॥ ४४ ॥ तैरभिष्टुत उग्रवीर्यः सहारिः नृसिंहरूपेणाविः प्रादुर्भूतः आसीत् । हिरण्यं हिरण्यकाशिपुं हत्वा । तस्य सुताय प्रह्लादायाभयं दत्वा । देवगणानतोषयदिति संबंधः ॥ ४५ ॥

कर्मवतारमाह । सुरेति । बृहदंडवोढाब्रह्मांडधारकः सकूर्मः हरस्यवरादपरैरधार्यमंदरगिरिंदधार । सुरासुरगणानामुदार्धमथन्तांस्तां ॥ ४६ ॥ वामनावतारमाह । वरादिति ।  
दैत्यराट्बलिश्चतुर्मुखस्यवरादेज्यत्वंयदातदाब्रह्मादिस्तुतः अजोपिअदितेः सुतोमहान् श्रेष्ठोपेन्द्रावरजः अजायत ॥ ४७ ॥ स्वामनस्वरूपः पदेपदेगांसनमयन्नसुरभूभुतः बलैर  
ध्वंयज्ञंजगाम अस्माहलेस्त्रिभिः पदैः छलतः त्रिविष्टपंरुग्गजहार । तत्रिविष्टपंनिजाग्रजेइन्द्राय ॥ ४८ ॥ छलतोग्रहणेकारणमाह । पितामहेनेतिअस्यबलेः पितामहेनब्रह्मा  
देन पुरानृसिंहावतारेबलेः कृतेबलिरक्षणार्थयाचितः केशवोयद्यस्माद्वचआह । वाक्यवक्ति । नेति । हेशुभाननाहंतबलिमयाज्जुयाञ्जुविनानप्रतिहन्मीतियस्माद्वचआह

सुरासुराणामुदार्धिं विमथन्तां दधार पृष्ठेन गिरिं स मंदरम् ॥ वरप्रदानादपरैरधार्यं हरस्य कूर्मो बृहदंडवोढा ॥ ४६ ॥  
वरादेज्यत्वमवाप दैत्यराट् चतुर्मुखस्यैव बलिर्यदा तदा ॥ अजायतेन्द्रावरजोदितेः सुतो महानजोप्यब्जभवादिमंस्तु  
तः ॥ ४७ ॥ स वामनात्मासुरभूभुतोध्वरं जगाम गां संनमयन् पदेपदे ॥ जहार चास्माच्छलतस्त्रिविष्टपं त्रिभिः  
क्रमैस्तच्च ददौ निजाग्रजे ॥ ४८ ॥ पितामहेनास्य पुराभियाचितो बलेः कृते केशव आह यद्वचः ॥ नयाञ्ज्याहं  
प्रतिहन्मि तं बलिं शुभाननेत्येव ततोभ्ययाचत ॥ ४९ ॥ बभूविरं चंद्रलालमतो वरात्पुरा ह्यजेया असुरा धरातले ॥  
तैरदिता वासवनायकाः सुराः पुरो निधयाब्जजमस्तुवन्हरिं ॥ ५० ॥ विरिंचमृष्टौ नितरामवध्यौ वराद्विधातुर्दितिजौ  
हिरण्यकौ ॥ तथा हयग्रीव उदारविक्रमस्त्वया हता ब्रह्मपुरातेन ॥ ५१ ॥ स चासुरान् रुद्रवरादवध्यनिमान्म  
मस्तैरपि देवदेव ॥ निःसीमशक्त्यैव निहत्य सर्वान् हदंबुजे नो निवसाथ शश्वत् ॥ ५२ ॥

ततः अभ्ययाचत ॥ ४९ ॥ पशुरामावतारमाह । बभूविरिति । चंद्रलालमतः चंद्रो लालभूषणस्य शिवस्यवरात् । अजेया असुराः धरातले बभूविर । तैः पीडिताः वासव इ  
द्रोधिपतियैषां तैः सुरा अब्जब्रह्माणं पुरो निधाय हरिमस्तुवन् ॥ ५० ॥ स्तुतिमाह विरिंचेति । विरिंचेन मृष्टा उत्पादितास्तैर्देवमनुष्यासुरैर्बभूवतुरिति शेषः तथा हयग्रीव उदारवि  
क्रमः बभूव । ब्रह्मणः पुरातेनः पितातेन ब्रह्मा चासौ पुरातेन श्रेतिबा । तेन त्वया ते हताः ॥ ५१ ॥ हे देवदेव येन हताः सत्वरुद्रवरात्समस्तैरवध्यान् सर्वानिमान् सुरा निहत्य नः  
हदम्बुजे शश्वन्निवस ॥ ५२ ॥

त्रिदशैर्देवैरित्यनेन प्रकारेण भक्त्या उक्तः अजेयः स शार्ङ्गधन्वानारायणः भृगूद्वहः भृगुर्गणेशकः अभूत् । अनादिशमः पशुरामः उग्रकूरमसुराणां पूगं समूहं हत्वा । असृजै वरेक्तैर्नैव । हृदान्पच विदधे चकार ॥ ५३ ॥ रामावतारकांथां वक्तुं तत्प्रसाक्तिमाह । तत इति । तावादिदैत्यौ हि रण्याक्षहिरण्यकशिपुनामानौ आदौ भवौ दितेः पुत्रौ पुराशाप काले हरेर्वन्तः मयैव वध्या व्रित्तिवन्तः परैः हरेरन्यैरवध्यौ । विधातुर्वासास्तुरजैर्यौ । पुलस्त्यस्य कुले विश्वश्रवसः प्रसूतौ ॥ ५४ ॥ विधातुर्वासादित्युक्तं विशदयति । सवैरिति । पुरातने जन्मनि हि रण्याक्षजन्मनि । धातुरेव वाऽकुम्भकर्णजन्मन्यजे यो भवेति वरात् । स कुम्भकर्णः सवैरज्यैः रावणस्तदातना रावणजन्मनि मन्वाद्वा ब्रह्मरावणादीनते सवैरज्यैः । तौ रा वणकुम्भकर्णौ त्रिदशानन्देवानवाधतां । यत्तु नन्देवानां प्रजापानां विजेतावतो विना । वलेन विद्याया वापि न समस्तपती न विना । बोपितादशोयावच्छरीरान्यदेहग इति वाक्यं । तत्र यावच्छरीरं यदेहमुद्दिश्य तदस्तदेहपातपर्यन्तमिति व्याख्येयं । तदा वधनकाले क्षीरसमुद्रे भोगिणः शेषस्तस्य भोगः शरीरं तत्र शायिनं हरिं समेत्य योग्यां भगवद्योग्यं प्रसंगानुगु

इत्यादरोक्तस्त्रिदशैरज्यैः स शार्ङ्गधन्वाथ भृगूद्वहो भूत् ॥ रामो निहत्यासुरपगमुग्रं हृदाननादिर्विदधे सृजैव ॥ ५३ ॥ ततः पुलस्त्यस्य कुले प्रजातौ तावादिदैत्यौ जगदेकभन्तू ॥ परैरवध्यौ वरतः पुरा हरेः सुरैरज्यौ च वराद्विधातुः ॥ ५४ ॥ सवैरज्यैः स च कुम्भकर्णः पुरातने जन्मनि धातुरेव ॥ वराब्रह्मरादीनत एव रावणस्तदातनातौ त्रिदशानवा धतां ॥ ५५ ॥ तदा ब्रजं शूलिनमेव चाग्रतो निधाय देवाः पुरुहूतपूर्वकाः ॥ पर्येबुधौ भोगिपभोगशायिनं समेत्य योग्यां स्तुतिमभयोजयन् ॥ ५६ ॥ त्वमेक ईशः परमः स्वतंत्रस्त्वमादिरंतो जगतां नियोक्ता ॥ त्वदाज्ञैर्वाखिल मंबुजोद्भवा विते निरेग्र्याश्चरमाश्च येन्ये ॥ ५७ ॥ मनुष्यमाना त्रिशतं सषष्टिकं दिवौकसामेकमुशन्ति वत्सरं ॥ द्विषट्सहस्रैरपि तैश्चतुर्यगं त्रेतादिभिः पादश एव हीनैः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

गांवा । स्तुतिमभयोजयन् कुर्वन् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ स्तुतिमेव दर्शयति । त्वमिति । त्वमेक ईशः मुख्यस्वामी जगतामादिरूपादकः । अंतः नाशकः नियोक्ता नियामकः । अग्न्या अग्नेभवाः पुरातनाः । अंबुजोद्भवाः ब्रह्माणः विते नो निर्मितवन्तः । च शब्दादयत्तनो ब्रह्मा वित्तं तत्रे चामाः भविष्यतः ब्रह्माणः वित्तिरिष्यति ॥ ५७ ॥ सष्टृणां ब्रह्मणा क्रियदा युरायुर्बर्तितं कुर्वतीत्यत आयुः परिमाणं वक्तुं देवमानमाह । मनुष्यमानादिति । मनुष्यमानाद्वर्षाणि त्रिशतं षष्टिकं देवानामेकं वत्सरमुशन्ति इच्छति ॥ तदैव वर्षादि षट्सहस्रैश्चतुर्युगं भवति । चतुर्युगानां संख्या किं समेत्यत आह । चतुर्युगमिति । चतुर्युगमित्येतदत्रापि संबध्यते पादशः एकैकपादेन हीनैः त्रेतादिभिर्भूतं चतुर्युगं भवति । तदेव चतुः सहस्रमष्टौशतानि कृते त्रिसहस्रं षट्शतानि त्रेतायां सहस्रं चतुःशतानि द्वापरैरेकं सहस्रं शतद्वयं कलावैकमेवं द्वादशसहस्राणि भवन्ति ॥ ५८ ॥

तदुगचतुष्टयसहस्रवारमार्वातित्स्वयंभुवोब्रह्मणःअहर्दिनंभवति । निशाचरात्रिरपितावती । तन्मानेनपूर्वोक्ताहोरात्रिमानेनमितंपरिमितं । शरच्छतमत्यंतसंयोगेद्वितीया । त्वदाज्ञयास्वान्भोगान् अनुभूयत्वरितःसब्रह्मात्वदंतिकमुपैति ॥ ५९ ॥ प्रसंगानुगुणांस्तुतिमाह । त्वयेति । पुरादेवसर्गात्पूर्वं । त्वयकर्णपुटान्महासुराणोविनिर्मितौनौमधुकैटभाख्यैतवज्ञायतयोःप्रवेशःकार्यइत्याज्ञया । प्रभंजनोवापुस्तदवेष्टावलाद्वलौक्यौ आशुजलेप्रलयजलेऽभ्यवर्धतामित्यन्वयः ॥ ६० ॥ चिक्रीडिषासंभवयाक्रीडितुमिच्छयासंभवउत्पत्तिर्यस्यास्तथा ताम्यांक्रीडेच्छयादत्तयातवाज्ञयाब्रह्मवरादवध्यौतौ । स्वयंभुवःमुखद्विहिरागतान् वेदगणान् । देहधारिणःवेदावांतराभिमनिदेवाब्रह्मर्षतां । तदाईश्वरोपिखंहयशीर्षोऽभवः । एतदुल्लंहयशीर्षंपंचरात्रेहयग्रीवचक्रं उपसांचक्रिरेमहोवेदादेहभूतस्तदा । वेदाभ्यासरतस्तत्र धर्मविदुरजायत । सपद्मपत्रमासाद्य धिभाभू

सहस्रवृत्तं तदहः स्वयंभुवो निशा च तन्मानमितं शरच्छतं ॥ त्वदाज्ञया स्वाननुभूय भोगानुपैति सोपि त्वरितस्त्वदंतिकं ॥ ५९ ॥ त्वया पुरा कर्णपुटाद्विनिर्मितौ महासुरौ तौ मधुकैटभाख्यौ ॥ प्रभंजनवेशवशात्त्वदाज्ञया बलौद्धता वाशु जलेऽभ्यवर्धतां ॥ ६० ॥ त्वदाज्ञया ब्रह्मवरादवध्यौ चिक्रीडिषासंभवया मुखोद्धतान् ॥ स्वयंभुवो वेदगणा नहर्षतां तदाभवस्त्वं हयशीर्ष ईश्वरः ॥ ६१ ॥ आहत्य वेदानखिलान्प्रदाय स्वयंभुवे तौ च जघंथ दस्यू ॥ निष्पीडय तावूरुतले कराभ्यां तन्मेदसैवाशु चकर्थ मेदिनीं ॥ ६२ ॥ एवं सुराणां च निसर्गजं बलं तथा सुराणां वरदानसंभवं ॥ वशे तवैतद्वयमप्यतो वयं निवेदयामः पितरव तेखिलम् ॥ ६३ ॥

तोयतच्छदा । रजस्तमोमयौतस्माज्जातौदिव्यौबलौक्यौ । मधुकैटभनामानौमहावलपराक्रमौ । ततस्तौममेदान्वैजहतुःपापनिश्चयाविति । तथा । ततश्चाश्वशिरागत्वावेदानादायशश्वतानिति । मूलकर्णपुटादिति । मार्कण्डेयकर्णमलादिति । पंचरात्रेधर्मविदुरितित्रयाणामेकत्रायतायां कर्णसंबन्धमलरूपजलविंदोर्जातावित्यर्थः ॥ ६१ ॥ त्वमखिलान्वेदानाहत्यस्वायंभुवेवेदान्प्रदाय । दस्यूतौमधुकैटभौजघंथहतवान् । हननप्रकारमेवविशदयति । ऊरुतलेप्रदेशेकराभ्यांनिष्पीडितवितितेनान्यदपिसिद्धमित्याहुः तदिति । तयोर्मेदसैवतन्नामकथातुविशेषणेमेदिनीभूमिमाशुचकर्थकृतवानसि ॥ ६२ ॥ एवंसुराणांनिसर्गजंस्वाभाविकंवलं । तथाऽसुराणांवरदानेनसंभवंउत्पत्तिर्यस्यतद्वलइत्येतद्वलद्वयंतववशेयतोऽतःवयंपितृस्तेऽखिलंनिवेदयामः ॥ ६३ ॥

प्रकृतमूचुः इमाविति । नृपुत्रजातः स्वर्वायेण जाहि तैरखिलैः सुरेश्वरैरिति रित्येतः जगती पतिः प्रभुश्चातो रामो बभूव रामत्वेनावततार ॥ ६४ ॥ अवतरणमेव विशदयति । सद्गति । सरामः कश्यपस्य सकाशादिति गर्भाज्जन्मस्य स्वतस्याविवस्वतः सूर्यस्य तैर्विशेषभवर्यजातस्य दशस्य दननामिनः दशरथस्य भूभतः राज्ञः कौसल्यकानाम्निगृहे भार्यायामभूदाविर्भूतः । कथं भूतस्तदर्थिना पुत्रार्थिना इष्टः शो न पूजितः । दशरथैव स्वतन्मनुमियाहुः । तदुक्तामनपुराणे । 'भविष्यदंतरे भूत्वानुर्वै स्वतो भवान् । तव वंशे भवान्यंगरामो दाशरथिः स्वयम् । पुनर्दशरथो भूत्वा त्वमेवासि पितामहम् । महर्त्तपि ङदानेन मुक्तिस्ते भविता ध्रुवमिति । यदुत्तरकाण्डे पद्मपुराणवचनम् । तदसु । वसह च यदा वंशप रमित्यप्याहुः । पाद्मवचनम् । 'तस्या भूत्प्रथमं जन्म नमोः स्वायं भवस्य च । रघूणा मन्ये पूर्वजा दशरथो दक्ष भूत । द्वितीये बसुदेवो भूद्गुणानामन्येषु नरिति ॥ ६५ ॥ जातसृष्टिमाह । तदाज्ञयेति । तस्य भूतः रामस्य परैर्वैकेचनपूवैकेचनपश्चादापि वानरेष्वथानरेषु बभूविर । रामेणैव कार्यसिद्धेर्देवानामवतरणं किमर्थमित्यत आह । उरुगुणस्य रामस्य नि

इमौ च रक्षोधिपती वरोद्धतौ जाहि स्वर्वायेण नृपु प्रजातः ॥ इतीरिते तैरखिलैः सुरेश्वरैर्बभूव रामो जगतीपतिः प्रभुः ॥ ६४ ॥ स कश्यपस्यादिति गर्भजन्मनो विवस्वतस्तंतुभवस्य भूभूतः ॥ गृहे दशस्य दननामिनो भूत्कौसल्य कानाम्नि तदर्थिनेष्टः ॥ ६५ ॥ तदाज्ञया देवगणा बभूविरै परैव पश्चादपि तस्य भूभूतः ॥ निषेवणा योरुगुणस्य वानरेष्वथो नरेष्वेव च पश्चिमोद्भवाः ॥ ६६ ॥ स देवतानां प्रथमो गुणाधिको बभूव नाम्ना हनुमान्प्रभंजनः ॥ स्वयं भूवः केसरिणो गृहे प्रभूर्बभूव वाली स्वत एव वामवः ॥ ६७ ॥ सुग्रीव आसीत्परमेष्ठितेजसा युतो रविः स्वात्मत एव जांबवान् ॥ य एव पूर्व परमेष्ठिवक्षस्वगुद्भवो धर्म इहास्यतो भवत् ॥ ६८ ॥

षेवणायेति । कुत्र पूर्वकुत्रपश्चाज्जाता इत्याशंकायामाह । वानरेष्विति । नरेषु इत्यनुवर्तते ये पश्चिमोद्भवस्ते नरेष्वेवेति ते वानरेषु पूर्वोद्भवा इत्यर्थोऽस्ति । ॥ ६६ ॥ केकुत्रजाता इत्यत आह । सद्गति । देवानां प्रथम आद्यः गुणाधिकः प्रभुः सः प्रभंजनो वायुः केसरिणः मत्स्यप्रवरावतारभूतकेपे गृहे भार्यामंजनायां । स्वस्माद्वायोरेव संभवे यस्य सः हनुमान्नि तिनान्ना बभूव । अंजनापसरा इत्युक्तं संग्रहणमायणे । 'अंजनात्वेन सजाता मंजुला पूजकस्थली'ति । स्वत एव स्वस्मादेव वासवः वाली बभूव ॥ ६७ ॥ रविः परमेष्ठिनः ब्रह्मणस्तेजसा वैशेन युतः स्वात्मतः स्वस्मादेव सुग्रीव आसीत् । जांबवानासीत् । अत्रापि परमेष्ठितेजसा युत इत्येतदन्वयेत्यमियाहुः । जांबवान्युर्वैकः कस्मात्कुत्रजात इत्यत आह । य एवेति । यः पूर्व परमेष्ठिवक्षस्वगुद्भवः धर्मः स इह जांबवदवतारो आस्यतो मुखतोऽभवत् ॥ ६८ ॥



उक्तमेवार्थविवरणपूर्वकमाह । यद्वति । यःसूर्यासंज्ञायापुनर्जातः ब्रह्मणोजातत्वात्पुनरित्युक्तं नास्नायमः । दक्षिणदिक्पालकआसीत् । सजां ववान्देवताकार्यदर्शिनारव  
 यंभुवामुखतःपुरैवसृष्टः ॥ ६९ ॥ ब्रह्मोद्भवउतानंतरमस्यब्रह्मणःसुनोत्रैरभूत्सः सोमएवांगदोजातः । वृहस्पतिस्तारजातः । उतशक्रस्यभार्यैवशचीतारावभव ॥ ७० ॥  
 तयोःपूर्वोत्पत्तिकथनपूर्वकमिदानींतनोत्पत्तिमाह । वृहस्पतिरिति । ब्रह्मसुतोपिवृहस्पतिःब्रह्मोद्भवस्यागिरसःऋषेःसुतोऽभवत् । ब्रह्मसुतत्वमेतस्यकथमित्यतआह । पूर्व  
 मिति । पूर्वशच्यासहैवब्रह्ममनसोभिजातःअतस्तत्सुतइतिभावः । मरीचजःकथ्यपस्तस्यपुलोन्नःपुत्रीजाता ॥ ७१ ॥ सएवदेवगुरुर्वृहस्पतिःस्वसंभवः । स्वस्मादेवसंभ  
 वीयस्यसःशच्यासहैवानरोभूत् । वरुणःसुषेणअभूत् । तावथ्विनौमैदश्वविदिदश्ववभवतुः ॥ ७२ ॥ तयोःपूर्वजन्मकथनपूर्वकंविशेषमाह । ब्रह्मोद्भवौपुनरेवसू

य एव सूर्यात्पुनरेव संज्ञया नाम्ना यमो दक्षिणदिक्प आसीत् ॥ स जां ववान्देवतकार्यदर्शना पुरैव सृष्टो मरुतःस्वयं  
 भुवा ॥ ६९ ॥ ब्रह्मोद्भवः सोम उतास्य सुनोत्रैरभूत्सोऽंगद एव जातः ॥ वृहस्पतिस्तार उतो शची च शक्रस्य भार्यैव  
 बभूव तारा ॥ ७० ॥ वृहस्पतिर्ब्रह्मसुतोऽपि पूर्व सहैव शच्या मनसोभिजातः ॥ ब्रह्मोद्भवस्यागिरसः सुतोभून्मरीच  
 जस्यैव शची पुलोन्नः ॥ ७१ ॥ स एव शच्या सह वानरोभूत्स्वयंभुवो देवगुरुर्वृहस्पतिः ॥ अभूत्सुषेणो वरुणोऽ  
 श्विनौ च बभूवतुस्तौ विविदश्व मैदः ॥ ७२ ॥ ब्रह्मोद्भवौ तौ पुनरेव सूर्याद्भवतुस्तत्र कनीयसस्तु ॥ आवेश एन्द्रो  
 वरदानतोभूततो बलीयान्विविदो हि मैदात् ॥ ७३ ॥ नीलोग्रिामीत्कमलोद्भवोत्थः कामः पुनः श्रीरमणाद्रमायां ॥  
 प्रद्युम्ननामाभवेदेवमिशात्स स्कंदतामाप स चक्रतां च ॥ ७४ ॥ पूर्वं हरेश्चक्रमभाद्धि दुर्गा तमस्थिता श्रीरिति यां  
 वदंती ॥ सत्वात्मिका शंखमथो रजस्था भूनामिका पद्ममभूद्दरोहि ॥ ७५ ॥

यार्द्धमभवत् । तत्रतयोर्मध्यकनीयसःवरदानतएन्द्र  
 आवेशअभूत् । ततआवेशात्कारणात्मैदाद्विविदोवलवान्हि ॥ ७३ ॥ कमलोद्भवोब्रह्मातस्मादुत्थःअग्निःनीलअसीत् । कामाद्वतारंतत्पूर्वोत्पत्तिकथनपूर्वकमाह । का  
 मदस्यादिना । कमलोद्भवोत्थइत्येतदावर्तनीयं । कमलोद्भवोत्थःकामःपुनःश्रीरमणात्कृष्णाद्रमायांरुक्मिण्यांप्रद्युम्ननामाभवत् । एवमिशात्कुरुद्रात्सःकामःस्कंदतामाप ।  
 सःकामश्चक्रतां चक्राभिमानित्वंचक्रशब्दवाच्यत्वमाप ॥ ७४ ॥ चक्राभिमानिप्रसंगादायुधाभिमानिनआह । पूर्वमिति । तमस्थितातमोभिमानिनिदुर्गापूर्वहरेश्चक्रमभू  
 त् । चक्राभिमानिनीचक्रान्नीचाभूत् । एवंसर्ववज्ञेयं । यांश्रीरितिब्रह्मसत्त्वात्मिकाशंखमभवत् । अथोरजस्थारजोभिमानिनीभूनामिकाहरेःपद्ममभूद्धि ॥ ७५ ॥



चतुर्मातृहरिरेवजातइति । धुष्टानानिग्रहायां चतुर्मातृजनार्दनः । जातोरेधुकुलेराजनपुत्रोदशरथस्य नु । अंशेनवासुदेवस्य जातो रामो महायशः । संकर्षणस्य चांशेन लक्ष्मणः परवीरहा । प्रद्युम्नस्य तथांशेन भरतो धर्मवत्सलः । अनिरुद्धस्य चांशेन शत्रुघ्नस्तु महाबलः । इत्यनेन चतुर्मातृहरिरामादिजातइति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेरभिप्रायमाह संकर्षणेति । तेषु लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नेषु आवेशमादाय तदुक्तिर्घटतइति भावः । आवेशप्रसंगादनुक्तमावेशमाह । इन्द्रइति । इन्द्रअंगदे आविष्टः ततः इन्द्रावेशास्संगदः शश्वन्नितांतं बलीवभूव ॥ ८० ॥ आवेशप्रसंगादेकोक्त्या विशेषवेशिन आह । यद्वति येन्ये सहस्रशः बलाधिकाः धर्मप्रधानाः गुणप्रधानाः कृतवीर्यजाद्याः सहस्राजुनाद्याः सति । ते सर्वे हरेः संनिधिभावः संनिधानेन युक्ताः ॥ ८१ ॥ रमावतारमाह । स्वयमिति । अनपमा असदृशायास्मासा बिदेहराजस्य जनकस्य यज्ञभूमौ सीरत एव रामार्थं सीतेति जाता । ततः सा सीता तस्यैव

संकर्षणाद्यैस्त्रिभिरेव रूपैराविष्टासीत्त्रिषु तेषु विष्णुः ॥ इन्द्रो गदे चैव ततो गदो हि बली नितांतं स बभूव शश्वत् ॥ ८० ॥ येन्ये च भूपाः कृतवीर्यजाद्या बलाधिकाः संति सहस्रशोपि ॥ सर्वे हरेः सन्निधिभावयुक्ताः धर्मप्रधानाश्च गुणप्रधानाः ॥ ८१ ॥ स्वयं रमा सीरत एव जाता सीतेति रामार्थमनपमा या ॥ विदेहराजस्य हि यज्ञभूमौ सीतेति तस्यैव ततस्तु साभूत् ॥ ८२ ॥ इत्यादिकल्पेऽपि एष सर्गो मया समस्तागमनिर्णयेन ॥ सहानुसर्गः कथितोत्र पूर्वो यो यो गुणैर्नित्यमसौ वरो हि ॥ ८३ ॥ पाश्चात्यकल्पेष्वपि सर्गभेदाः श्रुतौ पुराणेष्वपि चान्यथोक्ताः ॥ नोक्तं बहुतुः प्रथमत्वमेषु विशेषवाक्यैरवगम्यते तत् ॥ ८४ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये सर्गानुसर्गप्रादुर्भावनिर्णयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

जनकस्यैव सुतेति प्रासिद्धाभूत् ॥ ८२ ॥ उपसंहारव्याजेन यं सृष्टिस्तारम्यज्ञापिकेत्याह । इत्यादिति । आदिकल्पेऽपि स्थितः जातः समस्तागमानां निर्णयेन निर्णयहेतुना निर्णयकरणार्थमिति भावः । निर्णयात्मकइति कथितं । तत्र न चैकेन छंदोभंगः निर्णयात्मकः निर्णयजनकः । सर्गस्तत्त्वसर्गः ब्रह्मांडांतर्गतः अनुसर्गो गण्डांतः सृष्ट्या सहितः । मया इत्येवं कथितः अत्र तत्त्वसृष्टिपादसृष्ट्या चोक्तः पूर्वः पूर्वोपपन्नः । असावसौ गुणैः नित्यवरो हि । अंदांतर्गो नुसर्गइत्यत्र महदाद्यं इवांतर्गतसगाडवक्षणस्तयः । अनुसर्गइति प्रोक्तं इति वचनंचात्रमानं ॥ ८३ ॥ पूर्वश्रवणपश्चादित्यादिना यदुक्तं तदप्युपसंहरति । पाश्चात्येति । पाश्चात्यकल्पेषु पाञ्चकल्पोतिरिक्तावांतरकल्पेषु । श्रुतौ श्रुतिपुराणव्यापसर्गभेदाः ।

अन्यथाआदिकल्पोदितविसर्गवैपरित्येन उक्ताः कथिताः । एषु पाश्चात्यकल्पेषु प्रथमत्वं आदौ जननमुत्कृष्टहेतुत्वं तत्त्वकारणं नन्वेवेचे निर्णयः कथमित्यत आह । विशेषेति । विशेषवाक्यैर्विशेषप्रमाणैस्तत्प्रमेयं तारतम्यादि । अवगम्यते ज्ञायते ॥ ८४ ॥ ॥ यंगं गाजमदक्षि जान्वयभवादिद्विद्विरण्यामिथात्वं त्रप्रापजनादनं शमदमः स्वाध्याय संपद्युतात् ॥ पूर्वतत्स्थकृतौ तत्तां सुखकारो व्यायस्तृतीयः शुभः श्रीमद्भारतभावनिर्णयपदार्थो दीपिकायामगात् ॥ ३ ॥ इति श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयस्य टीकायां जनार्दनभट्टविरचितायां पदार्थदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीगुरुस्थोत्रमः ॐ नारायणं पूर्णगुणैकदेहं जन्मादिसृज्जानविमुक्तिहेतुं ॥ विश्वस्य भक्तैरसौ ख्यदुःखसद्देतुमोऽश्रितं तनमामि ॥ १ ॥ नमामि नीलांबुदं कांतिकांतं व्यास  
निरस्ताखिलदोषपुंजं ॥ ज्ञानादिद्वंद्वत्वादिवादिभ्यः सत्कर्तृमुद्राभययुक्तहस्तं ॥ २ ॥ जयति श्रीमदानंदतीर्थमातृदचंडगौः ॥ यत्संपर्कः सतामोहशर्वीसमदीदलत् ॥ ३ ॥  
गुरुत्वाभारतार्थनिर्णयस्य प्रदीपिका ॥ वेदांगतीर्थसद्व्याख्यामाश्रित्य क्रियते मया ॥ ४ ॥ महाभारततात्पर्यानिर्णयस्य प्रदीपिकां ॥ कर्तुमुद्योगिनः सन्तः क्षान्द्युतमम  
दुर्नयं ॥ ५ ॥ कश्चिन्मध्यगुरोश्चिन्तितः कर्तव्यमदाग्रहः ॥ खद्योतरोचिषाकोपि विभक्तं कर्तुमीहते ॥ ६ ॥ श्रीमद्भगवानाचार्यः अवतीर्णस्य हरेर्भक्ताभक्तज्ञानमोहदामद्रुत  
लीलां समासतो वक्तुं बालकांडकथामाह । अथेत्यादिना । अथावतारानंतरं चतुराः कुशलाः कुमारः अभ्यवर्धन अभ्यवर्धत वृधवृद्धावित्यस्य च क्षिब्धवातोऽङ्कत्तरणादनुदा  
त्तप्रयुक्तात्मनेपदस्यानित्यत्वाः स्फायाविमोक्तसंधौ तिप्रयोगोच्चाभयपदवेपियो योत्र परस्मैपदप्रयोगः स नरामगामिफलं किं त्वन्यगामितीति सूचयति । ननु शब्दैकप्रकारस्य रा

ॐ अथाभ्यवर्धश्चतुराः कुमारानृपस्य गेहे पुरुषोत्तमाद्याः ॥ नित्यप्रवृद्धस्य च तस्य वृद्धिरपेक्ष्यलोकस्य हि मंद  
दृष्टिः ॥ १ ॥ निरीक्ष्य नित्यं चतुरः कुमारान् पिता मुदं संततमाप चोच्चं ॥ विशेषतो राममुर्वेदुर्विबभवेक्ष्य राजा  
कृतकृत्य आसीत् ॥ २ ॥ तन्मातरः पौरजना आम्रात्या अंतःपुरा वैषयिकाश्च सर्वे ॥ अवेक्षमाणाः परमं पुंमांसं  
स्वानंदतृप्ता इव संबभूवुः ॥ ३ ॥ ततः सुवंशे शशिनः प्रसूतो गाधीति शक्रस्तनुजोऽस्य चासीत् ॥ वरेण विप्रवत्  
मवाप योसौ विश्वस्य मित्रं स इहाजगाम ॥ ४ ॥ तेनार्थितो यज्ञरिरक्षयैव कृच्छ्रेण पित्रास्य भयाद्विसृष्टः ॥ जगाम  
रामः सह लक्ष्मणेन सिद्धाश्रमं सिद्धजनाभिवंद्यः ॥ ५ ॥

मस्य वृद्धिः कथमुक्तेत्यत आह नित्येति तस्य रामस्य वृ  
द्धिः लोकस्य मंददृष्टिं अल्पज्ञानमपेक्ष्य उक्तेति शेषः । मंदेत्यस्य भाषितपुंस्त्वाद्धस्वता ॥ १ ॥ पिता दशरथः चतुरः चतुःसंख्याकान् नित्यनिरीक्ष्य संततमविच्छिन्नमित्यर्थः । मुदं  
उच्चं यथास्यात्तथा आप कृतकृत्यं भगवत्प्रीतिरुद्धमन्येन सतथा ॥ २ ॥ तेषां रामादीनां मातरः पौरजनाः पुरसं वं धिनः अंतःपुराः अंतःपुरे वर्तमानाः ह्ययादयः विषये भवाः वैषयि  
काः राष्ट्रस्थाः स्वानंदेन तृप्ता इव मुक्ता इवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ शशिनः सुवंशेयः शक्रः गार्धातिगाधिनामाराजा स नृप्रसूतः जज्ञे । अस्य गाधि राजस्य यः तनुजः पुत्रः आसी  
त्योसौ गाधिनस्तनुजः क्षत्रत्वे पित्रेण ब्रह्मरेण भूतवत्त्वे वरं राजन्यामहं ब्राह्मणस्त्विति । तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामह इति गदापर्ववचनात् । विप्रत्वं अपा वि  
श्वस्य मित्रं विश्वमिन् भूतो विश्वमित्रः ततः श्रीरामप्रादुर्भावांतरं इह दशरथगृहं प्रत्याजगामेत्यन्यत्र ॥ ४ ॥ तेन विश्वमित्रेण यज्ञस्य स्वयज्ञस्य रिरक्षारक्षितुमिच्छातया दश  
रथः अर्थितो याचितः अस्य विश्वमित्रस्य भयात्क्षोभमयात् । अस्य रामस्य पित्रा कृच्छ्रेण रामवियोगो भवतीति कष्टेन विसृष्टः प्रेषितोरामः सिद्धानां योगिनाम् ॥ ५ ॥





श्रीगुरुभ्योनमः ॐ नारायणं पूर्णगुणैकदेहं जन्मादिसंज्ञानाविमुक्तिहेतुं ॥ विश्वस्य भक्तेरसौ ख्यदुःखसद्देतुमोक्षवितनं मामि ॥ १ ॥ नमामि नीलांबुदं कांतं व्यास  
निरस्ताखिलदोषपुंजं ॥ ज्ञानादिदंब्रह्माशिवादिकेभ्यः सत्तर्कमुद्राभययुक्तहस्तं ॥ २ ॥ जयति श्रीमदानंदतीर्थमार्तंडचंडगौः ॥ यत्संपर्कः सतां मोहशर्वीसमदीदलत् ॥ ३ ॥  
गुरुन्नत्वाभारतार्थनिर्णयस्य प्रदीपिका ॥ वेदांगतीर्थसद्व्याख्यामाश्रित्य क्रियते मया ॥ ४ ॥ महाभारततारपथनिर्णयस्य प्रदीपिकां ॥ कर्तुमुद्योगिनः संतः शान्त्युत्तम  
दुर्नयं ॥ ५ ॥ कश्चिन्मध्वगुरोः शक्तिः क्रतुर्दर्थे मदाग्रहः ॥ खद्योतरोचिषाकोपि विभातं कर्तुमीहते ॥ ६ ॥ श्रीमद्भगवानाचार्यः अवतीर्णस्य हरेर्भक्ताभक्तज्ञानमोहदाम्भुत  
लीलां समासतो वक्तुं बालांडकथा माह ॥ अथेत्यादिना ॥ अथावतानंतरं चतुराः कुशलाः कुमारः अभ्यवर्धन अभ्यवर्धत वृधवृद्धावित्यस्य च क्षिब्धयोः ङित्करणानुदना  
त्प्रयुक्तास्तेन पदस्यानित्यत्वात्स्फाया विमोक्षसंधौ तिप्रयोगोच्चाभयपदत्वेऽपि यो यत्र परस्मैपदप्रयोगः स न रामगामिफलं किं त्वन्यगामितीति सूचयति ॥ ननु शब्देकप्रकारस्य रा

ॐ अथाभ्यवर्धश्चतुराः कुमारानृपस्य गेहे पुरुषोत्तमाद्याः ॥ नित्यप्रवृद्धस्य च तस्य दृढिरपेक्ष्यलोकस्य हि मंद  
दृष्टिः ॥ १ ॥ निरीक्ष्य नित्यं चतुरः कुमारान् पिता मुदं संततमाप चोच्चं ॥ विशेषतो राममुखेदुर्विवमवेक्ष्य राजा  
कृतकृत्य आसीत् ॥ २ ॥ तन्मातरः पौरजना आमृत्या अंतःपुरा वैषयिकाश्च सर्वे ॥ अवेक्षमाणाः परमं पुंमांसं  
स्वानंदतृप्ता इव संभवुः ॥ ३ ॥ ततः सुवंशे शशिनः प्रसूतो गाधीति शक्रस्तनुजोऽस्य चासीत् ॥ वरेण विप्रत्रव  
मवाप योसौ विश्वस्य मित्रं स इहाजगाम ॥ ४ ॥ तेनार्थितो यज्ञरिक्षयैव कृच्छ्रेण पित्रास्य भयाद्विसृष्टः ॥ जगाम  
रामः सह लक्ष्मणेन सिद्धाश्रमं सिद्धजनाभिवंद्यः ॥ ५ ॥

मस्य वृद्धिः कथमुक्तेत्यत आह नित्येति तस्य रामस्य वृ  
द्धिः लोकस्य मंददृष्टिं अल्पज्ञानमपेक्ष्य उक्तेति शेषः ॥ मंदेत्यस्य भाषितं पुंस्त्वाद्ध्रस्वता ॥ १ ॥ पिता दशरथः चतुरः चतुः संख्याकान् नित्यं निरीक्ष्य संततमविच्छिन्नमित्यर्थः ॥ मुदं  
उच्चं यथास्यात्तथा आप कृतकृत्यं भगवत्प्रतीकृद्धमौयेन स तथा ॥ २ ॥ तेषां रामादीनां मातरः पौरजनाः पुरसंवाधिनः अंतःपुराः अंतःपुरवर्तेमानाः ह्ययादयः विषये भवन्नाः वैषयि  
काः राष्ट्रस्थाः स्वानंदेन स्वरूपानंदेन तृप्ता इव मुक्ता इवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ शशिनः सुवंशेयः शक्रः गार्धोतिगाधिनामाराजा स न प्रसूतः जज्ञे ॥ अस्य गाधि राजस्य यः तनुजः पुत्रः आसी  
त्योसौ गाधिनस्तनुजः क्षत्रत्वेऽपि वरेण ब्रह्मवरेण स तु वरेवराज न स्याम हं ब्राह्मणस्त्विति ॥ तथेति चात्र वादब्रह्मासर्वलोकपिता मह इति गदापर्ववचनात् ॥ विप्रत्वं अपा वि  
श्वस्य मित्रं विश्वमित्रभूतो विश्वमित्रः ततः श्रीरामप्रादुर्भाधानंतरं इह दशरथगृहं प्रत्याजगामेत्यन्यत्र ॥ ४ ॥ तेन विश्वामित्रेण यज्ञस्य स्वयज्ञस्य रिक्षारिक्षितमिच्छतया दग्धा  
रथः अर्थितो याचितः अस्य विश्वामित्रस्य भयात्क्षोभभयात् अस्मरामस्य पित्रा कृच्छ्रेण रामवियोगो भवतीति कष्टेन विसृष्टः प्रेषितोरामः सिद्धानां योगिनाम् ॥ ५ ॥

सलक्ष्मणः सरामः ऋषेः विश्वामित्रस्य केवलमनुग्रहार्थमुनिताः विश्वामित्रात् अस्त्राणि अवाप । अस्त्रमिति जातावेकवचनं अस्त्ररूपाः भन्त्रदेवताः ब्रह्ममुखाः प्रकटाः प्रत्यक्षा भूताः संततरां समेत्य वंदिरे ॥ ६ ॥ ननु रामः जुगप्सितस्त्रीवधरूपकमकुतश्चकारेत्यत आह । ब्राह्मिनि । न अन्यः अनन्यस्तस्माद्रामादनन्यः अभिन्नाः रामादनन्यो राम एवेत्यर्थः । तस्यैव वध्याविधाहो यद्वा अन्यैर्वध्या अन्यवध्यान अन्यवध्या अनन्यवध्या । तस्माद्रामादनन्यवध्यातया तदन्येनावध्यामिति भावः । तदिति भिन्नवापदं लोकोपद्रवत्वेन प्रसिद्धां ताटकामिति । ईशानस्य शिवस्य गिरावाक्येन वरेणेत्यर्थः । विमृत्युं अवध्यं सुबाहुना मकराक्षं निहत्य मुनेर्यज्ञं रक्ष ॥ ७ ॥ विरिचस्य वचोमानया नो राम शरेण मारीचं अणवै अक्षिपन् प्रास्यत् मानयान इत्युक्तं स्पष्टयति । अवध्यतेति तेन विरिचनस्त्यमारीचस्य राज्ञ्यां चरितितथा नराक्षसान् ॥ ८ ॥ तदा विश्वामित्रयज्ञसमाप्ति समये विदेहेन जनकेन सर्वशः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च मुतायाः सीतायाः स्वयंवरो विधापितः श्रावित इत्यर्थः । दूतैरिति शेषः भेरीताडनेन वा स्वनगरे भेरीताडनेन हते सति तत्रत्याः

अनुग्रहार्थं स ऋषेरवाप सलक्ष्मणोस्त्रं मुनितो हि केवलं ॥ वंदिरे ब्रह्ममुखाः सुरेशाः तमस्त्ररूपाः प्रकटाः समेत्य ॥ ६ ॥ अथो जघानाशु शरेण ताटकां वराद्विधातुस्तदनन्यवध्यां ॥ ररक्ष यज्ञं च मुनेर्निहत्य सुबाहुमीशानगिरा विमृत्युं ॥ ७ ॥ शरेण मारीचमथार्णवे क्षिपद्रचो विरिचस्य तु मानयानः ॥ अवध्यता तेन हि तस्य दत्ता जघान चान्यात्रजनीचरानथ ॥ ८ ॥ तदा विदेहेन मुतास्वयंवरो विधोपितो दिक्षु विदिक्षु सर्वशः ॥ निधार्य तद्वाधिमुता नयायी ययौ विदेहाननुजानयातः ॥ ९ ॥ अथो अहल्यां पतिनाभिशात् प्रवर्षणादिद्रुकताच्छलीकृतां ॥ स्वदर्शनान्मानुषतामपेतां मुयोजयामास स गौतमेन ॥ १० ॥

अन्यदेशं भूपानांगूढपुरुषाः स्वस्वभूमेऽप्युवाता प्रषयतांति भावः । तदिदोषाणां निवारणं अवधार्य । गाधिसुतं विश्वामित्रं अनयात्यनुगच्छतीति गाधिसुतानुयायी । अनुजेन लक्ष्मणेन अनुयातः । अनुगतो रामः विदेहान् विदेहविषयानुयायी ॥ ९ ॥ अथो आश्रमाभिर्गमनानंतरं सरामः इंद्रेण कृतात्प्रवर्षणात्तस्य पार्कतकारणात् पतिनाभिशात्गौतमेन मुतां शिलीकृतां पापान्त्वंप्रापितां स्वदर्शनात्मानुषतामनुष्यस्वरूपतां उपेतां प्राप्तां अहल्यां अहल्यानां गौतमतमपत्नीं गौतमेन सुयोजयामास । पतिनाभिशातमित्यत्र 'सर्वविधयः छंदसि विकल्प्यन्ते' इत्यनेन समासाभावेऽपि धिसंज्ञा इदमेवोक्तं भवतिः समासत्वे 'स्यत्रपदमंजरीकारेण अथकथनं' इत्येते प्रव्रजितेच्छीवेथपतितेपतौ । पंचस्वापसुनारीणां पतिरन्यो विधीयते । छंदोऽवतः ऋषयः कुर्वतीति कोचिपतिशब्दस्य संबन्धि शब्दत्वात्तेन सांघे प्रापितेन अहल्यापदेन योजनीयं पतिशब्दस्य षष्ठीयुक्तत्वात् । षष्ठीयुक्तः छंदसिबे' तिवाधिसंज्ञायाह । अत्रेदं चित्यं षष्ठीयुक्तः छंदसिबे' तिसूत्रश्रमणेषु षष्ठीयोगवृत्तिसंज्ञात्

पितं काशिकाकारेण षष्ठीयुक्तं छंदसिबे'ति सूत्रे 'भयापत्या जरदष्टिर्यथास' इति प्रत्युदाहरणं अन्यथा तत्रापि अर्थद्वारा षष्ठीयोगस्य विद्यमानत्वा न्मयापत्येति प्रत्युदाहरणमसंगतं स्यात् । छंदस्त्वंचास्य ग्रंथस्य इतिहासपुराणः पंचमो वेदानां वेद इति वेदत्वेन परिगृहीत इतिहासपुराणाय शेषसदागमार्थानां यत्कत्वेन छंदस्तुल्यत्वात्सिद्धं ॥ १० ॥ ननु शिलीकृता किमर्थं योजितवानित्यत आह । बलमिति । राम इत्यध्याहारः । स इत्यनुवर्तते वा । स इत्यनुवर्तते वा । स्वभक्तेरधिकं प्रायश्चित्तादधिकं बलं सामर्थ्यमद्भक्तिः पुंसां प्रमादेन कृतमतमपराधविना शयतीति प्रकाशयन् अन्यस्मिन् भक्तिर्यस्याः सा अन्यभक्तात अन्यभक्ता अनन्यभक्तातां तथेति । नारीकरणत्वे हेतुगर्भा विशेषणमेतत् । निदेशेषु देवेषु अतुल्यमनुग्रहं प्रकाशयन्त्यनेन अन्योपि हेतुः सूचितः । सुरेशोति । सुरेशस्यैन्द्रस्याकांक्षया मत्संबंधाच्छिलीभूतायाः मानुषत्वं स्यादिति सुरेशेच्छा हेतुना च देवानां मनोभीष्टकर्तृत्वात् देवेष्वतुल्यानुग्रहः प्रकाशितः । नारीविधाय अहल्यामिशेषः । तया अहल्या ॥ ११ ॥ श्यामः श्यामवर्णश्चासावदातो निर्मलश्च तस्मिन् । 'अवदातः स्मिते गौरे' इति यादवः । यद्वा श्यामेष्वव

बलं स्वभक्तेरधिकं प्रकाशयन्ननुग्रहं च त्रिदशेष्वतुल्यम् ॥ अनन्यभक्तां च सुरेशकाक्षया विधाय नारीं प्रययौ तया  
चित्तः ॥ ११ ॥ इयामावदाते जगदेकसारे स्वनंतचंद्राधिककांतिकांते ॥ सहानुजे कर्मकबाणपाणौ पुरौ प्रविष्टे तनु  
षुर्विदेहजाः ॥ १२ ॥ पपुर्नितांतं सरसाक्षिभृगैर्वराननाब्जं पुरुषोत्तमस्य ॥ विदेहनारीनरवर्यसंधा यथा महापौ  
रुषिकास्तदंघ्रिं ॥ १३ ॥ तदा विदेहः प्रतिलभ्य रामं सहस्रेनैत्रावरजं गविष्ठं ॥ समर्चयामास सहानुजं तं ऋषिं  
च साक्षाज्ज्वलनप्रकाशम् ॥ १४ ॥

दशदोषविनिर्मुक्तः श्यामइन्द्रमणिः स्मृत इत्याभिधानात् । जगति एकसारे बलादिना मुख्यश्रेष्ठे शोभमानेभ्यः अनन्तचंद्रभ्यः अधिककांत्या कतिमतो हरे कामुकवाणौ पाण्योर्य  
स्थितिव्याधिकरणबहुव्रीहिः ॥ १२ ॥ विदेहाः विदेहनगरस्थाः ते च तेनारिनरायतेषु वर्या उत्तमाः मनुष्योत्तमा इत्यर्थः । तेषां संघाः सरसैः स्नेहमहितैः । यद्वा बाह्यार्थविषयकमनोविका  
रोत्कर्षैरसः बाह्यार्थलंबनोपस्तुविकारोमानसोभवेत् । सभाबकथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षैरसः स्मृत इत्यभिधानात् । अक्षिभृगुः पुरुषस्य इमे पौषिकाः महातश्च ते पौषिकाश्चेति वि  
ग्रहः । हरिभक्ताः तदंघ्रिहारि चरणब्जं सरसैः स्नेहसहितैः भृगैः अब्जयथा तथा पपुः सादरमवलोकितवन्त इति संबन्धः ॥ १३ ॥ तदा पुरप्रवेशसमये विदेहोजनकः गविष्ठमित्यलुक् गवि  
तिष्ठतीति विग्रहः । भुव्यवतीर्णमित्यर्थः । सहानुजं सहस्रेन त्रैस्यैद्रस्यावरजं वामनस्वरूपं तरंगं प्रति लभ्यसमर्चयामास । पुनार्थपयोव्रतादिना तोषितो वागमनः स्वयं रामो भूदिति भावः ।  
बलिः सहस्रेन त्रैवरजं वामनमिवैर्यथाहारेण दृष्टांतं बायो ज्यं अत्रोपमालुक् साक्षात्केवलं ज्वलनवदशिवत्प्रकाशो यस्य स तथा । तं कर्षिचमहागतिं विश्वमित्रं समर्चयामास ॥ १४ ॥

रूपेण न वावरोत्यस्य स तथा तं असदृशरूपमिति यावत् । जामातरमेने अवेत् अस्मै जनकाय ॥ १५ ॥ स जनकः एनं विश्वामित्रं अत्रामार्थकन्याप्रदानविषये अथापि एवमपि पुरस्तात्पूर्वमेव मेमया सुताप्रदानाय यथा दृशी प्रतिज्ञा कृता तथा तादृशी प्रतिज्ञा शृणुष्वेत्याहेति संबधः ॥ १६ ॥ वयुधस्याबातौ धृततेन तथा चेतसा अतः करणेन तपश्चर्यां सरुद्रः पिनाकिनं ऋतेरुद्रं विना अचाल्य इदं पुरः स्थितं धनुः ॥ १७ ॥ वासवे नंद्रेण सहिता देवा दयः धनुश्चालयितुं नालं स मर्यादाः नराः कुतः न समर्था इत्यर्थः । तर्हि तव किं कराः कथंचालयंतीत्यत आह । तद्वत् इति । किं कराः भद्रतयाः तस्य रुद्रस्य वरतः धनुश्चालनसामर्थ्यदानरूप वरतः सह एकत्र संभूय अनसंयक्ता कैटवैव अत्र मद्दृष्टेः प्रयासेन कर्तव्यं इति ॥ १८ ॥ शंकराद्धनुराप्यनृणां वीर्यपराक्षणे पराक्रमपराक्षणाधीनः स्थितः धृढ अवस्थानं इति धातुः । न तदेवेन स्थापित इत्यर्थः । ल्यप्प्रत्ययानुपपत्तेः । अहं यः पुमानिदं धनुः पूरयेत् सज्जी

मेने च जामातरमात्मकन्यागुणोचितं रूपनवावतारं ॥ उवाच चास्मा ऋषिर्ग्रतेजाः कुरुष्व जामातरमेन माश्रिति ॥ १५ ॥ स आह चैनं परमं वचस्ते करोमि नात्रास्ति विचारणा मे ॥ शृणुष्व मेथापि यथा प्रतिज्ञा सुताप्रदानाय कृता पुरस्तात् ॥ १६ ॥ तपो मया चोर्णमुमापतेः पुरा वरायुधावाप्तिधृतेन चेतसा ॥ स मे ददौ दिव्यमिदं धनुस्तदा कथं चनाचाल्यस्य ते पिनाकिनं ॥ १७ ॥ न देवदयोरगदेव गायका अलं धनुश्चालयितुं सवासवाः ॥ कुतो नरास्तद्वरतो हि किं कराः सहानसैवात्र कृषंति कृच्छतः ॥ १८ ॥ अधार्यमेतद्वनुराप्य शंकरादहं नृणां वीर्यपराक्षणे धृतः ॥ सुता धर्मेतां चकर प्रतिज्ञां ददामि कन्यां य इदं हि पूरयेत् ॥ १९ ॥ इतीरितां मे गिरमभ्यवेत्य दितेः सुता दानवयक्षराक्षसाः ॥ समेत्य भूपाश्च समीपमाशु प्रग्रह्य तच्चालयितुं न शंकुः ॥ २० ॥ संस्विन्नगत्राः परिवृत्तनेत्रा दशाननाद्याः पतिता विमूर्छिताः ॥ तथापि मां धर्षयितुं न शंकुः सुताकृते ते वचनास्त्वयं भूवः ॥ २१ ॥

कुर्यात्तस्मै कन्यां ददामीति एतां उक्ता प्रतिज्ञां सुतार्थसुताप्रदानार्थचकरुत बानसि देवेन धृतः स्थापितो हं धनुः प्राप्य प्रतिज्ञां चकारेति व । चकरोति लिट्युत्तमपुरुषैकवचनं । 'गलुजमेवेति' गित्वाभावपक्षे दृष्ट्यभावः ॥ १९ ॥ गिरं प्रतिज्ञारूपां वाचं अभ्यवेत्यज्ञात्वा समीपं धनुः समीपस्य तद्वनुः प्रगृह्य चालयितुं न शंकुः ज्ञात्वा न बभूवुः ॥ २० ॥ तर्हि किमभूदित्यत आह संस्विन्नोति । संस्विन्नानि सेवेदयुक्ता निगत्राणि येषां ते तथा । परिवृत्तनेत्राः । दशाननानि मुखानि यस्य स तथा वणः । तथापि पतिता अपि ते दशाननाद्याः सुताकृते स्वयं भूवः ब्रह्मणो वचनाद्वारूपवाक्यात्मां धर्षयितुं निग्रहणार्थं न शंकुः समर्थानवबभूवुः ॥ २१ ॥



वचनादिन्युक्तं विवृणोति । पुरेति । प्रसादितः प्रसन्नोऽहो ब्रह्माकाशश्चिपुमानेतत्तव कन्यकां बलात्नोपैति न प्राप्नोति । तदिच्छुभिः कन्यार्थिभिरेतवर्षणा नियहो न च नस्यादितिव मदात् ॥ २२ ॥ ततः पतनानंतरं नष्टः परिहृतः मदः गर्वो यथा तेषां । ते सर्वशः सर्वे पार्थिवाः भूपाः इतः स्वयंवरात् । ह्यस्तनैर्ब्रह्मविसे । यतो मे एतादृशी प्रतिज्ञा तः कारणात् अयं रामः मम मानसं ददामि कन्याय इदं हि प्रयेदिति मनो भाष्टुं परिपूर्णं कृत्वा कन्यायाणां तु स्वीकरोतु प्राप्ताकाले लोट् कन्यावरणं प्राप्तकालमित्यर्थः । मे मया अयमेवामेष्वर्थितः सीताप्रदानार्थमिष्टः ॥ २३ ॥ तथेति त्वदुक्तं करिष्यतीति मुनिनोक्तः स जनकः अनंतः शेषः तस्य भोगो देहः तेनोपमंसदं शत्रुः तद्धनुः अपूरयत् आ रोपयामास ॥ २४ ॥ अनंतरा घसा अनंताभीष्टा सिद्धिम तारामेण विकृष्यमाणं तद्धनुः अभज्यत भग्नमभूत् । तद्धनुर्मध्यगमस्य तत्त्वसिद्धिं बलं प्रसोद्धं संसमर्थं कृतः कार

पुरा हि मेऽदात्प्रभुरब्जजो वरं प्रसादितो मे तपसा कथंचन ॥ बलात्न ते कश्चिदुपैति कन्यकां तदिच्छुभिस्तेन च वर्षणेति ॥ २२ ॥ ततस्तु ते नष्टमदा इतो गताः समस्तशो ह्यस्तन एव पार्थिवाः ॥ ततो ममायं परिपूर्णं मानसं वृ णोतु कन्यामयमेव मोर्धितः ॥ २३ ॥ तथेति चोक्तो मुनिना स किं करिष्यतीति भोगोपमाश्चथानयत् ॥ समीक्ष्य तद्वामक रेण राघवः सलीलमुद्धृत्य हसन्नपूरयत् ॥ २४ ॥ विकृष्यमाणं तदनंतरा घसा परेण निःसीमबलेन लीलया ॥ अभज्य तासह्यममुष्य तद्वलं प्रसोद्धमीशं कुत एव तद्वेत् ॥ २५ ॥ स मध्यतस्तत्प्रविभज्य लीलया यथेक्षुदं शतमन्युं कुंज रः ॥ विलोकयन् च मृषैव स्थितः स लक्ष्मणः पूर्णतनुर्यथा शशी ॥ २६ ॥ तमब्जनेत्रं पृथुतुंगवक्षसं श्यामावदातं चल कुंडलोच्चलं ॥ शशक्षतोत्थोपमचंदनोक्षितं ददर्श विद्युद्दसनं नृपात्मजा ॥ २७ ॥ अथो कराभ्यां प्रतिगृह्य मालाम म्लानपद्मां जलजायताक्षी ॥ उपेत्य मंदं ललितैः पदैस्तां तदंस आसज्य च पार्श्वतोऽभवत् ॥ २८ ॥

णाद्भवेत् नभवेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ शतमन्युः शतक्रतुः तस्य कुंजरः एतावता ख्योगजः इक्षुदं डयथा तथेत्यर्थः । ‘क्रतौ क्रोधे तथा द्ये समन्युः शुब्दः प्रवक्ष्यत’ इत्यनेकार्थध्वनिप दमंजरी । ऋषेर्वक्त्रं मुखं विलोकयन् पूर्णतनुः षोडशकलापूर्णः शशीयथा तथा अवस्थितः ॥ २६ ॥ पृथुविशालं उत्तुंगं उच्चं वक्षो यस्येति विग्रहः । शशस्य मृगविशेषस्य क्षताच्छ छादित्वा तत्तुल्यस्य उत्पन्नस्य रक्तस्येति यावत् । ‘रुधिरैः सृग्लोहिताभ्ररक्तक्षतजशोणितमि’ त्यभिधानात् । उपमेन सदृशेन चंदनेन उक्षितं चर्चितं ॥ २७ ॥ अम्लानानि अशुष्यन्ति नूतनानीत्यर्थः पद्मानियस्याः सा तथा मालां प्रतिगृह्य ललितैर्मनोहरैः पदैः पादविक्षेपैर्मंदशनैः उपेत्य राममिति शेषः । तां मालां तदंसे रामस्कंधे आसज्य संस्थाप्य पार्श्वे तः रामस्य वामपार्श्वे अभवत् तत्स्थानित्यर्थः ॥ २८ ॥

आनंदनिधिं आनंदसमुद्रं सुखस्वरूपमित्यर्थः । रामं समालोक्य स्थितानामिति शेषः तेन समानकर्तृकत्वोपपत्तिः प्रमोदः संतोषः ॥ २९ ॥ रमेशे प्रकटमनुष्यप्रत्यक्षं यथास्यात्  
था लक्ष्म्यासीतया समते सति पित्रे रामस्य पित्रे दशदिक्षु यो यस्येति विग्रहः दशराथोऽेत्यर्थः । संप्रेषयामास दूतमिति शेषः । भूमिपः दशराथः तद्वृत्तं तद्वृत्तं तद्वृत्तं तद्वृत्तं तद्वृत्तं तद्वृत्तं  
त्वाचसपाथिवद्वितिरसिहे ॥ ३० ॥ आत्मजाभ्यां भरतशत्रुघ्नाभ्यां गजाश्चर्यं दनानि च पत्नयः पदातयश्च गजस्यंदनपति दंष्ट्रश्चेति एकवद्भावः । गजादियुक्तयस्त्वसेनयास  
हितः सराजाधातृजं ब्रह्मपुत्रं वसिष्ठं अग्रे प्रणिधाय पुरस्कृत्य यत्र मैथिलेन जनकः तत्र ययौ ॥ ३१ ॥ मुदं विभर्तौ तिमुदं भरः भोदं न मुदः प्रत्रयैकः संज्ञायाम् भूतवजो त्यत्र संज्ञायामि  
त्यस्य प्रापयिकत्वात् संज्ञायामपि विभर्तेः खच् तदंते अरुद्विषजंतस्येति मुमु संतोषधरः संतोषोपशोकाव । सदशराथः सुतं विवाहयामास विवाहवतंचकार । गगधिसुतेन अनुमो

ततः प्रमोदो नितरां जनानां विदेहपुर्यामप्रवत्समंतात् ॥ रामं समालोक्य नरेन्द्रपुत्र्या समेतमानंदनिधिं परेशं ॥ २९ ॥  
लक्ष्म्या समते प्रकटं रमेशे संप्रेषयामास तदाशु पित्रे ॥ विदेहराजो दशदिग्रथाय स तं निशम्याशु ततोष भूमिपः  
॥ ३० ॥ अथात्मजाभ्यां सहितः सभार्यो ययौ गजस्यंदनपतियुक्त्या ॥ स्वसेनयाग्रे प्रणिधाय धातृजं वसिष्ठमाश्वव  
स यत्र मैथिलः ॥ ३१ ॥ समैथिलेन नितरां समर्चितो विवाहयामास सुतं मुदं भरः ॥ पुरोहितो गगधिसुतानुमोदितो  
जुहाव वीङ्गं विधिना वसिष्ठः ॥ ३२ ॥ तदा विमानावलिभिर्न भस्तलं दिदृक्षतां संकुलमास नाकिनां ॥ सुरानका दु  
दुभयो विनेदिरे जगुश्च गंधर्ववराः सहस्रशः ॥ ३३ ॥ विजानमाना जगतां हि मातरं पुरार्थितुं नाययुत्र देवताः ॥  
तदा तु रामं रमया युतं प्रभुं दिदृक्षवश्चक्रलं नभस्तलम् ॥ ३४ ॥

दितः समंतः पुरोहितो वसिष्ठः । विधिना विवाहो माविधिना वीङ्गमित्यत्र देशकालाध्वगतव्याः कर्मसंज्ञाश्च कर्मणामित्येतेन कर्मसंज्ञा । जुहावलाजादिहोमं कारयामास । अथवा  
वीङ्गशब्देन देवताविवक्ष्यते वीङ्गं अग्न्याख्यं देवं जुहावप्राणायामोऽेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तदा विवाहो मसमये दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां नाकिनां देवानां विमानानां अवलिभिः पंक्तिभिः  
नभस्तलं आकाशस्थलं संकुलं आस । सुराणां आनकाः पटहाख्याः दुंदुभयः भेर्यः । भेरीपटहाख्यानकावित्यभिधानं । विनेदिरे शब्दं चक्रुः जगुश्च गगानं चक्रुः ॥ ३३ ॥ जगतां मा  
तरं सीतां विशेषेण जानमानाः हियस्मात्समादेवताः पुरास्वयं वरविशेषणकाले आर्थितुं सीतायाचनार्थं अत्र स्वयं वरं प्रतिनाययुः तदा विवाहकाले दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छन् नभस्तलं अलं  
पूर्णचक्रुः । अलं चक्रुः अलं कृतं चक्रुरिति वा ॥ ३४ ॥

पुरासागरजायाःसमुद्रकन्यकायाःलक्ष्याःस्वयंवरे । सुमानसानांशोभनमानसंयेषतितथातेषांसुमनसामित्यर्थः । तेषांवासमागमःयथाअभवत् तथातदारामस्यविवाह-  
कालेसर्वदिवौकसांदेवानांसमागमोभूत् दिवीतिशेषः । तथामुनीनांभूतांसहएकदाभुविसमागमोभूत् । यद्वा सर्वदिवौकसांलक्ष्मणादिरूपैःअवतीर्णानांदेवानांतथाभूम-  
द्भिःसहितानामुनीनां वसिष्ठविश्वामित्रादीनांच समागमोभूव्यभूत् ॥ ३५ ॥ राजीवसमाननेत्रःकमलसदृशनयनः पाणिप्रगृह्याविवाहंरुत्वा । पाणिग्रहोविवाहःस्यादिति  
हलायुधः । राजवभौ । तत्रतुल्यदृष्टांतमाह । यथेति । अमृतायैअमृतप्राप्त्यैअब्धेःक्षीरसमुद्रस्यमंथनेमथनकाले ॥ ३६ ॥ नृपःरमयासीतयासमेतविलोक्य मु-  
दारामायधनंददौ ॥ ३७ ॥ सजनकःपराध्याणिउत्तमानि ईशितुरित्यत्रसंप्रदानमविवक्षितंसंबंधमात्रविवक्षयाषष्ठौ तदावस्त्रादिदानकालेमुदैवसःजनकः । अवरजैभ्यः

यथा पुरा सागरजास्वयंवरे सुमानसानामभवत्समागमः ॥ तथा ह्यभूत्सर्वदिवौकसां तदा तथा मुनीनां सह भूभूतां  
भुवि ॥ ३५ ॥ प्रगृह्या पाणिं च नृपात्मजाया रराज राजीवसमाननेत्रः ॥ यथा पुरा सागरजासमेतः सुरासुराणां  
ममृताब्धिमंथने ॥ ३६ ॥ स्वलंकृतास्तत्र विचेरुंगना विदेहराजस्य हि याश्च योषितः ॥ मुदा समेतं रमया र  
मापतिं विलोक्य रामाय ददौ धनं नृपः ॥ ३७ ॥ प्रियाणि वस्त्राणि रथान्संकुंजराप्पराधर्यरत्नान्यखिलस्य चेति ॥  
ददौ च कन्यात्रयमुत्तमं मुदा तदा स रामावरजैभ्य एव ॥ ३८ ॥ महोत्सवं तं त्वनुभूय देवता नराश्च सर्वे प्रययुर्य  
थागतं ॥ पिता च रामस्य सतैः समन्वितो ययावयोध्यां स्वपुत्रीं मुदा ततः ॥ ३९ ॥ तदंतरे सोथ ददर्श भार्गवं स  
हस्रलक्षामितभानुदीधितिं ॥ विभासमानं निजरश्मिमण्डले धनुर्धरं दीप्तपश्चवायुधं ॥ ४० ॥

लक्ष्मणादित्रिभ्यःकन्यानांत्रयंचददौ ॥ ३८ ॥ यथासंतोषेणआगतंतथाप्रययुः । ततःपिताययौ ॥ ३९ ॥ सःदशरथःतदंतरेविदेहायोर्मध्येसहस्राणिचलक्षानिच  
अमिताश्चसहस्रलक्षामिताःतेचेतेभानवश्चतथातेषां दीधितिर्बिदाधितिर्यस्यसतथातं । निजस्वाभाविकंतच्चतद्रश्मिमण्डलंचकिरणमण्डलंचस्वाभाविकज्ञानमरीचिमंडलमि  
त्यर्थः । तस्मिन्विभासमानंप्रकाशमानंधनुःशार्ङ्गधनुःदीप्तश्चासौपश्चश्चकुठारश्चसएवायुधंर्यस्यसतथा । तंभार्गवंभृगुकुलोत्पन्नंश्रीपरशुरामंददर्श । सहस्रलक्षामितेति  
नीचमध्योत्तमाधिकारियेभ्यतामपेक्ष्योक्तमितिज्ञातव्यं ॥ ४० ॥

नृपःभीतःतन् आदिपुरुषावञ्जानन्ताराद्यवोहरिरितिज्ञानरहितानसत्तांनिदर्शनेदृष्टातैज्ञापयितुं समागतंरघुपंरघ्वेवसमाह्वयंतयोद्धुमितिशेषः । प्रणिपत्यन  
राययाचे ॥ ४१ ॥ किमिति । हेप्रभोत्समर्थदहअस्मिन्समयेवयोगतस्यबृद्धस्यमेसुतंहंतुनाहंसि । वयोगतस्येत्युक्त्यास्वस्याशक्तत्वंसूचितं । सुतमित्यनेनरामस्यबाल  
त्वंसूचितं । प्रभोइत्युक्त्यापरशुरामस्यवीरत्वंसूचितं । वीरस्याशक्तस्यबालस्यवधेनयोग्यइतिभावः । इतिभागोदितोभूदितिशेषः । तेसुतत्रयलक्षणादिसुतत्रयंरणेरियंतं  
स्थिरंपलायनरहितमित्यर्थः । राघवंद्रुद्रुहअहंआगतोस्मि ॥ ४२ ॥ इत्थंसहरिःभगत्तमःनृपतिप्रयुक्ताअहंएषोपिपामोपिपुगातनोहरिरितिअज्ञेपुसामोहारिरित्यजानन् ।  
सुजनेषुपंडद्राजनुवद्विशेषरहितमभेदंस्वस्यामस्यावतारेणाभेदंदर्शयन्ज्ञापयन्ननिजांतनुंरघुरूपंरघूत्तमंप्राह ॥ ४३ ॥ प्राहेत्युक्तोविद्योति । शृणुष्वेत्यादिना । ततःउमःप

अजानतां राघवमादिपुरुषं समागतं ज्ञापयितुं निदर्शने ॥ समाह्वयंतं रघुपं स्पृधेव नृपो ययाचे प्रणिपत्य भीतः  
॥ ४१ ॥ न मे सुतं हंतुमिहाहंसि प्रभो वयोगतस्येत्युदितः स भार्गवः ॥ सुतत्रयं ते प्रददामि राघवं रणे स्थितं द्रष्टु  
मिहागतोस्म्यहं ॥ ४२ ॥ स इत्थमुक्त्वा नृपतिं रघूत्तमं भृगूत्तमः प्राह निजां तनुं हरिं ॥ अभेदमज्ञेयवपि दर्शयन्  
परं पुरातनोहं हरिरेष इत्यपि ॥ ४३ ॥ शृणुष्व राम त्वमिहादितं मया धनुर्द्वयं पूर्वमभून्महाद्रुतं ॥ उमापतिस्त्वे  
कमधारयन्ततो रमापत्तिश्चापरमुत्तमोत्तमं ॥ ४४ ॥ तदा तु लोकास्य निदर्शनार्थिभिः समर्थितौ तौ हरिशंकरौ सुरैः ॥  
रणे स्थितौ वां प्रसमीक्षितुं वयं समर्थयामोत्र निदर्शनार्थिनः ॥ ४५ ॥ ततो हि युद्धाय रमेशंकरौ व्यवस्थितौ ते  
धनुषी प्रगृह्य ॥ यतोंतरस्यैष नियामको हरिस्ततो हरोऽस्य शिलोपमोभूत् ॥ ४६ ॥ शशाक नैवाथ यदाभिवाक्षि  
तं प्रस्पंदितुं वा कुत एव योद्धुं ॥ शिवस्तदा देवगणाः समस्ताः शशंसुरुच्चैर्जगतो हरेर्वलं ॥ ४७ ॥

तिष्ठतधनुषः अपरमन्यतुतत्तत्तमोत्तमं अपरं द्वितीयमितिवा ॥ ४४ ॥ तदाधनुषःसंग्रहणकाले लोकास्यसत्समूहस्यनिदर्शनंभरतस्यज्ञानं । अर्थिभिःसुरैःतौहरिशंकरौसमर्थ  
तौ । किमिति । अत्रेदानीं निदर्शनार्थिनः परतत्त्वज्ञानार्थिनः वयं रणेस्थितौवांयुवांप्रसमीक्षितुं प्रसमीक्षयितुं समर्थयामहे । प्रार्थयंति शयनोत्थितौ प्रिया इत्यादिकृदंता  
धत्तकरोतीं तिगिचिनेयइतिवृत्तिः ॥ ४५ ॥ ततः प्रार्थनानंतरं तेपिनाशशङ्कसंज्ञेषुहोहिरिःअस्यहरस्यअंतःहृत्कमलेनियामकःप्रेरकोयतःततःहरःअस्यहरेःशिलयापा  
षाणेन उपमःसदृशोभूत् । व्यापाराभावाज्जडवद्भूदितिभावः ॥ ४६ ॥ अयजइतत्त्वप्राप्यनंतरं शिवःअभिवाक्षितुंद्रुष्टुप्रस्पंदितुंसंचलितुंआभ्याज्ञानकर्मद्विव्यापा  
रःउपलक्ष्यते यदानैवशाकासमर्थोनास । योद्धुकुतएवसमर्थः नकुतएवेत्यर्थः । तदातस्मिन्समयेजगतःरमादेःसकाशातहरेर्वलंउत्तममितिउच्चैःशशंसुः ॥ ४७ ॥

शंसनं स्पष्टयति । यदिति । एषांकारः यदारेणेनस्यहरेः प्रेरणया विनैव प्रथ्विसितुं च्वासमोक्षणार्थमपिनशशाक यतः अतः अत्र अस्यामवस्थायां सत्याहरेर्वलहरात्परमुल्लङ्घ्यमिति किंवक्तव्यं नवक्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यक्षदृष्टत्वादिति भावः । सर्वतश्चरमात्रह्यादीनि वलादपि एव परमेवैति शशसुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४८ ॥ अमुष्य रुद्रस्य तद्वनुः लोकसन्निधौ जनकसभायामित्यर्थः त्वया प्रभृतिफल प्रभशमिति श्रूयते ॥ ४९ ॥ तस्य रुद्रस्य कर्मकाद्धनुषः कोटिगुणं कोटिसंख्याकाधिकगुणवदित्यर्थः । पुनश्च कोटिगुणादपि वरुणं अन्यद्दनुः शार्ङ्गसंज्ञं हरिहस्तयोऽयं यस्मात्तस्मात् इदं महाहरिणमया हस्ते गृहीतं हि यस्मादेतद्वनुषैर्ब्रह्मणवं अतस्त्वंगृहाण स्वीकुरु ॥ ५० ॥ इदं शार्ङ्गं धनुस्तदातिह वंहारः

यदीरणेनैव विनैष शंकरः शशाक न प्रथमित्तु च केवलं ॥ किमत्र वक्तव्यमतो हरेर्बलं हरात्परं सर्वत एव चेति ॥ ४८ ॥  
ततः प्रणम्याशु जर्नानं हरः प्रसन्नदृष्ट्या हरिणाभिर्वाक्षितः ॥ जगाम कैलासममुष्य तदनुस्त्वया प्रभञ्जं किल  
लोकसन्निधौ ॥ ४९ ॥ धनुर्यदन्यद्हरिहस्तयोग्यं तत्कार्मुकात्काटिगुणं पुनश्च ॥ वरं हि हस्ते तदिदं गृहीतं मया गृ  
हाणैतदतो हि वैष्णवं ॥ ५० ॥ यदीदमागृह्य विकर्षसि त्वं तदा हरिर्नान्न विचार्यमस्ति ॥ इति ब्रुवाणः प्रददौ धनुर्वरं  
प्रदर्शयन्विष्णुबलं हराद्वरं ॥ ५१ ॥ प्रगृह्य तच्चापवरं सराघवश्चकार सज्यं निमिषेण लीलया ॥ चकप्यं संधाय शरं  
च पश्यतः समस्तलोकस्य च संशयंनुदन् ॥ ५२ ॥ प्रदर्शिते विष्णुबले समस्तशो हराच्च निःसंख्यतया भद्राधिके ॥  
जगद मेघौघगभीरया गिरा स राघवं भार्गव आदिपूरुषः ॥ ५३ ॥ अलंबलं ते जगतोस्त्रिधाद्वरं परोसि नारायण  
एव नान्यथा ॥ विसर्जयस्वेह शरं तपोमये महामुरे लोकमये वराद्धिमोः ॥ ५४ ॥

अत्रतवहरित्वविषयेहराद्वरदलादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ सज्यंन्यासाहितंआरोपितंपश्यतीतिपश्यन्तस्यतथा समस्तलोकस्यसंशयग्रामस्यहरित्वविषयेतशयन्दुनपरिहरान्नस  
मस्तलोकस्यपश्यतःसतःशरंसंघायन्नापइतिशेषःचकर्षच ॥ ५२ ॥ समस्तशःरमादिभ्यःहराच्चनिसंख्यतया अनंतत्वेनमहाधिकेअत्युल्लेखेविष्णुबलेप्रदर्शितेसतिरामेणे  
तिशेषः । भार्गवःमेधानांओधवत्गर्भारियागंभीर्यागिरावचसारावजगादा ॥ ५३ ॥किमिति । अखिलाज्जगतःवरंउत्तमंतेवलंअपूर्णंअतएवपरःसर्बोत्कृष्टःअतएववारायणो  
सिअन्यथाजीवसंघो नभवसि । इहममोदस्यतपोमयेतपःप्रधानेविभोःब्रह्मणोवरातलोकभयेलोकव्याप्तैर्नवत्रिविदमानइत्यर्थः । अतएवमहासुरेशरिविसर्जयस्व भुञ्च ॥ ५४ ॥



विभ्रोविरादित्युक्तोविशदयति । पुरेति । लोकांतालोकव्याप्तत्वं जगद्गुरुब्रह्मातं असृजितः पराजितः स्य तदैववध्यसेवधं प्रयास्यसीति पुनः प्राह यतः ॥ ५५ ॥ अतः जगतः अंतक  
स्य वैरेणः जितवत्पराजितवद्वयवस्थितोस्मि ॥ ५६ ॥ ननु हरिद्वेषि गोविष्णुननु प्रवेशः कथमित्यत आह । पुरावदिति । अनेनासुरेण मुमुक्षयामोक्षेच्छया विष्णुतनुप्रवेशनमे  
स्यादितोतिशेषः । वरः शिवदुपलभितः प्राप्तः तेन वरेण रामस्य परशुरामस्य उदरेनाभिदेशे गच्छति तिमृतीति रामोदरगः सोऽसुरः तदाज्ञया भार्गवाज्ञया बहिर्गतः भार्गवेदेहाङ्घ्रिर्गतः  
सनभस्मसाद्भस्माधीनो भव ॥ ५७ ॥ तस्य नाभिप्रदेशे तु तपः कृत्वा सुदारुणं । तिष्ठत्येव स दैत्यस्तं ज्ञात्वा रावो वली । तंतुभस्मोचकारार्थं तिपाद्ये ॥ ५७ ॥ इति हेतोर्दस्य निध  
नार्थसराद्यवशमायेव भार्गवविद्वद्भ्यमाणः सन् असुरं तपोमयनामानं असुरं निहत्य अतुला स्यात्सुरस्य तपः प्रधानत्वात् तपोमयइति नाम । लोकव्याप्तत्वाल्लोकमयइति नाम ।

पुरा तु लो नाम महासुरो भवद्वरात्स तु ब्रह्मण आप लोकांतां ॥ पुनश्च तं प्राह जगद्गुरुर्धदा हरिर्जितः स्याद्वि तदैव  
वध्यसे ॥ ५५ ॥ अतो वधार्थं जगदंतकस्य सर्वाजितो हं जितवद्वयवस्थितः ॥ इतीरिते लोकमये स राघवो मुमोक्ष  
बाणं जगदंतके सुरे ॥ ५६ ॥ पुरा वरेणेन शिवोपलभितो मुमुक्षया विष्णुतनुप्रवेशनं ॥ स तेन रामोदरगो बहिर्गत  
स्तदाज्ञायैवाशु बभूव भस्मसात् ॥ ५७ ॥ इतीव रामाय स राघवः शरं विकर्षमाणो विनिहत्य चासुरं ॥ तपस्त  
दीयं प्रवदन्मुमोद तदीयमेव ह्यभवत्समस्तं ॥ ५८ ॥ निरंतरानंदविबोधासारः स जानमानो खिलमादिपूरुषः ॥  
वदन् शृणोतीव विनोदतो हरिः स एक एव द्वितनुर्मोद ॥ ५९ ॥

असुरमोहनाथं तदीयभार्गवसंबंधे तपस्तदीयमिति किंचित्पाठः । मयानाश्रितमिति प्रवदन्मुमोद । नन्वमुनिहत्य भार्गवसंबंधितमः नाशितमिति कथं मुमोदेत्यत आह  
तदीयमेवेति । समस्तं सर्वजगतदीयं भार्गवसंबंधि अभवद्विजगतिस्थितस्तपोसुरस्तदीय एवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ निरंतराभ्यां भेदरहिताभ्यां स्वरूपभूताभ्यामितियावत् । अनंद  
विबोधाभ्यां सुखाचिदभ्यां सारः श्रेष्ठः अखिलं सर्वजानमानः वेत्ता आदिपुरुषः सहारिः विनोदतो लीलायावदन्निवसन् परशुरामरूपेण वदन्निवशृणोतीति वराघवरूपेण शृणोतीति हित  
नुरक्ताश्रोताचेति द्विरूपः एक एव सहारिः मुमोदेति योजना । एकत्वादेव वदन्निवशृणोतीवेत्युक्तमिति भावः ॥ ५९ ॥

ननु एकश्चेत्तर्हि अन्यवद्विडम्बनं किमर्थमित्याशंकायां विडम्बनेकारणद्वयमाह । स चेष्टितिमिति । सहर्षिर्निजाश्रयस्य निजः स्वकीयः आश्रयो यस्य स तथा तस्य स्वाश्रयस्य । 'निजमात्मीयनित्ययो रित्यभिधानात् । जनस्य स तत्त्वविशेषस्य समीचीनज्ञानस्य कारणजनककुर्वन् अतिशयेन अन्यः अन्यतमः । अन्यो मन्युष्याधमः जातो वैकवचनं अन्यतमः अतिशयेनाभक्तइत्यर्थः असुरसंघइत्यावत् । तस्य विमोहकं हयवतारादिभेदभ्रान्तिजनकं कुर्वन् एकोपि भार्गवाध्वरूपेणैकोपि नरांतरे अन्यपुरुषेयथा तथा । चिक्रिडि क्रीडितवान् ॥ ६० ॥ ततः ज्ञानाज्ञानप्रापकक्रीडानंतरं । कारण्यनिधिः रूपासमुद्रः सहर्षिः निजे जने विभेजे नितान्तं तद्वर्जितवदिशेः हितमैक्यं गुणदिनैक्यं धनुः कर्षणाद्वलैक्यं दर्शितमि

स चेष्टितं चैव निजाश्रयस्य जनस्य सत्त्वस्वविबोधकारणं ॥ विमोहकं चान्यतमस्य कुर्वन् चिक्रीड एकोपि नरांतरे यथा ॥ ६० ॥ ततः स कारुण्यनिधिर्निजे जने नितान्तमैक्यं स्वगतं प्रकाशयन् ॥ द्विधैव भूत्वा भृगुवर्य आत्मना रघूत्तमैक्यमगात्समक्षं ॥ ६१ ॥ समेत्य चैक्यं जगतोऽभिपश्यतः प्रणद्य शंकां मखिलां जनस्य ॥ प्रदाय रामाय धनुर्वरं तदा जगाम रामानुमतो रमापतिः ॥ ६२ ॥ ततो नृपोऽत्यर्थमुदाभिपूरितः सुतैः समस्तैः स्वपुरुषमवाप ह ॥ रमेथ रामोऽपि रमास्वरूपया तथैव राजात्मजया हि सीतया ॥ ६३ ॥ यथा पुरा श्रीरमणः श्रिया तथा रतो नितान्तं हि पयोधिमध्ये ॥ तथा त्वयोध्यापुरिगो रघूत्तमोऽप्युवास कालं सुचिरं रतस्तथा ॥ ६४ ॥

तिभावः । तदेव बलं प्रकाशयन् द्विधैव भूत्वा आदाविति शेषः । भृगुवर्य आत्मना स्वस्वरूपेण रघूत्तमेन समक्षं प्रत्यक्षं ऐक्यं अगात्साप ॥ ६१ ॥ जगतः अभिपश्यतः स तः जनस्य भक्तजनस्य अखिलां कांप्रादुर्भावादिभेदशंकां प्रणद्यपरिहृत्य रमापतिः भार्गवः रामाय धनुर्वरं प्रदाय रामेणानुमतः संमतः स नृजगाम ॥ ६२ ॥ अत्यर्थं अत्यंतं अभिपूरितः पूर्णः अथ पुरश्चरैवानंतरं राज्ञः जनकस्य आत्मजाकन्यकयारमास्वरूपया तथैव सीतया तथैव नृत्त्या अन्यथानैवेत्यर्थः । रमेऽपि शब्देन नृपोऽपि समद्व्यर्थः ॥ ६३ ॥ रमणं दृष्ट्वा तेन हि । यथेति । तया सीतास्वरूपया तथा रघूत्तमोऽपि तया रमास्वरूपया सीतया रतः रमनसंनुवास ॥ ६४ ॥

इमानिशेषमरीचमथाणवोक्षिपादित्यादीनि विचित्राण्यपिब्रह्मादीनामाश्रयकारण्यपिकर्माणि कृत्यानि रघूत्तमस्यरामावतारस्यहररुद्रतानि कुतः दुरंतशक्तेरिति हेतुभाविशेषं । अपरिमितशक्तित्वादित्यर्थः । तर्हि कुतोवर्णितानीत्यत आह । अथ चेति । अथ च अथापि यदाप्यद्भुतानि वैतथ्येत्यर्थः । अस्य हेतुर्बैभवं गुणकर्मसामर्थ्यस्वकीयचतुष्टकं तत्त्वंचतस्य भावः कर्तव्यता तथा उत्तमश्लोकगुणकर्मनुवर्णनकर्तव्यविधित्यर्थः । अनुवर्ण्यते अनुवादः कियते ॥ ६५ ॥ यंगंगाजमदशिजान्वयभवादिद्विद्विरण्याभि

इमानि कर्माणि रघूत्तमस्य हरोर्विचित्राण्यपि नाद्भुतानि ॥ दुरंतशक्तेरथ चास्य वैभवं स्वकीयकर्तव्यतयानुवर्ण्यते ॥ ६५ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये श्रीरामचरिते बालकांडकथानिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

धात्पुत्रप्रापजनाईनंशमदमस्वाध्यायसंपबुतात् । तुर्यस्तस्य कृतौ सतां सुखकरोऽध्यायः समाप्तिशुभः श्रीमद्भारतभावनिरण्यपदार्थोद्दिपिकायामगात् ॥ ४ ॥ इति श्रीमत्तात्पर्यनिर्णये पदार्थोद्दिपिकाटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥



श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ पूर्वाध्याये बालकांडकथामुक्ता अयोध्याकांडकथामाह । इत्यमित्यादिना । सर्वलोकाः इत्यर्थः अनेन प्रकारेण भूमिष्ठे भूमावर्तमानेन सीतासहायस्मि नरामार्ये विश्वेश्वरे अनुदिनं प्रतिदिनं तां तं वृद्धभक्त्या निमित्तेन निखिलजगदवस्थाप्य समर्पयित्वा । 'द्वारानुसूतान् प्रियानुप्राणान् परस्मैसां निवेदेदि'ति स्मरणस्मर्यं तु तुषरितियोजना । विषयसप्तमी अधिकरणसप्तमि ति चोपात्ते । यद्वा सीतासहायोपस्य स तथा । तस्मिन् अस्मिन् रामाख्ये विश्वस्य जगतां इत्येवं प्रवृत्तप्रकारेण निखिलजगत्स्थाप्य भगवद्भक्ताविति शेषः । भूमिष्ठे सति भूमावर्तमाने सति सर्वलोकाः अनुदिनं प्रतिदिनं वृद्ध्या भक्त्या नितां तं तुषरिति । राजादशरथः आत्मनः स्वस्य अर्थ्यं अपेक्षणीयं राज्याभिषेके रामस्य साम्राज्याभिषेकाविषये प्रकृतियजैः मंत्रिपुरुषैः उक्तं वचः मानयन् स न दध्रे प्रकृतिजनवचः कर्तव्यमिति मनसि दधार तद्वचः भूमिगायाः भुवं प्राप्तायाः अलक्ष्म्याः पूर्वजन्मनि दारिद्र्याभिमानित्वादलक्ष्मीः नाम्नामंथरायाः कैकेयीदासीत्वेमंथरानाभ्याः श्रुतेः श्रवणोद्भूतस्य पथमार्गं अगमत्वा क्रम्य मृणोदिति भावः ॥ १ ॥ ननु असुरश्रेष्ठक

ॐ इत्थं विश्वेश्वरेस्मिन्निखिलजगदवस्थाप्य सीतासहाये भूमिष्ठे सर्वलोकास्तुत्तुष्टु नुदिनं वृद्धभक्त्या नितांतं ॥  
 राजा राज्याभिषेके प्रकृतिजनवचो मानयन्नात्मनोर्थं दध्रे तन्मंथरायाः श्रुतिपथमगमद्भूमिगाया अलक्ष्म्याः ॥ १ ॥  
 पूर्वं क्षीराब्धिजाता कथमपि तपसैवाप्सरस्त्वं प्रयाता तन्निर्तुं तत्तमोदं कमलजनिरुवाचाशु रामाभिषेकं ॥ भूत्वा  
 दासी विलुप स्वगतिमपि ततः कर्मणा प्राप्स्यसे त्वं सेत्युक्ता मंथरासीत्तदनु कृतवतीत्येव चैतत्कर्म ॥ २ ॥ तद्वा  
 कथाकैकयी सा पतिगवरबलादाजहारैव राज्यं रामस्तद्द्वारेण त्रिदशमनिकृतेरण्यमेवाविवेश ॥ सीतायुक्तो नुजेन  
 प्रतिदिनसुविष्टो ह भक्त्या समेतः संस्थाप्याशेषजंतून् स्वविरहजशुचा त्यक्तसर्वेषणार्थान् ॥ ३ ॥

लिभ्यार्यायाः दासीत्वकिमर्थं प्राप्तमित्यत आह । पूर्वमिति । पूर्वदेवासुराणां समुद्रमथनकाले क्षीराब्धेः सकाशाज्जाता तस्याः अलक्ष्म्याः कथमपि महाप्रयत्नेनैव अप्सरस्त्वं अप्सरः स्त्रीत्वं तपसैव तपोबलेन एव कारस्तु योग्यताभावसूचकः । प्रयाता अवाप्ता भूदिति शेषः । यदा स्मात्तत्स्मात्कमलजनिः ब्रह्माता अप्सरस्त्वं प्राप्ता मलक्ष्मी अंधं तमोनेतुं उवाच किमिति । दासी भूत्वा कैकेय्यादृतिशेषः । रामस्य अभिषेका राज्याभिषेकं आशु अविलंबेन विलुप विनाशय त्वं ततस्तेन हरिद्रोहात्मकेन कर्मणा स्वर्गात् स्वरूपयोग्यांगतिप्राप्त्यर्थे सेयास्यसि । इत्युक्ता सा अलक्ष्मी स्वरूपाप्सराः मंथरामंथरेति नामवती आसीत् । तस्य मंथराजन्मनः अनु अनंतरं एतद्गामाज्याभिषेका विलुप नरूपं कुकर्म निंदकं मरुतवत्येवाकरोदित्यर्थः ॥ २ ॥ तद्वा क्रयात् राज्ञा पूर्वव्रतज्ञातं वंशद्वयं च स्वत्येवं रूपं तं मंथरावाक्यात् सा पूर्वयुद्धसमये स्वविधया पतिं प्रसन्नं कृतवती कैकेयीदशरथभार्यापतिगयोर्भर्तारिविध

मानयोर्वयोर्बलावुराज्यं आजहार भरतार्यमिति शेषः । सीतया युक्तः अनुजेन लक्ष्मणेन समेतः रामः प्रतिदिनं सुसम्यक् तारतम्यं ज्ञानेनेत्यर्थः । विबृद्धया विशेषेण ऋद्धया उशः उत्कृष्टस्य हरेर्भक्त्या । निमित्तेन स्वस्य विहातवियोगाज्जातया शुचा शोकेन त्यक्ताः सर्वेषां रार्थाः इच्छा विषय सर्वपदार्थाः यैस्ते तथा तान शेषजंतुन संसृज्याप्य निवर्त्यतस्य दशरथस्य गौरवेण च न गौरवेण निमित्तमात्रेण त्रिदशानां देवानां मूनीनामर्थे इति त्रिदशमुनिकृते तानुपकर्तुं वेतियावत् । अरण्यं आविवेश । कैकेयी भरतार्याज्यग्रहं वनाय रामस्य येषणे मंत्रं कृत्वा पंथं पश्यतः । अशेषजंतवः केदृत्यत आह । वृक्षानिति । वृक्षजीवाः मनसा गता इत्यर्थः । वृक्षादीनि विमृज्य विहाय विशेषेति संबंधः । अथ गुहं न रं केदहं इव रुद्र इव गुहेन एतन्नाम कनया किं न अर्चितं सरामः स्वपदात्त्या गंगा शब्दाव्यामन्य नदी व्यावृत्त्यर्थं स्वपदात्प्रोत्थित्यामित्युक्तं । गंगाभागो रार्थोति त्वं गुहेन तया वृत्यो ज्यं । नाविकस्यापि गुहेनाममत्वात् । तथा हि । 'जनानि वृत्य रामो सौ जगाम च गुहाश्रमं ॥ गुहाश्रमं भक्तो सौ स्वभावदैववैष्णवः । कृतांजलिपुटो भूत्वा किं कर्तव्यमिति स्थितः । गुहोपनीतना

दृक्षान्यक्षीभकीटान् पितरमथ सखीन् मातृपर्वान्विसृज्य प्रोत्थां गंगां स्वपादाब्ज इव च गृहेनार्चितः सोथ तो  
त्वी ॥ देवाचर्यस्यापि पुत्राद्विगणसहितत्वाप्य पूजां प्रयतः श्लेशं चित्रकूटं कतिपयदिवसान् यत्र मोदभुवास  
॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले दशरथनृपतिः स्वर्गतोभूद्वियोगाद्गामस्यैवाथ पुत्रौ विधिमृतसहितौ मंत्रिभिः कैकेयेश्वरः ॥  
आनीतौ तस्य कृत्वा श्रुतिगणविहितव्रतकार्याणि सद्यः शोचंतौ राममार्गे परजनसहितौ जग्मतुर्मातृभिश्च ॥ ५ ॥

‘वंतुतांगं समापद्यत । उन्नीय गत्वा नरमो भारद्वाजः श्रमं प्रति’ । इति नरसिंहपुराणे । ‘तत्र राजानिषदा नारायणस्य दयितः सखा । धार्मिकः सत्यसंधश्च गुहो नाम महाबलः’ । इत्यादिप्रमाणेन । ऋषिगणसहिता ते देवानां अर्घ्यस्य पूज्यस्य बृहस्पतेः पुत्रादपि भरद्वाजादपि पूजां प्राप्य । प्रयागक्षेत्रं दर्शितिशेषः । प्रयागाग्नौ कृत्य दिशि विद्यमानशैलेऽं चित्रकूटपरिवृतं प्रयातः समस्तत्रपर्वतैकतिपयानि कानि चिद्विसानि गोदानं स्तूप्य च्छुभास उपविष्टवान् । ‘कीर्तिवदिवसा सर्गविद्यामरः’ ॥४॥ एतस्मिन्नेव काले चित्रकूटे अवस्थिति कालेरामस्य वियोगादेव वियोगनिमित्तादेव स्वपरलोकागतौ भूम्भूतः । ‘स्मृतौ वृत्तनिषेधेऽस्मत्स्वर्गपरलोकायोरे’ त्याभिधानात् । अथ मृत्युनंतरं विधिमुत्तरेन विसृजेन सहितौ पुत्रौ भरतश्चात्र यौ केकेभ्याः केकयविषयेभ्यः आनीतौ अयोध्यां प्रति निशेषः । विप्रशापाद् दशरथस्य पुत्राणां वियोगकाले मूर्तिरभूदिति भावः । तस्य पितुः श्रुतिगणेषु बिहितानि चतानि प्रेतकार्याणि प्रेतसंस्कारकर्माणि कृत्वा सद्यः प्रेतकार्यं समाप्य नंतरमेव क्षींचंतौ दुःखितौ भरतश्चात्र भौरमेण गतमार्गमनुजग्मतुः ॥ ५ ॥



सकलदुरितगां विष्णुवैष्णवदेवादि सर्वपापश्रयां मंथरानितांत धिक्कुर्वतौ धिक्कारं कुर्वतौ सकलदुरितानि स्यासातया तस्याः सर्वदोषरूपायाः निष्ठत्याख्यायाः आसुर्याः आश्रयाः आसुर्या आशिष्ठा मिति भावः । कैकयी च तदुक्तिकरणाद्धिक्कुर्वतौ रामस्य पादौ प्रातौ प्रापतु रित्यर्थः । तत्र चित्रकूटतयोर्मध्ये वा भरतः राजीवनेत्रं पंकजनयनं राजीवनेत्रमित्यनेन अरण्यवासशोकराहित्यं सूचयति । रामं न त्वोवाच । किमिति हे देश इह इतोरप्याप्तुनः निवृत्येत्यर्थः । अवरजसहितः सन् स्वांस्वकीयामयोध्यां आशुअविचार्य प्राप्य अस्माकं प्रीतये इमां धर्मापृथिवीपालय ॥ ६ ॥ इत्युक्तो रामदेवः सकलसुरगणस्य आप्यायनं राक्षसेभ्यो रक्षणं कर्तुं देश इति हेतुगर्भविशेषणं समर्थत्वादित्यर्थः । वाणादेवान् प्रति राक्षसान् हन्मिति स्ववाचं सत्यां कर्तुं यद्वा देशो रामदेवः सकलसुरगणाप्यायनं कर्तुं वाणां वनवासं कारिष्यामिति स्वप्रतिज्ञारूपां वाचं सत्यां कर्तुं सद्भक्त्या अन्यत्र सर्वोत्तमत्वेन भक्त्यभावात् समीचीनया भक्त्या न भ्रनन्मोभूतं भरतं नेति अयोध्याप्रत्यागमनं न स्यादिति अवदत् भूयः भूयः वारं वारं अयं तं प्रत्यवददिति शेषः । किमिति शरदां सत

धिक्कुर्वतौ नितान्तं सकलदुरितगां मंथरां कैकयीं च प्राप्तौ रामस्य पादौ मुनिगणसहितौ तत्र चोवाच नत्वा ॥ रामं राजीवनेत्रं भरत इह पुनः प्रीतये स्माकमीशं प्राप्याशु स्वामयोध्यामवरजसहितः पालयेमां धरित्रीम् ॥ ६ ॥ इत्युक्तः कर्तुमीशः सकलसुरगणाप्यायनं रामदेवः सत्यां कर्तुं च वाणीमवददति तत्रां नेति सद्भक्तिनम्रं ॥ भूयो भूयो र्थयंतं द्विगणितशरदां सप्तके त्वक्षयतीति कैतैतं तं वचोहं सुदृढमृतमिदं नेव चो नात्र शंका ॥ ७ ॥ श्रुत्वा तद्रामवाक्यं हुतभुजि पतने स प्रतिज्ञां च कृत्वा रामोक्तस्यान्यथात्वे न तु पुरमभिवेक्ष्येहमित्येव तावत् ॥ कृत्वान्यां स प्रतिज्ञामवसदथ बहिर्ग्रामिके नंदिनाम्नि श्रीशरस्यैवास्य कृत्वा शिरसि परमकं पौरुषं पादपीठं ॥ ८ ॥

क इत्यलुक् द्विगुणितशरदां सप्तक इत्येकं पदं । द्विगुणितं च तत् शरदां सप्तकं च तथा तस्मिन् च मयतीति सति चतुर्दशाब्देषु तेषु सस्त्वित्यर्थः । अहं ते एतद्दत्तं चतुर्दशाब्देषु तेषु सस्त्वित्यर्थः । पंचचः कर्तास्मीति शेषः कारिष्यामीत्यर्थः । इदं ते वचः कर्तास्मीति मेव चः सुदृढं यथा स्यात् तथा निश्चितमित्यर्थः । ऋतं सत्यं अत्र चः सत्यमित्युक्ते विशेषे शकाने तं शंका मास्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ स भरतः एतत्पूर्वोक्तरामवाक्यं श्रुत्वा रामोक्तस्यान्यथात्वे परित्यजेति हुतभुजि वृद्धो पतने प्रवेष्टा विषये प्रतिज्ञां कृत्वा यावद् रामस्यागमनं तावद्दहं पुं अयोध्यां तु सर्वथा भिवेक्ष्य इति एवं विधां अन्यादित्यां प्रतिज्ञां कृत्वा कथं भूतां अन्यां प्रतिज्ञां संप्रतिज्ञां संप्रतिज्ञां अथः शयनं न ह्यचर्यां प्रतिज्ञां तत्र संहितां । अथ कृतप्रतिज्ञादयानंतरं श्रीशरस्यश्रीपतेरस्थरामस्य परमेष्वपरमकं उत्तमं पौरुषं तसौ वर्णपादपीठं पादुका द्वयमित्यर्थः । शिरसि कृत्वा निधाया बहिः अयोध्या बहिः स्थितं नंदिनाम्नि ग्रामिके आभीरादिनीचजनसेवितकु

तिस्रग्रामेऽभवत् । सप्रतिज्ञामित्यत्रयथाभिन्नपदउत्तरार्धेऽकृपदं । 'सकृन्मन्त्रातुरादेशंनिदिशामेस्थितोऽशी । तपस्वीनियताहाराः शाकमूलफलशन' इतिनरसिंहपु  
रणत् । 'तपश्शरणयुक्तेनस्मिन्तस्यौनपेत्तम' इतिपाद्मवाक्यात् । प्रतिज्ञातज्ञायते सप्रकृतः भरतः । हुतभुजिपतनेप्रतिज्ञां कत्वास्थितः सोऽहं हुतभुजिपतनप्रतिज्ञावानुद्  
तिपूर्वोकांप्रतिज्ञां कृत्वा तावत्पुरनाभिषेक्यइत्यन्यांप्रतिज्ञांचकृत्वा अवसदितियोजना । प्रकांतप्रसिद्धानुभूतविषयस्तच्छब्दोयच्छब्दनापेक्षते ॥ ८ ॥ समस्तपौरैः अयो  
ध्यवासिभिः अनुगत्युक्तेऽनुजेभरते । आत्मगेनस्वाविष्टेनद्रुमुतोपिजयंतः वायसाः काकः सन् ॥ ९ ॥ सकात्माजयंतः समायाः सीतायाः स्तनेकुचोपरितुंडंचुंयदाव्य  
थत् तदाजनार्देनाभिर्वाक्षितः हृष्टोऽभवदितिशेषः । जनार्देनानाशुतृणप्रयोजितेप्रक्षिपेसति ज्वलताअग्निवद्वाप्यमानेतृणानुयातः अनुगतः चचार । लोकांतरेष्वपीतिशेषः

समस्तपौरानुगतेनुजे गते सचित्रकूटे भगवानुवास ह ॥ अथाजगामेद्रुमुतोपि वायसो महामुरेणात्मगतेन चोदि  
तः ॥ ९ ॥ स चासुरावेशशद्रमास्तने यदा व्यधातुंडमयाभिर्वाक्षितः ॥ जनार्देनानाशु तृणे प्रयोजिते चचार तेन  
ज्वलतानुयातः ॥ १० ॥ स्वयंभूश्चैवद्रुमुत्वाश्चरन् जिजीविषुस्तच्छरणं गतोपि ॥ बहिष्कृतस्तैर्हरिभक्तिभावतो  
ह्यलंघ्यशक्त्या परमस्य चाक्षमः ॥ ११ ॥ पुनः प्रयातः शरणं रघूत्तमं विमर्जितस्तेन निहत्य चामुरं ॥ तदक्षिणं सा  
क्षिकमप्यवध्यं प्रसादतश्चंद्रविभूषणस्य ॥ १२ ॥ सवायसानामसुराखिलानां वरादुभयस्य बभूव चाक्षिणः ॥ निपाति  
तोसौ सह वायसाक्षिभिस्तृणेन रामस्य बभूव भरमसात् ॥ १३ ॥

॥ १० ॥ तान्हरिभक्त्यादिसद्गुणैः प्रसिद्धान्शरणगतोपिप्राप्तोपि हरिभक्तेर्भावतः सद्भावानुपमस्य सर्वोत्तमस्यरामस्य अलंघ्यशक्त्याअनतिक्रमशक्त्याअक्षमैरसमर्थैश्च  
तैः स्वयंभूपूर्वैः बहिष्कृतानिरस्ताः दूरीकृत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ पुनः रघूत्तमं शरणं प्रयातोऽभूदिति शेषः । तेन तृणेन रामेण वा चंद्रविभूषणस्य चंद्रालंकारभूतस्य हरस्य प्रसादतः बल  
क्षणप्रसादात् अवध्यमपितदक्षिणवायसनेत्रेवर्तमानं अक्षे वाक्षिकं अक्षिक्रेण त्रेण सहितं नेत्रमेव हतं वायसो नहत इति भावः । असुरं कुरंगनामकं दैत्यं निहत्य विमर्जितः असु  
रावेक्ष्याद्विमोचितः जयंत इति शेषः ॥ १२ ॥ तन्वपराधिनीवधोग्य एव वायसस्य आक्षिपातः किमर्थं कृत इत्यत आह । सवायसानामिति रामस्य संबन्धिना तृणेन वायसानां अक्षि  
भिः सह निपातितासौ । रामस्य तृणेन भरमसाद्भस्माधीनं बभूव ॥ १३ ॥

तर्हि अक्षिस्थोऽहंतव्यः वायसानांकोवोपराधइत्यत आह । ददुरिति । तस्मैकुरंगासुरार्याविरं अवकाशं स्थानमित्यर्थः । यद्यस्माद्दुस्तेन कारणेन तदक्षिपातं वायसानां नेत्रभंगः तत्तस्मात्कृतं तदा तद्दिनमारभ्य एकस्य अक्षिपाते कृते सैर्षांशुकनेत्रत्वमभूदिति हरिसामर्थ्यसूचकस्तु शब्दः ॥ १४ ॥ ननु तात्कालीनानां कानां विवरदानापराधादेकनेत्रत्वं भवतु उत्पत्त्यमानानां एकनेत्रत्वं कुत इत्यत आह । भविष्यतामिति । अथ वर्तमानकालानंतरं भविष्यता उत्पत्त्यमानानां ककुले उद्भूयेषु तेषां तेषां कानामिति शेषः । ननु कोकेभ्यो न्येषामित्यर्थः । द्विनेत्रतायावत् तावत्तदक्ष्यस्य अक्षिणि भद्रः अक्ष्यः तेषां वायसानां मक्ष्यः तस्य अक्ष्यं अवध्यत्वं दंतयतः ॥ १५ ॥ अतः अमुष्य कुरंगस्य पुनर्भावं पुनर्जन्महिन्वन्परिहरन् भविष्यतः उत्तरत्राभाविनो वायसानां एकादृक्दृष्टिर्बति एकदशः तान् तदाज्ञायारामाज्ञया ॥ १६ ॥ अथोऽध्याकं डिकथा समासेनोक्ता अपरप्यकां ड

ददुर्हि तस्मै विवरं बलार्थिनो यद्वायसास्तेन तदक्षिपातं ॥ कृतं रमेशेन तदैकनेत्रा बभूवुरन्येपि च वायसास्तदा ॥ १४ ॥ भविष्यतामप्यथ यावदेव द्विनेत्रता ककुले द्विवानां ॥ तावत्तदक्ष्यस्य कुरंगनाम्ना शिवेन दत्तं दित्तिस्य चाक्षयं ॥ १५ ॥ अतः पुनर्भावं ममप्य हिन्वन् भविष्यतश्चैकदृशश्चकार ॥ स वायसान् राघव आदिपुरुषस्ततो ययौ शक्रमुत्तस्तदाज्ञया ॥ १६ ॥ रामोऽथ दंडकवनं मनिर्यनीतो लोकाननेकश उदारबलैर्निरस्तान् ॥ श्रुत्वा खरप्रभृतिभिर्वरतो हरस्य सर्वैरवध्यतनुभिः प्रययौ सभार्यः ॥ १७ ॥ आसीच्च तत्र शरभंग इति स्म जीर्णो लोकं हरेर्जिगमिषुर्भुनक्ति ग्रतेजाः ॥ तेनादरोपहतसार्धसपर्यया सः प्रीतो ददौ निजपदं परमं रमेशः ॥ १८ ॥ धर्मो यतोऽस्य वनगस्य नितांतशक्तिः ह्रासे स्वधर्मकरणस्य हुताशनादौ ॥ देहात्ययः सतत एव तनुं निजामौ संत्यज्य रामपूरतः प्रययौ रमेशम् ॥ १९ ॥ ॥

कथां आरभते । रामोऽथेत्यादिना । अथ कुरंगवधानंतरं । मुनिवर्यैः दंडकारण्यस्थमुनिश्रेष्ठैः नीतः प्रातो रामः अनेकशः बहून् निरस्तान् बाधितान् श्रुत्वा दंडकवनं दंडकारण्यप्रति ॥ १७ ॥ तत्र दंडकारण्ये जिगमिषुर्भुनक्ति ग्रतेजाः शरभंग इति शरभंगास्यः आसीत् तेन शरभंगमुनिना आदरेण प्रीत्या उपहतया अनितया सा धर्म्या अध्यायुपचारैः सहित्या सपर्यया पूजया ॥ १८ ॥ ननु जानतामुनिना आत्मघातः कथं कृतः आत्मघातं कृतवतो रामः कथं निजपदं ददाति वित्यत आह । धर्म इति । अस्य सर्वस्य स्वधर्मकरणस्य स्वस्वाश्रमोचितधर्माचरणविषये नितांतशक्तिह्रासे सति सर्वान्मनाशक्तिनाशे सति हुताशनादौ आदिपदेन जलादिकं ग्राह्यं देहस्य अत्ययात्यागः

सततः नित्योधर्मोऽयतः अतो वनगस्य वानप्रस्थाश्रमिणोऽस्य शरभंगस्य धर्मएवेत्यस्याद्विराविति; एवं अतएव निजाश्रौआहिताश्रौ रामस्य पुरतः तनुंसंस्त्यज्यहारिः स्मरणपूर्वकं स माचि न ज्ञानेन तस्य क्लेशार्थः। परं श्रीहरिप्रिययाप 'दुश्चिकित्सैर्महारोगैः पोडितस्तु पुमानपि । असाध्यव्याधि नायुक्तः स्वव्यापाराक्षमः पुमान् । प्रविशेत्तज्ज्वलनदंतिं करोत्यन शनंतथा । अगाधतोयराशिचमूगोः पतनेनैव वा । गच्छेन्महापथं वापितुषारगिरिकंधरात् । प्रयागवट्यालायादेहस्यांगं करोति वा । उत्तमान्प्राप्तुयाल्लोकात्नात्मघाती भवेत्क चित् । महापापश्चात्स्वर्गोदिव्यानभोगान्समश्नुते । एतेषामधिकारोऽस्ति सर्वेषामेषु सर्वथा । नराणामथ नारीणां सर्वेणेषु सर्वदेति वराहे । आपदिसर्ववर्णाश्रमिणां देहस्यागोध मईति पुराणगतवाक्यानि बहूनि सन्ति । तथा तस्मिन्मर्यादाज्ञात्वादिस्मृतिषु प्रमाणानि सन्ति । यद्वा वनगस्य स्वधर्मकरणस्य तोद्विषय इत्यर्थः । नितांतशक्तिदासे सति हुताश नादौ देहात्ययः सततो धर्मोऽयतः अतः अस्य वनगस्य शरभंगस्य धर्म इत्यर्थः । कुतः वनगत्वादिति शेषः । शेषपूर्वकत्वं । यद्वा वनगस्यास्य शरभंगस्य नितांतशक्तौ सौम्यस्मिन् सतथा तस्मिन्काल एवेत्यर्थः । देहात्ययो धर्मोऽयतस्ततः शरभंगः तनुंसंस्त्यज्यपरे शं प्रययौ जीणस्येति चेत् हेतुगर्भाविशेषणमेतत् । अस्मिन्मर्यादस्य तत इत्यत्र भिन्नपदं । 'यदासौ नियमेक

रामोऽपि तत्र दृष्टो धनदस्य शापाद्भवति उर्वधिरतेरथ यातुधानीम् ॥ प्राप्तां दशां सपदि तुंबरुनामधेयं नाम्ना विरा धमपि शर्ववरादध्वयम् ॥ २० ॥ भंक्तास्य बाहुगलं बिलगं चकार संमानयन् वनमंबुजजन्मनोसौ ॥ प्रादाच्च तस्य सुगतिं निजगायकस्य भक्षार्थं संसकमितापि सहानुजेन ॥ २१ ॥ प्रीतिं विविधसुरगमद्भवनं निजस्य कुंभोद्भवस्य परमादरतो मना च ॥ संपूजितो धनुरनेन गृहीतमिन्द्राच्छाङ्गं तदादिपुरुषो निजमाजहार ॥ २२ ॥

लपेजराजा तत्रैषः । आत्मन्यर्घ्यसमारोप्य मन्विताश्रौसमाविशेदित्येकादशस्कंधे 'अनुष्ठानासमर्थस्त्ववान् प्रथमस्य जयितः जलानशनभृगुविशमहाप्रस्थानमिष्यते' इति वराहे ॥ १९ ॥ रामोऽपि तत्र दंडकारण्ये उर्वध्याः गतेः मणनिमित्तात् धनदस्य कुंभे स्मरणापात्सपदि शीघ्रयातुधानीराक्षससंबन्धिनीं दशामवस्थां प्रापत्तुंबरुनामधेयं गंधर्वम् । अथ राक्षसजनमप्राप्त्यनंतरं शर्ववरादध्वयनाम्ना विराधमपि दृष्टो ॥ २० ॥ असौ रामः अस्या विराधस्य बाहुगुलं भंक्त्वा बिलगं बिलस्थं विराधं चकार । कथं भूतः । अंबुजजन्मनः ब्रह्मणः च चर्चनं संमानयन् । भक्षार्थं अंतकं कंधं दत्तोऽपि प्रापितो निजगायकस्य गंधर्वस्य तस्य तु वरोः ॥ २१ ॥ निजस्य स्वभक्तस्य कुंभोद्भवस्यापस्यस्य प्रीतिं विविधैस्सुखैर्विधातुमिच्छुरामः कुंभोद्भवस्य भवनं गृहं अगमत् । अमुना अगस्त्येन परमादरतः उत्तमभक्त्या पूजितः सन् अनेन अगस्त्येन दंदाद्गृहीतं अंगीकृतं निजस्वीयं शाङ्गं । शाङ्गाख्यं धनुः प्रजहार जयाह ॥ २२ ॥

ननुनिजं चेदिन्द्रियधनुः प्राप्तिः कथं तस्माद्विणा किमर्थं लब्धमित्यत आह । आत्मा र्थमिति । आत्मार्यमर्थमात्रतरे देहिदत्तं इन्द्रः रामकरार्थरामेण करे धनुमेव तद्वदनुः अगस्त्यमुनये प्रदात् । दंडकेषु दंडकारण्येषु ॥ २३ ॥ रक्षसाः रावणस्य स्वसाभगिनी दशाननेन रावणेन निजपतौ प्रामादिकेन परकीयमिति श्रित्तिजनितेन विधिना कर्मणा व्यापादितेन मारितेन सति पत्युः निर्मार्गं अन्वेषणं तस्मिन् तत्परा आसक्ता आसीत् तदुक्तमर्थे नावगच्छामियुद्धेयस्वान् परानपिशोभने । तथा । तेनायं निहतः संख्ये मया भर्ता प्रभुस्तवेति ॥ २४ ॥ रजनीचरभर्तुः रावणस्य स्वसागूर्पनखीघात्रोः खरदूषणयोर्द्वयेन एकः सहोदरः दूषणस्तु मातृभ्रसुः पुत्रः तदुक्तमारण्यके । शक्रायां मियुनं जज्ञे खरः शूर्पनखी तथेति । आर्षेच । तत्र मातृभ्रसुः पुत्रो घातात् तव सुखप्रदः । भवित्यति स ते कर्तायस्त्वं ह्यसि तद्देति । वनदंडकारण्यं आवसतो वासं कुर्वती सती सुयोगकामसंयोगकां क्षमाणं तमः । अंधकारः भ्रान्त्यथा रामं समेत्येत्यर्थः । अचेतने चेतनवदुपचाः यद्वा तमः राहुः सुयोगकामसर्वदा संबधकामः सैहिकेयस्तमस्तमावेति विश्वः ॥ २५ ॥ सरामाजन

आत्मार्यमेव हि पुरा हरिणा प्रदत्तमिदं तदिदं उत रामकरार्थमेव ॥ प्रादादगस्त्यमुनये तदवाप्य रामो रक्षब्रवी नवमदेव स दंडकेषु ॥ २३ ॥ काले तदैव खरदूषणयोर्बलेन रक्षः स्वसा पतिनिमार्गणतत्परासीत् ॥ व्यापादिते निजपतौ हि दशाननेन प्रामादिकेन विधिना भिसमार रामं ॥ २४ ॥ सानुज्ञयैव रजनीचरभर्तुः रावण आतृद्वयेन सहिता वनमावसंती ॥ रामं समेत्य भव मे पतिरित्यवोचद्गानुं यथा तम उपेत्य सुयोगकामं ॥ २५ ॥ तां तत्र हास्यकथया जनकामुताग्रे गच्छानुजं स इह नेति वचः स उत्का ॥ तेनैव दुष्टवरितां हि विकर्णनासां चक्रे समस्तरजनी चरनाशहेतोः ॥ २६ ॥ तत्प्रेरितान्सपदि भीमबलान् प्रयातांस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबंधून् ॥ जघ्रे चतुर्दशसहस्रमवारणीयको दंडपाणिरखिलस्य मुखं विधातुम् ॥ २७ ॥

कस्यामुता अयोनिजा कन्यासीता तस्याः अग्रे । अयोनिजा तु यानां रिसासुतेत्यभिधीयत इत्यभिधानात् । हास्यकथया परिहासरूपकथयामे अनुजं लक्ष्मणं प्रतिगच्छ । इह मदीयं नैकां क्षामास्त्वित्यर्थः । इत्युक्त्वा रजनीचरनाशहेतोः नाशयित्वा नैवलक्ष्मणेनैव दुष्टचरितं कर्मयस्याः सा तां शूर्पनखी विगतकर्णनासां चक्रे कारयामासेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अवारणीयं अनिवार्यको दंडं धनुः पाणौ हस्ते यस्य स तथा । रामः अखिलस्य सर्वभक्तसमूहस्य तथा शूर्पनख्यो प्रेरितान् रामं हंतुं प्रेरितान् इत्यर्थः । सपदि तत्कालं मुखं भीमबलान् भयं कशरीरबलात् भयं कसेनासमूहं निमिताद्वा । भीमबलानि निकाचि पाठः । प्रयातानागतानयोद्गुमिति शेषः । चतुर्दशसहस्रसंख्याकानित्यर्थः । तस्याः शूर्पणखायाः खरत्रिशिरदूषणाः मुख्या येषां तेषां चेतने बंधवश्च तान् जघ्रे ॥ २७ ॥



रघुवरेणरामेण महामुनीनां अभयेदत्तेसति च तथारजनीचरमंडलस्यारक्षससमहस्यभयेदत्तेसति रक्षःपतिःरावणःस्वसामिगिनांरूपेनस्वीतस्याःमुखात् अविकंपनाच्चअवि  
कंपनास्वराक्षसात् रघुपतेःपरमुल्लंघनंस्वाभाविकशक्तिम् ॥ २८ ॥ श्रुत्वा रावणो रामबलमिति शेषः आशुकार्यं अवमश्याविचार्य नद्यश्च नदी नदाश्च नदी नदाः तेषां पत्युः स्वा  
मिनः समुद्रस्य तीरे तटाकैश्चरित्वाः प्रमत्ताः श्रवणक्षेत्रगोकर्णक्षेत्रप्रतिजगामेत्यर्थः । रघुपतेः शरास्त्रितराभ्रांतं पूर्वमिति शेषः । शरेण मारीचमथार्णवोक्षिपदि ति पूर्वाध्याये उक्तं ।  
अतएवात्र गोकर्णेतपसि प्रतिवर्तमानं विद्यमानं तपः कुर्वाणमित्यर्थः । मारीचमारीचाख्यराक्षसं दर्शयति ॥ २९ ॥ तेन रावणेन राघवस्य वचनार्थं चित्तुं संपादितार्थतः प्रार्थितः अ  
मुष्यराघवस्य शरैर्वगं जाननमारीच आह किमिति । ते रघुवरेण विग्रहः विरोधः शक्यो न अहमस्यारामस्य शरसंस्पर्शं संपादयति । स्पृश उपता पडति यतोः । पूर्वजानामिज्ञातवान्

दत्तेऽभये रघुवरेण महामुनीनां दत्ते भये च रजनीचरमंडलस्य ॥ रक्षःपतिः स्वमुखादविकंपनाच्च श्रुत्वा बलं  
रघुपतेः परमाप चिंताम् ॥ २८ ॥ श्रुत्वा शुकार्यमवमश्य जगाम तीरे क्षेत्रं नदीनदपतेः श्रवणं धरिऽयाः ॥ मारीचि  
मत्र तपसि प्रतिवर्तमानं भीतं शराद्रघुपतेर्नितरां ददर्श ॥ २९ ॥ तेनार्थितः संपादि राघववचनार्थं मारीच आह  
शरवेगममुष्य जानन् ॥ शक्यो न ते रघुवरेण हि विग्रहोत्र जानामि संस्पर्शमस्य शरस्य पूर्वम् ॥ ३० ॥ इत्युक्तं  
तमथ रावण आह खड्गं निष्कृष्य हन्मि यदि मे न करोषि वाक्यं ॥ तच्छ्रुत्वा न्मययुतोऽथ निमर्गतश्च पापो जगा  
म रघुवर्ग्यसकाशमाशु ॥ ३१ ॥ संप्राप्य हैममगतां बहुरत्नचित्रः सीताममीप उरुधा विचचार शीघ्रम् ॥ निर्दोषनि  
त्यवरसंविदपि स्म देवी रक्षोवधाय जनमोहकृते तथाह ॥ ३२ ॥ ॥

हियस्मात्तस्मात्तत्र अत्र स्थइत्यर्थः । इत्याहेतिसंबंधः ॥ ३० ॥ निष्कृष्य कोशास्त्रिः सार्पं आहेत्यन्वयः । अथ तद्वावणवाक्यं अश्रौषिदिति श्रुत्वा न् भाषयान्सदस्मश्रुब इति  
क्रुः । भूतसामान्ये लिट् । श्रुतवान् । भययुतः स्वभावात्पापः दोषरूपो मारीचः ॥ ३१ ॥ वचनप्रकारदर्शयति । संप्राप्येति । हैममगतां सुवर्णसंबंधवर्णमगलं संप्राप्य भूत्वा  
बहुरत्नचित्रः अनेकवर्णः मगलरूपः मारीचः उरुधा बहुप्रकारेण । निर्दोषा अज्ञानसंबंधरहिता । नित्या आदिविनाशरहितवराश्चेष्टासंविदज्ञानयस्याः सा तथा एतादृशापि देवी  
सीतारक्षसां वधाय जनानां दुष्टजनानां मोहकृते अज्ञानोत्पादनार्थं यथारक्षोवधो भवेत्तथा जनमोहो भवेत् तथा आहेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥

आहेत्युक्तं विशदयति । देवेति । स्त्रीवशादिदोषपरिहृतुं देवतिसंबोधनं । इमं दृश्यमानं क्रीडामृगं क्रीडायोग्यमृगं अन्वक्थुं श्रात्ससार आगात् । मायया लक्ष्मणमृगमृगभृतानि शिचरं राक्षसं सारीचं जानन् ॥ ३३ ॥ तेन रामेण शरेण भृशं गाढं आहतः पापः पापरूपः समारीचः उरुव्यथया तं ब्रुवेदनया लक्ष्मणविक्रुश्य अहो लक्ष्मणेति शब्दं कृत्वैत्यर्थः । ममास्मरणं प्राप श्रुत्वा सीता अहो लक्ष्मणेति शब्दमिति शेषः । उग्रवाक्यैः मामिच्छसित्येवं रूपं निष्ठुरवाक्यैः अचूचदत्तं प्रेरयामास । चापश्च धनुः बाणश्च ताभ्यां सहितः स लक्ष्मणः रामपथं रामगतमार्गं आप ॥ ३४ ॥ अत्र सीतारामयोः प्राप्तमज्ञानं परिहरति । यांयामिति । परेशो हरिः उरुधा बहुप्रकारेण यांयां लीलां करोति । रमापि देवी अनुहरिमनुतां तां हरि लीलासदृशीं लीलां तथैव हरिवेदेव करोत्येव तावता विडम्बकरणेन अस्य परमस्य तथा रमाया अणुरपि ईषदपि दोषः अज्ञानदुःखादिदोषः नैवानुविचिंत्य नैव विचिंतनीयः । कुतश्च यस्मादुरुप्रभू भूतस्त्वं अतएवैत्यर्थः ॥ ३५ ॥ उरुप्रभूत्वं स्पष्टयति । केति । मंदकटाक्षमात्रेण ईष नयनांतं बलोकमात्रेण सगः उत्पत्तिः स्थितिः पा

देवेममाशु परिगृह्य च देहि मे त्वं क्रीडामृगं त्विति तयोदित एव रामः ॥ अन्वक्थुं ससार ह शरामनबाणपाणिर्मा यामृगं निशिचरं निजघान जानन् ॥ ३३ ॥ तेनाहतः शरवरेण भृशं ममार विक्रुश्य लक्ष्मणमुरुव्यथया स पापः ॥ श्रुत्वैव लक्ष्मणमचूचदुग्रवाक्यैः सोप्यापरामपथमेव स चापबाणः ॥ ३४ ॥ यां यां परेश उरुधैव करोति लीलां तां तां करोत्यनु तथैव रमापि देवी ॥ नैतावतास्य परमस्य तथा रमाया दोषेणुरप्यनु विचिंत्य उरुप्रभू यत् ॥ ३५ ॥ काज्ञानमापदपि मंदकटाक्षमात्रात्सर्गस्थितिप्रत्यक्षसंभूतिमोक्षहेतोः ॥ देव्या हरेः किमु विडम्बनमात्रमेतद्विक्रीड तोः सुरनरादिदेव तस्मात् ॥ ३६ ॥ देव्याः समीपमथ रावण आससाद् सादृश्यतामगमदप्यविषह्यशक्तिः ॥ सृष्टात्मनः प्रतिकृतिं प्रययौ च शीघ्रं कैलासमर्चितपदान्यवमच्छिवाभ्याम् ॥ ३७ ॥

लनप्रलयोनाशः संसृतिः संसारः मोक्षः सायुज्यादिमुक्तिः संसारान्मोक्षोवा एषां हेतोः कारणभूतायाः देव्याः प्रकृतेः अज्ञानं आपबद्धनास्त्यर्थः । देव्याः सकाशादपि हरेस्तम स्येति शेषः । अज्ञानादिकं किमु कथं स्याद्यद्यस्मात्तस्मात्सुरनरादिवत्प्रतिक्रीडतोः क्रीडां कुर्वतोः देव्याः हरेः एतत्सुरनरादिवत्कृतं कर्म विडम्बनमात्रमेव असुराणां स्वयोग्यताधि कारकृतकर्मणो देवानामपीति शेषः ॥ ३६ ॥ अविषह्या सोढुमशक्या शक्तिरस्याः सा तथा सा सीता आत्मनः स्वस्य प्रतिकृतिं प्रतिमां सृष्ट्वा उत्पादयित्वा अभिनेति शेषः । उ त्तं कौर्म । 'तमाह देवो लोकानां दाहको हव्यवाहनः । यानीताराक्षसं द्रेण सीतां भगवतीं हता । मयामायामयी सृष्टारावणस्य वधेप्सया' । अदृश्यतां अगमत्तं कैलासं प्रतिप्रययौ चात्र कैलासे शिवाभ्यां शिवचशिबश्च तथा ताभ्यां पार्वती रुद्राभ्यां अर्चितपदायुजितपदायुजितपदायुजितपदान्यवसत् ॥ ३७ ॥

ननु रावणस्यानिश्चेतनप्रतिमायासीतियमितकथं बुद्धिरभूदित्यत आह । तस्या इति । शक्रोऽतस्याः कलासंप्रतिगतयाऽदेव्याः सीतायाः सन्निधियुतां सन्निधानयुक्तांतां आश्रमे निर्मितां प्रतिवृत्तिं प्रतिमां व्यवहारसिद्धयै गत्यादिव्यापारसिद्धयर्थं प्राविश । अथेन्द्रप्रवेशनानंतरं रजनीचरैः तां प्रतिवृत्तिं आदाय गयौ । आश्रमादिति शेषः । किं कृत्वा उरुश्रम तः उरुशिक्षया अतिप्रयासेन वा निरुद्धः शोधितः सन् जटायुषेति शेषः । जटायुषं स्वपोथि यित्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ततः जटायुषो युद्धानंतरं हनुमान् मार्गे ब्रजंतं गच्छंतं रावणं अभिषयाय अभिगम्य पुनरावणं नाहनन्तं न जघान । यद्वा अभिषयाय अभिद्रययनजघान च शक्रं व्यादित्वा स्वरूपं । ननु जटायुषोऽप्यति समर्थो भक्तश्च हनुमान् क्रुतानाह नदित्येषां यानि हेतुचतुष्टयं दर्शयति । संवारित इति । रविस्तेन सुग्रीवोऽसंवारितः । माजर्हति निवारितः । दैवदेवतासंबन्धिका र्यसर्वराक्षसवधरूपं कार्यं जानमानः । इदानीं रावणे हते सर्वराक्षसवधेन भवेदिति जानन्निति भावः । रामस्य कीर्तिः अभोऽस्मानः रावणवधेनाज्ञेष्णामवलप्रकाशः स्यादिति च्छन्निति भावः । हरेर्वचनात् मयैव बध्योऽभवत्तं त्रिजन्मस्विति पूर्वजं

तस्यास्तु तां प्रतिवृत्तिं प्राविश शक्रो देव्याश्च सन्निधियुतां व्यवहारसिद्धयै ॥ आदाय तामथ गयौ रजनीचरैर्द्रो हत्वा जटायुषमरुश्रमतो निरुद्धः ॥ ३८ ॥ मार्गे ब्रजंतमभियाय ततो हनुमान् संवारितो रविस्तेन च जानमानः ॥ दैवं तु कार्यमथ कीर्तिमभीप्समानो रामस्य नैनमहनद्वचनाद्वरेश्च ॥ ३९ ॥ प्राप्यैव राक्षस उतात्मपुरीं स तत्र सीतां कृतिं प्रतिनिधाय ररक्ष चाथ ॥ रामोऽपि तत्र विनिहत्य सुदुष्टरक्षः प्राप्याश्रमं स्वदयितां न हि पश्यतीव ॥ ४० ॥ अन्वेषमाण इव तं च ददर्श गृध्रं सीतां रिरक्षिषमथो रिपुणा विशस्तं ॥ मंदात्मचेष्टममुनोक्तमेरेश्च कर्म श्रुत्वा मृतं तमदहस्त्वगतं तथादात् ॥ ४१ ॥

विजयौ प्रयुक्तवचनान्नाहनदित्यर्थः । अत्र पूर्वे पूर्वहेतुतः उत्तरोत्तरहेतुर्बलीयानिति द्रष्टव्यं ॥ ३९ ॥ सराक्षसो रावणः आत्मपुरीं प्राप्य उत तत्र पुर्यासीतां कृतिं प्रतिनिधाय ररक्ष च रक्षैव अन्यत्र गमनविषये निरोधमकरोदित्यर्थः । तत्सुदुष्टरक्षः मृगरूपं मारीचार्यं रक्षः निहत्य स्वदयितां सीतानपश्यतीति चेति हि प्रतिबुद्धिरभूदिति शेषः ॥ ४० ॥ अन्वेषमाण इव सीतान्वेषणकुर्वन् इव इतस्ततः परिधमन् राम इति वाक्यशेषः । सीतारिरक्षिषु रक्षितुमिच्छति रिरक्षिषतीति रिरक्षिषुः तं तथारिपुणा वैरिणारावणेन । विशस्तं हतप्रायं मंदात्मनः जीवस्य देहस्य वा चेष्टा व्यापारो यस्येति विग्रहः । तं गृध्रं गृध्रपक्षिस्वरूपं जटायुषं ददर्श । अमुना जटायुषा उक्तं अरेः वैरिणो रावणस्य कर्म सीतां प्रतिकृतिहरणादिकर्म श्रुत्वा मृतं तं जटायुषं अदहत् तथा । स्वकृतं संस्कारानुसारिणीं स्वगतं स्वलोकां गतिं अदात् ॥ ४१ ॥

अनुजेनसहितसरात्मोन्यत्रवन्तरेविचरन्सन् । सहसाअकस्माद्धानुर्वरात् अखिलविश्वजैतुंशीलमस्यास्तीत्यखिलजायी तस्य 'सुप्यजातो'णिनिस्ताच्छील्यं इत्यनेनानि  
निः । णित्वाद्बुद्धिः मृत्योर्भरणत्उज्झितस्यमुक्तस्यवज्रपतनादिद्वेणमुक्तवज्रपतनादित्यर्थः । अत्यंतकुंचितस्य उदरेशिरःसक्रियप्रवेशान्तसंकोचंप्राप्तस्यकबंधनामोराक्षसस्य  
करौप्राप्तोभूदितिशेषः ॥ ४२ ॥ अनुजेनसहितःरामःअस्यकबंधस्यबाहुयुगलंछित्वा अनुजेनसहितइत्यनेनलक्ष्मणोप्येकंबाहुंचिच्छेदेत्यर्थः । तंदेहपूर्ववतविराधवत्प्रति  
विधाय । अंतर्गीतणिच् । बिलंगंकारयित्वा तदुक्तंसंग्रहेशामाज्ञयाथसौमित्रिस्तदेहमदधाद्रिल इति गंधर्वविश्ववस्वाख्यंगंधर्वत्रिजटानान्याराक्षस्या अभिजातंस्थूलशि  
रोनाम ब्राह्मणशापेनेतिशेषः । पुरांद्रस्पर्धायाःपूर्वनान्नादनुसुद्धंभृत्यंगंधर्व प्रतिविधायेतदेहलोदीपवत्अत्रापिसंवध्यते । प्रतिविधायैत्यपिपाठः । तत्रपू  
र्वंप्रतिनिधायेत्यतर्णीतणिच् बिलमितिशेषः सुंद्रभृत्यकृत्वेतिशेषः । ततःतस्मादेशानेनविश्ववसुनाअर्चितोगादितियोजना । विश्ववसुःशापेनदनुनामाराक्षसोभूत्वा इंद्रकृत  
कुक्षिगास्यत्वात्कबंधनामाभूदित्यर्थः । अयंपूर्वविश्ववसुगंधर्वइतिआरण्यपर्वण्युक्तं । यथा तस्यावचक्षेगंधर्वोविश्ववसुहंनृप । प्राप्नोत्राह्मणशापेनयोनिराक्षसेवेतिमिति ।

अन्यत्र चैव विचरन् सहितोनुजेन प्राप्तः करौ स सहसाय कबंधनाम्नः ॥ धातुर्वरादखिलजायिन उज्झितस्य मृ  
त्योश्च वज्रपतनादतिकूंचितस्य ॥ ४२ ॥ छित्वास्य बाहुयुगलं सहितोनुजेन तं पूर्ववत्प्रतिविधाय सुरेंद्रभृत्यं ॥ ना  
म्ना दनुं त्रिजटयैव पुराभिजातं गंधर्वमाशु च ततोपि तदचिंतोगात् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा तमेव शबरी परमं हरिं च ज्ञात्वा  
विवेश दहनं पुरतोस्य तस्यै ॥ प्रादात्स्वलोकमिममेव हि सा प्रतीक्ष्य पूर्वं सतंगवचनेन वनेत्र साभूत् ॥ ४४ ॥

दनुरितिनाम्नादानवइत्युक्तं । आर्षरामायणे तथा 'दनुर्नाम्ना'चदानवं । इंद्रकोपादिदंरूपंप्राप्तवन्तमवैहिचेति । तस्यबाहुप्रयुक्तेनवज्रेणशतपर्वणा । सक्रियर्नामोराक्षश्चशरीर  
त्रीण्यवेशयदि'ति । अपिउक्तं । राक्षसत्वेदनुर्नामवानित्याचार्यैरपिसप्तदशोऽप्यथेजरासंधराजसंवादेउक्तं यथा । 'अतोऽन्यथादनुयथावरादमृत्युकोपिसन् । सुरेंद्रवज्रताडना  
द्भूवकुक्षिगास्ययुक्' । इति । पुरापूर्वनाम्नादनुगंधर्वअत्रिजटानान्याराक्षस्यामभिजातंउत्पन्नंपूर्ववत् । कृत्वेतिसंबंधइतिकेचिदाहुः । तदुक्तविष्णुभट्टीयतारतम्यस्तोत्रे  
तथा । 'दमचोषःकबंधश्चदनुगंधर्वउच्यते'ति । यत्तु संग्रहे । 'दनुनामास्मिगंधर्वःशापाद्रक्षस्त्वमागत'इत्येतस्यगंधर्वोविश्ववसुगंधर्वःशापात्स्थूलशिरःशापाद्रक्षस्त्वमागतः ।  
दनुनामास्मीत्यर्थः । दनुस्वरूपीप्रोवाचेत्यत्र दनुःस्वरूपीगंधर्वःविश्ववसुःरूपीसन्प्रोवाचेत्यर्थः । दनुर्दनुजसूदनःदनुनोक्तेनरत्सनेत्येतत्पूर्वदनुत्वात् । ग्रंथकारेणतथाक्तमि  
ति ॥ ४३ ॥ शबरीशबरकुलोत्पन्नत्वात्शबरीतिनामवतीतेमेवतद्विप्रोक्तलक्षणवंतमेवदृष्ट्वा । परमंहरिंश्रीरामंज्ञात्वा अस्यारामस्यपुत्रःअग्रेदहनमग्निविवेश । रामस्तस्यै  
शबर्यैस्वलोकंप्रादात् । साशबरीपूर्वराजस्यचित्रकूटपर्वतगमनकालेमतंगवचनेन एतद्वनंप्रतिरामआगमिष्यतीतिमतंगवचनमेतंगवने । 'मतंगवनामित्येतद्विश्रुतंभु

विराघवे' त्यापराभाषणे । इममेवराभमेवप्रतीक्ष्यअपेक्षयित्वावत् । अत्रसा त्रस्यतीतित्रसा नत्रसाअत्रसाउद्देगरहिताअभूत् । त्रसीउद्देगइतिधातुः । आगमिष्यतिकारुत्स्थः सुपुण्यंतवचाश्रमं । सतेप्रतिगृहीतव्योरामःसौमित्रिणासह । तमर्चित्वाध्रुवस्वर्गोभविष्यतितवाक्षय' इत्यापराभाषणे ॥ ४४ ॥ शबरीपूर्वकैत्यतआह । शापादिति । रामः पर्युःस्वस्यपत्युःइंद्रस्यपुःअग्रेअतिदपेहेतोर्निमित्तातत्पसरसःस्त्रियाकृतगवहेतुनिमित्तात् । शब्द्याकृताच्छापातशबरकुलेजन्ममेवेदित्येवरूपशापात् । सकाशात्तानींच योनिप्राप्तावराप्सरसंसुतमाप्सरसस्त्रियविमोच्य । गत्वाशबरीयाश्रमात्तदनुग्रहाथमितिशेषः । पवनाःमजंश्रीहनुमंतंऋश्यमूकंऋश्यमूकनागिगिरौददर्श । 'स्त्रिया'बहुवचस्यस्यादेकात्पसराअपी'तिशब्दाण्वे । ननु हनुमत्यनुग्रहःकिमर्थमित्यतआह । सहीति । एकःसहिष्णुकःहनुमानेवैदर्शनंरामंसम्यक्अवगच्छतिजानाति सर्वेश्वरो

यमितिसाकल्येनजानाति यस्मात्तस्मादनुग्रहार्थमगमदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ननु सुग्रीवादिकुसलसुहृन्मत्स्येवानुग्रहःकिमर्थमित्याशंकायां वायुहरीप्रियस्तदवतारत्वान्हनुमानपिप्रियइतिक्वंचुवयुप्रियत्वेप्रमाणतावदाह । देहेपीति । केवलंमूलरूपेप्रियइतिन किंतेदेहादावपिप्रियइत्यर्थः । यत्रयस्मिन्देहेपवनःअत्रअस्मिन्देहेहरिः । यतोयत्रअसौ

शापाद्वराप्सरसमेव हि तां विमोच्य शब्द्याकृताप्यतिपुरस्त्विति दर्पहेतोः ॥ गत्वा ददर्श पवनात्मजमृश्यमूकं सद्मे क एनमवगच्छति सम्यगीशं ॥ ४५ ॥ देहेपि यत्र पवनोत्र हरिर्यतोसौ तत्रैव वायुरिति वेदवचः प्रसिद्धं ॥ कस्मिन्व हंत्विति तथैव हि सोवतारं तस्मात्स मारुतिकृते रविजं ररक्ष ॥ ४६ ॥ एवं स कृष्णतनुरजुनमप्यरक्षद्भीमार्थमेव तद रिं रविजां निहत्य ॥ पूर्वं हि मारुतिमवाप रवेः सुतायं तेनास्य वालिनमहन् रघुपः प्रतीपं ॥ ४७ ॥

हरिःतत्रैववायुःएतदर्थप्रतिपादकंप्रसिद्धंउपनिषत्स्वितिशेषः । 'वेदवचोस्ति'तत्सतीकेनगृह्णाति कस्मिन्वहमुक्तातेउक्तातोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठस्यामी' त्यादेवेदवचःप्रसिद्धं । सवायुःअवतारैरामकृष्णाद्यवतारैतथैवमूलरूपवदेवप्रियइत्यर्थः । अवतारप्रियत्वंलेशतोदर्शयति । तस्मादिति । यस्माद्धनुमानंरामप्रियः तस्मात्कारगात्सराभःमारुतिकृतेहनुमन्प्रियाथारविजं सुग्रीवररक्ष । अथवा वेदवचःइत्यनेन'इंद्र'रघुज्यःसखे'त्येतदभिप्रेति । अत्रचेंद्रगण्डोमुख्यप्राणइतिक्रभाष्यएवाचार्यैःप्रमाणमुक्तं । तथैवेतिसमुच्चये । तुशब्दोविशेषार्थः । कस्मिन्वहमित्यत्रप्राणशब्दश्रवणात्तस्मात्सअवतारोऽमावतारो हनुमदर्थसुग्रीवररक्ष ॥ ४६ ॥ ननु स्वप्रयोजनार्थमेवराक्षदितिर्किनस्यादित्याशंक्यउदाहरणांतरमाह । एवमिति । भीमार्थभीमाप्रियार्थतदरिंअर्जुनारिंविजकर्णं । हनुमानपिश्रेष्ठवालिनंविहयसुग्रीवपरिग्रहणंकिमर्थमकरोदित्यतआह । पूर्वमिति । हियेनकारणेनअयंरवेःसुतःसुग्रीवःपूर्वादादौमारुतेअवापशरणमितिशेषः । तेनकारणेनअस्यसुग्रीवस्यप्रतीपंअहनजघान ॥ ४७ ॥



पवनस्यप्रियत्वेनकेवलंरामिप्रियत्वेवप्रयोजकमापितुसर्वदेवप्रियत्वेपीत्याह । एवमिति । एवंमरुतिप्रियत्वाविषयेहेत्वन्तरमस्तीत्यर्थः । सुराःशेषादयोदेवाः । मूलरूपेणपवनस्य  
वक्ष्येतः । अतःसर्वदेवावताराःवानराः अत्ररामावतारे सुर्याविश्रिताःआश्रिताःमरुतिप्रियत्वादितिशेषः । परत्रकृष्णावतारे शक्रसुनमर्जुनमाश्रिताःभोमप्रियत्वादितिशेषः ।  
मूलरूपेअवताररूपेचसर्वसुराश्रयत्वाद्वायोःहरिप्रियत्वंसिद्धं । उक्तार्थमुपसंहरति । हनूमतइति । यतोहनमाग्निप्रियः ततस्मात्कारणात् तत्रऋश्यमूकंप्रतिहनूमतोनुग्रहाया  
गमदितियोजना ॥ ४८ ॥ ननु स्वसहायार्थमगमदितिकिनस्यादित्यतआह । यत्पदेति । सर्वशक्तेःसर्वविषयेशक्तिमतःसहायाःकिन्नेवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ विपुलबुःदबुबुरे

एवं सुराश्च पवनस्य वशे यतोतः सुग्रीवमत्र तु परत्र च शक्रमनु ॥ सर्वे श्रिता हनुमतस्तदनुग्रहाय तत्रागमद्रुप  
तिः सह लक्ष्मणेन ॥ ४८ ॥ यत्पादपंकजजः शिरसा बिभर्ति श्रीरञ्जजश्च गिरिशः सह लोकेकपालैः ॥ सर्वेश्वर  
स्य परमस्य हि सर्वशक्तेः किं तस्य शत्रुहनेने कपयः सहायाः ॥ ४९ ॥ समागते तु राघवे ह्रवंगमाः समूर्यजाः ॥  
विपुलबुर्भयादिता न्यवारयच्च मारुतिः ॥ ५० ॥ संस्थाप्याशु हरीन्द्रान् जानन्विष्णोर्गणाननन्तान् सः ॥ साक्षाद्ब्रह्म  
पिता सावित्र्येतेनास्य पादयोःपते ॥ ५१ ॥ इति श्रीमदा० विरचिते श्रीमन्महाभा० श्रीरामचरिते हनुमद्दर्शननाम  
पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

त्यर्थः । भयेनइमौबालिसंबंधिनौइतिभयेनादितान् पीडिताद्ववारयत् ॥ ५० ॥ सद्येकएनमवगच्छतिसम्यगीशमित्युक्तार्थविशदयति । जानचिति । विष्णोरनन्तान्गु  
णान्वेदोक्ताननंतान्गुणानित्यर्थः जानन्सहनुमानसंस्थाप्यार्कचिह्नइतिशेषः । असौरामःसाक्षाद्ब्रह्मपितानतपचारेणेत्यर्थः । इतिस्तेनब्रह्मपितेतिज्ञानेन  
अस्यरामस्यपादयोःपतेननामेत्यर्थः । एतेनहनुमतायेनपतितमितिभावेलिङितिकेचित् ॥ ५१ ॥ यगंगजमद० ॥ इतिश्रीनात्य० पदार्थदी० पंचमोऽध्यायः  
॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥



॥ इति श्रीमहाभारत तात्पर्य निर्णये पंचमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ किष्किथकाङ्कानिरूपयति । उत्थाप्येत्यादिना । चक्राकितेनचकाचिन्हितेनएनउत्थाप्य अनेनहनमतानुतःस्तुतःसरामःअनेनहनमतानुतःसहसंबिंदे  
देवकार्यसाधनरूपविचारंरुत्वा हसन्अस्यहनमतःअंसंस्कंधं ॥ १ ॥ कर्पोद्रसुग्रीवंप्रतिहुतभुजःअग्नेःप्रमुखेअभिमुखेसन्निधावित्यर्थः । शीघ्रंस्वस्मृतिमात्रादेवित्यर्थः । शाश्व  
तांसर्वकल्पेषुविद्यमानानिजानांभक्तानां आर्तिदुःखंहरतीतितथा तेनरामेणसहअस्यसुग्रीवस्यसख्यंचकारअकारयत् ॥ २ ॥ सरामःअस्यसुग्रीवस्यदुःखंवालिहृतदुःखंहरी  
श्वरोपि सीतानुमार्गणरुतेसीतान्वेषणार्थं । अथप्रतिद्वानंतरं ससुग्रीवःवालिनोक्षितानिस्तांदुंभितनुंदुंभिनारक्षसेदंहंसमदर्शयत् । वालिनादोक्षितान्दुंभितनुंयदिततो  
तिदोक्षिपसितार्हि त्वंवालिबधेसमर्थइतिभावेन समदर्शयदित्यर्थः ॥ ३ ॥ तांदुंभितनुंविक्ष्यअंगुष्ठमात्रचलनान् अंगुष्ठक्षेपणमात्रादित्यर्थः । योजनशतेसंप्रास्यगाढक्षिज्वा

ॐ उत्थाप्य चैनमरविंददलायताक्षश्चक्राकितेन वरदेन करंबुजेन ॥ कृत्वा च संविदमनेन नृतोस्य चांसं प्रीत्या रु  
रोह स हसन्सह लक्ष्मणेन ॥ १ ॥ आरोप्य चांसयुगलं भगवंतमेनं तस्यानुजं च हनुमान् प्रययौ कर्पीद्रं ॥ स  
ख्यं चकार हुतभुक्प्रमुखे च तस्य रामेण शाश्वतनिजातिहरेण शीघ्रं ॥ २ ॥ श्रुत्वास्य दुःखमथ देववरः प्रतिज्ञां  
चक्रे स वालिनिधनाय हरीश्वरोपि ॥ सीतानुमार्गणकृतं स वालिनैव क्षिप्त्वा हि दुंदुभितनुं समदर्शयच्च ॥ ३ ॥  
वीक्ष्यैव तां निपतितामथ रामदेवः सौगुष्ठमात्रचलनादतिखिलयैव ॥ संप्रास्य योजनशतेन तयैव चोर्वी सर्वान्विद्वा  
र्यं दितिजानहन्द्रसास्थान् ॥ ४ ॥ शर्वप्रसादजबलादितिजानवध्यानसर्वाभिहत्य कृण्वेन पुनश्च सख्या ॥ भित्ति  
वालिबलतः कथितः स्म सप्त तालान् प्रदर्श्य दितिजान्मुहुरांश्च वज्रात् ॥ ५ ॥ एकैकमेषु स विकंपयितुं समर्थः पत्राणि  
लोभुमापि तूत्सहते न शक्तः ॥ विष्वक्स्थितान्यदि भवान् प्रतिभेत्स्यतीमानकेषुणा तर्हि वालिवधे समर्थः ॥ ६ ॥

अथ क्षेपणानंतरं तयातन्याउर्वीविद्यारंसास्थान्प्रसातलेस्थितान्स्वर्वांस्त्वदितिजान्अहनत्अहन् ॥ ४ ॥ कृण्वेनशेवनेनिहत्यस्थितोरामःतेनसमानकृतंत्वोपपत्तिः । पुनश्चशशक्षे  
पणानंतरमपिवालिबलतःभित्तिनसख्यासुग्रीवेणवज्रात्सुहृद्वान्अतिकठिनान्दितिजान्दृत्यस्वरूपानसप्ततालान्सप्तसंख्याकान्तालवृक्षान्प्रदर्शयकथितःस्मउदितोभूत् ॥ ५ ॥  
रामंप्रतिसुग्रीवेणोक्तंदर्शयति । एकैकमित्यादिना । सःवालीएषुसप्ततालेषुमध्येएकैकमेकंतालकंपयितुंचालयितुंसमर्थःशक्तः पत्राणितालपत्राणिलोभुंछेतुंउत्सहते  
उद्योगं करोति अपितु तथापिनशक्तःभवान्विष्वक्स्थितान्ब्रह्मस्थान्द्रुमान्तालान्एकेषुणाएकेनशेणयदिप्रतिभेत्स्यतिंलिधानर्हि ॥ ६ ॥

ननुसुग्रीवः अरिबलात् बहुगुणाधिकं बलं किमर्थमैच्छदित्याशंकायान्तिरूपप्रमाणमाह । जेतुमिति । अरिबलाच्चतुर्गुणबलाधिकः पुमान् जेतुं अरिमिति शेषः । प्रभुः समर्थः स्यात्तथाधिकबलः अतिशयबलत्वेन हंतुं शक्नुः स्याद्विद्यस्मात्तस्माद्वरिहयः । इंद्रः तस्यात्मजो बालीतस्य बाहुभ्यां आलोप्यानिष्ठे नुमशक्यमिति पञ्चाणि येषां तितथा तान् इमान् तालान् विभेद्यच्छित्त्वा मम संशयबालिवधसामर्थ्यविषये विद्यमानं संशयं आशुभिर्धिल्लिधि ॥ ७ ॥ रामः अस्य सख्युर्वाक्यं श्रुत्वा धातुर्वरादबिलपुंभिः सर्वपुरुषैर्भेद्यरूपं येषां तैतथात्मान् । ब्रह्मत्वं च तर्मुखत्वं आप्तुं अचलं यथा स्यात्तथा तपसि प्रवृत्तान् दितेः सुतान् दैत्यात्मकान् तान् तालान् अवमश्य ज्ञात्वा एकेषुणा सपदि शीघ्रं तान् तालान् प्रविभेदविददार

जेतुं चतुर्गुणबलो हि पुमान् प्रभुः स्याद्वंतुं शताधिकबलोतिबलं सुशक्तः ॥ तस्मादिमान् हरिहयात्मजबाहुल्लोप्य पञ्चान्विभिद्य मम संशयमाशु भिधि ॥ ७ ॥ श्रुत्वास्य वाक्यमवमश्य दितेः सुतान् तान्धातुर्वरादबिलपुंभिर्भेद्यरूपान् ॥ ब्रह्मत्वमाप्तुमचलं तपसि प्रवृत्तानेकेषुणा सपदि तान् प्रविभेद रामः ॥ ८ ॥ संधाय कर्मकवरे निशिते तु बाणेथाकृष्य दक्षिणभुजेन तदा प्रमुक्ते ॥ रामेण सत्वरमन्तबलेन सर्वे चूर्णीकृताः सपदि ते तस्वो रयेण ॥ ९ ॥ भित्त्वा च तान्स गिरिकुं भगवत्प्रमुक्तः पातालसप्तकमथान्न च ये त्वदध्याः ॥ नाम्ना सुराः कुमुदिनोब्जजवाक्यरक्षाः सर्वाश्च तानदहदाशु शरः स एकः ॥ १० ॥ ॥ ॥

॥ ८ ॥ छेदने प्रकाशं विचिह्न्याह । संधयेति । तदा तालच्छेदनसमये अनन्तबलेन रामेण कर्मकवरे चापोत्तमे बाणं संधाय संयोज्य । अथ संयानानंतरं दक्षिणभुजे नाकृष्य सत्वरं जवे न सहितं यथा स्यात्तथानिशितं क्रूरबाणे प्रमुक्ते सति ते सर्वे तस्वः स पातालवृक्षाः रवेण शब्देन चूर्णीकृताः ॥ ९ ॥ राममुक्तं शरं प्रभावं वर्णयति । भित्त्वेति । भगवता प्रमुक्तः स एकः शरः तान् सप्त तालान् भित्त्वा विदार्य गिरिभिः सहिताः स गिरिः सा च साकुश्रूभिश्च तथा तां पर्वतसहितं पृथ्ग्रीमित्यर्थः भित्त्वा पातालसप्तकं च भित्त्वा अथ पातालसप्तकभेदनानंतरं अत्र पातालसप्तकेषु अजस्य वाक्यमेव शेषां तेषां तेषां अत एव दध्याः । नामा कुमुदिनः कुमुदिनामान इत्यर्थः । ये असुरा अभूवन्निशेषः । तान् सर्वान् अदहत ददाह ॥ १० ॥

एतत्पूर्वोक्तकर्मनचित्रं कृतइत्यत आह । यदिति । यस्य विष्णोः प्रेरणात्सपवनस्य सप्रकृतिकस्य लक्ष्मीसहितस्य रुद्रेण कालेन कालाभिमानीनादुर्णेन कर्मणा कर्माभिमानीने  
 द्रेण आदिपदेन कामाद्याविवक्ष्यते । एतैः सहितस्य लोकस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं भवेत् । ननु रामकृतं कर्म अन्यसाध्यं भवेत्किमित्यत आह । तदपीति । तदपि तथापि इदं सप्तत  
 लच्छेदनादिकर्मन अन्यसाध्यं अनन्यसाध्यं । तदपियद्यपि अनन्यसाध्यं तथापि अभितोऽरुबलस्येति हेतुगर्भविशेषणत्वात्वालोके प्रवृत्तिकर्तृत्वाद् विष्णोश्चित्रं तदपीति आ  
 वर्यायोज्यं । कालाभिमानीत्यत्र कालात्मकः सोऽथ सुपुर्ण आसीदिति तानं कर्माभिमानीत्यत्र क्रियात्मा पाकशासनइति मानं ॥ ११ ॥ तं रमं अग्रेसः बाली अनुजस्य रा  
 वीसिंहनादं आश्रुयश्रुत्वा दयितया बालिभार्यया तारया मायाहंति प्रतिवारितः सन्नापि विलातुं विलसदृशं पुरातनं निर्गत्येति शेषः । एनमपि सुग्रीवमपि अभ्यगात् अभिमुखो गा

नैतद्विचित्रमभितोरुबलस्य विष्णोर्यत्प्रेरणात्सपवनस्य भवेत्प्रवृत्तिः ॥ लोकस्य सप्रकृतिकस्य सरुद्रकालकर्मादि  
 कस्य तदपीदमनन्यसाध्यं ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा बलं भगवतोऽथ हरीश्वरोऽसावग्रे निधाय तमगात्पुनरग्रजस्य ॥ आश्रु  
 त्य रावमनुजस्य विलात्स चागादभ्येनमाशु दयिताप्रतिवारितोऽपि ॥ १२ ॥ तन्मुष्टिभिः प्रतिहतः प्रययावशक्तः  
 सुग्रीव आशु रघुपोऽपि हि धर्ममीक्षन् ॥ नैनं जघान विदितारिखिलेकचेष्टोऽप्येनं स आह युधि वां न मया विविक्तौ  
 ॥ १३ ॥ सौभ्रात्रमेव यदि वांछति बालिनैव नाहं निरागममथाग्रजं हि नृनिष्ये ॥ दीर्घः स होदरगतो न भवेद्वि  
 कोपदीर्घोऽपि कारणमृते विनिवर्तते च ॥ १४ ॥

दित्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्य बालिनः मुष्टिभिः प्रययौ युद्धस्थानात्सुद्रुवेत्यर्थः । रघुपोऽपि समर्थोऽपि रामधर्मद्वन्द्वदर्शयन्निति यावत् । एनं बालिनं न जघान विदितज्ञाता अखि  
 ललोकस्य चेष्टाव्यापारे येन स तथा सर्वज्ञोऽपीत्यर्थः । स रामः एनं सुग्रीवमाह किमिति । युधि युद्धे मया बाणयुवांश्रमादिव च नार्थव्ययमेतत् बाणयुधैर्धृतिवा । अत्र विभक्तिः परि  
 णयेन योज्यं विविक्तौ विविच्य न ज्ञातावित्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रकृतधर्मं विशदयति । सौभ्रात्रमित्यादिना । एषः सुग्रीवः बालिनैव सौभ्रात्रस्तेऽहं यदि वांछति वांछेत इच्छेत् अथ तर्हि  
 अहं निरागमं निरपराधिनां अग्रजं बालिनं नृनिष्ये । परस्परं बन्धमिच्छतोऽर्थस्तेऽहं स्यादित्यत आह । दीर्घदति । स होदरेषु समानोदरन्नातृषु गतो विद्यमानः कोपः दीर्घः  
 बहुकालस्थो न भवेत् । दीर्घोऽपि बहुकालो नोपि कारणं कृते द्वेषानि चिहेतुं विना विनिवर्तते निवर्त्तयति ॥ १४ ॥



उक्तार्थविवेचेष्वप्युच्यते । कोप इति । सहोदरजनैरिदं कोपः पुनः अंतकाले मरणसमये निवृत्ति उपगच्छति । बालिसुग्रीवकणादि व्यावृत्त्यर्थं प्राय इत्युक्तं उभयोर्मध्य इति वाक्यशेषः । एकस्य भ्रातृभोगे सति तापयतीति तापकः । तापकारीत्यर्थः । भवतीति शेषः । इति कारणेनात आयास्तः निरस्तः दोषः अनपराधिहनादि दोषो यस्य स तथा । रामः इह प्रथमयुद्धे अपास्तदोषः विरोधत्यागादनपराधीवालीनिहंतुं न योग्य इति तेने ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ रवेः सुतस्य सुग्रीवस्य भार्वातापः बालिवधेन भविष्यदुखं न भवेत् इति विज्ञानवत् रामः तस्माद्विवृत्ति उपगच्छति तापकश्च भवति । यस्मात्तस्मादित्यर्थः । बंधुजनोत्सहोदरजनस्थे विरोधे जनिते सति तस्य एकतमस्य भ्रातुः अनुबंधुभिः अनुकूलमित्रैः आशुसंधानमनपेक्षेत्यर्थः । वधः अन्यतमस्य वधो न कार्य इति इह बालिसुग्रीवयुद्धे धर्मप्रदर्शयितुमेव तं बालिनं न जघान ॥ १६ ॥ ननु नमया विविक्तावित्युक्ते भवस्यार्थं किं

कोपः सहोदरजने पुनरंतकाले प्रायो निवृत्तिमुपगच्छति तापकश्च ॥ एकस्य भंग इति नैव इदं व्यपस्तदोषो निहंतुमिह योग्य इति स्म मेने ॥ १५ ॥ तस्मान्न बंधुजनो जनिते विरोधे कार्यो वधस्तदनबंधुभिराश्रयतीह ॥ धर्मप्रदर्शयितुमेव रवेः सुतस्य भारवी न ताप इति विज्ञ न तं जघान ॥ १६ ॥ यः प्रेरकः सकलश्रेष्ठेषु सितैश्च तस्या ज्ञाता कुत इहेशवरस्य विष्णोः ॥ तेनोदितोय सुदृढं पुनरागतेन वज्रोपमं शरममूवच्चिद्रसूनां ॥ १७ ॥ रामाज्ञा यैव लतया रविजे विभक्ते वायोः सुतेन रघुपेण शरे प्रनुक्ते ॥ भ्रुत्वास्य शब्दमतुलं हृदि तेन विद्ध इन्द्रात्मजो गिरिरिवापतदाशु सन्नः ॥ १८ ॥ भक्तो भवैव यदि मामभिरुद्धयतीह पादौ ध्रुवं सप्त समेष्यति निर्विचारः ॥ योग्यो वधो न हि जनस्य पदानतरस्य राज्यार्थिना रविसुतेन वधोर्थितश्च ॥ १९ ॥

नस्यादिस्यत आह । यद्वति । सकलानां श्रेष्ठेषु सितैर्बुद्धिः समूहस्य बुद्धिर्भनश्चिन्मि त्यं तारभेदवच्चात् श्रेष्ठेषु सितैरित्युक्तं यः प्रेरकः तस्य समस्वरूपस्य इहात्मनेभिमानो रुद्रादस्य श्रेष्ठस्य विष्णोः इह अयं वाली अयं सुग्रीव इति विवेकविषये अज्ञातः कुतः नैवेत्यर्थः । प्रकृतमनुसरति । तेनेति । आगतेन युद्धाद्विजृतेन तेन सुग्रीवेण पुनः बालीहंतव्य इति पूर्वमुक्तं वात्पुनरित्युक्तं सुदृढं निश्चयं तथा स्यात्तथोदितः बालीहंतव्य इत्युदितो रामः अथ वधनिश्चयोत्पन्नतरं ॥ १७ ॥ यः प्रेरक इत्यनेन यद्यप्यज्ञानपरिहृतं तथापि नमया विविक्ताविति रामो के निर्वाहकं दर्शयति । रामेति । वायोः सुतेनोदितं लतया पुष्पमालयारविजे विभक्ते सति समानरूपाद्वालिनः विलक्षणे कृते सति अस्य बाणस्य शब्दं श्रुत्वा तेन बाणेन विद्धः सन् मुर्छितः सन् ॥ १८ ॥ रामो बालिभीत्या अदृश्यतया जघानेति ग्रंथान्तरोक्तविरोधश्चोक्तद्वयेन परिहरति । भक्त इत्यादिना । एषो वाली यदि

अभिपश्यतिर्हि इहशत्रुपक्षस्येभगीत्यर्थः । निर्बिचारः शत्रुपक्षस्थः प्राप्योबानवेति विचारहितः सन्ममपादौ ध्रुवनिश्चयेन समेष्यति तर्हि पादौ प्राप्तस्य वधः किंनक्रियत इत्यत आह । योग्यइति । पादयो रानतस्य प्रणतस्येत्यर्थः । जनस्य वधः योग्येनेति हि प्रसिद्धिः । ननु बालिवधकरणे किं निमित्तमित्यत आह । राज्येति । अर्थितः प्रार्थितः बालिन इति शेषः ॥ १९ ॥ ततस्मात्पूर्व आदौ प्रणतस्य अभीष्टं कार्यं प्रणतस्य वधः शस्तोऽश्वाद्योनैव ह्ययस्मात्समात्कारणादि ह्युद्देनि हन्मिति विचार्यत बालिनं जघान ॥ २० ॥ दृष्टिगोचरप्रतिभटस्य बलं स्वामेव वास्यतीति रुद्र इत्तवरस्य बालिनोभयेनादृश्यत नुः रामो बालिनं जघानेति पुराणगत विरोधं प्रमाणेनातत्परिहरन्नाह । यइति । बलस्य प्रेरकः नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते । प्रेरकत्वे हेतुर्गर्भविशेषणमाह । पूर्णंति । पूर्णं अव्ययेनाशरहिते उच्चे उत्कृष्टे बलवर्त्येत्युक्तं सत्यतथा । अत एव स्वतंत्रो यो रामः तस्य रामस्य अयं वानरः बाली किं कर्ता किं करिष्यतीत्यर्थः । कथं भूतस्य दृष्टेः पंथा इति दृष्टिपथः दृष्टिपथं च्छतीति तथा तस्य दृष्टिगोचरस्येत्यर्थः । रुद्रवराजोऽप्ययीत्यत आह ।

कार्यं ह्यभीष्टमपि तत्प्रणतस्य पूर्वं शस्तो वधो न पदयोः प्रणतस्य चैव ॥ तस्माददृश्यतनुरेव निहन्मि शक्रपुत्रं  
त्विति स्म तमदृश्यतया जघान ॥ २० ॥ यः प्रेरकः सकललोकबलस्य नित्यं पूर्णाव्ययोच्चबलविर्यितनुः स्वतंत्रः ॥  
किं तस्य दृष्टिपथगस्य च वानरोर्यं कर्तेशचापमपि येन पुरा विभ्रमं ॥ २१ ॥ सन्नेथ वालिनि जगाम च तस्य पार्श्वं  
प्राहूनमार्द्रववसा यदि वांछसि त्वं ॥ उज्जीवयिष्य इति नैच्छदसौ त्वद्ग्रे को नाम नेच्छति मर्ति पुरुषोत्तमेति ॥ २२ ॥  
कार्याणि तस्य चरमाणि विधाय पुत्रं त्वग्रे निधाय रविजः कपिराज्य आसीत् ॥ रामोपि तद्विरिवरे चतुरोथ मासा  
न दृष्ट्वा घनगममुवास सलक्ष्मणोसौ ॥ २३ ॥

इंशेति । येनगमोणइंशचापंजनकेनलब्धंरुद्रधनुःपुरास्वयंरकालेभग्नतथाचतद्वरस्वर्कचित्कारइतिभावः ॥ २१ ॥ रामइत्यध्याहारः वालिनिस्सखेसतिमूर्छितेसति अथत  
स्ववालिनःपार्श्वसमीपंनगालिनंस्नेहामतेनआर्द्रवचसावाक्यामतेनआर्द्रकृतत्वादिमूर्छितंवालिनंप्राहेतिभावः । हेवालिन जीवनामितिशेषः यद्विवांछसितार्ह । उज्जाव्ययी  
व्यइतिपूर्वेषसंबंधः । असौवालिइतिबुवचैत्रज्जीवनामितिशेषः । इतीतिकेहेपुरुषोत्तमवदयेकोनामकःप्रसिद्धःपुरुषःज्ञानीत्यर्थः । मर्तिनेच्छतिसर्बोपिच्छतीत्यर्थः ।  
असौविश्वकर्तेत्यर्थः । कश्चतुर्मुखःस्वनिघ्नतकालेइच्छतीतिनामश्रुत्यादौप्रसिद्धिः । यःनेच्छेत्सकःकुत्सितःपुरुषइतिनामप्रसिद्धिः । एवमसतिममजीवनकथंयुक्तमितिबुव  
चैच्छदितिसंबंधः ॥ २२ ॥ रविजःतस्यपुत्रअंगदअग्नेनिधयेत्यनेन पितृकर्मणिपुत्रएवमुख्याधिकारित्युक्तं । चरमाणिकार्याणिप्रेतसंस्कारकर्माणिविधाय आसीद्वाजेति  
शेषः । अथसुश्रीवस्यराज्यप्राप्त्यनंतरं । रामोपिधानान्मेधानांआगमंआगमनंवर्षर्तुमित्यर्थः दृष्ट्वा सचासौगिरिश्चतथातस्मिन्माल्यवति ॥ २३ ॥

अथराज्यप्राप्त्यनन्तरं । रामेणकृतः उपकारोपस्थतस्मिन्ब्रीराज्यादिविषयेषुअतिसक्तेकपीनाक्षितिपेराद्रिप्रक्रिमृतेसति रामोपकारमितिशेषः । हनुमानप्रसह्यतविनयेत्यर्थः उवाच ॥ २४ ॥ किमिति तेत्वयाकार्येसीतानुमार्गणरूपकार्यैर्विस्मृतिर्विस्मरणनकार्यानकर्तव्यंकृतइत्यतआह । सइति । हियस्मात्तस्मादितिसंबन्धः । तेत्वयास्वयंहिस्वैवैकतुअभीष्टनचेत्तुअभाष्टचेन्नभवतितर्हि ध्रुवनिश्चयेनतेहित्वैवबलेनापिवलादपिअद्यैर्दार्मीकारयामीतिहोयुभयत्रसंबध्यते ॥ २५ ॥ सहनुमानसंघियौसमोपेख्यपूवौक्तप्रकारेणउक्ता सप्तसुदोषेषुजंबुल्लक्षादिदीपेष्वपिस्थितानवानरानप्रतिसंमेलनाय वानराणामितिशेषः । आशुगतीनशीघ्रगतमिततवानराननुसुग्रीवसमीपस्थवानरानुप्रस्थापयामास प्रेषयामासेत्यर्थः । ननु कपीश्वरेसुग्रीवेसतिहनुमतः प्रेषणेशक्तिरित्यतआह । समस्तशइति । समस्तशः सर्वेषांप्रभुः ईश्वरः । ननु ताराद्यपेक्षया असमर्थानांविनतादिकपीनांलवणादिसप्तसमुद्रतरणेशक्तिरस्तीत्युक्तंशतयोजनयामलवणसमुद्रकदेशल्लवनेतारावाः नसमर्थाइतिचवक्ष्यते । इदमुभयविरुद्धमितिचेन्न भाविकार्यानु

अथातिसक्ते क्षितिपे कपीनां प्रविस्मृते रामकृतोपकारे ॥ प्रसह्य तं बुद्धिमातां वरिष्ठो रामांघ्रिभक्तो हनुमानवाच ॥ २४ ॥ न विस्मृतिस्ते रघुवर्ये कार्यं कथंचित्स हि नोभिपूज्यः ॥ न चेत्स्वयं कर्तुमभीष्टमद्य ते ध्रुवं बलेनापि हि कारयामि ॥ २५ ॥ स एवमुक्त्वा हरिराजसंनिधौ द्वीपेषु सप्तस्वपि वानरान् प्रति ॥ संमेलनायाशु गतीन् स्म वानरान् प्रस्थापयामास समस्तशः प्रभुः ॥ २६ ॥ हरीश्वराज्ञाप्रणिधानपूर्वकं हनुमता ते प्रहिता हि वानराः ॥ समस्तशैलद्रुमखंडसंस्थितान् हरीन्समादाय तदाभिजग्मुः ॥ २७ ॥ तदैव रामोपि हि भोगसक्तं प्रमत्तमालक्ष्य कपीश्वरं प्रभुः ॥ जगद सौमित्रिमिदं वचो मे लुब्धगमेशाय वदाशु याहि ॥ २८ ॥

सारेणविनतादीनांतादृशीक्षितिःशमेणदत्ता तारादीनांचहुनमद्वलप्रकाशनाथंशक्तिर्नदेत्यवगत्यं । अयमेवार्थोक्तःस्कादेतथाहि । विनतस्यसुपर्णस्यतथाशतवलेरपि । तथतत्परिवाराणांकपीनांरामसेविना । अत्यायामसमुद्राणंतरणेनशक्तिरूर्जिता । इच्छयारामेवस्यतदासीत्करुणात्मनः । हनुमतश्चसामर्थ्यप्राकट्यार्थमहात्मनः । अंगदादिकर्षेद्राणांलवणांबुधितारणे । नैवासीत्तादृशीक्षितिरामस्यैवाज्ञयातदा । अतःसर्वकर्षेद्राणांलवणांबुधितारणे । असामर्थ्याज्ञापनार्थरामःसेतुंबंधहेति ॥ २६ ॥ हनुमताप्रहितास्तेविनतादयोवानराःहरीश्वरस्य आज्ञयाप्रणिधानंअंगिकारपूर्वकंयथास्यात्तथाशैलाःपर्वताःद्रुमाणांदृक्षाणांखंडःसमूहाप्येतेतथा । वनानीत्यर्थः । समस्ताश्चतेशलाश्चद्रुमखंडाश्चतयोक्ताःतेषुसंस्थितान्हरीन्समादायतदातत्रसुग्रीवराजान्प्रतित्यर्थः । अभिजग्मुः ॥ २७ ॥ तदैवदोषस्थवानरागमनकालेभोगसक्तंविषयेव्यासकंहरीश्वरंआलक्ष्य । सौमित्रिलक्ष्मणजगाद किमिति । मेइदंवक्ष्यमाणंवचःलुब्धगमानांकपीनाईशायवद आशुयाहिसुग्रीवंप्रतीतिशेषः ॥ २८ ॥

इदमुक्तं विशदयति । यदीति । इन्द्रस्तस्य बालिनो मार्गत्वांनयामि प्रापयामि हि निष्यद्वितीयावः । प्रतिपादिते संपादिते सति मदेन उद्धताः प्रमत्ताः प्रतिकर्तुं प्रत्युपकारं कर्तुं न शक्तेः मर्थान् भवन्ति । इंशेष्वर्थ इत्यस्य धातोः लडात्मनेपदि प्रथमपुरुषबहुवचनं नेच्छतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ इंद्रेण पूज्येन रामेण इति पूर्वोक्तप्रकारेण समीरिते सति तदा तत्र नु श्रविषुर्गतिं तपनः सूर्यः तत्पुत्रस्तापनिः सुग्रीवः तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा तेन लक्ष्मणेन सहैव त्वरान् जवेन अतिकं समीपं ॥ ३० ॥ साधुवचोभिः शिक्षारूपसद्वाग्भिः आश्विन्यनेन सु ग्रीवस्य भक्त्या धि कारित्वं संचितं प्रसन्नं रामे भक्तिमदित्यर्थः चेत्तत्करणस्य सत्तथा तस्मिन् तं सुग्रीवं न नंदतु तोष ॥ ३१ ॥ प्रभुः रामः संप्रमोण संतोषेण संहितं स च सुग्रीवः

यदि प्रमत्तोसि मदीयकार्ये नयाम्यहं त्वेन्द्रस्तस्य मार्गं ॥ प्रायः स्वकार्ये प्रतिपादिते हि मदोद्धतान् प्रतिकर्तुं मीशते ॥ २९ ॥ इतीड्य रामेण समीरिते तदा ययौ सबाणः सधनुः स लक्ष्मणः ॥ दृष्ट्वैव तं तेन सहैव तापनिर्भयाद्ययौ रामपदांतिकं त्वरन् ॥ ३० ॥ हनूमतः साधुवचोभिः शिशु प्रसन्नचेतस्य धिपे कपीनां ॥ समागते सर्वहरिप्रवरैः सहैव तं वीक्ष्य ननंद राघवः ॥ ३१ ॥ ससंजमं तं पतितं पदाब्जयोस्त्वरत्नमुत्थाप्य समाभिरुपत्यभुः ॥ स चोपविष्टो जगदीशसन्निधौ तदाज्ञायैवादिशदाशु वानरान् ॥ ३२ ॥ समस्तदिक्षु ग्रहितेषु तेन प्रभुर्हनूमन्तमिदं वज्रापे ॥ न कश्चिदीशस्त्वहतेस्ति साधने समस्तकार्यप्रवरस्य मेस्य ॥ ३३ ॥ अतस्त्वमेव प्रतियाहि दक्षिणां दिशं समादाय मदंगुलीयकं ॥ इतीरितोमौ पुत्रपोत्तमेन ययौ दिशं तां युवराजयुक्तः ॥ ३४ ॥ समस्तदिक्षु प्रतियापि ता हि ते कपीश्वराज्ञामुपधार्य मासतः ॥ समाययुस्ते गदजांबुवन्मखाः सुतेन वार्योः सहिता न चाययुः ॥ ३५ ॥

तदाज्ञायारामाज्ञया सन्निधौ उपविष्टः आसीनः सन् तदाज्ञायैव वानरान् आदिशत् दिदेश सीतानुमार्गार्थमिति शेषः । तदाज्ञेत्युभयत्र संबध्यते ॥ ३२ ॥ तेन सुग्रीवेण ग्रहितेषु प्रेषितेषु समस्तपुत्रभुः रामः वज्रापे किमिति । मे समस्तकार्येषु प्रवरस्य मुख्यस्य अस्य सीतान्वेषणव्याजात्मकदेवकार्यस्य साधने संपादने तत्त्वतः ऋते कश्चित्युत्तरपः ईशः समर्थो नास्ति यतः ॥ ३३ ॥ अतः कारणात्तममंगुलीयकमंगुलीयभूषणं मुद्रिकां मितियावत् । याहीति ईरितोसौ हनूमन् युवराजेन अंगदेन तां दक्षिणां ॥ ३४ ॥ प्रतियापि नाः प्रेषिताः ते वानराः आज्ञामुपधार्य उपगृह्य मासतः मासमात्रेण समाययुः । वार्योः सुतेन सहिताः कपिभ्योऽष्टाद्वत्यर्थः । अंगदादयः न चाययुः मासत इति शेषः ॥ ३५ ॥

समस्तदुर्गेषु सर्वाण्यस्यानेषु प्रवरं अतएव दुरासदं दुष्प्राप्य विध्यगिरिं विमार्गतां अत्रापि सीतान्वेषणं कुर्वतां महात्मनां उत्तमानां अंगदादीनां हरिषुराजते असौ हरिराट् हरिराज्ञासुग्रीवेण उदीरितः सकालः मासमात्रावधिकः कालः गतः अतिक्रान्तः अधमासानन्तरं महाद्भुतं अत्याश्रयं करं बिलगुहां समासदद्वापुः ॥ ३६ ॥ महाद्भुतत्वे निमित्तमाह कृतमिति । मेयनमयनाम्ना दैत्यवर्गकिना कृतं । अतएव नातिविचित्रं अतएव उत्तमं एतादृशं तत्तु विलं तारः बालिभायं तारयाः भ्रातानां भ्रातारः सन्निधिं समीपेन यामः नयास्यामः । कुतः अस्य सुग्रीवस्य समयः मासमात्रावधिकाल इत्यर्थः । नोस्माभिर्विलंघितः ॥ ३७ ॥ नयाम इत्युक्तकारणं दर्शयति । दुरासदः दुष्प्राप्यः न सेव्य इत्यर्थः । अतिचण्डं अतिकरुं शासनं आज्ञायस्य स तथा त्वामपि युराजमपि अहं आदिष्ये षोडशमदयः स्वार्थे कप्रत्ययः । तान् किं किम्वितिकैमुत्पन्ययेनाह । यतो ह निष्यतितस्माद्धि लं आप्यसुखं यथा स्यात्तथा इह सर्वे वसामः असौ सुग्रीवः इहैकं आचरेत् । किं किं करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु दुरासदत्वात् तस्मात् रामः कथं त्याज्य इत्यत आह । न चे

समस्तदुर्गप्रवरं दुरासदं विमार्गतां विंध्यगिरिं महात्मनां ॥ गतः स कालो हरिराट् उदीरितः समासदं श्रुत्वा बिलं महाद्भुतं ॥ ३६ ॥ कृतं मये नातिविचित्रमुत्तमं समीक्ष्य तत्तार उवाच चांगदं ॥ वयं न यामो हरिराजसन्निधिं वि लंघितो नः समयो यतोस्य ॥ ३७ ॥ दुरासदो मावति वंशसो ह निष्यति त्वामपि किं मदादिकान् ॥ अगम्य मेतद्धि लमाप्य तत्सुखं वसाम सर्वे किमसाविहाचरेत् ॥ ३८ ॥ न चैव रामेण सलक्ष्मणेन प्रयोजनं नो वनचारिणां सदा ॥ न चेह नः पीडयितुं स च क्षमः ततो मयेयं सुविनिश्चिता मतिः ॥ ३९ ॥ इतीरितं मातुलवाक्यमाशु स आददे वा लि सुतोपि सादरं ॥ उवाच वाक्यं च न नो हरीश्वरः क्षमी भवेच्छयितशामनानां ॥ ४० ॥ राज्यार्थिना येन हि घाति तोग्रजो हताश्र दाराः मुनृशंसकेन ॥ स नः कथं रक्षति शासनातिगान्निराश्रयान् दुर्बलकान् बले स्थितः ॥ ४१ ॥

ति । सदा वनचारिणां वनस्य फलाभिभक्षकानां यद्वा वने चरति ते वनचारिणः तेषां अट्टा मित्यर्थः । न रामेण प्रयोजनं नः स्वकार्यकरणद्रामः प्रतिकूलमाचरेदित्यत आह । न चेति । स रामः न क्षमः न समर्थः । ततः कारणात् तममदयं ईदृशीमिति वृद्धिः सुविनिश्चिता ॥ ३९ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शितं उत्तमा तुलवाक्यं आशु अविचार्य सादरं प्रीतिसहि तं यथा स्यात्तथा आददे अंगीचकार वाक्यं उवाच किमिति । लंघितशामनानां आज्ञाभंगं कुर्वता मित्यर्थः । नोस्माकं क्षमीक्षमावान् न च नैव भवेत् ॥ ४० ॥ क्षमी न भवेदित्यु क्तेः कारणं स्पष्टयति । राज्ञेति । येन सुग्रीवेण वा तितः हंसितः कथं भूतेन मुनृशंसकेन समीचीनं हंसकेन दाराः अग्रजभार्याः हताः बले स्थितः रामाश्रयाद्वलीत्यर्थः । स मु ग्रीवः शासनं आज्ञां अतिगान्तिक्रान्तां निराश्रयान् दुर्बलकान् न विनान्न नः कथं च दित्यर्थः ॥ ४१ ॥



तथेति त्वया यथा क्तं तथा क्तं व्यमिति जाववन्मुखाः सर्वेऽपि सहसंभूय ऊचुः उक्तवतामिदं कष्टमित्यर्थः । अथ कापि विचारानंतरं हनूमान्तेषां अंगदादीनां ऐकमत्यं एककार्यं विधेयं बुद्धिमत्त्वा ॥ ४२ ॥ मया अंगदस्य राज्याय साभ्राज्यार्थतरेण अभिहितं उदितं एतद्वाक्यं विज्ञाति हि एतच्चतारोक्तसाध्यं न कुतः वायुसुतः स्वनामोच्चारणं न कर्तव्यमिति स्मरणा द्वायुसुनिरित्युक्तं हनूमान् राजस्य प्रतीपप्रतिकूलवचनं न सहेतुः हियस्मात्तस्मादिति संबंधः ॥ ४३ ॥ ननु उपायेन त्वामपि अस्मदनुकूलबुद्धिं कारिष्यामीत्यत आह । न चेति । अहं समेतैः मिलितैः सकलैर्नार्यादिकलाभिः सहितैर्भवाद्भिः उपायो तोषि सामाबुपायेनापि सम्मार्गतः शमानुकूलमार्गात् आक्रष्टुं भवद्बुद्धयनुसारिणं कर्तुमित्यर्थः । कथंचिच्छक्यो न न चेहनः पीडयितुं स चक्षुमइत्युक्तस्योत्तरमाह । नैवेति । अप्रध्वं अगम्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदि आदरेण स्नेहेन ग्रह्यं अंगीकारयोग्यं भवेत्तर्हि मे अतिप्रियं अत्य

इतीरिते शक्रसुतात्मजेन तथेति चोचुः सह जांबवन्मखाः ॥ सर्वेऽपि तेषामथ चैकमत्यं दृष्ट्वा हनूमानिदमावभाषे ॥ ४२ ॥ विज्ञातमेतद्धि मयांगदस्य राज्याय ताराभिहितं हि वाक्यं ॥ साध्यं न चैतन्न हि वायुसुतं रामप्रतीपं वचनं सहेतु ॥ ४३ ॥ न चाहमाक्रष्टुमपायतोऽपि शक्यः कथंचित्सकलैः समेतैः ॥ सम्मार्गतो नैव हि राघवस्य दुरं तशर्कोर्विलमप्रध्वं ॥ ४४ ॥ वचो ममैतद्यदि चादरेण ग्राह्यं भवेद्वस्तदिति प्रियं मे ॥ न चेद्ब्रह्मादप्यनये प्रवृत्तान् प्रशास्य सम्मार्गतान् करोमि ॥ ४५ ॥ इतीरितं तत्पवनात्मजस्य श्रुत्वातिभीता धृतमकभावाः ॥ सर्वे तु जगमुस्त मथाद्रिमुख्यं माहेन्द्रमासेदुर्गाधबोधाः ॥ ४६ ॥ निरीक्ष्य ते सागरमप्रध्वं अपारमेयं सहसा विषण्णाः ॥ दृढं नि राशाश्च मतिं हि ददधुः प्रायोपवेशाय तथा च चक्रुः ॥ ४७ ॥ ॥

तदर्थः न चेद्ग्राह्यं न चेत्तर्हि अन्ये अनीत्या प्रवृत्तान् प्रशास्य शिक्षयित्वा बलात्सन्मार्गतान् स्थितान् करोमि ॥ ४५ ॥ तद्वाक्यं श्रुत्वा धृतः मकभावः मकस्वभावयैस्ते तथार्तं हनू मंतं अनुजग्मुः अथ विध्यत्यागानंतरं नाम्ना माहेन्द्रं अद्रिमुख्यं आसेदुः प्रापुः अगाधबोधाः गंभीरज्ञानिनो यत इति शेषः । अतो जग्मुरिति संबंधः ॥ ४६ ॥ तेकपयः सहसा बले न अप्रध्वं पारगमनायोग्यं अपरमेयं अक्षेयपरकूलं सागरं निरीक्ष्य विषण्णाः श्रान्ताः दृढं निराशाः जीवनाशारहिताः संतः आज्ञा उल्लंघिता बहूनापि कार्यनकृतं तस्मात्सु ग्रीवोर्हि निष्येवेति निश्चयं चक्रुरिति भावः । प्रायोपवेशाय निराशनव्रतार्थं निराशनं नमति प्रायः । तदर्थं मक्स्थानं प्रायोपवेशस्तस्मै मतिं दधुः । प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यं तुल्ययोर्निविश्वः । संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः इत्यमरः । प्रायो भूयन्त्यंगशानं इति च । तथा यथा मनसि तं तथा निराशनं पूर्वकं मृत्युं उपविष्टाः संतः चक्रुः ॥ ४७ ॥

प्रायोपविष्टाः निरञ्जनव्रतस्थाः कृपयः संसारात् विमुक्तिमोक्षदातुः रामस्य कथां वदंतः परस्परं कथयंतः सन्तः । जटायुषः पातनं पतनं मरणमिति यावत् । ऊचिरे तत्पातनं संपातिनः । गृध्रस्य श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियजगाम संपातिः । जटायुषः मरणं श्रुतिमावहः ॥ ४८ ॥ संपातिस्वरूपमाह । तस्येति असौ संपातिस्तस्य जटायुषः अग्रजः अरुणः सूर्यसारथिः तस्य सूनुः पुत्रः । सूनुः पुत्रे न जेर्वा विति विश्वः । जवंगतिवेगं परिक्षन् तेन जटायुषा सहस्यस्य विवंपातः गतः अथ सूर्यमंडलप्राप्त्यनंतरं । सुतरांतं जटायुषं गुप्त्वा संरक्ष्य स्वयं जटायुषः उपरि भूत्वा स्वपक्षच्छायायां गच्छेति भावः । पतत्रक्षयं पक्षनाशं आप्य प्राप्य अपतत् माहं द्रुपर्वतस्य दक्षतिशेषः ॥ ४९ ॥ सविनुः सूर्यस्य प्रतापात् प्रकृष्टतेजसः दग्धपक्षः संपातिः श्रुत्वा पुनः पक्षाभ्यां सहितो भूत्वा कपोनपृष्ठं आपृच्छ्य सस्ये गवभक्त्यैवैत्यर्थः । पुनरपि पक्षप्राप्त्यनंतरं मपि जटायुषः मूर्तिं श्रुत्वा शृणोत् पक्षप्राप्त्यनंतरं भक्त्या श्रुतिमावहः ॥ ५० ॥

प्रायोपविष्टाश्च कथां वदंतो रामस्य संसारविमुक्तिदातुः ॥ जटायुषः पातनमूचिरे तत्संपातिनाम्नः श्रवणं जगाम ॥ ४८ ॥ तस्याग्रजोसारुणस्य सूनुः सूर्यस्य विवं सह तेन यातः ॥ जवं परीक्षन्नाथ तं सुतं गुप्त्वा पतत्रक्षयमाप्य चापतत् ॥ ४९ ॥ स दग्धपक्षः सवितृप्रतापाच्छ्रुत्वा रामस्य कथां सपक्षः ॥ भूत्वा पुनश्चाशु मूर्तिं जटायुषः शश्राव पृष्ठं पुनरेव सम्यक् ॥ ५० ॥ स रावणस्याथ गतिं सुतोक्तां निवेद्य दृष्ट्वा जनकात्मजाकृतिं ॥ स्वयं तथा शोकवने निषण्णामवोच देव्यो हरिपुंगवेभ्यः ॥ ५१ ॥ ततस्तु ते ब्रह्मसुतेन पृष्टा न्यवेदयन्नात्मबलं पृथक् पृथक् ॥ दशैव चारभ्य दशोत्तरस्य क्रमात्पथो योजनसोतियाने ॥ ५२ ॥

अथ श्रीरामकथाश्रवणानंतरं संपातिः सुतेन स्वसुतेन सुपार्श्वेन उक्ता रावणस्य गतिं गमनं निवेद्य उक्ता रावणः सीतां गृहीत्वा अनेन पथागत इति सुतोक्ता रावणस्य गतिं निवेद्योति भावः । तथा स्वयं च निषण्णां उपविष्टां दृष्ट्वा माहं द्रुपर्वतं दिति शेषः । एभ्यो हरिपुंगवेभ्यः अंगदादिभ्यः इतः मया पि सोतादृश्यत इत्यवोचत् ॥ ५१ ॥ ततः संपातिवाक्यश्रवणानंतरं ब्रह्मसुतेन ब्रह्मोद्भवेन जावता पृष्टाः लंकां प्रातिगमनविषये बलं पृष्टास्ते कपयः दशयोजनतः दशयोजनान्यारभ्य क्रमात् दशोत्तरस्य दश उत्तराणि अधिका नियस्य तथा तस्य पथः मार्गस्य अतियाने अतिक्रम्य गमने लुप्त इति यावत् आत्मबलं स्वस्य बलं पृथक् पृथक् प्रत्येकं प्रत्येकं न्यवेदयन् ॥ ५२ ॥

नीलबैः सहिताः तारेण सहिताः सर्वे कपयोऽपि अशीत्याः अशीतियो जनेभ्य इत्यर्थः परतः उत्तरत्र गतुं प्लवनार्थं यदा शक्ताः न बभूवुः । अथ तदा सः पूर्ववत् बलं प्लवनात् न संजां बवान्तरमा दशीतियो जनपरिमाणात् पुनः उत्तरं अष्टमांशं दशयोजनाधिकं आत्मवलं जगद नवतियोजनगमनशक्तिं जगदिति भावः । सांप्रतं प्लवने शक्तेन वति प्रतितिकं य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ इदानीं मम पूर्वसंमितं बलं नास्तीति वक्तुं कारणमाह । यदेत्यादिना । विष्णुर्वाग्मान्माबलेः प्रह्लादपौत्रात् बलिना म्रः लोकां न भूरादिलोकां न त्रिभिः क्रमैः पदविक्षेपैः यदा अवाप । तदान्दिशं सर्वसंतोषध्वानिं प्रकुर्वतां मया इदं जगत्त्रयं भ्रातं इतस्ततः परिभ्रमणं कृतमित्यर्थः । मेरुतः मेरुपर्वतं धातादित्यर्थः मम जानुं ऊरुपर्वं वेदनं यथासहितं आस यतः ॥ ५४ ॥ अतः कारणात् पूर्वसंमितः पूर्वतनवो गसदृशो बवान्निह । अहं पुरा षण्णवति प्लवः षड्भिरधिकं नवतियो जनप्लवोऽस्मि ततः जांबवदन्तरं कुमारः युधराजः अंगद आह । किमिति । अहं

सनीलमैदविविदाः सताराः सर्वेऽप्यशीत्याः परतो न शक्ताः ॥ गंतुं यदाथात्मबलं स जांबवान् जगाद तस्मात्पुनर  
ष्टमांशम् ॥ ५३ ॥ बलेयदा विष्णुरवाप लोकांस्त्रिभिः क्रमैर्नैदिरवं प्रकुर्वता ॥ तदा मया भ्रातृमिदं जगन्नयं सर्वे  
दनं जानु ममास मेरुतः ॥ ५४ ॥ अतो जवो मे नहि पूर्वसम्मितः पुरा त्वहं षण्णवतिष्ठोस्मि ॥ ततः कुमारैर्गद  
आह चास्माच्छतं ह्रुवेयं न ततोभिजाने ॥ ५५ ॥ आपरिते तैः सकलैः शतस्य गमागमे शत्रुबलं च वीक्ष्य ॥ सु  
दुर्गमत्वं च निशाचरेशपुर्याः स धातुः सुत आबभाषे ॥ ५६ ॥ अयं हि गृध्रः शतयोजनं गिरिं त्रिकूटमाहेत उ  
तात्र विघ्नाः ॥ भवेद्युरन्येपि ततो हनूमानेकः समर्थो न परोस्ति कश्चित् ॥ ५७ ॥

अस्मान्माहेंद्रपर्वतात् शतंशतयोजनानिष्ठवेयं ततःउल्लङ्घनानंतरंनाभिजनेसीतान्वेषणादिकृत्वा प्रत्यागंतुंशक्तिर्भविष्यतिनेवेतिनवोद्धि तदुक्तंसंग्रहे ।ध्येजनानांशतंगंतुंशक्ते मेनिश्चिनोम्यहं । न निश्चिनोमिविक्रम्यप्रत्यायांतुल्लङ्गमा इति॥५५॥तैःशतस्यशतयोजनात्मकस्यगमागमे गमसहितआगमःगमागमस्तस्मिनअपूर्तिइष्टपरितेसिति अं गदेनशतस्यपरितत्वादैन्येश्रन्यनस्यपरितत्वात्गमनागमनंचाप्यरितिमितिभावः। सथातुःसुतःजांबवान्शत्रुबलराणबलं चशब्दात् गमसहित आगमस्तस्मिन् गमनागमनयोःशत्रुवदंतराभाविधिवंचाक्षं ह्युवनकुर्वतोपिस्युरंतरायाःकिलांतरं इतिसंग्रहात् । वक्ष्यपुर्याःलंकायाःसुदुर्गमत्वमत्यगम्यत्वंचवक्ष्य आवभाषे ॥ ५६ ॥ किमिति अयं गद्यःसंपातीशतयोजनशतयोजनव्यवधानेस्थितं विकटगिरिलंकायाःपरिशेषतयास्थितंत्रिकटूनामगिरिआह । उतअत्रगमनेअन्येषिविघ्नाःभवेयुःयस्मात्तत्तस्मात् ॥ ५७॥

सर्जाववान् इत्थं उक्त्वा प्राणस्य वायोऽनिःसीमबलं यस्य स तथा तं प्राणस्य सुप्तं प्रकाशयन् शशाभिर्पूरयन्नित्यर्थः । आह अत्र सीतान्वेषणकार्यं परं समर्थः अतिसमर्थः एतत्कार्यम् ॥ ५८ ॥ निजेष्विदं स्वभिन्नं प्रतिलिखितं प्रतिपत्तुं कुरुष्वेति इतीरितोऽसौ हनुमान् तेषां कर्पिणां रामं प्रविचिंत्य तस्य रामस्याज्ञां चरितोः कर्तुं अवर्धत वदुः चरितो रितितुमर्थोऽसुप्तस्य यः ॥

उत्कास इत्थं पुनराहमूनुं प्रणस्य निःसीमबलं प्रकाशयन् ॥ त्वमेक एवात्र परं समर्थः कुरुष्व चैतत्परिपाहि वा नरान् ॥ ५८ ॥ इतीरितोऽसौ हनुमान्निजेष्विदं तेषामभाक्त्वं प्रकटां विधाय ॥ अवर्धतांशु प्रविचिंत्य रामं सुपूणं शक्तिं चरितोऽस्तदाज्ञाम् ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदं विरचिते श्रीमन्महाभारत ० श्रीरामचरिते समुद्रतरणनिश्चयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ ५९ ॥ यंगंगाजं पूर्णितस्य कृतौ सतां सुखकरोऽध्यायः सुषष्ठः शुभः श्रीमद्भारत ० ॥ इति श्रीमत्तात्पर्यनिर्णये पदार्थदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥



श्रीगुरुभ्योनमः ॐ सुंदरकाण्डकथानिरूपयति । रामायेति । अर्णवलिङ्घयिषुः लघितमिच्छुः पवनस्य सूनूः शश्वताः शश्वदेकप्रकाराः सुविस्तृताः सर्वदेशकालेषु परिच्छेदशून्याः षड्गुणाः ऐश्वर्यादिविज्ञानांताः यस्यस्तथा । तस्मै वीर्यपराक्रमः शमायनत्वा तं गिरिवरं माहेंद्रं निषाडय पदाभ्यामिति शेषः । उत्पपातपुत्रो ॥ १ ॥ तदीयवलेन हनुमत्संवधिबलेन अभिकष्टः आकष्टो वारिधिः समुद्रः चुक्षो भक्षो भ्राप्रापहनुमदुल्लघनवेगेन समुद्रजलमिति स्ततो भूदिति भावः । यादसांगणैः जलचरसमूहैः सह अनुहनुमदनुप्रययौ । पर्वते माहेंद्रगताः रियताः वृक्षाश्च अनुप्रयुरित्यर्थः । पुनरपि हनुमत्स्वभावं वर्णयति । पर्वनेति । गिरिः मैनाकपर्वतः अस्याहनुमतः हेतोः श्रमपरिहारहेतोः यद्वा षष्ठ्यहेतुप्रयोग इति षष्ठीपंचमर्थः । अस्य हेतोः हनुमदर्थ उदागमतजलादुपरिगतो भूत् ॥ २ ॥ ननु पर्वतः किमर्थं समुद्रक्षिप्तः क्षिप्तोऽपि हनुमदिश्रमणार्थं कुतः उदागमदित्यत आह । शालद्वति । हर

ॐ रामाय शाश्वतसुविस्तृतषड्गुणाय सर्वेश्वराय बलवीर्यमहार्णवाय ॥ नत्वा लिङ्घयिषुर्नैवमत्यपात निष्पीडय  
तं गिरिवरं पवनस्य सूनः ॥ १ ॥ चुक्षोभ वारिधिरनुप्रययौ च शीघ्रं यादोगणैः सह तदीयबलाभिक्रष्टः ॥ वृक्षाश्च  
पर्वतगताः पवनेन पूर्वं क्षिप्तोर्णवे गिरिरुदागमदस्य हेतोः ॥ २ ॥ शालो हरस्य गिरिपक्षविनाशकाले क्षिप्तोर्णवे  
समरुतोर्विरितात्मपक्षः ॥ हेमो गिरिः पवनजस्य तु विश्रमार्थमुद्भिद्य वारिधिमवधदनेकमानुः ॥ ३ ॥ नैवात्र वि  
श्रमणमैच्छदविश्रमोमौ निःसीमपौरुषबलस्य कुतः श्रमोस्य ॥ आश्लिष्य पर्वतवरं स ददर्श गच्छन् देवैस्तु ना  
गजननीं प्रहितां वरेण ॥ ४ ॥ जिज्ञासुभिर्निजबलं तव भक्ष्यमेतु यद्यत्वमिच्छसि तदित्यमरोदितायाः ॥ आस्यं  
प्रविश्य सपदि प्रविनिःसृतोस्माद्देवानन्दयद्भुतः स्मृतमेपु रक्षन् ॥ ५ ॥

स्यशालः हिमाचलपुत्रीपार्वतीत्यातृत्वादिति भावः। गिरिपक्षविनाशकाले हृदं द्रुतपर्वतपक्षच्छेदनकाले मन्तावायुना अर्णवोक्षितः अतएव उर्वरितैरक्षितावित्यर्थः। आत्मपक्षौ यस्य सतथा। अनेकाः सानवः शृंगाण्यस्यैहमहिमाचलपुत्रः नवगर्भयोवागिरिः समैनाकपर्वतः पवनजस्य वायुपुत्रस्य विभ्रमार्थविभ्रमणार्थं वारिधिं उद्दिश्यादित्यर्थः। अथ तव वधमस्ताराक्षितपक्षः तत्पुत्रस्य उपकर्तुं अवधत्ति भावः॥ ३॥ असौ हनमान् अत्र गिरौ नैच्छत् यतः अविभ्रमः श्रमरहितः अत इति संबन्धः। अविभ्रमत्वे हेतुमाह। निःसीमेति। अस्य हननमतः सहनुमान् देवैर्वैरणवर्णदत्त्वर्थः। प्रहितां प्रेषितां नागजननीं सुरसारण्यां॥ १॥ वरेणेत्युक्तां विवृणोति। जिज्ञासुभि रिति। निजबलं स्वबलं हनुमद्वलमित्यर्थः जिज्ञासुभिः ज्ञातुमिच्छुभिः देवैर्यथा त्वद्वच्छसि भक्षितुमिति शेषः। तत्तत्तव भक्ष्यं भक्ष्यतेनेति भक्ष्यमास्यमेतु प्रविशत्विति वरेण प्रहितां ददर्शितिवन्धः। तदुक्तं संग्रहे। ‘यथादि



च्छंसितत्वेवक्रमेतुवरेणवदति । यद्वा भक्ष्यतेतद्द्रव्यंअयंअथत्वमेतुप्रप्नोतु तदुक्तमपि । ‘ममभक्ष्यःप्रदिष्टस्त्वसंभ्रैःसुरगणैःकपे’ इति । उतदर्शनान्तरं । एषुदेवेषुसृजंत यद्यस्त्वमिच्छसिद्वैत्यंरूपवाक्यकरणेन सुसत्यंरक्षन्अमरैःदैवैःउदितायाःदत्तवरायाइत्यर्थः । नागजनन्याआस्यप्रविश्य अस्मादास्यात्सपदिक्षणमात्रादेवप्रतिनिःसृतः बहिर्निर्गतःसन् देवाननंदयतनंदयामास ॥ ५ ॥ देवाःअस्यग्राहिन्मृतःसुरेषुप्रणयितांस्ववचनसत्यकरणरूपकोहवत्तदङ्गु । अस्यउग्रवलंदष्टेत्यर्थः । अमुंहनुमंतंतेदैवैराह तःपूजितोसौवियताआकाशेनपुनर्गच्छन् सिंहेकेतिआख्यायस्यसतथातंछायाग्रहणेनछायावंतंपुरुषंगृह्णातीतिछायाग्रहःतं तथादर्शच्छायाग्रहासिंहाकाराख्यां राक्षसोददर्शेतिभावः ॥ ६ ॥ लंकापुर्याःअवनायरक्षणार्थंसकलस्यसर्ववारिसमूहस्येत्यर्थः । निग्रहेनिराधिविषयेअग्रतिहंतप्रतिहतिराहितअग्निनाशयमितिभावत् । अस्याःसिंहाकारायासौसिंहाकाराक्षसोपवनात्मजस्यछायांअवाक्षिपतजग्राह संचक्रपेत्यर्थः । सहनुमानस्याःशशस्याःशरीरंउदरमित्यर्थः । अनुविश्याविभेद । विददारहृदयंनखै

दृष्ट्वा सुरप्रणयितां बलमस्य चोग्रं देवाः प्रतुष्टुवुमुं समनोभितुष्ट्वा ॥ तैराहतः पुनरसौ वियतैव गच्छन् छायाग्रहं प्रति ददर्श च सिंहाकार्यं ॥ ६ ॥ लंकावनाय सकलस्य च निग्रहेस्याः सामर्थ्यमप्रतिहतं प्रददौ विधाता ॥ छायामवाक्षिपदसौ पवनात्मजस्य सोम्याः शरीरमनुविश्य विभेदं चाशु ॥ ७ ॥ निःसीममात्मबलमित्यनु दर्शयानो हत्वैव तामपि विधातुवराभिगृप्तां ॥ लंबे मलंबशिखरे निपपात लंकाप्राकाररूपकगिरावथ संचुकोच ॥ ८ ॥ भूत्वा बिडालममितो निशितां पुरीं च प्राप्स्यन् ददर्श निजरूपवतीं स लंकां ॥ रुद्धोनयाश्च विजित्य च तां स्वमुष्टिपिष्टां तयानुमतयेव विवेश लंकाम् ॥ ९ ॥

रितिशेषः । तदुक्तं संग्रहे । ‘हृदयंनिर्दयतस्याविभेदनखैःखरै’ इति अर्षेच ‘ततस्तस्यानखैस्तीक्ष्णैर्ममण्युत्थवानरः उत्सपाते’ इति ॥ ७ ॥ आत्मबलंनिःसीमबलं अपरिमितमितिदर्शयानःसगुतामपिहत्वा लंबानिदीर्घाणिशिलागिर्यस्मिन्नसौतथातस्मिन् अतएवलंबेलेबनानिलंकायाःप्राकारस्यरूपमिवरूपयस्यसतथा स्वार्थेकप्रत्ययः । सचासौगिरिश्रतस्मिन्त्रिकूटगिरावित्यर्थः । निपपात मोहद्वर्पतात्रिकूटपर्वतेउत्पपातेत्यर्थः । ‘तुरंगस्यशृङ्खलंलंकाप्राकारएवचे त्यभिधानात् । त्रिकूटस्यलंबानामत्वबोध्यं । अथत्रिकूटप्राप्त्यनंतरं संचुकोचसूरमरूपोवभूव प्रवृद्धरूपसंकोचयामासेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सहनुमानविडालस्यमार्जारस्यसमितःपरिमाणेनसदृशःभूत्वा तांपुरीलंकापुरीप्राप्स्यन्प्राप्तुमिच्छन् निजरूपवतींस्वस्वरूपप्राप्तालंकांलंकाभिमानीत्वातूनामालंकां ददर्श मूर्तिमतीलंकाभिमानीनिर्दोशीतिभावः । अनयालंकयारुद्धः मागच्छेतिरुद्धःअथनिराशानंतरं । स्वमुष्टिभिःपिष्टांचूर्णवत्कृतांलंकांआशुविजित्य तथालंकयाअनुमतएवसंतएवलंकालंकापुरीविवेश ॥ ९ ॥

बहिश्चांतःलंकायादतिशेषः । मार्गमाणःसीताप्रतिकृतिमितिशेषः । सहनमान्अशोकवनस्थले शिशुपावृक्षस्याशेषाख्यदृष्टविशेषेऽप्यमलेअधःस्थितां उपविष्टां रमायाःसीतायाःआकृतिंप्रतिमांददर्श ॥ १० ॥ नरलोकांविडंबयतीतिनरलोकाविडंबःतस्यरामस्यहृदंतमनोभिप्रायजानन् । हनूमान्तररामस्यअसुरमोहनरूपचेष्टानुसारेणचेष्टाविडंबकर्माणि कृत्वा संविदंविचारं कृत्वा ततःतादृक्चेष्टाभिःसमेतायैयुक्तायैअगुलीयंमुद्रिकामदात् ॥ ११ ॥ ननु रामस्यविश्वासाथआकृतिःसीतायाःचूडामणिंददावितिवक्ष्यतेतर्हि आकृतेःसीताभूषणप्रप्तिःकथमित्यतआह । सीतायाइति । सीतायाःयानिभूषणानिआसनसर्वशःसर्वाणिनानिचूडामण्यादिभूषणानिआकृतेःआसनं ननु सीतायाःकिंनसंतीत्यतआह । दिधेति । तान्येवभूषणानिसीताभूषणानितथैवएकप्रकारेणैवदिधाभूत्वा आकृतेरासन्नित्यन्वयः ॥ १२ ॥ अयं

मार्गमाणो बहिश्चांतः शिशुपावृक्षमूलस्थितरमाकृतिम् ॥ १० ॥ नरलोकविडंबस्य जा नन् रामस्य हृदंतं ॥ तस्य चेष्टानुसारेण कृत्वा चेष्टाश्च संविदम् ॥ ११ ॥ तादृक्चेष्टासमेतायै अगुलीयमदात्तः ॥ सीताया यानि चैवासन्नाकृतेस्तानि सर्वशः ॥ भूषणानि द्विधा भूत्वा तान्येवासंस्तथैव च १२ ॥ अथ चूडामणिं दि व्यं दातुं रामाय सा ददौ ॥ १३ ॥ यद्यप्येते न पश्यन्ति निशाचरगणास्तु ते ॥ बुलोकचारिणः सर्वे पश्यंत्युपय एव च ॥ १४ ॥ तेषां विडंबनायैव दैत्यानां वचनाय च ॥ पश्यतां कलिमुख्यानां विडंबोयं कृतो भवेत् ॥ १५ ॥ कृत्वा कार्यमिदं सर्वं विशंकः पवनात्मजः ॥ आत्माविष्करणे चित्तं चक्रे मतिमतां वरः ॥ १६ ॥

विदानंतरं ॥ १३ ॥ रात्रौरामविडंबानुसारेणसीताकृतिहनुमत्कृतविडंबनव्यर्थं राक्षसैरदृष्टत्वादित्याशङ्क्यसाधक्यमुपादयति । यद्यपीत द्विडंबनंपश्यति सुप्तत्वादितिशेषः । तथापिबुलोकःअंतरिक्षलोकःऋषयोज्ञानिनोदेवाद्याः ऋषयोज्ञानिनोदेवाद्याः ॥ १४ ॥ कृतोयंविडंबतेषांऋषीणांविडंबनोयेन इदंविडंबनमेवेतिज्ञानायेत्यर्थः । पश्यतांकलिमुख्यानांदैत्यानंवचनायअसत्येसत्यमितिज्ञानार्थं मिथ्याज्ञानार्थमिति यावत् ॥ १५ ॥ मतिमतांबुद्धिमतामध्यवरःविशंकःराक्षसबाधा शंकारहितः इदंलंकायांकृतंसर्वकार्यमुद्रिकादानादिकर्मकृत्वा । आत्मनःस्वस्याविष्करणेप्रकटीकरणविषये चित्तंबुद्धिचक्रे ॥ १६ ॥

अथवरिःअतएवजनीचाराणां विनाशंकांक्षमाणःहनूमान् इमंएकाक्षितिरुहंसीताकृत्याश्रितमेकांशप्रपावृक्षवर्जयित्वा । रावणस्यअखिलंसंपूर्णतद्वनंअशोकवनंअवलुण्ठयच्छि  
त्वा उत्पाद्येत्यर्थः । अतिवेलंअत्यर्थमुहुःपुनःपुनरित्यर्थः अतिरंजुल्लष्टशब्दंयथास्यात्तथानदतीतिनादी सिंहनादीतोरणंगृहप्राकारद्वारं आस्रोह ॥ १७ ॥ परंविरूपचे  
ष्टितं अशोकवनविलुपनादिकर्म । निगृह्यतांवध्यतां ॥ १८ ॥ समस्तशःसर्वेसुराणांदेवानांअंतरात्मनःअंतर्थाभिगोबायोः । अंगजंपुत्रंअतएवमहाबलं समासद्वन्नापुः  
॥ १९ ॥ अशीतिश्रताः कोटयश्चअशीतिकोटयः अशीतिकोटयोयथापाःसेनापतयोरथस्मिनतथोक्तं । अयुतानामष्टकमित्यष्टकायुतं पुनःसुराणांअग्रेसराणांअष्टकायुतंय  
स्मिनतथोक्तं अष्टकचतत्अयुतंचेतिवाविग्रहः अशीतिसहस्रसंख्याकैःपुनःसौर्यैर्युक्तमित्यर्थः । अनेकाश्रताःहेतयश्चनानाप्रकारायुधानि तामिःसंकुलंसंद्रबलंकपींद्रआवृ

अथ वनमखिलं तद्रावणस्यावलुण्ठय क्षितिरुहमिममेकं वर्जयित्वाश वीरः ॥ रजनिचरविनाशं कांक्षमाणोतिवेलं  
महुरतिरवनादी तोरणं चारुरोह ॥ १७ ॥ अथाशृणोदशाननः कपींद्रचेष्टितं परं ॥ दिदेश किंकरान्बहून् कपिर्नि  
गृह्यतामिति ॥ १८ ॥ समस्तशो विमृत्यवो वराद्वरस्य किंकराः ॥ समासदन्महाबलं सुरांतरात्मनो गजम् ॥ १९ ॥  
अशीतिकोटियुतं पुरः सराष्टकायुतं ॥ अनेकहेतिसंकुलं कपींद्रमावृणोद्वलं ॥ २० ॥ समावृत्ततथायुधैः स ता  
डितश्च तैर्भृशं ॥ चकार तान् समस्तशस्तलप्रहारचूर्णितान् ॥ २१ ॥ पुनश्च मंत्रिपुत्रकान् स रावणप्रचादितान् ॥  
ममर्द सप्तपर्वतप्रभान् वराभिरक्षितान् ॥ २२ ॥ बलाग्रगामिनस्तथा स शर्ववाक्सुगर्वितान् ॥ निहत्य सर्वरक्षसां  
तृतीयभागमक्षिणोत् ॥ २३ ॥ अनौपमं हरेर्वलं निशम्य राक्षसाधिपः कुमारमक्षमात्मनः समं सुतं न्ययोजयत् ॥ २४ ॥

णोत् स्वकोष्ठेचकोरितिभावः ॥ २० ॥ तैःकिंकरैःसमावृतःतथाभृशंआयुधैःताडितःसहूमान्समस्तशःसर्वान्तान्तलःहस्ततलःतस्यप्रहारेणआघातेन चूर्णितान्चकार  
॥ २१ ॥ पर्वतप्रभान्पर्वतसदृशान्करेणरुद्रवरेणअभिरक्षितान्बलस्यरावणत्रलस्यअग्रगामिनःअग्रेसरान् तथाशर्ववाचारुद्रवरेणेत्यर्थः । सुगर्वितानितिगर्वितान् सप्तसप्त  
संख्याकान् मंत्रिपुत्रकान्निहत्यममर्दं पादतलेनेतिशेषः ॥ २२ ॥ सर्वरक्षसांवलं लंकास्थितसर्वरक्षसानंतृतीयभागंअक्षिणोत् व्यननाशयदित्यर्थः ॥ २३ ॥ अनौपमं  
अतुलं हरेःकपेःबलंनिशम्यश्रुत्वा आत्मनःस्वस्यसमंबलेनेतिशेषः । सुतंस्वपुत्रंअक्षकुमारं न्ययोजयत् योद्धुमितिशेषः ॥ २४ ॥

मोक्षः सर्वलोकानां अंतर्यामित्वेन साक्षिणः वायोः सुतां शितैः तीक्ष्णैः वराक्षैः उत्तमास्त्रमंत्रैः मंत्रितैरभिर्मंत्रितैः एनंहनूमंतं ॥ २५ ॥ सहनमानमंडमधकायाः मंडोदयाः सुतं रावगोप  
मंबलेनेति शेषः । समीक्ष्य एषोक्षः बलस्य रावणबलस्य तृतीयांशक्रोहि तृतीयभागवैवेत्यर्चितयत् ॥ २६ ॥ निवार्य एवस्थापनीयः यदि हतश्चेत्तर्हि अस्यैन्द्रजितः शक्तिः शस्त्राक्ष  
शरीरबलं नेक्ष्य तेन द्रश्यते अस्मदीयैरिति शेषः ॥ २७ ॥ तयोः रावणैन्द्रजितोः तमक्षपदोः पादयोः प्रगृह्य पुष्टुत्रे ॥ २८ ॥ मारुतो तनुः मरुतं संविधीतनुः स्वरूपयस्य स तथा । ६ दृ  
द्धिनिमित्तस्य च तद्वित्तस्यारक्तविकारे' इति पुंद्वावनिषेधः । सहनमानचक्रवत् कुलालचक्रवदित्यर्थः । ध्रमातुरंध्रमणेन व्याकुलं विधाय अपोथयत् ॥ २९ ॥ शोकेन पुत्रशोके  
न तापितः तापप्रापितो रावणः तस्याक्षस्य अग्रजं द्रुजितं ॥ ३० ॥ वराक्षैर्दिव्यमंत्रैः संप्रयोजितैः अभिमंत्रितैः अतएव महाशरैः ततश्च तताड विचालनेनाशकतनशाक वान

स सर्वलोकसाक्षिणः सुतं शरैर्ववर्ष ह ॥ शितैर्वरास्त्रमंत्रितैर्न चैनमभ्यवाचयत् ॥ २५ ॥ स मंडमध्यकासुतं समीक्ष्य  
रावणोपमं ॥ तृतीय एष चांसको बलस्य हीत्यर्चितयत् ॥ २६ ॥ निवार्य एव रावणः स राघवाय नान्यथा ॥ यदींद्र  
जिन्मया हतो न चास्य शक्तिरीक्ष्यते ॥ २७ ॥ अतस्तयोः समो मया तृतीय एष हन्यते ॥ विचार्य चैवमाशु तं प  
दोः प्रगृह्य पुष्टुवे ॥ २८ ॥ स चक्रवद्धमातुरं विधाय रावणात्मजं ॥ अपोथयद्धरातले क्षणेन मारुतीतनुः ॥ २९ ॥  
विचूर्णिते धरातले निजे सुते स रावणः ॥ निशस्य शोकतापितस्तदग्रजं समादिशत् ॥ ३० ॥ अथैन्द्रजिन्महाशरै  
र्वरास्त्रसंप्रयोजितैः ॥ ततश्च वानरोत्तमं न चाशक्रद्विचालने ॥ ३१ ॥ अथास्त्रमुत्तमं विधेर्युयोज सर्वदुःसहं ॥ स तेन  
ताडितो हरिर्व्यर्चितयन्निराकुलः ॥ ३२ ॥ मया वराविलंघिता ह्यनेकशः स्वयं भुवः ॥ स माननीय एव मे ततोत्र मान  
याम्यहं ॥ ३३ ॥ इमे च कुर्युरत्र किं प्रहृष्टरक्षसां गणाः ॥ इतीह लक्ष्यमेव मे स रावणश्च दृश्यते ॥ ३४ ॥

रोत्तममित्युभयत्र संबध्यते ॥ ३१ ॥ सवैः शिवाद्यैः सह सोढुमशक्यं विधेरस्त्रं ब्रह्मास्त्रं योज असुचत् । नेन त्रह्माक्षेण निराकुलः निर्मोहः सह रिः इतुर्मोर्न व्यर्चितयत् ॥ ३२ ॥  
किमिति मया स्वयं भुवः ब्रह्मणः अनेकशः बहवो वराः विलंघिताः विनाशिताः अत्र ध्यानाभ्यासान् हस्ते निरोधः । मे मया स ब्रह्मा माननीयो हि यस्मान्नतः कारणात् अहं अत्र द्रु  
जिन्मुक्तब्रह्मास्त्रे मानयामि ब्रह्माणम् ॥ ३३ ॥ अत्र अब्रह्मे सन्मानकरणे प्रहृष्टानां हर्षयुक्तानां राक्षसां राक्षसानां देवगणा इह मे किं कुर्युरिति लक्ष्यं द्रष्टव्यं अन्यदिप्रयोजनमाह ।  
सद्वति । दृश्यते अवलोक्यते ॥ ३४ ॥

इदं कार्यद्वयं समीक्ष्य विचार्य अन्यैः ब्रह्मास्त्रादन्यैः पाशकैः अस्य दंष्ट्रं जितः तदखं ब्रह्मास्त्रं हलोलं कं प्रतिजगाम ॥ ३५ ॥ तं ह नूतनं प्रपृष्ठवान् प्रपृच्छ ॥ ३६ ॥ किमिति हे कपेलं कुतः कस्मात्तद्वापात् आगतासि । कस्य वा दत्तासि इदं शंखं न भंगराक्षसनाशरूपं कर्म किमर्थकृतं । इतीरितः सह नूतनान् अबदत् ॥ ३७ ॥ अवेहीति दुरंतः अवाविरहितः विक्रमः पराक्रमो यस्य स तथा तस्य दूतं आगतं मारुतं त्वत्कुलस्येदं श्वरसमर्थमां अवेहि जानाहि ॥ ३८ ॥ प्रियादियं तांसीतं त्वरन् विचारयन् यदि न प्रदास्यासि चेत्तदा तर्हि पुत्रादौ स हितस्त्वं ॥ ३९ ॥ नक्षमाः न स मर्थाः अल्पसंराक्षः अल्पवीर्यं त्वं किमु ॥ ४० ॥ श नोपितस्य कोपयुक्तस्य अचिंत्यमतकर्म यस्य स तथा । तस्यास्य मयुः अग्नौ स्थितोऽस्था

इदं समीक्ष्य बद्धवस्थितं कपीन्द्रमाप्नु ते ॥ बंधुरन्यपाशकैर्जगाम चान्नमस्य तत् ॥ ३५ ॥ अथ प्रगृह्य तं कपिं समीपमानयंश्च ते ॥ निशाचरेश्वरस्य तं प्रपृष्ठवान्स रावणः ॥ ३६ ॥ कपे कुतोसि कस्य वा किमर्थमीदृशं कृतं ॥ इतीरितः स चावदत्प्रणम्य रामजीश्वरं ॥ ३७ ॥ अवेहि दूतमागतं दुरंतविक्रमस्य मां ॥ रघूत्तमस्य मारुतं कुलक्षये तवेश्वरं ॥ ३८ ॥ न वेत्प्रदास्यासि त्वरन् रघूत्तमप्रियां तदा ॥ सपुत्रमिन्न बांधवो विनाशमाशु यास्यसि ॥ ३९ ॥ न रामबाणधारणे क्षमाः सुरेश्वरा अपि ॥ विरिचशर्वपूर्वकाः किमु त्वमल्पसंराक्षः ॥ ४० ॥ प्रकोपितस्य तस्य कः पुरस्थितौ क्षमो भवेत् ॥ सुरासुरोरुगादिके जगत्यचित्यकर्मणः ॥ ४१ ॥ इतीरिते वधोद्यतं निवारयद्विभीषणः ॥ स पुच्छदाहकर्मणि न्ययोजयन्निशाचरान् ॥ ४२ ॥ अथास्य वस्त्रसंचयैः पिधाय पुच्छमग्नये ॥ ददुर्ददाह नास्य तन्मरुत्सखो हुताशनः ॥ ४३ ॥ समर्ष सर्ववेष्टितं स रक्षसां निरामयः ॥ बल्लोद्धतश्च कौतुकात्प्रदग्धुमेव तां पुरी ॥ ४४ ॥

तुं सुराश्च असुराश्च उरगाः सर्पाश्च एते आदयो यस्य स तथा तस्मिन् आदिशब्देन प्रमथं साहायाः जगतिकः क्षमा भवेत् न कोपीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ वधाय ह नूतनमदधाय उद्यतं युक्तं रावणं सः रावणः पुच्छस्य बालस्य दाहकर्मणि भस्मीकरणकर्मणि न्ययोजयत् आज्ञापयामास ॥ ४२ ॥ अस्य ह नूतनमतः पुच्छं संचयैः समूहैः पिधाय आच्छाद्य वेष्टयित्वेत्यर्थः । अत्यंतपुच्छं न ददाह कुतः । यत इति शेषः हुताशनोऽग्निः मरुत्सखः प्रायोः सखा अत इति संबन्धः ॥ ४३ ॥ बलेन उद्धतः उल्लुष्टः अत एव निरामयः छेदे भेदादिदुःखरहितः सह नूतान् कौतुकात्संतोषात् तां पुरीं लंकां प्रदग्धुमेव रक्षसां सर्ववेष्टितं तान् पुच्छवेष्टनादिकं ममर्ष प्रसेहे ॥ ४४ ॥



विश्वकर्मणः देववधोऽकिविश्वकर्मनाम्नः कृतिरपि निर्माणमपि अस्थहूनमतः तेजसा अदह्यत न तु अग्निप्रभावेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ जगज्जिह्वा दं चकार ॥ ४६ ॥ तयोः शवणं द्रुजितोऽपपश्यतोः सतोः भस्मसात् भस्माधीनं ॥ ४७ ॥ अर्णवं पुनः विलंध्य स्वजातिभिः कपिभिः प्रयुजितः स न वानरेशितुः सुग्रीवस्य मधुमध्वनं प्रभक्ष्य प्रभुं श्रीरामं समेयि वानप्राप ॥ ४८ ॥ अस्य रामस्य पादयोः चूडामणिं च भूषणं निधाय भक्त्या सर्वाङ्गैः । 'उरसां शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा । पद्भ्यां किराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग इति' इति स्मरणात् सर्वाङ्गैः प्रणतिं प्रणामं चकार ॥ ४९ ॥ रामोऽपि अत्यंत भक्त्या स्त्रीपुत्राद्योपेक्षया अधिकश्रेष्ठेन भरितस्य पूर्णस्य मृग्यहूनमतः दातुं अनु नमस्कारानंतरं

ददाह चाखिलां पुरीं स्वपुच्छेन वङ्किना ॥ कृतिस्तु विश्वकर्मणोऽप्यदह्यतास्य तेजसा ॥ ४५ ॥ सुवर्णरत्नकारितां स राक्षसोत्तमैः सह ॥ प्रदह्य सर्वतः पुरीं मुदान्वितो जगर्ज च ॥ ४६ ॥ सरावणं सपुत्रकं तृणोपमं विधाय च ॥ तयोः प्रपश्यतोः पुरीं विधाय भस्मसादयौ ॥ ४७ ॥ विलंध्य चार्णवं पुनः स्वजातिभिः प्रयुजितः ॥ प्रभक्ष्य वानरेशितुर्मधु प्रभुं समेयिवान् ॥ ४८ ॥ रामं सुरेश्वरमगण्य गुणाभिरामं संप्राप्य सर्वकपिविररैः समेतः ॥ चूडामणिं पवनजः पदयोर्निधाय सर्वाङ्गैः प्रणतिमस्य चकार भक्त्या ॥ ४९ ॥ रामोऽपि नान्यदनुदातममुष्य योग्यमत्यंत भक्तिभरितस्य विलक्ष्य किंचित् ॥ स्वात्मप्रदानमधिकं पवनात्मजस्य कुर्वन् समाश्लिषदमुं परमाभितुष्टः ॥ ५० ॥ इति श्रीमन्महाभारतता० श्रीरामचरिते सुंदरकाण्डकथानिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

योग्यं किंचित् तदपि अन्यस्वात्मप्रदानात् अन्यद्वस्तुनेति विलक्ष्य अवलोक्य पवनात्मजस्य स्वात्मप्रदानं स्वशरीरदानं आलिंगनमिति यावत् । स्वात्मप्रदानमित्यनेन सा युज्यमपिलक्ष्यते अधिकं सर्वस्मादिति शेषः । कुर्वन् अमुं हनुमंतं समाश्लिषत् कथं भूतः परमाभितुष्टः मारुतिभक्त्येत्यतिशेषः ॥ ५० ॥ यंगंगाजमदग्निजान्वयम् । इति श्रीभारततात्पर्यनिर्णयस्य पदार्थदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इति श्रीमहाभारत तात्पर्यनिर्णये सप्तमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॐ युद्धकांडकथामारभते । श्रुत्वेत्यादिना । सरामः हनूमदुदितं अस्थह नमतः कृतं वनविनाशनादि सर्वकर्म श्रुत्वा प्रीतः स नृपाणलंकायात्रामभिरोचयते प्रयाणाभिरुचिचकारेत्यर्थः । रुचिप्रीणनइति यातुः । अंग इगेन अंगदस्कंधमारूढेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ जगतांगुहृतमः मुख्यगुरुरिति प्रतीतः प्रसिद्धः अविषह्यासोढुमशक्याशक्तिर्येति विग्रहः अविचिंत्यशक्तिरिति वा पाठः तादृशोपि स देवोरामः दक्षिणदक्षिणदिक्स्थं अर्पां निधिं जलनिधिमित्यर्थः समुद्रमिति यावत् संप्राप्य अत्र तरे अग्रे आदौ सार्दं बभूव दुर्धर्म अनुप्रथयन् ख्यापयन् सन् अपां जलानां पतितः समुद्रात् पंथानं अर्थितुं शिष्ये सुखाय । समर्थस्य आदौ मृदुधर्मप्रदर्शयन् धर्मइति ख्यापयन् मार्गायाचितुं शिष्ये । नल्लशक्तत्वा इति भावः ॥ २ ॥ अथ स्वापानंतरं । रक्षःपतेः रावणस्यावरजोऽपि रघुपतौ अधिकृत्यथा स्थात्तथा भक्तः अतिधर्मनिष्ठश्चेति रावणेन त्यक्तः वहिष्कृतः ॥ ३ ॥ ब्रह्मात्मजेन जांबवता बल

ॐ श्रुत्वा हनूमदुदितं कृतमस्य सर्वं प्रीतः प्रयाणसमभिरोचयते स रामः ॥ आरुह्य वायुसुतमंगदगेन युक्तः सौमित्रिणा स रविजः सहसेनयागात् ॥ १ ॥ संप्राप्य दक्षिणमर्पां निधिमत्र देवः शिष्ये जगद्गुरुतमोप्यविषह्यशक्तिः ॥ अग्रे हि मर्दवमनुप्रथयन्स धर्मं पंथानमर्थितुं मर्पां पतितः प्रतीतः ॥ २ ॥ तत्राज्जगाम स विभीषणनामधेयो रक्षःपतेरवरजोप्यथ रावणेन ॥ भक्तोऽधिकं रघुपतावति धर्मे निष्ठस्त्यक्तो जगाम शरणं च रघूत्तमं ॥ ३ ॥ ब्रह्मात्मजेन रविजेन बलप्रणेना नीलेन मंदविविदांगदतारपूर्वैः ॥ सर्वैश्च शत्रु सदनादुपयात एष आतास्य न ग्रहणयोग्य इति स्थितोक्तः ॥ ४ ॥ अत्राह रूपमपरं बलदेवताया ब्राह्मः स एव नितरां शरणं प्रपन्नः ॥ भक्तस्य रामपदयोर्विनशिष्णु रक्षो विज्ञाय राज्यमुपभोक्तुमिहाभिधातः ॥ ५ ॥

स्य कपिबलस्य प्रणेनापरेकेण सेनापतिना नीलेनेत्यर्थः । शत्रुः अरिः तस्य रावणस्य सदनाद्गृहादुपयातः आगतः एषो विभीषणः अस्य रावणस्य भ्राता अतएव ग्रहणार्थं अंगिकाराशयग्योनेति स्थितया उक्तो भूदिति शेषः ॥ ४ ॥ बलदेवतायाः अपरं द्वितीयं रूपं हनुमानित्यर्थः । अत्र विभीषणविषये आह । किमिति । स एषो विभीषणः शरणं प्रपन्नः प्रातः रामपदयोः नितरां अत्यंतभक्तश्च विनशिष्णु आशुतरविनाशो रक्षः रावणमित्यर्थः । विज्ञायद्बलकांशं राज्यं उपभोक्तुं यालनार्थं साम्राज्यं कर्तुमिति भावः । इह रामसमर्पां अभिधातः अतएव ब्राह्मः स्वीकर्तुयोग्य इत्याहेतिसंबंधः ॥ ५ ॥

अथ हनुमदावयानन्तरं देवानां देवैरामः यथा पूर्वमुग्र्या विहेतुतः सुग्रीवाश्चार्थतस्तस्य हनुमद्वचनं अग्रहीदिति शेषः । तथैव तद्देवतद्वचनं हनुमद्वचनं विभीषणपरिग्रहणविषयसंग्रह आह । तद्वचनमित्युभयत्र संबध्यते । किमिति । पादयोः प्रपञ्चशरणं प्राप्तमित्यर्थः । इमं विभीषणं स्थिरनिश्रयेन आग्राह्ये स्वीकरोमि । ग्रहउपादान इति यातुः । इदमेव शरणागतपरिग्रहणमेवमेव तस्मिन्नाहति संबधः ॥ ६ ॥ शत्रुसदनादुपयात इत्युक्तेरुत्तरमाह । सेति । दैत्यमर्त्यैः सहित इति सहैत्यमर्त्याः सर्ववह्नाद्याः समेत्य संभूय मिलित्वेत्यर्थः । मम अंगुल्याः चालने चालनविषये पितृशानैव समर्थं यत इति शेषः । अतः अमुष्माद्रात्रिचराद्विभीषणात् मम भयं समर्थत्वात्स्वभयं परिहृत्य कर्पोनामापि भयं शंकां परिहरन्नाह । शुद्ध इति । अयं शुद्धस्वभावः निष्कपटस्वभाव इत्यनेन प्रकारेण विभीषणं विजानद्व्याहतिपूर्वेषु संबधः इति शब्देनाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिरिति वा मनः क्रमादमुं नारद इत्यवधीति प्रयोगाच्च ॥ ७ ॥ इति अनेन प्रकारेण उक्त्वा क्रयं न सतथा रामः तं विभीषणं स्वजनस्वसेवकं विधाय उत अनन्तरं राज्यसाम्राज्यशरणस्येति शेषः । अन्येष्वेव च तन्वग्रजे रावणे जीवति सति कथमन्येष्वेव च दित्यत आह । अपारमपरिमितं स्वाभाविकबलमित्यर्थः । तस्य राशिः समूहः अतएव सरामः अशेषस्तां अंतकं आरंभवन्तं तूणापमं

इत्युक्तवत्यथ हनुमति देवदेवः संगृह्य तद्वचनमाह यथैव पूर्वम् ॥ सुग्रीवहेतुत इमं स्थिरमाग्राहिष्ये पादप्रपन्नमिदमेव सदाव्रतं मे ॥ ६ ॥ स ब्रह्मका सुरगणाः सह दैत्यमर्त्याः सर्वे समेत्य च मदंगुलिचालनेपि । नेशा भयं न मम रात्रिचरादमुष्माच्छुद्धस्वभाव इति चैनमहं विजाने ॥ ७ ॥ इत्युक्तवाक्य उत तं स्वजनं विधाय राज्येभ्यश्च यदपारमुमत्तराशिः ॥ मत्वा तूणापममशेषसदंतकं तं रक्षः पतेस्त्ववरजस्य ददौ सलंकां ॥ ८ ॥ कल्पान्तमस्य निशिचारिपतित्वपूर्वमायुः प्रदाय निजलोकगतिं तदंते ॥ रात्रित्रयेष्य नृपगामिनीमिदं य सोऽपि चक्रोऽध रक्तनयनान्तमयुं जदब्धौ ॥ ९ ॥ ॥

स्वाज्ञात्वा रक्षःपतेः रावणस्य वरजस्य आतुः ॥ ८ ॥ अस्य विभीषणस्य निशिचारिपतित्वं राक्षसस्वामित्वं पूर्वयथा स्यात्तथा कल्पांतं ब्रह्मदिनकल्पपर्यंतं आयुः प्रदाय तदंते आयुः रते ब्रह्मप्रलयाव्यवहितपूर्वदिने विद्यमानं विभीषणायुषो तद्विधातुः । निजलोकगतिं प्रदाय रात्रित्रये गते सति । अनुपगामिंस्वसमीपमनागतं । अर्द्धचक्रोऽधचक्रोप । रक्तश्चासौ नयनान्तश्च सतथा तं अयुं जतु योजयामास । अत्र विभीषणः ब्रह्मस्वतन्वन्तरे रावणानुजो भूत्वा रामप्रसादात् लंकाधिपत्यं प्राप्य । ब्रह्मदिनं ते पुनः ब्रह्मलोकं प्राप्स्यति एवं महकल्पपर्यंतं । ततो ब्रह्मणा सह मुक्तिमुपेक्ष्यतीति ज्ञातव्यं । प्रमाणं चात्र ब्रह्मपुराणस्य रामाहात्म्यवाक्यं तथा हि । 'आयुश्च परमं दत्तमैश्वर्यममलं भुवि । उपेक्ष्य सित्रल्लोकं पुनर्लंकां समेप्यसि । द्विपराधाविसानेत्वं मया सह विभीषण । प्रयास्यसि परलोकं संगं प्रलयवर्जितमिति । कल्पश्च प्रलये न्याये शान्ते ब्रह्मदिने स्मृत इति वचनात् । कल्पशब्दो ब्रह्मदिने ज्ञातव्यः ॥ ९ ॥

॥

॥

॥

॥

परस्यरामस्यक्रोधेनदीतश्चासौनयनांतःकटाक्षःतेनहतःसंसिंधुःसमुद्रःदनुजाःदानवाःतद्यवदीनियेषानितथातानिचतानिस्त्वानिजलचरादिप्राणिनःतैःसहशोषनिगर्दत्वं क्षणादुपगतःप्राप्तःसन् रूपीरूपवान्वरुणरूपंप्राप्येत्यर्थः । शिरसिअर्हणंपूजासाधनंपरिगृह्यत्वा उपगम्यराममितिशेषः ॥ १० ॥ हेभूमन् देशादितःपूर्णजडवियःजड सदशबुद्ध्योव्यंकूटस्थनिर्विकारंतंप्रसिद्धत्वात्नविदामनजानिम । प्रसिद्धत्वंदर्शयति । त्वमिति । त्वंसत्वतःसत्त्वगुणात्सुरगणान्आक्षाः तथारजसःरजोगुणात्मनुष्यान् । तार्तीयतातृतीयगुणात्तमोगुणादित्यर्थः । असुरगणान् अभितःसर्वकल्पेषु अस्मादितिसर्वत्रानुपगः ॥ ११ ॥ कामंयथेष्टंप्रयाहि लंकांप्रतीतिशेषः । हेरैरत्रैलोक्यंत्रिलोकोंशरावणं क्रोशक्रोरोदनकरकमित्यर्थः । विश्रवसःतदारुणकृषेःअवनेर्हेतोर्विकारंपुनरावणमित्यर्थः । जहिहन । पत्नींसीताकृतिंअवाप्नुहितेतवशशसःवितत्यै

सक्रोधदीप्तनयनांतहतः परस्य शोषं क्षणादुपगतो दनुजादिमत्त्वैः ॥ सिंधुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी पादारविंदमुपगम्य बभाष एतत् ॥ १० ॥ तं त्वा वयं जडधियो न विदाम भूमन् कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशं ॥ त्वं सत्वतः सुरगणान् रजसो मनुष्यांस्तार्तीयतोसुरगणानभितस्तथास्त्राः ॥ ११ ॥ कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीरपत्नीं ॥ बध्नाहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गार्धति दिग्विजयिनोयमुपेत्य भूपाः ॥ १२ ॥ इत्युक्तवंतममुमाश्र्यगृह्य बाणं तस्मै धृतं दितिसुतात्मसु चांत्यजेषु ॥ शार्वाद्वराद्विगतमृत्युषु दुर्जयेषु निःसंख्यकेष्वमुच्यदाशु ददाह सर्वान् ॥ १३ ॥ कृत्वेरणं तदथ मूलफलानि चात्र सम्यग्विधाय अवशत्रुमोघवेष्टः ॥ बद्धुं दिदेश सुरवर्धकिनोवतारं तज्जं नलं हरिवरानपरांश्च सेतुम् ॥ १४ ॥

विस्ताराय इहमधिष्ठितेसमुद्रेसेतुंबध्नीहि यंसेतुंदिग्विजयिनोदिशांविजयशीलाःभूपाउपेत्यगास्यति सेतुकर्तुंयशदितिशेषः इत्येतद्वभाषेइतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ अमुं समुद्रंअनुगृह्यतस्मैसमुद्रायसमुद्रार्थंधृतबाणंशावित्त्वराद्भुजंसेवाधिवरात् विगतमृत्युषुदुर्जयेषुजेतुमशवेयेषुनिःसंख्यकेषुअनेकेषुदितिसुतात्मसुदेत्यात्मकेषुअंत्यजेषुचांडा लेषुअमुचत् सर्वानंत्यजान् ॥ १३ ॥ भवशत्रुःस्वकतकर्मश्रवणादिना भक्तसंसारनाशकोरामः तदीरणंप्रसिद्धमपरस्थलंसम्यक्त्वासुभूमिकृत्वा अत्रभूविमूलानिविधाय आरोपणंकृत्वा अतएवअमोघवेष्टःअव्यर्थकर्मजस्यलेमूलफलोपणादमोघवेष्टेइतिभावः । सुराणांवर्धकिनः तक्ष्णःविश्वकर्मणःअवतारंतस्माद्विश्वकर्मणः जातं नलंनलाख्यकर्पिअपरान् हरिवरान् सेतुंबद्धुंदिदेश ॥ १४ ॥



कर्पोदकैः कपिताः भूरुहाः वृक्षाः अंगेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः । एषां तेषां तेषां विविधाश्चेत्ते अद्रिकूटाश्च पर्वतशृंगानितैः सेतुबद्धा सुग्रीवाद्यैः अनेकैर्बहुविधैः कपिभिः सह विभीषणस्य दृक् दृष्टिस्तथा विभीषणदर्शितमार्गेणेत्यर्थः । दृक् दृष्ट्या दृशन्निबुद्धौ नेत्रे द्रष्टारिचित्रवि'त्यभिधानात् । दृग्ग्रहणमतेति शेषः ॥ १५ ॥ भुवने एकसारं केवलं बलस्वरूपं निःसीमं अवधि रहितं पौरुषं तेजः सेतुकर्मवायस्यतं 'पौरुषं पुरुषस्योक्तौ भावे कर्मणि तेजसी'त्यभिधानं । अतएव परमं उत्तमं अतएव अनन्तं प्राक्स्वसमीपमागतरासं निश्चयश्रुत्वा त्रासाद्भयात् नितरां विषण्णं श्रान्तं हृदयमनो यस्य स तथा बभूव । कर्तव्यानि कर्तुं योग्यानि च तानि कर्माणि तेषां विषये विमूढं स्मृतिरहितमित्यर्थः । चेति श्रित्यस्य तादृशोपि चा

बद्धोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कर्पोदकरकंपितभूरुहांगैः ॥ सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनेकैर्लंकां विभीषण  
दृशाविशदाशु दग्धाम् ॥ १५ ॥ प्राप्तं निशम्य परमं भुवनैकसारं निःसीमपौरुषमनन्तमसौ दशास्यः ॥ त्रासाद्विषण  
हृदयो नितरां बभूव कर्तव्यकर्मविषये च विमूढचेताः ॥ १६ ॥ प्रस्थाप्य वालिसुतमेव च राजनीत्यै रामस्तदुक्तव  
चनेप्यमुना गृहीते ॥ द्वारो रुरोध स च तस्त्र उदीर्णसैन्यो रक्षःपतेः पुर उदारगणः परेशः ॥ १७ ॥ द्वारां निरोधमम  
ये स दिदेश पुत्रं वारांपतेर्दिशि सुरेश्वरशत्रुमुग्रं ॥ प्राच्यां प्रहस्तमदिश दिशिवज्रदंष्ट्रं प्रेताधिपस्य शशिनः स्वयमेव  
चागात् ॥ १८ ॥ विज्ञाय तत्स भगवान् हनुमन्तमेव देवं द्रशन्निविजयाय दिदेश चाशु ॥ नीलं प्रहस्तिनिधनाय च वज्र  
दंष्ट्रं हंतुं सुरेंद्रमुत्सन्नमथादिदेश ॥ १९ ॥

थोवभू ॥ १६ ॥ उदीर्णसैन्यः उरुछसैन्यः रामः राजनीत्यर्थमेव वालिसुनं अंगदप्रस्थाप्य प्रेषयित्वा । अमुनारावणेनेतेन अंगदेन उक्तवचनेन अग्रहीते अन्तर्गच्छते सति । रक्षः  
पतेः पुरःपुर्णाः चतस्रः द्वाराः चत्वारिद्वाराणि रुरोधो धीतवान् ॥ १७ ॥ स राज्ञः द्वारां पुरद्वाराणां निरोधसमये सुरेश्वरशत्रुदंष्ट्रशत्रुं । अतएव उग्रसेतुमशक्यमित्यर्थः । पुनर्दंष्ट्रजि  
तंवारांपतेः जलपतेः वरुणस्य दिशि पश्चिमदिशि हृदयर्थः । दिदेश प्रहस्तं प्राच्यां पूर्वदिशि अदिशत् । प्रेतानां अधिपस्य मय्यदिशि दक्षिणदिशि अदिशत् । शशिनः चंद्रस्य दिशं  
प्रति स्वयमेव अगात् ॥ १८ ॥ विजयाय च विजयाय मेव नतुं हतमित्यर्थः सुराणां इंद्रः पुरंदरः तस्य सुनेवाली तस्य सुनं पुनर्दंष्ट्रं अंगदम् ॥ १९ ॥

अधियधनुः ज्यां अधिरोपिनं अधिव्यंताहं वनुर्यस्य स तथा । उपात्तः नूनाद्गृहीतः शरो येन स तथा । असौ रामः हरीश्वरमुग्रो वं मध्ये पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये आयेयदिशीत्यर्थः । नि  
युज्यस्व सैन्यमभ्ये संस्थाप्येति वा यस्यां दिशि उन्नरदिशि सरावणः तिष्ठति तां दिशं उद्दिश्य संस्थितः अतिष्ठत् ॥ २० ॥ हनुमता अमुष्य हनुमनः वीर्यं जानन् लंकादाहसमग्रह  
तिद्रष्टव्यं तस्य हनुमतः हस्तं प्रपन्न इव प्राप्त इव भूत्वा । इंद्रजित् आगुविद्रावितः पलायितो भूदित्यर्थः । नीलः शिलाया विभीषणः राक्षसगमितं प्राप्तं ॥ २१ ॥ विभीषणः साः प्र  
हस्तः नीलस्य वशं नैतिन प्राप्नोतीत्यभिप्रायेण सां कनीलेन सह अपोद्य राक्षसाहम् प्रहस्तं प्रजहार तां दिव त्वानित्यर्थः तस्मिन् प्रहस्ते हेतु सति अंगदः वज्रदंष्ट्रं उपेत्य भुवि निपात्य

मध्ये हरीश्वरमधियधनुर्नियुज्य यस्यां सराक्षसपतिर्दिशमेव तां हि ॥ उद्दिश्य संस्थित उपात्तशरः सखडुगो देदी  
प्यमानवपुरुत्तमपूरुषोमौ ॥ २० ॥ विद्रावितो हनुमतेन्द्रजिदाशुहस्तं तस्य प्रपन्न इव वीर्यममप्य जानन् ॥ नीलो वि  
भीषण उभौ शिलया च शक्त्या संचक्रतुर्यमवशंगमितं प्रहस्तम् ॥ २१ ॥ नीलस्य नैव वशमेति स इत्यसौ यशक्त्या  
विभीषण इमं प्रजहार साकं ॥ तस्मिन्हस्ते गद उपेत्य जघान वज्रदंष्ट्रं निपात्य भुवि शीर्षमप्य मृदन् ॥ २२ ॥ स  
र्वेषु तेषु निहतेषु दिदेश धूम्रनेत्रं स राक्षसपतिः स च पश्चिमेन ॥ द्वारेण मारुतिमुत्तं समुपेत्य दग्धो गुप्तोपि शूलि  
वचनेन दुरंतशक्तिम् ॥ २३ ॥ अकंपनोपि राक्षसो निशाचरेशचोदितः ॥ उमापतेर्वरोद्धतः क्षणादतो हनुमता ॥ २४ ॥  
अथास्त्रसंप्रदीपितैः समस्तशो महोल्मकैः ॥ रघुप्रवीरचोदिताः पुरं निशि स्वदाहयन् ॥ २५ ॥ ततस्तौ निकुंभेय कुं  
भश्च कोपात् प्रदिष्टौ दशास्येन कुंभश्रुतेर्हि ॥ सुतौ सुप्रहृष्टौ रणायाभियातौ कर्पस्तान्बहिः सर्वशो यापयित्वा ॥ २६ ॥

अमुष्य वज्रदंष्ट्रस्य शीर्षमृदन् मर्दयन् जघान ॥ २२ ॥ सच धूम्रनेत्रः पश्चिमेन द्वारेण शूलिनः रुद्रस्य वचनेन गुप्तोपि राक्षितोपि दग्धः भस्मीविभू ॥ २३ ॥ चोदितः प्रेरितः ॥ २४ ॥  
रात्रौ प्रवृत्तां कथामाह । अयेति । अब्रूण अग्न्यस्त्रेण संप्रदीपितैः प्रज्वलितैः महद्भिः स्थूलैः उल्मकैः अलतैः समस्तशः सर्वहरयः पुरं लंकां स्वदाहयन् अदहन् ॥ २५ ॥ ततः  
दशास्येन कोपात् पुरदाहजकोपनिमित्तात् प्रदिष्टौ आज्ञापितौ कुंभश्रुतेः कुंभकर्णस्य सुतौ सुप्रहृष्टौ युद्धं प्राप्तमिति अतिहर्षितौ निकुंभः अथ कुंभश्चेति तौ प्रसिद्धौ सर्वशः सर्वान्  
तान् कुंभान् बहिः प्राकारात् बहिः यापयित्वानिःसार्य बहिः कृत्वेत्यर्थः । रणायाभियातौ अभिप्राप्तौ ॥ २६ ॥

विधातुः सुतं जावन्तं दिने शस्यसूर्यस्य आत्मजेन सुश्रवेण सुयुद्धं कृत्वा दिने शात्मजेन आश्रयमस्य लोकं प्रणीतः ॥ २७ ॥ अद्विवानपर्वतश्चेष्टानप्रदारयति विदारयतीति तथा तं महान्तं स्थूलं उग्रैर्दारुणं परिघं मुसलाकारं लोहबन्धरहितं परिधारय युधुप्रगृह्य सूर्यात्मजं ससारप्राप । ससुग्रीवः भीतः सनपश्चिमतः पृष्ठतः धनुः शतं शतधनुः परिमितदेशं पुष्टुवे । चतुर्हस्तैस्तु दंडकः । धनुर्द्वादशहस्तैस्तु इत्यभिधानं ॥ २८ ॥ वीरे निकुंभे तं परिघं धामयति सति । चंद्रसूर्याभ्यां संहिताः दिशः वीरश्च अतस्त्रिंशताः सुराः तस्य नि कुंभस्य उरुबलं शर्वोद्ध्वं वृद्धं संभव वरं च वीक्ष्य ईषत विषेदुः विषादं प्रापरित्यज्य ॥ २९ ॥ मारुतिः स्वस्मादन्येन हंतुं मसाध्यं तं निकुंभं निरीक्ष्य अस्य निकुंभस्य पुरः समुत्पपात

संकुंभो विधातुः सुतं तारनीलौ नलं चाश्विपुत्रौ जिगायांगदं च ॥ सुयुद्धं च कृत्वा दिने शात्मजेन प्रणीतो यमस्याशुलोकं मुपापः ॥ २७ ॥ ततो निकुंभो द्विवरप्रदारणं महान्तं मग्नं परिघं प्रगृह्य ॥ ससार सूर्यात्मजमाशु भीतः स पुष्टुवे पश्चिमतो धनुः शतम् ॥ २८ ॥ तं भ्रामयत्याशु भुजेन वीरं आंता दिशो बौश्व सचंद्रसूर्याः ॥ सुराश्च तस्योरुबलं वरं च शर्वोद्ध्वं वीक्ष्य विषेदुरीषत् ॥ २९ ॥ अनन्यसाध्यं तमथो निरीक्ष्य समुत्पपाताशु पुरोस्य मारुतिः ॥ प्रकाश्य बाहुं तरमाह चैनं किमेभिरत्र प्रहरायुधं ते ॥ ३० ॥ इतीरितस्तेन स राक्षसोत्तमो वरादमोघं प्रजहार वक्षसि ॥ विचूर्णितो सौ तदुरस्य भेद्ये यथैव वज्रो विपत्तौ वृथा भवेत् ॥ ३१ ॥ विचूर्णिते निजायुधे निकुंभ एत्य मारुतिं ॥ प्रगृह्य चात्मनो सके निधाय जग्मिवान् द्रुतं ॥ ३२ ॥ प्रगृह्य कंठमस्य सः प्रधानमारुतत्पृजः ॥ स्वमाशु मोचयंस्ततो न्यपातयद्गरतले ॥ ३३ ॥ चकार तं रणात्मके मखे रमे शदेवते ॥ पशुं प्रभंजनात्मजो विनेदुरत्र देवताः ॥ ३४ ॥ ॥

बद्धोः अंतं मध्यं दयं प्रकाश्य प्रदर्श्य एनं निकुंभं प्रत्याह । किमिति । तेन वक्षुभिः कृपिभिः किं किं प्रयोजनमिच्छथः । अत्र मम हृदि ते आयुधं ग्रहरविसर्जय ॥ ३० ॥ असौ यं अव्यर्थं परिघं वक्षसि हनुमद्दुदये प्रजहार प्राक्षिपत् । असौ परिघः अभेद्येतस्य उरसि । तत्र दृष्टांतमाह । यथेति । विपत्तौ गरुडे ॥ ३१ ॥ आत्मनः अंसके स्केधे निधाय मारुतिमिति त्रिषु संबध्यते जग्मिवान् लंकां प्रतिजगाम ॥ ३२ ॥ अस्य निकुंभस्य ततः तस्मान् निकुंभो चयनं न्यपातयत् ॥ ३३ ॥ तं निकुंभं पशुं अत्रणमखे देवताः आकाशस्थ देवाः विनेदुः आश्रवा येत्यादि मन्त्रध्वनिचक्रः । उद्गात्रादिकर्मै देवाश्चक्रुः ॥ ३४ ॥ ॥

शुकसारणाभ्यांसंयुतः सुप्तघ्नादिषट् ॥ ३५ ॥ कापिकुंजरान् कापिश्रान् मथन्तः विलोडयन्तः व्याकुलं कुर्वन्त इत्यर्थः सायकैः बाणैर्निहताः ॥ ३६ ॥ युद्धोन्मत्तादयः षट् निर्युः । निर्गताः योद्धुमिति शेषः ॥ ३७ ॥ रावणाज्जाताः हयवर्षस्य उत्तमाश्वस्येत्यर्थः । उपरिस्थितः उपविष्टः समरे संयामे अभिः भयरहितः । प्राप्तेन प्रासास्यायुधविशेषेण उद्यतः उद्युक्तः क्रोयस्य सनरांतकः हरीत्रससारप्राप ॥ ३८ ॥ अनीकानि स्वसैन्यानि दहन्तं नरांतकं निरीक्ष्य तं नरांतकं प्रति उत्सृपात् । उरोपिवक्षस्थलमपि नरांतकस्य समदर्शयत् ॥ ३९ ॥ तस्य अंगदस्य उरसि प्रासवरं प्रासश्रेष्ठं । देवाहूते वरः श्रेष्ठे त्रिपुल्लो बं मनाः कप्रियं इत्यभिधानं । प्रजहार प्रास्यत् तत्तु प्रासवरं वालिपुत्रस्य तेजसा सामर्थ्येन द्विधा दिप्र

सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च शकुनिर्देवतापनिः ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च देवांतकनरांतकौ ॥ विद्युज्जिह्वः प्रमाथी च शुकसारण  
संयुताः ॥ ३५ ॥ रावणंप्रेरिताः सर्वे मथन्तः कपिकुंजरान् ॥ अवध्या ब्रह्मवरतो निहता रामसायकैः ॥ ३६ ॥ त्रि  
शिरा अतिकायश्च निर्ययू रावणाज्ञया ॥ ३७ ॥ नरांतको रावणजो हयवर्धोपरिस्थितः ॥ अभीः समार समरे प्राप्नो  
द्यतकरो हरीन् ॥ ३८ ॥ तं दहन्तमनीकानि युवराजो गदो बली ॥ उत्सृपात् निरीक्ष्याशु समदर्शयदप्युरः ॥ ३९ ॥  
तस्योरसि प्रासवरं प्रजहार स राक्षसः ॥ द्विधाममभवत्तत्तु वालिपुत्रस्य तेजसा ॥ ४० ॥ अथास्य हयमाश्वेव निज  
घान मखे कपिः ॥ पेतत्तुश्चाक्षिणी तस्य स पपात ममार च ॥ ४१ ॥ स खड्गवरमादाय प्रसमार रणे कपिं ॥ आच्छि  
द्य चास्य खड्गं तं निहतो वालिसूनुना ॥ ४२ ॥ गंधर्वकन्यकासूते निहते रावणात्मजे ॥ आजगामाग्रजस्तस्य सोद  
र्यो देवतांतकः ॥ ४३ ॥ तस्यापतत एवाशु शरवर्षप्रतापिताः ॥ प्रदुद्रुवुर्भयात्मर्वे कपयो जांबवन्मखाः ॥ ४४ ॥

कारं शकलीभूतं समभवत् ॥ ४० ॥ अस्य नरांतकस्य हयं मुखे कपोले निजघान । तस्य हयस्य आक्षिणी पेततुः सहयः पपात ममार च ॥ ४१ ॥ स नरांतकः वालिसूनुना तस्य न  
रांतकस्य तं खड्गं आच्छिद्य आरुष्य गृहीत्वा निहतः ॥ ४२ ॥ गंधर्वकन्यकायां सूते प्रसूते रावणात्मजे रावणाद्गंधर्वकन्यकायां जात इत्यर्थः । नरांतके निहते सति तस्य नरांत  
कस्य सोदर्यः समानोदरः एकमांतकः तत्राप्यग्रजः श्रेष्ठः देवांतकः देवांतकाख्यः आजगाम ॥ ४३ ॥ आपततः आगच्छतः तस्य देवांतकस्य शरवर्षेण प्रतापिताः संता  
प्यपिताः ॥ ४४ ॥

सदेवांतकःतरसाजनेन रविपुत्रायुधोपमंयमदंडेनतुल्यंशरंआदाय अंगदंउरसिप्रजहारताड । सौगदःअपततमोहंचमूर्छांप्राप ॥ ४५ ॥ तिग्मांशोःउग्रकिरणस्यसूर्यस्यतन  
यःपुनःसुग्रीवः प्रचलाःपादपाःवृक्षाःयस्मिन्नसौतयातशैलंसंगृह्य । अभिद्रुद्रावभिमियौ ॥ ३६ ॥ सुरांतकःदेवांतकःआपतंतंश्वंहनुआगच्छंतंशैलंआलक्ष्यअवलोक्य ।  
दूरतशरेणविदारितंचकारपरंअन्यशरंदधार ॥ ४७ ॥ सदेवांतकःतंशरंआकृष्य अविध्यत्विष्याध ससुग्रीवः ॥ ४८ ॥ अप्रतिमसदृशं ॥ ४९ ॥ मारुतिःतदेवांतकं  
आलोक्यदृष्ट्वा अस्यदेवांतकस्यहयैरश्वैःसारथिनासहितरथंचूर्णयित्वा धनुःहस्तस्थंधनुःसमाच्छिद्यआहत्यवमंजह ॥ ५० ॥ पवनात्मजोहरिःहनुमान्पुरुःआपततोऽरि

स शरं तरसादाय रविपुत्रायुधोपमं ॥ अंगदं प्रजहारोरस्यपतत्स समोह च ॥ ४५ ॥ अथ तिग्मांशुतनयः शैलं प्र  
चलपादपं ॥ अभिद्रुद्राव संगृह्य चिक्षेप च निशाचरे ॥ ४६ ॥ तमापतंतमालक्ष्य दूरच्छरविदारितं ॥ सुरांतकश्चका  
राशु दधार च परं शरम् ॥ ४७ ॥ स तमाकर्णमाकृष्य यमदंडोपमं शरं ॥ अविध्यद्दृश्ये राज्ञः कपीनां स पपातह  
॥ ४८ ॥ बलमप्रतिमं वीक्ष्य सुरशत्रोरस्तु मारुतिः ॥ आह्वयामास युद्धाय केशवः कैटभं यथा ॥ ४९ ॥ तमापतंतमा  
लोक्य रथं सहयसारथिं ॥ चूर्णयित्वा धनुश्चास्य समाच्छिद्य बभूज ह ॥ ५० ॥ अथ खड्गं समादाय पुर आपततो  
रिपोः ॥ हरिः प्रगृह्य केशेषु पातयित्वैनमाहवे ॥ ५१ ॥ शिरो ममदं तरसा पवमानात्मजः पदा ॥ तमीशानगिरावध्यं  
निहत्य पवनात्मजः ॥ ५२ ॥ समीडितः सुरवरैः ह्रुवंगैर्वीक्षितो मुदा ॥ विद्राविताखिलकर्पिं वरात्रिशिरसं विभोः ॥  
भट्स्का रथं धनुः खड्गं आच्छिद्याशिरसं व्याधात् ॥ ५३ ॥

पोःकेशेषुकेशान्प्रगृह्य आह्वयणेनदेवांतकपातयित्वा पदाशिराममदं ॥ ५१ ॥ तमीशानवरावध्यमितिकचिप्ताठः वरदानादवध्यतमितिकचिप्ताठः तंदेवांतकनिहत्य  
सुरवरैःसमीडितःस्ततःह्रुवंगैःकपिभिःमुदावीक्षितः ॥ ५२ ॥ पवनात्मजःविभोःब्रह्मणेवरादिद्राविदाःअखिलकपयोयेनसतथातं त्रीणिशिरांसिपुत्राशिराः तंतथाअत  
एवनामनोपिपुत्राशिराः तंअशिरांसिगिरोहीनंव्याधात् किंरुत्वा । रथत्रिशिरसारथंधनुःभट्स्काखड्गंआच्छिद्यधनुःखड्गमिनिद्वैकवद्भाव । आच्छिद्यइत्यनेनमदंअन्यते ॥ ५३ ॥



माहृतेः हनुमतः मुष्टिना पर्वत्याः बरेण दर्पितौ हतौ कपीनप्रमथन्तौ व्यथयंतौ युद्धौ न्मतः मतश्चेति उभौ हतौ ॥ ५४ ॥ ततः युद्धोन्मत्तादिपंचानामृतेनंतरं गंधर्विकायांगंधर्वसंबधिकं  
न्यकायां दशास्याज्जानितः उत्पन्नः कालानलेन प्रलयकालाग्निना सन्निकाशः सदृशः अतिरथः अतिकायः स्थूले देहत्वादतिकायनामा हरिन् प्रमृदन् मर्दयन् स्वयं भुवात्तेन रथेन  
कपिसैन्यमध्ये चचार ॥ ५५ ॥ लक्ष्मणेन कुंभकर्णो हत इति ग्रंथांतरवाक्यविरोधं अतिकायस्य निरुक्तिपूर्वकं नाम हयकथनेन परिहरन्नाह । बृहत्तनुरिति । यतोऽस्य बृहत्तनुः सस्यू  
लदेहः अतः अतिकाय इति नाम प्रसिद्धिरित्यर्थः । यतोऽस्य कर्णो कुंभवत् कुंभाविबर्तेते अतोऽयैव कुंभकर्ण इति नाम प्रसिद्धिश्च । तस्मादिति नाम हयवान् रावणपुत्रो लक्ष्मणेन  
हतः नतु रावणानुजो कुंभकर्ण इति ग्रंथांतरगतवाक्यानि आचार्योत्तया अनुकूलेन योज्यानीत्यर्थः । सोतिकायः अर्कात्मजः सूर्यजः सुग्रीवः तदादिकपीनिजिगायजितवान् ।

युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च पार्वतीवरदर्पितौ ॥ प्रमथन्तौ कपीन्सर्वान् हतौ मारुतिमुष्टिना ॥ ५४ ॥ ततोतिकायोतिरथो  
रथेन स्वयं भुदत्तेन हरीन् प्रमृदन् ॥ चचार कालानलसन्निकाशो गंधर्विकायां जनितो दशास्यात् ॥ ५५ ॥ बृहत्त  
नुः कुंभवेदेव कर्णावस्येत्यतो नाम च कुंभकर्णः ॥ इत्यस्य सोर्कात्मजपूर्वकान् कपीन् जिगाय रामं सहस्राभयवावत्  
॥ ५६ ॥ तमापतंतं शरवर्षवारं महायनाभं स्तनयितुयोगं ॥ निवारयामास यथा समीरः सौमित्रिरात्तेष्वसनः श  
रैर्धैः ॥ ५७ ॥ ववर्षेतुस्तावतिमात्रवीर्यौ शरान्तुरेशानितुल्यवेगान् ॥ तमोमयं चक्रतुरंतरिक्षं सुभिक्षया क्षिप्रतरा  
स्त्रवाणैः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सप्तव्रामं चरामप्रतिसहसाबलेन अभ्यधावत् अभिययौ ॥ ५६ ॥ आचंगृहीतं दृष्ट्व्यसनंधुन्येन सतथा । सौमित्रिः लक्ष्मणः शरवर्षस्य वाणघट्टे संसृजतिः धाराभ्यस्मादुत्पत्त्यतः ।  
धारास्त्रावैबुस्तत्यां सैन्यश्रेष्ठगतिष्वपीत्यभिधानं । महाधनस्य महास्येवस्य आभेव आभायस्य सतथातं कृष्णवर्णमित्यर्थः । स्तनयितुवत् गर्जितमेघवत् घोषः शब्दो यस्य स  
तथातं । आपतंतं आयातं तं अतिकायं शरैर्धैः निवारयामास तत्र दृष्टांतमाह । यथेति । समीरोवायुः मेघं यथा तथेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ अतिमात्रं अतिकांतं परिमाणं वीर्यपराक्रमो  
ययोस्तौ तथा अन्यवीरवीर्यादप्यधिकवीर्यावित्यर्थः । तौ लक्ष्मणातिकायौ सुरास्य अशनिर्वजः तेन तुल्यः वेगो येन ततथा तान् शरान् ववर्षतुः । अस्त्राणि च वाणाश्चास्त्रबाणाः  
अस्त्रेणाभिर्मन्त्रितवाणा अस्त्रबाणवा क्षिप्रतराः अतिवेगवतः ते च ते अस्त्रबाणाश्चतैः सुशिक्षया च तमोमयं अंधकारव्याप्तं अंतरिक्षं चक्रतुः ॥ ५८ ॥

अस्यातिकायस्यशरान्शरैःनिवार्य महास्त्रजालैःदिव्यास्त्रसमूहैःतस्यास्त्राणिनिवार्य शिरसासहैवबाहूचिच्छेद सोतिकायःपुनःबाह्वोःशिरसश्चेदनन्तरं ॥ ५९ ॥ तेषुच तुर्भुजशिरस्संछिन्नेषुसत्सु अथसोपिवीरोतिकायःपुनःपुनःआस्यानिचबाहवश्चछिन्नेभ्यःद्विगुणिताःआस्यबाहवोयस्यसतयातादशोवभूव । बहुशीर्षबाहुकोवभूवेतिभाषः । अथशीर्षबाहुच्छेदनान्तरं । समस्तलोकस्यसर्वजगतःअंतरात्माअंतर्नियामकःमरुतुमुख्यप्राणःविषण्णंछेदनक्रियायाश्रांतं सौमित्रिलक्ष्मणउवाच ॥ ६० ॥ उवाचेत्युक्तं विवृणोति । ब्रूहेति । अदृश्यःलक्ष्मणादन्येषांदृष्ट्यगोचरःसमीरोवायुः रक्षसःरावणस्यसुतस्यातिकायस्यअश्रवणयश्रवणंद्रियगोचरंयथानभवतितथा हेसुमुखलक्ष्मण एषो तिकायःविधातुर्वीरात्अवध्यवश्वरनिमित्तात्ब्रह्मास्त्रतःब्रह्मास्त्रंविनेत्यर्थः । अन्येनवध्योन वधाहोन इत्थंअनेनप्रकारेणउक्ता अंतरिक्षंअवहृतआसुरोह ॥ ६१ ॥ अथ वा

शरैःशरानस्य निवार्य वीरःसौमित्रिरस्त्राणि महास्त्रजालैः ॥ चिच्छेद बाहू शिरसा सहैव चतुर्भुजोभूत्स पुनर्द्विशी र्षः ॥ ५९ ॥ छिन्नेषु तेषु द्विगुणास्यबाहुः पुनः पुनः सोय बभूव वीरः ॥ उवाच सौमित्रिमथांतरात्मा समस्तलोकस्य मरुद्विषणं ॥ ६० ॥ ब्रह्मास्त्रतो न्येन न वध्य एषो वराद्विधातुः सुमुखेत्यदृश्यः ॥ रक्षःसुतस्याश्रवणीयमित्यमुक्ता समी रोरुहदंतरिक्षम् ॥ ६१ ॥ अधानुजो देवतमस्य सोस्त्रं ब्राह्मं तनूजै दशकंधरस्य ॥ मुमोच दग्धः सरथाश्वसूतस्तेन तिकायः प्रवरोस्त्रवित्सु ॥ ६२ ॥ हतेषु पुत्रेषु स राक्षसेशः स्वयं प्रयागं समारथमैच्छत् ॥ सज्जीभवत्येव निशाचरेश खरात्मजः प्राह धनुर्धरोत्तमः ॥ ६३ ॥ नियुंश्च मां मे पितरंतकस्य वधाय राजन् सहलक्ष्मणं तं ॥ कपिप्रवीरांश्च निहत्य सर्वान् प्रतोषये त्वामहमद्य सुष्ठु ॥ ६४ ॥ इतीरिते तेन नियोजितः सः जगाम वीरो मकराक्षनामा ॥ विधूय सर्वींश्च हरिप्रवीरान् सहांगदान् सूर्यसूतेन साकं ॥ ६५ ॥

योर्वचनान्तरं देवतमस्यदेवश्रेष्ठस्यरामस्यसोऽनुजोलक्ष्मणःप्राह्मं ब्रह्मदैवतंअस्त्रं दशकंधरस्यदशप्रीव्रित्यतनुजेतिकायेमुमोच । अस्त्रवित्सुअस्त्रेणुप्रवरोतिकायः तेनास्त्रेण तथा श्वसूतैःसहवर्तमानःसन् दग्धःभस्मसाद्भूमेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ समारथयुद्धार्थंसज्जीभवतिसिति उद्योगंकुर्वतिसिति खरस्यात्मजोमकराक्षःप्राह ॥ ६३ ॥ किमिति । हेराज न् । मेपितुःखरस्यअंतकस्यमृत्युभूतस्यरामस्यवधायमानिन्युंश्चआज्ञापय अहंनिहत्यत्वांप्रतोषयेतोषयामि ॥ ६४ ॥ इतिद्वीरैरेतैःउक्तेसति तेनरावणेननियोजितःआज्ञापितः वीरःसमकराक्षनामा ॥ ६५ ॥

सूर्यसुतेनसांसहस्रान्विधयविद्राव्य लक्षणेनमुक्तबाणसंधानवज्रयातिस्कारेणार्चितयनअगणयनसन् रामरणेणाययुद्धार्यमित्यर्थः । आह्वयत् ॥ ६६ ॥ असौ रामप्रतिउवाच । किमिति । धनुर्धराणामध्यवरःश्रेष्ठःजनस्थानदंडकारण्यगतःप्राप्तःपितामपिताखरः । केनाप्युपायेनमन्त्रौषधछद्माधुपायवलेनैव नतुवीर्येणेत्यर्थः । त्वया हतःतस्यवधस्यफलंअद्यतेददामित्युवाचेतिसंबंधः । इतिपूर्वोक्तप्रकारेणब्रुवाणःसरोजं पद्मयोनितः कारणंयस्यसतथा तस्यब्रह्मणःवरादवध्यः समकराक्षःअखसंधानअमु चत् ॥ ६७ ॥ अमेयःनमातुंसर्वप्रकारैर्ज्ञानुयोग्योरामः प्रहस्यअस्यमकराक्षस्यनिवार्य अशनिनासन्निभेनसदृशेणखरात्मजस्यरिरःसमुन्ममाथ चिच्छेदेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ पृथ्वीरुहाःवृक्षाःशैलाःपर्वताःतान् धरंतितेतथातैःकपिप्रवीरैःनिहतेभ्यःअवशेषिताःतस्यमकराक्षस्य येअनुयायिनःअनुचराःतेतथाप्रदुद्रुवुः । तथा कथंपूर्वहतेषुसत्सुयथै

अर्चितयन् लक्ष्मणबाणसंधानवज्रया राममथाह्वयद्रणे ॥ ६६ ॥ उवाच रामं रजनीचरोमौ हतो जनस्थानगतः पिता त्वया ॥ केनाप्युपायेन धनुर्धराणां वरः फलं तस्य ददामि तेव ॥ इति ब्रुवाणः स सरोजयेनेवरादवध्योमु चदस्त्रसंधान् ॥ ६७ ॥ प्रहस्य रामोस्य निवार्य चास्त्रैस्त्राण्यमेयशनिनिभेन ॥ शिरः शरेणोत्तमकुंडलोज्ज्वलं ख रात्मजस्याथ समुन्ममाथ ॥ ६८ ॥ विदुद्रुवुस्तस्य तु येनुयायिनः कपिप्रवीरैर्निहतवशेषिताः ॥ यथैव धूवाक्षमु खेषु पूर्वं हतेषु पृथ्वीरुहशैलधारिभिः ॥ ६९ ॥ ततः स सज्जीकृत आत्तवज्रा रथं समास्थाय निशाचरेश्वरः ॥ वृतः सहस्रायुतकोट्यनीकपैर्निशाचरैराशु ययौ रणाय ॥ ७० ॥ बलैस्तु तस्याथ बलं कपीनां नैकप्रकारायुधपूगभग्नम् ॥ दिशः प्रदुद्राव हरीन्द्रमुख्याः समर्दयन्नाशु निशाचरंस्तदा ॥ ७१ ॥

वतथैवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ततःतदन्तरं सज्जीकृतःयुद्धसामर्थ्यपेतइत्यर्थः । आतंगृहीतंधनुःयेनासौतथा सहस्रसंख्याकानिचतान्ययुतानिच तथतेषांकोटिसंख्ययेषतेतथा । तेचेतेअनीकपाश्र्वसेनापतयःतैःतादृशैःनिशाचरैर्वृतःआवृतःसनिशाचरैश्चरोवणःरथंसमास्थाय आरुह्य आगुजवेरणायाययौ ॥ ७० ॥ तस्यरावणस्यबलैःनएकप्रका राणिनैकप्रकाराणिबहुविधानोत्यर्थः तानिचतानिआयुधानिचेतेषांपूगेनसमूहेनभ्रंशपराभवंप्रातंकपीनांवल्लदिशःप्रतिदुद्राव तदातस्मिन्समयेहरीन्द्रमुख्याःकपिश्रेष्ठाःनिशा चरान्समर्दयन्अर्दयामासुः समासद्विनिवापाठः ॥ ७१ ॥

पूर्वमरुत्सुकोनपंचांशान्मरुत्सुप्रवीराःश्रेष्ठाःप्राणादयःप्राणादिसमानाःपंच इदानींधनदेनजातःशमावतारैकुबेरपुत्रादित्यर्थः । गंधमादेनसहिताःगजःगवाक्षःगवयःवृषश्चकुबेरपुत्रस्वेगजादिनामवतइत्यर्थः । सप्रसिद्धःगजादीनांपितावित्तिपतिः कुबेरःकथनःकथननामवनरःकुबेरशत्रुतारःकथनः प्राणादीनांअवतारभूताःगजादयःपंच एवंषट्कपिप्रवीराःसेनारावणंचञ्चुरित्तियोजना॥७२॥तान्गजादीनषट्द्राक्कआशु जांबवतासहितैतरावणंप्रजन्हतुःततक्षतुः॥७३॥ शरैःगिरिनिविदार्य अथअन्यान्नीलशरानादयेतिशेषः । तेषुमैदादित्रिषुएकैकैकंशरमित्यर्थः । अमुचतुष्टुभिरावणमुक्तत्रिशरैःतैर्द्विजयोविनिपातिताः अथंतरावणं ॥७४॥ रक्षःरावणःतंगदंढट्टआहतःसौगदःधरातलंगमगतमुविपपातेतिभावः । पुनरावणंअभिप्रजग्मिवान्अन्याययौ ॥७५॥ तस्यसुग्रीवस्यहस्तगंकेरवियमानंभूरुहृक्षलंडशएव खंडानीतिखंडशःकृत्वा

गजो गवाक्षो गवयो वृषश्च संगंधमादा धनदेन जाताः ॥ प्राणादयः पंच मरुत्प्रवीराः सकथनो वित्तपतिश्च जनुः ॥ ७२ ॥ शरैस्तु तान् षडभिरमोघवैर्गैर्निपातयासास दशाननो द्राक् ॥ अथाश्विपुत्रौ च सजांबवतौ प्रजहतुः शैलवरैस्त्रिभिस्तम् ॥ ७३ ॥ गिरिनिविदार्यशु शरैरथान्यान् छरन्दशस्योमुचदाशु तेषु ॥ एकैकैर्भविर्निपातितारुते ससार तं शक्रमुतात्मजोय ॥ ७४ ॥ शिलां समादाय तमापतंत विभेद रक्षोहृदये शरेण ॥ दृढाहतः सोप्यगम द्धरातलं रवेः सुतोथैनमभिप्रजग्मिवान् ॥ ७५ ॥ तद्वस्तगं भूरुहमाशु बाणैर्दशाननः खंडश एव कृत्वा ॥ ग्रीवाप्र देशस्य मुमोच बाणं भृशाहतः सोपि पपात भूमौ ॥ ७६ ॥ अथो हनूमानुरंगद्रोमोसमं स्वबाहुं भृशमुन्नमय्य ॥ तताड वक्षस्यधिपं तु रक्षसां मुखैः स रक्तं प्रवमन्यपात ॥ ७७ ॥ स लब्धमंज्ञः प्रशंसं मारुतिं त्वया समो नारिस्त पुमान्हि कश्चित् ॥ कः प्रापेदन्य इमां दशां मामितीरितो मारुतिराह तं पुनः ॥ ७८ ॥

वक्षस्यसूक्ष्मभागान्कलेत्यर्थः । अस्यसुग्रीवस्यग्रीवाप्रदेशेकंठमुलेमुमोच । भृगंआहनःविद्धःसोपिसुग्रीवः ॥७६॥ अथहनूमान् उरसावक्षसागच्छतीतिउरगाःसर्पातिर्बाणैर्द्रव्यैःशेषःतस्यभोगोदेहःतेनसमःतुल्यः तंस्वबाहुंउन्नमय्यउद्धृत्य रक्षसांअधिपंरावणंवक्षसिहृदिभृशंतताड । सरावणःमुखैःसर्वमुखैःरक्तंप्रकर्षेगवमनूस्वन् पपात ॥ ७७ ॥ लब्धमंज्ञःप्राप्तसंज्ञःसरावणःमारुतिंप्रशंसंतुष्टाव किमिति त्वयासमःकश्चित्पुमान्नास्तिहियतःअन्यःलवदन्यःक्रपुमान् इमांदशांमूर्छावस्थांप्रापयेत्कोपिनप्रापयेदित्यर्थः । अतस्त्वस्समोनास्तीत्यर्थः । रावणेनहृतीरितोमारुतिःपुनःरावणोक्थ्यनंतरं तरावणंप्रत्याह ॥ ७८ ॥

किमिति हेरावणएतत्त्वयिप्रयोजितवलयंअत्यल्पं मयाअल्पबलंप्रयोजितमितिभावः । कुनःयद्यस्मात्तुंउपात्तंप्राप्तंजीवितंजीवनयेनसतथाअसीतिशेषः तस्मादेतदल्पमि  
त्यर्थः । इत्युक्तोरावणःपुनरुवाच किमिति । मत्तोपिमतस्काशादिपिसमुद्यतउद्युक्तंमुष्टेःप्रहारं गृहाणस्वीकुरु इत्युक्तातंहनमंतंपुपोथ ॥ ७९ ॥ तस्मिन्हनूमतिप्रहारेण  
ताडनेनकिंचित् असंतमीषतविह्वलांगवत्त्रातदवस्थितेसति इदंहनुमदवस्थानंमपअंतरं गंतंअवकाशइतिविचार्य सरावणःमारुतिनावाचापुनः युद्धंकुरुमागच्छेत्येवं  
रूपवाक्येन निवारितोपि अग्निस्तूनीलंप्रनिययौ ॥ ८० ॥ नीलःतंरावणंप्रसमःक्षयदृष्ट्वा चंचलःसन् एकत्रअस्थिरःसन्नित्यर्थः । तस्यरावणस्य धनुश्चध्वजाग्रंचअश्वाश्च  
रथश्चतथा तेषुमूर्धस्वपिरावणमस्तकेष्वपिचचार । नीलःधनुरादिषुचचार परंतु एकत्रस्थितोनेवभूवेत्यर्थः । सरावणोपियुद्धशौडोपीत्यर्थः । तेननीलेनअलंजडीकृतः । कर्ते

अत्यल्पमेतद्युपात्तजीवितः पुनस्त्वमित्युक्त उवाच रावणः ॥ गृहाण मत्तोपि समुद्यतं त्वं मुष्टिप्रहारं त्विति ते  
पुपोथ ॥ ७९ ॥ किंचित्प्रहारेण तु विह्वलांगवस्थिते हि तस्मिन्निदमंतरं मम ॥ इत्यग्निमुनं प्रययौ स रावणो निवा  
रितो मारुतिनापि वाचा ॥ ८० ॥ तमापतंतं प्रसमीक्ष्य नीलो धनुर्ध्वजाग्राध्वर्येषु तस्य ॥ चचार मूर्धस्वपि चंच  
लोलं जडीकृतस्तेन स रावणोपि ॥ ८१ ॥ स क्षिप्रमादाय हुताशानां भूमौ न च नीले रजनीचरेशः ॥ स तेन भूमौ  
पतितो न चैनं ददाह वह्निः स्वतनुर्यतोसौ ॥ ८२ ॥ ततो ययौ राघवमेव रावणो निवारयामास तमाशु लक्ष्म  
णः ॥ ततक्षतुस्तावधिकौ धनुर्भूतां शरैः शरीरावरणावदारणैः ॥ ८३ ॥ निवारितस्तेन दशाननो भृशं रुषान्वितो  
बाणममोघमुग्रं ॥ स्वयंभुदत्तं परिकृष्य चाशु ललाटमध्ये प्रमुमोच तस्य ॥ ८४ ॥ भृशाहतस्तेन मुमेह ल  
क्ष्मणो रथादववहृत्य दशाननोपि ॥ क्षणादभिद्रुत्य बलात्प्रगृह्य स्वबाहुभिर्नेतुमिमं समैच्छत् ॥ ८५ ॥

व्यकर्माणिविवेकशून्यःकृतः ॥ ८१ ॥ हुताशानां आग्नेयास्त्रं क्षिप्रंशौचंतेनास्त्रेणसनीलःवह्निःयतोसौनीलःस्वतनुःस्वावतारः अतःपुनर्नीलंनददाह ॥ ८२ ॥ तंरावणं य  
नुर्भूतांमध्येअधिकौश्रेष्ठौलक्ष्मणरावणौ शरीरस्यआवरणंकवचंअवदारयतिभेदयतीतितथा तैःशरैःततक्षतुः परस्परंताडयामासतुः ॥ ८३ ॥ तेनलक्ष्मणेनभृशंनिवारितः  
निराकृतोदशानः रुषाक्रोधेनअन्वितःसन् स्वयंभुवाब्रह्मणादत्तं अतएवअमोघंअतएवउग्रंकरंअसह्यमित्यर्थः । बाणंआकृष्य तस्यलक्ष्मणस्यललाटमध्येप्रमुमोच  
॥ ८४ ॥ तेनबाणेनभृशंगांडाहतःविद्धःलक्ष्मणःमुमोहमूर्छामवाप । अथदशाननोपिक्षणाद्रथादववहृत्य अभिद्रुत्य इमंलक्ष्मणंस्वबाहुभिःस्वस्यविद्यमानविंशति  
बाहुभिःबलात्प्रगृह्य नेतुंस्वगृहंनेतुं ऐच्छत् ॥ ८५ ॥



सुविद्वूलोपिअतिमूर्खितोपिसलक्ष्मणःसंज्ञासंप्राप्य । हरेःश्रीसंकर्षणस्यअंशयुतंनिजंस्वरूपंस्वमूलरूपंशेषंस्मर । सरावणःअस्यशेषस्यचअवतारंलक्ष्मणमित्यर्थः । चा  
लनायापिचालयितुमपिनशाकशकोनाभूत् ॥ ८६ ॥ सरावणःलक्ष्मणंबलात्प्रचकर्ष यदा । तदामेरुमंदरपर्वताभ्यांसहितासहमेरुमंदरासागरैःसहितापृथ्वीचचाल ल  
क्ष्मणेनैवचर्चाल ॥ ८७ ॥ सहस्रसंख्याकाःमूर्धानोशिरोसिंस्यसतथातस्य । तया । अस्यशेषस्यएकमूर्धनियुक्तफणसेतपातालैःपातालादिसप्तलोकैःगिरिदैःमेर्वादपर्वतैः  
सागरैःसहवर्तमानाअखिलासमग्रापंचाशकोटिविस्तीर्णेतियावत् । इयंधराभूःसर्षपायतिसर्षपवदाचरति । वताश्रयं कोनाम कःपुरुषःतंशेषात्सकंएतलक्ष्मणंप्रसह्यबला  
त्कारेणहरेत्अपहरेत् कोपिनहरेदित्यर्थः । तुविशेषेणबलेनेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ रामावर्जप्रकर्षतिसति तथैवपूर्वदेवत्वान्वितःवेगयुक्तःसमस्तजीवानांअधिपतेःस्वामिनःवा

संप्राप्य संज्ञां स सुविद्वूलोपि स्मरार रूपं निजमेव लक्ष्मणः ॥ शेषं हरं शयुतं न चास्य संचालनायापि शशाक  
रावणः ॥ ८६ ॥ बलात्स्वदोभिः परिगृह्य चाखिलैर्यदा स वीरं प्रचकर्ष रावणः ॥ चचाल पृथ्वी सहमेरुमंदरा समा  
गरा नैव चचाल लक्ष्मणः ॥ ८७ ॥ सहस्रमूर्धनस्य बतैकमूर्धनि समस्तपातालगिरिद्रमागरा ॥ धराखिलेयं ननु स  
र्षपायति प्रसह्य को नाम हरेत्तमेन ॥ ८८ ॥ प्रकर्षति त्वेव निशाचरेश्वरे तथैव रामावर्जं त्वरान्वितः ॥ समस्तजीवा  
धिपतेः परा तनः समत्पपातास्य पुरो हनुमान् ॥ ८९ ॥ समुष्टिमावृत्य च वज्रकल्पं जघान तेनैव च रावणं रुषा ॥ प्र  
सार्य बाहूनाखिलैर्मुखैर्वमन् स रक्तमुष्णं व्यसुवत्पपात ॥ ९० ॥ निपात्य रक्षोधिपतिं स मारुतिः प्रगृह्य सौमित्रिमु  
गशायिनः ॥ जगाम रामाख्यतनोः समीपं सौमित्रिमुद्धतुमलं ह्यसौ कपिः ॥ ९१ ॥ सरामसंस्पर्शनिवारितक्लमः स  
मत्थितस्तेन समुद्धते शरे ॥ बभौ यथा राहुमखात्प्रभुक्तः शशी सुपूर्णो विकचत्स्वरश्मिभिः ॥ ९२ ॥

योःपराद्वितीयातनुःस्वरूपवायोद्वितीयरूपमित्यर्थः । हनुमान्अस्यरावणस्यपुःअग्रेसमुत्पपात ॥ ८९ ॥ सहनुमान्वज्रेणकुलिशेनकल्पसदृशंमुष्टिमावृत्यपरिग्राह्य रुषा  
कोपेतेनमुष्टिनारावणंजघान । सरावणःबाहूनाप्रसार्यविस्तीर्णंअखिलैर्मुखैःउष्णंरक्तंवमन्सन् व्यसुवत्विगतप्राणइवशवदितियावत् पपात ॥ ९० ॥ उरंगशायिनःशेष  
शायिनःहरेःशमाख्यतनोःरामाख्यस्वरूपस्यसमीपंजगाम । असौकपिःहनुमान्सौमित्रिलक्ष्मणंउद्धतुमलंसमर्थोहि ॥ ९१ ॥ रामस्यसंस्पर्शनिवारितपुंषकहस्तस्पर्शेननि  
वारितःपरिहृतक्लमःग्लानियस्यसतथा । सलक्ष्मणःतेनरामेणशरसमुद्धतेउत्पाटितेसति समत्थितःसन् बभौशुभे । तत्रदृष्टतमाह । यथेति । विकचद्भिःदीप्यमानैः  
स्वरश्मिभिःस्वांशुभिःसुपूर्णःकलाभिःपूर्णः ॥ ९२ ॥

शरैः सहितं शेषस्य भोगेन देहेन आभं सदृशं चापं धनुः प्रगृह्य पुनश्च सुलब्ध्वा संप्राप्तां ज्ञानं येन तं प्रति हेरावणसज्जीभवयुद्धोपस्कारवान् भवेति जगद ॥ ९३ ॥ सकार्मुकः सधनुः समागणः सशरः शरैः कृतः अंधकारो यासुताः तथा तादृशः दिशः चकार अतः परमास्त्रे वातादिव्याखण्डः ॥ ९४ ॥ अस्मिन् रावणे रथे स्थिते उपविष्टे सति मे पतिः स्वामी भूमितले स्थितो न स्यादिति स्म इत्यभिप्रायेण पवनस्य पुत्रः ॥ ९५ ॥ अस्परवणस्य हयान् सूतं च निहत्य ध्वजा बाधुनिता नितिलशः तिलसंमिता नितुलत्वा चूर्णकृत्वेत्यर्थः छत्रं च संछिद्य छित्वा मौलिकिरिटं च कर्तुं चिच्छेद ॥ ९६ ॥ कर्तव्यमूढकर्तव्यकर्मविषयविवेकरहितं मूर्तमरणार्थं ॥ ९७ ॥ अवाग्बदनः नतमुखो रावणः हतेभ्यः अवशेषितैः उर्वरितैः मंत्रिभिः

स शेषभोगाभमथो जनादनः प्रगृह्य चापं सशरं पुनश्च ॥ सुलब्धमंजनं रजनीचरं जगद सज्जीभव रावणेति ॥ ९३ ॥ रथं समारुह्य पुनः सकार्मुकः समागणो रावण आशु रामं ॥ अभ्येत्य सर्वांश्च दिशश्चकार शरंधकाराः परमास्त्रे वेता ॥ ९४ ॥ रथे स्थिते स्मिन् रजनीचरं न मे पतिर्भूमितले स्थितः स्यात् ॥ इति स्म पुत्रः पवनस्य रामं स्कंधं समारोप्य ययौ च राक्षसं ॥ ९५ ॥ प्रहस्य रामस्य हयान्निहत्य सूतं च कृत्वा तिलशो ध्वजं रथं ॥ धनंषि स्वङ्गान्सकलायुधानि छत्रं च संछिद्य चकर्त मौलिं ॥ ९६ ॥ कर्तव्यमूढं तमवेक्ष्य रामः पुनर्जगादाशु गृहं प्रयाहि ॥ समस्तभोगाननुभूय शीघ्रं प्रतोष्य बंधूपुनरेहि मर्तुम् ॥ ९७ ॥ इतीरितो वाग्बदनो ययौ गृहं विचार्य कार्यं सह मंत्रिभिः स्वकैः ॥ हतावशेषैरथ कुंभकर्णप्रबोधनायाशु मर्तिं चकार ॥ ९८ ॥ सशैलशृंगासिपरश्वधायुर्धैनिशाचराणामयुतैरेकैः ॥ तच्छ्वासवेगाभिहतैः कथंचिद्वतैः समीपं कथमप्यबोधयत् ॥ ९९ ॥ शैलोपमानस्य तु मांसराशीन्विधाय भक्षानपि शोणितहृदान् ॥ सुतृप्तमेनं परमादरेण समाह्वयामास सभातलाय ॥ १०० ॥

सह कार्यउत्तरकर्तव्यविचार्य अथ कुंभकर्णस्य प्रबोधनाय मर्तिं बुद्धिचकार ॥ ९८ ॥ सरावणः शैलानां पर्वतानां शृंगाणि शिखराणि अस्यः खड्गाः परश्वधाः कुठाराः एते आयुधानि येषां तानि तथातैः तस्य कुंभकर्णस्य श्वासाः तेषां वेगे तेन अभिहतैः ताडितैः कथंचिन्महता प्रयासेन समीपं कुंभकर्णस्य समीपंगतैः प्रातैः अनेकैः बहुविधैः निशाचराणां अयुतैर्देशसहस्रैः करणैरयुतसमहैरित्यर्थः । कथमपि प्रयासेन अबोधयत् बोधयामास ॥ ९९ ॥ किं कृत्वा अस्य कुंभकर्णस्यार्थं इति शेषः । भक्षान् शैलोपमानं शैलनिभान् मांसराशीन् विधाय शोणितानां रक्तानां हृदानि विधायेत्यर्थः मांसादिना सुतृप्तं पूर्णोदरं एनं कुंभकर्णपरमादरेण संमानेन ॥ १०० ॥

एतं कुम्भकर्णप्रत्युवाच किमिति । नरेणमनुष्येणपराजितोऽस्मिअमुंरामं ॥१०१॥ कारणवैकारणश्रुत्वा । अग्रजमपिरावणमपिजगहंअभत्सयत् । जगहृत्युक्तंविशदयति । अमोघेति । चरितःकृतःवतकष्टं ॥१०२॥ कुतःबलिभिःसाकोविरोयवैरैकथंचित्कदापिनोप्रशस्यते । नप्रशस्तंनैवयुक्तइत्यर्थः । एषोरामअतिबलःइतिमममतःसंमतःआह । किमिति । अहमपियदापिदुर्नयःदुष्टनीतिरित्यापित्वयाअव्ययःइत्यर्थः । अन्यथारक्षणाभावेत्वयाकिंकिंफलं ॥१०३॥ स्वरक्षणमेवउपपादयति । चरंतीति । राजानःत्वया उपमानसदृशान् बलाधिकान्बुधजनान्समीक्ष्य । क्वचित्अक्रमंउतअनीतिमपिचरतिकुर्यादितिहि । अग्रजेनरावणेनइत्यप्युक्तप्रकारेणगदितःउदितः ॥१०४॥ शूलवरमेव आयुधस्यसकुम्भकर्णःपंचयोजनंपंचयोजनप्रमाणप्राकारं पुर्याःप्राकाररूपकंत्रिकूटगिरिआलंध्यउल्लंघ्य रणरंस्थानप्रतियदाययौ तदासेतुअतीत्य ॥१०५॥ तत्रतेषु

उवाच चैनंरजनीचरैर्द्रः पराजितोऽस्यद्य हि जीवति त्वयि ॥ रणे नरेणैव हि रामनाम्ना कुरुष्व मे प्रीतिममुं निहत्य ॥१०१॥ इतीरितः कारणमप्यशेषं श्रुत्वा जगह्राग्रजमेव वीरः ॥ अमोघवीर्येण हि राघवेण त्वया विशेषश्चरितो बताद्य ॥१०२॥ प्रशस्यते नो बलिभिर्विराघः कथंचिदेवोतिबलो मतो मम ॥ इतीरितो रावण आह दुर्नयेप्यहं त्वयाव्यो हि किमन्यथा त्वया ॥१०३॥ चरति राजान उताक्रमं क्वचित्त्वयोपमान्बुधजनान्बलाधिकान् ॥ समीक्ष्य हीत्यं गदितोग्रजेन स कुम्भकर्णः प्रययौ रणाय ॥१०४॥ प्राकारमालंध्य स पंचयोजनं यदा ययौ शूलवरायुधोरणं ॥ कपिप्रवीरा अखिला प्रदुर्दुर्भयादतीत्यैव च सेतुमाशु ॥१०५॥ शतबलिपनसख्यौ तत्र वस्त्रशामूतौ पवनगणवरांशौ श्वेतसंपातिनौ च ॥ निर्ऋतितनुमथोग्रं दुर्मखं केसरिनि प्रवरमथमरुत्सु प्रास्यदेतान्मुखे सः ॥१०६॥ रजनिचरवरोसौ कंभकर्णः प्रतापी कुमुदमपि जयंतं पाणिना संपिपेष ॥ नलमय च गजादीन् पंच नीलं सतारं गिरिवरतरुहस्तान् मुष्टिना पातयच्च ॥१०७॥ ॥

कपिषुमध्यवस्वोःअंशभूतौअवतारभूतौ अष्टवसुमध्येद्वावितिभावः । शतबलिश्चपनसश्चेतिआख्यानामययोस्तौतथा पवनगणेनरुहणेवरयोःश्रेष्ठयोःमरुतोःअंशौअवतारौ कपित्वैश्वेतसंपातिनौचतदाख्योनिर्ऋतेःकोणाधिपतिनिर्ऋतेःतनुंस्वस्वरूपभूतंअवतारमित्यर्थः । उग्रंअसंखंदुर्मखंदुर्मुखं । मरुत्सुमध्यप्रवरंकापित्वकेसरीतियःप्रतिद्धःतं केसरिणं सकुम्भकर्णःएतान्पूर्वोक्तान्शतबल्यादिषट्मुखेप्रास्यत् प्राक्षिपत् ॥१०६॥ प्रतापीराक्रमोऽकुमुद्वानरंपाणिनासंपिपेष ममर्देत्यर्थः । जयंतमपिजयंतारुयवानरमपिसंपिपेषेत्यर्थः । जयंतकुमुदाउभात्रितिसंग्रहत् । नलगजादीन्पंचसतारंनीलेचेति गिरिवरतरुहस्तान्पूर्वतस्थूलवृक्षहस्तान्नदीन् मुष्टिनाअपातयत् ॥१०७॥

इन्द्रसूयः तदात्मजो वानरैः सह दक्षसहितैः शैलैः सानुभिः पर्वतशिखरैः निशाचरनिजविरोनिजघ्नः ॥ १०८ ॥ बाहुभ्यां शालते असौ तथा तस्य बाहुवलवत इत्यर्थः । अस्य कुम्भ  
कर्णस्य काचन किंचिदपि ॥ १०९ ॥ अपरं अन्यं महाचलं पर्वतं प्रगृह्य राक्षसे मुमोच चिक्षेप । अयसकुम्भकर्णः तं पर्वतं प्रगृह्य तं सुग्रीवं जघान ॥ ११० ॥ सः जांबवंतं अंगदं  
चतलेन हस्ततलेन आहतौ अंगदं जांबवंतौ निपेततुः ॥ १११ ॥ भारकरिं सुग्रीवं प्रगृह्य ययौ सूक्ष्ममक्षिकारूपप्रमाणेन उपमः सदृशः मारुतिः अनुसुग्रीवमनु जगाम ॥ ११२ ॥  
सुग्रीवानुगच्छतो मास्ते रभिराग्रमाह । यदेति । यदा एषः कुम्भकर्णः सुग्रीवं बाधेन बाधयिष्यति तदा यदि अस्य सुग्रीवस्य स्वमोचनाय शक्यते स्म शक्तिं श्रेयसां हि वरं समीचीनं

अथांगदश्च जांबवानिनात्मजश्च वानरैः ॥ निजघ्निर निशाचरं सदृक्षशैलसानुभिः ॥ १०८ ॥ विचूर्णिताश्च पर्वतास्तनौ  
निशाचरस्य ते ॥ बभूव काचन व्यथा नचास्य बाहुशालिनः ॥ १०९ ॥ अथापरं महाचलं प्रगृह्य भारकरात्मजः ॥  
ममोच राक्षसेयं तं प्रगृह्य तं जघान सः ॥ ११० ॥ तदा पपात सूर्यजस्तताड चांगदं रुषा ॥ स जांबवंतमाशु तौ नि  
पेततुस्तलाहता ॥ १११ ॥ अथ प्रगृह्य भारकरिं ययौ स राक्षसो बली ॥ जगाम चानु मारुतिः सुसूक्ष्ममक्षिकोपमः  
॥ ११२ ॥ यदैनमेष बाधते तदा विमोचयाम्यहं ॥ यदि स्म शक्यते स्य तु स्वमोचनाय तद्वरम् ॥ ११३ ॥ इति ब्रज  
त्यनु स्म तं मरुत्सुते निशाचरः ॥ पुरं विवेश चार्चितः स्वबन्धुभिः समस्तशः ॥ ११४ ॥ तुहिनसल्लिखमाल्यैः सर्वतो  
भिः प्रवृष्टे रजनिचरवरेस्मिन् तेन सिक्तः कपीशः ॥ विगतसकलयुद्धग्लानिरावंचयित्वा रजनिचरवरं तं तस्य  
नासां ददंश ॥ ११५ ॥ करभ्यामस्य कर्णौ च नामिकां दशनैरपि ॥ संछिद्य क्षिप्रमेवासावुत्पपात हरीश्वरः ॥ ११६ ॥

नो चेत् अहं मोचयामीत्यर्थः ॥ ११३ ॥ इत्यभिप्रायेण मरुत्सुतः तं सुग्रीवमनुव्रजति गच्छति सति समस्तशः समस्तैः अर्चितः पूजितः ॥ ११४ ॥ अस्मिन् कुम्भकर्णं तुहिनस  
ल्लिखैः शैत्योदकैः माल्यैः पुष्पैः सर्वतः सर्वावयवेषु अभिप्रवृष्टे अभिषिक्ते सति । तेन पूजाद्व्येण सिक्तः श्रोत्रितः कपीशः सुग्रीवः विगता परिहृता सकला समग्रयुद्धग्लानिः युद्धजन्य  
श्रमो यस्य स तथा सन् तं कुम्भकर्णं आवंचयित्वा स्तोभयित्वा तस्य कुम्भकर्णस्य नासिकां दंशदष्टवान् ॥ ११५ ॥ अस्य कुम्भकर्णस्य दशनैर्दत्तैः ॥ ११६ ॥

एनसुग्रीवतलेनकरतलेनततोपितत्रापिभुव्यपिपिषेष् पादतलेनममर्द । असौसुग्रीवःअंगुलीनांपदांगुलीनाविरेग्रेधातुसमुद्गतःबहिर्निमृतोभूत् । पुनःसुग्रीवशूलेनजघान ॥ ११७ ॥ रवेःसुतस्यउपरिपतंतंप्रासिद्धंअमोघशूलैर्दृश्य । प्रगृह्यआहत्य जानौप्रणिधायबभञ्ज तंकुंभकर्णतंप्रेक्ष्यतन्मुखंअवलोक्येत्यर्थः । उच्चैःननादसिंहनादंचक्रारे त्यर्थः ॥ ११८ ॥ आकर्त्यमुष्टिपरिभ्राज्य मुष्टिनाएनवायुमुतंस्तनयोःअंतरेमध्येजघान जगर्जच्च तेनकुंभकर्णेनअभिहतोहनूमानतवराक्षसताडनंअर्चितयन्अगणयन्स न् । एनकुंभकर्णमापिप्रजहारतताड ॥ ११९ ॥ हनूमतारुषकोपेनतलेनकरतलेनवक्षसिअभिताडितःराक्षसःमोहंमूर्छां सकुंभकर्णःयत्रध्रुवीरोरामःतत्रैवयौ ॥ १२० ॥

तलेन चैनं निजघान राक्षसः पिपेष् भूमौ पतितं ततोपि ॥ समुद्गतोसौ विरेंगुलीनां जघान शूलेन पुनः स राक्षसः ॥ ११७ ॥ अमोघशूलं प्रपतंतमीक्ष्य रवेः सुतस्योपरि मारुतात्मजः ॥ प्रगृह्य जानौ प्रणिधाय शीघ्रं बभञ्ज तं प्रेक्ष्य ननाद चोच्चैः ॥ ११८ ॥ अथैनमावृत्य जघान मुष्टिना स राक्षसो वायुमुतं स्तनंतरे ॥ जगर्ज तेनाभिहतो ह नूमानर्चितयंस्तत्प्रजहार चैनं ॥ ११९ ॥ तलेन वक्षस्यभिताडितो रुषा हनूमता मोहमवाप राक्षसः ॥ पुनश्च सं ज्ञां समवाप्य शीघ्रं ययौ स यत्रैव रघुप्रवीरः ॥ १२० ॥ विचिंतयामास ततो हनूमान्मयैव हंतुं समरे हि शक्यः ॥ असौ तथाप्येनमहं न हन्मि यशो हि रामस्य दृढं प्रकाशयन् ॥ १२१ ॥ अनन्यवध्यं तमिमं निहत्य स्वयं स रामो यश आहरेत् ॥ दत्तो वरो द्वारपयोः स्वयं च जनार्दनैव पुरातनश्च ॥ १२२ ॥ ॥

रामस्ययशःदृढनिश्चयथास्यात्तथा प्रकाशयन्हनूमान्निहत्यस्मात्ततःतस्मात्त्रिचिंतयामास । किमिति । असौकुंभकर्णःसमरेयुद्धेमयैवहंतुंशक्योहिमसर्थोहि यद्यपिरनकुंभ कर्णंनहन्मि ॥ १२१ ॥ कुतइत्यतआह अनन्येत्यादिना । स्वयंरामःअनन्यवध्यंरामादनन्यैरवध्यमित्यर्थः । तमिमंकुंभकर्णंनिहत्ययश आहरेत् । ननु भीमस्यधर्मोयशश्च स्यादिति । कृष्णेनजरासंधो नहतइत्यग्रेवक्ष्यते । इदानींहनूमान्प्रांतंहरिपूजात्मकराक्षसबधं किमर्थनैच्छदिसांशंकायातत्रकारणमाह । दत्तइति । स्वयंजनादनैवरामस्वरूपेणनारायणेनैव पुराद्वारपयोःद्वारपालकयोःजयविजययोः ॥ १२२ ॥ ॥ ॥ ॥



त्राणिचतानिजन्मानिचतथातेषुप्रवृद्धवीर्यैरुधितपराक्रमैर्युवामयैववध्यौभवत्तस्यातामितिबरोदतोयस्मात्ततः तस्मान्निहत्ययशआहरेतोतिसंबधः । यदपिइतिपूर्वोक्तप्रकारेण  
 द्वारपौप्रतिकेशवेनउक्तं । तथापिअस्यवधेमयाकृततेसतीतिशेषः । एषःरामःममअनुग्रहंकुर्यादेवएवमपीतिशेषः । सकुंभकर्णवधःमेधमौनतुनैव ॥ १२३ ॥ इतिस्मउत्तरी  
 त्यासांचित्यविचार्य उपाजगामसमीपंप्राप ॥ १२४ ॥ अमुष्यकुंभकर्णस्यदेहाद्द्वहिरित्यर्थः । स्त्रोतोभिःनैवद्वियद्वारैः स्त्रोतैर्बुनिर्गमद्वारद्वन्द्वियेषुजलःसृता वित्यमरः ।  
 रोमकूपैश्चविनिर्जन्मुःविनिःसृताः । अथनिर्गमनानंतरं यथागिरितथाकोचित्कपयःतमेवकुंभकर्णमेवआरुह्युः ॥ १२५ ॥ सकुंभकर्णःमहणजःकर्णताडनेनमक्षिकायाविधु  
 नोति तथातान्स्वारूढान्कपीन्विधुय देहकंपनेनदरीकृत्येत्यर्थः । सर्वशःसर्वान्स्वान्नाक्षसान्अपरांश्चकपैश्चप्रभक्षयन्समाध्वायशोणितरंक्तेपिबन्सन् एकःसहायसहितः

मयैव वध्यौ भवतं त्रिजन्मसु प्रवृद्धवीर्याविति केशवेन ॥ उक्तं मयैवैष यदप्यनुग्रहं वधेस्य कुर्यान्न तु मे सधर्मः  
 ॥ १२३ ॥ इति स्म संचित्य कपीशयुक्तो जगाम यत्रैव कपिप्रवीरः ॥ स कुंभकर्णोखिलवानरांस्तु प्रभक्षयन् राम  
 मपाजगाम ॥ १२४ ॥ ते भक्षितास्तेन कपिप्रवीराः सर्वेपि निर्जग्मुरमप्य देहात् ॥ स्त्रोतोभिरेवाथ च रोमकूपैः के  
 चित्तमेवारुरुह्यथा गिरिं ॥ १२५ ॥ स तान्विधूयाशु यथा महागजो जगाम रामं समरार्थमेकः । प्रभक्षयन् स्वानप  
 रांश्च सर्वशो मत्तः समाध्वाय च शोणितं पिबन् ॥ १२६ ॥ न्यवारयत्तं शरवर्षधारया स लक्ष्मणो नैनमचितयन्सः ॥  
 जगाम रामं गिरिशृंगधारी समाहूयत्तं समराय चाशु ॥ १२७ ॥ अथो समादाय धनुःसुधोरं शरान्सुरेशशानितुल्य  
 वेगान् ॥ प्रवेशयामास गिशाचरे प्रभुः स राघवः पूर्वहतेषु यद्वत् ॥ १२८ ॥ यावद्बलेन न्यहनत्स्वरादिकान्न ताव  
 तैव न्यपतत्स राक्षसः ॥ अथ प्रहस्यात्मबलैकदेशं प्रदर्शयन्बाणवरान्मुमोच ॥ १२९ ॥

समरार्थयुद्धार्थमंप्रतिजगाम अतएवमत्तःउन्मत्तः ॥ १२६ ॥ सकुंभकर्णःएतंलक्ष्मणंनचितयत्तनागणयत् तंगमंसमराययुद्धाय ॥ १२७ ॥ सुधोरंअनन्यधार्यैस्वासुधोरं  
 सुरेशारानितुल्यःइंद्रवज्रसदृशःवेगोयेवति तथातान् पूर्वहतेषुराक्षसेषुयद्वत् यथाशरान्अमुचयत्तथानिशाचरेप्रभुःसराघवःकुंभकर्णेप्रेवेशयामास ॥ १२८ ॥ स्वरादिकान्या  
 वद्बलेनअभिव्यक्तेनयावताबलेनन्यहनत् सराक्षसःकुंभकर्णःतावैतवतावदभिव्यक्तेनबलेनन्यपतत् । अथप्रहस्यआत्मबलस्यस्वरूपबलस्यएकदेशंएकांशंप्रदर्शयन्प्रकट  
 यन् बाणवरान्मुमोचेतिशेषः ॥ १२९ ॥

हरेः बलप्रदर्शनामरूपविशेषव्याप्तिरिति ज्ञातव्यं । अनेन कुम्भकर्णस्य सर्वस्योबलाधिक्यमुक्तमिति भावः । सरामः तस्य कुम्भकर्णस्य बाहू द्वाभ्यां बाणभ्यां निचक्रतो चिच्छेद । तथा शराभ्यां पदद्वयं पादयुग्मं च न्यकृतम् । अथ अपरेण अन्येन बाणेन अस्य शिरोनिकृत्य स्थित्वा सागरस्य समुद्रस्य तोये जले आशुसंप्राक्षिपत्प्रास्यत् ॥ १३० ॥ क्षणदारात्री तस्यां चरतीति तथा तस्या राक्षसस्य महाचलाभे महाशैलनिभे काये देहे पतिते सति । अब्धिः अवर्धत अभिवद्वो भूत् । समुद्रस्य मयदातिक्रमणमभूदिति भावः । रघुवर्यस्य मूर्धनि शिरसि प्रसूनैः पुष्पैः वटुषुः ॥ १३१ ॥ समुद्रस्याभिवद्वौ कारणमाह । योजनानामिति । पूर्वलंकावस्थानात् पूर्वबाल्यावस्थायां भित्तयः । पश्चादन्तरं लंकायां उ

द्वाभ्यां स बाहू निचकर्त तस्य पदद्वयं चैव तथा शराभ्यां ॥ अथ अपरेणस्य शिरो निकृत्य संप्राक्षिपत्सागरतोय आशु ॥ १३० ॥ अवर्धताब्धिः पतितेस्य काये महाचलाभे क्षणदाचरस्य ॥ मुराश्च सर्वे वटुषुः प्रसूनैर्मदा स्तुवं तो रघुवर्यमूर्धनि ॥ १३१ ॥ योजनानां त्रिलक्षं हि कुम्भकर्णेभ्य अवर्धत ॥ पूर्वं पश्चात्संचुकोच लंकायामुषितुं स्वयं ॥ १३२ ॥ स तु स्वभावमापन्नो वियमाणोभ्यवर्धत ॥ तेनास्मिन् गतिते त्वब्धिर्वर्धदधिकं तदा ॥ १३३ ॥ अथापरे ये रजनीचरास्तदा कपिप्रवीरैर्निहताश्च सर्वशः ॥ हतावशिष्टास्त्वरिताः प्रदुद्रुवुर्भ्रातृवधं वोचुरुपेत्य रावणं ॥ १३४ ॥ स दुःखतप्तो निपपात मूर्च्छितो निराशकश्चाभवदात्मजीविते ॥ तमाह पुत्रस्त्रिदशेशशत्रुनिर्घुंश्च मां शत्रुवधाय माचिरं ॥ १३५ ॥ मया गृहीतस्त्रिदशेश्वरः पुरा विषीदसे किं नरराज पुत्रतः ॥ स एव मुक्ता प्रजुहा व पावकं शिवं समभ्यर्च्य समारुहद्रथम् ॥ १३६ ॥

षितुं अवस्थानुस्वयमेव संचुकोचसंकोचप्राप ॥ १३२ ॥ वियमाणः स तु स एव कुम्भकर्णः स्वभावत्रिलक्षाभिवद्विरूपं आपन्नः प्राप्तः तेन अभ्यवर्धत तेन पूर्ववदाभिवद्विरूपेण अस्मिन् कुम्भकर्णे देहे अविकामिति क्रियाविशेषणं ॥ १३३ ॥ अपरे कुम्भकर्णपृष्ठतः स्थिताः रजनीचराः स्वरिताः वेगवन्तः संतः ॥ १३४ ॥ सरावणः आत्मजीविते स्वजीवनविषये निराशश्चाशाहितश्चाभवत् । त्रिदशानां देवानां इशस्य इन्द्रस्य शत्रुः पुत्रः रावणपुत्रः इन्द्रजित् शत्रुवधायमानि युद्धं आज्ञापय चित्रांबलं माकुर्वीतितरावणं प्रत्याह ॥ १३५ ॥ त्रिदशेश्वरः इन्द्रः पुरा गृहीतः त्वं नरराजस्य पुत्रतः मनन्याद्रामादित्यर्थः । किमिति विशेषसिखियसि । स इन्द्रजित् एव उक्ता पावकं अपि जुहाव ॥ १३६ ॥

सद्व्रजिविवित् आकाशसमारुह्य अदर्शनं अन्येषां दृष्ट्यगोचरत्वं ययौ प्राप सद्रजित् नागपशैर्बन्ध ॥ १३७ ॥ पुरारामावतारार्थं ब्रह्मादीनां प्रार्थनकाले यदा सः विष्णुः अवताराय अवतारं कर्तुं त्रिदशान् देवान् दिदेश आदिशत् तदैव गरुत्मान् गरुडः समपि सेवाभवत् तत्प्रयोज्या आज्ञापनीया इति शृण्वान् तत्तद्वृत्तं गणत्वा च वृषः अकंदुः खं पेषयतीति अकपिः वृषश्चासौ अकपिश्चेति विग्रहः तं प्रत्यवदत् ॥ १३८ ॥ विष्णुस्तं गरुडं आह किमिति । त्वं भुवि प्रजातिं उत्पत्तिं नोपैहि न प्रानुहि । अन्यथा भुव्युत्पत्तिं विना अहं अत्र रामावतारयेयथा ते यशः धर्मश्च स्यात् कर्तव्यं करोतीति तथा स्वहितं कर्म कर्त्तां च त्वथास्याः भविष्यसि तथा तव सेवा आदास्य एव स्वीकरिष्ये ॥ १३९ ॥ सेवां विष्णुवन्नाहेत्याह । वरेणेत्यादिना । उरंगपशेन सर्पात्मकपाशेन यदा निबध्नाति वधीयात् ॥ १४० ॥ तदा अहं समर्थः नागपाशान् मोचने शक्तः सेपि

स आत्तधन्वा सशरो रथेन वियत्समारुह्य यथावदर्शनं ॥ स नागपाशैर्वरतः शिवस्य बन्धं सर्वान्कपिविरीरसंघान् ॥ १३७ ॥ पुरावताराय यदा स विष्णुर्दिदेश सर्वांस्त्रिदशान्स्तदैव ॥ समपि सेवा भवता प्रयोज्येत्येवं गरुत्मानव ददृषाकर्पि ॥ १३८ ॥ तमाह विष्णुर्न भुवि प्रजातिमुपैहि सेवां तव चान्यथाहं ॥ आदास्य एवात्र यथा यशः स्याद्धर्मश्च कर्तव्यकृदेव च स्याः ॥ १३९ ॥ वरेण शर्वस्य हि रावणात्मजो यदा निबध्नाति कपीन्सलक्ष्मणान् ॥ उरंगपाशेन तदा त्वमेव समेत्य सर्वानपि मोचयस्व ॥ १४० ॥ अहं समर्थोऽपि सलक्ष्मणश्च तथा हनूमान् विमोचयामः ॥ तव प्रियार्थं गरुडैष एव कृतस्तवादेश इमं कुरुष्व ॥ १४१ ॥ तदेतदुक्तं हि पुरात्मना यत्ततो हि रामो न मुमोच कंचन ॥ सलक्ष्मणो नैव च मारुतात्मजः स एव जानाति च देवगृह्यं ॥ १४२ ॥

नागपाशेन बद्धोऽपि लक्ष्मणश्च समर्थः तथा हनूमान्समर्थः । हे गरुड समर्थोऽपि वयं त्रय इत्यध्याहारः । तव प्रियार्थं निमोचयामः । एष एव अयमेव आदेशः आज्ञा तव कृतः आज्ञापितः इमं आदेशं कुरुष्वेत्याहेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १४१ ॥ पुरा आत्मना स्वेनैव रामेण तदेतद्वाक्यमुक्तं यद्यस्मात्तत्समाद्रामः कंचन कमपि न मुमोच । सलक्ष्मणः उद्धमणेन सह वर्तमानो मारुतात्मजः नैव च नैव मुमोच । पूर्वपाशस्य कर्तृत्वविवक्षया विमोचयाम इत्युक्तिमिदानीं तु अवबिध्वा विवक्षयामुमोचेत्युक्तिमिति भावः । ननु गरुडं प्रति स्वीकृत्वा द्रामो न मुमोचेत्युक्तं घटते । सलक्ष्मणो मारुतात्मजः किमर्थं न मुमोचेत्यत आह । स एवेति । सलक्ष्मणेन सह वर्तमानो हनूमान् देवगृह्यं गोप्याभिप्रायं जानात्येव तस्मान् मुमोचेति भावः ॥ १४२ ॥

प्रकृतमनुसरति । अथानिवेदयति । रक्षदंद्रजिष्पिशिंशमांशं अन्नयेषति तथा तेषां इंधारः असौरावणः नंदं कृतं आत्मकार्यस्वप्रयोजनयेतत्पुंशं स ॥ १४३ ॥  
 सपक्षिराजो गरुडः हरेर्निदेशं आज्ञां स्मरन् त्वरावान्वेगवानसन् इहरणस्थानं प्रत्याजगाम । केवलं तस्य गरुडस्य पक्षयोर्वान्तरथवायोः स्पर्शेन येषां कर्पीनां उरंगबंधः विनष्टः ध्वस्तो भूदित्यर्थः ॥ १४४ ॥ शोभनानि मात्यानि पुष्पाणि आभरणानि कुंडलादिभूषणानि । अनुलेपनं चंदनं यस्यासौ तथा गरुडः आत्मनः देवं तं तथा परं च तदात्मदेवं तं च स्वस्य परदैवतमित्यर्थः । रामं आनम्य ययौ । नेदुःखं रश्मिर्न चक्रुः १४५ ॥ निनादं वीरध्वनिं अत्र कापि जीविनेन अत्र त्वं विभेद्भयं प्रापेत्यर्थः । किं भूतो रावणः त्वेव नराः अमुष्मा

अथो निबध्याशु हरीन्सलक्ष्मणान् जगाम रक्षः स्वपितुः सकाशम् ॥ ननंदं चामौ पिशिताशनेश्वरः शशंस पुत्रं च कृतात्मकार्यं ॥ १४३ ॥ स पक्षिराजो हरेर्निदेशं स्मरन्स्वरावा निह चाजगाम ॥ तत्पक्षवातस्पर्शेन केवलं विनष्ट एषां स उरंगबंधः ॥ १४४ ॥ स राममानम्य परात्मदेवं ययौ सुमाल्याभरणानुलंपनः ॥ कपिप्रवीरास्तु तरुश्छिन्नाश्च प्रगृह्य नेदुर्बलिनः प्रहृष्टाः ॥ १४५ ॥ श्रुत्वा निनादं छवोगेश्वराणां पुनः सपुत्रो त्रसदत्र रावणः ॥ बंधादमुष्मात्प्रविनिःसृतास्ते किमत्र कार्यं त्विति चिंतयानः ॥ १४६ ॥ पुनश्च हुत्वा स हुताशमेव रथं समारुह्य यथावददर्शनं ॥ वर्ष चास्त्राणि महान्त्यजस्रं वरादुमेशस्य तथाब्जजस्य ॥ १४७ ॥ पुनश्च तस्यास्त्रनिपीडितास्ते निपेतुरुर्व्याकपयः सलक्ष्मणाः ॥ स्पृशति नास्त्राणि दुरंतशक्तिं तनुं समीरस्य हि कानिचिक्वचित् ॥ १४८ ॥ विज्ञातुकामः पुरिसंप्रवृत्तिं विभीषणः पूर्वगतस्तदागात् ॥ ददर्श सर्वान्पतितान् सवानरान् मरुत्सुतं त्वेकमनाकुलं च ॥ १४९ ॥

द्वंधात्तनागपाशबंधात्प्रविनिःसृताः मुक्ताः । अत्र इदानीं किं कार्यमिति चिंतयानः ॥ १४६ ॥ स इन्द्रजित् महति अगतसारत्वादनुमानि अजस्रं अवकाशरहितं यथा स्यात्तथा ॥ १४७ ॥ तस्यैन्द्रजितः कानिचिदस्त्राणि समीरस्ववायोः तनुं अवतारं हनुमंतं क्वचित् स्पृशति ॥ १४८ ॥ पुर्याः लंकायाः प्रवृत्तिं पुरस्थानां प्रवर्तनमित्यर्थः । विज्ञातुकामः सन् पूर्वगतः अस्त्रबंधनात्पूर्वगतो विभीषणः । तदा कर्पणामूर्छां काले आगात् रणमंडलं प्रतितिशेवः । स विभीषणः अनाकुलं आकुलरहितं मोहरहितमिति यावत् । मरुत्सुतमेकं च शब्दो वधारणे ददर्श ॥ १४९ ॥

सविभूषणः तं मरुत्सुतं समादाय हस्तं संगृह्येत्यर्थः । विधातुं जांबवंतं प्रतिपद्यौ । विमूर्छितं जांबवंतं उदकसेकतः जलप्रक्षणात् आश्वास्य संज्ञां प्रापयित्वा जीवसिर्कितस्य प्रणोसिकि । इत्युवाच विभूषण इति शेषः । मंदं सुदं सुखलत्वात् वाक्यस्य स तथा स जांबवान् तथेति जिगामाति प्राह ॥ १५० ॥ जांबवान् पुनः ऊचे किमिति । हनूमान् जीवति किं तस्मिन् हनूमान् ति जीवमाने जीवति सति सर्व्वयमपि जीवामः । तस्मिन् हते सति सर्व्वे निहता एवेत्युच्यते इति संबन्धः । समासः जांबवता इति वाक्यत्रये ईरिते सति अस्मि अहमस्मीत्यवदत् ॥ १५१ ॥ अनंतरं हनुमदाक्यानंतरं आह । किमिति । मेरोः पर्व्वतस्य समीपेति श्रुतं तथा गंधमादन इति संज्ञां ज्ञाता यस्य स तथा यो सौ प्रसिद्धो गिरिस्तिष्ठतीति शेषः । तस्माद्गिरिः सकाशात् त्वया औषधीनां चतुष्टयं समाहार्य्य आनेतव्यं ॥ १५२ ॥ औषधीनां भानि निरुक्तिपूर्व्वकमाहेत्याह । मतेति । मृतान् संजाययति यतः अतो नामतः मृतसंजीविनी मुख्य्या सर्वासां मध्ये मृतसंजीविनी श्रेष्ठा । अपरा द्वितीया संयानं छिन्ना वयवानां संधिकरोतीति नामतः संयानकरणी । तृतीया सर्वाणां नक्षत्रस्थानेषु

स तं समादाय ययौ विधातुं विमूर्छितं चोदकसेकतस्तं ॥ आश्वास्य किं जीवसि हीत्यवोचतथेति स प्राह च मंदवाक्यः ॥ १५० ॥ ऊचे पुनर्जीवति किं हनूमान् जीवाम सर्व्वेपि हि जीवमाने ॥ तस्मिन्हते निहताश्चैव सर्व्वे इतीरिते स्मीत्यवदत्स मारुतिः ॥ १५१ ॥ इत्युक्तो जांबवानाह हनूमंतमनंतरं ॥ योसौ मेरोः समीपस्थो गंधमादनसंज्ञकः ॥ १५२ ॥ गिरिस्तस्मात्समाहार्य्य त्वयौषधिचतुष्टयं ॥ मृतसंजीवनी मुख्य्या संयानकरणी परा ॥ सर्व्वणकरणी चैव विशल्यकरणीति च ॥ १५३ ॥ इत्युक्तः स क्षणेनैव प्राप तद्वंधमादनं ॥ अवाप चांबरवरो राममुक्तः शरो यथा ॥ १५४ ॥ अंतर्हिताश्चौषधीस्तु तदा विज्ञाय मारुतिः ॥ उह्वबर्ह गिरिं क्रोधाच्छतथो जनमंडलं ॥ १५५ ॥

विपरितक्वा नृसमानवर्णान् करोतीति नामतः सर्व्वणकरणं च । चतुर्थी विशल्यान् विनिःसृता गल्यान् करोतीति नामतोपि विशल्य करणी चेत्यौषधिचतुष्टयं समाहार्य्यमिति पूर्व्वेण न्वयः ॥ १५३ ॥ इत्युक्तः सह नूमान् क्षणेनैव समाहार्य्यमिति वाक्यश्रवणमात्रादेव तत्तस्माद्युद्धमंडलात् गंधमादनं प्राप उपपातेत्यर्थः । प्रापतदित्येकमेव वापदं अंबरचरः खचरः आकाशमार्गेण गच्छन् हनूमान् रामेण मुक्तः शरः यथा निमेषमात्रेण गच्छति तथा अवाप गंधमादनं प्राप शरोप्यंबरचरः ॥ १५४ ॥ मारुतिः अंतर्हिताः तिरोधानं प्राप्ताः औषधीर्विज्ञाय मारुतिः इतोऽस्माद्वैष्यतीति भयेनांतर्हिता इति भावः । तदा क्रोधाच्छतथो जनमंडलं दिशसु योजनमंडलपरिमाणपर्व्वतस्य एकभागश्च शतथो जनपरिमाणौ षधिप्रदेशकगिरिर्गंधमादनैकभाग उह्वबर्ह उपपाठ्यामास । तथा चोक्तं पंचमस्कंधे । माल्यवद्वंधमादनौ बानो लनिषधाय तौ दिशसु हृदद्वाविति ॥ १५५ ॥



बलदेवस्य बलाभिमान्यमानदेवतायाः वायोः सुतुः सहनमान्तगिरिं समुत्पाद्य करेण प्रतोलयित्वा । अयं पर्वतः कियान्मरोरस्तीतिकरेः सस्थाव्यप्रचाल्योतिभायः । अंशं प्रति समुत्पातयित्वा तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । त्रिविक्रमे त्रिविक्रमावतारे ॥ १५६ ॥ सहनमान् अक्षोः नेत्रयोः निमेषमात्रतः । निमेषावच्छिन्नकालमात्रतः यत्र कपि प्रवीराः निपातिताः तत्र तद्देशं अवाप । वानराणां यथैव समहं पातितितेति तथा कपि श्रेष्ठाः स चासौ शैलश्च ओषधयेतः पर्वतः तस्य वातस्पर्शो यस्मिन् क्षणे स तथा तस्मात्क्षणात् क्षणमात्रादेव समुत्थिताः ॥ १५७ ॥ अनुजनिः अनुजो लक्ष्मणः । तया अपेक्षेयश्च अस्य हनूनामः प्रमोदितैः हर्षितैः विजिता विमृष्टा पुष्पाणां संततिः समूहः ॥ १५८ ॥ सहनमान् देवादिभिः अभिष्टुतः संस्तुतो भूत् । रामकराभ्यां उपगृहीतः आच्छादितः आलिङ्गित इत्यर्थः । हनूनामन्तत्रैव लक्ष्मणायैव स्थितः सन् पुनः तंगिरिं न्यपातयत् पातयामास ॥ १५९ ॥

स तं समुत्पाद्य गिरिं करेण प्रतोलयित्वा बलदेव सुतुः ॥ समुत्पातांबरमुग्रवेगो यथा हरिश्चक्रधरस्त्रिविक्रमे ॥ १५६ ॥  
अवाप चाक्ष्णोः स निमेषमात्रतो निपातिता यत्र कपि प्रवीराः ॥ तच्छैलवातस्पर्शात् समुत्थिताः समस्तशो वानरयूथपाः क्षणात् ॥ १५७ ॥ अपूजयन्मारुतिमुग्रपौरुषं रघूत्तमस्यानुजनिस्तथापरे ॥ पपात मूर्ध्न्यस्य च पुष्पसंततिः प्रमोदितैर्देववरैर्विमर्जिता ॥ १५८ ॥ स देवगंधर्वमहर्षिसत्तमैरभिष्टुतो रामकरोपगृहीतः ॥ पुनर्गिरिं तं शतयोजनोच्छ्रितं न्यपातयत्संस्थित एव तत्र ॥ १५९ ॥ स पूर्ववन्मारुतिवेगो दितो निरंतरं श्लिष्टरोत्र चाभवत् ॥ पुनश्च सर्वैरुच्छ्रितं तुरुल्लहस्ता रणाय चोत्तस्थुरलं नदतः ॥ १६० ॥ पुनश्च तान् प्रेक्ष्य समुत्थितान्कपीन् भयं महच्छक्रजितं विवेश ॥ स पूर्ववद्व्यवहरे समर्च्य शिवं तथा दर्शनमेव जग्मिवान् ॥ १६१ ॥ वराश्रयेणाजगिरिशयोः पुनः संमोहनस्त्रैः स बंधं तान्कपीन् ॥ अथाह रामस्य मनोनुसारतः पुरास्त्रमेवानुसरत्स लक्ष्मणः ॥ १६२ ॥

मारुतेः उग्रवेगेन त्रिविक्रोत्तचोदितः प्रेरितः स गंधमादनैकभागः अत्र स्वपूर्वावस्थाने पर्वतान्तरं तन्नुच्छेदां कोपया भवति तथा श्लिष्टतः अत्यंतं संश्लेषणवान् अभवत् सर्वैकपयः ॥ १६० ॥ पुनश्च पुनरपि तान्कपीन् प्रेक्ष्य दृष्ट्वा स्थितं शक्रजितं महद्भयविशेषः । स इदं जितुं ह्यवहरे अत्रोद्भवति शेषः ॥ १६१ ॥ अजो ब्रह्मा अथ कपि बंधनान्तरं पुराणं तथुद्वापेक्षया पूर्वरामस्य मनसः अनुसारत एव अनुसरणेनैव अस्त्रं अनुसरन् अक्षेण बद्धवस्थित इत्यर्थः । तस्माच्छ्लक्ष्मणस्य नागपाशबंधजन्यदुःखं अस्त्रबंधजन्यदुःखं न मनसं व्यसंबद्धवस्थित इति प्रसिद्धो लक्ष्मणः रामप्रत्याह ॥ १६२ ॥

क्रिमिति पितामहो ब्रह्मा तद्वेण निहन्मीत्याहेति संबधः तेन लक्षणेन ईरित आह किमिति । भयाददृश्येन लिने अन्धविमोक्तुना हांसि । अदृश्ये अस्त्रप्रयोगे गोग्येन दोषस  
 ब्रावान्स्मात्तन्मोक्तुमहंसीत्याहेति भावः ॥ १६३ ॥ त्वं एतत्तद्भ्रजिता प्रयोजितं अन्धसोऽदुयदिने शोसिनसमर्थोऽसितदातर्हि । अहंशरमात्रकेण साधारणवाणेन मंत्रप्रयो  
 गहृतेनेत्यर्थः । अदृश्यमपि निलीनमपिरसातले भूमेरधो भोगवर्तमानरसातललोके अपि पातालादिसतललोकेष्वपि सन्ति अथ तथा सत्यलोके हि ब्रह्मलोकेऽपि सन्ति आ  
 शुनिहन्मीत्याहेति पूर्वेणान्वयः ॥ १६४ ॥ नन्वेवं समर्थश्चेत्तरामः तर्हि पूर्वमेव किमर्थं निवारयामासेत्यत आह । इतीति । इति स्मपूर्वोक्तप्रकारेण प्रभुः अत एव दुरंतशक्तिः  
 निरवधिकबलः स्वयं रामः बौद्रस्य गरुडस्य हनूमतश्च बलप्रकाशापबलप्रकाशार्थं पुरावरह्यं अमुं द्रजितः अन्धसंमानयित्वा अथशरं आददे ॥ १६५ ॥ दुष्टः इंद्रजित् अने

पितामहास्त्रेण निहन्मिदुर्मतिं तवाज्ञया शक्रजितं सबांधवं ॥ इतीरितस्तेन स चाह राघवो भयाददृश्ये न विमोक्तुमहं  
 सि ॥ १६३ ॥ न सोऽदुर्मिशोसि यदि त्वमेतदस्त्रं तदाहं शरमात्रकेण ॥ अदृश्यमप्याशु निहन्मि मंतं रसातले द्या  
 पि हि सत्यलोके ॥ १६४ ॥ इति स्मर्वीद्रस्य हनूमतश्च बलप्रकाशाय पुरा प्रभुः स्वयं ॥ संमानयित्वा स्त्रममुष्य  
 रामो दुरंतशक्तिः शरमाददेथ ॥ १६५ ॥ अनेन दृष्टोऽहमिति स्म द्रुष्टो विज्ञाय बाह्वोर्बलमस्य चोन्न ॥ विनिश्चयन्  
 देवतमस्य पश्यन् प्रदुद्रुवे प्राणपरीप्सुराशु ॥ १६६ ॥ हाहाकृते प्रद्रुत इंद्रशत्रौ रघूत्तमः शत्रुविभीषणत्वात् ॥ वि  
 भीषणेत्येव सुरैरभिष्टुतो विज्ञानमस्त्रं स्वमुचस्त्वसैन्ये ॥ १६७ ॥ निशाचरास्त्रं ह्यगमक्षणेन रामास्त्रवीर्योद्धरयो न  
 दंतः ॥ उत्तस्थुरुच्चोरुगिरीन् प्रगृह्य प्रशंसमाना रघुवीरमुच्चैः ॥ १६८ ॥ सुरैश्च पुष्पं च दृष्टाद्विरीडितस्तस्थौ धनु  
 र्वाणिरनंतवीर्यः ॥ स रावणस्याथ सुतो निकुंभिलां पुनः समासाद्य जुहाव पावकं ॥ १६९ ॥

नरामेण अहं दृष्ट इति स्म विज्ञाय अस्य रामस्य बाहोः उग्रं असंख्यं बलं विज्ञाय च । देवतमस्य देवोत्तमस्य रामस्य विनिश्चयं स्ववधविषये कृतविनिश्चयं पश्यन् विज्ञानं सन् प्राणान्  
 परीप्सुः परिरक्षितुमिच्छन् सन् आशु प्रदुद्रुवे ॥ १६६ ॥ इंद्रशत्रौ प्रद्रुते सति तदीयैः हाहाकृते सति कष्टमभूत्कष्टमभूदिति कोलाहले कृते सतीत्यर्थः । रघूत्तमः शत्रुविभीषय  
 तीति शत्रुविभीषणः तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्वेतोः विभीषणेत्येव एतस्मात्तैव सुरैरभिष्टुतः सन् । स्वसैन्ये विज्ञानं अन्धविज्ञानात् अमुचत् । इंद्रजित् विभीषणार्थं धृतशरं ज्ञानास्त्रेण  
 अभिमंत्र्य अमुचदिति भावः ॥ १६७ ॥ रघुवीरं उच्चैः प्रशंसमानाः स्तुवंतः ॥ १६८ ॥ ईडितः स्तुतः अथ निकुंभिलां निकुंभिलाख्यं च शिशिरस्थानं समासाद्य प्राप्य पुनः जुहाव  
 अजुहोत् ॥ १६९ ॥

अथविभीषणआह । दुर्मतेःदुष्टबुद्धेःइन्द्रजितवधयनियोजयआज्ञापय । कृताअशिपूजयेनसतथा पूर्वकृताशिपूजपेयविशेषेणकृताशिपूजइत्यर्थः । एषइन्द्रजितवधोऽन कुतगहियस्मात्तस्यइन्द्रजितःतादृशःविशेषाशिपूजानंतरं त्वंसर्वैःअवधोभविष्यसीतिव्रःप्रार्थितःप्रसिद्धः तस्मान्नियोजयेत्येवाहेतिसंबंधः ॥ १७० ॥ रामःआत्मनःसमीक्षणादर्शनात्पलायितस्यतस्येन्द्रजितःवधवैनिश्चयेन पुनःपलायनानंतरं नइयेष्यत्रकारणान्तरमप्याह । सत्वेति । असौइन्द्रजितसत्त्वेनबलेनउज्झितोहीनः कुटेनकपटेनयुध्यतीति तथा । यतोतद्व्रतिशेषः । अयंइन्द्रजितमेवधायअर्हः योग्योऽन । इतिस्मिदस्यभिप्रायेणापिप्रमुः । सरामःतस्यवधंनइयेष्यत्यर्थः ॥ १७१ ॥ महात्मा अतिर्धैर्यवृद्धिःसलक्ष्मणःहनुमदादौःसहैव तस्येन्द्रजितोवधाय ॥ १७२ ॥ सलक्ष्मणःछगंगैःकपिभिःसह जुहुतःहोमंकुर्वतःतस्येन्द्रजितः अथसइन्द्रजितयोद्विमिच्छायुयु

विभीषणोथाह रघूत्तमं प्रभुं नियोजयद्यैव वधाय दुर्मतेः ॥ कृताग्रपूजो नहि वध्य एष वरा विधातुः प्रार्थितोऽस्य तादृशः ॥ १७० ॥ न वै वधं राम इयेष तस्य पलायितस्यात्मसमीक्षणात्पुनः ॥ सत्वोज्झितोसावितिकटयोधी न मे वधाहोयमिति स्म स प्रभुः ॥ १७१ ॥ स आदिदेशावरजं जनार्दनो हनुमता चैव विभीषणेन ॥ सहैव सर्वैरपि वानरैर्द्रैर्ययौ महात्मा स च तद्वधाय ॥ १७२ ॥ स जुहुतस्तस्य चकार विघ्नं छगंगैः सोऽथ युयुत्सया रथं ॥ समा स्थितः कार्मुकबाणपाणिः प्रत्युद्ययौ लक्ष्मणमाशु गर्जन् ॥ १७३ ॥ उभौ च तावन्नविदां वरिष्ठौ शरैः शरीरान्तं करैस्तत्क्षतुः ॥ दिशश्च सर्वाः प्रदिशः शरोत्तमैर्विधाय शिखान्त्रबलैर्निरंतराः ॥ १७४ ॥ अस्त्राणि तस्यास्त्रवरैः स लक्ष्मणो निवार्य शत्रोश्चलकुंडलोज्ज्वलं ॥ शिरः शरेणाशु समुन्ममाथ सुरैः प्रसूनैरथवाग्निवृष्टः ॥ १७५ ॥ निपाति तेरिमन्त्रितरां निशाचरान् छगंगमा जघनरेककोटिशः ॥ हतावशिष्टास्तु दशाननाय शशंसुरत्याप्तमुत्प्रणारां ॥ १७६ ॥

त्साप्तथा । लक्ष्मणंप्रत्युद्ययौ ॥ १७३ ॥ उभौइन्द्रजिच्छ्मणौशिक्षास्त्रयोर्वलैःसर्वापवादिदिशःसर्वा इशान्यादिप्रदिशःविदिशश्च शरोत्तमैःनिरंतराःअवकाशारहिताःविधाय शरीरस्यअंतकरैःनाशकरैःशरैःतत्क्षतुःपरस्परंताडयामास्तुः ॥ १७४ ॥ तस्येन्द्रजितःअस्त्राणि चलेचंचलेतेचतेकुंडलेचताभ्यामुज्ज्वलंदीप्यमानंशिरःसमुन्ममाथ च कर्तैत्यर्थः । अथसुरैःप्रसूनैःअभिवृष्टोमाद्वितिशेषः ॥ १७५ ॥ तस्मिन्निन्द्रजितिलक्ष्मणेननिपातितेसति । छगंगमाःकपयः । अनेककोटिशःबहुकोटिसंख्याकानुद्गतरात्र अन्यान्निशाचरान्जह्नुः । हतावशिष्टाःशिक्षासाःदशाननाय । अस्यातस्यपरमाप्तस्यसुतस्यप्रणारांमरणं शशंसुःउचुः ॥ १७६ ॥

सरावणः उग्ररूपं अविषह्यस्वरूपं अप्रियं दुःखभूतं तत्पुत्रमरणं निशङ्क्य श्रुत्वा । दुःखाद्गुणं उच्चं यथा स्यात्तथा विनिश्चस्य श्वासान् विहाय विलप्य प्रलापं कृत्वा । पुनश्च कुम्भकर्णम्  
त्यन्तरं । निराशकश्चाभवदात्मजो विवेद इत्युक्तापेक्षया पुनरपि विनिश्चितः निश्चर्य कृतः अर्थः मरणलक्षणप्रयोजनं येन स तथा रावणः अहं मरिष्ये इत्येवमर्तुं बुद्धिं संस्थापयामास  
अकरोदित्यर्थः ॥ १७७ ॥ मरणायाभिमुखो रावणः रणकर्मणि सज्जीभवन् स्वयं साधनवानभवन् अंतरेव मध्यपवर्जितं संस्यया शस्त्रादिना चोत्कृष्टबलं सैन्यं दिदेश ॥ १७८ ॥  
उक्तमेवार्थं विवेचयन्नाह । त्रिशत्सहस्राणि । रावणः महौघकानां त्रिशत्सहस्राणि अक्षौहिणीनां षट्सहस्रं च सहमे लयित्वा इति दिदेश । इतीति किं तावत्संश्रमं श्रेण श्रान्ता  
आशुसंयोजयन् अहं सज्जीभवामि सोपस्कारो भवामीति दिदेश ॥ १७९ ॥ स्वयं भुवो वरतः अप्रथमं असह्यमित्यर्थः । युगानां अंतकालः नाशकालः प्रलयकाल इति यावत् ।

स तं निशम्या प्रियमग्ररूपं भृशं विनिश्चस्य विलप्य दुःखात् ॥ संस्थापयामास मर्तुं पुनश्च मरिष्य इत्येव मुनिश्चि  
तार्थः ॥ १७७ ॥ मरणाभिमुखः शीघ्रं रावणो रणकर्मणि ॥ सज्जीभवन्नंतरैव दिदेश बलमूर्जितं ॥ १७८ ॥ त्रिशत्स  
हस्राणि महौघकानामक्षौहिणीनां सह षट्सहस्रं ॥ श्रेण संयोजयत्तशु रामं सज्जीभवानीति दिदेश रावणः  
॥ १७९ ॥ तदप्रथमं वरतः स्वयं भुवो युगांतकालार्णवघूर्णितोपमं ॥ प्रगृह्य नानाविधमस्त्रशस्त्रं बलं कपिञ्छीव्रतमं  
जगाम ॥ १८० ॥ आगच्छमानं तदपारमेयं बलं सुघोरं प्रलयार्णवोपमं ॥ भयात्समुद्गीक्ष्य विषण्णचेतसः कपिप्र  
वीरा नितरां प्रदुद्रुवुः ॥ १८१ ॥ वरो हि दत्तोस्य पुरा स्वयं भुवा धरातलेऽप्यपि निवासशक्तिः ॥ अजेयता चेत्थ  
तएव सार्कजाः प्लवंगमा द्रष्टुमपि स्म नाशकन् ॥ १८२ ॥

तस्मिन्निदृश्यमानो यः अर्णवः समुद्रः तस्य घूर्णितं घूर्णनं उच्चलनमिति यावत् । तेनोपमं सदृशं । यद्वा घूर्णितश्चासावर्णवश्चेत्यर्णवघूर्णितः युगांतकालोऽस्थितश्च सावर्णवघूर्णित  
श्चेतेनोपमं घूर्णितार्णवोपममित्यर्थः । तद्वावणेनेप्रेषितं बलं नानाविधं बहुप्रकारं अस्त्रशस्त्रादिनामित्यत्र हं देवदत्तवः प्रगृह्य शीघ्रतमं अतिशीघ्रं कपिञ्जलगामप्राप ॥ १८० ॥ कपि  
प्रवीराः आगच्छमानं अपारमेयं अज्ञेयाविधिसुघोरं अस्त्रशस्त्रादिना अभिक्रूरं प्रलयार्णवोपमं तद्वलं समुद्गीक्ष्य विलोक्य नितरां विषण्णचेतसः श्रांतमनसः सतः भयात्प्रदुद्रुवुः ॥  
॥ १८१ ॥ ननु एतावद्बलं अल्पवित्सारं लंकाप्रदेशे कथं स्थितं कपिप्रवीराः युद्धमकृत्वा किमर्थं प्रदुद्रुवुरित्यत आह । वरो हीति । पुरा स्वयं भुवा अल्पेऽपि धरातले भूप्रदेशे निवासे  
वाऽविषये शक्तिर्भवेत् अजेयता च भवेदिति । अस्य बलस्य वरो दत्तो हि यतः अतएव अर्कजेन सुग्रीवेण संहिताः प्लवंगमाः कपयः द्रष्टुमपि नाशकन्समर्थानवभूवुः ॥ १८२ ॥

रामः धनुः शरंश्च प्रगृह्य समंततोऽपि सर्वत्रापिताम्राक्षसान् शरैर्बौः शरसमूहैः स्वयमेव अवधीतजघान स्वयमेव समंततः अवधीदित्युक्तं विष्णुव्याह । स एवेति । सप्तवशमववेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वान् सुदिक्षु विदिक्षु दृश्यमानः अनंतरामस्वरूपेण दृश्यमानः सन् सर्वशः सर्वान् राक्षसान् जघान ॥ १८३ ॥ ऋषभैः श्रेष्ठैः सन्यक्तपूजितः प्रसूनानां पुष्पाणां उत्कराणि पुञ्जानि वर्षणशीलैः स्त्रियां विकायः पुञ्जराशीतत्करः कूटमस्त्रियामि त्यमराः अभिष्टुतः संस्तुतो मूतः ॥ १८४ ॥ संवृतः युक्तः पुष्पकं विमानं शरीराय स्वदेहनाशार्थं अनेन विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रान्धरावणः । शशापतं वै श्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति । यस्तु त्वां समरे हंता तमेवैतद्वहिष्यति । अवमन्य गुरुमां च क्षिप्रं त्वनं भविष्यसि । इति शापं जानन्नपि तेनैव यथा विरुच्यते । पुष्पकं विमानं पुष्पकरं यद्यपि समरोपयोगिन भवति तथापि मदात्तेनैव ययौ । असौ पुष्परथश्च क्रयाननसमराय दित्यमरा इति यद्वा पुष्पकं पुष्टिकरत्वात् पुष्पकं

प्रगृह्य रामोऽपि धनुः शरांश्च समंततस्तानवधीच्छरैर्बौः ॥ स एव सर्वत्र च दृश्यमानो विदिक्षुदिक्षु प्रजघान सर्वशः ॥ १८३ ॥ क्षणेन सर्वांश्च निहत्य राघवः ह्रवंगमानां मृषभैः स पूजितः ॥ अभिष्टुतः सर्वसुरोत्तमैर्मदा भृशं प्रसू नोत्करवर्षिभिः प्रभुः ॥ १८४ ॥ अथाययौ सर्वनिशाचरेश्वरो हतावशिष्टेन बलेन संवृतः ॥ विमानमारुह्य च पुष्पकं त्वरन् शरीरनाशाय महायुधोद्धतः ॥ १८५ ॥ विरूपपनेत्रोऽथ च यूपनेत्रस्तथा महापाश्वर्ममहोदरो च ॥ ययुस्तमावृत्य स हैव मंत्रिणो मृतिं पुरोधाय रणाय यातं ॥ १८६ ॥ अथास्य सैन्यानि निजघ्नुरोजसा समं ततः शैलशिलाभिवृष्टिभिः ॥ ह्रवंगमास्तानभिर्वीक्ष्य वीर्यवान् समार वेगेन महोदरो रुषा ॥ १८७ ॥ वीक्ष्यातिकायं तमाभिद्रवंतं स कुंभकर्णोऽयमिति ब्रुवंतः ॥ प्रदुद्रुर्वानरवीरसंघास्तमासादाशु सुतोथ वालिनः ॥ १८८ ॥

पुष्टिवर्धनमिति संप्रहोक्तेः त्वरन्वेगेन आययौ ॥ १८५ ॥ विरूपपनेत्रादिमंत्रिणः मृतिं परः प्रुतो निधाय कृत्वा रणाय यातं गच्छन्तं तरुवणं समावृत्य परिश्रयसहैव ययुः ॥ १८६ ॥ ह्रवंगमाः ओजसा बलेन अस्य रावणस्य महोदरः तान् स्वबलनाशकान् प्लवंगमान् ॥ १८७ ॥ वानरवीराणां संघाः अतिकायं महोदहं अभिद्रवन्तं अभियांतं तमहोदरं वीक्ष्य अयं पुरोवर्तिराक्षसः स कुंभकर्णः पूर्वोऽहोतः स कुंभकर्णः उत्थाय पुनरप्यागत इति ब्रुवंतः संतः प्रदुद्रुवुः अथ वीरः वालिनः सुतः सौगदः तिष्ठन् अमृतिकपीनं प्रतिवदन् सुन्नाशु तमहोदरं आसादा ॥ १८८ ॥



तिष्ठध्वमित्युक्तेः कारणं विशदयति । विभीषिकामात्रमिति । इदं प्रदृश्यमानं शरीरं विभीषिकामात्रं भयजनकमात्रं अतएव नयात इतीत्यनवदन् बलीन्द्रस्तस्य बालिनः आत्मजः अंगदः महोदरस्य अग्रत एव पुरत एष पुरुवे ॥ १८९ ॥ विमुंचमानं वर्षमाणं महोदरं शिरः परामृश्य स्पृष्ट्वा केशान् धृत्वेत्यर्थः । भूतले निपात्य पदभ्यां पादाभ्यां ममर्द । अंगद इति शेषः । बालिसुतेन चूर्णितः पिष्टीकृतः महोदरः गतासुः गतप्राणः अभवत् ॥ १९० ॥ अस्य अंगदस्य उपरि प्रवर्षमाणः सौगदः अमुष्य महापार्श्वस्य शरं बुधाराः प्रसह्य सोढ्वा करस्थधनुः आच्छिद्य छित्त्वा खड्गं महापार्श्वस्य कृपाणं समाददे ॥ १९१ ॥ अंगदः निपात्य वामां सतः सव्यस्कंधमारभ्य औदरं उदरं संबन्धि न पंगं अन्यप्रदेशं दक्षिण

वदन्स तिष्ठध्वमिति स्म वीरो विभीषिकामात्रमिदं न यात ॥ इतीत्यन्नग्रत एव पुरुवे महोदरस्येन्द्रस्तुतात्मजो बली ॥ १८९ ॥ अथो शरानाशु विमुंचमानं शिरः परामृश्य निपात्य भूतले ॥ ममर्द पदभ्यामभवद्गतसुर्महोदरो बालिसुतेन चूर्णितः ॥ १९० ॥ अथो महापार्श्व उपजगाम प्रवर्षमाणोस्य शरं बुधाराः ॥ प्रसह्य चाच्छिद्य धनुः करस्थं समाददे खड्गममुष्य सौगदः ॥ १९१ ॥ निगृह्य केशेषु निपात्य भूतले चकर्त वामांसत औदरं परम् ॥ यथोपवीतं स तथा द्विधाकृतो ममार मंत्री रजनीचरेशितुः ॥ १९२ ॥ अथैनमाजगमतुरुधतयुधौ विरूपेनेत्रोप्यथ यपनेत्रः ॥ यथैव मेधौ दिवि तिग्मराशिम तथा समाच्छादयतां शरौधैः ॥ १९३ ॥ ताभ्यां स बद्धः शरपंजरेण विचोष्टितुं नाशकदत्र वीरः ॥ हरीश्वरः शैलमतिप्रमाणमुत्पाद्य चिक्षेप तयोः शरीरे ॥ १९४ ॥ उभौ च तौ तेन विचूर्णितौ रणे रवेः सुतस्योरुबलेरितेन ॥ निशाचरेशोथ शरेण सूर्यं जं बिभेद वक्षस्यपि सोपतद्भुवि ॥ १९५ ॥

कुक्षिपर्यन्तमित्यर्थः । यथा उपवीतं ब्राह्मणादीनां वासासाहक्षिणकुक्षिं व्याप्य यज्ञोपवीतं यथा तिष्ठति तथानेन प्रकारेण चकर्त च्यकृतं द्विधाकृतः अंगदेनेति शेषः ममारमूर्तिं प्राप ॥ १९२ ॥ एनं अंगदं प्रति यथैव मेधौ दिवि तिग्मराशिमतीक्ष्णकिरणसूर्य आच्छादयतः तथा अंगदं शरौधैः समाच्छादयतां ॥ १९३ ॥ ताभ्यां विरूपेनेत्रयूपनेत्राभ्यां अत्रणमंडले बद्धः स वीरोगदः विचोष्टितुं हस्तपादादिचलनव्यापारं कर्तुं नाशकत्समर्थो न बभूव अतिप्रमाणं अतिस्थूलमित्यर्थः । उत्पाट्य शरीरे चिक्षेप ॥ १९४ ॥ रवेः सुतस्य शरीरस्य उरुबलेन उल्लुष्टबलेन ईरितेन प्रेरितेन पर्वतेन अथ निशाचरेशोरावणः सोपि सुशोभोपि अपतत् ॥ १९५ ॥

विधुविद्राव्यतदा एनरावणरुरोध ॥ ११६ ॥ तदादशस्यः अंतकोपमः तस्य दंडः तेन कल्पां सदृशो कमलोद्भवेन मया यदैत्यतश्च कमयापदत्तां विवाहकाले मयकन्यापरिणयनकाले मया दृहीतां स्वेन स्वीकृतां शक्तिं प्रगृह्य लक्ष्मणे विससर्ज प्राक्षिपत् ॥ ११७ ॥ तथा शक्त्या सुतरां विदारितं उरः बोधो यस्य स तथा सुभृशं अतिरविमूर्छितः स लक्ष्मणः पपात अतिप्रमाणं अत्युन्नतं ॥ ११८ ॥ तेन पर्वतेन अतिगाढं अतिदृढं तथा भवति तथा । व्यथितः व्यथां प्रापः दशाननः मुखैः शोणितस्य परः प्रवाहः तं वमन् उद्गिरन्नभूदिति शेषः । तदंतरे रक्तवमनमध्ये हनूना नित्यध्याहारः लक्ष्मणं शक्त्या सह प्रतिगृह्य रामस्य तं निधिसमीपं जगाम ॥ ११९ ॥ तां शक्तिं समुद्बुद्धं बहूँ तस्यायमास अथ शक्त्युत्पादनांतरं । प्रभुः औषधीः विनैव निरोगकरणे समर्थो रामः पुनः वरौषधीः समाने तं आनयितुं प्राणवशे वायुः तस्यात्मजं हनूमंतं दिदेश । स च हनूमान् तं गिरिं गंधमादन पर्वतं आशु

ततश्च सर्वोश्च कपिप्रवीरान् विधूय बाणैर्बलवान् दशाननः ॥ जगाम रामाभिमुखस्तदनं रुरोध रामावरजः शरौघैः ॥ ११६ ॥ तदा दशस्यो त कदंढकल्पां मया य दत्तां कमलोद्भवेन ॥ मया दृहीतां च विवाहकाले प्रगृह्य शक्तिं विससर्ज लक्ष्मणे ॥ ११७ ॥ तदा स वीरः सुविदारितोरः पपात भूमौ सुभृशं विमूर्छितः ॥ मरुत्सुतः शैलमतिप्रमाणं चिक्षे प रक्षः प्रतिवक्षसि द्रुतं ॥ ११८ ॥ तेनातिगाढं व्यथितो दशाननो मुखैर्वमन् उच्छोणितपरमाशु ॥ तदंतरे च प्रतिगृह्य लक्ष्मणं जगाम शक्त्या सह रामसन्निधिं ॥ ११९ ॥ समुद्बुद्धार्थं च तां स राघवो दिदेश च प्राणवरात्मजं पुनः ॥ प्रभुः समाने तु मथो वरौषधीः स चानिनायाशु गिरिं पुनस्तं ॥ २०० ॥ तद्गृह्यन्नेन तमुत्थितो सौमित्रिरात्तोरुबलश्च पूर्ववत् ॥ शशंस चाश्लुष्य मरुत्सुतं प्रभुः स राघवो गण्यगुणार्णवः स्मयन् ॥ २०१ ॥ प्राक्षिपत् गिरिवरं लंकास्थः सन्स मारु तिः ॥ अर्धलक्षे योजनानां यत्रासौ पूर्वसंस्थितः ॥ २०२ ॥ ॥

निर्भेषमात्रेण अनिनाय आनीतवान् ॥ २०० ॥ सौमित्रिः लक्ष्मणः तासां औषधीनां गंधमात्रेण पूर्ववत् आत्तोरुबलः प्राप्तो रुबलः सन् समुत्थितश्चाभूदित्यर्थः । राघवः सम्य न्स्मितं कुर्वन् मरुत्सुतं आश्लुष्य शशंस ॥ २०१ ॥ समारुतिः लंकायां तिष्ठतीति लंकास्थः । लंकायां वर्तमानः सन्नेव योजनानां अर्धलक्षे अर्धलक्षे योजनव्यवधानप्रदेशे अ सौ पर्वतखंडः यत्र गंधमादन पर्वतस्य स्मिन् भागे पूर्वसंस्थितः तत्र तस्मिन् प्रदेशे तं गिरिवरं प्राक्षिपत् चिक्षेप गंधमादन पर्वतावयवत्वाद्गंधमादन पर्वत इति प्रसिद्धिं शिष्टिद्वयं गंधमादनः मेरुसमीपस्थत्वात् लंकायाः पंचाशत्सहस्रयोजनव्यवहितविति भावः ॥ २०२ ॥ ॥

सपर्वतः तस्य हनुमतः बाहुवेगान्निमित्ततस्तसंश्लेषसम्यक्स्वप्नवधं पूर्ववत् प्राप येष्टवंगाः युद्धे मृताः तोपिह्वगमाः तासां औषधीनां गंधात्परिमलात् जीवितास्तु जीवन् प्राप्ता एव ॥ २०३ ॥  
 ननु तद्वंधाद्रक्षसाः किमर्थं जीवन् न प्राप्नुयुस्तथाह । रामज्ञयेति । रामाज्ञया हरयः रक्षांसि मृता रक्षसान् हियतः अब्धौ अवाक्षिपन् विचिक्षिपुः पूर्वमेवेति शेषः ततः कारणात्तैराक्ष-  
 साः नो जीविताः वानरास्तु जीविताः न केवलं उज्जीवनमात्रं किंतु निरुजः छांदसत्वाद्धस्वः निरुजः नीरोगः रोगरहिता इति यावत् अभवन् इन्द्रजितः युद्धे वानरार्थं गंधमादनयनात्पूर्वं  
 मेव वानराः मृतराक्षसान् अब्धौ अवाक्षिपन् तदनंतरमपि मृतराक्षसान् लक्ष्मणार्थं गंधमादनयनात्पूर्वं अब्धौ अवाक्षिपन्निद्रिष्टव्यं तस्माद्राक्षसाः जीवन् न प्राप्नुयुर् इति भावः ॥ २०४ ॥  
 निरुजो भवन्नित्युक्ते स्पष्टयति । छिब्रेति । सर्वेपि हरयः औषधीनां प्रभावेन सामर्थ्येन छिन्नानां अवयवानां प्ररोहः उद्भवयेषां ते तथा विशल्याः विनिःसृताः पूर्वं बद्धो विद्योतयेषां ते

तद्बाहुवेगात्संश्लेषं प्राप पूर्ववदेव सः ॥ मृताश्च ये ह्रवंगास्तु तद्वंधात्तेपि जीविताः ॥ २०३ ॥ रामाज्ञया हि रक्षांसि  
 हरयो बद्धा ववाक्षिपन् ॥ नो जीवितास्ततस्ते तु वानरा निरुजो भवन् ॥ २०४ ॥ छिन्नप्ररोहिणश्चैव विशल्याः पूर्वव  
 र्णिनः ॥ औषधीनां प्रभावेन सर्वेपि हरयोऽभवन् ॥ २०५ ॥ अथाससादत्तमपूरुषं प्रभुं विमानगो रावण आयुधौ  
 घान् ॥ प्रवर्षणाणो रघुवंशनाथं तमात्तधन्वाभिययौ सरामः ॥ २०६ ॥ संमानयन् राघवमादिपूरुषं निर्यातयामास  
 रथं पुरंदरः ॥ सहायुधं मातलिमंगूहं समारुरोहाशु स लक्ष्मणाग्रजः ॥ २०७ ॥ आरुह्य तद्रथवरं जगदेकनाथो  
 लोकाभयाय रजनीचरनाथमाशु ॥ अभ्युद्ययौ दशशतांशुरिवांधकारं लोकानशेषत इमां निगिरंतमुद्यन् ॥ २०८ ॥

तथा । एतादृशाः अभवन् ॥ २०५ ॥ रघोः रघुनाम्नो राज्ञः वंशस्य नाथः सर्वेश्वरः रामं आससाद प्राप । आत्तधन्वा गृहीतधनुः सरामः तं रावणं प्रति अभिययौ ॥ २०६ ॥ पुरंदरः रात्र  
 वंसं मानयन् प्रीणयन्नित्यर्थः । आयुधैः सहितं मातलिनामातलिनां द्वैतसार्थिना । संगृहीतं रथं निर्यातयामास सरामः आशुरथं समारुरोह ॥ २०७ ॥ सचासौ रथवरश्चेति विग्रहः  
 यद्वा तदिति भिन्नपदं देवादेतेषां श्रेष्ठे त्रिष्वित्यभिधानात् । लोकानां भक्तजनानां अभयाय अशेषतः अशेषान् इमान् लोकान् पातालान् दिव्यगतीन् निगिरंतं यस्तं रजनीचरनाथं  
 रावणं प्रति अभ्युद्ययौ कः कः इव उद्यन् उद्यं प्राप्य न दशशतांशुः सहस्रशः सूर्यः लोकां निगिरंतं अंधकारमिव ॥ २०८ ॥

रामः निजैर्महाब्रह्मैः तानि रावणप्रमुक्तशस्त्राणि विनिर्मुक्तयच्छिन्वा तस्य रावणस्य उत्सर्गानां शिरसां दशकं युगपदेकप्रयत्नेन एकवाणेन न्यरुतं त्वच्छिन्नम् ॥ २०९ ॥ रामः शतधृतैर्ब्रह्मणः वराभिनिम्नात् । कृतां निष्ठिन्नानि पुनरेव समुत्थितानि समुद्रूतानि तानि शिरांसि दृष्ट्वा बाणेन हृदयं विभेदो विददार भिन्नहृत्कः विदारितहृदयः सरावणः न्यपतत पपात ॥ २१० ॥ लोकपालैः सह ब्रह्मा त्रिजगतां त्रयाणालोकानां परमप्रतीपेषु ह्येवैषिणोऽस्मिन् रावणे हेतुसति जगतः एकभर्तुः मुख्यस्थामिनः रामस्य पादयुगलं अभ्येत्य प्राप्य शिरसां ननाम ॥ २११ ॥ अथ नमस्कारानन्तरं जगतः पितामहः ब्रह्माकृतः अजलिर्नैतस तथा मुकुलीकृतकरः सन्नित्यर्थः गुणैः स्वरूपभूतज्ञानानन्दं दिगुणैः अभिरमतीति तथा तं पितरं स्वपितरं पुनरामं अस्तौ तत्तुष्टाव किमिति । हे अजित पराभवरहितजयशाली नियावत् लोकान् भावयति उत्पादयतीति तथा तस्य संबोधनं हे लोकभावन तत्त्वया

आयातं मीक्ष्य रजनीचलोकनाथः शस्त्राण्यथास्त्रमहितानि मुमोच रामे ॥ रामस्तु तानि विनिर्मुक्तय निजैर्महास्त्रैस्तस्योत्तमांगदशकं युगपद्व्यकृतत् ॥ २०९ ॥ कृतानि तानि पुनरेव समुत्थितानि दृष्ट्वा वराच्छतधृतैर्हृदयं विभेद ॥ बाणेन वज्रमदृशेन स भिन्नहृत्को रक्तं वमन्न्यपतदाशु महाविमानात् ॥ २१० ॥ तस्मिन् हते त्रिजगतां परमप्रतीपे ब्रह्मा शिवेन सहितः सहलोकपालैः ॥ अभ्येत्य पादयुगलं जगदेकभर्तुः रामस्य भक्तिभरितः शिरसा ननाम ॥ २११ ॥ अथैनमस्तौत्पितरं कृतां जलिर्गुणाभिरामं जगतः पितामहः ॥ जितं जितं ते जितलोकभावन प्रपन्नपालाय न ताः स्म ते वयं ॥ २१२ ॥ त्वमेक ईशोमि न चादिरं तस्ते वड्य कालेन तथैव देशतः ॥ गुणाद्व्यगण्यास्तव तेऽप्यनन्ताः प्रत्येकशश्चादिविनाशवर्जिताः ॥ २१३ ॥ न चोद्भवो नैव तिरस्कृतिस्ते कचिद्गुणानां परतः स्वतो वा ॥ त्वमेक

आद्यः परमः स्वतन्त्रो भृत्यस्तवाहं शिवपूर्वकाश्च ये ॥ २१४ ॥

जितं जयोलब्धः आदरे हिरुक्तिः वयंप्रपन्नान् पालयति रक्षयतीति तथा तस्मै ते नृभ्यं नताः स्मनमस्कृतवन्तः स्यामः अथवा ते प्रपन्नपालयेति संबंधः । तदा ते वयमिति सामानाधिकरण्यं अथवा तेऽतिबिषयं तव वयमित्यर्थः ॥ २१२ ॥ अस्य जगतः त्वएकः ईशः मुख्यस्वामित्यर्थः । हे ईश्वरस्तु त्वं तव कालेन तथैव देशतः आदिरुपनिः अन्तः विनाशः न च नैव तव गुणाः अगण्या हि आदिविनाशाभ्यां प्रागभावध्वंसाभ्यां वर्जिताः रहिताः तेऽप्यगण्यगुणाः प्रत्येकशः प्रत्येक अनन्ताः गुणानामपि गणतः आनंस्यमस्तीति भावः ॥ २१३ ॥ ते गुणानां पातः स्वतो वा क्वाचिदुद्भव आविर्भावो न च नैव तिरस्कृतिश्च तिरोधानमपि नैव सदोदिता इत्यर्थः । त्वमेक आद्यः पुराणपुरुषः परमः सर्वोत्कृष्टः स्वतन्त्रश्च अतएव अहं शिवपूर्वकाश्चाप्येते सर्वे तव भृत्याः ॥ २१४ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

जीवपरमात्मनो वैलक्षण्यं स्पष्टयन्नाहेत्याह । येनेति । यथा अग्नेः अर्चिः, ज्वालाः पवनस्य वेगाः, वेगलक्ष गुणाः, अर्कस्य मरीचयः, नदीषु आपः, गच्छन्ति आयाति तद्वत् मदायाः, अहमाद्यो ये गते तथा । संनताः अनादिकालस्थाः शिवपूर्वकाः ये सुराः ते प्रलय काले गच्छन्ति सृष्टि काले आयाति ॥ २१५ ॥ ये ये च मुक्ताः अथ तथा ये वेदद्वाः संसारस्थाः हे ईश ते सर्वे सदा मुक्तौ संसारे च तव वक्ष्येति छेतीति शेषः । सर्वे वयं सदा अनादिकालतः तव गुणानां पूंगुं समूहं वदतोऽपि पारंगुणा नाम तं गच्छन्तीति तथान गुणवारदं शिनी न भवाम इत्यर्थः ॥ २१६ ॥ हे प्रभो इति हेतुगर्भं संबोधनं । ईदृशाः पूर्वी कृत्प्रकाराः गुणायस्य तथा स्वार्थैक प्रत्ययः । तस्य ते तव रक्षसां बधः अशेषाणां सर्वेषां सुराणां प्रपालनं रक्षणं किं किमाश्चर्यं आश्चर्यं नैवेत्यर्थः । तथापि यद्यपि तव आश्चर्यं नैव तथापीत्यर्थः । तद्वयं रक्षो बधः सुरप्रपालनं च अनन्यसाध्यं त्वदन्यैः साध्यं न भवतीति तथा अत एव त्वया तस्य रक्षो बधसुरप्रपालना

यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगाः मरीचयोर्कस्य नदीषु चापः ॥ गच्छन्ति चायाति च संनताश्च तद्वन्मदाद्याः शिवपूर्वकाश्च ये ॥ २१५ ॥ ये ये च मुक्तास्त्वथ ये च बद्धाः सर्वे तव शेष वशे सदैव ॥ वयं सदा त्वद्गुणपुगमन्त्रैः सर्वे वदतोऽपि न पारगांमिनः ॥ २१६ ॥ किमेष ईदृग्गुणकस्य ते प्रभो रक्षो बधोऽशेषसुरप्रपालनं ॥ अनन्यसाध्यं हि तथापि तद्वयं कृतं त्वया तस्य नमो नमस्ते ॥ २१७ ॥ इतीरिते त्वजभवेन शूली समाह्वयद्राघवमाहवाय ॥ वरं मदीयं त्वगणय्य रक्षो हतं त्वया तेन रणाय मेहि ॥ २१८ ॥ इतीरितेस्त्वित्यभिधाय राघवो धनुः प्रगृह्याशु शरं च संदधे ॥ विकृत्यमाणे चलिता वसुंधरा पपात रुद्रोऽपि धरा प्रकंपतः ॥ २१९ ॥ अथोत्थितश्चासुरभाववर्जितः क्षमस्व देवेति ननाम पादयोः ॥ उवाच च त्वद्वशगोस्मि सर्वदा प्रसीद मे त्वद्विषयं मनः कुरु ॥ २२० ॥ अथैन्द्रमुख्याश्च तमूचिरे सुरास्त्वयावितास्मोऽद्य निशाचराद्वयं ॥ तथैव सर्वापद एव न त्वं प्रपाहि सर्वे भवदीयकाः स्मः ॥ २२१ ॥

स्मककार्थं इयस्य संपादनमिति शेषः । कृतं हि एतादृशा यतेतु भ्यं नमो नमः ॥ २१७ ॥ शूलमस्यास्तौति शूली शिवः मदीयं त्वं सर्वं धिनं वरं अगणय्य अर्चिं च त्वयारक्षः हतरावणो हत इत्यर्थः । येन तेन कारणेन रणाय मामां प्रतिगृह्णीति आगच्छति राघवं आहवाय युद्धार्थं समाह्वयत् ॥ २१८ ॥ धनुषोत्तिशेषः । वसुंधरा भूश्चलिता रुद्रोऽपि धरायाः प्रकंपतः कंपनात् चलनतपपता ॥ २१९ ॥ अथ पतनानंतरं उत्थितः असुरभावो न वरजितः मुक्तो रुद्रः हे देव क्षमस्व इति ब्रुवन् पादयोर्ननाम उवाच किमिति । सर्वदा त्वद्वशगः त्वदधीनोऽस्मि मे प्रसीद प्रसन्नो भव त्वद्विषयं त्वय्यासक्तं मनः कुरु ॥ २२० ॥ सुराः तं नाम प्रयूचिरे । किमिति । वयं अद्य त्वयि निशाचरा द्रावणात् आविताः रक्षिताः स्मः असंभुवीति धातोर्लट उत्तमपुरुष बहुवचनं । तथैव ये दानोत्थोऽस्मात्प्रापीत्यर्थः । त्वन्नोऽस्मान् सर्वापदः समस्त विपदः सकाशात् प्रपाहि रक्ष यतो सर्वे वयं भवदीयकाः त्वदीयाः त्वद्भक्ता इत्यर्थः स्मः भवामः ॥ २२१ ॥



अथरामः तत्रस्थसमीपं आगतां प्राप्तां तारावणहतां सीतायाः आकृतिं प्रतिमां दिव्यस्य दृष्ट्वा स्वच्छलेन व्यजेन पावके अग्नौ प्राणिधाय प्रवेशयित्वा कैलासतः कैलासपर्वः । दागतां हुतभुजाभग्निना समर्पितां प्रदत्तां सीतां पुनरेव लोकदृष्ट्यनुसारेणैति चार्थः । अनुगृह्णतु स्वकृतवान् ॥ २२२ ॥ गिरिशस्य रुद्रस्य आलयः कैलासः तस्मिन् गच्छतीति तथा तां जानन् रामः पावकं संप्रदत्तां सीतां समग्रहीत् न तुरावणहतां सीताकृतिमित्यर्थः । तां सीतां सा देवीसीता ॥ २२३ ॥ गिरिः आनयनात्परस्तातं गंधमादनानयनानंतरं येपीडिताः तारायाः बालिमार्यायाः तारायाः पिताभिषजं वैद्यानां मध्ये विरिष्ठः श्रेष्ठः सुषेणनामवानरः तान् रावणवाणपीडितान् वानरां निरुजः निर्गतेरोगान् चकार ॥ २२४ ॥ राघवः तदा तस्मिन् काले पर्यंतानयोत्तरकाले मृतान् वानरान् न्यमस्य क्षयात् सदनतः अनिनाय आनयामास । सर्वशः सर्वान् देवगणान् स्तुतिं कर्तुं आगतान् ब्रह्मादिदेवगणान्

सीताकृतिं तामथ तत्र चागतां दिव्यच्छलेन प्राणिधाय पावके ॥ कैलासतस्तां पुनरेव चागतां सीताम गृह्णाद्भुतभुक् समर्पितां ॥ २२२ ॥ जानन् गिरिशालयगं स सीतां समग्रहीत् पावकं संप्रदत्तां ॥ मुमोद संप्राप्य च तां स रामः सा चैव देवी भगवंतमाप्य ॥ २२३ ॥ अथो गिरिरानयनात्परस्ताद्ये वानरा रावणबाणपीडिताः ॥ तारापिता तान्निरुजश्चकार सुषेणनामा भिषजं विरिष्ठः ॥ २२४ ॥ तदा मृतान् राघव आनिनाय यमक्षयाद्देवगणांश्च सर्वशः ॥ समन्वजानात्पितरं च तत्र समागतं गंतुमियेष चाथ ॥ २२५ ॥ विभीषणेनापितमारुरोह सपुष्पकं तत्सहितः सवानरः ॥ पूर्णजगामाशु निजामयोध्यां पुरो हनूमंतमथो न्ययोजयत् ॥ २२६ ॥ ददर्श चासौ भरतं हुताशनं प्रवेष्टुकामं जगदीश्वरस्य ॥ अदर्शनात् विनिवार्य रामं समागतं चास्य शशंस मारुतिः ॥ २२७ ॥

तत्रस्थसमीपं प्रति समागतं देवैः सह समागतां पितरं दृष्ट्वा थं च समन्वजानात् आज्ञापयामास । सर्वशः सर्वान् । तदुक्तं संग्रहे । संकल्पात्सत्यसंकल्पः समानिन्येयमक्षयात् । ततो राजा दशरथो महद्देणसमागतइति । तथा अनुजानात् स पितरं ब्रह्मादीनां गमनानंतरं च स्वयं चागतुं अयोध्यां प्रति तिष्ठेयः । इत्येवोच्छत् ॥ २२५ ॥ सरामः पुष्पकं विमानं आरोहे तेन विभीषणेन सहितः रामः अयोध्यां पूर्णजगाम । अथो पुरः अग्रे हनूमंतं न्ययोजयत् । स्वागमनं भरतस्य सूचयितुं प्रेषयामासेत्यर्थः ॥ २२६ ॥ असौ हनूमान् जगदीश्वरस्परामस्यादर्शनाद्धेतोः । हुताशनं प्रवेष्टुकामं भरतं ददर्श । समाकृतिः तं भरतं आग्नेमाप्रविशेति निवार्य समागतं रामं अस्य भरतस्य शशंस समागतो राम इत्येकथयदिति भावः ॥ २२७ ॥

सभरतः श्रुत्वा समागतो राम इत्येवं रूपं हनुमद्वाक्यं श्रुत्वा प्रमोदस्य उत्कृष्टानंदस्य उत्तरुभरः महातिशयोक्त्यस्य सतथा सन् । अतिशयोक्त्यभिरुच्यते । तेन हनूनासहैव राघवं अभि  
समेत्य संप्राप्य वाष्पैः आनंदं बाष्पैः आकुले लोचने यस्मिन् सतथा तादृशः सन्ननाम ॥ २२८ ॥ प्रणयेन प्रीत्या अन्वितः युक्तः तं भरतं सस्वजे ।  
समाश्लिषत् । शत्रुघ्नं च उत्थाप्य स स्वज इत्यर्थः । ताभ्यां भरतशत्रुघ्नाभ्यां अन्येषु मात्रादित्यर्थः । यथा वयः वयोनुसारं वयोज्येष्ठानारभ्येत्यर्थः । प्रतिपेदेम  
यां दास्थितये स्वयं नामेत्यर्थः ॥ २२९ ॥ अभिषेचितो भिषिक्तो रामः उचितमनति क्रमेण तित्यथोचितं यथा योग्यमित्यर्थः संमान्यमानयित्वा इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं सर्वान् प्रस्थाह  
॥ २३० ॥ सर्वैः भवद्भिः मनोवाकसहितं देहं भदीयं विधाय मत्कार्यं समर्प्येत्यर्थः । कायश्च वाक् चिंतं च तथातैः भवं संपादितं यन्ममार्चनं पूजा तत्सुकृतं सुष्ठु सभ्यं कृतं भवद्भिर  
न्यर्थः । अखिलसद्भिः विधीयं कर्तव्यं एतावदेव इतः परं अधिकं नास्त्येत्यर्थः ॥ २३१ ॥ अथोभयवत्कृतसेवानंतरं । भवतां सर्वस्य भवत्कृता र्चनस्य मुक्तिप्रदानात् प्रतिकर्तव्यता प्र

श्रुत्वा प्रमोदोरुभरः स तेन सहैव पौरैः सहितः समातृकः ॥ शत्रुघ्नयुक्तोभिसमेत्य राघवं ननाम बाष्पाकुललोचना  
ननः ॥ २२८ ॥ उत्थाप्य तं रघुपतिः सस्वजे प्रणयान्वितः ॥ शत्रुघ्नं च तदन्येषु प्रतिपेदे यथावयः ॥ २२९ ॥ पुरीं प्र  
विश्य मुनिभिः साम्राज्ये चाभिषेचितः ॥ यथोचितं च संमान्य सर्वानाहेदमीश्वरः ॥ २३० ॥ सर्वैर्भवद्भिः सुकृतं वि  
धाय देहं मनोवाकसहितं मदीयं ॥ एतावदेवाखिलमाद्विधेयं यत्कायवाक्चित्तभवं मदर्चनं ॥ २३१ ॥ मुक्तिप्रदानात्प्र  
तिकर्तृता मे सर्वस्य चाथो भवतां भवेत ॥ हनूमतो न प्रतिकर्तृता स्यात्स्वभावभक्तस्य निरौपधं मे ॥ २३२ ॥ मद्भ  
क्तौ ज्ञानपतीवनपुधिकबलप्राप्तौ स्थैर्यैर्यस्वाभाव्याधिक्यतेजःसुमतिदमशमेज्वस्य तुल्यो न कश्चित् ॥ शेषो  
रुद्रः सुपर्णोऽप्यरुगणसमितौ नो सहस्रांशतुल्या अस्येत्यस्मान्मदीशं पदमहममुना सार्धमेवोपभोक्ष्ये ॥ २३३ ॥

त्युपकारकत्वं भवेत् स्यात् । निरौपधं उपाधिरवौपध । मोक्षादिप्रयोजननिरपेक्षमित्यर्थः । क्रियाविशेषणमेतत् । मेस्वभावभक्तस्य स्वभावतएव भक्तिमत्तः हनूमतः मुक्तिप्रदानात् प्रतिकर्तृत्वात् नान्यस्यात् । मोक्षादिपुरुषार्थानपेक्षत्वात् हनुमत्प्रतिकर्तृत्वात् नान्यस्यादिति भावः ॥ २३२ ॥ सर्वाधिक्यमपि प्रकटयन्नो हेत्याह मद्रक्ताविति । मद्रक्तो मद्रक्तीविषये ज्ञानस्य पूर्तिः तस्यां सर्वाविषयस्य विशेषज्ञानपूर्णातिविषये अनुपधिकं वरास्त्रावेष्टायाः परिहितं तादृशं चतुर्हलं च तस्य प्रोन्नतौ आधिक्ये स्थैर्यं स्थिरभावविधेयं धाष्ट्ये स्वाभाव्यं च तदाधिक्यं च अन्यविशेषनिमित्तरहितं श्रेष्ठत्वं तस्मिन् तेजसि सामर्थ्यं शरीरस्थकांत्या वा सुमतौ अवधारणशक्त्या दमद्विद्वयनिग्रहे शमे हरिनिष्ठबुद्धौ एतेषु विषयेषु अस्य हनुमतस्तुल्यः सदृशः कश्चिन्नास्ति अस्य हनुमतः उरूणां उत्तमानां गुणानां समितौ समूहे शोभादयोऽपि त्रयः सहस्रांशेन सहस्रभागेन तुल्याः नौ वैवद्व्यस्मात् मद्रक्तेषु तमत्वा निमित्ता

रुअहंअमुनाहनू मतासंभवसहैव मदंशमस्त्वामिकंपदंमत्स्यलोकोभोक्ष्ये ब्रह्मलोकाधिपयप्रदानमेवसहभोजनमितिभावः ॥ २३३ ॥ स्वोक्तार्थप्रतिपादकमितिहासमा  
देत्याह । पूर्वमित्यादिना । असौदशकंधरः दशग्रीवोरावणः भुवनत्रैलोक्यजिगीयसितथा न कश्चित्पुरुषः कदाचित्तरावणंनतुजिगायनजियेइत्यत्रेहेतुपूर्वकमपवादमाह ।  
पुरुहूतेत्यादिना । पुरुहूतसुतोबालीकापित्वात्कपि जातिनिमित्तात् रावणंजिगायेत्यर्थः । अर्जुनः कर्तव्यार्जुनः विगोर्वेरादेव पुनरावणंअजयच्च ॥ २३४ ॥ कपित्वादि  
त्युक्तेः कारणमाह । दत्तइति । धात्राब्रह्मणाअस्यारावणस्यमनुजान्मनुष्यान्प्रतिवा नरांश्रप्रतिवरः अजयवरः नदत्तः येनकारणेनतेनएषोरावणः विजितः प्रजितः नरत्वादिणो  
धराच्चार्जुनोपिविजितइतिद्विव्यं कपित्वायुपाधिवशात्भ्यांपराजितइत्युक्त्यास्वस्यवायेश्रजयप्रकारंबन्धनाह । अब्जोद्भवस्येत्यादिना । अहंरणमुखेवल्लिप्रद्वुदपो  
बंबल्लिआह्वयंतरावणंजिये । कथंभूतमाह्वयंतरंक्षः राक्षसांविशेषणविशेष्यभावस्यकामचारित्वात् रक्षःरावणमुद्दिश्यदत्तंवरंअभिभूयनिरस्यजिग्यइतिवा ॥ २३५ ॥ तत्र  
कारणमाह बलेरिति । पूर्वअस्मैवलयेवरंअहंत्वद्वाररक्षकः स्यामितिवरसंप्रदाय अहंबलेः द्वारस्थः येनकारणेनतेनकारणमयारक्षःरावणः पदस्यपादस्यांगुल्याकनिष्ठांगुल्या

पूर्वं जिगाय भवनं दशकंधरोमावब्जोद्भवस्य वरतो न तु तं कदाचित् ॥ कश्चिज्जिगाय पुरुहूतमुतः कपित्वाद्विष्णो  
र्वरादजयदर्जुन एव चैनं ॥ २३४ ॥ दत्तो वरो न मनुजान्प्रति वानरांश्च धात्रास्य तेन विजितो युधि वालिनैवः ॥  
अब्जोद्भवस्य वरमाश्रयिभूय रक्षो जिग्ये त्वहं रणमुखे बलिमाह्वयंतं ॥ २३५ ॥ बलेर्द्वारस्थोहं वरमस्मै संप्रदा  
यपूर्वं तु ॥ तेन मया रक्षोस्तं योजनमयुतं पदांगुल्या ॥ २३६ ॥ पुनश्च युद्धाय समाह्वयंतं न्यपातयं रावणमेक  
मुष्टिना ॥ महाबलोहं कपिलास्यरूपस्त्रिकोटिरूपः पवनश्च मे सुतः ॥ २३७ ॥

अयुतंअयुतयोजनंअयुतयोजनान्यतिक्रम्येत्यर्थः । अस्तानिस्तं मयारावणःक्षिप्रइत्यर्थः ॥ २३६ ॥ महाबलः कपिलास्यरूपः कपिलावतारोहंपुनश्चपुनरापि । पुनःइथा  
वत्ययुद्धेयुद्धायआह्वयंतं । ‘पुनरप्रथमेप्रश्नेव्यावृत्तावधारण’ इतियादयः । बल्लितमाह्वयंतरावणंएकमुष्टिनान्यपातयं महाबलइतिहेतुगर्भविशेषणं बाल्यर्जुनवच्चेतिभावः ।  
महाबलइत्यावर्तनीयं त्रिकोटिरूपः त्रिकोटिसंख्याकचतुर्भुजादिरूपान्मेककपिलास्यस्यसुतः पवनोवायुः । अजयदितिशेषः । त्रिकोटिरूपइत्यनेनविलक्षणानेकरूप  
प्रदर्शनैर्वाजयादित्युक्तंभवति ॥ तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे । ‘प्रविश्यददृशेतत्रसर्वाभरणभूषितान् । नित्योत्सवानृशांतभयाविकलान्पाक्कप्रमान् । चतुर्भुजान्महारूपान् श्री  
वत्सरत्नलांछनान् । पुरुरूपधरान्तर्बान् क्तमाल्यानुलेपनान् । रागहेषविनिर्मुक्तान्सर्वशक्तान्जगत्स्थिपान् । नृत्येनगीतवाद्येनसेवमानान् जनार्दनं । मानुष्यपूजनंरुत्वादेव  
देवस्यचक्रिणः । समीपंसमनुप्राप्तास्तस्यैवपरमोष्ठिनः । तिस्रः कोव्यस्तदातेषांइष्टुष्वचरजनीचरः । ऊर्ध्वरोमाततस्तस्मादेशादेशमपासत्’ इति । कपिलपुत्रादित्युक्तमर्थे ।

“येतु नृत्यं त्रैवैतत्तु तस्ते तस्य धीमतः । तुल्यतेजः प्रभावास्ते कापिलस्य नरस्य वा” इति ॥ २३७ ॥ इति स्महेतोः आवां अहं वायुश्चेत्यर्थः । स्वशक्त्या स्वरूपवलेन जिनौ जयवं  
तौ शिवो मेव देव एनरावणं अजयत् एवमिति पाठे उत्तरत्रान्वयः । हरः सुरैरजेयं जेतुमशक्यं इमं रावणं ज्ञात्वा अहं अमुं कैलासोत्पाटनमिच्छं तं दशाननं जयेयं पराभविष्यामि  
एवं अनेन प्रकारेण वज्रे वरमिति शेषः ॥ २३८ ॥ अतः काणाक्षस्वभावात् वरावेषाद्युपाधि विनैवेत्यर्थः । स्वरूपसामर्थ्याज्जिनौ जयवंतौ अहं वायुश्चेति द्वौ वैवेत्यर्थः । न त्वन्यदिति  
भावः । यदर्थं भेतावदुक्तं तदाह । वायुरिति । स एषो वायुर्हनुमानन्तरमाद्धू नमता स्वशक्त्या रावणो जित इति शेषः । इति हासं तरमाह अमुष्येति । पुरा हनुमदुत्पत्तिकाले  
अमुष्य हनुमत् हेनोऽर्थे वायुना शिवेन्द्रपूर्वादेवापि काष्ठवृक्षाः जडारुता इन्द्रेण वज्रेण हनुमत्तिताडिते सति वायुना देवाः काष्ठवृक्षता इति पौराणिका कथा अवगंतव्या । त  
था चोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “तं प्रदुद्राव भक्षार्थं सशक्रं कुजरोत्तमं । प्राहरत्स्वराय वज्रं ततस्तस्य सुराधिप” इति । “क्रुद्धं च जगतां वायुं सांख्यित्वा पितामह” इति च ॥ २३९ ॥ अतः

आवां स्वशक्त्या जयिनाविति स्म शिवो वरान्मेजयेदेनमेव ॥ ज्ञात्वा सुराजेयमिमं हि वज्रे हरो जयेयाहममुं  
दशाननं ॥ २३८ ॥ अतः स्वभावाज्जयिनावहं च वायुश्च वायुर्हनुमान्स एषः ॥ अमुष्य हेतोस्तु पुराहि वायुना  
शिवेन्द्रपूर्वा अपि काष्ठवृक्ताः ॥ २३९ ॥ अथो हनुमान्पदमेतु धातुर्मदज्ञया सृष्टयवनादि कर्म ॥ मोक्षं च लोक  
स्य सदैव कुर्वन्मुक्तश्च मुक्तान्सुखयन् प्रवर्ततां ॥ २४० ॥ भोगाश्च ये यानि च कर्मजातान्यनाद्यन्तानि ममेह  
सन्ति ॥ मदाज्ञया तान्यखिलानि सन्ति धातुः पदे तत्सहभोगनाम ॥ २४१ ॥ एतादृशं मे सह भोजनं ते मया  
प्रदत्तं हनुमन्सदैव ॥ इतीरितस्तं हनुमान् प्रणम्य जगाद वाक्यं स्थिरभक्तिनम्रः ॥ २४२ ॥

शेषायुक्तमत्वात् । हनुमान् धातुः पदं सत्यलोकाधिपत्यं एतु प्राप्नोतु । तत्र विद्यमानः सन् मदाज्ञया लोकास्य सृष्टिः उत्पत्तिः अवनं पालनं आदिपदेन संहारः एते यस्मिन् कर्मणि  
तत्तथा तादृशं कर्ममोक्षं च सदैव आमुक्तोरित्यर्थः । कुर्वन् सन् मुक्तः स्वनियतकाले मुक्तः सन् मुक्तालोकात् सुव्यवृत्तयोग्यस्वरूपानेदेन सुखयन् प्रवर्ततां तिष्ठतु ॥ २४० ॥  
सहभोजनं दत्तमिति पुराणगत वाक्यविशेषपरिहरबाह भोगा इति । मम ये भोगाः सन्ति इह जगद्विषये अनाद्यन्तानि उत्पत्तिश्च संहितानियानि कर्मणां जातानि पुंजा निच सं  
ति मदाज्ञया तानि अखिलानि भोगादिकर्मजातानि धातुः पदे सन्ति यद्यस्मात्तस्मात्सहभोगनाम धातुः पदमिति शेषः ॥ २४१ ॥ हे हनुमन् एतादृशं सत्यलोकाधिपत्यात्मकं  
मे सहभोजनं मया ते सदैव सर्वकल्पेषु प्रदत्तं रामेण इतीरितः स्थिरभक्त्या निश्चलभक्त्या नम्रः प्रह्वः हनुमान्तरामप्रणम्य वाक्यं जगाद ॥ २४२ ॥

किमिति हेइशेतवपादसरोजं पादकमलभजति ते पादसरोजभाजाः तेषां तथा त्वदुपासकानामित्यर्थः । इह संसारे चतुर्ध्वं पिषमादि चतुर्ध्वं पिअर्थेषु पुरुषार्थेषु सुदुर्लभः अति प्रयाससाध्यः कोनूकः पुरुषार्थः न कोपीत्यर्थः । हे भूमन् परिपूर्णं तथापि पुरुषार्थानां अप्रयत्नेन प्राप्तौ सत्यामपि अहं भवत्पादभोजस्य त्वत्पादसरोजस्य निषेवणादुपासनादृक्ते अन्यपुरुषार्थान् प्रवृणोमि न स्वीकरोमि ॥ २४३ ॥ न निर्वदं कुत इत्यतस्तस्मादिमानं निरूपयन्नाह । त्वमेवेति । अखिलविषये उरुशक्तिर्यस्येति सदा अशेषैः समा विरिंचादिभिरपि अग्रण्यैः अनन्तैः गुणैः अर्णवद्वत्तथा त्वमेव अन्योनः स्तीत्यर्थः ॥ २४४ ॥ अगण्यगुणार्णवद्वत्तुक्ता विवृणोति । समेत्येति । सर्वमुक्तामुक्तब्रह्माद्याः सदापि नित्यमुक्तामापीत्यर्थः । समेत्यसंभृत्य त्वदीयान् गुणान् अनन्तकालाद्दत्तोपि वर्णयतोपि वै निश्चयेन न समाप्नुयुः समन्तिन प्राप्नुयुः गुणान् न पश्यतीति भावः । हियस्मात्तस्मात्स

कोन्वीशते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोर्थेषु चतुर्ध्वपीह ॥ तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पादां भोजनिषेवणादृते ॥ २४३ ॥ त्वमेव साक्षात्परमः स्वतंत्रस्त्वमेव साक्षादखिलोरुशक्तिः ॥ त्वमेव चागण्यगुणार्णवः सदा समाविर्चादिभिरग्र्यशेषैः ॥ २४४ ॥ समेत्य सर्वेपि सदा वदंतोऽप्यनन्तकालाच्च न वै समाप्नुयुः ॥ गुणां स्वदीयान् परिपूर्णमौख्यज्ञानात्मकस्त्वं हि सदातिशुद्धः ॥ २४५ ॥ यस्ते कथासेवक एव सर्वदा सदा रतिस्त्वथ्यचलैकभाक्तिः ॥ स जीवमानो न परः कथंचित्तज्जीवनं मेस्त्वधिकं समस्तातू ॥ २४६ ॥ प्रवर्धतां भक्तिरलं क्षणे क्षणे त्वयीश मे ह्यसमविवर्जिता सदा ॥ अनुग्रहस्ते मयि चैवमेव निरूपधौ तौ मम सर्वकामः ॥ २४७ ॥

दात्वं परिपूर्णसौख्यज्ञानात्मकः संपूर्णानंदज्ञानस्वरूपकः अतिरुद्धश्चातिपवित्रः कलंकरोहित इति यावत् ॥ २४५ ॥ सर्वदेतत्तत्त्वकथासेवकः गुणकर्मप्रशंसनकथं भृशं पुरुषं त्वयि सदा रतिः प्रीतिर्यस्य स तथा त्वयि अचलास्थिरा एका मुख्या भक्तियस्य स तथा एतादृशो यः पुरुषः स पुरुषः जीवमान एव जीवनफलवानेव परः कथाश्रवणादिगुणविशिष्टपुरुषादन्यः पुरुषः कथंचित् जीवनफलवानेव जीवन्मदृत्त्यर्थः । एतादृश्यं जीविनन्तादंशं जीवनमेव समस्ताज्जीवसंघातं अधिकं यथास्यात्तथा अस्ति तिशेषः ॥ २४६ ॥ हे ईश ह्यसौ शयकरकामको घादिदोषैर्विवर्जितारहिता त्वयि विद्यमाना मे भक्तिः सदा आमुक्तेः क्षणे क्षणे प्रतिक्षणमित्यर्थः । अलं मद्योग्यतापूर्त्यथा स्यात्तथा प्रवर्धतां वदंति प्रभो तौ । एवमेवेतौ अनुग्रहः मयि प्रवर्धतामित्यर्थः । निरूपधौ ऊपधः उपाधिः तद्रहितौ निरुपाधिकावित्यर्थः । तौ भक्त्यनुग्रहौ मम सर्वकामः समस्तपुरुषार्थः ॥ २४७ ॥



इतीरितः सरामः तस्य हनूमतः तद्वृषभस्य नुग्रहो ददौ विधातुः पदं सत्यलोकाधिपत्यमित्यर्थः ददौ सकलं च शोभनं चमंगलरूपभोगादिकं च ददावित्यर्थः । अथ आर्द्रयास्ने  
हार्द्रया धिया अंतःकरणेन एनं हनूमतं समाश्लिषत् स्वजे । सर्वजनान् वातरपौरजान् पदादिसर्वभक्तजनान् यथोचितं यथायोग्यं अपूजयत् । वस्त्रभूषणादिनोतोषयामासेत्यर्थः

इतीरितस्तस्य ददौ स तद्वृषं पदं विधातुः सकलं च शोभनं ॥ समाश्लिषन्नमथार्द्रया धिया यथोचितं सर्वजना  
न पूजयत् ॥ २४८ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये श्रीरामचरिते  
युद्धकांडकथानिरूपणं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ २४८ ॥ यंगंगजमद० ॥ पूर्तितस्य कृतौ सतां सुखकरो ध्यायोष्ठमः पुण्यदः श्रीमद्भारत० ॥ ८ ॥ इति श्रीभारततात्पर्यनिर्णयस्य पदार्थदोषिकायामष्टमोऽध्यायः  
॥ ८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥



॥ इति श्रीमहाभारत तात्पर्यनिर्णये अष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः । ॐ उत्तरकाण्डकथामाह । अथेत्यादिना । अथ सर्वजनपूजनानंतरं अमराज्यः प्राप्तस्मात्प्राज्यभिगवान् सरामः लक्ष्मणं जगाद । तरुणो राजायुवराजो भवति संबधः । इतीरितः स लक्ष्मणः भवतः पदाब्जात् चरणकमलात् परं अन्यद्विषयमेवं न वृणोति नांगीकरोतीति गुरुं मुख्यगुरुं श्रीराममाह । युधिष्ठिरो भोः मार्जनयोज्येष्ठत्वायथा गुरुस्तथानैवेति भावः ॥ १ ॥ भवतः पादौतयोर्निषेवणसेवा तस्मिन् गुरुमुखा मुख्यास्पृहादृच्छा यस्य स तथा । तं मातस्मात्पादनिषेवणादन्यत्र अन्यविषये नियोक्तुनाहं सि । कचिद्वैदशः सेवाप्रदानरूपः कश्चिदनुग्रहः न नास्ति ततः कारणात् सदैव समागमौ च तदेव पादनिषेवणमेव मे देहि ॥ २ ॥ तस्य लक्ष्मणस्य तदेव पादनिषेवणमेव । यौवराज्ययुवराज्यपदेभ्यस्तनिधाय संस्थाप्य । स्वधर्मकान्तराणां श्रमोचितधर्मकान्ते लोकां जुगोप ररक्ष ॥ ३ ॥ ईशो मे पृथिवीं शासति सति । पृथ्वीगुणानां उच्यते उत्कर्षविषये विरिंच

ॐ अथाप्तराज्यो भगवान्स लक्ष्मणं जगाद राजा तरुणो भवाशु ॥ इतीरितस्त्वाह स लक्ष्मणो गुरुं भवत्पदाब्जान्न परं वृणोम्यहं ॥ १ ॥ न मां भवत्पादनिषेवणैकस्पृहं तदन्यत्र नियोक्तुमहं सि ॥ नहीदराः कश्चिदनुग्रहः कचित्तदेव मे देहि ततः सदैव ॥ २ ॥ इतीरितस्तस्य तदेव दत्त्वा दृढं समाश्लिष्य च राघवः प्रभुः ॥ स यौवराज्ये भरतं निधाय जुगोप लोकानरिखलान् स्वधर्मकान् ॥ ३ ॥ प्रशासतीशो पृथिवीं बभूव विरिंचलोकस्य समागुणोन्नतौ ॥ जनोखिलो विष्णुपरो बभूव न धर्महानिश्च बभूव कस्यचित् ॥ ४ ॥ गुणैश्च सर्वैरुदिताश्च सर्वे यथा यथा योग्यतयोच्चनीचाः ॥ समस्तरोगादिभिरुज्झिताश्च सर्वे सहस्रायुष ऊजिता धर्मे ॥ ५ ॥ सर्वे जना नित्यबलोपपन्ना यथेष्टमिदं दद्याच्च सदोपपन्नाः ॥ समस्तदोषैश्च सदा विहीनाः सर्वे मुरुपाश्च सदा महोत्सवाः ॥ ६ ॥ सर्वे मनोवाक्कनुमिः सदैव विष्णुं यजंते न तु कंचिदन्यं ॥ समस्तरत्नोद्गरिता च पृथ्वी यथेष्टान्या बहुदुग्धगोमती ॥ ७ ॥

लोकस्य समासदृशा बभूव । गुणोन्नतिप्रवृत्ते स्पष्टयति । जनइत्यादिना । विष्णुरेव परः उत्कृष्टो यस्य स तथा । धर्महानिः विहितधर्मत्यागः ॥ ४ ॥ सर्वैस्सज्जनयथा यथा योग्यतया स्वस्वरूपयोग्यतया उच्चनीचा उत्तमाधमाः तथा तथा । स्वस्वयोग्यानुसारणसर्वैर्गुणैः ज्ञानभक्तिसंपदादिगुणैः विदिताः आवर्भूताः रोगैः आदिशब्देन मानसपीडासहस्रं सहस्रवर्षपरिमितं आयुषोवांते धनः ऊजिताः उत्कृष्टाः ॥ ५ ॥ यथेष्टं यद्यदभीष्टं तस्य सिद्धिः प्राप्तिः तथा उपपन्नाः युक्ताः समस्तदोषैः नवविधैश्चरूपदोषैः रागादिभिर्वा ॥ ६ ॥ कंचिदन्यलक्ष्यदिकंदेवगणं तु विशेषेण सर्वोत्तमत्वेनेत्यर्थः । न यजंते पृथ्वी उद्गरिता संपूर्णायथेष्टानि बहूनि नान्यानि यस्या पृथिव्यां सा तथा । बहुदुग्धनिपांता तथा ता श्रुताः गावश्च ताः विधत्ते यस्यां पृथिव्यां सा तथा इति पृथिव्यांगुणत्रयोत्कर्षोक्तः ॥ ७ ॥

समस्तगंधाः चंदनादिद्रव्याणि । गंधस्तु सौम्यैरभेनस्यैरंगधैर्गन्धैश्च । स एव द्रव्यवचनो बहुलैः पुंसि च समृतं । अतिहृद्याः अतिमनोहराः । तत्रारामराज्ये श्रवणं द्वियं अत्यंतं हर्षं तंति विग्रहः प्रिया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अधर्मशीलाः अधर्मबुद्धिः अप्रजः संतानरहितः दुष्प्रजः दुष्टप्रजावान्कुस्तिताभार्यायस्यस्तथा ॥ ९ ॥ पुमांसः पुरुषाः विधुः शरीरहिताः अनिष्टस्य अप्रियवस्तुनः संबन्धः इष्टस्याप्रियवस्तुनः हानिः वियोगः पूर्वमृत्युः बद्धात्पुनर्वर्तनश्च मृत्युरित्यर्थः ॥ १० ॥ यथेष्टानि बहूनि माल्यानि पुष्पाणि आभरणा निभूषणानि अनुलेपनानि चंदनानि येषः ते तथा । यथेष्टानि पानानि जलदुग्धादीनि अशनानि अन्नानि सांसि येषः ते तथा । कस्मिन्सति जगतां सर्वे लोकानां ईश्वरस्वामिनि जनादने दुष्टमर्दनं परामराजं प्रकृष्टेन उल्कृष्टेन धर्मेण प्रशासितसति । शारत्तंति शासत् तस्मिन् तथारक्षितसति पृथिवीमिति शेषः ॥ ११ ॥ ब्रह्मादीनां

समस्तगंधाश्च सदातिहृद्याः रसा मनोहरिण एव तत्र ॥ शब्दाश्च सर्वे श्रवणातिहरिणः स्पर्शाश्च सर्वे स्पर्शोद्दिप्यप्रियाः ॥ ८ ॥ न करयिचिहुः समभूतकथंचिन्न वित्तहानिश्च बभूव करयचित् ॥ नाधर्मशीलो न च कश्चन प्रजो न दुष्प्रजो नैव कुभार्यकश्च ॥ ९ ॥ स्त्रियो न चासन्विधवाः कथंचिन्न वै पुमांसो विधुरा बभूवुः ॥ नानिष्टयोगश्च बभूव कस्यचिन्नचेष्ट हानिर्न च पूर्वमृत्युः ॥ १० ॥ यथेष्टमाल्याभरणानुलेपना यथेष्टपानाशनवाससोऽस्थिलाः ॥ बभूवुरीशे जगतां प्रशासति प्रकृष्टधर्मेण जनार्दने नृपे ॥ ११ ॥ स ब्रह्मरुद्ररुद्राश्चिदिव कशदिमूर्धन्यरत्नपरिघद्वितपादपठिः ॥ नित्यं सूरैः सह न रैरथ वानरैश्च संपूज्यमानचरणो रमते रमेशः ॥ १२ ॥ तरयास्थिले शिशुर्नानाद्यनुगैव लक्ष्मीः सीताभिधा त्वरमय ररवरते रमेशं ॥ नित्यावियोगिपरमोच्चनिजरवभावमौदर्यविभ्रमसुलक्षणपूर्वभावा ॥ १३ ॥

धिनवियमानानि मूर्धन्यानि चितानि रत्नानि च तैः परिघद्विते संघर्षिते पादपीठे यस्यस्तथा । सूरैः अथ शब्दः समुच्चयार्थः सहवानरैश्च नित्यं प्रयत्नं पूज्यमानचरणः स रमेशो रामः रमते ॥ १२ ॥ तस्य रामस्य अनादितः अनादिकालतः अनुगतेन संयुक्तेत्यर्थः । सीताभिधा सीतानाम्नीलक्ष्मीः अरमयतरमयामास । कथं भूतालक्ष्मीः सौंदर्यविभ्रमो सौंदर्यविलासः सुलक्षणः निसृष्टक्षणा नित्यं अवियोगिनि विद्योभारहितानि अत्युत्तमः निरपमोच्चनिजस्वभावभूतानि सौंदर्यविभ्रमलक्षणा निर्वर्णयिष्यन्ते तथा । त एव भावाः धर्माः यस्याः सा तथोक्ता ॥ १३ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

नित्यं उन्नतप्रमदभारेण उत्कृष्टानंदसमूहेन भृतः पूर्णः स्वभावः स्वरूपयस्य सतथा । उडूनं न क्षत्राणां राजैर्युडुः राजः । पूर्णोऽङ्गजेन सुविराजिता सुदीप्यमाना सुसन्निभा सुसुखकरा त्रिषु दिप्यन् शोभमानः सुषुप्तिता सुउत्तमकुसुमिता सुअशोकव्रनिकासु तथासीतयारे मे ॥ १४ ॥ अनुरक्ताप्रति युक्ता धीर्बुद्धिर्बन्धिते तथा सुकंठाः सुस्वरागायति सुरेशैः स हिताः मुनिगणाः अप्रमत्ताः मदराहताः राजानः एनं रामं अनुर्याति अभिप्रयाति अनुकुलेन तिष्ठतीति वा ॥ १५ ॥ विजिता अरयः शत्रवो येन सतथा अमोघं सफलं वीर्यपराक्रमो यस्य सतथा । लोकस्य आनंदं इंद्रिवचंद्रवसंदधधारयन् इंद्रियायाः लक्ष्म्याः इंशः पतिः सांद्रेण निरवकाशेन पूनेनेतियावत् । सुखेन वारिधिरिव समुद्र इव समुद्रः अतएव अप्रमेयः प्रमातुमशक्यो सौरामः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण त्रयोदशसहस्रसंख्याकाः समाः संबंत्सराः । ' कालाध्वनोरस्य संयोगे ' इति द्वितीया पृथिवीरक्ष ॥ १६ ॥ सरामः देव्यां सो

रे मे तथा स परमः स्वरतोपि नित्यं नित्योन्नतप्रमदभारभृतस्वभावः ॥ पूर्णोऽङ्गजसुविराजितसन्निभासु दीप्यन्नशो कवनिकासु सुषुप्तितासु ॥ १४ ॥ गायंति चैनमनुरक्तधियः सुकंठाः गंधर्वचारणगणाः सह चाप्सरोभिः ॥ तं तुष्टुवर्मनिगणाः सहिता सुरेशै राजान एनमनयांति सदा प्रमत्ताः ॥ १५ ॥ एवं त्रयोदशसहस्रमसौ समास्तु पृथ्वीं ररक्ष विजितारिरमोघवीर्यः ॥ आनंदमिंदुरिव संदधदिंदिरसौ लोकस्य सांद्रमुखवारिधिरप्रमेयः ॥ १६ ॥ देव्यां स चाजनयदिंद्रहुताशनौ द्वौ पुत्रौ यमौ कुशलवौ बलिनौ गुणाढ्यौ ॥ शत्रुघ्नतो लवणमूलवणबाणदग्धं कृत्वा च कार मधुरां पुरमुग्रवीर्यः ॥ १७ ॥ कोटित्रयं स निजयान तथासुराणां गंधर्वजन्म भरतेन सतां च धर्मं ॥ संशि क्षयन्नयजदुत्तमकल्पकैः स्वं यज्ञैर्भवाजमुखसत्सचिवाश्च यत्र ॥ १८ ॥

तां देव्यां यमौ एकस्यां एकसमयोरप्यन्नावित्यर्थः । नाम्ना कुशलवौ द्वौ पुत्रौ अजनयत् । तौ पूर्वदिंद्रहुताशनौ उत्तमोदुमशक्यमित्यर्थः वीर्यपराक्रमो यस्य सतथा रामः शत्रुघ्नतः शत्रुघ्नेन लवणं लवणासुरं उलवणेन त्रैरेण बाणेन स्वहस्तगतबाणेन स्वलोकागमनसमये शरं दधारतं कंदित्यग्रेवक्ष्यते । दग्धं कृत्वा कारिण्यत्वा लवणस्य मधुनं मधुरां पुरं च कारयामास ॥ १७ ॥ सरामः गंधर्वेषु जन्म यस्य सतथा गंधर्वजातमित्यर्थः । महासुराणां कोटानां त्रयं भरेत न निजघानघातयामास । सतां धर्मसंशिक्षयन् उत्तमकल्पकैः मुख्यप्रयोगवद्भिः संपूर्णदक्षिणवैः संपुनैरित्यर्थः । यज्ञैः स्वस्वात्मानमजयत् यत्र यज्ञेषु भवोरुद्रः अजो ब्रह्मा भवाजौ तौ मुखौ आर्यौ यन्ते तथा । तएव सत्सचिवाः समीचीनपरिचारकाः संतः सज्जनाः सचिवा इति वा ॥ १८ ॥



अथयज्ञानंरं शूद्रस्यतपश्चर्याभिहतमंतविप्रपुत्रकंशूद्रतपश्चरणदोषसावनं तस्मान्मृतमितिभावः । तंशूद्रतापसंशूद्रतपश्चरणदोषसावनं तस्मान्मृतमितिभावः ॥ १९ ॥ सपूर्वकद्वय  
तथाह । जवेति । यः पूर्वजघनामासुरः सगिरिजावरदानतः कल्पायुः लोकस्यजगतः सयोनाशस्तस्यकाम्ययाइच्छयाशूद्रोवभूव । शूद्रतपश्चर्याख्यायप्रवृत्त्यालोकक्षयः  
स्यादितिवृद्ध्याशूद्रोवभूवितिभावः ॥ २० ॥ तपश्चरणेनिमित्तान्तरमाह । तपइति । माहेश्वरंशूद्रसंघिपदंस्थानं पर्वतोभर्तृत्वमितिभावः । इच्छन्ततपश्चचार । अतः दुर्बुद्धिः  
तस्माद्वरदानतः अनन्यवध्यंतंशूद्रजघान तस्मादयोग्यकर्मकर्तृत्वाज्जवानितिवा ॥ २१ ॥ अत्रतथाशब्दः क्रियांतरसमुच्चयार्थः । राघवः श्वेतनेश्वेतराजेनदत्तारामार्थमग  
स्यहस्तेमालां अगस्त्यादाप ॥ २२ ॥ श्वेतः किमर्थमालामदादित्यतआह । अन्वेति । नविद्येतेअन्नंअन्नदान्यस्मिन्नसौतथा सचासौयज्ञश्चतंकरोतीति तथा श्वेतोरा

अथ शूद्रतपश्चर्याभिहतं विप्रपुत्रकं ॥ उज्जीवयामास विभुः हत्वा तं शूद्रतापसम् ॥ १९ ॥ जघनामासुरः पूर्व  
गिरिजावरदानतः ॥ बभूव शूद्रः कल्पायुः स लोकक्षयकाम्यया ॥ २० ॥ तपश्चचार दुर्बुद्धिरिच्छन्माहेश्वरं पदं ॥  
अनन्यवध्यं तं तस्माज्जघान पुरुषोत्तमः ॥ २१ ॥ श्वेतदत्तां तथा मालामगस्त्यादाप राघवः ॥ २२ ॥ अनन्नय  
ज्ञकृच्छेतो राजा क्षुद्धिनिवर्तनं ॥ कुर्वन् स्वमभिधात्रोक्तो मालां रामार्थमर्पयत् ॥ २३ ॥ अगस्त्याय न साक्षात्  
रामे दद्यादयं नृपः ॥ क्षुद्रभावमात्रफलदं न साक्षाद्राघवेर्पितं ॥ २४ ॥ क्षुद्रभावमात्रमाकांक्षन् मामसौ परिपृच्छ  
ति ॥ व्यवधानतस्ततो रामे दद्याच्छेत इति प्रभुः ॥ मत्वा ब्रह्मादिशन्मालां प्रदातुं कुंभयोनये ॥ २५ ॥

जास्वमभिः क्षुधगतिनिवर्तनपरिहारं कुर्वन् सन् क्षुधिवत्युपायपटुनेतिवाक्यशेषः । धात्राब्रह्मणारामार्थमगस्त्यायमालां देहीत्युक्तः श्वेतः रामार्थमालां अगस्त्यायार्पयदित्यव  
न्यायोज्य ॥ २३ ॥ अगस्त्यव्यवधानादेहीत्युक्तस्याभिप्रायमाह नेति । अयं नृपः साक्षात्स्वयमेवेत्यर्थः । रामेन दद्यात्कुतः साक्षात्स्वहस्तेनैवाघवेर्पितमाकांक्षन् क्षुधः  
अभावमात्रफलदं परिहारमात्रमेवफलदं किंतुसर्वपुरुषार्थफलदमित्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं चेति क्रमिष्यत आह । क्षुदेति । असौ श्वेतः क्षुद्रभावमात्रमाकांक्षन् इच्छन्मामपृच्छ  
ति उपायमिति शेषः । यतः कारणतः व्यवधानतः पुरुषांतरव्यवधानेन रामे दद्यादिति प्रभुर्ब्रह्मा मत्वा ज्ञात्वा कुंभयोनोः उत्पत्तिकारणस्य स तथा तस्मै अगस्त्यायमालां  
प्रदातुं आदिशत् आज्ञापयामास ॥ २५ ॥

जनार्दनं रागः पुरोगस्यः मम भक्तः इत्यवे यज्ञात्वा अगस्त्यस्य कारपल्लवेन कालक्षणकौमलदलेन अर्पिता दत्तांतां श्वेतदत्तां मालां जगृहे अंगीचकार तेन अगस्त्येन संस्तुतः सन् पुरं अयोध्यापुरीं उपागम्य उपाजगाम ॥ २६ ॥ अथ शब्दः कथांतरवाची तां कथामाह । केचिदित्यादिना । पुरा उरुप्रथितं अतिप्रसिद्धं पारुष्यं पराक्रमं येषां तेषां सु राणकाः सुराणका इति नाम्ना प्रसिद्धाः केचिदसुरा आसुः । ते सुराणकाः सुमहत्तप आस्थिताः तपसि स्थिता इति भावः । पद्मात्मसंभवो उत्पत्तिर्यस्येति विग्रहः विभुं ब्रह्माणं अवेत्य ज्ञात्वा प्राप्येति वा प्रत्यक्षीभूतमिति शेषः । अवेक्ष्येति वा पाठः उचिरे ॥ २७ ॥ किमिति हे उदारवदन्य हे सङ्कुण उदारसद्गुणेत्येकवापदं उदारा उत्कृष्टाः भूराणां महतां पापानां कृतिः कारणेभ्यो मम स्तीति तथा । ईदृशा अपि निश्चयात्पूर्वोक्तं आनन्दमजः ब्रह्मा इत्युदीरितं अवधार्य मनसि धृत्वा ग्राह । कथं भूतः प्रहसितं हासयुक्तं आनन्दस्य ॥ २८ ॥

तामगस्त्यकरपल्लवार्पितां भक्त एष मम कंभसंभवः ॥ इत्यवेत्य जगृहे जनार्दनस्तेन संस्तुत उपागमत्पुनः ॥ २६ ॥  
अथ केचिदासुरसुराः सुराणका इत्युरुप्रथितपौरुषाः पुरा ॥ ते तपस्सु महदास्थिता विभुं पद्मसंभवमेवेत्य चोचिरे ॥ २७ ॥ भूरिपापकृतिनोपि निश्चयान्मुक्तिमाप्नुम उदारसद्गुण ॥ इत्युदीरितमजोवधार्य तत्प्राह च प्रहसिताननः प्रभुः ॥ २८ ॥ यावदेव रमया रमेश्वरं नो वियोजयथ सद्गुणार्णवं ॥ तावदुच्चमपि दुष्कृतं भवन्मोक्षमार्गपरिपंथिनो भवेत् ॥ २९ ॥ इत्युदीरितमेवेत्य ते सुराः क्षिप्रमोक्षमनोरमुकाः क्षितौ ॥ साधनोपवयकां क्षिणो हरौ शासति क्षितिमशेषतो भवन् ॥ ३० ॥ ताननादिकृतदोषसंचयैर्मोक्षमार्गगतिरोग्यतो जिज्ञातान् ॥ मैथिलस्य तनया व्य चालयन्मायया स्वतनुवा स्वमार्गतः ॥ ३१ ॥

किमिति । यावदेव यावत्कालं रमयामे श्वरं हरौ नो वियोजयथ वियोगं न प्रापिष्यथ । तावत् उच्चमपि स्वमातृगमनं ब्रह्महत्यादिमहदपि दुष्कृतं पातकं भवतां मोक्षमार्गपरिपंथिनो मुक्तिसाधनविरोधिनो भवेत् । न भविष्यति भवं श्रयासौ मोक्षश्च तस्य मार्गः भक्त्यादितस्य परिपंथिर्विरोधीति वा । यद्वा । भवादितो भिन्नपदं दुष्कृतं विशेषणं ॥ २९ ॥ असुराः सुराण काः अवेत्य ज्ञात्वा क्षिप्रमोक्षस्य गमने प्राप्नोतुस्काः उत्कंठायुक्ताः संतः साधनोपचयकां क्षिणः मोक्षसाधनविषयं दुष्कृतः अशेषतः सर्वेक्षितौ अभवन् जाता इत्यर्थः । कस्मि न्नसति हरौ क्षितिं शासति सति ॥ ३० ॥ मैथिलस्य जनकस्य तनया दुहितृसीता स्वतनुवा स्वतन्वा स्वस्वरूपयामया दुर्गा अनादि तः कृतदोषाणां संचयैः समूहैः कृत्वा । मो क्षमार्गस्य गतिः प्राप्तिः तस्य योग्यता तया जिज्ञातान् तनुगणकान् स्वमार्गतः स्वस्वतन्वो विष्णुः तत्प्राप्तिं निमित्तज्ञानमार्गः व्यचालयन् ॥ ३१ ॥

हरेः आज्ञया मायया दुर्गा मा मोहिताः आहता अपहता पुनः जगृहस्रीकृतवानिति अनेकशः बहुप्रकारेण व्यनियन् ॥ ३२ ॥ सरामनित्यमेव सहितोपअग्निशिक्षकं अग्निप्रय  
क्षं विद्युक्तवत् वियोगवदभूत् । अज्ञसाक्षिकमिति पाठे अज्ञाः अज्ञानिनः साक्षिणो यस्य मिति क्रिय विशेषणं ॥ ३३ ॥ तेन सीतारामाभ्यां दर्शितवियोगेन आग्नि साक्षिकमित्यु  
क्तं विविच्यह । यज्ञमिति । असौ रामः मैथिली सीता यज्ञप्रयाङ्गयत् । तत्र यज्ञभूमौ कृतशयस्थलला गव्याजान् नृणां दृष्टि मार्गं दृष्टिगोचरत्वमित्यर्थः । अग्राहाय विहाय सी  
तास्थितारामसन्निधौ विशेषः । यद्यहं न निशाचरगामिनीति हि भूमिमाश्रयस्वितिशयपञ्चक्रमेति भावः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मवाक्यमृतमेव कारयन् विद्यायुक्तस्य हेतुमाह । गुरुभि  
र्यादिना । स्वयं रामरूपे विष्णुः गुरुत्वा असृजत् हि यस्मानेन कारणेन तस्य ब्रह्मणः वचनं सत्सु विज्ञेयैः क्वचिदिहामुनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ असत्स्यपि दुष्टेष्वपि देवेष्वपि तिया  
वत् । पारलौकिकं वचनं मोक्षोभेदेति मूलोक्तसंबन्धिवचनं असृजेन तस्य ज्ञेयमित्यर्थः । एवकारत्वं योगव्यवच्छेदकः । ऐहिकं अवध्यादिभूलेकसंवा विवचनं क्वचि

आज्ञयैव हि हरेस्तु मायया मोहितास्तु दिति जा व्यनियन् ॥ राघवो निधिचराहता पुनः जानकी जगृह इत्यनेन क  
शः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मवाक्यमृतमेव कारयन्पातयंस्तमसि चांघ आसुरान् ॥ नित्यमेव सहितोपि सीतया सोमसाक्षिकम  
भूद्विद्युक्तवत् ॥ ३३ ॥ तेन चांधतम ईयुरासुरा यज्ञमाहूयदमौ च मैथिली ॥ तत्र भूमिशयपञ्चछात्राणां दृष्टि  
मार्गमपहाय सा स्थिता ॥ ३४ ॥ गुरुं हि जगतो विष्णुर्ब्रह्माणसमृजत्स्वयं ॥ तेन तद्वचनं सत्सु नानृतं कुरुते  
क्वचित् ॥ ३५ ॥ नासत्स्वप्यनृतं कुर्याद्वचनं पारलौकिकं ॥ ऐहिकं त्वमृषेव क्वचिद्वति जनार्दनः ॥ ३६ ॥ नि  
जाधिक्यस्य विज्ञप्त्यै क्वचिद्वायुस्तदाज्ञया ॥ हंति ब्रह्मत्वमात्मीयमदा ज्ञापयितुं प्रभुः ॥ ३७ ॥ नान्यः कश्चि  
तद्वराणां शापानामप्यतिक्रमी ॥ अयोग्येषु ति रुद्रादिवाक्यं तौ कुरुतो मृषा ॥ ३८ ॥ ॥

द्वंति नाशयित्वा चिन्मनयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ क्वचिदपि कृतो हंत्येत आह । निजेति । निजरूपस्वकीयस्य अधिभ्यस्य ब्रह्मणः सकाशात् उत्तमत्वस्य विज्ञप्त्यै ज्ञापनार्थं स  
तामिति शेषः हंतीति संबंधः । प्रभुः प्रायुः नस्य हरेराज्ञया निजस्य स्वकीयस्य आधिक्यरक्षोधादिभ्यः उत्तमत्वस्य विज्ञप्त्यै निजमात्मीयनित्ययोरीत्यभिधानं । आत्मीयं स्वकी  
यं ब्रह्मत्वं भविष्यत्तुमैखत्वं अदा निश्चयेन ज्ञापितुं च असुरेषु हंति हंतीति संबंधः नि जाधिक्यस्येत्युभयवत्संबध्यते ॥ ३७ ॥ अन्यः विष्णुवायुभ्यां अन्यः कश्चित्पुरुषतस्य  
ब्रह्मणः वराणां शापानां अतिक्रमी अतिक्रमणशीलः अपि क्वचिदपि न ताति अयोग्येषु गोप्यताधिक्यं रुद्रादिव कथं तौ विष्णुवायुमेषां कुरुतः योग्येष्वपि एकदेशेन दंष्ट्रादित्यर्थः ।  
तु अधिकयोग्यतापेक्षया ईषदधिक रुद्रादिवाक्यमित्यर्थः । कदाचन सत्यं कुरुतः ॥ ३८ ॥ ॥

विष्णोर्वचनं कस्याचित्पुरुषस्य कापि किं मिथ्यै देशे कालेऽपि एतदेव स्ववरक्षणान्यवविनाशनरूपः अर्थः प्रयोजनयस्य स तथा विष्णोर्वचनारः सर्वदा सर्वकालेषु भवति ॥ ३९ ॥ प्रकृतमनुसरति । प्रविश्येति । सा देवी सीता अनुसारतः अनुसारेण भूमौ प्रविश्य रामेण संयुक्तासीति रेमे । काकेनैव प्रभानित्यावियोगिनीसूक्तं कातिः भास्करेण सूर्येण यथा तथे तिसंबंधः ॥ ४० ॥ एवं अनेन प्रकारेण रामया सीतया लालितपादपङ्कजो रामः । पुनश्चाश्वमेधादिभिर्गजैः नृपतीनां विशिष्य नृपतिभिर्गजाः कृतव्याड्युपदेशं कुर्वन्नित्यर्थः । स्वस्वात्मानमयजत् आत्मकामः प्राप्तस्तकलाभीष्टसिद्धिः । अभिरामः मनोहरो रामः रेमेसीतयेति शेषः ॥ ४१ ॥ दृश्यादृष्टविषया अदृश्यादृष्टचगोचरा ऊर्ध्वमनंतरं समाः

एकदेशेन सत्यं तु योग्येष्वपि कदा च न ॥ न विष्णोर्वचनं कापि सृष्टा भवति कस्यचित् ॥ एतदर्थोऽवतारस्तु विष्णोर्भवति सर्वदा ॥ ३९ ॥ प्रविश्य भूमौ सा देवी लोकदृष्ट्यनुसारतः ॥ रेमे रामेणावियुक्ता भास्करेण प्रभा यथा ॥ ४० ॥ एवं रमालालितपादपङ्कजः पुनश्च यज्ञैरयजत्स्वमेव ॥ वराश्वमेधादिभिरासक्तमो रेमेभिरामो नृपती न्विशिष्यन् ॥ ४१ ॥ रामस्य दृश्या त्वन्येषामदृश्या जनकात्मजा ॥ भूमिप्रवेशादूर्ध्वं सा रेमे सप्तशतं समाः ॥ ४२ ॥ एवं विधान्यगणितानि जनादनस्य रामावतारचरितानि तदन्येषुभिः ॥ शक्यानि नैव मनसापि हिता नि कर्तुं ब्रह्मेशशेषपुरुहूतमुखैः सुरैश्च ॥ ४३ ॥ तस्यैवमब्जभवलोकासमामिमां क्षमां कृत्वानुशासत उदीक्ष्य गुणान् धरायाः ॥ वैशेष्यमात्मसदनस्य हि कांक्षमाणा वृंदारकाः कमलजं प्रति तच्छशंसुः ॥ ४४ ॥

वर्षाणि ॥ ४२ ॥ जनादनस्य हरैः एवं विधान्येता निर्दृशानि पूर्वोक्तप्रकाराणीत्यर्थः । अगणितानि यानि शान्मावतारस्य चरितानि कर्माणि सुरैश्च सुरैरपि मनसापि कर्तुं शक्यानि नैव हियरमात्तस्मान्मेभ्यः ब्रह्मादिभ्यः अन्येषुभिः ऋष्यादिभिः तानि शान्मावतारचरितानि मनसापि स्मर्तुं कर्तुं शक्यानि नैव किं कव्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ वृंदारकाः देवाः तस्य रामस्य अब्जभवलोकासमां सत्यलोकासमानां इमां क्षमां भूमिं कृत्वा अनुशासतः सतः धरायाः गुणानुदीक्ष्य । आत्मसदनस्य स्वलोकास्य अन्तरिक्षादिषण्णालोकानामित्यर्थः । वैशेष्यं उत्तमत्वं कांक्षमाणाः इच्छन्तः कमलजं ब्रह्माणं प्रति शंसुः कथयामासुः ॥ ४४ ॥

विभुब्रह्मातैः देवैः सह आभ्यविचार्य स्वीयाय सद्धाने स्वकीयायैकुठायेत्यर्थः । भगवतः प्रयाणं गमनं इयेषैच्छत् । स्वलोकं प्रति गमनाय गंतुं घृतमसंप्राप्तं न विषये रुद्रं दिदेश । स च रुद्रः ययाचे ॥ ४५ ॥ एतदेव स्पष्टयति । एकांतमिति । समस्तान् कालयति नाशयतीति कालः । कालनामा कलच्छेदन इति यातुः । अनेन कालः प्रायया मासे ति प्रयांतरौ क्तिविशेषः परिहृतः । रुद्रः रघुपेण एकांतं एत्य । जगतः विधातुः प्रसन्नितुः ब्रह्मणः अचनं जगाद किमिति । विधात्रा ब्रह्मणा सहिताः विबुधाः देवाः आत्मसदनस्य वैशेष्यविशेषत्वमौचित्येति शेषः । काक्षमाणाः संतः त्वामर्थयन्ति प्रार्थयन्ति ॥ ४६ ॥ हे देव कलप्रभवः ब्रह्मातव पुत्रः । यदापि यदापि पौत्रकवचः

आमंश्य तैः सह विभुर्भगवत्प्रयाणं स्वीयाय सद्धान इयेष दिदेश चाथ ॥ रुद्रं स्वलोकगमनाय रघुतमस्य संप्रार्थने स च समेत्य विभुं ययाचे ॥ ४५ ॥ एकांतमेत्य रघुपेण समस्तकालो रुद्रो जगाद वचनं जगतो विधातुः ॥ वैशेष्यमात्मसदनस्य हि काक्षमाणास्त्वानर्थयन्ति विबुधाः सहिता विधात्रा ॥ ४६ ॥ पौत्रस्तवेश कलप्रभवस्तथाहं पौत्रस्तु पौत्रकवचो यदपि ह्ययोग्यं ॥ संभावयन्ति गुणिनस्तद्दहं ययाचे गंतुं स्वसद्म नतिपूर्वमितो भवंतं ॥ ४७ ॥ यत्कार्यमाधनकृते विबुधा र्थितस्त्वं प्रादुश्य कर्तुं निजं रूपं दर्शयेष्वमेव ॥ तत्साधितं हि भवता तदितः स्वधाम क्षिप्रं प्रयाहि हर्षं विबुधेषु कुर्वन् ॥ ४८ ॥ ओमित्युवाच भगवांस्तद्दर्शयेष्वमेव श्रुत्वा रहस्यं य तनुस्त्वपरा हरस्य ॥ दुर्वासनामयुगिहागमदाशु रामं मां भोजय भूधितिमित्यमकृद्बुवाणा ॥ ४९ ॥

अयोग्यतयापि गुणिनः सहगुणवंतः संभावयन्ति । हियस्मात्तत्तादृहं हतः भूतेः रुद्राशात्समस्तैर्देवैः कुं प्रति गंतुं नतिपूर्वप्रणामपूर्वयथा स्यात्तया भवंतं त्वयायाचे प्रार्थयामि ॥ ४७ ॥ यच्च नत्कार्यं च तथा यत्कार्यं ससाधनकृते न पादनाय तद्दर्शितस्त्वमर्हस्यमासादितमेकसंयादित्वमेव हियस्मात्तस्मादिविबुधेषु हर्षं कुर्वन् इतः अस्माच्छोकादिप्रसंधामप्रतिपद्याहीति ययाचे । इति पूर्वगुणसंबंधः ॥ ४८ ॥ रहसितद्दर्शयेष्वभ्रुत्वा । ओमितित्वास्मिन्पुत्राच्च । अथ संवादानंतरं । भूधितिं क्षयायुक्तं मां भोजयेति असकृत्पुनः पुनः बुवाणां ब्रुवती दुर्वासनां प्रायुनक्तीति तथा युक्ता दुर्वासनामइत्यर्थः । हरस्य अपरातनुः अन्यच्च द्रुपमित्यर्थः । इह एकांतस्थे अश्रुगामं प्रति अगमन् प्राप ॥ ४९ ॥



रामः सिद्धं न देयं उत प्रार्थनार्थं नान्तरसाध्यमपि न देयं इत्येवं रूपं अस्य दुर्वाससः वाचं श्रुत्वा अरयत्राक्षसमये वागुच्चारणकाले जातं उरु उरु चतुर्गुणं भक्ष्यभोज्य  
लेख्यपेयगुणोपेतं अस्मै न उपमानं नुल्यमन्नं अदात् मुनिः दुर्वासः न दत्तं अपाप्यश्च सुनुष्टुः स न वुभुजे ॥ ५० ॥ मे न या अर्थित वरं प्रार्थिताभीष्टं प्रति दातुं कश्चित्पुरुषः इदं शः समर्थो  
न एवं प्रतिज्ञायस्येति विग्रहः । सक्ताभिः दुर्वासः सकलान् जनान् प्रति कोपयन्तः कश्चिदपि मदभीष्टं न दत्तं नीति कोपं कुर्वन् सन् अततो भूत्वा प्रयौ । सहितस्त्वरामः तस्य दुर्वास  
सः प्रतिज्ञां मोघां व्यर्थं चकार । अन्यः रामादन्यः कश्चित् न चकार ॥ ५१ ॥ उक्तांशश्चापवादमाह । कुनीति । तस्य मेनेः दुर्वाससः रामः कृष्णतनुवाक्यं स्वस्वरूपेणापि

सिद्धं न देयमुत साध्यमपीति वाचं श्रुत्वास्य वाक्समयजातमुरु स्वहस्तात् ॥ अन्नं चतुर्गुणमदादमृतोपमानं राम  
स्तदाप्य बुभुजेथ मुनिः सुनुष्टुः ॥ ५० ॥ तृप्तो ययौ च सकलान् प्रति कोपयानः कश्चिन्न मेर्थितवरं प्रति दातुमी  
शः ॥ एवं प्रतिज्ञाकऋषिः स हि तत्प्रतिज्ञां मोघां चकार भगवान्न तु कश्चिदन्यः ॥ ५१ ॥ कुंती तु तस्य हि मुने  
र्वरतो जयतं रामः स कृष्णतनुवा स्वबलाज्जिगाय ॥ तस्मिन् शिवे प्रतिगते मुनिरूपके च याहीति लक्ष्मणमुवाच  
रमापतिः सः ॥ ५२ ॥ एकांतिं तु यदा रामश्चक्रे रुद्रेण संविदं ॥ द्वारपालं स कृतवांस्तदा लक्ष्मणमेव सः ॥ ५३ ॥  
यद्यत्र प्रविशेत्कश्चिद्वान्नि त्वेति वचो ब्रुवन् ॥ तदन्तरागतमर्षिं दृष्ट्वा मन्यत लक्ष्मणः ॥ ५४ ॥ दुर्वाससः प्रति  
ज्ञा तु रामं प्राप्यैव भज्यतां ॥ अन्यथा त्वयशो रामे करोत्येष मुनिर्ध्रुवं ॥ ५५ ॥

स्वबलात्स्वरूपसामर्थ्येन दुर्वाससः वासदान् उरुतगृहदाहादिसहन उच्छिष्टपायसादनयवाहनादितदभीष्टकरणेन जिगायेति भावः । इदंचोक्तं दानधर्मे । “अवसन्मद्गृहे  
तात ब्राह्मणो हरिर्षिगल” इत्यादिना । तस्मिन् ब्रह्मर्षिर्षिते शिवे गते मुनिरूपके दुर्वासः स्वरूपको शिवे च ॥ ५२ ॥ याहीत्युक्तौ कारणमाह । एकांत इति । यदा संविदं विचारचक्रे  
तदा । यदि अत्र विचारस्य लंकाश्चित्पुरुषः प्रविशेत्तर्हि त्वाहं नीतिवचः द्रुवन् वदन् सरामः लक्ष्मणं द्वारपालं कृतवान् ॥ ५३ ॥ तदन्तरा रामाशिवविचारमध्ये अमन्यत ब्रुवो ध  
मनसि विचारयामासेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ किमिति । भज्यतां न श्यतु कर्मकर्तारि लोटे । अन्यथा प्रतिज्ञाभंगात्तावेत्यशः अपकीर्तितोति कश्चित् ॥ ५५ ॥

मांघ्रनापिहंतीतिघ्ननापिहन्मीति । वदन्नापिराघवः इतिमाज्ञात्वा ॥ ५६ ॥ हन्मीतिप्रतिज्ञायांहेतुमाह । स्वलोकांक्रप्रतिशेषलोकंप्रतिगमनायआकांक्षायां  
छाविद्यतेयस्यसतथा । लक्ष्मणस्यतिशेषः । स्वयमेवतुस्वयमेवामश्वेत्यर्थः । स्वलोकागमनाकांक्षैवैकुण्ठलोकगमनापेक्षी सराघवः इयंप्रतिज्ञाहन्मीतिप्रतिज्ञाहेतुः स्यादिति  
त्यवधार्यहन्मीतिअकरोत् प्रतिज्ञामितिशेषः ॥ ५७ ॥ ननु रामः वंधुस्नेहयंत्रितः स्मनप्रतिज्ञाभंगं कृतवानित्यत आह । अत्यंतबंधोः अतिस्नेहबद्धोः निधनं त्यागएवे  
ति ॥ ५८ ॥ इत्युक्तः सलक्ष्मणः जगतः भवभयाख्यध्वांतं अंधकारं ललितनिनाशयतिजगद्भवभयध्वांतं चित्त्वं तंराघवंध्यायनययौ भूलोकादिदिशेषः । तस्यरामस्यपदंस्थानं  
कुंठआप दशरथैः सहस्रसंख्याकैः मुखामोरुहैः मुखकमलैर्युक्तः मुसलभृतपरिविधारिणांगलीदिव्याकृतिः देवस्वरूपः शेषाख्यश्रासौमहाफणीमहासर्पासीत् जलनिधो

राघवो घ्नन्नपि तु मां करोत्येव दयां मयि ॥ इति मत्वा दृष्टौ मार्गं स तु दुर्वाससे तदा ॥ ५६ ॥ स्वलोकागमनाकां  
क्षी स्वयमेव तु राघवः ॥ इयं प्रतिज्ञाहेतुः स्यादिति हन्मीति सोकरोत् ॥ ५७ ॥ अत्यंतबंधुनिधनं त्याग एवे  
ति चितयन् ॥ याहि स्वलोकांमचिरादित्युवाच स लक्ष्मणं ॥ ५८ ॥ इत्युक्तः स ययौ जगद्भवभयध्वांतं चित्दं रा  
घवं ध्यायन्नाप च तत्पदं दशरथैर्युक्तो मुखामोरुहैः ॥ आसीच्छेषमहाफणी मुसलभृद्विव्याकृतिर्लांगली पर्यंक  
त्वमवाप यो जलनिधौ विष्णोः शयानस्य च ॥ ५९ ॥ अथ राघवः स्वभवनोपगतौ विदधे मतिं सह जनैरखि  
लैः ॥ समघोषयच्च य इहेच्छति तत्पदमक्षयं सपदि भैत्विति सः ॥ ६० ॥ श्रुत्वा तु तद्य इह मोक्षपदेच्छवस्ते सर्वे  
समाययुरथात्तृणमापिपीलं ॥ रामाज्ञया गमनशक्तिरभूत्तृणादेर्ये तत्र दीर्घभविनो नहि ते तदैच्छन् ॥ ६१ ॥

क्षीराव्यौशयानस्यविष्णोः पर्यंकत्वमचक्षयंशेषः अवापतस्यशेषस्यपदंस्वरूपं आप च लक्ष्मणः शेषोभलास्वमूलरूपशेषेणैक्यप्रापेतिभावः । आपचतत्पदमित्युभयत्रसं  
वध्यते ॥ ५९ ॥ अथलक्ष्मणगमनानंतरं इहकर्मभुविअक्षयंअविनाशितत्पदंप्रसिद्धस्थानं वैकुण्ठमित्यावत् ॥ योयोधिकारीइच्छतिसचसचपदिशंघ्रिनामांप्रतिपुतु  
आयातु ॥ ६० ॥ तद्दिशेषांशुत्वा इहअस्मिन्कालेसुताधनसंपत्तिपूर्तिविशेषवलेनयेमोक्षेच्छवः सर्वेआतृणंतृणादिजडजीवान्मर्यादीकृत्य आपिपीलंपिपीलकादि  
चेतनंमर्यादीकृत्य समाययुः अयोध्यांप्रतीतिशेषः । ननु तृणादिस्थावराणां गमनशक्तिः कथमिति या आह । रामाज्ञयेति । तत्रमोक्षाधिकारिषुमध्ये दीर्घभविनः बहुकालोत्प  
त्तिमनोयेवेतदारागमनकालेहियस्मान्नैच्छन् तस्मात्स्वययोग्यतापूर्तिकालेमोक्षमिष्यतीत्यर्थः । दीर्घभविनइत्यत्रनित्यसंसारिणेविवक्षिताः ते नमोक्षपदमैच्छन् ॥ ६१ ॥

तैदीर्घाभिभिःसाकं कुंशकुशाल्यपुत्रपुत्रवराजं लवंचलवाल्यपुत्रसंस्थापयामासेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अक्षगोःगोचरःप्रत्यक्षः ॥ ६३ ॥ त्वयाचिशनैःमदवयवध्यानैनेनकृत्वाचिरमित्यर्थः । यत्तपःकृतं तदेवमेमहत्प्रियं अतितुष्टिदं ॥ ६४ ॥ दशस्यकुंभकर्णकौहंतुंशक्तिमानपिअतिसमर्थोपि त्वमेप्रियायाप्रियार्थयथानजघंध तथैवमप्रियायैवकल्पकं ल्यातमवधीकृत्यजीव ॥ ६५ ॥ स्वदेहसंयुतोपिवानरस्वरूपयुक्तःसन्नापि पयोब्धिमध्येगोविद्यमानं सुसुखं त्वेदं विद्विष्येति अन्त्यस्तुसद्वेवाअनंततासनं वा वैकुण्ठं वा यथेष्टतःस्वेच्छानुसारेणगमिष्यसियास्यसि ॥ ६६ ॥ समीडयमानंस्तूयमानं सन्निदंष्टुं यशोयस्यसंस्था तादृशःसन्मत्परःमदग्रे ॥ ६७ ॥ तवद्वोप्सितमभीष्टं किंचन किंचिदपिक्वाचिकारिंमश्रि

संस्थापयामास कुशं स्वराज्ये तैः साकमेव च लवं युवराजर्माशः ॥ संस्थाप्य वालितनयं कपिराज्य आशु सूर्यात्मजोपि रघुर्वीरसमीपमायात् ॥ ६२ ॥ अथाह वायुनंदनं स राघवः समाश्लिषन् ॥ तवाहमक्षिगोचरः सदा भवामि नान्यथा ॥ ६३ ॥ त्वया सदा महत्तपः सुकार्यमुत्तमोत्तमं ॥ तदेव मे महद्प्रियं चिरं तपस्त्वयाकृतम् ॥ ६४ ॥ दशास्यकुंभकर्णकौ यथा सुशक्तिमानपि ॥ जघंध मे तथैव जीव कल्पकम् ॥ ६५ ॥ पयोब्धिमध्येगं च मे सुसद्वचान्यदेव वा ॥ यथेष्टतो गमिष्यसि स्वदेहसंयुतोपि सन् ॥ ६६ ॥ यथेष्टभोगसंयुतः सुरेशगायकादिभिः ॥ समीडयमानसद्यशा रमस्व मत्परः सदा ॥ ६७ ॥ तवोप्सितं न किंचन क्वचिकदाचिदेव वा ॥ मया भवेत्प्रियश्च मे पुनः पुनर्भविष्यसि ॥ ६८ ॥ इतीरितो मरुत्सुतो जगाद विश्वनायकं ॥ विधेहि पादपंकजे तवैश भक्तिमुत्तमां ॥ ६९ ॥ सदा प्रवर्धमानया तया रमेहमंजसा ॥ समस्तजीवसंचयात्सदाधिका हि मेस्तु सा ॥ ७० ॥ नमो नमो नमो नमो नतोस्मि ते सदा पदं ॥ समस्तमद्गुणोच्छ्रितं नमामि ते पदं पुनः ॥ ७१ ॥ इतीरिते तथेति तं जगाद पुष्करेक्षणः ॥ जगाम धाम चात्मनस्तृणादिना सहैव सः ॥ ७२ ॥

स्थलेकदाचिक्वास्मिन्काले मृषानभवेत्पुनःपुनःकल्पेमाप्रियश्च ॥ ६८ ॥ विश्वस्यनायकंस्वामिनिर्हेतुतवपादपंकजेममभक्तिउत्तमांरुद्रभारत्यादिभक्त्याधिककृत्वाविधेहि पोषयअभिवृद्धां कुर्वित्यर्थः ॥ ६९ ॥ सदाप्रतिक्षणंप्रवृद्धमानयापुधमानयातयाभक्त्यारेमे साभक्तिविक्रास्तु ॥ ७० ॥ समस्तमद्गुणैःउच्छ्रितंउत्तमंतेपदंनमोनमइत्यादरात् ॥ ७१ ॥ हनुमतिइतीरितेसतिपुष्करेक्षणेःअञ्जनत्रोरामः तथेतित्यास्त्वितिजगाद धामवैकुण्ठं ॥ ७२ ॥

तदास्वगारिहणकालेनृणानि आदिशब्देन वल्लिषादयः उत्तमाः दिव्यदेहाः आसुः यतः कारणात् अतः न श्रयानराश्च उत्तमा आसुरिति पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ नन्वेते  
षां ब्रह्मज्ञानाभावात् कर्ममोक्षोभोदित्यत आह । सदेति । सदारामस्य भावनान् चिन्तनात्सुतत्वेो दिनः यतः अभवत्ततः कारणात् ते तृणादयः तदाहरेः पदं ययुः ॥ ७४ ॥ तैः ख  
गाद्यैः उत्तरां उदीर्चां दिशं प्रति । विभ्रत्वं वर्णयति । अनन्तसूर्याणां दीधिति रिव दीधितिः प्रकाशो यस्य तथा । दुरतैः अन्तरहितैः सहस्रैः अणव इवार्णवः ॥ ७५ ॥  
सहस्रसूर्याणां मण्डलवत्समूहवत् । ज्वलद्दीप्यमानं किरीटमुकुटं येन तथा तदशः मूर्धजाः केशा यस्य स तथा । अमितेन्दुनां कांतिरिव कांतिर्यस्य स तथा । सुनीलैः अतिनीलवर्णैः कुंत  
लैः केशैः आवृतं परिवेष्टितं अमितेन्दुकांति सन्निदुष्टं मुखं यस्य स तथा । 'कुंतलोदो गपर्यायः कुंतलः केशवाचक' इत्यभिधानं ॥ ७६ ॥ सुरक्तपद्मवत् रक्तोत्पलवत् लोचने यस्य  
स तथा । शोभमानो विबुधो भूतद्विभ्रमे कुंडलयस्य स तथा । मुहासः शोभनहासपुक्तः विद्रुमवत् प्रवालवत् रक्त इत्यर्थः । अधरः अधरोऽष्टो यस्य स तथा । समस्तवेदः वायसो वचनं

खगा मृगास्तृणादयः पिपीलिकाश्च गर्दभाः ॥ तदामुरुतमा यतो नृवानरास्तु किं पुनः ॥ ७३ ॥ सदैव रामभावा  
नात्सदा सुतस्ववेदिनः ॥ यतो भ्रवंस्ततस्तु ते ययुः पदं हरेस्तदा ॥ ७४ ॥ स तैः समावृतो विभ्रयैः दिशं तदो  
तरां ॥ अनन्तसूर्यदीधितिर्दुरन्तमद्गुणार्णवः ॥ ७५ ॥ सहस्रसूर्यमण्डलज्वलत्किरीटमूर्धजः ॥ सुनीलकुंतलावतामि  
तेन्दुकांतिसन्मुखः ॥ ७६ ॥ सुरक्तपद्मलोचनः सुविद्युदाभकुण्डलः ॥ मुहामविद्रुमाधरः समस्तवेदवाग्रसः ॥ ७७ ॥  
दिवाकरो यकौस्तुभप्रभासकोरुं धरः ॥ सुपीवरो ब्रतारुमज्जगद्गुरासुगमकः ॥ ७८ ॥ सुवृत्तदीर्घपीवरो ह्रस्व  
जद्वयांकितः ॥ जगद्विमथ्य संभृतः शरोस्य दक्षिणे करे ॥ ७९ ॥ स्वयं स तेन निर्मितो हतो मधुश्च कैटभः ॥

शरेण येन विष्णुना ददौ च लक्ष्मणानुजे ॥ ८० ॥

॥

॥

॥

यस्य स तथा ॥ ७७ ॥ दिवाकराणां ओषधत्स्थितकौस्तुभकौस्तुभाख्यमणिप्रभासकप्रकाशमानः उत्तमाकंधारागलये यस्य स तथा सुपीवरं अतिपानं उन्नतं उन्नतं  
सर्विदुष्टं जगद्गुरं जगत्पोषकं अस्युगमकं स्कंधयुगलयस्य स तथा ॥ ७८ ॥ सुवृत्तं सुवृत्तं दीर्घं आजानुलवं पीवरं पीनं उच्छसत् शोभमानं यदुज्जयतेनांकितः चिह्नितः अस्य  
अनेन न जानिदिष्टमनित्यमिति वचनात् षष्ठीसाधुः दक्षिणे कोरुः शरः संभृतः सम्यग्भृतः स्यापित इत्यर्थः ॥ ७९ ॥ स शरः स्वयं तेन रामः स्वरूपेण विष्णुना जगद्विमथ्यमथि  
त्वा आलोड्योत्तिवावत् । निर्मितः जगति सारभूतं वायुशरं चकारेति भावः । पंचात्मको मास्तत्पुत्राण इत्यत्र मानं । विष्णुना येन शरेण कारणेन मधुः मधुना मासुरः हतः कैटभश्च  
कैटभाख्योसुरो हतः । रामोऽंशरमिति वाक्यशेषः । लक्ष्मणस्यानुजेश्वरे शत्रुघ्नप्रायददौ ॥ ८० ॥

॥

सशत्रुसूदनशत्रुघ्नः येन शरेण मधोः मधुनामोऽसुरस्य रसहति आङ्घ्र्ययस्य स तथा । लवणनामानमिस्यर्थः । सुतं अवर्धतजघान तस्मिन् स्थले मधुरेति अभिधानामयस्येति विग्रहः । पुरी अकरोत् ॥ ८१ ॥ समस्ते पुरारेण श्रेष्ठेन वायुना संभवो निर्माणस्येति विग्रहः । तं शंकरे दधारेति योजना ॥ ८२ ॥ सरामः उदारानि उत्तमानि बाह्वभूषणानि यस्य स तथा । शुभं अंगदं कटकं यस्य स तथा । कंकणाख्यकरभूषणविशेषाभ्यां संहितः महागुलीयैः उत्तममुद्रिकाभिर्भूषितः अलंकृतः सुरक्ते अतिताम्रवर्णसन्निदुष्टैः करं बुजेकरमले यस्य स तथा ॥ ८३ ॥ अनर्घ्याणां अमौल्यानां उत्तमानां प्रियार्थः । रत्नानां मालया वनाख्यया वैजयत्या मालया च विलासिना शोभमानेन विस्तेन विशालेन उरसा वक्षःस्थलेन श्रियं लक्ष्मीं विभारदधार । चंचलां श्रियं तोवभार अतएव प्रभूरित्यर्थः ॥ ८४ ॥ भूतिवत्सः श्रीवत्सः स एव भूषणं तेन सहितः तनूरे अल्पोदरे वलीनां त्रयं विधेय

स शत्रुसूदनो वर्धनीन्मधोः सुतं रसाङ्घ्र्यं ॥ शरेण येन चाकरोत् पुरीं च माधुराभिधां ॥ ८१ ॥ समस्तसारसं भवं शरं दधार तं करे ॥ ८२ ॥ स वामबाहुना धनुर्दधार शार्ङ्गसंज्ञितं ॥ उदारबाहुभूषणः शुभांगदः सकंकणः ॥ महागुलीय भूषितः सुरक्तसत्करांबुजः ॥ ८३ ॥ अनर्घ्यरत्नमालया वनाख्यया च मालया ॥ विलासि विस्तृता रसा बभार च श्रियं प्रभुः ॥ ८४ ॥ स भूतिवत्सभूषणस्तनूरे वलित्रयी ॥ उदारमध्यभूषणो लसत्तडित्प्रभांबरः ॥ ८५ ॥ करौद्रमत्करोरुयुक् सुवृत्तजानुमंडलः ॥ क्रमालपवृत्तजंघकः सुरक्तपादपल्लवः ॥ ८६ ॥ लसद्दरिन्मणिद्युती रराज राघवोधिकं ॥ असंख्यसत्सुवर्णवः समस्तशक्तिस्तनुः ॥ ८७ ॥

यस्यासौ तथा । उदारेण उत्तमेन मध्यभूषणेन कटिभूषणेन च्या उल्लसत् शोभमानं तडित्प्रभां विद्युद्भासमानं अंबरपातवसनयस्य स तथा ॥ ८५ ॥ करौद्रस्य सत्करः सच्छब्देन कर्कशत्वोपहितत्वं सूचितं । गजेंद्रस्य सत्करवत् स्थिताभ्यां ऊरुभ्यां युक्तं सुवृत्तवर्तुलं जानुमंडलं जानुप्रदेशे यस्य स तथा । क्रमेण अल्पवृत्तैर्किंचिद्वर्तुलं जानुप्रदेशात् गुल्फपर्यंतं क्रमाद्वृत्तइत्यर्थः । तादृशे जंघे यस्य स तथा स्वार्थेकप्रत्ययः । सुरक्ते अतिताम्रे पादपल्लवे पादलक्षणकोमलदले यस्य स तथा ॥ ८६ ॥ लसतो दीप्यमानस्य हरिन्मणेर्द्वंद्वनीलमण्युतिरिव युतिः कांतिर्यस्य स तथा । एतादृशो राघवः अधिकं क्षराक्षरेभ्यः अधिकं यथास्यात्तथा राजशुभे ॥ ८७ ॥



श्रीरामस्वरूपमुक्ता गमनवैभवमाह । ज्ञानमित्यादिना । स्वपदस्यामिमुखः । भासुरंप्रकाशमर्नआस्यमुखयस्यसतथा । देवाधिदेवोरामःअर्थिज्ञानाद्यमष्टिमिच्छतांप्राणि  
नानेत्राब्जयुग्माज्ज्ञानमादधानः,दधत् मुलवर्कमलत्स्ववेदानांअर्थसागरान्अर्थविशेषान्आदधानःपुष्टिर्कुर्वन् । अधिकारकदीप्तियस्याःसातथा । तयातन्वादेहकात्येत्यर्थः ।  
ब्रह्मांडस्यबाह्यावादिनवर्णस्यबाहिर्देशांतरांतराविद्यमानंप्रदेशं भासयन्दोष्यन्स्वकारवयुगेनसर्वाभिष्टिसकलाभिष्टिअभयचआदधानःधारयन् यस्ययस्यार्थिनः,यद्य  
दिष्टतत्कुर्वन्नितिभावः । विगतशोकाउत्तरांशांउदीर्चोदिशंप्रतिप्रियायात् ॥ ८८ ॥ स्रवच्चतदमृतजलंचतेनप्रचुरं । शुभातपत्रशशिकेशसरीकरांबुमितितृतीयस्कंधे ।  
पूर्णचंद्राणांअयुतस्यअभेवआभादीप्तियस्यसतथा । अयुतपूर्णचंद्राणांकांतितदशमित्यर्थः । छत्रंप्रोचतःउद्यतःभास्वतःसूर्यस्यप्रभेवप्रकाशइवआभादीप्तियस्याःसातथा ।  
भाभूव्यलंकृतैदीप्तौत्तीर्णाःकिरणविवृतावितिनाममहोदधौ । सकलगुणाःभक्तिज्ञानादयोगेणास्तनुःस्वरूपयस्याःसातथा । स्वैःस्वकीयेभूषणैःभूषिताअलंकृताअखिला

ज्ञानं नेत्राब्जयुग्मान्मुखवर्कमलत्स्ववेदार्थसारंस्तन्वा ब्रह्मांडबाह्यांतरमधिकरुचा भासयन् भासुरास्यः ॥  
सर्वाभीष्टाभये च स्वकरवरयुगेनार्थिनामादधानः प्रायाद्देवाधिदेवः स्वपदमभिमुखश्चोत्तराशां विशोकां ॥ ८८ ॥  
दधे छत्रं हनूनान् स्रवदमृतमयं पूर्णचंद्रायुताभं सीता सैवाखिलाक्षणां विषयमुपगता श्रीरितिह्रीरथैका ॥ द्वेधा  
भूता दुधाव व्यजनमुभयतः पूर्णचंद्रांशगौरं प्रोद्यद्वास्वत्प्रभाभा सकलगुणतनुर्भूषिता भूषणैः स्वैः ॥ ८९ ॥ सा  
क्षाच्चक्रतनुस्तथैव भरतश्चक्रं दधदक्षिणेनायात्सव्यत एव शंखवर्भृच्छंखात्मकः शत्रुहा ॥ अग्रे ब्रह्मपुरोगमाः सुर  
गणा वेदाश्च सौंकारकाः पश्चात्सर्वजगज्जगाम रघुपं यातं निजं धाम तं ॥ ९० ॥

पूर्वयाअदृश्यासासीता एकैवएकापिअथयुगपच्छ्रीःश्रीनाम्नी ङ्हीःहीनामीदृतिद्वेधादिःप्रकारभूताजातासतीस्वरूपद्वयप्रतिपत्त्यर्थः । पूर्णचंद्राणांअंशवत्किरणवत् । गौरं  
श्वेतंव्यजनंउभयतःउभयपार्श्वेनदुधाव धुत्रकंपनइतिधातुः । वीजयामासेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ निजंधामयांतरंघुपमनतथैवयथादुर्गाचक्राभिमानीतथैवेत्यर्थः । प्रलयैपि  
दुर्गायाश्चक्राभिमानीत्ववर्तते । नतुक्रामस्येतिदृष्टांतः स्थितिकालएवसाक्षाच्चक्रतनुःचक्राभिमानीभिरतःचक्रंसुदर्शनंदधत्तदधानःसन् दक्षिणेनरामदक्षिणपार्श्वेनआयात् ।  
ध्वराद्रथांगत्वमवापकाम इत्यत्रमानं । शंखात्मकःशंखस्वरूपःअभिमानीत्यर्थः । श्रीःपूर्वशंखाभिमानीत्वंप्राप । शंखतनुःपुमात्मेत्यत्र  
मानं । अत्राप्यभिमानीत्वंपूर्वद्वगंतव्यं । शत्रुहाशत्रुघ्नशंखेवर्षश्चैवपञ्चजन्यविभर्तातितथासन् सव्यतएववामपार्श्वेनआयात् । अग्रेरामपुरतःपुरोगच्छतीतिपुरोगमः  
ब्रह्मापुरोगमार्थेभामितिब्रह्महः । सुरगणाःसौंकारकाःप्रणवेनसहितावेदाश्चवेदाभिमानीदेवाःययुरितिशेषः । पश्चात्त्रामस्यपृष्ठतःसर्वजगत्तृणादिजगत् ॥ ९० ॥

तस्यविष्णोःरामजन्मनःशमावतारस्यचरितानिकर्माणि उच्यैः उचैः कीर्तयतः स्तुवंत इत्यर्थः । तेवानराः तस्यरामस्यदक्षिणेनमनुजास्तुसव्यतः द्रुतययुः ॥ ११ ॥ अब्जा  
त्संभूतिः संभवोयस्यब्रह्मणः सतथा । स एव पूर्वेष्वेति तेषां । तैः विबुधानां देवानां मनीषां गणैः वेदानां उदारार्थाः शसुतास्तथा ताश्च ताभिः सर्वदास्तूयमानः प्रणिहि  
तानि अभिवृष्टानि सुमनां सिपुष्पाणि यस्मिन्सतथा । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूतं कुसुमं सुममि' त्यमरः । भक्त्या सुअतितरां अनिमिषाणि निमेषरहितां नित्यना निवेद्यते  
तथा । तैः सर्वभूतैः प्राणिभिः कौतुकात् बहवो विक्षयमाणारामः शेषादिनिजैः पार्षदैः संवेति तं स्वकीयं पदं प्रायात् ॥ १२ ॥ शेषः कः दक्षप्रजापतिः ताभ्यां सहितैः ब्रह्मादिभिः  
प्रोच्यमानस्तयमन इत्यर्थः सुगुणानां उरुविस्तरः अतिविस्तारो यस्य सतथा । विभुः अंबरं आकाशं आरुह । तेखगाद्याः तदा आकाशारोहणकाले दिव्यवपुषः उत्तमशरीरि

तस्य सूर्यसुतपूर्वानरा दक्षिणेन मनुजास्तु सव्यतः ॥ रामजन्मचरितानि तस्य ते कीर्तयंत उचयैर्द्रुतं ययुः ॥ ११ ॥  
गंधर्वैर्गीयमानो विबुधमनिगणैरब्जसंभूतिपूर्वैर्वेदोदारार्थवाग्भिः प्रणिहितसुमनाः सर्वदा स्तूयमानः ॥ सर्वभूतैश्च भ  
क्त्या स्वनिविष्य नयनैः कौतुकाद्वीक्ष्यमाणः प्रायाच्छेषगरुत्मदादिकनिजैः संसेवितं स्वं पदं ॥ १२ ॥ ब्रह्मरुद्रगरुडैः  
सशेषकैः प्रोच्यमानसुगुणोरुविस्तरः ॥ आरुरोह विभुरंबरं शनैस्ते च दिव्यवपुषो भवंस्तदा ॥ १३ ॥ अथ ब्रह्मा  
हरिं स्तुत्वा जगादेदं वचो विभुं ॥ त्वदाज्ञया मया दत्तं स्थानं दशरथस्य हि ॥ १४ ॥ मातृणां चापि तल्लोकस्त्वयु  
ताब्दादितोग्रतः ॥ अनर्हयास्त्वयाज्ञप्ता कैकेय्या अपि सद्गतिः ॥ सूत्वा तु भरतं नैषा गच्छेत्त निरयानिति ॥ १५ ॥  
तथापि सा यदवेशाच्चकार त्वय्यशोभनं ॥ निष्कृतिर्नाम सा क्षिप्ता मया तमसि शाश्वते ॥ १६ ॥

णः अभवन् ॥ १३ ॥ इदं वक्ष्यमाणं ॥ १४ ॥ इतर्त्तमानकालात् अयुताब्दादग्रतः पूर्वमातृणामपि कौशल्यादीनां तल्लोके दशरथलोको दत्त इति शेषः । मातृणां चा  
पितल्लोके इत्युक्तस्यापवादमाह । अनर्हया इति । एषा कैकेयी भरतं सूत्वा निरयान गच्छेत्तेत्यभिप्रायेण अनर्हयाः सद्गतिं प्राप्तावयोग्यायाः कैकेय्या अपि सद्गतिः स्वया आज्ञप्ता  
आज्ञापिता यद्यपि ॥ १५ ॥ तथापि सा कैकेयीयस्याः आसुर्याः अवेशात् त्वयि अशोभनं समाज्याभिषेकस्य विघ्नरूपं अमंगलं चकार । सानिष्कृतिर्नाम आसुरी शाश्वते नि  
त्येतमसि मया क्षिप्ता निपातिता ॥ १६ ॥



भावंमनोभिप्रायंविज्ञानीविवर्कजसंभयोभिभुः संततश्चाक्षित्यवाद्यासांतानिकान्वैष्णवान् अनुत्तमान् उत्तमान् । 'उत्तमेनुत्तमं च स्यादाहते स्यादनुत्तमं' इति विश्वः लोका-  
नृददौ संततत्वादिति हेनोः संतानकर्मणा प्राप्याः सांतानिकाः लोकज्ञानं दत्तव्यमिति भावः ॥ १०६ ॥ तेरोमणसहगताजीवाः संसारमुक्ताः उत्पत्तिराहता इत्यर्थः । अन-  
एव जरादिहीनाः नित्यसुखेन आविर्भूतस्वरूपानंदेन अधिकाः श्रेष्ठाः संतः तत्र लोके पुन्यवसन् ॥ १०७ ॥ ये देवा इह भूमौ नृवानरशरीरिणः संतः उद्धृताः जाताः ते सर्वे तौ चतौ  
मैदविविदौ चेति तच्छब्दस्तयोः प्रसिद्धि सूचकः तौ कृते विना अन्ये अङ्गिनां मूलरूपं आपुः ॥ १०८ ॥ तौ कुनो न गता वित्यत आह । असुरावेशत इत्यादिना तयोः प्रसिद्धिरप्यु-  
क्ता भवति । तयोर्मरणाभावपिकारणमाह । पोतेति । पुरा समुद्रमथनकाले पतंतं अमृतं ग्राभ्यां गौतयौ तौ मैदविविदौ पश्यन्तस्मान् तस्मान् स्मिन्काले वा । तौ नममृतुः नमृतौ ॥ १०९ ॥

इतीरितो हरेर्भावं विज्ञानी कंजसंभवः ॥ पिपीलिकादृणां तानां ददौ लोकाननुत्तमान् ॥ १०६ ॥ वैष्णवान् संतत-  
त्वाच्च नाम्ना सांतानिकान्विभुः ॥ ते जरा नृतिहीनाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः ॥ संसारमुक्ता न्यवसंस्तत्र नित्यसुखा-  
धिकाः ॥ १०७ ॥ ये तु देवा इहोद्धृता नृवानरशरीरिणः ॥ ते सर्वे स्वांशितामापुस्तन्मैदविविदादृते ॥ १०८ ॥  
असुरावेशतस्तौ तु नराममनुजग्मतुः ॥ पीतामृतौ पुरा यस्मान्ममृत्तुर्न च तौ तदा ॥ १०९ ॥ तयोश्च तपसा तुष्ट-  
श्चक्रे तावज रामौ ॥ पुरा स्वयंभूस्तेनोभौ दर्पादमृतमंथने ॥ ११० ॥ प्रसह्यापि ब्रतां देवैर्देवांश्चात्वादुपेक्षितौ ॥  
पीतामृतेषु देवेषु युध्यमानेषु दानवैः ॥ तैर्दंतमात्महस्ते तु रक्षायै पीतमाशु तत् ॥ १११ ॥ तस्माद्दोषादापतु-  
स्तावासुरं भावमूर्जितं ॥ ११२ ॥ अंगदः कालतस्थस्वरका देहमाप निजां तनुं ॥ रामाज्ञयैव कुर्वाणो राज्यं  
कुशममन्वितः ॥ ११३ ॥

मरणाभावे कारणांतरमाह । तयोरिति । तेन वरप्राप्तिमिति तेन उभौ मैदविविदौ विविदैर्पातमदात् अमृतार्थसमुद्रमथनकाले ॥ १० ॥ प्रसह्य बलात्कारेण अपि ब्रतां अमृतमिति शेषः ।  
देवैः इंद्राद्यैः देवांश्चादश्विनोरवतारत्वादुपेक्षितौ न निरोधिता वित्यर्थः । तयोरमृतकलशप्राप्तिः कथमित्यत आह । पीतेति । पीतं अमृतं यैस्ते तथा । तेषु देवेषु दानवैः युध्यमानेषु  
सत्सु तैर्देवैः रक्षायै रक्षणार्थं आत्महस्तेऽस्वहस्ते मैदविविदयो हस्ते इत्यर्थः । दंतं दंतं आशु दोषमविचार्य पीतं ताभ्यामिति शेषः ॥ १११ ॥ तस्माद्दोषात्प्राप्तमाप्तपानजदोषात् ।  
तौ मैदविविदौ जर्जितं क्रूरं ॥ ११२ ॥ रामाज्ञयैव कुर्वन् राज्यं कपिराज्यं कुर्वाणः पालयन् अंगदः कालतः कलान्तरे देहस्य का निजां तनुं चंद्रस्वरूपं आपा ॥ ११३ ॥

पुरस्कृताराधवाज्ञायेनेतिविग्रहः । सेनापतिभूत्वाआवीतआभात् । राघवाज्ञायासेनापतिर्भवेतिभावः । राघवाज्ञायापुरस्कृतकुबेरणेतिशेषइतिवा ॥ ११४ ॥ जांबवस्याउ  
त्पत्यर्थारामाज्ञायान्यवसत् किं कुर्वन्तदर्थं जांबवत्युत्पत्यर्थमुतपतीव्रतपः चरन्कुर्वन् न्यवसदित्यर्थः ॥ ११५ ॥ अथांबरागेहणानंतरं । स्वयास्वकीययाएकतन्वा  
एकमसूराणांआलयेस्वर्गंन्यवसत् द्वितीययातन्वाद्वितीयरूपेणेत्यर्थः । सदासिसमायतिनब्रह्मणाअर्चितोन्यवसत् । अथापरयातृतीयरूपेणनिजालयेन्यवसत् ॥  
॥ ११६ ॥ अतुगम्यसहागत्ययोग्यताक्रमात् अगम्यसगमनयोग्यस्थलस्यमयादंबाधिउपेत्य अतिविदूरतःविलोकयंतःउच्चैरतुवन्तुष्टुदुः । उच्चैर्भक्त्युत्कर्षेणअनगम्ये

विभीषणश्च धर्मात्मा राघवाज्ञापुरस्कृतः ॥ सेनापतिर्धनेशस्य कल्पमावीत्स राक्षसान् ॥ ११४ ॥ रामाज्ञया जांब  
वांश्च न्यवसत्पृथिवीतले ॥ उत्पत्यर्थं जांबवत्यास्तदर्थं सुतपश्चरन् ॥ ११५ ॥ अथो रघूणां प्रवरः सुरार्चितः स्व  
यैकतन्वा न्यवसत्सुरालये ॥ द्वितीययाब्रह्मसदस्यधीश्वरस्तेनार्चितोथापरया निजालये ॥ ११६ ॥ तृतीयरूपेण  
निजं पदं प्रभुं ब्रजंतमच्चैरनुगम्य देवताः ॥ अगम्यमर्यादमुपेत्य च क्रमाद्विलोकयंतोतिविदूरतोस्तुवन् ॥ ११७ ॥  
ब्रह्मा मरुन्मातुस्तनुरीशः शेषो गरुत्मान्हरेजः शक्रकाद्याः ॥ क्रमादनुगम्य तु राघवस्य शिरस्यथाज्ञां प्राणि  
धाय निर्ययुः ॥ ११८ ॥ स्वस्वं च सर्वे सदनं सुरा ययुः पुरंदराद्याश्च विरिचपूर्वकाः ॥ नरुत्सुतोथो बंदरीमयाप्य  
नारायणस्यैव पदं सिषेवे ॥ ११९ ॥ समस्तशास्त्रोद्धारितं हरेर्वयो मुदा तदा ओत्रपुटेन तंभरन् ॥ वदंश्च तत्त्वं  
विबुधर्वभाणां सदा मुनीनां च सुखं ह्युवास ॥ १२० ॥

तिवासंबंधः । देवताइत्यत्रतत्त्वप्रत्ययस्वरूपपरत्वात्प्रत्ययार्थविशेषणं विलोकयंतइति क्वचिद्वैताद्वितिनाठः देवतानिपुंसिचेत्यमरः ॥ ११७ ॥ क्रमादित्युक्तंदर्शयति ।  
ब्रह्मेति । मातुस्तनूःहनुमान्हरेजःविष्णुपुत्रःकामःशक्राःइंद्रःकःइक्ष्वाकुःआद्यशब्देनयमाद्याविश्वविताः । क्रमात्स्वयोग्यताक्रमात् अनुब्रज्यरामंअनुगम्य प्राणित्रायवृत्वा  
निर्ययुः निवृत्ताइत्यर्थः ॥ ११८ ॥ विरिचःपूर्वेषोपशेषरुडरुद्राणांतेत्या पुरंदराद्याःसुरास्वस्वसदनस्ववासस्थानं अथागमनानंतरं नारायणस्यश्रीदेव्यासस्य ॥ ११९ ॥  
समस्तशास्त्रैःनिर्णयरूपसर्वशास्त्रार्थैःउद्धारितंपूर्णमित्यर्थः । ओत्रपुटेनकर्णलक्षणद्राणेनतंभरन्पदंनृशृणवन्नित्यर्थः । तत्त्वहरिस्वरूपस्वयंनृदत्तसुखंयथास्यातथाउवास १२०



यथाबद्ध्याउवासतथा अपरेणरूपेणाद्वितीयरूपेणकिंपुरुषेषुकिंपुरुषखंडेविद्यमानराष्ट्रेषुतथातद्वत् अन्यैरूपैरहनमद्रूपैर्विणोःसमस्तसद्धानीतिजातावेकवचनं । श्वेतदी  
पानंतासनवैकुण्ठेषुथेष्टेष्वेच्छानुसारेणगथातथाउवास ॥ १२१ ॥ इत्थंउरूपकरणेणसहनमान् शतकोटिभिःशतकोटिसंख्याकपदैःविस्तरःविस्तृतिःयस्यतत्तथा । रा  
माणंव्यासोक्तमूलशमायणं भारतपंचरात्रंचतयोःसमाहारस्तथागान्कीर्तयन् ब्रह्मसूत्रैःसंहिताद्वितिसहितब्रह्मसूत्राःतान्वेदानव्याचक्षणाव्याकुर्वाणःसन्नित्येनाविच्छि  
न्नैनसुखेनउद्गरःपूर्णःनित्यसुखोद्गरः सुखस्योद्गरोतिशयोस्येतिवावियहः अभत् । अतिशयोभरदस्यमरः ॥ १२२ ॥ लक्ष्मणपर्वकारित्यत्रलक्ष्मणाद्याःस्वमूलरूपप्राप्ता  
अपि पुनःलक्ष्मणादिरूपाणिस्वेच्छयाधृत्वा । रामसेवंतद्वर्यवगतव्यम् ॥ १२३ ॥ ईशःसमर्थोहरिःकदाचिदहिपतिःशेषःकदाचिद् पृथक्वासुदेवाद्यनंतरूपैःपृथक्पृथ

रामाज्ञया किंपुरुषेषु राज्यं चकार रूपेण तथा परेण ॥ रूपैस्तथान्यैश्च समस्तमद्यन्युवास विष्णोः सततं यथेष्टम् ॥ १२१ ॥ इत्थं सगायंश्छतकोटिविस्तरं रामायणं भारतपंचरात्रं ॥ वेदांश्च सर्वान्सहितब्रह्मसूत्रान् व्याचक्षाणो नित्यमुखोद्गरोभूत् ॥ १२२ ॥ रामोपि सार्द्धं पवनात्मजेन समीतया लक्ष्मणपूर्वकैश्च ॥ तथागरुत्मत्प्रमुखैश्च पार्षदैः संसेव्यमानो न्यवसत्पयोन्धौ ॥ १२३ ॥ कदाचिदिशः सकलावतारानेकं विधायानिहतौ च शेते ॥ पृथक् च संव्यूह्य कदाचिदिच्छया रेमे रमेशोमितसद्गुणार्णवः ॥ १२४ ॥ इत्यशेषपुराणेभ्यः पंचरात्रेभ्य एव च ॥ आरताञ्चैव वेदेभ्यो महारामायणादपि ॥ १२५ ॥ परस्परविरोधस्य हानान्निर्णीय तत्त्वतः ॥ युक्त्या बुद्धिबलाच्चैव विष्णोरेव प्रसादतः ॥ १२६ ॥ बहुकल्पानुसारेण मयेयं सत्कथोदिता ॥ नैकग्रंथाश्रयात्तस्मान्नाशंक्यात्र विरुद्धता ॥ १२८ ॥

कंसं व्यूहं व्यूहं क्वारो मेरुमत इदमर्थः ॥ १२४ ॥ आचार्याः स्वोक्तग्रंथस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयन्नाहुः इत्यशैथ्यादिना ॥ १२५ ॥ परस्परविरोधस्य पराजेषु विद्यमानपरस्परविरोधस्य हानात्पारिहारेण पुराणादशेषग्रंथेभ्यः युक्त्या अनुमानेन बुद्धिबलात्स्वप्रज्ञाबलात् विष्णोः प्रसादतएव तत्त्वतः याथाार्थ्येन निर्णयः अयमेवार्थ इति निर्णयकत्वात् ॥ १२६ ॥ बहुकल्पानां महकल्पार्थावन्तरकल्पानां अनुसारेण अनुकूल्येन इति । अनेन प्रकारेण इयं सत्कथा विरोधादिदोषरहिता कथामया उदिता अभ्युपादेयत्वापनार्थं उक्तमेव विशदयति । नैकग्रंथाश्रयादिति । यस्मादेकग्रंथाश्रयात्कथानोदिता तस्मादत्र कथायाम् ॥ १२७ ॥

निर्णयप्रयोजनमाह । कचिदिति । ग्रंथेषु भारतादिषु कचिद्भोग्यव्यासः कालव्यव्यासपुरुषव्यव्यासादिना प्रकाशव्यव्यासः उक्तइति शेषः । प्रतिलोमतावक्तव्यार्थे अन्यार्थकथनं प्रतिलोमता उक्तायस्मात्तस्मात् अयं तु द्वाग्रंथोक्तः तस्मान्निर्णयस्य बहुग्रंथाश्रयत्वादसुरसोहनार्थं एकग्रंथोक्तो विरोधो न शङ्कनीय इति भावः ॥ १२८ ॥ एवं चोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणेषु व्यासाद्यावतारोक्तनिर्णयेषु अयं एतद्वाग्रंथोक्तः सदा सर्वकालेषु पारंपर्यक्रमः स्मृत्यादि पारंपर्यक्रमः सर्वकालममः सर्वकल्पसाधारणः ब्रह्मकल्पव्याद्ययोः तत्काल्याः अत्रोक्तक्रमानुसारिण इति भावः ॥ १२९ ॥ कचिद्वाग्यासइत्युक्तसमासेनाह । पुंव्यव्यासेनेति । कचित्कथं तरोपुंव्यव्यासेन पुरुषव्यव्यासेन उक्तिः स्याद्भवति अस्तीत्यर्थः । तदेवोदाहरति । कृष्णेति । कृष्णादौ पदीति ॥ १३० ॥ तथा किं न स्यादित्यत आह । भवेति । तेदुर्योधनादयः बहुग्रंथवाक्येभ्यो भीमानिहता इति ज्ञायते ॥ १३० ॥

कचिन्मोहायासुराणां व्यव्यासः प्रतिलोमता ॥ उक्ता ग्रंथेषु तस्माद्वि निर्णयोयं कृतो मया ॥ १२८ ॥ एवं च वक्ष्यमाणेषु नैवाशङ्क्या विरुद्धता ॥ सर्वकल्पसम्प्रदायं पारंपर्यक्रमः सदा ॥ १२९ ॥ पुंव्यव्यासेन चोक्तिः स्यात्पुरुषाणादिषु कुत्रचित् ॥ कृष्णामाह यथा कृष्णो धनं जयशरैर्हतान् ॥ १३० ॥ शतं दुर्योधनादस्ते दर्शयिष्य इति प्रभुः ॥ भीमसेनहतास्ते तु ज्ञायंते बहुवाक्यतः ॥ १३१ ॥ विस्तारे भीमानिहताः संक्षेपेर्जुनपातिताः ॥ उच्यंते बहवश्चान्ये पुंव्यव्याससमाश्रयात् ॥ १३२ ॥ विस्तारे कृष्णानिहता बलभद्रहता इति ॥ उच्यंते च कचित्काल व्यव्यासोऽपि कचिद्भवेत् ॥ १३३ ॥ यथा सुयोधनं भीमः प्राह सत्कृष्णसन्निधौ ॥ इति वाक्येषु बहुषु ज्ञायंते निर्णयादिपि ॥ १३४ ॥ अनिर्णये तु कृष्णस्य पूर्वमुक्ता गतिस्ततः ॥ व्यव्यासास्त्वेवमाद्याश्च प्रतिलोम्यादयस्तथा ॥ १३५ ॥

निश्चयार्थं उक्तमेवार्थमाह । विस्तारइति । विस्तारे बहुग्रंथेऽप्यर्थः संक्षेपे कचिदेकतमे ग्रंथइत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्मैकः प्रमाणत्वादलोक्यव्यव्यासइत्यवगतं व्यङ्ग्यं ति निर्णयः । एवमेव अन्येव हवः पुरुषाः पुंव्यव्याससमाश्रयादुच्यंते अन्ये अर्था ॥ १३२ ॥ अन्यइत्युक्तं संक्षेपेणाह । विस्तारइति । बलभद्रहताः संक्षेपइति शेषः । इत्यादिपुरुषव्यव्यासा उच्यंत इत्यर्थः । कचिद्ग्रंथे कचिदर्थे ॥ १३३ ॥ तदेवाह । यथेति ॥ १३४ ॥ अनिर्णये ग्रंथैरुष्णस्य गतिः प्रमाणत्वात् पूर्वहासात्पूर्वमुक्ता अनिर्णये इन्द्रप्रस्थाद्वारकाप्रतिपालवधार्थं कृष्णे गते भीमोजले पतितं दुर्योधनं प्राहसदिति । कालव्यव्यासोऽस्तीति भावः । तथा एवमाद्याः पूर्वमुक्ताः गतिरित्याद्याः व्यव्यासाः तथा प्रतिलोम्यादयश्च ॥ १३५ ॥

भारताद्येषु ग्रंथेषु दृश्यते ते व्यत्यासप्रातिलोम्यादयः लक्षणग्रंथतः व्यासोक्तलक्षणग्रंथात्तथा बहुभिर्वाक्यैः प्रयातरगतसद्वाक्यैः तथा निर्णयग्रंथतः निर्णयरूपब्रह्मसूत्रपञ्च  
रात्रादि निर्णयग्रंथात् ज्ञायते व्यत्यासप्रातिलोम्यादय इति शेषः । यस्मादव्यत्यासादयः संतिनसंतीति ज्ञायत इति भावः ॥ १३६ ॥ तस्मान्निर्णयग्रंथादल्लक्षणं चाश्रित्य बहु  
वाक्यानामनुसारेण आनुकूल्येन अयमवोक्तो निर्णयः ॥ १३७ ॥ निर्णयग्रंथादीननपक्ष्यैव कृतो निर्णयो निरयप्राप्तिहेतुरित्याह । उक्तमित्यादिना । यः पुरुषः त्रिभाषासमा  
धिदर्शनगुणैर्निर्णयसृणां लक्षणां स्थितप्रज्ञस्य काभाषेति च रीतिनां व्याख्यानप्रकारविशेषाणां शतानि ॥ १३८ ॥ व्यत्यासादीनसप्तभेदानजनानां तिसपुरुषः यदीति  
शेषः । वेदभारतपुराणानां अर्थतया भाषात्रयादीनां ज्ञानं विना स्वमनीषया वदेत्तर्हि अन्यथा ज्ञानात् विपरितज्ज्ञानात् तत्तु भवं उत्पन्नघोरं निरयं यातीति कृष्णद्वैपायनेन व्यासेन उदि

दृश्यते भारताद्येषु लक्षणग्रंथतश्च ते ॥ ज्ञायते बहुभिर्वाक्यैर्निर्णयग्रंथतस्तथा ॥ १३६ ॥ तस्मादि निर्णयग्रंथा  
नाश्रित्येव च लक्षणं ॥ बहुवाक्यानुसारेण निर्णयोयं मया कृतः ॥ १३७ ॥ उक्तं लक्षणशस्त्रे च कृष्णद्वैपायनो  
दिते ॥ त्रिभाषां यो न जानाति रीतिनां शतमेव च ॥ १३८ ॥ व्यत्यासादीन् सप्तभेदान् वेदाद्यर्थं तु यो वदेत् ॥  
स याति निरयं घोरं अन्यथा ज्ञानसंभवं ॥ १३९ ॥ इत्यन्येषु च शास्त्रेषु तत्र तत्रोदितं बहु ॥ व्यत्यासः प्रातिखो  
म्यं च गोमूत्रीप्रघसस्तथा ॥ १४० ॥ उक्षणः सुधरः सप्तभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ इत्यादिलक्षणान्यत्र नोच्यं  
तेन्यप्रसंगतः ॥ १४१ ॥ अनुसारेण तेषां तु निर्णयः क्रियते मया ॥ तस्मान्निर्णयशास्त्रत्वाद्ग्राह्यमेतद्बुधैः ॥ १४२ ॥

ते लक्षणशस्त्रे उक्तं च उदितमेव ॥ १३९ ॥ इति पूर्वोक्तार्थः लक्षणशास्त्रादन्येषु शास्त्रेषु च तत्र तत्र तत्तत्प्रसंगे बहुबहुप्रकारं यथास्यात्तथा उदितं व्यासेनोदितमस्तीत्यर्थः ॥  
॥ १४० ॥ व्यत्यासादिसप्तभेदानामान्याह । व्यत्यास इत्यादिना । इत्यादीनां व्यत्यासादीनां लक्षणानि अत्र अस्मिन् ग्रंथे अन्यप्रसंगतः श्रीहर्षवतारकथानिर्णयप्रसंगात् व्य  
त्यासादीनां लक्षणकथनमन्यप्रसंगः तस्मान्नोच्यते ॥ १४१ ॥ तेषां लक्षणादिशास्त्राणां अनुसारेण आनुकूल्येन क्रियते यस्मात्तस्मात् निर्णयशास्त्रत्वादेतत् श्रीमन्महाभार  
ततत्पर्यनिर्णयाख्यं शास्त्रं बुधैः ज्ञानेच्छुभिः आश्रयं उपदेयं ॥ १४२ ॥

श्रीहरिकथामुक्ता तत्पठनादिनाहरिचरणप्राप्तिरेवफलमिति वक्तुं उपसंहरति । इतीति । अनुसूतेरनुसारेण भवपहासंसारनाशिनी पराउत्तमारात्मस्य कथादित्युक्तेरित्या  
इति उदिताइमां कथां विमुक्तः बंधः संसारबंधो यस्यस्तथा । तादृशस्तत् हरेश्चरणं चरणसमीपमुक्तिमित्यर्थः । तदुक्तं । स्वोत्पत्यग्रेषु देवानामन्येषां पादमूलतः । मुक्तिस्तु

इतीरिता रामकथा परा मया समस्तशास्त्रानुमतेर्भवापहा ॥ पठेदिमां यः शृणुयादथापि वा विमुक्तबंधश्चरणं  
हरेर्ब्रजेत् ॥ १४३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगदत्पाचार्य विरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये श्रीरामचरिते  
उत्तरकांडकथा निरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

विहिताविष्णोर्निर्दिष्टेषु यथावच्च इति ॥ १४३ ॥ यंगगाजमदग्निजान्वय पूतितस्य कृतौ सदैव नवमोऽध्यायः सतांतुष्टिदः श्रीमद्भारतभाषिनि ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पा  
दाचार्यविरचिते श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयटीकायां पदार्थदीपिकानामन्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥



श्रीगुरुभ्यो नमः ॐ श्रीमदाचार्याः भैमीतनुर्मरुतआहकथाः परस्येतिप्रतिज्ञाकृत्वा व्यदृश्यतुर्धाभगवानित्यादिना वासुदेवादिचतुर्णामवताराणांसृष्ट्यादिकथामुक्त्वा ततः स  
मशमित्यारभ्य कदाचिदीशः सकलावतारानित्येतच्छ्लोकपर्यन्तं ब्राह्मादिनानावतारकथाः निर्णयिनोक्त्वा इदानींव्यासावतारकथां वक्तुं उपोद्घातसंगतिं दर्शयति । द्वापरइत्या  
दिना । अत्रअथशब्दः कथांतराद्येतकः अष्टाविंशतिमैवैवस्वतमन्वन्तरप्रथमद्वापरापेक्षया अष्टाविंशतिमैद्वापरापेक्षया प्रमेकवर्षेण अष्टेसमाप्तप्रायेयसिति । स्वयंभवाद्याः पुनः तीरप्रतिआ  
ययुः । पूर्वचतुर्वारंव्यासावतारार्थकृतरनुत्यपेक्षया पुनरित्युक्तं । तृतीयेस्तमेचैवषोडशोपंचविंशके । अष्टाविंशत्युगे कृष्णः सत्यवत्यामजायतेति द्वितीयस्कंधतात्पर्ये ॥ १ ॥ विवधेषु दे  
वेषु कृष्णभाः श्रेष्ठाः तुष्टुवुः ॥ २ ॥ तास्तुतिं दर्शयति । नमइत्यादिना । एकथास्त्रैर्मुन्यश्रयाय समस्तानां सर्वविषयाणां विज्ञाननिविशेषज्ञानानि मरीचयद्वकिरणद्वक्तैः  
मालनेशोभते स तथा तस्मै अनादि अनादिकालसंस्थं अविज्ञानं अज्ञानं तदेव तमः तबिहंतीति तथा तस्मै अमृतः क्षयरहितः तादृश आनंदोयस्मिन्नतत्तथा तच्च तत्पदंचमोक्षस्था

ॐ द्वापरेय युगे प्राप्ते त्वष्टाविंशतिमे पुनः ॥ स्वयंभूशर्वशक्राद्या दुग्धाब्धेस्तीरमाययुः ॥ १ ॥ पयोब्धेरुत्तरं तीर  
मासाद्य विबुधर्षभाः ॥ तुष्टुवुः पुंडरीकाक्षमक्षय्यं पुरुषोत्तमं ॥ २ ॥ नमो नमोगणयुगैकधाम्ने समस्तविज्ञानमरी  
चि मालिने ॥ अनाद्यविज्ञानतमं निहंत्रे परामृतां नदपदप्रदायिने ॥ ३ ॥ स्वदत्तमालाभुविपातकोपतो दुर्वाससः शा  
पत आशु हि श्रिया ॥ शक्रे विहंति दितिजैः पराजिते पुरा वयंत्वां शरणं गतास्मः ॥ ४ ॥

नंपरेषां उत्तमानां ब्रह्मादीनां अमृतां नदं पदं प्रदातुं शीलं विधेयस्य स तथा तस्मै ॥ ३ ॥ देवाः पुंस्तुत्वास्वपरिपालनरूपां हरिर्लोकंस्तुतिप्रकारेण विज्ञापयन्नाहुरित्याह । स्वदत्ते  
त्यादिना । स्वदत्तमालेत्यत्र दुर्वाससापथिइंद्राय मालादत्ता । इन्द्रोऽयं अर्कपुष्पमालेत्युदासीनबुद्ध्या एव तत्कुंभे निधाय गच्छति सति भुवि पातितं मालां दृष्ट्वा शशापेति पौ  
शणिकी कथा न संधेया । आदायामराजाय चिक्षेपो न मत्तवन्मुनिः । गृहीत्वामराजेन स्त्रगैरावतमूर्धनि । न्यस्ताराराजकैलासशिखरे जातहवीयथा । मदांधकारितायो सौगंधा  
कृष्टेन वारणः । करेणाघ्राय चिक्षेप तां स्त्रजं धर्णातिले । ततश्चक्रो धगवा न दुर्वासामुनि स तमः इति विष्णुपुराणोक्तं कथानुसंधेया पुराभावात्तेत्यत्र सप्तम्या अलुक् स्वेन दुर्वास  
सा दत्तमालायाः भुवि पातात्समाज्जातोयः कोपः तस्मादित्यर्थः । दुर्वाससः शापतः आशु तत्क्षणेशक्रः श्रिया संपदा विहंतिने उज्जिते सति दितिजैः पराजिते सति वयंत्वां शरणं  
गताः स्मः ॥ ४ ॥



त्वदाज्ञासमुद्रमथनार्थबलिनासंधिः कार्येदेव रूपयातवाज्ञया बलिनाकर्मदेवबलिना नतुबलिनास्त्रासुरेण संदधानाः संधिकुर्वाणाः इमेदं दारकादेवाः समेताः युक्ताः संतः इत्ये  
रिति शेषः । गिरिशस्य वरात्परैस्त्वदन्यैश्चालीयतुं अशक्यं मंदरं मंदरागिरिण्युत्पत्तिः न शक्नुः शक्तानवमूः ॥ ५ ॥ मंदरः अ  
नंतो निधापित इति ग्रंथांतरविराधोपरीहर्त्राह । नित्येति । निधापितः स्थापितः सगरुडः । त्वया सह तं मंदरं अवहत् । अनंतोऽहं मंदरास्तु यदा वैवस्वतंतरे ॥ अमृतार्थमुपणी  
ढो चाक्षुषस्यांतरे मनोरिति त्वत्सांडपुराणवचनविरोधः । नित्यबलत्वे तु तोयंतं तनामगरुड इत्यनेन परिहृतः ॥ ६ ॥ पुनः गरुडे पर्वतस्थापनानंतरं परीक्षादिः स्वेषां मंदरः उद्धृतु  
शक्यो न वेति परीक्षा कुर्वादिः सुरैः असुरैः सह तस्य गरुडस्य अंसतोऽस्कांथात् उच्यते । तानसुरासुरान्व्यचूर्णयत् हे प्रभो ते सुरासु  
राः त्वदक्षयात् तत्कृपावलोकेन न पूर्ववत् पूर्ववथा दृढावयवाः तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्य गरुडस्य स्कंधगतः त्वं मंदरादीनां पाक्षिणां ईश्वरे खगस्वामिनि गरुडे निधाय सुरा

त्वदाज्ञया बलिना संदधाना वराद्विराशस्य परैश्चालयं ॥ दंडारका मंदरमेत्य बाहुभिर्न शक्नु र्बहुतमिमं समेताः ॥ ५ ॥  
तदा त्वया नित्यबलत्वे तु तोयंतं तनामगरुडस्तदंसके ॥ उत्पाद्य चैकेन करेण मंदरो निधापितस्तं स सह त्व  
या वहत् ॥ ६ ॥ पुनः परीक्षाद्विरासौ गिरिः सुरैः महासुरैरुन्नमितस्तदंसतः ॥ व्यचूर्णयतानखिलान्पुनश्च ते त्वदी  
क्षया पूर्ववदुत्थिताः प्रभो ॥ ७ ॥ पुनश्च वामेन करेण वीश्वरे निधाय तं स्कंधगतस्त्वमस्य ॥ अगाः पयोर्बिंध स  
हितः सुरासुरैर्मथना च तेनाब्धिमथाप्यमथनाः ॥ ८ ॥ कृतश्च कद्वास्तनयोत्र वासुकिर्नैत्रं त्वया कश्यपजः स ना  
गराट् ॥ ममंथुरब्धिं सहितास्त्वया सुराः महासुरा दिव्यपयोधृताधिकं ॥ ९ ॥ नैच्छंत पुच्छं दिति जा अमंगलं त  
दित्यथाग्रं जगद्गुर्विषोल्बणं ॥ श्रान्तास्तु तेतो विबुधास्तु पुच्छं त्वया समेता जगद्गुस्त्वदाश्रयाः ॥ १० ॥

सुरैः इत्युभयत्र संबध्यते । पयोर्बिंध अगाः प्रातवानसि मथनामथानरूपेणेत्यर्थः । तेन मंदरेण अब्धिमपि अमथनाः मथितवानसि ॥ ८ ॥ अत्र समुद्रमथने कश्यपः कूर्वाजितः  
कद्रुवाः कद्रूनामीकश्यपमार्गान्तस्यास्तनयः पुत्रः नागेषु राजते असौ तथा । अष्टकुलसर्पेऽष्टेषु अयमप्येकतमः सर्पः श्रेष्ठः नाम्ना वासुकिरिति प्रसिद्धः । नेत्रं परिवर्तकरः पुनः कृतः  
असुरैः सहिताः महासुराः त्वया सहिताः संतः दिव्ये निर्विकारे पयोधृते क्षीराज्येताभ्यां अधिकः श्रेष्ठः तं अब्धिं ममंथुः । नेत्रं वन्न विषेऽभ्यां नेत्रं चक्षुः रुदाहतं । परिवर्तगुणेनेत्रो नेत्रः क  
स्तुरिका मृग इत्यभिधानं ॥ ९ ॥ दिति जाः तत्पुच्छं अमंगलनीचां गमिति पुच्छं संपुच्छं नैच्छंतगृहीतुमिति शेषः । उत्तमांगयोः कोऽथ शब्दः विषेण उल्बणं कर्तुं अविषयमित्यर्थः ।  
अग्रं मुखं जगद्गुह्यैः देवैः तु अतिशयेन श्रान्ताः अथ पुच्छग्रहणानंतरं त्वया समेताः त्वदाश्रया इत्यनेन स्वानिष्ठपरिहारः सूचितः ॥ १० ॥

अथपुच्छमुलग्रहणानंतरं सुकांचनः उत्तमसुवर्णात्मासगिरिः अतिभारवृकांचनात्मकत्वात् भरिभारोगिरिरितिभावः । कच्छपात्माक्रमस्वरूपोभूत्वेतिशेषः । तंमंदरंअभरः धृतवानसि ॥ ११ ॥ उपरिपर्वतोपरिअधःपर्वताधः आत्मनीतिजातवेकवचनं । अस्मास्वित्यर्थः । नेत्रगोत्रयोः परित्वर्तपार्श्ववर्तयोः परेण अविशताप्रविशतात्वयासम्यक् क्षुधिताबलेनाभिवृद्धाः मदेनउत्कटाः उत्कृष्टाः सुरासुराः तरसावगेन क्षोभितंसंजातक्षोभनक्राणां जलचराणां चक्रंसमहोत्थस्मिन्सतथा । तंअब्ध्यममंथुः । ग्गोत्रनामान्वयेगोत्रश्रृंघरणीधरः इत्यनेकार्थव्यनिपदमजर्याम् ॥ १२ ॥ तेषुदेवासुरेषु उरुक्रमः उत्कृष्टपराक्रमः अतएवमुदासंतोषेणइतः युक्तोहियस्मान्तरमास्त्वमेकः सुधैवरसः अमृतमेवरसः तस्याप्यैदेवानामामृतप्राप्त्यर्थमितिभावः । अमध्याः असतीतिग्रासिजगन्नाशकरमित्यर्थः । अधान्दधार ॥ १३ ॥ तद्विषंकलेः स्वरूपंस्वयमेवकलिः विषरूपेणोत्पन्नइत्य

अथातिभारादविशत्सुकांचनो गिरिः स पातालमथ त्वमेव ॥ तं कच्छपात्मा त्वभरः स्वपृष्ठे ह्यनन्यधार्यं पुरुलीलयै व ॥ ११ ॥ उपर्यधश्चात्मनि नेत्रगोत्रयोस्त्वया परेणाविशता समेधिताः ॥ ममंथुरब्धिव तरसा मदोत्कटाः सुरासुराः क्षोभितनक्रचक्रम् ॥ १२ ॥ श्रान्तिषु तेष्वेक उरुक्रमस्त्वं सुधारसाप्यै मुदितो ह्यमध्याः ॥ तदा जगद्ग्रासि विषं समुत्थितं त्वदाज्ञया वायुरधाकरे निजे ॥ १३ ॥ कलेः स्वरूपं तदतीव दुःसहं वराद्विधातुः सकलैश्च दुःस्पृशं ॥ करे विमथ्यास्तबलं विधाय ददौ स किंचिद्विरिषाय वायुः ॥ १४ ॥ स तत्पिबन् कंठगतेन तेन निपातितो मूर्छित आशु रुद्रः ॥ हरेः करस्पर्शबलात्स संज्ञामवाप नीलोस्य गलस्तदासीत् ॥ १५ ॥ अथ त्वदाज्ञां पुरतोनिधाय निधाय पात्रे तपनीयरूपे ॥ स्वयं त्वनिर्मथ्य बलोपपन्नं पपौ स वायुस्तदुतास्य जीर्णम् ॥ १६ ॥

र्थः । अतएवविधातुर्वरात्कलिनालब्धवरबलात् तद्विषंअतीवदुःसहोत्तुमशक्यंदुःस्पृशंसंस्पृष्टुमशक्यतंदित्युभयत्रानुषंगः । सवायुःस्वकरेविमथ्यमदयित्वा अस्तबलंगत सारविषं ॥ १४ ॥ तद्विषंपिबतीतिपिबन् रुद्रः कंठगतेनकंठेविद्यमानेनविषेणअल्पत्वात् कंठेलग्रंस्मृतत्रैवस्थितंदरंनप्राप्तमितिभावः । तेनविषेणनिपातितःसन्आशु मूर्छितोवभूवेतिशेषः । पिबदितिवापाठः । छंदसत्वाच्चुमाभावः । सरुद्रःतदाविषपानकाले अस्यरुद्रस्यगलःकंठःनीलवर्णःअतएवनीलकंठनामेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पुर तोनिधायपुरस्कृत्यतपनीयरूपेसुवर्णात्मकेपात्रेभाजनेनिधाय कारस्थविषमितिशेषः । 'स्वर्णसुवर्णकनकंहिरण्यहेमहाटकं । तपनीयंशातकुंभमि'त्यमरः । स्वयंअनिर्मथ्य अमर्दयित्वा । बलोपपन्नंसारयुक्तंद्विषंपपौ । उत्तपानानंतरं अस्यवायोःजीर्णंअभूदितिशेषः ॥ १६ ॥

अत्यल्पमित्यनेन अल्पमपि निर्वायमित्यर्थः । तादृशविषयानां शीर्ष्णिशिरसि शूलव्यथा । रुद्रः वायुदत्तनिर्वायल्पविषमिपूजनपणित्याह । अस्यति । अस्य रुद्रस्य करावशिष्टं उच्यते गलितं कलिः कल्यात्मकविषसंजगत्सु पूर्णव्याप्तं अभूत् । अत्यल्पेत्यादिना विषसामर्थ्यमुक्त्वा वायुसामर्थ्यदर्शयति । पूर्णमिति । पूर्णअशेषं विषपीत्वा पीतं वायुनेति शेषः । वायो विकारो न बभूव । यद्वा पूर्णपीत्वा वर्तमानस्य वायोः विषविकारो न बभूव ॥ १७ ॥ सर्वजगत्सु विषात्मकस्य कलेः पूर्णत्वं स्पष्टयति । कलेः शरीरात्कलिरूपान् विषात्स्वापदादृक्कव्याघ्रादयः यातुधानाः शक्षसाः अथाविषे त्यनन्तरं सुरामयं तां सुरां ॥ १८ ॥ उच्चैः श्रवणं इति नाम प्रसिद्धः तुरंगमः इन्द्रस्य अश्वः ऐरावत नामधेयः करीरगजः अन्ये ऐरावतादन्ये दिक्पालानगजाः वरुणस्य अस्त्रासां उर्वश्वायाम्सरः खणिगांसहस्रं बहिरित्यर्थः अभूदिति शेषः ॥ १९ ॥ दिवौकसां देवानां पारिजाताख्यनारुः वृक्षः साक्षात्सुरभिः मुख्यकामधेनुः नन्दिन्या दिव्या वृत्त्यर्थसाक्षादित्युक्तं । निशायाः रात्र्याः इंशश्चन्द्रः लोकेषु सारं श्रेष्ठ । सारो बले स्थिरां शोचन्या इत्युक्त्वा विवेचयति ।

अत्यल्पपानाच्च बभूव शूला शिवस्य शीर्ष्णस्य करावशिष्टं ॥ अभूत्कलिः सर्वजगत्सु पूर्णं पीत्वा विकारो न बभूव वायोः ॥ १७ ॥ कलेः शरीरादभवन्कुनागाः सवृश्चिकाः श्वापदायानुधानाः ॥ अथ त्वया बभूव तु विमथ्यमाने सुराभ वत्तामसुरा अपावुः ॥ १८ ॥ उच्चैः श्रवा नाम तुरंगमो भूत्करी तथैरावतनामधेयः ॥ अन्ये च दिक्पालगजा बभूवर्वरं तथैवाप्सरसां सहस्रं ॥ १९ ॥ तथायुधान्याभरणानि चैव दिवौकसां पारिजातस्तूरुश्च ॥ तथैव साक्षात्सुरभिर्निशेशो बभूव तत्कौस्तुभं लोकसारं ॥ २० ॥ अथैदिरा यद्यपि नित्यदेहा बभूव तत्रापरया स्वतन्वा । ततो भवान् दक्षिणबाहुना सुधां कर्मदलं कलशं चापरेण ॥ २१ ॥ प्रगृह्य तस्मान्निर्गात्समुद्राद्वन्वन्तरि नाम हरिन्मणिद्वयितः ॥ ततो भवद्वस्त गतं दितेः सुताः सुधाभरं कलशं चोपजह्नुः ॥ मुक्तं त्वया शक्तिमतापि दैत्यान्मत्यच्युतान्कारयितुं वधाय ॥ २२ ॥

वित्यमः । तत्सिद्धिकौस्तुभकौस्तुभमणिः बभूव नित्यसर्वानुषंगः ॥ २० ॥ यद्यपि द्वादिनित्यदेहा नश्वरहितस्वरूपा तथापि अपरया स्वतन्वा द्वितीयरूपेण तत्र क्षारब्धौ आविर्भवत्यर्थः । ततः हरिन्मणिः इन्द्रनीलमणिः तस्य युतिरिव द्युतिर्यस्य स तथा धन्वन्तरि नाम धन्वन्तरि स्वरूपेण प्रसिद्धो भवान् अपरेण सव्यबाहुना तस्मात्समुद्राद्विर्गात् । आ विर्भवत्यर्थः ॥ २१ ॥ सुधाभरं अमृतपूर्णं शक्तिरस्यास्तोति शक्तिमान् तेन त्वया धन्वन्तरिणा 'तेषां सत्याच्चा लनार्थहरिधन्वन्तरि विभुः । समर्थोऽप्यसुराणां तु स्वहस्तादमुच्च सुधामि'ति ब्रह्मांडे ॥ मुक्तं कलशमुपजह्नु रित्यन्वयः । किं कर्तुं दैत्यान्वया यवधं कर्तुं मित्यर्थः । सत्यच्युतान् स्वोक्तवाक्योज्झितान् कारयितुं पूर्वमथ न काले यथायोग्यतया मथ न जंस्वीकृतं व्यमित्युक्तं तदर्थं दैत्यैः स्वयोग्यामुरालब्धा अयोग्यामुरात्परहणान् सत्यच्युतान् कारयितुमिति भावः ॥ २२ ॥

ततः भवान् स्वस्वतः क्षण इत्यर्थः । अनुपमं । अतद्वरं उत्तमं लक्ष्मीस्वरूपं पादुतममित्यर्थः । वपुः स्वरूपं बभूव नारायणी स्वरूपवान् भूवति भावः । अत्यन्ताभेदेन सामानाधिकरण्यं कथं भूतवपुः प्रमदायाः गोषितः आत्मा देहो बस्यत तथा । श्यामं यो बभूव यो बने' त्यभिधानं । हृद्यष्टवर्षवर्णालवर्णवा नितंबे जघने अर्पितास्था पितारत्मानां मेखलाकांचियेत तथा । जाननदस्य आभेय आभादीनिर्यस्यत तद्वर्णयितव्यं तदा द्विर्नोति तथा । तद्वरः सुसमीचीनमध्यमः कटिप्रदेशो यस्य तत्तथा । 'मध्यमः स्यात्सरे मध्ये कटिदेशे च मध्यज' इति विश्वः ॥ २६ ॥ बृहद्विस्तीर्णः नितंबो लोकादिपश्चात्तभागः यस्य तत्तथा । कलशेनोपमौ सदृशौ चो यस्य तत्तथा । सत्पुंडरीकवत्कमलवत् आयते विस्तीर्णे नैवेयस्य तत्तथा । उज्ज्वलं दीप्यमानं स मस्तेषु वरतुषु सारं श्रेष्ठं परिपूर्णाः सद्गुणाः यस्य तत्तथा । सुरार्यो दैत्यास्तद्वपुर्दृष्टुं समुहुः सान्यकमोहिताव

ततो भवाननुपममुत्तमं वपुर्बभूव दिव्यप्रमदात्मकं त्वरन् ॥ श्यामं नितंबार्पितरत्नमेखलं जाननदाभां वरभृत्सुमध्यमं ॥ २३ ॥ बृहन्नितंबं कलशोपमस्तनं सत्पुंडरीकायतनेन त्रमुज्ज्वलं ॥ समस्तसारं परिपूर्णं सद्गुणं दृष्ट्वैव तत्संममुहुः सुरारयः ॥ २४ ॥ परस्परं ते मृतहेतुतोखिलाः विरुध्यमानाः प्रददुःस्म ते करे ॥ समं सुधायाः कलशं विभज्य निपाययास्मानिति वंचितास्त्वया ॥ २५ ॥ धमच्छल पापजनेषु धर्म इति त्वया ज्ञापयितुं तदोक्तं ॥ यद्यत्कृतं मे भवतां यदीह संवाद एवोद्विभजे सुधामिमां ॥ २६ ॥ यथेष्टतोहं विभजामि सर्वथा न विश्वसध्वं मयि केनचित्कचित् ॥ इति प्रहस्याभिहितं निशम्य स्त्रीभावमुग्धास्तु तथेति ते वदन् ॥ २७ ॥

भूवुः ॥ २४ ॥ ते असुराः समं यथा भवति तथा विभज्य विभागं कृत्वा अमृतमिति शेषः । अस्मान्निपाययौति सुधायाः अमृतस्य कलशं ते करे प्रददुःस्म तया वंचिता दैत्या इति शेषः ॥ २४ ॥ त्वया पापजनेषु धर्मच्छलं धर्माभासः धर्मं इति सांज्ञापयितुं तदा तस्मिन् समये स्वयात्तुक्तं किमिति । इह अमृतविभागविषये मे मया यद्यत्कृतं यो यो मम व्यपारः तस्मिन् यो यो धर्माकां यदीह संवाद इत्येव तत्तर्हि इमां सुधां लब्ध्वा विभजामि ॥ २६ ॥ अहं यथेष्टतः रेवच्छानुसारं विभजामि ययमपि केनचित्प्रकारेण क्वचित्कदापि सर्वथा सर्वप्रकारेण न विश्वसध्वं विभज्यां संवाद इत्यभिहितं उक्तं निशम्य श्रुत्वा स्त्रीभावेन स्त्रीविलासेन मुग्धा मोहिताः संतः प्रहस्य तथेति तथा स्त्रियवदन् ॥ २७ ॥

ततःसुराश्च असुराश्च तथानन्यकसंस्थाप्य तवातिरूपेण सुरूपातिशयेन उच्चालितान् च वलीकृतान् सुरेताग्रद्वेद्यान् दृश्यवोचस्वामिति शेषः । किमिति । भवता दर्शनेन ब्रह्म  
क्षयप्रतीक्ष्य यद्वा दर्शने जाते चक्षुषी प्रतिक्षीयति इक्ष्वेत्युपसर्गविभक्तिसंस्वरप्रतिरूपकाश्रिते अत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा निहितप्रतिरूपकाश्रित्वत्वं ल्यबन्तप्रतिरूपकम  
व्ययं द्रष्टव्यं । यद्वा ईक्षित्वा इति विग्रहः स्वरप्रतिरूपकेणाव्ययेन कर्तृकरणकृता बहुलमिति बहुलवचनारसमासः लज्जितास्मि अतएव दृशः नेत्राणि मिलयत निमीलयतेति सं  
बंधः ॥ २८ ॥ असुषुनिमीलितानि अक्षीणी यैस्ते तथा तेषु सत्सु । न्यकृतः छेदितवानसि ॥ २९ ॥ न न्वयोग्यस्य सुधाप्राप्तिः कथमिष्यत आह । तेनेति । तेन राहुणा भूयः  
महत् । भूयः पुनः पुनः ख्यातं प्रभूतार्थेन गयमिति विवक्ष्यः । तपःप्रतप्य स्वयं भूयः विरिंचाद्वरः अमृतप्राप्तिरूपो वरः । आरितः प्राप्तो येन कारणेन तेन भवान् सराहोः करं वेदुं  
दुर्मात्रं सुधां प्राप्स्य निक्षिप्य राहोः शिरः जहार चिच्छेद ॥ ३० ॥ तस्य राहोः सुरैः समाविष्टं प्रविष्टशिरः ग्रहतांगङ्गातिशयसतीति ग्रहः तस्य भावः ग्रहतां चंद्रसूर्यग्रहत्वमवाप । तदु

ततश्च संस्थाप्य पृथक् सुरासुरांस्तवातिरूपोच्चालितान् सुरेतरान् ॥ सर्वान् भवदर्शन ईक्ष्य लज्जितास्म्यहं दृशो  
मीलयतेत्यवोचः ॥ २८ ॥ निमीलितक्षेपवसरेषु देवतान्यपाययः साध्वमृतं ततः पुमान् ॥ क्षणेन भूत्वा पिवतः  
सुधां शिरो राहोर्न्यकृतश्च सुदर्शनेन ॥ २९ ॥ तेनामृतार्थं हि सहस्रजन्मसु प्रतप्य भूयस्तप आरितो वरः ॥ स्व  
यं भुवस्तेन भवान् करेस्य विंदुं सुधां प्राप्स्य शिरो जहार ॥ ३० ॥ शिरस्तु तस्य ग्रहतामवाप सुरैः समाविष्टम  
थो सबाहुः ॥ क्षिप्तः कबंधोस्य शुभोदसागरे त्वया स्थितोद्यापि हि तत्र सामृतः ॥ ३१ ॥ अथासुराः प्रत्यपत  
न्नुदायुधाः समस्तशस्ते च हतास्त्वया रणे ॥ कलिस्तु स ब्रह्मवरादेजो ऋते भवंतं पुरुषेषु संस्थितः ॥ ३२ ॥

क्तं आदिपर्वणि । 'ततो वै विनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै । शाश्वतं श्रद्धां सूर्याभ्यां प्रसत्ययापि चैव तां वि'ति । अथोत्पत्त्याशुभं उक्तं संस्वादित्यर्थः । उदकं यस्मिन् स तैत्था स चासौ सागर  
श्च तस्मिन् स्रग्वादकसमुद्र इति यावत् । सबाहुः अस्याहोः कबंधोः अशिरः कायः क्षिप्तः प्रसितो भूदित्यर्थः । 'कबंधो बन्धो क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवामि'त्यमरः । सामृतः अमृतेन सह  
तः कबंधो हि यस्मात् स मादद्यापि तत्र स्वादूकसागरे स्थितः पर्वत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ उदायुधाः ऊर्ध्वकृता युधाः असुराः प्रत्यपतन् अभिजमुः सकलिः अभूत् । कलिः सर्वजगत्सु  
इत्युक्तो विषरूपो यः कलिः स इत्यर्थः । भवंतं त्वां कतो विना पुरुषं दृष्ट्वा दिव्यं स्थितः प्रविष्टो भूदित्यर्थः । ब्रह्मवरादित्यनेन ब्रह्माणमप्युत इत्यवगतं व्यं । तु शब्दस्तुदमेव वि  
शेषार्थं सूचयति ॥ ३२ ॥

॥

॥

॥

॥



अलक्ष्मीःदारिद्र्यदोषाभिमानिनीनाम्नाप्यलक्ष्मीःनस्यकडेःअर्धदेशाअर्गीक्षीत्यर्थः । सर्वशःसर्वदोषगणाःकामादोषाभिमानितःतस्यकलेःपुत्रकाः धातात्वकंठगंको  
स्तुभंब्रह्मणाअभिमन्यमानमासेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तत्रक्षीराब्धौजाताअन्येपद्राःसुरेपुपयथाविभागपूर्वाविभागमनतिक्रम्यइत्यर्थः । तथातदनुसोरणत्वयादत्ताःइत्थंअनेनप्र  
कारेण मोक्षस्यनिदर्शनाय येषाममृतदन्तंतेषामोक्षइतिदर्शनार्थसुरेपुदन्तंसुराणामोक्षःनियतंश्रवं यथास्यात्तथाभवेत् हियस्मानस्मात् अमृतदन्ताभितिसंबंधः ॥ ३४ ॥ स  
मोक्षःअसुराणांकथंचनकेनाप्युपायेननस्यादेवतस्मादमृतनंदन्नामितिभावः । ननु मोक्षप्राप्तिसाधनकर्मणिप्रयत्नवतोसुरस्य मोक्षःस्यादित्यतआह । उत्साहेति । उत्साहे  
नमोक्षप्राप्तिकर्मणिउद्योगेनयुक्तस्यासुरस्यतत्कर्मप्रतीपंमोक्षप्राप्तिविरोधिभवेदितिहिप्रसिद्धिः । तांप्रासिद्धिदृष्टान्तेनदर्शयति । राहोरमृतार्थकृततपःदुःखरूपंय

तस्यार्धेदेहा समभूदलक्ष्मीस्तत्पुत्रका दोषगणाश्च सर्वशः ॥ अथेदिरा वक्षसि ते समास्थिता त्वकंठगं कौस्तुभ  
मास धाता ॥ ३३ ॥ यथाविभागं च सुरेषु दत्तास्त्वया तथान्येपि हि तत्र जाताः ॥ इत्थं त्वया साध्वमृतं सुरेषु  
दत्तं हि मोक्षस्व निदर्शनाय ॥ ३४ ॥ भवेद्वि मोक्षो नियतं सुराणां नैवासुराणां स कथंचन स्यात् ॥ उत्साहयु  
क्तस्य च तत्प्रतीपं भवेद्वि राहोरिव दुःखरूपं ॥ ३५ ॥ कलिः स्वयं ब्रह्मवरादिदानो विबाधतेस्मांस्सकलाः प्रजाश्च ॥  
अज्ञानमिथ्यामतिरूपतोसौ प्रविश्य सज्ज्ञानविरुद्धरूपः ॥ ३६ ॥ त्वदाज्ञया तस्य वरोब्जजेन दत्तः स आविश्य  
शिवं चकार ॥ कदागमांस्तस्य कुर्युक्तिबाधां न हि त्वदन्यश्चरितुं समर्थः ॥ ३७ ॥ वेदाश्च सर्वे सह शान्त्रिसंध्या  
उत्सादितास्तेन न संति तेद्य ॥ तत्साधु भूमाववतीय वेदानुद्धृत्य शान्त्राणि कुरुष्व सम्यक् ॥ ३८ ॥ अदृश्यमज्ञेय  
मतर्क्यरूपं कलिं निलीनं हृदयेखिलस्य ॥ सच्छान्त्रशस्त्रेण निहत्य शीघ्रं पदं निजं देहि महाजनस्य ॥ ३९ ॥

यातेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ असावयंकलिःसोयंकलिरित्यर्थः । अज्ञानंअभावरूपज्ञानं । मिथ्यामतिविपरीतज्ञानमित्युभयरूपः ॥ ३६ ॥ कदागमात्प्रकृतितागमाज्जलस्यक  
लेःकुर्युक्तीर्नवाधादूषणंचरितुं कर्तुं ॥ ३७ ॥ तेनकलिनतेवेदायाःनसति कदागमैःकृत्वासम्यक्ज्ञानजनकानभवंतीत्यर्थः । ययस्मात्तत्तस्मात् साधुभूमौपुण्यहेतुकर्मभु  
विअवतीर्यअवतारंरुत्वा । सम्यक्शान्त्राणिनिर्णयरूपब्रह्मसूत्रादिशास्त्राणि ॥ ३८ ॥ अदृश्यदृश्यगोचरंअतएवअज्ञेयंकृत्वाप्यस्तिज्ञातुमशक्यंअतर्क्यरूपंयस्यसत  
था अनुमानेनएतादृशरूपस्यानितितर्कितुमशक्यमित्यर्थः । अखिलस्यजगतःहृदयेमनसिमिलीनंगोप्यतयासंतं महाजनस्यभक्तजनस्य ॥ ३९ ॥

अखिलशक्तिपूर्णो हियस्मात्तस्मात् निहिताभवंतं ऋतेनहि तमोनिहत्यै अज्ञाननाशाय निजबोधः स्वरूपज्ञानविग्रहो देहो यस्य स तथात् ॥ ४० ॥ तैः देवैः धर्मज्ञानां क्षयरहि तानंदादिगुणानां भूराश्रयः मुक्ताश्रयोवा विशुद्धं अज्ञानलेराहितं विज्ञानेन विशेषज्ञानेन धनं पूर्णस्वरूपं यस्य स तथा । यद्वा विशुद्धोतिविज्ञानविशेषणं आद्यतरोहितत्वं च तस्यार्थः इत्यादिभिः प्रादुर्बभूव प्रकटो भूत् ॥ ४१ ॥ यथास्तं भेदं प्रादुर्भावः तथा इत्यादि किमिदं तत् आह । वसिष्ठेति । कमलोद्भवात्मजः ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठनामा अस्य वसिष्ठस्य सुतः शक्तिशक्तिनामा तस्य शक्तिनामः तनयः पुत्रः पराशरः स पराशरः हरिरपि हरिरेव मम सुतः स्यादिति तपोचरवृद्धिः तत्तदभेदं ददौ ॥ ४२ ॥ उवाच चैनमिति श्लोकचतुष्टयस्य संबन्धः । सुतोषितः पराशरेण तपसा संतोषं प्रापितः संतुष्टः इति यावत् । भगवान् पुनरुपराशरं उवाच किमिति । मदीयस्य मङ्गलस्य वसोः सुराजस्य शोभनापुण्यकर्मवती या सुता

ऋते भवंतं न हि तं निहन्ता त्वमेक एवाखिलशक्तिपूर्णः ॥ ततो भवंतं शरणं गता वयं तमो निहत्यै निजबोधविग्रहं ॥ ४० ॥ इतीरितस्तरैर्भयं प्रदाय सुरेश्वराणां परमो प्रमेयः ॥ प्रादुर्बभूवामुत्तरिलयां विशुद्धविज्ञानधनस्वरूपः ॥ ४१ ॥ वसिष्ठनामा कमलोद्भवात्मजः सुतोस्य शक्तिस्तनयः पराशरः ॥ तस्योत्तमं सोपि तपोचरवृद्धिः सुतो मम स्यादिति तद्वरिददौ ॥ ४२ ॥ उवाच चैनं भगवान् सुतोषितो वसोर्मदीयस्य सुतास्ति शोभना ॥ वने मृगार्थं चरतोस्य वीर्यं पपात भार्या मनसा गतस्य ॥ ४३ ॥ तच्छयेन हस्ते प्रददौ स तस्यै दातुं तदन्येन तु युध्यतो पतत् ॥ जग्रास तन्मत्स्यवधूयं मस्वसुर्जलस्थमेनां जगृहुस्म दाशाः ॥ ४४ ॥ तद्भर्तुभून्मिथुनं स्वराज्ञे न्यवेदयन्मोपि वसोः समर्पयत् ॥ पुत्रं समादाय सुतां स तस्मै ददौ सुतो भूदथ मत्स्यराजः ॥ ४५ ॥ कन्या तु सा दाशराजस्य सद्मन्यवर्धतातीव सुरूपयुक्ता ॥ नाम्ना तु सा सत्यवतीति तस्यां तवात्मजो हं भवितास्म्यजोपि ॥ ४६ ॥

अस्ति अतीव अत्यंतं सुरूपेण सुंदररूपेण युक्ता कन्या कैनापि पाणिग्रहणं कर्महितासादानानां विकारज्ञाः दाशानां यकस्येत्यर्थः । सद्मनि गृहे अवधत्तवृद्धे । सा वसुसुता नाम्ना सत्यवतीति प्रसिद्धा अहं अजोपि जन्मराहितोपि तस्यां सत्यवत्यां तवात्मजो भवितास्मि भविष्यामीति योजना । ननु वसुसुता दाशगृहे किमर्थं अवधतेत्यतस्तदुत्पत्तिपूर्वकं कथा माहावृत्तेति । वने मृगार्थं मृगं हननार्थं चरतो भ्रमतः अस्य वसोः वीर्यं तेः पतत्स्कादितं कथं भूतस्य भार्या मनसा गतस्य प्राप्तरस्य सराजा तस्य भार्या यैतद्वीर्यं दातुं श्येनस्य पक्षि विशेषस्य हस्ते प्रददौ अन्येन श्येनेन युध्यतः युद्धं कुर्वतः सुराजस्य श्येनात् तद्वीर्यं अपततयमुना जल्लेइति शेषः । मत्स्यवधूः मीनस्त्रीयमवसुयमुनायाः जलस्थतद्वीर्यं जग्रास

एनमिस्स्यवधूदशाःजगृहुः तस्याःमत्स्यवध्वाःगर्भतैःमिथुनकन्यापुत्रात्मकंयुग्मंअभूत् । स्वराज्ञेस्वस्वामिनेदाशायन्यवेदनस्मर्पयामासुः दाशाःमिथुनमितिशेषः । सोपिदाशनायकःवसोःसमर्पयत् । सबसुःस्वयंपुत्रंसमादायसुतांतस्मैदाशनायकायददौ । सुतःवसुसुतःमत्स्याख्यराजाअभूदितिचतुःश्लोकान्वयः ॥४३॥४४॥४५॥४६॥  
मुनिःसमुद्रगोसमुद्रगामिनीं मर्तुडःसूर्यःतस्यसुतायमुनांउत्तारयतीउडुपेनजननपरकूलंप्रापयतीतांसत्यवतीःजगामरमयामासेत्यर्थः । अथरमणानंतरं तत्रतस्यविशुद्धचिता सज्जानेनघनःपूर्णइत्यर्थः ॥४७॥ ननु पराशराःतस्यवत्याप्रादुर्बभूवोतिक्रिमर्थमुक्तं लोकवत्शुक्ररक्तसंबंधादुत्पन्नइति किंनस्यादित्यतआह । विदोषेनिर्दुष्टविज्ञान मुखेएकैकैवलरूपंयस्यसतथा । अजोपिजन्मरहितोपिजनानयोग्यजानामोहयितुं मयैवपुंसःपुरुषाद्योषित्सुखीषुअजनीवउत्पन्नइवइत्यते हियस्मात्तस्मात् वलादयःबल ज्ञानानंदादयोगुणाःविग्रहोदेहोयस्यसतथा एतादृशोहरिःक्वापिकरिस्मिंश्चिद्व्यवतारइत्यर्थः । नजायते ॥४८॥ उक्तार्थदृष्टान्तपूर्वकमाह । यथेति । तथानसिंहरूपवत्विभुः

इतीरितश्चक्रधरेण तां मुनिर्जगाम मर्तुडमुतां समुद्रगां ॥ उत्तारयतीमथ तत्र विष्णाः प्रादुर्बभूवाशु विशुद्धचिदघनः ॥ ४७ ॥ विदोषविज्ञानमुखैकरूपोप्यजो जनान्मोहयितुं मयैव ॥ योषित्सु पुंसो ह्यजनीव दृश्यते न जायते क्वापि बलादिविग्रहः ॥ ४८ ॥ यथा नृसिंहाकृतिराविरासीत्स्तंभात्तथा नित्यतनूवतो विभुः ॥ आविर्भवेद्योषिति नो म लोत्थस्तथापि मोहाय निदर्शयेत्तथा ॥ ४९ ॥ स्त्रीपुं प्रसंगात्परतो यतो हरिः प्रादुर्भवत्येष विमोहयन् जनं ॥ अ तो मलोत्थोयमिति स्म मन्यते जनो शुभः पूर्णगुणैकविग्रहं ॥ ५० ॥ द्वीपे भगिन्याश्च यमस्य विश्वकृत्प्रकाशते ज्ञानमरीचिमंडलः ॥ प्रभासयन्ब्रह्मब्रह्मस्तथातः सहस्रलक्षामितभानुदीधितिः ॥ ५१ ॥

सर्वत्रव्यापकोहरिःनित्याअधिनाशीतनुःस्वरूपंयस्यसतथा । नित्यतनोर्भावःनित्यतनूत्वं । तद्धतोःयोषितिस्त्रियामाविर्भवत् मलोत्थो नो शुक्रशोणिताख्यमलदुत्पन्नोनेत्यर्थः । यद्यपितथापितथामलोत्थवत् ॥ ४९ ॥ मोहकारणंदर्शयति । स्त्रीति । स्त्रियःपुंसइतिउभयोःप्रसंगाःसंबंधात् परतःसंबंधोत्तरकालेयतःकारणादेवोहरिः अतःकारणादयंह रिः मलोत्थइतिअशुभोजनःपापजनःमन्यतेस्मजानाति ॥ ५० ॥ प्रादुर्भावस्यलक्षयनपूर्वकंहरजननाभावद्योतेकदृष्टान्तंदर्शयति । द्वीपइत्यादिना । विश्वकृत्सर्वजगज्जनकइत्यर्थः । ज्ञानानिमरिचयइवतेषांमंडलंमहोयस्यसतथा । अंतःअंडांतःप्रभासयन्प्रकाशयन् । सहस्रलक्षामिताश्वतेभानवश्चतथा तेषांदीधिति रिवदीधितिर्दीप्तिर्येतिसतथा । यमस्यभगिन्याःद्वीपेजलादृतप्रदेशेप्रकाशतेसहस्रलक्षामितेति । नीचमध्योत्तमाविकारियोग्यतामपेक्ष्योक्तमिस्रगतव्यं ॥ ५१ ॥

अवतीर्णस्यहरेः स्वरूपं सामर्थ्यं च वर्णयति । अगणयेत्यादिना । अगण्याः दिव्याः लोकाविलक्षणाः उरवः उत्तमाः ये गुणास्तेऽअणवद्वर्णावप्रभक्त्वस्माज्जगदिति प्रभुः समर्थो वा । जगतां ईश्वराणां ब्रह्मादीनां ईश्वरः स्वामी समस्तदोषेभ्यः अतिविदूरः विग्रहो यस्य स तथा ॥ ५२ ॥ शुभ्रमरकतवर्णशुद्धैर्द्रनीलरत्नवर्णो यस्य स तथा । पादाब्जे च नेत्रे च अधः अधोऽष्टश्रकरो च नखानि च रसनायाः जिह्वायाः स ज्ञारसनाजिह्वेत्यमरः अग्रं च रक्ता निपादाज्जादिति यस्य स तथा । चक्रं च शंखश्च अब्जं पद्मं च तद्वत् रेखा यस्य स तथा । हस्तपादेषु च क्रादिवद्वेद्याः संतीति भावः । ब्राह्मणेकश्रेयसि च रराः । रवेः श्रेष्ठक्रियाः तद्वद्गौरं यद्वा रविकरदुत्तमगौरवर्णं ऐरणं संबधिचर्मवसानः दधानः । ‘ऐरणः कुरंगो हरिण’ इति हलायधुः ॥ तदिदं विबुधवत् अमलजटाभिः संदीप्ता च्छाशिखायस्मिन्मूर्ध्नि स तथा तं मूर्धनं दधानः मूर्ध्नि परिवर्तमानाभिः जटाभिः

अगण्यदिव्योरुगुणार्णवः प्रभुः समस्तविद्याधिपतिर्जगद्गुरुः ॥ अनंतशक्तिर्जगदीश्वरेश्वरः समस्तदोषातिविदूरविग्रहः ॥ ५२ ॥ शुभ्रमरकतवर्णो रक्तपादाब्जनेत्राधरकरनखरसनाग्रशंखाब्जरेखः ॥ रविकरवर्गौरं चर्मचैर्णवसानस्तदिदमलजटासंदीप्तचूडं दधानः ॥ ५३ ॥ विस्तीर्णवक्षाः कमलायताक्षो बृहद्भुजः कंबुसमानकंठः ॥ समस्तेवेदान्मुखतः समद्विरन्नंतचंद्राधिककांतिसन्मुखः ॥ ५४ ॥ प्रबोधमुद्राभयदोर्द्वयान्वितो यज्ञोपवीताजिनमेखलाह्रस्वम् ॥ दृशा महाज्ञानभुजंगदंष्ट्रमुज्जीवयानो जगदत्यरोचत ॥ ५५ ॥ स लोकधर्माभिरिरिक्षया पितुर्द्विजत्वमप्यशु पितुर्ददौ निजं ॥ ज्ञानं तयोः संस्मृतिमात्रतः सदा प्रत्यक्षभावं वरमात्मनो ददौ ॥ ५६ ॥

दीप्यमानां मध्यशिखां दधान इति भावः । ‘शिखा च्छाच्छायाः केशपाशो’त्यमरः ॥ ५३ ॥ कंबुनाशं खेन समानः कंठो यस्य स तथा । रेखात्रयोपेतमध्योन्मत्तकंठ इत्यर्थः । सव्यकुट्टिरित्युदीरयन् अनंतचंद्रेभ्यः अधिकाकांतियस्य तत्तथा । तच्च तत्संनिर्दृष्टं मुखं यस्य स तथा ॥ ५४ ॥ प्रबोधमुद्राज्ञानमुद्रा अभयं अभयमुद्रा तेषां स्मिन्मत्ततथा । तच्च तत्तदोर्द्वयं च हस्तद्वयेन अंकितः चिह्नितः अन्वित इति बापाठः । मेखला मौजी यज्ञोपवीतादिभिः उच्छ्रस्मन्गोभमानं दृशा प्रसन्नदंष्ट्रया महाज्ञानाख्यभुजेन संपेणदंष्ट्रजगत्सुक्तसमूहमित्यर्थः । उज्जीवयतीत्युज्जीवयानः श्रिवेदव्यासः अत्यरोचत स्मादिसर्वमतिक्रम्यशुभे दृशामहाज्ञानेन समामर्थ्यदर्शितं ॥ ५५ ॥ सव्यासः रिक्षयारक्षणेच्छयनिजज्ञानंददौ तयोर्मातापित्रोः संस्मृतिमात्रतः भक्तिपूर्वकस्मरणमात्रादेव सदा आत्मनः प्रत्यक्षभावं स्वरूपगोचरप्रत्यक्षत्वं ददौ ॥ ५६ ॥

अनुगम्यमानः अनुगतः यथा आदिसृष्टौ ब्रह्मणे वेदादिविद्याः यथोपदिदेशे तथेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तथैवेदः नु मा गे ग शास्त्राणि कृत्वा विनिर्णयेनैव शेषनिर्णयो यस्मिन् तत्तथा ब्रह्म  
सूत्रं चकार तस्माद्व्यासात्तत्ब्रह्मसूत्रं ॥ ५८ ॥ समस्तशास्त्रार्थस्य निदर्शनत्वं कंठस्थां तत्तत्पदैर्भ्यः उक्तं तत्तत्तत्तत्स्य वेदव्यासस्य मुखतः ॥ ५९ ॥ गिरिशादीनां रूद्रा  
दिदेवानां मनःसु अनुशेषे तस्य तथा । वसन्तीत्यर्थः कालिभगवन्मुखेन श्रुत्वेदव्यासमुखेन दर्शितैः प्रयुक्तैः सुशास्त्रयैः वेदभारतब्रह्मसूत्रादिसद्वाक्यात्मकैः श्रौतैः निरुक्तं तच्छिबं शेषैर्भिरो  
यस्य स तथा । ममारुत इवाभूत् । सुराः सज्ज्ञानं समीचीनज्ञानं सुधारसद्वत्तं पपुः ॥ ६० ॥ अथोदेवपत्नसः निर्गमनानन्तरं मनुष्येषु त्रिविधमनुष्येषु तथा आसुरेषु रूपांतरैः रू

द्वैपायनः सोथ जगाम मेरुं चतुर्मखाद्यैरनुगम्यमानः ॥ उद्धृत्य वेदानां खिलान् सुरैर्यो ददौ मुनिभ्यश्च यथादिसृष्टौ  
॥ ५७ ॥ सर्वाणि शास्त्राणि तथैव कृत्वा विनिर्णयं ब्रह्मसूत्रं चकार ॥ तच्छुश्रूवुर्ब्रह्म गिरिशमुख्याः सुरा मनीनां  
प्रवराश्च तस्मात् ॥ ५८ ॥ समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयं ॥ वेदोक्तं तच्च विधातुशंकरप्र  
धानकैस्तन्मुखतः सुरैः श्रुतं ॥ ५९ ॥ अथो गिरिशादिमनोनुशाथी कलिर्ममाराशु सुवाङ्मयैः श्रौतैः ॥ निरुक्तं शीर्षो  
भगवन्मुखैरितैः सुराश्च सज्ज्ञानसुधारसं पपुः ॥ ६० ॥ अथो मनुष्येषु तथा सुरेषु रूपांतरैः कालिरेवावशिष्टः ॥  
ततो मनुष्येषु च सत्सु संस्थितो विनाश्य इत्येव हरिर्विचिंतयत् ॥ ६१ ॥ ततो नृणां कालबलात्सुमंदमायुर्मतिं  
कर्म च वीक्ष्य कृष्णः ॥ विव्यास वेदान्स विभुश्चतुर्धा चक्रे तथा भागवतं पुराणं ॥ ६२ ॥ ये ये च संतस्तमसानु  
विष्टास्तांस्तान्मुवाक्यैस्तमसो विमंचन् ॥ चचार लोकान्स पथि प्रयातं कीटं व्यपश्यत्तमवाचकृष्णः ॥ ६३ ॥

पविशैः कालिबशिष्टेषु ततः अवशिष्टत्वात्सत्सु मनुष्येषु मनुष्योत्तमेषु संस्थितः कलिर्विनाशयः मयानाशनीय इति हारिव्यासः अचिंतयत् ॥ ६१ ॥ ततः विभुः स कृष्णः व्या  
सः नृणां कालबलात् युगसामर्थ्येन सुमंदं अत्यल्पं । आयुःमते प्रज्ञाकर्मवर्णाश्रमोचितकर्माचरणं च वीक्ष्य विचार्य वेदान्मूलवेदान् चतुर्धा क्रगादिचतुः प्रकारभेदेन विभागा  
न्चकार पुराणं चक्रे ॥ ६२ ॥ स व्यासः तमसा अज्ञानेन सुवाक्यैः ब्रह्मपुत्रादिषु कनिर्णय रूपसद्वाक्यैः तमसः अज्ञानात् लोकां न सज्ज्ञानाकांतप्रदेशान् चचार कृष्णः पथि प्रा  
यातं गच्छतं कीटकं चन कीटस्वरूपं प्राप्तं पुरुषं अपश्यत् तं कीटं उवाच ॥ ६३ ॥



किमिति । कुशागिर्नयदेहं असौ कीटः तदेहं सत्यजनं तं कीटं नृपतिं चकार नृपतिकरणे हेतुमाह । पुरेति । तद्वर्णमप्याह । दृषलमिति । दृषलं शुद्धं भक्तस्य कीटयोनिप्रतीका  
रणमाह सुलुब्धमिति । अतिलोभाख्यदोषयुक्तमित्यर्थः ॥ ६४ ॥ तं कीटस्वरूपं राजानं यथा वैश्याः बलिष्ठस्य राज्ञः करं ददति तथा । अस्य कीटस्वरूपराजस्येत्यर्थः ॥ ६५ ॥  
तं कीटं यथा पिसमर्थः तथा पिसीमार्थस्वभावतः चतुर्वर्णजीवेभ्यः स्वभावतो ब्राह्मणस्तस्य ब्राह्मणजन्येव मुक्तिरिति मया दास्यमिभिरक्षितुमित्यर्थः ॥ ६६ ॥ तस्मै काटाय सर्वा  
होचक्रवर्तितामित्यर्थः । तदंते राज्यातिनं कीटदेहं त्यक्त्वा विजय विप्रबलं ब्राह्मणोत्तमत्वं त्यक्त्वा तत्रापि सुतत्त्ववेदी हरिस्वरूपमभिज्ञस्वभावसन् हरेः प्रदं स्थानं आप ॥ ६७ ॥  
एवं कीटवत् बहून् स्वभक्तान् संसृतिबधतः संसारबधनात् तस्य श्रीवदव्यासस्य अशेषदेवैः ब्रह्माद्यैः सदा संसारे मुक्त्यवस्थायां उदितानि उपातनीत्यर्थः । तथाप्यर्चित्यानि मन

भवस्व राजा कुशरीरमेतत्त्यक्तेति नैच्छत्तदसौ ततस्तं ॥ अत्यक्ते देहं नृपतिं चकार पुरा स्वभक्तं दृषलं सुलुब्धं  
॥ ६४ ॥ लोभात्स कीटत्वमुपेत्य कृष्णप्रसादतश्चाशु बभूव राजा ॥ तदैव तं सर्वनृपाः प्रणमुदंदुः करं चास्य  
यथैव वैश्याः ॥ ६५ ॥ उवाच तं भगवान् मुक्तिमास्मिन् तव क्षणे दातुमहं समर्थः ॥ तथापि सीमार्थमवाप्य वि  
प्रतनुं विमुक्तो भव मत्प्रसादात् ॥ ६६ ॥ ज्ञानं च तस्मै विमलं ददौ सः महीं च सर्वीं बुभुजे तदंते ॥ त्यक्त्वा तनुं  
विप्रवरत्वमेत्य पदं हरेराप सुतत्त्ववेदी ॥ ६७ ॥ एवं बहून् संसृतिबंधतः प्रभुर्व्यमोचयद् व्यासतनुर्जनादनः ॥ बहून्  
चित्यानि च तस्य कर्माण्यशेषदेशस्योदितानि ॥ ६८ ॥ अथास्य पुत्रत्वमवाप्तुमिच्छंश्चचार रुद्रः सुतपस्तदो  
यं ॥ ददौ च तस्मै भगवान्वरं तं स्वयं च तद्वेव तपो विमोहयन् ॥ ६९ ॥ विमोहनायासुरसर्गिणां प्रभुः स्वयं  
करोतीव तपः प्रदर्शयेत् ॥ कामादिदोषाश्च मूषैव दर्शयेन्न तावता तस्य हि संति कुत्रचित् ॥ ७० ॥

सा स्मृतुः अशक्या निबहूनि कर्माणि संतीति शेषः ॥ ६८ ॥ अस्य व्यासस्य तदीयं व्याससंविधिं सुतपः महत्तपः भगवान् तस्मै रुद्राय तं वरं स्वपुत्रत्वप्राप्तिरूपं वंदौ किं कृत्वा स्वयं  
तपस्तप्त्वा रुद्रं पुत्रं प्रापेति विमोहयन् दैत्यानि तीक्ष्णैः । स्वयं व्यासः तपः शैवं तपः तप्त्वे व रुद्रः प्रपन्नो भवेदिति तथैव वरं ददौ वितिसंबधः ॥ ६९ ॥ व्यासः एव मन्यत्रापि तथावतारा  
तेरेपि तपः करोतीव प्रदर्शयतीत्याह । विमोहनायेति । असुरसर्गिणां दैत्यसृष्टिमतां । 'सर्गस्वभावनिर्मोकिनाश्रयाः ध्यायसृष्टिं' इत्यमरः । विमोहनाय विपरीतज्ञानार्थकमादि  
दोषान् पुत्रेच्छादिदोषान् मूषैव विद्यमानानेवेत्यर्थः । दर्शयेत्तावता दर्शनमात्रादेव ते दोषाः तस्य हरेः कुत्रचिदेशे कालेपि न संतीति हि निग्नं यथेषु प्रसिद्धिः ॥ ७० ॥

ततःख्दःममपत्रोभवेदितिवप्रदानात्अण्योःअशिमथनकाष्ठयोःअस्यव्यासस्यपुत्रः ननु अण्योरुत्पन्नस्यशुकनामधेयत्वंकुतइत्यतआह । शुकोति । घृताचीघृताची  
तिनामवतीअप्सराःशुकीभूत्वाशुकपाक्षिरूपंधृत्येत्यर्थः । अर्णोविमथ्नन्तंतव्यासंअगमत्प्राप ॥ ७१ ॥ उतअनंतरं अकामयन्अपेक्षारहितोव्यासःकामुकवत्स्त्रैणपुरुष  
वत्भूत्वा तथाघृताच्याअर्थितःस्वयंशुकीरूपवत्याःममनामधेयोभवेदितिप्रार्थितःव्यासः अण्योस्ननयंसृष्ट्वाउत्पाद्यतत्त्वमार्गेषुअयोग्यान्दैत्यान्निमोहयन् तंअण्योरुत्प  
न्नपुत्रंशुकनामधेयंचक्रे ॥ ७२ ॥ सर्वज्ञानसर्वविषयज्ञानं सभारतंभागवतपुराणंभागवताख्यपुराणंअस्यबायोःशुकस्यवा व्यासमुखाच्छ्रोतुंमुख्याधिकारिबायोरेवेतिभावः  
॥ ७३ ॥ व्यासस्यमुखादुपदेशंश्रुतुंदेवानामेवयोग्यतानुसारेणमुख्याधिकारिइतिसूचयितुं देवाःमुनिनिप्राविशन्नित्याह । शेषइति । अथशब्दःप्रकारंतरेणउपदेशंभः  
तदोपदेशकालेबाशोऽगृहःसुमंतुःऋषिंवारुणिंमुनिमपिवरुणपुत्रंभृगुःऋषिमपिद्वत्युभावापिआविशत् ब्रह्मातमुत्तमगृह्णादविष्टवारुणिमुनिमपिवैशंपायनःऋषिचयुभावापिआवि

ततस्त्वरण्योस्म बभूव पुत्रकः शिवस्य सोभूच्छुकनामधेयः ॥ शुकी हि भूत्वा ह्यगमदघृताची व्यासं विमथ्नन्तमु  
तारणीं तं ॥ ७१ ॥ अकामयन्कामुकवत्स भूत्वा तयार्थितस्तं शुकनामधेयं ॥ चक्रे ह्यरण्योस्तनयं च सृष्ट्वा विमोह  
यंस्तत्त्वमार्गेष्वयोग्यान् ॥ ७२ ॥ शुकं तमाशु प्रविवेश वायव्यमस्य सेवार्थमथास्य सर्वं ॥ ज्ञानं ददौ भगवान्  
सर्ववेदान् सभारतं भागवतं पुराणं ॥ ७३ ॥ शेषोऽथ पैलं मुनिमाविशत्तदा वीशःसुमंतुमपि वारुणिं मुनिं ॥ ब्रह्मा  
विशत्तमुत्त वैशंपायनं शक्रश्च जैमिनिमथाविशद्विभुः ॥ ७४ ॥ कृष्णपादपरिसेवनोत्सुकाः सुरेश्वरा विविशुराशु  
तान्मुनीन् ॥ समस्तविद्याः प्रतिपाद्य तेष्वसौ प्रवर्तकांस्तान्विदधे हरिः पुनः ॥ ७५ ॥ ऋचां प्रवर्तकं पैलं यजुषां  
च प्रवर्तकं ॥ वैशंपायनमेवैकं द्वितीयं सूर्यमेव च ॥ ७६ ॥

शत् विभुःशक्रःजैमिनिःऋषिआविशत् ॥ ७४ ॥ देवानांऋषिप्रवेशेनकारणंतरमाह । कृष्णस्येति । परिसेवनेपरिचर्यायांउत्सुकाःउत्कंठावतःतान्पैलादीन् असौव्या  
सःतेषुदेवेषुमुनिष्वपुनःविद्याप्रतिपादनानंतरं । हरिःतान्शेषाद्याविष्टान्पैलादीन्प्रवर्तकान् भूरादिलोकैषुविद्याप्रवर्तकान्निविदधेचक्रे ॥ ७५ ॥ कंसस्यकुत्रप्रवर्तकंचक्र  
इत्यतआह । ऋचामित्यादिना । सप्तशाखाभेदादृचामितिसर्वत्रबहुवचनं । ऋचांऋग्वेदस्यपैलंप्रवर्तकंचक्रेइतिसर्वत्रानुबंगः । षडशीतिभेदाद्यजुषांसहस्रभेदात्सामानं  
वभेदादथवागिरिसामितिसर्वत्रबहुवचनं । यजुषांयजुर्वेदस्यकृष्णत्वंभेदेनद्वैविध्यात्कृष्णयजुषांवैशंपायनंशुक्लयजुषांसूर्यप्रवर्तकंचक्रइतिविभागः । तत्रोभयेषांसास्यादेकं  
वैशंपायनंद्वितीयंसूर्यचक्रइत्युक्तिर्घटते ॥ ७६ ॥

साम्राज्ञांमवेदस्य जैमिनिं अथर्वागिरसां अथर्ववेदस्य सुमंतं सुमंतं पितुमंतौ आविष्टं गरुडं ॥ ७७ ॥ मानुषेषु भारतस्यापि पिशुङ्खुयजुषां प्रवर्तकं वैशंपायनं भारतस्यापि प्रवर्तने मेवादिशदित्यर्थः । उभयप्रवर्तकौ वैशंपायन इति भावः । गंधर्वादिषु आदिपदेन सिद्धाचारणादयः आत्मजं शुक्रं भारतस्य प्रवर्तने आदिशदिति शेषः । नारदं भारतं पाठयित्वा उपदेशेत्यर्थः । देवलोकप्रवृत्तये देवलोकप्रवृत्त्यर्थमदिशत् सव्यासः रोमांचात्स्वरोमकूपान् रोमहर्षणं सृजे ॥ ७८ ॥ तरोमहर्षणं कृत्स्नस्य शशास्त्रसमहस्येत्यर्थः । कृत्स्नस्य पंचरात्रस्येति वासं बंधः ॥ ७९ ॥ कृष्णसेवायां समुत्सुकः अत्युत्कृष्टायुक्तः तरोमहर्षणं तस्मै कामदेवाय रोमहर्षणाया ॥ ८० ॥ सनत्कुमारः प्रमुखोयेषांति सनत्कसनंदनादीनां तान् योगशास्त्रस्य प्रवर्तकान् भृगवादीनां अमलं संशयग्रहितं तुभं ज्ञानं हारिस्वरूपप्रकाशं ज्ञानंदत्वा कर्मयोगस्य प्रवर्तकान् भृगवादीन् चक्रे ॥ ८१ ॥ क

चक्रेथ जैमिनिं साम्नामथर्वागिरसामपि ॥ सुमंतुं भारतस्यापि वैशंपायनमादिशत् ॥ ७७ ॥ प्रवर्तने मानुषेषु गंधर्वादिषु चात्मजं ॥ नारदं पाठयित्वा च देवलोकप्रवृत्तये ॥ ७८ ॥ आदिशत्ससृजे सोथ रोमांचाद्रोमहर्षणं ॥ तं भारतपुराणानां महारामायणस्य च ॥ ७९ ॥ पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य प्रवृत्त्यर्थमयादिशत् ॥ तमाविशत्कामदेवः कृष्णसेवामुत्सुकः ॥ ८० ॥ स तस्मै ज्ञानमखिलं ददौ द्वैपायनः प्रभुः ॥ सनत्कुमारप्रमुखं चक्रे योगप्रवर्तकान् ॥ ८१ ॥ भृगवादीन् कर्मयोगस्य ज्ञानं दत्वा मलं शुभं ॥ जैमिनिं कर्ममीमांसाकर्तारं मकरोत्प्रभुः ॥ ८२ ॥ देवमीमांसाकार्यं कृत्वा पैलमयादिशत् ॥ शेषं च मध्यकरणे पुराणान्यथ चाकरोत् ॥ ८३ ॥ शैवान्पाशुपतांश्चक्रे संशयार्थं सुरद्विषां ॥ वैष्णवान्पंचरात्रांश्च यथार्थज्ञानमिदमे ॥ ८४ ॥ ॥

र्ममीमांसायाः कर्तारं जैमिनिना वा कर्ममीमांसाकृतेति भावः ॥ ८२ ॥ देवमीमांसाकायाः आद्यं तं मित्यत्रैकवद्भावः । आद्यंतं भागौ कृत्वा स्वयं व्यास इति शेषः । अथ अनंतरं मध्यकरणे देवमीमांसाकायाः मध्यभागं कर्तुमित्यर्थः । पैलं ऋषिं शेषं च पैला विष्टिं शेषं च आदिशत् । एवं ऋषिं कृष्या विष्टिं देवमिति सर्वज्ञात्वात् । अथ पुराणा निश्चयोत्तरं ॥ ८३ ॥ पुराणानां मूलं दर्शयति । शैवानित्यादिना । पाशुपतान् पाशुपतागमान् शैवान् शिवसर्वोत्तमत्वं प्रतिपादकतामसपुराणग्रंथसंग्रहान् संशयार्थं विपरीतज्ञानार्थं । पंचरात्रान् वैष्णवान् विष्णोः सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादकान् सात्विकपुराणग्रंथसंग्रहान् ॥ ८४ ॥ ॥

वेदतः प्रतीयमानकर्मादिप्रतिपादकार्थवेदानुसारेण त्राहान् राजसपुण्यग्रंथसंग्रहश्चक्रे संशयायमिति शेषः । एश्वर्यमनेन प्रकारेण देवादिमानुषां ताः हरिभक्ताः पुनः वैवस्वतमन्व-  
तरप्रथमद्वापरापेक्षया पंचविंशतिहा परे युगे कृतव्यासावतारापेक्षया च पुनः अष्टाविंशतिहा परे ज्ञानं प्रापुः । व्यासादि विशेषः । देवाः पुनः पृथगा विष्टरूपेण च विशेषज्ञानं प्रापुः  
ऋषयो भिन्नुभयाश्रयगतिभयापावन्नष्टज्ञानाः पुनर्ज्ञानं प्रापुरिति भावः ॥ ८५ ॥ तेष्वोक्तदेवादयः कृष्णद्वैपायनात् श्रीवेदव्यासात् ज्ञानं प्राप्य सदा इहामुन्नेत्यर्थः मुमुदुः ॥ ८६ ॥  
व्यासावतारलीलां संक्षेपादुक्ता उपसंहरति । विज्ञानेन महादिवाकरः अभिनवसूर्यो व्यासः समस्तविज्ञानानि सर्वविशेषज्ञानानि तान्येव गभस्तयः किरणाः तासां च

ब्राह्मांश्च वेदतश्चक्रे पुराणग्रंथसंग्रहान् ॥ एवं ज्ञानं पुनः प्रापुर्देवाश्च ऋषयस्तथा ॥ ८५ ॥ सनत्कुमारप्रमुखा  
योगिनो मानुषास्तथा ॥ कृष्णद्वैपायनात् प्राप्य ज्ञानं ते मुमुदुः सदा ॥ ८६ ॥ समस्तविज्ञानगभस्तिचक्रं विताय  
विज्ञानममहादिवाकरः ॥ निरस्य चाज्ञानतमोजगत्ततं प्रभासते भानुरिवावभासयन् ॥ ८७ ॥ चतुर्मेवेशानमुरेन्द्रपू-  
र्वकैः सदा सूरैः सेवितपादपल्लवः ॥ प्रकाशयंस्तेषु सदात्मगुह्यं मुमोद मेरौ च तथा बदर्यां ॥ ८८ ॥ इति श्री  
मदानन्दतीर्थभगवत्पदाचार्यविरचिते श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये व्यासावतारकथानिरूपणो नाम दशमोऽध्यायः ॥  
॥ १० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कंसमहं विताय विस्तार्य जगत्तिततं व्याप्तं अज्ञानाख्यं तमौघं क्रांतिरस्यतिरस्कृत्य भानुरिवाभासयन् सञ्ज्ञानेन प्रकाशयन् जगदिति शेषः । प्रभासते उत्कृष्टत्वेन प्रकाशते ॥ ८७ ॥  
तेषु चतुर्मुखादिषु आत्मगुह्यं स्वसंविधुणादि रहस्यं प्रकाशयन् मेरौ तथा बदर्यामुमोदेत्यखिलमतिमंगलं ॥ ८८ ॥ यंगं जमदं पूर्णितस्य कृतौ सदैव दशमोऽध्यायः सतां  
॥ १० ॥ इति श्रीमन्महाभारत तात्पर्यनिर्णयटीकायां पदार्थदीपिकायां व्यासावतारवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥



॥ इति श्रीमहाभारत तात्पर्यनिर्णये दशमोऽध्यायः संपूर्णः ॥



श्रीगुरुभ्योनमः ॐ कमप्राप्तांश्रीकृष्णपांडवकाव्यं कृतं दृष्टुं कृतं सोमवंशमाह । शशांकेत्यादिना । अत्रिस्तु ब्रह्मणः पुत्रः शशांकरस्तत्सुतः स्मृतः । शशांकपुत्रो बुधः तस्मात् पुरुरवाः तस्य पुरुरवसः आयुः आर्यो न ह्यः नहुषस्य ययातिः तस्य ययातोः पत्नी युगलं आस । असगति दीप्यादौ नेष्वि त्स्य स्थलितिरूपं द्वे त्रि यौ बभूवुर्नित्यर्थः । पंचसुताश्चाभव न्कथंभूताः विष्णुपदेष्टुं भक्ताः मुख्यभक्ताः ॥ १ ॥ पत्नी युगलं पंचसुता इत्युक्तं तर्हि एकस्याः द्वौ पुत्रौ अन्यस्याः द्वौ पुत्रौ एकस्तुभयोः पुत्रः यथा देवकी रोहिणी जौ बलभद्रः तथा किमित्यत आह । यदुमित्यादिना । शुक्रकन्या नाम्ना देवयानी ययातिभार्या यदुच्यते त्वं सुचैत्युभौ व्यजायत जनयामास । वार्षपर्वणी वृषपर्वणोदानवस्य पुत्रो नाम्ना शर्मिष्ठा यया तिभार्या द्रुक्षं चानुचपूरं चेति त्रीन् पुत्रान् अजायतेत्यनुवर्तते ॥ २ ॥ तत्र तावद्दुवंशमाह । यदोरित्यादिना । योगवर्षव्यवधानिमाद्यष्टयोगवर्षवर्षान् ॥ ३ ॥ तस्य कृतवर्षे

ॐ शशांकपुत्रादभवत्पुरुरवास्तस्यायुरार्योर्नहुषो ययातिः ॥ तस्यास पत्नी युगलं सुताश्च पंचाभवन्विष्णुपदेष्टुं भक्ताः ॥ १ ॥ यदुं च तुर्वमुं चैव देवयानी व्यजायत ॥ द्रुक्षं चानुं च पूरं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ २ ॥ यदोर्वंशे च क्रवर्ती कार्तवीर्यार्जुनोभवत् ॥ विष्णोर्दत्तात्रेयनाम्नः प्रसादाद्योगवर्षवर्षान् ॥ ३ ॥ तस्यान्ववाये यदवो बभूवुर्विष्णु संश्रयाः ॥ पुरोर्वंशे तु भरतश्चक्रवर्ती हरिप्रियः ॥ ४ ॥ तद्वंशजः कुरुर्नाम प्रतीपोभूतदन्वये ॥ प्रतीपस्याभवन्पु त्रास्त्रयस्त्रेतास्त्रिवर्षसः ॥ ५ ॥ देवापिरथ बाल्हीकः गुणज्येष्ठश्च शंतनुः ॥ त्वग्दोषयुक्तो देवापिर्जगाम तपसे वनं ॥ ६ ॥ विष्णोः प्रसादात्स कृते युगे राजा भविष्यति ॥ पुत्रिका पुत्रतां यातो बाल्हीको राजसत्तमः ॥ ७ ॥

पुत्रार्जुनस्य अन्ववायेवंशे विष्णुः कृष्णः संश्रयः मुख्याश्च योषेया यदवो यदवाः अथ पुरुवंशमाह । पुरोरिति ॥ १ ॥ तस्य भरतस्य वंशजः तस्य कुरोः अन्ययेवंशे प्रतीपो राजा त्रे तांश्रीनां आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनां च द्रवचः तेजः कांतिर्येवातया । तेजः पुरिषयोर्वच इत्यमरः । दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयास्त्रयोऽग्नयः । अश्विनयमिदं त्रेत्यमरः ॥ ५ ॥ तेषां नामानि उत्पात्तिक्रमंचाह । देवापिरिति । देवापिर्ज्येष्ठः अथ देवाप्यनंतरं बाल्हीकश्चानंतरं शंतनुः कथंभूतः शंतनुः गुणज्येष्ठः देवापि बाल्हीकाभ्यां ज्ञान भक्त्यादिगुणैरुत्तमः नतु वयसा गुणज्येष्ठ इत्यनेन शंतनुर्ज्येष्ठ इति त्रयांतरविशेषः परिरुतः तेषां प्रवृत्तिमाह । त्वगिति । त्वग्दोषेण कुष्ठेन युक्तः ॥ ६ ॥ पुत्रिका पुत्रतांतामाह पुत्रत्वयातः पुत्रिका पुत्रत्वलक्षणं अन्यत्रोक्तं । अपुत्रेण मया कन्या दीयते तव भोवर । एतस्यां जायते पुत्रः समे पुत्रो भविष्यतीति ॥ ७ ॥

सर्वकइत्यतआह । हिरण्यकशिपोरिति । प्रल्हादइत्यर्थः । बाल्हीकस्यमूलस्वरूपं उक्त्वा तत्सामर्थ्यंचाह । वायुनेति । यतोवायुनासमाविष्टः अतएवमहाबलः ॥ ८ ॥  
महाबलत्वं दर्शयति । येनेति । जायमानेनैवैवबाल्हीकेनैवतरसाबलेन तरसीबलं हसीत्यमरः । उक्तंचसम्भाषणं । 'वरदंस्तुहिबाल्हीकमिमं पार्थिवसत्तमं । जायमाने  
नयेनेयमभवद्वारितामही । प्रल्हादः किंकर्तुं जातइत्यतआह । भूभारेति । सः प्रल्हादः भुवः भाररूपदैत्यसमूहस्यक्षपणेनिरसनकर्मणि विष्णोः श्रीरुष्णस्य अंगतां सहायत्वं  
प्राप्नुमेवप्रतीपस्यपुत्रतांप्राप्य बाल्हीकेषुविषयेषुपतिः राजाभवत् । मातामहपुत्रत्वादितिशेषः ॥ ९ ॥ अस्यबाल्हीकस्यात्मजः सोमदत्तः संपूर्बहृषमुपपन्नतापाल्यो

हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रल्हादो भगवत्परः ॥ वायुना च समाविष्टो महाबलसमन्वितः ॥ ८ ॥ येनैव जायमानेन  
तरसा भूर्विदारिता ॥ भूभारक्षपणे विष्णोरंगतामाप्नुमेव सः ॥ ९ ॥ प्रतीपपुत्रतामाप्य बाल्हीकेष्वभवत्पतिः ॥  
रुद्रेषु पुत्रतापास्यः सोमदत्तोस्य चात्मजः ॥ १० ॥ अजैकपादहिबुध्निर्विंशिरूपाक्ष इति त्रयः ॥ रुद्राणां सोमदत्त  
स्य बभूवुः प्रथिताः सुताः ॥ ११ ॥ विष्णोरेवांगतामाप्नुं भूरिभूरिश्रवा शलः ॥ शिवादि सर्वरुद्राणामावेशाद्वरत  
स्तथा ॥ १२ ॥ भूरिश्रवा अतिबलस्तत्रासीत्परमास्त्रविद् ॥ तदर्थं हि तपश्चर्यीं सोमदत्तेन शंभवे ॥ १३ ॥ दत्तो  
वरश्च तेनास्य त्वत्प्रतीपाभिभूतिकृत् ॥ बलवीर्यगुणोपेतो नाम्ना भूरिश्रवाः सुतः ॥ १४ ॥ भविष्यति मयाविष्टो  
यज्ञशील इति स्म ह ॥ तेन भूरिश्रवा जातः सोमदत्तसुतो बली ॥ १५ ॥

रुद्रः ॥ १० ॥ रुद्राणामध्ये अजैकपादादयइति त्रयोरुद्राः । सोमदत्तस्य प्रथिताः प्रसिद्धाः भूयादयः सुताः बभूवुः ॥ ११ ॥ किंकर्तुमित्याह विष्णोरिति ॥ १२ ॥ भूयादय  
स्त्रयोयपिरुद्राः तथापि भूरिश्रवविशेषमाह । शिवादिति तत्रात्रेषुमध्ये ॥ १३ ॥ कुतइत्यतआह । तदर्थमिति । तदर्थं भूरिश्रवसोर्थेन रुद्रेण अस्य सोमदत्तस्य वरोदत्तः  
किमिति । तवप्रतीपस्य प्रतिपाक्षोऽग्निः अभूतपराभवं करोतीति तथा ॥ १४ ॥ मया आविष्टः प्रविष्टः यज्ञेषुशीलं स्वभावो यस्य स तथा । नाम्ना भूरिश्रवाः सुतो भविष्यति  
स्मेति वरोदत्तइति पूर्वैव संबन्धः । तेन वरादिकारणेन सोमदत्तसुतो भूरिश्रवाः बली जातः ॥ १५ ॥

पूर्वशतनुःकः किमर्थमुत्पन्नइत्याशंकायां तत्स्वरूपं उत्पत्तिकारणं च विविच्य आह । पूर्वोदधेरिति । अब्जसंभवे ब्रह्मणि पूर्वोदधेः पूर्वस्यां प्राच्यां दिशि विद्यमानस्योदधेः । पूर्वो न्यूलैर्गमप्रागाहेत्यमरः । समुद्रस्य तीरं गते पश्चिमतीरं प्राप्ते सति । 'समुद्रं पुरा पूर्ववत्मासाय पश्चिममिति हस्त्रिंशेषु । पर्वणि पूर्णिमायां उद्धृतं श्रमहावतैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः । 'पर्वणा चैदुपुक्तेनाग्निभिः क्षुब्धोऽग्निमकारणैरिति हरिश्चंशे । गंगायां युतः गंगासमुद्रसंगम इति भावः । घूर्णितः उच्चलितस्तादृशो ब्धिः तस्य ब्रह्मणः तनौ देहे निजोदबिंदुं स्व जलबिंदुं अवाक्षिपत् । अथ उदकक्षेपणानंतरं पुनर्अब्धि ॥ १६ ॥ किमेति त्वं महाभिषगिति नाम प्रसिद्धो नरे श्वरो राजा भूत्वा पुनः महाभिषगाल्य देहवियोगानंतरं शं तनुनामधेयः सन् जनिष्यसे उत्तरस्य सेषा विष्णुपदी गंगा तत्र शंतनुजन्मनि तथा पि देवता देहेनापि भवतस्त्वभार्या भविष्यति ॥ १७ ॥ ननु जलाभिषेचनां महाभिषगिति नाम भवतु जन्मान्तरे शंतनुरिति नाम कृत इत्यत आह । शांत इति । शांतो न वेति एव एवं अनेन प्रकारेण मया उदितः त्वंतनुत्वं संक्षेपत्वं शांतत्वमित्यर्थः । आशोसियतः ततः

पूर्वोदधेस्तीरगते बजसंभवे गंगा युतः पर्वणि घूर्णितो ब्धिः ॥ अवाक्षिपत्तस्य तनौ निजोदबिंदुं शशापैनमथाब्जयोनिः ॥ १६ ॥ महाभिषड्नाम नरेश्वरस्त्वं भूत्वा पुनः शंतनुनामधेयः ॥ जनिष्यसे विष्णुपदी तथैषा तत्रापि भार्या भवतो भविष्यति ॥ १७ ॥ शांतो भवेत्येवमयोदितस्त्वं तनुत्वमाप्नोसि ततश्च शंतनुः ॥ इतीरितः सोऽथ नृपो बभूव महाभिषड्नाम हरेः पदाश्रयः ॥ १८ ॥ स तत्र भुक्त्वा चिरकालं भूर्वी तनुं विहायाप सदो विधातुः ॥ तत्रापि तिष्ठन् सुरचंदमं बिभौ ददर्श गंगां श्लथितांबरं स्वकां ॥ १९ ॥ अवड्मुखेषु द्युसदत्सु गंगां निरीक्ष्यमाणं पुनरात्मसंभवः ॥ उवाच भूमौ नृपतिर्भवाशु शप्तो यथा त्वं हि पुरा मयैव ॥ २० ॥

तनुश्च शंतनुनामा सन् जनिष्यस इति पूर्वोक्तान्वयः । अथ शापानंतरं समुद्रः ॥ १८ ॥ सः महाभिषकतत्र तस्मिन् जन्मनि उवाच भुक्त्वा पालयित्वा सदः सभामाप तत्रापि सभायां श्लथितं अंबरं क्लृप्य स्याः सा तां स्वकां स्त्रियं भार्या गंगां ददर्श ॥ १९ ॥ द्युसदत्सु देवेषु अवका अयः कृतं मुखे पांते तथा तेषु सत्सु नननां स्त्रियमिच्छतेति वचनं दत्वा दुःमुखे वि ति भावः । आत्मनः परमात्मनः सकाशात् संभवः उत्पत्तिर्यस्य ब्रह्मणः सत्तथा । ब्रह्मा गंगां निरीक्ष्यमाणं वरुणं प्रति उवाच । पूर्वशापापेक्षया पुनरित्युक्तं रागा विरक्ष्यमाणमिति पाठे रागात्स्नेहशादित्यर्थः । किमिति पुरानि जौदबिंदुप्रक्षेपकाले मयैव यथा पुनः शंतनुनामधेयः जनिष्यस इति तथा शब्दो हि यस्मादाशु भूमौ नृपतिः शंतनुनामधेयो राजा भव इममेव अपराधं जानता ब्रह्मणा एतदर्थं पूर्ववत्प्रदत्ति भावः ॥ २० ॥

तत्क्षणतःशापोत्तरक्षणतःतयागंगया ॥ २१ ॥ अथभीष्मोत्पत्तिर्वक्रगंगागमनप्रकारदर्शयति । अथेत्यादिना । अथशब्दःकथांतरद्योतकः द्युनामाअष्टमोवसुरासोत् । अस्यद्युनाम्नःवरांगिनास्नीवरांगिनाम्बती नञनिर्दिष्टमन्त्रित्यमित्येनेनमनइतिटीप्प्रतिषेधेनप्रवर्तते भाग्यवभूव तस्याःवरांग्याःसुर्विदनाम्नोन्पस्यसनाम्नी समाननामावरांगितियावत् ॥ दयितासखीवभूव ॥ २२ ॥ देवीद्युभायवरांगितस्याःवरांग्याःसख्याःजराचमतिश्चतथा तयोर्विध्वंसहेतोःविनाशाथस्वमतं शोभनामतंक्षरतोदुहंतोमित्यर्थः । जरापहांजराशिर्ननिदिनीनामधेयांवसिष्ठेनृबहुबुध्वाआनेतुमित्यर्थः । पतिद्युनामानंचोदयामास प्रेयामास ॥ २३ ॥ स्नेहान्निमित्तात्अपरैःसप्तभिःपृथ्यादिसप्त

इतीरितस्तत्क्षणतः प्रतीपाहूभूव नाम्ना नृपतिश्च शंतनुः ॥ अवाप्य गंगां दयितां स्वकीयां तया समोदाब्दगणा न्वहूश्च ॥ २१ ॥ अथाष्टमो वसुरासीद्युनामा वरांगिनाम्ब्यस्य वभूव भार्या ॥ वभूव तस्याश्च सखीनपस्य सु विदनाम्नो दयितास नाम्नी ॥ २२ ॥ तस्या जराभृतिविध्वंसहेतोर्वसिष्ठेनृ स्वभृत् क्षरंती ॥ जरापहां नदिनीना मधेयां बहुं पतिं चोदयामास देवी ॥ २३ ॥ तया द्युनामा स वसुः प्रचोदितो आतस्नेहत्सप्तभिरन्वितो परैः ॥ बबंध तां गामथ तांच्छाप वसिष्ठसंस्थः कमलोद्भवः प्रभुः ॥ २४ ॥ अयमृदृताः प्रतियात मानुषी योनिं द्रुतं यत्कृते सर्व एव ॥ धर्मच्युताः स तथाष्टायुग्राप्यतामन्ये पुनः क्षिप्रमथो विमोक्ष्यथ ॥ २५ ॥ प्रचोदयामास च या कुमार्यो पतिं हि सावेति नरेषु जाता ॥ अभर्तका पुंस्त्वसमाश्रयेण पत्युर्हृतौ कारणत्वं व्रजेत ॥ २६ ॥

सुभिः काचिद्वसिष्ठःशाशपेत्युक्तं अतएवविरमिन्निर्ययथेवासिष्ठसंस्थइत्युक्तं ॥ २४ ॥ किमिति अधर्मेगोबंधनरूपाधर्ममणिहृताःप्रवृत्ताःयुंमानुषीयोनिंद्रुतंशोभिप्रति यात यत्कृतेयदर्थद्युनाम्नःप्रीत्यर्थधर्मच्युताःस्तथातुमस्यकृतत्वात् । अष्टानामायुःआप्यतांप्राप्नुयात् अन्येसत्त्वसवःक्षिप्रपुनःशीघ्रमेवजन्ममात्रादेहेत्यर्थः । पुनरप्रथमे प्रश्नेव्यावृत्तावधारण इतियादवः । अतःमनुष्यदेहादिमोक्ष्यथमुक्ताभवित्यर्थः ॥ २५ ॥ वसूनांशापप्रकारमुक्ताद्युपस्यःशापप्रकारदर्शयति । प्रचोदयामासेति । याद्यु भार्याकुमार्योर्गोचौरूपपदुमर्गिअवेतिअंबनाम्नीअभर्तकापतिरहितासती पुंस्त्वसमाश्रयेणपुंस्त्वमाश्रयेणपत्युर्मृतौमरणे ॥ २६ ॥

बुवसोःशापविशेषमाह । भवत्विति । असौद्युवसुः ब्रह्मचर्यैकामुर्यानिष्ठानियमोपस्यसतथाभवति तयोर्वरिगिद्युवसोः महान्विरोधः भवेत् प्रतुष्यजन्मनीतिशेषः । सर्व सुगर्भवासानामष्टकतेनयद्बुः खंतावदित्यर्थः । सामाप्नोतु एकस्यैव भवेदिति भावः ॥ ३७ ॥ शस्त्रैर्बहुधा बहुप्रकारेण निरुक्तः शराणां तल्पे शयनीये शयानः स्थित इत्यर्थः । ए तादृशः समतीर्त्नां अष्टकतेन उत्थांजातां वेदनां व्यथामपि प्राप्नोतु इति शशापेति पूर्वेणान्वयः । तेवसवः प्रणेमुः विज्ञापनं च कुरिति चार्थः ॥ २८ ॥ विज्ञापनं दर्शयति । नेति । वयं मानुषं मनस्यसंवाधिनां गर्भमाप्नुमः न प्राप्नुमः मनुष्यवैयदेवतागर्भं अवाप्नुम इति भावः । न मानुषीमिति पाठे मानुषीयोर्न आप्नुम इत्यर्थः । गर्भं अवाप्नुमः देववद्वा इति शेषः । अयं बुवसुः भवतः ब्रह्मणः अंशेन आवेशेन युक्तो भवतु तथा आखिलानां सप्तानां अस्माकं बलं उपैतु प्राप्नोतु ॥ २९ ॥ वसुभिः इतीरिते सति स्वयं भुवा ब्रह्मणा अस्त्वित्युदिता वसवः सुरापगां देवनां गंगां प्रति ययुः । एनां गंगां जायेम जनिष्याम क्षिप्रं तक्षणे अस्माकं सप्तहन एकं माह नोति भावः ॥ ३० ॥ इतीरिता सा गंगा अथ प्रार्थनानंतरं अपि

भवत्वसौ ब्रह्मचर्यैकनिष्ठो महान्विरोधश्च तयोर्भवेत् ॥ स गर्भवासाष्टकदुःखमेव समाप्नुतां शरतल्पे शयानः ॥ २७ ॥ मय्यष्टकोत्थामपि वेदनां सः प्राप्नोतु शस्त्रैर्बहुधा निरुक्तः ॥ इतीरितास्ते कमलोद्भवं तं ज्ञात्वा समुत्सृज्य च गां प्रणेमुः ॥ २८ ॥ न मानुषं गर्भमवाप्नुमो वयं भवत्वयं सर्वविकीर्तिमांश्च ॥ महास्त्रेव तां भवंदं शयुक्तस्तथा बलं नो खिलानामुपैतु ॥ २९ ॥ इतीरिते स्त्वित्युदिताः स्वयं भुवा वसिष्ठसंस्थेन सुरापगां ययुः ॥ ऊचुस्तथैनामुदरे वयं ते जायेमहि क्षिप्रमस्मान्हन त्वं ॥ ३० ॥ इतीरिता सा वरमाशु वब्रे तेभ्योऽप्यपापत्वमथ प्रियत्वं ॥ तेषां तथैवात्मन एकमेवां दीर्घायुषं तान्सुषुवेथ शंतनोः ॥ ३१ ॥ अविघ्नतस्तान्विनिहंतुमेव पुरा प्रतीपस्य हि दक्षि णोरुं ॥ समाश्रिता कामिनीवत्त्वकामा तत्पुत्रभार्या भवितुं विडंबात् ॥ ३२ ॥

शिशूनां बधेकतेपि आत्मनः अपापत्वं शिशुवधप्राप्तदोषाभावतयैव आत्मनः तेषां सप्तवसूनां प्रियत्वं परस्परप्रीतिभावं वरतैभ्यः सप्तभ्यः वब्रे । आत्मन इत्युभयत्रानुबंगः तेषां स दैवात्मन इति वा पाठः अथ गंगातान् अष्टवसून् शंतनोः सकाशात् सुषुवे । तेषां अष्टानां मध्ये एकं कनीयसं दीर्घायुषं सुषुवे इति संबधः ॥ ३१ ॥ गंगाकृतहननस्य भीष्मानु कूल्यप्रकारं दर्शयति । अविघ्नत इति । पुरा शंतनोत्पत्तेः पूर्व अकामा तु प्रतीपेच्छारहिता पि गङ्गा कामिनीवत् कामवती विडंबात् । वचनाहेतोः तस्य प्रतीपस्य पुत्रस्य शंतनोर्भा र्या भवितुं प्रतीपस्य दक्षिणोरुं समाश्रिता दक्षिणां के उपविष्टेति भावः । तदुक्तं आदिपर्वणि । 'तथेत्युक्ता तुराजानंतत्रैव तारधीयतेति । एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः शत्रियर्षभः । तपस्तेपेऽसुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनंदनेति । शंतस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुरिति च ॥ ३२ ॥





शंतनुःस्वकाअसिस्वरूपेणोतिशेषः । केनहेतुनापुत्रात् नृशंसवत् राक्षसवत् हंसिहनिष्यसीत्युक्तेतिशेषः । पुत्रस्यनिधनेहेननविषये उद्युक्तांउद्योगयुक्तांतंगान्यवारयत् तांपुत्रेतिपद्येनगंगयोक्तमकर्तव्यत्रयमपि अनेनकृतामितिसूचितंभवति ॥ ३९ ॥ नन्वेतस्याःपुत्रहननकर्मणाराक्षसीत्वेप्राप्तिद्वेकासीतिप्रश्नःकुतइत्यतआह । रूपमिति । सुरवर्द्धीणांरूपमिवेतिशेषः । तवरूपंतेनकारणेनत्वदीयत्वकर्मपुत्रवधरूपकर्मपापकर्मपापस्वरूपंभवेत् । हियस्मात्तस्मात् अत्रपुत्रहिंसायामहत्कारणमस्तीतिशेषः ॥ ४० ॥ नृशंसत्वव्यावृत्त्यर्थशुभेतिंसंबोधनं । यदिमल्लोत्रममश्रात्रेन्द्रियतत्कारणमहतिश्रोतुमितिशेषः । तर्हिबदसर्ववसुकृतकर्मोदि ॥ ४१ ॥ ननु कारणंउक्ताकिंचित्कालंकुतोनस्थितेत्यतआह । नेति ज्ञातेसतिवासःधर्मो न हियस्मात्तस्मात्प्रययावितिसंबंधः । ननु पूर्वकथंस्थितेत्यतआह । कारणेदेवेति । कारणस्यअप

तां पुत्रनिधनोद्युक्तां न्यवारयत शंतनुः ॥ कासि त्वं हेतुना केन हंसि पुत्रान्नृशंसवत् ॥ ३९ ॥ रूपं सुरवर्द्धीणां तव तेन न पातकं ॥ भवेत्कर्मत्वदीयं तन्महत्कारणमत्र हि ॥ ४० ॥ तत्कारणं वद शुभे यदि मच्छोत्रमर्हति ॥ इतीरि तावदत्सर्वं प्रययौ च सुरापगा ॥ ४१ ॥ न धर्मो देवतानां हि ज्ञातवासिश्चिरं नृषु ॥ कारणादेव हि सुरा नृषु वासं प्रकुर्वते ॥ ४२ ॥ कारणापगमे याति धर्मोऽप्येषां तथा विधः ॥ अदृश्यत्वमसंस्पर्शो ह्यसंभाषणमेव च ॥ ४३ ॥ सुरैरपि नृजतैस्तु गुह्यधर्मो दिवौकसां ॥ अतः सा वरुणं देवं पूर्वभर्तोरप्यमुं ॥ ४४ ॥ नृजातं शंतनुं त्यक्त्वा प्रययौ वरुणा लयं ॥ सुतमष्टममादाय भर्तुरेवाभ्यनुज्ञया ॥ वधोद्योगान्निवृत्ता सा ददौ पुत्रं बृहस्पतौ ॥ ४५ ॥

गमेअतिक्रमेसति यातिगच्छति ननु देवाःकारणविशेषेणापिअधर्मकथंचरतीत्यतआह । धर्मोपिति । एषांदेवानांधर्मोपितथाविधःतादृशइत्यर्थः । यावत्प्रयोजनंतावन्नृषु संवासःप्रयोजनेजातेतानिर्गमइत्येवंविधोदेवानांस्वाभाविकोधर्मइतिभावः ॥ ४२ ॥ देवानामुह्यधर्ममप्याह । अदृश्यत्वमिति । दिवौकसादेवानांपुजातैःसुरैरपिअदृश्यत्वादिगुह्यधर्मःहस्यधर्मः ॥ ४३ ॥ अतःकारणात्सागंगादेवंवरुणंवरुणस्वरूपं पूर्वभर्तोरमप्यमुंनरिनेजातंशंतनुंत्यक्त्वा आज्ञयातत्सुतमादायप्रययौ ॥ ४४ ॥ कथं भूतावधोद्योगात् अष्टमपुत्रवधप्रयत्नात् निवृत्तापरावृत्तासापुत्रंबृहस्पतौतद्वशेदेवो ॥ ४५ ॥

मात्रादेवगुरौ बृहस्पतिवशे अनुशासनाय वेदशिक्षणार्थं दत्तः स्यादिति इत्यर्थः । देवव्रतः देवव्रतनामा सांगौ पुत्रः संवत्सराणां शतार्धपंचाशद्वर्षाण्यतिथ्यर्थः । तावत्कालपर्यंतं तस्य बृहस्पतेर्वंशगः वंशवर्तीत्यर्थः । अंतरात्मा चित्तं यस्य स तथा सन् अखिलां खिलरहितान् अनंतरितानि नित्यावत् । वेदान् सस्य गार्थं वर्षकमित्यर्थः । अभ्यसत् अध्ययनं कृतवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ततः अध्ययनानंतरं गरीयसि श्रेष्ठे अखिलसद्गुणैः अर्णवद्वर्णवः । उभयकूलवधिसमुद्रवद्दरेऽपि पारः प्रतीयते तं निवारयति अनंतं । अनंतः अंतरहितः पारः अवधिर्यस्य स तथा तस्मिन् अनेन निरवधिकपरिपूर्णगुणइत्युक्तं भवति । रामे भृशुरामे प्रदत्तो देवव्रतः तत्वं हरिस्वरूपप्रतिपादकशालं ॥ ४७ ॥ स देवव्रतः पुनः शतार्धवर्षानंतरं पतेः षष्ठयुक्ते तिघिसंज्ञा अभ्यस्य तत्र स्थो भूदिति शेषः । स्वपित्रे देवव्रतस्य पित्रे शतनवप्रापयितुं दातुं मात्रासमानं यशमाश्रमादिति शेषः । निजे तटे

देवव्रतो मा वनुशासनाय मात्रा दत्तो देवगुरौ शतार्धं ॥ संवत्सराणामखिलांश्च वेदान् समभ्यसत्तद्वंशान्तरात्मा ॥ ४६ ॥ ततश्च मात्रा जगतां गरीयस्य नंतरं पारखिलसद्गुणैवे ॥ रामे भृगुणामधिपे प्रदत्तः शुश्राव तत्त्वं च शतार्धवर्षं ॥ ४७ ॥ स पंचविंशत्युनरब्दकानामस्त्राणि चाभ्यस्य पतेर्भृगुणां ॥ मात्रा समानीय तटे निजे तु संस्थापितः प्रार्पयितुं स्वपित्रे ॥ ४८ ॥ स तत्र बध्वा शरपंजरेण गंगां विजृह्वेह्य पिता तदैव ॥ व्रजन्मगार्थी तृषितो वलोकयन् गंगामतो याममवत्सु विस्मितः ॥ ४९ ॥ स मार्गयामास ततोऽस्य हेतुं जृह्वेह्य तदा स्वं च ददर्श सुतं ॥ क्रीडन्तं मस्त्रेण बभूव सोऽपि क्षणाददृश्यः पितृदर्शनादनु ॥ ५० ॥ मीमांसमानं तमवेक्ष्य गंगा मुतं समादाय पतिं जगाद ॥ अयं मुतस्ते परमास्त्रवेत्ता समर्पितो वीर्यबलोपपन्नः ॥ ५१ ॥ ॥

स्वतरे संस्थापित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ स देवव्रतः शरपंजरेण गंगां बध्वा गंगां प्रवाह्य निरोधकत्वेत्यर्थः । ततोऽपि विजृह्वेहि चक्रादौ तदैव काले अस्य देवव्रतस्य पिता मगार्थी मगा निच्छन् व्रजन् गच्छन् तृषितः अतो यां अल्पजलां अनुदरीकन्येति वत् । तदुक्तं आदिपर्वणि आगरीथी मल्पजलां शतनुर्दृष्ट्वा च पृ इति गंगां विलोकयन् पश्यन्सुविस्मितः अतिस्मययुक्तो भूदिति शेषः ॥ ४९ ॥ ततः शतनुः अस्य अतोऽप्यत्वं स्य हेतुं जृह्वेह्यैव ज्ञात्वा तु मार्गयामास । तदा ततोऽपि अस्त्रेण क्रीडन्तं स्वकीयं मुतं ददर्श । सोऽपि पितृदर्शनादक्षणात् अनु ल्यबलोपेपंचमी । अदृश्यो बभूव ॥ ५० ॥ मीमांसमानं तं कोऽसौ क्व गत इति विचारयन्तं ॥ ५१ ॥ ॥

अस्यअग्रजाःसप्तहरेःपदांभोजेनपादकमलेन सुपावितेपवित्रीकृतमेदधियेगंगासंबन्धिनोत्यर्थः । जलेतनर्देहान्प्रणिधाय स्वास्थितिमलरूपस्थितियथाःप्राप्ताः यस्मात्तस्मात्  
अनेनपुत्रेणमोदमानःसन् तान्स्वमलरूपप्राप्तान्प्रति माशुचःशोकमाकुर्वित्यर्थः ॥५२॥ अमुंपुंशराजतदेवव्रतं अथगृहप्रवेशानंतरं । भृशतस्यपुत्रस्यसद्गुणैःज्ञानभक्त्या  
दिगुणैस्तापितःतर्तिप्रापितः शंतनुःयौवराज्येयुवराजपदेअभिषिच्यमुमोद ॥ ५३ ॥ अनुमतःसमतःपुरुषायुषस्यार्धतःपंचदशब्दैरित्यर्थः । शतायुर्वैपुरुषःशतैर्द्रियइतिश्रु  
तिः । तावद्भिःपूर्वैःपंचविंशतिः ॥ ५४ ॥ सदेवव्रतःसर्वाविदोभावःसर्ववित्वंसर्वज्ञत्वमित्यर्थः । तंपितिशुश्रूषमाणःसेवमानः ॥ ५५ ॥ रुपाद्युत्पत्तिकृतदुपेद्घातमा

अस्याग्रजा स्वां स्थितिमेव याताः हरेः पदांभोजसुपाविते जले ॥ तनर्मदीये प्रणिधाय तस्मात्तान्मा शुचोनेन च  
मोदमानः ॥ ५२ ॥ इति प्रदायाममदृश्यतामगाङ्गातमादाय ययौ गृहं स्वकं ॥ राजाभिषिच्यथा च यौवराज्ये  
मुमोद तत्सद्गुणतर्पितो भृशं ॥ ५३ ॥ पुनः स पित्रानुमतो बृहस्पतेरवाप वेदान् पुरुषायुषोर्धतः ॥ रामातयान्त्राणि  
पुनस्त्ववाप तावद्भिरब्दैस्त्रिंशतैश्च तत्त्वं ॥ ५४ ॥ ससर्ववित्त्वं समवाप्य रामात्समस्तविद्याधिपतेर्गुणार्णवात् ॥  
पितुः समीपं समवाप्य तं च शुश्रूषमाणः प्रभुमोद वीरः ॥ ५५ ॥ यदैव गंगा सुषुवेष्टमं सुतं तदैव यातो मृगयां  
स शंतनुः ॥ शरद्वतो जातमपश्यदुत्तमं वने विसृष्टं मिथुनं त्वयोनिजं ॥ ५६ ॥ शरद्वस्तु तपः कुर्वन् ददर्श सह  
सोर्वशी ॥ चस्कंद रेतस्तस्याथ शरस्तंबे तनो भवत् ॥ ५७ ॥ निष्कंभो नाम रुद्राणां भूभारहरणं गतां ॥ हरेः  
प्राप्तुं तथा तारा भार्या या हि बृहस्पतेः ॥ ५८ ॥

ह । यदैवेति । शरद्वतःशरद्वानितिनामवान्ऋषिःतस्माज्जातिसृष्ट्यक्तं तुशब्दोविशेषद्योतकः । तंविशेषमाह । अयोनिजमिति । योच्यानजातमित्यर्थः । अतएवोत्तमं  
मिथुनंकन्यापुत्रइतिद्वंद्वंअपश्यत् ॥ ५६ ॥ अयोनिजत्वंविशदयति । शरद्वानिति । सहसाअकस्मात् अथउर्वशीदर्शनानंतरं । तस्यशरद्वतःरेतः शुक्रशराणांतृणविशेषा  
णांस्तंबेगुल्मे चस्कंदस्तंतोरेतसः ॥ ५७ ॥ रुद्राणांमध्येयइतिशेषः । विष्कंभनामइतिप्रसिद्धःसःभूभारस्यहरणंसंहारविषयेअंगतांसाहायतांप्राप्तुंअभवत् । तथा बृह  
स्पतेर्भार्यायातारासापिअभवदितिश्लोकइत्यस्यसंबन्धः ॥ ५८ ॥

ताउभौकन्यापुत्रौदृष्टाकृपयाअनुकंपयाआविष्टप्रविष्टप्रतिनिनायअमयत् । अथगृहप्राप्त्यनंतरं । कृपायाविषयौगोचरावित्यर्थः । यतःअतःपुत्रस्वरूपःक  
न्यायाःकृपातिनामचक्रे ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एष्यस्तसर्षिष्वभाविमसर्षिषुमध्येएकऋषिष्वंप्रादात् कल्पांतमेवैवैस्वतमनुकल्पपर्यंतंआयुश्चप्रादादित्यर्थः । अन्यथाभावि  
सतऋषिष्वनस्यात् ॥ ६१ ॥ सकृपःसचशंतनुःपुत्रवत्पुत्रसाभ्येनतन्मिथुनंपालयामास ॥ ६२ ॥ सकृपःअस्त्राणि चशब्दात्त्रोग्रादिअवाप गौतमादितिशेषः । तत्तुक्तं  
आदिपर्वणि । गोपितोगौतमस्तत्रतपसातावविदत् । आगम्यतस्मैगोत्रादिसर्वमास्यातवास्तदा । चतुर्विधयुवेदमस्त्राणिविविधानिचेति कौशिकतिश्वामित्रात्सर्वेदान्  
सर्वशास्त्राणि अधिजगौअध्यगृष्ट ॥ ६३ ॥ द्रोणेत्पत्तिविष्यन्तदुपेद्यातमाह । येदेति । बृहस्पतेःसुनुःपुत्रोभरद्वाजः तत्रगंगातिरेस्थितस्सर्तदुंकलकौशियवस्त्रं

तावुभौ शंतनुर्दृष्ट्वा कृपाविष्टः स्वकं गृहं ॥ निनाय नाम चक्रेथ कृपया विषयौ यतः ॥ ५९ ॥ कृपः कृपीति स  
कृपस्तपो विष्णोश्चचार ह ॥ तस्य प्रीतस्तदा विष्णुः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ ६० ॥ प्रादादेष्यत्समसऋषिष्वं आयुः  
कल्पांतमेव च ॥ स शंतनुर्गृहे तिष्ठन् देवव्रतमस्वाभवत् ॥ ६१ ॥ पुत्रवच्छंतनोश्चासीत् स च पुत्रवेदेव तत् ॥ मि  
थुनं पालयामास कृपोप्यस्त्राण्यवाप च ॥ ६२ ॥ सर्वेदानधिजगौ सर्वशास्त्राणि कौशिकात् ॥ तत्त्वज्ञानं तथा व्या  
सादाप्य सर्वज्ञतां गतः ॥ ६३ ॥ यदाभिजातः स कृपस्तदैव बृहस्पतेः सूनुरगाच्च गंगां ॥ स्नातुं घृताचीं स  
ददर्श तत्र श्लथहुकुलां सुरवर्यकामिनीं ॥ तद्दर्शनार्स्कंभ्रमर्थेद्रियं स द्रोणे दधाराशु ततोभवस्स्वयं ॥ अंभोजजवे  
शयुतो बृहस्पतिः कर्तुं हरेः कर्म भुवोभरोद्धतौ ॥ ६५ ॥ द्रोणेति नामास्य चकार तातो मुनिर्भरद्वाज उतास्य  
वेदान् ॥ अध्यापयामास स शास्त्रसंधान् सर्वज्ञतामाप च सोचिरेण ॥ ६६ ॥

यस्याःसातांसुरवर्याणांकामिनीं भोगब्रियघृताचींददर्श ॥ ६४ ॥ तस्याःश्लथहुकुलायाःघृताच्याःदर्शनात् । स्कंधपतितइंद्रियरेतःद्रोणेकलशेदधारन्यधात् । ‘आचार्यः  
कलशज्जातोद्रोणःशस्त्रभृतांवर’इत्यादिपर्वणि । शिक्षासंदर्शनप्रकरणेभीमप्रतिदुर्योधनवचनं । ततःद्रोणाद्रेतसोत्रा अंभोजजोब्रह्मा स्वयंबृहस्पतिःअभवत् । किंकर्तु  
भरस्यभाररूपासुरसंघस्य उद्धृतौसंहरणविषयेकर्मसंहाररूपं कर्मकर्तुं देत्यहननरूपसेवाकर्तुमितिभावः ॥ ६५ ॥ अचिरेणशीघ्रोणेत्पत्यस्यसंज्ञाशब्दत्वेनसतोप्यथस्वस्या  
विवक्षितत्वावृविभक्त्यभावः । यदा द्रोणेतिनामेति एकपदंद्रोणइतिनामचकार ॥ ६६ ॥



[illegible]

काले च तस्मिन् पृषतो न पत्यो वने तु पांचालपतिश्चचार ॥ तपो महत्तस्य तथा वराप्सरो वलोकनात्कंदितमाशु  
रेतः ॥ ६७ ॥ स तद्विलज्जवशतः पदेन समाक्रमत्तस्य बभूव सनुः ॥ द्रुहू तु नाम्ना स विरिचगायको नाम्ना वहो  
यो मरुतां तदंशयुक् ॥ ६८ ॥ स द्रोणतातात्ममवाप्य वेदान् शास्त्राणि विद्याश्च तथा समस्ताः ॥ द्रोणेन युक्तः  
स तदा गुरोः सुतं सहैव नौ राज्यमिति ह्यवादीत् ॥ ६९ ॥ पदे द्रुतत्वादद्रुपदाभिधेयः सराज्यमापाथ निजां कृपों  
सः ॥ द्रोणोपि भार्या समवाप्य सर्वं प्रतिग्रहोज्झश्च पुरे वसत्सुखा ॥ ७० ॥ शिलोच्छट्यैव हि वर्तयन्स धर्मं म  
हांतं विरजं जुषाणः ॥ उवास नागाख्यपुरे सरास देवव्रतस्याथ कृपस्य चैव ॥ ७१ ॥

राज्यउभयोःस्यादिति । तदाविद्याभ्यासकाले अवादीद्धि ॥ ६१ ॥ तस्यनामकिमित्यतोर्थपूर्वकमाह । पदइति । पदेतृतीयार्थेसप्तमी पादेनद्रुतत्वादाकांतत्वात्तरेतसइति शेषः । द्रुपदाभिधेयः सपृषत्पुत्रोराज्यं पितृदत्तराज्यं आप । अथसद्रोगोपिद्रुपदस्यार्धराज्याधिकारयोग्योपिनिजास्वकीयाभार्यापूर्वभार्यारूपं संभवाप्य ब्राह्मविवाहेनस्वीकृत्यसर्वप्रतिग्रहैरुज्जितः रहितः अतएवसुखीपूरेनागपुरेअवसत् ॥ ७० ॥ तस्यजीवनोपायः कुतोभवदित्यतआह । शिलेति । शिलंचउच्छं चशिलौछेताभ्यांवृत्तिर्जीवनोपायः । तयैववर्तयन्प्राणधारणं कुर्वन् विजनिर्दानं विष्काम्यकर्मरहितमित्यर्थः । शरीरोवाचीशरीरोदंतोरजोवाचिरजस्तथा । निचकतेशानुद्रोणिरथाः पादरजोपमा इतिकविकंठाभरणे । अतएवमहांतंचमंधर्मीविष्णुप्रातिकरंधर्मजुषाणः सेवमानः सद्रोणः नागस्थपुरेउवास ॥ ७१ ॥

तेषां देवव्रतादिचतुर्णां समानो भूत् विराटस्य पूर्वस्वरूपमाह । हहा इति । पूर्वहस्वशब्दोप्यस्ति विधातृगायकः ब्रह्मगंधर्वः हहानामहहा इति प्रसिद्धः । मरुत्सु मध्ये विवहो नाम तस्य अपि निजधर्मवर्ती स्ववर्णाश्रमौचित्यधर्मवर्तनशीलो विराटो भूदिति पूर्ववर्णसंबन्धः ॥ ७२ ॥ पांडवोत्पत्तिवद्विष्यन्तदुपोद्वातमाह । ततः क्रदाचिदित्यादिना । ततः देवव्रतस्य यौवराज्याभिषेकानंतरं । प्रवरां भक्त्यादिगुणैरुत्तमां सौकेयत आह । येति । याकन्या पूर्वसर्गपूर्वजन्मनिपुणं अग्निश्चानाख्यदेवपितृणां पुत्रिका तत्रापि अमूर्तानां इति ज्ञेयं । अछेदानां निपुत्रासितो विष्णोः संबधितपश्चचार । इयं देवपितृणां अग्निश्चानां पुत्रा इत्यदिहरिवंशोक्तं । तथाहि । पितरो दिविवर्तते देवास्तान् भावयन् युत । अग्निश्चानादिति ख्यताः सर्वेषु वामितौ जसः । एतेषां मानसी कन्या अछेदानां निमग्नोति ॥ ७३ ॥ विष्णुः ग्रस्यै पितृकन्यार्यै हंत वसुतस्यामिति पुत्रा पितृपुत्रिका जन्मनि वरं अदात् । सापितृपुत्रिका वसोऽवसुराजस्य सुता सती जाता पुनः जननानंतरं दाशस्य नाविकस्य गृहे विवर्धिता वद्वे यस्यां वसुतायां विष्णुर्व्यासात्मना व्यासस्वरूपेणाभूत् । प्रकटो भूदित्य

तेषां समानो वयसा विराटस्त्वभूद्ब्रह्मनाम विधातृगायकः ॥ मरुत्सु यो विवहो नाम तस्याप्यंशेन युक्तो निजधर्मवर्ती ॥ ७२ ॥ ततः कदाचिन्मृगयां गतः स ददर्श कन्याप्रवरां तु शंतनुः ॥ या पूर्वसर्गे पितृपुत्रिका सती चचार विष्णोस्तप उत्तमं चिरं ॥ ७३ ॥ ग्रस्यै वरं विष्णुरदात्पराहं मृतस्तवस्यामिति या वसोः सुता ॥ जाता पुनर्दाशगृहे विवर्धिता व्यासात्मना विष्णुरभूच्च ग्रस्य ॥ ७४ ॥ तद्दर्शनाद्भृपतिर्जातहृच्छयो वव्रे प्रदानाय च दाशराजं ॥ ऋते स तस्यास्तनयस्य राज्यं नैच्छद्वातं तामथायाद्गृहं स्वं ॥ ७५ ॥ तच्चित्तया म्लानमुखं जनित्रं दृष्ट्वैव देवव्रत आश्चष्टच्छत् ॥ तत्कारणं सारथिमस्य तस्माच्छ्रुत्वा खिलं दाशगृहं जगाम ॥ ७६ ॥ स तस्य विश्वासकृते प्रतिज्ञां चकार नाहं करवाणि राज्यं ॥ तथैव मे संततितो भयं ते व्येतूर्ध्वरेताः सततं भवामि ॥ ७७ ॥

दर्शनात् जातहृच्छयः आधिभूतकामो नृपतिः शंतनुः प्रदानाय दातुं आत्मन इति शेषः । दाशराजं शनयायकं वव्रे । प्रार्थयामासेत्यर्थः । सदाशराजः तस्याः कन्यकायास्तनयस्य राज्यं सांभ्राज्यं कृते विना तां दातुं नैच्छत् । राज्याहं स्य ज्येष्ठस्य राज्याज्यं दास्यतीति बुद्ध्या तां दातुं नैच्छदिति भावः । अथ स्वगृहं प्रत्यायात्प्रत्यागच्छत् ॥ ७५ ॥ तस्याः कन्यकायाः चित्तया म्लानं मुखं यस्यास्तथा । तं जनित्रं जनकं दृष्ट्वा तस्य स्थानमुखस्य कारणं तस्य शंतनोः सारथिमपृच्छत् । तस्मात्सारथेः सकाशात् खिलं शंतनुदाशसंवादं ॥ ७६ ॥ स देवव्रतः तस्य दाशस्य विश्वासकृते विश्वासार्थं प्रतिज्ञां चकार किमिति । न करवाणि न करोमि ते भयमेवं संततितः संतानात् ते भयं व्येतुं न प्राप्नोतु । भयं व्येत्युक्तं विशदयति । ऊर्ध्वरेति । संततं देहपातपर्यंतं ऊर्ध्वरेताः रेतो विसर्जनं राहितः नैष्ठिकब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । भवानि भवानि इति प्रतिज्ञां चकारेतिसंबन्धः ॥ ७७ ॥

तदाभीमभयंकरं व्रतं यस्य स तथा तस्य भावस्तत्तस्मात् अत्युदेवव्रतस्य भीष्म इति नाम कृत्वा प्रसन्नानां पुष्पाणां वृष्टिं अर्चोः कृत्वा पश्यतुः । स च भीष्मनामको देवव्रतः दाशेन दत्तां कालीं कालीनाम्नो वसुकन्यां पितुः समर्पयत् ॥ ७८ ॥ ननु भीष्मः अवर्णस्य गृहस्थां कन्यां कथं पितुः समर्पयदित्यत आह । ज्ञात्वेति । समीष्मः राजपुत्रो बसुपुत्रो गुणाढ्यां सत्यस्य विष्णोः मातरं उदारं श्रेष्ठां तत्तस्मात् विष्णुमातृत्वात् नामतः सत्यवतीं तिलोके प्रसिद्धां तां दाशदत्तां ज्ञात्वा ॥ ७९ ॥ ननु शंतनुः दाशगेहस्थामपि कन्यां कथं जग्राह इत्याशं कायमाह । प्राय इति । सतां मनः पापमार्गे न गच्छेद्दि । इन्द्रचंद्रादिव्यावृत्त्यर्थं प्राय इत्युक्तं । आत्ममनः प्रसक्तं तस्यामासक्तं इति हेतोः ज्ञात्वा तस्याः कुलीनत्वं ज्ञात्वेत्यर्थः । दाशगेहं विवर्धतामपि तां जग्राह । सद्धर्मं रत इति हेतुगर्भविशेषणं ॥ ८० ॥ सनृपोत्तमः शंतनुः स्वच्छंदेन स्वेच्छया मृत्युत्वरं मरणरूपं प्रदाय तथा युद्धे

भीमव्रतत्वाद्धि तदास्य नाम कृत्वा देवा भीष्म इति ह्यर्चीकृपन् ॥ प्रसूनवृष्टिं स च दाशदत्तां कालीं समादाय पितुः समर्पयत् ॥ ७८ ॥ ज्ञात्वा तु तां राजपुत्रीं गुणाढ्यां सत्यस्य विष्णोर्मोतरं नाम तस्तत् ॥ लोके प्रसिद्धां सत्यवतीं युद्धारां विवाहयामास पितुः स भीष्मः ॥ ७९ ॥ प्रायः सतां न मनः पापमार्गे गच्छेदिति ह्यात्ममनश्च सक्तं ॥ ज्ञात्वापि तां दाशगेहे विवर्धितां जग्राह सद्धर्मं रतश्च शंतनुः ॥ ८० ॥ स्वच्छंदं मृत्युत्वरं प्रदाय तथाप्यजेयत्वमधृष्यतां च ॥ युद्धेषु भीष्मस्य नृपोत्तमः स रेमे तथैवाब्दगणान्बहूँश्च ॥ ८१ ॥ लेभे स चित्रांगदमत्र पुत्रं तथा द्वितीयं च विचित्रवीर्यं ॥ तयोश्च बाल्ये विमृजच्छरीरं जीर्णे न देहेन च किं ममेति ॥ ८२ ॥ स्वेच्छया वरुणत्वं स प्राप नानिच्छया तनुः ॥ तस्मिन्काले त्यज्यते हि बलवद्भिर्वधं विना ॥ ८३ ॥ अतिसक्तास्तपोहीनाः कथंचिन्मृतिमाप्नुयुः ॥ अनिच्छयापि हि यथा मृतश्चित्रांगदनुजः ॥ ८४ ॥

बुधजेयत्वं अपरामर्शत्वं अधृष्यतां च शत्रुभिः धर्षणायोग्यत्वं प्रदाय तया सत्यवत्या ॥ ८१ ॥ सशंतनुः अत्रास्यां लेभे प्राप तयोः पुत्रयोर्बाल्ये बाल्यावस्थायां मज्जीने देहेना किं प्रयोजनं इति शरीरं व्यसृजत् । अस्य जत् सशंतनुः ॥ ८२ ॥ तदेव विशदयति । स्वेच्छेति । तस्मिन्काले देहस्य जीर्णत्वावस्थायां बलवद्भिः वधेन न विना अनिच्छया तनुं न त्यज्यते किं त्विच्छयैवेत्यर्थः । तपोनिष्ठैरिति शेषः । हियतो अतः शंतनुः स्वेच्छया वरुणत्वं प्रापेत्यन्वयः । चित्रांगदादिव्यावृत्त्यर्थं बलवद्भिरित्युक्तं ॥ ८३ ॥ उक्तस्यापि वादमाह । अतिसक्त इति । अतिसक्ताः विषयेष्वस्यासक्ताः तपोहीनाः बलवद्भिः स्वस्माद्विलोष्टैः वधविना अनिच्छया इच्छाभावेनैव कथंचिन्मृतिहेतुरोगाभौर्मि आप्नुयुः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । चित्रांगदस्य अनुजो विचित्रवीर्यः यक्षमणार्दितः सन् मृतः मया तथेत्यर्थः । हिमप्रसिद्धिः बलवद्भिरित्यादेरुभयत्रावृणः ॥ ८४ ॥

प्रकृतमनुसरति । अथेति । अथशंतनोःस्वमूलरूपप्राप्त्यनंतरं । और्वदेहिकदेहादूर्ध्वतदैर्ध्वदेहिकप्रेतसंस्कारकमितियावत् ॥ अस्यचित्रांगदस्यअनुजंविचित्रवी  
र्ध ॥ ८५ ॥ अकृतः उद्वाहः विवाहोयेनसतथा । चित्रांगदः गंधर्वेणचित्रांगदेनमहाराणेनिहतः किंकुर्वन्चित्रांगदाख्यंस्वंनामअपरित्यजन्अत्यजन् गंधर्वचित्रांगदेनमदी  
यचित्रांगदाख्यंनामतवाग्योत्तरमास्त्विचित्रांगदाख्यंतामत्यजेत्युक्तः शंतनुपुत्राः चित्रांगदः गंधर्वोक्तमकुर्वन्गंधर्वेणनिहतइतिभावः ॥ ८६ ॥ अनुचित्रांगदमृत्यनंतरं अथका  
शिनःकाशिराजस्मैत्यर्थः ॥ सुताःतदर्थविचित्रवीर्यार्थाआहृतअपहृतवान् ॥ ८७ ॥ तदेवविचित्र्याह । पाणीति । वीर्यवानभीष्मः ब्रह्मदत्ताख्यासुरस्यपाणिग्रहणकालेउद्वा  
हसमये तंसात्वराजंब्रह्मदत्तंसमेतान्त्रिमिलितान्भविष्यानपिविजित्य अंविकानान्नितीयैवपरांदितीयांअंवालिकांअंबामपिविवाहस्यानर्हामंवाप्समीम्याहरदितिसंबंधः

और्वदेहिकं कृत्वा पितुर्भीष्मोभयपेचयत् ॥ राज्ये चित्रांगदं वीरं यौवराज्यस्य चानुजं ॥ ८५ ॥ चित्रांगदेन  
निहतो नाम स्वं त्वरित्यजन् ॥ चित्रांगदो कृतोद्वाहो गंधर्वेण महारणे ॥ ८६ ॥ विचित्रवीर्यं राजानं कृत्वा  
भीष्मोन्वपालयत् ॥ अथ काशिसुतास्तिस्त्रस्तदर्थं भीष्म आहरत् ॥ अंबामप्यंविकानाम्नीं तथैवांबालिकां परां  
॥ ८७ ॥ पाणिग्रहणकाले तु ब्रह्मदत्तस्य वीर्यवान् ॥ विजित्य तं सात्वराजं समेतान् क्षत्रियानपि ॥ ८८ ॥  
अंविकांबालिके तत्र सत्वादं चक्रतुः शुभे ॥ अंबा सा भीष्मभार्यैव पूर्वदेहे तु नैच्छत् ॥ ८९ ॥ शापाद्विरण्यगर्भ  
स्य सात्वकामाहमित्यपि ॥ उवाच तां स तस्याज सागमत्साल्वबेन च ॥ ९० ॥ तेनापि संपरित्यक्ता परामृष्टे  
ति सा पुनः ॥ भीष्ममाप स नोऽगृह्णहत् प्रययौ सापि भार्गवं ॥ ९१ ॥ भ्रातुर्विवाहयामास सौविकांबालिके  
ततः ॥ भीष्माय तु यशो दातुं युयुवे तेन भार्गवः ॥ ९२ ॥

॥ ८८ ॥ तत्रात्रासुमध्येगुप्तापादिदोषाभावादुत्तमेअंविकांबालिकेउत्तमेतंवादंविचित्रवीर्यस्यभार्यावेअंगिकारं सावापूर्वदेहेभीष्मभार्यैव वरांगिनास्नीध्ववसोभार्याहिर  
ण्यगर्भस्यब्रह्मणःशापात्सुवेतिनरेपुजातेस्यादिशापाभिमितान्तंनैच्छत् विचित्रवीर्यमिनिशेषः ॥ ८९ ॥ अहंमाल्वकामापिवब्रह्मदत्तकामेन्युवाच । ब्रह्मदत्तस्यसाल्वविषय  
पतित्वात्साल्वइतिनामा सभीष्मःनामंवातन्याजअत्यजन् ॥ ९० ॥ तेनसात्वचेनपरासुतास्पृष्टेत्यर्थः अन्यपुरुषेणेतिशेषः । तंपरित्यक्तासांवाभोयंपुनराप । सभीष्मः  
नोऽगृह्णहत् नांगीचकार । गृह्णहदगृह्णइतिवा सापितार्गवःप्रप्रतिनयौ ॥ ९१ ॥ ततःअंबागमनानंतरं सभीष्मःअंविकांअंबालिकेन्नातुःविचित्रवीर्यस्यतेनभीष्मेनम  
त्स्वीकारंकास्य तदभावोत्सवययंकीर्तिप्रार्थितइतिप्रकथानुसंधेया । भार्गवःभीष्माययशःनदात्रयसत्यकारणरूपं यशोदातुंतेनभीष्मेण ॥ ९२ ॥

भीष्मेविदामानंयत्कारुण्यंरूपपातयात्रितोबद्धोरामःअंबानग्राहयामास भीष्मेणेतिशेषः ॥ १३ ॥ ननु अशक्तत्वात्तजघानेति किंनस्यादित्यतआह । अनंतशक्तीति अनंतशक्त्यादिविशेषवान्यः यस्यसमःअन्योनोस्तिनस्यपरमस्यसर्वोत्कृष्टस्यरामस्यकथंचन केनापिप्रकरणेनकुत्रचिदेशेकालेचाशक्तिःकथंनहीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यशसा अंबानजग्राहेत्येवंरूपयशसाअभिपश्यन् असुरान्विमोहयन् भीष्मंजित्वैवजघान । सदेवोरामः तस्यभीमस्यवाचंअंबानगृहीयामितिप्रतिज्ञारूपांवाचं सत्यामकरोत् ॥ १५ ॥ स्वोक्तार्थेप्रमाणमुदाहरति । विद्वदिति । केशवःविद्वन्भूद्वेनविद्वत्तुमुपधवतअज्ञवत्वेदनयाव्यथया अतर्वत्पीडितवद्दर्शयतीतिशेषः । विष्णुःमोहायदर्शयन्नपितथाविद्धादिवन्नभवेत् ॥ १६ ॥ एवमादिउक्तपुराणव्यादिचतत्पुराणोत्थाव्यञ्जतस्मात् ॥ १७ ॥ भीष्मेणत्वांग्राहियिष्यद्वितिरामप्रतिज्ञायाःसार्थक्यंदर्शयति । सोऽ

अनंतशक्तिरपि सन्न भीष्मं निजघान ह ॥ न चांबाग्राहयामास भीष्मकारुण्ययन्त्रितः ॥ ९३ ॥ अनंतशक्तिः सक  
लांतरात्मा यः सर्ववित्सर्वशी च सर्वजित् ॥ न यत्समोन्योस्ति कथं च कुत्रवित्कथं ह्यशक्तिः परमस्य तस्या ॥ ९४ ॥  
भीष्मं स्वभक्तं यशसाभिपूरयन् विमोहयन्नसुरांश्चैव रामः ॥ जित्वैव भीष्मं न जघान देवो वाचं च सत्यामकरोत्स  
तस्य ॥ ९५ ॥ विद्वन्मधुवच्चैव केशवो वेदनार्तवत् ॥ दर्शयन्नपि मोहाय नैव विष्णुस्तथा भवेत् ॥ ९६ ॥ एवमादि  
पुराणोत्थवाक्याद्रामः सदा जयी ॥ यशो भीष्मस्य दत्त्वा तु सौबां च शरणागतां ॥ ९७ ॥ उन्मच्य भर्तृद्वेषोत्थपापा  
त्तेनाश्वयोजयत् ॥ अनंतरं शिखंडित्वात्तदा सा शांकरं तपः ॥ ९८ ॥ भीष्मस्य निघनार्थाय पुंस्त्वार्थं च चकार ह ॥  
भीष्मो यथा त्वांगृहीयात्तथा कुर्यामितीरितं ॥ रामेण सत्यं तच्चेक्रे भीष्मे देहांतरं गते ॥ ९९ ॥

वामित्यादिना । सरामः यशोदत्वा अवांचमर्तुः भोग्मस्य देवाधकारणरूपदेवात् । उत्पंचतत्रपापंचतस्मादनुच्य शिखंडित्वादनंतरं शिखंडित्वरूपानंतरं तेनयुरूपेण भोग्मेण आशुअबिल्वेन अयोजयत् । योजयामास । जन्मान्ते भर्तुसंब्रंधयत् नारामप्रतिज्ञाभंगइत्येतत् श्लोकाभिप्रायः । तदासावाभोग्मस्यनिधनार्थाय प्रयोजना यपुंस्त्वाथुरुषवप्रप्राप्त्यर्थस्वस्यतिशेषः । शांकररुद्रसंबंधि ॥ ९८ ॥ ननु देहांतरगतभोग्मेण सह शिखंड्याः संयोजनाद्रामप्रतिज्ञाभंगइत्यतः प्रतिज्ञाभिप्रायमाह भोग्म इति । रामेण इतीरितद्वाक्यं भोग्मेदेहांतरगतेव सुसुव्रान्तेयति सत्यचक्रोत्तमइतिशेषः । रामेण अस्मिन् जन्मन्मन्येव योजयिष्यइतिविशेषानुक्तत्वात् भोग्मेण योजयिष्यइति सामान्योक्तेश्च जन्मान्तरविषयत्वाभिप्रायसंभवात् तस्य चकृतत्वाच्च रामप्रतिज्ञाभंगइति श्रावः ॥ ९९ ॥



तस्याः अवाया, मत्तौ मरुहेतुत्वं कालास्त्रीत्वोत्पत्तिकालोत्तरकालात्पुद्गुहस्यपुद्गदहस्यसंभवमिति हेतुत्वं वा प्रादात् ॥ १०० ॥ यद्दमांमालो  
गृहीयात्तु गृह्यति स भोगं ह निष्यति इत्येव द्वाविद्वेदोक्तं च प्रादादिति संबन्धः । सांवातांमालां गृहीत्वानुपानुप्रतिशयो ॥ १०१ ॥ केनिनया  
तांमालानजगद्गुहः दत्तः सांवातांमालान्यस्य निधाय ॥ १०२ ॥ सशंभुः । एतद्गुपदं अश्वति किमिति । तव दौकन्यकाभूवासैकन्यकाकालांतो पुनानुभाव्यति संबन्धः  
॥ १०३ ॥ ततः बरशाप्यनंतरं । सांवातामाशखिंदिनिति अजिद्रुपदादिति शेषः । पांचालराजोद्रुपदः तस्याः शिखिंदिन्याः पुंस्त्ववदित्यर्थः । कर्माणि चैलोपनयनादिक  
माणि अकरोत् ॥ १०४ ॥ सराजा तस्यै शिखिंदिन्यै दशाधिपदेः दशाधिपयभूतैर्हिण्यवर्मणः सुता उदाहयामास । सा हिण्यवर्मणः सुता पुंस्त्वैव गृहीता आच्छादितानि

रुद्रस्तु तस्यास्तपसा तुष्टः प्रादाद्वरं तदा ॥ श्रीष्मस्य मतिहेतुत्वं कालाप्युद्देहसंभवं ॥ १०० ॥ मालां च य इमां मालां  
गण्णीयात्स ह निष्यति ॥ श्रीष्ममित्येव तां मालां गृहीत्वा सा नृपान्ययौ ॥ १०१ ॥ तां न श्रीष्मभयात्केपि जगृहस्तां  
हि सा ततः ॥ द्रुपदस्य गृहद्वारि न्यस्य योगात्तनं जहौ ॥ १०२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सुतार्थं द्रुपदस्तपः ॥ चकार शंभ  
वे चैनं सोऽब्रवीत्कन्यका तव ॥ १०३ ॥ भूत्वा भविष्यति पुमानिति सांवा ततोऽजनि ॥ नाम्ना शिखिन्दिनी तस्याः पुंवत्कर्मा  
णि चाकरोत् ॥ १०४ ॥ तस्यै पांचालराजः स दशार्णाधिपतेः सुतां ॥ उद्वाहयामास स तां पुंवेषणैव गूहितां ॥ १०५ ॥  
अन्यत्र मातापित्रोस्तु न विज्ञातां बुबोध ह ॥ धात्र्यै न्यवेदयत्साथ तत्पित्रे सा न्यवेदयत् ॥ १०६ ॥ स क्रुद्धः प्रेषयामा  
स निहन्मि त्वां सबांधवं ॥ इति पांचालराजाय निर्जगाम च सेनया ॥ १०७ ॥ विश्वस्य वाक्यं रुद्रस्य पुमानेवेति पार्ष  
नः ॥ प्रेषयामास दिग्बद्धिर्भिन्ना ते बालवाक्यतः अपरीक्षकस्य ते राष्ट्रं कथमित्येव नर्मकृतं ॥ १०८ ॥

तः ॥ प्रथमास दुर्मुखागना तं चालयान्तरात् स तू नित्यं भवति ॥ १०५ ॥ धत्रीस्यादुपमार्ते त्यमरः । अथसाधात्रापि त्रेहिरण्यवर्मेणे  
मातापित्रोरन्यन्नान्यैः न विज्ञातां अज्ञातां शिखंडिनंबुबोध । एषापिकन्यान्तपुमानिति ज्ञातवती ॥ १०६ ॥ सहिरण्यवर्मस्त्विह न्मातिपांचालराजायद्रुपदंप्रतीत्यर्थः । प्रेक्षया मास कांचनवर्माणंदूतमिति शेषः । सेनया सह निर्जंगामचनिःस्तोभूत ॥ १०७ ॥  
न्यवेदयत् ॥ १०८ ॥ सा हिरण्यवर्मस्त्वंहन्मातिपांचालराजायद्रुपदंप्रतीत्यर्थः । अपरीक्षकस्य परीक्षिते अवधारयति प्रमाणैर्यथामिति वल्लु-  
पार्षतम्पुत्रद्रुपदः विश्वस्याश्विश्वासंकृत्वा तेतव युद्धिवा लवाक्यतः भिन्नानद्या अतएव अधिकृत्यामिति शेषः । अपरीक्षकस्य परीक्षिते अवधारयति प्रमाणैर्यथामिति वल्लु-  
परीक्षकः सनभवत्यपरीक्षकः तस्य ‘परीक्षकः कारणिक’ इत्यमरः । परीक्षादिह तस्य त्राष्टं कथं गमिस्यर्थः । इत्येव नर्महास्यं करोतोति नर्मकृत् स न पुमानेव शिखंडिनोपुरु-  
ष एवेति प्रेषयामास दूतमिति शेषः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥

अथदूतप्रेषणानंतरं शिखंडिनीपितरं दृष्ट्वा माम्निमित्तात्तमदर्थननश्यत् पितेति शेषः । इति मत्वा ज्ञात्वा दुःखात् यत्र यस्मिन्वने तुंवरुनामा गंधर्वः तिष्ठतीति शेषः । तस्मै वनाय यौ ॥ १०९ ॥ स्थूणाऋणोपश्यदिति ग्रथांतरविगंधेपरिहरन्वाह । स्थूणाकर्णेति । तां शिखंडिनीं सतं वरुः तस्याः शिखंडिन्याः सकाशात् आखिल्लपूर्ववृत्तं ॥ ११० ॥ सतुं वरुः स्वपुरुषदेहंततः तदीयां शिखंडिनीं सर्वविधशरीरं पुरुषत्वस्वभावार्थं अंशेन एकभागेन पूर्वदेहेतद्गंधर्वदेहे समास्थितः अधिष्ठितो भूत् गंधर्व इति शेषः ॥ १११ ॥ गंधर्वः शिखंडिन्यै पुंन्यार्थं देहपुनरंशेन किमर्थं समारयत इति जिज्ञासाया माह । पुंसां पुरुषाणां कापि काचिदपि स्त्रीत्वस्त्वरूपं भवेत्तु शापव रदुष्कर्मवशेनादिहेतुनेति शेषः । अन्तेर्बाह्यप्राप्तिकारणसमाप्तौ तथार्थवत्तु पुमान् भवेत् । स्त्रीणां स्त्रीजावानां बलवत्कारणैरपि देवतावरोक्तदृष्टपुण्यादिकारणैरपि पुंस्त्वं नैव स्याद्वि

अथ भार्यासमेतं तं पितरं चिंतयान्कुलं ॥ दृष्ट्वा शिखंडिनी दुःखान्मन्त्रिमित्तान्न नश्यत् ॥ इति मत्वा वनायैव य यौ यत्र च तुंवरुः ॥ १०९ ॥ स्थूणाकर्णाभिधेयस्तामपश्यदृढकर्णतः ॥ स च तस्याखिलं श्रुत्वा कृपां चक्रे म ह्यामनाः ॥ ११० ॥ स तस्यै स्वं वरुः प्रादात्तदीयं जगहे तदा ॥ अंशेन पुंस्त्वभावात् पूर्वदेहे समास्थितः ॥ १११ ॥ पुंसां स्त्रीत्वं भवेत्कापि तथाप्यंतं पुमान् भवेत् ॥ स्त्रीणां नैव हि पुंस्त्वं स्यात् बलवत्कारणैरपि ॥ ११२ ॥ अतः शिवरेण्येषा जज्ञे येषैव नान्यथा ॥ पश्चाच्च पुंतनुं सैषा प्रविवेशैव पुंयुतां ॥ ११३ ॥ नास्या देहः पुंस्त्वमाप न च पुंसानधिष्ठिते ॥ पुंदेहे न्यवसरसाथ गंधर्वेण त्वधिष्ठिते ॥ गंधर्वं देहमाविश्य स्वकीयं भवनं ययौ ॥ ११४ ॥

यस्मात्तस्मात्पूर्वं स्थित इति संबंधः ॥ ११२ ॥ अतः कृतनियमहेतौ शिवरे सत्यपि कन्यका तव भूत्वा भविष्यति पुमानित्येवं रूपे शिववरे सत्यपि येषां बायो वैवज्ज्ञे खिदिह संबंधमेवाप नान्यथा पुरुषदेहसंबंधनैवापेत्यर्थः । जननीत्तरकाले पुंस्त्वप्राप्तिः श्रूयते तत्कथमिति तदाह । पश्चादिति । पश्चात्स्त्रीत्वेनोत्पत्त्यनंतरं एषा शिखंडिनी पुंसां गंधर्वेण युता अतएव पुंतनुं पुरुषदेहमेव प्रविवेश । नतु स्वयं पुंदेहं प्रापेति भावः । निषेधस्तु केवलस्य न तन्याधिष्ठितप्रवेशस्य निषेधः । पूर्वशस्य जातत्वेप्युत्तरांशस्याभावाच्चिद्वरद्वयु क्तमिति भावः ॥ ११३ ॥ अस्याः शिखंडिन्याः देहः गंधर्वेण स्वीकृत इति देहः पुंस्त्वं पुंसां अनधिष्ठिते अवस्थानरहिते पुंदेहे न च न्यवसर । किंतु सा शिखंडिनी गंधर्वेण अधिष्ठितः गंधर्वदेहं गंधर्वसंबंधिपुरुषदेहं आविश्य । अथ शब्दः समुच्चयार्थः ॥ ११४ ॥

ननु गंधर्वदेहमाविश्ययाविरयुक्तं तर्हि श्वशुरादीनां शिखंडिनीतिप्रतीतिः कथमस्मदित्यत आह । तस्या इति । तत्राशिखंडिन्यापश्चादन्तरं । अविष्टितः प्रविष्टः गंधर्वदेहोऽपि गंधर्वस्य प्रसादतः तस्याः शिखंडिन्याः सचातो देहश्च न देहः शिखंडिनीपूर्वदेहः तेन सा दृश्य संशयः प्राप । गंधर्वाश्रयको गंधर्वदेहः शिखंडिन्याः पश्चादविष्टित इति भावः ॥ ११५ ॥  
कन्या देहं शिखंडिनी देहं समास्थितः ॥ ११६ ॥ वने उवास अवसत् धनदो देवः क्रुद्धः ॥ ११७ ॥ अप्रत्युत्थायि न प्रत्युत्थानरहितं विलज्जया तं तुषस्तं वेगुल्लोष्विति यावत् ।  
लीयमानं तं बुद्धं यस्मिन् रूपी भवेति शयाप । इत्यभवेति तांति वा पाठः । ननु त्वेव तथापि योऽनुसन्धेयः स तं तावत् त्यभिधानं ॥ ११८ ॥ यानियास्याति च पलत्वा दकार्यं कर्मक रणत्वादित्यर्थः । इतीरितः ॥ ११९ ॥ स गंधर्वः मुबुधः तया स्त्री शरीरेण कौरवपांडव्युद्वावसानपर्यंतं अवसत् । कन्या शिखंडिनी पित्रो रशेषतः सर्वं अनुभूतं कथयामास ।

तस्यास्तदेहसादृश्यं गंधर्वस्य प्रसादतः ॥ ११५ ॥ प्राप गंधर्वदेहोऽपि तथा पश्चादविष्टितः ॥ श्वो देहि मम देहं मे स्वं च देहं समाविश ॥ इत्युक्त्वा स तु गंधर्वः कन्या देहं समास्थितः ॥ ११६ ॥ उवासैव वने तस्मिन् धनदस्तत्र चागमत् ॥ अप्रत्युत्थायि न तं तु लीयमानं विलज्जया ॥ ११७ ॥ शशाप धनदो देवः चिरमित्थं भवेति तं ॥ यदा युद्धे मतिं याति सा कन्या पुंतनुस्थिता ॥ ११८ ॥ तदा पुंस्त्वं पुनर्यासि च पलत्वादितीरितः ॥ ११९ ॥ तथा वस्तस गंधर्वः कन्या पित्रो रशेषतः ॥ कथयामासानुभूतं तौ भृशं मुदमापतुः ॥ १२० ॥ परिक्षिपताभ्यां यैस्तु श्वशुरो लज्जितो ययौ ॥ १२१ ॥ श्वो भूते सा तु गंधर्वं प्राप्य तद्वचनात्पुनः ॥ ययौ तेनैव देहेन पुंस्त्वमेव समाश्रिता ॥ १२२ ॥ स शिखंडी नाम तो भूदस्त्रशस्त्रप्रतापवान् ॥ १२३ ॥ विविच्रवीर्यः प्रमदाद्वयंतं संप्राप्य रेमेद्गणान्मुसक्तः ॥ तत्याज देहं च स यक्षमर्गादितस्ततोऽस्य मातास्मरदाशु कृष्णं ॥ १२४ ॥

तौ पितरौ ॥ १२० ॥ उपायैः पुंस्त्वज्ञापको गायैः परिक्षिप्य पुमानिति परिशङ्कता ययौ ॥ १२१ ॥ तद्वचनान्तरं देहस्तथाऽनुत्तुल्यं त्रिविधं पुमानस्त्विष्येत्स्वरूपगंधर्ववचनात् तेनैव देहेन पुं देहैव ययौ स्वगृहं प्रतीतिशेयः । पुंस्त्वं पुंस्त्वं न मास्थिता प्राप्ता एव ॥ १२२ ॥ अतएव सः शिखंडिन्या ओभिमन्यमानो गंधर्वाश्रयको गंधर्वदेहः नाम ततः शिखंडीति अभूत् ॥ १२३ ॥ प्रसंगात् मातृकथानि गयने का प्रकृतमनुसरति । विचित्रवीर्य इति । विचित्रवीर्यः शतपुत्रः तत्प्रमदाद्वयं पूर्वाक्काविको बालिकात्मकस्त्रीद्वयं यक्षमणाक्षरो गणमर्दितः पीडितः स विचित्रवीर्यः देहं तत्याज अत्यजत् ततः अस्या विचित्रवीर्यस्य माता सत्यवती श्रीकृष्णं वेदव्यासं अस्मरत् ॥ १२४ ॥

जगज्जनित्रजगदुत्पादकः अपहंतिनाशयतीति तथा । जनित्रीमाता सरवती त्वया संपूजयामास ॥ १२५ ॥ अस्य व्यासस्य माता परमादरेण सर्वस्मादधिकप्रिया । अर्चितं स्वाभिष्टुभं सम्यक् स्तुतं व्यासं प्रत्यवदत् । किमिति । पुत्रौ चित्रांगदिविचित्रश्रीयौ ततस्तस्मात् अस्माभिः परमादरेण विशेषभक्त्या अर्थिनः प्रार्थितस्तत्स्वप्नातुः क्षेत्रे भार्यायां उत्पादे येन वददिति संबधः । न क्षेत्रजा अपि मृतोपितरि स्वकीयैः सम्पत्क्रानियोगमनवाप्य भ्रातृयोः ग्यादतिस्मृत्युक्तं शेषपरिहर्तुं अस्मत्परमादरार्थि मइत्युक्तं इति रितः प्रणतः अभिष्टुतः भीष्मादिभिः प्रणतो भिष्टुतश्च व्यासाः वचः आह ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ किमिति । रमां ऋते जातुकदाचित् मम अंगयोगाय अंगसंबन्धाय संभोगायेत्यर्थः । योग्या अंगनाम्नी सुराणां आलेयलोकैः किमिव यद्यपि तथापि वाक्पुत्रोत्पत्त्यर्थं मुक्तं वाक्पुत्रात्सांस्वत्सरसं व्रतं वैष्णवव्रतमित्यर्थः । चरतु करोतु ॥ १२८ ॥ त

आविर्बभूव शु जगज्जनित्रो जनार्दनो जन्मजराभयापहः ॥ समस्तविज्ञानतनुः सुखार्णवः संपूजयामास च तं जनित्री ॥ १२५ ॥ तं भीष्मपूर्वैः परमादरार्थितं स्वभिष्टुतं चावददस्य माता ॥ पुत्रौ मृतौ मे न तु राज्यमैच्छद्भीष्मो मया नितरामर्थतोपि ॥ १२६ ॥ क्षेत्रे तव भ्रातुरपत्यमुत्तममत्पादयास्मत्परमादरार्थितः ॥ इतीरितः प्रणतश्चाप्यभिष्टुतो भीष्मादिभिश्चाह जगद्गुरुर्वचः ॥ १२७ ॥ ऋते रमां जातु ममांगयोगयोग्यांगना नैव मुरालयेपि ॥ तथापि ते वाक्यमहं करिष्ये सांवत्सरं सा चरतु व्रतं मे ॥ १२८ ॥ सा पूतदेहाथ च वैष्णवव्रतान्मतः समाप्नोतु मुनं वरिष्ठं ॥ इतीरिते राष्ट्रमुपैति नाशमिति ब्रुवंती पुनराह वाक्यं ॥ १२९ ॥ सौम्यस्वरूपोप्यतिभीषणं मृषा तच्च भूषो रूपमहं प्रदर्शये ॥ सहेत सा तद्यदि पुत्रकोस्या भवेद्गुणाढ्यो बलवीर्ययुक्तः ॥ १३० ॥ इतीरितेस्त्वित्युदितस्तयागमत्कृष्णोविका सा तु भयान्यमीलयत् ॥ अभूच्च तस्यां धृतराष्ट्रनामको गंधर्वराट् मवनावेशयुक्तः ॥ १३१ ॥

तः किमित्यत आह । सेति । अथ व्रताचरणान्तरं साविकाराष्ट्रनाममुपैति अराजकत्वादिति शेषः । इति ब्रुवंती मातरं पुनराह ॥ १२९ ॥ किमिति अहं सौम्यशान्तं स्वरूपं यस्य स तथा । अपि यद्यपि तथापि तस्याः तव स्नुषायाः चक्षुषोलोचनयोर्मृषा अवियमानमेव अभिषणं अतिभयं करारूपं प्रदर्शयिष्ये सा तद्वयं करामिव दृश्यमानं रूपं यदि सह ते तद्गुणशक्त्या तर्हि अस्याः ते स्नुषायाः ॥ १३० ॥ व्यासेन इतीरिते सा तया सत्यवत्याया स्त्वित्युदितः कृष्णः अंशविकामगमत् । साविकामयादिवियमानं भयं करारूपं दर्शयन् नयन इति शेषः । तस्यामं विकायां पूर्वधृतराष्ट्रनामको गंधर्वराट् गंधर्वश्रेष्ठः अत्रापि धृतराष्ट्रनाम बभूव ॥ १३१ ॥

कृष्णः अस्मद्वृतराष्ट्रस्य सधृतराष्ट्रः दोषतः नेत्रमिलनदोषात् अंधः ॥ १३२ ॥ अंबालिकायां अन्यजनयेत्यवचीत्तः अन्यजनयेत्येवं रूपं मातृवाक्यतथापूर्ववदकोट्यास इति शेषः । मृषादकृत्यामिव्याभूतं भयं करुणं पटक्पश्यतीति सांबालिकाभयात्पांडुः श्वेतवर्णो भूत् ॥ १३३ ॥ ततः अंबालिकायाः स अंबालिकापुत्रः ह्रियस्मादूर्णेन पांडुः तस्मान्नाम तत्त्वनाम्ना पांडुरित्यर्थः । स च पांडुः आवेशतोः आवेशहेतोः ॥ १३४ ॥ तस्मै पांडवे वरप्रादात् मातातं अंबालिकायामुत्पन्नं पांडुः श्वेतवर्णं विज्ञाय प्राह किमिति । तद्विषयं पांडुः शिवादिदोषाहितं अन्यं ॥ १३५ ॥ पुनर्जनय उत्पादय इति कृष्णं प्रत्युक्त्वा स्नुषां विकल्पुनराह । किमिति । पुरा त्वया अश्वगोः नेत्रयोर्निमिलनं आच्छादनं य

स मारुतवैशवशाद्बलाधिको बभूव राजा धृतराष्ट्रनामा ॥ आदाद्वरं चास्य बलाधिकत्वं कृष्णोऽपि असीत्सु मातृ  
दोषतः ॥ १३२ ॥ ज्ञात्वा तमंधं पुनरेव कृष्णं माताव्रवीज्जनयान्यं गुणाढ्यं ॥ अंबालिकायामिति तत्तथा करोद्भू  
याच्च सा पांडुरभून्मृषादृक् ॥ १३३ ॥ परावहो नाम मरुततो भवदूर्णेन पांडुः सहि नाम तश्च ॥ स चास वीर्या  
धिक एव वायोरावेशतः सर्वशस्त्रास्त्रवेत्ता ॥ १३४ ॥ तस्मै तथा बलवीर्याधिकत्वं वरं प्रादात्कृष्ण एवाथ पांडु ॥  
विज्ञाय तं प्राह पुनश्च माता निर्दोषमन्यं जनयोत्तमं सुतं ॥ १३५ ॥ उक्त्वैति कृष्णं पुनरेव च स्नुषामाह त्व  
याद्वर्णोऽपि निमिलनं पुरा ॥ कृतं ततस्ते सुत आस चांधस्ततः पुनः कृष्णमुपास्व भक्तिः ॥ १३६ ॥ इतीरि  
ताप्यस्य हि मायया सा भीता भुजिष्यां कुमतिनिर्योजयत् ॥ सा तं परानंदतनुं गुणार्णवं संप्राप्य भक्त्या पर  
यैवरेमे ॥ १३७ ॥ तस्यां स देवोजनि धर्मराजो मांडव्यशापाद्य उवाह शूद्रतां ॥ वसिष्ठसाम्यं समभीप्समानं  
प्रच्यावयन्निच्छया शापमाप ॥ १३८ ॥

तः कृतं ततस्ते सुतः अंधः आस ततः तदर्थं निर्दोषपुत्रोत्पत्त्यर्थं पुनः भक्तिः कृष्णं उपास्व भजस्व ॥ १३६ ॥ भुजिष्यां परिचरिष्येति उदाहरणं न्योजयत् अतः प्रकुमतिः स भु  
जिष्या ॥ १३७ ॥ तस्यां स धर्मराजो देवः अजनि जातः न कइत्यत आह । मांडव्येति । योधर्मराजः मांडव्यस्य ऋषेः शापात् शूद्रतां शीघ्रं पुत्रत्वात् शूद्रत्वं उवाह प्राप । भित्तु गुणमा  
तृजातिः सुतानां यस्मात्स तां प्राप्य शइति स्मरणान् शूद्रोत्पन्नत्वात् शूद्रत्वं प्रापेत्यर्थः । ननु यमस्य शूद्रत्वप्राप्तौ किं कारणमित्यत आह । वसिष्ठेति । वसिष्ठेन साम्यं सदृशत्वं सस्य  
गर्भोऽस्मान् इच्छतं मांडव्यं प्रच्यावयन् । वसिष्ठसाम्यं प्राप्स्यथ कृततपसो विमोचयन् इच्छया स्वेच्छया धीपूर्वकं शापं आप ॥ १३८ ॥



शापप्रकारं पृथयति । अयोग्येति । अयोग्यस्य स्वायोग्यसिष्ठसाम्यत्वस्य संप्राप्तौ विषये कृतश्चासौ प्रयत्नश्च तज्जन्यदोषा विनिर्दिष्टा अयोग्यवच्छेदक एवकारः कस्यचिद्वनिकस्य अर्थे द्रव्ये चोः हते अपहते सत्यपि चोरबुद्ध्या अयमेव चोर इति बुद्ध्या गूलोपरि समारोपितं तमांडव्यप्रतिमः मक्षीवधादिति मक्षिकापुच्छेणैका प्रवेशनात् वशूलप्राप्तिरित्यवदत् । अत्र । 'अनुसार्यमाणान् बहुभिराक्षिभिर्भरतर्षभ । तामेव वसतिं जग्मुस्तदग्रा माह्वोऽप्रहारिणः । ते तस्य पुरतो लोऽन्निदधुः कुरुसन्तम । निधाय च भयाह्वीना तत्रैवा नागतेवने । तेषु लोनेष्वथोशां प्रतस्तस्तद्रक्षिणां बलं । आजगाम ततो पश्यंस्तमृपितस्तस्करानुगाः । तमपृच्छन्त तौराज न्यूथा दृन्तं पोधन । कतरेण पथायाताः दस्यवो द्विजसन्तम । तेन गच्छे माहिब्रह्मन्यूथां द्विघ्नतं वयं । तथानुरक्षिणो विबुधतां सतपोधनः । न किंचिद्वचनं राजन् अत्र बीत्ताः वसाधुवा । ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तथाश्रमं । ददशुस्तत्र सखीनां स्तान् चोरान् द्रव्यमेव च । ततः शंका समभवद्द्रक्षिणांतमुनिं प्रति । संयम्येनंत तौराज्ञे दस्युन्सर्वा द्व्यवेदयन् । सबध्यथा तैराज्ञैः शूले प्रेतो महातप' इत्यादि । तथा । 'सगत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थं वित्' इत्यादि तथा । 'पतंगकानां पुच्छेषु खये नीका प्रवेशिता' इत्यादि आदिपर्वतः कथाज्ञेया चोरैर्धनिकस्य धने हते सति धनिकदृतेरनुग

अयोग्यसंप्राप्तिकृतप्रयत्नदोषात् समारोपितमेव शूले ॥ चोरैर्हतेऽर्थेऽपि तु चोरबुद्ध्या मक्षीवधादित्यवदद्यमस्तं ॥ १३९ ॥  
नामत्यता तस्य च तत्र हेतुतः शापं गृहीतुं स तथैव चोक्त्वा ॥ अवाप गूद्रत्वमथास्य नाम चक्रे कृष्णः सर्ववित्वं  
तथादात् ॥ १४० ॥ ॥ ॥ ॥

मेकते सति असंप्रज्ञातसमाधिरस्य मांडव्यस्याग्नेधनं संस्थाप्य चोरेषु पलायितेषु अनुयाता दूतः पुरस्थद्रव्यमांडव्यं दृष्ट्वा अयमेव चोरः पलायने वशक्तः सन् निर्मालिता क्षोबतेति अतएव वार्हाईति मत्वा गूलं समारोपितः ततः कस्माद्दोषान्मे शूलप्राप्तिरिति पृष्टो यमः ख्याममक्षिका कंटकाग्रं समारोप्य हता तेन दोषेण गूलप्राप्तिरित्युदितो मांडव्यः असत्यवादांश्च शूले भवति यमशशापेति भावः ॥ १३९ ॥ ननु अयोग्यसंप्राप्तिकृतप्रयत्नदोषः गूलारोपणे हेतुश्चेत्तु यमो मक्षीवधादित्यस्य किमर्थमवददित्यत आह । नासत्येति । तस्य च मक्षीवधस्यापित्तत्र शूलारोपणे हेतुतः कारणत्वात् असत्यता मक्षीवधादिति विवृतो धर्मस्यासत्यत्वात् । वसिष्ठसाम्ये च लघुततपः मक्षीवधश्चेत् उभयमपि गूलारोपणे कारणमिति भावः । ननु निमित्तद्वये सत्यपि प्रबलनिमित्तं विहाय लपनिमित्तं कुतो वददित्यत आह । शापमिति । संभवद्बलवत्कारणे न्यातस्य कोपानुदयाद्यैर्चित्तदल्पकारणोक्त्या कुपितो यशपेक्षतो वसिष्ठसाम्यत्वप्राप्त्यैकततपोहानिर्भवेति भावेन शापं गृहीतुं स धर्मः तथैव मक्षीवधादिति उक्ता गूद्रत्वमवाप । अथोत्पत्त्यनंतरं । अस्य भुजिष्यां जातस्य ॥ १४० ॥ ॥ ॥ ॥

किन्नामेत्यतो निश्चितपूर्वकतदाह । विद्येति । स कृणो व्यासः विद्यायां तत्त्वविद्यायां तेः स तत्वात् विदुर्द्वितीनामप्रसिद्धो यंबालः ज्ञानबलेन सज्ज्ञानाधिक्येन उपपन्नो युक्तः महाधनुः अतिधनुष्मान् बाहोर्बलेनाधिकः श्रेष्ठः सुनीतिमान् उत्तमनीतिज्ञः भविष्यतीत्यवदत् ॥ १४१ ॥ अग्रविदुरोत्पत्त्यनंतरं । अस्य कृणो गृह्यमाता सत्यवती अस्य विदुरस्य अथोत्रयाणामुत्पत्त्यनंतरं नैच्छत् अदृश्योऽपि अत्रत्यसोऽप्यभवत् ॥ १४२ ॥ भोष्मो मुनिभिः सह तेऽंधृतराष्ट्रादित्रयाणां योग्यानि क्षत्रशूद्रवर्णयोग्यानि कर्माणि जातकर्मादिसंस्कारकर्माणि पथान् यथाक्रमेण विध्युः क्रमार्गोणवाचकार । धृतराष्ट्रपांडवोः क्षत्रयोग्यसंस्कारकर्माणि विदुरस्य शूद्रयोग्यसंस्कारकर्माणि चकारेति भावः । कृष्णः तेषां विद्याः भीष्मः पांडोः अस्त्रशस्त्राणि च अदादित्यर्थः ॥ १४३ ॥ प्रवराः चतुराः शुकवीरः अग्रनिवीरः जिगायजतवान् ॥ १४४ ॥ पूर्वसमस्तगंधर्वपतिः यः तुंबुरुः स उद्धोनामयो महस्त

विद्यारतेर्विदुरो नाम चायं भविष्यति ज्ञानबलोपपन्नः ॥ महाधनुर्बाहुर्बलाधिकश्च सुनीतिमानित्यवदत्स कृष्णः ॥ १४१ ॥ ज्ञात्वाऽस्य शूद्रत्वमथाऽस्य माता पुनश्च कृष्णं प्रणता ययाचे ॥ अंबालिकायां जनयान्यमित्यथो नैच्छत्स कृष्णो भवदप्यदृश्यः ॥ १४२ ॥ योग्यानि कर्माणि ततस्तु तेषां चकार भीष्मो मुनिभिर्भयवत् ॥ विद्याः समस्ता अददाश्च कृष्णस्तेषां पांडोरस्त्रशस्त्राणि भीष्मः ॥ १४३ ॥ ते सर्वविद्याप्रवरा बभूवुर्विशेषतो विदुरः सर्ववेत्ता ॥ पांडुः समस्तस्त्रविद्वक्वीरो जिगाय पृथ्वीमखिलां धनुर्धरः ॥ १४४ ॥ गवल्गणादास तथैव सूतात्समस्तगंधर्वपतिः स तुंबुरुः ॥ य उद्धोनाम मरुतदंशयुक्तो वशी संजयनामधेयः ॥ १४५ ॥ विचित्रवीर्यस्य स सूतपुत्रः सखा च तेषामभवत्प्रियश्च ॥ समस्तविन्मतिमान्व्यासशिष्यो विशेषतो धृतराष्ट्रानुवर्ती ॥ १४६ ॥ गांधारराजस्य सुतामुवाह गांधारिनाम्नी सुबलस्य राज्ञः ॥ ज्येष्ठो ज्येष्ठो शकुनेर्द्वापिरस्य नास्तिक्यरूपस्य कुर्महेतोः ॥ १४७ ॥

दंशयुक्तः सन् वशीजितैर्द्वियदित्यर्थः । अतएव संजय इति नामधेयः सन् सूताद्विचित्रवीर्यसारथ्यं गवल्गणात् गवल्गणानाम् आस । अजनि तथाशब्दः समुच्चयार्थः ॥ १४५ ॥ विचित्रवीर्यस्य राज्ञः सुतस्य गवल्गणस्य पुत्रः समस्तविद्वत्सर्वज्ञः मतिमान्विद्वत्कवान्व्यासशिष्यः नैऋतराष्ट्रादित्रयाणां सखा प्रियश्चाभवत् । विशेषतः धृतराष्ट्रस्य अनुकूलं वर्तितुं शील्यस्य स तथा अभवत् ॥ १४६ ॥ धृतराष्ट्रादीनां विवाहमाह । ज्येष्ठः पांडोः सकाशादिति शेषः । राजा धृतराष्ट्रः गांधारराजस्य गांधाराल्यविषयाणाराज्ञः सुबलस्य सुबलनाम्नः सुतां नास्तिक्यस्य नास्ति परलोके इत्यादिदुर्वृद्धेराभिमानिनः । कुर्मर्माणं कुरुत कर्मणो हेतोः कारणभूतस्य द्वापरस्य पूर्वद्वा परालयासुरस्य ज्येष्ठं ज्येष्ठमग्निर्गो गांधारिनाम्नी उवाह प्राप । शकुनिर्नाम परस्वासी द्वाजालो केमहारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् संभूतमिदं नर्मि त्यादिपर्वणि । तथा गांधारी पूर्वमतिनाम्नी ॥ १४७ ॥

शूरस्यराज्ञःपुत्रीगुणार्थैर्युक्तानाम्नापृथा स्वपित्रापृथायाःपित्राश्रेणसख्यःस्वस्यसख्युनपयस्यकुनिभोजस्यदत्ता पुत्रीत्वेनपालनार्थंदत्तेत्यर्थः । तेनकुंतीभोजायदत्तत्वेन  
कारणेनकुंतिनाम्नाकुंतीत्यर्थः । पूर्वदेहोऽपूर्वजन्मन्यपिपादोर्भायांकुंतीतिशेषः । पूर्वदेहेऽपरावहनाज्जोमदतःसिद्धानाम्नाभायतिमात्रः । 'सिद्धेयतिश्रे'देव्यौपचानामातरोच  
ते । कुंतीमाद्रीचजज्ञातेमिस्तुसुत्रलाभजेत्यादिपर्वणि ॥ १४८ ॥ कुंतिभोजःपूर्वनाम्नाकर्ममिति नरदेव अयंकुंतिभोजःशुनांकुंती  
सम्यक्प्राप्तिपूर्वकवर्धयामास । कुंतिभोजइत्यस्योभयत्रानुबंगः । शंकरस्याशअवतारः । अत्यन्तकोपोऽस्यसःतथा दुर्वासःकृषिःतत्रकुंतिभोजगृहंप्रातिअगमत् । मांचा  
तुर्मास्यवास्यवासंकारयितंकुंतिभोजंप्राह ॥ १४९ ॥ शक्तिःस्वशक्त्यनुसारेणकर्म सेवारूपंकर्मकरोतीतिकर्त्री तस्याःकन्यकायाःशुदिक्षमिष्यसे क्षमांकरोषितिह

शरस्य पुत्री गुणशीलरूपयुक्ता दत्ता मख्यरेव स्वपित्रा ॥ नाम्ना पृथा कुंतिभोजस्य तेन कुंती भार्या पूर्वदेहेऽपि पां  
दोः ॥ १४८ ॥ कर्मश्च नाम्ना मरुदेव कुंतिभोजार्थेनां वर्धयामास सम्यक् ॥ तत्रागमच्छंकरांशोतिकोपो दुर्वासस्तं  
प्राह मां वासयेति ॥ १४९ ॥ तमाह राजा यदि कन्यकायाः क्षमिष्यसे शक्तिः कर्म कर्त्र्याः ॥ सुखं वसेत्येवमिति ते  
न चोक्ते शुश्रूषणायादिशदाशु कुंती ॥ १५० ॥ चकार कर्म सा पृथा मुनेः सुकोपनस्य हि ॥ यथा न शक्यते परैः  
शरीरवाङ्मनोनुगा ॥ १५१ ॥ स वत्सरत्रयोदशं तथा यथावदचितः ॥ उपादिशत्परं मनुं समस्तदेववश्यदं ॥ १५२ ॥  
ऋतौ तु सा समाप्लुता परीक्षणाय तन्मनोः ॥ समाव्हयद्विवाकरं स चाजगाम तत्क्षणात् ॥ १५३ ॥

मुख्यथास्यात्तथावसासं कुर्वित्यर्थः । तेनदूर्वाससा ओमितितयास्त्विति उक्तेसतिशुश्रूषणाय यतिसेवार्थंकुंतीआदिशत् आज्ञापयामासराजेतिशेषः ॥ १५० ॥ शरीर  
वाङ्मनोभिःअनुगाअनुतिष्ठतीइत्यर्थः । पृथाअपैःस्वान्यैःयथाकर्तुंनशक्नोतेतथासुकोपनस्यकोपिष्ठस्यमुःदूर्वाससःकर्मसेवांचकार ॥ १५१ ॥ यथावत्प्रथमदिनमार  
भ्यअंस्यदिनपर्यंतएकप्रकारेणअर्चितोमुनिः परमनुमंत्रउपादिशत्उपदिदेश ॥ १५२ ॥ ऋतौतुक्नुकाऽसमाप्लुतासुस्मातासांकुंतीसचासौमनुश्चतयातस्यप्रसिद्धमंत्रस्य  
परीक्षणायसमस्तदेववश्यदमित्युक्तस्य । परीक्षांकर्तृदिवाकरंसमाव्हयत् । मंत्रेणआव्हानंचकार । ससूर्यःतत्क्षणाच्चक्षगमात्रादेवेति मंत्रप्रभावोवर्णितःआजगाम॥ १५३ ॥

ततःसूर्यस्यागमनानंतरं सापृथारतिं सूर्येण सह समणविना अरुत्वा सुवाक् प्रयत्नतोऽपि रतिं विना गच्छेत्ति सुवाग्भिः प्रयत्नः प्रार्थनतस्मादपि तं सूर्यं विसर्जितुं परावृत्त्यप्रेषणा येत्यर्थः न शशाकन सममर्थो भूत् । अथ तं कुर्वता आससाद रम्यामासेत्यर्थः । सुवाक् प्रयत्नतोऽपि तामिति पाठे सुवाग्भिः तवाप्यशोभनं विष्यतीत्यादिवाक् प्रयत्नेन संतोषं प्रापितामित्यर्थः ॥ १५४ ॥ वर्मणा कवचेनादिव्यकुंडलाभ्यां सहितः द्वितीयरूपकः मूलरूपादयतारूपकः स विभुः सूर्यः स्वयं स्वतेजसा ज्वलन्निव दीप्यन्निव सन् तत्र कुल्यांज गमिवान्जातः । द्वितीयरूपक इत्यत्र प्रत्ययः कृत्स्नतत्संबंधवाची ॥ १५५ ॥ कृत्स्नतत्संबंधे हेतुर्वर्कमाह । पुरेति । पुरोच्चेतायुगे सूर्यः बालिनः मारुतेन प्रभूतः जातो यो दोषस्तस्य कारणाद्देतोः सह सवर्मेति नाम विद्यते यस्येति विग्रहः । तेनासुरेण वेष्टितः आविष्टः सन् अजनि अजायत ॥ १५६ ॥ असुरो वेष्टितस्य फलमाह । यथेति ।

ततो नु सा विसर्जितुं सशक तं विना रतिं ॥ सुवाक् प्रयत्नतोऽपि तामथाससाद भास्करः ॥ १५४ ॥ स तत्र जज्ञि वान् स्वयं द्वितीयरूपको विभुः ॥ सर्वमदिव्यकुंडलो ज्वलन्निव स्वतेजसा ॥ १५५ ॥ पुरा स बालिमारणप्रभूतदोषकारणात् ॥ सह सवर्मनामिनाऽसुरेण वेष्टितोऽजनि ॥ १५६ ॥ यथा ग्रहैर्विदूष्यते मतिर्नृणां तथैव हि ॥ अभूच्च दैत्यदूषिता मतिर्दिवाकरात्मनः ॥ १५७ ॥ तथापि राममेवनाद्वरेऽथ सन्निधानयुक् ॥ सुदर्शनीयकर्णतः सकर्णनाम तोऽभवत् ॥ १५८ ॥ सरत्नपूर्णं मंजुपागतो विसर्जितो जले ॥ जनापवाद्भीतितस्तया यमस्वमुद्रुतं ॥ १५९ ॥ न दीप्रवाहतो गतं ददर्श सूतनंदनः ॥ समग्रहीत्सरत्नकं चकार पुत्रकं निजं ॥ १६० ॥

विदूष्यते दूषिता भवेत् यथा तथा दिवाकरात्मनः सूर्यो वतारस्य मातिरभूद्यद्यपि ॥ १५७ ॥ तथा पुरा मयराधवरयसेवनात् शुश्रूषणनिमित्ताद्धरेः संनिधानेन युक्तः सन्न जनो तिसंबंधः । सुदर्शनीयौ द्विष्टयोः यौ सुंदरावित्यर्थः । तौ च तौ कर्णौ च तथा ताभ्यां तथा सुंदरकर्णत्वात् निमित्तात् सकौ तैयः ॥ १५८ ॥ तयः कुल्यांजनानं मपवादस्य कन्य कार्यां जात इति निंदायाः भातिः जलेऽश्वनवाइति शेषः । रत्नैः पूर्णा च सामंजुषा च तस्यां गतो विद्यमानः सकुमारको विसर्जितः यमस्वसुः सकाशात् द्रुतं शीघ्रं नदीप्रवाहतो गं प्राप्रवाहतो गतं प्राप्तं च पा मिति शेषः । यमस्वसुरित्युपलक्षणं अश्वनवाः चर्मण्वतीततो यमुनांततो गंगा मिति भावः । तदुक्तं आरण्यके पर्वणि । मंजुषा त्वश्वनवाः साययौ च र्मण्वती नदी । चर्मण्वस्याश्वयमुनांततो गंजागमह । गंगायां सूतविषयं च पा मभ्यगमत्परीमिति ॥ १५९ ॥ रत्नैः सहितं बालं समग्रहीत् ॥ १६० ॥

तस्य अधिरथस्य भार्यया बाल्या देवबाल्या वरस्थामारभ्य महाबलः निजगुणैः स्वगौरवदान्यादिगुणैः । सम्यक् भास्मानः शोभमानः कर्णः निखिलाश्रुतीः वेदानधिजगौऽध्य  
गंष्ट सर्वाणि शास्त्राणि च । असौ कर्णः नाम्ना वसुषेण त्वमप्यगमत् । ननु वसुषेण त्वं कुत इत्यत आह । आसीदिति । तत्तमं जगतां तं वसुरत्नादिद्रव्यं अमास ह आसीत् वसुना  
सहस्रित इत्यर्थः । हियस्मान्नरमादिति संबन्धः । वसुना सेन त्वात्संबद्धत्वाद् वसुषेणः । पित्र्यं धनं इति धातुः । वसुष्य औणादिकः । यद्वा वसुसेनायस्येति । वसुरत्नं वसुद्र  
व्यं वसवोष्ठौ ध्रुवादयं इत्यनेकार्थपदमंजरी ॥ १६१ ॥ अथ कर्णस्योत्पत्त्यनंतरं एतया कुंया । विदुः स्य विवाहप्रकारमाह । शूरादिति । शूराः पृथापितुः शूरात् । शूराणां पा  
णिग्रहणधर्मेण स्वीकृतशूराणां जातानां आरुणिनाम्नोऽबहत् ॥ १६२ ॥ पांडेर्द्वितीयभार्यास्वीकारं वदित्यन्तदुपोद्घातमाह । अथेत्यादिना । अ

सूतेनाधिरथेन लालिततनुस्तद्भार्यया राधया संवृद्धो निखिलाश्रुतीरधिजगौ सर्वाणि शास्त्राणि च ॥ बाल्यादेव म  
हाबलो निजगुणैः संभासमानो वसुनाम्नामौ वसुषेणतामगमदप्यासीद्वयमा तद्रसु ॥ १६१ ॥ अथ कुंती दत्ता सा पांडोः  
सोप्येतया चिरं रेमे ॥ शूराच्छ्रुत्यां जातां विदुरावहदारुणीं गुणाढ्यां सः ॥ १६२ ॥ अथ चार्तायननामा मद्रेशः श  
क्रतुल्यपुत्रार्थी ॥ कन्यारत्नं चाप्तुं चक्रे ब्राह्मं तपो वरं चाप ॥ १६३ ॥ प्रल्हादावरजो यः सल्हादो नामतो हरेर्भ  
क्तः ॥ सोभूद्ब्रह्मवरति वायोरावेशयुक् सुतो राज्ञः ॥ १६४ ॥ समारुतावेशवशात्पृथिव्यां बलाधिको भूद्रतरश्च वा  
तुः ॥ शल्यश्च नाम्ना खिलशत्रुशल्यो बभूव कन्यास्य च माद्रिनाम्नी ॥ १६५ ॥

थशब्दः कथांतरद्योतकः शक्रतुल्यपुत्रार्थोऽद्रसदृशपुत्राकांक्षीकृतायनइति नामयस्यसतथा । मद्राणां विषयाणां ईशो राजा । कन्याश्रेष्ठं च । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठोऽप्यस्यमरः  
आप्तुं ब्राह्मं ब्रह्मसंबंधितपश्चक्रे वरं इप्सितं वरं आप पुत्रार्थतपश्चक्रे रामोति चार्थः ॥ १६३ ॥ यः प्रल्हादस्यावरजः प्रल्हादः पूर्वजस्तेषां सल्हादस्तदन्तरमिति त्यादिपर्व  
णि । नामतः सल्हादः पूर्वमिति शेषः । ब्रह्मवरस्य अतेसमाप्तौ वरप्राप्त्यनंतरं राज्ञः कृतायनस्य ॥ १६४ ॥ स आर्तायनिः आवेशवशात् वरतश्चेत्युभयहेतुभ्यां बलाधि  
को भूत् । अखिलशत्रूणां शल्यशल्यरूपश्च यतः अतएव नाम्ना शल्यो बभूव । अस्य कृतायनस्य कन्या च बभूव ॥ १६५ ॥



कन्यकायाः मूलस्वरूपं पृथयति । सेति । पुनश्च अवतारोपि अस्मै पांडवप्रतिपादिताभार्यात्वेन दत्तात्रायात्रोतिशेषः । तदुक्तमादिपर्वणि । 'तत्प्रगृह्य धनं सर्वशाल्यः संप्रीतमानसः । ददौ तं समलं कृत्यस्वसारं कौरवैर्बभूव' इति समस्तशास्त्रविद्यया इति शेषः । अतः अंजः सस्यः क्रयमैर्जुगोपारस ॥ १६६ ॥ अयमग्नीस्वीकारानंतरं । तत्पूर्वोक्तव्यंकुं नीमाद्यावित्युभयात्मकं अंगनारत्नं स्वरितं यथेदुतः इच्छानुसारं भोगान् धर्मः सस्यगाश्रयो यस्य स तथा । अतएव ज्येष्ठधृतराष्ट्रं अपचायी अनतिक्रमशीलः धृतराष्ट्रापेक्षया स्वस्मिन्नीचबुद्धिमानित्यर्थः । एतादृशः पांडुः विदुरोक्तेन मार्गतः न निमार्गेण महा अपि पलत् अपात् ॥ १६७ ॥ ननु धर्मसमाश्रयो जेष्ठापचायी पांडुश्चेत्तर्हि ज्येष्ठे सति स्वयं महोक्तमपी पलदिसत्त आह । भीष्मो हीति । भीष्मः यद्यपि राष्ट्रे संस्थाप्य राजानं कृत्वेति भावः । पांडुयुवराजमेव च के न तराजानमित्येवकारार्थः । तथाप्यसौ

सा पांडुभार्यैव च पूर्वजन्मन्यभूत्पुनश्च प्रतिपादितस्मै ॥ शल्यश्च राज्यं पितृदत्तमंजो जुगोप धर्मेण समस्तशास्त्रवित् ॥ १६६ ॥ अथांगनारत्ननवाप्य तद्व्यं पांडुस्तु भोगान् बुभुजे यथेष्टतः ॥ अपि पलद्वर्त्मसमाश्रयो महीं जेष्ठापचायी विदुरोक्तमार्गतः ॥ १६७ ॥ भीष्मो हि राष्ट्रे धृतराष्ट्रमेव संस्थाप्य पांडुयुवराजमेव ॥ चक्रे तथाप्यंध इति स्म राज्यं चकार नासादकरोच्च पांडुः ॥ १६८ ॥ भीष्माविक्रियोक्तिपरः सदैव पांडुः शशासाविनिमेकवीरः ॥ अथां विक्रियो बहुभिश्च यज्ञैरीजे स पांडुश्च महाधनौघैः ॥ १६९ ॥ नैषा विरोधे कुरुपांडवानां तिष्ठेदिति व्यास उदारसद्गुणः ॥ स्वमातरं स्वाश्रममेव निन्ये स्नुषे च तस्या ययनुरुम तामनु ॥ १७० ॥

धृतराष्ट्रः अंगद्विहतिबुद्ध्या राजानं चकार । हियस्मात्तस्मात्पांडुश्चाकरोत् ॥ १६८ ॥ ए कृत्राः अप्रतिवीरः एतादृशोपि पांडुः भीष्मस्य अविक्रियस्य अविक्रापत्रस्य उत्तौ आज्ञारूपवत्कये परस्तात्पर्यवान् मन्मथानेनैव शशास । अविक्रियो धृतराष्ट्रः महाधनानां अनन्ध्यास्तान् युत्तमयानान् ओत्राः समूहाः येषु यज्ञैरीजे अयजत् प्रसिद्धः पांडुश्च ईज इत्यर्थः ॥ १६९ ॥ तस्मिन् काले प्रवृत्तं कथांतरमाह । नैरत्यादिना । उदीर्णः उरुदृष्टः संतः निर्दुःखः गुणाः पर्येति विश्रुतः । व्यासः कुहगौरवाणां पांडवानां विरोधे प्रोत्तेसति । एतास्य वती न तिष्ठेत्तां गपु इति शेषः । इति भीष्मस्य मातरं संत्यक्तां स्वस्य आश्रमं वदरिकाश्रमं निन्ये प्रापयामास तस्याः सत्यवत्याः स्नुषेव धौ अविक्रां बालिकेतां सत्यवतीं अनु अन्वाययत् ॥ १७० ॥

सासत्यवतीसुतोक्तमार्गेण व्यसोदितप्रकारेण तंहर्षिंश्रीवेदव्यासं सुतात्मना पुत्रत्वेन ब्रह्मनाथा परब्रह्मत्वेन विचित्रध्यात्वा कृष्णप्रसादात्परंपरययौ । सुतात्मनेत्येनहारी  
श्रीतिविशेषः सुचितः । स्तुषेचकृष्णप्रसादात्स्वःस्वर्गययतुः ॥ १७१ ॥ याननी गुताअविकापरिचारिकीअवि कामनु अन्यैवगतात्तगपगद्गप्रतीतिशेषः । साविदुर  
स्यमातवैरिचंचाह्नल्लोकंआप । सतिनिदुष्टेहरौमतिर्मनोवस्यास्ता अतएवव्यासदासदास्तुतसदुर्गतिहेतुद्वयाभ्यांकालेनयोग्यताप्रतिकालेन ॥ १७२ ॥ अंबालिका  
पिक्रमयोगतःक्रमेणकालक्रमेणयोगतःसंपादितमोक्षोपायतः पराउत्तमार्गातिस्थानंअगात् । अधिकानयाअंबालिकावत् परांगतिर्नैवययौ किंतुततोपिनीचंगतिंययावि  
त्यर्थः । ननु चेतनानांविधागतिःकुनइत्यतआह । यथेति । चिदात्माज्ञानस्वरूपोनीवप्रथमयास्वरूपयोग्यानुसारेगविष्णोपःतात्पर्यवान् तयानयास्वरूपयोग्या

सुतोक्तमार्गेण विचित्र्य तं हर्षिमुन्मात्सना ब्रह्मतया च सा ययौ ॥ परं पदं वैष्णवमेव कृष्णप्रसादतः स्वर्ययतुः स्तुषे  
च ॥ १७१ ॥ माता च सा विदुरस्यापलोकं वैरिचिमन्वेव गतांबिका सती ॥ व्यासप्रसादात्सुतसद्गुणैश्च कालेन  
मुक्तिं च जगाम सन्मतिः ॥ १७२ ॥ अंबालिकापिक्रमयोगतोगात्परां गतिं नैव तथांबिका ययौ ॥ यथा यथा वि  
ष्णुपरश्चिदात्मा तथा तथा ह्यस्य गतिः परत्र ॥ १७३ ॥ पांडुस्ततो राज्ञ्यभरं निधाय ज्येष्ठेनुजे चैव वनं जगाम ॥  
पत्नीद्वयेनानुगतो बदर्यामुवास नारायणपालितायां ॥ १७४ ॥ गृहाश्रमेणैव वने निवासं कुर्वन्स भोगान् बुभुजे तप  
श्च ॥ चक्रे मुनींद्रैः सहितो जगत्पतिं रमापतिं भक्तियुतोभिपूजयन् ॥ १७५ ॥ स कामतो हरिणत्वं प्रपन्नं देवादृ  
षिं ग्राम्यकर्मानुषक्तं ॥ विध्वा शापं प्राप तस्मात्स्त्रियायुङ् मरिष्यसीत्येव बभूव चार्तः ॥ १७६ ॥

नुसारेणअस्यजविरप्यपरत्रपरलोकेगतिर्भवेतीतिशेषः ॥ १७३ ॥ ततःसत्यवत्यादीनांपरलोकप्राप्त्यनंतरं ज्येष्ठेयतराष्ट्रेभारंनिधाय अनुजेविदुरेपेनिधायानुगतोयुक्तः  
बदरिकाश्रमेउवास ॥ १७४ ॥ गृहाश्रमेणगृहस्थाश्रमेणवनेत्रदर्याभोगान्बुभुजे । मुनींद्रैःसहितःरमापतिंव्यासंअभिपूजयन्तपश्चक्रे ॥ १७५ ॥ सपांडुःदेवात्हरौ  
चड्याहरिणत्वंहरिणरूपां कामतःइच्छया नतुशापेनेत्यर्थः । प्रपन्नं प्रातं ग्रास्यकर्मणिरतिकर्मिणअनुसक्तंआसक्तंप्रवृत्तमित्यर्थः । किंदमक्षरिषिबिध्वावणेनहत्वा तस्मादृषेः  
शापंप्राप । किमिति । ब्रियायुर्मुक्तःरतिस्थएवेतिभावः । मरिष्यस्येवमर्णयास्यस्येवेतिसंबंधः । अनौदुःखिनोबभूव पांडुरितिशेषः ॥ १७६ ॥

न्यसिष्णुन्यासमिच्छुः संन्यासस्वीकारेच्छुः पांडुः पृथयाप्रणामपूर्वनेति पूर्वयथास्यान्तथा सः संन्यासः स्वीकारः नेति मस्त्विति उक्तः याचितः सन् तथैव गृहस्थधर्मेण वताभ्यां कुंतीमाद्रीभ्यां समेतः पांडुः आश्रमस्य बदारिकाश्रमस्य मध्यमे मध्यप्रदेशे विद्यमाने शतशतं गारुड्यपर्वं विद्यमानं नारायणस्य दोषदूगुणाश्रयस्य श्रीवेदेव्यासस्य पुरः अग्रे अग्निमुखप्रदेशे इत्यर्थः । स्यात्पुरः पुरतोऽग्रं इत्यमरः न्यवसत् ॥ १७ ॥ तस्य त्रिविक्रमावतारस्य हेः संगेन नखं संवेद न पतं चतव्युसरितिः गंगायाः वराभश्च उत्तमजलं तस्मिन् सदानि यतकालेषु अवगाहः स्नानं तेन अतिपवित्रं पूर्वापवित्रमपि अतिशयेन पवित्रं कृतं अंगयस्य स तथा । सर्पादुः नितांतं दुष्करं तपश्चकार ॥ १८ ॥ अथ कृष्णावतारं विव्यन्तदुपोद्घातमाह । एतस्मिन्नित्यादिना । एतस्मिन्नेव काले पांडोस्तपश्चरणकाले । कमलभोजेन शिवश्च तौ अग्रेसरौ पुरःसरौ येति तथा । शक्रपूर्वाश्चंद्रादिदेवाः । पापमेव आत्मा स्वरूपेणैतथा ते च तेदैव्याश्चतैः भुवि कृतैः निःनैः निलयैः गृहैः आक्रमं आक्रमं असहं त्यासो दुर्मशक्तया तया भूम्या सह देवानां अधिदेवं प्रुदेवं सर्वाधिकमित्यर्थः । श्री

न्यसिष्णुरुक्तः पृथया स नोति प्रणामपूर्वं न्यवसत्तथैव ॥ ताभ्यां समेतः शतशृंगपर्वते नारायणस्याश्रममध्यगे पुरः ॥ १७५ ॥ तपो नितांतं स चकार ताभ्यां समन्वितः कृष्णपदांबुजाश्रयः ॥ तत्संगपूरदुसरिद्वरांभः सदावगाहोतिपवित्रितांगः ॥ १७८ ॥ एतस्मिन्नेव काले कमलभोजेन शिवश्च तौ अग्रेसरौ भूम्या पापात्मदैत्यैर्भुवि कृतनिलयैराक्रमं चासहं त्या ॥ ईयुर्देवाधिदेवं शरणमजगुरुं पूर्णषाडगुण्यमूर्तं क्षीराब्धौ नागभोगे शयितमनुपमानंदसंदोहदेहं ॥ १७९ ॥ ऊचुः परं पुरुषमेव मनंतशक्तिं सूक्तेन तेऽज्जमुखा अपि पौरुषेण ॥ स्तुत्वा धरातुरवराक्रमणात्परेशं विब्राना यतोतिविमुखास्तव तेति पापाः ॥ १८० ॥ ॥ ॥ ॥

हरिद्विभूः प्रापुः । कथं भूतं शरणं रक्षकं आत्मा रक्षणाः सकाशाज्जानतः । अजः ब्रह्मा तस्य गुरुं । ऐश्वर्यं दिषद्गुणः एव पाडुगुण्यं पूर्णं च तत्षाडगुण्यं च तदेव मूर्तः स्वरूपस्य स तथा । तस्मिन् क्षीराब्धौ नागस्य शेषस्य भोगे देहं शयितं शयानं अनुपमस्या तदशरण्यं तदसह्यः स मूहे देहो यस्य स तथा । कृतनिलयैः नागमन्येन गृहनिर्माणतया देहं त्यातां आक्रमणमभूदित्यर्वांतव्यं ॥ १७९ ॥ देवाधिदेवं प्राप्य किंच कुरित्यत आह । ऊचुरिति । तेऽवाः पौरुषेण परमपुरुषप्रतिपादकेन पुरुषसूक्तेनेति यावत् । परं पुरुषं उत्तमपुरुषं न नारायणं तत्त्वा ऊचुः किमिति । हे परेश ते असुराः अतिपापाः पापरूपाः अतएव विमुखाः यतः अतः वामाभूः असुरवराणां दैत्यश्रेष्ठानां आक्रमणात् संक्रमणात् विब्राना इति वेदयुक्ता हि ॥ १८० ॥ ॥ ॥ ॥

हे देवनिन्दुः संगतिः दुष्टानां समागमः सत्तामपि संतः सहिष्णवः तेषामपि भारवद्वेगभवति हियस्मात्तस्माद्देहंश नोस्माकं वाक्यं वक्ष्यमाणं वचनं श्रुणु । भवतां त्वया पूर्व अस्मा कं प्रियार्थं संतोषार्थं ये हताने अधुना इदानीं प्रजाताः ॥ १८१ पूर्वं हता इत्येताद्विवृणोति । आसीदिति । पुरादितिसूतैः सह अमरोत्तमानां संग्रामः युद्धं आसीत् । तत्र देवासुराणां सैन्यसंख्यामाह । उच्चमेत्यादिना द्विपदः पदातयः उच्यमानाश्चेते गजश्चरथद्विपदश्चतैः सहितं अक्षौहिणीशतमहौघमहौघमक्षौहिणीशतं अक्षौहिणीशतेन गुणितं चतस्रमहौघं च तदृशमहौघेन गुणितं महौघं ण्तत्संख्याविशेषपरिमितं परमाश्चैः दिव्यमैत्रैः युक्तं सुरात्मकैः देवसंवाधिसैन्यं अभूत् ॥ १८२ ॥ तस्माद्देवसैन्यसंख्यायाः महौघेन गुणितं । देवासुराणां सैन्यसंख्यामुक्त्वा रथपरिमाणमाह तेषामिति तेषां देवासुराणां । बहवश्चेते नल्वाश्च तथाते पापरिमाणे षोडश देवासुराणां प्रवरैः श्रेष्ठैः कामैः आ

दुःसंगतिर्भवति भारवदेव देव नित्यं सतामपि हि नः शृणु वाक्यमीश ॥ पूर्वं हुता दितिमुता भवता रणेष्वात्म  
त्रियार्थमधुना भुवि तेभिजातः ॥ १८१ ॥ आसीत्परा दितिमुत्तरैरुत्तमानां संग्राम उत्तमगजाश्चरद्विपद्भिः ॥  
अक्षौहिणीशतमहौघमेव सैन्यं मुरात्मकमभूत्परमास्त्रयुक्तं ॥ १८२ ॥ तस्मान्महौघगुणमास महासुराणां  
सैन्यं शिलागिरिमहास्त्रधरं सुघोरं ॥ तेषां रथाश्च बहुनल्वपरिप्रमाणा देवासुरप्रवरकार्मुकबाणपूर्णाः ॥ नानांबरा  
भरणवेषवरायुधाढ्या देवासुराः समपूराशु परस्परं ते ॥ १८३ ॥ जम्बुगिरीद्वतलमुष्टिमहास्रशस्त्रैश्चक्रुर्नदीश्च रुद्धि  
रौघवहामहौघं ॥ तत्र स्म देवऋषभैरसुरेशचम्बा युद्धे निषदित उतौघबलैः शतांशः ॥ १८४ ॥

पैवर्णिः पूर्णः स्यात् अस्मिन्निशेषः । किं कुर्वन्ते वितस्तौ च न लब्धः किं कुचतुः शतमि त्यमिथानात् । नाना बहु प्रकारैः अंबैः बलैः आभरणैः भूषणैः बेषोपेतैः तथा वरायुधैः आढ्याः श्रेष्ठाः नाना वराभरणवेषाश्चेति ते देवासुराः परस्परं अन्योन्यं सप्तपुङ्गवन्तुः प्रापुः ॥ १८३ ॥ गिरिद्रैर्महापर्वतैः तलैः करपादतलैः मुष्टिभिः महाबलैः मंत्रयुक्तायुधैः शस्त्रैः खड्गदिग्भिर्निजदुः परस्परं ताडयामासुः महौघं महौघं संख्याकाः रुधिरांघ्रस्तमूढं वह्नाः नदीश्चक्रुः । तत्र युद्धे ओघबलैर्महाबलैः परंपरायुक्तेन बाद्धि । ओघः परंपरायां स्यादिति व्यभिधानं । देव ऋषभैः देव श्रेष्ठैः असुरेयानां च स्वाः सेनायाः शतं शतं भागैर्गुणैः समागच्छत्यर्थः निबूदितः निहतः ॥ १८४ ॥

मायाः इन्द्रजालमायवेनीतितथा उमेशस्यवरादसह्यतो दुमराक्यमायायस्यतथा । अवमद्यमानां पीडयमानां विक्ष्य मायानां सहस्रेण सुगन्निमोहयन् सारप्राप ॥ १८५ ॥  
रणे मायां सहस्रेण विमर्दिताः शशिसूर्यमुख्याः सुराः विषेदुः श्रान्ता वभूवुः । वजीरिन्द्रान् देवान् विक्ष्य वैष्णवीं विष्णुदेवताक्रां परमाख्यविद्यां पराव्हय विद्यां विष्णवीमायामिति या  
वत् प्रयुज्ये प्रयोगं कृतवान् ॥ १८६ ॥ समस्तमाया अपहृतिनाशयतीति तथा तया वरादप्यस्यया अविक्षयया तया वैष्णवमायया मायाः विनेशुः नाशप्रापुः वारीशो वरु  
णः ॥ १८७ ॥ ततः मायात्रयान्मोचनान्तरं । सुरेश्वरेण ध्याप्याचितविक्रमाः वर्धितपराक्रमाः वर्धितपौरुषाः स्वतोपि उत्कृष्टपराक्रमाः यमादयः बहून् सुराञ्चिजघ्नः व

अथात्मसेनामवमृद्यमानां वीक्ष्यामुरः शंवरनामधेयः ॥ समार मायाविदमह्यमायो वरादुमेशस्य सुरान्विमोहयन्  
॥ १८५ ॥ मायां सहस्रेण सुराविमर्दिता रणे विषेदुः शशिसूर्यमुख्याः ॥ तान्वीक्ष्य वज्री परमाख्यविद्यां स्वयंभुद  
त्तां प्रयुज्ये ज वैष्णवीं ॥ १८६ ॥ ममस्तमायापहया तयैव वरादुमेशस्य सदाप्यसहया ॥ माया विनेशुर्दितिर्जिद्र  
सृष्टा वारीशवन्हीदुमराश्च मोचिताः ॥ १८७ ॥ यमैर्दुर्मूर्धादिनुरास्तनोमुरान् निजधनुराप्यायितविक्रमास्तदा ॥  
सुरेश्वरेणोर्जितपौरुषा बहून् वज्रेण वज्री निजघान शंवरं ॥ १८८ ॥ तस्मिन्हते दानवलोकापले दितेः सुता दुद्रुवु  
रिद्रभीषिताः ॥ तान्विप्रचित्तिर्विनिवार्य धन्वी समार शक्रप्रसृत्तान् सुरोत्तमान् ॥ १८९ ॥ वरादजेयेन विधातुरेव सुरा  
त्तमांस्तेन शरैर्निपातितान् ॥ निरीक्ष्य शक्रं च विमोहितं द्रुतं न्यवारयन्तं पवनः शरैर्धैः ॥ १९० ॥ अस्त्राणि तस्यास्त्र  
वरैर्निवार्य चिक्षेप तस्योरसि कांचनीं गदां ॥ विचूर्णितोमौ निपपात मेरो महाबलो वायुबलाभिनुन्नः ॥ १९१ ॥

ज्जीर्द्रः वज्रेण ॥ १८८ ॥ दानवलोकापलैर्न्यजनरश्चक्रे तस्मिन् शरैर्हते सानि इन्द्रेण भीषिताः भयं प्रापिताः विप्रचित्तिनामा असुरान् नुरान्निवार्य स्याप्येत्यर्थः  
॥ १८९ ॥ तेन विप्रचित्तिना निपातितान् सुरोत्तमान् वीक्ष्य विमोहितं शक्रं च वीक्ष्य पवनो वायुः नां विप्रचित्तिं ॥ १९० ॥ तस्य विप्रचित्तेर्निवार्य तस्य विप्रचित्तेः उरसि वक्षसि  
कांचनीं हिममयगदां चिक्षेप नृधः प्रेरितो सौ विप्रचित्तिः ॥ १९१ ॥ ॥ ॥ ॥



अथर्विप्रचिन्तिपातान्तरं । अजः ब्रह्मापुगत्वदाज्ञायस्यकालनेमिनः अजेयत्वं ददौ । सहस्रशीर्षः सहितः सहस्रशीर्षः द्विसहस्रबाहुभिर्युक्तः स असुरः कालनेमिः आशुआससादप्राप वायुमिति शेषः ॥ १९२ ॥ मारुतोवायुः न कालनेमिं प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा त्वदाज्ञाकालनेमये अवध्यत्वं देहोत्पत्त्यै रूपया तवाज्ञाया दत्तः शोयस्य स तथा कालनेमिः ब्रह्मणेति शेषः त्वयैव हतव्य इति त्वदाज्ञाया यो वरोद नः सोऽपि त्वदीय एव हियतः अत एव त्वयैव हतव्यः हंतुं योग्य इति भावेन यदा त्वास्मत्सूतस्मर तदा त्वं आशु अविलंबेन आविः प्रकटः असीः अभवः तवापितद्धनेन शक्तिः कुत इत्यत आह । अन्तेति । अत एवैतत्पर्यः ॥ १९३ ॥ बाहुभिः प्रवर्षमाणं भुवनं भूप्रदेशं आप्तः व्यतः देहो यस्य स तथा । तं कालनेमिं च केन सुदर्शनेन बाहून्कानि चिच्छिरांसि च विनिर्मुखांश्छित्वा यमायमृत्यवे न्यवेदयः प्रार्पयः ॥ १९४ ॥ ततः कालनेमि वधानंतरं अशेषाः सर्वे ते असुराः निहताः त्वया वायु

अथाससादाशु सकालनेमिस्त्वदाज्ञया यस्य वरं ददौ पुरा ॥ सर्वैरेजेयत्वमजोसुरः सः सहर्षशीर्षो द्विसहस्रबाहुयुक् ॥ १९२ ॥ तमापतंतं प्रसमीक्ष्य मारुतस्त्वदाज्ञया दत्तवरस्त्वयैव ॥ हंतव्य इत्यस्मदाशु हि त्वां तदा विरामीत्वमनंतपौरुषः ॥ १९३ ॥ तमस्त्रशस्त्राणि बहूनि बाहुभिः प्रवर्षमाणं भुवनात्तदेहं ॥ चक्रेण बाहून्विनिकृत्य कानि च न्यवेदयश्चाशु यमाय पापं ॥ १९४ ॥ ततोसुरास्ते निहता अशेषस्त्वया त्रिभागा निहताश्चतुर्थं ॥ जघान वायुः पुनरेव जातास्ते भूतले धर्मबलोपपन्नाः ॥ १९५ ॥ राज्ञां महावंशसुजन्मनां तु तेषामभूद्धर्ममतिर्विपापा ॥ शिक्षामवाप्य द्विजपुंगवानां त्वद्भक्तिरप्येषु हि काचन स्यात् ॥ १९६ ॥ त्वद्भक्तिलेशाभियुतः सुकर्मा ब्रजेन्न पापां तु गतिं कथंचित् ॥ दैत्येश्वराणां च तमोऽयमेव त्वयैव क्लृप्तं ननु सत्यकाम ॥ १९७ ॥

नेति शेषः । तत्र विभागं विचिन्त्याह । त्वयेत्यादिना त्वया त्रिभागाः चतुर्षु भागेषु मध्ये त्रिभागा इत्यर्थः निहताः चतुर्थं अवशिष्टभागं वायुजघान । प्रकृते किमित्यत आह । पुनरिति । ते असुराः धर्मेण बलेन उपपन्नाः युक्ताः सतः प्रजाताः ॥ १९५ ॥ राज्ञां महावंशेऽप्रासिद्धं ततोऽसुजन्मनां शोभनजन्मवशात्तेषां असुराणां विपापादोषरहिता धर्ममतिः धर्मबुद्धिरभूत् द्विजपुंगवानां ब्राह्मणोत्तमानां शिक्षां दीक्षामवाप्य एष्वप्ययोग्येष्वप्युपेयुषु काचन ईषस्त्वद्भक्तिः स्यादिति संभाव्यते ॥ १९६ ॥ भक्तिश्चेत्किमित्यत आह । त्वद्भक्तिलेशेन अभियुतः युक्तः सुकर्मांशो भनकर्मपुरुषः पापां निरय रूपं गतिं कथां चिन्न ब्रजेत् तेषां सद्गतिर्भवति सत्यत आह । दैत्येश्वराणामिति । हे सत्यकाम अभो ब्रह्म दैत्येश्वराणां अंधं तमः त्वयैव क्लृप्तं ननु कल्पितं निश्चितमित्यर्थः ॥ १९७ ॥

स्वप्राथम्यस्य फलवत्त्वप्रसाध्यतस्तत्पृष्ठयुष्मांहरति । धर्मस्येति । धर्मस्य त्वद्वत्तयात्मकधर्मस्य मादिमतापि पुंसांसद्रत्यभावो धर्मस्य मिथ्यात्वभयात् विपरीतफलजननभयात् अथापि धर्मस्येति मिथ्यात्वपरिहाराद्यर्थे तां सद्वातिदानपक्षैर्देत्यानाशभातेः सद्वातिप्राप्तेः भाषाभाषीयादिति जान्त्वद्भक्तितः तव भक्तिजनकात् सकर्मणः सत्कर्मणः सकाशात् त्वद्भक्तितश्च शीघ्रंचालयितुं मोचयितुं वयं ह्यस्मां प्राथम्यमामः ॥ १९८ ॥ भुवि ते प्रजाता इत्युक्ते विवेचयन् बाहुरित्याह । यः पूर्वग्रसेन इत्यादिना । यः पूर्वग्रसेनाख्यः मृगायको गंधर्वः सदग्रसेनः यदुष्ण्यादेवेषु तथाभिधेयः पूर्वं यथाभिधेयस्तथेत्यर्थः अत्राप्युग्रसेनाभिधेयइति यावत् तव सेवार्थमेव जातः । हे ईश सन्नायु नानहत इति यः प्रसिद्धः स इत्यर्थः असुरः कालनेमिः अमुष्य उग्रसेनस्य पुत्रः स नूजातः ॥ १९९ ॥ स इत्युक्ते विवेचयन् बाह । यस्त्वदिति । भवत्प्रसादात् परं अर्लईशितासमर्थेन अतिसमर्थेन त्यर्थः

धर्मस्य मिथ्यात्वभयाद्वयं त्वामथापि वा दैत्यशुभातिभीषा ॥ संप्रार्थयामो दितिजान्सुकर्मणस्त्वद्भक्तितश्चालयितुं च  
शीघ्रं ॥ १९८ ॥ य उग्रसेनः मरगायकः स जातो यदुष्वेव तथाभिधेयः ॥ तवैव सेवार्थमप्य पुत्रो जातोसुरः काल  
नेमिः स ईश ॥ १९९ ॥ यस्त्वत्प्रियार्थं न हतो हि वायुना भवद्रसादात्परमीशतापि ॥ स एष भोजेषु पुनश्च जातो  
वरादुमेशस्य परैरजेयः ॥ २०० ॥ स औग्रसेने जनितो मुरेण क्षेत्रे हि तद्रूपधरेण मायया ॥ गंधर्वजेन द्रुमिलेन ना  
म्ना कंसो जितो येन वराच्छवीपतिः ॥ २०१ ॥ जित्वा जलेशं च हतानि येन रत्नानि यक्षाश्च जिता शिवस्य ॥ कन्या  
वनार्थं मगधाधिपेन प्रयोजितास्ते च हते बलेन ॥ २०२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वायुनात्वात्प्रियाधीहितवप्रतित्यर्थमेवयानहतःपुरतिशेषः । इशतितितृतीयैकवचनं तकारात्तद्विधेयमैकवचनेर्दशशितिरूपद्वयं । ससुप्तःकालनेमिःभोजेपुमोजाल्यविशेष  
णवत्वेनप्रसिद्धेययादेवेषुपनर्जातः ॥ २०० ॥ अमुष्यपुत्रोजातइत्युक्तः औरसःक्षेत्रजोविनिर्गतांशंकाराह्राह । सऔग्रसेनइति । माययागंधर्वमायया तस्यउग्रसेन  
स्यरूपधरणगंधर्वजेनगंधर्वकुलोत्पन्नेन नाम्नाद्रिमिलेनअसुरेणऔग्रसेनेउग्रसेनसंवाधिक्षेपेधर्मपत्न्यासकालनेमिः नाम्नाकंसइतिजनितःउत्पादितः । येनकंसेनवरा  
च्छिववराणिमितात् शच्याःभतिःपुरंदरःजितः पराजितः ॥ २०१ ॥ येनकंसेनजलेशंवाक्याजित्वा समद्रुश्यरत्नानिहतानिअपहृतानि येनकंसेनमगधाधिपेनजरासंधेन  
कन्ययोःअवनार्यरक्षणार्थप्रयोजितानियुक्ताःशिवस्ययक्षाःजिताःनिर्जिताः तेअस्तिप्रास्तीतिदान्याकच्येवलेनहतेच ॥ २०२ ॥

मागधाधिपपूर्वकइत्यतआह । सइति । अजेयः जेतुं अशक्यो भूत् । ईशोपि जरासंधः कंसस्य तदिन्द्रादि जयेन प्रसिद्धं उक्तं मंत्रं ज्ञात्वा मुदैव सुते कंसेनापहते अस्ति प्राप्ती पुनर्दं  
दौ कंसोपतिशेषः ॥ २०३ ॥ यस्य जरासंधस्य बले बलविषयं पृथिव्या विवेकं पुनाला दिसतलोके पुना काचित्काले कश्चिदपुरुषः तुल्यो न नास्ति अतएव बलाढ्यो जरासंधः नृप  
तीनशाल्यबालहिकादीन् वशेऽस्ववशे स्थिता निति शेषः चक्रे जरासंधः शक्तो नि कंसात्कन्ये मोचयितुं समर्थोऽपि उद्धतं स्वतोऽपि बलिष्ठस्य कन्याहरणान्मत्तं  
कंसं न निवारयामास । किंतु कंसस्य बलं ज्ञात्वा तस्मै ददाविति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २०४ ॥ पुरा त्वयै हयग्रीवावतारेण त्वयै वैत्यर्थः हयग्रीवस्य श्रीनारायणस्याभेदसूचक एव  
कारः यौहौतान्माहंसडिभिकश्चेति जातौ ब्रह्मदत्तादिति शेषः । तौ हंसडिभिकौ जरासंधं अनुअनंतरं शिवैभक्तौ स्म अन्वित्यनेन तारतम्यं ज्ञेयं ॥ २०५ ॥ संगेयुद्धे

स विप्रचित्तिश्च जरासुतो भूद्राद्विधातुर्गिरिजस्य चैव ॥ सर्वैरजेयो बलमुत्तमं तज्ज्ञात्वैव कंसस्य मुदा सुते ददौ  
॥ २०३ ॥ निवारयामास न कंसमुद्धतं शक्तोपि यो यस्य बलेन कश्चित् ॥ तुल्यः पृथिव्यां विवरेषु वा क्वचिद्दशे बला  
ढ्यो नृपतीश्च चक्रे ॥ २०४ ॥ हतौ पुरायौ मधुकैटभाख्यौ त्वयैव हंसो डिभिकश्च जातौ ॥ वरादजेयौ गिरिशस्य  
वीरौ भक्तौ जरासंधमनुस्मृतौ शिवे ॥ २०५ ॥ अन्येऽपि भूमावमुराः प्रजातास्त्वया हता ये सुरदैत्यसंगे ॥ अन्ये त  
थैवांधतमः प्रपेदिरे कार्या तथैषां च तमोगतिस्त्वया ॥ २०६ ॥ व्यासावतारे निहतस्त्वया यः कलिः मुशान्नोक्तिमि  
रेव चाद्य ॥ श्रुत्वा त्वदुक्तीः पुरुषेषु तिष्ठन् ईषच्चकारेव मनस्त्वयीश ॥ २०७ ॥ रामात्मना ये निहताश्च राक्षसा दृष्ट्वा  
बलं तेषु तदा तवाद्य ॥ समं तवान्यं नहि चिंतयंति सुपापिनोपीश तथा हनूमतः ॥ २०८ ॥

न्येयुक्तेभ्यो अन्ये हतास्ते असुराः तथा अन्ये अंधतमः प्रपेदिरे कोचित्तमः प्राप्ताः केचिद्भूमौ प्रजाता इति भावः । त्वया षण्णभूमौ जातानां तथा यथा ते प्रपेदिरे तथेत्यर्थः तमोग  
तिः कार्याः ॥ २०६ ॥ मुशान्नोक्तिभिः सच्छास्त्रात्मकवचनैः निहतो निरस्तः सकलिः अद्य पुरुषेषु सज्जनैषु तिष्ठन् सन्मत्त्वदुक्तीः सच्छास्त्ररूपवाक्यानि श्रुत्वा त्वयि त्वद्विषये  
ईषत्किंचिन्मनः चकारो वेति सभाग्यते मनसि आदरं चकारो वेति भावः ॥ २०७ ॥ रामात्मनाराधयस्वरूपेण ते पितृदाराभावतरेन बलं दृष्ट्वा अथ अस्मिन्काले सुपापिनोपि  
तव समं अन्यं पुरुषं नहि चिंतयति मनन्यते । तथा हनूमत्समं अन्यं त्वदन्यं न चिंतयंति ॥ २०८ ॥

हे केशव त्वयि बहुमानेन महत्वाभिमानेन युक्ताः तथैव वायौ बहुमानेन युक्ताः प्राणिनः ते तमो धं प्रवेष्टुं न योग्याः । हियस्मान्स्मात्स्वयाभूमौ जनयित्वा स्वयिरूपं प्रादुर्भावं गृहिप्रसिद्धादतो मार्गात् अस्मात्संज्ञानमार्गाच्चाल्याः चालनीयाः ॥ २०९ ॥ चालनोपायं दर्शयतीत्याह । नितान्तं भवति । विरोधः तथैव वायौ सर्वेषु देवेषु च विरोधैः बहुभिः अनैकैः प्रकारैः उपायैः उत्पाद्य ॥ २१० ॥ त्वदीयौ त्वद्भक्तौ प्रतिहारपालौ द्वारपालौ शापात्सनकादीनां शापाद्महासुरावेशयुतौ रावणकुंभकर्णविनिजतौ यौ हतौ तौ जयविजयौ अद्यां शिपुपालदंतवक्रजन्मनि विमोचनीयौ शापादिति शेषः ॥ २११ ॥ इह शिपुपालदंतवक्रजन्मनितयोः द्वारपालयोः । त्वरीदृशितौ प्रसिद्धौ यौ द्वौ शिपुपालदंतवक्रजन्मानौ द्वौ यौ प्रविष्टौ ब्रह्मजाः असुरा ये ते विष्णोः पार्षदौ गता इति तत्स्वतिर्णयोके । त्वदीयौ तव संबंधिनौ जयविजयौ भवदीयैश्च त्वदीयलोकं

ये केशव त्वद्बहुमानयुक्तास्तथैव वायौ नहि ते तमो धं ॥ योग्याः प्रवेष्टुं तदतो हि मार्गाच्चाल्यास्त्वया जनयित्वैव भूमौ ॥ २०९ ॥ नितान्तं मुत्पाद्य भवद्विरोधं तथैव वायौ बहुभिः प्रकारैः ॥ सर्वेषु देवेषु च पातनीयास्तमस्यथा धे कलिपूर्वकाः सुराः ॥ २१० ॥ हतौ च यौ रावणकुंभकर्णौ त्वया त्वदीयौ प्रतिहारपालौ ॥ महासुरावेशयुतौ हि शापात्स्वयैव ता वद्य विमोचनीयौ ॥ २११ ॥ यौ तौ त्वदीयौ हतयोः प्रविष्टौ द्वौ यौ तु तावंधतमः प्रवेष्टव्यौ ॥ यौ तौ त्वदीयौ भवदीयैश्च त्वया पुनः प्रापणीयौ परेश ॥ २१२ ॥ आविश्य यो बलिर्मजश्चकार प्रतीपमस्मासु तथा त्वयीश ॥ सचासुरो बलिना मेव भूमौ साल्वो नाम्ना ब्रह्मदत्तस्य जातः ॥ २१३ ॥ मायामयं तेन विमानमग्न्यमभेद्यमाप्तं सकलैर्गिरीशात् ॥ विद्रावितौ यो बहुशस्त्वयैव रामस्वरूपेण भृगूद्वहेन ॥ २१४ ॥ नामौ हतः शक्तिमतापि तत्र कृष्णावतारे समयैव वध्यः ॥ इत्यात्मसंकल्पमृतं विधातुं स चात्र वध्यो भवतातिपापी ॥ २१५ ॥ ॥

॥ २१२ ॥ यच्च लिनामासुरः बलिर्मज्जं देवं ब्रह्मादौ त्रैलोक्यं आविश्य सच बलिनामासुरः नाम्ना सा त्वद्ब्रह्मदत्तस्य सकाशाज्जातः ॥ २१३ ॥ तेन साल्वेन मायामयं इंद्रजालमायाप्रचुरं सकलैर्भेद्य विमानं यः साल्वः भृगूद्वहेन भृगुकुले अवतीर्णो नरामस्वरूपेण परशुरामात्मनैव त्वया बहुशः ब्रह्मदत्तं युद्धं च विद्रावितो भूदिति शेषः ॥ २१४ ॥ ननु रामेण हंतुं अशक्यत्वात् विद्रावितः किमित्यत आह । नासाधिति । मयैव कृष्णात्मनामयैव त्वयः । स साल्वः कृष्णावतारवध्यः । अधाहं इति आत्मसंकल्पं कृतं सत्यं विधातुं तूँ शक्तिमतापि हंतुं समर्थेनापि परशुरामेण तत्र परशुरामावतारे असौ साल्वो न हंतो यत इति शेषः । अतः सचातिपापी साल्वः अत्र अस्मिन् कृष्णावतारे भवता वध्यः ॥ २१५ ॥

ननु सार्वभौमविमानं प्राप्तं हि ब्रह्मदत्तः सौभपतिरितिकथमुच्यत इत्यत आह । यदीयमिति । अस्य पिता सार्वस्य पिता ब्रह्मदत्तः । यदीयं सार्वस्यं विविमानं आरुह्य नाम्ना सौभपतिरभवत् ननु एतादृशेषु वे सति कथं भोऽप्येण जित इत्यत आह । यदेति । यदा यस्य सार्वस्य पिता स ब्रह्मदत्तः जितः तदा सार्वः तपसि स्थितः सौभार्थमिति शेषः । अभूत् तदानीं पुत्रासां निध्याग्जित इति भावः ॥ २१६ ॥ स च सार्वः अद्य द्वादशीं तस्मात्सौभार्थं कृता तपसः निवृत्तः परावृत्तः सन् तपसा तुष्टेन रुद्रेण विमानं प्राप्य निवृत्त इति भावः । जरासुतस्य अनुमते स्थितः अनुकूलवर्तीत्यर्थः । अनन्यवध्यो हि यस्य स्मात्तस्मात् भवता अद्य द्वादशीं कृत्वा वतारं वध्यो वधाहः । अथ स सार्वः उग्रतमसि प्राणीयः पातनीय इत्यर्थः ॥ २१७ ॥ यो वाणं कर्म देववलिपुत्रं वाणं आविश्य स नाम्ना समाननाम्ना वाणद्वितीयावत् प्रथितः प्रसिद्धो महसुरः स्थितो भूत् सनात्तेत्येकपदं सोऽपि असुरात्मको

यदीयमारुह्य विमानमस्य पिता भवत्सौभपतिश्च नाम्ना ॥ यदा स भोऽप्येण जितः पितास्य तदा स सार्वस्तपसि स्थितो भूत् ॥ २१६ ॥ स चाद्य तस्मात्तपसो निवृत्तो जरासुतस्यानुमते स्थितो हि ॥ अनन्यवध्यो भवताद्य वध्यः स प्राणीयश्च तमस्यथोऽग्रे ॥ २१७ ॥ यो वाणमाविश्य महसुरो भूत् स्थितः स नाम्ना प्रथितोऽपि बाणः ॥ स कीचको नाम बभूव रुद्रवरादवध्यः स तमः प्रवेश्यः ॥ २१८ ॥ अतस्त्वया भुव्यवतीर्य देवकार्याणि कार्यान्यखिलानि देव ॥ त्वमेव देवेश गतिः सुराणां ब्रह्मेशश्चैतदुयमादिकानां ॥ २१९ ॥ त्वमेव नित्योदितपूर्णशक्तिस्त्वमेव नित्योदितपूर्णचिह्नतः ॥ त्वमेव नित्योदितपूर्णसत्सुखस्त्वादृन् कश्चिद्विदुत एव ते विकः ॥ २२० ॥ ॥ ॥

वाणः कीचको नाम प्रसिद्धो बभूव ॥ २१८ ॥ स्वाभिप्रेतमुक्तोऽपसंहरतीत्याह । अत इति । हे देव अवतीर्य अवतारं कृत्वा अखिलानि देवकार्याणि देवानां कर्तुं योग्यानि कर्माणि कार्याणि कर्तव्यानि मयैव कुतः कार्याणीत्यत आह । त्वमिति । हे देवेश ते हे तु गभसं बोधनमेतत् ब्रह्मादौ नां गतिः प्राप्यस्त्वमेव नान्योऽस्तीत्यर्थः ॥ २१९ ॥ देवेशेत्युक्तं विष्टवन्नाहुरित्याह । त्वमेवेति । नित्यं सर्वदा उदिता अभिव्यक्ता पूर्णा शक्तिर्यस्य स तथा । त्वमेव नित्योदितया पूर्णा चिता ह्यानेन च नः निविडः स्वमेव नित्योदितं पूर्णं सत्तदुःखास्पृष्टं सुखं आनंदो यस्य सः त्वमेव यतः अतः स्वादृक्स्वत्सदृशः कश्चिन्पुमाच्चास्ति ते विकः । त्वदुत्तमः कुत एव नैवेत्यर्थः ॥ २२० ॥ ॥ ॥



उदरैः उल्लष्टैः गुणैः ज्ञानानंदादिगुणैः अर्णवद्वर्णवः । समुद्रदृष्टतेन समद्रवत्परिमाण-हासवानस्य दित्यत आह । अक्षोभ्येति । अक्षोभ्यतमा अत्यगाधापरिच्छेदरहिते  
तियावत् अमृतानित्या आकृतिस्वरूपस्य स तथा । तस्मान्नागभोगात् उत्थाय अमरैः देवैः अन्विनयुक्तः प्रपद्यौ मेरुप्रतीतिशेषः । ननु असुरबलं श्रुत्वा विच्छिन्नवि-  
भूदित्याशङ्क्याह । अनन्तेति । अनन्तसोमाकाराणां कांतिः शोभाद्युतिः प्रकाशो यस्य कांतिवृत्त्योऽप्यायलेपि चन्द्रगतशोभासूर्यगतप्रतापरूपावन्तरविशेषवाचित्वेन सहयोगः  
॥ २२१ ॥ यत्र यस्मिन्कुले त्वया उक्तोऽस्मि अवतारं कुर्वित्युक्तोऽस्मि तत्र सर्वथा अवश्यं प्रादुर्भविष्ये । हियस्मात्कारणात् अहं स्ववशोऽपि स्वतन्त्रोऽपि भवतोऽपि कल्यातवशद्वैव  
अत इति संबंधः ॥ २२२ ॥ आत्मनः स्वस्य कारणं उत्पत्तिकारणं हरिप्राह किमिति । पुरा अहं वरुणायागः प्रादां दत्तवानस्मि । तस्य वरुणस्य पिता स देवपितेति प्रासिद्धः ।

इतीरितो देववरैरुदारगुणार्णवोऽक्षोभ्यतमामृताकृतिः ॥ उत्थाय तस्मात्प्रययावनन्तः सोमार्ककांतिद्युतिरन्वितो  
मरैः ॥ २२१ ॥ समेरुमाप्याह चतुर्मुखं प्रभुर्भुव त्वयोक्तोऽस्मि हि तत्र सर्वथा ॥ प्रादुर्भविष्ये भवतो हि भक्त्या  
वशस्तवाहं स्ववशोऽपि चेच्छया ॥ २२२ ॥ ब्रह्मा प्रणम्याह तत्तात्मकारणं प्रादां पुराहं वरुणाय गाः शुभाः ॥  
जहार तास्तस्य पितामर्तस्त्रवाः स कश्यपो द्राक् सहसतिगवितः ॥ २२३ ॥ मात्रा त्वदित्या च तथा सुरभ्या  
प्रचोदितेनैव हतासु तासु ॥ श्रुत्वा जलेशात्म मयाभिषत्तः क्षेत्रेणु गोजीवनको भवेति ॥ २२४ ॥ शूरास्त जातो बहु  
गोधनाढ्यो भूमौ यमाहुर्वसुदेव इत्यपि ॥ तस्यैव भार्या त्वदितिश्च देवकी बभूव चान्या सुरभिश्च रोहिणी ॥ २२५ ॥

कश्यपः सहसा पितृत्वबलेन गर्वितः सन् द्राक्क्षेत्रां अमृतं भवतीति दुहन्तीत्यमृतस्त्रवाः नदसगाः जहार अपहतवान् ॥ २२३ ॥ मात्रा वरुणमात्रा आदित्या तथा सुरभ्या च मात्रा आ-  
दित्याः सपत्नीत्वा तसुरभ्याः मातृत्वमुक्तमिति भावः । प्रचोदितेन कश्यपेन तासु गोपुहतासु सती नु जलेशाच्छ्रुत्वा । कश्यपकर्मतिशेषः । मया सकश्यपः शतः किमिति क्षेत्रेणु क्ष-  
त्रियेणु गोभिर्जीवनकं जीवोपायो यस्य स तथा । भवेति संबंधः । गोरसगोमयगोवृषविक्रयाच्छत जीवोपाय इत्यर्थः । क्षत्रियेषूपमानां गोजीवनकं नीचवर्तनं तस्माद्गो-  
को भवेति शत इति भावः । क्षेत्रेण्विति पाठे गोसंचरणयोग्यस्थानेषु ॥ २२४ ॥ सकश्यपः नृशत्रुदहामया दवात् बहुगोरूपधनेन आढ्यः श्रेष्ठः स नृजातः । भूमौ वसन्तो गो-  
धनानां देवः स्वामी अत एव वसुदेव इति यशः पुत्रं आहुर्जना इति शेषः । तस्य कश्यपस्य अन्यादिनीयासुरभिः ॥ २२५ ॥

तत्तस्मात्स्वतैवयथादेवकीपुत्रत्वेकारणततैवअन्यदपिकारणमस्तीत्यर्थः । पूर्वयोद्रोणनामावसुःसःस्वभार्ययाधरानान्यासहतवपितृत्वप्राप्तुं तपःमदीयंतपःतेपे अतएवउदारं  
उत्तमैमानसंअंतःकरणंस्य ॥ २२६ ॥ तस्मैवसवेसवरःत्वत्पितृत्वप्राप्तिरूपवरःसंनिस्तृष्टःप्रदत्तः । सद्रोणःनंदारुघ्यःआसउतनंदोत्पत्त्यन्तरं अस्यद्रोणस्यभार्याधरा  
नास्त्रीयशोदाआसेतिशेषः । सचनंदःशूरस्यतातःतस्यसुतःशूरभ्रातातस्यसकाशातृशूरस्यवा वैश्यायांविवाहधर्मेणस्वीकृतैवैश्यास्त्रियांप्रभवःउत्पन्नः यतःअतःगोपःगोपालः  
॥ २२७ ॥ तत्त्वभवस्वाशुचेदेवकीसुतइत्युक्तस्यकारणविशिदयन्वसुदेवनंदयोःपितृत्वंधटयन्नाह ताविति । कथंभूतौसुतंपुत्रस्वरूपंत्वांइच्छमानौइच्छंतौ तस्मात्त्वंप्रथमं  
तत्रदेवक्यास्वरूपंप्रदर्श्य ततःप्रादुर्भावनंतरं व्रजंनंदगोपगोष्ठंप्रतिव्रजगच्छ ॥ २२८ ॥ देवताःदेवान्पुनराह । किमिति सर्वैर्भवतःआशुमानुषेभनृष्यलोके कार्यानु

तत्त्वं भवस्वाशु च देवकीसुतस्तैव यो द्रोणनामा वसुः सः ॥ स्वभार्यया धरया त्वत्पितृत्वं प्राप्तुं तपस्तप उदार  
मानसः ॥ २२६ ॥ तस्मै वरः स मया सन्निस्तृष्टः स चास नंदारुघ्य उतारुघ्य भार्या ॥ नाम्ना यशोदा स च शूरता  
तमुतस्य वैश्याप्रभवोऽथ गोपः ॥ २२७ ॥ तौ देवकीवसुदेवौ च तेपतुस्तपस्त्वदीयं सुतमिच्छमानौ ॥ त्वाभेव तस्मा  
त्प्रथमं प्रदर्श्य तत्र स्वरूपं हि ततो व्रजं व्रज ॥ २२८ ॥ इतीरितः सोज्जभवेन केशवस्तथेति चोक्त्वापुनराह देव  
ताः ॥ सर्वे भवंतो भवतांशु मानुषे कार्यानुसारेण यथानुरूपतः ॥ २२९ ॥ अथावतीर्णाःसकलाश्च देवताः यथा  
यथैवाह हरिस्तथा तथा ॥ वित्तेश्वरः पूर्वमभूद्वि भौमाद्वरेः सुतत्वेपि तदिच्छया सुरात् ॥ २३० ॥

सारेणसुप्रतीकहस्तिप्राप्तिरूपादिस्वकार्यानुकूलेनवलकार्यानुसारेणवा यथानुरूपतःचतुर्वर्णेषुयोग्यतानुसारेण । योग्योत्पत्तुमहःतथेत्यर्थः भवंतःउत्पत्तस्यथ ॥ २२९ ॥  
अथहर्याज्ञानंतरं हरिःयथायथाकार्यानुसारेणयथानुरूपतद्वित्तियथाआह तथातथातदनुसारेणसकलाःदेवताःअवतीर्णाः तदेवउत्पत्तिक्रमपूर्वकंविष्टणोति । वित्तेश्वरइत्या  
दिना । वित्तेश्वरःकुबेरःअसुरादभौमात् भूमिपुत्रात् नरकान् पूर्वहर्याज्ञानंतरं उत्पन्नेभ्योदेवेभ्यःपूर्वअभूतजातः । ननु श्रीवराहद्रूम्यांजातस्यनरकस्यासुरत्वं कथमित्यत  
आह । हरेरिति । हरेःश्रीवराहस्यसुतत्वेत्यस्यहरेरिच्छयाअसुरादसुरत्वप्राप्तादभूदितिसंबंधः । असुरोपिहरेरिच्छयाहरेःसुतत्वप्राप्तेतिभावः ॥ २३० ॥

ननु विनेश्वरः असुरात्किमर्थजातइत्यत आह । पापेनेति । पापेन पापात्मना तेन नरकेण हस्तीकुवेरस्य गजः तदर्थमेव सुप्रतीकाख्यहस्यार्थमेव ॥ २३१ ॥ समगदत्तः महासुरस्य बाष्कलनाम्नोऽसुरस्य अशेनकलयायुतः रुद्रावेशाग्निमितात् बलवान्महेंद्रस्य शिष्योऽयतः अतश्च अल्लवान् अल्लहाः तातेन केहेते सति नित्यं स्वधर्माभिरतः देवावताराणां योग्यधर्मे अभिरतो बभूवुः । नरकवधानंतरं असुरावेशेन पुंड्रतिभावः ॥ २३२ ॥ तस्य शिनेः तस्मात्तत्पुत्रात् कृष्णः पक्षः कृष्णपक्षाभिमाननिदिक् गतः ततः गेहउस्य अशेनयुतः युयुधानाभिधेयो बभूव ॥ २३३ ॥ तस्मिन् युयुधाने तदंशः संवहंशः चक्रस्य च अंशः बभूव यदुषु मध्ये भोजार्यवशे हृदि कृतवान्माकाक्षिदुःसूतः । सि

पापेन तेनापहतो हि हस्ती शिवप्रदत्तः सुप्रतीकाभिधानः ॥ यदर्थमेवास्य सुतो भिजातो धनेश्वरो भगदत्ताभिधानः ॥ २३१ ॥ महासुरस्यांशयुतः स एव रुद्रावेशाहलवान्मन्त्रवांश्च ॥ शिष्यो महेंद्रस्य हते बभूव तांते स्वधर्माभिरतश्च नित्यं ॥ २३२ ॥ अभूच्छिनिर्नाम यदुप्रवीरस्तस्यात्मजः सत्यक आस तस्मात् ॥ कृष्णः पक्षो युयुधानाभिधेयो गरुत्मतेशेन युतो बभूव ॥ २३३ ॥ यः संवहो नाम मरुतदंशश्चक्रस्य विष्णोश्च बभूव तस्मिन् ॥ यदुष्वभूद्वृद्धो भोजवंशे शितः पक्षस्तस्य सुतो बभूव ॥ २३४ ॥ स पांचजन्यांशयुतो मरुत्सु तथांशयुक्तः प्रवहस्य वीरः ॥ नामास्य चासीत्कृतवर्मेत्यथान्ये ये यादवास्तेऽपि सुराः सगोपाः ॥ २३५ ॥ ये पांडवानामभवनसहायाः देवाश्च देवानुचराः समस्ताः ॥ अन्येऽपि सर्वेऽप्यसुरा हि मध्यमा ये मानुषास्ते चलबुद्धि वृत्तयः ॥ २३६ ॥ ॥ ॥ ॥

तः पक्षः शुक्लपक्षाभिमानिदेवः तस्य हृदि कस्य ॥ २३४ ॥ सहृदि कसुतः तथा मरुत्सु प्रवहस्य अतएव वीरः अस्य हृदि कपुत्रस्य ॥ २३५ ॥ उत्पन्नानां देवादीनां विभागं वदन् मानुषानां पिविक्व्याह । यइति । अथ शब्दः समुच्चये अन्येऽपि भोजनार्थे यादवाः गोपैः महिनास्तेऽपि सुराः देवावताराः देवानुचराः देवानुचरवर्तिनः गंधर्वा इत्येव ॥ अन्ये पांडवप्रतिकूलाः भूते असुराः ये मध्यमाः पांडवानां उदासीनाः ते मानुषाः चलाचंचला बुद्धेः इतिः वर्तनेनैषां तेषां संशयज्ञाननिवृत्त्यर्थः ॥ २३६ ॥

देवासुरनिश्रायकलिंगमाह । लिंगमिति । सुराणां विष्णौ परासर्वोत्कृष्टा भक्तिरबालंगलक्षणं तेभ्यो देवेभ्यः अन्येषु असुरेषु तस्मिन् ह्यप्रतीपताद्देविबलंगलङ्घितः अतः  
अत्र उत्पन्नेषु ये हरिभक्तौ तत्पराः तात्पर्यवन्तः ते ते सुराः विशेषतः क्षितिपादिभ्यो विशेषात् तयामन्याभरिताः पूर्णाः असुराः द्वेषभरिता इति पूर्णाय ॥ २३ ॥ यंगंगजमद

लिंगं सुराणां हि परैव भक्तिर्विष्णौ तदन्येषु च तत्प्रतीपता ॥ अतोत्र ये ये हरिभक्तिरसुरास्ते ते सुरास्तद्भरिता  
विशेषतः ॥ २३ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये एकादशोऽध्यायः  
॥ ११ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

शिजान्वयभवादिद्विरण्याभिधात्पुत्रं प्रापजनादंशमदमस्वाध्यायसंपद्युतात् । पूर्णतस्य कृतौ सतां सुखकरोऽध्यायः किलैकादशः श्रीमद्भारतभावनिर्ययपदाधोद्विपिकाय  
मगात् ॥ १ ॥ इति श्रीभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥



॥ इति श्रीमहाभारत तात्पर्यनिर्णये एकादशमोऽध्यायः संपूर्णः ॥



श्रीगुरुभ्योनमः ॐ श्रीमद्भगवत्पादाचार्यः श्रीकृष्णस्य पितृवशं संक्षेपादुक्तमात्रं शमाह । देवकः देवकनामा गंधर्वमुनिः गंधर्वक्रविः पूर्वयः बभूव  
सः हरः सेवार्थं आहुकात् उग्रसेनपितुः आहुकाद्यादवात् आसजहो सः उग्रसेनस्य अवरजः अनुजः ननु ज्येष्ठः अस्य उग्रसेनावरजस्य तथैव नाम पूर्वजन्मनि यन्नाम ते देव्यर्थः ।  
तस्माद्देवकात् देवकी अजनिजा तस्म ॥ १ ॥ अन्याश्रयाः कश्यपस्यैव भार्याः ताश्च देवकाज्जाता इत्यर्थः । ज्येष्ठांतां देवकीं आहुकः देवकपिता आत्मपुत्री चकार । पौर्त्तुपु  
त्रीत्वेन पालयामासेत्यर्थः । हि यस्मात्तस्मात्स देवकी कंसस्य पितृवसात् स्वसा च बभूव आहुकस्य दत्तपुत्रीत्वाद्युग्रसेनस्य स्वसा तेन कंसस्य पितृव्यसा उग्रसेनानपुत्रीत्वात् स्व  
सेति भावः ॥ २ ॥ सैव देवकी पूर्वादितिः पूर्वाध्याये तस्यैव भार्यात्वादिति श्रद्धेयं देवकी बभूव युक्तामपि अल्पज्ञातिमपेक्ष्य अत्रापि सैवाग्निनिरीत्याचार्यैः कृपयोक्ता भित्यवगंतव्यं ।  
उत्तरत्राप्येवमेव सैवादितिर्वसुदेवस्य दत्ता कन्या दत्त रूपेण दत्तेत्यर्थः । कंसदुष्टवश्यमेव तस्याः देवक्याः जनिः उग्रहृदयोऽस्य संवर्धिनरयं संस्थापयामास प्राणिनिवाह । वरगृह्णि

ॐ बभूव गंधर्वमुनिस्तु देवकः स आस सेवार्थं यथाहुकाद्वरः ॥ स उग्रसेनावरजस्तथैव नामास्य तस्मादजनि स्म  
देवकी ॥ १ ॥ अन्याश्रया कश्यपस्यैव भार्या ज्येष्ठां तु तामाहुक आत्मपुत्रीं ॥ चकार तस्माद्दि पितृव्यसा सा स्व  
सा च कंसस्य बभूव देवकी ॥ २ ॥ सैवादितिर्वसुदेवस्य दत्ता तस्या रथं मांगलकं स एव ॥ संस्थापयामास तदा हि  
वायुर्जगाद वाक्यं गगनस्थितो ॥ ३ ॥ विनापराधाद्दि ततो गरीयसो न मातुलो वध्यतामेति विष्णोः ॥ लोकस्य  
धर्माननुवर्ततोतः पित्रोर्विरोधार्थमुवाच वायुः ॥ ४ ॥ मृत्युस्तवास्या भविताष्टमः सुतो मूढेति चोक्तो जगृहे कृ  
पाणं ॥ पुत्रान् समर्प्यास्य च शूरसन्निविमोच्य तां तत्सहितो गृहं ययौ ॥ ५ ॥

तिशेषः । तदा गृहप्रवेशोत्सवकाले गगने आकाशस्थितः अमुं कंसं प्रति ॥ ३ ॥ कुतो जगादेत्यत आह । विनेति । लोकस्य धर्मान् अनुवर्ततः प्रवर्तकस्य विष्णोस्ततः प्रधान  
हान् मातुलाद्वरीयसः श्रेष्ठपुरुषस्य अपराधाद्द्रोहिना मातुलः वध्यतां वधाहं त्वनैति हियतः अतः वायुः मातुलाद्वरीयसोऽपि त्रयोऽपि विरोधार्थं विरोधोत्पादनार्थं उवाच ॥ ४ ॥  
विरोधोत्पादकप्रकारमाहेत्युक्तं दर्शयति । मृत्युरिति । हे मूढ अस्याः देवक्याः इत्युक्तः कंसः तां हंतुं कृपाणं बद्धं शूरसुतः इमां माजहि अस्याष्टमो गन्धर्वः मृत्युरिति यदि मन्यसे त  
र्हि अस्मां उत्पत्त्यमानान् सर्वान् पुत्रान् स्तेदास्यामीत्युक्तेति शेषः । अस्य कंसस्य पुत्रान् समर्प्य उत्पत्त्यमानानि निशेषः तदेवकीं मृत्योर्विमोच्य मोचयित्वा तया देवक्या  
सहितः ॥ ५ ॥

तेन वसुदेवेन अत्र राजाः देवक्यन्तर्मुत्पन्नाः षट्पट्संख्याकाः कन्यकाः देवकपुत्र्यः गृहीताः वृताः पत्नीत्वेन विशेषः । बालहंकस्य पुत्री च पुरा षट्कन्यकाभ्यः पुरा देवक्यन्तर्  
मित्यर्थः धौरवीरोहिणीनाम बालहंकस्यात्मजाभवत् । ज्येष्ठा पत्नी महाराजदधितानकदुन्दुभेरिति हरिवंशे गृहीता वृता तस्याः मूलस्वरूपमाह । पुरेति । पुरा पूर्वं जन्मनि  
अस्य वसुदेवस्य भार्याया सुगमिः सारोहिणी गृहीतेति संबन्धः ॥ ६ ॥ सर्वसुदेवः काश्याप्रभवः जन्मयस्य स तथा तस्याः काशिराजस्य कन्यकां पुरादिति पुत्रिका पुत्रधर्मतः  
अस्यां जातः पुत्रो मम पुत्रः स्यादिति कन्याप्रदानधर्मेण अवहत् उवाह । तेनैव धर्मैः पुत्रिका पुत्रवर्गेण कवीरपुरेऽथ रस्य कन्यां पुरादनुं अवहदिति संबन्धः ॥ ७ ॥ यः पापः पापा  
त्सत्वेनः अहमेव विष्णुरिति मन्यते असौ चैनः गूरुज इत्युदेवात्काशिराजपुत्र्यः पौंड्रकोत्रा सुदेव इति नामाजातः पुनः सत्कुलोत्पन्नान्तरमपीत्यर्थः सप्तः अन्यो विष्णुर्ना

षट्कन्यकाश्चावरजा गृहीता तेनैव ताभिश्च मुमोद शूरजः ॥ बालहंकपुत्री च पुरा गृहीता पुरास्य भार्या सुरभि  
स्तु रोहिणी ॥ ६ ॥ राज्ञश्च काशीप्रभवस्य कन्यकां स पुत्रिका पुत्रधर्मतो वहत् ॥ कन्यां तथा कवीरेश्वरस्य तेनैव  
धर्मेण दितिं दत्तुं पुरा ॥ ७ ॥ यो मन्यते विष्णुरेवाहमित्यमौ पापो वेनः पौंड्रको वामुदेवः ॥ जातः पुनः गूरुजा  
त्काशिजायां नान्यो मत्तो विष्णुरस्तीति वादी ॥ ८ ॥ धुवुर्हेतो यो हरिणा मयोः सुनः आसीत्सुतायां कर्वा रेश्व  
रस्य ॥ मृगालनामा वामुदेवोऽथ देवकीमुदूह्य धौरिर्न यथावहेत् ॥ ९ ॥ ततस्तु तौ दुष्टिगश्च ब्रूमूवतुर्ज्येष्ठौ सुतौ  
शूरमुतस्य नित्यं ॥ अन्यासु च प्राप सुतानुदूहान् देवक्यवरसु दुन्दुवोऽखिलज्ज्ञः ॥ १० ॥

स्ती अहमेवैत्यर्थः इति वादीवर्मेति शेषः ॥ ८ ॥ हरिगच्छन्तुं कालं जन्मदिति ॥ ९ ॥ न गच्छेत्कालं जन्मते जसायादित्यर्थः । अहमेवैत्यर्थः न दुन्दुवः पतिः  
इत्याद्यारण्यपर्वचर्चनात् । अतएव कुलाश्वकोधुधुमा इति नाम्ना प्रतिज्ञां विवक्ष्यते । यस्मिन् देवता तौऽस्य सुतौऽस्य पुनः पुत्रतामाहताः कवीरेश्वरस्य सुतायाश्चानुदेवपुत्रत्वाद्वा  
सुदेवः मृगालनामा आसजानः अत्र नोत्तरत्वं तं गौतमिन्दुदेवैक्योपदेशाद्वा । तेनैव क. विष्णुरेश्वरस्य पुत्रेन मना नरमहन्त्यर्थः ॥ ९ ॥ ततस्तत्त्वमानुपरिधा  
गात् तौ पौंड्रकमृगालौ नित्यं वृणीतां यादवानां गतू वसुदेवः अन्यासु तयोर्मदेव वनागतं अतएव उदागन्तुकमनात्सुतान् प्राप अतएवाखिलज्ज्ञः सर्वज्ञः ॥ १० ॥

शिष्याः आसन्निविदोषः । सर्वे न स्मादव्यापातूजानं प्राप्य यथा योग्यं यथा शोच्यं यथा योग्यं तस्य भावस्तथास्वस्वरूपयोग्यतानुसारेणेति यावत् । अखिलज्ञाः सर्वज्ञा बभूवुः ॥ ११ ॥ मर्गचिजाः मर्गचिक्लेशेषु पुत्राः नृपमुनयः बभूवुः । ते न गीन्नुपुत्राः देवकं क्रयिष्वाभ्यर्हेतोः तपोव्रतादिनिर्गमैः शरीरकृशत्वा निमित्तात् प्राहसन् जहसुः तस्य देवकस्य शापतः कालनेमिः असुगत्प्रसूनाः जाताः संतः ॥ १२ ॥ धाता द्रव्याणां कालनेमिप्रसूतानां मर्गचिपुत्राणां तथैव यथा अवध्यतास्या तथैव वरं प्रादात् हिरण्यः हिरण्यकशिपुः आत्मनः स्वस्मादुनयतः अन्यस्माद्ब्रह्मण्डव्यर्थः वर्गलिप्संतीनि न तान् प्रादात् तवरात् शशाप किमिति । युयं क्षमा तले भूतले संभवध्वं उत्पत्स्यथ तत्र जन्मानि स्वततः भवति तत्कालनेमिः भवतां मच्छापात् जातानां भवतां निहन्ता भवेति शशापतिपर्वधः ॥ १३ ॥ वरशापयोर्व्यत्यंघटयन्नाह । दुर्गेति । तदा भगवता हरिणा प्रचोदिता प्रेरिता दुर्गाता नृकालेनोमिपुत्रान् प्रस्वापयित्वा निद्रितान् कृत्वा कायात्कालनेमिप्रसूतदेहात् क्रमाज्येष्ठादिक्रमात् प्रथमवत्सरे एकद्वितीयवत्सरे द्वितीयतृतीयवत्सरे तृतीयेति देवाः पृथिवीं गतास्ते सर्वे शिष्याः सत्यवतानुत्तस्य ॥ विष्णोर्ज्ञानं प्राप्य सर्वे खिलज्ञाः तस्माद्यथा योग्यतया बभूवुः ॥ ११ ॥ मर्गचिजाः षण्मुनयो बभूवुस्ते देवकं प्राहसन् कार्ष्ण्यहेतोः ॥ तच्छपतः कालनेमिप्रसूता अवध्यता र्थं तप एव चक्रुः ॥ १२ ॥ धाता प्रादाद्द्वरमेवां तथैव शशाप तान् क्षमा तले संभवध्वं ॥ तत्र स्वतातो भवतां निहं तेत्यात्मान्यतो वरलिप्सं निहरण्यः ॥ १३ ॥ दुर्गा तदा तान् भगवत्प्रचोदिता प्रस्वापयित्वा प्रचकर्ष कायात् ॥ क्रमात्समावेश्य दाशु देवकी गर्भाशये तान्यहनच्छ कंसः ॥ १४ ॥ तदा मुनीन्द्रसंयुतः सदो विभानुरुत्तमं ॥ सपांडुरासुभै च्छतन्यवारयंश्च ते तदा ॥ १५ ॥

यमित्यादिक्रमाद्वा षड्जीवान् चकर्ष देवक्याः गर्भाशये जरायौ गर्भाशयो जरायुः स्यादित्यभिधानं । यदा देवक्या गर्भे उदरे आशये स्थानि विशेषे 'कुक्षिचूणाप्रकागर्भाः' स्थानाभिप्राय आशय इत्यमरः । जननायेति यावत् समावेश्यत्प्रवेशायामास । कंसः तान् देवकी गर्भजानां आशुजन्ममात्रादेव न्यहनत् कंसहताः ते कालनेमिजातदेहान् विशन्निद्रिष्टव्यं । कालनेमिप्रसूतदेहानां चेतनवियोगादपि निर्विकारत्वात् देवकी गर्भौ तपस्यन्तर काले चेतनसंयोगाच्च ब्रह्मणो बध्यत्ववत्सः तथा कालनेमिप्रसूतानां देवकी गर्भे जननात्तत्र देहान्तरप्राप्तकालनेम्यात्मककंसेन हतत्वाच्च ब्रह्मणः प्राप्तमामर्थ्यवत्ता हिरण्यकशिपोः शापश्चेत्युभयमपि संपादितमित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ अथ पांडवोत्पत्तिवक्तुं तत्संगतिमाह । तदेति । तदा तस्मिन् काले मुनीन्द्रैः संयुतः सहितः सन् तपश्चरन् सपांडुशोभेन मानुषदेहस्य क्वा विधातुः सदः सभां सेवार्थं आसुं यदा ऐच्छतेति बहुपदार्थाहारं णयोज्यं तेमुनयः तदान्यवारयन् पांडुमिति शेषः ॥ १५ ॥

कुतान्यवारयन्नित्यत आह । यदर्थमिति । एषः यः कश्चन पुमानयदर्थयत्ययोजनार्थं जायते स पुरुषः तस्य प्रयोजनस्य अकृतेः अकरणात् शुभांगं तित्थुवं न तु वजेत् न माभूयाद्वियस्मात्ततः न्यवारयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ तर्हि पांडुः किं प्रयोजनार्थं उत्पन्न इत्यत आह । प्रधानेति । एषः पांडुः प्रधानदेवता नां वा व्यावृत्तमे देवता नां जनौ जननविषये आत्मनः प्रियाभार्याकुतो न्योक्तं आज्ञापायितुं भूव अजनि तत्कुत्याः प्रधानदेवता जनौ आज्ञादानरूपकार्यविना तस्य पांडोः सद्गतिर्नास्तीति न्यवारयन्नितिसंबंधः ॥ १७ ॥ ननु भापुत्रस्य लोकोस्तीति वचनात् । पांडोस्ति दग्धावादेवन्यवारयन्निति किं न स्यादित्यत आह । अत इति । अतो न्यथेत्यस्यैव व्याख्यानं सुतानव इति यतः सुतान् ऋते नराः सद्गतिं व्रजंति अतः कारणात् भापुत्रस्य लोकोस्तीति श्रुतेः यः पुत्रजननार्थं उत्पन्नः स पुत्रोत्पत्तिविना सद्गतिं न यातीति श्रुत्यर्थो ज्ञातव्य इति भावः । न न्यपुत्रकः कृत्वा सद्गतिं गतः येन श्रुत्यर्थसंकोचः कृत इत्यत आह । यथैवेति । स्वभागादाज्जातः संव्यक्रायाः सुनः धर्मभूषणार्थैव जगाम सद्गतिमिति शेषः ॥ १८ ॥ तदा तस्मिन् काले कलिः इंद्रजिन्मुखाः

यदर्थमेव जायते पुमान्हि तस्य सोऽकृतेः ॥ शुभांगं न तु ब्रजेद्ध्रुवं ततो न्यवारयन् ॥ १६ ॥ प्रधानदेवता जनौ नियोक्तुमात्मनः प्रियां ॥ बभूव पांडुरेष तद्विना न तस्य सद्गतिः ॥ १७ ॥ अथोन्यथा सुतानृते व्रजंति सद्गतिं नराः ॥ यथैव धर्मभूषणो जगाम संध्यकामुतः ॥ १८ ॥ तदा कलिश्च राक्षसा बभूवुरिन्द्रजिन्मुखाः ॥ विविव्रवीर्यनंदनप्रियो दरे हि गर्भगाः ॥ १९ ॥ तदास्य सोनुजोऽश्रुणोऽनुनीद्रभाषितं च तत् ॥ विचार्य च प्रियामिदं जगाद वासुदेवधीः ॥ २० ॥ य एव सद्गुणाधिकस्ततः सुतं समाप्नुहि ॥ सुतं विना न नो गतिं शुभां वदंति साधवः ॥ २१ ॥ तदस्य कृच्छ्रतो वचः पृथाऽग्रहीज्जगाद च ॥ ममास्ति देववश्यदो मनूत्तमः सुतस्तिदः ॥ २२ ॥

राक्षसाः विचित्रवीर्यस्य नंदनः धृतराष्ट्रः तस्य प्रिया भार्या गार्गा चारीतस्नाः उदरे गर्भगाः जरायुगाः गर्भस्थानं प्रातावभूवुः ॥ १९ ॥ अस्य धृतराष्ट्रस्य अनुजः पांडुः मुनीन्द्रैः नागपुत्रा दगताः ऋषिभिर्भाषितं उदितं तत्कल्यादीनां गर्भं गत्वा अश्रुणोत् वासुदेवधीः हंति से वा वृद्धिः पुत्रोत्पादः न हरेरिवैवेति वृद्धिमानित्यर्थः । मुनीन्द्रैर्ब्रह्मासदः प्रतिमाया होतार्येति वारितः मुनीन्द्रैः भाषितं पुत्रोत्पादनार्थं उदरे सन्नस्य तद्विना न तद्गतिरित्युक्तं तद्वाक्यं विचारयन् प्रियं कुरुतेति प्रति इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं जगादेति धो जना । मुनीन्द्रभाषितमित्युभयत्र संवध्यते ॥ २० ॥ ततः तस्मात्पुरुषात्कृत इत्यत आह । सुतमिति । साधवः समीचीनाः मुनीन्द्राः नोऽस्माकं ॥ २१ ॥ अस्य पांडोस्ति दग्धाः अग्रहीदग्धी चकार जगादिति मिति ॥ २२ ॥

सुरान्कृतेतवसमो न सुरेषु केचित्समाः संतीत्यर्थः । अधिकाः संतीति चार्थः तेषां प्राप्तिः कथं स्यादित्यत उक्तं ममास्तीति मनश्चमः उत्तममंत्रः ममास्ति यतः अतः तव सकाशात्क  
मधिकं सुराभ्योऽनुत्तमं आज्ञापयसि तं त्वदाज्ञया आनयेय आनयिष्यामीति योजनम् ॥ २३ ॥ अतस्तवाधिकं सुरं क्रमानुगच्छेत्तुं विंशदयन्नाह । वरमिति । ततः पत्युः अधमनीच  
पुरुषं तस्याः काचिन्निष्कृतिः प्रायश्चित्तत्वास्ति सा भर्तृलोकं पतिप्राप्त्यर्थं कर्तुं सहेतुं प्रपद्यते । ऋगताविति यातुः । हुत्वा त्मदेहं मुखापमदः कृतं चेत्त्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादि  
देदेहहानिरूपप्राप्यश्चिरादित्यद्विद्वद्भवं ॥ २४ ॥ ननु वरं पतिं समाश्रितानां सुरस्त्रीणां अवरपतिप्राप्तिदर्शनं तत् वरं समाश्रिते तस्यादिना बोधोक्तिः कथमित्याशङ्क्य सुरस्त्रीणां  
मवरपतिप्राप्तिदर्शनं किं कृतयुगे उत कृतांते इत्याशङ्क्य आद्यनिषेधयति कृतइति । पुराकृते कृतयुगे सुराः केवलं अत्यन्तं निमित्ततोपि कृतश्चिन्ताः नित्यत्वां  
गनाः विहाय रेभिरे अनित्यतां गता इति शेषः । तथा सुरांगनाश्च देवनिषेधयति कृतइति । पुराकृते कृतयुगे सुराः केवलं अत्यन्तं निमित्ततोपि कृतश्चिन्ताः नित्यत्वां  
गनाः विहाय रेभिरे अनित्यतां गता इति शेषः । तथा सुरांगनाश्च देवनिषेधयति कृतइति । पुराकृते कृतयुगे सुराः केवलं अत्यन्तं निमित्ततोपि कृतश्चिन्ताः नित्यत्वां

न ते सुरानृते समः सुरेषु केचिदेव च ॥ अतस्तवाधिकं सुरं कमाव्हये त्वदाज्ञया ॥ २३ ॥ वरं समाश्रिता पतिं  
ब्रजेत या ततो धमं । न काचिदस्ति निष्कृतिर्न भर्तृलोकमृच्छति ॥ २४ ॥ कृते पुरा सुरास्तथा सुरांगनाश्च केव  
लं ॥ निमित्ततोपि ताः क्वचिन्न तान् विहाय रेमिरे ॥ २५ ॥ मनोवचः शरीरतो यतो हि ताः पतिव्रताः ॥ अनादिकाल  
तो भवन्तस्ततः स भर्तृकाः सदा ॥ २६ ॥ स्वभर्तृभिर्विमुक्तिगाः सहेव ता भवन्ति हि ॥ कृतांतामाप्य चाप्सरः स्त्रियो बभू  
वुरुर्जिताः ॥ २७ ॥ अनावृताश्च तास्तथा यथेष्टभर्तृकाः सदा ॥ अतस्तु तां न भर्तृभिर्विमुक्तिमापुरुतमां ॥ २८ ॥  
सुरस्त्रियोतिकारणैर्येदान्यथा स्थिताः सदा ॥ दुरन्वयाः सुदुःसहा विपत्तौ भविष्यति ॥ २९ ॥

ज्यं ॥ २५ ॥ ताः सुरांगनाः अनादिकालतः मनोविभक्त्येव विव्रताः पतिधर्मो निष्ठादिभिर्युक्तः ततः सदा भर्तृभिः सहिता अभवन् ॥ २६ ॥ ताः देवांगनाः स्वस्व  
भर्तृभिः सहेव विमुक्तिगाः भवन्ति हि मोक्षप्राप्तुर्वन्तीत्यर्थः । ननु एवं चेत्तर्हि देवानां उर्वर्यादिभोगः कथमित्याशङ्क्या तांस्त्वचाप्सरस इत्याह । कृतांतं कृतयुगस्य  
पूर्वोत्पत्तिरूपकतया नंतरमित्यर्थः । ऊर्जिताः बद्ध्याः बहुसंख्याका इत्यर्थः याः अप्सरास्त्रियः भोगांगना बभूवुः ॥ २७ ॥ ताः अनादृताः पाणिग्रहणधर्मेणास्वीकृताः निलं  
जा इति वा तथा अनावृता इत्यर्थः । सदानित्येथेष्टभर्तृकाः बहुभर्तृकाः स्वमनोभीष्टभर्तृका वा यतः अतस्ताप्सरसाः उत्तमां देवस्त्रीयोग्योत्तमां विमुक्तिं भर्तृभिः सह नापुः ॥ २८ ॥  
ननु नित्यतां गतानां तादीनां व्यभिचारप्रसंगः कथमिति द्वितीयपक्षमाशङ्क्याह । सुरास्त्रिय इति । यदा सुरास्त्रियः अतिकारणैः प्रारब्धकर्मानुरूपोत्तमशपादिबलकारणैः अ  
न्यथा अन्यपुरुषसंयोगेन स्थिताः तदा दुरन्वयाः बहुकालं स्वमूलरूपप्राप्त्या दिरहिताः स्युरिति शेषः । ततः अन्यथा स्थितत्वात् सुदुःसहा अत्यन्तं दुःशक्या विपत्तौ भूलोकेऽपि



स्वभृतुः अस्मीप्यादापद्मविष्यति भवति दुरन्वया बहुकालभृतृयोगरहिता विपदि तिकिंचित् ॥ २९ ॥ ततः कारणात् भवानयद्यपि अयुक्तं उक्तवानसि तथापि त्वेव भवेमया अलंघ्यमेव ततः अलंघ्यत्वात् ॥ ३० ॥ नृपः पाण्डुः अत्र वीरु किमिति । नृपः धर्मतः धर्मविना भवः अभिरक्षितान भवेद्यदस्मात्तस्मात्तं धर्मान्मिकं विभुं सुतदनेसमर्थं धर्ममि तियावत् । आशु आह्वय ॥ ३१ ॥ धर्मात् यमाज्जातः स उत्तमः मनुः सुधर्मिकः अति धर्मनिष्ठो भवेद्धि राज्ञा इति रिते स तितया कुल्या आहुतः गांधारी गर्भस्य संवत्सरे जाते आकारितः 'संवत्सरे धृते गर्भे गांधार्या जनमेजय । आह्वया मासैर्वकुलं गर्भार्थं मरुच्यतामि' त्यादि पूर्वाणि । मंत्रेण आकारितो यमः द्रुतं शीघ्रं अगमत् ॥ ३२ ॥ सा कुंती ततश्च तस्माद्यमात् युधिष्ठिरं युधिष्ठिरनामकं पुत्रं सुषावजनयामास स युधिष्ठिरः हि यस्माद्यमः तस्मात् आत्मैव स्वयमेव पुत्रतां प्रपेदे प्राप ॥ ३३ ॥ कुंति ततः यमेयमात्मके सुते प्रजाते सत्ये वजननश्रवणमात्रादेवेति भावः । सौवली गांधार्या इत्येया मत्तः पूर्वकुल्याः पुत्रो बभूव इति मात्सर्येण अदह्यत दुःखाग्निस्वां भस्मीचकारेति भावः । तदेव दर्शयति । अचिरमिति ।

अयुक्तं कर्तुं वास्ततो भवांस्तथापि ते वचः ॥ अलंघ्यमेव मे ततो वदस्व पुत्रदं सुरं ॥ ३० ॥ इतीरितो ब्रवीन्पुत्रो न धर्मतो विना भुवः ॥ नृपो भिरक्षिता भवेत्तदा वह्यशु तं विभुं ॥ ३१ ॥ स धर्मजः सुधर्मिको भवेद्धि मनु रूतमः ॥ इतीरिते तथा यमः सन्महोत्तमं द्रुतं ॥ ३२ ॥ ततश्च सद्य एव सा सुषाव पुत्रमुत्तमं ॥ युधिष्ठिरं यमो हि स प्रपेद आत्मपुत्रतां ॥ ३३ ॥ यमे सुते तु कुंति तः प्रजात एव सौवली ॥ अदह्यतेऽप्यया चिरं बभञ्ज गर्भमेव च ॥ ३४ ॥ स्वगर्भपातेन कृते तथा जगाम केशवः ॥ पराशरात्मजो न्यधाद् घटेषु तान् विभागशः ॥ ३५ ॥ शतात्मना विभेदिताः शतं सुयोधनादयः ॥ बभूवुरन्वहं ततः शतोत्तरा च दुःशला ॥ ३६ ॥

अचिरं यथास्यात् तथा तत्क्षणदेवैत्यर्थः । गर्भस्वगर्भमपि द्रुतं जैत्र यथापानः स्यात्तथा मुष्टिना तताड ॥ ३४ ॥ तान्मांसपेशीस्थिनानजं तन् विभागशः अंगुष्ठपूर्वमात्रेण एका धिकशतत्वेन विभज्य घटेषु न्यधात् तस्यापयामास 'अंगुष्ठपूर्वमात्राणां भागांतां प्रायेव नृ एकधिकं शतं पूर्णयथा योगविशेषतः । मांसपेश्यास्तोराजन्' इत्यादि पूर्ववाक्यादु कोऽर्थो वांगंतव्यः ॥ ३५ ॥ शतात्मना शतं पेशीति स्यात्सकाशाद् दुःशला नष्टि कन्या बभूव । 'अमास उवाच पूर्णपुत्रमात्रत्वेन निमित्थ्यावागदाहता । दौहित्रयोगाय भागएकः शिष्टः भागोभ्यः उत्तरा अधिकाऽर्धरित्यामांसे पेशीति स्यात्सकाशाद् दुःशला नष्टि कन्या बभूव । 'अमास उवाच पूर्णपुत्रमात्रत्वेन निमित्थ्यावागदाहता । दौहित्रयोगाय भागएकः शिष्टः शतात्परः । एषां ते सुभगा कन्या भविष्यन्ति येषि स्तेति' तथा मांसपेश्यास्तेनो राजन् क्रमशः कालपर्यया ज्ञात इत्यादि पूर्ववाक्यादु कोऽर्थो वांगंतव्यः ॥ ३६ ॥

अकालेपतिंगभंकथरक्षेतयतआह । विभुरिति ॥ ३७ ॥ कालिभूतेनउल्लेखेनबाहुवीर्ययुक्तःसन् सुयोधनतन्नामाअजानि । अयमुयोधनस्यतत्पूर्वोक्तंरत्नाधिकत्व  
प्रधानवयोःश्रीमुख्यप्राणनायस्यसन्निधेःसन्निधाननिमित्तात् ॥ ३८ ॥ उक्ताविशेषप्रलवतःकाळेष्टनतौकारणमाह । पुनिति । पुरामेरोःपर्वतरमूर्धनिउपरिभागवसुंधरातले  
भूतलेउद्भवायुत्पत्तये उन्मुखंउत्कांठितं त्रिविष्टपेरुर्गोओकासिमिदिशगियेपातयानेशं त्रिविष्टपं ओकःआश्रयोयेयामितिवा तेपादेवानावचःश्रनं । ओकसिःमिदिशश्च  
यानितियादवः ॥ ३९ ॥ ततस्तेदेव्याःत्रिओचनंउपवर्कअतोऽस्यन् तोषयामासुः । दैत्यैःरुद्रादिनिवाक्यशेषः । देवकंठकःदेवदिट्टकलिःसर्वःसर्वभ्योबध्यएव दनःयाचि  
तःहियस्मान्ततः ॥ ४० ॥ उमापतेवैरात् देवकंठकःकलिःवज्रकाययुक्तवज्रकठिणदेहयुक्तःसर्वतोऽवध्यइतियावत् । नाम्नासुयोधनोवाभूव ॥ ४१ ॥ घृताभिपूर्णकुंभत

स देवकार्यसिद्धये ररक्ष गर्भमीश्वरः ॥ पराधारात्मजो विभुर्विविधवीर्यजोद्भवं ॥ ३७ ॥ कलिःसुयोधनोजनि प्रभूत  
बाहुवीर्ययुक् ॥ प्रधानवायुसन्निवेर्बलाधिकत्वमस्य तत् ॥ ३८ ॥ पुरा हि मेरुमूर्धनि त्रिविष्टपैकसां ववः ॥ वसुध  
रातलोद्भवोन्मुखं श्रुतं दितैः सुतैः ॥ ३९ ॥ ततस्तु ते त्रिलोचनं तपोबलादनोपयन् ॥ वृतश्च देवकंटको ह्यवध्य  
एव सर्वतः ॥ ४० ॥ वरादुमापतेरततः कलिः स देवकंटकः ॥ बभूव वज्रकाययुक् सुयोधनो महाबलः ॥ ४१ ॥  
अवध्य एव सर्वतः सुयोधने समुत्थिते ॥ घृताभिपूर्णकुंभतः स इंद्रजित्समुत्थितः ॥ ४२ ॥ स दुःखशासनोऽभवत्ततो  
तिकायसंभवः ॥ स वै विकर्ण उच्यते ततः स्वरोभवह्वली ॥ ४३ ॥ स चित्रमेननामकस्तथापरे च राक्षसाः ॥ बभूव  
रुग्रपौरुषा विचित्रवीर्यजात्मजाः ॥ ४४ ॥ समस्तदोषरूपिणः शरीरिणो हि तेभवन् ॥ मृषेति नामतो हि या बभू  
व दुःशला सुरी ॥ ४५ ॥

इति सर्वत्र बंधः । प्रसिद्धो रावणपुत्र इंद्रजित्समुत्थितः ॥ ४२ ॥ स इंद्रजिह्वास्वशासनदुःशासननामा अभवत् ततः अति क्रायस्य संभ्रमः उत्पन्निरभूत् स इत्यादिस्पष्टो  
र्थः ॥ ४३ ॥ तथा एवमेव अपरे अन्ये राक्षसाः विचित्रवीर्यस्य धृतराष्ट्रस्य आत्मजावभूवुः ॥ ४४ ॥ समस्तदेवरूपिणः अज्ञानहरिद्वेष्टादि सर्वेषां भिमानिनः तदुपायं  
नाथाः शरीरिणः दोषरूपशरीरधारिणः अभवन् हिमपाभिमानित्वात् नमो मृषेतिया असुरी असुरस्त्रीसाकुहः प्रवेशं संयुतानं छंदुकला अमावास्या कुहूतदभिमानि देवता प्रवेशे  
न अवेशे न संयुता दुःशालानां स्त्रीकन्यावभूवुः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



पांडुनादतिपूर्वोक्तप्रकारेण ईरितेति सति पृथग्या आहूतः मंत्रप्राथ्येन अकारितश्चासौ बायुश्च तस्य संस्पर्शमात्रात् स्पर्शलक्षणमणात्सुतो भवत् । तदुक्तं भारते । 'संतिदेवनिका  
याश्च संस्पर्शोऽजनयंतिये । वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात्सिंधवेणेति' च धेति । कथं भूतः सुतः जगति यस्य बायोऽब्रह्मदेवो ब्रह्मवानब्रह्मवानवलिमिति द्वये समः कश्चित्पुण्यः नास्ति वि  
ष्णोर्भक्तौ भक्तिविषये च समो नास्तीत्यर्थः । भगवद्दशदशयत्रतत्पुरुषे कृष्यादीनामपि मुक्तांस्तुक्तः वस्थायां तन्निवृत्तैवातो न विशेषः । बहुव्रीहौ तु बायोर्भक्त्या भगवान् बायुश्च शब्दे  
ति विशेषेस्त्वेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ सुसुतः बायुर्ब्रह्मविभूतिमानमात्र भवत् । भूतनाम्नो निरुक्तिमाह । भूत इति । यस्मिन् सकलाः माः प्रमाणानि भूताः पूर्णाः हि यस्मात्समात्  
प्रमाणपूर्णत्वाद्भिमद्वयार्थः । अस्य नामांतरमप्याह । स इति । स बायुसुतः ईशेन स्वाभिना विष्णुना सदैव युतो यस्मात्समाबाह्ना सेन इनेन पत्या सहित इति विग्रहः असौ बायु  
सुतः ततो भीमत्वात्सेनत्वाद्भिमेनः भीमश्चासौ सेनश्चेति कर्मधारयः ॥ ५४ ॥ तस्य भीमस्य जन्ममात्रेण उत्पत्तिक्षणा एवेत्यर्थः धराभूः विदारिता भेदं प्रापिता शादूलेन व्याघ्रे  
ण भीतात्संचलितात् भीमयसंचलयोरिति धातोः जनन्याः कराव्युदापपातपर्वने इति शेषः । शादूले दृष्ट्वा तद्भयेन कं पितकुंति कारात्पपातोति भावः । तदा तेन भीमपतेनेन अ

इतीरिते पृथयाहूतवायुः संस्पर्शमात्रादभवह्रद्वये ॥ समो जगत्यस्ति न यस्य कश्चिद्रक्तौ च विष्णोर्भगवद्वशः  
सुतः ॥ ५३ ॥ स वायुरेवाभवदत्र भीमनामा भृता माः सकला हि यस्मात् ॥ स विष्णुनेन युतः सदैव नाम्ना  
सेनो भीमसेनस्ततोसौ ॥ ५४ ॥ तज्जन्ममात्रेण धरा विदारिता शार्दूलभिताज्जनीकराद्यदा ॥ पपात संचूर्णित  
एव पर्वतस्तेनाखिलोसौ शतशृंगनामा ॥ ५५ ॥ तस्मिन्प्रजाति रुधिरं प्रसृज्युर्महामुरा वाहनमैन्यसंयुताः ॥  
नृपाश्च तत्पक्षभवाः समस्तास्तदा भीता अमुरा राक्षसाश्च ॥ ५६ ॥

खिलः असौ शतशृंगनामा पर्वतः संचूर्णितः शिथिआवयः कृतइत्यर्थः । भीमस्यातिबलाधिक्यसूचकोऽयं श्लोकः । अयं पर्वतः अनादितः शतशृंगनामा नतु संचूर्णनेन तत्पर्वमपि ताभ्यां समेतः शतशृंगपर्वतइत्यादौ तन्नाम्ना व्यवहारात् अतएव संचूर्णितइत्यनेन पर्वतावयवानां शिथिलत्वविवक्षितं । तेन भीमेन संचूर्णितः शतशृंगविभक्तो अतएव शृंगनामा भवदिति टीकाकारः ॥ ५५ ॥ तस्मिन् भूमे प्रजाते सति बहूनाः सैन्यैः संयुताः महासुराः पातालादिषु वर्तमानाः मूलरूपस्थ महासुराः तत्पक्षभवाः महासुरपक्षीयत्वेन जाताः समस्ताः नृपाः नूनमनुष्याधमान् पातिरक्षिते तया त्रिविधमनुष्याधमेषु मनुष्याधमश्रेष्ठा इत्यर्थः । यद्वा राजकुले प्रजातामनुष्याधमाश्च असुराः भुव्युत्पन्नजरासंधीचिकादयः राक्षसाः हिंडवर्किमरौदयो राक्षसाः तदा भीमोत्पत्तिकाले भीताः संतः सधिराक्तं प्रसन्नबुधः मूत्रद्वारा वृगुद्वारा वृमुखा चरक्तस्त्वयः तेषां विनाशकोत्पातो जातइति भावः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥

वृकोदरोभीमः अत्रैवनेवदरिकाश्रमेसुराणां अभितः सर्वदामुदं प्रवर्धयन् प्रकर्षेण दृष्टिं कुर्वन् वर्धतववृधे ॥ ५७ ॥ शेषावतारप्रकारं दर्शयति । तदैवेति । तदैव अवतारार्थं त्रह्मादीनां हांप्रायनसमयश्चेत्यर्थः । हरिणा उदितः त्वमप्यवतारं कुर्वित्वा ज्ञापितः शेषः देवकस्य सुतायाः देवक्याः गर्भं अविशोद्वेशेति यो जना । तदैव भीमोत्पत्तिसमय एवेति किंश्चिद्वाख्यानमनादरणीयं । यदा समासाद्वितयीव भवेति उत्तारं श्लोकाविरोधात् अन्यथा भीमोत्पत्त्यनंतरं दशमे मासि चोत्पन्न इति त्रयुः । तस्माद्भीमोत्पत्तेः प्रागष्टमे मासि शेषो देवकोगर्भमविशदित्यवगतव्यं । सशेषः तत्र देवकीगर्भमासत्रयं त्रिमासपरिमितकालं उप्यवासंकरा अयमासत्रयानंतरं केशवेन नियुक्तया आज्ञा रितया तथा दुर्गाया रोहिणीगर्भं अपवाहितः देवकीगर्भाभिः सांयप्रापेतः सन् तत्र रोहिणीगर्भसप्तमासान् स्थित्वा पृथिव्या जातः ॥ ५८ ॥ सरोहिणीसूनुनामतः बलदेवो बभूव । कुतः यतो बलाढ्यः तस्य बलदेवस्य अनुअनंतरं मासत्रयानंतरा मित्यर्थः प्रभुः जनार्दनोऽपि देवकस्य सुतायामाविर्बभूव । जातः सुतायामिहेति पाठे इह भूत्या इदं कुत इत्यत्र अ

अवर्धतात्रैव वृकोदरो वने मुदं सुराणामधिकं प्रवर्धयन् ॥ ५७ ॥ तदैव शेषो हरिणोदितो विशद्वर्भं सुताया अपि देवकस्य ॥ स तत्र मासत्रयमुष्य दुर्गाया प्रवाहितो रोहिणीगर्भमाशु ॥ नियुक्तया केशवेनाथ तत्र स्थित्वा मासान् सप्त जातः पृथिव्यां ॥ ५८ ॥ स नामतो बलदेवो बभूव तस्यानु जनार्दनः प्रभुः ॥ आविर्बभूव विबुध सद्गुणैकपूर्णः सुतायामपि देवकस्य ॥ ५९ ॥ यः सत्सुखज्ञानबलैकदेहः समस्तदोषरूपशोद्धिज्ञतः सदा ॥ अव्यक्त तत्कार्यमयो न यस्य देहः कुतश्चित्क च सद्गजो हरिः ॥ ६० ॥ न शुक्ररक्तप्रभवोऽस्य कायस्तथापि तत्पुत्र तयोच्यते सृष्टा ॥ जनस्य मोहाय शरीरतोऽस्या यदा विरासीदमलस्वरूपः ॥ ६१ ॥ ॥

खिलसद्गुणैकपूर्ण इति हेतुगर्भविशेषणं ॥ ५९ ॥ पुनरपि हेतुगर्भविशेषणः मेवार्थसाधयन्नाह । यदिति । यः संनिर्दिष्टानि सुखज्ञानत्रयानि पञ्चकैवल्यदेहस्य स तथा । सदा सर्वदा समस्तदोषरूपशेषनपारतन्त्र्याय शेषदोषसंबन्धेन उच्छित्तोरोहितो यस्य हेतुः देहः कुतश्चित्कारणात्क्वचिद्देशकालेपि अव्यक्तं जडप्रकृतिः तत्कार्यमयः तद्विकारमहत्तया व्यात्मकः महत्तलभूतादिप्रकृतिविकारात्मकदेहेनैवेति भावः । हिंस्रमातस्मात्सहस्रिः अजः जननरहितः ॥ ६० ॥ अस्य हेतुः कायो देहः शुक्राद्रेतपराकात्मभवतीति तथानययपितया पितयोः मातापित्रोश्चतुस्तयापुत्रत्वेन मृगवृद्धिमोहादुच्यते अत्रुधैरिति शेषः । तत्पुत्रत्वाभावे विबुद्धिमोहः कथमिष्यत आह । जनस्येति । अमलं निर्दुष्टस्वरूप यस्य स तथा एतादृशो हरिः जनस्य असुरलोकस्य मोहाय मित्याज्ञाननिपत्यर्थं अस्याः देवक्याः शरीरतः यस्माद्विरासीत् तच्च स्मान्पुत्रा उच्यत इति भावः ॥ ६१ ॥



आविर्भावेऽप्युत्पत्तिक्रमं दर्शयतीत्याह । आविश्येति । पूर्वआदौ बभूव आविश्य नरमादेव वसुदेवकृत्कालएवगर्भाधानयोग्यसमयवदेवकीर्णमित्यर्थः । विवेका अत्र देवकीर्णसार्धान्त्रिंशद्दिनात्मको मासः पञ्चदशदिनैर्मासैश्च । सार्धमिति अर्धमासेन सप्तदिनान्मन्मसां सानुवा न ततः देवक्याः सकाशात् । अजोपि जननरहितोपि आविर्भूत् अष्टमे मासि प्रकटो भूदिति भावः । सार्धान् अर्धतस्माद्वै तस्मादर्थं स्वयेण साहितान् नृमा पा नुवान् सार्धं दशमासानुवासेत्यर्थः । इतिकेवाचिदाशं का गर्भं हा भवत्संपूर्णं अष्टमे मासि ते निब्रियौ । देवकी च यशोदा च सुषुवाते नमं न देविहरिवंशवाक्यविवेकान्निरस्तवोदितव्या ॥ ६२ ॥ उक्तार्थमदृष्टं तमाह । यथेति । अशुकरकोपि विर्यरक्तमंत्रधरहित एव न संसृष्टरूपो हरिस्त्वित्यर्थः । कुण्डोपि यद्यपि नैव नृसंहावनारवदशुकरज्ज्येत्यर्थः । नथापि अजः कृष्णः मातापितृकमादेवमातापितृकमानुसंगमाः त्रादेव विमोहयति असुरानिति शेषः ॥ ६३ ॥ सहारिः मोहनार्थपितृक्रमं वमोति तावता पितृकमानुसरणमिति नृसेत अस्य हरेः देहः शुक्रनोरक्तश्च जातेनैवेति दर्शनाय तु विशेषज्ञानार्थपित्रादीनामिति शेषः ।

आविश्य पूर्वं वसुदेवमेव विवेकं तस्मादृतकाल एव ॥ देवीमुवासात्र च सप्तमासान् सार्धं ततश्चाविश्रभूजोपि ॥ ६२ ॥  
यथा पुरास्तंभत आविरामीदशुक्ररक्तोपि नृसिंहरूपः ॥ तथैव कृष्णोपि तथापि मातापितृक्रमादेव विमोहयत्यजः  
॥ ६३ ॥ पितृक्रमं मोहनार्थं समेति न तावता शुक्रतो रक्ततश्च ॥ जातोस्य देहस्त्विति दर्शनाय सशंखचक्राब्जगदः  
स दृष्टः ॥ ६४ ॥ अनेकमूर्याभकिरीटयुक्तो विद्युत्प्रभे कुण्डले धारयंश्च ॥ पीतांबरौ वनमाली स्वनंतः सूर्योरुदीप्तिदं  
दृशे गुणार्णवः ॥ ६५ ॥ सकंजयोनिप्रमुखैः सूरैः स्तुतः पित्रा च मात्रा च जगाद शूरजं ॥ नयस्व मां नंदगृहानिति  
स्म ततो बभूव द्विभुजो जनार्दनः ॥ ६६ ॥

अञ्जपद्मशंखाद्यैः सहितः सन् दृष्टः पितृभ्यामिति शेषः शंखचक्रादिभिश्चतुर्भुजत्वमवगन्तव्यं ॥ ६४ ॥ ननु केवलशंखाद्यायुधान्दृष्टः किमित्यत आह । अनेकेति अनेकानामपारमितानां सूर्याणां अभिवाभादानीदृष्टिर्यस्य स तथा तच्चतुर्किरीटचमुकटतेन युक्तः विद्युद्गन्तद्विद्वत्प्रभायोऽस्ते तथा तादृशकुण्डेलधारयन् विभ्रन् पीतवर्णं अंबवर्णं खंस्यवन्मालां स्यास्ताति तथा । शोभनेभ्यः अथतिमिराब्हादिसंबन्धरहितेभ्यः अनंतसूर्येभ्यः उर्वी उत्कृष्टातिदीधितिर्यगुगाणो बहिरः ददृशेदृष्टो भूः ॥ ६५ ॥ कजं कमलयोनिः कारणस्य ब्रह्मणः स तथा स एव मूलः आद्यो येषां ते यतैः स्तुतः पित्राचमात्राचस्तु इत्यर्थः कृष्णाक्षरजं वसुदेवं जगदा किमिति । मानंदस्य नंदगोपस्य गृहं प्रतियत्यस्वेति संबन्धः । ततः जनार्दनः द्विभुजः प्रादुर्भावसमये चतुर्भुजः इदानीं द्विभुजो बभूव स मोतिभावः ॥ ६६ ॥

तदेवकृष्णस्य प्रादुर्भावाकाले अनुकृष्णमनु ततः दिभुजस्वरूपप्राकट्यान्तरं सशूरात्मजतंहरेरिच्छन् आदाय उपगृह्य निशीथ अधांगत्रौ नंदगृहान् प्रतिप्रययौ ॥ ६७ ॥ वसु  
देवः तत्र नंदगृहे तं कृष्णं संस्थाप्य तथैव कन्यायां शोदायां प्रादुर्भावां दुर्गां आदाय तस्माद्वंदगृहात् पुनः स्वगृहं ययौ कंसः गर्भघटं पृच्छन् भूतिं निर्ययः । क्रमेण उत्पतिक्रमेण हत्वा ।  
अष्टमं उत्पन्नं अष्टमं पुत्रं मत्वा हत्वा तत्र सूतिकागृहं प्रतिजगाम ॥ ६८ ॥ ननु गर्भघटं हत्वा अस्मिन् सप्तमं खबुद्धिं मृत्वा अष्टमं कथमेन इत्यत आह । गर्भमिति । लो  
काः देवक्याः सप्तमं गर्भं सप्तमे निरेजातवतो यतः । कृत्वा क्षिप्रं भूभंकाभां इत्यमरः । देवकी गर्भतः शेषः दुर्गायां रोहिणी गर्भे स्थापितः अतो देवकी गर्भे सन्नाजात इति लोके प्रसिद्धिर्भू  
दिति भावः । ततः सप्तमं गर्भं स्नावश्रवणात् स कंसः तां दुर्गां अष्टमं अष्टमापत्यं मत्वा हंतुं संपोथया मासतता इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ सा देवा दुर्गा तस्य कंसस्य हस्ता देवा शिलास्पश

तदैव जाता च हरेरनुज्ञया दुर्गाभिधा श्रीरनु नंदपत्न्यां ॥ ततस्तमादाय हरिं ययौ सः शूरात्मजो नंदगृहान्नि  
शीथे ॥ ६७ ॥ संस्थाप्य तं तत्र तथैव कन्यकामादाय तस्मात्स्वगृहं पुनर्ययौ ॥ हत्वा स्वसर्गं भूषट्क्रमेण म  
त्वाष्टमं तत्र जगाम कंसः ॥ ६८ ॥ गर्भं देवक्याः सप्तमं मेतिरे हि लोकाः सृतं त्वष्टमं तां ततः सः ॥ मत्वा  
हंतुं पादयोः संप्रगृह्य संपोथयामास शिलातले च ॥ ६९ ॥ सा तद्वस्तात्क्षिप्रमुत्पत्य देवी खे दृश्यतैवाष्टभुजा  
समग्रा ॥ ब्रह्मादिभिः पूज्यमाना समग्रैरत्यद्भुताकारवती हरिप्रिया ॥ ७० ॥ उवाच चार्या तव मृत्युरत्र क्वचि  
त्प्रजातो हि वृथैव पाप ॥ अनागती मां विनिहंतुमिच्छस्य शक्यकार्यं तव चोद्यमोयं ॥ ७१ ॥ उक्त्वैति कंसं पुनरेव  
देवकीतले शयद्वालरूपैव दुर्गा ॥ नान्नामिषुस्तामथ केचनात्र ऋते हि मातापितरौ गुणाढ्यां ॥ ७२ ॥

नमनवाप्येत्यर्थः क्षिप्रं उत्पत्त्याष्टभुजायस्याः सा तथा समग्रा स्तनाद्यवधैः संपूर्णाति स्तन्यस्वरूपेत्यर्थः । खेविति अदृश्यत इष्टाभूत् भूमिष्ठैरिति शेषः । ब्रह्मादिभिः स  
मग्रैः सर्वसुरैः पूज्यमाना अत्यद्भुतः अत्याश्चर्यकरः लोकाविलक्षण इत्यर्थः आकारः स्वरूपः विद्येत्यस्याः सा हरेः प्रिया भार्या ॥ ७० ॥ अतएव आर्या सर्वैः तमा दुर्गा उवाच  
किमिति । हे पापपापरूपः तव मृत्युः अत्र भुवि किंचित्स्थले प्रजातो हि अनागती अनापराधां मां द्रव्यकार्यविनिवहंतुमिच्छसि अशक्यं कृतं मरणाश्रयं तव तत्कार्यं च मद्दनना  
ख्यकार्यं तस्मिन् तव अयमुद्यमः उद्योगश्च वृथेत्युवाच इति पूर्वद्वे गान्वयः ॥ ७१ ॥ दुर्गा कंसं प्रापि इत्युक्ता पुनः बालरूपा सुते वेदेव कन्याः तत्प्रेषयते अशयत् सुपुत्रप । अथ देवकी  
तले प्रस्थाप्यन्तरं अत्र भुवि मातापितरौ ऋते केचन पुरुषाः गुणाढ्यां तां दुर्गां नान्नामिषुः नाजानन् ॥ ७२ ॥

कंसः तया दुर्गाया पश्चात्तापात्स्वभामयोः वृथामयादुःखं दत्तमिच्छन्नुनापात् । तौ देवकीवमेवौ कोपविहाय तं कंसं उच्यतः किमिति हे राजा नृहराज श्रेष्ठ सुखस्य दुःखस्य च वासु  
देवादन्यः पुरुषः कर्ताननास्ति स्म अतस्त्वत्तः आवयोर्दंष्ट्रानस्तौ तिमोवेन उच्यतु रिति संवधः ॥ ७३ ॥ अथ कंसः गृहेऽस्मिन् गृहेऽस्मिन् त्रिणः स्वामात्यान् आनीय आहूयत्यर्थः क  
न्यावचनं कन्योक्तं वाक्यं प्रोवाच । तेमंत्रिणः सर्वशोपि सर्वपापपि निधनं वधः ॥ ७४ ॥ कंसः तथेति तत्रास्ति उक्त्यर्थः । तान्मंत्रिणः तत्र बालवधकर्मणि नियुज्य व्यापायसततं  
निर्गन्तं स्वभावतः निमित्तं विनेति भावः हिंसैव विहाराः क्रीडायेप्यतिथानृशंसोऽस्य वधः । तेमंत्रिणः बालवधे सदा उच्यताः प्रयत्नवन्तः सन्तः इतस्ततः चेरुः संचारं चक्रुः ॥ ७५ ॥ अ  
थ शब्दो मंगलवाचो अवतारान्तरं वा । प्रभाते प्रातः काले आनन्देन सांश्चानि विवा आकृतिः प्रदिनायस्य स तथा तं कृष्णं अपश्य तं ददशतुः ॥ ७६ ॥ एतौ यशोदानंदगोपौ अ

श्रुत्वा तयोक्तं तु तदैव कंसः पश्चात्तापाद्दुःखं देवं सभार्यं ॥ प्रमादयामास पुनः पुनश्च विहाय कोपं च तमूचतुस्तौ ॥  
सुखस्य दुःखस्य च राजमिह नान्यः कर्ता वासुदेवादिति स्म ॥ ७३ ॥ आनीय कंसोऽथ गृहे स्वमंत्रिणः प्रोवाच क  
न्यावचनं समस्तं ॥ श्रुत्वा च ते प्रोचुरत्यंतपापाः कार्यं बालानां निधनं सर्वशोपि ॥ ७४ ॥ तथेति तांस्तत्र नियुज्य  
कंसो गृहं स्वकीयं प्रविवेश पापः ॥ चेरुश्च ते बालवधे सदाद्यता हिंसाविहाराः सततं स्वभावतः ॥ ७५ ॥ अथ प्र  
भाते शयने शयानमपश्यतामब्जदलायताक्षं ॥ कृष्णं यशोदा च तथैव नंद आनंदसांद्राकृतिमप्रमेयं ॥ ७६ ॥  
मेनात एतौ निजपुत्रमेनं स्मृष्टारमब्जप्रभवस्य चेशं ॥ महोत्सवात्पूज्यमानाश्च नंदो विप्रश्रेयोदाच्छक्षमितास्तदा गाः  
॥ ७७ ॥ सुवर्णरत्नांबरभूषणानि बहूनि गोजीविगणाधिनाथः ॥ प्रादादथोपायनपाणयस्तं गोपा यशोदां च मुदा  
स्त्रियोगमन् ७८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्जालस्रवः उत्पत्तिर्यस्य ब्रह्मणः स्मृष्टार उत्पादकं एनं कृष्णं निजपुत्रमिति आवयोः पुत्रमित्यर्थः मेनाते ज्ञातवन्तौ महोत्सवात्पुत्रोत्सवमिति तावू पूर्णं अभीप्सितकामपूजनो  
यस्य स तथा लक्ष्मिताः लक्ष्म्यामिताः लक्ष्म्यसंख्याकाः गाः अदात् धेनूनां नियुते प्रादादि ति भागवते ॥ ७७ ॥ गोभिर्गोरसर्बैः जीवनं जीवोपायो विद्यते येषां ते तथा  
गोजीविनां गोपाणां गणानामधिनाथः सुवर्णादीनां बहूनि अपरिमितानि संख्याविशेषां प्रादात् । अथ उपायनं उत्सवकाले दातुमुचितं ब्रह्मादिकं उपायनं तदेव पाणौ येषां ते गोपाः  
तं नंदं अगमन् प्रापुः स्त्रियः गोपवध्वः उपायनपाणयः सत्यः यशोदां अगमन् ॥ ७८ ॥ ॥ ॥ ॥

नंदः तत्र यमुनातीरेकेषु चिद्दिनेषु त्रिशदिनेष्वित्यर्थः गतेषु तत्सुकं तस्य गृहं प्रतिजगाम । ननु नंदः स्ववासं भूतं महावनं हित्वा यमुनातीरे किमर्थं वसति कृतं वा नित्यत आह । पूर्वं  
मिति । नंदः पूर्वयशोदाप्रसवकालात्तत्पूर्वं कंसाय करं दातुं बृहद्वनं दमहावनान्निःसृतः निर्गतः सन् कृष्णां कालिंदां प्राप । बृहद्वनान्निगतो नंदः बृहद्वनस्य पश्चिमदिक्स्थान् क्रोशद्  
यव्यबहितां मधुरांगंतुं महावनांतरगां यमुनां प्रापेति भावः ॥ ७९ ॥ तेन नंदेन सह यशोदा आगता तदा तस्मिन् दिने तत्र यमुनातीरे दुर्गा सुषाव । अथ दुर्गाप्रसवानंतरं शौरिः वसु  
देवः तत्र यशोदामं च कृष्णं निधाय कन्यायशोदायां जातां कन्यां प्रतिगृह्य गृहं मधुरायां विद्यमानं स्वगृहं ययौ प्राप तत्रेत्युभयत्रानुषज्यते नंदस्तत्र यमुनातीरे उवाच अवसता ॥ ८० ॥  
स नंदः तस्मिन् यमुनातटे प्रसवस्थलं लब्धेत्यर्थः मांसमासपशुमिति कालं निरूप्य उषित्वा नंदं कंसं द्रष्टुं नामः ययौ मधुराप्रवेशानंतरं राज्ञे कंसाय । तं नंदं

गतेषु तत्रैव दिनेषु केषु चिज्जगाम कंसस्य गृहं स नंदः ॥ पूर्वं हि नंदः स करं हि दातुं बृहद्वनान्निःसृतः प्राप कृष्णां  
॥ ७९ ॥ महागता तेन तदा यशोदा मुयाव दुर्गामथ तत्र शौरिः ॥ निधाय कृष्णं प्रतिगृह्य कन्यां गृहं ययौ नंद उवाच  
तत्र ॥ ८० ॥ निरूप्य तस्मिन् यमुनातटे स मांसं ययौ द्रष्टुं कामो न रंदं ॥ राज्ञेयं तं दत्तकरं ददर्श भूरात्मजो वाक्यमु  
वाच चैनं ॥ ८१ ॥ यादृत्याताः सन्ति तत्रेत्युदीरिते जगाम शीघ्रं यमुनां स नंदः ॥ रात्रौ विवागच्छमाने तु नंदे कंस  
स्य धात्री तु जगाम गोष्ठं ॥ ८२ ॥ सा पूतनानाम निजस्वरूपं न च्छाद्य रात्रौ शुभरूपवच्च ॥ विवेश नंदस्य गृहं बृ  
हद्वनं प्राति हि मार्गे रचितं प्रयागे ॥ ८३ ॥ तीरे भ्रगिन्यास्तु यमस्तं वज्रगृहे शयानं पुरुषोत्तमं तं ॥ जग्राह नात्रातु  
यशोदया तथा निद्रायुजा प्रक्ष्यमाणा शुभेव ॥ ८४ ॥

ददर्श एनं नंदं प्रति ॥ ८१ ॥ तत्र यशोदा निवः स्थले उत्तानाः सन्ति भवन्ति इत्यतः अतो याह स्तुता इति संबन्धः । धात्रीपूतना गोष्ठं व्रजं जगाम प्राप दंदागमनात्पूतिमिति शेषः  
धात्रीस्यादुपमातेत्यमः ॥ ८२ ॥ सा पूतना धात्री भूतेति नाम भ्रान्तिश्चा निजस्वरूपं न च्छाद्य रात्रौ शुभरूपं न च्छाद्य मायया पिपाय शुभरूपवत्सुखं निरूप्यमाप्येत्यर्थः ।  
शुभरूपवती चेति वा बृहद्वनस्य प्रातिप्रदेशे प्रयागे मधुराप्रयागे मार्गे हि प्रतिविद्धमंगं राजमार्गं हनिष्यन् ॥ ८३ ॥ मार्गे निवानयोग्य  
स्थलं दर्शयन्नाह । तीरद्वयं । निद्रा भयुजा युक्त्यामात्रा न यशोदयाः शुभेव स्तीरवे नक्ष्यमाणा दृश्यमाना पूतना तीरे चिते वज्रगृहे वज्रात्मकगृहे शयानं कृष्णं जग्राह ॥ ८४ ॥

तस्याः पुननायाः माययामोहनशक्त्या निद्रया च धर्मावशेषकृतानन्दरज्जायामायायशोदा शिशुग्रहणं माकुर्वन्ति पुननानन्यत्रायन् इति तासप्यर्था । प्रभवति अस्मादिति प्रभुः जनार्दनः कृष्णः तया पुननया प्रदत्तस्तन असुभिः माणैः पयौ ॥ ८५ ॥ सा पुनना पचामती नृजीनजेन अतिमयं करेण स्वरूपेण राक्षसी स्वरूपेण सप्तसंवनं महावंतं व्याप्य पत । यदा पुनना उपाततदानंदं गोपोपितृगो कुलं प्रत्यागमन् । सर्वे नंदो दिगो कुलं प्रापिनः तदा पुनना देहमिति शेषः नवतं पुनना देहमिति वा मिलोदयपाना देहं बभूवुरिति विस्मिता इति भागवतोक्तेः । सुविस्मिताः अभवन् ॥ ८६ ॥ सार्वभौम इत्यत आह । चेति । उर्वंध्याः पद्मविट्सा पुनना पूर्वताठकानां ब्रह्मिणी पुनना देह उर्वशी प्रवेशः न तु उर्वश्यां पुनना प्रवेशः अन्यथा उत्तं श्लोकविरोधः कृष्णस्य अवध्यानात् स्तनस्य कालकूटविषेण हनेच्छा रूपा प्रयाधान निरयंतमः सा पुनना देहस्थ उर्वशी कृष्णेन भुक्ते न पोतेन स्तनेन स्तन्येनेत्यर्थः पूतांतुं वज्रमण्डोपापं पुनसती ॥ ८७ ॥ उर्वंध्याः अस्तनु प्रवेशं कारुणमाह । तेति । संगतः रमगात् विन पश्य कुवेरस्य पुनः दिवं स्वर्गययौ ।

तन्मायया धर्षिता निद्रया च न्ववारयन्नैव हि नंदजाया ॥ तथा प्रदत्तं स्तनमोशितासुभिः पयौ सहैवागु जनार्दनः प्रभुः ॥ ८५ ॥ मृता स्वरूपेण तु भूषिणेन पपात सा व्याप्य वनं ममस्तं ॥ तदा गमसंदगोपोपि तत्र दृष्ट्वापि सर्वे प्यभवनमुविस्मिताः ॥ ८६ ॥ सा ताठका चोर्वशीमं प्रावेष्टा कृष्णतद्वदनां हिरण्यं संजगाम ॥ सा तूर्वशीकृष्णभुक्त स्तनेन पूता स्वर्गं प्रययौ तत्क्षणेन ॥ ८७ ॥ सा तु यतोः संगत व्यतिरेक एव स्तनुं शायतो वित्तस्य ॥ कृष्णरूपशी च्छुद्धभावा पुनर्दिवं ययौ तुष्टे किमलभ्यं रमेशे ॥ ८८ ॥ यदाप देवस्तु रोषं यानां स्तदोपनिष्क्रामणस्य चासीत् ॥ जन्मर्क्षमस्मिन् दिन एव चासीत् प्रातः किंचितत्र महोत्सवो भूत् ॥ ८९ ॥ तदा शयानः शक्रस्य सोधः पदा क्षिपत् दितिजं निहतुं ॥ अनः समाविश्य दितेः सुतोमौ स्थितः प्रतीपाय हरेः सुपायः ॥ ९० ॥ ॥

नेदं चित्रमित्याह । तुष्ट इति अलभ्यं किं अप्राप्य किं न किमपीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ अयं शब्दः कथांतरं भुक्तः यदा देवः कृष्णः चतुरभासान् चतुर्थमासमित्यर्थः आप तदा चतुर्थमासि मागशीर्षे अस्य कृष्णस्य उपनिष्क्रमणं प्रथमं स्वगृहात्मा तुलादिग्रहं प्रतिनयनं कर्म निष्क्रामणं आसीत् । अस्मिन् दिने एव उपनिष्क्रामणं दिन एव प्रातः प्रातः क लेजन्मर्क्षं जन्मकालस्य नक्षत्रं रोहिणी नक्षत्रमित्यर्थः । किंचिदल्पकालवर्ति आसीत् । नवनिष्क्रामणक्रमेण ॥ ८९ ॥ तदा तस्मिन् दिने शक्रस्य अधः अयोभागशयानः सुतः कृष्णः तं शक्रस्य दितिं जनिहतुं पदापादेन अभिनयन् पर्यवर्तयत् । तदुक्तं हरिवंशे । सुपापो सौ दितेः सुतः हरेः प्रतीपाय प्रति कूलं कर्तुं अनः शक्रं तं समाविश्य स्थितः अवस्थितो भूत् ॥ ९० ॥



विष्णुनाकृष्णेनक्षितः ताडितः अनासतिष्ठतीति अनसिस्थः शकटाक्षनामापपात । विष्णुनाक्षितः सहितः सकृप्यादिसंभारोपेतः इत्वाचशकटचपपात उत्तरार्धस्थचकारः । इत्वेतिपदेनसंबध्यते । विष्णुनाक्षितइत्यस्योभयत्रानुषंगः । सहितइत्यत्रसकृप्यादिसंभारोपेतइतिव्याख्याने विध्वस्तनानारसकुप्यभाजन मित्यादिदशमस्कंधोक्तिर्मानं । प्रतिभशानिभंग्रासनिगात्राणिहस्तपादाद्यगानियस्यस्तथा शकटाक्षनामा आशुतत्कालएवमभार । अनश्वव्यस्तानिविपरीतानिचक्रे अक्षचक्रयोरग्रप्रविष्टकाष्ठविशेषो यस्यस्तदिति विग्रहः अभूत् ॥ ११ ॥ तदानंदस्यवचोभिः बालं त्यक्त्वा इतस्तत्तथासित्येवंरूपद्वयैः अभितोर्जिता भस्तिता नदी तटात्समागता शकटसमीपमिति शेषः यशो दासंभ्रमाद्वयात् तं कृष्णप्रतिगृह्य शंकया गृह्णाधशंकया दिजवर्णाशोभनोक्तिभिः भयपरिहाराकल्पवचोभिः संस्नापयामास । संभ्रमस्त्वादेरेभ्ये इत्यभिधानं ॥ १२ ॥

क्षिप्तोऽनसिस्थः शकटाक्षनामा सविष्णुनेत्वा सहितः पपात ॥ भनार चाशु प्रतिभगगत्रो व्यत्यस्तचक्राक्षमभूदन श्व ॥ ११ ॥ सा संभ्रमातं प्रतिगृह्य शंकया कृष्णं यशोदा द्विजवर्यमूक्तिभिः ॥ संस्नापयामास नदी तटात्तदा समा गता नंदवचोभितोर्जिता ॥ १२ ॥ हत्वा तु तं कंसभृत्यं स कृष्णः शिश्ये पुनः शिशुवत्सर्वशास्ता ॥ एवं गोपान् प्रीणयन् बालकेलीं विनोदतां न्दवमत्तत्र देवः ॥ १३ ॥ विवर्धमाने लोकदृष्टयैव कृष्णे पांडुः पुनः प्राह पृथाषिदं वचः ॥ धर्मिष्ठो नौ मूनुरग्रे बभूव बलद्वयज्येष्ठ उत्तापरश्व ॥ १४ ॥ यदैक एवातिबलपन्नो भवेत्तदा तेन परा वमर्दे ॥ प्रवर्तमाने स्वपुरं हरेषुश्चौर्यात्परे तद्वयमत्र योग्यं ॥ १५ ॥

सर्वेश्वरशास्त्राशिक्षकः तशकटाक्षं स्वमेनेन प्रकरणे देवः क्रीडादिगुणविशिष्टः कृष्णः बालान् केलीं क्रियातद्वृत्तयो विनोदः तस्मात् यदा बालकेलीं च विनोदयत्वा लकेलीं विनोदौ बालकेलीं विनोदाभ्यामिति तथा गोपान् प्रीणयन् संतोषयन् तत्रगोष्ठे न्यवसत् । केलीं स्यात्कालुकृत्क्रियेत्यमरः ॥ १३ ॥ लोकदृष्टयैव अज्ञानदृष्टयैव नौ आवयोः अग्रे प्रथमं पुनः अनंतरं अपराद्वितीयः बलद्वयेन बहुबलं जानन्नलं चेतुः भवेत् न येन उभयसूनुः न भवेत्तदः ॥ १४ ॥ अतिबलोपपन्नः एकएव पुत्रः यदा यदि भवेत्तदा ताह तेन बलिं प्रपुत्रेण परैः शत्रुभिः सह अवमर्देयुदे प्रवर्तमाने सति यदा इत्थं भूतलद्वयेन तृतीया नेनोपलक्षितं दृष्टियावत् । कमंडलुना च्यात्राद्विजयावत् । परैर्वैरिणः चौर्यात्स्वपुरं स्वराजधानीं हरेयुः तत्समादत्तपरयुद्धस्वरूपरक्षणालोक कार्यद्वये द्यवलिष्ठपुत्रद्वययोग्यं युक्तं ॥ १५ ॥

तस्मान्नौ आवयोः अन्यः भीमादन्यो बलाढ्य इत्यर्थः सुतो भवेत् अतस्तादृशं बलिष्ठपुत्रदानयोग्यं आवह्य । तादृशः कष्टाशं क्रियां परिशेषतः इन्द्र एवेत्याहेत्याह । शेष इति ।  
 श्रातुः सुदेवस्य सुतः बलभद्राख्य सुतः सन्निभः भिजानो यस्य स्मात्तस्मादसौ शोभः ॥ १६ ॥ सुतदः सुपुणः नरेयुर्वनिश्रयेन न प्रजायेत पुरा हरिणा अस्य च गच्छेदस्यैव तथा नैषु अवतारमाकु-  
 र्विति आह्लाकतायतः अतो न प्रजायत इति संशयः । श्रोत्रात्मकः को धजनकतमोगुणानिर्मानिर्गच्छरः पालनेन चरक्षणे योग्येनैव ॥ १७ ॥ अतः तेनैव शेषादित्रयाणामनंतरः  
 अव्यवधानवान् महेंद्रः पुंदरः बलवान् न नीतिशोभः । बलनित्यपलक्षणं ज्ञानभक्तिमाश्रये पाद्यवतः तानस्य थङ्गं द्रुवेति भावः अतः स्वराट् इन्द्रः स गृह्णान् अहंति जंभमे-  
 दी हरिहयस्वराडित्यमरः । साकुंतीवानं वपुर्दंष्ट्रावहयन् पुत्राश्रयार्थमासेत्यर्थः । ततः समाप्तं तं शक्रः स्वयमेव जज्ञे जातः स्वस्मादिति सन्धः ॥ १८ ॥ स च कुंतीपुत्रः  
 नराशयुक्तः हग्विशेषांशयुक्तः विष्णोरेवेशीदिगेतेशवान् अनुनदतिनामप्रसिद्धो भूदिति शेषः । भद्राकुंती रूपान्तररूपवानन्यः सूनुः स्यादित्युच्यते । तानाहुंती यत्तदमहका-

शस्त्रास्त्रविद्वीर्यवान्नो सुतो न्योऽवहैव तादृशमादृश्यातः ॥ भेषस्तव भानुपुता भिजातस्तस्मान्नामौ सुतद्वान्मय योग्यः  
 ॥ १६ ॥ न वै सुपर्णः सुतदो नैतु प्रजायते चास्य यतस्तथाज्ञा ॥ कृता पुरा हरिणा शंकरस्तु क्रोवात्मनः पालने नैव  
 योग्यः ॥ १७ ॥ अतो महेंद्रः बलवाननंतरस्तेषां समाव्हानमिहाहंति तदाह ॥ इतीरिता साऽऽवहदाशु दातवंततः  
 प्रजज्ञे स्वयमेव शक्रः ॥ १८ ॥ स चाकुंती नाम नराशयुक्तो विष्णवैशी बलवानस्त्रवेता ॥ रूप्यन्यः स्यात्सूनुरित्युच्य-  
 माना भर्त्रा कुंती नेति तं प्राह धर्मात् ॥ १९ ॥ बृहस्पतिः पूर्वमभूद्धरेः पदं संसेवितुं पवनवेशयुक्तः ॥ स उद्धवो नात्र  
 यदुप्रवीराज्जातो विद्वानुपगवनामर्धेयात् ॥ १०० ॥ द्रोणात्मकं नानितरां स्वसेवकं कुर्याद्वरिर्मांमिति भूय एव ॥ स उ-  
 द्धवात्मावततार यादवेष्वासेवनार्थं पुरुषोत्तमस्य ॥ १०१ ॥

र्याविना पुत्रार्थपरपुरुषसंबोधनार्थकारित्वं रूपधर्माशब्दोक्तेः तं पांडुप्रतिनिदेयमित्याह ॥ ९९ ॥ बृहस्पतेः पुनरवतारप्रकरमाह । बृहस्पतिरिति । पूर्वभीष्मकरोत्पत्तिका-  
 लेयः बृहस्पतिः हरेः पदं संसेवितुं अभूत् द्रोणानामाभूत् सवृहस्पतिः पवनवेशयुक्तः अतएव विद्वान्ज्ञानी उद्धव इति नामप्रसिद्धः सन् यदुपुष्परीरातश्चेष्टात् उपगवदिति नामधेय-  
 स्य तस्माज्जातः ॥ १०० ॥ ननु द्रोणस्वरूपेण जातो बृहस्पतिः पुनरप्युद्धवस्वरूपेण किमर्थं अवततार इत्यत आह । द्रोणात्मकमिति । हरिः श्रीकृष्णः द्रोणात्मकं द्रोणस्वरू-  
 पिणमां अतितरां अत्यंतं स्वसेवकं कुर्यादिति भूय एव पुनरपि सवृहस्पतिः पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्य आसंभतारत्वेनार्थस्वेव योग्यतापूर्तिरूपं सेवकं तु मित्यर्थः उद्धवात्मा  
 उद्धवस्वरूपः सन् यादवेषु अवततार ॥ १०१ ॥

स उद्धवः बृहस्पतेः सकाशादेव अतएव मंत्री संधिविग्रहदिकरणाभिज्ञः निपुणः चतुरः सर्ववेत्ता सर्वज्ञो भूदिति शेषः । अवतीर्णानां देवानां वयसस्तारतम्यमाह । वर्षत्रयइत्यादिना । तस्योद्धवस्य परतः उत्पतेः परतः वर्षत्रये वर्षत्रयात्मककाले अतीतमिति पूर्वाक्तः सात्यकिः जज्ञे तस्मिन् दिने चैकितानाख्यो यादवश्च जज्ञइत्यर्थः ॥ १०२ ॥ मरुत्सु प्रवहो नामयः स प्रवहो हरिसेवनाथं यदुषु चैकितानः तन्नामासन् अभूज्जातः । नामप्रतिभद्वितिकचिरपाठः । तदैव तस्मिन्नेव दिने हृदि कात्मजो पिकृतवर्मापि तस्य कृतवर्मणः परतः परस्तात् ॥ १०३ ॥ ततो युधिष्ठिरोत्पत्त्यनंतरं अब्दतः अब्दात्परतः द्वितीयवर्षे प्राप्ते सतीत्यर्थः । गिरिशोरुद्रः भूभारं सह तोभूभारविनाशरूपकमणिं हरेः कृष्णस्य अंगं त्वं सह यत्वा पुंअजनिष्ठजज्ञे यस्मात्कारणात् जायमानः महात्मा उत्तमस्वरूपोरुद्रः अयस्यो वैश्रवसः ध्वनिमिव ध्वनेन चक्रे तस्मान्नामतोऽवत्यामा ॥ १०४ ॥ सोऽथ त्यामा कृपस्य स्वसां भगिन्यां कृपिनां स्याद्रोणस्य वीर्यं द्वित्रैः सः उद्भवः उत्पत्तिर्यस्य स तथा अभूत् तस्य अश्वत्थाम्नः चतुर्थं न्हिदिवसे सुयोधनो जातः नन्वत्र सुयोधनः युधि

बृहस्पतेरेव स सर्वविद्यामवाप मंत्री निपुणः सर्ववेत्ता ॥ वर्षत्रये तत्परतः स सात्यकिर्जज्ञे दिने चैकितानश्च तस्मिन् ॥ १०२ ॥ मरुत्सु नाम प्रवहो यदुष्वभूत्सं चैकितानो हरिसेवनार्थं ॥ तदैव जातो हृदि कात्मजोपि वर्षत्रये तत्परतो युधिष्ठिरः ॥ १०३ ॥ ततोऽब्दतो भूभारं सह तो हरेरंगत्वमाप्तुं गिरिशोर्जनिष्ठ ॥ अश्वत्यामा नामतोऽध्वनिं स यस्माच्चक्रे जायमानो महात्मा ॥ १०४ ॥ स सर्वविह्वलवानस्त्रवेत्ता कृपस्वसायां द्रोणवीर्योद्धवो भूत् ॥ सुयोधनस्तच्चतुर्थं न्हि जातस्तस्यापरेद्युर्भीमसेनः सुधीरः ॥ १०५ ॥ यदा स मामद्वितर्था दभूव तदा रोहिण्यां बलदेवो भिजातः ॥ बली गुणाढ्यः सर्ववेदीय एव सेवाखिन्नोऽल्लव्योऽग्रे हरर्भूत् ॥ १०६ ॥

प्रितः चतुर्दिनाधिकवर्षात्तनीच इत्युक्तमिदं संगच्छते । एवं तस्येत्यादिना पांडुः गांधार्गभो यत इति श्रुत्वा कुंतो पुत्रोत्पत्यर्थे प्रयामासेत्युक्तत्वात् गर्भस्य दशमास्यस्य श्रुत्वा उक्तत्वाच्चेति चेतस्य दशमास्यत्वं तत्रापि कुरुत्रचित् । आधिक्यस्य अपि दृष्टत्वा दशगांधार्गवर्षद्वयं गर्भस्य धृत्वा तदुद्दिनाधिक्यवर्षाक्षी च खंयुज्यते गांधार्गवर्षद्वयं गर्भस्य धारणं आदिपर्वण्युक्तं तथाहि । 'संवत्सरद्वयंतं न गांधार्गवर्षात्तनाहिनं । अप्रजाया गयामास तन्नादुःखमाविशति । तस्य दुर्योधनस्य अपरेद्युः द्वितीयो न्हि मुतराधिरः धैर्यवान्भीमः जात इति शेषः ॥ १०५ ॥ स भीमः यदा मासद्वितीयं वाच्येति मासद्वयवान् बभूव तदा तस्मिन् दिने अग्रे पूर्ववैतायामित्यर्थः । हरेः श्रीरामचंद्रस्य सेवया खिन्नः आतो यो लक्ष्मणः स एव बलीशारिवलवान् गुणैर्हरिभक्त्या दिगुणैः आढ्यः श्रेष्ठः सर्ववेदीमर्षज्ञः ज्ञानवलवानित्यर्थः । अतएव नाम्ना बलदेवः स नरो हिण्यां अभिजातः यदा अग्रे रामावता

रसमाप्तिकालेममसेवानाभदितिसेवायासिवानिमित्तंविद्योऽनलंबुद्धियोलक्ष्मणःसरोहिण्यांअभिजातःअनएवोक्तं'पूर्वभक्तोखेदोच्युताश्रय'इतिपादो'अतुष्टिरप्रसादश्चखेदो  
नतिस्तथैवच । अनलत्वंद्वंद्वेतेसर्वेपर्यायवाचका'इतित्राहो ॥ १०६ ॥ रोहिणीप्रमवगोक्रुल्लेकिमर्थमित्याशंकायामाह । यदाकसेनपुत्रान्देवकीपुत्रान्वि  
निहंतुंअपापौराजद्रोहरहितौदेवकीशूरपुत्रौसहैवपुत्रंअशंखलायांगतिर्गमनानुकूलानादृशाचसाशंखलाचनथा तस्यांबद्वौतदापराःदेवक्याःसकाशादन्याइत्यर्थः शौरिः  
भार्याःरोहिण्याद्याः ॥ १०७ ॥ नन्वासांस्वदेवात्पुत्रोत्पत्तिःकथमित्याशंकायामाह । विनिश्चयेति । सुपापवृद्धिःसकंसःधृतवसुदेवाद्भूतःगर्भायामिस्ताःतथा अन्याःदेव  
क्यारोणिण्याद्याःभार्याःवसुदेवद्वाराः आलांअमुंदेवभार्याणांयावत्कालपर्यन्तंप्रसवः तावत्स्थानान्गमयामास ॥ १०८ ॥ एतस्माद्धेतोःउत्कारणावतेनकसेनस्थापिता

यदा हि पुत्रान्विनिहंतुंमत्तौ सहैव बद्धौ गतिशंखलायाम् ॥ कंमेनापापो देवकीशूरपुत्रौ वियोजिताः शौरिभार्याः पराश्व  
॥ १०७ ॥ विनिश्चयार्थं देवकीशर्मजानामन्या भार्या धृतगर्भाः स कंसः ॥ स्थानान्तरे प्रसवो यावदासां संस्थापयामा  
स सुपापवृद्धिः ॥ १०८ ॥ हेतरेतरस्माद्रोहिणी नंदगेहे प्रसूत्यर्थं स्थापिता तेन देवी ॥ लेभे पुत्रं गोकुले पूर्णचंद्रकांता  
ननं बलभद्रं सुशुभ्रम् ॥ १०९ ॥ यदा त्रिमासः स बभूव देवस्तदाविराभीत्पुरुषोत्तमोऽजः ॥ तौ कृष्णशेषावाप्तुं कामौ  
सुतौ हि ततश्चक्राते देवकीशूरपुत्रौ ॥ ११० ॥ विष्णवावेशी बलवान्यो गुणाधिकः स मे सुतः स्यादिति रोहिणी च ॥  
तेपे तपोऽतो हरिशुक्लकेशयुतः शेषो देवकीरोहिणीजः ॥ १११ ॥ अवर्धतामौ हरिशुक्लकेशसमवेशी गोकुले रौहि  
णेयः ॥ कृष्णोपि लीला ललिताः प्रदर्शयन् बलद्वितीयो रमयामास गोष्ठम् ॥ ११२ ॥

रोहिणीदेवीपूर्णचंद्रवत्कांतरस्यंआननमुखंयस्यसतथा तं सुशुभ्रंमनोहरंशुक्लवर्णबलभद्रंपुत्रंगोकुलेलेभेप्राप ॥ १०९ ॥ यदासदेवःबलभद्रःत्रिमासःमासत्रयपरिमित  
वयस्कःबभूव तदा । ननु शेषस्यदेवकीरोहिण्योर्गर्भापत्तिकारणमित्यतआह । कृष्णशेषाविति । कृष्णशेषात्मकौसुतावाप्तुं कामोभयोस्तौतथा  
देवकीशूरपुत्रौतपश्चक्रातेचक्रतुः ॥ ११० ॥ रोहिणीविष्णोःआवेशोवियतेयस्मिन्सतथा गुणाधिकःज्ञानादिगुणैरुत्तमोयःसदेवःमेसुतःस्यादितितपस्तेपेचक्रइत्यर्थः हियतः  
अतःशेषःहरेःशुक्लकेशेनयुतःसम् देवकीरोहिणीभ्यांजातइत्यर्थः ॥ १११ ॥ हरेःशुक्लकेशस्यसमीचीनःआवेशोवियतेयस्मिन्सतथा असौरौहिणेयःबलभद्रःगोकुलेअवर्धत  
बलःबलभद्रःद्वितीयोयस्यसतथा बलभद्रसहितइत्यर्थः कृष्णोपिललिताःमनोहराःलीलाःप्रदर्शयन् गोष्ठंगोकुलस्थजनमित्यर्थः रमयामासतौषयामास ॥ ११२ ॥

ईशः सकृष्णः आत्मनः स्वस्य प्राकृतं प्रकृतं संबन्धिनं लौकिकमित्यर्थः शिशुमिति विज्ञानत्याः ज्ञातवत्याः मातुर्यशोदायाः उच्चैः विशेषत्वेन आदर्शनाय प्रदर्शयितुं विजृम्भमाणः सन् आत्मनि संस्थाविद्यमानं अखिलसर्वस्थान्तरजगमात्मकं कदाचित्प्रदर्शयामास ॥ ११३ ॥ सायशोदामहाभूतैः भूरादिपञ्चभूतैः मनोभिमानेन मनोभिमानिनोरप्येन मनोभिमानिनारुद्रेण अभिमन्यत इत्यभिमानेन अहंकारतत्वेन महतामहतत्वेन एतैर्युक्तया प्रकृत्या गुणत्रयात्मकया प्रकृत्या घृतं आवरणीभूतैर्युक्तं श्वाससूक्ष्मत्वाद्द्वोत्पद्यंङ्गुणात्तुदशोत्तराः। अवाद्यः प्रकृत्या अष्टप्रकृतयः स्मृता इति वचनात् । अब्जजः ब्रह्मास एव आदिः उत्पत्तिकारणं येषां ते तथातैः शिवेन दत्तैः सहितैः सुनेराणां दैत्यानां सद्यैः समुहैः श्रयंतं अहं अस्पर्शकृष्णस्य तनौ ददर्श । अत्र महाभूतपदेन अवाद्यं चतुष्टयं विवक्षितं । तथा मनोभिमानेन पदेन अहंकारतत्त्वमेव विवक्षितं । नतु भूतपदेन भूतपञ्चकं मनःपदेन मनस्तत्त्वं । अभिमानपदे अहंकारतत्त्वं विवक्षितं । तथा सति अडावरणस्य नवत्वप्रतिपादकावशीरनभोहं हन्महतत्त्वगुणत्रयैरिति वाक्यविरोधः स्यात् । मनोभिमानपदेन मनस्तत्त्वं

स प्राकृतं शिशुमात्मानमुच्चैर्विज्ञानं त्या मातुरादर्शनाय ॥ विजृम्भणो ग्लिलमात्मसंस्थं प्रदर्शयामास कदाचिदीशः ॥ ११३ ॥ साङ्गं महाभूतमनोभिमानमहत्प्रकृत्या घृतमब्जजदिभिः ॥ मुरैः शिवेनैतैर्युक्तं प्रदर्शयितुं ददर्शस्य तनौ यशोदा ॥ ११४ ॥ न्यमीलयन्नाक्षिणी भीतभीता जुगह चात्मनः यो रक्षेशः ॥ वपुःस्वकीयं मुखचित्स्वरूपं पूर्णं सत्सु ज्ञापयन्तं यदर्शयत् ॥ ११५ ॥ कदाचित् लालयती यशोदा बाहुना दक्कोद्भूतिभाराधिकार्ता ॥ निवाय तं भूमितले स्वकर्म यदा चक्रे दैत्य आगात्सु चोरः ॥ ११६ ॥ तृणावर्तो नास्मन्ः कंसभृत्यः मृष्टात्युग्रं चक्रवातं शिशुं तत् ॥ आदायागादंतरिक्षं स तेन शस्तः कंठबाहुन रुद्धवायुः ॥ ११७ ॥ ॥

मपि न विवक्षितं । अवशीरोति वाक्ये अहंकारस्य दपरिगणनात् सन्नत्नत्वात्सापरिगणनाच्च ॥ ११४ ॥ भीतभीता अत्यंतभीता यशोदा अक्षिणी न्यमीलयत् आच्छादयामास । अथैरमेशे आत्मानं स्वरूपं जुगह आच्छादयामास । नतु अक्षिणं स्वरूपं किमर्थं दर्शयामासेत्यत्र आह । वपुर्गति । स्वकीयं स्ववाङ्मिव पुः शरिरं सुखचित्स्वरूपं आनंदज्ञानात्मकं पूर्णव्याप्तिमितिसत्सु सज्जने पुद्गादयन् । तत्पूजां स्वरूपं अदर्शयत् ॥ ११५ ॥ भूतिभारेण अतिभारेण अधिकं अत्यंतं आतापीडिता सती बाहुमुद्धतुना शक्तो न समर्थानभूत् यशोदा तं रुग्णं भूमितले निवाय स्वकर्मस्वविहितं गृहकर्म यदा चक्रे तदा सुघोरः अत्यंतचूरः दैत्यः अगात् आजगाम ॥ ११६ ॥ दैत्यः कः आगत्य किमकरोदित्यत आह । तृणावर्त इति । अत्युग्रं चक्रवातं चक्रावाद्यं मृष्टा जनयित्वा तं शिशुं रुग्णं आदाय अपहृत्य अंतरिक्षं प्रति अगादयत् तेन रुग्णेन कंठे अहं बाहुभ्यां ग्रहणं तेन संसृद्धः रोद्धुं प्रातः वायुः वासानामको वायुः यस्य स तथा दग्नाः सन् तृणावर्तः शस्तः हतः शस्त्रं हिंसायां मिति धातोः ॥ ११७ ॥ ॥



पर्वतवत् उग्र अतिदीर्घः देहो यस्येति तेजनाः महावनस्थासु विस्मयं अत्याश्रय ॥ ११८ ॥ निजेन स्वरूपपूतेन सना निदुष्टेन सुखेन अंबुधिरिव बुधो देवः सकेशः कृष्णः न क्रुध्यं  
तिन कुर्वन्ति यत्तेषां कोपमकुर्वन् मित्यर्थः अनुग्रहः यस्वयोऽप्यपुण्याभिवृद्धये । क्रुध्यतां क्रुध्यतां प्राणिनां स्वयोग्यात्स्वरूपयोग्यादधिकं अभिवृद्धं शुभं पुण्यं निहतं न वनीतादि  
आदिपदेन क्षीरध्यादिमुष्णान् चोरयन् मुषस्तेय इति धातुः । चचार नवनीतादिभक्षितवान् इतस्तनः गर्तचकारेति च ॥ ११९ ॥ यस्मिन्नवदे संवत्सरे भाद्रपदे मासे शुभ  
श्चरिष्यति ॥ तयोः सिंहयोगोः सिंहशौचमानयोः सनोः सपरेशः कृष्णः उदैव प्रकटो भून् । पौर्णिमास्यानुचंद्रग्रहणेन भाद्रपदं लंमीनादिसौरग्रहणेन च स्वभाद्रपदं लं  
द्रष्टव्यं । ततः भाद्रपदानंतरं आश्विजादिमस्तमेण पष्ठेमासि प्राप्ते फाल्गुने मासि फाल्गुनोर्जुनो भूज्जातः ततः फाल्गुनमासानंतरं चैत्रमासीति यावत् माद्रवती पांडुप्रतिव

पपात कृष्णेन हतः शिलातले तृणावर्तः पर्वतोदग्रदेहः ॥ भुवि स्मयं चापूरथो जनास्ते तृणावर्तं वीक्ष्य मंचर्षीनां गं  
॥ ११८ ॥ अक्रुध्यतां देशेनोन्नतं श्रुत्वा स्वयोग्यादधिकं निहतं ॥ मक्रुध्यतां नवनीतादिमुष्णंश्च चारदवो जिज  
सत्सुखांबुधिः ॥ ११९ ॥ यस्मिन्नवदे भाद्रपदे स मासे सिंहस्थयोगे रुरुवयोः परेशः ॥ उदैततः फाल्गुने फाल्गुनो भूद्वते  
ततो माद्रवती बभाषे ॥ १२० ॥ जाताः सुतास्ते प्रवराः पृथायां मेक्षानदर्याहमतः प्रसादात् ॥ तवैव भूयात्समं हं स  
तेता विधस्व कुंती मम मंत्रदात्री ॥ १२१ ॥ इतीरितः प्राह पृथां स माद्रौ दिशस्व मंत्रं सुतदं वरिष्ठं ॥ इत्येवित्रां  
सं पतिमाह यादवी दद्यात्तदर्थं तु सकृत्फलाय ॥ १२२ ॥ उवाच माद्रौ सुतदं मनुं च पुनः फलं ते न भविष्यतीति ।  
मंत्रं समादाय च मद्रपुत्री व्यचिंतयत्स्यान्नु कथं द्विपुत्री ॥ १२३ ॥

भाषे ॥ १२० ॥ किमिति प्रवराः श्रेष्ठाः सुताः तेन पृथायां जाताः आसन् युवां पुत्रवंतां विधिभावाः अनपस्या अपुत्रवती अहेमेका यतः अतः तव प्रसादात् अहेमव अहम  
भिसुतैरितासहिताभूयांसं तव प्रसादादित्युक्तेरभिप्रायमाह । विधस्वेति । कुंती मम मंत्रदात्री मंत्रोपदेशकर्त्री विधस्व कुरुष्व ॥ १२१ ॥ सपांडुः यादवीपदं न दत्तं कुंती इति उ  
क्तप्रकारेण अचिवांसं वदंतं पतिं पांडुं आह । किमिति । त्वदर्थं तवोपकाराय सकृत् एकदेव फलाय फलप्राप्त्यै दद्यान्मंत्रं दास्यामि ॥ १२२ ॥ कुंती सुतदं मनुं माद्रौ चैव उप  
दिदेश । ते पुनः प्रसवानंतरं फलं पुत्रप्राप्तिरूपफलं न भविष्यतीति च उवाचेत्यर्थः । मद्रपुत्री मद्राजपुत्री भाद्रिमात्रं समादाय प्राप्य द्वौ पुत्रौ यस्यः सा तथा द्विपुत्रवतीत्यर्थः  
कथं केनोपायेन स्यान्भविष्यति नुवितर्केण व्यचिंतयत् ॥ १२३ ॥

वितर्कदर्शयति । सदेति । सदासंबन्धादिविजेषु देवेषु अवियोगावियोगशून्यदस्मै अश्विनौ एतयोराश्विनोः क्वचित् नामभेदेन उभयोरैकमेव नामस्त्वर्थः एतयोराश्विनोभ्यां  
पिप्सा सकारांशब्दवाच्येति प्रसिद्धा उपादिततामवर्षिका हि एकैव अवतशब्दवाच्योषा अनिरुद्धार्थेति द्रष्टव्यं यद्यस्मान्ममाद्भुतत्रयात् द्वावाश्विनौ सकृदेकवारं आवर्त  
नात्तमंत्रावृत्तेः आयातः आयास्यतः ॥ १२४ ॥ इति ईक्षत्य विचारयन्ममाद्य' आकारितौ एकावृत्त्या अहूतौ अश्विनौ शिंश्रामौ आगतौ तविवेचौ प्राप्तौ तावदेवत्यर्थः । दे  
वौ अश्विनौ पुत्रकौ सन्तौ तस्यां माद्रवत्यां प्रसूतौ जातौ तयोर्मध्य इति वाक्यशेषः । पूर्वव्रह्मणः स काशाग्रयममुत्थो नासत्यान्तरमुत्पन्नो दुसः सहदेवः  
अस्मिन्नर्थे नासत्यदस्मै क्रमशः प्रसूनाविति मनः यद्वा पूर्वजातः ज्येष्ठः न कुलनामा पश्विमः कनिष्ठः सहदेवनामा भूत् तौ न कुलसहदेवौ यमौ च एकसमय एकागर्भा वि  
त्यर्थः ॥ १२५ ॥ मद्भिपुत्रमनोः फलवत्याय पुत्ररूपफलार्थं पतिं संप्रार्थयामास तेन गण्डना उक्ता माद्र्याः पुत्रप्राप्तिरूपवर्षिवाग्मनुः स्यादित्युक्ता पृथा अवदत् किमिति ।

सदाऽवियोगौ दिवि जेषु दस्मौ न चेतयोर्नामभेदः क्वचिद्दि ॥ एका प्रार्थामा तयोरेषुषा हि तदा ऽऽयातः सकृदा  
वर्तनाह्वौ ॥ १२४ ॥ इतीक्षत्या कारितावधिगौ तौ शीघ्रं प्राप्तौ पुत्रकौ तत्प्रसूतौ ॥ तविवे देवौ न कुलः पूर्वजातः  
सहदेवो भूत्पश्विमस्तौ यमौ हि ॥ १२५ ॥ पुनर्मनोः फलवत्याय मद्भि संप्रार्थयामास पतिं तदुक्ता एथाऽवादीकु  
टिलेषा मदाज्ञामते देवावाहयामास दस्मौ ॥ १२६ ॥ अतो विरोधं च मदात्मजानां कुर्यादेषेभ्येव भीतां न जां  
त्वं ॥ नियोक्तुमर्हः पुनरेव राजन्नितीरितोसौ विराम क्षितीशः ॥ १२७ ॥ विशेषनामैव समाहुताः सुरा द्युः  
सुतानित्यविशेषितयोः ॥ विशेषनामापि समावहयतौ मंत्राद्युत्तिर्नामभेदस्य चोक्ता ॥ १२८ ॥

हेराजन् कुटिलाच्छब्दवती एषामाद्रीमम आज्ञां कृते दस्मौ अश्विनौ देवौ आवहयामास ॥ १२६ ॥ अः कुर्यात्करिष्येत् विनिर्भातामापुनः नियोक्तुमनोः फलवत्याय अज्ञापयितुं  
त्वं नाहंश्व योग्यो न भवत्येवेधः । इतीरितो तौ क्षितीशः पादुः विरामगुणो बभूव ॥ १२७ ॥ तन् पुत्रद्वयप्राप्त्यन्तरं पुनरपि मंत्रस्य फलवत्यामिच्छतीमाद्रीपूर्वमेवैकनाम  
प्रसिद्धं मरुदुद्राद्याह्वानेन बहुपुत्रप्राप्तिसंभवे किमर्थं नात्र वदयदित्यत आह । विशेषनामो विरोधः कथमावहः मिस्यत आह । अविशेषितमिति । तयोराश्विनोर्विशे  
रुशदिनाम्नां सामान्यवाचकत्वात् तेषां आह्वानं संभवतीति भवः । ननु तर्हि सामान्यनाममगोरेणोः कथमावहः मिस्यत आह । अविशेषितमिति । तयोराश्विनोर्विशे  
षनामापि असाधारणनामापि अविशेषितविशेषराहं अग्रावर्तकं एकैकमपि उन्नं न मेनदयोरेव्यभिदकं ननु शस्य अन्या नासत्यदस्मै क्रमशः प्रसूतावित्यादौ तदह

प्रयोगो न स्यात् । अयंचार्थः तत्तन्नासत्स्याभ्यामित्येतदभावात् । तत्कार्पाजयनीशं यो निर्गर्गः । अतः तौ समावहयदित्यर्थः । तथापि श्रोक्तेभेदस्य विद्यमानत्वात् मंत्रावृत्यभावे कथं द्वयोरागमनं इत्यत आह । मंत्रेति । अस्य आवृत्तवत्त्वस्य देवगनामभेदे च एकमंत्रवाचकनामभेदे सत्येव मंत्रस्यावृत्तिः पुनरुच्चारणं उक्ता ननु श्रोक्तेभेद इति भावः ॥ १२८ ॥ ग्रंथतरे युधिष्ठिरादयः पंचवायव्यद्वयस्योक्त्याभिप्रायमाह । युधिष्ठिराद्ये क्वित्यादिना । वायुः युधिष्ठिराद्येषु चतुर्भिर्मिथुनायां षष्ठ्यादिचतुर्भु समविष्टोऽतिशेषः अतः युधिष्ठिरान्कुलसहदेवस्यः फल्गुने अर्जुने विशेषादिशेषेन समाविष्ट इत्यर्थः कस्मिन् केन रूपेणाविष्ट इत्यत आह । युधिष्ठिर इति । सौम्यरूपेणांशत रूपेण अथैवायुः वीरेण वीररूपेणेत्यर्थः धनंजये षष्ठ्याः आविष्ट इत्यस्योभयत्र संबंधः अभूदिति शेषः ॥ १२९ ॥ प्रधानो वायुः श्रीमुख्यप्राणः केवलां अत्यंतं शृंगाररूपं लौक्यस्वरूपं दर्शयानः दर्शयमानः सन् यमजौ नकुलसहदेवौ विवेश यमजौ विवेशेत्युक्तार्थे विशेषदर्शयन्नाह । शृंगारेत्यादिना । पांडुः केवल इत्यभावात् केवल्यं शृंगारसौंदर्यमेव कैवल्यं असाधारणधर्मो यस्येति वि

युधिष्ठिराद्येषु चतुर्षु वायुः समाविष्टः फल्गुनेनो विवेशात् ॥ युधिष्ठिरे सौम्यरूपेण विष्टो वीरेण रूपेण धनंजयेऽसौ ॥ १२९ ॥ शृंगाररूपं केवलं दर्शयानो विवेश वायुर्यमजौ प्रधानः ॥ शृंगारकैवल्यमभीप्समानः पांडुर्हि पुत्रं चक्रमे चतुर्थं ॥ १३० ॥ शृंगाररूपो नकुले विवेशात्सुनीतिरूपः सहदेवं विवेश ॥ गुणैः समस्तैः स्वयमेव वायुर्बभूव भीमो जगदंतरात्मा ॥ १३१ ॥ सुपल्लवाकारतनुर्हि कोमलः प्रायो जनैः प्रोच्यते रूपशाली ॥ ततः सुजातौ वरवज्रकायौ भीमार्जुनावप्युते पांडुरैश्छत् ॥ १३२ ॥ ॥ ॥

ग्रहः । तादृशं चतुर्थपुत्रं चक्रमे ऐच्छत् ॥ १३० ॥ हियस्मात्तस्माद्विशेषात्सहदेवस्य सौंदर्यरूपापेक्षया विशेषात् शृंगाररूपो वायुः नकुले कर्मण्यैः सममी विवेश सुनीतिरूपो वायुः सहदेवं विवेश वायुः सहदेवरूपद्वयेन तिष्ठतीत्यर्थः । जगन् अंतरात्मा अंतर्नियामको वायुः स्वयमेव समस्तैर्गुणैः भक्तिज्ञानादिगुणैश्चेति समस्तैर्गुणैः सहितः सन् नाम्ना भीमो बभूव ॥ १३१ ॥ ननु सहगुणवतोर्भीमार्जुनयोः सुखवतोः सतोः पांडुः रूप्यन्यस्यात्सुनीतिरिति किमर्थं चतुर्थपुत्रं चक्रमे इत्यत आह । सुपल्लवेति । सुपल्लव इत्यलितप्रवा लस्य आकार इव आकारो यस्यः सातथा तादृशतनुर्देहो यस्य स तथा । कोमलः मृदुः पुरुषः प्रायः ब्राह्मणेन जनैः स्थूलज्ञानि जनैः रूपशाली शोभनरूपवानिति प्रोच्यते हियतः ततः कारणात्पांडुः सुजातौ सुखपुत्रयो जातौ विष्वक्काद्वरवज्रवज्रः वजादयश्चिकिद इत्यर्थः । राजदंतादिवात्परनिपातः पंचमीति योगविभागात्समासः तादृशः कायो देहो यो यस्तौ तथा तादृशौ भीमार्जुनौ क्रतु ऐच्छत् अन्यरूपं वतमिति शेषः ॥ १३२ ॥ ॥ ॥

भीमार्जुनस्वरूपं उतसमैर्द्रुण्यं न तु सर्वेषामिति भावेनाह । अप्राकृतानामिति । द्वात्रिंशच्छृणोः उपेतं युक्तं अतएवाग्न्यद्रूपतं त्वत् न सूक्ष्मदृष्टिनिष्ठं लक्षणं तदुप  
मनोहरमित्यर्थः । तत्तस्मात्पांडुना कोमलरूपस्य अभिलषितत्वात् कोमलाभः कोमलपल्लवस्तद्विशोभास्तः न कुलस्थितो भूदिति शेषः । एवं उक्तप्रकारेण वायुः अत्र कृष्णव  
तारे पंचरूपः भीमस्वरूपो युधिष्ठिराद्या विष्टचतुःस्वरूपश्च पंचरूपः आसीत् ॥ १३३ ॥ कृष्णपांडवाः पूर्ववद्रादिति पुराणोक्तेरभिप्रायविवेचयनाह । अतीतिद्रादिति विष्णुः  
षष्ठो येन तैत्तिथ्या प्रातिलोप्यक्रमेण विष्णुः षष्ठइत्यर्थः । एते पंच पांडवाः अतीतिद्रादिति च ते इन्द्राश्च अतीतिमन्वतरं द्वाद्रादित्यर्थः । तदेव क्रमपूर्वकमाह पूर्ववद्रादिति । असौ  
यज्ञनामा रमेभ्यः पूर्ववद्रः प्रथममन्वतरं द्रः सर्वयज्ञनामैव कृष्णो भूदिति शेषः । अथ यज्ञानंतरं वायुः द्वितीयः द्वितीयद्रः रोचनाख्यः स वायुः भीमसेनः धर्मः तृतीयः इंद्रः सत्यजि  
त् आसीत् ॥ १३४ ॥ असौ धर्मः युधिष्ठिरः अथ धर्ममन्वतरं नासत्यदसौ अश्विनौ क्रमात्क्रमेण एकचतुर्थइन्द्रः अपरः पंचमइन्द्रइत्यर्थः । तौ अश्विनौ विष्णौ माद्रव्याः सुतौ

अप्राकृतानां तु मनोहरं यद्रूपं द्वात्रिंशच्छृणोः उपेतमग्र्यं ॥ तन्मारुतो न कुले कोमलाभ एवं वायुः पंचरूपोत्र आसीत्  
॥ १३३ ॥ अतीतिद्रा एव ते विष्णुपक्षाः पूर्वद्रोऽसौ यज्ञनामा रमेभ्यः ॥ सर्वे कृष्णो वायुरथ द्वितीयः स भीमसेनो धर्म  
आसीत् तृतीयः ॥ १३४ ॥ युधिष्ठिरो स वायुः नासत्यदसौ क्रमात्तौ माद्रवती सुतौ च ॥ पुरंदरः षष्ठ उतात्र सप्तमः  
स एवैकः फल्गुनो ह्येत इन्द्राः ॥ १३५ ॥ क्रमात्संस्कारान् क्षत्रियाणामवाप्य ते वर्धत स्वतवसो महित्वना ॥ सर्वे स  
र्वज्ञाः सर्वधर्मोपपन्नाः सर्वे भक्ताः के भवत्यंतयुक्ताः ॥ १३६ ॥ इति श्रीमद्भारतं ० विरचिते श्रीमन्महाभारतता ० श्री  
कृष्णावतारे पांडवोत्पत्तिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

एतौ च अत्र न्यौनकुलसहृदो वित्यर्थः । पुरंदरः षष्ठः षष्ठमन्वतरं द्रः मंद्रयुक्ताः उत षष्ठमन्वतरं द्रपदशास्त्रयन्तरं । अत्र वैवस्वतमन्वतरे पुरंदरः सप्तमैन्द्रः स पुरंदराख्य षष्ठः सप्तमश्च  
एक एव फल्गुनः हियतः एते विष्णुवाः षट् इन्द्राः एकैकमन्वतरं द्राः अतः कारणात् अतीतिद्रा इत्यर्थः ॥ १३५ ॥ स्वतवसः स्वरूपमूनमर्थवतः ते पांडवाः क्रमात् संस्कार  
योग्यकालक्रमेण जेष्ठक्रमादा क्षत्रियाणां योग्यानुसंस्कारान् अवाप्य महित्वनाम हिंसा अर्थात् अभिवृद्धिवापुः सर्वे पांडवाः सर्वज्ञः सर्वधर्मः स्वविते विष्णुप्रीतिरर्थमैः उप  
पन्नाः युक्ताः सर्वे के भक्ताः भक्तिमताः केशवे अत्यंतयुक्ताः मनोयोगयुक्ताः अर्वातेति पंचवयः । पांडवाः श्रुतैः प्रतिपाद्यादिति ज्ञापनार्थं ते वर्धतेति आश्रयापनशास्त्रायां विद्यमान  
श्रुतिरध्या ॥ १३६ ॥ यंगं ज० पूर्तिरत्यक्तो स गंतुं स्वकरोऽध्यायस्तथा द्वादशः श्रीमद्भारतं ॥ १० ॥ इति श्रीमन्महाभारत तात्पर्यनिर्णयटीकायां  
जनार्दनभट्टाचार्या पदार्थदीपिकाया द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॐ अक्षत्रसंस्कारयुतो जातोपिक्षित्रियेकुले । नक्षत्रियोहि भवति यथाव्रात्योद्विजोत्तम इति स्मरणात् स्वरसुषुप्तबुद्ध्यावसेवपुत्रोऽयमित्यजानतो नंदोपात्प्राप्त  
वैश्ययोग्यसंस्कारस्य कृष्णस्याक्षत्रियत्वं स्यादित्याशंकापनुत्यर्थं कृष्णबलभद्रयोगीं गौरहः क्षत्रिययोग्यतेन संस्कारान् चक्र इत्याह । सात्वतायादव विशेषाणां पु  
रोधाः पुरोहितो गर्गः गर्गाचार्यः शूरसुतस्य वसेदवस्य उक्त्यारामकृष्णयोः संस्कारान् कुर्वित्येव रूपवाच्येनोक्तः सत्त्वं ब्रजगोस्थानं प्रति आयात् आगात् सगर्गः संस्कारान् ज्ञात  
कर्मादिसंस्कारांश्चक्रे यशोदासन्वैश्यसंस्काराहं यतः अतएव श्रीमद्भगवत्पादाचार्यैः यशोदरोहिणीसन्वर्गातिप्रयोगेन कृत इति भावः ॥ १ ॥ गगौ नंदं प्रतीतिवाक्यशेषः  
ऊचे किमिति । हेनंद अङ्गुषु वर्तते तव सुतः कृष्णः सर्वगुणैर्विष्णोः सकाशात् अवमः अनुबोधेन न भवति किंतु विष्णुतुल्य इत्यर्थः । विष्णोः समाधिकरहितत्वात् तत्समत्वं सत्त्वं विभावं  
एतेन कृष्णेन ज्ञाताः रक्षिताः भवान् पूर्वोपेयाते तथा सर्व उन्नतं सुखं उच्च सुखं आपस्यति ॥ २ ॥ सनंदः मुमोद गगौ पिययो । अथ आद्याः आदिपुरुषः अग्रजेन बलेन युक्तः केशवः

ॐ गर्गः शूरसुतोक्त्या ब्रजमायात्मात्वात् पुरोधाः सः ॥ चक्रे क्षत्रिययोग्यान् संस्कारान् कृष्णरोहिणीसुन्वोः ॥ १ ॥  
ऊचे नंदं सुतोयं तव विष्णोर्नावमो गुणैः सर्वैः ॥ सर्वे चैतच्चाताः सुखमाप्स्यन्त्युन्नतं भवत्पूर्वाः ॥ २ ॥ इत्युक्तः स मु  
मोद प्रययौ गगौपि केशवोथाद्यः ॥ स्वपदैरग्रजयुक्तश्चक्रे पुण्यं ब्रजन् ब्रजोद्देशं ॥ ३ ॥ स कदाचिच्छिशुभावं कुर्वत्या  
मातुरात्मनो भूयः ॥ अपनेतुं परमेशो मृदं जघामेक्षतां वयस्यानां ॥ ४ ॥ मात्रोपालब्ध ईशो मुखविद्युतिमकर्नो ब मृ  
द्भक्षिताहं पश्यत्यास्यांतरे तु प्रकृतिविकृति युक् सा जगत्पर्यपश्यत् ॥ इत्थं देवोप्यविद्यामपरदुरधिगां शक्तिमुच्चां प्र  
दर्श्य प्रायो ज्ञातात्मतत्त्वां पुनरपि भगवानावृणोदात्मशक्त्या ॥ ५ ॥ ॥

ब्रजमृदुतस्ततः पर्यटन् स्वस्य पदैः पादविन्यासैः ब्रजस्य उद्देशं उत्तमप्रांतमपि पुण्यं अतिपुण्यामित्यर्थः चक्रे ॥ ३ ॥ परेशः परमसमर्थः स कृष्णः आत्मनः स्वस्य शिशुः मम  
बालोयमिति भावं बुद्धिं कुर्वत्याः मातुः यशोदायाः भूयः अपनेतुं शिशुभावं नाशयितुं कदाचिद्वयस्यानां समवयस्कानां ईक्षतां पश्यतां सतां मृदं मुक्तिं जघास भक्षितवान् । अद  
भक्षणे लिट् ॥ ४ ॥ मात्रा यशोदाया उपालब्धः भर्त्सितः ईशः कृष्णः हे अंब मृदूक्षिता मृदूक्षकः अहं न आस्यस्य अंतरे मध्ये पश्येति वदन् मुखस्य विवर्ते प्रसारणं अंकः अकरो  
त् सायशोदाप्रकृत्या त्रिगुणात्मिकया जडप्रकृत्या विकृतिभिः प्रकृतिविकारैर्महत्तत्त्वादिभिः युक्त्युक्तं जगत्पर्यपश्यत् । देवः इत्थं अनेन प्रकारेण आर्चित्या स्मर्तुं अशक्या अपैः  
स्वान्यैः रमादिभिः दुरधिगां ज्ञातुं मशक्यां उच्चां लक्ष्म्यां शक्तिं स्वरूपशक्तिं प्रदर्श्य प्रायः बाहुब्येन ज्ञातं आत्मतत्त्वं परमात्मस्वरूपं यया सा तथा तामपि यशोदां आत्मशक्त्या वि  
ष्णवमायया पुनः पूर्ववदित्यर्थः आवृणोत् पुनः पूर्ववदित्यर्थः । स यो न ह्यस्मृतिर्गोपितारोऽप्यारोहमात्मजं । प्रबृद्धमेव कलिल



हृदयासावयथापुरेति भागवतवाक्यादुक्ताथोक्तं तस्य । यद्वा प्रादुर्भूतपिज्ञातं आत्मतत्त्वस्वरूपं स्यात् शक्तेः सकाशात् तथा तादृशोक्तं आत्मशक्त्या स्वसामर्थ्येन आवृणोतु जुगूह ॥ ५ ॥ इति लीलाया इत्यादि कोड्यान्निमित्तमित्यर्थः गोष्ठमंडले ब्रज प्रदेशे ॥ ६ ॥ सूतं भांडादुच्छ्रयसितं पयः क्षीरं निधातुं चुल्याः सकाशादधःस्थापनार्थं यशोदया उज्झितः मुक्तः अधःस्थापितः सन् दध्यमवक्रमंथ्यमानदाघिसंबंधिअमवक्रं पाश्र्वभंज स्फोटयामास । अमवक्रं भाजनं पात्रमित्यभिधानं ॥ ७ ॥ इति तासमर्थः कृष्णः प्रमथ्यमानं चतुर्दधि चित्वा तस्मादध्नः उरुबहुयास्यात्तथा प्रजातं उत्पन्नं दुसंभिचंद्रसदृशं चेतवर्णमित्यर्थं नवनीतं नवीतं आददे अंगीचकार । रहः एकोति जघास भवेयामास ॥ ८ ॥ ननु इति शतुः नवनीतं भक्षणं दिकर्म कुत इत्यशंकायां प्रजायते हीति श्लोकद्वयेन परिहरन्नाह । जनादंनं दिवौकसां देवानां समुद्रे प्रादुर्भाक्ष भुवि प्राप्ते सतीति शेषः । यथायादृशं युगं यथायादृशं वयः यथा कुलमित्यपि ग्राह्यं तथा तादृशं कुलं युगवयोनोत्सारेण प्रवर्तनं आचरणं भवेदित्याभिप्रायेण दिवौकसां उत्तमस्वधर्म

इति प्रभुः स लीलाया हरिर्जगद्बिम्बयन् ॥ चचार गोष्ठमंडलेऽप्यनंतसौख्यचिह्ननः ॥ ६ ॥ कदाचिदीश्वरस्तनं पिब न्यशोदया पयः ॥ सूतं निधातुमुज्झितो बभंज दध्यमवक्रं ॥ ७ ॥ प्रमथ्य मानदध्युरुप्रजातमिदुसंभिभं ॥ नवं हि नीतमाददे रहो जघास चेशिता ॥ ८ ॥ प्रजायते हि यत्कुले यथा युगं यथा वयः ॥ तथा प्रवर्तनं भवेदिवौकसां समुद्रवे ॥ ९ ॥ इति स्वधर्ममत्तमं दिवौकसां प्रदर्शयन् ॥ अथर्मपावकोऽपि सन् बिम्बते जनार्दनः ॥ १० ॥ नृतिर्यगादि रूपकः सबाल्ययौवनादि यत् ॥ क्रियाश्च तत्तदुद्भवाः करोति शाश्वतापि सन् ॥ ११ ॥ स विप्रराजगोपकः स्वरूपकस्तदुद्भवाः ॥ तदा तदा विचेष्टते क्रियाः सुरान् विशिष्यन् ॥ १२ ॥ ॥

स्वस्य प्रीतिरधर्मप्रदर्शनज्ञापयन् सन् अधर्मस्य अविहितकर्मणः दाहकर्मणि पावकः अग्निर्विप्राभिः सन्नापियत्कुलेयादृशे कुले प्रजायते इदमप्युपलक्षणं यादृशेयुगे प्रजायते यादृशवयो विशिष्टः प्रजायते इति हिंसाब्दायः तथा कुलाद्यनन्तोगविम्बते लोकमनुकरोतीति श्लोकद्वयस्य योजना ॥ १० ॥ उक्तमेवार्थं विवेचयन्नाह । नृतिर्यगादिन्यादिना । नरश्चरिष्वनृतिर्नृचः तत्पवादादयो येषां नेनया रूपकः भगवत्कृष्णायानुरूपकाः मत्स्याचारितिर्यश्रूपकाः आदिपदेन हयग्रीवनासिंहा इत्यादिरूपवान् सहस्रिगाश्चतः सन्नापि शब्देः प्रकारः सन्नापि बाल्ययौवनादि आदिपदेन कैशोरपौर्वाङ्गादियद्वयः तत्प्रदर्शयति शेषः । तदुद्भवाः रूपवयोर्ये चित्ता इत्यर्थः । क्रियाः कर्मणि करोति ॥ ११ ॥ अधिकारार्थं वदन् उपसंहरति । स इति । व्यासमार्गवादाः विप्रस्वरूपकाः रामे गजस्वरूपकः गोपस्वरूपकः कृष्णः शूरादयदा विप्रादि स्वरूपकः सहस्रिर्भवति तदा तदा तदुद्भवाः तत्तद्रूपोक्ताः क्रियाः सुरान् विशिष्यन् विचेष्टते करोति ॥ १२ ॥ ॥

तथापि विशिष्य ज्यः प्रभुः अन्यदेवतासमनम्बतीत्यनन्यदेवतासमनिजं बलं प्रकाशयन् प्रकटीकुर्वन् पुनः पुनः गुणान् अलौकिकबलज्ञानानंदिगुणान् प्रकाशयन्ति प्रकटीकरोति ॥ १३ ॥ पुनः पुनः प्रकाशयतीत्युक्तं दर्शयति । अथेति । अयदधिमांडस्फोटनानंतरं । जगद्गुरुः जगदुपदेशकर्ता अतएव आत्ता उपात्ताय छिंदो यया सत्ता या तां स्वमातरं यशोदां संबीक्ष्य हृष्टा पुष्टुवदुद्रुब्धत्यर्थः । अंगना अवलायशोदा मनोविदग्गयोगिभिः मनसा अप्राप्यमित्यर्थः तं कृष्णं अन्वगात् ॥ १४ ॥ पुनरनंतरं उरुक्रमः उत्कृष्टपराक्रमः दूरपादोपावा प्रभुः कृष्णः यशोदायाः श्रमं श्रान्तिं समीक्ष्य तस्याः करः नेन ग्रहः ग्रहणं जगाम । तया गृहीत इत्यर्थः । किं कुर्वन् स्वस्य भक्तां विषयतां अधीनत्वं प्रकाशयन् ॥ १५ ॥ गोपिका यशोदासदा विमुक्तं बंधं राहितं ईश्वरं कृष्णं अंजसा सम्यक् निबद्धं बंधनार्थं दामगो बंधनपाशं दा आदे अग्रहीत् । तदान् दामं तं कृष्णं

तथाप्यनन्यदेवतासमं निजं बलं प्रभुः ॥ प्रकाशयन् पुनः पुनः प्रकाशयत्यजो गुणान् ॥ १३ ॥ अथात्तयष्टिमीक्षतां स्वमातरं जगद्गुरुः ॥ स पुष्टुवे तमन्वयान् मनोविदूरमंगना ॥ १४ ॥ पुनः समीक्ष्य तच्छमं जगाम तत्करग्रहं ॥ प्रभुः स्वभक्तवश्यतां प्रकाशयन्नुरुक्रमः ॥ १५ ॥ सदा विमुक्तमीश्वरं निबद्धमंजसाऽदे ॥ यदैव दाम गोपिका नतत्पुपरं तं प्रति ॥ १६ ॥ समस्तदामसंचयः सुसंधितोऽप्यपूर्णतां ॥ यया वनंतविग्रहे शिशुत्वसंप्रदर्शके ॥ १७ ॥ अबंधयौग्यतां प्रभुः प्रदर्श्य लीलया पुनः ॥ स एकवत्सपशकांतरं गतोऽखिलं भरः ॥ १८ ॥ सुतस्य मातृवश्यतां प्रदर्श्य धर्ममीश्वरः ॥ बभञ्ज तौ दिविस्पृशौ यमार्जुनौ सुरात्मजौ ॥ १९ ॥

प्रति न पुपरं पूरणं नाभूत् ॥ १६ ॥ समस्तदामां संचयः समूहः सुसंधितोऽपि उत्तरोत्तरं ग्रंथिभिर्नियोजितोऽपि शिशुत्वं शिशुस्वरूपं संप्रदर्शके अंततविग्रहे परिमाणरहितकृष्णदेहे अपूर्णतां ययौ ॥ १७ ॥ अखिलं भरः विश्वं भरः उदरस्थ विश्व इति यावत् स प्रभुः कृष्णः अबंधयौग्यतां स्वस्य वधनयोग्यताभावं प्रदर्श्य पुनः अनंतरं सुतस्य मातृवश्यतां बालं धर्मप्रदर्श्य एकएव वत्सपशः स्वार्थेकप्रत्ययः तस्य अंतरं मध्यंगतः प्राप्नोभूदित्यर्थः । वत्सगलावरणभूतेन पार्श्वेन वंधनं प्राप्तवानिति भावः ॥ १८ ॥ ईश्वरः दिविस्पृशौ स हसधनुर्मन्त्रोर्ध्वदेशस्पृशावतिदीर्घावित्यर्थः । सहस्रधनुषस्तर्ध्वशुद्धाब्देनापि भण्यत इति तत्र मालायां । पुरासुरस्य कुबेरस्य आत्मजौ पुत्रौ तौ प्राप्तिद्वयमौ एकगर्भे सहोत्पन्नौ च तौ अर्जुनौ च क्षौद्रक्षत्वेनोत्पन्नौ बभञ्ज उद्धवह । अर्जुनस्तृणजातिः स्यादुर्जुनः क्रकृभद्रमद्विनिपदमं जया ॥ १९ ॥

तर्वीरसुरप्रवेशकुबेरपुत्रयोःतत्त्वप्रतिपत्तिकारणं चाह । पुरेति । पूतनयासमन्वितैर्युक्तौ अनोक्षेण शकटासुरेण संयुतौ धुनिः धुनिनामासुरः तथा च मरुपिचमुनामकोपि पुराशिवां पार्वतीप्रतिपत्तिपथ्यक्रतुः चत्वारः सहैव तपश्चक्रुरिति भावः । तया पार्वत्या अवध्यता अवध्यत्वरूपो वरः चतुर्ष्वस्थितिनिमित्तं प्रयोजितः दत्त इत्यर्थः ॥ २० ॥ अनन्तरं धुन्यादिवर प्राप्य नन्तरं तृणान्युद्गामयतीति विग्रहः तृणवर्तनो मकोसुरः तपः शिवां प्रत्यचरत् । तं अवध्यत्वरूपं वरं च अवाप । शिशोः स्वरूपमिव स्वरूपं यस्य स तथा स चासौ विष्णुः कृष्णः तेन ने पूतना अनोक्षः तृणोद्गामिरिति त्रयः हताः ॥ २१ ॥ अमुना कृष्णेन तौ प्रासिद्धौ पूर्वौ कौतूहलं अर्जुनसमाश्रितौ वृक्षप्रविष्टावित्यर्थः । धुनिश्च मरुतर्वोः दृक्षयोः प्रभेग तः उन्मूलनान्निषिद्धौ निहतौ असुरप्रवेशमुक्ता तत्त्वकारणमाह । तर्बिति । तरुयमार्जुनौ शपात्संभवो ययोस्तौ तथा ॥ २२ ॥ किमर्थं कस्य शाप इत्यत आह । पुरेति ।

पुराधुनिश्च मस्तथापि पूतनासमन्वितौ ॥ अनोक्षसंयुतौ तपः प्रचक्रतुः शिवां प्रति ॥ तथा वरोप्यवध्यता चतुर्षु च प्रयोजितः ॥ २० ॥ अनन्तरं तृणोद्गमिस्तपोचरद्वरं च तं ॥ अवाप ते त्रयो हताः शिशुस्वरूपविष्णुना ॥ २१ ॥ धुनिश्च मरुतौ तरु समाश्रितौ निषिद्धौ ॥ तरुप्रभंगतो मना तरुं च शापसंभवौ ॥ २२ ॥ पुरा हि नारदादिके दिग्गवरौ शशाप सः ॥ धनेशपुत्रकौ द्रुतं तरुत्वमाप्नुतां विति ॥ २३ ॥ ततो हि तौ निजां तनुं हरैः प्रसादतः शुभौ ॥ अवापतुः स्तुतिं प्रभोर्विधाय जग्मतुर्गहं ॥ २४ ॥ नलकूबरमणिग्रीवौ मोचयित्वा च शापतः ॥ वासुदेवोथ गोपालैर्विस्मितैरभिधीक्षितः ॥ २५ ॥ वृंदावनमियासुः सन्नदमनुर्बुद्धने ॥ समर्ज रोमकूपेभ्यो वृकान्वया व्रसमान्बले ॥ २६ ॥

पुरासनारदः नारदस्य स्वस्येत्यर्थः । अंनिके समीपे दिग्गवरौ मुक्तवन्नावित्यर्थः । धनेशस्य पुत्रौ नलकूबरमणिग्रीवनामानौ द्रुतं शीघ्रं तवृहदुक्तं तनुं यवां अमुतमिति शशाप । हियतः ततारुद्रापसंभवविति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २३ ॥ तौ नलकूबरमणिग्रीवौ हरेः कृष्णस्य प्रसादतः शुभौ शापदेहान्मुक्तौ सौ तौ निजां तनुं स्वमूलरूपं अवापतुः प्रभोः कृष्णस्य स्तुतिं विधाय गृहं वृतापदं प्रति जग्मतुः ॥ २४ ॥ अथ तयोर्गमनानन्तरं विस्मितैः विस्मययुक्तैः गोपालैरभिधीक्षितः दृष्टो भूदित्यर्थः ॥ २५ ॥ वृहदनावृद्धावनाख्यस्थान विशेषं प्रति दयासुः प्रातामिच्छुः नंदस्य सुनुः स कृष्णः वृहदनेगमकूपेभ्यः स्वस्येति शेषः । बले शक्तिविषये व्याव्रसनां वृकान् रोमसामेयाकारान् श्वापदं विशेषान् समर्ज ॥ २६ ॥

कोटिनांसांघाःकोटिसंघाःअनेकेकोटिसंघायेषांतेतथा तैःबहुकोटिसमूहवद्भिःतैःवृकैःपीड्यमानाःब्रजेआलयाःगृहाःयेषांतेतथा ब्रजवासिनोऽनराःनित्यःअविच्छिन्नःआ  
नंदोबस्यसतथा तनंदजनंदगोपपुत्रंआदाय वृंदावनययुःप्रापुः ॥ २७ ॥ उद्दामतरैः अतिप्रौढैःचेष्टितैःस्वरुतकर्मभिःनंदयामास संतोषयामास ॥ २८ ॥ चंद्रतश्च  
द्रहसत्तिरस्कुर्वत् कांतंमनोहरंवदनंयस्यसतथा तेनैर्दोर्वचंद्ब्रवचःकातिर्यस्यसतथा । तेनरौहिणेयेनसंयुतःसकृष्णःवत्सानांपालःपालकोबभूव ॥ २९ ॥ अप्रमयःप्र  
मितिःप्रमःवअर्थकः तेनप्रमीयतइतिप्रमयःनप्रमयःअप्रमयःज्ञातुमशक्यइत्यर्थः कृष्णःकंसस्यअनुगंअनुचरंभृत्यामित्याबत् वत्सस्यतनुर्वितनुःस्वरूपंयस्यसतथा  
तदस्यंप्रगृह्यपृष्ठपादौप्रगृह्य वृक्षस्यशिरसिउर्ध्वभागोप्रक्षिप्यसंप्रास्यन्यहनत्जवात । अथवकोपिवकनामकोप्यसुरःआसतादप्राप ॥ ३० ॥ स्कंदस्यपण्मुखस्यप्रसादः

अनेकेकोटिसंघैस्तैः पीडयमाना ब्रजालयाः ॥ ययुर्वृंदावनं नित्या नंदमादाय नंदजं ॥ २७ ॥ इंदिरापतिरानंदपुर्णो  
वृंदावने प्रभुः ॥ नंदयामास नंदादीन् उद्दामतरचोष्टितैः ॥ २८ ॥ स चंद्रतो हसत्कांतवदनेनंदुर्वचसा ॥ सहितो  
रौहिणेयेन वत्सपालो बभूवह ॥ २९ ॥ दैत्यं स वत्सतनुमप्रमयः प्रगृह्य कंसानुगं हरवरादपरैरवध्यं ॥ प्रक्षिप्य  
वृक्षशिरसि न्यहनहकोपि कंसानुगोय विभुमच्युतमासमाद ॥ ३० ॥ स्कंदप्रसादकवचः स मुखे चकार गोविंदम  
मिवदमुं प्रदहंतुमच्चैः ॥ चच्छदं तुंडाशिरमैव निहतुमेनमायांतमीक्ष्य जगहस्य स तुंडमीशः ॥ ३१ ॥ तुंडद्वयं यदुप  
तिः करपल्लवाभ्यां संगृह्य चाशु विददार ह पक्षिदैत्यं ॥ ब्रह्मादिभिः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानः सायं ययौ ब्रजभुवं  
सहितोग्रजेन ॥ ३२ ॥ एवं सदैव वरंवदितपादपद्मो गोपालकेषुविहरन् भुवि षष्ठमब्दं ॥ प्राप्तो गवामखिलोपि स  
पालकोभृद्दृंदावनांतरगसांद्रलताविताने ॥ ३३ ॥

वरूपप्रसादःकवचंभयस्यसतथा तादृशोवक्रपाक्षिरूपदैत्यःगोविंदश्रीकृष्णमुखेचकाररुतवान् अग्रसदित्यर्थः । सवकःउच्चैःअतिशयेनअशिवत्प्रदहंतंअमुंकृष्णंच  
छदंववाम ईशःसकृष्णः तुंडाशिरसांचुच्वयेणस्वनिहतुमेवायातंआगच्छमानंएवंकवीक्ष्य । अस्यवक्रस्य तुंडंचुंचुंजगृहेजग्राह ॥ ३१ ॥ करपल्लवाभ्यांप्रवालवत्कोमलकरा  
भ्यामित्यर्थः । ऊर्ध्वाधरंतुंडस्यद्वयं । कुसुमानिर्वर्षितादिकुसुमवर्षिणःतेतथा ॥ ३२ ॥ एवमुक्तप्रकारेणवैःउत्तमैर्ब्रह्माद्यैर्वदितपादपद्मःसकृष्णःगोपालकेषुविहरन्कीडन्  
भुविषष्ठंअब्दंप्राप्तःसन् अखिलोपिब्रह्मादिविश्वपालकोपिवृंदावनस्यांतरमध्येगच्छतीतितथा ताश्चताःसांद्राःअविरलाःतादृशाःलताःवक्ष्यःतच्छृण्वितानंउपरितनव  
स्त्रविशेषोयस्मिन् तथातस्मिन् । गवा लताभिः वितानेविस्तीर्णैस्थलेगवांपालकोभूत् ॥ ३३ ॥

सकृष्णः ज्येष्ठबलभद्रविहाय गोगोपगोगणयुतः गाः गोपायतिपालयतीति गोगोपाः । गुरुरक्षण इति यातुः । गभंगणः गोगणः गोगोपैः गोगणेन च युतः सन् यमनायाः तदुभेमे ज्येष्ठविहाय गमने कारणमाह । भविष्यदिति । सकृष्णः भविष्यद्भविगोपानां दुःखं अनुवीक्ष्य विचार्य दृष्ट्वा तेषां गोपानां बोधनाय कृष्णसामर्थ्यं कथनार्थं सुगोपेषु अग्रजं बलं अघातस्यापयामास ॥ ३४ ॥ सकृष्णः ब्रह्मणो वरबलात् सर्वैर्व्यसुपणां द्रुहडात् कृते अवायविषवीर्यं यस्य स तथा तं रंगं कालियार्यं संपजलस्य विज्ञाय तस्य संप्रस्य विषेण विदूषितं दुष्टवारिजलं तस्य पानेन सन्नानपि मूर्छितानपि मृतानपि वा पशून् वयसि भवाः वयस्याः समानवयस्क इत्यर्थः ते च तेजनाश्च तथा तान् सर्वजानां नित्यर्थः । आवीत् अपात् ॥ ३५ ॥ तस्य कृष्णस्य दृष्टिलक्षणादिव्यसुधया अभिष्टुष्टाः अभिष्टुष्टाः सवैपशुगोपाश्च सहसा अकस्माज्जीवितं जीवनमवापुः । अथ कृष्णः उच्चाः शाखाः यस्य स तथा तं क

ज्येष्ठं विहाय स कदाचिदचित्यशक्तिर्गोपगोगणयुतो यमनातटेषु ॥ रेमे भविष्यदनुवीक्ष्य हि गोपदुःखं तन्नो धनाय निजमग्रजमेव सोऽधात् ॥ ३४ ॥ तं ब्रह्मणो वरबलादु रंगं त्वदर्थं सर्वैरवार्यविषवीर्यमते सुपर्णात् ॥ विज्ञाय तद्विषविदूषितवारिपानसन्नापशूनपि वयस्य जनान् स आवीत् ॥ ३५ ॥ तद्वृष्टिदिव्यसुधया सह सा भिवृष्टाः सर्वेपि जीवितमवापुरथोच्चशाखं ॥ कृष्णः कदंबमधिरुह्य गाढरशनोन्यपतद्विषोदे ॥ ३६ ॥ सा र्पन्हदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्रसितांबुराशिः ॥ पर्यंकुतो विषकपायविभिषणोर्मिभीमो धनुः शतमनंतबलस्य किंतत् ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

दं वतं क्षामकवृक्षं अधिरुह्य गाढाढारशनाकटिबंधनयस्य स तथा सन् आस्फोट्य कतलाभ्यां भुजौ अबहत्या तितुंगात् अत्युच्चात्ततः कदंबवृक्षात् विषोदे विषोपेत जले हृदइति शेषः । न्यपतत् । कुमातृकः कदंबस्यात्कदंबः सर्वप्रसृतः । कदंबो वृक्षभेदश्च कदंबो निगुणः पुमानित्यनेकध्वनिपदमंजरी ॥ ३६ ॥ पुरुषसारस्य पुरुषश्रेष्ठस्य निपातः तस्य यो वेगः तेन संक्षोभितस्य स्वस्थानात् उच्चलितस्य रगस्य विषेण लब्धवसितः ऊर्ध्ववृद्धः अंबुराशिर्गोपस्य स तथा । विषकपायेण विषकाये निविभिषणाः भयंकराः ऊर्मयः तरंगाः तैर्भीमः भयजनकः । रोगकाये कपायोष्ठीनिघासि सारभरस इति यादवः । सर्पेणाधिष्ठितः सारपः स चासौ न्हदश्च यमुना न्हदः धनुः शतं पर्यंकुसमं तां स्फुटतः उच्छ्रुतः ऊर्ध्वगत इति यावत् । अंततबलस्य श्रृङ्गिणस्पतद्वनुः शतजलगमनो किं माश्रयमित्यर्थः । चतुर्हस्तैस्तु दंडकः धनुर्हृदि शतदंडैस्तु इत्यभिधानं ॥ ३७ ॥ ॥



काल्योनागः यमुनायाः अयं यामुनः स चासौ नृदश्च तं विलोककं हस्तस्फालनेन कलुषं कुर्वाणं तं कृष्णनिजैः स्वैर्नागैः सह आप्य समदशदंशं अद्वाः विक्रान्त्यः यतः अतएव निजैः स्वैस्सस्त्राभिर्ननंनं वा सुदेवं भोगैः पुच्छादिदेहावयवैः बन्धं च ईशः उत समर्थोऽपि कृष्णः भक्तिमतः कालियस्य तं अपराधं सेहेममर्षं ॥ ३८ ॥ हलिना हलायुधेन रामेण प्रतिबोधि तोपि हरिसामर्थ्येन याशिक्षितो पीत्यर्थः । तत्र स पीबिष्ठितस्थं प्रति कृष्णः बहोः नागात् बहु संस्थाकस्य निजाश्रयः स्वयमेव आश्रयस्य स तथा स चासौ जिनश्च तस्य स्वभक्तगोपजनस्य सुदुःखं दृष्ट्वा स्वभक्तमप्यनुगां कालियं मम दर्मादितवान् । अल्पीयो भक्तजनापेक्षया बहु भक्तानां दुःखविनाशनं यत्कमेवेति भावः ॥ ३९ ॥ ईड्यमानः स्तूयमानः सकृष्णः तस्य कालियस्य उज्जतेषु उक्तेषु नतनतं नतं मकरोत् ॥ ४० ॥ स नागः आतः स नृपीडितः स नृमुखैः उरुशङ्खिः बहु रक्तं वमन्सन्वातं कुर्वन् तं भक्तैश्च कद्विति प्रसिद्धं नारायणं मनसा अरण्यं शरणं जगाम । अमुष्य कालियस्य पत्न्यः तस्य कृष्णस्य चित्रतां देवेन आश्चर्यं नृत्वेन विरुणं भग्नं फणात् पत्रं फणलक्षणं छत्रं यस्य स तथा तं उरु रक्तं वमन्तं मुखे

तं यामुन नृदं विलोककमाप्य नागः काल्यो निजैः समदशस्तह वामुदेवं ॥ भोगैर्बन्धं च निजैश्चरमेनमद्वाः सेहे तमीश उत भक्तिमतोपराधं ॥ ३८ ॥ उत्पातमीक्ष्य तु तदा खिलगोपसंघस्तत्राजगाम हलिना प्रतिबोधितोपि ॥ दृष्ट्वा निजाश्रयजनस्य बहोः सुदुःखं कृष्णः स्वभक्तमपि नागममुं ममर्षं ॥ ३९ ॥ तस्योन्नतेषु स फणेषु ननर्त कृष्णो ब्रह्मादिभिः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानः ॥ आर्तो मुखैरुरुवमन् रुधिरं सनागो नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥ ४० ॥ तच्चित्रतां दृष्ट्वा विरुण फणात् पत्रो रक्तं वमन्तं मुरुसन्नाधियं नितान्तं ॥ दृष्ट्वा हि राजमुपमेदुमुष्य पत्न्यो नेमश्च सर्वजगदादिगुरुं भुवीशं ॥ ४१ ॥ ताभिः स्तुतः स भगवानमुना च तस्मै दत्त्वा भयं यमसहोदरवारितोमुं ॥ उत्सृज्य निर्विषजलां यमुनां चकार संस्तूयमानचरितः सुरसिद्धसाध्यैः ॥ ४२ ॥

त्सर्वं तं नितान्तं सन्धानमूर्च्छिताधीर्बुद्धिर्यस्य स तथा तं अहिराजं शरणांजदं दृष्ट्वा उपसेदुः श्रीकृष्णसमीपं प्रापुः । अमुष्य पत्न्यः सर्वजगतः आदिगुरुं मूलगुरुं सर्वजगतः आदिः उत्पादकः स चासौ गुरुश्चेति वा । सर्वजगतः रुद्रादिसर्वजगतः आदेः ऋष्टुः ब्रह्मणः गुरुमिति वा । अतएव ईशं समर्थं कृष्णं भुविनेमुः भुविने मुस्तिर्यनेन साष्टांगप्रणामं च कुरिति ज्ञातव्यं । अमुष्य पत्न्यः इत्युभयत्र संबध्यते ॥ ४१ ॥ ताभिः नागवधूभिः स्तुतः अमुना च कालियेन स्तुत इत्यर्थः । समगवान् कृष्णः तस्मै कालियाय अभयं दत्त्वा तव सुपुणोद्भयं न भवेदिति अभयं दत्त्वा यमस्य सहोदरायाः भगिन्याः भार्षितं पुंस्त्वाध्रस्वः । वारितः जलात् अमुं कालियं उत्सृज्य निःसार्य निर्विषवारहितं जलयस्याः सातांच । कथं भूतः सुरादिभिः संस्तूयमानं चरितं कर्म यस्य स तथा ॥ ४२ ॥

भगवान् समेत्य कूलं प्राप्य उदर्णतरः अयुक्लष्टः प्रमोदः संतोषो येषां ते तथा तैः सार्धं सह समेत्य जलसमीपात् कूलं संप्राप्य तत्र यमुना कूलं तारत्रिन्वयसत् उवाच । सकृष्ण यमुना तटे उद्धतवल् अतिशयवल् व्याघ्रमित्यर्थः दावाग्निवद्वाग्निं ब्रजार्थं ब्रजस्यार्थं पपौ ॥ ४३ ॥ इत्थं अनेन प्रकारेण गोकुले गते विद्यमाने अगणिता अपरिमिता र्वा शक्तिर्यस्येति । अजे जन्मरहिते कृष्णे अविचल्य निश्चितितुमशक्य निदिव्यानि अलौकिकानि कर्माणि कुर्वन्ति सति तरु रूपतः वृक्षरूपा त्प्रग्रइत्यभिधाना मयस्य सत स्मात् असुरतः दैत्या त्ब्रजे भवन्ति तत्र भुवः तेषां तथा ब्रजोद्भवानां अलमस्यंतं विनाशाः अभवत् । नशप्रकारमाह । तदिति । बहुलैः बहुविधैः रोगैः निपीडिता निभूता निप्राणि नः तस्य वृक्षस्य गंधतः परिमलात् धातुर्वर्णात् जगतः अभवन् विनाशो कृता एका बुद्धिः निश्चित बुद्धिर्न स तथा असौ तरु रूपदैत्यः केन चिकेनापि बध्यो न ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संकर्ष

गोपैर्वलादिभिरुदीर्णतरप्रमोदैः सार्धं समेत्य भगवानरविंदनेत्रः ॥ तां रात्रिमत्र निवमन् यमुना तटे स दावाग्निमुद्ध तवलं च पपौ ब्रजार्थं ॥ ४३ ॥ इत्थं सुरासुरगणैरविविचिंत्य दिव्य कर्माणि गोकुलगते गणितोरुशक्तौ ॥ कर्षत्यजे ब्र जभुवामभवद्विनाश उग्राभिवाद् असुरतस्तस्तु ॥ ४४ ॥ तद्वधतो नृपशुमस्य समस्तभूतान्यापुर्मुतिं बहुलरो गनिपीडितानि ॥ धातुर्वराजजगद्भावकृतैकबुद्धिर्वध्यो न केन चिदसौ तरु रूपदैत्यः ॥ ४५ ॥ संकर्षेणपि तदुदार विषानुविष्टे कृष्णो निजस्पर्शतस्तमपेत्तरेगं ॥ कृत्वा बभञ्ज विषट्क्षमसुं बलेन तस्यानुगैः सह तदाकृतिभिः स मस्तैः ॥ ४६ ॥ दैत्यांश्च गोवपुष आत्तवरांश्च निश्चान्मृत्युञ्जितानपि निपात्य ददाह वृक्षान् ॥ चिक्रीड्य रामस हितो यमुनाजले स नीरोगमाशु कृतवान् ब्रजमब्जनाभः ॥ ४७ ॥

गोपिवल्भेपितस्य विषवृक्षस्य उदरेण उल्लेपेन विषेण अनुविष्टे आविष्टे सति कृष्णः निजस्पर्शतः स्वाङ्गिनेन तं रामं अपेत्तरेगंगतविषजरोक्तत्वा । तदाकृतिभिः वृक्षाकारैः सम स्तैः तस्योग्रस्यानुगैः सह चौरैः सह विषवृक्षं विषवृक्षात्मकं अमुं उग्रवभञ्ज ॥ ४६ ॥ विरिंचादात्ताः स्वीकृतः रोगैस्ते तथा तान्मृत्युञ्जितानपि मरणरहितानपि गोवपुषः गोस्वरू पान् दैत्यान् वृक्षांश्च निपात्य ददाह भस्मीचकार । उग्राभिधानदैत्यस्य गोरूपाः पत्न्यः प्रतरूपाः पुत्रास्तांश्च निपात्य वृक्षैः सह ददाहेति भावः । सकृष्णः यमुनाजलोचिक्रीड्य स्नात्वा ब्रजं नीरोगं निस्तरोगं कृतवांश्चकार ॥ ४७ ॥

विभुःसरुणःगिरिशिवरतःसर्वैरदयानुनिग्रहं कर्तुमशक्यानुदितिजप्रधानान्दैत्यश्रेष्ठान्सत्तदक्षणः संज्ञापूर्वकोविचिरित्यद्व्योपोन उक्षणःवृषानहत्वा यशोदायाःभ्रातुः  
कुम्भकसमाव्हयिनःकुम्भकनाम्नःसुतानीलानीलानाम्नी आशुअलभत्प्राप ॥ ४८ ॥ यानीलापूर्वजन्मनिअस्यकृष्णस्यप्रथमाभार्याजेषुभार्याभूयासमेवस्याभितितपःअ  
चरत् । तपश्चरणान्तरमाह । हीति । कृष्णजन्मनिकृष्णावतारे समस्तवरांगनाभ्यःशक्तिमण्यायुक्तमस्त्रीभ्यः पूर्वआदौमेसंगमःकृष्णरमणस्यादिति तद्विशेषेणतपआचर  
स्मेत्यर्थः । हियस्मात्तस्मात् सरुणःप्रथमसमस्तवरांगनाभ्यःपूर्वइमांनीलां आप ॥ ४९ ॥ एषःकृष्णःहिजल्वनःउपनयनाद्रेपूर्वनीलांउपावहत्तुल्यमे । ननु तपश्चरणा  
न्नोलाप्रथमाभार्याभवतुतस्याःप्रथमसंगोपिभवतु गोपांगनानांसंस्कारःपूर्वस्वीकारःकुतइत्यतआह । गोपांगनाइति । पुरापूर्वजन्मनिगोपांगनाअपिगोपकन्यकाःगोप

सप्तोक्षणोतिवर्लीर्ययुतानदम्यान् सर्वैर्गिरिशिवरतो दितिजप्रधानान् ॥ हत्वा सुतामलभदाशु विभूर्यशोदाभ्रातुः  
सकुम्भकसमाव्हयिनोपि नीलां ॥ ४८ ॥ या पूर्वजन्मनि तपः प्रथमेव भार्या भूयासमित्यचरदस्य हि संगमो मे ॥  
स्यात्कृष्णजन्मनि समस्तवरांगनाभ्यः पूर्वं त्विति स्म तदिमां प्रथमं स आप ॥ ४९ ॥ अग्रे द्विजत्वत उपावहदेष  
नीलां गोपांगना अपि पुरा वरनापिरे यत् ॥ संस्कारतः प्रथममेव सुसंगमो नो भूयात्तेवेति परमाप्सरसः पुरायाः  
॥ ५० ॥ तत्राय कृष्णमवदन् सबलं वयस्याः पक्वानि तालसुफलान्यनुभोजयेति ॥ इत्यर्थितः सबल आप स ता  
लवृदं गोपैर्दुरासदमतीव हि धेनुकेन ॥ ५१ ॥ विघ्नशतोवरमवाप्य सुदुष्टदैत्यो दीर्घायुरुत्तमबलः कदन्प्रियोभूत् ॥  
नित्योद्धतः स उत राममवेक्ष्य तालवृदात्फलानि गलयन्तमथाभ्यधावत् ॥ ५२ ॥

पत्न्यश्चवरंआपिरेप्रापुः । किमिति । यद्यस्मात्संस्कारतःप्रथममेवपूर्वमेव नोस्माकन्तवसुसंगमःशोभनसंबन्धःभूयादितिवरंआपिरे तत्तस्माद्विजत्वतःअग्नेनीलांउपावहदिति  
पूर्वोणान्वयः । गोपांगनाःपूर्वकाइत्यतआह । परमेति । यागोपांगनापुरा परमाप्सरसःउत्तमाप्सरसःस्त्रियः ॥ ५० ॥ अथेतिकथानगरभः तत्रगोकुलेवयस्याःसखिजना  
इत्यर्थः पक्वानितालसुफलानि अनुभोजयेतिबलेनसहितंकृष्णमवदन्इति अर्थितःगोपैःप्राथितःसरुणःधेनुकेननिमित्तेन गोपैरतिवदुरासदं अप्राप्यतालानांवृदस  
मूहोयस्मिन्तत्तत्तालवन्मित्यर्थः आपगोपैःसहेतिवा ॥ ५१ ॥ सुदुष्टश्चासौदैत्यश्चधेनुकःविघ्नशतःविनायकाद्वरंअवाप्य उत कदन्युद्धमभूदितिविशेषेणचतुष्टयेपिसं  
बन्धः । अथवनप्रवेशानंतरं सधेनुकःतालानांवृदात्समहात् फलानिगलयन्तंपातयन्तराममवेक्ष्यअभ्यधावत्अभ्यगात् । रामाभिमुखःसन्अधावदितिभावः ॥ ५२ ॥



वयस्याः वयस्युयादितनगाः अनिशयेन पीडिताः क्षुधादिततगद्वृत्तिपाठे क्षुधेति यद्वच्छेदः इति उदारं भक्ताभीष्टदं । उदारो दातृमहतीरित्यभिधानं । कृष्णं ऊचुः परिपूर्णाः स न  
स्त कामायस्य तादृशोऽपि सकृष्णः । इदं वने विप्रगणाः सन्त्रं वृहदुर्कं कथां च रं निरुवन्ति नान् विप्रान् यच्च तन्नया च तन्नया च न कुरुतेति आह ॥ ५८ ॥ गोयातान् विप्रान् आप्य कामं  
अभिष्टिन्नं न वाप्य कृष्णं समापयुः । अथ देवः न कृष्णः पुनस्तान् गोपान् अवदन् किमिति मद्वचनात् मदागमनाख्यानरूपवचनात् पत्नीः विप्रपत्नीः समर्थयत प्रार्थयथ विलय  
इव दिति संबन्धः । ते गोपाः तत्पत्नीनामन्वयाचनं च कुरुम । ना आर्पिस्त्रिय अविज्ञा गवं कृष्णं आपुः ॥ ५९ ॥ कृष्णः मडविद्येन षड्विधरसवद्वेन परिपूर्णाः कराः यासां ताः  
तया ताः समेताः मिलिताः पत्यादीन् विसृज्य विहाय प्राप्ताः स्वात्मानं प्रत्यागताः आत्मा चर्चने एकैकं बलं परमं मुख्यं तात्पर्ययासां तास्तथा ताः विप्रपत्नीः विससर्ज सन्त्रं प्रति प्रेषयामासे

कृष्णं कदाचिदतिदूरगतं वयस्या ऊचुः क्षुधादिततरा वयमित्युदारं ॥ सोप्याह सन्त्रमिह विप्रगणाश्चरन्ति तान्या  
चेतेति परिपूर्णसमस्तकामः ॥ ५८ ॥ तान् प्राप्य काममनवाप्य पुनश्च गोपाः कृष्णं समीयुस्थ तानवदत्स देवः ॥  
पत्नीः समर्थयत मद्वचनादिति स्म चक्रुश्च ते तदपि ता भगवंतमापुः ॥ ५९ ॥ ताः षड्विधान्नपरिपूर्णकराः समेताः प्राप्ता  
विसृज्य पतिपुत्रसमस्तबन्धून् ॥ आत्मा चर्चनैकपरमा विससर्ज कृष्ण एका पतिप्रविवृता पदमाप विष्णोः ॥ ६० ॥  
भुक्त्वाथ गोपसहितो भगवांस्तदन्नं रेमे च गोकुलमवाप्य समस्तनाथः ॥ आज्ञातिलं यनकृतेः स्वकृतापराधा  
त्पश्चात्सुततमनसोऽप्यभवंश्च विप्राः ॥ ६१ ॥ कृष्णोऽथ वीक्ष्य पुरुहूतमहप्रयत्नं गोपाह्वयवारयदविस्मरणाय तस्य ॥  
मा मानुषोयमिति मामवगच्छतात्स इत्यव्ययोस्य विदधे महभगमीशः ॥ ६२ ॥

सर्थः । तास्वितिशेषः । पत्यास्वपतिना प्राविधृता मागच्छेति प्रवारिता एका विप्रपत्नी यो गेन तनुत्यक्ता विष्णोः पदं स्थानं आप ॥ ६० ॥ विप्राः सन्त्रकारिणो विप्राः आज्ञायाः कृ  
ष्णाज्ञायाः अतिलंबनं अतिक्रमणं तच्छृणाः कृतिः कर्म यस्य स तथा तस्मात्स्वैकृतादपराधात् पश्चात्सुततमनसः अनुततमनसो भवन् ॥ ६१ ॥ अथ कृष्णः पुरुहूतस्य पुं दार  
स्य महस्य पूजायाः प्रयत्नं उद्योगं वीक्ष्य तस्यैद्रस्य अविस्मरणा यस्वावतारस्य विस्मरदयावार्थे गोपाह्वयवारयत् इन्द्रपूजां मा कुरुध्वं इति न्यवारयत् । उक्तमेवार्थं विवदयति । स इ  
ति । स इन्द्रः मां अयं कृष्णः मानुषं मनुष्य इति मा अवगच्छता तन जानां क्ति अव्ययः क्षयरहितः कृष्णः अर्शेन्द्रस्य महभगं पूजापहारं विदधे । अतएवेशः ॥ ६२ ॥



महभंगप्रकारमाह । गोपानिति । सकृन्नाः गिरिमहः गिरिपूजा अस्माकं गिरिमा । प्रत्य जीवतामस्माकमित्यर्थः । उरुः श्रेष्ठः स्वधर्मः स्वीचिंतधर्मः इत्युक्तिः सच्छलतः शुभं विवक्ष्य च न सद्योजेन तानि द्रव्याण्युक्ता न गोपा न् आत्ममहत्स्वपूजायां अवतार्य प्रवर्त्य अतिविस्तृततनुः स्वयं अतिविस्तारं देहो भूषा न तावद्वैः बहुप्रक्राः । अन्नरसपानान्येव गुणाः अंगा नितैः सहैव लब्धुमुजे । गोपांश्च तान् गिरिविश्वस्य विधीयतां सयागो यथावदिति हे ति पाठे स यागः इन्द्रार्था क्रियमा गोयागः । गिरिवरस्य अर्थे यथावदुक्तप्रकारेण विधीयतां इत्युक्तेति शेषः । तान् गोपा न् ॥ ३ ॥ अथ पूजा समाप्त्यन्तरं विस्मृतां रथांगधरं चक्रमयं कृष्णस्य अवतारो येन स तथा इन्द्रः उरुदकपूगस्य उत्कृष्टजलसमुदायस्य दृष्टवैवर्षणा रथिमे धाः उरुनागानां श्रेष्ठहस्तीनां करप्रकाराः भुङ्गा इव द्विद्यमाना धाराः जलधाराः वितेरुः विस्तारितवन्तः कृष्ण रितियावन् न्न गोवृक्षविशेषस्यान्नागौ वारणपक्षगावि त्यनेकध्वनिपदं

गोपांश्च तान् गिरिमहोऽस्मदुरुस्वधर्म इत्युक्तिसच्छलत आत्ममहत्त्वार्थ ॥ भूत्वातिविस्तृततनुर्बुभुजे बलिं स नाना वि धान्नरसपानगणैः सहैव ॥ ६३ ॥ इन्द्रो यविस्मृत रथांगधरावतारो मेघान्न सन्नादिशुद्धकपूगवृष्टये ॥ ते प्रेरिताः सक लगोकुलनाशनाय धारावितेरुरुहनागकरप्रकाराः ॥ ६४ ॥ तामिनिपीडितमुदीक्ष्य स कंजनाम्नः सर्वं व्रजं गिरिवरं प्रसभं दधार ॥ वामेन कंजदलकोमलपाणिनैव तत्राखिलाः प्रविविशुः पशुपाः स्वगोभिः ॥ ६५ ॥ दृष्ट्वैरु वार्यथ निरंतरसप्तरात्रं त्रातं निरीक्ष्य हरिणा व्रजमश्रमेण ॥ शक्नोतु मंस्मृतमुप्रवरावतारः पादांबुजं यदुपतेः भरणं जगाम ॥ ६६ ॥ तुष्टाव चैनमुरुवेदशिरोगताभिर्गोभिः सदागणितपूर्णगुणार्णवं तं ॥ गोभृदुरुं हरगुरोरपि गोगेनेन युक्तः सहस्रगुरगाधगुमग्र्यमग्र्यात् ॥ ६७ ॥

जयार्थ ॥ ६० ॥ कंजनाम्नः कमलनाम्नः सकृन्नाः तामिनिपीडितं सर्वव्रजं उदीक्ष्य प्रसभं दृढयथास्यात्तथा गिरिवरं गोवर्धनपर्वतश्रेष्ठधार । तत्र धृतपर्वतस्याधः पशुपाः गोपाः स्वगोभिः सह प्रविविशुः ॥ ६५ ॥ शक्रः निरंतरं अव्यवहितं सप्तगन्धसतदिनवर्त्य यथास्य स तथा उत्कृष्टवारि त्रलं दृष्टवा अश्रमेण हरिणा त्रातरं क्षितव्रजं निरीक्ष्य । अथ क्षितव्रजदर्शनानंतरं अनुस्मृतः सप्तप्रवरस्य कृष्णस्यावतारो येन स तथा सत् ॥ ६६ ॥ गोभृन्वज्रवरः सहस्रगुः सहस्रमेतन्नः इन्द्रः गोगेनेन स्मृतस्यादिगोसमेहेन युक्तः सत् स दा अगणितत्वेन पूर्णगुणैः अर्णवद्वर्णवः न हरगुरोरेव पित्र लोणापि गुरुह अगाधगुणैः अपरिसंख्यदीप्तिमिव रथः अश्यात् उत्तमादय्य उत्तममेनैरुष्णं उरवश्च ते वै दाश्च अन्तर्वेदाः तेषां शिरस्सु उग्रनिषत्सु गताभिर्विद्यमानाभिः गोभिर्विभिः निषाव अस्तौत् । दिक्छादिदीप्तिस्त्वगवज्रगन्धाणां विषु भूमौ पशुपुगोशब्दो विद्दिदं शम्भुस्मत् ॥ इ

त्यभिधानं । स्वर्गेशरेचवजेचबलीवर्देचगौःपुमान् । श्रियांनयनदिग्भागमातृवाभूजलेष्वपीत्यनेकध्वनिपदमंजयार्थम् ॥ ६७ ॥ स्त्रुतिंसमासेनाह त्वत्तदिति अगण्यानांज्ञानानंदादिगुणानां धाम्नः आश्रयात् अगण्यमपरिमितं धामतेजोयस्वेति वा । अगण्यानि अवधिरहिता निधानानि वैकुण्ठादित्रिणिस्थानानि स्येति वा । त्वत्तः त्वत् अखिलं जगत् आविर्भूतं पद्ममित्यर्थः । त्वमेव परिपासि सिरिय तिकर्ता त्वमेवेत्यर्थः । अतस्मस्तज गदस्मि । अइमं क्षणं इति यातुः त्वयैवास्म्यजगतः बंधः संसार बंधः मोक्षः संसार मोक्षः तौ भवतः । हे परिपूर्णं शक्तेकुहं चित्कुत्रापि त्वत्समोनास्ति ॥ ६८ ॥ हे ईदं शसदा त्वमेव संश्रयो यस्य सत्तया तादृशो ह्यस्मि हियतः अतः मम बाल्यं मुग्ध भावं भवतैव त्वयैव क्षतं व्यसि ष्येदं इत्युक्त्वा अभिवादितो जोरमेशः कृष्णः सदा भवतः तव द्वांतमेव मया बाल्यमिति शेषः । तत्र शिखगायसन्मार्गं प्रवर्तनाय पूजायाः अपहारः परिहाररूपो यो विधिः विधानंस

त्वत्तो जगत्सकलमाविरभूद्गणधाम्नस्त्वमेव परिपासि समस्तमन्ते ॥ आसि त्वयैव जगत्तोस्य हि बन्धमोक्षौ न  
त्वत्समोस्ति कुहचित्परिपूर्णशक्ते ॥ ६८ ॥ क्षांतव्यमेव नवता मम बाल्यमीश त्वत्संश्रयोस्मि हि सदेत्यभिवंदितो  
जः ॥ क्षांतं सदैव भवतस्त्वव शिक्षणाय पजापहारविधिरित्यवद्रमेशः ॥ ६९ ॥ गोविंदमेनमभिषिच्य स गोगणे  
शो गोभिर्जगाम गुणपूर्वममुं प्रणम्य ॥ गौपैर्गिरांपतिरपि प्रणतोभिर्गन्ध गोवर्धनोद्धरणसंगतसंशयैः सः ॥ ७० ॥  
कृष्णं ततः प्रभृति गोपगणो व्यजानन् नारायणैर्यमिति गर्गवचश्च नंदात् ॥ नारायणस्य सम इत्युदितं निशम्य  
पूजां च चक्रुरधिकामरविंदनेत्रे ॥ ७१ ॥

रुतद्वयवदत् ॥ ६९ ॥ गोगणेशःसुरभ्यादिगवांसमहस्यपतिःइंद्रःगोभिःआकाशगंगजलैःएनंगोविंदंअभिषिच्य । जलैश्चाकाशगंगायैरावतकरोद्धतैरितिभागवते । गोवर्धनगिरिःउद्धरणेनसम्यकगतःपरिहृतःसंशयःकृष्णोमनुष्योदेवोवेति संशयोवेति तथा तैगोपैरपि गिरांबेदानांपतिःसकृष्णःअभिगम्यअभिमुखंप्राप्य प्रणतोभूत् ॥७०॥ ततःप्रभृतिगोवर्धनोद्धरणदिनमारभ्यगोपगणाःअयंनारायणइतिकृष्णव्यजानन्ज्ञातवंतः नारायणस्यसमद्वयुदितंगंगस्यवचनंदाक्षिशम्यचक्षुत्वाव्यजान्नित्यर्थः । अरविंदनेत्रेमललोचनेअधिकांसर्वोत्तमत्वेनेतिभावःपूजांचक्रुश्च ॥ ७१ ॥

गोपाः स्कंदात्पदाननात् उपात्तवतः स्वीकृतवतः मरणान्मृत्योः अपेतं उज्जितं बलिनं रामनिहतं प्रलंबं दृष्ट्वा अमुष्य रामस्य सुगंधिकत्वे देवश्रेष्ठत्वे विनिश्चयं चक्रुः । ननु कृष्णस्य अधिकां पूजां यथा चक्रुः तथा चक्रुः किमित्येतो नेत्याह । अथेति । अस्य कृष्णस्य अथ अनंतरं असमाना मित्यर्थः परमांस्वोत्तमेभ्यः परमानामित्यर्थः । कन्यकानां मूलस्वरूपं दधुः चक्रुः अर्येभ्युभयत्र संबध्यते ॥ ७२ ॥ भगवान् स्वस्य पतित्वहेतोः पतित्वार्थं कात्यायन्याः गौर्याः व्रतधराः कन्याः उवाह उवाहयामास । कन्यकानां मूलस्वरूपं परमाप्सरसः पुरापाद्विति पुरैवोक्तत्वाद् व्रतनोक्तं अन्यैर्गौर्याः धृताः खताः अयुगवाणाः कामतस्य शरणे अभिनुन्वाः प्रेरिताः शशिना चंद्रेण राजितासु शोभमानासु निशासु रात्रिषु प्राप्ताः स्वसंनिधिमिति शेषः । अपराः उवाहितकन्याभ्योन्याः गोपीः अरमयत् रमयामास ॥ ७३ ॥ अत्र ब्रजे तेन कृष्णेन तासु उवाहितगोपकन्यासु नारायणेति आहूयेन नाम्नायुताः बलिनो दशलक्षपुत्राः जनिताः उत्पादिताः तैस्सर्वे गोपाः गोपकन्यासु जातत्वाद् गोपाः मातृजातं प्राप्ता इति भावः । तेषूक्त इत्यत आह । दैवतेति । दैवतगणाः हरौ पित्रा

स्कंदादुपात्तवतौ मरणादपेतं दृष्ट्वा च रामनिहतं बलिनं प्रलंबं ॥ चक्रुर्विनिश्चयममुष्य सुगंधिकत्वे गोपा अथास्य विदधुः परमां च पूजाम् ॥ ७२ ॥ कात्यायनीव्रतधराः स्वपतित्वहेतोः कन्या उवाह भगवानपराश्रय गोपीः ॥ अन्यैर्धृता अयुगवाणशराभिनुन्वाः प्राप्ता निशाम् रमयच्छशिराजितासु ॥ ७३ ॥ तास्त्र तेन जनिता दशलक्षपुत्रा नारायणाहूययुता बलिनश्च गोपाः ॥ नर्वैपि दैवतगणा भगवत्सु तत्त्वमाप्तुं वरातल्लगता हरिभक्तिहेतोः ॥ ७४ ॥ तास्तत्र पूर्ववरदानकृते रमे शो रामा द्विजत्वगमनादपि पूर्वमेव ॥ सर्वा निशास्वरमयत्समभीष्टासिद्धिर्विंतामणिर्हि भगवानशुभैरलिप्तः ॥ ७५ ॥

स्मकेहौ भक्तिहेतोः श्रितिविशेषार्थं भगवत्सु तत्त्व आनुधरातल्लभूतलंगनाः प्राप्ता भुवि जाता इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ननु कृष्णः संस्कारात्सर्वकन्या उवाहेत्याशं कायांतत्र हेतुमाह । ता इति । भगवान् रमे शः कृष्णः तत्र वंदाने पूर्ववरदानकृते संस्कारात्सर्वकन्यापुत्रपुत्रपुत्राः स्यादिति वदनाद्वेतोः रामाद्वल्लभत्रा पूर्वगमस्य स्त्रीस्त्रीकारादथवा भाविनो रामसंभोगात्सर्वद्विजत्वगमनादपि पूर्वस्वोपनयनादपि पूर्वतः प्राप्ताः सर्वाः उवाहितकन्याः गोपीः श्रानिशासु अरमयत् रमयामास । नन्वेका कं वदुः रमयामासेत्यत आह । समभीष्टेति । समभीष्टस्य सत्कामस्य सिद्धौ प्राप्तौ चिंतामणिश्चिंतामणिः । ननु ज्येष्ठस्यादिवाहः पूर्ववर्त्तमानः । नन्वेका कं वदुः रमयामासेत्यत आह । समभीष्टेति । अशुभैः विकर्मजदौर्बैः अलितः अस्पृष्ट इत्यर्थः रामा तद्द्विजत्वगमनादिति यादौ रमे शः पूर्ववरदानकृते द्विजत्वगमनादपि पूर्वमेव सर्वाः प्राप्ताः रामाः युवतीः निशास्वरमयदित्यन्वयः । रामास्त्रीजामदग्न्यश्रमो रामौ सितासितौ इत्यनेकश्च निपदमंजया ॥ ७५ ॥

गोपांगनाः संपूर्णस्य षोडशकलाभिः पूर्णस्य चंद्रस्य कर्कः किरणैः राजिता दीप्यमाना माचसामनीचामामनोहरा जनीरात्रीतस्यां कुमुदानां कुमुदपुष्पाणां सुगंधः समीचीनपरिम  
लोयस्य सतथा । तादृशभावातः वायुः यस्मिन् तत्तथा तस्मिन् तद्वद्विद्युः । मुखात् रुग्णानुधानिः सूनः दुर्जन आसौ गीतसारः गायनश्रेष्ठः तं श्रुत्वा मुमुहुः मोहं प्रापुः । उत अत्र कु  
णस्य कीडास्थाने ससार कृष्णमिनिशेषः ॥ ७६ ॥ शंखचूडः न दाल्यथा अनांगोपिः कालयन द्वावयन् ससार । कलद्रावण इति यातुः । कथं भूतः खट्वस्य प्रसादेन कृतारक्षा  
रक्षणं यस्य सतथा । अस्य खट्वस्य सख्युः कुवेरस्य भृत्यः बलमरुतास्तीति बली खरतः अनि कुंगेपि भगवतः रुग्णस्य न लता डनेन तलघातनेन कृष्णः अस्य शंखचूडस्य मार्णं शि  
रोगतमार्णं जहार अपाहरत् ॥ ७७ ॥ उरुगायस्य उत्तमश्लोकस्य रुग्णस्य विलोमचेष्टः विपरीतकर्मावृभाकृतिः गोवृषभस्वरूपः सदैव कंसं अनुगतः अनुकूलेन वर्तमानः ।

संपूर्णचंद्रकरराजितसद्रजन्यां वृंदावने कुमुदकुंदमुगंधवाते ॥ श्रुत्वा मुकुंदमुखनिःसृतगीतसारं गोपांगना मम हुरुत्र  
ससार यक्षः ॥ ७६ ॥ रुद्रप्रसादकृतरक्ष उत्तमस्य सख्युः भृत्यो बली खरतरापि च शंखचूडः ॥ ताः कालयन् भग  
वतस्तलघातनेन मृत्युं जगाम मणिमस्य जहार कृष्णः ॥ ७७ ॥ नाम्नाप्यरिष्ट उरुगायविलोमचेष्टो गोष्ठं जगाम  
वृषभाकृतिरप्यवध्यः ॥ शंभोर्विरादनुगतश्च सदैव कंसं गा भीषयंतममुमाह्वयदश कृष्णः ॥ ७८ ॥ सोप्याससा  
द हरिमुग्रविषाणकोटिमग्रे निधाय जगहेस्य विषाणमशिशः ॥ भूमौ निपात्य च वृषासुरमुग्रवीर्यं यज्ञे यथा पशुममा  
रयदग्र्यशक्तिः ॥ ७९ ॥ केशी तु कंसविहितस्तुरगस्वरूपो गिर्यात्मजावरमवाप्य सदा विमृत्युः ॥ पापः स केश  
वमवाप मुखस्य बाहुं प्रवेशयत्स भगवान्ववृधेस्य देहे ॥ ८० ॥

कंसस्य चिन्तानुवर्तित्यर्थः । नाम्नापि अरिष्टगोष्ठं जगाम कृष्णः गाः भीषयंतं भयप्रापकं अमुं अरिष्टमाह्वयत् ॥ ७८ ॥ सोप्यरिष्टः उग्रयोर्विषाणयोः शृंगयोः कोटिअग्रं अ  
ग्नेपुरतः निधाय कृत्वा हर्षिआससादप्राप । विषाणं दंतशृंगयो रित्यभिधानं । कोटिरग्रप्रकारे चेति च ईशः कृष्णः अस्य वृषभाकृत्यसुरस्य विषाणं शृंगं जगहे । यद्यस्मादग्रश  
क्तिः उत्तमबलः अतः यज्ञे यथापशुं व्रतितथा । अमारयत् जघान ॥ ७९ ॥ गिर्यात्मजापार्वती । कसेन विहितः प्रेषितः तुरगस्य अश्वस्य स्वरूपः केशी च केशीनामायः पापः स केश  
शवं अवाप । सः अस्य मुखे बाहुं प्रवेशयत् । स भगवान् अस्य केशीनो देहवधे वृद्धिं प्राप । बाहुना भोगिनं कृत्वा मुखे लस्य जनार्दनः । प्रवेशयामास तदा केशीनो दुष्टबाजिनः ।  
तथा कृष्णस्य वधे बाहु रिति विष्णुपुराणे ॥ ८० ॥

तस्यकृष्णस्यबाहोःखादनायभक्षणार्थकृतप्रयासःकृतप्रयत्नःसकेशीआस्यचंदताश्चदशनच्छदौदंताच्छादकौओष्टौचशीर्णाःविदीर्णाःआस्यदंतदशनच्छदाःशस्यसतथा  
सचासौरुद्धवायुश्चतथा गलेहस्तवृद्धयनिरुद्धश्वासःदीर्णःविदारितदेहइत्यर्थः । तदुक्तंहरिवंशे । द्विपादपुच्छपृष्ठाध्रवणैकाक्षिनसिके । केशिनस्तेद्विधाभूतेद्वेत्वर्धेजनुः  
क्षितिविति विष्णुपुराणेच । निपपातद्विधाभूतइति । तथासन्यपातमतश्च दिनकृतसूर्यः ॥ ८१ ॥ मयःमयनामादैत्यःतथातस्यसुतःअजस्यब्रह्मणःप्रसादात् वप्रसादात्  
लब्धंप्राप्तंअमितायुःदीर्घायुःयेनसतथा व्यामश्रव्योमइतिनामप्रसिद्धोऽसुरःसःअखिलात्तुंयात् विलेगुहायांविदधेन्यथात् । सुरपत्तिरित्येनेनसुरावताराणोगोपानां त  
दीयलमुक्तं ननुकेवलंसुरपतिःकिंतुश्रीपतिश्चेत्यर्थः एतादृशःकृष्णःतंष्ट्योपं पशुवद्विशस्यहत्या । शसुहिंसायामितिधातुः । विलमुक्त्वात् अखिलान्गोपाभिःसारितान्नि

तत्खादनाय कुमतिः स कृतप्रयासः शीर्णास्थिदंतदशनच्छदवायुः ॥ दीर्णः पपात च मनो हरिष्यशैषैर्वैहेश  
शक्रादिनक्तप्रमुखैःस्ततोभूत् ॥ ८१ ॥ उद्योतश्च नात्र मयसूनुर्जन्मनादुल्लब्धायुतायुरखिलाविदधे विले सः ॥ तं श्री  
पतिः सुरपतिः पशुवद्विशस्य निःक्षरितखिलमुख्यादपिलाक्षिकार ॥ ८२ ॥ कुर्वत्यनन्यविषयाणि दुरंतशक्तौ क  
र्माणि गोकुलगते खिललोकनाथे ॥ कंसाय सर्वमवददुर्गकार्यैर्हृतां ब्रह्मांकीर्मानिकारि यदीशपित्रा ॥ ८३ ॥ श्रु  
त्वाऽतिकोपरमसौच्चलितः स कंसा बद्धा तन्भार्यमथ भूरजोभूजकर्जौ ॥ अक्रमाश्चदिशदानयनाय विष्णो रामान्वित  
स्य सहगोपगणै रथेन ॥ ८४ ॥ तंसेवनाथ स हरेरभयदुर्ग नास्ति किशोर इति यः सुरगायकोभूत् ॥ स्वायंभुव  
स्य च मनोः परमांशयुक्त आवेशयुक्तमलजस्य बभूव विहान् ॥ ८५ ॥

ष्काशितंश्चकार ॥ ८२ ॥ गोकुलेगतेविषयमानेदुरंतशक्तौ अतएवअनन्यविषयाणोअन्तर्गतप्रशङ्कयानित्यर्थः कर्माणिकुर्वतिसति ब्रह्मणःअंकजःउरुजगुनिभारद  
मुनिः ईशस्यकृष्णस्यपित्रावसुदेवयज्ञोक्तेकृष्णनिधाय दुर्गनयनादियत्कर्मअकारिभूतस्तत्रैवअवदत् ॥ ८३ ॥ अतिश्रोपस्यःमसःश्रेगःनेनोच्चलितःचलत्तनुरित्यर्थः ।  
अयरेथेनविष्णोःआनयनायआदिशत्आज्ञापयामास ॥ ८४ ॥ अक्रूरस्यमूलःपमाह । नसेवनाथेति । पुगनास्त्वाकिशोरइतियोभूत् सकिशोरःहरेःसंसेवनायअभवद्यतः ।  
मनुःब्रह्मणोअंशविशाम्नायुक्तःअतएवविद्वान्ज्ञानविभूत् ॥ ८५ ॥



विद्वानित्यस्यैवविवरणं उत्तमेति । उत्तमस्यहरेःपूज्यं पूजाविषयकं कर्मस्येतिविग्रहः उत्तमोहरिः तद्विषयत्वात् उत्तमं अतएवपूज्यं । सद्भिर्मान्यकर्मस्येतिवा । उत्तमैर्ब्रह्मा  
वैः पूज्योहरिः तत्प्रीतिकर्मस्येतिवा । सपुरुषः दृग्निपुयादविविशेषिषु अकूटतिनामाभवत् । अयन्तहि स एवाक्रूरः भोजपतेः कंसस्य मंत्री आस । आदिष्टः कंसेनाज्ञापितः  
एवमएवाक्रूरः जगदीश्वरस्य कृष्णस्य दृष्टिहेतोः दर्शननिमित्तात् आनन्देन पूर्णसुशोभनं मनोयस्य सतथा । तादृशः सन् कृतः अर्थः प्रयोजनेन सतथा । कृतकृत्य इति यावत्  
अभवत् ॥ ८६ ॥ सोक्रूरः सचासौ रथवरश्चतयार्तकृष्णार्थकंसदत्तरथं आरुह्य अब्जोद्धवेन ब्रह्माण्डं न भगवत्पादवर्जं अंतरं अवकाशं अंतरेण विनानिरंतरमित्यर्थः पथिसं  
न्वितयन् गोष्ठं प्रतिजगाम । आरात्रगोष्ठसमीपे परस्य कृष्णस्य पदापादेन अंकितं । चिह्निता सा च सा भूभ्रंशतां भासि आरात्र दूरेण दृष्ट्वा मुमुदेतुष । आराहूरसमीपयोरित्यमरः ।  
आरादित्युभयत्र संबध्यते ॥ ८७ ॥ सोक्रूरः अत्र भूविजगदीशितुः कृष्णस्य अगस्य पादोभयस्य गंगान्संवायात् लब्धोच्चेन प्राप्तोत्तमत्वेन निखिलाघानि सर्वपापानि विदारयं

सोक्रूर इत्यभवदुत्तमपूज्यकर्मा वृष्णिष्वयाम स हि भोजपतेश्च मंत्री ॥ आदिष्ट एव जगदीश्वरदृष्टिहेतोरानन्दपूर्णं  
सुमना अभवत्कृतार्थः ॥ ८६ ॥ आरुह्य तद्रथवरं भगवत्पादवर्जं अंतरं अवकाशं अंतरेण विनानिरंतरमित्यर्थः पथिसं  
जगाम स गोष्ठमाराहृषवा पदांकितभुवं मुमुदे परस्य ॥ ८७ ॥ सोचेष्टनात्र जगदीशितुं गंगं सङ्गच्छोच्चेन निखि  
लाघविदारणे ॥ पांसुष्वजेशपुरुहूतमखेच्चिविद्युद्वाजकिरिमणिशोभनगोचरेषु ॥ ८८ ॥ सोपश्यताथ जगदेक  
गुरुं समेतमग्नोद्धवेन भुवि गा अपि दोहयंतं ॥ आनन्दं सांद्रस्तुभक्षयमेनसीदय हृष्टः पपात पदयोः पुरुषोत्तमस्य  
॥ ८९ ॥ उत्थाप्य तं यदुपतिः सबलो गृहं स्वं नीत्वोपचारमखिलं त्रिविधाय तस्मिन् ॥ नित्योदिताक्षयविदप्परि  
लं स तस्मान्छुश्राव लोकचरितानुविडंबनेन ॥ ९० ॥ ॥

तिनाशयंतीति तथा । तेषु अब्जो ब्रह्मा ईशः शिवः पुरुहूतः पुरंदरः एते मुखानि मुख्ययोषेते तथा ते च ते उच्चाः श्रेष्ठाः कामाद्याश्च तेषां विद्युदिव भ्राजन्ति चतानि किराटानि च तेषु वि  
द्यमानानां मणिलक्षणलोचनानां गोचरेषु किराटस्थमणीनां सङ्ख्येति भावः । पांसुषु धूलिषु अचेष्टत व्यलुठत । अवेष्टितेति वा पाठः ॥ ८८ ॥ अथ सोक्रूरः अग्नोद्धवेन  
अग्नेन समेतं जगतः एकगुरुं मुख्यगुरुं भुव्यपि स्वयमपि गाः दुहंतमित्यर्थः । दोहयंतं च गोपैरिति शेषः । अपश्यत् आनन्देन सांद्रानि विडानुस्य सतथा तं अक्षयनाशर  
हितं एनं कृष्णं विक्ष्य हृष्टस्तुषः सन् ॥ ८९ ॥ स्वगृहं नीत्वा प्रापयित्वा अखिलं उपचारं षोडशोपचारान् तस्मिन् क्रूरं विधाय नित्याउदिताप्रकाटिभूता अक्षया ह्रासरहिता चित्  
ज्ञानयस्य सतथा । तादृशोपि कृष्णः लोकचरितस्य अनुविडंबनेन अनुकरणेन तस्मादक्रूरदखिलं अगमनादिकारणं श्रुत्वा ॥ ९० ॥

रामश्चश्वफल्कस्यतनयोऽक्रूरः ताभ्यां युतः अवययात्मा अविनाशिस्वरूपः कृष्णः तेन कंसेन प्रेषितेन यानेन रथेन यमुना तटं प्रति जगाम ॥ ९१ ॥ श्वाफल्कः अक्रूरः तौरामकृष्णौ संस्थाप्य अवततार । रथादितिशेषः । सोऽक्रूरः यमश्च सारयमुनां प्राप्य तत्र यमुनायां विधिनैव स्नात्वा कृतः अवमर्षः अवमर्षविधिः येन सतथा सन् । शेषासनं शेषोपर्युषविष्टं परमपुरुषं श्रीकृष्णं अत्र जले येन ददर्श ॥ ९२ ॥ सिद्धमंत्रः सिद्धावमर्षणमंत्रः दानेश्वरः अक्रूरः नित्यं शेषं अभिपश्यति तदा तस्मिन् दिने हरिं च शेषस्थ हरिं चेत्यर्थः ददृशे । उभौ ददर्श इति भावः । सोऽक्रूरः अत्र यमुनायां अग्रेऽस्वपरतः बालतनुं कृष्णं दृश्य यानेनास्तिकिमिति संचित्य यानमुह्यः रथाभिमुखो बभूव ॥ ९३ ॥ तत्रापि यानेन पिशेषस्य उरुभो

श्रुत्वा स कंसं हृदि संस्थितमवजनाभः प्रातरुतु गोपमहितो रथमारुरोह ॥ रामः श्वफल्कतनयाभियुतो जगाम यानेन तेन यमुना तटमव्ययात्मा ॥ ९१ ॥ संस्थाप्य तौ रथवरे जगताभिवंद्यौ श्वाफल्कि रथाश्ववततार यमस्वमारं ॥ स्नात्वा स तत्र विधिनैव कृताद्यमर्षः शेषासनं परब्रह्मरुपमत्र चैक्षत् ॥ ९२ ॥ नित्यं हि शेषमभिपश्यति सिद्धमंत्रो दानेश्वरः स तु तदा ददृशे हरिं च ॥ अग्रे हि बालतनुमत्र समीक्ष्य कृष्णः किन्नास्ति यान इति यानमुखो बभूव ॥ ९३ ॥ तत्रापि कृष्णमभिर्वीक्ष्य पुनर्निमज्ज्य शेषो रुरो गच्छयन् परमं ददर्श ॥ ब्रह्मेशशक्रमुखदेवमनींद्रवंदं संवदितां ध्रियुगमिदिरया समेतं ॥ ९४ ॥ स्तुत्वा वरस्तुतिभि रव्यं वज्रजनाभं भोतिहिते भगवति स्वकमारुरोह ॥ यानं च तेन सहितो भगवान् जगाम सायं पुरीं महबलो मचुराजन्तः ॥ ९५ ॥ अग्रे य दानपतिमक्षयपौरुषोसावीशो विमृज्य सबलः सहितो वयस्यैः ॥ द्रष्टुं पुरीमभिजगाम नरेंद्रजो पौरैः कुतूहलयुतैरभिपूज्यमानः ॥ ९६ ॥

गाऽउत्तमदेहशयनं शय्यायससतथातं ब्रह्मादिद्वंद्वेन संवदितं अंघ्रियुगां यदयुषं यस्य स तथा तं इदिरया लक्ष्यासमेतं परमं श्रेष्ठकृष्णं ददर्श पर्वतो विशेषददर्शोतिभावः ॥ ९३ ॥ सोऽक्रूरः अंतर्हितोऽदृश्ये सति स्वकं यानं आरोह । बलेन सहितः सबलः कृष्णः तेनाक्रूरेण सायं नायं काले मधुरापुरं जगाम ॥ ९५ ॥ अथ पुराप्स्यन्तं असंयं अविनाशिपौरुषसामर्थ्यस्य अतएव ईशोऽसौ कृष्णः दानपतिं अक्रूरं अग्रे पुरतो विसृज्य संश्लेष्यत्यर्थः । पुरां द्रष्टुं अभिजगाम कथं भूतः नरेंद्रमनो राजमार्गे कुतूहलेन कौतुकेन युतैः पौरैः पुरवासिभिः अभिपूज्यमानः ॥ ९६ ॥

कृष्णः कंसस्य दधितं प्रियंकुंजरगतं गजोपरिस्थं रजकं आसाद्य प्राप्य वस्त्राणि ययाचे तेन गजकोणदुरुक्षितिः परहृषगिभिः विद्वद्भिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः । तथा सनकराग्रेण हस्ततलेन मर्दितं मर्दितं पारंपर्यं कंसमाययनयत्प्रापयामास ॥ ९७ ॥ आप्लापितानि स्वोच्चिनानि प्रगृह्य स्वीकृत्य बलस्य च तत्सम्पत्तिर्नानीत्यर्थः । अदात् सखाचासौ गोपजनश्रेति विग्रहः । सखिभूतगोपसमूहस्येत्यर्थः । अपाणि इवा शिष्टानि उर्वीनि नि आस्तां येषां यि विस्तृत्य तत्र विस्तृतवस्त्रेषु पदं पादविन्यासं प्रणिधाय कृत्वा अगात् ॥ ९८ ॥ या शेषेण स्वीकर्तुं योग्यमंडनद्रव्येण अपहेयेन परित्वा गयोऽप्येन नखलोभादिना रहितं एकं चिदात्मकं मुख्यज्ञानात्मकं साद्रस्त्रान्देन निविडस्वरूपानंदेन पूर्णवैषयस्य स तथा । अ यशोषहीनोपि अयोवृद्धिः शोषोऽहसात्ताभ्यारहितोऽपि नखलोमाद्यवयवानां वृद्धिः साभ्यारहित इति भावः । अप्रमेयः ज्ञातुं अशक्यः कृष्णः लोकां विडंब्य अनुक्तस्य नरवत्

आसाद्य कुंजरगतं रजकं ययाचे वस्त्राणि कंसदयितं गिरिजावरेण ॥ मृत्युज्झितं सपदि तेन दुरुक्तिविद्वः पापं क राग्रमर्दितं व्यनययमाय ॥ ९७ ॥ हत्वा तमभूतबलो भगवान्प्रगृह्य वस्त्राणि चात्मसम्पत्तिनि बलस्य चादात् ॥ दत्वा पराणि सखिगोपजनस्य शिष्टान्यास्तीर्य तत्र च परं प्रणिधाय चागात् ॥ ९८ ॥ ग्राह्यापहेयरहितैकचिदा त्मसाद्रस्त्रानंदपूर्णवपुष्यशोषहीनः ॥ लोकान्विडंब्य नरवत्समलक्तकाद्यैर्वपत्रा विभूषित इवाभवदप्रमेयः ॥ ९९ ॥ मालामवाप्य च सुदामत आत्मतंत्रस्तावक्ष्येनुजगृहे निजपार्षदौ हि ॥ पूर्वं विकुंठसदनद्वारिसेवनाय प्राप्तो भुवं मजनपुष्पकरौ पुरापि ॥ १०० ॥ सर्वेष्टुष्टिमिह तत्र सरूपतां च कृष्णस्तयोर्वरमदादथ राजमार्गे ॥ गच्छन् दर्श वनितां नरदेवयोग्यमादाय गंधमधिकं कुटिलां व्रजंतीं ॥ १०१ ॥

समीचीनं अलक्तं कलाक्षिकाराः तदादिधातुभिः वस्त्रानापितेन विभूषित इव अलंकृत इवाभवत् ॥ ९९ ॥ आत्मतंत्रोपि स्वतंत्रोपि कृष्णः सुदामतः सुदामनामोनालकारात् मालामवाप्य पूर्वपूर्वजन्मनि तौ वपुष्पकरौ हरैः पार्षदैः विकुंठस्य नागयगस्य सदनद्वैकुंठस्थानान्हरिसेवनाय कृष्णस्य सेवार्थं भुवं प्राप्तौ हियतः अतः अनुजगृहे अनुग्रहचक्रा र पुराहिपुराविमृजनपुष्पकरौ नापितमालाकारौ पार्षदादित्यर्थः ॥ १०० ॥ कृष्णः तयोः पार्षदयोः इह भुवि सेवार्थं दृष्टानां अभीष्टानां पुष्टिपूर्तिं तत्र वैकुंठे सरूपतां सारूप्यवरं अदात् । अथ राजमार्गे गच्छन् सन् नरदेवस्य राज्ञोऽयोग्यं धं आदाय गृहीत्वा व्रजंतीं राजगृहं प्रति गच्छंतीं अधिकं यथा स्यात्तथा कुटिलां वक्रां वनितां नारीं दर्श ॥ १०१ ॥

तेन कृष्णेन अर्पिता त्रिवक्रा स पदि शीघ्रं अविचार्येत्यर्थः । गंधं अदात्तेन गंधेन लिलिपे लेपनमकरोत् तां च कज्जुलं वक्राभावं अनयत् तया सैरंघ्रिकया अर्थितः तव संगोभ  
वत्सित्यलं प्रार्थितः सकृन्णः कालतः कालांतरे आयामीति प्रहसन्नमुच्यतां मुमोच ॥ १०२ ॥ पूर्णदूनां षोडशकला पूर्णचंद्राणां वृंदा निवृंद इति संख्या विशेषः । तदुक्तं वायवीये ।  
अर्बुदं न्यवृंदं चैव वृंदं चैव ततः परमिति । तेषां निवृहाः समूहाः तैः स्यो अधिका च साकांति अतया कांतः मनोहरः । वृंदा निःसमूहा स्तेषां निवृहा इति कोचिन । अमितसूया इति सूयामि  
ताः तैः स्यः उर्वी उक्लृष्टा अधिकेत्यर्थः । अत एव परमाश्रेष्ठायुतिर्यस्य सतथा । कडाराः कर्मधारय इत्यनेन विशेषणस्य परनिपातः । सुखमेव तौख्यं तदेव देहो यस्य सतथा । पूर्णदुंबु  
द निवृहाधिकं कांति कांतश्चासौ सूयामितोरुपरमयुतिश्चासौ सौख्यदेहश्च तथोक्तः । पीतं अंबरं यस्य सतथा कनकवत्सुवर्णवत् भासुराणि मनोहराणि गंधमाल्यानि गंधाः चंदना

तेनार्थिता सपदि गंधमदा त्रिवक्रा तेनाग्रजेन सहितो भगवांस्त्रिलिपे ॥ तां चाश्च जलमनयत् तयार्थितो लमाया  
मि कालत इति प्रहसन्नमुचत् ॥ १०२ ॥ पूर्णदुंबुदं निवृहाधिकं कांति कांतसूयामितोरुपरमयुति सौख्यदेहः ॥ पी  
तांबरः कनकभासुरगंधमाल्यः शृंगारवारिधिरगुणगुणार्णवो गत् ॥ १०३ ॥ प्राप्याथ चायुधगृहं धनुरीशदत्तं कृ  
ष्णः प्रसह्य जगृहे सकलैरभेद्यं ॥ कांसं स नित्यपरिपूर्णमस्तशक्तिरारोप्य चैतदनुकृष्य वभंज मध्ये ॥ १०४ ॥  
तस्मिन्सुरासुरगणैरखिलैरभेद्ये भस्मे बभूव जगदंडविभेदभीमः ॥ शब्दः स येन निपपात भुवि प्रभयसारोऽसुरो  
धृतियुतोऽपि तदैव कंसः ॥ १०५ ॥

दिद्रव्याणि माल्यानि मालयस्य सतथा । माल्यमालाप्रस्तनयोरित्यभिधानं । शृंगारो गन्धार्थि रिवर्गिधिः समुद्रः अगत् ॥ १०३ ॥ अथ नित्यं परिपूर्णसिंहासनासंविपयश  
क्तिर्यस्य सतथा । कृष्णः कांसं कंसस्य विद्यमानं धनुः प्रसह्य बलात्कारेण जगृहे आददे सकृन्णः तद्वनुः आरोप्य ज्यासहितं कृत्वा अनुकृष्य मध्ये वभंज ॥ १०४ ॥ तस्मि  
न्बभूव भस्मे सति जगद्धिः चतुर्दशलोकैः सहितं अंडं जगदंडं तस्य विभेदवत् आस्फोटवत् आस्फोटजन्मशब्दवदित्यर्थः । भीमः भयजनकशब्दः बभूव । येन धनुः प्रभयशब्देन  
धृतियुतोऽपि धैर्ययुक्तोऽपि असुरः कंसः प्रभयसारो बलं यस्य सतथा सन् तदैव तस्मिन्नेव क्षणे भुवि निपपात । सिंहासनादिति शेषः ॥ १०५ ॥

भगवानादिष्टकसेनाज्ञापितं उरुबलमपि उल्लष्टसैन्यमपितेन धनुःशकलेन निहत्य पुनः परावृत्येत्यर्थः । नन्दादिगोपानां समित्समूहप्रतिपत्तौ । सबल इत्यनेन बलोप्येकधनुःशकलेन बलं जघानेति द्रष्टव्यं । कुद्धौ धन्वन आदाय शकलं तांश्च जघ्नतुरिति भागवते । हरिः अन्नं दादिस्थितो याने रात्रौ पयसा क्षीरेण अन्वितं शुभान् भुक्त्वा कामं स्वेच्छा यथास्यात्तथानिर्भयेनेत्यर्थः । उवास ॥ १०६ ॥ कंसोऽप्यतीव भयेन कंसपितृहत्सरोजं हृदयकमलयस्य स तथा सन् प्रातः काले युवतीभिः समेतैः नानाचते अनुमंचकः उपमंचकाः तेषु गतौ विद्यमानैः पौरैः पुरवासिभिः जानपदैः देशस्थैः सह नैर्द्राणाराज्ञा गणमध्यगतः सन् अधिकोऽर्चं अत्युच्चं मंचं विवेश राजमंचानां मध्यस्थं मंचं विवेशेति भावः ॥ १०७ ॥ कंसः उरुं रास्य वरं रास्य लस्य मुखे द्वारि करि सादिना हस्तिपेन युक्तं कुबल्यापीडत दाह्य नागं वारणं संस्थाप्य चाणूरश्च मुष्टिकश्चातवेव मुखे मुखे यैषां ततथा तान् हरिसंयमनं कृ

आदिष्टमप्युरुबलं भगवान्स तेन सर्वं निहत्य सबलः प्रययौ पुनश्च ॥ नन्दादिगोपसाहितं हरिरत्र रात्रौ भुक्त्वा पयोन्वितं शुभान् भुक्त्वा कामं ॥ १०६ ॥ कंसोऽप्यतीव भयं कंसपितृहत्सरोजः प्रातर्नैर्द्राणमध्यगतोऽधिकोऽर्चं ॥ मंचं विवेश सहजानपदैश्च पौरैर्नानां मंचकतैर्गुवती समेतैः ॥ १०७ ॥ संस्थाप्य नागमरुं रगमुखे कुबल्यापीडं गिरिद्रुमदृशं करिमादियुक्तं ॥ चाणूरमुष्टिकमखानपि मल्लवीरान् रंगे निधाय हरिसंयमनं किलेच्छत् ॥ १०८ ॥ अक्षौहिणीगणितमस्य बलं च विंशदासीद स ह्यमरुवीर्यमनन्यवध्यं ॥ शंभोर्वरादपि च तस्य सुनीथनामा यः पूर्वमास वृक इत्यमुरोनुजो भूत् ॥ १०९ ॥ सप्तानुजा अपि हि तस्य पुरातना ये सर्वेऽपि कंसपुतना संहिता स्म रंगे ॥ तस्थुः सराममभिधां तमदीक्ष्य कृष्णमात्तायुधा युधि विजेतुमजं सुपापाः ॥ ११० ॥ कृष्णोऽपि सूर्य उदिते सबलो वयस्यैः सार्धं जगाम वरं रगमुखं मुरेशैः ॥ सस्तूयमान उरुविक्रम आसुराणां निर्मूलनाय सकलाचारितो रुशक्तिः ॥ १११ ॥

व्यानिग्रहेच्छत् । किल आश्चर्यं वा शक्यकार्यमैच्छदिति भावः ॥ १०८ ॥ तस्य कंसस्य असह्यसोऽदुमशक्यं बलं सैन्यं अक्षौहिणीभिर्गणितं विंशतिविंशदक्षौहिणगणितमित्यर्थः । आसीत् तस्य कंसस्य सुनीथनामा यः अनुजः अभूत् स पूर्ववृक इति वृकनामा असुरः आस ॥ १०९ ॥ तस्य कंसस्य पुरातनाः पूर्वजन्मनि विद्यमानाः येनुजाः ते सप्त अपि इह जन्मन्यपि अनुजा हि सर्वेऽप्यनुजाः सरामं अभिधां तं कृष्ण उदीक्ष्य अजं कृष्णं युधि विजेतुं आत्तानि गृहीतानि आयुधानि यैस्तथास्ततः कंसस्य पुतना येन या संहिताः रंगेतस्थुः । अतएव सुपापाः ॥ ११० ॥ उरुविक्रमः उल्लेष्टपराक्रमः सकलानां सृष्ट्यादिकर्मणां आचारिते आचरणविषये उरुशक्तिर्यस्य स तथा कृष्णः असुराणां निर्मूलनाय विनाशयेत्यर्थः । जगाम ॥ १११ ॥





चाणूरद्वितीनाम्ना अभिहितः उक्तः शंभोः शिवस्य प्रसादतः परप्रसादाज्जागतां सकारादवधोमच्छः रांगप्रविष्टकृष्णं अभिषीक्ष्य जगन्निवासं कृष्णं हेमाथेति अभिभाष्य भोरुष्णोति संबोधनेन अभिमुखीकृत्वा इदं बक्ष्यमाणं शृण्वन्निःकंसप्रियार्थजगादेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ शृण्वन्त्युक्तं दर्शयति । राजेति । विप्राः राजैव देवतं एवकारस्तु अन्ययोग्यवच्छेदकः ह्रियतः अतः राज्ञाः प्रियं कृतवतः कुर्वतः पुंसः परमासिद्धिः मोक्षः भवतीति प्रवदति तेन कारणेन नृपतेः कंसस्य प्रियकाभ्यामप्यप्रियं च्छया आवामित्यस्मच्छब्दस्य प्रथमाद्विवचनं । अहंत्वंचेत्यर्थः यो रस्यावः युद्धं कुर्वः रामः मुष्टिकेन सह अभियुध्यतु युद्धं करोतु ॥ ११८ ॥ इत्युक्तो भगवान्परिहासपूर्वकं यथास्यात्तथा एव मुक्तप्रकारेण भवतां राजादैवतं भवद्वि त्याह । तद्वतेन मल्लेन अभियातः अभिप्राप्तः सदैव तपतिः सकृष्णः युधि मल्लयुद्धे मौहूर्तिको घटिकाद्वयसंबन्धिना मल्ललीलां मल्लगिरिं सांसदर्थं अथमुहूर्तान्तरं । स्वशत्रुमल्लप

रंगं प्रविष्टमभिषीक्ष्य जगाद मच्छः कंसप्रियार्थमभिभाष्य जगन्निवासं ॥ चाणूर इत्यभिहतो जगतामवध्यः शं भूप्रसादत इदं शृणु माधेवेति ॥ ११७ ॥ राजैव देवतमिति प्रवदति विप्रा राज्ञः प्रियं कृतवतः परमा हि सिद्धिः ॥ यो रस्याव तेन नृपतिप्रियकाम्ययावां रामो अभियुध्यतु बली सह मुष्टिकेन ॥ ११८ ॥ इत्युक्त आह भगवा न्परिहासपूर्वमेवं भवत्विति स तेन तदाभियातः ॥ स दृश्य देवतपतिर्युधि मल्ललीलां मौहूर्तिकीमथ पदोर्जगृहे स्वशत्रुम् ॥ ११९ ॥ उत्क्षिप्य तं गगनगं गिरिसन्निकाशमुद्गम्य चाथ शतशः कुलिशाक्षतांगं ॥ आविध्य दुर्धर बलो भुवि निष्पिपेष चूर्णीकृतः स निपपात यथा गिरिद्रः ॥ १२० ॥ कृष्णं च तुष्टुवुरथो दिवि देवसंधा मर्या भुवि प्रवरमुत्तमपूरुषाणां ॥ तद्वह्नस्य दृढमुष्टिनिपिष्टमूर्धां भ्रष्टस्तदैव निपपात स मुष्टिकोपि ॥ १२१ ॥

द्रोः पादयोः जगृहे ॥ ११९ ॥ दुर्धरं सोढुमशक्यं बलस्य सतथा कृष्णः उत्क्षिप्य ऊर्ध्वनिक्षिप्य गगनगं आकाशे विद्यमानं गिरिसन्निकाशं पर्वतसदृशं कुलिशेन वज्रेणापि अक्षतं अदार्य अंगस्य सतथा तं चाणूरं शतशः शतवारं उद्गम्य अथ भुवि आविध्य पोययित्वा निष्पिपेष पदाममर्दं चूर्णीकृतः स चाणूरः निपपात । कथमिव यथा गिरिद्रः तथे तिसंबंधः ॥ १२० ॥ उत्तमपूरुषाणां मध्ये प्रवरपूरुषोत्तममिति यावत् । कृष्णं तद्वत् चाणूरं बभूव ह्रस्वदृढमुष्टयः तेषां पातैः निष्पिष्टः चूर्णीकृतः मूर्धां शिरोरस्य सतथा । समुष्टि कोपितदैव चाणूरं मरणसमये द्रोमुतः सन् निपपात । तदुक्तं हरिवंशे । मुष्टिर्नैकेन ते जरन्ती तादृक् निस्तनोयेत्तुना । शिरस्य भ्यहनद्दीरावज्जेणेव महागिरिं समुनिष्पिष्टमस्ति ष्कोविस्मस्तनयनाननः । पपात निहतस्तेनेति ॥ १२१ ॥

॥

॥

तत्रयुद्धेकटःकोसलश्चेतिद्वौकृष्णेननिहतौउतअनंतरं अपरःताभ्यामन्यःछलनामधेयःबलेननिहतःपरिधेणमुसलेन ॥ १२२ ॥ पापःकंसःअक्षयंशस्त्राखिलशिक्षादौः  
हाम्साहितंअतएवउग्रवीर्यबलमैन्यद्रुपुक्का आदिदेवाइतीतिकं एतौरामकृष्णौनिःसायदरीकृत्य अधिकंयथाप्रवतितथादृशिक्षांकुरुतेत्युक्तेतिसंबधः ॥ १२३ ॥ अक्षौ  
हिणीनांदशकंतस्ययुग्मविंशदक्षोहिणिसंख्याकामित्यर्थः । बलंअनंतवीर्यकृष्णस्वकोष्ठेस्वसमहूमध्येचकार । तत्रदृष्टांतमाह । सिंहमिति । समेतमिलितंअखिलानांसंगा  
लानांगोमायूनांबलंसिंहंयथातथेत्यर्थः ॥ १२४ ॥ महेंद्रःइंद्रःइक्ष्वांसर्वसंपदालोकानोचिधरंअनंतबलंअनंतबलवद्रथायुधायपेक्षारहितमितिभावः । इंदृशंकृष्णंजानन्न

कटश्च कोशल उत छलनामधेयो द्वौ तत्र कृष्णनिहतावपरो बलेन ॥ कंसस्य ये त्वरजाश्च सुनीथमुख्याः  
सर्वे बलेन निहताः परिधेण वीराः ॥ १२२ ॥ ताभ्यां हतानभिसमीक्ष्य निजान्समस्तान् कंसो दिदेश बलमक्ष  
यमुग्रवीर्यम् ॥ रुद्रप्रसादकृतरक्षमवध्यमेतौ निःसार्य दंडमधिकं कुरुतेतिपापः ॥ १२३ ॥ श्रुत्वैव राजवचनं बलम  
क्षयं तदक्षौहिणीदशकयुग्ममनंतवीर्यं ॥ कृष्णं चकार विविधान्नधरं स्वकोष्ठे सिंहं यथा किल मृगालबलं स  
मेतम् ॥ १२४ ॥ जानन्नपीश्वरमनंतबलं महेंद्रः कृष्णं निजं रथमयातयदायुधाढ्यम् ॥ शूश्रूषणाय परमस्य यथा  
समुद्रमध्यर्णे पूरयति पूर्णजलं जनोयम् ॥ १२५ ॥ स्वं स्यंदनं तु भगवान् स महेंद्रदत्तमारुह्य सूतवरमातलिंसं  
गृहीतं ॥ नानायुधोग्राक्रिरणस्तरणियथैव ध्वातं विनाशयदशेषत आशु सैन्यम् ॥ १२६ ॥

पिपरमस्यश्रीकृष्णस्य शूश्रूषणायसेवनार्थंआयुधैःआढ्यपूर्णनिजंकृष्णसंबधिं हरिणाद्रादयदत्तत्वात्स्वकीयंवा रथंआयातयत्तप्रेषयामास । अस्यहरिशूश्रूषणंनिरयविधि  
रूपमितिस्मृचनार्थतत्रदृष्टांतमाह । यथेति । अयंजनःबिधिवद्बोजनःपूर्णजलंसमुद्रमध्यंणतदीयजलंअंजलिनादायसमुद्रस्तृप्यत्स्वितिअर्घ्येणयथापूरयतिपूर्णंकरोतितथैवे  
त्यर्थः । अनेनस्वविधिप्रतिपालनमेवकृतमितिभावः ॥ १२५ ॥ सूतवरणंद्रस्यसूतश्रेष्ठेनमातलिनास्नागृहीतंस्वंस्यंदनंआत्मरथःस्वसैन्यंयथाशयत् । कथंभूतो  
भगवान्नानायुधान्येवउग्राक्रिरणायस्यसतथा । कइवतराणिःसूर्यःधातंअंयकारंयथाविनाशयतितथेत्यर्थः ॥ १२६ ॥

कृष्णं प्रति अभियातुं दुष्येषु च्छत्रं यदा तावत्तदा तं रंगस्थितवैर अभिप्रयातं स्थाभिमुखं आगतं भगवंतं कृष्णं उत्तुंगस्थ उन्नतस्थमचंस्य शिरसि उपरिप्रददर्श ॥ १२ ॥ भगवान् श्ये  
नः पक्षिर्विशेषः तस्यैवोक्तस्य सतथा तं अभितः पारितः निश्चिद्रं अविच्छिन्नं यथास्यात्तथा प्रतिसंचरंतं समाभिप्रतंतं संप्रसह्य बलात्कारेण आशु केशेषु अभिमृश्य स्पृष्ट्वा  
केशानाकृष्येत्यर्थः । जगद्देहकृष्ण इति विशेषः । एतं कंसं वामेन करेण उद्धृत्य दक्षिण करेण अस्य कंसस्य केशिरसि जघान ॥ १२८ ॥ नरसिंह क्राराग्रे पुरुषं प्रच्छेद कृष्णहस्ततले संस्थास्थ  
तः कंसः संचालितेन पतितेन मुकुटेन किरितेन पतितमुकुटवत्तमस्तकेनेति भावः । विगते कुण्डले यस्य तत्तेन कर्णद्वयेन गिगानि आभरणानियस्य सतथा तच्च तदुरोवक्षः तेन स्रस्तं  
श्लथितं अंबरं वस्त्रं समात्ततथा तेन जघनेन कट्यूनामध्यप्रदेशेन सुशोच्यं अतिदुःखितं रूपं यस्य सतथा बभूव । नरसिंह कराग्रसंस्थाः हिरण्यकशिपुः यथा सुशोच्य रूपो बभूव

निःशेषतो विनिहते स्वबले स कंसश्चर्मासिपाणि रभियातुमियेष कृष्णम् ॥ तावत्तमेव भगवंतमभिप्रयातमुत्तुंगमंच  
शिरसि प्रददर्श वीरं ॥ १२७ ॥ तं जघनेन वेगमभितः प्रतिसंचरंतं निच्छिद्रमाशु जगृहे भगवान्प्रगृह्य ॥ केशेषु चैनम  
भिमृश्य करेण वामेनोद्धृत्य दक्षिण करेण जघान केस्य ॥ १२८ ॥ संचालितेन मुकुटेन विकुण्डलेन कर्णद्वयेन विग  
ताभरणोरसा च ॥ स्रस्तांबरं जघनेन सुशोच्यरूपः कंसो बभूव नरसिंह कराग्रसंस्थाः ॥ १२९ ॥ उत्कृष्य तं सुर  
पतिः परमोच्चमंचादन्यैरजयमतिविर्यबलोपपन्नं ॥ अब्रजोद्धवेन वरगुप्तमनंतशक्तिर्भूमौ निपात्य स ददौ पदयोः प्रह्वा  
रं ॥ १३० ॥ देहे तु यो भवदमुष्य रमेशबंधुर्वायुः स कृष्णतनुमाश्रयदन्यपापम् ॥ दैत्यं च कर्ष हरिरत्र शरीरसंस्थं  
पश्यत्सु कंजजमुखेषु सुरेष्वनंतः ॥ १३१ ॥

तथा कंसो बभूवे तिलुप्तोपमेयमिति वा ॥ १२९ ॥ सुरपतिः गुप्तरक्षितं कंसपरमोच्चमंचात् उत्कृष्य आकृष्य भूमौ निपात्य पदयोः प्रह्वारंदौ कंसयेति शेषः । पादद्वयस्य प्रह्वारंददाविति  
भावः । अतएव अनंतशक्तिः ॥ १३० ॥ कंसः सायुज्यं प्रापेति पुराणे क्तेर्गतिमाह । देह इति । अमुष्य कंसस्य देहे रमेशबंधुर्हरेर्मित्रं । यद्वा रमाजाया तस्यादर्शः भर्ता संक  
र्षणः तस्य बंधुः पुत्र इत्यर्थः । यो वायुः अभवत्सकृष्णतनुमाश्रयत् प्रविशेत् । हरिः अत्र अस्य कंसस्य शरीरसंस्थं अन्यथासौ पापश्रोतिविग्रहः । वायोरन्य इत्यर्थः । दैत्यं  
कालनेमिं च कर्षं तमः प्रतितिशेषः । अत्र प्रमाणं किमित्येतो योगिप्रत्यक्षमेव प्रमाणमित्याह । पश्यत्स्विति ॥ १३१ ॥

सकंसः सर्वजगतः एकगुरोः मूलगुरोः रुष्णस्य देवात् पूर्वप्रमापितैः हतैः जनैः धात्र्यादिभिः समस्तैः स्वकीयैः सहितः सन् अंधतमः प्रतिययौ । यतः कुर्मतेः पापबुद्धिः अतएवेत्यर्थः । कुः पापे लपार्थं कुत्सयोरिति यादवः । अन्येषामपि द्वेषिणा एव भवतमः प्राप्तिरित्याह । अन्येपीति । अन्ये हरौ अभक्ताः द्वेषिणः उपधातिप्रतिपाति ॥ १३२ ॥ तमः स्वरूपवदन् उक्तमेवार्थं विप्रदद्याह नित्येति । कंजजादिषु भक्तोपि सर्वधर्माणोऽपि स्वविहितसर्वधर्मानुष्ठानशीलोऽप्येत्यर्थः हरौ अभक्ताश्चेत्तानित्यं अतिदुःखं यस्मिन् तत्तथा तत्तद्विनिवृत्तिपुनरावृत्तिरहितं सुखेन व्यपेतं विशेषेणोद्भूतं सुखं लेशोऽपि नास्तीति भावः एतादृशं अंधतमः निखिलागमनिर्णयेन निनयतं श्रयेन एति प्राप्नोति ॥ १३३ ॥

द्वेषात्स सर्वजगदेकगुरोः स्वकीयैः पूर्वं प्रमापितजनैः सहितः समस्तैः ॥ धात्र्यादिभिः प्रतिययौ कुमतिस्तमोऽधमन्यपि चैवमुपयाति हरावभक्ताः ॥ १३२ ॥ नित्यातिदुःखमनिवृत्तिसुखव्यपेतमंधतमो नियतमेति हरावभक्तः ॥ भक्तोपि कंजजगिरिशमखेषु सर्वधर्माणोऽपि निखिलागमनिर्णयेन ॥ १३३ ॥ यो वेत्ति निश्चितमतिहरेरिमब्जजेशूपूर्वाखिलस्य जगतः सकलेऽपि काले ॥ सृष्टिस्थितिप्रलयमोक्षमात्मतंत्रं लक्ष्म्या अपीशमतिभक्तियुतः स मुच्येत ॥ १३४ ॥ तस्मादन्तर्गतगुणपूर्णममुं रमेशं निश्चित्य दोषरहितं परयैव भक्त्या ॥ विज्ञाय देवतगणांश्च यथाक्रमेण भक्ता हरेरिति सदैव भजेत धीरः ॥ १३५ ॥ निहत्य कंसमोजसा विधातृशंभुपूर्वकैः ॥ स्तुतः प्रसूनवर्षिभिर्मनुजैर्दद केशवोऽधिकं ॥ १३६ ॥

महात्म्यज्ञानपूर्वकहरिमक्यवमोक्षप्राप्तिरित्याह । येवेत्तीति । यः पुरुषः अब्जजेशादित्रयविशेषणैरुपेतं हरेरनिश्चितमतिः उक्ताय निश्चितज्ञानी सन्वेत्ति जानाति सहारौ भक्ति युतः सन् मुच्येत भक्तो भवति ॥ १३४ ॥ तस्मान्मुक्तो भवतीति नियमात् । धीरः दृढभक्तिः पुरुषः अमुं हरेरान्तर्गतगुणपूर्णदोषरहितं रमेशं निश्चित्य परयैव भक्त्या सर्वेभ्यः अधि कभक्त्या सदैव मुक्तावस्थायां भजेत देवतगणांश्च ब्रह्मादिदेवसमूहांश्च यथाक्रमेण उक्ततारतम्यक्रमेण विज्ञाय हरेर्भक्ता इति बुद्ध्या भजेत समर्थयेदित्यर्थः ॥ १३५ ॥ ओजसा सामर्थ्येन अधिकमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १३६ ॥



अधिकं मुमोदत्युक्तेस्तात्पर्यमाह । सदैवेति । सदैव निरंतरं मोदरूपिणः आनंदरूपिणः अस्य कृष्णस्य मुदायाः मोदस्य उक्तिः कथं न लौकिकी अल्पज्ञबुद्ध्यानुसारिणी तत्र दृष्टांतमाह । यथेति । सदा उदितस्य रेवेः लोकतः उदयो भवेत् भवति यथा तथा सदैव मोदरूपिणः मुदोक्तिरित्यर्थः । टापंचैव हलन्तानां यथावा चानिशादिशेति हलन्तादिषु टापविधानात् मुच्छब्दस्य टाबन्तत्वं माभिप्रेत्यायं प्रयोगः । अस्य कृष्णस्य मुदा संतोषेण उक्तिः विशिष्टलौकिकीः लौकिकीति वार्थः ॥ १३७ ॥ सदैव मोदरूपिणस्य साधयितुमेव

सदैव मोदरूपिणो मुदोक्तिरस्य लौकिकी ॥ यथोदयो रेवे भवेत् सदा उदितस्य लोकतः ॥ १३७ ॥ अनंतचित्सुवार्णवः सदा उदितैकरूपकः ॥ समस्तदोषवर्जितो हरिर्गुणात्मकः सदा ॥ १३८ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये कंसवधोनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

तत्स्वरूपं निरूपयति । अनंतचिदिति । हरिः सदा अनन्तं चेतोचित्सुखे ज्ञानानंदौताभ्यां अर्णवद्वर्णवः सदा उदितं अभिव्यक्तं स्वरूपं यस्य स तथा । स्वार्थैकप्रत्ययः । समस्तदोषवर्जितः गुणाः आनंदद्वयः आत्मा देहो यस्य स तथा ॥ १३८ ॥ यंगं जमद० ॥ पूतितस्य कृतौ त्रयोदशद्वयायः सतां मोददः श्रीमद्भारत० ॥ १३ ॥ इति भारततात्पर्यनिर्णयटीकायां जनार्दनभट्टविरचितायां पदार्थदीपिकानाम्भ्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयटीकायां जनार्दनभट्टविरचितायां पदार्थदीपिकानाम्भ्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इति श्रीमहाभारततत्पर्यनिर्णये त्रयोदशोऽध्यायः संपूर्णः ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॐ श्रीमद्भगवानाचार्यः कंसवधानंतरं सतां धर्मशिक्षणरूपां दैत्यपराभवरूपां च कृष्णलीलानिरूपयति । कृष्णहत्यादिना । कृष्णः पितरौ देवकीवसुदेवौ विमोच्य निगडान्मोचयित्वा धर्मस्य प्रतिपालनाय रक्षणार्थं सतां धर्मशिक्षयन्निति भावः । रामसहितः स नृस्वयं सर्वबंधोपि पितरौ अभिवंद्य उग्रसेनराज्यपदवीं मधुरामंडलाधिपत्यं प्राणिधाय च । द्विजत्वं उपनयने गायत्रीतो जन्मउपगम्य प्राप्य वसुदेवादि विशेषः । धर्मस्य प्रतिपालनायेति त्रिषु संबंधः । नंदमुमोच सांत्वयित्वा वृंदावनं प्रति प्रेषयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ कृष्णेन नंदोऽपि नंदश्च सांत्वयच नैः दुःखपरिहाररूपवाक्यैः अनुनीय सांत्वयित्वा मुक्तः प्रेषितो भूदित्यर्थः । तस्य कृष्णस्य चरणपंकजं आत्मनि अंतःकरणे संस्थानि श्रलंकृत्वा गोपगणेन सह कृच्छ्राज्जगाम नंद इति विशेषः । स भार्यो नंदः जनार्दनं ध्यायन् वने वृंदावने उवाच ॥ २ ॥ अथ संपूर्णसांविज्ञानं यस्य स तथा । तादृशोपि कृष्णः सांदिपि

ॐ कृष्णो विमोच्य पितरावभिवंद्य सर्वबंधोपि रामसाहितः प्रतिपालनाय ॥ धर्मस्य राज्यपदवीं प्राणिधाय चोग्रसेने द्विजत्वमुपगम्य मुमोच नंदम् ॥ १ ॥ नंदोऽपि सांत्वयच नैरनुनीय मुक्तः कृष्णेन तच्चरणपंकजमात्ममसंस्थं ॥ कृत्वा जगाम सहगोपगणेन कृच्छ्राद्धायन् जनार्दनमवास वने सभार्यः ॥ २ ॥ कृष्णोऽप्यवंतिपुरवासिनमेत्य विप्रं सांदिपि नं सह बलेन ततोऽध्यगीष्ट ॥ वेदान् सकृन्निगदितां निखिलांश्च विद्याः संपूर्णं संविदपि देवतशिक्षणाय ॥ ३ ॥ धर्मो हि सर्वविदुषामपि देवतानां प्राप्ते नरेषु जनने नरवत्प्रवृत्तिः ॥ ज्ञानादिगूहनमताध्ययनादिरत्र तज्ज्ञापनार्थमवसद्भवान् गुरौ च ॥ ४ ॥ गुर्वर्थमेष मत्पुत्रमदात्पुनश्च रामेण सार्धमगमन्मधुरां रमेशः ॥ पौरैः सजानपदबंधुजनैरजस्रमभ्यर्चितो न्यवसदिष्टकृदात्मपित्रोः ॥ ५ ॥ सर्वेऽपि ते पतिमवाप्य हरिं पुरा हि तस्मा हि भोजपतिना ममुदुर्नितांतं ॥ किं वाच्यमत्र सुतमाप्य हरिं स्वपित्रोर्धन्नां निखलस्य मुजनस्य बभूव मोदः ॥ ६ ॥

नं सांदिपि नाम कं विप्रेभ्यः ततः तस्मात्सांदिपिनः सकृन्निगदितां निखिलां विद्यां श्रद्धैव तान् देवानां शिक्षणाय अध्यगीष्ट अधिजगौ ॥ ३ ॥ दैवतशिक्षणमित्युक्तं विज्ञादयति । धर्म इति । सर्वविदुषामपि सर्वज्ञानिनामपि देवतानां नरेषु जनने अवतारे प्राप्ते सति । अवतारे नरवत्प्रवृत्तिः प्रवर्तनं ज्ञानादेः ज्ञानबलादेर्गूहनं गोप्यं उत तथा अध्ययनादिः अध्ययनं वेदपठनं आदिपदेन वर्णाचिता विद्याभ्यासः धर्मो हि यस्मान्माद्भवान् ज्ञापनार्थं अवतीर्णानां धर्मज्ञापयितुं गुरौ च गुरुवशे चावसत् ॥ ४ ॥ एषः कृष्णः गुर्वर्थगुरवे मत्पुत्रं अदात् तदक्षिणात्वेनेति विशेषः । ते सर्वेऽपि मधुरामंडलस्थसर्वेष्वपराभोजपतिना कसेन तताः हियतः अतः हरिं पतिं अवाप्य नितान्तं मुमुदुः । यत्र यदा निखलस्य सजानपदो बभूव तदा हरिं सुतं अवाप्य आत्मपित्रोः कृष्णस्य मातापित्रोः अन्नमोदो बभूव येतो द्विषये किं वाच्यं न वाच्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

यत्रयस्मिन्देशेरुणः आश्रयो यस्य स तथा जनलोकः वसतिवासं करोति तत्रापि तास्मिन्नापि देशेषु द्विः सर्वसंपत्समद्विभवेत् । स्मायाः संपदभिमानिन्याः लक्ष्याः अधिपतेः मुख्यस्वामिनः इन्द्रादयोपि हरिदत्तसंपत्स्वामिनः हरिस्तु मुख्यस्वामीति भावः । इन्द्रश्च कृष्णस्य निवासैव सत्तोवासस्थान इति यावत् । किम्वद्विभवेदिति किमुक्तव्यमित्यर्थः । वृंदावनस्य कृष्णस्य अधिवासतः अधिष्ठानात् सस्य कर्महृदसंबन्धिनः सद्यः नः गृहस्य स्वलोकस्येत्यर्थः । सदृशं आसति इति तत्प्रतिरूपकमवयमेतत् । ननु तिष्ठतपदं अस्तेरार्धधातुके भूरादेशविधानात् । तत्र तस्यापूर्यामथुरापुर्याकिमुसंपद्विभूदिति किमुक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ येन कारणेन जगतामध्यवृषभः श्रेष्ठो विष्णुः विधातुः स दनेन स्याने अधिवासं मुख्यतया वासं विधत्ते करोति ततः तेन कारणेन वरतास्तग्लोकस्य उत्तमत्वं हि यस्मात्तस्मात्प्रभोः कृष्णस्य शश्वन्निरंतरं ॥ ८ ॥ आस्मिन् भूलोके अस्मिन्नैरुण

कृष्णाश्रयो वसति यत्र जनोपि तत्र वृद्धिर्भवेत्किमु रमाधिपतेर्नवासे ॥ वृंदावनं यदधिवासत आम सध्यद् मा हेंद्रसद्यसदृशं किमु तत्र पुर्याम् ॥ ७ ॥ येनाधिवासमवभो जगतां विधत्ते विष्णुस्ततो हि वरता स दने विधातुः ॥ तस्मात्प्रभोर्निवसनान् मधुरापुरी सा शश्वत्समद्वजनसंकुलिता बभूव ॥ ८ ॥ रक्षत्यजे त्रिजगतां परिरक्ष केस्मिन् सर्वान्यदून्मगधराजसुते स्वभर्तुः ॥ कृष्णान्मर्तिं पितुरवाप्य समीपमस्ति प्रास्ती शशंसतुरतीव च दुःखितेस्मै ॥ ९ ॥ श्रुत्वैव तन्मगधराज उरुप्ररूढबाह्वैर्बलेन न जितो युधि सर्वलोकैः ॥ ब्रह्मेशचंडमुनिदत्तवरैरजेयो मय्युज्जितश्च विजयी जगतश्च कोप ॥ १० ॥ ॥ ॥

इति वा यदूनरक्षतिसति । मगधराजस्य जरासंधस्य सुते पुत्र्यौ अतीव अत्यंतसुदुःखिते वै धवनेन संजातमहादुःखे अस्ति प्रास्तीति संज्ञे पितुः जरासंधस्य समीपं आप्य स्वभर्तुः कंसस्य कृष्णाज्जातामर्तिं अस्मै पित्रे शंसतुः । शंसकथन इति धातुः ॥ ९ ॥ मगधराजः तदुद्दिष्टो दुःखं श्रुत्वा चुक्रोप किंपितो भूतः । कथं भूतः उरुप्ररूढौ अतिप्ररूढौ च तौ बाहू च तयोर्बलेन मित्रेन सर्वलोकैः युधियुद्धेन जितः अजितः पराभवाहित इति यावत् । अपराभवे कारणं तास्माह । ब्रह्मेति । चंडमुनिः चंडकौशिकः । तदुक्तं सभाषणी । अथ कक्षीवतः पुत्रगौतमस्य महात्मनः । शुश्रावत्पत्तिं श्रेष्ठं उदारं चंडकौशिकमिति । दुर्वासा इति कोचित् । ब्रह्मादिदत्तवरैर्जगतः जगतां अजेयः मय्युज्जितश्च अवध्य इत्यर्थः । अतएव विजयी विशेषेण जयशीलः ॥ १० ॥ ॥ ॥

अतिकोपवशतः शुब्धः क्षोभप्राप्तः । अखिलाश्रितैशैवागमादितैशैवागमाखिलाः तान्येति जानातीति तथा । शैवागमैरखिलत्वदिजगदेति नान्येति शैवागमानामखिलं अर्थं सारवेचीति वा गदां जगृहे असौ जरासंधः अत्र च स्वपुण्याएव सुस्थिरः सुस्थितः सन् योजनानां शतं योजनशतेतां गदां परस्मै कृष्णां चिक्षेप ॥ १ ॥ सागदामधुराप्रदेशाद्योजनेन अर्वाकपृष्ठतः पपात मधुरायाः योजनव्यवहितपूर्वदिशि पपातेति भावः । तत्र कारणमाह । यदिति । यद्यस्मात्पृष्ठमधुरा इतः क्रतियोजनव्यवधानेन तिष्ठतीति पृष्ठो देवैर्षः शताच्छतयोजनसंख्याविशेषात् एकेन एकयोजनेन उत्तरामपि अधिकामपि एकयोजनाधिकशतयोजनं व्यवहितमित्यर्थः मधुरां भगवत्प्रियां कृष्णप्रदीपैः अत्र अस्मात्तवन गराशतयोजनव्यवहितामधुरेति इमं जरासंधं प्रतिजगाद तत्तस्मादर्वाकपपातेति संबन्धः ॥ १२ ॥ भगवतः प्रीत्यै इत्युक्तं विग्रहयति । भगवतः गदाप्रतिघातः

क्षुब्धोतिकोपवशतः स गदाममोर्धां दत्तां शिवेन जगृहे शिवभक्तवन्धः ॥ शैवागमाखिलविदत्र च सुस्थिरासौ चिक्षेप योजनशतां स तु तां परस्मै ॥ ११ ॥ अर्वाकपपात च गदामधुराप्रदेशात्मा योजनेन यदिमं प्रजगाद पृष्ठः ॥ एकोत्तरामपि शताच्छतयोजनेति देवर्षिरत्र मधुरां भगवत्प्रियार्थं ॥ १२ ॥ शक्तस्य चापि हि गदाप्रतिघातेन तु शुश्रूषणं मदुचितं त्विति चिंतयानः ॥ विष्णोर्मनिः स निजगाद हि योजनानं मार्गं पुरो भगवतो मगधेश पृष्ठः ॥ १३ ॥ क्षिप्त्वा तु सा भगवतोऽथ गदा जराख्यां तत्संधिनीमसुभिराशु वियोज्य पापां ॥ मर्त्याशनीं भगवतः पुनराज्ञयैव याता गिरिशसदनं मगधं विमृज्य ॥ १४ ॥ राजा स्वमातृत उतो गदया च हीनः क्रोधात्समस्तनृपतीनभिसन्निपात्य ॥ अक्षौहिणीत्र्यधिकविंशयुतोतिवेलं दर्पोद्धतः सपदि कृष्णपुरीं जगाम ॥ १५ ॥

तत्सामर्थ्याभावात् तत्प्रियार्थं योजनानं जगादिति त्यक्तोवाह । शक्त्येति । मगधेशपृष्ठः समुनिनरदः गदायाः प्रतिघातेन परिहारविषये शक्तस्यापि विष्णोः शुश्रूषणं गदायात्परिहाररूपेण सवामउचितं योग्यइति चिंतयानः सन् भगवतः पुरःपुर्वाः योजनेन जनन्यूनमार्गं जगादह तस्मादर्वाकपपातेति भावः ॥ १३ ॥ अथ नारदोक्त्यन्तरं भगवतः अर्थेक्षितासागदात्तस्य जरासंधस्य संधिनीं शकलद्वयसंधानकर्त्री मर्त्याः अशनं यस्याः सातां अतएव पापां जराख्यां राक्षसीं असुभिः प्राणैर्वियोज्य विमोच्य हत्वैतदर्थः मगधं विमृज्य विहाय भगवतः आज्ञयैव पुनः गिरिशस्य सदनं याता गता ॥ १४ ॥ हीनरहितः अभिसन्निपात्य मेलयित्वा विंशतेरधिका अधिका विंशतिः यश्रते अधिका विंशतिः अश्रित्य विंशतिः । अक्षौहिणीनां त्र्यधिकविंशतैर्युतः अतिवेलं मशं दर्पेण गर्वेण उद्धतः मनः ॥ १५ ॥



प्रतिनिरुध्यरोषिपत्न्यार्वदस्यअनुजःअनुविंदःविदश्चविंदानुजश्चविंदविंदानुजोतौतौतथाभ्रातरावित्यर्थः विंदानुविंदार्यौदूतौभगवत्सकारादिदेशप्रेषयामास तौविंदानुविंदौ  
दौअतिदर्पेणमहागर्वेणपूर्णभगवतोपिहृणास्यापिअपह्लासेनपरिह्लासेनयुक्तंअस्यजरासंधस्यवचःभगवत्केकृष्णायउचतुः ॥ १६ ॥ अपह्लासयुक्तवचनंविशदयति । लोके  
इति । लोकेजगतिअप्रतीतेअप्रसिद्धे ये बलपौखेताभ्यांसारूपःश्रेष्ठरूपःत्वंएकइतिहिप्रसिद्धिः वीर्यरहितेनमयाएव्यस्यभविष्यतःभवतःतवबलवीर्ययोःसारंआधिक्यंनज्ञा  
त्वाअविज्ञायसुतेकंसस्यप्रतिपादितेअतःत्वयासंकंसःहतः ॥ १७ ॥ दुर्बलतमःअसंतनिर्बलःसोहंबलिनंमध्येवरिष्ठंश्रेष्ठत्वंज्ञात्वादृष्टिविषयदृग्गोचरंरुस्रैवविगतप्रतापःह

सर्वी पूर्णं प्रति निरुध्य दिदेश विंदविंदानुजौ भगवतः कुमतिः स दूतौ ॥ ता ऊचतुर्भगवतेस्य वचोतिदर्पपूर्णं तथा  
भगवतोप्यपह्लास युक्तं ॥ १६ ॥ लोके प्रतीतबलपौरुषसाररूपस्त्वं ह्येक एष्यभवतो बलवीर्यसारं ॥ ज्ञात्वा सुतेन  
तु मया प्रतिपादिते हि कंसस्य वीर्यरहितेन हतस्त्वया सः ॥ १७ ॥ सोहं हि दुर्बलतमो बलिनां वरिष्ठं कृत्वैवदृष्टि  
विषयं विगतप्रतापः ॥ यास्ये तपोवनमथो सहितः सुताभ्यां क्षिप्रं ममाद्यविषयो भव चक्षुषोतः ॥ १८ ॥ साक्षेपमी  
रितमिदं बलदर्पपूर्णमात्मापह्लासमहितं भगवान्निश्चय ॥ सत्यं तदित्युरुवचोर्थवदभ्युदीर्य मंदं प्रहस्य निरगात्स  
हितो बलेन ॥ १९ ॥ द्वारेषु सात्यकिपुरःसरमात्मसैन्यं त्रिष्वभ्युदीर्य भगवान् स्वयमन्तरेण ॥ रामद्वितीयउदगान्म  
गधाधिराजं योद्धुं नृपेन्द्रकटकेन युतं परेशः ॥ २० ॥ ॥ ॥

तपराक्रमःसन् अथसुताभ्यांअस्तिप्राप्तिभ्यांसहितःसन् तपोवनंतपोवनमितिप्रसिद्धंनमगधविषयेतिष्ठतिततपसेवनंप्रतीतिवा यास्येगच्छामियतःअतःअद्यममचक्षुषःदृ  
ष्टेःविषयःगोचरःक्षिप्रमव ॥ १८ ॥ आक्षेपेणतिस्कारेणसहितंयथास्यात्तथानिश्चयश्चरत्वा तज्जरासंधोक्तंविगतप्रतापइत्युक्तस्यादेवतपोवनंयास्यइत्युक्तंनस्यादित्यभिप्राये  
णसत्यमित्यर्थागीकारप्रयोगइतिअर्थवत्सार्थउरुश्रेष्ठंभीरंवा वचःअभ्युदीर्यतयोरभिमुखंउक्त्वा निरगात्पुण्यानिःसृतोभूत् ॥ १९ ॥ परेशबिषद्वारेषुउदीर्यआज्ञाय  
उदगात्तुनिर्ययो । कथंभूतरामःद्वितीयोयस्येतिविग्रहः । किंकर्तुकटकेनसमूहेनसैन्येनवा सैन्येपिकटकोस्त्रियामित्यभिधानं । युतंयुक्तंयोद्धुं ॥ २० ॥

तस्य कृष्णस्य च त्रयैव सत्रस्य तस्य लृणस्य सुतरां भास्वराणि दीप्यमानानि आयुधानि आशुपृथिवीमन्त्रैः प्रापुः । रथोप्यबततारोति द्रष्टव्यं । दारुकेण हरिसारथिदारुकनाम्ना गृहीतरथे स्थितः स कृष्णः स्वकीयाः शार्ङ्गं यनुः अस्तिः वङ्कः चक्रंदरः शंखः तूणा इषुर्धिगदा चतथाताः जग्राह तूणोपासंगतणिरनिषंगा इषुर्धिद्वयोरित्यमरः ॥ २१ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति । आरुह्येति । कृष्णः भूमयं भूवा अभिमन्यमानं रथं आरुह्य कथं भूतं वेदात्मकैः ऋगादि वेदानां अभिमन्यमानं देवतात्मकैः अथैः प्रतियुक्तं नियोजितं प्रतीतिभिर्न वापदं अधिज्यं आरोपितं ज्याकं शार्ङ्गं यनुः प्रगृह्य निशितान्तां क्षणां शरांश्च प्रगृह्य अधमगधाधिं राजं प्रति ॥ २२ ॥ अरिबलैः अधप्यः सोढुमशक्यः रामः सहलं गंगलसहि

तस्येच्छयैव पृथिवीमन्त्रैरुपराशु तस्यायुधानि सबलस्य सुभास्वराणि ॥ शार्ङ्गांसि चक्रदरतूणगदास्वकीया जग्राह दारुकगृहीतरथे स्थितः सः ॥ २१ ॥ आरुह्य भूमयरथं प्रतियुक्तमथैर्वेदात्मकैर्धनुरधिज्यमथ प्रगृह्य ॥ शार्ङ्गं शरांश्च निशितान् मगधाधिराजमुग्रं नृपेन्द्रसहितं प्रययौ जवेन ॥ २२ ॥ रामः प्रगृह्य मुसलं सहलं च यानमास्थाप सायकशरामनन्तं युक्तः ॥ सैन्यं जरामुतमुरक्षितमभयधावद्वर्षाब्रह्मदुरुबलैरिव धृष्यः ॥ २३ ॥ उद्दीक्ष्य कृष्णमभियांतमन्तं शक्तिं राजेन्द्रदंसहितो मगधाधिराजः ॥ उद्वेलसागरवदाम्भ्रभियाय कोपान्नानाविधायुधैरभिवर्षमाणः ॥ २४ ॥ तं वै चुकोप इषुरग्रत उग्रसेनं कृष्णो निधाय समगात्स्वयमस्य पश्चात् ॥ दृष्ट्वाग्रतो मगधराट् स्थितमुग्रसेनं कोपाच्चलत्तनुरिदं वचनं बभाषे ॥ २५ ॥ पापापयाहि पुरतो मम राज्यकाम निर्लेज्ज पुत्रवधकारण शत्रुपक्ष ॥ त्वं जीर्णवस्तसदृशो नमयेह वध्यः सिंहो हि सिंहमभियाति न वै सृगालं ॥ २६ ॥ ॥

तं मुसलं प्रगृह्य यानं रथं आस्थाप्य आरुह्य सायकैः बाणैः शरासनेन धनुषा तूणाभ्यां इषुर्धीभ्यां युक्तः युक्तः सैन्यं प्रत्यभ्यधात् ॥ २३ ॥ उद्दीक्ष्य दृष्ट्वा उद्वेलतां अतिकांतां बला मर्यादायस्मात्सतथा तादृशसागरवत् अभियाय अभिययौ ॥ २४ ॥ तं जरासंधं चुकोपयिषुः कोपमुत्पादयितुमिच्छन् सन् अग्रतः पुरतः उग्रसेनं निधाय कृत्वा स्वयं अस्य उग्रसेनस्य पश्चात् पृष्ठतः इदं वक्ष्यमाणं वचनं पंचसंबोधनोपेतं वचनं बभाषे ॥ २५ ॥ वचनं स्पष्टयति । पापेति । अपयाहि अपसर त्वं जीर्णवस्तेन वस्तेन लगेन सदृशः अतएव मया इह युद्धे बध्यो वधाहो न तत्र दृष्टांतमाह । सिंह इति । सगालं गोमयं ॥ २६ ॥ ॥



शोच्यं शोकाद्दंशं अस्थं हरिणा आत्तानि अपहृतानि आयुधानि येषां ते तथा ते बुद्ध्यास्थाय आरुखारामं प्रससारयाप ॥ ३४ ॥ रामः आधावतः अस्य जरासंधस्य रथं बभञ्ज । सोऽपि जरासंधोऽपि तस्य रामस्य उस्तरेऽतिविस्तीर्णशरसि चिक्षेप रामः तं जरासंधं बलवतां बलिनामध्ये उत्तमतौ रामजरासंधौ उग्रवीराणां भयंकरं यथास्यात्तथायुधतेयुद्धं चक्रतुः ॥ ३५ ॥ तौ रामजरासंधौ तत्र आयोधनमंडले सर्वगिर्यादीनां समीपस्थानि विशेषः संचूर्ण्य चूर्णयित्वा पुरुमहश्रानियुद्धं मुष्टियुद्धं चक्रतुः दीर्घबहुकालवर्ति एतयोः तन्मियुद्धं समं समानमभूत् कथं भूतयोः बज्रादिपिडङ्गागतमयोः कठिणां गेऽश्रुयोः नितान्तं बलिनोः ॥ ३६ ॥ अंबुजलोचनस्य कृष्णशंखारं शब्धनि युध्यतीति युध्यन्तं तं तं पशुश्वराजानंदं

शोच्यं दशामपगतेषु नृपेषु सर्वेष्वामपगतेषु हरिणा युधि विद्रवत्सु ॥ नानायुधाढ्यमपरं रथमग्रवीर्यमास्थाय मागधपतिः प्रससार रामम् ॥ ३४ ॥ आधावतोऽस्य मुसलेन रथं बभञ्ज रामो गदामुरुतरोरसि सोऽपि तस्य ॥ चिक्षेप तं च मुसलेन तताड रामस्तावुत्तमौ बलवतां युयुधात उग्रम् ॥ ३५ ॥ तौ चक्रतुः पुरुनियुद्धमपि स्म तत्र संचूर्ण्य स वैगिरिवृक्षशिलासमूहान् ॥ दीर्घं नियुद्धमभवत्सममेतयोस्तु वज्राद्दृढांगतमयोर्बलिनोर्नितान्तं ॥ ३६ ॥ श्रुत्वाथ शंखरवंमंबुजलोचनस्य विद्रावितानपि नृपानि वीक्ष्य रामः ॥ युध्यंतमीक्ष्य च रिपुं ववूधे बलेन त्यक्त्वा रिपुं मुसलमादद आश्वमोघम् ॥ ३७ ॥ तेनाहतः शिरसि संमुमुहेति वेळं बार्हद्द्रथो जगृह एनमथो हली सः ॥ तत्रैकलव्य उत कृष्णशरैः पलायन्नस्त्राणि रामशिरसि प्रमुमोच शीघ्रं ॥ ३८ ॥ भीतेन तेन समरं भगवाननिच्छन् प्रद्युम्नमाश्वसृजदात्मसुतं मनोजम् ॥ प्रद्युम्न एनमभियाथ महास्त्रजालैः रामस्तु मागधमथात्मरथं निनाय ॥ ३९ ॥

इयं बलेन शक्त्या बवूधे रिपुं युध्यन्तं रिपुं सक्तः मुसलं आददे ॥ ३७ ॥ तेन मुसलेन अतिवेळं अयंतं संमुमुहेमो हं प्राप । हलीलांगी एनं राजानं । तत्र तदा एकलव्यः कृष्णशरैरहतः पलाययन्नस्त्रं रामशिरसि अस्त्राणि मुमोच ॥ ३८ ॥ तेन एकलव्येन । आत्मसुतं आदिसृष्टौ स्वपुत्रं मनोजं अयोत्पत्य नंदं ब्रह्मगः मानसाज्जातं कारिप्रयुद्धं ह प्रद्युम्नमा नं असृजन् जनयामास । मनस इति शेषः । प्रद्युम्नमहास्त्रजालैः साहस्रं एतलं वनं निःश्रमियाय अरियसौ रासः निनाय निन्ये ॥ ३९ ॥

असौ प्रमुक्ता चिरं युवराणमुबोसिरां ज चंचलं अमुं एकलव्यं निरायुधं चक्रे । एकलव्यस्य पूर्वस्वरूपमाह । अशेनेति । पूर्वक्रोधं तत्र कणेषु क्रोधशरणे पुमणिमानि निस्मना ह्यमणिमानि तेषि सद्धः अधिपः श्रेष्ठो यः सः मणिमान् अंशेन निषादः निषादकलेजात इति भावः ॥ ४० ॥ कृष्णभूयन् आत्मानि स्वोदरे निधाय स स्थाप्य पुनः संहत्या विनाश्य अक्षय्यपौरुषोप्यजः कृष्णः भूयः पुनरपि चर्मसेनां अभिविन्तु आनेतुं बाहू द्रव्यं अमुचत् अमोचयत् अतएव दोषादकार्मा ॥ ४१ ॥ ब्रिडया आनृतं अधः कृतं अच्छविगतकांतिमुबं यस्य स तथा तैः पराजितैः नृपैः सहितः मंदः अपटुः कर्तव्या कर्तव्यज्ञानशून्यः । मंदाल्पापाटुनिर्भग्या इत्यमरः । पापपापात्मा स बाहू

युद्धाचिरं रणमुखे भगवत्सुतोसौ चक्रे निरायुधममुं स्थिरमेकलव्यं ॥ अंशेन यो भुवमगान्मणिमानिति स्म स क्रोधं तत्र कणेष्वधिपो निषादः ॥ ४० ॥ द्रष्टुमन्मालमनि निधाय पुनः स कृष्णः संहत्य मागधबलं निखिलं शरौघैः ॥ भूयश्चर्ममभिविन्तु मुदारकर्मा बाहू द्रव्यं त्वमवदक्षयपौरुषोजः ॥ ४१ ॥ ब्रीडानताच्छविमुखः सहितो नृपैस्तेर्वाह द्रव्यः प्रतिययौ स्वपुरीं स पापः ॥ अत्माभिषिक्तमपि भोजवराधिपत्ये दौहित्रमग्रत उत प्रणिधाय मंदः ॥ ४२ ॥ जि त्वा तर्मजितबलं भगवानजेशक्रादिभिः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानः ॥ रामादिभिः सहित आशु पुरीं प्रविश्य रेमे भिवंदितपदो महतां समूहैः ॥ ४३ ॥ वर्धत्सु पांडुतनयेषु चतुर्दशं तु जन्मर्क्षमास तनयस्य सहस्रदृष्टेः ॥ प्रत्याब्दि कं मुनिगणान्परिवेष्टयती कुंती तदा स बहुकार्यपरा नयज्ञा ॥ ४४ ॥

द्रव्यः भोजवराणां भोजश्रेष्ठानां आधिपत्ये सां प्राज्ये आत्मना स्वेन अभिषिक्तो दौहित्रदुहितुः पुत्रउतापि पुनरापि पलायनसमये पत्यर्थः । अग्रतः पुरतो निधाय स्वपुरीं प्रतिययौ उतापीत्यनेन आगमनसमये पि दौहित्रपुरतो निधाय आगादिति दृष्टव्यं ॥ ४२ ॥ कुसुमानां पुष्पाणां वर्षिभिः वर्षणशीलैः पुरीं मयुरां महतां उतमानां ॥ ४३ ॥ अस्मिन्काले प्रवृत्तां पांडवकथां माह । बंधं स्थिति । पांडुतनयेषु बंधं तसु बंधमानेषु तसु सहस्रदृष्टेः सहस्रनेत्रस्यैद्रस्य तनयस्य पुत्रस्य अर्जुनस्य प्रत्याब्दि कं प्रति सां वत्सरिकं चतुर्दश जन्मर्क्षजन्मनक्षत्रं यदा आस । तदा तद्दिने नयनीं तिजानतीति नयज्ञा बहुकार्येषु पराभासत्तां कुंती मुनिगणान्परिवेष्टयती कुंती ॥ ४४ ॥



नृपतिः पांडुः पुंस्कोकिलैः पुरुषपिकपक्षिभिः आकुलितं संकुलितं फुल्लविकसितं पुष्पवदित्यर्थः । वनं ददर्श । तस्मिन् वने वसंतं पवनस्य वसंतं कालवायोः स्पर्शन एव धितः उद्रिक्तः । पांडुः सहसा अकस्माच्छापमविचार्येत्यर्थः । कंदर्पः कामः तस्य मार्गणस्य वाणस्य वशं जगाम । प्राप सौरमासनं सारोणकाचिक्काल्गुनेमासि वसंतं तु भवति ॥ ४५ ॥ अथ हरिपादस्य संगोस्यास्तीति तथा हरिभक्त इत्यर्थः । पांडुः तां माद्रीं जग्राह तस्य मर्गो चकार । सदनं स्थानं यातः प्राप । रतिकाले मृतस्यापि सुपुण्यैः राजभिः प्राप्यस्य यमसदनं स्य घ्राप्तौ हरिपादसंगित्वे मेव कारणाणि भवति ॥ ४६ ॥ पांडोः रतिकाले मृतिकारणात् पूर्वोक्तमनिशापादप्यधिकारणमाह । पूर्वमिति । एषः पांडुः पूर्वं परावहनाममरुत्स्वरूपेण तस्यैव द्रस्यदर्शनार्थं उपगतः समीपं प्रापतः सन् शच्यासहस्रमण्डच्छतः शक्रस्य विमरातिप्रतिबंधं चक्रे । हि देन कारणेन तेनैव विवक्षणेनैव मानुषमनुष्यजन्म अवा

तत्काल एव नृपतिः सह माद्रवत्या पुंस्कोकिलाकुलितफुल्लवनं ददर्शः ॥ तस्मिन् वनं वसंतं पवनस्पर्शे धितः स कंदर्पमार्गं गवशं सहसा जगाम ॥ ४५ ॥ जग्राह तामथ तथा रममाण एव यातो यमस्य सदनं हरिपादमंगी ॥ ४६ ॥ पूर्वं शचीरमणमिच्छत एष विघ्नं शक्रस्य तद्दर्शनोपगतो हि चक्रे ॥ तेनैव मानुषमवाप्य रतिस्थ एव पंचत्वमाप रतिविघ्नमपुत्रतां च ॥ ४७ ॥ स्वात्मोत्तमेष्वथ सुरेषु विशेषतश्च स्वल्पोऽपि दोष उरुतामभियति यस्मात् ॥ माद्रीपतिं नृपमेवेक्ष्य रुराव दूरात्तच्छुश्रुवुश्च पृथया सह पांडुपुत्राः ॥ तेष्वगतेषु वचनादपि माद्रवत्याः पुत्राभिवार्थं तु पृथा स्वयमेव चागात् ॥ ४८ ॥ पत्युः कलेवरमेवेक्ष्य निशम्य माद्याः कुंती भृशं व्यथितहृत्कमलैव मद्रौ ॥ धिक्कृत्य चानुमरणाय मतिं चकार तस्याः स्वनो रुदितजः श्रुत आशु पार्थैः ॥ ४९ ॥ ॥

प्य रतिस्थ एव पंचत्वमृतिं आपरतिविघ्नं आप । अपुत्रतां च औसरपुत्ररहितत्वं आप । नन्वल्पापराधेन महानर्थफलप्राप्तिः कथमित्यत आह । स्वात्मोत्तमेषु स्वतः गुणोत्तमेषु स्वल्पोऽपि अस्य दोषोऽपि अस्त्वतोऽपि स्वात्मोत्तमापराधादपि सुरेषु विप्रेक्ष्यतः स्वलोपि दोषः उरुतां अभियति यस्मात्तस्मात् पांडोः मानुषमवाप्येत्याहुः फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ रुरावरोदितं चक्रे दूरात्तद्रोदं शुश्रुवुः । पृथातेषु पार्थेषु आगतेषु सत्सु मत्सहायेन नांगतव्यमिति पुत्राश्चर्यनिवार्य माद्रवत्या वचनादपि च निवार्येत्यर्थः । स्वयमेव वागादश वसमीपमिति शेषः ॥ ४८ ॥ कलेवरदेहं माद्याः सकाशात् निशम्य कारणं श्रुत्वा भृशं व्यथितहृत्कमलहृदयपद्मं गस्याः सा तादृशी सत्येव माद्रीं धिक्कृत्य विनिधय अनुमरणाय पतिमनुमरणार्थमिति चकार । तस्याः कुंत्याः रुदितजः रोदनाज्जातः स्वनरावः आशु पार्थैः कुंत्यामप्येतेषां पितैः पार्थैः श्रुतः ॥ ४९ ॥

तेषु पार्थेषु विराषः शोदनशब्दः अधिकः आस । एतां विराषं सर्वेषां शिशुः । अत्र ऋषि लोके मध्ये उत्तमरूपाः तेऽक्रषिप्रवराः अत्र आजगमुः । पत्नीपत्न्यै नृपा नृगुणमानानयनपन्मनुमर  
णार्थं पस्पृधा ते अहमहिमिति परस्परं स्पर्धामकुर्वन्ति ॥ ५० ॥ सदा अवगताः ज्ञाताः भागवताः भगवत्संबन्धिनः उच्चधर्माः यैस्ते तथा । तेऽक्रषिप्रवराः निजदोषमाद्रीकृत्य भर्तृमरण  
निमित्तदोषं अवेष्यावै चार्यं भर्तुः सहानुगमनं प्रति बहुशत्रुहृत्वा अर्थपण्याः न स्याः माद्रवत्याः एवं संवादं अनुगमनसंमर्तिचक्रुः कृतवन्तः ॥ ५१ ॥ निजदोषमित्युक्तं  
दोषेन रूपयति । भर्तुरिति । माद्र्याः भर्तुः सकाशाद्गुणैः अनधिकौ न अपि कौसमौ नीचौ च । उक्तशेषशतस्य त्वेन साम्ये पि देवादिष्वेषु सर्वेषोक्ता अपि विशेषिणि पंचांशतोदरां  
शाद्वा । स्वस्वजात्या परस्परमिति वचनात् । अत्रांतरतारतस्यापेक्षयानि च खंड्यं । अतएव आचार्यैः समौ नीचविष्यनुक्ता साधारणानि अधिकपदप्रयोगादृताः स्वतोपि स्वरमाद  
पि अधिकौ गुणेन तौ सुखरौ अश्विनौ तनयाभेधेन पुत्रार्थमेकतौ स्वीकृतौ तेनैव पत्युः अनधिकपतिस्वीकारदोषेणैव भर्तुः मृतः हेतुः कारणं अभूत् । माद्रीसुतुणाः पि सभ्यो चीनगुणज

तेष्वागतेष्वधिक आस विराव एतं सर्वेपि शुश्रूवुर्ऋषिप्रवरा अथात्र ॥ आजगमुर्त्तमरूपा ऋषि लोके मध्ये पत्नी नृपान्  
गमनाय च पस्पृधाते ॥ ५० ॥ ते सन्निवार्यं तु पृथाभ्य माद्रवत्या भर्तुः सहानुगमनं बहुशोधयन्त्याः ॥ संहर्त्तुं नैव  
निजदोषमवेक्ष्य तस्याश्चक्रुः सदावगताः गतौ च धर्माः ॥ ५१ ॥ भर्तुर्गुणैरनधिकौ तनयार्थमेव माद्र्या कृतौ सुख  
रावधिकौ स्वतोपि ॥ तेनैव भर्तुः अतिहेतुरभूत् तस्मिन्स्तौ कैश्च नातिमहिता भुगजापि माद्री ॥ ५२ ॥ पांडोः सुता सु  
निगणैः पितृमेधमत्र चरुचैथावदथ तेन सहैव माद्री ॥ इत्वात्मदेहमुखापमदः कृतं च समाज्यं लोकमगमन्नेज  
भर्तुरेव ॥ ५३ ॥ पांडोश्च पुत्रकृणुणैः स्वगणैश्च साक्षात्कृणात्मजः सततमस्य पदैकभक्तः ॥ लोकानवाप विमला  
न्महितान्महद्भिः किं विभ्रमत्र हरिपादविनश्चिते ॥ ५४ ॥

त्यापि सततलोकैः अतिमहिता अतिशयेन पूज्या न चाभूत् ॥ ५२ ॥ पांडोः सुताः अव्यासाश्रमे निगणैः सह पितृमेधं देहदाहादिपितृयज्ञं यथावत् उक्ता विप्रकारेण चक्रुः ।  
माद्री तेन दद्यामानं देहं सह आत्मदेहं हुता अदः अस्मिन् जन्मनि कृतं उरु अल्पप्रायाश्चेत्तेनापरिहार्यं पापं अश्विनिसंबन्धन्यपापजन्य भर्तृमृतिहेतु रूपपापं समाज्यं निरस्य नि  
जभर्तृलोकमेवागमत् । वरसमाप्तिप्राप्ता पातोपत्याद्युक्तं देहहानिप्रायश्चित्तमेवेत्यवगतव्यं ॥ ५३ ॥ ननु देवापराधेन अशुचित्वात्सेरसूतस्य पांडोः उत्तमलोकप्राप्तिः कथमित्यत  
आह । पांडुश्चेति । साक्षादित्यनेन औरस्तत्त्वविशेषितं । कृष्णस्य व्यासपातः सततं अस्मिन् कृष्णस्य पदैकभक्त इति हेतुगर्भविशेषणमेतत्पदद्वयं । पांडुः पुत्रकृणुः स्वगु  
णैश्च महद्भिः श्रेष्ठपुरुषैः सहितान् पूज्यान् अतएव विमलानि निर्दोषान् लोकानवापति हरिपादयोः विनश्चितं मनोयस्य स तथा तस्मिन् अत्र अस्मिन् पांडो विनश्चितं नैव ॥ ५४ ॥

पुरं नागपुरं जग्मुः प्रापुः मुनीन्द्राः यथैव वृत्तं पांडोः शापपुत्रोत्पत्त्यादिकं च प्रवृत्तं तथैव सप्तं अवदन् । मृतं अनुजं पांडुं चावदन् ॥ ५५ ॥ नृपतौ धृतराष्ट्र एवं तूष्णीं स्थिते सति । न याः तनुजैश्च भीष्मे तूष्णीं स्थिते सतीत्यर्थः । क्षत्तरादिदुरुरुमोदं प्राप्ते सति । उत सुयोधनमुखाः सौवलेन शकुनिना सह ऊढुः । किमिति । पांडोर्मतिः पुं गतं योः रात्रेः पूर्वैर्बकिल तस्य पांडोः तनयाः ककुत्रत्याः ॥ ५६ ॥ औरसपुत्राभावे तत्र जाः पुत्राः किं न स्युरित्येतो नेत्याह । नेति । पितरि मृते सति स्वकीयैः वां वयैः पश्य कृप्रीति पूर्वैर्कनिशेन आहामनत्राप्यअप्राप्य विनेत्यर्थः । क्षेत्रे भार्यायां जाताः अपि अन्यस्मादिति शेषः । भगवयस्य क्षेत्रं तत्संततये योगयान । यद्वा । पितरि मृते नियोगमभाप्य ये भगवयस्तदनाशयो गयस्ते क्षेत्रजा अपि नेत्यर्थः । तस्मादेते पांडोः क्षेत्रजा अपि न भवन्तीत्युच्यते इति भावः । गगनस्येवायुः कौरवगणानाभाप्य संवोधने अभिमुखीकृत्य तेषां दुर्योधनादीनां इति भगवययोगयाने

पांडोः सुताश्च पृथया सहिता मुनीन्द्रैर्नारायणाश्रित आशु पुरं स्वकीयम् ॥ जग्मुस्तथैव धृतराष्ट्रपुरो मुनीन्द्रा वृत्तं स मस्तममदन्ननुजं मृतं च ॥ ५५ ॥ तूष्णीं स्थिते च नृपतौ तनुजे च नद्याः क्षतयुतात्त उरुमोदसतीव पापाः ॥ ऊढुः सुयोधनमुखाः सह सौवलेन पांडोर्मतिः किल पुरा तनयाः क तस्य ॥ ५६ ॥ न क्षेत्रजा अपि मृते पितरि स्वकीये सम्यङ् नियोगमन्वापद् भवादययोग्याः ॥ तेषामितीरितवचो नुजगाद् वायुराभाप्य कौरवगणान् गगनस्य एवा ॥ ५७ ॥ एते हि धर्ममरुदिन्द्रभिषग्वरेभ्यो जाताः प्रजीवति पितर्युरुधर्मसाराः ॥ शक्याश्च नैव भवतां कविद्वग्नाहय ना रायणेन सततं परिरक्षिता यत् ॥ ५८ ॥ वायोरदृश्यवचनं परिशंक्रमे निष्ठाविर्भव भगवात्स्वयमब्जनाभः ॥ व्यासस्वरूप उरुसर्वगणैकदेह आदाय तानगमदाशु च पांडुगेहं ॥ ५९ ॥ ॥ ॥

त्यादिर्द्विरितवचः अन्वेव सहैव जगाद ॥ ५७ ॥ किमिति । उरु उत्कृष्टो भगवान् तत्प्रीतिकरं धर्मोधिषते तथा । अतएव साराः श्रेष्ठा एते पार्थाः भिषग्वाग्धिनौ धर्मादिभ्यः पितरि पांडोः प्रजीवति प्रकृष्टेन ज्ञानावाक्यवपटुतरेण जीवति सति । जाता इति हि श्रुतिः भारतादिषु प्रसिद्धिः । भवतां अग्रहाय परित्यागय कचित् नैव शक्याः कुतः नारायणेन भवतां पिताम हव्यासेन सततं मूलरूपे अवतारमुक्तौ च परिरक्षिताः यदास्मात्तस्मादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ परिशंक्रमानेषु अदृश्यवाक्यकरणैर्कस्यादिति परिशंक्रमानेषु ससुग्या तः तानपार्था नादाय गृहीत्वा ॥ ५९ ॥ ॥ ॥

तेनव्यासेनस्वीकृतेषुसत्सु वैचित्रवीर्येणधृतराष्ट्रेणसंहिताःकुंत्यासहकुंतीसहितानित्यथः । सर्वानपंचपाथान्परिपूज्ययदाजगृहस्वीकारंचक्रुः । तदाभूयंयथास्यान्तथा  
आर्तादुःखितावभूवरित्यर्थः ॥ ६० ॥ कृपतःकृपाचार्यावृत्तत्रतेषुकमारुषेविविधाःबहुप्रकाराःबालचेष्टाःबालक्रीडाःकुर्वत्सुसत्सु वायुतनयेनजिताःपराजिताः ॥ ६१ ॥  
पराभवंदर्शयति पकेति । पकानिउरूणिश्रेष्ठानिभोज्यानिभक्ष्याणिफलानितेषांसनयनयभक्षणायच वृक्षतलेवृक्षस्यधोभागोउलूथतथापादप्रहारप्रदाय फलैः  
सांककुमारोषविनिपतत्सुसत्सु फलानिस्वयंअभुङ्क्तभक्षितवान् ॥ ६२ ॥ युद्धेदडादिनाक्रीडायुद्धेनाग्युद्धे नियुद्धेमाष्ट्रियुद्धे धाक्रेणलायेने उल्लूकेअर्धउडने निम्नभूष्युडिने  
वा वारिष्ठेबहुभ्यांजलप्लवनेचसहितान् एकत्रमिलिताचिखिलाङ्कमाराणएकःतरसाजवेनजिगाय कयंभूतःआर्यपूज्यकर्मयस्यसतथा । ननु भीमस्यसर्वजयशक्तिःकुत

तत्स्वीकृतेषु सकला अपि भोष्मसमूह्या वैचित्रवीर्यसंहिताः परिपूज्य सर्वान् ॥ कुंत्या सहैव जगृहुः सुभृशं तदा  
तां वैचित्रवीर्यतनयाः सहसौबलेन ॥ ६० ॥ वैचित्रवीर्यतनयाः कृपतां महास्रागयपुश्र पांडुराजयैः सह सर्वरा  
ज्ञान् ॥ पुत्राश्च तत्र विविधा अपि बालचेष्टाः कुर्वत्सु वायुतनयेन जिताः समस्ताः ॥ ६१ ॥ पक्रोश्रोज्यकलसत्र  
यनाय वृक्षेष्वाकूढराजतनयानभिवीक्ष्य भीमः ॥ पादप्रहारमकुरुवृक्षतले प्रदाय साकं फलैर्धनिपतत्सु रजान्भुङ्क्त  
॥ ६२ ॥ युद्धे नियुद्ध उत धावन उल्लूके च वारिष्ठे च निखिलान्सहितान्कुमारान् ॥ एको जिगाय तरसा पर  
मार्यकर्मा विष्णोः संपूर्णमदनुग्रहतः सुनित्यात् ॥ ६३ ॥ सर्वान्प्रगृह्य विनिमज्जति वारिष्ठये श्रान्तान्विपृज्य ह  
सति स्म सविष्णुपदां ॥ सर्वानुद्गृह्य च कदाचिदुरुप्रवाहां गंगां स तारयति सारसुपूर्णैर्यैः ॥ ६४ ॥ द्वेषं ह्य  
ते नहि हरौ तममि प्रवेशः प्राणे च तेन जगतीमनु तौ प्रपन्नौ ॥ तत्कारणान्यकुरुतां परमौ करांसि देवद्विषां  
सततविस्तृतमाधुपौर्यौ ॥ ६५ ॥

इत्यतआह । वि० गोरिति । सुनित्यात्निरंतरंविद्यमानात् ॥ ६३ ॥ सारंश्रेष्ठसुपूर्णपौर्य पौरुष्यस्यसतथासमीनः ॥ ६४ ॥ ननु भीमःइदंक्रमयंकृतवानित्यतआह ।  
द्वेषमिति । देवद्विषां असुराणां हरौप्राणेचमुख्यप्राणेच । द्वेषंकृतेतमसिप्रवेशोनहि नैवभवेत् हियतःतेनकारणेनतौहरिवायजगतींपृथ्वींअनुस कंयपन्नौआतौ सततंअवि  
च्छिन्नंविस्तृतपूर्णसाधुनिर्दुष्टं कर्मत्रसामर्थ्यापाधिरहितस्वाभाविकमित्यर्थः । पौर्यंवल्लययोस्तौतथा अतएवपरमौश्रेष्ठौकृष्णभीमौतस्येवैवस्यकारणानिकरांसिदमपिअ  
कुरुतांसंचक्रतुः ॥ ६५ ॥

तत्समीपस्य अथ मंत्रविचारं अमंत्रयन् विचारयामासुः ॥ ६६ ॥ तत्र तेषु मध्ये येन देवानां ज्ञासुताः सुराशाः देवावताराः ते तानि खिलाः सुराशाः पवनजे भीमेन देववंशराजकु  
ले जाताः दितिजाः तान् तान् सुराशां निबहाय विचार्य विचारं कृत्वा अस्य भीमस्य ॥ ६७ ॥ विचार्येत्युक्ते विशदयति । अस्मिन्मन्त्रे अयं भीमः यत्तु बलाढ्यः  
अतः बलात्प्राग्गिरिबलाग्निहंतुं शक्यो न च छद्मप्रयोगतः मंत्रौपधादि छद्मप्रयोगात् इदं भीमं विनिहस्य पार्थ अर्जुनं विधातुं पराक्रमात् निहस्य अन्यान्युपधिष्ठिदित्रानि निगडेशूख  
लायां निदध्महेकुर्मः ॥ ६८ ॥ एवमेतस्मिन् अस्य दुर्योधनस्य निहतं कंठं निष्कंठं कंठं गच्छेत् । ततः विचारितस्य अन्यथा कारणात् तत्स्य निष्कंठराज्यं न स्यादित्यर्थः । तस्मिन्

दृष्टमिमान्यथ करांसि मरुत्सूतेन नित्यं कृतानि तनया अखिलाश्च राज्ञाम् ॥ तस्यामितं बलमुदीक्ष्य सदोरुद्ध  
द्वेषा बभ्रवुरथ मंत्रमन्त्रयश्च ॥ ६६ ॥ ये ये हि तन्न नरदेवमुताः सुरांशाः प्रीतिं परां पवनजे निखिला अकुर्वन् ॥  
तांस्तान्विहाय दितिजा नरदेवंशजाता विचार्य वधनिश्चयमस्य चक्रुः ॥ ६७ ॥ अस्मिन्हते विनिहता अखिलाश्च  
पार्थाः शक्यो बलाच्च न निहतुमर्षं बलाढ्यः ॥ छद्मप्रयोगत इमं विनिहत्य वीर्येन्दुार्थं निहृत्य निगडे च विद  
धमेहेन्यान् ॥ ६८ ॥ एवं कृते निहतकंटकमस्य राज्यं दुर्योधनस्य तु भवेन्न ततोऽन्यथा स्यात् ॥ अस्मिन्हते नि  
पतिते च सरैद्रसनौ शेषा भवेयुरथ सौबलिपुत्रदासाः ॥ ६९ ॥ एवं द्विचार्य विषमुख्यणमंतकाभिं क्षीरेदिधर्मथनजं  
तपसा गिरिशान् ॥ शुक्रमे लब्धममृतः सुबलात्मजेन प्राप्तं प्रतोष्य मरुत्सूतेन पाप चाहुः ॥ ७० ॥ संमन्त्र्य रा  
जतने धैर्धृतराष्ट्रजैस्तु दत्तं सप्तदशवर्षं ॥ ज्ञात्वा युयुत्सुगदितं बलवान्स भीमो विष्णोरनु ॥

नृभिर्मुरेन्द्रसूनावर्जुनेषां युधिष्ठिरादित्रयः सौबल्याः गांधार्याः ॥ ६९ ॥ शुक्रेण गिरिशात्तत्प्रसादलब्धं सुबलात्मजेन शकुनिना प्रतोष्य संतोषं प्रापयित्वा अमुतः शुकात् प्राप्तां  
अंतर्कामं त्युत्सहं शविषं भरुतनया भीमाय अदुःदुहः ॥ ७० ॥ बलवान्सभीमः राजतनयैः सह संमन्थ्य विचार्य धृतराष्ट्रजैः स्वसूदमुखतः स्वपाककृतद्वारा अखिलभक्षभोज्यं  
संपोष्य दत्तं भक्षार्थं आत्मने दत्तं द्विष्युः सौः धृतराष्ट्रपुत्रा वसुयुत्सो मुर्यतः क्षात्वा पिप्रभक्ष्येति शेषः । विष्णोरेनुग्रहवलयः जरायां च कारजर्णिचकार ॥ ७१ ॥



हरिपादाञ्जातितोयंगंगजलमित्यर्थः ॥ तस्मिन्प्रासादगृहविशेषविदधुःचक्रुः मारुतिधृतराष्ट्रपुत्रैः अमासहअत्रासादेस्वयंअतेसुष्वापशिष्ये ॥ ७२ ॥ किंकर्तुं विचित्र  
वीर्यपुत्रात्मजेषुदुर्योधनादिषुदोषान्प्रकाशयितुमेवदुर्योधनाद्याःनवरंमनुष्यश्रेष्ठप्रतिपत्तंतंभीमंइदंस्य अभिमंत्रणदृष्टैःअयसालोहाविशेषेणकृतैःनिमित्तैःपार्श्वैःबद्धाहरिपादजा  
याःगंगायाः तोयेजलेविचिक्षिपुः ॥ ७३ ॥ भीमःकोटियोजनैःकोटिसंख्याकयोजनैःगभोरगद्वृततुदंविगाद्यपोष्ठय । यद्वा कोटिःप्रकृष्टंयोजनंभरंयोजनमात्रं  
हरंउदंविगाद्य । कोटिःप्रत्येकषेचसंख्याचापात्रयोःरपास्यभिधानं । विजृम्भणतत्त्वविजृम्भणमात्रेदेवपाशान्निविष्टश्च्युच्छिन्ना उत्तोर्यजलंतीर्त्वाकलंप्राप्येत्यर्थः । सञ्जनग

जीर्णे विषे कुमन्तयः परमाभितप्ताः प्रासादमाशु विदधुर्हरिपादतोये ॥ ज्ञात्वा युयुत्सुमस्वतः स्वयमत्र चान्ते  
सुष्वाप मारुतिरमा धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ ७२ ॥ दोषान्प्रकाशयितुमेव विचित्रवीर्यपुत्रात्मजेषु नवरं प्रति सुप्तमी  
क्ष्य ॥ बद्धाभिमंत्रणदृष्टैर्यसा कृतैस्तं पार्श्वविचिक्षुपुरुदे हरिपादजायाः ॥ ७३ ॥ तत्कोटियोजनग  
भीरमुदं विगाद्य भीमो विजृम्भणत एव विदधुश्च पाशान् ॥ उत्तोर्यमञ्जनगणस्य विधाय हर्षं तस्या  
वनंतगुणविष्णुसदातेहादः ॥ ७४ ॥ तं वीक्ष्य दुष्टयनसोतिविषणचिताः संमंश्य भूय उरुनागगणानथा  
ष्टौ ॥ शुक्रोक्तमंत्रबलतः पुर आङ्घ्रियिवा पश्चात्सुपंजरगतान् प्रददुः स्वसूते ॥ ७५ ॥ दुर्योधनेन पृथुमं  
त्रबलोपहूतांस्तत्सारथिः क्राणेगणान्पवनान्तरजस्य ॥ सुप्तस्य विस्तृतसरस्यमुचिद्विशीर्णदंता बभूवुर  
मुमाशु विदश्य नागाः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वहर्षविधायतस्यौ कथंभूतःअनंतगुणश्चासौविष्णुश्रुतस्मिन्सदाअतिहादः । अतिशयाभाक्त्यस्यसतथा । विष्णुपदातीतिवापाठः ॥ ७४ ॥ तंभीमंविपन्नदुःखितमि  
त्यर्थः । चिंतमनोयेषांतेतयासंतःभूयःपुनःसंमंश्यविचार्य अथशुक्रोक्तमंत्रबलतःशुक्राचार्योपदिष्टमंत्रसामर्थ्येनअष्टौअनंतोबासुकिःपद्मोमहापद्मश्चतक्षकःरुक्मोटकः  
शंखपालोमेहांशवद्वत्यष्टसंख्यान्तरून्भेष्टाननागगणान् । पुरःपुण्याःनागापुरस्यसमीपंआङ्घ्रियिवा पश्चादन्तरं सुपंजरगतान्पंजरस्थान्कृत्वा सूतेदुर्योधनसारथिवशे  
प्रददुःरम ॥ ७५ ॥ पृथुःवीर्यवान्सचासौमंत्रश्रुतथा । तस्यबलेनउपहृताननीतान्तरसिक्वक्षिसिअमुंचन् नागाःअमुंभीमम् ॥ ७६ ॥ ॥

अपहस्ततः हस्तपृष्ठभागेन तत्प्रातः शयनात् उत्थित एव सुषुप्ता पशिश्रे ॥ ७७ ॥ अप्रतिमं अप्रतिद्वंद्वं तस्य भीमस्य एतत्पूर्वोक्तं जंबलं स्वाभाविकं वलं निरीक्ष्य अधिकं यथास्या  
नथा विषेदुः विषादं प्रापुः । नरेन्द्रपुत्राः एवमेनेन प्रकारेण समं ज्यविचार्य अथ हरेश्चरुणा स्यादपि बहुप्रतीपं प्रति कलंचक्रुरित्युत्तरपंचमश्लोकेन संबधः । एवं समं ज्येत्युक्तं विशदयति  
निश्वासात् इत्यादिना । येषां नागानां निश्वासात्ः श्वासमात्रात् दर्शनादपि भुवनानि भस्मभूयासुः तेनागाः मृषाव्यर्थं धामा आसन् ॥ ७८ ॥ मृषेत्युक्तं विशदयति । इद्विरेति ।  
भुजंगमवराः सर्पश्रेष्ठाः सुप्रयत्नाः अतिप्रयत्नवन्तोऽपि दिद्विः दंतैः विदश्य अमुष्य भीमस्य विकारं दशतमोहादिविकारं कर्तुं न शक्नुः समर्थानवभूवुः इदं दशबलं भीमसदृशबलं क  
स्यापि श्रुतपूर्वनासीत् । द्रष्टुं किमु भस्मकृत्यस्यादित्ययः । हिरण्यकश्यपः हिरण्यकशीपोऽतनेनेपि नृहोदेऽपि दृढं श्रुतपूर्वनासीदित्यर्थः ॥ ७९ ॥ श्रुतपूर्वनेत्युक्तं विवृणोति ।

क्षिपत्वा सुदूरं उरुणा गणनया णौ तद्वंशजान् सुनिनिहत्य पिपीलिकावत् ॥ जघ्ने च सूतमपहस्तत एव भीमः सुषुप्ताप  
पूर्ववदनुत्थित एव तत्प्रातः ॥ ७९ ॥ ततस्य नैजबलमप्रतिमं निरीक्ष्य सर्वे क्षितीशतनया अधिकं विषेदुः ॥ निःश्वास  
तो दर्शनादपि भस्म येषां भूयासुरेव भुवनानि च ते मृषासन् ॥ ७८ ॥ इद्विर्विदश्य न विकारममुष्य कर्तुं शे  
कुर्भुजंगमवरा अपि सुप्रयत्नाः ॥ कस्यापि नेदृशबलं श्रुतपूर्वमासीद्विष्टुं किमु स्म तनयेपि हिरण्यकश्य ॥ ७९ ॥  
स्वात्मावनार्थमधिकां स्तुतिमेव कृत्वा विष्णोः स दैत्यतनयो हरिणा विहो भूत् ॥ नत्वौरसं बलममुष्य स कृण्यते  
हि भूत्यैर्बलात्स्वपितुरैरसमस्य वीर्यम् ॥ ८० ॥ नैसर्गिकप्रियमित्रं प्रवदन्ति विप्रा विष्णोर्नितान्तमपि सस्यमिदं  
ध्रुवं हि ॥ नैवान्यथैरसबलं भवतीदृशं तदुत्साद्य एव हरिणैव सहैव नोर्थः ॥ ८१ ॥ ॥

स्वास्मेति । सदैत्यतनयः प्रल्हादः स्वात्मनः अवनार्थं क्षणार्थं अधिकां स्तुतिं कृत्वा हरिणा आवितः शसितो भूत् स प्रल्हादः स्वपितुः भूत्यैर्बलात् कृण्यते हिरस्मात्तस्मात् अमुष्य प्र  
ल्हादस्य औरसं स्वाभाविकं वलन अस्य भीमस्य वीर्यं औरसं स्वाभाविकं ॥ ८० ॥ इमं भीमं विष्णोर्नितं तं नैसर्गिकमित्रं प्रियत्ववैपरीत्येन ईदृशं औरसं निरुपाधिकं प्रियमि  
ति प्रवदन्ति । इदं विषयवाक्यं ध्रुवं निश्चयेन सत्यमपि सत्यमेव हि प्रसिद्धिः अन्यथा नैसर्गिकबलं नैव भवति भीमस्येति शेषः । तत्तस्माद्वरिणा सह एव भीमः उत्साद्यः विनाश एव  
स एव तयोर्विनाश एवेत्यर्थः । नोस्माकं अर्थः प्रयोजनं ॥ ८१ ॥

ननु लोकांतरस्थहरेः उरसादनकथं स्यादित्यत आह । कृष्णद्विति । यदुप्रजातः पुषः कृष्णः हरिश्चरिरेकिल । स कृष्णः अस्मन्मीमस्य आश्रयः तस्य कृष्णस्य बहुप्रतीपवैरं कुरुत कुरुध्वं एवं संमंड्य प्रतीपं चक्रुरितिसंबंधः ॥ ८२ ॥ तैः असुरांशराजकुमारैः भरिताः नृपतयः तेषां कुमारानां पितरौ नृपाश्च बृहद्रथसुतेन साकं युद्धाय हरेः सकाशं जग्मुः । अमुना कृष्णेन अष्टादशेषु अष्टादशसंख्याकेषु युद्धेषु बलं च दर्पेण गर्वश्च बलस्य दर्पो वा मदः अन्वधानताभ्याः बलदर्पमदाः येषां ते तथा सतः निवृत्ताः परावृत्तययुः ॥ ८३ ॥ उक्तमेवार्थविशदयति । तेनेति । तेन कृष्णेन आगृहीताः अपहृताः राजादयो येषां ते तथा नितांतं शत्रूः परिक्षततन्मित्रैः विदारिता वयवैः अलंरक्तं वमंतः विगतशस्त्रादि सतायेषां ते तथा

कृष्णः किलैष च हरिर्यदुषु प्रजातः सोऽस्याश्रयः कुरुत तस्य बहुप्रतीपम् ॥ संमंड्य चैव सति पापतभा नरेन्द्रपुत्रा हरेश्च बहु चक्ररथ प्रतीपम् ॥ ८२ ॥ तैः भरिता नृपतयः पितरश्च तेषां साकं बृहद्रथसुतेन हरेः सकाशम् ॥ युद्धाय जग्मुर्मना अष्टादशेषु युद्धेष्वन्यन्तमग्नबलदर्पमदा निवृत्ताः ॥ ८३ ॥ तेनागृहीतरथवाजिगजा नितांतं शत्रूः परिक्षततन्मित्रैरलं वमंतः ॥ रक्तं विशस्त्रकदम्बज्जवाजिसूताः स्मस्तां वरा श्लथितमूर्धजिनो निवृत्ताः ॥ ८४ ॥ एवं बृहद्रथसुतोऽपि सुशोच्यरूप आर्तो ययौ बहुश एव पुरं स्वकीयं ॥ कृष्णेन पर्णबलवीर्यगुणेन सुतो जिवेत्यतीव विजितः श्रमितावशेषः ॥ ८५ ॥ एवं गतेषु बहुषो नतकंधरेषु राजस्यजोऽपि मधुरां स्वपुत्रीं प्रविध ॥ रामेण सार्धमसिद्धे र्यदूभिः समेतो रेमे रमापतिरचिरमलौ जयधीः ॥ ८६ ॥ व्यर्थोद्यमाः पुनरपि स्य सयार्तराष्ट्रा भीमं निहंतुं नु यत्नमकुर्वताज्ञाः ॥ राज्ञां सुतास्तमखिलं स भूषैव कृत्वा चक्रे जयाय च दिशां बलवान् प्रयत्नम् ॥ ८७ ॥

स्मस्तां वराः मुक्तवस्त्राः श्लथिताः विस्मस्ताः मूर्धजाः केशाः विधत्ते येषां ते तथा एवंभूताः संताः निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ सुतो च्यं अतिशोकात् हर्षरूपः स्य स तथा । आर्तः पीडितः पुर्णचित्तबलवीर्ये चत एव गुणाय स तथा तेन कृष्णेन जीवितमुक्तः विजितः पराजितः अक्षयशेषस्य स तथा । बहुशः ॥ ८५ ॥ नताः अधः कृताः कंधराः विषयेषां ते तथा । तेषु जयलक्षणाः संपदस्य स तथा ॥ ८६ ॥ धार्तराष्ट्रैः सहर्तमानाः राजाः सुताः व्यर्थोद्यमाः अपि नष्टप्रयत्नवतोऽपि पुनः भीमं निहंतुं उद्यत्वं अकुर्वन्त कृतवन्तः अत एव अज्ञाः विवेकशून्याः बलवान् समीमाः अखिलं तं वधोऽंगं भूषैव व्यर्थमेव कृत्वा दिशां विजयाय दिग्बिजयाय प्रयत्नं चक्रे ॥ ८७ ॥

प्रथमं आदौ प्राचीदिशं पूर्वदिशं पश्चादन्तर्याम्यां दक्षिणदिशं जलेशेन वरुणेन परिपालितया प्रतीच्या सह अन्यां उत्तरदिशं जिगाय यौ पुरातनौ च तौ दशाननकुंभकर्णौ च पूर्वयौ रावणकुंभकर्णौ वित्यर्थः । इदानीमातुः कुल्याः स्वसायाः स्वसुभेगिन्याः तनयतां पुत्रत्वं गतौ प्रातौ जिगाय ॥ ८८ ॥ तयोः रावणकुंभकर्णेयोर्मध्ये पूर्वज्येष्ठो रावणः दमघोषनपस्यसुतः सन् प्रजातः नृपतयः यं दमघोषसुतं शिशुपालनाम्ना आहुः प्रवदंति आकारयंतीत्यर्थः । अन्यं शिशुपालादन्यं कुरूशविषयाणं नृपराजानं अन्यं मातृष्वसातनयं शिशुपालमातुः सक्ताशादन्यामातृष्वसायाकुल्याः स्वसुतः तनयं दंतवक्रयोः मातरौ भीममातृष्वसाराविति भावः ॥ ८९ ॥ तौ शिशुपालदंतवक्रौ शौरैः वसुदेवस्य सुतं पौंड्रकाख्यं अथ भीष्मकस्य सुतं रुग्मिणं पूर्वदिति जः असुरइत्यर्थः । नरहानरघ्नः राक्षसइत्यर्थः । इव्वलाख्योऽसौ सः र्मतिनामप्रसिद्धः सन् कुंडिनेशः कुंडिने वि

प्राचीं दिशं प्रथममेव जिगाय पश्चाद्याम्यां जलेशपरिपालितया सहान्यां ॥ यौ तौ पुरातनदशाननकुंभकर्णौ मातृष्वसातनयतां च गतौ जिगाय ॥ ८८ ॥ पूर्वस्तयोर्हि दमघोषसुतः प्रजातः प्राहुश्च यं नृपतयः शिशुपालनाम्ना अन्यं वदंति च कुरूशनृपं तथान्यमातृष्वसातनयमेव च दंतवक्रं ॥ ८९ ॥ जित्वैव तावपि जिगाय च पौंड्रकाख्यं शौरैः सुतं सुतमजैदथ भीष्मकस्य ॥ यः पूर्वमास दिति जौ नरहेल्यलाख्यौ रुग्मिति नाम च वसूव सकुंडिनेशः ॥ ९० ॥ भागे तएव त नयस्य स एव वन्देर्नाम्ना धुचेः स तु पितस्य हि नित्रभागः ॥ राहुं धयुक् दनुजौ क्रथकौ शिकारूयौ भागौ तथा भिसुतयोः पवमानशूदयोः ॥ ९१ ॥ वंधोर्निजस्य तु बलं सुपरिक्षमाणः शल्योऽपि तेन युयुधे विजितस्तथैव ॥ भीमो जिगाय युधि वीरमथैकलव्यं सर्वे नृपाश्च विजिता अमनैवमेव ॥ ९२ ॥

ष्येनृपो बभूव ॥ ९० ॥ स एव रुग्मिवन्देः प्रधानाग्नेः तनयस्य नाम्ना शूचेः भागेन अर्धेन इतः युक्तः इव्वलः शुचेर्भागतः सन् नाम्ना र्मुमिति भीष्मकसुतो बभूव इति भावः । अस्य रुग्मिणः स पूर्वोक्तः पितामित्रभागः मित्रार्यदेवाशः हितथा राहोः अंशयुक् । राहुयु भीष्मको मित्रदत्तवचनात् । तथा तस्य भीष्मकस्य अनुजौ क्रथकौ शिकारूयौ अभिसुतयोः पवमानश्च शूधिश्च पवमानगुंधितयोः तथा भागौ अंशभूतौ ॥ ९१ ॥ प्रकृतमनुसरति । वंधोरिति । निजस्य बंधोः स्वबंधस्य भीमस्य तेन भीमनययुवे तथैव शिशुपालादिवत् विजितः पराजितो भूत् । एवमेव अनेन प्रकारेण अमुना भीमसेनेन विजिताश्च ॥ ९२ ॥

अथशब्दः कथांतरयोक्तकः कृष्णः औपगर्वितुपगवाख्ययादवाः त्वत्तद्वर्गकुलाय तं प्रयत्नसन् इदं तथा च किमिति । ओभोत्तद्वर्गमदीयैः चोभिः मम विरहाद्विभगा  
तृजातं नंदीनांदुःखं विनाशाय आशुयाहिगच्छेत्तिसंव ॥ १०९ ॥ अहं त्वमृतां देहं परिणां प्रतोहं लमलेनिहितः स्थितो यस्मात्तस्मात् इह जगतिकस्याचिद्विहिनः मतः  
मद्वियोगो नास्त्येव । अहं मनव्यइति यः शुष्मां कुक्षिः कुत्र च कुत्रापि नास्त्यस्य कुक्षिः हि यस्मात्तं निर्मलतमं अविदुः वैश्वेति आश्रयं दंति द्विदो गगयाद्वितीशेषः । तस्मा  
बोस्त्वितिसंबंधः ॥ १०६ ॥ पूर्वयदा अजगरः इदं निजगारागलितवान् । तस्मिन् दश्यन्ति मोक्षणाय सर्वोपायैः न शक्नुः तदा मम पादस्य तत्पश्यतः सो जगरः अतिदिव्यः अलु

कृष्णोऽथ चौपगविमुत्तमनीति युक्तं संप्रेषयन्निदमवाच ह गोकुलाय ॥ दुःखं विनाशाय वचोभिरे मदीयैर्नंदादिनां वि  
रहजं मम चाशु याहि ॥ १०५ ॥ मत्तो वियोग इह कस्यचिदस्ति नैव यस्मादहं तनुभूतां निहितो तरेव ॥ नाहं मनु  
ष्य इति कुत्र च नास्तु बुद्धिर्ब्रह्मैव निर्मलतमं प्रवदति मां हि ॥ १०६ ॥ पूर्वं यदा ह्यजगरो निजगारं नंदं सर्वं नरो  
कुरथ तत्प्रविमोक्षणाय ॥ मत्पादं संस्पर्शतः स तदातिदिव्यो विद्याधरस्तदुदितं निखिलं स्मरंतु ॥ १०७ ॥ पूर्वं स्व  
रूपमदतः प्रजहास विप्रान् नित्यं तपःकृशतरंगिरसो विरूपान् ॥ तैः प्रापितः स यदि सो जगत्त्वमेव मत्तो निजां  
तनुमवाप्य जगाद नंदं ॥ १०८ ॥ नायं नरो हरिरस्यं परमः परेभ्यो विद्येत्थरः सकलकारण आत्मतंत्रः ॥ विज्ञाय  
चैनमरुसंसृतितो विमुक्ता यांत्यस्य पादयुगलं मुनयो विरागाः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥ ॥

त्तमः विद्याधरो भूत् तेन विद्याः श्रेण उदितं निखिलं स्मरंतु ॥ १०७ ॥ विद्याधरस्य अजगत्प्रप्राप्तिः कुत इत्यत आह । पूर्वमिति । पूर्वसंविद्याधरः रूपमदतः सौंदर्यमदात्  
नित्यं तपसः तपश्चरणादित्यर्थः । कृशतरानतिशयेन कृशानं गिरसः अंगिरसः पुत्रान् विरूपान् विकाररूपान् विप्रान् प्रजहास । तैः विप्रैः स पदिशां प्रअजगत्स्वसंस्वरूपं प्रा  
पितो विद्याधरः मत्त एव निजां तनुं विद्याधरस्वरूपं अवाप्य नंदं जगाद यत्तस्मिन् स्त्वित्यर्थः ॥ १०८ ॥ किमिति जगादेत्यत आह । नायमिति । अयं कृष्णः नरो न किंतु सक  
लानां सृष्ट्यादीनां कारणहेतुः विरागाः विरक्ताः मुनयः उरुरुकृष्टं यथा भवति तथा एनं विज्ञाय संसृतितः संसाराद्दिमुक्ताः संतः अस्य कृष्णस्य उरुसंसृतित इत्येकं वा पदं उरुकालस्थ  
संसारत् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



वरुणस्यदूतः भृत्योऽसुरः स्नानकालेनंदयदाजगृहे तत्रापितदैवजलपतेर्वरुणस्यगृहं यातं प्रातर्मांवारिपतिः मांसं पूज्यनंदं विमुच्य हेनंदेति शेषः । अयंकृष्णः तव सुतो न किंप्रसिद्धः परमः पुमान् उत्तमपुरुषो हरिः एषः कृष्णः इति यदा हतदपि स्मरंति त्वर्थः ॥ १० ॥ मया विकुंठलो कंदर्पेति प्राथितेन मया गोजीविना गोपानां विकुंठलो कः संदर्शितो ननु अजे मयि मानव्यबुद्धिः अपनेतुं प्रवरा अतिश्रेष्ठामदीया स्थितिरपि वर्तमानमपि संदर्शिताय स्मात्तस्मान्मया स्थितं मनः स्वैर्यथावाच्यशमंदुःखशान्तिं प्रयातु ॥ १११ ॥ पुंसः पुरुषा

नंदं यदा च जगृहे वरुणस्य दूतस्तत्रापि मां जलपतेर्गृहमाशु यातं ॥ संपूज्य वारिपतिराह विमुच्य नंदं नायं सु तस्तव पुमान् परमः स एषः ॥ ११० ॥ संदर्शितो ननु मयैव विकुंठलोको गोजीविनां स्थितिरपि प्रवरा मदीया ॥ मा नृष्यबुद्धिमपनेतुमजे मयि स्म तस्मान्मयि स्थितिमवाप्य शमं प्रयातु ॥ १११ ॥ श्रुत्वोद्धवो निगदितं परमस्य पुंसो वृंदावनं प्रति ययौ वचनैश्च तस्य ॥ दुःखं व्यपोह्य निखिलं पशुजीवनानामायात्पुनश्चरणसन्निधिमेव विष्णोः ॥ ११२ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारत तात्पर्यनिर्णये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

निगदितं तुर्कं श्रुत्वा ययौ । तस्य कृष्णस्य वचनैः पशुजीवनानां नानादिगोपानां दुःखं व्यपोह्य परिबृत्य पुनः परावृत्य विष्णोः श्रीकृष्णस्य चरणयोः सन्निधिं समीपं आयातु आययौ ॥ ११२ ॥ यंगंगजमदं ॥ पूर्तितस्य कृतौ चतुर्दशद्विधाध्यायः सतामोदः श्रीमद्भारतं ॥ १४ ॥ इति श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां पदार्थदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥



॥ इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये चतुर्दशोध्यायः संपूर्णः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ अस्मिन्नध्याये भीमप्रभावमनुवर्णयन् पाण्डवकथानिरूपयति । एवंस्वभक्तदुःखपरिहारादिप्रकारेण अस्मिन्कृष्णेवर्षाणां व्रित्तं तथातस्माच्चिवस्सर्गात्परंकृष्णादनुज्ञामवाप्य हरेःकृष्णस्यसुतेनविशोकनाम्नासह स्वस्वकीयं परं हस्तिनपुरं प्रत्याजगमतुः ॥ १ ॥ विशोकः कस्यां जात इत्यत आह । सैरंध्रिकेति । सैरंध्रिकायाः चिवकायाः उदराद्रभोदित्यर्थः भवः उत्पत्तिर्यस्य स तथा । सैरंध्री परं देवस्थानं स्वशाश्वत्पकारिकेत्यमरः । स विशोकः यं तासां रात्रिः सैरंध्रिकायाः पूर्वस्वरूपमाह । येति । यापि गलापि गलानां ग्रीवाणिका अन्यभवे पूर्वजन्मनि आत्मनि स्वस्मिन् हृत्कमल इत्यर्थः संस्थितं उरुगायं उत्तमश्लोकं कांतमिति हेतुर्गभविशेषणं च तित्वेनेत्यर्थः संस्मृत्य गणिका देहं विहायेति वाक्यशेषः चिवका अभूत्तस्मात्कृष्णसमागमो भूदिति भावः ॥ २ ॥ पंचरात्रविदं पंचरात्रागमवेत्तारं विशोकं पुनः कृष्णात्सा

ॐ एवं प्रशंसति जगत्पुरुषोत्तमस्मिन् भीमार्जुनौ तु सह देवयुतावनुज्ञां ॥ कृष्णादवाप्य वर्षत्रितयात्पुं रवमाजग्मतुर्हरिसुतेन विशोकनाम्ना ॥ १ ॥ सैरंध्रिकोदरभवः स तु नारदस्य शिष्यो वृकोदररथस्य बभूव यंता ॥ यापि गलान्यभव आत्मनि संस्थितं तं संस्मृत्य कांतमुरुगायमभूच्चिवक्रा ॥ २ ॥ तं पंचरात्रविदमाप्य समारथं स भीमो मुमोद पुनराप परात्मविद्यां ॥ व्यासात्परात्मत उवाच च फल्गुनादिदेवेषु सर्वविजयी परविद्ययैषः ॥ ३ ॥ सर्वान् भागवतशास्त्रपथान्विधूय मार्गं चकार स तु वैष्णवमेव शृण्वं ॥ क्रीडार्थमेव विजिगाय तथोभयात्मयुद्धे बलं चकर वाक्प्रभवेऽमितात्मा ॥ ४ ॥ नित्यप्रभूतसुशुभ्रप्रतिभोपि विष्णोः श्रुत्वा परं पुनरपि प्रतिभामवाप ॥ को नाम विष्णवपुर्जीवक आस यस्य नित्याश्रयादाभिहितापि रमा सदा श्रीः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

तत्तत्त्वविद्यापेक्षया पुनः परमात्मतः उत्तमस्वरूपा द्वासात् परात्मविद्यां परतत्त्वविद्यां आप । परविद्यायां सर्वविजयी एषः भीमः स्वयं फल्गुनादिदेवेषु देवावतारेषु उवाच । उपदिदेश ॥ ३ ॥ सर्वविजयीत्युक्तं विशदयति । सर्वानि । स भीमः सर्वान् अभागवतानां भागवदुत्कृष्टत्वात् प्रतिपादकानां शास्त्राणां पथः मार्गां न विधूय निराकृत्य शुभ्रतु निरवद्यत्वेन अत्युत्तमवैष्णवं विष्णुत्कर्षप्रतिपादकं मार्गं चकार । तथा अमितज्ञानबलादिना अपरिमितः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा भीमः करवाभ्यां प्रभवो यस्य स तथा तस्मिन् अतएव उभयात्मयुद्धे क्रीडार्थमेव बलं बलं भद्रं विजिगायति जितवान् ॥ ४ ॥ नित्यं प्रभूतात्कृष्टा सुशुभा अत्युत्तमा प्रतिभा सामर्थ्यस्य स तथा तादृशोपि । भीमः विष्णोः कृष्णव्या

सात्मनोहोः सकाशात्परांपरविद्यांश्रुत्वा पुनरपि प्रातिभांज्ञानं आप । परात्माविद्यांश्रुत्वा प्रातिभामवापेत्यनेन प्राप्तं परोपजीवनशंकां परिहरन्नाह । कोनामोति । उपजीवतीत्युपजीवकः न उपजीविकः अनुपजीविकः विष्णुना अनुपजीविकः कोनाम आसनकोप्यासेत्यर्थः । तदेव कैमुतेनाह । यस्येति । रमापियस्यहरेः नित्याश्रयात् सदाश्रीरिति अभिहिता उदिता ॥ ५ ॥ भगवंतं प्रपन्नः शरणं प्राप्नोति धर्मात्मजः परमात्मनः सुतत्त्वविद्यां परतत्त्वविद्यां उरुक्रमाभ्यां व्यासकृष्णाभ्यां शिक्षिताः अर्थाः धर्मादिपुरुषार्थयैषेते तथा अतएव सद्धर्मचारिणः भगवद्धर्मचारणशीलाः ते ॥ ६ ॥ भरद्वाजर्षेः सुतः पुत्रो द्रोणः निजधर्मवर्तमानांश्रुमोचितधर्मवर्तनीलः अतएव प्रातिग्रहमुञ्जतीति तथा अतएव असंचयीपशुद्रव्यादिसंयहरहितः सन् यदा आसतदा द्रौणिः अश्वत्थामा धार्तराष्ट्रैः समेत्यसंभूय क्रीडन् सन् धयः क्षीरपातुं पातार्यसद्वस्वगृहं उपेति प्राप्नोति ॥ ७ ॥ मातारुपीतरसमैश्वर्य

व्यासादावाप परमात्मसुतत्वविद्यां धर्मात्मजोपि सततं भगवत्प्रपन्नः ॥ ते पंच पांडुतनया ममुदुर्नितान्तं सद्धर्मचारिण उरुक्रमशिक्षितार्थाः ॥ ६ ॥ यदा भरद्वाजसुतस्त्वसंचयी प्रतिग्रहोज्ञो निजधर्मवर्तो ॥ द्रौणिस्तदा धार्तराष्ट्रैः समेत्य क्रीडन्पयः पातुमर्पेति सद्ध ॥ ७ ॥ तस्मै माता पिष्टुभालोदय पातुं ददाति पीत्वैति तदेष नित्यं ॥ पीतक्षीरान्धातैराद्यान्समेत्य मया पीतं क्षीरमित्याह नित्यं ॥ ८ ॥ नृत्यंतमेनं पाथयामासुरेते पयः कदाचिद्रसमस्य सवैत् ॥ पुनः कदाचित्स तु मातृदत्ते पिष्टे नेदं क्षीरमित्यारुवाव ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा रुवंतं सुतमात्मजस्य स्नेहाभ्रियत्यैव जनार्दनस्य ॥ संप्रेरितः कृपया चार्तरूपो द्रोणो यथावार्जयितुं तदा गां ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

त्यास्ते पिष्टं आलोड्य जलेनेति शेषः पातुं ददाति । एषोऽश्वत्थामा तत्पिष्टोदकं नित्यं पीत्वा एति क्रीडास्थानं प्राप्नोति । पीतं क्षीरयैस्ते तथा तान् धार्तराद्यान्समेत्य प्राप्य मया क्षीरपीतमित्याह ॥ ८ ॥ एते धार्तराष्ट्राः नृत्यंतं नृत्यं कुर्वन्तं एनं अश्वत्थामा न कदाचित्पयः क्षीरं पाथयामासुः । सोऽश्वत्थामा अस्य क्षीरस्य रसमाधुर्यं स अवैदं ज्ञातवान् । रसो रगो विषे विष्येति कदापि पारदे द्रवइतियादवः । कदाचित्सोऽश्वत्थामा पुनः पिष्टे मातृदत्ते सति द्रवत्वं क्षीरं नित्यासारव अरोदीत ॥ ९ ॥ रुवंतं रुदंतं सुतं दृष्ट्वा जनार्दनस्य नियत्यैव प्रेरणयैव जातदात्मजस्य पुत्रस्य स्नेहाज्जनार्दनस्य नियत्योत्पन्नपाठपयाच अनुकंपया संप्रेरितो द्रोणः आर्तरूपः पुत्रो रोजनेन व्यथितमना इत्यर्थः । प्रातप्रातिग्रहादार्तरूपो वातादृशः सन् गार्जयितुं संपादयितुं यौ ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतिग्रहात्सम्यक्निवृत्तः सद्रोणः शमं परशुरामं प्रतिगामर्थं यितुं यौ । कुतः हियस्माद्विष्णोः प्रतिग्रहः दोषाय न भवेत्तस्मादितिसंबंधः । तदपि कुतश्च तद्वत्त आह । यस्मादिति ।  
 सविष्णुः ॥ ११ ॥ जामदग्न्योऽपिरामः एतद्रोणं दृष्ट्वा क्षितिभारस्य अपनेदपरिहारविषये हेतुमेव निमित्तमात्रमेव । संहारकमणिमुख्यकर्तारव्यमेवेति भावः । द्रोणं कर्तुं इत्य-  
 चित्तयत् इतीति किं नरयौ नौ जातानां मनुष्येभ्यश्च वृत्तीर्णानामित्यर्थः । सुराणां हंतानां शक्तयं द्रोणः स्यादिति ॥ १२ ॥ ननु देवावनार्थकतावतारोऽयमः देवहनं किमर्थम-  
 चित्तयादित्यत आह । तेषामिति । पांडवार्थे हतानां तेषां सुरावताराणां वृद्धिः पांडवसहयमकरोत्यर्थः स्वस्मान्न देवैः स्युः सुखातिशयः स्यात् । संसारावस्थायां मित्रशेषः । मोक्षे-  
 पि मुक्तावपि सौख्यस्य वृद्धिः स्यात् । अतएव देवहनमर्चितयदित्यर्थः । सुराणां मोक्षे स्वस्थनियतानंदविभावादिशेषपुत्र सौख्यस्य वृद्धिरित्यवगतव्यं ॥ १३ ॥ हनने हेतुत्वं तद्वत्त आह ।  
 नेति । सुराणां कलौ जातास्ततः सतानं भुव्यवस्थां तु योगेन कुतः कलिजाः कलियुगजाता जीवसंवाः प्रायः ब्राह्मणेन क्षेमकादिव्यावृत्त्यर्थं प्रायइत्युक्तं सुपापाः सुतरां पापिनः

प्रतिग्रहात्समिदृशः स रामं ययौ न विष्णोर्हि भवेत्प्रतिग्रहः ॥ दोषाय यस्मात्स पिताखिलस्य स्वामी गुरुः परमं  
 दैवतं च ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा चैनं जामदग्न्योऽप्यचित्तयद्रोणं कर्तुं क्षितिभारपन्नो दे ॥ हेतुं सुराणां नरयोनिजानां हंता  
 चायं स्यात्सह पुत्रेण चेति ॥ १२ ॥ तेषां वृद्धिः स्यात्पांडवार्थं हतानां मोक्षेऽपि सौख्यस्य न संततिश्च ॥ योग्या सु-  
 राणां कलिजा सुपापाः प्रायो यस्मात्कलिजाः संभवन्ति ॥ १३ ॥ न देवानामाशतं पूरुषा हि संतानजाः प्रायशः पा-  
 पयोग्याः ॥ नाकारणात्संतरेऽप्यभावो योग्यः सुराणां सदमोघरेतसां ॥ १४ ॥ अव्युच्छिन्ने सकलानां सुराणां तंतौ  
 कलिर्नो भविता कथंचित् ॥ तस्मादुत्साद्याः सर्व एते सुरांशा एतेन साकं तनयेन वीराः ॥ १५ ॥

संभवन्ति यस्मात्तस्मादयोग्यानेतिसंबंधः । कलिजाः देवसंतानजाः सुपापाः संतु ततः किमित्यत आह । नेति । देवानां संतानजाः वंशे जाताः पूरुषाः आशतं शतसंतानपर्यंतं प्रा-  
 यशः पापयोग्याः न दुर्योधनादिव्यावृत्त्यर्थं प्रायशइत्युक्तं कारणं विना स्वयमेव संतानोच्छेदः स्यादित्यतो न त्याह । नेति । सन्निदुष्टं अमोघं तौ येषां सुराणां संततेः अभावोऽपि अका-  
 रणात्तथाप्यरूपवधकारणं विना योग्येन ॥ १४ ॥ तर्हि तथैवास्त्वित्यतोऽनाधकं वदन्नुपसंहरति । अव्युच्छिन्न इति । सकलानां सुराणां तंतौ वंशे अव्युच्छिन्ने उच्छिन्न इति सति  
 कथंचित्कलिः कलिकालवृत्तिर्नो भवितानभविष्यति हंता चायस्यादित्युक्तार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । तनयेन अथ त्याग्नासाकं एतेन द्रोणेन एते भुव्यवृत्तीर्णा विराः उत्साद्याः  
 विनाश्याः ॥ १५ ॥

॥

॥

॥

॥



अप्रमेयः साकल्येन प्रतीत्यविषयः । ईषत्सितेन मंदहोसेन जालाशोचिर्दासिष्यस्याः सा तथा तया गिरा वाचा बभाषे किमिति मया सर्वत्यक्तं अथ मम वित्तं नास्ति ननु रामः दा तुम शक्तत्वात् नास्तीति बभाषे किमित्यत आह । अनन्तशक्तिः सकलेश्वरोपीति ॥ १६ ॥ तर्हि किमस्तित्याहेत्यत आह । आत्मेति । आत्मा अहं विद्यतव विद्याशब्दे परशुशार्ङ्गबाधुर्धचेत्येतावन्नयं अस्ति तेषां आत्मादित्रयणामध्ययद्विचिंतदंष्टतत्त्वग्राहण इत्थं उक्तः स विप्रो द्रोणः प्रविचिंत्य जगाद किमिति । तव ग्रहणे परिचारकत्वे न स्वकीरेकः समर्थः न कोपीत्यर्थः । कस्वद्ग्रहणे समर्थ इत्युक्तमिदं कुत इत्यतस्त्वदधिको यदि श्याचर्हितस्तं भवतिस एव नास्तीत्याह । सर्वं जितेति । हे ईश सर्वेशिता सर्वस्मात्परः उत्कृष्टः स्वतंत्रत्वेनैव तव सदृशः अन्यः पुरुषः न कोपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तव सास्यं दृच्छन् पुरुषः अयः अंधं तम इत्यर्थः । प्रतियातियस्मादयोगैतैः उत्थातुं बहिः स्या

एवं विचिंत्या प्रतिमः स भार्गवो बभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा ॥ अनन्तशक्तिः सकलेश्वरोपि त्यक्तं सर्वं नाद्य वित्तं ममास्ति ॥ १६ ॥ आत्मा विद्या शस्त्रमेतावदस्ति तेषां मध्ये रुचितं त्वं गृहाण ॥ उक्तः स इत्थं प्रविचिंत्य विप्रो ज गाद कस्वद्ग्रहणे समर्थः ॥ १७ ॥ सर्वेशिता सर्वपरः स्वतंत्रस्त्वमेव कोन्यः सदृशस्तद्वेश ॥ सास्यं तव दृच्छन् प्रतिया त्यधो हि यस्मान्न वोत्थातुमलं कदाचित् ॥ १८ ॥ सर्वोत्तमस्येश तवोच्चशस्त्रैः कार्यं किमस्माकमनुह्वलानां ॥ विद्यैव देया भवता ततो ज सर्वप्रकाशिन्यमला सुसूक्ष्मा ॥ १९ ॥ इतीरितस्तत्त्वविद्यादिकाः स विद्याः सर्वोः प्रददौ सान्न शस्त्राः ॥ अष्टद्विषट्केन समाप्य ताः स ययौ सखायं द्रुपदं महात्मा ॥ २० ॥

तुं कदाचित् नालंन समर्थः तस्मात्पुनरावृत्तिर्नैवतिभावः ॥ १८ ॥ अनुह्वलानां अनुलुष्टवलानां दुर्बलानामित्यर्थः । अस्माकन्ततः कारणत् हे अज भवता त्वया संप्रदत्ता शिनी अतीन्द्रियादिपदार्थविषयकारिणी अमला अवधारिता सुसूक्ष्मा अतिसूक्ष्मा प्रतीतिपादक परब्रह्मप्रतिपादिकेत्यर्थः । ईदृशी विद्यैव देया दातुं योग्या ॥ १९ ॥ सखायः साखशस्त्राः अस्त्रशस्त्रविद्यासहिताः तत्त्वविद्यापरतत्त्वविद्या आदिर्यासताः तथा स्वार्थकप्रत्ययः सर्वविद्याः नातिस्तं भोच्चाटनादि विद्याः प्रददौ महात्मा महामतिः स द्रोणः अ ब्दानां द्विषट्केन द्वादशवर्गैः ताः विद्याः समाप्य सखायं द्रुपदं प्रतिपादयौ । किंकृत्वा अर्थराज्यस्य दाने दानविषये पूर्वसहैव नौराज्यमिति त्यागार्थं पूर्वकृतां तद्वद्रुपं दृश्यं प्रतिपादयति ॥ २० ॥

अहंतवसखाअस्मीतितदादितःद्रोणोदितोद्रुपदोपिदैवात्अदृष्टोद्धोधकहरीच्छयाजातादतिदर्पाद्ब्रवात् उपयातस्वसन्निधिप्राप्तं सखायद्रोणप्रतिवाक्यं जगाद । किमिति । हे विप्रनिर्धनः इरिद्रः राज्ञः सखेति राजसखः न भवेत् यथेष्टतः स्वेच्छया गच्छेति संबधः ॥ २३ ॥ द्रुपदेन ईरिते सति हरीच्छया अस्य द्रोणस्य आशुकोपो वभूव । कथं भूतस्य जिते द्वियस्यापि ॥ २२ ॥ कोपप्रकारं दर्शयति । प्रतिग्राहादित्यादिना । पितुः शिष्यः आत्मनः स्वस्य शिष्यो भवेत् शिष्यस्य अर्थः द्रव्यस्वीय एव स्वकीयेनैव शिष्यप्रतिग्रहो दोषा यन भवेदित्यर्थः । इति मत्वा ज्ञात्वा मम पितुः भद्राजस्य शिष्यकत्वात् प्रतिग्रहात् स म्यक्निवृत्तेन उज्जितेन मया स शिष्यभूतो यं द्रुपदः प्राप्तः ॥ २३ ॥ अब्रज्जायति रस्तस्य अस्य

दानेर्धराज्यस्य हि तत्प्रतिज्ञां संस्मृत्य पूर्वामुपयातं सखायं ॥ सखा तवास्मीति तदोदितोपि जगाद वाक्यं द्रुपदो तदिदर्पात् ॥ २१ ॥ न निर्धनो राजसखो भवेत् यथेष्टतो विप्र गच्छेति दैवात् ॥ इतीरिते स्याशु बभूव कोपो जितेन्द्रियस्यापि मुनेर्हरीच्छया ॥ २२ ॥ प्रतिग्रहात्सन्निवृत्तेन सोयं मया प्राप्तो जल्पितुः शिष्यकत्वात् ॥ पितुः शिष्ये ह्यात्मशिष्यो भवेत् शिष्यस्यार्थः स्वीय एवेति मत्वा ॥ २३ ॥ सोयं पापो मामवज्ञाय महो द्रुष्टं वचो श्रावयदस्य दर्पं ॥ हनिष्य इत्येव मतिं विधाय ययौ कुरुङ्घ्रिच्छयतां नेतुमेतान् ॥ २४ ॥ प्रतिग्रहाद्विनिवृत्तस्य चार्थः स्याच्छिष्येभ्यः कौरवेभ्यो ममात्र ॥ एवं मन्वानः क्रीडतः पांडवेयान् सधर्तारं पृष्टान् पुरबाह्यतो रूयत् ॥ २५ ॥ विक्रीडतो धर्मसूनोस्तदैव सहांगुलीयेन च कंदुकोपतत् ॥ कूपे न श्रेकुः सहिताः कुमारा उद्धर्तुमेनं पवनात्मजो वदत् ॥ २६ ॥

द्रुपदस्य दर्पमंदं एतान् बुद्धिस्थान् कुरुन् शिष्यतां स्वशिष्यत्वं नेतुं प्रापयितुं कुरुन् कुरुविषयान् ययौ ॥ २४ ॥ समर्थः द्रुपदनिग्रहरूपप्रयोजनं द्रव्यार्थश्च कौरवेभ्यः स्यादेवं न्वानः मनसि मंत्रयन् द्रोणः अत्र कुरुविषयं पुरस्य हस्तिनपुरस्य बाह्यतः वहिर्प्रदेशे क्रीडतः कीडां कुर्वतः अरूयत् अपश्यत् ॥ २५ ॥ तदा धर्मसूनोः अंगुलीयेन प्रवान्मुद्रारूपं गुली यभूषणेन सकंदुकः कूपे अपतत् । गेदुकः कंदुक इत्यमरः । सहिताः मिलिताः एनं कंदुकं उद्धर्तुं न श्रेकुः यदा तदेति शेषः । पवनात्मजः भीमो वदत् ॥ २६ ॥

किमिति । हेकुमाराः अहंवीर्यसंश्रयात्स्ववीर्याश्रयादेवनिष्पत्यकेपूनिमज्य कंदुकेनसहितोमाद्रिकांउद्धृत्यभृशंनोचादपिअतिनिम्नादपिअमुष्माकूपात्समुत्पत्तिष्येत्सम्पगर्ध्व  
आगमिष्ये सर्वैक्यंपश्येत्यवदादितिसंबंधः ॥ २७ ॥ अस्त्रबाह्यामंत्रहीनाप्रवृत्ताधिकृष्टिगित्यव्ययं निर्दार्थं । भरतानांभरतनपकुलोद्भवानांकुलजाताःअयंअस्त्राणिनवित्यन  
जानीय ॥ २८ ॥ सुरैःपुज्यःबृहस्पतिःतस्यपौत्रविप्रंअस्त्रविदंअस्त्रज्ञमिति विज्ञाय अथप्रधानमद्रुपायुतश्चासौकंदुकश्चतस्यउद्धृतिप्रतिसंप्रार्थयामासुः । उद्धृत्यदेहीतिप्रा  
र्थयामासुरितिभावः ॥ २९ ॥ सचद्रोणःउतरोत्तरंसंप्राश्यइषिकाःसंयोज्य दिव्यास्त्रबलेनइषिकाभिःतृणविशेषैःआशु कंदुकंउद्धृत्यमद्रुपायाःप्रधानमुद्रिकायाःउद्धरणार्थं

निष्पत्य चोद्धृत्य समुत्पत्तिष्ये कूपादमुष्माद्रृशनीचादपि स्म ॥ सकंदुकां मुद्रिकां पश्यताद्य सर्वे कुमार इति वीर्यं  
संश्रयात् ॥ २७ ॥ तदा कुमारानवदत्स विप्रो धिगस्त्रबाह्यां भयतां प्रवृत्तिं ॥ जाताः कुले भारतानां न वित्थ  
दिव्यानि चाम्नाणि मुरार्चितानि ॥ २८ ॥ इतीरिता अस्त्रविदं कुमार विज्ञाय विप्रं सूरपुज्ययौत्रं ॥ संप्रार्थया  
मासुरथोद्धृतिं प्रति प्रधानमद्रुपायुतकंदुकस्य ॥ २९ ॥ स चाभिषिषीकामिप्रयोत्तरोत्तरं संप्रास्य दिव्यास्त्रबलेन  
कंदुकं ॥ उद्धृत्य मुद्रोद्धरणार्थिनः पुनर्जगाद भुक्तिर्धर्म कल्प्यतामिति ॥ ३० ॥ यथेष्टवित्ताशनपानमस्य वर्षा  
त्मजः प्रतिजज्ञे सुशीघ्रं ॥ तथैव तेनोद्धृतमंगुलीयं त्रिवर्गसुख्यात्मजवाक्यतोनु ॥ ३१ ॥ पप्रच्छुरेनं सहिताः  
कुमाराः कोसीति सोप्याह पितामहो वः ॥ वक्तैति ते दुद्रुवराशु भीष्मं द्रोणोयमित्येव स तांस्तदेवे ॥ ३२ ॥

अर्थिनःसंप्रार्थयतःकुमारान्प्रतिमभुक्तिःभोजनंजीवनोपायमित्यर्थः कल्प्यतांक्रियतामितिपुनर्जगाद ॥ ३० ॥ अस्यद्रोणस्ययथेष्टमितिस्वस्वसंबंधःवित्ताशनपा  
नमित्यत्रैकवद्भावः । दास्यामीतिप्रतिजज्ञेप्रतिज्ञातवान्त्रिवर्गपुधमार्थकामेषुसुखास्यधर्मस्यअभिषम्यमानत्वगुद्रयोधर्मःतत्स्वरूपस्यमस्यआत्मजर पुत्रस्ययुधि  
ष्ठिरस्यवाक्यतःवाक्यस्यअनुअनंतरं तेनद्रोणेनतथैवकंदुकवदेवअंगुलीयकंउद्धृतं ॥ ३१ ॥ सहिताःमिलिताःकुमाराःत्वकोसीतिपुनर्द्रोणंपमच्छुः सोपिद्रोणःअथतानपि  
तामहःभीष्मःमांवाक्तावक्ष्यतीत्याह । तेकुमाराःआशुभीष्मंदुद्रुवराशुः द्रुगतावितिधातुः । सभीष्मःतदातान्प्रतिअयंविप्रःद्रोणइत्युचे ॥ ३२ ॥

ननु कुमाराः स्वपुत्रासिन्द्रोणं किमर्थं नान्नासिषुरित्यत आह । नेति । येन कारणेन सद्रोणः राजगोहं कदाचित् नैतिनप्राप्नोति तेन कारणेन अतः अस्माकालात्पराकुमारैः सद्रोणः अदृष्टः तर्हि भीष्मः कथं ज्ञातवानित्यत आह । भीष्मइति । तेन द्रोणेन सह विद्याः चितयन् विचारयन् भीष्मः इदानीन्द्रोणः क्रगतः कुत्र तिष्ठति किं करोति ति विचार्येति वाक्यशेषः । रामात्स्यद्रोणस्य अस्त्राप्रसिंशुश्राव अश्रुणोत् अतो भीष्मेण ज्ञातमिति भावः ॥ ३३ ॥ तथापि तमदृष्ट्वा कथं ज्ञातवानित्यत आह । श्रुत्वेति । द्विजं श्रुत्वा तामपि कदुकाद्युद्धरणरूपामहास्त्रविद्यां श्रुत्वेत्यर्थः । इति हेतुर्द्वयेन द्रोणो यमिति ज्ञात्वा अतएव महामतिर्भीष्मः स्वयंतनद्रोणसन्निधिं गत्वा तस्य द्रोणस्य वयोशिष्यबोशिष्यत्वात् तदौ ॥ ३४ ॥ तान् कुमारान् अबदत् किमिति यः पुमान् नमदृष्ट्वा भीष्मिस्तं कर्तुं प्रथमं आप्रोति ज्ञां करोति किरिष्यति तं धन्विनामथे प्रवरं श्रेष्ठसाधयिष्ये करोमीत्यवदत् । अर्जुनः तां द्रोणोक्तां प्रतिज्ञां अकरोत् ॥ ३५ ॥ सोऽर्जुनः उन्मादं न आदिश्यं तानि तथा तानि अस्त्राणि कृष्णादेव । अनापत्सु आपद्ग्रहितकालेषु तानि उन्मादनादीनि न मुंचेत् न प्रयुज्येदितिके

न राजगेहं स कदाचिदेति तेनादृष्टः स कुमारैः पुरातः ॥ भीष्मो विद्यार्स्तेन सहैव चिंतयन्नस्त्रप्राप्तिं तस्य शु  
श्राव रामात् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा वृद्धं कृष्णवर्णं द्विजं तं महान्नविद्यामपि तां महाभक्तिः ॥ द्रोणं ज्ञात्वा तस्य शिष्य  
त्व एतान् ददौ कुमारांस्तत्र गत्वा स्वयं च ॥ ३४ ॥ द्रोणोऽथ तानवदद्यां भदिष्टं कर्तुं प्रतिज्ञां प्रथमं करोति ॥  
तं धाम्निनां प्रवरं साधयिष्ये इत्यर्जुनस्तामकरोत्प्रतिज्ञां ॥ ३५ ॥ उन्मादनादीनि स वेद कृष्णादस्त्राण्यनापदसु न  
तानि मुंचेत् ॥ इत्याज्ञया केशवस्यापराणि प्रयोगयोग्यानि सदेच्छति स्म ॥ ३६ ॥ भीष्मादिभिर्भविता संगरो  
नस्तदा नाहं गुरुभिर्नित्ययोद्धा ॥ भवेयमेकः फल्गुनोस्त्रज्ञ एषां निवारकश्चेन्मम धर्मलाभः ॥ ३७ ॥ ॥

श्वरस्याज्ञयासदाआपद्यनापदिप्रयोगयोग्यान्यपराण्यखाणिङ्छतिस्म ॥ ३६ ॥ अर्जुनादपिस्मर्थनभीमेनप्रतिज्ञाकृतोनकृतेत्यतोहेतुमाह । भीष्मादिभिरित्यादिना । यदाभीष्मादिभिर्नोस्माकंसंगरःसंग्रामःभविताभाविष्यति तदाहंगुशभिर्भीष्माद्यैर्नित्ययोद्वायुद्वकृतानभेद्यन्तस्यां अतःअज्ञाज्ञाएकःफल्युतःएषांभीष्मादीनानिवारकश्चेतर्हि ममधर्मलाभःननु क्षत्रियाणांविशेषतोपिपरमधर्मनारायणद्विटूतदनुवंधिनिग्रहविशेधद्वितिचेन्न तत्स्पर्धयिष्युद्विटूतदनुवंधिनिग्रहमात्रधर्मद्वित्युक्तं । नतुस्व तपेवेतिनियमः निग्रहस्यपरतोपिस्मभवात् यथादुष्टख्यांकितावादीनानिग्रहस्यपरतप्यसंभवात् । तथानारायणद्विटूतदनुवंधिनिग्रहणअस्त्रैःसदानिग्रहोपिपरतप्यधर्मः अतएवात्रगुशभिर्नित्ययोद्वाअस्त्रद्वैतिविशेषणानि तत्रतु नारायणद्विटूतदनुवंधिनिग्रहमितिसामान्योक्तिः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

हेत्वंतरमाह । नेति । इंदिरापतेः अन्यत्र अन्यस्मात् बुद्धिपूर्व्यास्यान्यथा मेयावरोनग्राह्यः अप्रार्थितगुणोद्दिभेदन्तरस्य ग्राह्यत्वात् बुद्धिपूर्वमित्युक्तं इतश्च अस्मादतोः  
जिष्णुः अर्जुनः गुर्वर्थप्रतिज्ञां करोतु इति हेतुद्वयं चिंतयन् भीमः तत्र गुरुविषये अस्मिन् प्राप्तिं समये वा स्वयं प्रतिज्ञानं चकार ॥ ३८ ॥ तेन भीमेन प्रेरितेन यदा प्रतिज्ञा कृता ततः परं तदने-  
तरं सर्वप्रवरः द्रोणः सुराजसू नौ अर्जुने तस्मै अर्जुनयददौ ॥ ३९ ॥ स द्रोणः तस्मिन् अर्जुनस्य अर्जुनस्य उरुतरं अत्युत्कृष्टं प्रशंसांस्तुतिं करोति लोकमध्यद्वातिशेषः रहस्यविद्याः  
गुह्यविद्याः तस्य अर्जुनस्य ददाति तथा अर्जुनवत् अन्यस्य कस्यापि शिष्यस्य कथं चित् न ददाति ॥ ४० ॥ एवं चेद्भीमस्य सर्वज्ञत्वेन स्यादित्यत आह । भीम इति । प्रतिभायाः

न बुद्धिपूर्वं वर इंदिरापतेरन्यत्र मे ग्राह्य इतश्च विष्णुः ॥ करोतु गुर्वर्थमिति स्मर्चितयन् भीमः प्रतिज्ञां न च  
कार तत्र ॥ ३८ ॥ तत्प्रेरितेन अर्जुनेन प्रतिज्ञा कृता यदा विप्रवरस्ततः परं ॥ स्नेहं नितांतं सुराजसू नौ कृत्वा म  
हास्त्राणि ददौ स तस्य ॥ ३९ ॥ स पक्षपातं च चकार तस्मिन् करोति चास्यो रुरतरं प्रशंसां ॥ रहस्यं विद्याश्च  
ददाति तस्य नान्यस्य कस्यापि तथा कथं चित् ॥ ४० ॥ भीमः समस्तं प्रतिभा बलेन जानन् स्नेहं त्वद्वितीयं  
कनिष्ठे ॥ द्रोणस्य कृत्वा सकलास्त्रवेदिनं कर्तुं पार्थं नार्जुनवच्चकार ॥ ४१ ॥ नैवातिथत्वेन ददर्श लक्ष्यं शुश्रूषया  
पार्थमग्रे करोति ॥ स्वबाहुवीर्याद्गवत्प्रसादाद्बिहन्मि शत्रून्किमनेन चेति ॥ ४२ ॥ तदा समीयुः सकलाः सि-  
तीशपुत्रा द्रोणात्सकलास्त्राण्यवाप्तुं ॥ ददौ स तेषां परमास्त्राणि विप्रो रामादवाप्ता न्यगतानि चान्यैः ॥ ४३ ॥

प्रज्ञायाः बलेन समस्तं अस्त्रादिकं जानन् भीमः सकलास्त्रवेदिनं पार्थं कर्तुं कनिष्ठे अर्जुने द्रोणस्य अद्वितीयं असह्यं स्नेहं कृत्वा कारयितुं अर्जुनवत् प्रतिज्ञापूर्वकास्त्रेणैव्यादिकां स्वयं च  
कार ॥ ४१ ॥ न च कारेत्युक्तं विवृणोति । नैवेति । अतिथत्वेन अति प्रयासेन लक्ष्यं नैव ददर्श लक्ष्यं वै अतिप्रयत्नेन चकारेत्यर्थः । शुश्रूषया द्रोणेन सेवाविषये पार्थ अग्रपुरतः  
करोति अहं स्वबाहुवीर्यात् भगवत्प्रसादाद्बिहन्मि अनेन प्रतिज्ञापूर्वकास्त्रं ग्रहणेन किं न किमपीत्यर्थः । इत्यादिप्रायेण अर्जुनवत् चकारेत्यसंबन्धः ॥ ४२ ॥ तदा श-  
स्त्रास्त्रसंग्रहणकाले रामात्स्वेन अवाप्तानि प्राप्तानि अन्यैः अगतानि अप्राप्तानि अज्ञातानि वा अस्त्राणि ददौ ॥ ४३ ॥ ॥



अन्यैः नृपैः मनसापि अस्मत्तानि अस्त्राण्यवाप्य पूर्वपूर्वतानां नृपाः यथाशक्ताः नवभूतुः तथाशक्ताः नवभूतुः पूर्वतेनभ्यः अधिकावभूतुरिति भावः ॥ ४४ ॥ अत्रेवलेवि  
द्यामुत्तादृशाः द्रोणशिष्यसदृशाः नर्दराः नासन् दौष्यतिः दुष्यतपुत्रो भरतः मरुतो नाम राजा एतत्पूर्वाः नृपाः उदारवीर्याश्च उत्कृष्टवीर्या अपि एतैर्द्रोणशिष्यैः समातुल्याः नासुः ॥  
॥ ४५ ॥ तदा अस्त्राभ्यासकाले सविभ्रानुविशेषेण यतोरामशिष्यः । अतः एतयोः कर्णकलव्ययोः सुतो निषाद इति भावेन अस्त्राणि न ददौ ॥ ४६ ॥ उच्चमानः उत्कृष्टगर्बः  
सकर्णः निजं ईप्सितं स्वाभिलषितं अनवाप्य अग्रप्राप्य अयमपि विप्रद्रोणः यस्मात्पुरुषोत्तमतः अस्त्राणां बंदं समहं वाप ॥ अजं भृगोः भृगुर्बहुकुल उत्थं अत्र तर्पितं रामं शुमिग  
च्छामि इत्थं विचिंत्य भृगुपत्न्य परशुरामस्य आश्रमाय ययौ ॥ ४७ ॥ सकर्णः सर्ववेत्तुः सर्वज्ञस्य विभोः रामस्य भयेन अस्त्रवराणां अतिलोभात् अतिलौल्यात् अहं विप्रद्रुत्य बंदं

अस्त्राणि चित्राणि महांति दिव्यान्यन्यैर्नैर्मनसाप्यस्मृतानि ॥ अवाप्य सर्वे तनया नृपाणां शक्ता वभूवुर्न यथैव  
पर्वे ॥ ४४ ॥ नैतादृशाः पूर्वमासन्नरेद्रा अस्रो बले सर्वविद्यासु चैव ॥ दौर्ण्यंतिमांघातमरुत्तपूर्वाश्चैतत्समानासुरदार  
विर्याः ॥ ४५ ॥ तदा कर्णोत्थैकलव्यश्च दिव्यान्यस्त्राण्यासुं द्रोणसर्सापमयतुः ॥ सूतो निषाद इति नैतयोरदाद  
स्त्राणि विप्रः स तु रामशिष्यः ॥ ४६ ॥ कर्णोन्नाप्य निजमीप्सितमुद्भयानो द्रुमदाप्य पुरुषोत्तमसोऽखुदं ॥  
विप्रोप्ययं तमजमेति भृगोः कुलोत्थमित्थं विचिंत्य स ययौ भृगुपाश्रमाय ॥ ४७ ॥ स सर्ववैतुश्च विभोर्भवेन  
विप्रोहमित्यवददस्त्ररातिलोभात् ॥ जानन्नपि प्रदूढावस्थं रामो दिविरन्यद्वाणयित्वान्यव्ययात्मा ॥ ४८ ॥ अ  
स्त्रन्नचूडामणिमिंद्रसूनुं विश्वस्य हंतुं धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ एनं समाश्रित्य दृढो भवेत्यदाज्ज्ञात्वैवास्त्रमस्मै रमेशः  
॥ ४९ ॥ ज्ञानं च भागवतमाप्य पराश्रयं विद्या रामदाप्य विजयं धनुरन्यथानं ॥ अब्देश्चतुर्भिरथ च न्यत्र  
सतदंते हातुं न शक्तउरुगायमिमं स कर्णः ॥ ५० ॥ ॥ ॥

सूतोयमितिजानन्नपिप्रददौ । सूतस्यमंत्रोपदेशेनरामस्यअनर्थस्यादित्यएआह । अव्ययत्वेति ॥ ४८ ॥ सूतामेतिज्ञात्वाप्यब्रूदतुःरामस्याभिप्रायमाह । अनेति । पृ-  
तराष्ट्रपुत्रःएनंकर्णसमाश्रित्यअब्रह्मनांनुडामणिंमस्तकमणिंइंद्रसुनुजुहंनुविःस्वपदढःयैवबान्भवेत्येवमिप्रायेणरमेशोरामः अस्मैसूतायज्ञात्वेकगौरयपुनरंज्ञात्वेकअस्-  
ददौ ॥ ४९ ॥ कर्णश्चतुर्भिर्वदौरामात् भागवतज्ञानंपराःउत्तमाःविद्याश्चअष्टधाक्रियादिनानाक्रियाअवाप्य विज्ञोयस्मान्निजयं तादृशंवसुस्यंयथागदंनप्रसुरयंअ-  
वाप्य अथचविद्याप्राप्यन्तरमपि उरुगायंतुत्तमश्लोकंहंरामाहंतुंयत्तुंनशक्तःउशक्तःसन् तदंतोऽगमस्यपेन्यवसत् ॥ ५० ॥

उदारः उत्कृष्टः बोधज्ञानं यस्य स तथा । अतएव विगता निद्रा यस्य निद्रा रहित इत्यर्थः । यतः सुरवरः देवपतिः अतः सरामः सुराणां कायहेतोः कर्णपराजय रूपकायहेतोः अस्य कर्णस्य तत्त्वसिद्धिर्वालिनः निधनस्य फलदांतुकदाचित्पुण्य कर्णस्य अंकेजरो शिरोनिधाय संस्तवमिच्छत्येवमुवाच ॥ ५१ ॥ हेतिनामा स तैवैषणव इति प्रसिद्धो राक्षसवरः काले स्वविहितकाले महेंद्रं अनुपास्य पूजामलत्वा अस्यैव शशापतः कीटः स न तत्राभाश्रमे आसजः भूतः । उत कीटतनुप्राप्य नंतरं इन्द्रसुतार्थं अर्जुनस्य कर्णवधजनयराजपथ्यार्थं कर्णस्य शशापं उपपादयितुं संपादयितुं । तत्र तदा कर्णाकिरास्य स्वापकाले तं कीटं सया विवरा ॥ ५२ ॥ स कीटतनुगेन कीटतनुगेन हस्तिस्तेन सहितेन किरीटिना इंद्रेण उरो रथस्तलतः अधोभागमारम्य औपरिगा त्वचः आजर्धभागगाल्वचं मर्यादीकशरीणययादिद्विभिन्नः सकर्णः रुधिरस्य धारां सुस्त्राव आ औपरिगा त्वच इति पदच्छेदः । उपरिगच्छतीतीत्युपरिगा उपरिगवैपरिगा आसमस्ता त्वक् आ त्वक् औपरिगा चासौ आ त्वक् च औपरिगा त्वक् तस्याः औपरिगा त्वच इति पाठे आ उपरिगा त्वच इति छेदः उपरिगच्छती

अंके निधाय स कदाचिदमुष्य रामः ॥ शिश्ये शिरो विगतनिद्र उदारबोधः ॥ संसृतवत्सुरवरः सुरकार्यहेतोर्दातुं च वालिनिधनस्य फलं तदस्य ॥ ५१ ॥ तत्रास राक्षसवरः स तु हेतिनामा काले महेंद्रमनुपास्य हि शापतो स्य ॥ कीटस्तीमिन्द्र उत तत्र समाविवेश कर्णस्य शापमुपपादयितुं सुतार्थं ॥ ५२ ॥ कर्णः स कीटतनुगेन किरीटिनैव ह्युरोधस्तलत औपरिगा त्वचश्च ॥ विद्वः शरेण स यथा रुधिरस्य धारा सुस्त्राव तं विगतनिद्र इवाह रामः ॥ ५३ ॥ किं त्वं न चालयसि मां रुधिरप्रसेके प्राप्तेपि पावनविरोधिनि कोसि चेति ॥ तं प्राह कर्ण इह नैव मया विधेयो निद्राविरोध इति कीट उपेक्षितो मे ॥ ५४ ॥

त्युपरिगा उपरिगा चासौ त्वक् उपरिगा त्वक् तस्या इति विग्रहः गाल्विग्रहवद्व्यापोऽसंज्ञाच्छेदोऽसौ बंधुलमिति नृस्वाभावः । केचित् उपरिगच्छतीत्युपरिगा आर्द्रपदुपरिगा औपरिगा आ सामस्येन मर्यादीयत्वा त्वक्यस्या इत्याहुस्तत्र । त्वक् विशेषणस्य सामस्यमर्यादाय कस्याऽ औपरीत्यपेक्षया पूर्वनिपातो न स्यात् उपसर्जनं पूर्वमित्यन्यथे संज्ञा श्रयणेन यत्प्रातिपदुपसर्जनं तं प्रति तस्यैव पूर्वनिपातस्य स्थापितत्वात्किंच औपरिगा त्वगिति स्यात् । ननु अतएव आ त्वक्यस्या इत्युच्यत इति चेत्तर्हि औपरिगा त्वच इति स्यान्नत्वौपेगिति । सरामः विगतनिद्र इव सन् तं कर्णं प्रति आह ॥ ५३ ॥ किमिति । पावनस्यापवित्रस्य विरोधिनि प्रतिकूले अपवित्र इत्यर्थः रुधिरस्य प्रसेके संस्पृशे प्राप्ते सत्यपि त्वं मां किमर्थं न चालयसि न चलितवानसि । त्वं कोसि चेत्याहोति संवधः । कर्णः तं रामं प्राह । किमिति । मयानिद्रायाः विरोधः न विधेयः न कर्तव्य इति बुद्ध्या इह निद्रासमये मे मया कीटः उपेक्षित इत्याद्यश्रौत्तरमाह ॥ ५४ ॥

जात्येति । जात्यासूतोस्मि । उत्तपक्षान्तरेणकारणेनतेतनयोस्मिनेनकारणेनभार्गवंशजःअहंविप्रोस्मीतिभवतःतत्रअग्रेसत्ययथास्यात्तथाअब्रुवं तेमपुत्रत्वंकथमित्य  
तआह । ईशेति । हेईश जगतोपिनकेवलममार्कितुजगतोपीत्यर्थः । त्वत्अन्यःमुख्योमात्रादिर्नहिनास्ति मात्रादिस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इतिउत्तरीयारामोउत्तमात्रवच  
नेसति । सतुकीटकःअस्यग्रामस्यदृष्टिविषयत्वतएवदृष्टिगोचरत्वादेव नैजरूपंस्वमूलरूपंसंप्राप्य तस्यग्रामस्यानुग्रहतःविमानगःसनस्वःस्वर्गआप ॥ ५६ ॥ असत्यवाचं  
असत्यसंभाषिणतंकर्णममसकाशेतेतववासयोग्यतान यद्यापितथापितेतवमदीयामरसंवांधिर्नभिक्तिःवृथानैवभवेत् । सर्वशत्रून्जेष्यसि ॥ ५७ ॥ जेष्यसीत्यत्रविशेषमाहे  
त्याह । अस्पर्थेति । अस्पर्थमानंरुपार्धांमाकुर्वंतंवांकाश्चित्पुरुषःकथंचनजेतानभवेत् । स्पर्धमानस्त्वंपराभूतिपराम्बयासि । प्राप्स्यसि । स्पर्धमानस्त्वअस्त्रसंस्थेअस्त्रयुद्धे प्र

जात्यास्मि सूत उत ते तनयोस्मि सत्यं तेनास्मि विप्र इति भार्गवंशजोहं ॥ अग्रे ब्रुवं भवत ईश नहि त्वदन्यो  
मातापितागुरुतरो जगतोपि मुख्यः ॥ ५५ ॥ इत्युक्तमात्रवचने स तु कीटकोस्य रामस्य दृष्टिविषयत्वत एव  
रूपं ॥ संप्राप्य नैजमतिपूर्णगुणस्य तस्य विष्णोरनुग्रहत आप विमानगः स्वः ॥ ५६ ॥ अथाह रामस्तमसत्य  
वाचं न ते सकाशे मम वासयोग्यता ॥ तथापि तेनैव दृथा मदीया भक्तिर्भवेज्जेष्यसि सर्वशत्रून् ॥ ५७ ॥ अ  
स्पर्धमानं न कथं च न त्वां जेता कश्चित्स्पर्धमानस्तु यासि ॥ पराभूतिं नात्र विचार्यमस्ति प्रमादी त्वं भविता  
चास्त्रसंगे ॥ ५८ ॥ याहीति तेनोक्त उदारकर्मणा कर्णो ययौ तं प्रणम्येशितारं ॥ तथैकलव्योपि निराकृतोमना  
द्रोणेन तस्य प्रतिमां वनेर्चयन् ॥ ५९ ॥ ततः कदाचिद्धृतराष्ट्रपुत्रैः पांडोः सुता मृगयां संप्रयाताः । अग्रे गच्छन्  
सारमेयो रुराव धर्मात्मजस्यात्र वने मृगार्थी ॥ ६० ॥ श्रुत्वा रावं सारमेयस्य दूराच्छरैर्मुखं शब्दवेधी पुपूरे ॥  
स एकलव्यो ब्रणमस्य नाकरोत् श्वा पूरितस्यः पांडवानभ्ययात्सः ॥ ६१ ॥

मादीविस्मरणशोलःभविताभविष्यसि । अत्रउक्तार्थेविचार्यनास्ति । स्पर्धमानइत्यावत्येयज्यं । अस्त्रसंवेतिपाठेअस्त्रसमूहे ॥ ५८ ॥ तेनरामेण तंरामं अथकांतरारंभः  
निराकृतःनिषादइतिरिस्कृतःएकलव्यःतस्येदोणस्यप्रतिमामृत्प्रतिमां ॥ ५९ ॥ ततःअस्त्रप्राप्त्यनंतरं अथवनेमृगार्थीधर्मात्मजस्यसारमेयःश्वाअग्रेगच्छन्सन् रुरावश  
ब्दमकरोत् ॥ ६० ॥ शब्दवेधीशब्दवेधनशीलःसएकलव्यःदूरात्सारमेयस्यरावश्रुत्वा दूरात्सारमेयस्यमुखशरैःपुपूरपूरयास । अस्यमुखस्यब्रणक्षतंनकरोत् पूरितशरैःपू  
रितंआस्यमुखंयस्यसतथा श्वाअभ्ययात्अभ्यगात् ॥ ६१ ॥

अत्रवेनकर्तारं द्रष्टुं विचित्रकर्मण इति शेषः । मार्गयामासुः अन्येषां चक्रुः । मार्तिकर्मणि का संबन्धिनौ द्रोणाकृतौ द्रोणप्रतिमां पूजयन्तं धनुर्गुप्तसत्तधनुर्विद्याभ्यासं कुर्वन्तं एनं एकलव्यं ददृशुः ॥ ६२ ॥ एषः एकलव्यः पिशाचकेभ्यः पैशाचि पिशाचसंबन्धि अश्ववृद्धं विवेद विशेषेण व्यजाना स हि द्रोणप्रतिमां कर्मार्थं पूजयतीत्यत आह । दिव्यनीति । एतां शिक्षाधनुर्विद्याशिक्षां च ॥ ६२ ॥ पार्थः अमुष्य एकलव्यस्य तं विशेषं शब्दवेधात्मकं शिक्षां विशेषं दृष्ट्वा । द्रोणाय द्रोणप्रतीत्यर्थः । ऊचे । तव वचः स्वर्धन्विनां प्रवर्त्तसाधयिष्ये इत्युक्तवचः मे मेषाव्यर्थं असीत् इत्युक्तो विप्रः एनं एकलव्यं अभिगम्य अभिमुखं प्राप्य दक्षिणां गुष्ठमेव दक्षिणं हस्तां गुष्ठमेव दक्षिणां गुरुदक्षिणां यायाचे ॥ ६४ ॥ तस्य द्रोणस्य प्रसादेन उपचितसमृद्धा शिक्षा यस्य स तथा निषादः एकलव्यः अस्मै द्रोणाय अदाच्छित्तेति शेषः ॥ ततः परं अंगुष्ठदानानंतरं सन्मुष्टिः समीचीनमुष्टिः तेन हीनस्य शून्यस्य अस्यैक

दृष्ट्वा चित्रं कुरवः पांडवाश्च द्रष्टुं कर्तारं मार्गयामामुन्नु ॥ द्रोणाकृतिं मार्तिकीं पूजयन्तं ददृशुश्चैनं धनुर्वाङ्मयसंतं ॥ ६२ ॥ पैशाचमेवैष पिशाचकेभ्यः पूर्वं विवेदास्त्रवृद्धं निषादः ॥ दिव्यान्यस्त्राण्यासुमेतां च शिक्षां द्रोणं सदा पूजयति स्म भक्त्या ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा विशेषं तममुष्य पार्थो द्रोणायोचे त्वद्वचो मे मृषामीत् ॥ इत्युक्त एनं त्वभिगम्य दक्षिणां विप्रो ययाचे दक्षिणां गुष्ठमेव ॥ ६४ ॥ तस्य प्रसादोपचितोरुशिक्षो निषादो दाहदक्षिणां गुष्ठमस्मै ॥ ततः परं नास्य बभूव शिक्षा सन्मुष्टिहीनस्य समार्जुनेन ॥ ६५ ॥ पुनः कृपालू रेवतपर्वते तं द्रोणः प्राप्या दादस्त्रवराणि तस्मै ॥ एकांत एवास्य भक्त्या सुतुष्टो धन्विश्चेष्टं कृतवानर्जुनं च ॥ ६६ ॥ इति श्रीमदा० विरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

लव्यस्य शिक्षापूर्वसंमिता शिक्षानवभूव । किंतु अर्जुनेन समाधुन शिक्षा समाबभूवैत्यर्थः ॥ यदा मुष्टिहीनस्य अस्या शिक्षा अर्जुनेन समानवभूवैत्यर्थः ॥ ६५ ॥ कृपालुः द्रोण एव अतएव कृपालुत्वादेवेत्यर्थः अस्य एकलव्यस्य भक्त्या प्रतिमापूजा गुष्ठदानादिरूपभक्त्या सुतुष्टः सन् पुनः अंगुष्ठदानानंतरं रेवतपर्वते तमेकलव्यं प्राप्य अस्मै एकलव्याय अश्ववराण्यादात् पुनः अर्जुनं धन्विनां श्रेष्ठं एकलव्यादि धन्विभ्यः श्रेष्ठं कृतवानित्यनेन तं धन्विनां प्रवर्त्तसाधयिष्ये इत्युक्तं स्ववचनं सत्यमकरोदिति भावः ॥ ६६ ॥ यंगंगाज० ॥ पूर्तिपंचदशः सदैव कृत्तिनोऽध्यायः सतर्तामोददः श्रीमद्भारत० ॥ १५ ॥ इति श्रीतात्पर्यनिर्णयटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीभगवानाचार्यः कुमारणां अक्षप्राप्तिकाले प्रवृत्तां श्रीकृष्णकथामध्यायद्वयेन निरूपयति । कालइत्यादिना । एतस्मिन्नेकाले कुमारणां अक्षप्राप्तिकाले भूय एव पुनरपि यदूनं प्रतप्रायात् । तत्र तस्मिन्मयुद्धे नित्यनाशरहितं अव्ययं हासराहितं अतिबलात्मकं ऐश्वर्ययस्येति । ईदृशोपिकृष्णः इच्छयागाययौ यदूनं पूर्णं च तस्य केतिशेषः ॥१॥ ननु नित्याव्ययातिबलैश्वर्योपिकृष्णः किमर्थमगादित्यत आह । संदर्शयन्ति । अल्पानि सेनादीनि उपस्कराणि युद्धसाधनानि येषां ततथा । तेषां बलिना बहुलानि बहु निउपस्कराणि सेनायुद्धसाधनानि येषां ततथा तैः बलिभिः विरोधोपप्रेसाति । अत्र्यानीनां तसंदर्शयन् रामेण साहितोरमायाः ईशः कृष्णः दक्षिणां दक्षिणादिशं प्रति ययौ ॥ २ ॥ अशक्तत्वाद्भयेन ययाविति ग्रंथांतरविरोधं परिहरन् उक्तमेवार्थं विशदयति । सङ्गति । एकोपिकृष्ण इत्येव लोकानुकरणाथमेव ततः परशुरामात् अतिदुर्गं अतिशयेनांतुमशक्यं

ॐ काले त्वेतिस्मिन् भूय एवाखिलैश्च नैर्पयुक्तो मागधो योद्धुकामः ॥ प्रायाद्यदंस्तत्र नित्याव्ययातिबलैश्चर्योपी  
च्छयागात्स कृष्णः ॥ १ ॥ संदर्शयन्बलिनामल्पसेनाद्यपस्कराणां बहुलोपस्करैश्च ॥ प्राप्ते विरोधे बलिभिर्नीति  
मश्यां ययौ सरामो दक्षिणाशां रमेशः ॥ २ ॥ सोनंतवीर्यः परमोभयोपि नीत्यै गच्छन् जामदग्न्यं ददर्श ॥ क्रीडा  
र्थमेकोपि ततोतिदुर्गं श्रुत्वा गोमंतं तत्र ययौ सहाग्रजः ॥ ३ ॥ तदा दुग्धाब्धौ संसृतिस्थैः सुराद्यैः पूजां प्राप्तुं  
स्थानमेषां च योग्यं ॥ मुक्तस्थानादाप नारायणोजो बलिश्चागातत्र संप्रष्टुमीशं ॥ ४ ॥ तत्रासुरावेशममुष्य विष्णुः  
संदर्शयन् मुप्तिहिनोपि नित्यं ॥ संसृप्तवच्छिद्य उदारकर्मा संज्ञायै देवानां मुखमीक्ष्याप्रमेयः ॥ ५ ॥ देवाश्च तद्भाव  
विदोऽखिलाश्च निमीलिताक्षाः शयनेषु शिडियरे ॥ तदा बलिस्तस्य विष्णोः किराटमादायागाज्जहसुः सर्वदेवाः ॥ ६ ॥

गोमंताख्यपर्वतश्रुत्वा तत्रगोमंतप्रतियौ ॥ ३ ॥ तदागोमंतगमनकाले अजोनारायणः संसृतिस्थैः संसारस्थैः सुराद्यैः आद्यपदेन ऋषिबल्यादिसर्वैरित्याविवक्षिताः । तैः पूज  
प्राप्तुंदुग्धधाढौ विद्यमानान्मुक्तस्थानात् एषांसंसृतिस्थानां योग्यस्यानमस्तुक्तस्थानमित्यर्थः आप तत्रतदात्तस्थानंप्रतिबलिश्च ॥ ४ ॥ तत्रतदाअमुष्यबलेऽसुरावेदोसं  
दर्शयेन् संज्ञायैमहत्सुताइवभवंत्वितिसूचनार्थदेवानामुल्लङ्घयस्सुतवच्छिश्ये ॥ ५ ॥ तस्यविष्णोर्भावनदिदः अभिप्रायद्वाः शिश्वेस्वापंचक्रुः । किरांटमुकुटंआदायअगात्  
पातालंप्रतीतिशेषः ॥ ६ ॥



देवैः समेतैः नारायणे हासमाने हास्यं कुर्वन्ति सति सुपर्णः पातालं पाताललोकं गत्वा प्राप्य । बाल्ये युधिजित्वा किरीटं आदाय यत्र गमन्ते कृष्णः अस्ति तत्र अभ्ययादगात् । ननु ब्रह्मवरसत्वाद्ब्रह्मः अथ बलिमजयदिति चेत्सत्यं यथा जरासंधजये रामणे त्युक्तं तथा विशेषात् । हरिश्चन्द्रा वरश्चोक्तोऽस्मादेव दरीमाहात्म्ये । अजेयो देवदेसानां स्यामहेते प्रसादतः । ओमित्युक्ता तदा विष्णुस्त्वाच हितं वच इति ॥ ७ ॥ खगः गरुडः तत्किरीटं तस्य कृष्णस्य शीर्ष्णिमूर्ध्नि प्रविभुच्य संस्थाप्य नत्वा स्तुत्वा स्मृतः मया स्मृतं त्वं आगच्छ आयाहृत्स्थिवेदस्युक्ता अमुना कृष्णेन विसर्जितः प्रेषितः सत् यत्र दुग्धाब्धौ असौ कृष्णात्मानं रायणः तिष्ठति तं दुग्धाब्धिं प्रति ययौ ॥ ८ ॥ कृष्णस्य मूर्ध्नि प्राविष्टं स्थापितं तन्नारायणशिरस्थं किरीटं तस्य कृष्णाशिरसः तुल्यं पारित आसीत् । कुतः तस्य हरेरूपेषु मत्स्यावतारेषु अभेदात् तदिच्छैव नारायणे च्छयैव अस्य गोमंतस्य कृष्णस्य दुग्धाब्धौ क्षीराब्धौ स्थितस्य नारायणस्य शीर्ष्णिगुपदेव आसीत् । कृष्णनारायणयोरभेदादुभयोः एकं किरीटं एककाले आसीदिति भावः ॥ ९ ॥ पूर्वजरासंधेन प्राप्तं प्रथमयुद्धे प्राप्ता न्यागता निदि

नारायणे सर्वदेवैः समेते ब्रह्मादिभिर्होममाने सुपर्णः ॥ गत्वा पातालं युधि जित्वा बलिं च किरीटमादाय अभ्ययाद्यत्र कृष्णः ॥ ७ ॥ तत्तस्य शीर्ष्णिं प्रतिमुच्य नत्वा खगस्तुत्वा देवदेवं रमेशं ॥ स्मृत आगच्छत्येव विमर्जितो मना ययौ दुग्धाब्धिं यत्र नारायणो मूर्ध्नि ॥ ८ ॥ किरीटं तत्कृष्णमूर्ध्नि प्रविष्टं तत्तुल्यमासीत् तस्य रूपेण भेदात् ॥ तदिच्छया चैव नारायणस्य शोण्यं व्यासीदुगपद्दुग्धवार्यौ ॥ ९ ॥ पूर्वं प्राप्तान्येव दिव्यायुधानि पुनर्वैकुण्ठं लोकमितानि भूयः ॥ तदावतैरू रोहिणेयस्य चैव भार्याप्यागाद्द्वारुणीनाम पूर्वा ॥ १० ॥ सैवापरं रूपमास्थाय चागाच्छीरित्याख्यं सैदिरवेशमश्रयं ॥ कांतिश्चागातस्य सोमस्य चान्या भार्याद्वयोः पूर्वतना मरूपा ॥ ११ ॥

व्यायुधानि पुनः युद्धानंतरं वैकुण्ठलोकं प्रति इति गतानि आयुधानि तथैव । पुनः गोमंतवस्थानकाले अवतैरूः कृष्णं प्रति प्राप्तानि तदैव काले रोहिणेयस्य च रामस्य युधान्यागता नित्यर्थः । पूर्वा पूर्वतना भार्या वारुणीति नाम प्रसिद्धा या अपि सापिवाख्यं यथागात् रामस्यायुधान्यागता नित्यं भार्यापि मरूपाणां गतिभावः ॥ १० ॥ सैव वारुणी श्रीरित्याख्यं श्रीनाम कद्विदारायाः लक्ष्म्याः आवेशो यस्मिन् तत्तथा तत्वेन श्रीश्च देवि वारिष्ठास्त्रिस्वमेवांबुजध्वजोतिर्हरिश्चोत्पलव्याख्यातं भवति । अतएव अश्रयं अश्रयं अपरं अन्यं रूपं आस्थाय प्राप्य अगात् । तस्य रामस्य कांतिश्च कांतिनामका भार्यापि अगात् । कांतिश्च शशिनः प्रियेति हरिश्चोत्पलव्याख्यातं भवति । अत्र रामभायैतिकथमुक्तेत्यत आह । सोमस्य भार्या कांतिः अन्यं रामभायैः कांत्याभिन्ना तथा च तत्रैवं व्याख्या । कांतिरामभायैः अगाता शशिनः प्रिया कांतिः अन्येति आध्याहरेण सूचिता भवति । द्वयोः वारुणीकांत्योर्मध्ये पूर्वतना न्येष्टा वारुणीसु रूपा सुंदररूपा ॥ ११ ॥

॥

॥

॥

॥

शशांकपुङ्गवः चन्द्रसमूहः । पुङ्गवः क्रमुकवृन्दयोरित्यमरः । तस्माद्विक्ताउल्लेखाकांतिर्यस्यसतथा । अतएवसुधाभाशोभनप्रकाशोराशः तत्रगोमेतेतिष्ठन्वसन् तामिः वारुणी  
श्रीकांतिभिर्मुमुदमुमोद । तस्याः पूर्वोक्तायाः वारुण्याः प्रतिमा अभिमन्यमानस्वरूपेय रूपपापानयोग्यमद्यस्वरूपायाकादंबरीकदंबकोटरादुत्पन्ना वारुणीसदुद्भूतपत्न्या  
रुणीनाम्नीवरुणात्मजामित्यर्थः । शेषभार्यायावारुण्या अभिमन्यमानत्वात् वारुणीनाम्नीकादंबरीपपाव्रितियोजना । कदंबकोटराज्जातानाम्नाकादंबरीतिसा । वारुणीरू  
पिणीतत्रदेवानामतारिणी इतिहरिवंशे । सुराहलिप्रियाहालापरिमुदरुणात्मजा । गर्भोत्तमाप्रसनेराकादंबवर्यशरिसुतेत्यमरः । कुत्सितंचतत्तं अंवरचनीलवस्त्रमित्यर्थः ।  
तदस्यास्तीतिकादंबरः तस्येयं कादंबरीति तृतीयासहस्रैर्क्षरस्वामिनाव्याख्यातं । वारुणीमदिराज्ञेयाइत्यनेकध्वनिपदमंजर्या ॥ १२ ॥ एवंअनेनप्रकारेणअत्रगिरौतयोः क

ताभी रामो मुमुदे तत्र तिष्ठन् शशांकपुङ्गोद्विक्रंतिः सुधाभा ॥ तस्या वारुण्याः प्रतिमापेयरूपा कादंबरी वारुणी  
तां पपौ सः ॥ १२ ॥ एवं तयोः क्रीडतोः स्वैरमत्र राजन्यवृन्दानुगतो जराभुतः ॥ गिरि गोमंतं परिवार्यादृष्टं दृष्ट्वा  
देवौ पुषुवतुर्वलढ्यौ ॥ १३ ॥ गिरिस्ताभ्यांपीडितः सन्निमग्नो भूमौ पद्भ्यां योजनैकादशं सः ॥ निष्पीडिताज्जल  
धारेद्वितास्माद्वन्निह व्याप्तं शमयामास सर्वं ॥ १४ ॥ सेनां प्रविष्टौ सर्वराजन्यवृन्दं व्यमथन्तां देववरौ स्वशस्त्रैः ॥ तत्रै  
व हंसो डिभिकश्चैकलव्यः सकीचकस्तौ शिशुपालपौडकौ ॥ १५ ॥ भौमात्मजो दंतवक्रश्च रुग्मी सौभधिपो मेदं  
मेदानुजौ च ॥ अन्ये च ये पार्थिवाः सर्व एव क्रोधात्कुण्णं परिवार्याभ्यवर्षन् ॥ १६ ॥

ष्णरामयोः स्वैरस्वेच्छानुसारेणयथास्यात्तथाक्रीडतोः क्रीडाकुर्वतोः सतोः राजन्यानां राज्ञां देवेनअनुगतः सहितः । परिवार्यं आवृत्य अदहवृद्धाह । देवौ कृष्णशर्मौ दंतदह  
यंतं जरासंधं दह्यमानं पर्वतं ॥ १३ ॥ ताभ्यां कुण्णरामाभ्यां पदभ्यां पदाभ्यां योजनैकदशं एकादशयोजनानीत्यर्थः । भूमौ सन्निमग्नः प्रविष्टो भूत् । निष्पीडिता तस्माद्विरेः उ  
द्गता ऊर्ध्वानिःसृता ॥ १४ ॥ सेनां जरासंधसेनां प्राविष्टौ कृष्णरामौ स्वशस्त्रैः वृन्दं समूहं व्यमथन्तां ममथतुः । यदा तत्रैव तदैव सकीचकः एकलव्यः तौ प्रासिद्धौ ॥ १५ ॥ भौमात्म  
जः भृगुदत्तः सौभधिपः साल्वः मेदं द्रुमैर्भूमेः दानुजो विविदः ये पार्थिवाः ते सर्वे कुण्णं परिवार्य परितः आवृत्य द्रुमपूः वृक्षसमूहैः शिलाभिः गाणैः क्रोधात् अभ्यवर्षन् यस्माद्वरौ ते अ  
भक्ताः तस्मात्क्रोधाद्भ्यवर्षन्निमित्तभावः ॥ १६ ॥

भगदत्तमैदिविदिवाः यद्यापिभक्ताः तथापितेष्वसुरावशादसुरेष्वपरिगणिताः भक्त्युविशेषमाह । भक्ताश्चेति । सोमदत्तेनपित्रासहचरमानः सोमदत्तिः भूतिश्रवाः येशल्यादयोभक्तास्तेपिजरासुतस्यभयात्अवर्षन् । नतुक्रोधादितिभावः । एषांभयंकृतइत्यतआह । कारागृहइति । यतोमागधेनकारागृहंबद्विगृह्णासिताः वासंप्रापिताः पूर्बमिति शेषः । अतएवावर्षन्भित्तिसंबंधः ॥ १७ ॥ विगतानि सतूदानियेषांतेतथातनूकृत्वा नमतशोणितरंक्येषांतेतथातान् आर्तपीडितरूपंयेषांतेतथातान् हरिःसिंहः ॥ १८ ॥ त्रिभिः त्र्यक्षौहिणिभिः युक्तांविशतविंशतिशब्दपर्यायोविंशच्छब्दः । अक्षौहिणौअक्षौहिण्यस्मात्सनात्रयोविंशत्यक्षौहिणिसंख्याकासेनामित्यर्थः । हत्वाशभिण्याः देव्या अर्थकृतेरुग्मिणरुग्मण्यग्रजंरुग्मनामकंनैवपीडयामास । किंभूतः कृष्णः अस्यरुग्मिणः शस्त्राणिछित्वावितरथकृत्वैतिशेषः ॥ १९ ॥ तत्परामस्यमुस

शस्त्रैरस्त्रैर्दुमपूगैः शिलाभिर्भक्ताश्च ये शल्यबाल्हीकमुस्याः ॥ समोमदत्तः सौमदत्तिर्विराटः पांचालराजश्च जरासुतस्य ॥ भयात्कृष्णं शरवैर्षवर्षन् कारागृहे वासिता मागधेन ॥ १७ ॥ सर्वनेताच्छरवर्षेण कृष्णो विमतवाजिध्वजशस्त्रवर्मणः ॥ कृत्वा वमच्छेणितानांरूपान् विद्रावयामास हरिर्यथा सृगान् ॥ १८ ॥ हत्वा सेनां विशदक्षौहिणीं तां त्रिभिर्युक्तां रुग्मिणं नैव कृष्णः ॥ रुग्मिण्यर्थे पीडयामास शस्त्राण्यस्य छित्वा विरथं द्रावयानः ॥ १९ ॥ जरासुतो रौहिणेयेन युद्धं चिरं कृत्वा तन्मसलेन पोथितः ॥ विमोहितः प्राप्नसंज्ञाश्चिरेण क्रुद्धो गदां तदुरस्यभ्यपातयत् ॥ २० ॥ तेनाहतः मुभृशं रौहिणेयः पपात मूर्च्छाभिगतः क्षणेन ॥ अजेयत्वं तस्य दत्तं हि धात्रा पूर्वं गृहीतो विष्णुना रामणेन ॥ २१ ॥ तथा कृते बलभद्रे तु कृष्णो गदामादाय स्वामगान्मागधेशं ॥ तताड जत्रो स तयाभिताडितो जगाम गां मूर्च्छयाभिभृतांगः ॥ २२ ॥

लेनपोथितः अतएवविमोहितः मूर्छितोजरासुतः चिरेणविलंबेनप्राप्तसंज्ञः सन्क्रुद्धोभूत्वा तत्परामस्यउरसिगदांअभ्यपातयत्पातयामास ॥ २० ॥ तेनजरासंधेनआहतः पोथितः रामस्यपतनेहेतुमाह । अजेयत्वमिति । तत्परजरासंधस्यतर्हि प्रथमयुद्धे रामेणजरासंधः क्रयंगृहीतइत्यतआह । पूर्बमिति । रामगेनरामेविद्यमानेनशुक्लकेशस्वरूपिणाविष्णुना ॥ २१ ॥ बलभद्रेतथाकृतेमूर्छितेकृतेसति जत्रोविशः कंठयोर्मध्यप्रदेशेतताड । तयागदयाअभिताडितः सजरासंधः अभिभृतांगः स्त्रवद्रात्रः सन् मूर्च्छयागांभुवजगाम भुविपपातेतिभावः ॥ २२ ॥

रौहिणेयः उत्तस्थौ मागधोपि स हैव रामेण सहैव समुत्तस्थौ रामः क्रुद्धः सन् अस्य जरासंधस्य मौलिकेशं प्राथमिस्थयः । गृहीत्वा वधाय हंतुं सलं उद्यच्छत् । उद्युक्तमकरोत् । यतो बाहुभ्यां शालतेशो भते असौ तथा बाहुबलाढ्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एनं रामं प्रति न प्रयोज्यं न प्रयोक्तव्यं कुतः यद्यस्माद्वदन्त्रं अमोघं तद्गते बलमप्यमोघं तत्तस्मात्ते बाहुबलं वृथान प्रयोज्यमिति संबन्धः ॥ २४ ॥ अस्य जरासंधस्य हंता अन्यस्त्वदन्यः बलवान् त्वतोऽपि बलाधिकश्चास्तीति श्रुत्वा बलभद्रः शत्रुविमुच्य यौ तथैव परवदेव ॥ २५ ॥ तेन कृष्णेन सस्ता निसमस्तगान्नाणि सर्वावयवा यस्य स तथा मूर्छामभिगतः प्राप्तः असौ जरासंधः सन्नांप्राप्य कृष्णेन जीविति मुक्तः भीतभीतः अत्यंतभीत इत्यर्थः । पराजितो भूदिति

अथोत्तस्थौ रौहिणेयः सहैव समुत्तस्थौ मागधोप्यग्र्यवीर्यः ॥ क्रुद्धो गृहीत्वा मौलिमस्याशु रामो वधायोद्यच्छन्मु सलं बाहुशाली ॥ २३ ॥ अथाब्रवीद्वायुरेनं न राम त्वया हंतुं शक्यते मागधोयं ॥ वृथा न ते बाहुबलं प्रयोज्यममोघं ते यद्बलं तद्बलं ॥ २४ ॥ अन्यो हंता बलवानस्य चेति श्रुत्वा ययौ बलभद्रो विमुच्य ॥ जरासुतं पुनरुद्यच्छमानं जघान कृष्णो गदया स्वयैव ॥ २५ ॥ तेनाहतः स्रस्तसमस्तगान्नः पपात मूर्छाभिगतः स राजा ॥ चिरात्संज्ञां प्राप्य चांतर्हितोऽसौ संप्राद्रवद्भीतभीतः सलज्जः ॥ २६ ॥ ययौ शिष्टे राजभिः संयुतश्च पुरं जीवेत्येव कृष्णेन मुक्तः ॥ पुनर्युद्धं बहुशः केशवेन कृत्वा जितो राजगणैः समेतः ॥ कृष्णो जित्वा मागधं रौहिणेयः युक्तो ययौ दमयोषेण सार्धं ॥ २७ ॥ पितृष्वसायाः पतिना तेन चोक्तः पूर्वं जितेनापि युधि स्म बांधवात् ॥ यामः पुरं करवीराख्यमेव महालक्ष्म्याः क्षेत्रसंदर्शनाय ॥ २८ ॥

शेषः ॥ २६ ॥ अतएव अंतर्हितः निलीनः । लज्जया सहितः शिष्टैर्हतावशिष्टैः राजभिः संवृतः संयुतः सन् पुरं प्रति ययौ जितः पराजितो भूदिति शेषः । कृष्णो जित्वा रौहिणेययुक्तरसन् दमयोषेण दमयोषेण सार्धं सांक्ययौ ॥ २७ ॥ ननु दमयोषः क्रतुः तेन सार्धं कुत्र ययावित्यत आह । पितृष्वसाया इति । पितुः कृष्णस्य पितुः स्वसायाः स्वसुः पतिना भर्त्रा षष्ठीयुक्तच्छंदसि विति संज्ञा भर्ता पूर्व आदौ युधियुद्धे जितेन जरासंधेन सह कृष्णेन पराजितेनापि तेन दमयोषेण महालक्ष्म्याः क्षेत्रसंदर्शनाय लक्ष्म्याः अधिष्ठितस्थानं द्रष्टुमिति त्वर्थः करवीराख्यं पुरं प्रति यामा इति बांधवबन्धुस्नेहो देवमुक्तः कृष्णः ययाविति संबन्धः ॥ २८ ॥

ननु वैरिपक्षेन सह कथं यथावित्यत आह । श्रुत्वेति । युद्धे जितस्य आत्मनः अंतःकरणेन प्रीत्या कृष्णः स्नेहेन युक्तस्य तदमवोषणं वाक्यं श्रुत्वा तेन तदमवोषणं युक्तः सन्नगात् करवीरप्रतीतिशेषः । भीत्या युक्तस्य तिपाठे कृष्णेन सह कृतयुद्धरूपापराधभयेन युक्तस्य ॥ २९ ॥ दमवोषः पूर्वक इत्यत आह । गंधर्व इति । यस्मादसौ दमवोषः पूर्वदनु नाम गंधर्वः त्रिजटापुत्रदनुराक्षसव्यावृत्त्यर्थं गंधर्व इत्युक्तं तस्मात् राजा कृष्णे भक्तिमानास पापः वसेदेवः वसेदेव पुनः सप्रसिद्धः सृगालाख्यः क्रुधा अगात् ॥ ३० ॥ उक्तमेवार्थं विवर्णोति । सूर्येति । तिमिररुचः सूर्यस्य वरादवध्यः सृगालः कृष्णप्रतिपौर्द्वयौ । अस्त्रसंधानममुच्यते । अथ जहाराचिच्छेदः ॥ ३१ ॥ स कृष्णः अस्य सृगालस्य देहं अ

श्रुत्वा वाक्यं तस्य युद्धे जितस्य प्रीत्या युक्तस्यात्मना तद्युतो गात् ॥ २९ ॥ गंधर्वोऽसौ दनुनामा नरो भूतस्मा कृष्णे भक्तिमांश्चास राजा ॥ पुरं प्राप्तांस्तान्स विज्ञाय पापः सृगालाख्यो वासुदेवः क्रुधा गात् ॥ ३० ॥ सूर्यप्रदत्तं रथमारुह्य दिव्यं वरादवध्यस्तिग्मरुचः स कृष्णं ॥ योद्धुं ययवमुच्यमानं धाम्निच्छिरस्तस्याथाशु जहार कृष्णः ॥ ३१ ॥ द्विधा कृत्वा देहमस्यारिणा च पुत्रं भक्तं तस्य राज्ये अभिषिच्य ॥ स शक्रदेवं मणिभद्रः पुरा यो ययौ पुरीं स्वां सहितो गजेन ॥ ३२ ॥ नीतिं बलिष्ठस्य विहाय सेना दूराद्युद्धं दर्शयित्वैव गुप्त्यै ॥ स्वसेनायाः सर्व पूर्णात्मशक्तिः पुनः पुरीं प्राप्य संपूजितो वसत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थ भगवत्पाठो विरचिते श्रीमन्महाभारत तात्पर्यनिर्णये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

रिणा सुदर्शनेन द्विधादिः प्रकारं कृत्वा पुरामूलरूपेयो मणिभद्रः मणिभद्राख्यो देवो भूदिति शेषः तस्य सृगालस्य पुत्रं भक्तं स्वभक्तं शक्रदेवं शक्रदेवनामकं राज्ये अभिषिच्य मणिभद्रः शक्रदेवनाम्ना सृगालपुत्रो भूदिति भावः । स्वां पुरीं मथुराययौ ॥ ३२ ॥ संदर्शयन् बलिनामित्यादिनोपक्रान्तमर्थं विशिष्यन्नुपसंहरति । नीतिमिति । सर्वविषये पूर्णा आत्मशक्तिः स्वरूपशक्तियस्य स तथा कृष्णः स्वसेनायाः गुप्तेरक्षणार्थं सेनां स्वसेनां विहाय दूराद्युद्धं कर्तव्यमिति बलिष्ठस्य नीतिं दर्शयित्वैव पुरीं संप्राप्य संपूजितो वसत् ॥ ३३ ॥ यंगंगाज ० ॥ पूर्णतत्त्वस्य कृतौ सतां मुखकरोऽध्यायस्तथा षोडशः श्रीमद्भारत ० ॥ १६ ॥ इति श्रीतात्पर्यनिर्णयस्य टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥



श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ मधुरागमनकालप्रवृत्तां कथामाह । गतइत्यादिना । चेदिपेचेदिषिषयाधिपेदमघोषस्वकंप्रप्रतिगतेसति । जनादेनः कृष्णः रुग्मिणीतिरुग्मिणीना । मनीयरमैवस्वयंवराय उद्यता उद्यतां तं रुग्मिणीं अशृणोत् ॥ १ ॥ श्रियः रुग्मिण्याः अग्रजः रुग्मिनामकः सरुग्मीरमायाः सर्वसंपदाभिमानिन्याः लक्ष्याः पतिकृष्णां श्रियः संपदः हीनइति द्विषन्कुत्सयन् हरिप्रियां कृष्णदयितां रुग्मिणीं हरेः प्रदातुं उद्यतान् भीष्मकादिसिद्धधून् न्यवारयत् । इदमप्यणशृणोदितोऽयं । श्रियइत्युभयत्र संबध्यते । तयोक्तं भागवते । बंधूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भागिनीं नृप । रुग्मीनिवारय कल्पयदिति । बंधूनां बंधूनित्यर्थः ॥ २ ॥ अथ निवारणानंतरं । तेन रुग्मिणा प्रघोषिते भेरीताडनादिना समीयुः समागताः ॥ ३ ॥ तदाराज्ञां आगमनकाले तेन कृष्णेन स्मृतः पक्षिराट् गुरुडः केशवप्रत्याजगाम । अथ गुरुडागमनानंतरं । केशवो गुरुडमारु

ॐ गतेथ चेदिपे स्वकं पुरं जनादेनोत्थृणोत् ॥ रमेव रुग्मिणीति योद्यतां स्वयंवराय ताम् ॥ १ ॥ स रुग्मिनामकोग्रजः श्रियो द्विषन् रमापतिं ॥ हरेः प्रदातुं मद्यतां न्यवारयद्वारिप्रियां ॥ २ ॥ प्रघोषिते स्वयंवरेथ तेन मागधादयः ॥ समीयुरुग्रपौरुषाः समाल्वपौडंचेदिपाः ॥ ३ ॥ तदा जगाम केशवो जवेन कुंडिनं पुरं ॥ स्मृतोऽयं तेन पक्षिराट् स माजगाम केशवं ॥ ४ ॥ पतत्रवायुनास्य ते नरेश्वराः प्रपातिताः ॥ यदेदृशं पतत्रिणी बलं हरेः किमुच्यते ॥ ५ ॥ किमत्र नः कृतं भवेत्सुखाय हीति ते ब्रुवन् ॥ अथाब्रवीज्जरासुतो जयी पयोब्धिमंदिरः ॥ ६ ॥ किल्लेष पक्षिवाहनो यतश्च नान्यथा भवेत् ॥ जिता वयं च सर्वशोभनैकलेन संयुगे ॥ ७ ॥ अनेकशो न संगतैर्जितः कदाचिदेष हि ॥ अमुष्य चाग्रजः पुरा निहंतुं मद्यतो हि माम् ॥ ८ ॥ ॥ ॥

ह्येति वाक्यशेषः । कुंडिनं पुरं प्रत्याजगाम ॥ ४ ॥ अस्य गुरुडस्य पतत्रयोः यक्षयोः वायुना ते मागधादयः प्रपातिताः पतनं प्रापिताः तेन पादौति अब्रुवन् किमिति । यवस्मात्पतत्रिणाः ईदृशं बलं तस्मात्तूरे बलं किमुच्यते हरेर्बलं उत्तममिति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अत्र स्वयंवरेनोस्माकं कृतं कर्म सुखाय भवेदित्यब्रुवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ जयी जयवान् एषः कृष्णः पयोब्धिमंदिरः किल यतः पक्षिवाहनः अतएवैत्यर्थः । अन्यथा हयं भावपक्षिवाहनो न भवेत् । एकलेन एकेन अमुना कृष्णेन सर्वशः सर्वव्यंसयुगे संगरे अनेकशः बहुवारं जिताश्च पराजिताः ॥ ७ ॥ संगतैः सस्यङ्गमिलितैः अस्माभिः एषः कृष्णः कदाचिन्नजितः न पराजितः । पुरा प्रथमयुद्धे अमुष्य कृष्णस्य ॥ ८ ॥

अक्षतेनक्षतरहितेनैकरुणेन मधेमधेयुद्धे समस्तशोषार्थतृणोपमाः कृताः ह्यिस्मात्तरमात् अस्य कृष्णस्य बलीकिमुच्यते । कृष्णबलं उत्तममिति किंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अत्र स्वयं वरोऽर्पणसंकेत उल्लेख्यप्राप्तिरिति । किं कुर्वतां किं कर्म कुर्वतां नः सुखं भवेदिति ब्रुवन् नृपो जरासंधः विच्छिन्ने विगतकांतिः सन् अवाङ्मुखं अधोमुखं च कार ॥ १० ॥ दंतवक्रेण सह वर्तमानः चेदिभूपतिः शिशुपालः पुरा हरिः पार्षदः ह्यिस्मात्तरमात् एकदा क्वचित् प्रसन्नबुद्धिः हरौ शुभबुद्धिः अतएव तादृशं वचः आह ॥ ११ ॥ प्रसन्नबुद्धिरित्युक्तं स्पष्टयति । शृणुष्वेति । हे राजसत्तम जरासंध शृणुष्वेत्याहोति संबंधः । केचित्संतः प्रभुं हारिं वदन्ति अदः इदं वचं भृषान सत्यमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तथा आर्यो दंतवक्रकस्य ममच अमुष्मरुणास्य दर्शने जाते सति । कदाचिदूर्जिता उल्लेख्यमिदं भवेत् । पुनरन्तरं क्रुधाकोपः अन्यथा भक्त्यभावाः देष इत्यर्थः । जायेते च ॥ १३ ॥

अदृशवदयतोत्यजत्प्रताडनासुपीडितं ॥ किमस्य तच्यते बलं वयं तृणोपमाः कृताः ॥ समस्तशो मधेमधे हि येन चाक्षतेन हि ॥ ९ ॥ किमत्र कुर्वतां मुखं भवेदुर्दणसंकेत ॥ इति ब्रुवन्नवाङ्मुखं नृपश्चकार विच्छिन्ने ॥ १० ॥ अथाह चेदिभूपतिः स दंतवक्रको वचः ॥ पुरा हरिर्ह पार्षदः प्रसन्नबुद्धिरुक्ता ॥ ११ ॥ शृणुष्व राजसत्तम प्रभुं शिवस्वयं भुवोः ॥ हरिं वदन्ति केचिदप्यदो भवेन्न वै मया ॥ १२ ॥ तथावयोश्च दर्शने भवेत्कदाचिदूर्जिता ॥ अमुष्य भक्तिरन्यथा पुनश्च जायते क्रुधा ॥ १३ ॥ न कारणं च विद्महे न संशयः परो हरिः ॥ ब्रजाम तं सुखार्थिनो वयं विहाय शत्रुतां ॥ १४ ॥ इदं हि नः शुभप्रदं न चान्यथा शुभं क्वचित् ॥ इतीरितो जरासुतो ददर्श तौ दहन्निव ॥ १५ ॥ अथ प्रहस्य सौभराट् वचो जगाद मागधम् ॥ विनिव्य तौ क्रुधा स्फुरन् क्रुधा स्फुरन्तमीक्ष्य च ॥ १६ ॥ न तन्मया हरिः स्वयं जनादेनो वधाय नः ॥ प्रजात एष यादवो वयं च दानवैश्चराः ॥ १७ ॥

तत्र भक्तिर्दोषोत्पत्तौ कारणं न विद्महे न जानीमः । तथापि हरिः परः उत्तमः संशयो न किमत्र कुर्वतां सुखं भवेदित्यस्योत्तरमाह । ब्रजामेति । तं कृष्णं ब्रजाम शरणमिति शेषः ॥ १४ ॥ इदं हि ददमेव मयोक्तमेव शरणप्राप्तिरिति यावत् । नः शुभप्रदं सुखप्रदं अन्यथा मदनुत्पन्नकरणे तौ शिशुपालं दंतवक्रौ दहन्निव दर्श ॥ १५ ॥ सौभराट् सत्त्वः स्वयं क्रुधा स्फुरन् उच्चैः नृसन् । क्रुधा स्फुरन्तं जरासंध इत्येतौ शिशुपालं दंतवक्रौ विनिव्य प्रहस्य च मागधं प्रतिवचो जगाद ॥ १६ ॥ किमिति । स्वयं कृष्णः हरिरित्येतयोस्तदहमयमृषान । ननु ह रिस्त्वेपि कृष्णः किमर्थं जात इत्यत आह । जनादनेति । एषः हरिः यतो जनादेनो अतो नः वधाय यादवः सन् प्रजातः । अस्मद्वधः कुतः कियत इत्यत आह । वयमिति । यतो वयं पूर्वदानवैश्चराः ॥ १७ ॥





तेजरासंधादयः तेन दूतेन ईरितं किमिति । वासवः इंद्रः सुगर्हितो हि अतिगह्युक्तः खलु इदानीमिति शेषः ॥ ३६ ॥ पुरा कृष्णोत्पत्तेः पूर्वं सदा वासवः नोऽस्माकं सकाशात् प्रति  
प्रतिस्मर्यैकैकस्मादपि विभेति । उत असौ इंद्रः ॥ ३७ ॥ यदि अदृश्यः स न तर्हि अमृत्यवोऽपि वयं पीडिताः भवेम ॥ ३८ ॥ दिवि स्थितस्य इन्द्रस्य क्षमाः समर्थाः उत अद्य यदि  
वयं अमं इंद्रं ब्रजे मतर्हि कृष्णः पृष्यति यो दुर्मागमिष्यति ॥ ३९ ॥ अतः कारणात् यद्विचपीपतिः शार्ङ्गिणः शार्ङ्गधन्विनः कृष्णस्य अभिषेचनात् इह अस्मात्सुवर्जन उत्सृजे  
त् । तदा तर्हि वयं तं कृष्णं अभिषेचयामः । अभिषेकं कुर्मः ॥ ४० ॥ अतोऽन्यथा कृष्णस्य अभिषेकाकारेण दनुः दनुनामराक्षसः अमृत्युकः मृत्युरहितः सन्नापियथा सुरद्रवज्ज  
ताडनाकुक्षौ उदरे गच्छतीति कुक्षिगंतव्यं आस्यं तेन युक्तः बभूव ॥ ४१ ॥ तथैव दनुवत्सः नः आत्मान्नयेत् प्रापयेत् । इति उक्तीत्यादिचार्यं विनिश्चिताः स्म अभिषेकं वि

तदीरितं निशम्य ते पुनः सुतप्तचेतसः ॥ बभूवुरुचिरे वचः सुगर्वितो हि वासवः ॥ ३६ ॥ पुरा विभेति नः सदा  
प्रतिप्रति स्म वासवः ॥ उताद्य कृष्णसंश्रयादृढं विभीषयस्य सौ ॥ ३७ ॥ अदृश्य एव देवराड्यदि स्म वज्रमु  
त्सृजेत् ॥ भवेम पीडिता वयं वरादमृत्यवोऽपि हि ॥ ३८ ॥ पुरा दिवि स्थितस्य च प्रमर्दने वयं क्षमाः ॥ उताद्य  
यद्यमुं वयं ब्रजेम कृष्ण एष्यति ॥ ३९ ॥ अतोऽभिषेचनाद्यदीह शार्ङ्गिणः शचीपतिः ॥ न वज्रमुत्सृजेत्तदा अभिषेच  
याम तं वयं ॥ ४० ॥ अतोऽन्यथा दनुर्यथा वरादमृत्युकोऽपि सन् ॥ सुरद्रवज्जताडनाद्वभूव कुक्षिगास्ययुक् ॥ ४१ ॥  
तथैव कृष्णसंश्रयात्स नः शचीपतिर्नयेत् ॥ इति स्म निश्चिता नृपानयातयंत शौरये ॥ ४२ ॥ समस्तशो जरा  
मुतादिभिः कृतेऽभिषेचने ॥ अतीव भग्नमानकान्न चानुयाति कश्चन ॥ ४३ ॥ समाश्रयं च केशवं तदैव जीवनीर्थिनः  
प्रकुर्यादसुरा अपीति देवकार्यसंक्षयः ॥ ४४ ॥

निश्चयवंतोऽपि जरासंधादयः नृपान् कांश्चन नृपान् शौरये कृष्णाय अभिषेकं कर्तुं अयातयंत प्रेषयामासुः । जरासंधादिचत्वारो नृपाः अन्यनृपान् अभिषेकं प्रेषयामासुः । स्वयं  
नृगता इति भावः ॥ ४२ ॥ ननु ते चत्वारः कुतो नृगता इत्याशंकायां न गतव्यमिति इंद्रस्य आज्ञयैत्युक्ते इंद्रोऽपि किमर्थं तथा आज्ञापयामासेत्यतस्तदभिप्रायमाह । समस्त  
शइत्यादिना । समस्तशः समस्तैः कृतेऽसति अतीव भग्नमानः अभिमानोऽपि तेषां तथा तान् जरासुतादीन् कश्चन पुरुषः नानुयाति अनुकूलवर्ती न भविष्यति ॥ ४३ ॥ तदा  
मानभंगकाले जीवनीर्थिनः असुरा अपि केशवमेव समाश्रयंत पश्यन् संक्षयं प्रकुर्युः । इत्यस्माद्वेतोः देवकार्यस्य संक्षयो विनाशः स्यादिति शेषः ॥ ४४ ॥



पाकशासनः इंद्र इतीदृशद्विचिचार्य । अवदत्तदुत्तमुखादिनिशेषः । किमिति । हग्यादिभिः सहितो मागधः हरिं कृष्णं अभिषेकार्थं नयानुप्राप्नोतु । इत्यवददित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ततः कारणात् अपेनृपाः सुरेंद्रशासनात् प्रमागधादिचतुरः विनाविहाय । अधिराजानां च कर्त्तानाराजैति अमुं कृष्णं अभिषेकुतदा उच्यताः उद्योगवतो बभूवुरिति शेषः ॥ ४६ ॥  
अदात्तं प्रेषयामास । न भस्थलात् आकाशात् अवतारिते आगते सति तत्र वरासने विशेऽप विष्टाभूत् ॥ ४७ ॥ प्रभुः सकेशः पतत्रिपुंगवः रुद्रं भीष्मकानुजैतौ क्रयकैशि  
कौक्रे करं प्रगृह्य सहस्रेन्द्रं प्रेषितासन इत्यर्थः । न्यवेशयत् उपवेशयामास ॥ ४८ ॥ शातकुंभं संवर्धिनः शातकौभाः शोभनाश्चेत्तदा शातकौभाः श्रुत् सुवर्णनिर्मिताः ते च ते कुंभा  
श्च तेषु विद्यमानानि चतानि कानि च जलानितैः हरिं अभिषेकिणं अभिषेकस्तं प्रचक्रुः । स्वर्णसुवर्णकरनकं हरिण्यहे महाटकं । तपनीयं शातकुंभमित्यमरः ॥ ४९ ॥ पूर्वकैः

इतीक्ष्य पाकशासनो वदज्जरासुतादिकान् ॥ सरुग्मिसाल्वचेदिषो न यातु मागधो हरिम् ॥ ४५ ॥ ततस्तु तान्विनपरे  
धिराजराज इत्यमुं ॥ तदाभिषेक्तुमद्यताः नृपाः सुरेशशासनात् ॥ ४६ ॥ ततः शचीपतिर्निजं वरासने हरेरदात् ॥  
विवेश तत्र केशवो न भस्थलावतारिते ॥ ४७ ॥ करं प्रगृह्य केशवो न्यवेशयत्सहासने ॥ पतत्रिपुंगवं च तौ स भीष्म  
कानुजौ प्रभुः ॥ ४८ ॥ अथाखिला नरेश्वरा मुनीन्द्रसंयुता हरिम् ॥ सुशातकौभकं भैकैः प्रचक्रुराभिषेकिणम् ॥ ४९ ॥  
विरिचशर्वपूर्वकैरभिष्टुतः सुरादिभिः ॥ समस्तदेवगायकैः प्रगीत आस केशवः ॥ ५० ॥ अथाह भीष्मकं प्रभुः स्व  
यंवरः किल त्वया ॥ अभीप्सितः सुताकृते भुभाय ते भवेन्न सः ॥ ५१ ॥ इयं रमा तवात्मजा बभूव तां हरेर्न चेत्  
ददाति चेत्तदा पिता निरिदिरो ब्रजेदधः ॥ ५२ ॥ हिताय चैतदरितं तवान्यथा न चिंतय ॥ न योषिदिच्छया त्वहं  
ब्रवीमि पश्य यादृशः ॥ ५३ ॥

सुरादिभिः ॥ ५० ॥ त्वया सुताकृते पत्युर्न्यस्वयं वरो अभीप्सितो बांछितः किल सः स्वयं वरः ते शुभप्रणयनभवेत् ॥ ५१ ॥ रमालक्ष्मीः इयं रागिणी नास्तीति तव आत्मजा  
बभूव । यदि पितास्त्रिगुणिपिता भवान् तदास्त्रिगुणी होः अयं न ददाति दत्तं चेत् अन्यस्मै ददाति चेत् तदा तर्हि निरिदिरो श्रीरहितः संपदीन इत्यर्थः । तादृशः सन् अधः  
तमा ब्रजेत् ॥ ५२ ॥ तद्वाक्यं तव हिताय ईरितं उक्तं अन्यथा स्वप्रयोजनार्थं मितं इति निश्चितं य । अहं योषितः भार्याया इच्छयान ब्रवीमि । कुतः अहं यादृशः यादृशसंपद्य  
क्तः तादृशं मां पश्येति ॥ ५३ ॥

ईश्वरः सकृणः उदीर्य आत्मनः विश्वरूपं आविश्वकारह प्रकटमकरोत् । कथं भूतं उन्नमंशीषाणि शिरांसि च बाहवश्च विषमस्याः विगतसंस्याः शीर्षाः बाहवो यस्य तत् ॥ ५४ ॥  
 अनेकं बहु प्रकारेते जोयस्य तत् आतत अंडस्य अंतर्वाहिव्याप्तं विस्मयरूपैः अनंतरूपैः संयुतं अंगदानि बाहुभूषणानि नूराणि पादभूषणानि विचित्राणि मौल्यादीनि यस्य तत् ॥ ५५ ॥  
 ज्वलत्प्रकाशमानं तच्च तत्कौस्तुभं च तस्य प्रयागमभिभासयति प्रकाशयतीति तथा । शुभान्यं वराणि वासांसि यस्य तत् ममया दशाः स्त्रियः संतिता अपि प्रपश्येत्युक्ता  
 मनुष्यदृष्टितः मनुष्यज्ञानोपेक्षया रागमिणितनोरपि रागमिणस्वरूपभूतायाः त्रिया अपीत्यर्थः । परांसर्वोत्तमां अन्तरूपिणीं बहुरूपवतीं श्रियं अदर्शयत् । स्वविश्वरूपवत्प्रमाया अपि अन्तरूपाण्यदर्शयति भावः ॥ ५६ ॥ देवताश्च स्वरूपाश्चित्तब्रह्मादिदेवानपि व्यदर्शयत् । देवताः देव्यः जावत्यादिषण्महामहिष्यश्चे

उदीर्य चैवमीश्वरश्चकार हविरात्मनः ॥ सविश्वरूपमुत्तमं विस्मयशीर्षिर्बाहुकम् ॥ ५४ ॥ अनन्ततेजसा ततं विस्मयरूपसंयुतं ॥ विचित्रमौलिकुण्डलां गदोरुहरान्पूरं ॥ ५५ ॥ ज्वलत्सुकौस्तुभप्रभाप्रभासकं शुभांबरं ॥ प्रपश्य यादृशा स्त्रियो ममेत्यदर्शयच्छ्रियं ॥ ५६ ॥ अनंतरूपिणीं परां मनुष्यदृष्टितो धिकां ॥ सरुग्मिणीतनोरपि व्यदर्शयच्च देवताः ॥ ५७ ॥ तदद्भुतं समीक्ष्य तु प्रभीत आस भीष्मकः ॥ पपात पादयोः प्रभोः करोमि तत्तथेति च ॥ ५८ ॥ पुनश्च विश्वरूपतां पिधाय पद्मलोचनः ॥ जगाम पक्षिवाहनः पुरीं स्वबाहुपालितां ॥ ५९ ॥ अपां पतिश्च मैथिलः स्वयंवरं कृतावपि ॥ हरिं विनिश्चयादिघं व्रजेदिति स्म चक्रतुः ॥ ६० ॥ स्वयंवरः क्षितेर्भुजां स्वधर्म इत्यतो द्वयोः ॥ न दोष आस भीष्मको न केशवार्थमैच्छत ॥ ६१ ॥ अतो हरौ प्रबोध्य तं गते कृपालु सत्तमे ॥ वशीकृते च भीष्मके नृपास्त्वमंत्रयन्पुनः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥

तिवा । विमलादिस्वरूपभूतशक्तयोवा ॥ ५७ ॥ अद्भुतं आश्चर्यकरं तद्विश्वरूपं तथा यथा त्वया उक्तं तथा तत्तैवाक्यं करोमीति वृत्तपपात ॥ ५८ ॥ पिधाय आच्छादय पुरीमधुरां ॥ ५९ ॥ ननु रमायाः स्वयंवरं कर्तुः प्रत्यवायश्चेद्रुजजनकयोः स्वयंवरः प्रत्यवायहेतुः कथं नाभूदित्यत आह । अपां पतिः वारां पतिः वरुणो मैथिलो जनकः । यदापि स्वयंवरं कृतावपि इयं ममात्मजारमेति वरुणः इयं सीतारमेति जनकः हरिं नारायणारामं च निश्चयादव्रजेत् इत्याभिप्रायेण स्वयंवरं चक्रतुः स्म ॥ ६० ॥ ननु एवं निश्चयेनैव स्वयंवरं किमित्यकुर्वतामित्यत आह । स्वयंवरं ददति । क्षितेर्भुजां राज्ञां स्वयंवरः स्वधर्म इत्यत इति हेतोश्च क्रतुरित्यर्थः । अतः द्वयोः वरुणजनकयोर्भीष्मकः केशवार्थमैच्छत यतः ॥ ६१ ॥ अतो दोषः स्यादिति हरौ तं भीष्मकं प्रबोध्य सस्यग्बोधयित्वा गते सति रुणेन वशीकृते सति ॥ ६२ ॥ ॥

पुनःपुनःकृष्णेन पराजितो जरासंधः किमर्थं युद्धार्थं यतत इत्यतस्तदभिप्रायमाह । यश इत्यादिना । वक्रोदरे यशः धर्मविधित्वा विधातुमिच्छता केशेन न स दितः न ह तो जरासंध इति मन्यते ॥ ६३ ॥ इतीति किं अयंकृष्णः उत्तमादरात् हंतुं नष्टेन समर्थः अतः कारणाज्जितोऽपि पूर्वपराजितोऽप्यहं शिवप्रसादतः उत्तरं उत्तरत्र जेष्य इति मन्यत इति संबन्धः ॥ ६४ ॥ जरासंधस्य शिवे भक्तिदाढ्यं दर्शयति । मधु इति । मधुमेधे प्रतियुद्ध इत्यर्थः जितः सन् पिदृढाशया उत्तरोत्तरं जेष्यामि इति निश्चितेच्छया पुनः पुनः युधे युद्धार्थं समीहते यतते कचिच्छिबं च नावमन्यते नैव तिरस्करोति ॥ ६५ ॥ अतश्च अतएव उवाच किमिति । नः पौरुषं विष्कृदहत् । कुतः यद्यस्मात् एष कृष्णः नोस्मान् सदा प्रति युद्धे अजयत् जितवान् किल ॥ ६६ ॥ अभूतपते अराज्ञाः अमुष्य कृष्णस्य उदाहृतं अस्माभिरुक्तं । हेनृपाः नोस्माकं चिंतितं तत् आसनादिकं न देयमिति चिंतितं अन्यथा विपरीतं भव ॥ ६७ ॥

यशश्च धर्ममुत्तमं विधिस्मृता वक्रोदरे ॥ न केशेन मूढितो जरासुतो हि मन्यते ॥ ६३ ॥ वराच्छिवस्य मामयं न हंतुमिष्ट उत्तमात् ॥ अतः शिवप्रसादतो जितोऽपि जेष्य उत्तरं ॥ ६४ ॥ मधुमेधे जितोऽपि सन् दृढाशया पुनः पुनः ॥ समीहते युधे शिवं न चावमन्यते कचित् ॥ ६५ ॥ अतः पुनश्च भूमिपानुवाच बारुहद्रथः ॥ धिगेव पौरुषं हि नो यदेष नोजयत्सदा ॥ ६६ ॥ अभूतपते न चासनं प्रदेयमित्युदाहृतं ॥ अमुष्य नस्तद्व्यथा बभूव चिंतितं नृपाः ॥ ६७ ॥ अयं नृपोत्तमंगणे महेंद्रपीठमारुहत् ॥ समस्तरजराजतामवाप नोऽप्यनिच्छतां ॥ ६८ ॥ अतः पुनः कथं हरिं वयं जयेम चिंत्यतां ॥ यथा च भीष्मकात्मजामवाप्नुयाच्च चेदिराट् ॥ ६९ ॥ अयं हि दत्तपुत्रको भर्मा रमाद्वि शिष्यते ॥ अतो निवेद्य एष मे सुखपिणी च रुग्मिणी ॥ ७० ॥ शिवागमेषु शिष्यका सरुग्मिसाल्वपौंड्रकाः ॥ ममाखिला नृपास्ततः कुरुध्वमेतदेव मे ॥ ७१ ॥ ॥ ॥

अन्यथेत्युक्तं विवृण्वन्नाहेत्याह । अयंकृष्णः नृपोत्तमस्य भीष्मकस्य अंगणे महेंद्रपीठं द्रष्टुं सिंहासनं आरुहन् आरुह । अनिच्छतां नः सकाशात् समस्तानां राज्ञां राजतां राजत्वं च क्रवर्तित्वं श्रेष्ठत्वाविति यावत् अवाप ॥ ६८ ॥ अतः पुनः इतः परं कथं जयेम तां चिंत्यतां चेदिराट् शिशुपालः अवाप्नुयात् । तच्चापि चिंत्यतां ॥ ७० ॥ अयं चेदिराट् मे दत्तपुत्रकः औरसः सौदीर्घजादपि विशिष्यते यतः अतः एषः शिशुपालः मे मया निवेश्यः उदाहृतः । निवेशः शिबिरोद्वाहनं त्वानेषु प्रकीर्तित इति शाश्वतः । सुखपिणी च रुग्मिणी च योग्या ॥ ७० ॥ शिवागमेषु मशिष्यकाः यतः अतः मे एतदेव अपाठं कुरुध्वं ॥ ७१ ॥ ॥ ॥

रुमिणःसंविदाःअनुमतेनस्वयंवरःनिर्वर्तितःत्यक्तःएषःरुमीस्वसारंभिर्निशिगुणालयदास्यति ॥ ७२ ॥ अस्यरुमिणःपितातांरुमिणोप्रदातुंकांमोयस्यतपुत्रं अतिवर्तितु  
अतिक्रांतुंनक्षमःनसमर्थः कुतोयतोवयोगतःबृद्धःतथाअवलःनिर्वलः ॥ ७३ ॥ यदिकृष्णःकन्यकांहरन्तर्हि किंकरुंव्यमितिअतःतत्रोपायमाह । ररथिति । यतोहरे  
स्ततःकारणात् पूर्वमेवकन्याःप्रदानात्पूर्वमस्यकृष्णस्यअभावताकृता । अभावकरणंहनननिर्दोषः । नोस्माकंशुभाहिमंगलंखलु ॥ ७४ ॥ कृष्णाभाःकन्याःउपायमाह ।  
उपायइति । अत्रकृष्णाभाविषयेएवःब्रह्ममाणःअमुष्यगणस्यस्थालःस्त्रियःकनिष्ठभ्राता आसितुं निर्दितावन् ॥ ७५ ॥ आक्षेपंस्पष्टयति । यदेति । तस्यकृष्णस्वपुः

इतीरिते तु सौभराट् जगाद रुमिमसंविदा ॥ स्वयंवरो निर्वर्तितः स्वसारमेष दास्यति ॥ ७२ ॥ नचातिवर्तितुं  
क्षमः पितास्य चेदिपाय तां ॥ प्रदातुकाममात्मजं वयोगतस्तथा बलः ॥ ७३ ॥ स्वयं तु कृष्ण एत्य नो विजित्य  
कन्यकां हरेत् ॥ ततोस्य पूर्वमेव नो ह्यभावता कृता शुभा ॥ ७४ ॥ उपाय एव चिंतितो मयात्र मागधेश्वर ॥ म  
नि हि गर्गनामकं ह्यमृष्य इयाल आक्षिपत् ॥ ७५ ॥ यदास्य पठतोदिता भुनेः पुरो हि तस्य च ॥ परेण वृष्णयो  
हसन् चुकोप गर्ग एषु हि ॥ ७६ ॥ चकार च प्रतिश्रवं समाजये सुतं द्रुतं ॥ अकृष्णतां य आनयेत् भवोपि वृष्णि  
नाशकः ॥ ७७ ॥ यतो हि कृष्णसंश्रयाहतापहासिता वयं ॥ इति ब्रुवन्वनं यथौ तपश्च शैवमाचरत् ॥ ७८ ॥  
स चूर्णमायसं त्वदन् ददर्श चाब्दतः शिवं ॥ वरं ततोभिप्रेदिवान् सुत हरेरभावदं ॥ ७९ ॥ स विष्णुर्देवतोपि  
सन् प्रविष्ट उल्बणासुरैः ॥ व्यधादरेः प्रतीपकं व्रतं तु नैष्ठिकं जहौ ॥ ८० ॥ ॥ ॥ ॥

अग्रेअस्यमुनेःगर्गस्यबंधतानपुंसकत्वंग्यालेनयदाउदितातदा परेणकृष्णेनप्रेरिताःवृष्णयःयात्राःअहसन्गहसुः । गर्गःपुत्रवृष्णिपुत्रकुपोप ॥ ७६ ॥ प्रतिश्रवप्रतिश्रव  
कारच । स्वप्रतिश्रवप्रकारंदर्शयति । समाजयइति । वृष्णिनाशकःतन्भुभूभेभागं अकृष्णतांकृष्णःहितत्वयःआनयेत् प्रापयेत् । तंसुतंभुःसमाजयेसंयादेवेत्याशय  
मि ॥ ७७ ॥ कुतव्यअपहासिताःअपहासंप्रापिताःव्रतकष्टं । सगर्गःआयसंलोहसंवाधिचूर्णं अदन्भस्ययन्तपःअचरत् ॥ ७८ ॥ अब्दतःवत्सरमात्रेगदर्श । ततः  
रुद्रात्सुतरूपंवरं ॥ ७९ ॥ ससर्गःविष्णुर्देवतंयस्यसतथा । तादृशोपिउल्बणासुरैःक्रुदैत्यैःप्रविष्टःसन् प्रतीपकंविबुद्धेनैष्ठिकंव्रतंनैष्ठिकव्रतचर्यव्रतं जहौअत्यजत्॥ ८० ॥

आसुराअसुरसंबंधिनी अतएवतुल्यवणाक्राअप्सरगोपिकांगनानांगोपिकाखोणासमहस्यमध्यप्रविश्य तंगंगआप्राप ॥ ८१ ॥ तस्यागोपिकांगनासमहस्यमध्यप्रविश्यगमनेकारणमाह । सइति । मुनेर्गंगस्थमनसा अनुचितितिविचारितजानता अपुत्रकेणयवनेनल्लेखसंबंधिनाभभूताराज्ञागोपिकाभिःकरणैर्गोपिकाद्वारेणेतियावत्तुगंगःअर्चितोभूदितिशेषः । गोपिकायांपुत्रमुत्पादयमेदेहीतियावनेनप्रार्थितोभूदितिकथानुसंधेया । अप्सराअपितमर्चितुंगोपिकामध्येप्रविवेष्टेतिभावः ॥ ८२ ॥ कुधाक्रोधाभिमन्यमानेनासुरेणमोहितःमोहंप्रापितः सगंगःअप्सरस्तनौअप्सरःगंगेरेमुतानिषिच्यउत्पाय । हेइंशजरासंध वैरिणःतववैरिणःकृष्णस्यएतद्रात्राचिरात्प्रतिकूलंकिंअल्पमेवतस्ययोग्यैवेत्यर्थः । इतोप्यधिकंकार्यमेवेतिभावः । किमेतद्वैरिणद्वयाचार्योक्तिर्वा । इंशस्यहरेर्वैर्यसुरोयस्मिन्सतथा । तस्यपुरुषस्यएतत्तुएतादृशहरेर्भ्रतिक्कू

तमारचामुराप्सरा बलिष्ठपुत्रकाम्यया ॥ प्रविश्य गोपिकांगनासमहस्यमुल्लवणा ॥ ८१ ॥ स यावनेन भूभूता हि गोपिकाभिरर्चितः ॥ अपुत्रकेण आनता मुनेर्मेनोनुचितितः ॥ ८२ ॥ सचाप्सरस्तनौ मुनें निषिच्य यावनाय च ॥ ददौ विवाहित श्रुता किमेतदीशवैरिणः ॥ ८३ ॥ स आश्रमाच्च नैष्ठिकाद्विदूषितः प्रतीपकृत् ॥ हरेश्च तापमेयवान् जगद्वात्मशेषी ॥ ८४ ॥ जगाम चरणं हरिं प्रपाहि मां सुपापिनं ॥ इति स्म विष्णुवज्रया चकार वैष्णवं तपः ॥ ८५ ॥ कुतोहि भाग्यमापतेन्मुनेः शिवार्चने सदा ॥ भवादृशो हि दानवाः स्थिराः शिवार्चने सदा ॥ ८६ ॥ सतोस्य कालनामको बभूव कृष्णमर्दितुं ॥ सदैव कालकांक्षणात्सयावनाभिषेचितः ॥ ८७ ॥ तवैव शिष्य एष चाति भक्तिमान्हि शंकरे ॥ प्रभूतसेनया युतो बलोद्धतश्च सर्वदा ॥ ८८ ॥ ॥ ॥

लाचरणंकिंकिमाश्रयमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ नैष्ठिकादाश्रमात्तेनैष्ठिकव्रतचर्याश्रयात् विदूषितःअष्टःहरेःकृष्णस्यप्रतीपकृत् सगंगःतापपञ्चात्तापशुषियान्शामवान् आत्मनः स्वस्यशेषेषुर्षोमतिं जगहंगहंयामास ॥ ८४ ॥ सुपापिनमांप्रपादितिसमुद्रम् हरिकृष्णस्यरणजगाम । तपश्चकारच ॥ ८५ ॥ साल्वागर्गनिंदयन् दानवास्तुयन् पुनरहेत्याह । कुतइति । मुनेर्गंगस्थशिवाचनेसदाभाग्यं कुतःकस्माद्धेतोःआपतेन्देनू मर्दयितुंयत् । भवादृशास्वद्विधाःदानवाःसदाशिवार्चनैस्थिराःअतिश्रुतः ॥ ८६ ॥ अस्यगंगस्यसुतःकालनामकोवभूव । कुतःकृष्णमर्दितुंसहर्तुं सदैवकालकांक्षणात्सयावनाभिषेचितःआश्रयिकोभूयतइतिशेषः । तस्यादायवइत्यर्थः ॥ ८७ ॥ एषःकालावतः प्रभूतयोल्लपया ॥ ८८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



अहंतवशासनात् तंप्रतियामिगच्छामि । एवंतेमेवकालयवनसत्वरंतवपानीयसमीपमानिय । क्षितेस्तलंभूलोकांविगतःकृष्णोयस्मानत् तादृशविधायरमामहे ॥ ८९ ॥  
ततःप्रदापयामदापयिष्यामः । यथेष्टंयथाभवतितथा आस्म तिष्ठामः ॥ ९० ॥ दुर्मनाःदुःखयुक्तमनाः किरीटेनमुकुटेनमंडितं अलंकृतंशिरःअवाकचकारअवश्चकार  
॥ ९१ ॥ करंकरेणपीडयन् मर्दयन् आत्मनःभुजौनिशाम्यनिगिह्यजगाद किमिति । कार्यसिद्धयेस्वकार्यनिष्पत्तये परंअन्यकथंप्रयाचयेप्राथये ॥ ९२ ॥ समस्तभूत  
लेसर्वराष्ट्रेष्वित्यर्थः । मद्भुजाश्रयानृपाःसुदुर्गणंअतीवगंतमशक्यानां कार्याणांस्तर्तिसमूहं अगुःस्मप्रापुःकिल सचएवएषोहंमागधोहि ॥ ९३ ॥ अर्चनीयदन्ययाचनंतत्

तमेव यामि शासनात्तवोपनीय सत्वरं ॥ विकृष्णकं विधाय च क्षितेस्तलं रमामहे ॥ ८९ ॥ ततश्च रुग्मिणीं वयं  
प्रदापयाम चेद्दिपे ॥ विनाश्य देवपक्षिणो यथेष्टमास्म सर्वदा ॥ ९० इतीरितो जरामृतो बभूव दुर्मना भृशं ॥ किरी  
टमंडितं शिरश्चकार चाश्ववाग्भृशं ॥ ९१ ॥ करं करेण पीडयन् निशाम्य चात्मनो भुजौ ॥ जगाद कार्यसिद्धये कथं  
प्रयाचये परं ॥ ९२ ॥ सुदुर्गकार्यंस्तर्तितं ह्यगुः स्म मद्भुजाश्रयाः ॥ समस्तभूतले नृपाः स चाहमेव भागधः ॥ ९३ ॥  
कदाप्यर्चनीयमद्य तत्कथं करोमि केवलं ॥ गिरिशपादसंश्रयः प्रभुः समस्तभूतान् ॥ ९४ ॥ इतीरितः स सौभराद्  
जगाद वाक्यमुत्तरं ॥ भवानपि स्म मुह्यते किमस्मदादयः प्रभो ॥ ९५ ॥ स्वशिष्यकैः कृतं तु यत्किमन्यसाश्रितं भ  
वेत् ॥ स्वशिष्यदासवर्गकैः समर्थयति भूभुजः ॥ ९६ ॥ अपि स्म ते दलाश्रयप्रवृत्तयोस्मदादयः ॥ पयान् कुठारसं  
ग्रहादशक्त ईर्यते नु किं ॥ ९७ ॥ कुठारसंमितो ह्यसौ तवैव यावनेश्वरः ॥ विना भवद्वलं क्वचित्प्रवर्तितुं नहि भनः ॥ ९८ ॥

अथ तत्रगिरिशेत्यादिहेतुगर्भविशेषणं ॥ ९४ ॥ उत्तरंपरिहासरूपवाक्यं हेप्रभोजारासंय भवानपिमुह्यतेमाहंप्राप्नोति ॥ ९४ ॥ स्वशिष्यकैःप्रकृतंतत्कर्मअन्येनसा  
धितंसंपादितंभोक्त्विनभवेदित्यर्थः । स्वरुतमेवभवेदितिभावः । स्वशिष्यदासानांवर्गकैःसमूहैःकरणैःसमर्थयतिकार्यसंपादयति ॥ ९६ ॥ अस्मदादयोपिमदादयोपि  
तेतवबलाश्रयेणप्रवृत्तिर्निषेतेतथा उक्तमेवार्थदृष्टांतपूर्वकमाह । पुमानिति ॥ ९७ ॥ कुठारेणपरशुनासंमितोसमानः कुठारसंमितत्वंस्पष्टयति । विनेत्यादिना । प्रव  
र्तितुंकृष्णान्यत्रप्रवर्तितुंनक्षमः ॥ ९८ ॥

कुतः हियस्मात्केवलं कृष्णमर्दनेविषयेवरोक्तः तस्मात्क्षमोनेति अस्यकालनाम्नः तस्मात्कृष्णात् अन्येयेशत्रवतेभ्योऽप्योपनिर्भयमित्यर्थः । तस्माद्रक्षकः त्रातात्वमेवैनान्यद्व  
त्यर्थः ॥ १९ ॥ कुतइत्यत आह । तवेति । हियस्मादजेयता अस्ति तस्मादिति संबन्धः । अयंकालः हरेः कृष्णस्य जयेज्यविषये विशेषतः कृष्णमेव हनिष्यति इत्येव रूपविशेषे  
षाद्वरात् विमृश्यते अन्विष्यते ॥ १०० ॥ अतस्तत्तु अतुष्टवत्सौभेसौभविमानो जते असौतया । ससाल्वः सौभविमानं आस्थितः आरूढः सन् यावनं प्रतिजगाम ॥ १०१ ॥  
अतिकादागतसाल्वं अच्येत् उक्तमेवार्थं विशिष्यमाह । जरासुत इति । देवतं देवतानुग्रहद्वारभूतः गुरुरिति यावत् । तथोक्तं प्रस्तातु गुरुर्भवानिति बुद्ध्या तादृशं यस्यां दिशि  
जरासुतस्तिष्ठति दिशमित्यर्थः । तदीयं जरासुतसंबन्धिनं साल्वं ॥ १०३ ॥ तदीरितं साल्वोक्तं निशम्य । त्रिकोटिसंख्यया अक्षौहिणीकया स्वसेनया त्रिकोटिसंख्याका

वरो हि कृष्णमर्दने वृत्तस्य केवलः शिवात् ॥ तदन्यथशत्रुपीडनात्त्वमेव चास्य रक्षकः ॥ १९ ॥ तवाखिलैरजेयता  
शिवप्रसादतोस्ति हि ॥ विशेषतो हरेर्जये वरादयं विमृश्यते ॥ १०० ॥ इतीरितं सप्तवत्स्थिते तु बारुहद्रये ॥ ज  
गाम सौभमास्थितः स सौभराट् च यावनं ॥ १०१ ॥ सकाल्यावनो य तं जरासुतांतिकागतं ॥ निशम्य भक्तिपूर्व  
कं प्रणम्य चार्चयद्भूतं ॥ १०२ ॥ जरासुतो हि देवतं तमस्तके भवद्विषां ॥ इति प्रणम्य तां दिशं तदीयमाभ्यर्च्य  
यत् ॥ १०३ ॥ तदीरितं निशम्य च द्रुतं त्रिकोटिसंख्यया ॥ अक्षौहिणीकया युतः स्वसेनया निराक्रमत् ॥ १०४ ॥  
तदश्वमत्रविष्टया बभूव नामतः शकृत् ॥ नदीसु वेगगामिनी कलौ च या वहेद्रुतं ॥ १०५ ॥ पुनः पुनर्नदीभवं  
निशम्य देशसंक्षयम् ॥ तदन्यदेशमत्रितं व्यशोपयद्दि मारुतः ॥ १०६ ॥ हरिश्च वैनतेययुक् विचार्य रामसंयु  
तः ॥ सदातिपूर्णसंविदप्यजोऽथ लीलयास्मरत् ॥ १०७ ॥

अक्षौहिणीसंख्याकया स्वसेनया युतः कालयावनः निराक्रमतं निजगाम ॥ १०४ ॥ तस्य अश्वानां मंत्रं च विद्वान् चतयोः समाहारतदश्वमत्रविष्टा तया परबल्लिगद्वहतत्पुरुषयोरि  
ति सूत्रेण परबल्लिगता । सुवेगेन गच्छति बहतीति तथा । नामतः नामाशकृत् शकृदिति प्रसिद्धानदीवभव । यानदी कलौ युगेद्रुतवेगेन वेगात् बहेत्प्रवहति ॥ १०५ ॥ मारुतो  
वायुः पुनः नदीभ्यो भवं उत्पन्नदेशानां संक्षयं नशानि शम्यदृष्ट्वा । तस्माच्छकृद्वदीदेशात् अन्यदेशमूत्रितं मूत्रं व्यशोषयत् ॥ १०६ ॥ सदा अत्यंतपूर्णसंविदज्ञानं यस्य  
सतथा । रामेण संयुतः वैनतेययुक् विनतायाः अपत्येन गरुडेन युक्तः सन् विचार्य लीलया क्रोडिच्छेत्त्यर्थः । अस्मरत आर्चितयत् ॥ १०७ ॥

किमिति । योद्धुमिच्छतीत्युत्सुः अनेन कालेनोस्माकं युयुत्सुस्तियोद्धुमिच्छतीत्युत्सुस्ततां अभियास्यति आगमिष्यति ॥ १०८ ॥ स जरासंधः प्रभंगतः स्वेन प्रातपराभवात् जगान् कोपतो हनिष्यति । ननु पुरा पराजितो जरासंधः कुतो न जघानेत्यत आह । पुरेति । असौ जरासंधः पुरा पूर्वयुद्धेषु जयाशयास्वस्य उत्तरत्र जयः स्यादित्याशया नोस्माकं यदून् यादवान् जघ्नवान् जघ्नान् जघान यदुपयादौ हि तत्र स आश्रयार्थमेव न जघ्नवानिति भावः ॥ १०९ ॥ अद्या निराशकः जयाशया रहितः सन् यादवानपियादवानिव पीडयिष्यति स्म अस्मान् पीडयितुं न समर्थ इति भावः । समुद्रस्य मध्ये गच्छतीति तथा । सा च सापुरी च न स्याः निधाननिर्माणं ॥ ११० ॥ अमुत्र पुर्यासर्वसात्वतां सर्वेषां यादवानां निधानमपि स्थापनमपि अद्य मे प्रोचते शचिर्जायते । रुचिः प्राणैर्न इति यातुः । सुरेश्वरार्धैर्किं देवतक्षकं विश्वकर्माणं अस्मत् ॥ १११ ॥ भुवनस्यापत्यं भौवनः

युयुत्सुरेष यावनः समीपमागतोद्य नः ॥ युयुत्सुतामनेन नो जरासुतो भियास्यति ॥ १०८ ॥ स यादवान्ह निष्यति प्रभंगतस्तु कोपतः ॥ पुरा जयाशया हि नो यदून् जघ्नवानसौ ॥ १०९ ॥ निराशकोद्य यादवानपि स्म पीडयिष्यति ॥ अतः समुद्रमध्यगापुरीविधानमद्य मे ॥ १११ ॥ प्रोचते विधानमप्यमुत्र सर्वसात्वतां ॥ उदीर्य चैव मीश्वरो स्मरत्सुरेश्वरार्धकिम् ॥ १११ ॥ स भौवनः समागतः कुशस्थलीं विनिर्ममे ॥ निरंबुकेतुसागरे जनार्दनाज्ञया कृते ॥ ११२ ॥ महोदकस्य मध्यतश्चकार तां पुरीं शुभां ॥ द्विषट्कयोजनायतां पयोब्धिमध्यगोपमाम् ॥ ११३ ॥ च कारलावणोदकं जनार्दनोमृतोपमं ॥ सभां तु धर्मनामिकां ददौ समीरणोस्य च ॥ ११४ ॥

स विश्वकर्मा समागतः सन् कुशस्थलीं द्वारकापुरीं विनिर्ममेरचितवान् । तदेव विज्ञेयम् । निरंबुक इति निरंबुकनिर्गतजले अपसृतजल इत्यर्थः सागरे कृते सति कृष्णेनेति शेषः ॥ १२ ॥ जनार्दनाज्ञायामहोदकस्य प्राकाररूपेण स्थितजलसमूहस्येत्यर्थः । मध्यतो मध्यप्रदेशे द्विषट्कयोजनैः द्वादशयोजनैः आयतां विस्तृतां पयोब्धि मध्यगेन क्षीरसमुद्रमध्यस्थेन उपमांसदशी अतएव शुभां श्रेष्ठां पुरीं चकार । विश्वकर्माणेति शेषः ॥ १३ ॥ लावणं लवणसमुद्रसंबन्धि उदकं अमृतं न उपमंतुल्यं समीरणो वायुः सुधर्मनामकां सभां अस्य कृष्णस्यार्थे ददौ ॥ ११४ ॥

ननु सुधर्मासभादंशेतिप्रसिद्धिः वायुस्तांशददवित्यतआह । शतक्रतोतिरिति । सर्वायुःतांसांशतक्रतोः इन्द्रादायकेशवायप्रदायसर्वेशः सर्वान्नवनस्यस्याकान्निधीन् समर्प्य । तंत्रभृकरुणंप्रणम्यययौ । अस्यवधकैः ददौ । सर्वाधकिः ययाविति व्याख्यायनमनादरणीयं । हविंशतवाक्यविरोधात् । तथाहि । गच्छमारुतदेवेशमनुमान्य सहामरैः । सभांसुधर्मादायदेवेभ्यस्त्वमिहानयेति । तत्रैव वायुरात्मापिजगतोऽगमामित्रिदशल्यं । सोऽनुमान्यसुरासन्सर्वान्कृष्णवाक्यनिवेद्यच । सभांसुधर्मादायपु नरायानमहीतलं । सुधर्मातिसुधर्मायकृष्णायच्छिष्टकारिणे । देवेदेवोसभांदत्वावायुंतरधीयेति ॥ ११५ ॥ स्वकीयैस्त्वेवाविद्यमानदेवाः यवतृविशेषवस्तुतत्तद्रौसमर्पय क्षितिमावः । सोच्युतःयसिपुंगवंगण्डविमुच्यविहाय योद्धुमैच्छत् ॥ ११६ ॥ प्रभुःसकृष्णःसमस्तमाधुरान्समस्तमधुरावासिनःकुशस्थल्याद्वारकायांस्थितान्विद्यमान् क्षणात् क्षणमात्रेणविधाय बाहुभ्यांयुधेतीतिबाहुयोधकःसन् यावनंप्रतिसमभ्ययात् ॥ ११७ ॥ अनंतशक्तिरप्यजःकृष्णःनृणांसुनीतिदृष्टयेसमीचीननीतिदर्शनार्थनिजा

शतक्रतोः सभां तु तां प्रदाय केशवाय सः ॥ निर्धीन्समर्प्य सर्वशो ययौ प्रणम्य तं प्रभुं ॥ ११५ ॥ समस्तदेव तागणा स्वकीयमर्पयन्हरौ ॥ विमुच्य पक्षिपुंगवं स योद्धुमैच्छदच्युतः ॥ ११६ ॥ समस्तमाधुरान्प्रभुः कुशस्थली स्थितान् क्षणात् ॥ विहाय बाहुयोधकः स यावनं समभ्ययात् ॥ ११७ ॥ अनंतशक्तिरप्यजः सुनीतिदृष्टये नृ णां ॥ व्यवसयन्निजान् जलान्सखिलयैव केवलं ॥ ११८ ॥ अनाद्यनंतकालकं समस्तलोकमंडलम् ॥ यदाक्षयैव रक्ष्यते किमस्य दृष्णिरक्षणं ॥ ११९ ॥ निरायुधं च मामयं वराच्छिवस्य न क्षमः ॥ समस्तमेनया युतोपि योद्धुमित्य दर्शयत् ॥ १२० ॥ सकृष्णपन्नगं घटे निधाय केशवोप्यहं क्षमो निहंतुमिप्रयानिति ॥ १२१ ॥

नृजान् केवलंखिलयैवकीडयैव न्तुभयेनैत्यर्थः । समुद्रमध्येव्यवासयत् ॥ ११८ ॥ नन्वशक्तत्वादेवववासयदिति किंनस्यादित्यतआह । अनाद्यनंतोऽनानाद्यनंतकालकः अनादिः प्रागभावरोहितः । अनंतः व्यसरोहितः एतादृशोयःकालःतत्संबधत् समस्तलोकमंडलं बहुचित्रात्समूहंयस्यहरेः ईक्षयैवदृच्छयैवक्ष्यते । तस्यहर्मात्मकस्यअस्य कृष्णस्यवृष्णीनारक्षणीकिं नकिमप्यशक्यमित्यर्थः ॥ ११९ ॥ ननु बाहुयोधकःसन् यावनं किमर्थं समभ्ययादित्यतआह । अयंयावनःसमस्तसेनयायुतोपि शिवस्यवरास्त्वादपिनिरायुधंमांप्रतियोद्धुनक्षमःनशक्तइतिबाहुयेद्धेनअदर्शयत् ॥ १२० ॥ केशवःनिरायुधोप्यहंप्रियान्शत्रून् निहंतुंक्षमःइतिदृष्टांतदर्शयितुं कृष्णपन्नगंघटेनिधाय । यावनायअर्पयत्प्रेषयामास ॥ १२१ ॥

यावनः षष्ठं प्रपूर्णपरित्या बहुत्वतः विजेष्य इत्यभिप्रायेण मृतं अहं सप अरय कृष्णस्य अदर्शयत् ॥ १२२ ॥ अब्रहंतुं क्षम इति ममाक्यविजेज्य इति तव बाक्ययोर्मध्ये विसृत्य  
स्यादित्यपेक्षायां यत्सत्यं तदहं प्रदर्शयिष्य इत्यजः सकृष्णः दूतं प्रत्युदीर्य यावनं प्रवाधितुं हतुं अभ्ययात् ॥ १२३ ॥ अस्य यावनस्य स्वंगं जाश्वादिद्रव्यं पुरोद्वारकां प्रति यापयत्  
प्रेषितवान् ॥ १२४ ॥ अरिहाशुव्रद्धः केशवः सृजंतं वर्षमाणं तलेन हस्ततलेन रथोत्तमात् ॥ १२५ ॥ सुरैरर्थितं प्रार्थितं वरं स्मरन् नहरिः विमूर्च्छितं  
यावनं न चाह न तन जघान । पुरार्थितं मिति वापाठः ॥ १२६ ॥ तत्किमर्थं मिति त्यत आह । पुरेति । पुरा देवा सुयुद्ध समाप्तौ सुरैः श्वराः यौवनाश्वौ यवनाश्वस्य पुत्रो मां धातात आ  
तोमुचकुंदः तस्मिन् विषये वरप्रदाः वरं दत्तवन्तः संतः वरं प्रददतीति तथा । तेषां ईश्वरं स्वामिनं जनार्दनं वरं ययाचिरे ॥ १२७ ॥ किमिति । अमुना मुचकुंदेन अस्मत्तः अनर्थः

घटं पिपीलिकागणैः प्रपूर्य यावनोस्य च ॥ बहुत्वतो विजेष्य इत्याहिं मृतं व्यदर्शयत् ॥ १२२ ॥ किमत्र सत्यमि  
त्यहं प्रदर्शयिष्य इत्यजः ॥ उदीर्य दूतमभ्ययात् सयावनं प्रवाधितुं ॥ १२३ ॥ सबाहुनैव केशवो विजित्य यावनं प्र  
भुः ॥ निहत्य सर्वसैनिकान् स्वमस्य यापयत्पुरीम् ॥ १२४ ॥ महास्त्रशस्त्रसंचयान् सृजंतमाशु यावनं ॥ न्यपातयद्  
थोत्तमात्तलेन केशवोरिहा ॥ १२५ ॥ विवाहनं निरायुधं विधाय बाहुना क्षणात् ॥ विमूर्च्छितं न चाह न त्सुरार्थितं स्म  
रन् नहरिः ॥ १२६ ॥ पुरा हि यौवनाश्वजे वरप्रदाः सुरेश्वराः ॥ ययाचिरे जनार्दनं वरं वरप्रदेश्वरं ॥ १२७ ॥ अनर्थको  
वरो मना वृत्तोपि सार्थको भवेत् ॥ अरिं भविष्य यावनं दहतव्यं तवेश्वर ॥ १२८ ॥ तथास्त्विति प्रभाषितं स्ववाक्य  
मेव केशवः ॥ ऋतं विधातुमभ्ययात्स यौवनाश्वजांतिकं ॥ १२९ ॥ ससंज्ञकोऽथ यावनो धरातलात्समुत्थितः ॥ नि  
पात्य यातमीश्वरं सपृष्ठतो न्वयात्क्रुधा ॥ १३० ॥ हरिर्गुहां नृपस्य तु प्रविश्य संव्यवस्थितः ॥ सयावनः पदाहन  
भृपं स तं ददर्श ह ॥ १३१ ॥

कः पुरुषार्थरहितः वरः वृत्तोपि सार्थकः धर्मार्थादिपुरुषार्थसहितो भवेत् सार्थकः कथं स्यादित्यत आह । अरिमिति । हे ईश्वर अयमुचकुंदः तव अरिः स विषयः उत्तरत्र जनिष्यमाणः  
स चासौ यावनश्च तं दहतव्यं तं दहतव्येति वरं ययाचिरे इति संबन्धः ॥ १२८ ॥ स केशवः ऋतं सत्यं विधातुं कर्तुं यौवनाश्वजस्य मुचकुंदस्य अतिकं समीपं अभ्ययात् ॥ १२९ ॥ अयमुद्ध  
रंगाद्रमनानंतरं ससंज्ञिकः प्रातः संज्ञो यावनः समुत्थितः सनस्वनिपात्य गंतं गच्छंतं ईश्वरं कृष्णं पृष्ठतः अनुपृष्ठमनु अयादगात् ॥ १३० ॥ नृपस्य मुचकुंदस्य गुहां श्रविश्य सं  
व्यवस्थितः लीनः सन् स्थितः सयावनः नृपमुचकुंदं पदाऽहनत् ममुचकुंदं तथा वनं ॥ १३१ ॥



सयावनः तस्यमुचकुंदस्यदृष्टिमात्रतः अवलोकेन मात्रादेव सुखसुरागातया रित्यतिवस्रज्ञातुः तं यावन्मृ ॥ १३२ ॥ दृष्टिमात्रतोभवमस्मादित्युक्त्यकारणमाह ।  
वरादिति । पुरामुचकुंदः वरात् दैवतैर्दैवैः अवध्याः । तुमराध्याः ते चोदानवाश्रयान् हरैः साक्षात् वरात्स्वेन प्राप्तवरात् आशुनिहत्य इमं वक्ष्यमाणं ब्रह्मदेवस्य प्रपेदाय ॥  
॥ १३३ ॥ इममित्युक्तां विवृणोति । सुदीर्घाति । आत्मनः स्वस्य सुदुर्घसामुत्सुगाढादीर्घाविकृतालवर्तनैः सुप्तिनिद्रांतया स्वदृष्टिमात्रतः प्रसुप्तिः । गाढनिद्रा तस्याः भ्रंगः । तं करो  
तीति तथा तस्य क्षयः नाशः तं तथा एव विध्वंसं प्रपेदयत इति पूर्वेण संबन्धः ततः कारणम् ॥ १३४ ॥ सनृपः अतः यावन्वधात्सुराणां प्रसादतश्च अक्षयं अविनाशिपुण्यपुण्यजो  
मुक्तिमितियावत् । आसन्नं यतो देवतोष्णं वृथान अतः अनर्थको वारः साधको भूदित्यर्थः ॥ १३५ ॥ समुचकुंदः ॥ १३६ ॥ विनिःसृतः निर्गतः ॥ १३७ ॥ तलेन क

स तस्य दृष्टिमात्रतो बभूव भस्मसात्क्षणात् ॥ स एव विष्णुरव्ययो ददाह तं हि वह्निवत् ॥ १३२ ॥ वराच्छिवस्य  
देवतैरवध्यदानवान्पुरा ॥ हरेर्वरान्निहत्य स प्रपेद आश्विमं वरम् ॥ १३३ ॥ मुदीर्घमुप्तिमात्मनः प्रसुप्तिभंगकृत्क्षयं ॥  
स्वदृष्टिमात्रतस्ततो हतः स यावनस्तदा ॥ १३४ ॥ अतश्च पुण्यमाप्तवान् सुरप्रसादतोक्षयं ॥ स यौवनाश्च जो  
नूपो न देवतोषणं नृथा ॥ १३५ ॥ ततो हरिं निरीक्ष्य स स्तुतिं विधाय चोत्तमां ॥ हरेरनुज्ञया तपश्चकार म  
किमाप च १३६ ॥ ततो गुह्यमुखादरिविनिमतो जरासुतम् ॥ समस्तभूपसंयुतं जिगाय बाहुनेश्वरः ॥ १३७ ॥ तले  
न मृष्टिभिस्तथा महीरुहैश्च चूर्णिताः ॥ निपेतुरस्य सैनिका स्वयं च मूर्छितोपतत् ॥ १३८ ॥ स साल्वपौंड्रचे  
दिपान् निपात्य सर्वभूजः ॥ स पुण्ड्रवे जनार्दनः क्षणेन तां कुशस्थलीम् ॥ १३९ ॥ ससंज्ञकाः समुत्थितास्त  
तो नृपाः पुनर्थयूः ॥ जिगीषवोथ रुग्मिणीं विधाय चेदिपे हरिम् ॥ १४० ॥

॥ कुंडिनपुरमितिशेषः ॥ १४० ॥

**SECRET**  
**SECRET**

**Abstract**

**Source:**

2000

2000  
 2001

मंडलेसमूहेविनिश्चयात् शिशुपालाद्यहग्निर्गोप्रदापयामद्विनिश्चयादुपागतेसति । भीष्मकेणसहितैराजमंडलेमुदारुग्निर्गोप्रदातुंउच्यतेसति । शिशुपालयेतिशेषः । तदे  
तिवापाठः ॥ १४१ ॥ तदनिश्चयसमयेविदर्भेनंदनारुग्निमणीद्विजोत्तमं पुरोहितसुतंविप्रप्रेषयामासरुग्निमणीतिपादो । अयापयत् प्रेषयामास ॥ १४२ ॥ तदचःद्विजवचःवि  
दर्भकान् विदर्भविषयान् अगात् । समस्तयादवैःसह हलायुधःशमःतंरुष्णंअनुअगात् ॥ १४३ ॥ कन्यकायाअवनेरक्षणविषयेआनक्तार्मुकं गृहीतवन्ःसन्सुयुतंअति  
प्रयत्नवद्बभूव ॥ १४४ ॥ हरिःप्रदानतःकन्यादानात्पुरापूर्वसुरायाःअंविकायाःदेव्याःइक्ष्णुंदर्शनंतस्यछलात्तव्याजात् वहिर्गतादेवालयंप्रतिगंतुंबहिर्गतांरुग्निमणींभूभृतांरा

समस्तराजमंडले विनिश्चयादुपागते ॥ स भीष्मके च रुग्निर्गो प्रदातुमुच्यते मुदा ॥ १४१ ॥ समस्तलोकायोषितां  
वरा विदर्भेनंदना ॥ द्विजोत्तमं हरेः पदोः सकाशमाश्रयापयत् ॥ १४२ ॥ निश्चय तद्वचो हरिः क्षणाद्विदर्भकान  
गात् ॥ तमन्वयाद्वलायुधः समस्तयादवैः सह ॥ १४३ ॥ समस्तराजमंडलं प्रयातमीदृश केशवं ॥ सुयुतमात्तका  
र्मकं बभूव कन्यकावने ॥ १४४ ॥ पुराप्रदानतः सुरेक्षणाच्छलाह्वहिर्गताम् ॥ रथेन्यवेशयद्हरिः प्रपश्यतां च भूभृता  
म् ॥ १४५ ॥ जरासुतादयो रुषा तमभ्ययुः शरोत्तमैः ॥ विधाय तान्निरायुधान् जगाम केशवः शनैः ॥ १४६ ॥  
पुनर्गृहीतकर्मकान् हरिं प्रयातुमुद्यतान् ॥ न्यवारयद्वलायुधो बलाहूर्लोर्जिताग्रणीः ॥ १४७ ॥ तदासितः शि  
रोरुहो हरेर्हलायुधः स्थितः ॥ प्रकाशमादिशद्वलं विजितुमत्र मागधं ॥ १४८ ॥ स तस्य मागधो रणे गदाप्रहार  
चूर्णितः ॥ पपातभूतले बलो विजित्य तं ययौ पुरीं ॥ १४९ ॥ वरोरुवेषसंयुतोऽथ चेदिराट् समभ्ययात् ॥ तमास  
साद् सात्यकिर्नन्दन्मृगाधिपो यथा ॥ १५० ॥

ज्ञापयन्तां सतां रथेऽवस्थेन्यवेशयत् ॥ १४५ ॥ तंरुष्णम् ॥ १४६ ॥ वलेनशक्त्याऊर्जितानांउत्कृष्टानांअग्रणीःआयःबलाढ्यानांमध्येअष्टद्वत्यर्थः । न्यवारयत् ॥ १४७ ॥  
तदाहलायुधेरोमेस्थितःहरेःस्थितःशुक्लःशिरोरुहःकेशःअत्रअस्मिनयुद्धे मागधंविजितुंवलशक्तिप्रकाशंप्रकटंआदिशत्अभूदित्यर्थः ॥ १४८ ॥ समागधःतस्यारामस्यगदा  
याःनिपातनेनचूर्णितः पिष्टीकृतःसन् पपात बलःशमःतंजरासंधं ॥ १४९ ॥ वरस्यउत्स्वेषःतेनसंयुतःचेदिराट्शिशुपालंयथामृगाधिपःसिंहः ॥ १५० ॥

तावमौसात्यकिशिगुपालौकुधाकोपेन स्फुरत्तनूचलदेहौपरस्परनिरोक्ष्य तस्थतुःस्थितौ ॥ १५१ ॥ समानभ्राण्डभयोःसमत्वं अक्षमोअसहमानःशेनेःसुतःसत्यकःत  
स्यआत्मजःसात्यकिःशरंउद्धवर्हंतूणाविःसारितंचकार । अयतंशरंवलदाकृष्येत्यर्थः । तस्यशिगुपालस्यवक्षसिमुमोच ॥ १५२ ॥ सनृपात्मजःदमघोषपुत्रःशिगुपालः  
तेनसात्यकिनावाणेनचताडितःविसृजकःसंज्ञारहितःसन्अपतत् ॥ १५३ ॥ तत्रासिद्धिमिलितंबलंशिगुपालबलंवा पुरैवपुनर्गृहीतकर्मकानित्युक्तबलभद्रादियुद्धात्पूर्वं  
मेवशग्मिपूर्वकाःसहप्रजग्मुःयोद्धुमितिशेषः ॥ १५४ ॥ तदेवद्विवृणोति । सहेति । भीष्मकस्यात्मजःरुमाएकलव्यपूर्वकैःसहहरिसमेत्यप्राप्य सायकैःवर्षं सकृण्णः

चिरं प्रयुध्यतावुभौ वरान्नशस्त्रवर्षिणौ ॥ क्रुधा निरीक्ष्य तस्थतुः परस्परं स्फुरत्तनू ॥ १५१ ॥ समानभावमक्षमौ शि  
नेः मुतात्मजः शरं ॥ अथोद्धवर्हं तं शरं बलान्मुमोच वक्षसि ॥ १५२ ॥ स तेन ताडितोऽपतत् विमंज्जिको नृपात्म  
जः ॥ विजित्य तं ससात्यकिर्ययौ प्रहृष्टमानसः ॥ १५३ ॥ अथापरे च यादवा विजित्य तद्वलं ययुः ॥ पुरैव रुग्मि  
पूर्वकाः प्रजग्मुश्च्युतं प्रति ॥ १५४ ॥ सहैकलव्यपूर्वकैः समेत्य भीष्मकात्मजः ॥ हरिं वर्षं सायकैः स सिंहव  
ज्र्यवर्तत ॥ १५५ ॥ अक्षौहिणीत्रयं हरिस्तदा निहत्यसायकैः ॥ अवाहनायुधं व्यधात् निषादपं शरैः क्षणात्  
॥ १५६ ॥ शरं शरीरनाशकं समाददानमीश्वरं ॥ स एकलव्य आशु तं विहाय दुद्रुवे भयात् ॥ १५७ ॥ धनुर्भृतां  
वरे गते रणं विहाय भूभृतः ॥ करुशराजपूर्वकाः क्षणात्प्रदुद्रुवुर्भयात् ॥ १५८ ॥ अथासमाद केशवं रुषा स  
भीष्मकात्मजः ॥ शरां वधार आशु तं विवाहनं व्यधादरिः ॥ १५९ ॥ चकर्त कर्मकं पुनः सखड्गचर्मभृदरैः ॥  
रथं समारुहच्छरैश्चकर्त खड्गमीश्वरः ॥ १६० ॥

न्यवर्ततपरावृत्तोभूत् ॥ १५५ ॥ अवाहनायुधंवाहनादिरहितं निशादपंकलव्यं ॥ १५६ ॥ शरंसमाददानंस्वीकुर्वतं तमीश्वरंविहाय ॥ १५७ ॥ धनुर्भृतांधनुर्धारिणां  
मध्ये वरेश्रेष्ठैकलव्येकरुशराजोदंतवक्रः ॥ १५८ ॥ रुषाकोपेन शरा अंबूनीवेनधायायस्यसतथा । आससादप्राप तंरुग्मिणंविवाहनंव्यधादकरोत् ॥ १५९ ॥  
धमूश्गमिधनुश्चकर्तचिच्छेद पुनःसरुग्मिहारेथंसमारुहतुर्द्वयःरुग्मिणःखड्गंशरैश्चकर्त ॥ १६० ॥

वितस्तिमात्रकैः वितस्तिपरिमितैः तरुगमिणं प्रियायाः रुग्मिण्याः च प्रपालयन् मद्भातरं माजहीति रुग्मिणीवाक्यमानयन्नित्यर्थः ॥ १६१ ॥ तरुगमिणं निबध्य ब्रुवा पंचचूडिनं पंचशिखिनं विधाय व्यसृजत् । जगतां जनित्रयोः पित्रोः स्मार्चद् ईश्वरश्च तयोः रुग्मिणीकृष्णयोः इदं इदं महानिष्ये माजहीत्यनयोः विवादकरणं ॥ १६२ ॥ बिडंबनमित्युक्तं विशदयति । सदेति । सदा एकमनसा वापि अत्रिरुद्धेच्छावपितैरमाहरिश्च नृणां स्वधर्मशासकौ गृहिणां स्वधर्मशिक्षकौ च यतः अतस्तत्र युद्धे रथे वा रुग्मिणा सह विजहतुः क्रीडां चक्रुः ॥ १६३ ॥ यमोपमं मृत्युसदृशं शरं तस्य सार्वस्य ॥ १६४ ॥ मंदं दृष्टं चोष्ठितं द्रियव्यापारो यस्य स तथा । चिरात्संज्ञा साहितः स न

शरैर्वितस्तिमात्रकैर्विधाय तं निरायुधम् ॥ प्रियावचः प्रपालयन् जघान नैवमीश्वरः ॥ १६१ ॥ निबद्धय पंचचूडि नं विधाय तं व्यसर्जयत् ॥ जगज्जनित्रयोरिदं बिडंबनं रमे शयोः ॥ १६२ ॥ सदैकमानसावपि स्वधर्मशासकौ नृणां ॥ रमाहरिश्च तत्र तौ विजहतुश्च रुग्मिणा ॥ १६३ ॥ अथासमाद सौभराट् हरिं शरांबुवर्षणः ॥ हरिः शरं यमोपमं ममोच तस्य वक्षसि ॥ १६४ ॥ शरेण तेन पीडितः पपात मंदचेष्टितः ॥ चिरात्समंज्ञको गमन्नि नेत्रतोषणेच्छया ॥ १६५ ॥ समस्तराजसन्निधावयादवीं महीमिमां ॥ करिष्य इत्युदीर्य सो व्यधात्तपोतिदुश्चरं ॥ १६६ ॥ अथो विवेश केशवः पुरीं कुशस्थलीं प्रभुः ॥ प्रियायुतो बज्रादिभिः समीडितः सुरेश्वरः ॥ १६७ ॥ पुरा ततो हलायुधः प्रियां निजां पुरापि हि ॥ स वारुणसिमा ह्वयामवाप रेवतीं प्रभुः ॥ १६८ ॥ पतिं यथा नूरूपिणं तदीयमेव पूर्वकं ॥ पिता तदीय ऐच्छत प्रवेतुमब्जसंभवात् ॥ १६९ ॥

त्रिनेत्रस्य ब्रुवकस्य तोषणेच्छया वनं प्रत्यगमत् ॥ १६५ ॥ किं कृत्वा अहं इमां महीं अयादवो यादवराहितं करिष्यति राज्ञां सन्निधासमीपे उदीर्य स सार्वः ॥ १६६ ॥ समीडितः सभ्यकृत्तुतो भदित्यर्थः ॥ १६७ ॥ ततः पुरा रुग्मिण्यानयनात्पूर्वं प्रभुः हलायुधरागः पुरापि पूर्वमपि मूलरूपेणैत्यर्थः । वारुणीति समाह्वयां समीचीनतामवतीं निजां प्रियां स्वभाया रेवतीं भुवि रेवतीनाम्नीं अवाप ॥ १६८ ॥ तदीयः रेवतीसंबंधी पिता ककुद्भीयायानुरूपिणं रेवतीरूपोचितं रूपं पूर्वमेव पूर्वजन्मनि विद्यमानमेव तदीय रेवती संबंधिनं पतिं भर्तारं अब्जसंभवात् ब्रह्मणः प्रवेतुं ज्ञातुं ऐच्छत् ॥ १६९ ॥

सरेवत्पुनःकुकुञ्जीतदीयोतद्वास्वबंधिनोविरात् ब्रह्मणालोकगमनविषयब्रह्मदत्तवरात् तस्यब्रह्मणःसदःसमांगतःप्राप्तःसन् प्रगीतिकागानर्ननिशम्य युगानांउरुकालस्यपर्यं तं अतिक्रमणमित्यर्थः । नाविदत्तनज्ञातवान् ॥ १७० ॥ अयोग्यगीतिकामनव्याणांश्रोतुमयोग्या गायननरांन्विमोहयेत् यतस्ततःसनृपःकुकुञ्जीमूढबुद्धिःसन् । मूर्च्छितचित्तःसन्अंततःउद्धोधनानंतरं अल्पकालःअल्पकालोगततद्व्यमन्यतज्ञातवान् ॥ १७१ ॥ मूर्च्छितःसकुकुञ्जीवहैयुगात्ययेयुगातिक्रमणेसति । अब्रजजेनप्रबोधि तःप्रबोधंप्रापितःसन् तंत्रब्रह्माणंस्तुतायाःस्वपुन्याःपतिं ममस्तुतापतिःकइतिअपृच्छतपप्रच्छ । सद्रह्मावलंबलभद्रंवलःतेस्तुतापतिरित्यब्रवीत् ॥ १७२ ॥ रैवतःरैवतपुत्रःकुकुञ्जीतरेवतीबलायवलभद्रायप्रदायगंधमादनंशैलंगतःप्राप्तःसन् अत्रशैलेर्धूर्जसतपोयेनसतथा केशवार्तिकैकुकुंटावप ॥ १७३ ॥ पुरातनानांप्रवयुगस्थमनव्याणां प्र

स तत्सदोगतो वरात्तदीयतः प्रगीतिकां ॥ निशम्य नाविदद्वतं युगोरुकालपर्यं ॥ १७० ॥ नरा न योग्यगीति का विमोहयेततो नृपः ॥ स मुहबुद्धिरंततोल्यकाल इत्यमन्यत ॥ १७१ ॥ स मूर्च्छितःप्रबोधितोब्रजजेन तं त्वपृच्छ त ॥ मुतापतिं बलं च सो ब्रवीद्युगात्यये बहौ ॥ १७२ ॥ स रैवतो बलायतां प्रदाय गंधमादनम् ॥ गतोत्र चीर्णसत् पाः अवाप केशवार्तिकम् ॥ १७३ ॥ बलोपि तां पुरातनप्रमाणसंमितां प्रभुः ॥ हलेन चात्मना समां चकार स त्वर्वाञ्छितः ॥ १७४ ॥ तथा रतः सुताबुभौ शठोल्मुकाभिधावयात् ॥ पुरार्थमांशकौ सुरावुदारचेष्टितौ बलः ॥ १७५ ॥ जनार्दनश्च रुग्मिणीकरं धुमे दिनेग्रहीत् ॥ महोत्सवस्तदाभवत्कुशस्थलीनिवासिनाम् ॥ १७६ ॥ चतुर्मरेशपूर्वकाः सुरावियत्यवस्थिताः ॥ प्रतुष्टुवर्जनादेनं रमासमेतमन्यं ॥ १७७ ॥

माणेनसंमितांसमानतांरैवतीहलेनलंगलेनआत्मनास्वेनसमांस्वसमामित्यर्थः । चकार यतःसत्यवाञ्छितःसत्यकामःअतएवत्यर्थः स्वोच्चाभार्यानिविद्योत्तमशालादि तिभावः ॥ १७३ ॥ उदारचेष्टितःउल्लुष्टकर्मावलंबतयोरवत्यातःसन्सन् शठश्चउल्मुखश्चेत्यभिधाययोस्तौतथा उभौसेतांअथादृजनयामास । तौपूर्वकावित्यतआह । पुराअर्यमाचअंशकश्चेतिद्वंद्वः । अर्यमांशकनामानोसुरैर्देवौआदित्यौ । आदित्याश्चोक्ताहर्षिको । धातार्यमाचमित्रश्वरुणांशोभगस्तथा । इंद्राविविस्वान्पंचाल एतच्चसविततथा । कथितोविष्णुरित्येषकाश्चपयोगणस्तथा । इत्येतेद्वादशादित्याज्वलतःसूयवर्चसः ॥ १७५ ॥ रुग्मिण्याःकरंअग्रहीत् । पाणिग्रहणकर्माकरादित्यर्थः । तदापाणिग्रहणकाले ॥ १७६ ॥ विद्यत्याकाशे रम्यारुग्मिण्यासमेतं प्रतुष्टुः ॥ १७७ ॥



मुनीन्द्राः देवगायकाः गंधर्वादयोपि सिद्धचारणादयोपि यादवैः सह रमाचरमेशश्च तथा तयोर्योगो विद्यते यस्मिन् तथा तस्मिन् उत्तमोत्सवो विचैरुः ॥ १७८ ॥ समाहुताः आ-  
 कारिताः समया समायुतं तं हरिं समाययुः ॥ १७९ ॥ लोकेषु प्राणिषु ये सज्जनाः समस्ताः श्रुते लोकसज्जनाश्च तथा समाक्ष्यमोदं आययुः प्रापुः ॥ १८० ॥ सदा वियोगशून्य-  
 या वियोगरहितयारुग्मिण्या पुरातनं पूर्वं पुत्रं मनोभवं कामं रुग्मिण्या उत्तमं पुत्रं अधतत्पादयामास ॥ १८१ ॥ बली सखि मिणिसुतः चतुस्तनोः बालुदेवादि चतुः स्वरूपकस्य  
 प्रभो हरिः तृतीयरूपेण प्रबुद्धाख्यरूपेण संयुतः प्रयुक्ता विष्टत्यर्थः । यतः कारणान्ततस्तस्य प्रबुद्धस्य आर्द्रनायस्य सासौतनया अभवत् ॥ १८२ ॥ अज्जजस्य ब्रह्मणः  
 अंकजः ऊरुजो नारदः पुरैव प्रबुद्धो रत्नैः प्राकृत्यं प्रबुद्धं शंवरस्य मृत्यवे अवदत् कृष्णाद्रुग्मिण्यां प्रयुक्ता नामायाः पुत्रः भविष्यति सतवमृत्युरिति शंवरं प्रत्यवददिति भावः । अपि उत्प-

मनीन्द्रदेवगायकादयोपि यादवैः सह ॥ विचैरुत्तमोत्सवे रमारमेशयोगिनि ॥ १७८ ॥ सुरांशकाश्च ये नृपाः समा-  
 हुता महोत्सवे ॥ सपांडवाः समाययुर्हरिं रमासमायुतं ॥ १७९ ॥ तवस्तलोकमुंदरौ युतौ रमारमेशरौ ॥ समी-  
 क्ष्य मोदमाययुः समस्तलोकसज्जनाः ॥ १८० ॥ तथा रमन् जनदं नो वियोगशून्यया सदा ॥ अथ च पुत्रभुत-  
 मं मनोभवं पुरातनम् ॥ १८१ ॥ चतुस्तनो हरिः प्रभोरुत्तरीय रूपं संयुतः ॥ ततस्तदा ह्ययो भवत्सखि मिणी सुता-  
 बली १८२ ॥ पुरैव मृत्यवे वदतमेव शंवरस्य ह ॥ प्रजातमब्जजां कृत्स्नं तं वां तं कोयमित्यपि ॥ १८३ ॥ स माय-  
 या हरेः सुतं प्रगृह्य सूतिका गृह्णात् ॥ अवाक्षिपन्महोदधौ वेपथि तौरियाग्निना ॥ १८४ ॥ तमग्रमज्जलेवरः सदा श-  
 हस्तमागतः ॥ कुमारमस्य तदरे निरीक्ष्य शंवरं ददुः ॥ १८५ ॥ विषाद्व्यमरस्य कोदरं स शंवरः कुमारकं ॥ न्यवे-  
 दयन् मनोभवं प्रियाकरं सुरूपिणं ॥ १८६ ॥

न्यूनतरमपि प्रजातं उत्पन्नं तमेव पूर्वोक्तं प्रयुक्तमेव अयं रुग्मिण्या उत्पन्नो यं प्रबुद्धः तवमृत्युरिति पुनरवददिति पश्य पदान्यादृत्य कानिचित्पदान्याह्वयं योज्यं ॥ १८३ ॥ श-  
 वरः सूतिका गृह्णात् प्रसूतिका गृह्णात् प्रगृह्य आदाय महोदधौ समुद्रे कथं भूतः अरिपाणिना चक्रपाणिना कृष्णेन उपेक्षितः ॥ १८४ ॥ जले चरः तं प्रयुक्तं अग्रसत् गिलितवा-  
 न् । समस्यः दाशानां मत्स्यघातिनां हस्तमागतः प्राप्तः अस्य मत्स्यस्य उदरे कुमारं निरीक्ष्य शंवरं शंवरशेन मत्स्यं ददुः । दाशा इति शेषः ॥ १८५ ॥ विषाद्व्यविदार्य मनोभ-  
 वस्य कामस्य प्रियायाः दयितायाः करे कुमारं न्यवेदयत् ददौ ॥ १८६ ॥

ननु कामभार्याशंखगृहेवासः किमर्थमभूदित्यतस्तत्कारणमाह । अनंगतामिति । पुराहरेण अंगजैकोमे अनंगतादेहाभाक्त्वं उपागते सति । सातद्वयारिति विरिचशाप  
तः शंखरथवशं जगाम । ह्रियस्मात्तरमादितिसंबधः ॥ १८७ ॥ विरिचः किमर्थमशपदित्यत आह । पुरेति । पुराकं जैनब्रह्मणा उदितां पंचभर्तृकां पंचभर्तृवतोषिता  
त्मजां द्वौपदीनिशम्य श्रुत्वा रतिः जहास यतः अब्जजोत्रह्यातां रतिं असुरेण दपिता भवेति शशाप ॥ १८८ ॥ ततः शप्राप्य नंतरं सारतिः माययानि जांस्वसं वधिर्नोतु  
देवतादेहापि धाय अच्छाद्य । अन्यथा इच्छया कल्पितया असुरजगाम ॥ १८९ ॥ उक्तेमवार्थद्रढयति । गृह्णति । सारतिः अपियद्यपि असुरेशंवरसंबधिनिगृहस्थिता ।  
तथापि निजस्वरूपतः देवतास्वरूपेण न गच्छति स्म तथा देवताशरीरेण अन्यगात्वं न प्राप्तमिति भावः । सारतिः निजपतिं प्रयुष्मन् समीक्ष्य हर्षिता संतोषयुक्ता सती ॥ १९० ॥

अनंगतामपागते पुरा हरेण सांगजे ॥ वशं विरिचशापतो जगाम शंवरस्य हि ॥ १८७ ॥ पुराहि पंचभर्तृकां निश  
म्य कंजजोदितां ॥ जहास पार्षितात्मजां शशाप तां ततस्त्वजः ॥ १८८ ॥ भवामुरेण दूषितेति सा ततो हि भाषया ॥  
पिधायतां निजां तनुं जगाम चान्यथासुरम् ॥ १८९ ॥ गृहेपि सामुरे स्थिता निजस्वरूपतो मुरां न गच्छति स्म सा  
पतिं निजं समीक्ष्य हर्षिता ॥ १९० ॥ रसायनैः कुमारकं व्यववयद्गतिः पतिं ॥ मुपूण्यौवनोभवच्चतुर्भरेवत्सरैः  
॥ १९१ ॥ पतिं मुपूण्यौवनं निरीक्ष्यतां विलज्जती ॥ उवाच कार्ष्णिग्रं व ते कुचेष्टितं कथं त्विति ॥ १९२ ॥ जगद  
साखिलं पतौ तदास्य जन्म चागतिं ॥ ततोऽग्रहीत्स तां प्रियां रतिं रमापतेः सुतः ॥ १९३ ॥ ददौ च मंत्रमुत्तमं  
समस्तमायिनाशकं ॥ भृगूत्थराभैदेवतं रतिहरेः सुताय सा ॥ १९४ ॥ ततः स्वदारधर्षकं समाहूय बुधैर्गजः ॥  
सशंवरं सचेत्य तं युयोध शक्तितो बली ॥ १९५ ॥ ॥

रसायनैः क्षीरघृताद्यैः कुमारकं स्वरूपं पतिं व्यवर्धयत् । कुमारकं स्फुटस्वरूपं पतिं वा ॥ १९१ ॥ कार्ष्णिगः कृष्णपुत्रः प्रयुष्मन् विषज्जती विलज्जती भार्यावद्विकारवती रतिं प्र  
त्युवाच । किमिति । हे अंबमातः ते तव कुचेष्टितं लज्जदिकुत्सिता चरणकथं किमर्थमियुवाचेति संबधः ॥ १९२ ॥ सारतिः पतौ पत्ये स्वागमनकारणं अस्मप्रयुष्मन्स्यज  
न्मकृष्णाज्जननं आगतिं अचागमनं चेसाखिलजगाद । अप्रहीत् मातृबुद्धिं विहाय भार्यात्वं नागीचकार ॥ १९३ ॥ सारतिः हरेः सुताय भृगूत्थराभैदेवतं परशुरामदेवताकं  
मंत्रं ॥ १९४ ॥ सौगजः कामावतारः प्रयुष्मन् स्वस्य दाराभार्यात्स्य धर्षकं शंवरं युद्ध्युद्धा रथसमाहूयत् । सबली शंवरं तं प्रयुष्मन् रस्य शक्तितो युयोधयुद्धमकरोत् ॥ १९५ ॥

सशंवरः शरास्त्रादिकर्णैः खड्गचर्मधारिणहरेः सुतप्रतियोद्धुयदा आर्द्धपदपिनाशकशक्तीनवभूव । तदामायानदृश्यतेनादृश्यत अन्तर्हिताभूदिति भावः ॥ १९६ ॥ कृष्णनंदनः सहस्रसंख्याकाः भायाः ऐंद्रजालिका विधायस्यसतथा । अतएव उल्लवणं कूर्कं अक्षयं अंशद्विरीशसूतं वर्षमाणं शंवरं विधायरातिप्रदत्तविधयजघाना ॥ १९७ ॥ अमुना प्रद्युम्नेन विधयारामैवैव विधयकरणेन विनाशिताः उरुमायायस्यसतथा । सशंवरः ब्राह्मसिना उत्तमखड्गेन निरुक्तकंधरः छिनगलः सन् अपतत् ॥ १९८ ॥ तं शंवरं तथैव विधया अंबरमाकाशं समास्थितः आरूढः सन्समंसह ॥ १९९ ॥ मुनिः नारदः समस्तवेदिनोः सर्वविदोः नरांस्त्रिदुर्बमानयोः रमारमेशयोः रुग्मिणीकृष्णयोः तं सुतं प्रद्युम्नं जगाद । सूक्तिकागृहात् बृहत्तोययुक्वयोः पुत्रः सोयमिति जगदिति भावः ॥ २०० ॥ स प्रद्युम्नः आदिशब्देन अन्याः कृष्णभार्याः विवक्षिताः रामेण सहितया दैवः पितामहेन वसुदेवेन आदरात् ब्रह्महृतसुलालितः

स चर्मखड्गधारिणं वरास्त्रशस्त्रपादपैः ॥ यदा न योद्धुमाशकद्धरेः सुतं न दृश्यते ॥ १९६ ॥ सहस्रमायमुल्लवणं त्वदृश्यमंबरारिन् ॥ सृजंतमेत्य विधया जघान कृष्णनंदनः ॥ १९७ ॥ स विधया विनाशितोरुमाय आशु शंवरः ॥ निरुक्तकंधरोऽपतद्गरासिनामुना क्षणात् ॥ १९८ ॥ निहत्य तं हरेः सुतस्तथैव विधया अंबरं ॥ समास्थितः सभार्यया समं कुशस्थलीं ययौ ॥ १९९ ॥ समस्तवेदिनोर्मुनिर्नरान्स्त्रिदुर्बमानयोः ॥ रमारमेशयोः सुतं जगाद तं स्म नारदः ॥ २०० ॥ स रुग्मिणीजनार्दनादिभिः सरामथादवैः ॥ पितामहेन चादरात् सुलालितो वसुत्सुखं ॥ २०१ ॥ ततः पुरा स्यमंतकं ह्यवाप सूर्यमंडले ॥ स्थिताद्धरेः स सत्रजित्सदा त्रकेशवार्चकः ॥ २०२ ॥ सदास्य विष्णुभाविनोऽप्यतीव लोभमांतरं ॥ प्रकाशयन् रमापतिर्यया च ईश्वरो मणिम् ॥ २०३ ॥ स तं न दत्तवांस्ततो नृजो निबध्य तं मणिं ॥ वनं गतः प्रमेनको मृगाधिपेन पातितः ॥ २०४ ॥

सन् सुखं यथाभवति तथा अवसत् ॥ २०१ ॥ सत्यभामाविवाहप्रकारं विध्यन् आचार्यस्तदुपोद्धतमाह । ततः प्रद्युम्नागमनात्पुरा सप्रसिद्धः सत्राजिद्राजा सूर्यमंडले स्थिताद्धरेः स्यमंतकमणिं अवाप । हियतः अत्र सूर्याचार्यां केशवार्चकः नारायणपूजकः अतो वापति संबंधः ॥ २०२ ॥ ईश्वरः कृष्णः विष्णुभाविनोऽपि विष्णुभक्तस्यापि अस्य सत्राजितः आंतरहस्तस्त्रिदुर्बलोऽभंगौ विद्यमानं लोभं प्रकाशयन् प्रकटयन् मणिं यया च ॥ २०३ ॥ स सत्राजितं मणिं कृष्णाय न दत्तवान् ततः अनंतरं अनुजः सत्राजिदनुजः तं स्यमंतकमणिं कंठे निबध्य वनं प्रति गतः सन् मृगाधिपेन सह पातितो निषिद्धः यदा ॥ २०४ ॥

तदासप्तत्रिंशदोदास्यानुजस्यांतकं मृदुहरेरुष्णं उपाशुहसि शनैर्वाशंस अकथयत् । ममानजः कृष्णेन पातित इत्यवददिति भावः । ततः त्र्यर्चनानां प्रसेनगतमार्गेण ययौ ॥ २०६ ॥ सरुष्णः वनेन पदैः सिंहप्रसेनपदैः मुद्रितां भुवदृष्टो विवाक्यशेषः । सिंहप्रसेनसूदितं हतं प्रसेननिश्चित्योतिशेषः । सिंहसूदितं प्रसेनवृष्णीनां यादवानां अदर्शयत् । इति सिंहसूदितां प्रसेनमिस्रावत्यमुद्रितादिपदान्याहृत्यो ज्यं सरुष्णः प्रदर्शयत् हतं प्रसेनवृष्णीनां प्रदर्शयत्यर्थः । कृष्णेन पातितं निहतं सिंहमप्यदर्शयत् । कक्षाच्छभच्छभेच्छकैत्यमरः ॥ २०६ ॥ ततो नंतरं सरुष्णः तान् वृष्णीन् विधाय । विलाद्वहिर्विसृज्य । विलाद्वहिर्विसृज्य परिगृह्यत इति परिग्रहः कर्मण्यण् जांबवतः परिग्रहः वासार्थं वासार्थं करोयस्मिन्नतथा । जांबवतो वासा श्रयभूतं वि लंग्मां विवेश । तत्र विलितेन जांबवता सह । इति तुः इति सरुष्णस्य संयुगं युद्धं भव ॥ २०७ ॥ सरुष्णः स्वभक्तः जांबवान् मम भक्त इत्यभिप्रायेण मंदं व्यथा यथानभवति तथे

तदा स सत्रजिद्धरिं शशंस सोदरांतकं ॥ उपाशु वर्त्मना ततो हरिः स यादवो ययौ ॥ २०५ ॥ वने स सिंहसूदितं पदैः प्रदर्श्य दृष्णिनां ॥ प्रसेनमक्षपातितं स सिंहमप्यदर्शयत् ॥ २०६ ॥ ततो निधाय तान् विलं स जांबवत्परिग्रहं विवेश तत्र संयुगं बभूव तेन चैशितुः ॥ २०७ ॥ युयोव मंदमेव स प्रभुः स्वभक्त इत्यजः ॥ चकार चोग्रमंततः प्रकाशयन् स्वमस्य हि ॥ २०८ ॥ समुष्टिपिष्टविग्रहो नितान्तमापदं गतः ॥ जगाम चेतसा रणं रघूत्तमं निजं पतिम् ॥ २०९ ॥ स्मृतिगते तु राघवे तदाकृतिं यदूत्तमे ॥ समस्तभेदवर्जितां समीक्ष्य सोयमित्यवैत् ॥ २१० ॥ ततः क्षमा पयन्सुतां प्रदाय रोहिणीं शुभ्राम् ॥ मर्णिं च तं नृनां स प्रपन्न आशु पादयोः ॥ २११ ॥ विधाय चक्रदारितं सुजीर्णदेहमस्य सः ॥ युवानमाशु केशवश्चकारे वदनां विना ॥ २१२ ॥ ॥ ॥

त्यर्थः । युयोव युद्धमकरोत् । अंततः युद्धसमाप्तिमये अस्य जांबवतः स्वस्य स्वरूपं प्रकाशयन् प्रकटयन् सन् उग्रं क्रयुद्धं चकार ॥ २०८ ॥ मुष्टिभिः पिष्टः चूर्णकृतः विग्रहो देहस्य स तथा सजांबवान् नितान्तं आपदं प्राणसंशयं गतः प्राप्तः सन् चेतसा भग्नसा निजं पतिं स्वस्वामिं नरघूत्तमं अरण्यं रणजगाम प्राप ॥ २०९ ॥ जांबवताराधवे स्मृतिगते सति तेन स्मृते सतीत्यर्थः । समस्तभेदः गुणकर्मफलत्यादिसर्वभेदः वर्जितां हितांतं स्वरामस्य आकांतं स्वरूपं यदूत्तमे कृष्णेन समीक्ष्य सः प्रस्वामिं रामः अयं कृष्ण इति अनेन प्रकारेण अवैत् ज्ञातवान् ॥ २१० ॥ ततः रामः कृष्ण एवेति ज्ञानानंतरं क्षमापयन् आशु पादयोः प्रपन्नो नतः सजांबवान् शुभां हरिभक्त्या दिगुर्भगलं रोहिणीं नाम सुसुतां प्रदाय तं स्यमंतकार्ण्यं मर्णिं च प्रदाय नृनां वतुष्टाव ॥ २११ ॥ सकेशवः अस्य जांबवतः सुजीर्णं अतिशिथिलं देहं वदनां व्यथां विना च केन दारितं विदारितं विधाय आशु यवानं नंतरुणं चकार ॥ २१२ ॥ ॥

ईश्वरः कृष्णः भक्तस्य जांबवतः वाञ्छितं सुतारुणायदास्यामीति अभिलषितं विधाय प्रियां जांबवतीं सहोदयस्य स तथा । तादृशः सन् स्यमंतकं महामणिं प्रगृह्य गुहामुखादिति  
 र्गयौ विनिर्गतौ भूतः ॥ २१३ ॥ गुह्यं प्राविष्टं अनिर्गतं अनिर्यातं ईश्वरकृष्णं बहून्यहानिबहुदिनानि प्रतीक्ष्य आगमिष्यतीति प्रतीक्षां कृत्वा गृहं प्रातिगताः ये यादवाः श्वेतुतदा  
 कृष्णागमनकाले तु अधिकं जहृषुः तनुषुः ॥ २१४ ॥ स सत्रजिप् विच्छविर्गितकातिः कृष्णमुखो बभूवेत्यर्थः ॥ २१५ ॥ स सत्रजिह्वशः चौर्यलक्षणदुष्कृतीति रमापतौ  
 कृष्णे मिथ्यया अनूच्य उदीर्य मिथ्ययेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । तपनपश्चात्तापं कर्तुं स्वपापहानिकां क्षयास्वदोषपरिहारेच्छया जनार्दनयकृष्णाय सुतां ददौ ॥ २१६ ॥  
 तं मणिं स्यमंतकमणिं प्रदाय तं कृष्णं हरिः पुनः मणिं सत्रजिते ददौ । हरिः सत्यभामया सहमोद ॥ २१७ ॥ सत्यभामा पूर्वका इत्यत आह । रमैवेति । द्वितीयमूर्तिः श्रीभूर्दुर्गे

विधाय भक्तवाञ्छितं प्रियासहाय ईश्वरः ॥ प्रगृह्य तं महामणिं विनिर्ययौ गुहामुखात् ॥ २१३ ॥ गुह्यं प्राविष्टं  
 मीश्वरं बहून्यहान्यनिर्गतं ॥ प्रतीक्ष्य यादवास्तु ये गता गृहं तु जहृषुः ॥ २१४ ॥ समस्तवृष्णि सन्निधौ यदुत्तमः  
 स्यमंतकं ॥ ददौ च सत्रजिक्करे सविच्छविर्बभूव ह ॥ २१५ ॥ स दुर्घोशोरमापतावनूच्य मिथ्यया तपन् ॥ स्वपापहा  
 निकां क्षया ददौ सुतां जनार्दने ॥ २१६ ॥ मणिं च तं प्रदाय तं ननाम च क्षमापयन् ॥ मणिं पुनर्ददौ हरिर्मोद सत्य  
 भामया ॥ २१७ ॥ रमैव सापि भूरिति द्वितीयमूर्तिरुत्तमा ॥ बभूव सत्रजिप्सुता समस्तलोकमुंदरी ॥ २१८ ॥ ततो  
 हि सा च रुग्मिणी प्रिये प्रियासुतेऽधिकं ॥ जनार्दनस्य ते हरेः सदा वियोगिनी यतः ॥ २१९ ॥ अवाप सांवनामकं  
 सुतं च रोहिणी हरेः ॥ चतुर्मुखांशं संयुतं कुमारमेव षण्मुखं ॥ २२० ॥

तित्रिरूपवत्यालक्ष्याः द्वितीयमूर्तिरित्यर्थः । भूरिति नामवतीयारमा हि सैव भूरेव सत्राजितः सुतावभूव । अतएव समस्तलोकेषु सुंदरीरूपवती उत्तमा च ॥ २१८ ॥ ततः सत्यभा  
 मारुग्मिण्योः रमास्वरूपत्वात् सत्यभामारुग्मिणीचेति तदेव जनार्दनस्य प्रियासुभार्यासुमध्ये अधिकं यथास्यात्तथा प्रिये अनुग्रहपात्रभूते । कुतः ते सत्यभामारुग्मिण्यौ हरेः  
 सदादेशकाले च अवियोगिनी अवियोगिन्यौ विद्यागशून्येत्येतः अधिकं प्रियेत्यर्थः । यद्वा हरेः सदा अवियोगिनीरिति विशेषः । यतः अतः तदवतारत्वाच्चेति प्रिये ॥ २१९ ॥ रोहि  
 णी जांबवती हरेः सकाशात् पूर्वषण्मुखं कुमारं कंदं इदानीं सांवनामकं सुतं अवाप कथं भूतं सांवं चतुर्मुखस्य अंशेन संयुतं ॥ २२० ॥



इत्यनेन प्रकारेण प्रभौ कृष्णे जगत्प्रशासितसति कदाचिद्विजः कश्चन ब्राह्मणः आयौ ॥ २१ ॥ स द्विजः नामतः नाम्ना जनादनेनः शेषस्य पादपुष्पसंश्रयः मुख्याश्रयः यस्य स तथा हरिभक्त इत्यर्थः । साक्षाद्हरिभक्तः औपचारेणैवैव भक्त इति भावः । स जनादनेनमाद्विजः अभवौ ॥ २२ ॥ किमिति । हे प्रभो अतीव पातकपापरूपं वचः ब्रवीमि क्षमस्वेत्यब्रवीदिति संबंधः । तत्र हेतुमाहेत्याह । यत इति । अहं सुपापयोरतिपापिष्ठयोर्दूतकः । यतः अतः ब्रूचो हि वाक्यमपितादृशं पापरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ते तव अगोचरं इंद्रियविषयकान्ति यथापितथापितवाज्ञया वेदेव च । अमुना कृष्णेन वदेति चोदितः प्रेरितो द्विजः माधवं प्रतिजगाद ॥ २४ ॥ किमिति । साल्वभूयते साल्वदेशे भूपस्य ब्रह्मदत्तस्य शिवः आश्रयो योस्तौ तथातादृशौ सुतावभूवतुः । शिवस्य प्रसादतः तव बलिष्ठपुत्रौ स्यातामिति पूर्वविधेयः प्रसादः तस्मात्संभवः उत्पत्तिर्योस्तौ तथा तौ ब्रह्म

इति प्रशंसति प्रभो जगज्जनादनेन खिलं ॥ अगण्यसद्गुणार्णवे कदाचिदायौ द्विजः ॥ २१ ॥ जनादनेनः स नामतो रमेशपादसंश्रयः ॥ स मानितश्च विष्णुना प्रणम्य वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ क्षमस्व मे वचः प्रभो ब्रवीम्यतीव पातकं ॥ यतः सुपापदूतकः ततो हि तादृशं वचः ॥ २३ ॥ न ते स्य गोचरं क्वचित्थापि चाज्ञया वदे ॥ वदेति चोदितो मना द्विजो जगाद माधवं ॥ २४ ॥ सुतौ हि साल्वभूयते बभूवतुः शिवाश्रयौ ॥ शिवप्रसादसंभवौ पितुस्तपोबलेन तौ ॥ २५ ॥ अजेयतामवध्यतां शिवाद्गरं समापतुः ॥ जरासुतस्य शिष्यकौ तपोबलेन केवलम् ॥ २६ ॥ म होदरं च कुंडधारिणं च भूतकावुभौ ॥ तथा जितावध्यकौ दिदेश शंकरस्तयोः ॥ २७ ॥ तयोः सहाय एव तौ वरा च्छिवस्य भूतकौ ॥ अजेयतामवापतुर्न चान्यथामरावपि ॥ २८ ॥ अजेयतामवध्यतामवाप्य तावुभौ शिवात् ॥

पितुश्च राजसूयतां समिच्छतौ मदीकृतौ ॥ २९ ॥

दत्तसुतौ पितुस्तपोबलेन ॥ २५ ॥ अवध्यतां वध्यत्वाभावं अजेयतां च जेत्याभावं च वरां शिवास्तमापतुः । केवलं जरासुतस्य शिष्यकौ तयोः हंसडिभिकयोः तपोबलेन तौ षितः शंकरः रुद्रः तथा यथा हंसडिभिकौ अवध्यौ अजेयौ तथा तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ अजितौ अवध्यकौ महोदरमहोदरनामानं च तथा कुंडधारिणं कुंडधारिनामानं चेत्युभौ भूतकौ दिदेश । तयोः सहायार्थमिति शेषः ॥ २७ ॥ अमरावपि अवध्यत्वात् वितैव देवत्वात् मरणरहितावपि तौ भूतकावपि तौ । हंसडिभिकयोः सहाय एव शिवस्य वरात् अजेयतामवापतुः एवकार्थस्पष्टयति । न चेति । अन्यथा तयोः सहायामावेन च । अजेयत्वात् नैवापतुः ॥ २८ ॥ तावुभौ हंसडिभिकौ शिवात् अजेयतां अवध्यतां अवाप्य पितुर्ब्रह्म दत्तस्य राजसूयतां राजसूयकर्तृत्वं समिच्छतः यतः भदेन उद्धतौ मतौ ॥ २९ ॥

ननु जरासंधजयोनस्यादित्याशंकायामाह । जरासुतइति । जरासुतःगुरुत्वतःस्वस्यतयोःगुरुत्वात् । अत्रअस्मिन्राजस्यविषये विरोद्धविरोधकर्तुनेच्छतिदेवपक्षिणाःदेवपक्ष  
स्थान्नृपानृपतुविशेषेणविजित्येषुपलक्षणं । देववतारांश्चेतिदृष्टव्यं । तृशब्दवलात्असुरानसुरांश्चासामान्यतोविजित्यित्यव्याख्येयं । कर्तुराजसूयंकर्तुमिच्छतः ॥ २३० ॥  
स्वयंजरासुतःराजसूयकर्तृत्वनमन्यतनेच्छतीत्यर्थः । कुतःहेहैशैवैदिकाःवेदसंवाधिनःवेदविदइतियावत् । तंक्रतुराजसूयंज्ञवर्णंविष्णुदेवताकामित्याहुः । यतः  
अतो नमन्यतइतिसंबंधः ॥ २३१ ॥ अवैष्णवाविमौकिमथैवैष्णवक्रतुंइच्छतइत्यतआह । इमाविति । इमौहंसडिभिकौपितृयंशःकीर्तिअर्थिनौइच्छंतौसंततया । तेतवप  
राभावयपराभवाथअच्युतदेवताकंक्रतुंसमिच्छतःयद्वा क्रतुंसमिच्छतःहेअच्युततौहंसडिभिकौभक्तंऊचतुः ॥ २३२ ॥ किमिति । समुद्रःसंश्रयःआश्रयोयस्यतथा । भवा

जरासुतो गुरुत्वतो विरोद्धमत्र नेच्छति ॥ नृपांस्तु देवपक्षिणो विजित्य कर्तुमिच्छतः ॥ २३० ॥ स्वयं च राजसू  
यतां जरासुतो न मन्यते ॥ यतो हि वैष्णवं क्रतुं तमाहुरीश वैदिकाः ॥ २३१ ॥ इमौ पितृयंशोर्थिनौ पराभावाय ते  
तथा ॥ समिच्छतोच्युत क्रतुं भवंतमवतुश्च तौ ॥ २३२ ॥ समुद्रसंश्रयो भवान् बहून्प्रगृह्य लावणान् ॥ सुभार  
कानुपैहि नाविति क्षमस्व मे ववः ॥ २३३ ॥ उदीर्य तं ननाम सः प्रचाहसस्म यादवाः ॥ हरिस्तु सात्यकिं वचो ज  
गाद मेधनिस्वनः ॥ २३४ ॥ प्रयाहि सात्यके वचोब्रवीहि मे नपाधमौ ॥ समेत्य वां वरायुधैः करं ददाम्यमंशयं ॥  
॥ २३५ ॥ उपैतमाशुसंयुगार्थिनौ चपुष्करं प्रति ॥ इतीरितः शिनेः सुतो जगाम विप्रसंयुतः ॥ २३६ ॥ उपेत्य तौ  
हरेर्वचो जगाद सात्यकिर्बली ॥ विधाय तौ तूणोपमौ गिरा जगाम केशवं ॥ २३७ ॥

न्युतोतःस्वमितिवाक्यशेषः । लवणानलवणसमुद्रसंबाधिनःबहून्सुभारकानरत्नादीनांसुभारान् । भारस्यादिंशतितुलेत्यमरः । प्रगृह्यआदायनौआवांउपैहीतिमेवचःक्षमस्व  
॥ २३३ ॥ इतीर्यइत्युक्त्वासद्विजःतंकर्णननाम । यादवाश्चप्राहसन् प्रचेयत्रभिन्नपदं मेघस्यानिःस्वनइवनिःस्वनस्यतथा ॥ २३४ ॥ हेसात्यकेनृषुअधमौकु  
त्सितौहंसडिभिकौप्रतिकीदृशंवचइत्यतआह । समेत्येति । वांयुवासमेत्य ॥ २३५ ॥ संयुगार्थिनौयुद्धार्थिनौयुवापुष्करंप्रतिपुष्कराख्यतीर्थंप्रति उपैतंआयातमितिजगदे  
तिसंबंधः । शिनेःसुतःसात्यकिः॥ २३६ ॥ तौहंसडिभिकौउपेयप्राप्य तौहंसडिभिकौगिरावाक्येनतूणन उपमौसदृशौविधायकेशवंप्रत्याजगाम सात्यकिरितिशेषः॥ २३७

ततः पुराहृष्यां प्रतिदूतप्रेषणार्थं तावेव उभौ हंसडिभिकावेव हरस्वरूपिणं रुद्रावतारं सुदुःखवासनामकं दुर्वासदितिनामानं द्विजं अत्रिपुत्रत्वात् ब्राह्मणं तृणोपमं चक्रतुः । दुःखोदुःखपर्यायत्वाद्दुःखो भनदुःखयोरित्यभिधानं ॥ २३८ ॥ तृणोपममित्युक्तं विशदयति । दशैकैः शतैः त्रिंशच्छतैः त्रिसहस्रसंख्याकैरित्यर्थः । यतीश्वरैः परमहंसैर्वैतयुक्तैः सर्वविस्सर्वज्ञैः । सुदुर्वासोऽस्मिन्ः कौपीनतदेव आदिः पूर्वयासां तास्तथा विपाटिताः विदारिताः आत्मकौपीनादयः सर्वमात्राः अस्त्राणि दण्डं कर्म डल्वादिसर्वसाधनानि वा यस्य स तथा । समासांतः क्रप्रत्ययः । तादृशो भवत् अन्येभ्यो पीतिह्रस्वः ॥ २३९ ॥ दुर्वासः तौ किमिति नाशपदित आह । वगादिति । असौ दुर्वासः स्वस्माद्ब्रुवात्मनः स्वस्मात्संभवदुत्पन्नत्वात् वगाक्षिप्त्वा दध्यव्यवदानं निमित्तादिति भावः । शापे शापदानविषये शक्तिमात्राभात् । ततः कारणात्समस्तानां भंजने भंगविषये लब्धौ उ

ततः पुरैव तावुभौ द्विजं हरस्वरूपिणं ॥ सुदुःखवासनामकं प्रचक्रतुस्तृणोपमं ॥ २३८ ॥ दशत्रिकैः शतैर्वृतो यतीश्वरैः स सर्ववित् ॥ विपाटितात्मकौपीनादि सर्वमात्रकोऽभवत् ॥ २३९ ॥ वरात्स्वसंभवात्सौ नशापशक्तिमानभवत् ॥ ततः समस्तभंजनो रूशक्तिमाप केशवं ॥ २४० ॥ सतान्समर्च्य माधवः प्रदाय चोरुमात्रकाः ॥ ययौ च तैः समन्वितो वधाय साल्वपुत्रयोः ॥ २४१ ॥ तमत्रिजं हरात्मकं यतो हि वेद मागधः ॥ ततोऽस्य जस्वशिष्यकौ निशम्य तत्प्रतीपकौ ॥ २४२ ॥ हरौ तु पुष्करं गते मुनीश्वरैः समन्विते ॥ समीयतुश्च तावुभां वधात्र हंसडीभिकौ ॥ २४३ ॥ स ब्रह्मदत्तनामकोऽत्र तपिताप्युपाययौ ॥ समागतौ तु भूतकौ शिवस्य यौ पुरःसरौ ॥ २४४ ॥ विचक्रनामकोऽसुरः पुरा विरिचतो वरं ॥ अवध्यतामजेयतामवाप्य वाधते सुरान् ॥ २४५ ॥ ॥ ॥

रुद्रादशक्तिस्य स तथातः ॥ २४० ॥ तान् यतीश्वरात्समर्च्य उरुमात्रका उत्तमदंडकौपीनादिसाधनानि प्रदाय तैर्यतीश्वरैः ॥ २४१ ॥ मागधः जरासंधः हरात्मकरुद्रावतारं अत्रिजं अत्रिपुत्रं तंदूर्वासं संयतः गह्निश्रयेन वेदं ततः स्वशिष्यकौ हंसडिभिकौ तस्य दुर्वाससः प्रतीपकौ द्वेषिणा विनिनाशमश्रुत्वा अत्यजत् ॥ २४२ ॥ हरौ कृष्णे पुष्करं पुष्करतीर्थं प्रतिगते सति अत्र पुष्करतीर्थं तावुभौ हंसडीभिकौ समीयतुः प्रापतुः । यथा गिरिशः गिरिशः तथा डिभिकौ डिभिकौ श्रेतिनामतस्य भवति ॥ २४३ ॥ अत्र पुष्करे तयोः पिता शिवस्य पुरःसरौ अग्रगमिनौ भूतकौ तौ समागतौ ॥ २४४ ॥ यः विचक्रनामको सुरः पुरा विरिचतः ब्रह्मणः अवध्यतां वध्यत्वा भावं अजेयतां जेयत्वा भावं । वरं वाप्य सुरान् वाधते ॥ २४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सचविचक्रतयोःहंसडिभिकयोःसहायकाम्यया तयोःसहायकरणेच्छयाअगमत् यःहिडिवराक्षसः ॥ २४६ ॥ तोषणातूतपसातोषणात् कुतश्चनकस्यापि नजीयसेजेया नभविष्यसि । नवध्यसेवध्योनभविष्यसि । इतिशंकराद्वरंआप । सचराक्षसः ॥ २४७ ॥ तयोःहंसडिभिकयोःअक्षौहिणीदशात्मकं दशाक्षौहिणीसंख्यारूपं विचक्रं विचक्रस्याविद्यामानंबलषडात्मकं षडक्षौहिण्यात्मकं तथैवराक्षसःसंबंधिराक्षसं एकएकाक्षौहिण्यात्मकं ॥ २४८ ॥ सहैकयाएकाक्षौहिण्यासहितयाद्विरष्टसेनया षोडशक्षौहिणीसंख्ययासेनया युतौनगौहंसडिभिकौयुद्धार्थहरिसमीयतुः । हरिश्चतौहंसडिभिकौससारप्राप ॥ २४९ ॥ भयानकःभयजनकःरणद्वयोर्दयोरभूतद्वन्द्वयुद्धमभूदितिभावः । द्वयोर्द्वयोरित्युक्तंविष्टणोति । हरिरित्यादिना । बलःशमः ॥ २५० ॥ शिनिप्रवीरःसात्यकिःअस्यहंसस्यअनुजंडिभिकंनामतःगदःगदनेमेत्यर्थः । यःहरेः

स चाभवत्तयोः सखा सहायकाम्ययागमत् ॥ हिडिवराक्षसोपि यःपुराप शंकराद्वरं ॥ २४६ ॥ न जीयसे न वध्य मे कुतश्चेनेति तोषणात् ॥ स चैतयोः सखा भवत्समाजगाम तत्र च ॥ २४७ ॥ अक्षौहिणीदशात्मकं बलं तयोर्बभूवह ॥ विचक्रं षडात्मकं तथैकमेव राक्षसं ॥ २४८ ॥ द्विरष्टसेनया युतौ सहैकयैव तौ नृपौ ॥ समीयतु येषु हरि हरिश्च तौ ससार ह ॥ २४९ ॥ अथ द्वयोर्द्वयोरभूद्रणौ भयानको महान् ॥ हरिर्विचक्रमेयिवान् बलश्च हंसमुद्धतं ॥ २५० ॥ तदास्य चानुजं ययौ शिनिप्रवीर आयुधी ॥ गदश्च नामतोनुजो हरेः स रोहिणीसुतः ॥ २५१ ॥ पुरा स चंडको गणो हरेर्निविदिताशनः ॥ समाव्हयद्रणाय वै तयोः स तातमेव हि ॥ २५२ ॥ अक्षौहिणीत्रयान्विताः समस्तयादवास्तदा ॥ त्रिलोचनानुगौ च तौ न्यवारयन्त राक्षसौ ॥ २५३ ॥ हरिर्विचक्रमोज सा महान्नाशस्त्रवर्षिणं ॥ विवाहनं निरायुधं क्षणाच्चकार सायकैः ॥ २५४ ॥

कृष्णस्यअनुजःअवरजःसरोहिण्याःअसुदेवभार्यायाःरोहिण्याःसुतः ॥ २५१ ॥ सगदःपुराचंडकइतिहरेर्गणःगणदेवताचंडप्रचंडादिपार्षदेषुचंडाख्यइत्यर्थः । तत्रापि निवेदितंसमर्पितंअज्ञानंअन्यस्यसतथासहितसगदःतयोःहंसडिभिकयोःतातंपितरंब्रह्मदंतरणायवैनिर्धारणेसमाव्हयत् ॥ २५२ ॥ अक्षौहिणीनांत्रेणअक्षौहिणीसंख्याकात्मकबलेन अन्विताःयुक्ताःसमस्तयादवाःतदाद्वन्द्वयुद्धसमयेसाराक्षसौहिडिबेनसहितौ त्रिलोचनस्यअनुगौअनुचरौतौभूतकौन्यवारयत् ॥ २५३ ॥ हरिःओज साबलेन महान्नाशस्त्रवर्षिणं विचक्रंक्षणात्क्षणमात्रेण ॥ २५४ ॥





उभौरामहिर्द्वौ अयुध्यतां युद्धं चक्रतुः । विभुः समर्थः सबलः चिं प्रयुध्यतां हि जंघयोः अप्रहीतुः ॥ २६३ ॥ सबलः उद्धतं पुनर्दूरं अक्षिपत् क्षिप । सहिडिबः पादयो  
जनेपादेन सहितयो जनेपुष्करप्रदेशात् पंचक्रोशपरिमितदेशा इत्यर्थः । पपात पुनः आवृत्य तं रामं प्रतिनाजगाम ॥ २६४ ॥ सहिडिबः सैनिकान् स्वसैन्यसमूहान् तौ नोपहं  
साडिभिकौ च विहाय तस्य हिडिबस्य ॥ २६५ ॥ गदः वयोगतेन वृद्धेन सत्त्वभूता ब्रह्मदेनेन योधयन् युध्यन्सत्त्वं सोपि ब्रह्मदत्तः अपाद्रवत् ॥ २६६ ॥ रथी सात्यकिः  
तस्य ब्रह्मदत्तस्य कनीयान्कनिष्ठः तेन समुतेनाडिभिकेन युयोत्र ॥ २६७ ॥ सत्तराक्षिः हंसस्य कन्यसाकनीयसा अनुजेनाडिभिकेन चिरं प्रयुध्य तस्य डिभिकस्य धन्विनापंच  
केन सहितं शतं पंचोत्तरशतमित्यर्थः । चकर्त चिच्छेद ॥ २६८ ॥ साडिभिकः शिनेः सुतात्मजं पौत्रं सात्यकैः प्रत्यभ्ययात् तया वरासिचर्मभृत् विभीभंगरहितः स सात्य

उभौ हि बाहुशालिनावयुध्यतां च मुष्णिभिः ॥ चिरं प्रयुध्य तं बलो ग्रहीत्स जंघयोर्विभुः ॥ २६३ ॥ अथैनमुद्ध  
तं बलाद्वलः सदूरं अक्षिपत् ॥ पपात पादयोजने स नाजगाम तं पुनः ॥ २६४ ॥ विहाय सैनिकांश्चतौ नृपौ  
ययौ वनाय सः ॥ निहत्य तस्य राक्षसान् हलायुधो ननाद ह ॥ २६५ ॥ गदस्तु साल्वभूता वयोगतेन योध  
यन् ॥ विवाहनं निरायुधं चकार सोप्यपाद्रवत् ॥ २६६ ॥ मुतेन तत्कनीयसा युयोध सात्यकी रथी ॥ वरास्त्रशस्त्र  
योधिनौ विजहतुश्च तावुभौ ॥ २६७ ॥ चिरं प्रयुध्य सात्यकिः स हंसकन्यसा बली ॥ शतं संपंचकं रणे चकर्त  
तस्य धन्विनां ॥ २६८ ॥ स खड्गचर्मभृद्वरणे भ्रयात्सुतात्मजं शिनेः ॥ स चैनमभ्ययात्तथा वरासिचर्मभृद्विभीः ॥  
॥ २६९ ॥ द्विषोडशभेदकं वरासियुद्धमश्रमौ ॥ प्रदर्श्य निर्विशेषकावुभौ व्यवस्थितौ चिरं ॥ २७० ॥ परस्परं तं  
रेषिणौ न चांतरं व्यपश्यतां ॥ ततो विहाय संगरं गतौ निरर्थकं त्विति ॥ २७१ ॥ ॥

किः पुनः डिभिकं अभ्ययात् ॥ २६९ ॥ अश्रमौ श्रमरहितौ डिभिकसात्यकी द्विषोडशभेदकं द्वात्रिंशद्भेदवत् वरं उत्तमं असियुद्धं खड्गयुद्धप्रदर्श्य । निर्विशेषकौ विशेषरहितौ  
ता उभौ चिरं व्यवस्थितौ ॥ २७० ॥ परस्परं तरेषिणौ परस्परस्य कर्मव्यतिहारो सर्वनामोद्देशवत् इति परपदस्य द्विर्भावः । समासवच्च बहुलमित्यत्र बहुल्यहणादन्यपरयोर्न स  
मासः । इतरशब्दस्य नित्यं असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपसुवक्तव्यः कस्कादित्वादि सजनीयस्य सत्त्वं । अन्यान् यं अंतरं अवकाशं इषिणोऽच्छंतावुभौ अंतरं अवकाशं न व्य  
पश्यतां अंतराषिणां विति पाठे संज्ञावर्गकोविधिरनित्यइति ज्ञेयं । निरर्थकं व्यर्थमिति विचार्य संगरं युद्धं विहाय गतौ ययुः डिभिकसात्यकी इति शेषः ॥ २७१ ॥

हमेनसंयुतःसडिभिकःतौहंसडिभिकौ ॥ २७२ ॥ चतुर्थभागंचतुर्थशंपादमात्रमित्यर्थः । शेषितुल्यविरतिर्यथास्यात्तथा एतयोःहंसडिभिकयोःसैन्यकेशवेनक्षणेनहतं । तौहंसडिभिकौतस्यकृष्णस्यभयात् अपेयतुः अपययतुः ॥ २७३ ॥ तदासपुष्करेक्षणःकमललोचनःकृष्णःसुरैर्नतश्चस्तुतोभूत् अमिताप्रभादार्पित्यस्यस तथा । कृष्णः पुष्करेतांनिशांशोत्रोल्बास ॥ २७४ ॥ परोदिनेद्वितीयदिवसे यमस्वसुयमनायास्तटेनृपात्सजौहंसडिभिकौ पृष्ठतःसमाससादप्राप ॥ २७५ ॥ सकृष्णःस्वशिष्टसेनया स्वस्मादुर्वरितसेनयावृतौपरिवारितौपलायितौ पलायनशीलाववारयतन्निवारयामास ॥ २७६ ॥ अवार्थवाराधितुमशक्यपौरुषपराक्रमोययोस्तैतथा सुकोपितौअतिकोपयु

ततः स हंससंयुतो जगाम योद्धुमच्युतं ॥ क्षणेन तौ निरायुधौ चकार केशवः शरैः ॥ २७२ ॥ हतं च सैन्यमेतयो  
श्चतुर्थभागशेषितं ॥ क्षणेन केशवेन तद्गयादपेयतुश्चतौ ॥ २७३ ॥ स पुष्करेक्षणस्तदा सुरैर्नतोयपुष्करे ॥ उवा  
स तां निशां प्रभुः स यादवोमितप्रभः ॥ २७४ ॥ परे दिने जनादर्नो नृपात्मजौ प्रविद्रुतौ ॥ यमस्वमुस्तटे प्रभुः  
समाससाद पृष्ठतः ॥ २७५ ॥ स रौहिणेयसंयुतः समन्वितः स्वमेनया ॥ स्वशिष्टसेनया वृतौ पलायिनावार  
यत् ॥ २७६ ॥ निवृत्य तौ स्वमेनया शरोत्तमैर्ववर्षतुः ॥ सुकोपितौ समस्तशो यदूनवार्यपौरुषौ ॥ २७७ ॥  
अथासमाद हंसको हलायुधं महाधनुः ॥ अनंतरोस्य सात्यकिं गदं च सर्वसैनिकान् ॥ २७८ ॥ स सात्यकि  
निरायुधं विवाहनं विवर्मकं ॥ व्यधाद्गदं च तौ रणं विहाय हापजग्मतुः ॥ २७९ ॥ विधूय सैनिकांश्च सः प्र  
गृह्य चापमाततं ॥ हरिं जगाम चोन्नदन्महास्रशस्त्रवर्षिणः ॥ २८० ॥ तमाशु केशवोरिहा समस्तसाधनोज्झतं ॥  
क्षणाच्चकारसोप्यगाद्विसृज्य तं हलायुधं ॥ २८१ ॥

तौतौहंसडिभिकौस्वमेनयासहनित्व समस्तशःसमस्ताद्यदूशरोत्तमैर्ववर्षतुः ॥ २७७ ॥ अस्यहंसस्यअनंतरःअवजोडिभिकःसात्यकिगदंचसर्वसैनिकांश्चसर्वयादवान्  
आसमादइतिशेषः ॥ २७८ ॥ सडिभिकःसात्यकिंगदंचआयुधादिराहितंव्यधात्अकरोत् । तौसात्यकिगदौ ॥ २७९ ॥ सडिभिकःसैनिकान्गदवान्विधूयविद्रुवयि  
त्वा । आततंआरोपितमित्यर्थः । चापधनुःग्रह्य उन्नदन्उच्चस्वनंकुर्वन् ॥ २८० ॥ समस्तसाधनैःसर्वमुद्रसाधनैः उज्झितंराहितं तंडिभिकंक्षणाच्चकार । सोपिडिभि  
कःतंकृष्णविसृज्यहलायुधंरांप्रत्यगात् ॥ २८१ ॥

ओजसाबलेनिरायुधं विधाय तस्य हंसस्य अनुजं डिभिकं ददर्श ॥ २८२ ॥ स आदौ रामेण निरायुधः कृतो यः स इत्यर्थः । हंसः पुनः कामुकं प्रगृह्य तं बलरामं आससाद प्रा-  
प । यदा तदा केशवः तं हंसं ॥ २८३ ॥ असौ शिनेः सुतात्मजोऽपि पूर्वाङ्गिभिकेन विरथि कृतोऽपि सात्यकिरित्यर्थः । हंसकानुजं विहाय रथांतरं अन्यरथं समास्थितः आरूढः सन् अ-  
स्मिन् डिभिकस्य तातं प्रतिजगाम ॥ २८४ ॥ वयोगतः वृद्धः तयोः पिता ब्रह्मदत्तः तेन वृष्णिना सात्यकिना सह युयोध । स ब्रह्मदत्तः सात्यकेः कंठकूबेरकंठारः संधौ विद्यमाननिम्नप्रदे-  
शे ॥ २८५ ॥ मोहमूर्छा । सुलब्धा प्राप्ता संज्ञा येन स तथा । समुत्थितः सात्यकिः अर्धचंद्रकं अर्धचंद्राकारवाणविशेषं आदे तूणादिति शेषः ॥ २८६ ॥ सात्यकिः तेन अर्धचं-  
द्रेण शुक्लाः श्वेतवर्णाः मूर्धजाः केशाः यस्मिन् त तथा । तादृशं तस्य ब्रह्मदत्तस्य शिरश्च कर्तुं अर्च्छिनत् । पुरा अंबयाभोम्बेण ब्रह्मदत्तस्य पाणिग्रहणकाले आहतयाकाशिराजसुत

हलयायुधो निरायुधं विधाय हंसमोजसा ॥ विकृष्य चापमागतं ददर्श तस्य चानुजं ॥ २८२ ॥ सहंसकस्तु कामुकं  
पुनः प्रगृह्य तं बलं ॥ यदा ससाद केशवो न्यवारयत्तमोजसा ॥ २८३ ॥ शिनेः सुतात्मजोऽप्यसौ विहाय हंसकानु-  
जं ॥ रथांतरं समास्थितो जगाम तातमस्य च ॥ २८४ ॥ वयोगतः पिता तयोर्युयोध तेन वृष्णिना ॥ शरं च कंठकू-  
बेरं व्यसर्जयत्ससात्यकेः ॥ २८५ ॥ स सात्यकिर्दृढाहतो जगाम मोहमाशु च ॥ सुलब्धमंज्ञ उत्थितस्समादेर्धचंद्र-  
कं ॥ २८६ ॥ स तेन तच्छिरो बली च कर्तुं शुक्लमूर्धजाः यदंबयाभिकामितं पुरा पपात तत्क्षितौ ॥ २८७ ॥ नदंश्च सा-  
त्यकिर्हरैर्जगाम पार्श्वमुद्धतः ॥ बलोऽपि हंसकानुजं युयोध सेनयायुतं ॥ २८८ ॥ हरिस्तु हंसमुल्बणैः शरैः समर्दयन्व-  
लं ॥ जघान तस्य सर्वशो न कश्चिदत्र शेषितः ॥ २८९ ॥ स एक एव केशवं महास्रमुक्त्वा ससारह ॥ निवार्य तानि सर्व-  
शो हरिर्निजास्त्रमाददे ॥ २९० ॥ सर्वेष्णवास्त्रमुद्यतं निरीक्ष्य यानतो महीं ॥ गतः पराद्रवद्भयात्पपात यामुनोदके ॥

या अंबया अंबानाम् न्यायत्कामितं अपेक्षितं तच्छिरः क्षितौ अपतत् । सात्वकामाहमिति अंबयायः पतित्वेन अपेक्षितः ससात्वः अपतदिति भावः ॥ २८७ ॥ नदं रसिहनादं-  
कुर्वन् ॥ २८८ ॥ हरिः हंससमर्दयत्तूपीडयामास । तस्य हंसस्य सर्वशः सर्वबलं सेनाजघान । अत्र अस्मिन् युद्धे काश्चिदसुरः शेषितः ॥ २८९ ॥ सहंसः एक एव महास्त्राणि  
मुंचतीति स तथा दशः सन् केशवं ससारह । हरिः सर्वशः सर्वाणि तानि हंसमुक्तास्त्राणि ॥ २९० ॥ सहंसः यानतः रथात् महीं गतः प्राप्तः सन् भयात् पराद्रवत् दुर्द्वे । यामु-  
नोदके यमुनासंबिधिलेपपात ॥ २९१ ॥ ॥

प्रतीपकारिणः स्वयंदृति । एतान्कृतोद्वाहराजपुत्रदृष्ट्वा धीतकितवायवैष्णवान् अजीघनत्वात्तयति परैरिति शेषः ॥ ११ ॥ विद्योपजीवनं विधायजीवनं तु दूरपूर्णयतः अतः धर्मनहुषायमनहुषो प्रति नोवाच प्रश्नोत्तरं न दत्तवान् ॥ १२ ॥ ननु अस्त्रयुद्धं धर्मनमन्यते इत्युक्तं तर्हि कथं द्रोणिना अलंबुसेन च सह अस्त्रयुद्धं कृतवानित्य तद्भाह । आज्ञयेति । हरेः कृष्णस्य अनुज्ञैव अशामयत् परिहृतवान् । अदृशो लंबुसो भग्नः पराजितः नतुहतः । अन्यत्र तु घटोक्तं चेन्न हत इति षड्विंशत्याध्याये भिधानात् आज्ञयेत्यनुवर्तते ॥ १३ ॥ हरिणा किमर्थं आज्ञा दत्तेत्यत आह । नहीति । द्रोणेः अश्वत्थामोऽप्युद्धं विषयेततः अर्जुना तत्सर्वं ज्ञत्वं प्रदर्शयितुं आज्ञामदादित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रतीपकारिणो हन्ति विष्णोर्वै तानजीघनन् ॥ न संशयं कदाप्येष धर्मज्ञानेन वा करोत् ॥ ११ ॥ विद्योपजीवनं नैष चकारापद्यपि क्वचित् ॥ अतो न धर्मनहुषौ प्रत्युवाच कथं च न ॥ १२ ॥ आज्ञयैव हरेर्द्रोणिरस्त्राण्यस्त्रैश्चा मयत् ॥ अदृश्यो लंबुसो भग्नो नान्यत्र तु कथं च न ॥ १३ ॥ न ह्यस्त्रयुद्धे सदृशो द्रोणेरस्त्यर्जुना दृते ॥ सर्वविवं ततो भीमे प्रदर्शयितुमीश्वरः ॥ अदादाज्ञास्त्रयुद्धे तथैवालंबुसं प्रति ॥ १४ ॥ प्रत्यक्षीभूतदेवेषु बंधुज्येष्ठेषु वा न ति ॥ मर्यादास्थितये शासद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ तत्रापि विष्णुमेवासौ न मेन्नान्यं कथं च न ॥ आज्ञयैवास्त्र देवांश्च प्रेरयामास नार्थनात् ॥ १६ ॥ अन्वेनमेव तद्धर्मं कृष्णोका संस्थिता सदा ॥ धृतराष्ट्रादपि परं ततो ना त्मार्थमग्रहीत् ॥ १७ ॥ नाशपदार्तारंष्ट्रांश्च महापद्यपि सा ततः ॥ न वाचा मनसा वापि प्रतीपं केशवे चरत् ॥ १८ ॥ अन्ये भागवतत्वेपि छिन्नधर्माः क्वचित्क्वचित् ॥ १९ ॥

बंधुज्येष्ठेषु बांधवाश्च ते ज्येष्ठान् श्रुत्वा कुंतियुधिष्ठिरादिषु अशासत आशिक्षयदित्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्रापि प्रत्यक्षीभूतदेवेषु बंधुज्येष्ठेषु अपि अस्त्रयुद्धे अभक्षदेवान् अस्त्राभिमानि देवाना ज्ञयैव भृत्यानिवे प्रेरयामास नार्थनात् न प्रार्थनात् ॥ १६ ॥ एनमनुभीममनु तद्धर्मभागवतधर्मयतः अतः कारणात् श्वशुरादपि बरं स्वीकारयोग्यं श्वशुरादपि आत्मा र्थस्वार्थे ॥ १७ ॥ ततः भीमानुक्लृप्तधर्मत्वात् ॥ १८ ॥ अन्ये बलभद्राद्याः भागवतत्वेपि भागवद्भक्तत्वे सत्यपि ॥ १९ ॥

तदेवदर्शयति । स्यमंतकार्थेत्यादिना । कृष्णस्यैतिकर्मणिषष्ठी । विमनाः विरुद्धमना भवत् । अभवत् । अवमेनेतिरुक्तवान् ॥ २० ॥ रुद्रधुःप्रतिबंधकुः ॥ २१ ॥  
 कृष्णस्यसमिंतकृष्णनसदृशार्थं अभिभेत् शक्तिवान् ॥ २२ ॥ विदुरः अवतारआगमननरोचयत् नतुतोष ॥ २३ ॥ करदनायरुष्णः करंददाति कुलक्षयात् कु  
 लक्षयकारणात् अवमेनेहीनमेने ॥ २४ ॥ भीष्मः अवमेनेनंदां कृतवानिति भावः ॥ २५ ॥ कृष्णाभावेकृष्णहनने देवाः मूलरूपेणापि देवा अपि विरोधं चक्रिरे ॥ २६ ॥  
 ऋषिमानुषांगं जन्मजन्मांतरे स्थितादज्ञानादनाथज्ञानात्सदाप्रतिजन्मन्यवजानति भवनां कुर्वति । अतस्तस्मात्परं ऋष्यायाऽनुष्ठानमज्ञातिर्केव कृष्याः सिद्धत्वाच्चकत्

स्यमंतकार्थं रामोपि कृष्णस्य विमना भवत् ॥ अवमेनेर्जुनः कृष्णं विप्रस्य शिशुरक्षणे ॥ २० ॥ प्रद्युम्न उदवः  
 सांबोऽनिरुद्धाद्याश्च सर्वशः ॥ हरेरिष्टं सुभद्रायाः फल्गुने दानमंजसा ॥ ज्ञात्वापिरुद्रधुः सम्यक् सात्यकिः कृ  
 ष्णसंमितं ॥ २१ ॥ कदाचिन्मन्यते पार्थ धर्मजोपि नरं हरिं ॥ मत्वाभिभेज्जरासंधं वधे कृष्णमुदीरितुं ॥ २२ ॥  
 बंधनं शंक्रमानो हि कृष्णस्य विदुरोपि तु ॥ कौरवेयसभ्रामध्ये नावतारमरोचयत् ॥ २३ ॥ नकुलः करदनाय  
 प्रेषयामास केशवे ॥ अवमेने हरैर्बुद्धिं सहदेवः कुलक्षयात् ॥ २४ ॥ देवकीवसुदेवाद्याः मोनेरे मानुषं हरिं ॥  
 भीष्मस्तु भार्गवं राममवमेने युयोध च ॥ २५ ॥ द्रोणकर्णेद्रौणिकपाः कृष्णाभावे मनो दधुः ॥ देवाः शिवाद्या  
 अपि तु विरोधं चक्रिरे क्वचित् ॥ २६ ॥ ऋषिमानुषगंधर्वा वक्तव्याः किमतः परं ॥ जन्मजन्मांतराज्ञानादवज्ञा  
 नंति यत्सदा ॥ २७ ॥ तस्मादेको वायुरेव धर्मे भागवते स्थितः ॥ लक्ष्मीः सरस्वती चेति परशुक्त्रयं स्मृतं ॥  
 ॥ २८ ॥ सर्वमेतच्च कथितं तत्र तत्रामितात्मना ॥ व्यासेनैव पुराणेषु भारते तु स्वसंविदा ॥ २९ ॥ ॥

व्यायुरेवस्यार्थः ॥ २७ ॥ उपसंहरति । तस्मादिति । वायुरेवधर्मोऽस्थितः तथा लक्ष्मीसरस्वतीचास्थितेति तत्रयंपरशुक्त्रयसंमृतं ॥ भगवद्दर्मव्याभिचाराभावे नातिशुद्धात्र  
 यः स्मृता इति भावः ॥ २८ ॥ इदं स्वकपोलकल्पितमेत्याह । सर्वमिति । स्वसंविदास्वरूपज्ञानेन व्यासेन पुराणेषु भारते च तत्र तत्र रामार्जुनादिप्रसंगे एतद्रामादीनां लिख  
 धर्मत्वकथितमिति योजना ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



सर्वेष्वप्यधिकोर्जनद्वययुक्तिप्रज्ञातार्जुनाधिक्यशंकापरिहर्तुमीमाधिक्यमुक्त्वा तदुपसंहयप्रकृतमनुसरति । यदेत्यादिना । भारद्वाजोद्गोणः शतानुकुमारानुदर्शयामासेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अनुजज्ञे आज्ञापयामास ॥ ३१ ॥ श्रमंविधाभ्यासम् ॥ ३२ ॥ आत्तमहास्त्रविप्रप्राप्तमहास्त्रज्ञः ॥ ३३ ॥ माशकेमशक्रस्पणदेपादमित्यर्थः । पक्षिणः पक्ष्मेअक्षिलोमनि । पक्ष्मपत्रेचसूक्ष्मशार्किकजल्केनेत्रलोमनीत्यमरः ॥ ३४ ॥ राजन्यसंसदिराजन्यानां क्षत्रियाणांसंसदिसभायां ॥ ३५ ॥ असहन्असहमानः ॥ ३६ ॥ कर्णा

यदा ते सर्वशस्त्रास्त्रवेदिनो राजपुत्रकाः ॥ बभूवुरंगमध्ये तान् भारद्वाजोप्यदर्शयत् ॥ ३० ॥ रक्तचंदनसत्पुष्पवस्त्रशस्त्रगुडोदनैः ॥ संपूज्य भार्गवं राममनुजज्ञे कुमारकान् ॥ ३१ ॥ ते भीष्मद्रोणविदुरगंधारीधृतराष्ट्रकान् ॥ सराजमंडलाब्रत्वा कुंती चादर्शयच्छ्रमं ॥ ३२ ॥ सर्वैः प्रदर्शितेस्त्रे तु द्रोणादात्तमहास्त्रवित् ॥ द्रौणिरस्त्राण्यभेयानि दर्शयामास चाधिकं ॥ ३३ ॥ ततोप्यतितरां पार्थो दिव्यास्त्राणि व्यदर्शयत् ॥ अविध्यन्माशके पादे पक्षिणः पक्ष्म एव च ॥ ३४ ॥ एवमादीनि चित्राणि बहून्पेष व्यदर्शयत् ॥ तदैव कर्ण आगत्य रामोपात्तास्त्रसंपदं ॥ दर्शयन्नाधिकः पार्थादभूद्राजन्यसंसदि ॥ ३५ ॥ कुंती निजसुतं ज्ञात्वा लज्जया नावदच्च तं ॥ पार्थोऽसहंस्तं युद्धाय आहूयामास संसदि ॥ ३६ ॥ रणायाक्षत्रियाह्वानं जानन्धर्मप्रतीपकं ॥ भीमो निवार्य बीभत्सुं कर्णयादात्प्रतोदकं ॥ ३७ ॥ अक्षत्रसंस्कारयुतो जातोपि क्षत्रिये कुले ॥ न क्षत्रियो हि भवति यथा ब्राह्म्यो द्विजोत्तमः ॥ ३८ ॥ निरुत्तरे कृते कर्णे भीमैव सुयोधनः ॥ अभ्यषेचयदंगेषु राजानं पित्रनुज्ञया ॥ ३९ ॥ धृतराष्ट्रः पक्षपातात्पुत्रस्थानुवनशोभवत् ४०

ययुद्धार्यप्रतोदकं तत्र अदात् । सूतजातेस्त्वर्थनियमनमेवधर्मः । नक्षत्रियैः सह युद्धमिति संज्ञया ज्ञापयन् अश्वताडनांगतोत्र अदादिति भावः ॥ ३७ ॥ क्षत्रियकन्यकायां जातत्वा तु कथं अस्य सूतत्वमित्यत आह । अक्षत्रेति । यथा ब्राह्म्यः उपनयनादिसंस्कारहीनः द्विजोत्तमः क्षत्रियादिः तस्मादुत्तमो ब्राह्मणः स न भवति । ब्राह्मणकुले जातोपि तथा क्षत्रियसंस्कारहीनः क्षत्रियो न भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ राजानं कृत्वा ॥ ३९ ॥ पक्षपातात् पुत्रपक्षपातात् पुत्रस्थानुवनशोभवत् ४० ॥

विभ्रेभ्योहेमवर्षणादृषा कर्णः । वृषकर्णमहेन्द्रयोरिति विश्वः । ब्राह्मणः सत्त्ववादी च तपस्वी नियतव्रतः । पिण्डेष्वपि दयावांश्च तस्मात्कर्णवृषास्मृतइति वचनाद्वावृषा तस्य कर्णस्य ॥ ४१ ॥ छलावृषा जैनगुर्वगुणैः संरंभात्कोपात् ॥ ४२ ॥ आश्रयानि मिनात् ॥ ४३ ॥ तदेव विवृणोति । देवेति । आसुराः असुरानुकूलाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अभिषिक्ते तदा कर्णे प्रायादधिरथः पिता ॥ सर्वराजसदोमध्ये ववंदे तं वृषा तदा ॥ ततुषुः कर्मणा तस्य संतः सर्वे समागताः ॥ ४१ ॥ भीमदुर्योधनौ तत्र शिक्षासंदर्शनच्छलात् ॥ समादाय गंदे गुर्वो संरंभादभ्युदीयतुः ॥ ४२ ॥ देवासुरमनुष्यादि जगदे तच्चराचरं ॥ सर्वं तदा द्विधाभूतं भीमदुर्योधनाश्रयात् ॥ ४३ ॥ देवा देवानुगाश्चैव भीममेव समाश्रिताः ॥ असुरा आसुराश्चैव दुर्योधनसमाश्रिताः ॥ ४४ ॥ द्विधाभूता मनुष्याश्च देवासुरविभेदतः ॥ जय भीम महाबाहो जयदुर्योधनेति च ॥ ४५ ॥ हुंकारांश्चैव फट्कारांश्च क्रुद्धदेवासुरा अपि ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा जगत्सुसंरब्धं द्रोणोऽथ द्विजसत्तमः ॥ नेदं जगद्विनश्येत् भीमदुर्योधनाश्रयात् ॥ ४७ ॥ इति पुत्रेण तौ वीरौ न्यवारयदरिदमौ ॥ स्वकीयायां स्वकीयायां योग्यतायां न तु क्वचित् ॥ युवयोः सम इत्युक्त्वा द्रौणिरेतौ न्यवारयत् ॥ ४८ ॥ द्रोणाज्ञया वारितौ तौ ययतुः स्वं स्वमालयं ॥ ४९ ॥ सुरासुरान्सुसंरब्धान् कालेन द्रक्ष्यथेति च ॥ ब्रह्मा निवार्य समुरो ययौ सेशः स्वमालयं ॥ ५० ॥ कर्णं हस्ते प्रगृह्यैव धार्तराष्ट्रो गृहं ययौ ॥ पार्थं हस्ते प्रगृह्यैव भीमः प्रायात्स्वमालयं ॥ ५१ ॥ पार्थेन कर्णो हंतव्य इत्यासीद्भीमनिश्चयः ॥ वीरपरीत्येन तस्यासीद्दुर्योधनविनिश्चयः ॥ ५२ ॥ तदर्थं नीतिमतुलां चक्रतुस्तानुभावापि ॥ ५३ ॥

॥ ४६ ॥ सुसंरब्धकोपयुक्तं ॥ ४७ ॥ क्वचित्स्वकीयायां स्वकीयायां युवयोः समोऽन ॥ ४८ ॥ आलयं ॥ ४९ ॥ कालेन द्रक्ष्यथ जयपराजया विविशेषः । सेशः सरुद्रः ॥ ५० ॥ पार्थं अर्जुनम् ॥ ५१ ॥ तस्य भीमनिश्चयस्यैव परित्येन कर्णेनार्जुनो हंतव्यः ॥ ५२ ॥ तानुभावीति धार्तराष्ट्रं ॥ ५३ ॥

उद्योगोयत्नः अन्यथाभीमोद्योगवैपरित्येन ॥ ५४ ॥ भीमार्थभीमार्थप्रार्थ्यासंग्रहेणसंग्रहणात् ॥ ५५ ॥ सुरेश्वरः पूर्वानुतापेन बालिजन्मनिस्ववधुः स्यात् तदर्थमात्मनः  
परित्रहार्थतस्मात्तथापरिपालनं ॥ ५६ ॥ एतौकर्णपाथौग्लहौआसतुः यूतेदेयद्रव्यरूपैवभवतुः ॥ ५७ ॥ दक्षिणार्थगुरुदक्षिणार्थ दक्षिणायामितिपाठे दक्षिणावि

तथोत्कर्षे फल्लगनस्य यशसो विजयस्व च ॥ उद्योग आसीद्भीमस्य धार्तराष्ट्रस्य चान्यथा ॥ ५४ ॥ भीमार्थं केशवो  
न्ये च देवाः फल्लगनपक्षिणः ॥ आसन्त्यथैव रामाद्याः संग्रहेण हनूमतः ॥ ५५ ॥ सुराः सुग्रीवपक्षस्थाः पूर्वमासन्त  
थैव हि ॥ तदर्थमेव भीमस्य ह्यनुजत्वं सुरेश्वरः ॥ ५६ ॥ आप पूर्वानुतापेन तेन भीमस्तथाकरोत् ॥ दुर्योधनार्थं  
कर्णस्य पक्षिणो दैत्यदानवाः ॥ आसुः सर्वेग्लहवेतावासतुः कर्णेफल्लग्नौ ॥ ५७ ॥ अथ पृष्टो दक्षिणार्थं द्रोण आ  
ह कुमारकान् ॥ ५८ ॥ बद्धा पांचालराजानं दत्तेत्युच्यतेति ते ॥ ते धार्तराष्ट्राः कर्णेन सहिताः पांडवा अपि ॥  
ययुद्रुर्णेन सहिताः पांचालनगरं प्रति ॥ ५९ ॥ अथाह भीमः सामर्थ्यविवेकाभीप्सया गुरुम् ॥ ६० ॥ गर्व एष  
कुमारानामनिवार्यो द्विजोत्तम ॥ गच्छंस्वेतेग्रतो नैषां वशगो द्रुपदो भवेत् ॥ निवृत्तेष्वकृतार्थेषु वयं बद्धा रिपुं  
तव ॥ ६१ ॥ आनयामो न संदेह इति तस्यो समोदरः ॥ ६२ ॥ सद्रोणकेषु पार्थेषु स्थितेष्वन्ये समतजाः ॥ ययुरात्तप्र  
हरणाः पांचालांतःपुरं द्रुतं ॥ ६३ ॥ कुमारान्ग्रहणेभ्रंस्तानुपयतानुदीक्ष्य सः ॥ अक्षौहिणीत्रितययुङ्निःसृतो द्रुप  
दो ग्रहात् ॥ ६४ ॥ ते शरैरभिर्वर्षतः परिवार्य कुमारकान् ॥ अर्दयामासुरुहूतान् स्त्रियो बालाश्च सर्वशः ॥ ६५ ॥

वये ॥ ५८ ॥ पांचालनगरद्रुपदपुरं ॥ ५९ ॥ सामर्थ्यविवेकाभीप्सया शक्ताशक्तविवेकज्ञानेच्छया ॥ ६० ॥ अग्रतःपुतः अकृतार्थेषु अकृतकार्येषु निवृत्तेषु सत्सु  
परावृत्तेषु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अन्येदुर्योधनादयः आतप्रहरणाः गृहीतायुधाः ॥ ६३ ॥ ग्रहणेभ्रंस्तान्ग्रहणेच्छून् ॥ ६४ ॥ तेषांचालाः उद्धृतान् उद्धृतान् परिवार्यपरितः  
आवृत्य अर्दयामासुः पीडयामासुः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रियोबालाश्रमदयामासुः । हर्म्यसंस्थाः उच्चागारस्था ग्वाभिः शिलाभिः असुर्य अतिशयेन । एधितान् वर्धितान् ॥ ६६ ॥ ननु कणादिन्क्रयं अर्दयामासुरित्यत आह ।  
द्रुपदस्येति । हियस्मात्पुमपुनगारस्समीपे आयोजनात् योजनपर्यन्तं ॥ ६७ ॥ तेन वरेणैव ॥ ६८ ॥ अनुद्रुताः पृष्ठतो विद्राविताः वाशतः वाश्यमानाः शब्दकुर्वन्तः प्रहरतां  
युद्धं कुर्वन्तां ॥ ६९ ॥ पुरः पूर्वात् आत्तशरासनः धृतकर्मुकः ॥ ७० ॥ तमनुभीममनु तस्य भीमस्य चक्रयोः शयचक्रयोः समीपेन जग्मतु रिति शेषः निरीक्षकः द्रष्टा सन् ॥ ७१ ॥

हर्म्यसंस्थाः स्त्रियो बाला ग्वाविभिर्मसैरपि ॥ अत्यर्थमर्दयामासुः कुमारान्मुसुर्वेधितान् ॥ ६६ ॥ द्रुपदस्य वरो  
ह्यस्ति मूर्धदत्तस्तपोबलात् ॥ आपोजनात्पुमपु न त्वां जेष्यति कश्चन ॥ ६७ ॥ इति तेन वरेणैव मुखसर्वधि  
ताश्च ते ॥ भग्नाः कुमारा आवृत्य दुद्रुवुर्यत्र पांडवाः ॥ ६८ ॥ स्त्रीबालवृद्धमहिर्नैः पांचालैरप्यनुद्रुताः ॥ भी  
मार्जुनैति वाशतो ययुर्यत्र स्म पांडवाः ॥ ६९ ॥ तान्प्रभग्नान् समालोक्य भीमः प्रहरतां वरः ॥ आरुरोह रथ  
वीरः पुर आत्तशरासनः ॥ ७० ॥ तमन्वयादिद्रुमूर्यभौ तस्यैव चक्रयोः ॥ युधिष्ठिरस्तुद्रोणेन सह तस्थौ निरी  
क्षकः ॥ ७१ ॥ आयांतमग्रतो दृष्ट्वा भीममात्तशरासनं ॥ दुद्रुवुः सर्वपांचालाः विविशुः पुरमेव च ॥ ७२ ॥ द्रुपदस्त्व  
भययाद्रीमं सपुत्रः सह सेतया ॥ चक्ररक्षौ तु तस्यास्तां युधामन्युतमोजसौ ॥ ७३ ॥ धात्र्यमवैशयुतौ विधावमु  
परावसू ॥ सुतौ तस्य महावीर्यौ सत्यजित्पृष्ठतोभवत् ॥ ७४ ॥ स मित्रांशयुतो वीरश्चित्रसेनो महाबलः ॥ अग्रतस्तु  
शिवंड्यागाद्रथोदारः शरान् क्षिपन् ॥ ७५ ॥

आयांतमभियांतं ॥ ७२ ॥ ससुतोद्रुपदोभ्ययात् ससुतइत्येतद्विबृणोति । चक्रेति । युधामन्युश्च उत्तमोजाश्चेति द्वौ पुत्रौ चक्ररक्षकौ रथचक्ररक्षकौ ॥ ७३ ॥ तौ पूर्वकावि  
त्यत आह । धात्रेति । विश्वावसुपरावसूतदाख्यगंधर्वौ धात्र्यमावेशयुतौ द्वादशादित्येषु धात्र्यगंधर्वोः आवेशयुतौ तस्य द्रुपदस्य सुतौ सत्यजित् सत्यजिन्नामा सुतः ॥ ७४ ॥  
सत्यजित्पूर्वाचित्रसेनाख्यगंधर्वः मित्रांशयुतः मित्राख्यादिसांशयुक्तः रथोदारः रथेन उच्छष्टः ॥ ७५ ॥

जनमेजयाख्यसुतः तमनशिखिदिनमनु यः पूर्वचित्रशाल्यागंधर्वः स त्वष्ट्रनामकादित्यावेशसंयुक्तोजनमेजयः ॥ ७६ ॥ तावुभौ शिखिदिनमेजयौ ॥ ७७ ॥ एतं भीमं ॥ ७८ ॥  
हस्तप्राप्तगृहीतुमिति शेषः ॥ ७९ ॥ कुतो नाग्रहीदित्यत आह । गुरुं यमिति । गुरुं गुरुप्रयोजनमुद्दिश्य कृतमिति शेषः । कर्ता सत्यां कर्तुं कर्णस्यापि मानमंगाय पार्थमेव न्ययो  
जयत् । पांचालंगृहीतुमिति शेषः । क्षिपतो वर्ततः तद्रूपदं ॥ ८० ॥ अभिपेदिवान् प्राप पर्यवारयत् पार्थस्वमध्यस्थं कृत्वा स्थितमिति भावः ॥ ८१ ॥ तरसां गेन ॥ ८२ ॥

जनमेजयस्तमन्वेव पूर्वं चित्रशो हि यः ॥ त्वष्टुरवेशसंयुक्तः स शरान् भयवर्षत ॥ ७६ ॥ तावुभौ विरथौ कृत्वा  
विचापौ च विवर्मकौ ॥ भीमो जघान तां सेनां सवाजिरकुंजरां ॥ ७७ ॥ अथैनं शरवर्षेण युधामन्युतमोजसौ ॥  
अभीयतुस्तौ विरथौ चक्रे भीमो निरायुधौ ॥ ७८ ॥ हस्तप्राप्तं च पांचालं नाग्रहीत्स वृकोदरः ॥ गुरुं यमर्जनस्येवौ  
प्रतिज्ञां कर्तुमप्युतां ॥ ७९ ॥ मानभंगाय कर्णस्य पार्थमेव न्ययोजयत् ॥ स शरान्धिपतस्तस्य पांचालस्यार्जुनो  
द्रुतं ॥ पुष्टुवे स्यंदने चापं छित्वा तं चाग्रहीत्क्षणात् ॥ ८० ॥ सिंहो मृगमिवादाय स्वस्थं चाभिपेदिवान् ॥ अथ प्रकु  
पितं सैन्यं फल्गुनं पर्यवारयत् ॥ ८१ ॥ जघान भीमस्तरसा तस्मै न्यं शरवृष्टिभिः ॥ अथ सत्यजिदध्यागात्पार्थ  
मंचन् शरान्वहन् ॥ ८२ ॥ तमर्जुनः क्षणेनैव चक्रे निरथकामुकं ॥ घ्नतं भीमं पुनः सैन्यमर्जुनः प्राह मा भवान्  
॥ ८३ ॥ सेनामहति राज्ञोस्य वीरं हतुमशेषतः ॥ संदंशो गृह्यस्तातस्य सखा यन्नः सुधार्मिकः ॥ ८४ ॥ नेष्याम ए  
नमेवातो गुरोर्वचनगौरवात् ॥ स्नेहपथं ततश्चक्रे वीरस्य तौ द्रुपदोधिकं ॥ ८५ ॥ ततः सेनां विहायैव भीमो बीरसु  
मन्वगात् ॥ मुक्ता कथंचिद्भिमास्यात्सा सेना द्रुपदे भयघातं ॥ ८६ ॥

कामुकं धनुः शतं ॥ ८३ ॥ अशेषतः स्वर्वाहं तु भयघातं ॥ तत्र हेतुः सन्दंशति । तत्तरयपांडोः सखा । संवधीकुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तम । प्रायसीस्तद्वृत्ते भीमगुरु  
दानं प्रदीयतामित्यत्र भारते संवधीति कथमुक्तं संवधस्त्वज्ञातत्वादित्यतो वाह । संवधोऽप्यहति । नः अस्माकंसंवधयोग्यः भाविसंवधं हृदि विधायैदमुक्तं सधार्मिकश्च यद्वतः  
अतः कारणत् एतद्रुपदनेष्यामः । नयनमपि गुरोर्वचनगौरवादल्यत्वादित्यर्थः । नतः कारणत् वीरस्यौ अर्जुने ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ भीमास्यात् भीममुखात् ॥ ८६ ॥



आवयोःसख्यमस्तिनवेतिपप्रच्छ ॥ ८७ ॥ आंगिरसांबद्रोणं अक्षयं ॥ ८८ ॥ हियतःअराज्ञःराजपदवीरहितस्यममतवसख्यंन त्वेत् अतःइदंतवानयनंकृतम् ॥ ८९ ॥  
 अभीप्सताइच्छता अतःसख्यार्थमेवसखित्वार्थं त्वद्राज्यार्थंनवराज्यस्यार्थंभागःकृतः । समांशस्याविवक्षितत्वादधद्विपुल्लिङ्गनिर्देशः ॥ ९० ॥ उत्तरेउत्तरकूले अहंरा  
 जाभवामि ॥ ९१ ॥ अमुतःद्रुपदात्सकाशात् गृह्णगृहीत्वासुखंयथाभवतिनया ॥ ९२ ॥ ननु नविप्रधर्मोयद्युद्धमित्युक्तत्वात् द्रोणःक्रयंयुद्धमकार्षीदित्यत आह । नाश्रम्ये

द्रुपदं स्थापयामासाथार्जुनो द्रोणसन्निधौ ॥ पप्रच्छेनं तदा द्रोणः सख्यमस्युत नेति वा ॥ ८७ ॥ अस्तीदानीमिति  
 प्राह द्रुपदोऽंगिरसां वरं ॥ अथाह द्रुपदं द्रोणः सख्यमिच्छेऽक्षयं तव ॥ ८८ ॥ नह्यराज्ञो भवेत्सख्यं तवेतीदं कृतं म  
 या ॥ न विप्रधर्मो यद्युद्धमतस्त्वं न मया धृतः ॥ ८९ ॥ शिष्यैरेतत्कारितं मे तव सख्यममीप्सता ॥ अतः स  
 ख्यार्थमेवाद्य त्वद्राज्यार्थो हतो मया ॥ ९० ॥ गंगाया दक्षिणे कूले त्वं राजैवोत्तरै त्वहं ॥ नह्यराजत्वं एकस्य  
 सख्यं स्यादावयोः संखे ॥ ९१ ॥ इत्युक्त्वानुसूच्य तं द्रोणो राज्यार्थं गृह्य चामुतः ॥ ययौ शिष्यैर्नागपुरं न्यवस  
 त्मुखमत्र च ॥ ९२ ॥ ब्राह्मण्यत्यागभीरुः स नागृहहृदनुत्पयसौ ॥ धार्तराष्ट्रैस्तु भीमस्य भयात्पादौ प्रणम्य च  
 ॥ ९३ ॥ शरणार्थं याचितत्वात्सपुत्रो युयुधे परैः ॥ एवं हरीच्छयैवासौ क्षात्रं धर्ममुपेयिवान् ॥ ९४ ॥ द्रुपदस्तु  
 दिवारात्रं तप्यमानः पराभवात् ॥ भीमार्जुनबलं दृष्ट्वा वैच्छत्पांडवसंश्रयं ॥ ९५ ॥ संबधीत्यर्जुनत्रचश्रिः फीर्षुः स  
 त्यमेव तत् ॥ मार्दवंचार्जुने दृष्ट्वा सुतोमैच्छत्तदर्थतः ॥ ९६ ॥ पुत्रं चद्रोणहं तारमिच्छन्विप्रवशं ययौ ॥ याजो  
 पयाजावानीयाथार्बुदेन गवां नृपः ॥ ९७ ॥

ति । धनुर्नाग्रहीत् नागृहहृत् तथापिभीमस्य भयाक्षिमित्तात् धातंराष्ट्रैःशरणार्थरक्षणार्थं पादौप्रणम्ययाचितत्वात् असौद्रोणःपरैःपांडवैःयुयुदित्यर्थः ॥ ९३ ॥ रामशि  
 ष्योद्रोणःअवैष्णवरक्षार्थक्यंपरधर्मप्राप्तवानित्यत आह । एवमिति । हरिच्छयैवसन्धर्मसंश्रयति उपेयिवान् ॥ ९४ ॥ पराभवाक्षिमित्तात् तदर्थतःअर्जुनार्थं ॥ ९५ ॥ ९६ ॥  
 द्रोणहं तारं पुत्रमिच्छन् इत्युभयमिच्छन् याजोपयाजौययौ । अथतन्मन्यन्तंनरं । गत्रामर्बुदेनकरणेनतावानियस्वगृहमितिशेषः ॥ ९७ ॥

द्विजाभ्याद्रुपदास्त्वलब्ध्यर्थसुतश्रमुताचसुतौ तयोःप्राप्त्यर्थमाहुताद्रुपदभार्यापुत्रोत्पादनाथमदपेक्षाअस्तीतिअहंकारादयलंबयत् ॥१८॥अवज्ञायति  
ररकृत्य तत्पुत्रार्थद्रुपदस्यपुत्रार्थं वैष्णवाभ्याविष्णुदेवताभ्यां ॥१९॥ १०० ॥ नदनुसंहनादं कुर्वन् ॥१०१॥ मुनिभिर्द्रुपदेनापिधृष्टद्युम्नइतीरितः धृष्टद्युम्नइतिनामकिम  
र्थमभूदित्यतआह । धृष्टत्वादिति । धृष्टत्वाद्दार्ढ्यत्वात् धृष्टः द्योतनत्वात् प्रकाशमानत्वात् युद्धः धृष्टश्चासौयुम्नश्चेतिधृष्टद्युम्नःसर्ववेदार्थभगवत्तत्वेचजानातीति॥१०२॥  
साक्षात्समुत्थिता प्रत्यक्षतयासमुत्थिता । साक्षात्प्रत्यक्षमुख्ययोरित्यमरः । कथंभारतीनामेत्येतोमुख्यप्राणभार्यात्वादितिवक्तुं मुख्यप्राणेभरतशब्दनिर्वक्ति । प्राणेहीत्या

चकारेष्टिं च तद्गार्था द्विजाभ्यामत्रचाहुता ॥ द्रुपदात्सुतलब्ध्यर्थं साहंकाराद्वलंबयत् ॥१८॥ किमेतयेत्यवज्ञाय  
तावभौ विप्रसत्तमौ ॥ अजुवहतां तत्पुत्रार्थं पत्न्या प्राश्यं हविरुत्तदा ॥१९॥ हुते हविषि मंत्राभ्यां वैष्णवाभ्यां  
तदेव हि ॥ दीप्तांगारनिभो वह्निंकुंडमध्यात्समुत्थितः ॥१००॥ किरिटी कुंडली दीप्तो हेममाली वरासिमान् ॥  
रथेनादित्यवर्णेन नदन्द्रुपदमाद्रवत् ॥१०१॥ धृष्टत्वाद्येतानत्वाच्च धृष्टद्युम्न इतीरितः॥मुनिभिर्द्रुपदेनापि सर्ववेदार्थ  
तत्ववित् ॥१०२॥ अन्वेनं भारती साक्षाद्विदमध्यात्समुत्थिता ॥ प्राणो हि भरतो नाम सर्वस्यभरणाच्छ्रुतः ॥  
॥१०३॥ तद्गार्था भारतीनाम वेदरूपा सरस्वती ॥ शं रूपमाश्रिता वायुं श्रीरित्येव च कीर्तिता ॥१०४॥ आ  
वेशयुक्ता शच्याश्च इयामलायास्तथोषसः ॥ ताश्चैद्रवर्मनासत्यसंप्रयाच्छ्रिय ईरिताः ॥१०५॥ सा कृष्णा नामत  
श्यासीदुत्कृष्टत्वाद्दि योषितां ॥ कृष्णा सा वर्णतश्चासीदुत्कृष्टा नंदनी च सा ॥१०६॥ ॥

दिना । भरणाद्रक्षणात् नान्तरमाह । सरस्वतीति । तत्कुतः यतोवेदरूपावेदवाचामभिमानिनी । अतएवसरस्वतीतिभावः । कचिद्भारतीश्रीहेत्युच्यते । तदर्थमाह । शमि  
ति । शंरूपंसुखरूपं ॥१०३॥ १०४ ॥ साकिंविशिष्टेत्यतआह । आवेक्षेति । न केवलंभारत्यैवश्रीनाम्नी । किंतुशुच्यायाअपीत्याह । ताश्चेति ताःशचीशामलोषसः  
इंद्रयमाश्विसंप्रयाच्छ्रियईरिताः ॥ १०५ ॥ भारत्यावतारनामार्थमाह सेति । साद्रोपदीयोषितांमध्येउत्कृष्टत्वात्नामतःकृष्णेत्यासीत् । कृष्णवर्णतश्चकृष्णेत्यासीत् ।  
उत्कृष्टानंदनीतिहेतुगर्भविशेषणं । कृष्णशब्दस्यउत्कृष्टत्वात् । कृष्णशब्दस्यअनंदवाचकत्वात् नान्माकृष्णेत्यासीत् ॥ १०६ ॥ ॥

उत्पत्तिषुवेति सर्वत्र संबध्यते ॥ १०७ ॥ उमैव कृष्णेत्युक्तेर्गतिमाह । उमेति । शच्यादिभ्योऽनितरां उमयासह सर्वव्यवहारेषु भारत्या अवस्थानादिति भावः ॥ १०८ ॥ भारत्या उमावेषेकारणमाह । पूर्वमित्यादिना । ताः देव्यः शच्यादाः ब्रह्मणः पश्यतः सतः यदा अधिकविलासं दर्शयामासुः । तदा ब्रह्मा इति शशाप । मानुषी योनिं आप्स्यथ आमुत । तत्र मनुष्यजन्मनि अन्यागाः अन्यपुरुषगामिन्यश्च भवतेति शप्ताः ॥ १०९ ॥ वयमन्यगालेकं उत्तमपुरुषं गच्छाम इति विचार्य वायुमेव गमिष्याम इति निश्चित्य भारतीमेत्य अस्यै सर्वेषां पाराधंशापप्रकारं च निवेद्य विज्ञाप्य शुश्रूषित्वा परिचर्या कृत्वा ॥ ११० ॥ १११ ॥ देवि नोस्माभिः मानुषं प्राप्य अन्यगालं च सर्वथा प्राप्य सर्वथेत्यनेन शापस्या

उत्पत्तिश्च सर्वज्ञा सर्वाभरणभूषिता ॥ संप्राप्तयौवनैवासीदजरा लोकसुंदरी ॥ १०७ ॥ उमां शयुक्ता नितरां सर्वलक्षणसंयुता ॥ पूर्वं ह्युमा च देव्यस्ताः कदाचिद्भर्तुर्भिर्युताः ॥ १०८ ॥ विलासं दर्शयामासुर्ब्रह्मणः पश्यतोऽधिकं ॥ शशाप तास्तदा ब्रह्मा मानुषीं योनिमाप्स्यथ ॥ १०९ ॥ तत्रान्यगाश्च भवतेत्येवं शप्ताः सुरांगनाः ॥ विचार्य भारतीमेत्य सर्वमस्यै निवेद्य च ॥ ११० ॥ सहस्रवत्सरं चैनां शुश्रूषित्वा बभाषिरे ॥ १११ ॥ देवि नो मां नुषं प्राप्य मन्यगालं च सर्वथा ॥ तत्रापि मारुतादन्यं न स्पृशेम कथंचन ॥ ११२ ॥ ब्रह्मणैव च शप्तास्मः पूर्वं चान्यत्र लीलया ॥ एकदेहत्वमाप्यैनं यदा वंचयितुं गताः ॥ ११३ ॥ एकदेहा मानुषत्वमाप्स्यथ त्रिश उद्धताः ॥ त्रिशो मद्वंचनायेता इति तेनोदिता वयं ॥ ११४ ॥ अतस्त्वयैकदेहत्वमिच्छामो देवि जन्मसु ॥ चतुर्ष्वपि यतोऽस्माकं शापद्वयनिमित्ततः ॥ ११५ ॥

निवार्यत्वमुक्तं । न स्पृशेम न ब्रजामः ॥ ११२ ॥ पूर्वान्यत्रस्थकृतां तरे इति शास्त्रम् ॥ ११३ ॥ हे उद्धताः त्रिशः त्रिवारं मद्वंचनाय इताः प्राप्ताः त्रिशः त्रिवारं एकदेहाः स यो मानुषत्वं आप्स्यथ अमुत इति तेन ब्रह्मणा वयं उदिताः ॥ ११४ ॥ अस्माकं शापद्वयनिमित्ततः एकदेहाः त्रिशो मानुषत्वमाप्स्यथेत्येकः शापः तस्मिन् शापे जन्मत्रयं मानुषी योनिमाप्स्यथ अन्यगाश्च भवतेत्येकः शापः तस्मिन् शापे एकं मानुषं जन्म एव शापद्वयनिमित्ततः चतुर्जन्म भवेद्यतः अतः देहिषि चतुर्षु जन्मसु मध्ये जन्मत्रये लयासह एकदेहत्वमिच्छाम इत्यन्वयः । एवं चतुर्थपि जन्मसु एकदेहत्वं ज्ञायादिभिर्वाछितमिति न श्रमितव्यं । तथा च एकदेहत्वेन त्रिजन्मसु मध्ये एकतमे अन्यगालं भविष्यतीति भावः ॥ ११५ ॥

मया एकदेहलोके प्रयोजनमित्यतस्तदाहुरित्यत आह । त्वमिति । हरेर्नित्येष्वनियमः यतः मारुतादन्यस्त्वं न ब्रजेदिति अतः अन्यगात्रेषु पिमास्तगात्रमित्वास्माकं त्वया एकदेहत्वं प्रयोजनमिति भावः ॥ ११६ ॥ तत्र विप्रकन्याजन्मनि पार्वती युताश्रितस्तः शच्यायाः ॥ ११७ ॥ तदेहस्थितास्मिन्नेव देहस्थिता धृतव्रताव्रतनिष्ठाभारतकर्मण्या र्थपार्वत्यादीनां रुद्रपरिचर्यादिकर्मणः स्वकृतकर्मणश्च एकविषयत्वात् अन्यथा किरुद्रकर्मत्वेन एकशरीरस्थानांतदुन्मथनादिप्रसंगादिति भावः । रुद्रदेहस्थितं रुद्रनामानं हरितं पसातोषयामासेत्यन्वयः । ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपोऽशिव इति वचनम् ॥ ११८ ॥ सहर्षितस्यैव भारत्यै इति वददौ किमिति तत्राह । अन्तेति । सर्वेष्वपि जन्मसु स्वभर्तृसंयोगं स्वभ्रात्रा सह विष्णोरन्ततोषणं अमिततोषणं । अन्यासां शंकर एव मानुषेष्वपि जन्मसु मध्ये कुत्रचिज्जन्मनि स्वभर्तृसंयोगं वददौ । अत्र भारत्याऽऽस्य ब्रह्मप्राधान्याभा

चतुर्जन्म भवेद्भूमौ त्वां नान्यो मारुताद्ब्रजेत् ॥ नियमोऽयं हरेर्यस्मादनादिर्नित्य एव च ॥ ११६ ॥ अतस्त्वयैक देहांमो नान्य आप्नोति मारुतात् ॥ इतीरिते तथेत्युक्त्वा पार्वत्यादियुतैव सा ॥ ११७ ॥ विप्रकन्या भवत्तत्र चतस्रः पार्वती युताः एकदेहस्थिताश्चक्रुर्गिरिशाय तपो महत् ॥ तदेहस्था भारती तु रुद्रदेहस्थितं हरिम् ॥ तोषयामास त पसा कर्मैक्यार्थं धृतव्रता ॥ ११८ ॥ तस्यै स रुद्रदेहस्थो हरिः प्रादाद्गुरुं प्रभुः ॥ अन्ततोषणं विष्णोः स्वभर्त्रा सह जन्मसु ॥ ११९ ॥ सर्वेष्वपि चान्यासां ददौ शंकर एव च ॥ वरं स्वभर्तृसंयोगं मानुषेष्वपि जन्मसु ॥ १२० ॥ ततस्तदेव देहं ता विमृज्य नलनंदिनी ॥ बभूवुरिदमेनेति देहैक्येन सुसंगताः ॥ १२१ ॥ तदानीन्मुद्गलो नाम मुनि स्तपसि संस्थितः ॥ चकमे पुत्रिकां ब्रह्मेत्यश्रुणोत्स कथां तरे ॥ १२२ ॥

वात्स्वभर्तृसंयोगनामस्वभ्रात्रा सह तया विष्णोरन्तप्रीतिसंयोगः प्रार्थितः हरिणा स एव वरोदत्तः अन्यासां तु केवलं स्वभर्तृसंयोग एव रुद्रेण दत्त इति हृदयम् ॥ ११९ ॥ १२१ ॥ नतः वरप्राप्त्यनन्तरम् । ताः देव्यः तदैव शीघ्रं देहं विप्रकन्यादेहं विमृज्य सुसंगताः सस्यगोऽककार्षेयबुद्धयः देहैक्येन रुद्रं सेनेति नाम्नानलनंदिनीनामनाम्नः पुत्रीबभूवुः । देवीनां बहुत्वादभूवुरिति बहुवचनम् । नलनंदिनी देहस्येकत्वाच्च नलनंदिनीति देहस्य देहस्येति नलनंदिनी इन्द्रसेनेति तिकारणेन नलनंदिन्यामिन्द्रसेनशब्दमिवेत्यत्र स्य प्रतीतिः पदार्थविषयसिद्धितिकारणः प्रयुज्यते । मुनिकेतयेव सत्यमिति वत् । नलनंदिनी देहस्य कार्यांतरानुक्तेः तस्मान्नलनंदिन्या एव इन्द्रसेनेति संज्ञा नतु देहद्वयम् ॥ १२० ॥ चकमे अकान्तपदम् । कथान्तरे कस्यांचित्कथायाम् ॥ १२२ ॥

हेमानिन् अहंकारमहितद्वयभिमनिन् अभूतयेनरकाद्यनर्थप्राप्तये ॥ १२३ ॥ तंत्रह्मणं कंजसमुद्भवः ब्रह्मा शापानुग्रहं शापान्तरं शापस्य अनुग्रहस्तस्मिन्निवा चक्रे ॥ १२४ ॥ अनुग्रहं स्पष्टयति । नत्विति । नैव विबुध्यसे न ज्ञास्यसि ॥ १२५ ॥ ततः कारणात्ते पापं देवांगनासंबन्धजन्यदोषो न स्यात् । इत्युक्ते मारुतः पुनं मुद्गलमाविशत् । अथ प्रवेशान्तरं इंद्रसेनां गृहीत्वा उद्वह्य अथ तया गृहीतस्थो भवत् ॥ १२६ ॥ तया इंद्रसेनया ॥ १२७ ॥ भर्त्रा वियुक्ता वियोगं प्राप्ता ॥ १२८ ॥ तदेह गामारतितुशंके

अपाहमत्सोऽजयानिं शापानं चतुर्मखः ॥ भारताद्याः पंचदेवीर्गच्छमानिन्नाभूतये ॥ १२३ ॥ इतीरितस्तं तपसा तोषयामास मुद्गलः ॥ शापानुग्रहमस्याथ चक्रे कंजसमुद्भवः ॥ १२४ ॥ न त्वं यास्यसि ता देवीर्मरुतस्त्वच्छरीरगः ॥ यास्यसि त्वं तदा मूर्छां गतो नैव विबुध्यसे ॥ १२५ ॥ न च पापं ततस्ते स्यादित्युक्ते चैनमाविशत् ॥ मारुतोऽयं इंद्रसेनां च गृहीत्वा थाभवद्गृही ॥ १२६ ॥ रे मे च स तया सार्धं दीर्घकालं जगत्प्रभुः ॥ ततो मुद्गलमुद्बुध्य ययौ च स्वनिकेतनं ॥ १२७ ॥ ततो देशान्तरं गत्वा तपश्चक्रे स मुद्गलः ॥ सेंद्रसेना वियुक्ताथ भर्त्रा चक्रे महत्तपः ॥ १२८ ॥ तदेह गामारती तु केशवं शंकरे स्थितं ॥ तोषयामास तपसा कर्मैक्यार्थं हि पूर्ववत् ॥ १२९ ॥ उमाद्या रौद्रमेवात्र तपश्चक्रुर्नृणां पुरा ॥ प्रत्यक्षे च शिवे जाते तदेहस्ये च केशवे ॥ १३० ॥ पृथक् पृथक् स्वभर्त्राप्त्यै ताः पंचाप्येकदेहगाः ॥ प्रार्थयामासुरभवत्पंचकृत्वो वचोहितत् ॥ १३१ ॥ शिवदेहस्थितो विष्णुर्भारत्यै तु ददौ पतिं ॥ अन्यासां शिव एवाथ प्रददौ चतुरः पतीन् ॥ १३२ ॥

स्थकेशं पूर्ववत् कर्मैक्यार्थं तोषयामास ॥ १२९ ॥ उमाद्या तथा पुरा तथा चक्रुः ॥ १३० ॥ स्वभर्त्राप्त्यै त्वं पृथक् पृथक् प्रार्थयामासुः । तद्वचः पंचानंतासां स्वस्वपति योगप्रार्थनारूपं पंचकृत्वः पंचवारं अभवत् । हियस्मान्स्मात्पतिरस्त्विति वचोपि पंचकृत्वो भवदिति वाक्यशेषः ॥ १३१ ॥ विष्णुः भारत्यै पतिं पत्या सह विष्णोः अनंततो षण्णरूपं पूर्ववत् ददौ । अन्यासां शिव एव चतुरः चतुः संख्याकान् पतिन् प्रददौ ॥ १३२ ॥



अमुनाखेद्रेणवेदत्तमात्रे दत्तएवसति चतस्रः पार्वत्याद्याः देवानामवतारार्थं पृथक् पंचदेव्यः स्मद्वितिनजाननज्ञासिपुः । तत्कुतः एकदेहत्वाच्चिथोगात् जीविचितापरस्परं संश्लेषात् अहमेकैवेतिज्ञानाद्रोदनं तेनैन्द्रस्य रुद्रशापस्ततोरुद्रस्य मेषावचनं । तेन रुद्रस्य ब्रह्मदत्तः शापस्ततोर्जुनाश्वत्थामादिरूपेण देवानामवतारार्थं अज्ञानं तासामित्यर्थः ॥ १३३ ॥ ताः देव्यः देहे विभारति न चिरात्तृशीघ्रं स्वपतिं प्राप्स्यसि ॥ १३४ ॥ इति भारतीप्रतिविष्णुक्तं च तथा पृथक् चत्वारः पतयः भविष्यति इति शंकरोक्तं च पंचकत्वउत्पन्नं वचनं श्रुत्वा अथ तद्वचनश्रवणानंतरं । एकस्याः पंचभर्तुतामेति न इत्यन्यः ॥ १३५ ॥ अस्मिन् देहे अहमेकैवेति स्थिता एवं पृथक् पृथक् कुम्बाना एकदेहस्था उमाद्या ए

देव्यश्च तस्मिन् तदा दत्तमात्रे वरेमुना ॥ देवानामवतारार्थं पंचदेव्यः स्म इत्यर्थः ॥ १३३ ॥ नाजानन्नेकदेहत्वाच्चिद्यो गात्क्षीरनीरवत् ॥ ताः श्रुत्वा स्वपतिं देवि न चिरात् प्राप्स्यसीति च ॥ १३४ ॥ विष्णुक्तं शंकरोक्तं च चत्वारः पतयः पृथक् ॥ भविष्यतीत्यर्थैकस्यां मेनिरे पंचभर्तुतां ॥ १३५ ॥ रुद्रुश्चैकदेहस्था एकैवाहमिति स्थिताः ॥ अथाभ्यगान्महेंद्रोत्र सोऽब्रवीत्तां वरस्त्रियं ॥ १३६ ॥ किमर्थं रोदिषीत्येवं सा ब्रवीद्बहुरूपिणं ॥ शंकरं दर्शयित्वैव पंचभर्तृत्वमेव मे ॥ १३७ ॥ वरार्थमर्थितः प्रादादिति तं शिव इत्यर्थः ॥ अजानन् शक्रआहो ब्रह्मैः किमेतद्भुवनत्रये ॥ मत्पाळिते योषितं त्वं वृथा शपसि दुर्मते ॥ १३८ ॥ इतीरिते शिवः प्राह पत मानुष्यमाप्राहि ॥ १३९ ॥ अस्याश्च भर्ता भवसि त्वामेवैषा वरिष्यति ॥ १४० ॥ पश्यात्र मदवज्ञानाप्यतितांस्त्वादृशान् मुरान् ॥ गिरिरेधस्तादस्यैवेत्युक्तौ सौ पाकशासनः ॥ उद्भवहं गिरिं तं तु ददर्शत्रि च तान्मुरान् ॥ १४१ ॥

रुद्रः ॥ १३६ ॥ बहुरूपिणं शंकरं दर्शयित्वा वरार्थं स्वभर्ता भवसि त्वामेवैषा वरिष्यति प्रादादिति अत्र ब्रवीत् ॥ १३७ ॥ शक्रः पंचरूपिणं शिव इति अजानन् उच्यते ॥ एतत्किमन्याथ्यं भवतीत्यर्थः । एतदित्युक्तं दर्शयति । योषितमिति । वृथा अपराधं विना शपसि अप्स्यसि ॥ १३८ ॥ शिवः प्राह किमिति । पतस्वर्लोकादिति शेषः । मानुष्यं मनुष्यदेहं ॥ १३९ ॥ वरिष्यति वरिष्यति हिष्यति ॥ १४० ॥ मदवज्ञानात् मम द्रोहात् त्वादृशान् त्वत्सदृशान् प्राप्तिं द्रवदानित्यर्थः । पाकशासनः इन्द्रः उद्भवहं उच्चाटितवान् । अत्र गिरिरेधः तान्मुरान् ददर्श ॥ १४१ ॥

तानित्युक्तं विवर्णोति । पूर्वैर्द्रानिति ॥ पूर्वैर्द्रान्पूर्वमन्वन्तरेषु इंद्रान् अतएव त्वाद्दृशानित्युक्तं वृषो यम इति चतुरः चतुः संख्या न रहसि एकांते मंत्रविचारं कुर्वन्तः कुर्वाणान् ॥ १४२ ॥  
 वरेण्युत्तमैः प्राप्य । तपसा आराधयित्वा तत्प्रसादाद्विष्णोः प्रसादात् नरं शोनेन नरस्य हरिवायुशेषां शोनेन ॥ १४३ ॥ इदानीमेषोक्तेः शिवस्य ब्रह्मदत्तशप प्रकरमाह । मदवज्ञे  
 ति । सुरान्प्रतिमदवज्ञानिमित्तेन ममद्रोहानिमित्तेन एतेपतिता इति मृषावादीरिति ब्रह्माशिवं शशाप ॥ १४४ ॥ किमिति । त्वं मानुषेषु मनुष्यलोकेषु क्षिप्रं प्रजातः सन् नरतनोः  
 नरेषु त्वन्नादृजेन स्वरूपाच्छक्रात्पराभवं पराजयं सियास्यसि । तत्कारणमाह । यस्मादिति । यस्मै शक्राय मृषा अवदः अवादीः ॥ १४५ ॥ मया सह अविचार्य मच्छतानां च

पूर्वैर्द्रान्मारुतवृषनासत्यांश्चतुरस्थितान् ॥ मानुषेष्ववताराय मंत्रं रहसि कुर्वन्तः ॥ १४२ ॥ ततो वरेण्यं वरदं वि  
 ण्णुं प्राप्य स वासवः ॥ तत्प्रसादाद्भरंशेन युक्तो भूमावजायत ॥ १४३ ॥ मदवज्ञानिमित्तेन पतिता इति तान् सुरान् ॥  
 मारुतादीन्मृषावादिरिति ब्रह्मा शिवं तदा ॥ १४४ ॥ शशाप मानुषेषु त्वं क्षिप्रजातः पराभवं ॥ शक्रान्नरतनोर्या  
 सि यस्मै त्वं तु मृषावदः ॥ १४५ ॥ मच्छतानां च देवीनामविचार्य मया यतः ॥ पतियोगवरं प्रादान्नावाप्स्यसि  
 ततः प्रियां ॥ १४६ ॥ मानुषेषु ततः पश्चाद्भारती देहनिर्गता ॥ स्वलोके प्राप्स्यसि स्वार्थे वरोयं ते मृषा भवेत्  
 ॥ १४७ ॥ एषा सा द्रौपदी नाम पंचदेवी तनुर्भवेत् ॥ मृषा वाग्येषु ते प्रोक्ता मारुताद्यास्तु तेखिलाः ॥ १४८ ॥  
 तासां पतित्वमाप्स्यन्ति भारत्यैव तु पार्वती ॥ संयुक्ता व्यवहारेषु प्रवर्तन्ते न चान्यथा ॥ १४९ ॥

देवीनां पतियोगवरं प्रादायतः अतो मानुषेषु स्थितस्त्वप्रियानयास्यसि । इति ब्रह्मा तदा शिवं शशाप ॥ १४६ ॥ ततः पश्चात्तु मयाः मानुषत्वनिवृत्यन्तरं । भारती देहनिर्ग  
 तां उमां स्वलोके कैलासे रुद्रभूतस्त्वमिति भावः । प्राप्स्यसि स्वार्थं स्वविषये ते अयं त्वया दत्तो वरः उमायाः पतियोगवरः मृषा भवेत् ॥ १४७ ॥ पंचदेवी तनुः सैषा मृषा त्वया दत्तवरा  
 एषा इंद्रसेना द्रौपदी नाम भवेत् । ये पुत्र्या विषये मारुतादीनुद्दिश्येति भावः । ते त्वया मृषा वागस्तत्प्रवर्णा प्रोक्तास्ते अखिला मारुताद्या वायुयमाद्याः तासां भारत्यादीनां पतित्वं आ  
 प्स्यन्ति ॥ १४८ ॥ पार्वती भारत्या संयुक्ता व्यवहारेष्वेव हानोपानादिव्यवहारेष्वेव प्रवर्तन्ते । अन्यथा इतरदेवीवत्पतिप्राप्तिवत्प्रवर्तन्ते ॥ १४९ ॥

ननु मदवज्ञानतस्तेषां जन्म किं न स्यात् तममषावाक्स्वकुतो वगतमित्यतः श्रुतिरेवेत्याह । एतदिति गौरवान्महत्वात् तत्र त्वदवज्ञाकरणं इति श्रुतिरस्ति अतः अत्र तेषां मानुषजन्मनि ते अवज्ञाकरणं ॥ १५० ॥ तत्तत्सर्वं दीर्घकालं मनुष्येषु स्थितिं अक्वथानमाप्स्यसि इत्युक्त्वा ब्रह्मा प्रययौ ॥ १५१ ॥ एषा इन्द्रसेना देवकीतिशामलायाश्चतुर्थजन्मचित्रांगदेति शच्याः जरासंधकन्यारूपं उषया एवंपार्वत्या अपि चतुर्थजन्मास्तीति बोध्यं । अन्यथा द्रोणेः स्त्रीविशंगलक्षणापो न स्यात् सत्यां स्त्रियां तदलाभस्यैव स्त्रीविशंगत्वान्न पतियोगप्राप्तिरूपवरद्वयस्य द्वौ पदौ हे देवक्यादिपृथगवतारे च फलं ज्ञेयं ॥ १५२ ॥ इममर्थप्रमाणेन तथाप्यति । वेदेभ्यस्त्यादिना । पुराणैः संहितेषु वेदेषु भारते च उक्तार्थः ।

एते हि मारुताद्यास्ते देवकार्यार्थगौरवात् ॥ जाता इति श्रुतिस्तत्र नावज्ञा तेन कारणं ॥ १५० ॥ दीर्घकालं मनुष्येषु तत्तत्स्वं स्थितिमाप्स्यसि ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा सोऽश्वत्थामा शिवो भवत् ॥ १५१ ॥ पंचदेवीतनुस्त्वेषा द्रौपदीनाम चाभवत् ॥ १५२ ॥ वेदेषु सपुराणेषु भारते चावगम्यते ॥ उक्तार्थः सर्व एवायं तथा पूर्वोदिताश्च ये ॥ १५३ ॥ मम दुः सर्वपांचाला जातयोः सुतयोस्तयोः ॥ १५४ ॥ मानुषास्त्रोपभोगेन संसर्गान्मानुषेषु च ॥ मनुष्यपुत्रतायाश्च भावो मानुष एतयोः ॥ अभुन्नातिरामासीत्तदयोनित्वहेतुतः ॥ १५५ ॥ याजोपयजौ तावेव दयिता द्रुपदस्य च ॥ मातृस्नेहार्थमनयोर्यथा चैव ददतुश्च तौ ॥ १५६ ॥ जातमात्मनि हन्तारं भारद्वाजो निशम्य तं ॥ यशोऽर्थमस्राणि ददावग्रहीत्सोऽपि लोभतः ॥ १५७ ॥

देवीनां शापादन्यगात्त्वजन्मार्थो विगम्यते । तथाप्येथाः पूर्वोदिताः सृष्ट्याद्यास्ते च उदिता इत्यर्थः ॥ १५३ ॥ सुतयोः सुता च सुतश्च तौ तयोः जातयोः सतोः ॥ १५४ ॥ मानुषोपभोगेन मानुषास्त्रस्य उपभोगेन सेवनेन तथा मानुषेषु संसर्गात् मनुष्यैः सहा व्रथानात् मनुष्यपुत्रतायाश्च द्रष्टुं कृत्वा पुत्रत्वेन मनुष्यलब्धत्वाच्च एतयोः कृष्णाधृष्टद्युम्नमानुषोभावः स्वभावः किंचिदभूत् अतितरां अत्यंतमानुषोभावो नासीत् तत्र हेतुमाह । तदिने तदयोनित्वहेतुतः मनुष्ययोन्यभावत्वे हेतोः ॥ १५५ ॥ अनयोः कृष्णाधृष्टद्युम्नयोः मातृस्नेहार्थमातरि स्नेहार्थं ॥ १५६ ॥ भारद्वाजो द्रोणः आत्मनि हन्तारं आत्मनः स्वस्य निहन्तारं धृष्टद्युम्नं जातं निशम्य । यशोऽर्थददौ ॥ १५७ ॥

सर्वयवनापिघृष्ट्युन्नोपि रामास्त्राणारामास्त्रास्त्राणां त्रिशेष्यपेदेवैवपिदुर्लभत्वात् लोभतोऽग्रहीत ॥ १५८ ॥ पांडवानां प्राहिणौत्सकाशमिति शेषः । प्रभुः कृष्णः ॥ १५९ ॥ सोऽपि कृतवर्मापि पांडवान्संन्यसकृत्य तैः पांडवैर्मानितः स कृतः पांडववत्कारे कारणमाह । कृष्णभक्त्या भ्रातृत्वाच्चेति । कृष्णे भक्तिमंतः पांडवाः कृतवर्मा तदीय इति मानित इत्यर्थः । कृतवर्मा किं पांडवानां भ्रातेत्यत आह । शूरपुत्राकुंतीतद्भुजसुनाकृतवर्मा माता एव मानवृग्निनि सुतत्वात् भ्रातेत्युक्तं भवति । सहोऽपि कृष्णप्रतियोग्यौ परावृत्यतिशेषः ॥ १६० ॥ देवपक्षाभूषणभोजनद्वयं भिमानुजयोः सर्वभिमानं नृनंतश्च नृवलंचेति ॥ १६१ ॥ एषु पांडवेषु ननु देवपक्षास्ते

रामास्त्राणां दुर्लभत्वाच्चिदंशेष्वपि वीर्यवान् ॥ भीजार्जुनभ्यां बद्धं तं श्रुत्वा पांचाचलभूपतिं ॥ १५८ ॥ प्राहि  
णोत्कृतवर्मणं पांडवानां जनादर्दनः ॥ पांडवेष्वतुलां प्रीतिं लोके स्थापयितुं प्रभुः ॥ १५९ ॥ समान्य पांडवानो  
पि शूरानुजसुतासुतः ॥ तैर्मोनिनः कृष्णभक्त्या भ्रातृत्वाच्च हरिं ययौ ॥ १६० ॥ ततः प्रभृति संत्सज्य देवपक्षा  
जरासुतं ॥ पांडवानाश्रिता भूपा ज्ञात्वा भैमार्जुनं बलं ॥ १६१ ॥ विशेषतश्च कृष्णस्य विज्ञाय स्नेहमेषु हि ॥  
पराजिताश्च बहुशो कृष्णेनार्चित्यकर्मणा ॥ १६२ ॥ प्रतापादेव ते पूर्वं जरासंधवशं गताः ॥ १६३ ॥ न स्नेहात्  
बलं ज्ञात्वा प्रार्थानां केशवस्य च ॥ जन्मांतराभ्यामवशात्स्निग्धाः कृष्णे च पांडुषु ॥ १६४ ॥ जरासंधमयं त्य  
क्त्वा तानेव ह समाश्रिताः ॥ अपि तं बहुशः कृष्णविजितं नैव तत्यजुः ॥ अमराः पूर्वसंस्कारासंस्कारो बलावन्य  
तः ॥ १६५ ॥ देवा हि कारणादन्यानाश्रयंतोऽपि नांतरं ॥ स्नेहं त्यजंति देवेषु तथान्येष्वपि च स्फुटं ॥ १६६ ॥

पूर्वजरासंधशकंभंगताइत्यतआह । पराजिताइत्यादिना । बहुशःरुष्णेनपराजिताःभूपाः ॥ १६२ ॥ पूर्वजरासंधस्यप्रतापात्परक्रमावशंगताः प्रनापात्संस्तपाहा  
ननुस्नेहादित्यर्थः ॥ १६३ ॥ तद्धलंपूर्वाक्त्वबलं स्निग्धाःस्नेहयुक्ताः ॥ १६४ ॥ तातेषांद्वामेव कृष्णविजितरुष्णेनपराजितं जरासंधैवेतत्त्यजुः । क्रतुःपूर्वसंस्कारात्  
॥ १६५ ॥ संस्कारस्थबलत्वमुपादयति । देवाइति । कारणदेवकुतश्चित्कारणादेवअन्यान्दैत्यान् आंतरमानसंसेहतथा अन्येऽसुराःअसुरेष्वेहेनृत्यजं  
तीत्यर्थः ॥ १६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥





श्रीगुरुभ्योनमः ॥ एवमिति । शुभाःशुद्धाः उच्चाः उत्तमाः गुणाः एषां संतातिते तथा तेषु पांडवेषु अधिकं यथाभवति तथा शुभानि उत्तमानि चरत्सुसत्सुकुर्वणेषु सत्सु कर्माणीति शेषः । गुरुदेवतादिसत्सुगुणैर्दिविषयेनास्तिक्यनीतिं गुरुनास्ति देवतापि नास्ति इत्यादिप्रतिपादिकानीति नितीति शास्त्रजगद्गुहः ॥ १ ॥ एषां नास्तिक्यनीतौ को गुरुरित्यत आह । नाम्नेति । असुरकः कुत्सितो नुरः पूर्वमिति शेषः । अत्र नाम्ना कालिं गदतिदि जो भूत् । स सुरेतरगुरोः सुरेतराः असुरास्तेषां गुरोः शुक्रेनैर्गुरुः शुक्रेनैर्वचनतः रहः समस्तां कुत्सिततर्मानां धृतराष्ट्रपुत्रेष्वधात् ॥ २ ॥ दुर्नातिस्वरूपे लेशतो द्रष्टव्यं । छद्मोति । यत्र यस्यां नीतौ छद्मैश्च परमपरमतात्पर्यगोचरं सर्वप्रकारेण छद्मैर्व्यति

ॐ एवं शुभोच्चगुणवत्सु जनादेन युक्तेषु पांडवेषु चरत्स्वधिकं शुभानि ॥ नास्तिक्यनीतिमनुलां गुरुदेवतादिसत्स्वं जमैव जगद्गुहर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ १ ॥ नाम्ना कालिं गदति चामुरको द्विजं भूच्छिष्यः सुरेतरगुरोः शुक्रेनैर्गुरुः सः ॥ नीतिं स कुत्सिततर्मां धृतराष्ट्रपुत्रेष्वधाद्रहो वचनतः शुक्रेनैः समस्तां ॥ २ ॥ छद्मैश्च यत्र परमं न सुराश्च पूज्याः स्वार्थेन वंचनकृते जगतोऽखिलं च ॥ धर्मादि कार्यमपि यस्य महोपाधिः स्याच्छ्रेष्ठः स एव निखिलासुरदेव्यसंघात् ॥ ३ ॥ इत्यादिकुत्सिततर्मां जगद्गुहः स्म विद्यामज्ञात एव धृतराष्ट्रमूकैः समस्तैः ॥ तेषां स्वभावबलतो रुचिता च सैव विस्तरिता च निजबुद्धिबलादतोपि ॥ ४ ॥ संपूर्णदुर्मतिरसौ धृतराष्ट्रमनुस्तातप्यमानहृदयो निखिलान्यहा नि ॥ दृष्ट्वा श्रियं परमिकां विजयं च पार्थेष्वाहं देमैत्थ पितरं सह सौबलेन ॥ ५ ॥

पायमिति भावः । सुराश्चनपूज्याः यदि पूज्यास्तर्हि स्वार्थेन निमित्तेन पूज्याः जगतः वंचनकृते अखिलं धर्मादिविहितानुष्ठानं आदिशब्देन निषिद्धत्यागः एतद्व्यकार्यमपि कर्तव्यस्य पुंसः महोपाधिः महान् उपधिः कपटस्यात्समहच्छद्मवत् पुरुषः अखिलासुरदेव्यसंघात् असुभिः प्राणिभिः रमति भक्षयति ते असुराः राक्षसा इत्यर्थः असुराश्च देव्याश्च तेषां सचात्समूहात् श्रेष्ठइति योजना ॥ ३ ॥ समस्तैर्ज्ञाते सति तेषां दुर्योधनादीनां स्वभावबलतः योग्यताबलात् सैव दुर्नोति रक्षचिता प्रिया अतोऽपि गुरुक्तादपि काले गादपि वा विस्तरिता ॥ ४ ॥ विद्याभ्यासफलमाह । संपूर्णंति । निखिलान्यहानि सर्वकालं परमिकां उत्तमां ॥ ५ ॥

हृदयप्रजाताऔरसाःअहंत्वयोग्यत्वं उत्तकनीयसःकनिष्ठस्यभ्रातुःपांडोःअन्यःअन्यपुरुषैःदारजाताःक्षेत्रजाःधर्मादयःराज्यपदवैराज्यमार्गावैराज्यमित्यर्थः भवैतत्त्व  
यैवनीताभ्यापिताः ॥ ६ ॥ सधर्मसन्तुःस्वताःस्वत्प्रसादात् अथवा अनुजबलात् प्रसभंबलात्कारेणवा महत्संपूर्णराज्यसाम्राज्यसमवाप्स्यति । निजतंतुभिरेवसाकंस्वसंतानैरे  
वसाकं कुंतीसुतस्यदासाभवेमे परतापिअस्मदनंतरं तदन्वयस्यमदन्वयोदासोभवेत् ॥ ७ ॥ आत्मार्यस्वस्यसाम्राज्यप्राप्त्यर्थं अथापिताहं अतिशुद्धलोकप्रसिद्धंशोय  
स्यसतथातस्यतव कीर्तिनाशअस्माक्षिमित्तंअस्माक्षिमितिफल्यस्यादितिममदुःखंअतोहिसर्वेक्यमर्तुइच्छाम । अथतस्मान्नःअस्माकंअनुज्ञामरणानुज्ञांकुरुहेल्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्येष्ठस्य तेपि हि वयं हृदयप्रजाता नाहंत्वमेव गमिता भवतैव राज्ये ॥ भ्रातुः कनीयस उतापि हि दारजाता अ  
न्यैश्च राज्यपदवीं भवतैव नीताः ॥ ६ ॥ राज्यं महच्च समवाप्स्यति धर्मसन्तुस्वतोथ चानुजबलात्प्रसभं वयं  
तु ॥ दासा भवेम निजतंतुभिरेवसाकं कुंतीसुतस्य परतोपि तदन्वयस्य ॥ ७ ॥ नात्मार्यमस्ति मम दुःखमथाति  
शुद्धलोकप्रसिद्धशसस्तव कीर्तिनाशः ॥ अस्मान्निमित्तमिति दुःखमतो हि सर्वेपीच्छाम मर्तुमथ नः करु चा  
प्यनुज्ञां ॥ ८ ॥ एवं स्वपुत्रवचनं स निशम्य राजा प्रोवाच नानुगणमेतदहो मनस्ते ॥ को नाम पांडुतनयेषु गणो  
तमेषु प्रीतिं न याति निजवीर्यभवोच्चयेषु ॥ ९ ते हि स्वबाहुबलतोखिलभूषति सध्याकृषति न च वः प्रतिषे  
धकास्ते ॥ तस्माच्छमं व्रज शुभाय कुलस्य तात क्षेमाय नो भवति वो बलवद्विरोधः ॥ १० ॥ एवं ब्रुवत्यपि नृपे  
पुनराह पाप आश्रित्य सौबल्यमतं यदि नैव पार्थान् ॥ अन्यत्र यापयसि नागपरात्परेतान् दृष्ट्वाखिलानपि हि  
नो मदमेहि पार्थैः ॥ ११ ॥

तेतवमनःनानुगणंश्रेयसःअनुकूलं एतदहोआश्चर्यं निजवीर्यभवोच्चयेषुस्ववीर्येणसंपादितःउत्कषायेस्तेतथा तेषुपांडवेषुकोनामप्रीतिंनयाति । सर्वापियात्येवत्यर्थः । कुत्सि  
तःपुरुषोनेयाति ॥ ९ ॥ भूतिरेवधर्मपिआकृषतिसमर्पयति । प्रतिषेधकाःविराधिनःकुलस्यशुभायशमंशांतिं ॥ १० ॥ अन्यत्रस्थलान्नयापयसिनप्रेषयसि परेतान्पर  
लोकंइतान्प्रशान्मृतानित्यर्थः मुदंणहिआमुहि ॥ ११ ॥

गदितपुत्रोक्तं सुतहर्दपाशैः पुत्रस्नेहपाशैः आकलयत आलुष्टो भूत् पुत्रवशो भवेत्यर्थः । अरिधेरच्छया च क्रधरस्य हेरिच्छया । बलिनो यस्मात्समात् पुराणागपरात् कथंचि  
यापयितुं निःसार्य प्रेषयितुं न शक्याः न समर्थाः ॥ १२ ॥ इहेतेषां पुरातननिर्याणविषये विधिः उपायः सृष्टः निर्मितः तमपायं शृणुष्व । समावर्षाणि तावत्कालमारभ्य अयं  
वक्ष्यमाण एव विधिः मया इष्टः विचारितः ॥ १३ ॥ पिता द्रोणः अस्य द्रोणेन मातुलेन कृपेण साकं सह शनितः एषः नदीप्रसूतश्च भीष्मश्च तमनुद्रोणमनुवर्तत इति शेषः द्रोणमनु  
सरतीति भावः ॥ १४ ॥ अस्त्रे बलेऽपि सुदृष्टसूनेरधि कएव सन् एषः कर्णोऽपि वशं गतः सपार्थहनिष्यतीति भावः ॥ १५ ॥ त्रिंशदधिकं शतं त्रिंशच्छतं केचिस्तस्मिन् वयमि  
ति व्याचक्षते । परमका उत्तमा अतएव सुदुर्लभाः मनवो मंत्राः अन्यत्र प्रविहिताः नियोजिताः भीमे चार्थवन्तः कार्यकरानस्युरिति हेतोः अमूर्त्तमन्त्रान् अन्यत्र न नियोजयामि । यद्वा

एवन्निशम्य गदितं सुतहर्दपाशैराकृष्यताशु स नृपोरिधेरच्छयैव ॥ प्रोवाच पुत्रमपि ते बलिनो हि पार्थाः श  
क्याः पुरातु न च यापयितुं कथंचित् ॥ १२ ॥ इत्युक्त आह पितरं शकुनिं निरीक्ष्य सृष्टो मया विधिरिहाद्य शृणुष्व  
तं च ॥ आसंख्योदशसमा नगरं प्रविष्टेष्वेतेषु तावदयमेव विधिर्मयेष्टः ॥ १३ ॥ द्रौणेहि नास्ति सदृशो बलवान्त्र  
तापी सोऽयं मया बहुविधैः परमैरुपायैः ॥ नीतो वशं वशगतोऽस्य च मातुलेन साकं पिता तमनुवैष नदीप्रसूतः  
॥ १४ ॥ एवं हि सैनिकगणा अपि दानमानैः प्रायो वशं मम गता अपि चैष कर्णः ॥ अस्त्रे बलेऽप्यधिक एव  
सुरेद्रसूनोर्जेष्ये च मंत्रबलतस्त्वहमेव भीमं ॥ १५ ॥ त्रिंशच्छतं परमकाः सुरदुर्लभाश्च दुर्वाप्तो हि मनवोद्य  
मया गृहीताः ॥ अन्यत्र ते प्रविहिता नहि वीर्यवन्तः स्युर्भीम इत्यतः अमन्त्रं नियोजयामि ॥ १६ ॥ ते वीर्यदा  
विजयदा अपि वन्हिवारिस्तंभादिदाः सकलदेवनिकायरोधाः वृष्ट्याद्यभीप्सितसमस्तकरा अमूर्भिर्जेष्यामि भी  
मममेकमयातयामैः ॥ १७ ॥

हियस्मान्ते अन्यत्र प्रविहिताः अतएव वीर्यवन्तः स्युरिति हेतोः अहं अमूर्त्तमूर्त्तिनियोजयामि । भीमादन्यत्र न नियोजयामि ॥ १६ ॥ तेमनवः वारिन्दिहस्तंभादिदाः वारिन्दिहस्तं  
म आदिर्यस्यासौ तथोक्तः तददातीति तथोक्ता आदिशब्देन मृतमंजुवनादिकं ग्राह्यं । निकायः समूहः वृष्ट्याद्यभीप्सितसमस्तकराः वृष्ट्यादिविच्छिन्नसकलपदार्थप्रदानकृत्वेति  
प्रयच्छन्ति ते तथा अयातयामैः अमूर्भिः छांदसत्वाद्बहुलं अस्याविषुधौ दिव्ये इति वत् । मनुशब्दस्योभयलिङ्गता सूचनार्थं अमूर्भिरयातयामैरित्युक्तं अतएव वक्ष्यामि  
छिं गशेषे मनिर्वराटकः स्वातिवर्णकः पाटलिर्मनुरित्यमरः । अमूर्त्तमूर्त्तैः अमूर्त्तैः अमूर्त्तैः अमूर्त्तैः अमूर्त्तैः ॥ १७ ॥

एषुपायेषुसौहादस्नेहं तत्रस्नेहकारगेवारणवतेनगरेवत्स्यंतुवासकुर्वंतु । तेषांतेदेववारणावतमेवराष्ट्रंराज्यंभवतु त्वदर्थेत्वहचनकरणेनतवप्रियार्थेममनागपुंभवतु ॥१८॥  
 परप्रसवतिपुष्टौपरेभ्योन्येभ्यःप्रसवोयेषांतेतयोक्ताः तेषांपुष्टौवृद्धौ तेषांइवाःबलेजातेअभिवृद्धेवविशेषकृतश्चस्युःकेवलंस्वाथमेवस्वप्रयोजनमेवतावत् त्वांअनुयांतिअनुकूल  
 लेनवर्तते ॥ १९ ॥ क्षतैकएवविदुरःएकएवतेषांपांडवानामलंपरिपोषकःवृद्धिकरोयतःममद्विदुर्हो अमुग्यविदुरस्यमंत्रबलात्विचारबलात् पौराद्याःमाद्विषंति । तेषां  
 ड्वेषुअतीवदृढसौहृदचेतसःअचलस्नेहेयुक्तांतकरणाः ॥ २० ॥ एतेषुपांडवेषुदूरगमितेषु दूरप्रापितेषुतस्मिन्निग्राश्रयत्वात् आश्रयराहितत्वात् दुर्बलतयादुर्बलत्वेन परितः

सौहार्दमेषु यदि चातितरां करोषि तत्रापि नैव हि मया क्रियते विरोधः ॥ वत्स्यंतु वारणवते भवतु स्म राष्ट्रं तेषां  
 तदेव मम नागपुरं त्वदर्थं ॥ १८ ॥ एवं स्वपुत्रपरिपालनतो यशस्ते भूयाद्विनश्यति परप्रसवतिपुष्टौ ॥ जाते बले  
 तव विरोधकृतश्च तेस्युः सार्थं हि तावदन्यात्यपि केवलं त्वां ॥ १९ ॥ क्षतैक एव सततं परिपोषकोलं तेषां मम  
 द्विदय मंत्रबलादमुष्य ॥ पौराश्च जानपदिकाः सततं द्विषंति मां तेष्पतीव दृढसौहृदचेतसश्च ॥ २० ॥ एतेषु दूरग  
 मितेषु निराश्रयत्वान्मामेव दुर्बलतया परितः श्रयंते ॥ भीष्मादयश्च न हि तन्निर्गटे विरोधं कुर्युर्विनश्यति गतेषु  
 हि सौहृदं तत् ॥ २१ ॥ भेदः कुलस्य भविता कुलनाशहेतुरस्माभिरेषु संहितेषु पुरे वसन्तु ॥ तस्मादुपायबल  
 तः प्रतिष्ठापनीयास्ते वारणावतमितो विहितोऽप्युपायः ॥ २२ ॥ विष्णुर्जयंत इति शंभुसहाय आस्ते देवोत्सवश्च  
 समहान्भवितात्र सुष्ठु ॥ भक्ताश्च ते हि नितरामरिशंखपाणौ त्वच्चोदिताः समुपयांति तमुत्सवं द्राक् ॥ २३ ॥

सर्वप्रकरणेणमामेवश्रयंते आश्रयंकुर्युरित्यर्थः । तन्निर्गटेपांडवसन्निधाने तत्सौहृदसौहार्द इदानींविद्यमानाप्रातिःविनश्यति ॥ २१ ॥ भेदद्वैधीभावः विरोधइत्यर्थः भ  
 वितास्यात्सचकुलनाशहेतुः यद्यस्मान्मत्समात् इमोनागपुराव्यापनीयाःप्रेषणीयाः उपायोविहितःनिर्मितः ॥ २२ ॥ तमुपायंदर्शयति । विष्णुरिति । अत्रवारणावतेजयं  
 तद्वतिमूसारंशंभुःसहायःशिवप्रतिमासहायोयस्यसतयोक्तः विष्णुरास्तेविष्णुस्तिष्ठति भविताभविव्यति तेषांइवाःत्वच्चोदिताःत्वयाप्रतिताःतत्सर्वंद्राक्शंघिसमुपयांति स  
 म्यक्भक्त्याउपयांतियारयति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आज्ञाप्य आनिशम्य ते यथानजानंति तथा कृत्वेति यावत् मदीयैः पुरुषैर्मध्यस्थवत् मध्यस्थैः यथा तथा अत्र सभायां तेषां पुनः पाण्डवाग्रतः प्रवराणां वतस्य बहुगुणा उदिताः तेषां गमनाभिखचिकां क्षापरं द्रष्टुं जाता बहुगुणानश्नुतेति भावः ॥ २४ ॥ हृदयं अस्मद्रमनं नृपतेरिष्टमिति ज्ञात्वा पितेति पितृवचनं कर्तव्यमिति नीतिहेतोः न्यायार्थः ॥ २५ ॥ तदतिदार्ढ्यं भीमः अत्र गमनेन सति भैक्ष्यचारः भिक्षाचरणं भविता भविष्यति । क्षत्रायोग्यो भैक्ष्यचार इत्यर्थः निजं कर्म न त्याज्यं तु ह्यतिस्मयगनुविबोधात् त्वैव निजाग्रजायइति प्रतिजगादह । वयं गृहान्न तु यामः सनः स्वधर्मो न हि ॥ २६ ॥ नोस्मान्निष्कालयति बलाभिः सारयिष्यन्ति यदिति हि अत्रैवोत्स्यामेह अमुं भीमं विरोधे सति ॥ २७ ॥ अथ ह्युचि वांसं अमुं अग्रजं अनुवृत्त्यै ज्येष्ठानुवृत्त्यै अन्वगात् । स्वधर्मनिरूपणं च ज्येष्ठानुवृत्तिं चैत्युभयमर्थमकरोदित्यत आह । दोष इति । उभयतः ज्ञात्वा स्वधर्मानिरूपणात् ज्ये

आज्ञाप्य मत्पुरुषतां पुरुषैर्मदीयैर्मध्यस्थवद् बहुगुणा उदिताश्च तत्र ॥ तेषां पुरोत्र गमनाभिरुचिश्च जाता द्रष्टुं पुरं बहुगुणं ननु पाण्डवानां ॥ २४ ॥ इत्युक्तवत्यथ सुते स तथेत्युवाच प्राप्तेषु पाण्डुतनयेषु तदैव चोचि ॥ ज्ञात्वैव तेषां नृपतेर्हृदयं समस्तं जग्मुः पितेति पृथया सह नीतिहेतोः ॥ २५ ॥ भीमस्तदाह भवितात्र हि भैक्षचार इत्येव सम्यगनुविद्य निजं न कर्म ॥ त्याज्यं त्विति प्रतिजगाद निजाग्रजाय यामो वयं न तु गृहात्सहि नः स्वधर्मः ॥ २६ ॥ निष्कालयति यदि नो निजधर्मं सन्थान्योत्स्यामहे तत्र न हि दस्युवधोऽप्यधर्मः ॥ इत्युचि वांसं मम माह च धर्ममनुः कीर्तिर्विनश्यति हि नो गुरुभिर्विरोधे ॥ २७ ॥ इत्युक्तवाक्यममग्रजमन्वगात्स भीमः प्रदर्शय निजधर्ममथानुवृत्त्यै ॥ दोषो भवेदुभयतो यत एव तेन वाच्यः स्वधर्म उत नः स्थितिरत्र कार्या ॥ २८ ॥ कीर्त्यर्थमेव निजधर्मपरिग्रहणे प्राप्तेऽग्रजस्य वचनात्प्रविहातुमेव ॥ भीमस्य दोषमुभयं प्रविहंतुमीशो ज्येष्ठं चकार हरिरत्र सुतं वृषस्य ॥ २९ ॥

ष्ठाननुवृत्तेश्चैत्युभयतो दोषो भवेदेव यतः तेन तस्मात् ज्ञातस्वधर्मं नुक्तिदोषपरिहारार्थं स्वधर्मो वाच्यः ज्येष्ठाननुवृत्तिदोषमद्वावादन्नस्थितिस्तनकार्या ॥ २८ ॥ तर्हि गृहत्याग रूपस्वधर्मत्यागदोषः प्राप्त इत्यत आह । कीर्त्यर्थमिति । कीर्त्यर्थमेव पितृव्याज्ञापरिपालनरूपकीर्त्यर्थमेव निजधर्मपरिग्रहणेऽपि सति अग्रजस्य वचनात्प्रविहातुमेव स्वधर्ममिति शेषः । भीमस्य उभयदोषस्थितौ पितृव्योच्छेदेन कीर्तिनाशः गमने स्वधर्मत्यागः इत्युभयदोषप्रतिहतं अन्ययानाशयितुं ईशः समर्थो हरेः वृषस्य मस्य सुतं ज्येष्ठं चकारेत्यन्वयः ॥ २९ ॥



वृषसुतस्य ज्येष्ठकरणे प्रयोजनान्तरमत्याह । हंतव्यतामिति । वधया योऽप्यापराधेषु सुयोधनादिषु तदैव हंतव्यतामुपगतेषु तत्सुवधादन्यो वधाभावः निजधर्मानैव भवेत् निजधर्मार्थं ध्ययतामिति चेत्तन्नयुक्तं कुतः पूर्ववैविष्यदानप्रथमापराधेनैव वधेतेषां समस्तगोदोषाः कारिष्यमाणाः दोषाः विवर्तितो लोकप्रासिद्धिनयाति अतः पूर्ववद्व्याप्ययोग्यानां च वधस्वधर्मत्वात् तदकरणे स्वधर्महानिः स्यात् अथ जवचनात् वधाभावेन स्वधर्महानिः स्यादिति तदर्थतोऽपि हरिः ज्येष्ठचकारोति संबन्धः ॥ ३० ॥ क्षत्ता विदुरः सुवचः हितवाक्यं अंत्यजभाषया ल्लेखभाषया । तदुक्तमादिपर्वणि । हितोपदेशश्रवणार्थं धर्मराजस्य धीमतेः । विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं ल्लेखभाषयेति । अवदत् पांडवानामिति शेषः । दर्शनादिभाषासु अतैजाता अंत्यजा अतिमागृह्यभाषतया गृह्यभाषान्यथा भवेदित्युक्तेः आपततः प्रतिवाक्यार्थान्यायुक्ता गुह्यभाषा न तु ल्लेखभाषा न हि कस्यैव शशि

हंतव्यतामपगतेषु सुयोधनादिष्वन्यो वधान्न हि भवेन्न निजधर्म एव । पूर्ववधेन हि समस्तश एव दोषास्तेषां प्रयांति विवर्ति च तदर्थतोऽपि ॥ ३० ॥ क्षत्ता च चाह सुवचोत्यजभाषयैव धर्मात्मजं विषहता शमयात्प्रतीताः ॥ आध्वंत्विति स्म स तथेति वचोभ्युदीर्य प्रायाच्च वारणवतं पृथयानुजैश्च ॥ ३१ ॥ तान्हंतुमेव च तदा धृतराष्ट्रसुनर्लाक्षाग्रहं सपदिकांचनरत्नगूढं ॥ कृत्वाभ्ययातयदमुत्र हि विष्णुपद्यां स्वामात्यमेव च पुरोचननामधेयं ॥ ३२ ॥ पूर्वं प्रहस्त इति यस्त्वभवत्सुपापः सोभ्येत्य पांडुतनयानभवच्च मंत्री ॥ दुर्योधनं प्रति विहाय भवत्सकशमायात इत्यवदेदेषु स कूटवाक्यं ॥ ३३ ॥ दिव्यं गृहं च भवतां हि मयोपनीतं प्रीत्यैव पापमनुयांतुमहं न शक्तः ॥ युष्मासु धर्मधृतिमत्सु सदानिवत्स्ये इत्युचिवांसमममहुरहो सुभद्रं ॥ ३४ ॥

रघ्वश्रेत्यादि ल्लेखभाषा यत्तु भारते हितार्थं ल्लेखभाषयेति तत्र ल्लेखअव्यक्ते शब्द इति धातुव्याख्यानात् अथेतो अव्यक्ता ल्लेखभाषयेति ज्ञेयं । प्रतीताः सावधानाः आध्वंस्वद्वितेत्याह ॥ ३१ ॥ गूढं आच्छादितं अमुत्र वारणावतं प्रति विष्णुपद्यां गांगप्रवाहेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ पूर्वयः सुपापः प्रहस्त इति प्रहस्तनामराक्षसो भवेत् तमेवात्र पुरोचननामधेयं स्वामात्यं अभ्ययातयत् अयातयदिति संबन्धः । समं वीअभवत् पांडवानामिति शेषः । भवत्सकाशयुष्मत्समीपं प्रति आयातः आगतः येषु पांडवेषु कूटवाक्यं कपटवाक्यं ॥ ३३ ॥ भवतां अर्थे अन्यातुं अनुकूल्येन वर्तितुं धृतिस्थैर्यनिवत्स्येऽस्यामि सुभद्रं अतिमंगलं अहो भवदागमनं आश्चर्यं ॥ ३४ ॥

वृषसुतोर्ध्वः तद्रथतोलाक्षावसांगंधतः वसयामेदसासमेतं जातुषगृहं जातुषालाक्ष्यानिर्मितगृहदृष्ट्वा । तंचपुरोचनं अतिपापं दृष्ट्वा । पवमानजातमवदत् । हेसुमुख  
भीमएषः पुरोचनः नोस्मान् प्रतीतः सावधानो भव ॥ ३५ ॥ क्षत्ता आखिललोकस्य वृत्तं प्रवृत्तिं नीतिबलतः स्वचारमुखतः स्वभृत्यमुखतश्च जानन्सन् । विषहृताशभयात्प्रती  
ताः आध्वमिति पूर्वोक्तं मदीयवाक्यं उक्तास्मारायित्वा सुदूरं बिलं कुर्वित्तिखननाय ऊचे । खनकमिति शेषः ॥ ३६ ॥ सच खनकः एवं विदुरोक्तप्रकारेणोक्ता वृत्तिच्छलेन प्राका  
रनिर्माणव्याजेन सुदूरं वर्त्म बिलमार्गचक्रे । छिद्रार्थिनौ अंतरं अन्वेषिणौ ॥ ३७ ॥ तस्याग्रजापुरोचनस्य ज्येष्ठस्वसा इत्थं विचित्र्याविचार्य प्रसुतान्नान् पुरोचनानि नि

दृष्ट्वैव जातुषगृहं वसया समेतं तद्रथतो वृषसुतः पवमानजातं ॥ तं चातिपापमवदत्सुमुखैष पापो हंतुं न इच्छति  
सदा भव च प्रतीतः ॥ ३५ ॥ क्षत्ताय नीतिबलतोखिललोककृतं जानन् स्वचारमुखतः खननाय चोचे ॥ उक्तैव  
धर्मतनयाय मदीयवाक्यं पूर्वोक्तमाशु कुरु तत्र बिलं सुदूरं ॥ ३६ ॥ चक्रे स चैवमथ वर्त्म दृत्तिच्छलेन द्वारं च  
तस्य स पिधाय ययौ गृहं स्वम् ॥ भीमः पुरोचन उभावपि तौ वधाय छिद्रार्थिनौ मिथ उतोषतुर्बदकार्धम् ॥ ३७ ॥  
तस्याग्रजा च सहिता सुतपंचकेन तत्रागमत्तदनुमारुतिरेष कालः ॥ इत्थं विचित्र्य स निशाम्य च तान्प्रसुतान्  
भ्रातृश्च मातरमथाशु बिले न्यधात्प्राक् ॥ ३८ ॥ तं भागिनेयसहितं भगिनीं च तस्य पापां ददाह सगृहां पवमा  
नसूनुः ॥ साप्यागताहि गरलेन निहंतुमेतान् भीमस्य पूर्वभुजिनो न शशाक चैतत् ॥ ३९ ॥ तप्तं तथा स सुत  
या च तपो नितांतं स्यां सूनुभिः सह बलाददितिस्तथाब्दात् ॥ तस्या अदाच्च गिरिशो यदि पुत्रकैस्त्वं युक्तान्  
यासि मृतिमेष वरस्तेवेति ॥ ४० ॥

शास्यदृष्ट्वा प्राक्गृहदाहात्पूर्व ॥ ३८ ॥ भागिनेयसहितं भगिनीपुत्रसहितं एतान् पांडवान् गरलेन विषेण निहंतुमागतापि सापुरोचनभगिनी पूर्वभुजिनः भ्रातृभोजनात्पूर्ववि  
षमिश्रलावभोजनात्भीमस्य चर्जाणित्वात् । एतद्धननं कर्तुं न शशाकहि विषेणिति शेषः ॥ ३९ ॥ सपुत्रायास्तस्याहनने कारणमाह । तप्तमिति । बलात्बलात्कारेण सूनुभिः  
सुतैः सह अदितिः स्यां भविष्यद्वृत्तिस्तानां देवत्वं स्यादितियावत् । गिरिशः अब्दात् अब्दमतिक्रम्य संवत्सरान्तरं प्रसन्नस्तस्यैव अदात् ॥ ४० ॥

सभीमसेनः इदं सकलपूर्वोक्तजनवेवसुतैः सह कुर्वेद्विद्विमांतपोचनं च हत्वा । अवलतां प्रयातान् अशक्तत्वात्प्राप्तान् धातृन्मातरमुदह्य च स्कन्धे आरोप्य ॥ ४१ ॥ कृतस्तेषां भीतिरित्यत आह । ज्ञातेति । यदि अभियोधयेयुः युद्धं कुर्यादित्यर्थः । तर्हि नोस्माकं किं भवेदिति । अथ योऽपि भीमः गुरुभिः भीमद्रोणादिभिः स्वमुखेन साक्षात्स्वयं युद्धं प्रीयमाणः न च्छतियतः अतः किन्नो भवेदिति भयं पार्थ निर्वेशेति पूर्वेणान्वयः । उत धर्मजवाक्यहेतोः । चलनादि प्रवृत्तौ अशक्तान् इतो दूरं नेयति युधिष्ठिरवाक्यनिमित्तात् तान् उरु उत्कृष्टं जलैव स्कंधमारोग्यैव ययावित्यर्थः ॥ ४३ ॥ सर्वे धर्मादयः दाशोदिताभिः उदितैरिति लङ्गव्यत्यासः । विदुरपूर्वचोभिः विदुरेण पांडवान् प्रतिविषुतांशं भयाऽप्रीता आध्वमिति पूर्वमुक्तं दादिवचोभिः विश्वासिताः विश्वासं प्रापिताः संतः क्षत्राविदुरेण निःसृष्टनिमित्तं जलप्रणानं न अधिकृत्य न दीं चतीत्वा । भीमपृष्ठम्

जानन्निदं सकलमेव च भीमसेनो हत्वा सुतैः सह कुबुद्धिमिमां च तं च ॥ भ्रातंश्च मातरमुदह्य ययौ बिलात्स निर्गत्य भीतिवशतो बलतां प्रयातान् ॥ ४१ ॥ ज्ञात्वा पुरोचनवधं यदि भीष्ममुख्यैर्विचित्रवीर्यतनया अभियोधयेयुः ॥ किन्नो भवेदिति भयं समुद्विष्य शभीमं ऋते च तनयान्सकलान्पृथायाः ॥ ४२ ॥ भीमोभयोपि गुरुभिः स्वमुखेन युद्धमप्रीयमाण उत धर्मजवाक्यहेतोः ॥ ऊह्यैव तानपि ययौ द्युनदीं च तीर्त्वा क्षत्रा निःसृष्टमधिकृत्य जलप्रयाणम् ॥ ४३ ॥ विश्वासिता विदुरपूर्वचोभिरेव दाशोदिताभिरधिकृत्य च भीमपृष्ठम् ॥ सर्वे ययुर्वनमथाभ्युदिते च सूर्ये दृष्ट्वैव सप्तमृतकान् रुरुदुश्च पौराः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

धिरुत्सवन्प्रतियुरित्यन्वयः केचित्तु तर्हि किन्नो भवेदिति भयं मांदिचतुरो विवेक्ष । अथ योऽपि भीमः गुरुभिः स्वमुखेन युद्धमप्रीयमाणः उत अद्य धर्मजवाक्यहेतोः कीर्तिर्विनश्यति नो गुरुभिर्विरोधेयतः अतो गुरुभिर्युद्धं न कर्तव्यमिति धर्मजवाक्यनिमित्तात् युद्धमप्रीयमाणः तान् द्यूययौ । जलप्रयाणं अधिकृत्य द्युनदीं तीर्त्वेति संबन्धः । दाशोदिताभिर्वाग्भिर्गुरुभिः विदुरपूर्वचोभिः पार्थायैव जलप्रयाणस्याप्यत इति एवं रूपैर्विश्वासिताः शुर्ववाग्भिर्विज्ञापितैरित्येव्यहारेण योजनीयं । दाशोदिताभिर्विदुरपूर्वचोभिरेति द्वीनपुंसकाल्लिंगयोः कथं सामानाधिकार्यमिति शंका निरस्ता भवति । बैर्यधिकरणेन योजितत्वादित्याहुः । सूर्ये अभ्युदिते सति पौराः पुनर्वाप्तिनः सप्तमृतकान् मृतान् दृष्ट्वा अरुदमरो दनं चक्रुः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रोदनं विशदयति । हेति । एषधृतगष्टपुगेचनेनापांज्वानदहत् । हाकष्टमभूत् । अतएवकुमतिः स एषोपि पुरोबनः । अतएवकुमतिः । ४५ ॥ निखिलेन सर्वेण प्रकरणेन  
भीष्ममुख्याः हेति कष्टमिति उच्युः । वैचित्रवीर्यतनयाः सुयोधनायाः मूषवदुःखं विनारुदुः । क्षताम्बुषपायं जीबनं ज्ञात्वा पिदुर्योधनादीन् वचयितुं रुरोदेत्यर्थः । अथमतिश्रवणा  
नंतरं । कर्मस्नानतिलांजल्यादिक्रियां चक्रुः ॥ ४६ ॥ अंबुजपत्रनद्वंकमलपत्रे स्थापितं पानीयं उदय आनयदिति शेषः । स्वपतः सुतान् स्वान् भ्रातॄन् दूरादृशे ॥ ४७ ॥  
अभियापयते अभ्यापयत् । साहिर्दिवि शिभं रूपं सुंदरं पृथक् साक्षान्मुख्यतया शुभलक्षणानां सास्वरूपं ॥ ४८ ॥ सार्धं शय्या अपराशः क्रदयितैव सुद्रलोकोश्रोवदं द्र

हा पांडवानदहदेष हि धार्तराष्ट्रो धर्मस्थितान्कुमतिरेष परोचेन ॥ सोप्येषदग्ध इह देवशात्सुपापः कोनाम  
सत्सु विषमः प्रभवेत्सुखाय ॥ ४५ ॥ पौरैश्च एव निखिलं ननु भीष्ममुखा वौचित्रवीर्यसहितारतु निशम्य हेति ॥  
ऊचुः सुदुःखितधियोथ सुयोधनाद्याः क्षत्तामैष्व रुरुदुर्युजश्च कर्म ॥ ४६ ॥ भीमोप्युदूह्य वनमाप्य हिडिंबकस्य  
भ्रातृन् पृथां च तृषितैरभियाचितश्च ॥ पानीयमत्तरपटुबजपन्नद्वंद्वं दूरादुदूह्य ददृशे स्वपतोथ तांश्च ॥ ४७ ॥ रक्षा  
र्थमेव परिजायति भीमसेन रक्षः स्वसारमभियापयते हिडिंबी ॥ सा रूपमेत्य शुभमेव ददर्श भीमं साक्षात्समस्तशु  
भ्रलक्षणसारभूतम् ॥ ४८ ॥ सा राक्षसीं तनुमवाप मुरेंद्रलोकश्रीरेव शक्रदयिता त्वपरैव शच्याः ॥ शापात्स्पृधा प  
तिमवाप्य च मारुतं सा प्राप्तुं निजां तनुमयाचत भीमसेनम् ॥ ४९ ॥ तां भीम आह कम्पीयतनुं न पूर्वं ज्येष्ठा  
दुपैमि वनितां नहि धर्म एषः ॥ सा चाह कामवशगा पुनरेतदेव स्वावेशयिष्वि मरुदग्र्यपरिग्रहस्य ॥ ५० ॥

लोकालंकारभूतैव तस्मिन् पृष्ठाशब्दास्पर्धयापतितशक्रमवाप शब्दः शापाप्राक्षसोतनुवाप । एवमक्षिभूतासाभीमसेनमारुतमरुदेवावतारं अवगम्य निजातनुं प्राप्नुयाच्चत । त्वदंगसंगमे देहीत्ययाचत ॥ ४९ ॥ भीमः क्रमनीयतनुं क्रमनीयामनोहरातनुं रथ्याः सातथातां नोपैमिनप्राप्त्यामित्याह । सापुनरेतदेव प्रार्थनारूपं वाक्यमेवाह । अतएव कामवशगाकामवशं प्राप्ता मरुद्वयपरिग्रहस्य मरुद्वयस्य मुख्यप्राणस्य परिग्रहोभार्याभारतीत्याः स्ववेशयकुसम्यगवेशयुक्ताहि ॥ ५० ॥

साभारतीअमुष्यैहिडिव्यैस्वावेशंआत्मदयितरयवायोःसंगमेनांगसंगेनापाहिमिक्तैर्वअदात् तेनकारणेनसापवमानसूनोःसकाशात् निजान्तनुस्वरूपंआप ॥ ५१ ॥  
नैजस्वकीयज्ञानअभिदर्शयितुंज्ञापयितुं तेतुभ्यं अर्थयांछितप्रकारोषिकारिण्यासि ॥ ५२ ॥ न्ययुद्धतप्रेषयामास । सहिडिवःहिडिंस्वभक्षणाथपांडवावेतुन्ययुद्धत साच  
समीचीनरूपंवेष्टत्वा पांडयान्प्रतिगता ततःकोपात्तामापिहंतुंभिमंप्रतिहिडिवःसमासदत् ॥ ५३ ॥ सातुभीमशरणंजगामेत्यर्थः ॥ अबितुरक्षितुंअपकृष्यनीत्वा ॥ ५३ ॥

सा भारतीवरिमं प्रददवमुष्यै स्वावेशमात्मदयितस्य च संगमेन ॥ शापाद्विमुक्तिमतितीव्रतपःप्रसन्ना तेनाप सा  
निजतनुं पवमानसूनोः ॥ ५१ ॥ ज्ञानं च नैजमभिदर्शयितुं पुनश्च प्राहेश्वरोखिलजगद्गुरुरिदरेशः ॥ व्यासस्वरूप इह  
चेत्य परश्च एव मां ते प्रदास्यति तदा प्रकरोषि मेथ्यं ॥ ५२ ॥ काले तदैव कुपितः प्रययौ हिडिबो भीमं निहंतुमपि तां  
च निजस्वसारं ॥ भक्षार्थमेव हि पुरा स तु तां न्ययुद्धः नेतुं च तानथ समासददाशु भीमम् ॥ ५३ ॥ सा भीममे  
व शरणं प्रजगाम तां च धातंश्च मातरमथावितुमभययातम् ॥ भीमः सूदूरमपकृष्य सहोदराणांनिद्राप्रभंगभयतो  
ययुधेऽमुना च ॥ ५४ ॥ तौ मुष्टिभिस्तरुभिरश्मभिरद्रिभिश्च युद्धा नितान्तरवतः प्रतिबोधितांस्तान् ॥ संचक्रतुस्त  
दनुसोदरसंभ्रमं तं दृष्ट्वैव मारुतिरहभुरसि स्म रक्षः ॥ ५५ ॥ तद्भीमबाहुबलताडितमीशवाक्यात्सर्वैरजेयमपि भू  
मितले पपात ॥ वक्त्रस्त्रवद्बहुशोणितमाप मृत्युं प्रायात्तमोधमपि नित्यमथ क्रमेण ॥ ५६ ॥ हत्वैव शर्ववरक्षित  
राक्षसं तं सर्वैरवध्यमपि सोदरमातृत्युक्तः ॥ भीमो ययौ तमनु सा प्रययौ हिडिबो कुंतो युधिष्ठिरमथास्यकृते य  
यांचे ॥ ५७ ॥ ताभ्यामनूकमपि यन्न करोति भीमः प्रादुर्बभूवनिखिलोरुगणाभिपूर्णः ॥ व्यासात्मको हरिरनंतसु  
खांबुराशिर्विद्यामरीचिविततः सकलोल्लसत् ॥ ५८ ॥

अभमभिःपाषणैःनितान्तरवतःउच्चध्वनितःप्रतिबोधितान् प्रतिबुद्धांश्चक्रतुः । तदनुप्रतिबोधनानंतरं । ततोदरसंभ्रमंभ्रातृभयं । संभ्रमश्चादोर्भयद्वयमरः । रक्षःरक्षसःउ  
रसिवक्षसिअहनृजवान् ॥ ५५ ॥ तद्रक्षःवक्त्रस्त्रवद्बहुशोणितं मुखारस्त्रवत्बहुर्कंस्यस्तत्तथा रक्षःमृत्युंआप ॥ ५६ ॥ अस्यकृतेभीमेनस्वपरिग्रहणार्थमित्यर्थः  
॥ ५७ ॥ अनूकंअन्तनुपुनःपुनःउक्तमपि यदानकरोतितादहारिःप्रादुर्बभूवेतिसंबधः ॥ ५८ ॥



परमातिहादप्रोक्तुल्लपन्नयनेनपरमेण अतिहादेनअतिस्नेहेन प्रोक्तुल्लपन्नवत्त्विकसितकमलवत् स्थितेनयनेनेत्रेयस्यसतथोक्तः । तेनहरिणासल्लालिताः संतःउपविष्टाः ॥ ५९ ॥ नतःप्रणतःसुरसद्वशोभास्वलोकालंकारभूता एषासुतेजातेपति सहसुतासुतेनसहिता प्रतियातुगच्छतु ॥ ६० ॥ ओ मित्युदयंतथास्त्वित्युक्तातथैवचकार । तांपरिगृहीतत्रानित्यर्थः । उल्लाविबुधाचरितप्रदेशान्देवसंचारयुक्तप्रदेशान् । देवेद्यातवनानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ साहिदेबिर्नंदनादिषुनंदनाख्यंद्रस्यवनंतदादिवनेषु तेनभो मेनसाकंविहृत्यक्रीडित्वा सायंसायंकाले इहवनेएवक्रीडतोस्तयोःहिंदेबिभीमयोःवत्सार्धःपण्मासपरिमितःकालोययौ सनुःजातः ॥ ६२ ॥ सकइत्यतआह । देवइति ।

दृष्ट्वैव तं परममोदिन आशु पार्थाः मात्रा सहैव परिपूज्य गुरुं विरिंचे ॥ सल्लालिताश्च हरिणा परमातिहादप्रोक्तुल्लपन्नयनेन तदोपविष्टाः ॥ ५९ ॥ तान् भक्तिनम्रशिरसः समदीक्ष्य कृष्णो भीमं जगाद नत आशु हिंडिबया च ॥ एतां ग्रहाण युवतौ सुरसद्वशोभां जाते सुते सहसुता प्रतियातु चैषा ॥ ६० ॥ एवं ब्रुवत्यगणितोरुगुणे रमेधे ओ मित्युदीर्यकृतवांश्च तथैव भीमः ॥ स्कंधेन चोह्य विबुधाचरितप्रदेशान् भीमं प्रयात्युदय एव रवेर्हिंडिबी ॥ ६१ ॥ सा नंदनादिषु वनेषु विहृत्य तेन सायं प्रयाति पृथया सहितांश्च पार्थान् ॥ एवं यथावपि तयोरिह वत्सार्धो जातश्च सूनुरतिवीर्यबलोपपन्नः ॥ ६२ ॥ देवोपि राक्षसतनुर्निर्ऋतिः पुरा य आवेशयुक् च गिरिशस्य घटोत्कचाख्यः ॥ पूर्वं घटोपमममुष्य शिरो बभूव केशा निमेषत उदासुरतो हि नाम ॥ ६३ ॥ जाते सुते समयतो भगवत्कृतात्स भीमो जगाद समुतां गमनाय तां च ॥ स्मृत्याभियान उभयोरपि सा प्रतिज्ञां तेषां विधाय च ययौ सुरलोकमेव ॥ ६४ ॥ व्यासोपि पांडुतनयैः सहितो बकस्य रौद्राद्वराज्यवधापगतस्य नित्यं ॥ यातो वधाय परमागणितोरुधामा पूर्णो क्षयोरुमुख आशु तदैकचक्राम् ॥ ६५ ॥

पुरादेवोपिराक्षसतनुर्निर्ऋतिःसघटोत्कचाख्यःसूनुर्जातइतिसंबन्धः । घटोत्कचशब्दबृत्तिनिमित्तमाह । पूर्वमिति । पूर्वउत्पत्तिसमयेएवअमुष्यसूनोःघटोपमंघटसदृशं शिरोबभूव । निमेषतःनिमेषपरिमितकालेनेत्रेणउदासुरःउद्भूताः यतोल्लपन्नोऽपिउत्कचश्चेतिघटोत्कचइतिनामबभूव ॥ ६३ ॥ भगवत्कृतात्पण्मासकालात्समयतःकालनियमात् स्मृत्यास्मरणेनउभयोःमातृपुत्रयोःअभियानेक्षणंनदिदे ॥ ६४ ॥ एकचक्रादुत्कचतनुर्निमित्तगतः ॥ ६५ ॥



साक्षाद्विरसिन्निभक्षभोज्यः अनुपचरितपर्वतसमानभक्षभोज्यः पुंसापुरुषेण सहितान दुहा अनदुःखांसाहितेन अनसाशकटेन च युक्तः करः दातव्यः नोस्माकं तु विशेषेण पुमाने वनास्ति अन्नादिकं तिष्ठतीति भावः । अप्रदत्तां पुरुषमप्रयच्छन्तानः समस्तनाशः स्यात् स्त्रीपुत्रादीन् भक्षयिष्यतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ अन्यत्र स्वग्रामादन्यत्र मनोगतं मनसा गी कृतं तेन कारणेन न भवान्तं मागच्छेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ तत्रार्थे त्वदर्थसतीभिः प्रतिव्रताभिः प्रचरिते प्राप्ते लोके अहं स्याभ्यासं तद्वत् त्वदर्थे हत्यागाभावात् अथ श्रद्धाधोलोके स्यामित्यर्थः अर्थः प्रयोजनं ॥ ७५ ॥ कुलद्वयस्य मातापितृकुलद्वयस्य तारिणी न कात्तारिणी उदिता सखा ह जयेति श्रुत्यनुवादेन जाया सखेति वचनं श्रुति गमित्युक्ता सुतश्च आत्मैव आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुत्यनुवादः तेन कारणेन जीवने हेतुतः स्वप्राणरक्षणार्थं धातुपूर्वकं बुद्धिपूर्वकं ब्रह्मज्ञानं केनामनुष्यः अज्ञानं भक्षयस्य सौब्रह्मणः

दातव्य एव हि करोद्य हि राक्षसस्य साक्षाद्भक्त्यः ॥ पुमानसा च सहितानदुहा पुमास्तु  
नैवास्ति नो प्रदत्तां च समस्तनाशः ॥ ७३ ॥ अन्यत्र याम इति पूर्वमुदाहृतं मे नैतीत्ये तव मनोगतमास ते  
न ॥ यास्यामि राक्षसमुखं स्वयमेव मर्तुं भार्यैनमाह न भवानहमत्र यामि ॥ ७४ ॥ अर्थे तवाद्य तनुंसत्यजना  
दहं स्यां लोके सती प्रचरिते तदृते त्वधश्च ॥ कन्याह चैनमहुमेपि न कन्यथार्थ इत्युक्त आह विगिति स्म  
स विप्रवर्यः ॥ ७५ ॥ कन्योदिता बत कुलद्वयतारिणीति जाया सर्वेति वचनं श्रुतिगं सुतश्च ॥ आत्मैव तेन ननु  
जीवनहेतुतोहं धीपूर्वकं ब्रशनके प्रतिपादयामि ॥ ७६ ॥ एवं रुदत्सु सद्विषेषु कुमारकोस्य ग्राह स्वहस्तगततृणं प्र  
तिदर्श्य चैषां ॥ एतेन राक्षसमहं निहनिष्य एवेत्युक्ते सुवाक्यमनु सा प्रविवेश कुन्ती ॥ ७७ ॥ पृष्टस्तथाह स तु  
विप्रवरो बकस्य वीर्यं बलं च दितिजारिभिरण्यसह्यम् ॥ संवत्सरत्रययुते दशके करं च प्रातिस्विकं दशमुखस्य  
च मातुलस्य ॥ ७८ ॥

स्वार्थकप्रत्ययः । तस्मिन्ब्रशनकोरक्षसे न प्रतिपादयामि भायांकन्यासुतान् न प्रयच्छामि ॥७६॥ सहितेषामितिषु अस्यविप्रस्य एषापित्रादीनां एतेनतृणेन सुवाक्यमनु  
शुभावक्यमनु शकुनरूपवाक्यंश्चतैव कुंतीविप्रहृंग्रविविशेत्यर्थः ॥७७॥ पृष्ठस्तथाहेत्यत्रतयाओहितिरदृच्छेदः । दितिजारिभिःदितिजाःइत्यास्तेषांअस्यःशत्रवोदेवास्तर  
पिअसंख्यसौदुमशक्यं संवत्सरत्रययेतदेशकेअतीतेसति प्रातिस्विकंप्रातिप्रतिदातव्यंकंराह । चयोदशवर्षानंतरं एकैकेनगृहस्वामिनाएकैकस्मिन् द्विवसेअभात्मकंकंरं  
दातव्यमित्याहेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

कुंती रामायणे श्रीरामाविक्रान्तिकाले रामे भुवि तिष्ठतीत्यर्थः । रघुरोरुशरातिभीतं रघुरस्य रघुनाथस्य उरुशरैरुत्तमबाणैरतिभीतं अत्यन्तभीतियुक्तं अत रघुविलेपविष्टप्रविष्टं लीनमित्यर्थः । अथ रामावतारानन्तरं । नृपान्वशमाशु कृत्वा तैर्नृपैर्भीत्यैव राक्षसभयादेव तदनुदत्तकरं तस्य राक्षसस्य अनुकूलत्वेन दत्तकरं तं बकं श्रुत्वा ननंदेत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ कुंती किमर्थं नन्देत्यत आह । एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण हृदयुक्तमनुभोगमनु प्रगृहीतधर्माः प्राप्तधर्मा र्वयुक्ता धर्मचयास्याम इति मत्वा नन्देति पूर्वाश्रयः । धरासुरा विप्रम् ॥ ८० ॥ अद्य नरवैरिमुखा राक्षसमुखा यातु गच्छतु । वध्ययावधेन तन्मनः अति धीरं अत्यन्तैर्युक्तं इत्यर्थः । हंत आश्चर्यम् ॥ ८१ ॥ दिक्पतिभिर्दंष्ट्रादिलोकपालैः अ

श्रुत्वा तमग्रबलमत्युरुर्वयमेव रामायणे रघुरोरुशरातिभीतम् ॥ विष्टं बिलेष्णवथ नृपान्वशमाशु कृत्वा भीत्यैव तैस्तदनुदत्तकरं ननंदं ॥ ७९ ॥ एवं बलाढ्यमममाशु निहत्य भीमः कीर्तिं च धर्ममधिकं प्रतियास्यतीह ॥ सर्वे वयं च तमनु प्रगृहीतधर्मा यास्याम इत्यवददाशु धरामुरं तं ॥ ८० ॥ संति स्म विप्रवर पंचमुता ममाद्य ते ष्वैक एव नरवैरिमुखाय यातु ॥ इत्युक्त आह स न ते सुतवध्ययाहं पापो भवामि तव हंत मनोतिधीरम् ॥ ८१ ॥ उक्तैर्नमाह च पृथा तनये मदीये विद्यास्ति दिक्पतिभिरप्यविषह्यरूपा ॥ उक्तोऽपि नो गुरुभिरपि नियुक्तः एतां वध्यस्तथापि न सुरासुरपालकैश्च ॥ ८२ ॥ उक्तैर्वमेत्य निखिलं च जगाद भीममुद्धर्ष आस स निशम्य महा स्वधर्मम् ॥ प्राप्तं विलोक्य तमतीव विघूर्णेनं दृष्ट्वा जगाद यममनुरूपेत्य चान्यैः ॥ ८३ ॥ मातः क्रिमेव मुदितो नितरामिति स्म तस्मै च सा निखिलमाह स चाब्रवीत्ताम् ॥ कष्टं त्वया कृतमहो बलमेव यस्य सर्वे श्रिता वयममुं च निहंसि भीमम् ॥ ८४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विषयरूपासौ दुर्मशक्यरूपा गुरुभिरुक्तोऽपि प्रीतिरपि एतां विद्यां नो नियुक्ते न प्रयोजयति तथापि अप्रयोगेऽपि स्वबाहुबलेनापि सुरासुरपालकैर्देवैश्चैः ॥ ८२ ॥ भीमेभीमाय निराप्यश्रुत्वा मात्रोक्तमिति शेषः । उद्धर्षः उत्कृष्टसंतोषः कुत इत्यत आह । प्राप्तमहास्वधर्ममुद्धर्षरूपं विलोक्य विचार्य यमसूरान् यैर्जुनादिभिरुपेत्य स्ववासगृहमिति शेषः अतीव अत्यन्तविघूर्णेनं हर्षाद्विकसितनेत्रं दृष्ट्वा जगाद ॥ ८३ ॥ अमुं च एतादृशं भीमं निहंसि हंतुमिच्छसि ॥ ८४ ॥ ॥

यद्वाहुवीर्यपरमाश्रयतो हि राज्यमिच्छाम एव निखिलारिवधं स्वधर्मम् ॥ सोयं त्वयाद्य निशिचारमुखाय मातः  
प्रस्थाप्यते वद ममाशु कथैव बुद्ध्या ॥ ८५ ॥ इत्युक्तवंतममुमाह सुधीरबुद्धिः कुंती न पुत्रक निहंतुमयं हि शक्यः ॥  
सर्वैः सुरैरसुरयोनिभिरप्यनेन चूर्णीकृतो हि शतशृंगारिः प्रसूत्याम् ॥ ८६ ॥ एष स्वयं हि मरुदेवनरात्मकोभू  
त्को नाम हंतुमिममाप्तबलो जगत्सु ॥ इत्येवमस्त्विति स तामवदत्परैर्बुभीमो जगाम शकटेन कृतोरुभोगः ॥  
गत्वा त्वरन् बकवनस्य सकाशमाशु भीमः सपायसमुभक्षपयो घटादौः ॥ युक्तं च शैलनिभमुत्तममन्नराशिं स्प  
शोत्पुरुषैव नरभक्षितरुतुमैच्छत् ॥ ८८ ॥ तेनैव चान्नसमितौ परिभुज्यमान उत्पाद्य वृक्षमममाद्रवदाशु रक्षः ॥  
वामेन मारुतिरपोह्य तदा प्रहारान् हस्तेन भोज्यमखिलं सहभक्ष्यमादत् ॥ ८९ ॥ पीत्वा पयो त्वरित एनमवेक्ष्य  
माण आचम्य तेन युयुधे गुरुवृक्षशैलैः ॥ तेनाहतोथ बहुभिर्गिरिभिर्बलेन जग्राह चैनमपि भूमितले पिवेष ॥ ९० ॥

एव पूर्वं अतुं अनंभो कुंतेच्छत् ॥ ८८ ॥ समितौ समहे परिभुज्यमाने परितः भुक्तवति उत्पाद्य उन्मूल्य अमुंभीमं प्रति आद्रवत् अभ्यधावत् ॥ वामेन हस्तेन प्रहारान् आपोह्य  
परिहृत्य सहभक्ष्यं भक्ष्यैः सहितं भोज्यमादत् वुभुजे ॥ ८९ ॥ अत्वरितः वेगराहितः भगविन इति भावः । ततो भीमः शनैर्भुक्तं तदन्नं गुरुभक्षितं भारते । आचम्य हस्तं मुखं  
प्रक्षालनस्योपलक्षणमेतत् । तेन बकैर्न एनं राक्षसमेवेक्ष्यमाणः अगश्यत् गुरुवृक्षशैलैः गुरुवृक्षैः तैः बलेन बाहुबलेन पिवेषमर्दयामास ॥ ९० ॥



तस्यवक्रस्यपादंपादतलेन आक्रम्य परंपरंपादं हियरमादिषुद्धिदृत् तस्माच्छूनैःक्रमेण अनिवृत्तिपुनरावृत्तिरहितम् ॥ ९१ ॥ जगदंतकंजगदिनाशकंभौमस्यनरकासुर  
स्यापिचिशेनास । पूर्वरामान्तारेभरतस्यश्रीरामानुजरप्रराज्ञोपिचिशेनास । अग्रेन्यधापयत् । स्थापयामास शकटस्येतिशेषः ॥ ९२ ॥ पुरःपुर्याःद्वयैवद्वारेपार्थ्वसमीपं  
भीतियुताःतेभ्रातरःधर्मादयः तदनुभीमस्यगमनानंतरं । अस्यपरमंकर्मश्रुत्वा मात्रास्मेतास्तुतुषु । पुरस्थाद्वयस्योत्तरश्लोकैकैकान्वयः ॥ ९३ ॥ उरस्थूलशक्षसशरीरं  
हेतुभिःपाषाणक्षेपणादिभिःक्रमशःपरिक्षयमंतंचज्ञात्वा तस्यविप्रस्यभौमस्मेनस्थितगृह्त्वामिनोवचनादपिभ्रंहर्तनिशम्यश्रुत्वतुतुषु । तस्मैद्वयस्योत्तरेणान्वयः ॥ ९४ ॥

आक्रम्य पादमपि पादतलेन तस्य दोभ्यो प्रगृह्य च परं विददार भीमः ॥ मत्वा स चोरुतम एव जगाम पापो  
विष्णुर्द्विद्वेव हि शनैरनिष्टतिचोग्रम् ॥ ९१ ॥ हत्वा तमक्षतबलो जगदंतकं स यां राक्षसो न वश आस जरासुतस्य ॥  
भौमस्य पूर्वमपि नो भरतस्य राज्ञो भीमो न्यधापयदमुष्य शरीरमग्रे ॥ ९२ ॥ द्वायैव तत्प्रतिनिधाय पुरः स भीमः  
स्नात्वा जगाम निजसोदरपार्थमेव ॥ श्रुत्वास्य कर्म परमं तुतुषुः समेता मात्रा च ते तदनुभीतियुताः पुरस्थाः ॥ ९३ ॥  
दृष्ट्वैव राक्षसशरीरमुप्रभीता ज्ञात्वैव हेतुभिरथ क्रमशो मृतं च ॥ विप्रस्य तस्य वचनादपि भीमस्मेनभग्नं निश  
म्य परमं तुतुषुश्च तस्मै ॥ ९४ ॥ अन्नात्मकं करममुष्य च संप्रचक्रुः सोप्येनमाशु नरसिंहवपुर्धरस्य ॥ चक्रे हरे  
स्तदनु सत्यवतीसुतस्य विष्णोर्हिवाक्प्रणुदिताः प्रययुस्ततश्च ॥ ९५ ॥ उत्पत्तिपूर्वकथां द्रुपदात्मजायाः व्यासो  
ह्यनूच्य जगतां गुरुरीश्वरश्च ॥ यतैत्यचोदयदथाप्यपरे द्विजाद्यास्तान् ब्राह्मणा इति भुजिर्भवेति चोचुः ॥ ९६ ॥

अमुष्यवक्रस्यअन्नात्मकंकरतस्मैभीमायसंप्रचक्रुःददुरित्यर्थः ॥ सोपिर्नसिंहवपुर्धरस्यश्रीनृसिंहस्वरूपिणोहरेणुनंकंपूजार्थचक्रे । विष्णोर्व्यासस्यवक्रस्य  
मुदिताःवाचासतोभिताःततःएकचक्रतः ॥ ९५ ॥ अनूच्यउत्त्काअचोदयतप्रेरयामास । अथअपरेद्विजाद्यास्तान्पांडवान्ब्राह्मणा इतिज्ञात्वाभुजिर्भोजनंभविताभावेव्य  
ति । इत्यनूचुःद्रुपदगृहेद्विशेषः ॥ ९६ ॥

द्रौपदीस्वयंवराक्षयनतर्कतृदुपदस्याभिप्रायमाह । पूर्वमित्यादिना । जतुगेहदग्धान् श्रावणं हतान् इमान् पार्थान् श्रुत्वा अतिदुःखितमनाः सन् । पुनरेव पार्थाय दातुं कन्या  
दुपदस्य भूयादित्यभिप्रायेण यजोपयाजमुखनिःसृतः यजोपयाजयोः मुखाभ्यानिःसृतः निर्गतः एषः भञ्जः अस्य ताहोव्यथं त्वनाहं तिदिति निश्चित्य एषु जीविनमेने ॥ १७ ॥  
निलीनरूपाः गुप्तेष्वेव इति स्म अस्मात्कारणात् फल्गुनकारणेन अर्जुनार्थकृतप्रतिज्ञाकारणेन । सराजार्द्रशङ्करात् अन्यैरपार्थान्नोपपत्तिमिति भावः । पार्थादिति शेषः ।  
चक्रे संपादयामास ॥ १८ ॥ कृष्णः पार्थान् मृतान् निशम्य पार्थजीविनादिकं संपूर्णनैजपरिवोधतः परिपूर्णस्वाभाविकज्ञानाज्ज्ञानमपि अथकतिपयकालानन्तरमेव तत्सल्लि  
स्वयंवराक्षयविवोषणकाले कुल्यहेतोः जगाम स्म । हरितनपुरमिति शेषः । मृतस्य पुंसोर्वधूनां सान्त्वनं कुल्यम् ॥ १९ ॥ धृतराष्ट्रपुत्रान् संवचयन् भीष्मादिभिः सह तदनुसारिकथा

पूर्वं हि पार्षत इमान् जतुगेहदग्धान् श्रुत्वातिदुःखितमनाः पुनरेव भञ्जः ॥ यजोपयाजमुखनिःसृत एवमेष नास्त्य  
ताहं इति जीवनमेषु मेने ॥ १७ ॥ यत्र कचिद्विषयविवसति निलीनरूपाः पार्था इति स्म सन्तु फल्गुनकारणेन ॥ चक्रे  
स्वयंवराक्षयविवोषणमाशु राजा त्वन्यैरपार्थान् धनुरीशवराच्च चक्रे ॥ १८ ॥ तत्काल एव वसुदेवमुतोपि कृष्णः संपूर्णनैज  
परिवोधत एव सर्वं ॥ जानन्नपि स्म हलिना सहितो जगाम पार्थात्रिशम्य च मृतान् यः कुल्यहेतोः ॥ १९ ॥ संप्रा  
प्य हरितनपुरं धृतराष्ट्रपुत्रान् संवचयन् तदनुसारिकथां कृत्वा ॥ भीष्मादिभिः परिगतो प्रियवज्जगाम द्वाराव  
तीमदितपूणसुनिव्यसौख्यः ॥ १०० ॥ तस्यांतरे हृदिकमनुरनन्तरं स्वं श्वाफल्किबुद्धिबलमाश्रित इत्युवाच ॥ सत्रा  
जिदेष हि पुरा प्रतिजज्ञ एनामस्मत्कृते स्वतनयां मणिना सहैव ॥ १०१ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रुत्वा भवतां कष्टमभूदित्याद्युक्तेति भावः । भीष्मादिभिः परिगतः किंचिद्दूरं अनुगतः । अप्रियवत्तुः खितवज्जगाम । परिगताप्रियवदिति पाठे भीष्मादिभिः सह प्राप्त  
प्रियवदित्यर्थः । दुःखाभावो कोहितुरित्यत आह । उदितेति ॥ १०० ॥ तस्य हस्तिनपुरद्वारवत्ययोगमनस्य च अंतरेमध्ये हृदिकसुःकृतवर्मास्वस्वकीयं अनन्तरं अनुजं शत  
धनानां श्वाफल्किः अक्षरः तस्य बुद्धिबलं आश्रित इति उवाच । किमिति । एषः सत्राजिः सत्राजिद्राजापुत्रा आदौ पुनांस्यभासां अस्मत्कृते अस्मदर्थे प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञाम  
करोदित्यर्थः । दातुमिति शेषः ॥ १०१ ॥ ॥ ॥ ॥

नोस्मान् अवमत्यतिरस्कृत्य नौआर्वाउपयाहि कृष्णस्यबिरोधेदानपतिनाअक्रूरेणसहसासंहाय्यमिच्छथः । एमि ॥ १०२ ॥ शतगन्धनःनियकर्मणिक्थप्रवृत्तिर्भादू  
त्यतआह । सहीति । सतुर्पर्वदेहयोदैत्यःअतःतर्वायकर्मअक्रूरोत् । अथसत्राजिदधानतरं । आनंदसंविदपिसुखज्ञानवत्यपिसत्यभामातदेहसचासौदिहश्रुतवदेहः  
तंमृतशरीरपितुरितिशेषः । तिलजेतिलतैले । अस्यनिक्षिप्य ॥ १०३ ॥ स्वांशमायातेअगच्छतिसतितु एतस्मिन्नेक्षणेतंमहोत्सवंनिशान्यतत्युगीपांचालपुरमिगात् ॥ १०४ ॥

सर्वीश्वरः पुनरसाववमत्य कृष्णायाद्दातुतां जहि च तं निशि पापबुद्धिं ॥ आदाय रत्नमपयाहि च नौविरोधे  
कृष्णस्य दानपतिना सह साह्यममि ॥ १०२ ॥ इत्युक्त आशु कुमतिः स हि पूर्वदेहे दैत्योतस्तदकरोदथ सत्यभामा ॥  
आनंदसंविदपि लोकविडंबनाय तदेहमस्य तिलजे पतिमभ्युपागात् ॥ १०३ ॥ श्रुत्वा तदीयवचनं भगवान् पुरी  
स्वामायात एव तु निशम्य महोत्सवं तम् ॥ पांचालराजपुरुषोदितमाशु वृष्णिवयैरगान्मसलिना सह तत्पुत्रीं च ॥  
॥ १०४ ॥ भीमोपि रुद्रवररक्षितराक्षसं तं हत्वा तृणोपमतया हरिभक्तबन्धः ॥ उष्याथ तत्र कतिचिद्दिनमच्युतस्य  
व्यासात्मनो वचनतः प्रययौ निजैश्वर्यं ॥ १०५ ॥ मांगल्यमेतदतुलं प्रतियात शीघ्रं पांचालकान्परमभोजनमत्र  
सिध्येत् ॥ विप्रैरितस्तत इतीरितवाक्यमेतं शृण्वन्त एव परिचक्रमरुत्तराशाम् ॥ १०६ ॥ वृष्णां च मध्यगमदीर्घभुजं  
विशालवक्षःस्थलं बहुलपौरुषलक्षणं च ॥ दृष्ट्वैव मारुतिमसामुपलप्स्यतीह कृष्णामिति स्म च वचः प्रवदति विप्राः  
॥ १०७ ॥ रात्रौ दिवा च सततं पथि गच्छमानाः प्रापुः कदाचिदथ विष्णुपदौ निशायां ॥ सर्वीश्वर रक्षितुमगादिह  
दृष्टतश्च भीमोऽग्रे एव शतमन्युसुतोत्तरेन्ये ॥ १०८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तंबकंतत्रउष्णिरात्रा ॥ १०५ ॥ एतस्मांगल्यमुत्सवःअतुलंभवतिपांचालकान् पांचालविषयानप्रति यातगच्छध्वं अत्रपरमभोजनसिध्यत्प्राप्स्यते इतस्ततःविप्रैरी  
रितंवाक्यंशृण्वन्तएतेपार्थाः परिचक्रमुःजग्मुः ॥ १०६ ॥ असौभीमःकृष्णांउपलप्स्यतिप्राप्स्यति ॥ १०७ ॥ इहगंगायांशतमन्युसुतःइंद्रपुत्रःअन्येधर्मायाअंतरे  
मध्येजग्मुः ॥ १०८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उल्मुकश्रेज्जलत्काष्ठधरेऽजुनेअर्धरात्रेगंगप्राप्तेसत्येव इहगंगायांगंधर्वराजश्चित्रथःक्षत्रात्मजाइतिज्ञात्वा विप्रहितामृदुद्धा । धर्षयितुमगादिप्रहितानमृदुद्धा इत्यनेनवि  
प्रेषुस्तुगंधर्वयक्षादीनांबाधनसामर्थ्याभावउक्तः ॥ १०९ ॥ मर्त्यसंचरणायमनव्यसंचरणाय वःयुभामन्हतास्मि । हंतंप्राप्तइत्यर्थः । तेसकाशात् अस्त्रविदुषाअस्त्रज्ञाना  
मस्माकं भयंनस्ति ॥ ११० ॥ तेबलंअस्त्रविदिअस्त्रज्ञेप्रयुक्तफेनवत् नाथप्रदंव्यर्थंभवतीत्यर्थः ॥ १११ ॥ अस्थथोदग्धःचशब्दात्स्वयंचदग्धइत्यर्थः । अभिनापरिगृ

प्राप्ते तदोलम्बकधरेर्जुन एव गंगां गंधर्वराज इह चित्ररथोर्धरात्रे ॥ दृष्ट्वैव विप्ररहितानुदकांतरस्थः क्षत्रात्मजा  
इति हि धर्षयितुं स चागात् ॥ १०९ ॥ हंतास्मि वो ह्युपगतानुदकांतमस्या नद्याश्च मर्त्यचरणाय निषिद्धकाले ॥  
इत्थं वदंतमममाह सुरेंद्रसूनुर्गंधर्व नास्त्रविदुषां भयमस्ति तेद्य ॥ ११० ॥ सर्वं हि फेनवदिदं बहुलं बलं ते ना  
र्थप्रदं भवति चास्त्रविदि प्रयुक्तं ॥ इत्युक्तवंतमममत्तमयानसंस्थो बाणान् क्षिपन्नाभिसमार सुरेंद्रभृत्यः ॥ १११ ॥  
आग्नेयमस्त्रमभिमंथ्य तदोलम्बके स चिक्षेप शक्रतनयोस्यरथश्च दग्धः ॥ तं चाग्निना परिगृहीतमभिप्रगृह्य केशेषु  
संप्रविचकर्ष सुरेंद्रसूनुः ॥ ११२ ॥ पार्थेन संधर्षितः शरणं जगाम धर्मात्मजं तमपि सोथ निजान्त्रमुग्रं ॥ संजह एव  
तत आस च नामतोसावंगारवर्ण इति वर्णविपर्ययेण ॥ ११३ ॥ गंधर्वमुल्बणसुरक्ततनुः स भूत्वा स्वर्णविदात  
उत पूर्वमुपेत्य सख्यं ॥ पार्थेन दुर्लभमहान्त्रमिदं ययाचे जानन्नपि स्म न हि तादृशमेष वेद ॥ ११४ ॥

हीतंपरिवेष्टितमेवसंचकर्ष रथस्तदुदग्धएवेतिभावः ॥ ११२ ॥ तमपिअर्जुनमपिसोर्जुनःसंजहृंसहणंत्वके । असौगंधर्वःततःअग्न्यस्त्रप्रतापाव्रजातेनवर्णविपर्ययेण पूर्ववर्णवैपरित्येनान्नाअंगारवर्णइत्यभवत् ॥ ११३ ॥ पूर्ववर्णवैपरित्यमेवोपपादयति । गंधर्वइति । पूर्वस्वर्णावदातोपिसुवर्णवदुद्रोपि गौरवर्णइत्यर्थः । उद्वलणसुरक्तनुर्भूत्वा इदमग्न्यस्त्रंगंधर्वःजानन्नपि अग्न्यस्त्रमितिशेषः । तादृशंनहिवेद । अर्जुनेनयथाज्ञातंतथानवेदेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

तदेवविबृणोति । विबोति । हियस्मात्सुद्रुसूतौविद्याअप्रेयान्नविद्यासुशिक्षितमाअतिशयेनसुशिक्षिता अतःअसौअजुनस्ताविद्याअस्पगंधस्यअवदत् । असावपिगंध  
 षोपिगंधवर्गाअदृश्यविद्याअस्मैअजुनायकालतःकालांतरेअन्वगनुकूलतया अजुनानुसारेणेत्यर्थः । अवदत् । तदानीमेवकस्मान्नावददित्यतआह । पश्चादिति । पश्चा  
 स्कालांतरेगृहीथामीति पुरुहूतसुतस्यवाक्यात् कालांतरेदददिवितिभावः ॥ ११५ ॥ अजुनःपश्चादितिकिमर्थमववददित्यतआह । अधिक्यतइति । संविदःविद्यायाः  
 आधिक्यतएवोत्तमत्वादेव अत्रगंधस्वविद्ययोःनिमयदानदानरूपव्यस्यासंवेच्छतिस्म । कुतःयतःउभेविद्येसाभ्यसेस्यातांस्वविद्यादत्त्वा तदानीमेवगंधविद्यापरिग्रहणे  
 उभयोर्विद्ययोःसाभ्यसेवस्यात् । तच्चन । स्वविद्यायाआधिक्यात्तस्मात्तदानीमेवगंधविद्यानाग्रहीदितिभावः ॥ सोर्जुनःतस्मैगंधर्वायतांस्वविद्यांधर्माथेवपरिदायदत्त्वा का

विद्या सुशिक्षिततमा हि सुरेंद्रसूनौ तामस्य चावददमावपि कालतोस्मै ॥ गंधर्वगामवददन्वगदृश्यविद्यां पश्चा  
 दितिस्म पुरुहूतसुतस्य वाक्यात् ॥ ११५ ॥ अधिक्यतः स्वगतभविद एव साम्ये नैवेच्छतिस्म निमयं स धनं  
 जयोत्र ॥ धर्मार्थमेव स तु तां परिदाय तस्मै कालेन संविदममुष्य च धर्मतोयात् ॥ ११६ ॥ पार्थेन सोपि बहु  
 लाश्च कथाः कथित्वा धौम्यस्य संग्रहणमाह पुरोहितत्वे ॥ दास्यामि दिव्यतुरंगानिति सोर्जुनाय वाचं निगद्य  
 दिवमारुहदप्यगुस्ते ॥ ११७ ॥ ते धौम्यमाप्य च पुरोधसमुत्तमज्ञं विप्रात्मजोपमतया विविशुः परं च ॥ पांचाल  
 कस्य निखिलां ददृशुश्च तत्र मूर्धाभिषिक्तसमितिं समलंकृतां च ॥ ११८ ॥ राजन्यमंडलमुदीक्ष्य सूर्पणमत्र कृष्णां  
 प्रगृह्य सहजः प्रगृहीतमालां ॥ तेषां च मध्यमगमत्कुलवीर्यसंपद्युक्तां विभूतिमय चह समस्तराज्ञां ॥ ११९ ॥

लेनकालांतरेअमुष्यगंधस्यसंविदविद्याधर्मतोधर्मार्थतःअयात्प्राप ॥ ११७ ॥ संगंधर्वःपुरोहितत्वेविषये धौम्यस्यधौम्याचार्यस्यग्रहणंअंगीकारमाह । निगद्यउक्तदिव्यं  
 तरिक्षंआरुहत्आरुरोह । तोपिपार्थाअपिअगुःययुः ॥ ११७ ॥ उत्तमज्ञंउत्तमश्चासौज्ञाश्चेति तंधौम्यपुरोहितंआप्य । विप्रात्मजोपमतयाविप्रकुमाराणांसादृश्येनविप्रवेषे  
 णेत्यर्थः । पांचालकस्यपुर्वविशुः । तत्रद्रुपदस्यसभायामूर्धाभिषिक्तसमितिंराज्ञांसमितिमंडलं ॥ ११८ ॥ सहजोधृष्ट्युन्नसूर्पणसूर्पणराजन्यमंडलंराजसमूहंउदीक्ष्य  
 कृष्णांप्रगृह्यतेताराज्ञामध्यमगमत्प्राप । समस्तराज्ञांकुलवीर्यसंपद्युक्तांविभूतिमैश्वर्यमाह । द्रौपदैइतिशेषः ॥ ११९ ॥



सहुताशनांशः अग्न्यवतारो धृष्टद्युम्नः ताचृपतीन् प्रदश्ये कृष्णायैदृतिशेषः । निधायस्थापयित्वा सभाया मिमिशेषः । दीप्यद्दुताशनवपुः दीप्यमानाग्निवत्पुण्यस्य सतथोक्तः ।  
घनंतुल्यघोषः मेघेन तुल्यो गंगो रोघोषो ध्वनिर्यस्य सतथोक्तः नृपतीनाभाष्यस्वस्याभिमुखीकृत्वोच्चैराह ॥ १२० ॥ हेनरेद्रवीराः तरुपरिस्थमस्यावभासं वक्षोपरिस्थितमस्य  
स्य प्रतिविंबं येन पुरुषेण अनया स्यति प्राप्स्यति ॥ १२१ ॥ उद्धतमदाउल्लष्टगर्वाः नैजं स्वकीयं अस्त्रं बलं बाहुबलं बहुउल्लष्टमिति अभीक्ष्माणाः अभिमन्यमानाः मिथः स्पर्धतः

तांश्च प्रदर्श्य सकलान्स हुताशनां शिश्वापं च तत्प्रतिनिधाय संपंचबाणं ॥ प्राहाभिभाष्य सकलान्नृपतीनिथोच्चैर्दीप्य  
द्धुताशनवपुर्धनंतुल्यघोषः ॥ १२० ॥ एतेन कर्मकवरेण तरुपरिस्थमस्यावभासमुदके प्रतिवीक्ष्य येन ॥ एतैः  
शरैः प्रतिहतो भवतीह मत्स्यः कृष्णानुयास्यति तमद्यनरेद्रवीराः ॥ १२१ ॥ इत्यस्य वाक्यमनु सर्वनरेद्रपुत्रा उत्त  
स्थरुद्धतमदाश्च कुंडलास्याः ॥ अस्त्रं बलं च बहु नैजमभीक्ष्माणाः स्पर्धत एव च मिथः समलंकृतांगाः ॥ १२२ ॥  
केचिन्निरीक्ष्य धनुरेत्य न मे सुशक्यमित्येव चापययुरन्यउत प्रचाल्य ॥ तत्रासमाद शिशुपाल उरुप्रतापः संगृह्य  
तत्समधिरोपणयत्न आसीत् ॥ १२३ ॥ माषांतराय स च कर्षयेदेव कोट्या उन्नम्य तत्प्रातिजघान तमेव चाशु ॥  
अन्यत्र फल्गुनत एतदशक्यमेवेत्यंजो गिरिशवरतः स ययौ च भग्नः ॥ १२४ ॥ मद्देश एत्य चक्रुषे स्थविरोपि  
वीर्यच्चिदीशतोप्यधिकमेव स मुद्गमात्रे ॥ शिष्टमुना प्रतिहतः प्रययावशक्यं मत्वात्मनस्तदनु भूपतयो विषण्णाः १२५

अहंपूर्वमहंपूर्वमिति स्पर्धा कुर्वतः उत्तस्थुरुत्थिताः ॥ १२२ ॥ अपययुः परावृत्त्ययुः तत्र त्रेषु मध्ये तद्धनुः संगृह्य सस्यगधिरोपणे यत्नः प्रयत्नो यस्य सतथा आसीत् ॥ १२३ ॥  
कोट्याः धनुषः कोट्याः माषांतराय माषपरिमाणव्यवधानप्रदेशाय कर्मणि चतुर्या । यदा च कर्षतदा तद्धनुस्त्रस्य दीर्घाभूय एतद्धनुः फल्गुनतो न्यत्रान्यस्य अशक्यमेवेति गिरी  
शवरतः शिशुपालः अंजः सम्यक् भग्नः सन्ययौ ॥ १२४ ॥ स्थविरोपि वृद्धोपि मद्देशः शल्यः चेदीशतोपि अधिकमेव वीर्याचक्रुषे । तदनुत योगमननंतरं विषण्णाः विषादं प्राप्ताः १२५

सन्नेषु श्रुतिषु अवज्ञयातिस्कारेण चलपादतलः चलेच्चलेपादतले यस्य स तथा । बलेन दर्पेण च कर्षं सर्षपमिति सर्षपपरिमिते अवकाशे ॥ १२६ ॥ अस्थिरपदस्थितिमात्रहेतोः अस्थिराभ्यां पदार्थां स्थितिः अवस्थानं तावन्मात्रादेव निमित्तात् अमुष्य जानुनीधरणीययतुः । जडतां निश्चलतां त्रितत्वमित्यर्थः ॥ १२७ ॥ प्रायः बाहुल्येन प्रायो बाहुल्यशब्दयोरिति यादवः । दुर्योधनार्थस्वस्य सूतत्वाद्रामात् परशुरामादुपात्तशुभाशिक्षितमात्रतः प्राप्तं सर्षपार्थं निश्चितशिक्षितमात्रेण अतः अत्र ॥ १२८ ॥ विहते प्रतिहेतस्मिन्कर्णेनैव ते परावृत्ते सति प्रतिमानं सदृशं तत्र सदसिधुनरा रोपणाज्ञात्मानं हानिभियाभयेन विनिवारयत्सूतसु नोत्थातव्यमिति ति शेषः ॥

सन्नेषु भूपतिषु मागध आसमाद सोवज्ञयैव बलवीर्यमदेन दत्तः ॥ चापं च कर्षं चलपादतलो बलेन शिष्टे स सर्षपमिति भिहृतो मनैव ॥ १२६ ॥ जानुन्यमुष्य धरणीं ययतुस्तदैव दर्पेण चास्थिरपदस्थितिमात्रहेतोः ॥ रौद्राद्रात्स जडतां गमितोथ राजा राज्ञां मुखान्यनभिर्वीक्ष्य ययौ स्वराष्ट्रं ॥ १२७ ॥ प्रायो गतास्तदनु भूपतयोथ कर्णो दुर्योधनार्थमनुगृह्य धनुश्च कर्षं ॥ रामादुपात्तशुभाशिक्षितमात्रतोसौ रोमावशिष्टमकरोद्धनुषोत्तमाशु ॥ १२८ ॥ तस्मिंश्च तेन विहते प्रतिसन्निवृत्ते भीमार्जुनौ द्विजसदस्युपभन्निविष्टौ ॥ उत्तस्थतू रविशशिप्रतिमानरूपौ विप्रेषु तत्र च भिया विनिवारयत्सु ॥ १२९ ॥ विप्राश्च केचिदतियुक्तमिमौ च वीरौ देवोपमाविति वचो जगदुस्ततस्तौ ॥ दृष्ट्वैव कृष्णमुखं पंकजमाशु चापसान्निध्यमाययतु रक्तमवीर्यसारौ ॥ १३० ॥ तत्रार्जुनः पवनजात्प्रियतोष्यनु ज्ञामादाय केशवमजं मनसा प्रणम्य ॥ कृत्वा गुणान्वितमदो धनुरश्रमेण यन्त्रांतरेण सशरैरधुनोच्च लक्ष्यं ॥ १३१ ॥

॥ १२९ ॥ अतियुक्तं एतयो रुत्थानमिति शेषः । यस्माद्देवोपमौ जगदुःऊचुः । ततो द्विजो कस्य नंतरं तौ भीमार्जुनौ चापसान्निध्यं कर्मकसर्षपं आययतुः प्राप्तौ ॥ १३० ॥ अर्जुनस्तत्र लक्ष्यहननविषये प्रियतः प्रियात्पवनजादीमात् अदः धनुः गुणान्वितं ज्यासहितं कृत्वा अश्रमेण अप्रयासेन यन्त्रांतरेण यत्रस्य अंतरेण छिद्रेण जलयन्त्रोपारिस्थितिच्छिद्रेणेत्यर्थः । लक्ष्यं तं रूपरिस्थितमस्य बभूव जले प्रतिवीक्ष्य शरैः पंचवाणैः लक्ष्यं च मत्स्यरूपं अधुनोच्च विव्याध ॥ १३१ ॥

अस्यार्जुनस्यविदधेन्यधात् अंसइतिशेषः । क्षुब्धःक्षोभंप्राप्तइत्यर्थः । नृपवराब्धिःनृपाल्यमहासमुद्रः राज्ञांबहुत्वात् महासमुद्रइतिभावः । इमौभीमार्जुनौअथावद्भ्य  
धावत् ॥ १३२ ॥ हेवृष्णिवराःअस्माकंगतिःगमनकैवलंद्रष्टुं नतुकन्याकायाअर्थेहियस्मात्तस्मात् इहस्वयंवरेचापंनस्पृशतु इतिवचकधरस्यश्रीकृष्णस्याज्ञयैव यदुप्रवी  
राःइहस्वयंवरे अत्रअधुनाधनुरारोपणेऽस्मापिदृच्छामपिनैवचक्रुरित्यन्वयः ॥ १३३ ॥ समितिसमूहंआरुज्यभङ्गा सर्वनृपतीनव्यभितीभिस्मेलेऽतिष्ठत् ॥ १३४ ॥

कृष्णा तदास्य विदधे नवकंजमालां मध्ये च तां प्रतिनिधाय नरेंद्रपुत्रौ ॥ भीमार्जुनौ ययतुरच्युतमाभिनम्य क्षुब्ध  
स्तदा नृपवराब्धिनिमावधावत् ॥ १३२ ॥ द्रष्टुं हि केवलगतितर्नतुकन्याकाया अर्थेन चायमिह वृष्णिवराः स्पृशंतु ॥  
इत्याज्ञायैव वरचक्रधरस्य लिप्सामप्यत्र चक्रुरिह नैव यदुप्रवीराः ॥ १३३ ॥ भीमस्तु राजसमितिं प्रतिसंप्रयातां  
दृष्ट्वैव योजनदशोछयमाशु वृक्षं ॥ आरुज्य सर्वनृपतीनभितोद्घातिष्ठदृष्ट्वा पलायनपराश्रयवभूवरेते ॥ १३४ ॥ भी  
मोयमेष पुरुहूतसुतोऽन्य एते पार्थी इतिस्म हलिते हरिरभ्यवोचत् ॥ दृष्ट्वैव सोऽपि मुदमाप शिनेश्वपौत्रः खड्गं प्र  
गृह्य हर्षात्परिपुष्टुवेत् १३५ ॥ प्रीतेषु सर्वयदुषु प्रपलायितेषु दुर्धौधनादिनृपतिष्वखिलेषु भीमात् ॥ कर्णोभ्यवाह्य  
रिहयात्मजमाशु मद्वराजो जगाम पवनात्मजमेव वीरः १३६ ॥ विप्रेषु दंडपटदर्भमहाजिनानि कोपाक्षिपत्सुन  
विनाशनमत्र भूयात् ॥ क्षत्रस्य वैरत इति द्रुपदे च कृष्णं विप्रांश्च याचति स मारुतिरार शल्यं ॥ १३७ ॥ ॥

अयंभीमःएषःपुरुहूतसुतोर्जुनः अन्येअवशिष्टाएतेत्रयःपार्थिवाःअभ्यचोदयत् । उवाच । सोऽपिबलेऽपिमुदमाप शितेःपौत्रश्चात्यकिःमुदमाप । खड्गंप्रगृह्यहर्षात्  
अत्रकृष्णसन्निधौपरिपुष्टुवेनर्ततेतिभावः ॥ १३५ ॥ हरिहयात्मजंहरिहयःइंद्रःतस्यात्मजपुत्रं ॥ १३६ ॥ विप्रेषुदंडादीनिकोपाक्षिपत्सुसत्सु अत्रसांगल्य कर्मणि वैरतो  
विप्रैर्वैरतःक्षत्रस्यक्षत्रियजातेःविनाशनंनशःनभूयात् । कृष्णंयादवेशंआरमाप ॥ १३७ ॥ ॥

असौभीमाः वक्षःप्रतिलिखाय भुवितिशेषः । गगनोनिधाय उरोर्यं वक्षुःप्रतः नानुरूपं भुविशैः । जघनेनादध्यात्स्याप्यमास । सभाल्यतारयभीमस्य ॥ १३८ ॥ तेतपुनः  
स्वयंवरे आत्मनाऽऽरोपितयनुवासोपिकर्णोपिअनुदेअमुआर्जेनबाहुजं । अविअदारप्रकोपकार ॥ अनुपनौअतदशैरिअस्यतमितिक्रियापदं । बाणनदिक्रिय  
मित्यर्थः । असुक्ष्मणइतिधातुः ॥ १३९ ॥ किंजभापइत्यतआह । त्वनित्यादिना । तत्पूतत्तुनः कियत्वा हरिहयइद्वोग द्विजानांसत्तमेवा मूर्तेइहधर्नस्यता  
दान्यत्तमोभविण्यसि मर्त्यइतिपाठे मन्युः अन्यउक्तेऽप्योन्यः पुमान्मेप्रमुखतः मदेऽस्थितेनैर्यथातुंसमर्थः । योवाकोपित्वदुक्तेषु योवाकश्चनअरिमि । यदिदक्षमथाहु

वृक्षं त्वसौ प्रतिनिधाय च मद्राजं दोष्यं प्रगृह्य जवतो गगने निधाय ॥ वंधुत्वतो भुवि शनैरदधात्स तस्य विज्ञाय वीर्यमगमन्निजराजधानीं ॥ १३८ ॥ पार्थोपि तेन धनुषा युयुवे स्म कर्णौ सोप्यन्त बहदलमारियन् चक्रौ ॥ तौ धन्विनावनपमौ चिरमस्यतां च सूर्यात्मजोन्न वचनं व्यथितो वशापे ॥ १३९ ॥ त्वं क्षत्रुनो हरिहयो विजस तमो वा मर्ते न मे प्रमुखतः स्थितिमन्य इष्टे ॥ यो वास्मि कोपे यदि ते क्षममद्या वागान्मंचान्यथैहि रगतस्त्विति पार्थ आह ॥ १४० ॥ कार्यं न मे द्विजवरैः प्रतियोगेनैन्यकुत्वा ययौ रविसुतश्च सूर्यो धनाद्यैः ॥ नागाब्धयं पुरमथद्रुपदात्मजां तामादाय चार्जुनयुतः प्रययौ स भीमः ॥ १४१ ॥ अग्नेश्चिपुत्रसहितः स तु धर्ममनः प्रायाः कुलालगृहमन्वपि भीमपार्थौ ॥ भिक्षेतैरभिहितं प्रजगाद् कुंतौ भुङ्क्ष्वं समस्तथा इति प्रदर्श कन्यां ॥ १४२ ॥ प्रामादिकं च वचनं न मषा तथोक्तं प्रायो हि तेन कथमेतदितिरस्म चिंता ॥ तेषां न भूव वसुदेवसुतो हरिश्च तत्राजगाम परमेण हि सौहृदेन ॥ १४३ ॥

शक्तिश्चेत् । क्षितिधात्योः क्षमायुक्तं क्षमं शक्तेरहिते त्रिष्वित्यमरः । तर्हि अद्यवाणान्मुच अन्यथासामर्थ्याभावेण तः एहि गच्छ इति पार्थ आह ॥ १४० ॥ प्रतियोधेनेन युद्धेन कार्येन प्रयोजनं नेत्यर्थः ॥ १४१ ॥ भीमपार्थवपि अनययतुः तैः पार्थैः भिक्षेति अस्माभिर्भिक्षाप्राप्तये भिक्षेति ते उक्ते सति कुंतीसमस्तशः भुङ्क्ष्व इति जगद । कन्यादंशं कुंतीति शेषः ॥ १४२ ॥ तयोक्तंप्रामादिकं अज्ञानपूर्वकमपि वचनं प्रायोमेषा असत्यं न भवतीत्यर्थः हियतस्तेन कारणेन एतत्समस्तेरस्माभिरैकजायापि ग्रहणं कथं भवदिति पाणिना चिन्ता बभूवस्म । तत्र कुलालगृहं प्रति सौहृदेनः स्नेहेन ॥ १४३ ॥ ॥

संभाष्यसंभाषणं कृत्वा अमासह ॥ १४४ ॥ सधृष्टदुष्प्रभः भिक्षाभोजिन इमान् पार्थान् तोतत्र पार्थसमापे अतितृप्तहृदयां अतितृप्तं अत्यंतं प्रसन्नं मनो यस्य सा तथा तां भगिनीमपश्यत् गभीरं ॥ १४५ ॥ तस्य धृष्टदुष्प्रसजनि तुर्जनयितुः ॥ १४६ ॥ विप्रादियोग्यपृथगुक्तपदार्थजातैः विप्रादयो ब्राह्मणाश्च स्वावगाः तेषां योग्यास्तत्कर्मिणो भूताः दर्भादिब्राह्मणवर्णयोग्यं । शल्लकवचादिक्षत्रिययोग्यं । धनादिवैश्ययोग्यं । लांगलादिकं शूद्रस्येति पृथगुक्ता एते ब्राह्मणस्य योग्याः । एते क्षत्रियस्य योग्या इत्यादि पृथगुक्ता ये पदार्थाः तेषां जातैः समूहैः पूर्णान् गृहान् तेभ्यः दिदेश । तत्र तेषु मध्ये आयुधादि पूर्णगृहं आदिशब्देन कवचादयः क्षत्रिययोग्यमिति यावत् ॥ १४७ ॥ चेष्टा क्षत्रिययोग्यगति

संभाष्य तैः स भगवानमितात्मशक्तिः प्रायान्निजां पुरममायुदुभिः समस्तैः ॥ ज्ञातुं च तान्निशि स तु द्रुपदः स्वपुत्रं प्रस्थापयत्स च निखीन इमानपश्यत् ॥ १४४ ॥ भिक्षान्नभोजिन उतो भगिनीं निजां च तत्रातितृप्तहृदया मथ युद्धवार्तां ॥ तेषां निश्चयं नदतां घनवद्गभीरं क्षत्रोत्तमा इति मतिं स चकार वीरः ॥ १४५ ॥ प्रातस्तु तस्य जनिर्तुर्वचसा पुरोधस्तान् प्राप्य मंत्रविधिना मरुदात्मजेन ॥ संपूजितोतिविदुषा प्रतिगृह्य तांश्च प्रविशयन्नपतिगे ह्रममेव मात्रा ॥ १४६ ॥ तानागतान्समभिपूज्य निजात्मजां च विप्रादियोग्यपृथगुक्तपदार्थजातैः ॥ पूर्णान् गृहान् श्रुत्वा एव दिदेश राजा तत्रायुधादिपरिपूर्णगृहं च ते ऽगुः ॥ १४७ ॥ चेष्टास्वराकृतिविवक्षितविर्यशौर्यप्रागल्भ्यपूर्वकगुणैः क्षितिभर्तृपुत्रान् ॥ विज्ञाय तान् द्रुपद एत्य च धर्मसूनुं पप्रच्छ कोमि नरवर्यं वदस्व सत्यं ॥ १४८ ॥ स प्राह मंदहसितः किमिहाद्य राजन् पूर्वं हि वर्णविषयेन विशेष उक्तः ॥ पुत्रीकृते तव सुतेन तु लक्ष्यवेध उक्तो नरेन्द्रसमितौ स कृतोप्यनेन ॥ १४९ ॥

व्यापारविशेषः । स्वरः गभीरत्वादिविशेषयुक्तः । आकृतिः क्षत्रियत्वज्ञापकविशेषयुक्ता विवक्षितं वक्तुमिष्टं वचनाभिप्रायविशेषः विर्यशौर्ययोः प्रागल्भ्यप्रौढता एतत्पूर्वकगुणैः क्षितिभर्तृपुत्रान् राजपुत्रान् धर्मसूनुमेत्य सत्यं वदस्वेति पप्रच्छ ॥ १४८ ॥ मंदहसितः ईषद्वास्यमुखद्वयार्थः । समुधिष्ठिरः प्राह किमिति । हे राजन् मे अद्य इह को सीति प्रश्नकरणे किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । अथ क्षत्रियायदातुं नेच्छसि चेन्नराह । पूर्वमिति । पूर्वउद्घोषणकाले वर्णविषये विशेषोक्तः इदानीं वर्णविषयप्रश्नस्ते अयुक्त इति भावः । तव पुत्रीकृते तव सुतेन नरेन्द्रसमितौ राजसन्निधिवित्यर्थः । लक्ष्यवेधस्तुक्तः सलक्ष्यवेधः अनेन ममात्राकृत इति योजना । तस्मात्प्रश्नकरणं अयुक्तमिति भावः ॥ १४९ ॥



राजापृथयासहितं युधिष्ठिरं पुनर्देतिययाचे एषः धर्मः पृथापि सर्वमवदतां सराजातेन वयं पृथा इति वाक्येन तुष्टः सन् इह कन्यादानविषये कृतकृत्य आसंजातोस्मीति जगाद ॥ १५० ॥ पार्थायैवैव अर्जुनायैव एषः प्रयत्नः स्वर्गगृहाण फल्गुनोवागृह्णातु । अन्योवाभीमादिष्वप्ये एकोवेत्यर्थः । सुतायाः कर्णगृहातु । इमं द्रुपदं सर्वगृहीतः इति मे मनसि प्ररूढं निश्चितमित्यर्थः ॥ १५१ ॥ अत्र सर्वग्रहेण प्रमाणान्नोपलभ्यते तथापि प्रमाणभवेऽपि मे हृदि मनसि सर्वगृहीत इति तव मनसि प्रतीत्योपधर्मः किं स्यादित्यत आह । धर्माचलेति । मम मतिर्धर्माचला हि यस्मात्तस्मात् मम प्रतिभातमेवमानं प्रमाणं । सुतेन वृद्धेन सहेनैवैच्छत् । पंचभ्योदानुमिति शेषः । अत्र पांचाल नगरं प्रति ॥ १५२ ॥ समः विषमद्वाराहितः षष्ठ्यैवैच्छत् इति धातोर्विचप्रत्यये सम इति रूपं । तेषां द्वाद्वाऽसंज्ञनाः । यद्वा समस्त इत्येकवचनान्तमपि संहिताः मिलिता इति

एवं ब्रुवाणमथ तं पृथया सहैव राजा वदेति पुनरेव ययाच एषः ॥ सर्वं पृथाप्यवदतां स च तेन तुष्टो वाचं जगाद कृतकृत्य इहा समद्य ॥ १५० ॥ पार्थायैवैव हि मयैष कृतः प्रयत्नस्त्वं फल्गुनोन्य उत वाद्य करं सुतायाः ॥ गृह्णात्विति रित इमं स तु धर्मसुनराह स्म सर्व इति मे मनसि प्ररूढं ॥ १५१ ॥ नात्र प्रमाणमहं इति प्रतिभात्यथापि धर्माचला मम मतिर्हि तदेव मानं ॥ इत्येकवत्यपि सहैव सुतेन राजा नैवैच्छत् भगवानगमच्च कृष्णः ॥ १५२ ॥ व्यासं तमीक्ष्य भगवंतमण्यपूणं नित्याव्ययात्मगुणमाशु समस्त एव ॥ नत्वाभिपूज्य वरपीठगतस्य चाज्ञामादाय चोपविशुः सहितास्तदंते ॥ १५३ ॥ कृष्णस्तदाह नृपतिं प्रति देहि कन्यां सर्वेभ्य एव वृषवायुपुरंदरा हि ॥ नास्त्यदस्त्रसंहिता इम एव इंद्राः पूर्वेच संप्रति तनश्च हरेर्हि पश्चात् ॥ १५४ ॥

त्यस्य विशेषणं । वेदाः प्रमाणमिति वत् अगण्यपूणं नित्याव्ययात्मगुणं अगण्याः पूर्णाः नित्याः अवयवाः आत्मानः स्वरूपभूताः गुणाः यस्य स तथातं । समस्तेछांदसत्वात् । प्रथमा बहुवचनमेतत् सर्वे बहुसंज्ञना इत्यर्थः । वरपीठगतस्यासिंहासने उपविष्टाया ज्ञामादाय गीकृत्य । तदेते व्यासमीपे उपविशुः उपविष्टा इत्यर्थः ॥ १५३ ॥ सर्वेभ्य एव पार्थैभ्य एवेत्यर्थः । प्रतिदेहीत्याह । तव सुतायाः पंच देव्यात्मकत्वात् पतिभूतेभ्योदानं नाधर्म इति वक्तुं युधिष्ठिरादीनां स्वरूपमाह । वृषत्यादिना । हरेः यज्ञनाम्नो हरेः पश्चादंनंतरं येनास्त्यदस्त्रसंहिताः अश्विन्यां संहिताः वृषवायुपुरंदराः यमवाय्वेन्द्राः पूर्वैन्द्राः अर्तातेन्द्राः पश्चात् संप्रति तन इदानीं वैवस्वतमन्वतरे इंद्राः सप्तमपुंरंदराः सप्तमश्च एक एव ते इमे पांडवा हि ॥ १५४ ॥

अन्नपंचभ्योदने विरुद्धता धर्मा विरुद्धतान् संवादिनो संमतयुक्ता धियं बुद्धिचकार ॥ १५५ ॥ दिव्यदर्शनं दिव्यदृष्टिः अथ तद्वत्तं हियस्मात्तस्मात् दिविस्वर्गो संस्थितान् मूलरूपेणेत्यर्थः । पांडुतनयान् आशु अविलंबेन पश्य एतां ते दुहितरं च तच्छरणैः सह शय्यादिलक्षणवत्तयेति भावः । तैः मरुदं द्रादिरूपैः सह पृथक्स्थां भारत्यादिपंचरूपां पश्य । ततः दर्शनानंतरं ते तथा दृष्टं तथा कूर्वावित्योजना ॥ १५६ ॥ तादृशान् व्यासोक्तलक्षणवतः निशाच्य दृष्ट्वा । तदनादरेण व्यासवक्त्रया विश्वासेन भीतः ॥ १५७ ॥ भगवान्द्रुपदस्याभयं दत्त्वा तेन द्रुपदेन कार्यं ओमितिकुर्यामिति कथिते सति उक्ते सति वैवाहिको विवाहसंबन्धिनोऽस्तीति क्रियां व्यदधादकरोत् । निखिआः पांडवा इत्यर्थः ।

एषां स्त्रियश्च निखिला अपि चैकदेहा पुत्री तैव न ततोत्र विरुद्धता हि ॥ इत्युक्तवत्यपि यदा द्रुपदश्चकार संवादिनीं न धियमेनमथाह कृष्णः ॥ १५५ ॥ दिव्यं हि दर्शनमिदं तव दत्तमद्य पश्यशु पांडुतनयान् दिवि संस्थितान् त्वं ॥ एतां च ते दुहितरं सह तैः पृथक्स्थां तल्लक्षणैः सह ततः कुरु ते यथेष्टं ॥ १५६ ॥ इत्युक्तवाक्यमनुत्तान्स ददर्श राजा कृष्णप्रसादबलनो दिवि तादृशांश्च ॥ एतां स्त्रियाम्य चरणौ जगदीशतुश्च भीतो जगम शरणं तदनादरेण ॥ १५७ ॥ दत्त्वाऽभयं स भगवान् द्रुपदस्य कार्यं तेनोमितस्म कथिते स्वयमेव सर्वौ ॥ वैवाहिकीं कृतिमथ व्यदधाच्च धौम्ययुक्तः क्रमेण जगृहुर्निखिलांश्च पाणिं ॥ १५८ ॥ पांचालकेषु च महोत्सव आस राजा तुष्टो भवत्सह सुतैश्च निजैश्च सर्वैः ॥ पौरैश्च जानपदैकैश्च यथैव रामे दत्त्वा सुतां जनक आप मुदं ततोनु ॥ १५९ ॥ उद्धाह्य तत्र निवसत्सु च पांडवेषु श्रुत्वैव रामसाहितः सह यादवैश्च ॥ आदाय परिवरुहं बहुलं स कृष्ण आयान्मुदैव पृथया सहितांश्च पार्थान् ॥ १६० ॥ दृष्ट्वैव तं मुमुदुराशु कुरुप्रवीरा आश्लिष्य कृष्णमथ नेमुरसौ च कृष्णां ॥ दृष्ट्वा प्रदाय गृहयोग्यं समस्तभ्रांडं सौवर्णमभ्य उरुभूषणमच्युतोदात् ॥ १६१ ॥

क्रमेण युधिष्ठिरादि क्रमेण पाणिं जगृहुः । द्रौपद्यादिति शेषः ॥ १५८ ॥ यथैवैत्युक्त्या जनकद्रुपदयोः संतोषसाम्यप्रतीतिं निवारयति । ततोन्विति । ततः जनकादनु ॥ १५९ ॥ पारिविरुहं उत्सवकाले स्वकीयानां दातुं योग्यवस्तु ॥ १६० ॥ असावच्युतः कृष्णां दृष्ट्वा सौवर्णगृहयोग्यं समस्तभ्रांडं जलधान्यस्यापनादिपात्रं कृष्णायैव प्रदाय एभ्यः कृष्णायैव च उरुभूषणं अदात् ॥ १६१ ॥

अथ वत्सरान्तरं उरुबहुभरणरत्नं च रत्नानि जालेकवचनं प्रदाय मंत्रविचारयुः पांडवान्प्रतियोद्धिमिति शेषः ॥ १७४ ॥ तेषु दुर्योधनादिषु पनरथैः युद्धाय प्रयातेषु स त्सु विदुरः ग्राह । एते दुर्योधनादयः पार्थान् युद्धाय एतस्य मृत्युमप्याति । प्राप्स्यति अत्र मृत्युप्राप्तिविषये न संशयः ॥ १७५ ॥ भीमार्जुनौ विषादितौ सोढुं सामर्थ्ययुक्तं प्रभावयुक्तं च वर्धिताः बलादिना भिवृद्धाः ज्ञात्वैव तेषां प्रवृत्तिमिति शेषः वत्सरतः वत्सरमार्ग्ये तेषां उपेक्षणकृतः उदासीनकृतं तु त्वमहानधर्मो जातः तत्तस्मात् उपेक्षलक्षणमलं आनीतिये इत्यत्राप्याकृष्यते आनयनाय नित्यं स्वप्नेष्वेत्यर्थः । पार्थानामिति शेषः ॥ १७६ ॥ आनीतये पार्थानां नयनार्थं विनियुज्य आज्ञाप्येत्यर्थः । सुसांस्वपूर्वसमाधानपूर्व

श्रुत्वाथ कृष्णमप्यांतं मरु प्रदाय रत्नं च पांडुतनयेषु गतं पुनश्च ॥ तातप्यमानहृदयास्तु सुयोधनाद्याः मंत्रं प्रचक्रुरथ कर्णसुखा ययुश्च ॥ १७४ ॥ युद्धाय तेषु पुनरेव रथैः प्रयातेष्वामाहाग्रजं स विदुरोऽपि नदीजमुखायान् ॥ एते हि पापतमचेतस एव पार्थान् युद्धाय मृत्युमप्याति न संशयोत्र ॥ १७५ ॥ भीमार्जुनौ विषादितौ न हि कश्चनास्ति सामर्थ्ययुक्तं मरुवरं च विनियुज्य सुसांस्वपूर्वमानीय योजय नृपेषु तथार्धराज्यं ॥ एवं कृतं तव भवेत्कुल क्ष्व ॥ १७६ ॥ आनीतये च विनियुज्य सुसांस्वपूर्वमानीय योजय नृपेषु तथार्धराज्यं ॥ एवं कृतं तव भवेत्कुल वृद्धये हि धर्माय चोभयविनाशकरोन्यथा स्याः ॥ १७७ ॥ इत्युक्तवत्यनु तथेत्यवदन्नदीजो द्रोणः कृपश्च विदुरः स नृपोऽप्युवाच ॥ याह्या नयेति स च वेगवता रथेन तत्रागमत् नुतैराभिपूजितश्च ॥ १७८ ॥ तत्काल एव वसुदेवस्य च कृष्णो व्यासश्च तानुपसमेत्य दुरंतशक्ती ॥ आदाय कुंतिमहितान् विदुरेण युक्तौ नागाव्हयं पुरमितां सह भार्ययैव ॥ १७९

वैयथ्याभवतितथा आनीय हेनृपेषु पार्थेषु तथा स्वपुत्रवत्स्वीति पूर्वार्धराज्यं योजयेद्वेत्यर्थः । एवं कृते अकृतवाक्किं फलमित्यत आह । एवमित्यादिना । एवं कृते कुर्वितितव कुलवृद्धये धर्माय च भवेत् । अन्यथा क्रणेन उभयविनाशकरः कुलस्य धर्मस्य विनाशकः स्याः भविष्यति त्वमिति शेषः ॥ १७७ ॥ इत्युक्तवतिसति विदुरादिति शेषः । विदुरमनु आनय पांडवान् इति शेषः । तत्र पांचालनगरं गच्छेत् ॥ १७८ ॥ भार्यासह द्रौपद्यासहितानां दाया गृहीत्वा पार्थानिति शेषः । इति प्राप्नोति ॥ १७९ ॥

उच्चैरस्यतमुदिताः गेहं यत्राष्टगेहं ॥ १८० ॥ तेषां डबाः अत्र यत्राष्टगेहेऽणुः । वसतिवासइतिधातोः । कृष्णानि मितं द्रौपदीनिमित्ततः निजपुत्रकदुर्विनीत्या स्वपुत्रस्यदुर्योधनस्य उत्पथवत्या भीमात् उरुभीतितः महद्भयात् कुंतीमाह । कृष्णासौ दुर्योधनमोहितं मत्सुतं भीमो निहन्त्यादित्युरुभीतितइतिभावः ॥ १८१ ॥ कृष्णात्रिलोकवनिताधिकरूपसारा त्रिलोकेषु विद्यमानस्त्रीभ्यः अधिकरूपेण अधिकसौंदर्येण साराश्रेष्ठा यस्मात्तस्मात्कारणात् निजपुत्रकदुर्विनीत्या भीमाद्विभेमि इत्युक्तासा ॥ १८२ ॥ बृहस्पतेरेकैकरा शिषुसंचारेण योवत्सरपरिमितः कालः सपरिवत्सरपंचकं कृष्णायाः पांडवेषु मरणप्रकारमाह । कृष्णेत्यादिना । कृष्णाचयद्यापि एकतनुस्तथापि अभिमानिभेदात् जीवभेदात् निमित्ताच्चतुःस्वरूपा श्यामलादिचतुःस्वरूपा न तु देहे भेदात् तेषु पांडवेषु पृथगेवैकैकस्मिन् दिने एकैकनरे मइतिभावः ॥ १८३ ॥ ननु

तेष्वागतेषु समुहानभवत्प्रहर्षः पौरस्य जानपदिकस्य जनस्य चोच्चैः ॥ श्रीष्मादिकाश्च मुदिताः प्रतिपूज्य गेहमावेशयन्सह नृपेण महोत्सवेन ॥ १८० ॥ कृष्णामपूजयदतीव च सौबली सा दुर्योधनस्य दयिता सहिता त्रते पि ॥ ऊषुस्ततश्च निजपुत्रकदुर्विनीत्या कृष्णानि मितसुरुभीतित आह भीमात् ॥ १८१ ॥ कुंति प्रयाहि सहिता स्नुषया गृहं स्वं भीमाद्विभेमि निजपुत्रकदुर्विनीत्या ॥ कृष्णा त्रिलोकवनिताधिकरूपसारा यस्मादिति स्म समुता प्रययौ गृहं सा ॥ १८२ ॥ ऊषुस्तथैव परिवत्सरपंचकं ते पांडोर्गृहे समुखिनोऽखिलभोगयुक्ताः ॥ कृष्णा च ते षु पृथगेव चतुःस्वरूपा रेमे तथैकतनुरप्यभिमानिभेदात् ॥ १८३ ॥ कन्यैव सा भवदतः प्रतिवासरं च जन्माभवद्ध्यभिमतैः पृथगेव नाशात् ॥ प्रायो हि नाभिमतितनाशमवाप वाणी तस्मान्मरुच्च सकलेष्वभिषिष्ट आसीत् ॥ १८४ ॥

अभिमानिभेदेन भेदोऽप्यभिमान्यमानदेहस्यैकत्वात् देहापेक्षयाव्यभिचारः स्यादित्यत आह । कन्यैवेति । यतः जन्माभवत् अतः सा कन्यैव भवत् नन्वस्याः शरीरनाशाभावात् कथं जन्माभवदित्यत आह । अभिमतैरिति । एकैकस्याः अभिमेतरेभिमानस्य पृथक्प्रतिदिननाशादेव पर्वपर्यं शरीरनाशोऽप्यस्तीत्यर्थः । अभिमानोत्पत्त्यपेक्षया देहस्य प्रतिदिनमरुच्चोऽप्यभिचारइतिभावः । नन्वितरास्मादिव्यभिचारइतिभावः । किमित्याशङ्क्याह । प्रायइति । वाणी भारतीप्रायः सर्वात्मनाऽभिमतितनाशनाप ह्यस्मात्तस्मात् प्रायः प्रतिदिनं भारत्या अभिमाननाशाभावात् नरुत्सकलेषु धिष्ठिरादिषु चतुर्षु चानुविष्ट आसीत् ॥ १८४ ॥





रमणप्रसंगेपिदेवीनांमरुतःसंगोनदर्शितः । कृष्णजन्मनिअन्यगालंचेचर्हि युधिष्ठिरमणदिषसेशामलायाःयुधिष्ठिरैरणयुधिष्ठिरस्थवायुनापिसंबंधः । शच्यादीनांवायोः  
 केवलंसंबंधःस्यात् । भीमरमणदिनेभीमैवसर्वासांच । तथाऽर्जुनरमणदिनेशच्याअर्जुनेनतत्स्थवायोःसंबंधः । शच्यादिसर्वासां तथा नकुलसहदेवयोश्चेत्युपपत्तेः । अग्नि  
 मतेःपुत्रयेवनाशादित्युक्तिर्व्याख्यात् । तस्मात्कृष्णजन्मनिअन्यगाल्वनघटतदितिप्रतीयते ॥ १८७ ॥ तत्रपांडवगेहेअनंतगुणपूर्णसुखात्मकाभ्यांअनंतगुणपूर्णोचतौसु  
 खात्मकौचतथा ताभ्यांयुतसत्कथाभिःअन्योन्यवचनमिश्रितोत्तमकथाभिःपुतत्वंनामपरपरप्रश्नपरिहारखल्वं ॥ १८८ ॥ पांडवविवाहमुक्तादुधोनादीनामुदाहवंकुपू  
 र्वकथामाह पूर्वमित्यादिना । पूर्वकृष्णविवाहात्पूर्वं तेषुपार्थेषुवनगेषुसत्सु हिडिबनंप्रोप्तुषुसत्सुदत्तःमत्तः ॥ १८९ ॥ राजगणनेराजसंख्याने मगधाधिराजःपूर्वप्रथम

वासिष्ठयादववृषावपि केशवौ तौ तत्रोषतुः परमसौहृदतो हि तेषु ॥ ताभ्यामनंतगुणपूर्णसुखात्मकाभ्यां पार्थाश्च  
 ते ममदिरे युतसत्कथाभिः ॥ १८८ ॥ पूर्वं हि तेषु वनगेषु बभूव काशिराज्ञः सुता कृत उरुक्षितिपालयोगः ॥  
 तन्न स्वयंवरगतां धृतराष्ट्रपुत्रः कन्यां बलाज्जगृह आत्मबलातिदत्तः ॥ १८९ ॥ पूर्वं हि राजगणने मगधाधिराजः  
 संख्यात इत्यतिरुषा प्रगृहीतकन्ये ॥ दुर्योधने नृपतयो युयुधुः स्म तेन भग्न्याश्च कर्णसहितेन सहानुजेन ॥ १९० ॥  
 भग्न्येषु तेषु पुनरात्तशरासनेषु कर्णो जगाद धृतराष्ट्रसुतं प्रयाहि ॥ युक्तः सहोदरजनैर्गुरुभीष्ममुखैर्युक्तस्य तेन  
 पूरमेत्य हि धर्षणेशाः ॥ १९१ ॥ एकांततो जयमवीक्ष्य च नानुयाति बार्हद्रथः पुरगतस्य जये न निष्ठा ॥ द्रौणि  
 हि रुद्रतनुमेष सदा विजानन्नो तेन युद्धमभिवांछति रुद्रभक्तः ॥ १९२ ॥

तःसंख्यातःपरिगणितइतिहेतोःअतिरुषादुर्योधनेप्रगृहीतकन्येसति नृपतयःजरासंधाद्यास्तेनदुर्योधनेनयुयुधुःसम भग्न्याश्च ॥ १९० ॥ तेषुजरासंधादिषुपुनरात्तशरासने  
 बुसत्सु कर्णःसहोदरजनैर्युक्तस्त्वंप्रयाहिइतिधृतराष्ट्रसुतंजगाद । पूरमेत्यनगरप्राप्य तेनपतयःगुरुभीष्ममुखैर्युक्तस्यतेधर्षणेशाःसमर्थाःन ॥ १९१ ॥ एकांततःनियमेन  
 निश्चयेनेतियावत् जयमवीक्ष्यचनानुयातिशत्रूनितिशेषः । बार्हद्रथःनिवृत्त्यास्मत्पुरमागमिष्यतीत्यतआह । पुरगतस्येति । पुरगतस्यतेजयेकर्णमणिषष्ठीःपुरगतंत्वांजेभ्या  
 भीतिनिष्ठान निश्चयोनारिस्त । इतोपित्वांजेतुंनगमिष्यतीत्याभिप्रायवानाह । द्रौणिमिति । तेनअश्वधाम्ना ॥ १९२ ॥

मयिगतेद्दानमिवान्येयमनुगच्छेयुरित्तआह । एकोहमिति । प्रतियोधयिष्येअकीर्तिःअपयशः अत्रानुजग्रहणेऽसमर्थोसाविसृत आह । भीष्मादयइति । अनेनराज्ञाजरासंधेनभीष्मादयोपि आदिशब्देनभीष्मसमत्वाद्वाहोकादयोपिबिबक्षिताः । प्रतियोधयितुंयोद्धुनसमर्थाः । कित्वल्पसारास्त वानुजाइतिभावः । ततएवअशक्तत्वादेवबाल्हीकोरस्यजरासंधस्यभृत्योबभूव । तर्हि भीष्मःकिमर्थमेनेननजितइत्यतआह । नेति । अयंजरासंधोभीष्मंयुधैर्यथै नगात् । शक्नोपिकुतोनागादित्यतआह । राजेति । भीष्मोराजानहिराजपुत्रोपिराज्यपदवींनप्रातइतिभावः । इतिहेतोःअतएवनेनभीष्मेणबिराधोनासीत् । जरासंधस्ये

एकोहमेव नृपतीन्द्रप्रतियोधयिष्य एतैर्मयि प्रविजितेपि न तेस्यकीर्तिः ॥ एकं च तेनुजमिमं यदि पौरुषेण गृण्ही  
युरत्र तव कीर्तिरूपैति नाशं ॥ १९३ ॥ भीष्मादयोपि न हि योधयितुं समर्था राज्ञा ह्यनेन तत एव च बालिहको  
स्य ॥ भृत्यो बभूव न हि भीष्ममयंयुधैर्गाद्राजा नहीति नच तेन विरोध आसीत् ॥ १९४ ॥ इत्युक्त आशु स  
विमृश्य ययौ पुरं स्वं कर्णोपि तैः प्रति युयोध जिगाय चैतान् ॥ कर्णस्य वीर्यमगणय्य जरासुतोपि ह्यैकैकमेव  
नृपतिं स दिदेश योद्धुं ॥ १९५ ॥ सर्वेषु तेषु विजितेष्वभिजग्मिवान्स योद्धुं बृहद्रथसुतोप्यमुना रथेन ॥ तं चैव  
रामवरतो विरथं विशस्त्रं चक्रे स चैनमथमुष्टिभिरभ्युपेतौ ॥ १९६ ॥ संधौ यदेव जरया प्रतिसंधितस्य कर्णो  
जघान न परत्र तुतोष राजा ॥ न ज्ञातमेतदपि हो हलिना तदेतज्ज्ञातं त्वया भव ततो ममभृत्य एव ॥ १९७ ॥  
एवं विधं मुकुशलं बहुयुद्धशौडं न त्वां हनिष्य उत ते पितुरेव पूर्वं ॥ बाहोर्बलादभिहतं हि मयांगराज्यं तत्त्वं  
गृहाण युधि कर्मकरश्च मे स्याः ॥ १९८ ॥

तिशेषः ॥ १९४ ॥ विमृश्यविचार्यअगणय्यअनादृत्य ॥ १९५ ॥ अमुनाकर्णेनयोद्धुं रथेनाभिजग्मिवान् तंजरासंधं सजरासुतश्चएनकर्णविरथंविशस्त्रं चक्रे ॥ १९६ ॥  
जरयाप्रतिसंधितस्यजरासंधस्यसंधौजघाननपरत्रसंधेन्यत्रनजघानेत्यर्थः । तदाराजातुतोष । हलिनापिपुत्रम् ममस्थानंनज्ञातं तत्रारामेणाज्ञातमेनममस्थानंत्वयाज्ञातं  
होआश्चर्यततोमर्मज्ञत्वात् ममभृत्योभवेत्यन्वयः ॥ १९७ ॥ एवंविधंमुकुशलं बहुयुद्धशौडं बहुप्रकारयुद्धेषुशौडं श्रौढंत्वांनहनिष्ये । मयातेपितुरधिरथात्पूर्वं अभिहतम्  
गराज्यंत्वंगृहाणयुधि कर्मकरश्चस्याःभव युद्धेममसाहाय्यत्वंकीर्तिभावः ॥ १९८ ॥

कर्णस्तथैवचकार । अंगराज्यांगीकारं चकारेति भावः । अंगराज्यस्य दुर्योधनेन दत्तत्वात् जरासंधः कथं पुनरदादित्यत आह । पूर्वमिति । पूर्वं निजराज्यपदैकदेशः निजराज्यपदस्य अधिरथसंबन्धंगराज्यैकदेशेषुकप्रदेशः । दुर्योधनेनास्य कर्णस्य विहितो दत्तः अंगराजस्य पूर्वकर्णपितृसंबन्धिवान्निजेत्युक्तं । ननु अधिरथाज्जरासंधेनाभिहता दुर्योधनेन कथं एकप्रदेशो दत्त इत्यत आह । मगधेति । मगधाधिराजं जित्वा दिग्विजयइति शेषः । वकोदराहतः पितुरेव धृतराष्ट्रस्यैव दत्तः तद्राज्यं दुर्योधनेन शिखासं दर्शनसमये कर्णाय दत्तं अन्यज्जरासंधेन इदानीं दत्तमिति भावः ॥ १९९ ॥ अतो जरासंधं जयात् अनेन कर्णेन तुल्यं हरिं कृष्णं नाधिजग्मुः । कृष्णादधिकः कर्ण इति मे निरेदिति भावः ॥ २०० ॥ गिरिजाभिषिष्टां अतएव भारते । द्रौपदीवत् बह्वहरणादिविषये अस्याः दुःखितत्वोक्तिः संगच्छते । तदुक्तं सभापर्वणि । धार्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्च निक्षिपे नोपलभ्य वै । गमनं परिकर्ष चकुरु

इत्युक्त आशु स तथैव चकार कर्णः पूर्वं हि तस्य निजराज्यपदैकदेशः ॥ दुर्योधनेन विहितो मगधाधिराजं जित्वा वकोदराहतः पितुरेव दत्तः ॥ १९९ ॥ अंगाधिराज्यमुपलभ्य जरासतस्य स्नेहं च सूर्यमुत आशु कुरुन् जगाम ॥ दृष्ट्वैव तं ममदिरे धृतराष्ट्रपुत्रा नानेन तुल्यमधिजग्मतो हरिं च ॥ २०० ॥ उद्वाह्य काशितनया गिरिजाभिषिष्टां साक्षान्नरेषु जनितां प्रथमामलक्ष्मीं ॥ तस्यां सुतं त्वजनयत्पुत्र आस योक्षः कन्यां पुरा प्रियतमां च षडाननस्य ॥ २०१ ॥ पुत्रो बभूव स तु लक्षणनामधेयः सा लक्षणेत्यधिकरूपगुणा सकन्या ॥ तस्यानुजाश्च निजयोग्यगुणा अवापुर्भार्याः पुनश्च स सुयोधन आप भार्याः ॥ २०२ ॥ पूर्वं सुरांतक इति प्रथितः सुतो भूदुःशासनस्य तदनु प्रतितप्यमानाः ॥ दृष्ट्वैव पार्थिवलवीर्यगुणान्समृद्धिं तां चैव ते प्रतिययुः स्म कलिंगदेशं ॥ २०३ ॥

पुण्याद्यतमंडले । शरदुःसुस्वरं सर्वाः विनिंदत्यः कुरुन् भृशं ॥ इत्युच्यसु चिरं कालं कारासक्तमुखं वुजा इति । साक्षादलक्ष्मीं प्रथमां ज्येष्ठां सुमद्रमंथने लक्ष्म्याः साक्षादादौ जातेति भावः । नरेषु जनितां उत्पन्नां काशितनयां काशिराजसुतां उद्वाह्य विवाह्य पुरा योक्षः अक्षकुमारः आस । तं सुतं तस्यां अजनयत् । पुरा षडाननस्य गुहस्य प्रियतमां भार्यां कन्यां चाजनयत् ॥ २०१ ॥ तस्य दुर्योधनस्य अनुजाः निजयोग्यगुणाः प्राप्त्यैव गृहस्थः । भार्याः अवापुः ॥ २०२ ॥ सुतं कइति प्रथितः देवोः कइति ख्यातः तदनुपांडवगमनानंतरं समृद्धितां च दृष्ट्वा ॥ २०३ ॥

तस्य सुवज्रस्य द्योमतः ॥ २०४ ॥ पूर्वकर्णः जरालुगादीन् जितवानय कथं पराजितः इत्यत आह । स्पृधेति । यस्मात्पादोः सुते पुस्पवागमत्प्रातः ॥ २०५ ॥ मुग्धः प्रेरितः ॥ २०६ ॥ मृतकप्रतीकाः मृतसंज्ञाः अधीषादुर्ध्वनादीनां नृपतिर्धृ । यः पुंस्वरूपतस्तद्वैदेण निर्मितस्य लं इन्द्रस्य भित्त्यर्थः ॥ २०७ ॥ तत्रास्त्रिवाऽभ्यर्च्य मनुष्य । पुंस्वरूपमिति द्रवणोति । पुराहीति । तत्र इन्द्रस्येव अभिषिक्तः उत तत्र स्थपुस्तशकाः चिराज्यं चकार ॥ २०८ ॥ इतः अत्रैव अभिषेचयामि ॥ २०९ ॥

आसीत्स्वयं वर उतात्र कालिंगराजपुत्र्याः सुवज्र इति यं प्रवदंति भूपाः ॥ रौद्राद्वरादविजितस्य च तस्य कन्यां दृष्टो बलात्स जगृहे धृतराष्ट्रमनुः ॥ २०४ ॥ तत्राथ रुद्रवरतः स जरामुतेन युक्तो बन्धं च सुयोधनमाशु जित्वा ॥ कर्णः पराद्रवदिहस्म सुतेषु पांडोर्यस्मात्स्पृधागमदतः स पराजितो भूत् ॥ २०५ ॥ दुर्योधनेन नृज नैः सहिते गृहीते भीष्मांबिकेयविदुराग्रजवाक्यनुन्नः ॥ भीमो विजित्य नृपतीन्स जरामुतांस्तान् हत्वा सुवज्रममचक्षुदृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०६ ॥ तेषु स्म कर्णसहितामृतकप्रतीका नागाव्हयं पुरमथाययुर्गम्यमीषां ॥ दृष्ट्वा विरोधमवदन्नृपतिश्च धर्मपुत्रं पुंस्वरूपतस्तथलमाशु याहि ॥ २०७ ॥ तत्रार्धराज्यमनुभंक्ष्व सहानुजैस्त्वं कोशा धर्मेव हि गृहाण पुरा हि शक्रः ॥ तत्राभिषिक्त उत कंजभवादिदैवैस्तत्रस्थ एव स चकार विरं च राज्यं ॥ २०८ ॥ त्वं वीर शक्रसम एव ततस्तवैव योग्यं पुरं तदित आश्वभिषेचयामि ॥ इत्युक्त आह स युधिष्ठिर ओमिति स्म चक्रे भिषेकमपि तस्य स आंबिकेयः ॥ २०९ ॥ तस्याभिषेकमकरोत्प्रथमं स कृष्णो वामिष्ठनंदन उरुर्भवं चक्रवर्ता ॥ यष्टाश्वमेधनिखिलात्मकराजसूयपूर्वमैवैः सततमेव च धर्मशीलः ॥ २१० ॥

प्रथमं वामिष्ठनंदनः स कृष्णः व्यासः स कृष्ण इत्यत्र भिन्नं पदं । अश्वमेधनिखिलात्मकराजसूयपूर्वैः अश्वमेधश्च निखिलात्मकराजसूयश्च सर्वज्ञात्मको राजसूयः तत्पूर्वैः मखैः यष्टा उरुः उत्कृष्टः सर्वैः स्यद्दतिशेषः । चक्रवर्ती धर्मशीलो भवेति ॥ २१० ॥

पार्षतसुतासहितेयुधिष्ठिरेअभिषिक्तेसति । कृष्णोपितथाभ्यर्षिचत् । एवंपूर्वाक्तआशोःपूर्वकंएतौकृष्णौमारुतिशिरसि अभिषेकंसंचक्रतुः ॥ २११ ॥ पार्षतसुतासहिते  
भीमिचधर्मात्मजानुताभ्यामाभिषिक्तेसति । अन्यैश्चाभिषेकेसुकृतेसतिसंतोमुमुदुः ॥ २१२ ॥ दिनसप्तकानुवृत्ते दिनसप्तकमनुवृत्तःदिनसप्तकानुवृत्तःतस्मिन्दिनसप्त  
कानुवृत्ते ॥ २१३ ॥ यदापार्थाःगच्छन्तिगताःतदापौराश्वताननुययुः । एषःदुर्धनःपांडुसुतान् दूरेचकार । ननु हावेदेवतआश्रये ॥ २१४ ॥ अबलंब्यआश्रि

इत्येव पार्षतसुतासहितेभिषिक्ते कृष्णोपि वृष्णिवृषभः स तथाभ्यर्षिचत् ॥ एवं च मारुतिशिरस्यभिषेकमेतौ संच  
क्रतुः स्म युवराजपदे सभार्य ॥ २११ ॥ भीमे च पार्षतसुतासहितेभिषिक्ते ताभ्यामनंतसुखशक्तिचिदात्मकाभ्यां  
अन्यैश्च विप्रवृषभैः मुकृतेभिषेके धर्मात्मजानुमुमुदुर्निखिलाश्च संतः ॥ २१२ ॥ तस्मिन्महोत्सववरे दिनसप्तकानु  
वृत्ते वशिष्ठवृषभेण च वृष्णिपेण ॥ कृष्णेन ते ययुरमा पृथया तथा च पांचालराजसुतया स्थलमिंद्रवासं ॥ २१३ ॥  
कोशस्य चार्धसहितास्तु यदैव पार्था गच्छन्ति ताननु ययुर्निखिलाश्च पौराः ॥ ऊवुश्च हा बत सुयोधन एष पापो  
दूरे चकार ननु पांडुसुतान् गुणाढ्यान् ॥ २१४ ॥ भीमप्रतापमवलंब्य कर्लिगबंधान्मुक्तः सुतामपि हि तस्य  
पुरं निनाय ॥ द्वेष्टयेवमप्यतिबलान्हि सदैव पार्थान् यामो वयं गुणिभिरद्य सहैव पार्थैः ॥ २१५ ॥ आज्ञापयत्य  
पि स भेरिरवेण पार्थान्नैवानुगच्छथ यदि व्रजथानु वोद्य ॥ वित्तं हरिष्य इह सर्वमपीति तच्च पापः करोतु न वयं  
विजहाम पार्थान् ॥ २१६ ॥ सद्भिर्हि संगतिरिहैव सुखैकहेतुमोक्षैकहेतुरुत तद्विपरीतमन्यत् ॥ तस्माद् व्रजेम  
सह पांडुसुतैर्हि शक्रप्रस्थं त्वितिस्म धृतचेतस आह धर्मः ॥ २१७ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यद्वेष्टिद्वेषकरोति ॥ २१५ ॥ यदिअनुव्रजथथापिपार्थान्नविजहामः । अनुगमेसर्वमपिवित्तंहरिष्यतीतिचेत् पापस्तच्चकरोतु ॥ २१६ ॥ अन्यतदुःसंगतिःविपरीतं  
इहदुःखहेतुःपरव्रनरकहेतुरितिस्म इत्येवधृतचेतसःगंतुंनिश्चिन्तांतःकरणान् धर्मजःआह ॥ २१७ ॥ ॥



यदिमयिप्रीतिश्रेष्ठ अत्रनागाणुरेव भवता अनुगमनेन कृतेनापितुरत्ययेन नः कीर्तिनश्चेत् । आंबिकेयं अनुसरध्वं । सेवां कुरुध्वमित्यर्थः ॥ २१८ ॥ निषिद्धाः निवारिताः वार्ध  
किंविश्वकर्माणं सोपविश्वकर्मा ॥ २१९ ॥ रत्नोत्करं रत्नमयं सादृश्यतः सादृश्येन ॥ २२० ॥ नातिजनसंवृतं अतिसंकीर्णतां गहितं आल्पजनमिति यावत् । अभि  
पुपरिपरितवन्तराष्ट्रांतराः अन्यदेशस्थाः शुभाः सज्जनाः वसतीः गृहाणि । वसतीरात्रिविश्वमनोरत्यमरः ॥ २२१ ॥ तत्र हस्तिनपुरे अभिषेकं साम्राज्याभिषेकं अशांतक्रामो

प्रातिर्यदिस्म भवतां मयि सानुजेस्ति तिष्ठध्वमत्र पितुरेव हि शासने मे ॥ कीर्तिर्हि वानुगमनात्पितुरत्ययेन नश्ये  
न्न इत्यनुसरध्वमिहोविकेयं ॥ २१८ ॥ इत्येव तैः पुरजना निखिलैर्निषिद्धाः कृच्छ्रेण तस्थुरपि तान्मनसा त्वगच्छन्  
प्राप्याथ शक्रपुरमस्मरतां च कृष्णो देवेश वार्धकिमथागमदत्र सोपि ॥ २१९ ॥ वासिष्ठेन यदुपेन च पांडवानां  
रत्नोत्करं कुरु पुरं पुरुहूतपुर्याः ॥ सादृश्यतस्त्विति नियुक्त उभौ प्रणम्य सर्वेश्वरौ स कृतवांश्च परं तथैव ॥ २२० ॥  
देशं च नातिजनसंवृतमन्यदेशसंस्थैर्जनैर्भिमपरां आशु पार्थाः ॥ तेषां गणैर्हरिपदानतिहेतुतश्च राष्ट्रांतरा इह  
शुभावसतीः स्म चक्रुः ॥ २२१ ॥ प्रस्थाप्य दूरमनुजस्य सुतान्म राजा चक्रिभिशेकमपि तत्र संयोजनस्य ॥ दुःशा  
सनं च युवराजमसौ विधाय मेने कृतार्थमिव च स्वमशांतकामः ॥ २२२ ॥ पार्थाश्च तेमदिरेत्र वसिष्ठवृष्णिवर्यौ  
दितानखिलतत्त्वविनिर्णयांस्तु ॥ शृण्वन्त एव हि सदा पृथिवीं च धर्मात् भुजंत आश्रितरमापतिपादयुग्माः ॥ २२३ ॥  
इति श्रीमदानंदतीर्थ भ० विरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये पांडवराज्यलाभोनाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

अनुपरातविषयेच्छः कृतार्थकृतकृत्यमिवमेने । अन्यथा वनंगच्छेदिति भावः ॥ २२३ ॥ भुजंतः पालयंतः ॥ २२३ ॥ यगंगाज० ॥ पूर्तितस्य कृतौ तदर्थविवृतावेकोनविं  
शः शुभः श्रीमद्भारत० ॥ ११९ ॥ इति श्रीमत्तात्पर्यनिर्णयटीकायां जनार्दनभट्टविरचितायां पदार्थदीपिकानाम् न्यां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमद्भारतम्

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ प्रातस्ताश्चाज्यानां पार्थानां व्यापारभेदानाह । यज्ञत्यादिना । युधिष्ठिरः यज्ञेयज्ञकरणे । उरुदाने षुतुलापुरुषादिमहादानेषु । नरदेवविदायां नृपति वंदने । नृपतये युधिष्ठिरं नमस्कुरुर्वीतिभावः । प्रश्ने सभायां ऋषीन् प्रतितत्त्वप्रश्ने । ऋषिपूजायां अभूत् । अधिकृतो भूत् । भीमः धर्मानुशास्तौ वणश्रमाणां धर्मशिक्षणे हरितलव शंसने हरितत्वोपदेशे स्वराष्ट्रक्षदौ स्वराष्ट्रक्षणे आदिशब्देन प्रजापरिचारकादिरक्षणगृह्यते आसीत् ॥ १ ॥ कृष्णाद्रौ पदी तु स्त्रीधर्मं शासनभृत्यकोशरक्षाव्ययादौ अंतः पुरस्थस्त्रीणां धर्मशिक्षणे भृत्यां रक्षणे वेतनादिना योगक्षेमचिंतायामित्यर्थः । कोशस्य रक्षार्थं व्यये च । आदिशब्दाद्गृह्यक्षणादिविवक्षितं । अंतः पुरस्थस्य जनस्य गुणदोष

ॐ यज्ञोरुदाननरदेवविदाप्रश्नर्षिपूजासु युधिष्ठिरो भूत् ॥ धर्मानुशास्ति हरितत्वशंसनस्वराष्ट्रक्षादिषु भीम आसीत् ॥ १ ॥ स्त्रीधर्मं शासनभृत्यकोशरक्षाव्ययादौ गुणदोषचिंतने ॥ अंतः पुरस्थस्य जनस्य कृष्णा ह्यासीद्वरेर्धमे निदर्शनी च ॥ २ ॥ बीभत्सुरासीत् पराष्ट्रमर्दने तेनानियम्यांस्तु जरासुतादिन् ॥ स कीचकादींश्च ममर्द भीमस्तस्यैव ते बलतो नित्यभीताः ॥ ३ ॥ राष्ट्रेषु भीमेन विमर्दितेषु जिताश्च युद्धेषु निरुद्यमास्ते ॥ बभूवुरासीद्वारिधर्मनिष्ठः प्रायेण लोकश्च तदीयशासनात् ॥ ४ ॥ आजीविनां वेतनदस्तदासीन्माद्रीमुतः प्रथमोऽथ द्वितीयः ॥ संधानभेदादिषु धर्मराजपश्चाच्च खड्गी स बभूव रक्षन् ॥ ५ ॥ वृष्टद्युम्नस्तत्र सेनाप्रणेता शक्रप्रस्थे नित्यमास्ते तिहादौत् ॥ विशेषतो भीमसखा स आसीद्राष्ट्रं चैषां सर्वकामैः सुपूर्णं ॥ ६ ॥

चिंतने अयमपराधी अयमनपराधी अयं धर्मस्थ इत्यादि गुणविवेके तथा अंतः पुरस्थ सर्वजनस्य हरेर्धर्मे निदर्शनी धर्मोपदेशकर्त्रित्यर्थः । आसीत् ॥ २ ॥ तेनार्जुनेनानियम्यान् नियंतुमशक्यान् ते जरासुतादयः बलतो बलेन आसन्नितिशेषः ॥ ३ ॥ राष्ट्रेषु स्वराष्ट्रेषु भीमेन विमर्दितेषु भीमेन युद्धेषु जितास्ते निरुद्यमाः भीमप्रतिनिरुद्यमा बभूवुः । प्रायेण त्ययोग्यजनव्यावृत्त्यर्थः ॥ ४ ॥ आजीविनां सेवोपजीविनां संधानभेदादिषु विप्रतिपन्नानां संधानं संधिकरणं अन्योन्यसंमतानां द्विषाभेदद्वैधिकरणं आदिशब्देन विग्रहाद्युज्यते । तेष्वासीत् । स धर्मराजं रक्षन् धर्मगजपश्चाच्च खड्गी बभूव ॥ ५ ॥ सेनाप्रणेता सेनापतिः अतिहादात् अतिस्नेहात् । आस्तेति श्रुतिं तेषां पांडवानां कामौर्विषयैः ॥ ६ ॥

भीमसेनेशासतिषाण्डवानाराष्ट्रे व्याधेतःव्याधियुक्तः विपर्ययान्मतिःवृद्धस्यपुत्रस्तत्तुल्यस्याशोनवभूवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ दर्शनोत्सुकाराजदर्शनोत्कंठाःप्रतिग्रहायया  
जनाययुधिष्ठिरंयाति । कार्यार्थिनो नैव कुतःशुकोदरेणाखिलानि कार्याणि सिद्धयन्ति सिद्धिर्यतिः ॥ ८ ॥ गंधर्वाद्याद्वंद्वयथातथापार्थान्से  
वते । नृत्यगोतादिभिरतिशेषः । देवा अपि मनुष्यश्च कृष्णमर्चितमायाति कृष्णः पाण्डवो ह्यप्रायेणैन्द्रप्रस्थेतिष्ठतीति भावः ॥ ९ ॥ कर्तयुगाः कृतयुगसंबन्धिनः नैः प्रवर्तिताः  
ततः कृतयुगधर्मैर्न्योदिकाश्च तस्मात्कृतयुगात् सुवर्णदेः सस्यसंपदामपि वृद्धिर्दधिकारिभूम् ॥ १० ॥ शामलादीनामारस्यस्पष्टतयाप्युक्त्यर्थजन्मदर्शयन् युधि

नौवैष्णवो न दरिद्रो बभूव न धर्महानिश्च बभूव कस्य चित् ॥ तेषां राष्ट्रे शमति भीमसेने न व्याधितो नापि  
विपर्ययान्मतिः ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरं यांत्यथ दर्शनोत्सुकाः प्रतिग्रहायाप्यथ याजनाय ॥ कार्यार्थिनो नैव वृकोदरे  
ण कार्योणि सिद्धयन्ति यतोऽखिलानि ॥ ८ ॥ गंधर्वविद्याधरचरणश्च सेवत एतान्सततं समस्ताः ॥ यथा सुरेंद्रं  
मनुष्यश्च सर्वे आयाति देवा अपि कृष्णमर्चितम् ॥ ९ ॥ तेषां राष्ट्रे कर्तयुगा हि धर्माः प्रवर्तिता एव ततोऽधिकाश्च  
॥ वृद्धिश्च तस्मादधिका सुवर्णरत्नांबरादेरपि सस्यसंपदाम् ॥ १० ॥ अथोपयेमे शिशुपालपुत्रीं युधिष्ठिरो देव  
कीनामपूर्वा ॥ स्वीयां भार्यां यत्सहजो धृष्टकेतुर्नुल्हादः सवितुश्चांशयुक्तः ॥ ११ ॥ तस्यां सुहोत्रो नामतः  
पुत्र आसीदधिश्वित्रगुप्तो नाम पूर्वं मुलेखः ॥ कृष्णा सैवाप्यन्यरूपेण जाता काशीशपुत्री यां प्रवदन्ति काली ॥ १२ ॥  
सा केवला भारती नान्यदेव्यस्तत्राविष्ठास्तत्कृते काशिराजः ॥ स्वयंवरायै नृपतीनाजुहाव सर्वास्तेपि ह्यत्र  
हर्षात्समेताः ॥ १३ ॥

ष्ठिरादीनां विवाहांतरमाह । अथेत्यादिना । यत्सहजः यस्याः देवक्याः सहजो भ्राता धृष्टकेतुः पूर्वअनुल्हादः प्रल्हादावरजः ॥ ११ ॥ पूर्वयः मुलेखः सस्यकुलखनकतां चित्र  
गुप्तो नाम सतस्यादेवक्यां नामतः सुहोत्रः पुत्र आसीत् । सारुण्यैव अन्यरूपेणापि जाता ॥ १२ ॥ सा काली केवला भारती । केवलेत्युक्तं विवृणोति । नेति । तत्र काल्यां  
अन्यदेव्यः शच्याद्याः नाविष्ठाः एकदेहत्वेन वंचनकृतफलभारती संपृष्टतया जन्मत्रयं । तत्रैकस्मिन् जन्मनि अन्यगात्वमनुभूतमिति भावः । तत्कृते कालीकृते आजुहाव  
आड्रयामास । समेताः मिलिताः ॥ १३ ॥

एषाकालीतेषांरक्षांमध्ये भीमसेनांसीमसेनस्यस्कन्धे मालामधात्स्थापयामास । तत्रतोस्मिन्नवसरैर्वेणवनेरज्ञःकन्यान्हीयतइतिक्रुद्धाःसंतः विष्णोराश्रितान्वैष्णवान् उपलक्षणमेतत् । विष्णुमपिउच्चैराक्षिपंतःनिंदंतः शिवंशैवांश्चआस्तुवंतःसंतःआसेदुःप्राताः ॥ १४ ॥ समीमःपूर्वमेवादावेव वेदाःअदोषाःअग्रामाप्यादिदोषरहिताइति संसाधयित्वा संप्रयुक्तैःअपौरुषेयत्वादियुक्तिभिःसाधयित्वा वैदिकैर्वाक्यैर्वेदगतवाक्यैः साधुभिःदोषरहितैःतर्कैःअनुमानैःसदागमैःपंचरात्रैतिहासादिभिः वचोभिस्तानन्य संमतान् जरसुतादीन् । पूर्ववक्ष्यमाणयुद्धापेक्षयाप्रथमतःजिग्यइतिभावः ॥ १५ ॥ शैवशास्त्राणिवेदाधिक्यं वेदानांप्रामाण्यलक्षणमाधिक्यवेदोऽज्ञितानांवेदग्रामाप्यमनं गीकुर्वतां शैवशास्त्राणिबहुलांबव्हीनिंदामाहुः । तथाशाक्तेयस्कांदसौरादिकानां दर्शनानांनिंदामाहुः तत्रैवप्रमाणतयांगिकते वेदेष्वछंदसविदानांवैष्णवत्वविष्णोरुत्कर्षप

तेषां मध्ये भीमसेनांस एषा मालामधात्तत्र जरसुताद्याः ॥ क्रुद्धा विष्णोराश्रितानां क्षिपंत आसेदुरुच्चैः शिवमा स्तुवंतः ॥ १४ ॥ पूर्वं वाक्यैर्वैदिकैस्तान्स भीमो जिग्ये तर्कैः साधुभिः संप्रयुक्तैः ॥ वेदास्त्वदोषा इति पूर्वमेव सं साधयित्वैव सदागमैश्च ॥ १५ ॥ वेदाधिक्यं शैवशास्त्राणि चाहुर्वेदोऽज्ञितानां बहुलां च निंदां ॥ तथा शाक्तेयस्कां दसौरादिकानां तत्रैवोक्तछंदसां वैष्णवत्वं ॥ १६ ॥ विष्णोराधिक्यं तानि शास्त्राणि चाहुः शिवदिभ्यः कुत्रचिन्नैव वेदे ॥ विष्णूत्कृष्टः कथितो बौद्धपूर्वाश्चाहुर्विष्णुं परमं सर्वतोपि ॥ १७ ॥ लोकायताश्च कचिदाहरण्यं विष्णुं गुरुं सर्ववरं बृहस्पतेः ॥ सर्वांगेषु प्रथितोतएव विष्णुः समस्ताधिक एव मुक्तिदः ॥ १८ ॥

रमत्वं ॥ १६ ॥ नकेवलंविष्णूत्कर्षोविदैरुच्यते किंतुशैवशास्त्राप्यप्याहुरित्याह । विष्णोरिति । तानिशास्त्राणिकुत्रचित्संगेशिवादिभ्यःविष्णोराधिक्यमाहुः । वेदेकुत्रचि त्रविष्णूत्कृष्टःविष्णोःसकाशादुत्तमः अन्योनकथितःइंद्रादिशब्दानांविष्णुपरत्वादितिभावः । नकेवलंवैदिकाविष्णुपरममाहुः । किंत्ववैदिकाश्चतथाहुरित्याह । बौद्धपूर्वाश्चे ति विष्णुबुद्धरूपिणसर्वतोपिसर्वेभ्यएवपरममाहुः ॥ १७ ॥ लोकायताश्चावकाःकचिद्विष्णुसर्ववरंबृहस्पतेःगुरुंकीचिद्वृहस्पतेरग्रमाहुः । अतएवशिवादिभिरपिविष्णो राधिक्यस्यांगीकृतत्वादिवमुक्तिदोविष्णुःसमस्ताधिकइतिसर्वांगेषु एकःप्रथितएवप्रसिद्धएव ॥ १८ ॥

अन्यधक्षेणशिवादेशस्तत्त्वसिद्धातेषुतेष्वगमेष्वेवशिवाद्यागमेष्वेव । परस्परविरुद्धताहि आगामानामन्योन्यविरोधः । एकस्मिन्प्रव्यागमेपूर्वोत्तरविरुद्धताहि एवमागमैर्वि  
 णोराधिक्यप्रसाध्य प्रत्यक्षेणापिसंशयति । प्रत्यक्षतश्चेति । हेभूपाःअत्रविष्णवाधिक्यविषये कैमुत्यन्यायेनविष्णुपदाश्रयस्यमेवाहोर्बलंप्रत्यक्षतःआशुपश्यध्वं । पश्यतु  
 ॥ १९ ॥ तदेवदर्शयति । पूर्वमित्यादिना । कुरूणांपुरोगाममविष्णुपूजाविधार्थमायात् । मेमयावामकरेणनुवापराक्षिता परस्तात्परतःकूलादितिशेषः । बहुयोजनंग  
 ता । तदाशिवःआगतः ॥ २० ॥ सशिवःकपिलात्मिकांपिलगोरूपांपराक्षयन् ममबलमितिशेषः । मेमयागदाप्रहरात् विजितःमूर्छितःसन् लिंगांतरस्थः पाषाणाले  
 गांतरस्थःआस । पाषाणलिंगविवेकोत्तरार्थः ॥ २१ ॥ तद्वदन्यत्रस्थलांतरेयुद्धमभूत् तदेवविष्णोति तीरदिति । हैमवर्तेगिरौहिमवस्त्वर्तगोमत्याःगोमतीनाम्याःनद्यास्ती

तेष्वागमेष्वेव परस्परं च विरुद्धता ह्यन्यपक्षेषु भूपाः ॥ प्रत्यक्षतश्चात्र पश्यध्वमाशु बलं बाह्वोर्मे विष्णुपदाश्र  
 यस्य ॥ १९ ॥ पूर्वं हि गंगा मम विष्णुपूजाविधार्थमायाद्वामकरेण सा मे ॥ नन्वा परस्ताद्बहुयोजनं गता पूरे कु  
 रूणां शिव आगतस्तदा ॥ २० ॥ स व्याघ्ररूपी कपिलात्मिकममं परीक्षयन् हंतुमिवाद्रवद्वतं ॥ स मे युद्धे वि  
 जितो मूर्छितश्च गदाप्रहरादास लिंगांतरस्थः ॥ २१ ॥ व्याघ्रेश्वरं नाम लिंगं पृथिव्यां ख्यातं तदा तद्वदन्यत्र  
 युद्धे ॥ तीरे गोमत्या हैमवर्ते गिरौ हि जितस्तत्राप्यास शार्दूललिंगं ॥ २२ ॥ एवं प्रत्यक्षे विष्णुपदाश्रयस्य ब  
 लाधिक्ये किमुक्तव्यमत्र ॥ विष्णोराधिक्ये क्षत्रियाणां प्रमाणं बलं विप्रे ज्ञानमेवेति चाहुः ॥ २३ ॥ मया केदारं  
 विप्ररूपी जितश्च रुद्रो विशाल्लिंगमेवाशु भीतः ॥ ततः परं वेदविदामगम्यतां शापं प्रादाच्छंकरो ब्रीडितोत्र ॥ २४ ॥



एवमुक्तरित्याविष्णुबलेप्रत्यक्षेअधिकतयाप्रत्यक्षसिद्धेसति । यस्यमनःप्रतीपंविप्रतिपन्नंसब्रवीतु । आधिक्येविप्रतिपन्नंप्रतिस्वबलमुक्ता विष्णुबलइतिकथमुच्यतइतिचे  
त्सत्यं । स्वबलस्यापिबिष्णुबलप्रतिविबलत्वात्तथेतियुज्यते । क्रोधाधिकश्चेत् निरुत्तरत्वादितिशेषः ॥ २५ ॥ एनंजरासुतं विष्णोःपदोत्थायां पदात्पदात्तुत्थायांजा  
तायांदेवनदांभागीरथां प्राक्षिपत्चिक्षेप ॥ २६ ॥ काल्याकालीनास्यासह शक्रसनामकंपुरंशंकेणसमाननामकंपुरं शक्रप्रस्थमित्यर्थः ॥ २७ ॥ आसंमितायांस

एवं प्रत्यक्षे विष्णुबले प्रतीपं मनो यस्य ह्युत्तरं स ब्रवीतु ॥ क्रोधाधिकश्चेत्क्षिप्रमायातु योद्धुमित्युक्तास्तेभ्या  
ययुरात्तशस्त्राः ॥ २५ ॥ विद्राव्य तान् बाणसंघैः समस्तान् जरासुतं गदया पोथयित्वा ॥ बाहुभ्यां चैनं परि  
गृह्णाशु विष्णोः पदोत्थायां प्राक्षिपेद्देवनदां ॥ २६ ॥ स ब्रीडितः प्रययौ मागधांश्च भूपैः समेतो भीमसेनो रथं  
स्वं ॥ आरुह्य काशीश्वरपूजितश्च ययौ काल्या शक्रसनामकं पुरं ॥ २७ ॥ तस्यां त्रिलोकाधिकरूपसद्गुणै रासं  
मितायां रममाणः सुतं च ॥ शर्वत्रातं नाम्ना जनयत्पुरा यः समानवायुर्बलवीर्ययुक्तः ॥ २८ ॥ कृष्णोपि गत्वा  
द्वारवतीं सरामः सत्या पितुर्वधकर्तारमेव ॥ शतधन्वानं हंतुमैच्छत्स चैव ययाचेक्रूरं कृतवर्मानुयुक्तं ॥ २९ ॥  
तावन्नृतां सर्वलोकैककर्तुर्नवां विरोधं मनसापि कुर्वः ॥ कृष्णस्य सर्वशितुरित्यनूक्त आरुह्य चार्थीं भयतः प  
राद्रवत् ॥ ३० ॥ अन्वेव तं कृष्णरामौ रथेन यातौ शतं योजनानां दिनेन ॥ गत्वा मृतायां वडवायां पदैव  
संप्राद्रवत्कृष्ण एनं पदागात् ॥ ३१ ॥ छित्त्वा शिरस्तस्य चक्रेण कृष्णो जानन्नक्रूरं मणिमनेन दत्तं ॥ अप्यज्ञ  
वह्नोःकिविडंबनाय परीक्ष्य वासोत्र नेत्याह रामम् ॥ ३२ ॥

म्यक्प्रसिद्धायां आसमंतादसंमितायांस्वानुरूपायांवा ॥ २८ ॥ गत्वाइंद्रप्रस्थादितिशेषः । सचशतधन्वाययाचे सहायार्थमितिशेषः ॥ २९ ॥ तौअक्रूरकृतवर्माणौ  
आवांविरोधंमनसापिनकुर्वंइतिअब्रूतांइत्यनूक्तः अक्रूरकृतवर्मभ्यांस्वबाक्यमनूक्तइत्यर्थः । अश्वोवडवां ॥ ३० ॥ कृष्णयुनपदागात् रामंविहायेतिशेषः ॥ ३१ ॥  
वासःशतधन्वबन्धंपरीक्ष्य मणिरास्तिवानवेतिदृष्टेत्यर्थः । नेत्याहमणिर्नास्तीत्याह ॥ ३२ ॥

पार्थेभ्यः केशवस्य आहार्यतां आहर्तुमशक्यतां जानन् बलं बलमद्वैतशक्तिर्गुणात् अगात् ॥ ३१ ॥ धार्तराष्ट्रः केशवस्य असन्निधानं असामीप्यं प्रतीक्षन् अपेक्ष्यमाणः सन् । अस्य रामस्य गदायां गदाशिक्षायां मिदर्थः । शिष्यो बभूव । यथावशं कर्तुमगात् तथावशं कर्तुमेव शिष्यो बभूवेति भावः । तस्य रामस्य भगिनी सुभद्रां सरामः प्रदाने दातुमिदर्थः ॥ ३४ ॥ हियस्मात् केशवः एनं ज्येष्ठं अग्रजं रामं नातिवैत । अतिक्रमी न भवतीत्यर्थः । धार्तराष्ट्र इति मेने तस्मात्कारणात् सुदुर्धनः सत्यहेतोः सत्यप्रतिज्ञार्थं दक्षिणं हस्तं जग्राह । रामः अस्मै दुर्धनय हलां कं हस्तं ददौ । क्षत्रियाः आयुष हस्तेन शपथं कुर्वतीति सूचयितुं हलां कं मित्युक्तं ॥ ३५ ॥ भगिन्याः स्नेहात् कृष्णरामौ मेव शंयास्यत इ

अविश्वासात्स तु सक्रोध एव ययौ विदेहानवसत्पंचाब्दान् ॥ जानन्पार्थेभ्यो हार्यतां केशवस्य वशीकर्तुं धार्तराष्ट्रो बलं गात् ॥ ३३ ॥ बभूव शिष्योस्य तथा गदायामसन्निधानं केशवस्य प्रतीक्षन् ॥ तदा ययौ च भगिनी च तस्य स च प्रतिज्ञामकरोत्प्रदाने ॥ ३४ ॥ ज्येष्ठं ह्येनं केशवो नातिवैतदित्येव मेने धार्तराष्ट्रः स तस्मात् ॥ जग्राह हस्तं दक्षिणं सत्यहेतोर्ददौ स रामः करमस्मै हलां कं ॥ ३५ ॥ रूपेण तस्या मोहितो धार्तराष्ट्रो विशेषतः कृष्णरामौ भगिन्याः ॥ स्नेहाद्दशं यास्यत इत्यगृह्णाद्वस्तं हलां कं हलिनो रिपुघ्नं ॥ ३६ ॥ जाता देवक्यां सा सुभद्रेति नाम्ना भद्रारूपेणानकदुन्दुभेस्तां ॥ कृत्वा पुत्रीं रोहिणीं स्वामरक्षत्पुं तु यामीत्रिजटैव नाम्ना ॥ ३७ ॥ सीतायाः प्राङ् नित्यशुश्रूषणात्सा बभूव विष्णोर्भगिनी प्रिया च ॥ उमावेशाद्रूपगणोपपन्ना पद्मेक्षणा चंपकदामगौरी ॥ ३८ ॥ एतच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रात्मजः स ययौ कुरून्निवसत्यत्र रामे ॥ कृष्णोत्क्रूरं विवसंतं भयेन सहार्दिक्यं चानयित्वा जगद ॥ ३९ ॥

तिविशेषतः मुख्याभिप्रायेण हलिनो हस्तमगृह्णात् ॥ ३६ ॥ पूर्वयानाम्नात्रिजटा आसीत् सैवानकदुन्दुभेः वसुदेवात् देवक्यां जाता । तां सुभद्रा रोहिणी वसुदेवभार्या स्वपुत्री कृत्वा अरक्षत् ॥ ३७ ॥ प्राक्पूर्वं चंपकदामगौरी चंपकमालावर्त्यतिवर्णा ॥ ३८ ॥ धृतराष्ट्रात्मजः एतद्भगिनीप्रदाने शपथं कृत्वा संपाद्य । अत्र विदेहपुर्यां रामेन वसति सति स्वयंकुरुनय्यौ । कृष्णः द्वापरवत्याः अन्यत्र भयेन निवसन्तं स्थितं सहार्दिक्यं कृतवर्मणां सहितं । अक्रूरं आनयित्वा ॥ ३९ ॥

रामंचआनीयविदेहपुयाइतिशेषः । समस्तसात्वतांसन्निधानेजगद् । यदाकेशवः हेअक्रमणिस्त्वयि आस्तेतिष्ठतिदर्शयेत्यवादीत् । तदाभीतोक्रः अस्मैकृष्णायरत्नमदर्शयत् । इतिश्लोकद्वयान्वयः ॥ ४० ॥ अव्याजतानिष्कपटत्वं तस्यरामस्यसांबस्यमातुःजांबवत्याः ॥ ४१ ॥ अन्यैरधार्योमणिःकरेआस्तातिष्ठतु समणिःदानपतेः धार्यःधृत्योग्यः कुतःसदायज्ञात्नित्ययज्ञकर्तृत्वादित्यर्थः । सत्यासत्यभामारुष्णावांछितं कृष्णेनआनाकाक्षितं किंचिदपिनैच्छेत् तथापितस्याःयोग्यइत्याह ॥ ४२ ॥ अतंद्रःआलस्यरहितः ॥ ४३ ॥ नदीरूपकांकार्लिदीव्यावृत्येअन्यामितिपदप्रयोगः । तत्स्वसारंयमुनाभगिनीं ॥ ४४ ॥ तदेवविवर्णेति । सेति । कृष्णपत्नीत्वकामा कृ

आनीय रामं च समस्तसात्वतां यदावादीकेशवः सन्निधाने ॥ मणिस्त्वय्यास्ते दर्शयेत्येव भीतस्तदाक्रूरो दर्शयद्रत्नमस्मै ॥ ४० ॥ अव्याजतामात्मनो दर्शयित्वा हलायुधे केशवस्तस्य जानन् ॥ रत्नाकांक्षामुग्रसेनस्य चैव मातुश्च सांबस्य पुनर्बभाषे ॥ ४१ ॥ आस्तामक्रूरे मणिरन्यैरधार्यः सदा यज्ञादानपतेः सधार्यः ॥ न सत्या कृष्णावांछितं किंचिदिच्छेत्तथापि तस्या योग्य इत्याह कृष्णः ॥ ४२ ॥ लब्ध्वा रत्नं दानपतिः सदैव संदीक्षितो भूयज्ञकर्मण्यतंद्रः ॥ प्रदर्श्य कृष्णो हलिने रत्नमेतच्छक्रप्रस्थं पांडवस्नेहतोगात् ॥ ४३ ॥ वसन्नजस्तत्र बहूश्च मासान् सफलुग्नो यान्मृगयां कदावित् ॥ हत्वा मृगान्यमुनातीरमंस्थः सोन्यां कार्लिदीं ददृशे तत्स्वसारं ॥ ४४ ॥ सा सूर्यपुत्री यमुनानुजाता तपश्चरंती कृष्णपत्नी त्वकामा ॥ पृष्ठार्जुनेनाह समस्तमेतत्पत्नीं च तां जगृहे वासुदेवः ॥ ४५ ॥ ततो गत्वा नग्नजितो गृहं च स्वयंवरे सप्तवृषानगृह्णात् ॥ सर्वैराद्याहानमुरान्वरेण शिवस्य यैर्निर्जिता भूमिपाळाः ॥ ४६ ॥ ततो नीलां तस्य सुतां च लेभे पूर्वं नीला गोपकन्यापि यासीत् ॥ सा देहेस्याः प्राविशत्पूर्वमेषा यस्मादेकाद्विविधा संप्रजाता ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

ष्णस्यपत्नीत्वकामोयस्याःसा तथाएतत्समस्तस्वतपःकारणं ॥ ४५ ॥ नग्नजितोराज्ञः वरेणाद्याहानगृहीतुमशक्यानसुरान् सप्तवृषान्वृषभान्अगृह्णात् । अवधात्पूर्वेषु भैः ॥ ४६ ॥ तस्यनग्नजितः सुतानीलंलेभे । पूर्वगोपकन्यायशोदाभ्रातृकुंभकनामगोपालस्य कन्यायानीलारुष्णभार्या सागोपपकन्यानीलाअस्याःनग्नजिस्तुतायाः देहेप्राविशत् एषानीलाएकायस्माद्विविधादिप्रकारेणरूपपह्वयेत्यर्थः । संप्रजातातस्मादितिसंबंधः ॥ ४७ ॥ ॥

पितृषुः राजाधिदेव्याः आसृजत्समर्पयामास । तस्याः मित्रविदायाः भ्रातरौ धार्तराष्ट्रयुधयोर्धनायदातुमिति शेषः । न्यषेधतां निषेधचक्रतुः अतएव उच्यते ॥ ४८ ॥ अ  
 वत्स्यौ अवतिदेशोद्भवौ विद्वानुविद्वानपतींश्च तत्रागतान्पतीन् तां मित्रविदां द्वितीयां पितृषुः श्रुतकाले स्तनयां भ्रातृभिर्दत्तां भद्रां भद्रानाम्नि अगृह्णात् ॥ ४९ ॥ अस्याः भद्रा  
 याः भ्रातरः पंचकैकयाः कैकदेशोत्पन्नाः एतेषु विष्वेष्वां देवानामवताराः हियस्मात्समादरेष्वभक्ताः पांडवानां च भक्ताः पुष्पातातोपिकैकयानां पितृणां अत्रैवैकमुक्त्वा  
 स्यः कश्चन देवः अत्रैवैकनामा एषैकैकयानां वंशेति प्रतीतिः शेषः । अतएव स पितृतेन भ्रातृभिर्दत्तामित्युक्तं ॥ ५० ॥ मद्रेषु मद्रदेशेषु लक्षणायाः स्वयंवरः आसीत् । स लक्षणायाः

पितृषु समिन्निविदा सुता च कृष्णे मालामासृजद्राजमध्ये ॥ विद्वानुविद्वौ भ्रातरौ न्यषेधतां धार्तराष्ट्रा  
 र्थमुच्यते ॥ ४८ ॥ जिह्वाद्यौ नृपतींश्चैव सर्वानादाय तां प्रययौ वामदेवः ॥ पितृष्वसुस्तनयां च द्वितीयां भद्रां दत्ता  
 मग्रहीत्तन्नातृभिः ॥ ४९ ॥ विष्वेष्वां देवानामवतारा हि पंच ते कैकया भ्रातरौ स्यादहरेश्च ॥ भक्ता नित्यं पांड  
 वानां च तातो ह्येषां शं शैव्यनामा भुंजते ॥ ५० ॥ स्वयंवरो लक्षणायास्तथासीद्यथा द्रौपद्याः लक्ष्यवेधात्मकः  
 सः ॥ मद्रेषु तस्याश्च पिता पितृकं स्वयंवरार्थं जगृहे गिरिशात् ॥ ५१ ॥ लक्ष्यं च तत्सर्वतश्छन्नमेव द्वारं च त  
 स्याप्युपरिस्म लक्ष्यात् ॥ छिन्नेषुणा पातनीयं च तद्धि द्रौपद्यर्थं तदशक्यं ततोऽलं ॥ ५२ ॥ तत्राजग्ममार्गधाद्याश्च  
 सर्वे पार्था अपि द्रष्टुमिहाभ्युपाययुः ॥ दुर्योधनाद्याश्च समुत्पन्नाः सज्जं कर्तुं धनुरप्युत्सहन्ते ॥ ५३ ॥ केचिन्निपेतु  
 र्धनेषु तदिताः न वै केचिन्नालयितुं न शक्नुः ॥ दुर्योधनो मागधः सुतपुत्रः सज्जं कृत्वा लक्ष्यं वीक्षां न शक्नुः ॥ ५४ ॥

स्वयंवरः द्रौपद्यास्वयंवरो यथा तथा लक्ष्यवेधात्मकः तस्याः लक्षणायाः पिता बृहत्सेनः पितृकं धनुः ॥ ५१ ॥ तल्लक्ष्यं सर्वतः छन्नं पिहितं तस्य लक्षस्य द्वारमापि लक्ष्यादुपरि स्म ।  
 लक्ष्यस्योर्ध्वभागो बत इति शेषः । तल्लक्ष्यं छिन्नेषुणा छिन्नवाणेन पातनीयं द्रौपद्याय तद्द्रौपदीस्वयंवरार्थं कृता लक्ष्यात् तत्त्व लक्षणायाः स्वयंवरे रचितं लक्ष्यं ततः लक्ष्यस्य सर्वतः छ  
 न्नत्वा देः कारणात् अलं अत्यंतं अशक्यं हि दुष्करं ॥ ५२ ॥ अत्र स्वयंवरे मागधाद्याः समुत्पन्नाः सर्वे दुर्योधनाद्या आजग्मुः धनुरपि सज्जं कर्तुं उत्सहेते प्रयतन्ते । पार्था अपि  
 पिकेवलं इह स्वयंवरं द्रष्टुं लक्षणाकृष्णयोगमिति शेषः ॥ ५३ ॥ लक्ष्यं वीक्षां कर्तुं ॥ ५४ ॥

लक्ष्यैषुक्षतदृशं । अनिच्छयैवकन्यायाइतिशेषः । तालक्षणां ॥ ५५ ॥ अरौद्रवारिणःचक्रधरस्ययोग्येकर्मणिआयतनयन्त्वान् । अपराधीस्यामितिअंजःसन्त्यक्पश्यमानःपश्यतीतिपश्यन्तच्छीलः पश्यमानःताच्छील्यवयोवचनेतिचानश जानन्नित्यर्थः । महात्माभीमःअत्रस्वयंभरे चापंपुतल्लक्ष्यद्रष्टुमपिनैवैच्छत् ॥ ५६ ॥ औचित्यःहेतुगर्भविशेषणमेतत् ॥ ५७ ॥ केशांसेकृष्णस्यउपसमीपेतस्यौ । अथनरैद्राःअगुःप्रापुः ॥ ५८ ॥ पुरीद्वारावर्तो एताःसगमिण्याद्याः अष्टमहामहिष्यःपद्मद्विषयःदिव्याःअलौकिकाःइष्टाःप्रियाःइत्युक्ताः ॥ ५९ ॥ खगिणीसत्यभामयोःइतरावत्स्वरूपभेदः ताभिःसान्यंचप्रतीयते अतस्तंनिवारयति । भैष्मीति । मूल

धनंजयः स्वात्मबलं प्रकाशयन्सज्जं कृत्वा धनुरैक्षच्च लक्ष्यं ॥ नैवाददे बाणमनिच्छयैव प्राप्यां जानन् केशवैनेव तां च ॥ ५५ ॥ भीमश्चापं लक्ष्यमप्येतदत्र द्रष्टुं च नैवैच्छदर्शद्रधारिणः ॥ योग्ये कर्मण्यायतंश्चापराधी स्यामित्यंजः पश्यमानो महात्मा ॥ ५६ ॥ कृष्णश्च तच्चापमधिज्यमाशु कृत्वाचित्यश्छिन्नबाणेन लक्ष्यं ॥ अपातयद्दुन्दुभयश्च दिव्याः नेदुः प्रसूनं ववपुः सुराश्च ॥ ५७ ॥ कृष्णे ब्रह्माद्यैस्तूयमाने नरैद्रकन्या मालां केशवांसे निधाय ॥ तस्थवुपास्याथ सर्वे नरैद्रा युद्धायागुः केशवं ह्यात्तशस्त्राः ॥ ५८ ॥ विद्राव्य तान् मागधादीन्स कृष्णो भीमार्जुनाभ्यां ॥ सहितः पुरी स्वां ॥ ययावेता अष्टमहामहिष्यः कृष्णस्य दिव्या लोकसुन्दर्य इष्टाः ॥ ५९ ॥ भैष्मी सत्या चैकतनुर्द्विधैव जाता भूमौ प्रकृतिर्मूलभूता ॥ तयैवान्याः सर्वदानुप्रविष्टास्तासां मध्ये जांबवती प्रधाना ॥ ६० ॥ रामेण तुल्या जांबवतीप्रियत्वे कृष्णस्यान्याः किंचिदूनाश्च तस्याः ॥ यदावेशो बहुलः स्याद्रमा यास्तदा तामु प्रीयते केशबोले ॥ ६१ ॥

भूतासर्वस्यजननीत्वेनकारणभूताप्रकृतिलक्ष्मीःअन्याःजांबवत्याधास्तयालक्ष्यासर्वदानुप्रविष्टाःयुक्ताहृत्यर्थः । तासांषट्क्षणांमध्ये जांबवतीप्रधानाश्रुता ॥ ६० ॥ एवंस्वरूपमुक्त्वा तासांरमोवेशनिमित्ततारतस्यविशेषमाह । रामेणेति । जांबवतीकृष्णस्यप्रियत्वे रामेणतुल्या । तदारमोवेशादितिशेषः । ननु स्वरूपतःअन्याःकालेद्याद्याःयदारमायाःआवेशोबहुलःस्यतदातस्याःजांबवत्याःसकामात्किंचिदूनाः तदैवतामुकालिद्यादिंचननुकेजावःअलंप्रीयते ॥ ६१ ॥



यदाश्रियः आवेशः तत्र तत्रासुहासमुपैति । तत्र तस्मिन्काले प्रयुज्यतः कृष्णपुनः प्रयुज्यन्तः । विंशतुणाधिकाः विंशतिगुणैः अधिकाः स्युः अनादिताः अनादितालतः । अत्र दशधाः ।  
 केशवाद्यान्पसंस्थाः । हरीविनायान्यपुरुषेणनरवतीतिनामः । तस्मिन्काले विंशतिगुणैः अधिकाः स्युः अनादिताः अनादितालतः । अत्र दशधाः ।  
 वैदर्भ्याहमिष्या ॥ ६४ ॥ नारदः आकाशात्कृष्णमेत्य त्वंसर्गोत्तमः त्वदशकोविदास्ति । इत्येतदर्थमभिप्रत्यत्यल्वन्यस्त्वमाश्रयइत्याह । नारदेन धन्यः आश्रयइति श  
 द्बहयेऽप्येकसत्येव वासुदेवतनारदं ॥ ६५ ॥ दक्षिणाभिः साकमित्येवाह । भूपाः धन्यः आश्रयइति ऋषिणोक्तं । दक्षिणाभिः साकमित्येवाह । कृष्णपप्रच्छुः स्म

यदावेशो ह्रासमुपैति तत्र प्रयुज्यतो विंशतुणाधिकाः स्युः ॥ अनादितस्ताः केशवान्नान्यसंस्था रेमे ताभिः के  
 शवो द्वावत्यां ॥ ६२ ॥ एवं कृष्णे द्वारकामध्यसंस्थे गिरिं भूपा रैवतकं समाययुः ॥ दुर्योधनाद्याः पाण्डवाश्चैव  
 सर्वे नानादेशा ये च भूपालसंघाः ॥ ६३ ॥ आत्मानं तान् द्रष्टुमभयागतान्सः कृष्णो गिरौ रैवतके ददर्श ॥  
 नमस्कृते सर्वनरेंद्रमुख्यैः कृष्णे वैदर्भ्या सह दिव्यासनस्थे ॥ ६४ ॥ एत्याकाशान्नारदः कृष्णमाह सर्वोत्तम  
 स्त्वं त्वादृशो नास्ति कश्चित् ॥ इत्याश्रयो धन्य इत्येव शब्दद्वये तूक्ते वामुदेवस्तमाह ॥ ६५ ॥ दक्षिणाभिः  
 साकमित्येव कृष्णं पप्रच्छरेत्किमिति स्म भूपाः ॥ नारायणो मुनिमूचे वदेति श्रुणुध्वमित्याह स नारदोपि  
 ॥ ६६ ॥ कूर्मो दृष्टो विष्णुपद्यां मयोक्तस्त्वमुत्तमो नास्त्यधिकस्तवेति ॥ ऊचे गंगामुत्तमं सा जलेशमुत्तममूचे  
 पृथिवीनामिकां सः ॥ ६७ ॥

नारायणः कृष्णस्त्वदुक्तस्य चार्थवदेति मुनिमूचे । स नारदोपि मदुक्तस्य भगवदुक्तस्य च मया बक्ष्यमाणमर्थं यद्गुणध्वमिति भूपानाह ॥ ६६ ॥ तत्रादौ धन्य आश्रय  
 इति स्वोक्तशब्दद्वयार्थमाह । कूर्मइत्यादिना । मया विष्णुपद्यां कश्चन कूर्मो दृष्टः । कूर्मनाम गंगातोयचरः । कश्चन देवस्त्वमुत्तमस्तस्मान्नास्तीत्याभिप्रायेण त्वं धन्यस्त्वमाश्रय  
 इति मयोक्तः । कूर्मः गंगामुत्तममूचे । उपलक्षणमेतत् । आश्रयमित्यपि ग्राह्यं । मयोक्ता सा गंगा जलेशं बक्ष्य धन्यमाश्रयमूचे । स जलेशः उमां धन्या आश्रयमूचे जले  
 शः पृथिवीधन्यमाश्रयमूचे इति ग्रन्थान्तरस्याभिप्रायमाह । पृथिवीनामिकामिति ॥ ६७ ॥

सापृथिवीनामिका उमात्वतः कथमुत्तमेत्यत आह । यादृशः मत्सदृशो देवतास्ताः सर्वशः सर्वाः मनुजमाश्रद्रादौ द्राताश्चेत्यर्थः । तया उमया धृताः तस्मात्सामुद्रन मेति भावः । उमायां पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह । प्रथितत्वात्प्रसिद्धत्वात् । पृथिव्यापृथिवीनाभ्यामतया उमया देवता धृता इत्यन्वयः । सा उमापिमया त्वं धन्याश्चर्यैर्युक्ता शिवं शेषं गण्डं च धन्यानाश्चर्यानाह ॥ पृथिवीस्त्वाश्रयान् पर्वतान् धन्याश्चर्यानाहेति ग्रंथान्तरवचनाभिप्रायं पर्वतशब्दनिरुक्तिपूर्वकमाह । परावनादिति । परावनात्परः परमात्मा तस्य आसम्यक् क्वनात्ज्ञानात् । वागतिर्गन्धनयोरिति धातुः ल्युङतः गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् वनं ज्ञानं परेषां अन्येषां उमादिस्वावराणां आसम्यग्वना तुरक्षणादिति वा । अवरक्षणादिति धातुः । पर्वतशब्दस्तु परशब्दोपपदाभ्यां वागतिर्गन्धनयोः अवरक्षणादित्येताभ्यां धातुभ्यां कप्रत्ययांतः । वर्णगमो वर्णविपर्ययश्चेत्यनुशासनात्पर्वतइति रूपसिद्धिर्द्रष्टव्या ॥ ६८ ॥ शेषादयः कथं त्वदुत्तमा इत्यत आह । तैरिति ॥ अहं मत्समादेव्यो वारुण्याः बहुरूपत्वादुहवचनं । अथ कांतित्रास्यतैः शेषादिभि

या मादृशा देवताः सर्वशस्ता धृतास्तया प्रथितत्वात्पृथिव्याम् ॥ शिवं शेषं गण्डं चाह सापि परावनात्पर्वतनामधेयान् ॥ ६८ ॥ तैरेवाहं मत्समाश्चैव देव्यो ध्रियंत इत्येव तमचिरेथ ॥ ब्रह्माणमेवोत्तममाह सोपि वेदात्मिकां प्रकृतिं विष्णुपत्नीम् ॥ ६९ ॥ सैका देवी बहुरूपा बभाषे युक्ता यदाहं ज्ञेन नारायणेन ॥ यज्ञक्रियामानिनी यज्ञनाम्नी तदोत्तमा तत्प्रवेशात्तदाख्या ॥ ७० ॥

रेव ध्रियंते । धारणपोषणाभ्यारक्ष्यंत इत्येव हेतोः ते मनुजमाः अथाहं तानपि प्राप्य युग्धन्या आश्रयादिति अवदम् । एवं योक्तास्ते शेषादयः ब्रह्माणमेवोत्तमं धन्यं आश्रयमाहुः । त्वं धन्यस्त्वमाश्चर्यैर्युक्ताः सोऽपि वेदात्मिका वेदाभिमानिनी अतएव वेदनाम्ना विष्णुपत्नीं प्रकृतिं धन्यामाश्रयामूचे । वेदात्मिकामित्यनेन ब्रह्मवेदानां हेतुक्तस्य गतिरुक्ता भवति ॥ ६९ ॥ त्वं धन्येत्यादि मनुक्तो देवा एकास्वरूपतः एका बहुरूपा बहूवेदाभिमानित्वाद्बहुरूपास्तीव भाषे । अनेन वेदा ऊचुरिति वचनाभिप्राय उक्तो भवति । अहं ज्ञेन नारायणेन युक्ता यत् यज्ञक्रियाभिमानिनी यज्ञक्रियाभिमानित्वादिहेतुगर्भविशेषणं । तत्प्रवेशात्तास्मिन्यज्ञानां विष्णोः प्रवेशात् । अंके स्थितत्वात्तदाख्या यज्ञाख्या इति हेतुत्रयात् । यज्ञानां निभवा मि । यदा तदाह उत्तमा तथा च देव्या अवस्थाद्वयमस्ति । अत्यंत नारायण युक्तत्वावस्थान्तदयुक्तत्वावस्थाद्वयमिति त्वं त्ववस्थाद्वयेपि समानं तथा चायुक्तत्वावस्थापेक्षया युक्तत्वावस्थाविशिष्टाया सा उत्तमा तस्मान्नाहं उत्तमेति भावः ॥ ७० ॥

आराधितैर्ब्रह्मणादुर्गाणां अभेद्यत्वं । गिरिपाशदुर्गायोरिति ज्ञातव्यं । अतार्यता च तत्तुमशक्यता च दत्ता । जलदुर्गास्येति ज्ञातव्यं ॥ १३ ॥ तस्य पीठादयः पंचजनां तार्ये पंचअमात्यास्तां लोकपालान् संकल्प्य अहं ब्रह्मा चतुर्मुख इति ॥ १४ ॥ तत्र भौमपुरे ॥ १५ ॥ व्यसूनुगतप्राणान् ॥ १६ ॥ तेषां मुरुपीठादीनां सप्तसप्तसु ताः एकैकस्य सप्तसप्तसु ता इत्यर्थः ॥ १७ ॥ पंचत्रिंशतः पंचोत्तरत्रिंशत्संख्याकान् आरात् समीपे अक्षौहिणीत्रिंशकेन त्रिंशत्संख्यकाऽक्षौहिण्या ॥ १८ ॥ शेषमूर्ध्वरि

अभेद्यत्वमरिभिरतायतां च दत्ता दुर्गाणां ब्रह्मणाराधितेन ॥ १३ ॥ तस्यामात्याः पीठमुरौ निशुंभहयग्रीवौ पंच जनश्च शूराः ॥ संकल्प्य तान् लोकपालानहं च ब्रह्मेत्यद्वा भाषमाणः स आस्ते ॥ १४ ॥ हंतुं कृष्णो नरकं तत्र गत्वा गिरिं दुर्गं गदया निर्विभेद ॥ वायव्यास्त्रेणोदकं शोषयित्वा चकर्त खड्गेन मरुस्य पाशान् ॥ १५ ॥ अथा भिषेतुर्मरुपीठौ निशुंभहयग्रीवौ पंचजनश्च शूराः ॥ तां चैलशस्त्रास्त्रशिखामिव विषिणश्चक्रे व्यसूनुश्चक्रनिकुंतकधरान् ॥ १६ ॥ तेषां सुताः सप्तसप्तारुवीर्या वरादवध्या गिरिशस्याभिषेतुः ॥ तानस्त्रशस्त्राभिमुखः शरोत्तमैः समर्पया मास च मृत्यवेच्यतः ॥ १७ ॥ हत्वा पंचत्रिंशतो मंत्रिपुत्रान् जगाम भौमस्य सकाशमाशु श्रुत्वा भ्रामः कृष्ण मायांतमारादक्षौहिणीत्रिंशकेनाभययातम् ॥ १८ ॥ जघ्ने सेनां गरुडः पक्षपातैः पादं शेषं केशवः सायकौधैः ॥ अथाससादाशु भौमोच्युतं तं मुंचन् बाणानस्त्रसंमंत्रितान् द्राक् ॥ १९ ॥ विव्याध तं केशवः सायकौधैः भ्रौमः शतघ्नी ब्रह्मदत्ताममुंचत ॥ १०० ॥ अच्छेदोभेदो नित्यसंविस्मृत्वा त्मा नित्याव्ययः पूर्णशक्तिः स कृष्णः ॥ निगीर्यतां देववरः शतघ्नी नित्याश्रांतो दर्शयच्छांतवच्च ॥ १०१ ॥

ते पादचतुर्थभागकेशवः सायकौधैः जघ्ने । गरुडपक्षपातैः भागत्रयसैन्यं हतामिति भावः ॥ १९ ॥ शतघ्नी शतघ्न्याख्यागदां ॥ १०० ॥ देववरः स कृष्णः शतघ्नी निगीर्य प्रभक्ष्य नित्याश्रांतः नित्यं श्रमरहितो पिश्रांतवत्स्वअदर्शयत् । श्रमरसत्यः किं न स्यादित्यत आह । अच्छेद इत्यादिना । छेदभेदादिरहितस्य श्रमः कुत इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

श्रमदर्शनकारणमाह । बहूनि । परात्परेशः श्रीकृष्णः अन्येषु अमात्यादिषु अमोघान्सार्थकान् स्वेनबहून्मोघीकृतान् निरर्थकीकृतान् वान्वीक्ष्य कथंचिन्मरकः अहं ब्रह्मणः पूर्णानुग्रहास्पदइति ब्रह्मणि बहूमानेन सत्कारेण युक्तो भवेत् । इत्येव कृष्णः स्वप्रातवददर्शयत् ॥ १०२ ॥ दत्तं गर्वयुक्तं यतमानं यत्नं कुर्वणि युद्धायेति शेषः ॥ १०३ ॥ निरुक्तं स्कंधं निरुक्तं छिन्नः स्कंधो यस्य स तथा ॥ १०४ ॥ कृष्णावज्ञया श्रीकृष्णस्य निदया तदा विष्टः तस्मिन् नरकस्य पुराणोक्तकृष्णपदप्राप्तिरुक्ता भवति ।

बहून्वरा न्ब्रह्मणो न्येष्वमोघान् मोघीकृतान् वीक्ष्य परात्परेशः ॥ भवेत्कथंचिद्बहुमानेन युक्त इत्येव कृष्णो दर्शयच्छातवस्वम् ॥ १०२ ॥ तदा दत्तं नरकं वीक्ष्य देवी सत्याददे कार्मुकं शार्ङ्गसंज्ञं ॥ चकार तं यतमानं च भौमं निरायुधं विरथं च क्षणेन ॥ १०३ ॥ आलिंग्य कृष्णः सत्यभामां पुनश्च रथांतरे संस्थितं भौममुग्रम् ॥ सृजंतमस्त्राण्यरिणा निरुक्तस्कंधं मृत्योरर्पयामास शीघ्रम् ॥ १०४ ॥ स मंत्रिभिर्मंत्रिपुत्रैः समेतो जगाम कृष्णावज्ञया धृतमश्च ॥ तदा विष्टो वायुरगाच्च कृष्णमंतःपुरं प्राविशत्सत्ययेशः ॥ १०५ ॥ तदा भूमिः पंचभूताऽवरा या यस्यां जज्ञे नरकः श्रीवराहात् ॥ मूलप्रकृत्यैव भूम्या नितान्तमाविष्टायां सागमकृष्णपादौ ॥ १०६ ॥ सादित्यास्ते कुंडले पादयोश्च निधाय पौत्रं भगदत्तसंज्ञम् ॥ समर्पयामास तस्याभिषेकं प्राग्जोतिषे कारयामास कृष्णः ॥ १०७ ॥ संस्थाप्य तं सर्वकिरातराज्ये भौमाहतं वैश्रवणाद्वलेन ॥ शिवेन दत्तं धनदायातिसत्त्वं भगदत्तेधात्सुप्रतीकं रमेशः ॥ १०८ ॥

सत्यायासहेति शेषः ॥ १०५ ॥ तदा सा भूमिः कृष्णपादौ अगमादिति संबंधः । रमास्वरूपभूदेर्विद्यवर्तयितुं पंचभूतावोर्युक्तं । यस्यां भूम्यां श्रीवराहात् नरको जज्ञे । ननु पंचभूताभिमान्याकाशादिषु अवराभूमिर्वराहस्य संभोगयोग्या कथमित्यत आह । मूलेति ॥ १०६ ॥ सा भूमिः आदित्यास्ते कुंडले भौमापहृते निधाय पौत्रं समर्पयामास । तस्य भगदत्तस्य प्राग्जोतिषे ॥ १०७ ॥ रमेशः तं भगदत्तं वैश्रवणाद्वलेन बलात्कारेण सुप्रतीकं अथात् । न्यधादिति पाठे रमेश इति पदस्य अध्याहारः ॥ १०८ ॥

तस्मिन्भगदत्ते षट्सहस्रसंख्याकान्चतुर्दशान् चत्वारोदन्तायैतथातानप्राहिणोत् प्रेषयामास ॥ १०१ ॥ समन्ततः सर्वतः शतद्वयं समद्वंदुं शतमित्यर्थः ॥ ११० ॥  
नैऋतैर्निऋतैर्बोधैः प्राहिणोत् ॥ १११ ॥ तानभूमिपान् द्वाष्टौ सहस्राणि शतं शताधिक इत्यर्थः रूपशीलोदाराः रूपशीलान्यां उत्कृष्टाः अक्षताः अदृष्टरजससद्वत्स्थाः  
निर्दुष्टवत्स्थाः ॥ ११२ ॥ भूमिपानां कन्यका अपथ्यदितिसामान्योक्तेरपवादमाह । काश्चिद्व्यादिना तत्र तासां कन्यकानां मध्ये काश्चिद्वैवर्धकन्याः शताधिक बोधश  
सहस्रकन्याः काश्चिद्वैवर्धकन्याः काश्चिद्राजकन्या इत्यर्थः । तासां वैवर्धकानां मध्ये त्वष्टृपुत्री कशेरुः कशेरुना मन्त्री प्रधाना गुणाधिका । तासां पूर्व

कर्णद्रुमेकं सन्निधायैव तस्मिन्कृत्वा प्रसादं च वसुंधरायाः ॥ चतुर्दशान् षट्सहस्रान्कर्णद्रुमयोर्विजान्प्राहि  
णोद्वारवत्यै ॥ १०९ ॥ नराधिपान्देवगंधर्वाणां जित्वानीतं हेमरत्नोच्चराणि ॥ शतद्वयं योजनानां समद्वंदुं समं  
ततः प्राहिणोत्स्वां पुरीं सः ॥ ११० ॥ महावीर्यैर्नैऋतैः राक्षसैर्भौमानीतैर्निऋतैः योधयित्वा ॥ स प्राहिणोत्सर्व  
रत्नोच्चराणि गजांश्च नारायण आदिदेवः ॥ १११ ॥ तत्रापश्यत्कन्यका भूमिपानां भौमानीताः समरे तान्विजित्य ॥  
द्वाष्टौ सहस्राणि शतं च रूपशीलोदारा अक्षताः सद्गतस्थाः ॥ ११२ ॥ काश्चित्तत्रासन्देवगंधर्वकन्यास्तासां  
प्रधाना त्वष्टृपुत्री कशेरुः ॥ पुत्रा अग्नेः पूर्वमासंश्च तेथ स्त्रीत्वप्राप्त्यै चक्रुश्च यं तपश्च ॥ ११३ ॥ भार्यात्वार्थे  
वासुदेवस्य योषित्तनुं तामामिच्छतीनां समीरः ॥ आदाहरं तपसाराधितः सन् स्त्रीभूतास्ते बदरीं संप्रजग्मुः  
॥ ११४ ॥ नारायणं तत्र शिश्रूषमाणाः प्राप्याप्सरस्त्वं राजकुलेषु जाताः ॥ काश्चित्स्वर्गे ता निशम्यैव कृष्ण  
वदुः पतिं सर्वगुणाभिरामम् ॥ ११५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वरूपविवेचयन्नाह । पुत्रा इति । तेन कन्यात्वप्राप्ताः पूर्वअग्नेः पुत्रा आसन् अभवन् ॥ ११३ ॥ अथ वासुदेवस्य भार्यात्वार्थं यस्त्रीत्वप्राप्त्यै स्त्रीरूपप्राप्त्येतपश्चक्रुः ।  
समीरस्तपसा आराधितः स न्योषित्तनुं दुच्छतीनां तासां मिति भाविस्त्रीत्वापेक्षया स्त्रीलिंगं । वरं अदात् । ते आग्निपुत्राः स्त्रीभूताः स्त्रीरूपप्राप्ताः बदरीं संप्रजग्मुः ॥ ११४ ॥ तत्र  
बदर्या नारायणं श्रीवैदव्यासं शिश्रूषमाणाः अप्सरस्त्वं अप्सरस्त्रीत्वं प्राप्य अनंतरं । काश्चिद्राजकुलेषु जाताः भूमाविति शेषः काश्चित्स्वर्गे जाताः देवगंधर्वेष्विति शेषः ।  
ताः कन्यकाः गुणाभिरामकृष्णनिशम्य । पतिं वदुः रितयोजना ॥ ११५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



ताः कन्याः स्वभावतः सर्वगुणैः समाः आजानदेवैः जयन्तादयः । इन्द्रिवेशतः अतः आजानदेवैः गुणाधिकाः ताः शिबिकासु आदोलिकासु आरोपयित्वा आरोप्य ॥ ११६ ॥ प्रवृद्धजन्तवस्तीर्णवा ॥ ११७ ॥ स्वयंचसमारुहत् गरुडामितिशेषः सचगरुडः अभिप्रयातः अभिमुखं प्रातः ॥ ११८ ॥ सादरं प्रीति सहितं यथा भवति तथा देवैर्मुनिभिश्च ब्रह्मदितो भूत् ॥ ११९ ॥ सर्वप्रभवौ सर्वस्य उत्पादकौ जगत्प्रभू जगत्सिमतमथौ निर्दोषसौख्यैकतनुनिर्दोषशुद्धसौख्यमेव एकामुख्यातनुयु योस्तौ तथा तौ तं कृष्णं सत्यां च असुरावेशवशादजानतीति सा अदितिः आत्मपुत्रवत् स्वपुत्रस्य यथा तथा ताभ्यां सत्याकृष्णाभ्यां आशिषः ददौ ॥ १२० ॥ अथोसदानंदं चिदा

आजानदेवैः सर्वगुणैः समास्ताः स्वभावतोऽंधिरावेशतोतः ॥ गुणाधिकास्ताः शिबिकासु कृष्ण आरोपयित्वा प्राहि णोद्धारवत्यै ॥ ११६ ॥ समं ततो योजनानां शते द्वे प्रवृद्धमिन्द्रस्य सरत्नपर्वतम् ॥ नित्यामतस्त्रावि जलेश्वरस्य छत्रं च दोऽर्थी गरुडे न्यधादरिः ॥ ११७ ॥ स्वयं च सत्यासहितः समारुहत्स चाश्रमेणैव ययौ त्रिविष्टपम् ॥ अभिप्रयातो खिललोकपालैर्जनादनः शक्रगृहं विवेश ॥ ११८ ॥ संपूजितः सत्यभामासहायः शक्रेण शच्या सहितेन सादरम् ॥ ददावदित्या अपि कुंडले शुभ्रे समस्तदेवैर्भुनिभिश्च वंदितः ॥ ११९ ॥ तमासुरावेशवशादजा नती सत्यां च सर्वप्रभावौ जगत्प्रभू ॥ निर्दोषसौख्यैकतनु शुभाशिषस्ताभ्यां ददौ सादितिरात्मपुत्रवत् ॥ १२० ॥ अथो सदानंदं चिदात्मदेहः स नंदनोद्यानमजोनुरूपया ॥ अनंतशक्तिः सह सत्यभामया विवेश रंतुं प्रिययासि लेश्वरः ॥ १२१ ॥ तयाच्युतोसौ कनकावदातया सुकुंकुमादिग्धपिशंगवाससा ॥ पूर्णोदुकोद्वौघजयन्मुखाब्जया रेमेऽमितात्मा जगदेकमुंदरः ॥ १२२ ॥ ॥ ॥

त्मदेहः सत्यानिर्दुष्टे आनंदचित्ता आनंदज्ञानेन तदात्मा देहो यस्य स तथा सकृष्णः अनुरूपया अनुकूलरूपया सत्यभामया सह । नंदनोद्यानं नंदनाख्याधानं रंतुं क्रीडां कर्तुं विवेश ॥ १२१ ॥ असौ अच्युतः कनकावदातया सुवर्णवद्भिरवर्णयस्याः सा तथा सुकुंकुमादिग्धपिशंगवाससा शोभनकुंकुमेन आदिग्धं आलिप्तं पिशंगं पीतवर्णवासयाः सा तथा । तया पूर्णोदुकोद्वौघजयन्मुखाब्जया पूर्णाः षोडशकलायुक्ताः इंदवस्तेषां कोट्यः तासां समाधेः समूहः तं जयन्ति रसकुर्वन् मुखोब्जः मुखलक्षणचंद्रः कमलं वाय स्याः सा तथा तया सत्यभामया रेमे ॥ १२२ ॥ ॥ ॥

सर्वतुनित्योदितसर्वैर्भवे सर्वशुभसंतादिषुनित्यमहोरात्रं उदितं आविर्भूतं सर्वैर्भवं सर्वसंपत् यस्मिन्तत्तथातस्मिन् सदैवनिर्तरं पूर्णदुविराजिते पूर्णचंद्रेणदीप्यमाने पवनानुसेविते मंदवायुजुष्टे सुरलचामीकरवृक्षसद्वने सुरलचामीकरवृक्षतत्त्वतस्तद्वनं च सुरलचामीकरवृक्षसद्वनं तस्मिन्तथाहरीः देव्यासत्ययासहचचार । इतस्तत्तद्वतिशेषः ॥ १२३ ॥ अत्रनंदनवने निदोषासंविज्ञानं तदेवतनुयस्याः सा तथा पारिजातं पारिजाताख्यं सत्तस्मद्वद्वं अमृतार्थकृतक्षरसमृद्धमथनजातामित्यर्थः ॥ १२४ ॥ सुस्मितचंद्रिकास्फुरन्मुखारविंदा सुस्मितचंद्रिकेव तथा स्फुरन्मुखारविंदयस्याः सा तथा असितिलोचलोचना असितेक्षणिलोचलोचनेयस्याः सा तथा । कपोलाभ्यांचिह्निकाभ्यानिर्भाते दीप्यमाने च लतीचंचलो भनेकुंडलेयस्याः सा तथा । सतीपतिव्रतासत्यातं पारिजातं द

सर्वतुनित्योदितसर्वैर्भवे सुरलचामीकरवृक्षसद्वने ॥ सदैव पूर्णदुविराजिते हरिश्चचार देव्या पवनानुसेविते ॥ १२३ ॥ निदोषसंवित्तनुरत्र सत्तरुं ददर्श सत्याऽमृतमंथनोद्भवम् ॥ सा पारिजातं मणिकां वनात्मकं समस्तकामप्रदमार्तिहारिणम् ॥ १२४ ॥ दृष्ट्वैव तं सुस्मितचंद्रिकास्फुरन्मुखारविंदमितिलोचलोचना ॥ कपोलनिर्भातचलत्सुकुंडला जगद देवाधिपतिं पतिं सती ॥ १२५ ॥ तरुर्जगज्जीवद मे गृहांगणे संस्थापनीयो यमचित्यपौरुष ॥ इतीरितस्तां कलशोपमस्तनीमालिङ्ग्य देवो तरुमुद्भवहं ॥ १२६ ॥ स तेन वृक्षेण सहैव केशवस्तथा च देव्यारुहदृश्यपौरुषम् ॥ खगेश्वरं तच्च निशम्य शच्या प्रचोदितो वामव आगमत्सुरैः ॥ १२७ ॥ तानासुरावेशयुतान्हरेश्च बलप्रकाशाय समुद्यतान् सुरान् ॥ न्यवारयच्छाद्गिरासमच्युतैर्हरिप्रिया बाणवरैः समस्तशः ॥ १२८ ॥

श्चा देवाधिपतिं स्वभूतारं प्रतिजगद ॥ १२५ ॥ तरुलमूल्यान्यत्रनयनात् शुष्येदिति अत उक्तं जगज्जीवदिति हे जगज्जीवद अखिलप्राणधारक इन्द्रादिभिरक्षितस्य वृक्षस्य नयने केशाक्षरितिशंका निवारयति । अर्चित्यपौरुषेति । हे अर्चित्यपौरुष अद्भुतपराक्रम कलशोपमस्तनी कलशोपमोस्तनौयस्याः सातां उद्भवहं उत्पाटयामास ॥ १२६ ॥ खगेश्वरं रुडसुरैः सह ॥ १२७ ॥ हरिप्रियासत्यभामातान् सुरान् हरेर्बलप्रकाशापच्युतैर्न्यवारयत् त्रियामया निवारितेषु हरेर्बलं उत्तममिति किं वक्तव्यमिति प्रायेण न्यवारयदिति भावः । कांश्चिदसुरावेशयुतान् कांश्चिद्रेव बलप्रकाशाय समुद्यतानिति केचिद्विपणीकाराः अस्मिन्प्रसंगे कस्यापि असुरावेशराहित्यं आचार्येन दर्शितम् ॥ १२८ ॥

सत्यावैश्रवणकुबेरं निरायुधंचकार । गरुडोजलेऽंशवस्त्रं चकारान्मकरंचाब्धौ चिक्षेप । तदुक्तं दशमे । तंपक्षकोट्यागरुडः समुद्रृत्य जलेश्वरं । पद्भ्यांगृहीत्वा मकरं चिक्षेपवरुणालयइति । अस्यार्थः । जलेश्वरं मकरं चवरुणालये समुद्रे चिक्षेप । कथं तं वरुणं पक्षकोट्योऽप्यमकरं पद्भ्यांगृहीत्वा त्वेति विशेषः । तेन ल्यबन्तं स्थानानन्दयः नाप्युत्तरसंगतिरिति । हरिः असुरैः आवेशितानामावेशितान् । वायुवन्हियमादिकानि पितृकांतं नुस्वरूपं कृष्णरूपमिति यावत् । शार्ङ्गैर्त्यरवैः ज्ञापयित्वा अगादित्यन्वयः गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मकामाणामणिकर्ता सणाविति मंत्रेण वायुमित्यादेः कर्मसंज्ञा तेनेतेषां स्वतन्तुं विबोध्येत्यर्थः । तेन संश्रामे वायुपावकौ तमसाधारणं मत्वेत्यादिदशमे

निरायुधं वैश्रवणं चकार चिक्षेप चाब्धौ गरुडो जलेशम् ॥ प्रधानवायोस्तनयं तु वायुं कोणाधिपं वन्हियमादिका  
नपि ॥ १२९ ॥ निबोध्य शार्ङ्गैर्त्यरवैः स्वकां तनुमावेशितानामसुरैर्गाद्वरिः ॥ ते बोधितास्तेन रणं विसृज्य  
ययुर्विदित्वा तमनादिपूरुषम् ॥ १३० ॥ शिवं च शक्रार्थमुपगतं हरिर्यद्रावयच्छार्ङ्गविनिःसृतैः शरैः ॥ सवाह  
नोदूरतरे निपातितो गरुत्मतः शंभुरगाच्छराहतः ॥ १३१ ॥ विद्राविते बाणगणैश्च शौरिणा हरैः हरौ वज्रमवामृ  
जद्भुतम् ॥ शक्रोग्रहीतं प्रहसन् जनार्दनः करेण वामेन स चापजग्मिवान् ॥ १३२ ॥ अपाहसतं ज  
गदेकमुंदरी हरिप्रियाथो जगदेकमातरम् ॥ उवाच शक्रो जगतां जनित्रे प्रदर्शयामो वयमात्मशैशवम् ॥ १३३ ॥  
जगाम चाथो शरणं जनार्दनं सुरैर्यतो देवपतिः क्षमापयन् ॥ शृंगं च दत्त्वा मणिपर्वतस्य प्रणम्य देव्या  
साहितं जगद्गुरुम् ॥ १३४ ॥ यथाच एनं परिरक्षणाय शचीपतिः केशवमर्जुनस्य ॥ जगाद कृष्णोपि धरातले  
स्थिते न मय्यमुं कश्चन जेष्यतीति ॥ १३५ ॥

ननविबोधः ॥ १२९ ॥ १३० ॥ शराहतः कृष्णेनेति शेषः । गरुत्मतः सवाहनः सनदीदूरतरे निपातितः ॥ १३१ ॥ शौरिणा हरैः स्त्रे विद्राविते सति शक्रः हरौ वज्रमवामृ  
जत् । वज्जेणाविध्यदित्यर्थः । तं वज्रं संचंद्रः अपजग्मिवान् पराहत्यययौ ॥ १३२ ॥ जनित्रे पित्रे कृष्णाय आत्मशैशवं स्वाशिशुत्वं ॥ १३३ ॥ शृंगं शिखरं ॥ १३४ ॥  
अर्जुनस्य परिक्षायमयि धरातले स्थिते सति अमुमर्जुनं कश्चन जेष्यतीति ॥ १३५ ॥

तं वरं युद्धकर्ता द्वेन्द्रादिकं कथं प्राप्त इत्यत आह । महाभाग वदत इति ॥ १३६ ॥ अभ्यपिकं अत्यन्तं व्यरोचते रजे । व्यरोचनं दर्शयति ॥ किरीटव्यादिना ॥ १३७ ॥ स दाविरोचमानस्य अच्युतस्य क्वाचिच्छालेन वै विशेषः । तथापि तद्दिरोचमानत्वं संप्रति तु अल्पहास्यं तिष्ठेदप्यपराणगं वचो भवेत् ॥ १३८ ॥ सर्वगाः पुरोवाविश्य यादवैः सुपूजितः स तस्मिन् अंतर्पुरमेत्य ॥ १३९ ॥ पृथक् प्रासादं स्थितिभिः भिन्नाभिन्नप्रासादेषु संस्थाभिः ॥ १४० ॥ पृथक् पृथक् एकैकस्यामेव दशदशपञ्चकान् एकैकान्यां सवर्शोपेतसु

तमर्जुनार्थं वरमाज्यं वासवः पुनः पुनश्च क्रधरं प्रणम्य ॥ प्रसन्नदृष्ट्या हरिणा भिविक्षितो ययौ महाभागवतः स्वमालयम् ॥ १३६ ॥ कृष्णोप्यनुज्ञाप्य पुरंदरं पुरीं निजां ब्रजन्नभ्यधिकं व्यरोचत ॥ किरीटधारी चलकुंडलोच्छसन्मुखो ब्रजः पीतपटः सकौस्तुभः ॥ १३७ ॥ विरोचमानस्य सदा जगत्प्रभोर्न वै विशेषः क्वचिदच्युतस्य ॥ तथापि तस्मै स्मारयितुं वचो भवेदपेक्ष्य चालपज्ञमतिं पुराणगम् ॥ १३८ ॥ प्रविश्य चेशः स्वपुरीं सयादवैः सुपूजितो तः पुरमेत्य चांगणे ॥ तरुं प्रियायान्यदवाद्बृहस्य सहैव शृंगेण च रत्नसद्विहः ॥ १३९ ॥ प्रदाय रत्नानि च सर्वसात्वतां यथेष्टतस्ता अपि कन्यकाः प्रभुः ॥ उद्वाह्य रमे पृथगेव रत्नप्रासादं संस्थाभिरनंतरूपाः ॥ १४० ॥ पृथक् पृथक् तासु दशैव पुत्रकाश्रयधत्त कन्यामपि सर्वशः प्रभुः ॥ प्रद्युम्नसांबावपि भानुचारुदेष्णौ च तेषां नितरां गुणाधिकाः ॥ १४१ ॥ विवस्वतो योऽवरजोदितैः सुतः ख्यातश्च नाम्ना सवितेति कृष्णात् ॥ जातः स सत्याजठरे स नाम्ना भानुस्तु भैष्या अपि चारुदेष्णः ॥ १४२ ॥ स चारुदेष्णोपि हि विघ्नराजो येन्ये च कृष्णस्य सुताः समस्ताः ॥ ते चैव गीर्वाणगणास्तथान्ये ये द्वारकायां निवसन्ति सर्वे ॥ १४३ ॥

वर्षास्वपिन्यधत्तजनयामास ॥ १४१ ॥ प्रद्युम्नसांबौ कामकार्तिक्याविति आवेशपूर्वकं स्वरूपस्य पूर्वोक्तत्वाद्भानुचारुदेष्णयोः स्वरूपमाह । विवस्वत इत्यादिना । यः विवस्वतः सूर्यस्य अवरजः अदितैः सुतः नाम्ना सवितेति ख्यातः प्रसिद्धः स कृष्णात्सत्याजठरे सत्यभाभायाः उदरे जातः । अन्नकृष्णपुत्रत्वेनाभानुः भैष्या अपि खगिमण्या अपि पुत्रो नाम्ना चारुदेष्णो जातः ॥ १४२ ॥ स चारुदेष्णोपि पूर्वविघ्नराजः गणेशः येन्ये सुताः ते गीर्वाणगणाः देवा इत्यर्थः । ये द्वारकायां निवसन्ति ते गीर्वाणगणा एव ॥ १४३ ॥

तस्यांस्वपुय्यारौग्मिण्यः प्रयुक्तः ॥ १४४ ॥ अज्ञानतः कृष्णपुत्राविमाविति अज्ञानात् तैर्भुजैः ततः पराभवानंतरं ॥ १४५ ॥ मायाविनरुधानं  
 मार्गरोधकं मयचं अस्त्रवर्षैर्विजित्य अनेन मयेन पूजितः ॥ १४६ ॥ तत्र नो केकूणेन पारिजातेऽपहृत एव नितित तस्मां हृत व्याप्तिमिच्छात एव संस्पृश्यान्नुपपद्यैव शतं जयं  
 तं प्रयुक्ताः अजयत् अमुष्य जयंतस्य अनुजं वषट्पानां मसां जोजयत् ॥ १४७ ॥ तौ प्रयुक्ताः सौ तयोः जयंतद्वययोः अस्त्रवर्षैः निहतस्य निवार्येत्यर्थः । ताभ्यां जयंतवृत्ता  
 भ्यां प्रतिदग्धयानौ प्रयुक्ताः सौ तौ जयंतद्वययोः अस्त्रवर्षैः निहतस्य निवार्येत्यर्थः ॥ १४८ ॥ ननु सां तस्य आकाशारेहो विद्याया अभावात्

तस्यां समस्तैरभिपूज्यमाने देवैः स्वपुर्धा निव शयनंते ॥ ययौ कदाचित्तु तु रौग्मिण्यः सांवेन साकं भुजगेन्द्र  
 लोकम् ॥ १४४ ॥ अज्ञानतस्तैरभिपूजितः स सिगाय सर्वानपि वारुकिं च ॥ विद्राव्य बाणैरस्य रत्नसंज्ञयान्समा  
 ददे नेमुरमं ततस्ते ॥ १४५ ॥ तैः पूजितः सांवतहाय आशु मयं च मयः पितृभ्यः ॥ विजित्य रुंधा नलनेन  
 पूजितो ययौ रथे । वरगेन नाकम् ॥ १४६ ॥ तमेव कृष्णेन तु पारिजाते हरे जयंतं प्रजिगाय चाजौ ॥ तस्य रथेया  
 यातममुष्य चानुजं सांवे जयद्वयभंनान शस्त्रैः ॥ १४७ ॥ अस्त्राणि तावत्तयैर्निहतस्य तयोश्च ताभ्यां प्राणिदृज्य  
 यानौ ॥ विद्राव्य तौ बाणवैः सुरेन्द्रतं पूजितौ ययतुर्विद्यथा खे ॥ १४८ ॥ स विद्यया सांमलुद्वय रस्या प्रदत्तया  
 रुग्मिणीनंदनः पुरिम् ॥ ययौ ततो नारद आगमद्रुतं ज्ञातुं हरेर्बहुभार्यासु हृत्तिम् ॥ १४९ ॥ तं द्रव्यमुग्रहस्त्रगृहेषु  
 दृष्ट्वा तावत्स्वरूपैर्विहरंतमेकम् ॥ सुविस्मितः प्रययौ तं प्रणम्य शक्रप्रस्थं पूजितश्चात्र पयैः ॥ १५० ॥

कथं विद्यया ययतुरित्यत आह । स विद्ययेति । स रुग्मिणीनंदनः सांवत्सरं देवैर्नन्द्यारस्या प्रदत्तया विद्यया परशुरामदैवतविद्यया पुरोद्वारकां प्रतिययौ । अतः विद्यया आका  
 शगमनमुभयोरुपपन्नमिति भावः । ततः प्रवृत्तिर्वर्तनं ॥ १४९ ॥ सहस्रं परिमाणं ये गता नि स हस्त्राणि तानि च द्रव्यमुगुणितानि साहस्रगृहाणि तेषु तावत्स्वरूपैः  
 शतोत्तरांशोऽशसहस्रस्वरूपैः अत्र शक्रप्रस्थे ॥ १५० ॥

सनारदः क्रमाद्रीमएवकेवलमेकसंस्थां एकत्वेनसंस्थापस्याः सातांमुख्यत्वेनस्थिताः कृष्णाद्रौपदौकर्तुमाह । पार्थानिर्देशः । शरीरेकृष्णाङ्गारोत्तरेत्याः भारत्याः कृष्णादेहस्थभारत्याः पूर्णभोगार्थमेव । भीमेनसाकामितिशेषः । नतुदोषबुद्ध्याआहेतिसंबंधः । युधिष्ठिरायाविष्टवायोभोगंहित्वाभीमेनैवअनुदिनभोगार्थमितिभावः ॥ १५१ ॥ किमिति । भ्रातरौसुदोपसुदौसुदोपसुदावितिनामानौब्रह्मवाक्यादब्रह्मवरादित्यर्थः । पारंपरादन्योन्यतः अन्यपुरुषात् नैवध्यौअवध्यावित्यर्थः । दैव्यौतेनत्रज्ञाणतयादैव्ययोर्वार्थसृष्ट्याभावप्रयानोर्निर्देशः । सृष्टतयासृष्टत्वेनेत्यर्थः । यद्वा सृष्टधर्ममिणोरभेदात् सृष्टसर्जनंयापयतिकरोतीतिसृष्ट्याततेनसृष्टयातेनब्रह्मणेति । तिलोत्तमार्थेति लोत्तमस्वीकारार्थपरमन्योन्यनिर्हो । गदाभ्यामितिशेषः । यतइतिचशेषः ॥ १५२ ॥ अतःपृथक्त्वस्ततःएकैकत्वस्तस्मिन्सुषुम्णसुकर्मात्तुजेष्टादिकमात् । कृष्णातिष्ठतातिष्ठत्वित्यर्थः । वःयुष्माकमध्येयःअन्ययुक्तापश्येत् युधिष्ठिरयुक्ताभिःपश्येत् भीमयुक्तायुधिष्ठिरःपश्येत् अन्योवाअनेनन्यायेन यःपश्येत् । सपुत्रपुत्रःइत्सरंइत्सरप

स आज्ञया ब्रह्मण आह कृष्णां क्रमात्कर्तुं भीम एवैकसंस्थाम् ॥ अन्या देवीः स्वापयित्वा शरीरे तस्या भारत्याः पूर्णभोगार्थमेव ॥ १५१ ॥ सुदोपसुदौ भ्रातरौ ब्रह्मवाक्यात् परंपरादन्यतो नैवध्यौ ॥ तिलोत्तमार्थं निहतौ परस्परं तयोर्विधार्थं सृष्टया तेन दैव्यौ ॥ १५२ ॥ अतः पृथक्त्वस्ततो भवत्सु क्रमात्कृष्णा तिष्ठतां योन्ययुक्तान् ॥ पश्येद्यौसौ वत्सरं तीर्थयात्रां कुर्यादितिस्माथ चक्रुस्तथा ते ॥ १५३ ॥ ततः कदाचिद्धर्मराजेन युक्तां शस्त्रागारे विप्रगोरक्षणार्थम् ॥ शस्त्रादित्सुः फल्गुनो द्राक् सशस्त्रैर्दस्यन्त्वा तीर्थयात्रान्मुखोभूत् ॥ १५४ ॥ युधिष्ठिराद्यैः सौहृदाद्वारितोपि ययौ सत्यार्थं स कदाचिद्विद्युनवाम् ॥ कुर्वन् स्नानं मायया नागवध्वा हतो लोकं भुजगानां क्षणेन ॥ १५५ ॥ तस्याः पिता गरुडेनातपत्युः पुत्राकांक्षी चोदयामास पार्थम् ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यं तु पार्थैः कृष्णाहेतोः समये सधुवदम् ॥ १५६ ॥

यत्तीर्थयात्राकुर्यादितिआहेतिसंबंधः । अथतथाचक्रुःस्म ॥ १५३ ॥ शस्त्रागारेऽशस्त्रगृहेद्राक्षीन् । शस्त्राणिआदातुकाःफलानुधर्मराजेनयुक्तादौपदैर्दृष्ट्वा दस्यन्त्वा । तीर्थयात्रान्मुखोभूदित्यन्वयः । अद्राक्भद्राक्षीत् ॥ १५४ ॥ सौहृदात्त्रेहात् मागच्छेतिवारितोपि सत्यार्थस्वकनप्रतिज्ञापालनार्थं ययौ । सःअर्जुनःनागवध्वानागस्त्रियामाययाहतोनीतः ॥ १५५ ॥ तस्याःपिताकृष्णनगागरुडेनआतपत्युःआतःभक्षणार्थस्वाकृतःप्रतिर्यस्याःमातस्याःस्वसुतायाःपुत्राकांक्षीपार्थंचोदयामास । ममकन्यकायांपुत्रमुत्पादयेतिप्रार्थयामासेत्यर्थः । कथंभूतंपार्थ कृष्णाहेतोःपार्थैः संवत्सरंब्रह्मचर्यंविषयेसमयेसंकेते साधुवद्व्यंजितं संवत्सरपर्यंतंब्रह्मचर्यंनिश्चितमितिभावः ॥ १५६ ॥



अस्याः नागकन्यकायाः पुत्रार्थपूर्वकृजशंमंगलाशं अत्रनाम्नाद्भारवंतं ॥ १५७ ॥ सर्तासमीचीनानां सुतानां प्रायः शपितुर्गणाः भवन्ति । प्रथुम्नादौ दृष्टत्वात्मातृजातिर्भवति हनूमदौ दृष्टत्वात् यस्मात्तेन कारणेन नागः प्रभवेति शेषः । सत्यवत्यादिव्यावृत्यर्थं प्रायइत्युक्तं । सृगाऽपौडकादिव्यावृत्यर्थं सतामित्युक्तं । पार्थप्रथमोद्भवत्वात् अर्जुनात्प्रथमपूर्वैरुत्पन्नत्वात् बलीजातइति शेषः ॥ १५८ ॥ पांड्यान्विषयान् अस्य अर्जुनस्य तनयः इरावाऽन्मात्राणां गवध्वाऽसहभुजैरस्य कः विधवायामनुष्यात्पत्नत्वात् स्य कइति भावः । संपूजितः सम्यङ्मानितः ॥ १५९ ॥ एवंतर्हि अर्जुनस्य सत्यात्यायाद्दोषइत्यत आह । सत्यास्ययादिति । ते जीयसः महाज्ञानिनः अर्जुनस्य सत्यास्ययात् दोषः कथंचित्सर्वस्मनानैव चिंतनीयः । ते जीयसां दोषलेशो नास्तीत्युक्तस्यापवादमाह ॥ श्रेष्ठइति । ते जीयसां श्रेष्ठापराधात्सत्त्वोत्तमापराधान्दोषस्य लेपो न ॥ १६० ॥ तर्हि

पुनः पुनर्याचिमानः स पार्थः पुत्रार्थमस्या भुजगेन तस्याम् ॥ उत्पादयामास सुतं कुजशं नाम्नेरावंतं वरुणावेशयुक्तम् ॥ १५७ ॥ गुणाः पितुर्मातृजातिः सुतानां यस्मात्सतां प्रायशस्तेन नागः ॥ बली च पार्थप्रथमोद्भवत्वान्माया विदस्त्री च सुधार्मिकश्च ॥ १५८ ॥ ततो यथावर्जुनस्तीर्थयात्राक्रमेण पांड्यांस्तनयस्य मात्रा ॥ सह त्यक्तो भुजगैर्देवलोके संपूजितो न्यवसद्देवतैश्च ॥ १५९ ॥ सत्यात्ययाब्रैव दोषोर्जुनस्य ते जीयसश्चितनीयः कथंचित् ॥ श्रेष्ठापराधानान्यदोषस्य लेपस्ते जीयसां निर्णयोयं हि शास्त्रे ॥ १६० ॥ अतिस्नेहाच्चाग्रजभ्यां तदस्य क्षांतं सुता पांड्यराजेन दत्ता ॥ संवत्सरांते फल्गुनस्यानुरूपा चित्रांगदा वीरसेनेन तोषात् ॥ १६१ ॥ स वीरसेनस्त्वष्टुरंशो यमस्याप्यावेशयुक् सा च कन्या शची हि ॥ तारादेहे सूर्यजस्यांगसंगात्स्वर्गं नागादंतरिक्षादिहासीत् ॥ १६२

अर्जुनस्यापि अग्रजाभ्यां कृतस्य ब्रह्मचर्यलक्षणसमयस्यातिक्रमणात् श्रेष्ठापराधः प्राप्तइत्यत आह । अतीति । अग्रजाभ्यां धर्मभीमाम्भ्यां अस्य अर्जुनस्य तद्ब्रह्मचर्याति क्रमणं क्षांतं इदमर्जुनस्य अनर्थप्रदं नाभूदिति क्षांतमित्यर्थः । पांड्यराजेन नास्ना वीरसेनेन अनुरूपा अर्जुनरूपस्य अनुकुलरूपं यस्याः सा ॥ १६१ ॥ त्वष्टुः त्वष्टुनाम्ना सूर्यदेवस्य अंशः तारादेहे बालिभाय तारा रूपे सूर्यजस्य सुश्रीवस्य अंगसंगात् रमणापराधान्निमित्तात्स्वर्गनागात् शच्याण्कोभावंन प्राप्तेति भावः । अंतरिक्षाद्ब्रह्मलोकात् इह पांड्यराजे आसीत् ॥ १६२ ॥

हेतोः हेतुना तृतीयार्थपंचमी । तेन हेतुना सुषुप्तस्य गंगदोषेण तस्याश्चिन्ता गदायाः पार्थिव्यसिद्धिस्तत्सहवासः नासीत् । तस्यां चिन्ता गदायां पुत्रिकपुत्रधर्मात् अपुत्रेण मया कन्यादीयतेतवभावे । एतस्यां जायते पुत्रः स्मै पुत्रो भविष्यतीति वचनोक्तप्रकारात् अर्जुननाम्नावधुवाहो जातः । स पूर्वं कइत्यत आह । पूर्वमिति । पूर्वजयंतः इंद्रपुत्रः नान्नाजयंतः सः कामदेवांशयुक्तः सन् बभ्रुवाहो जातइति संदंभः ॥ १६३ ॥ अतः पंड्व्यविषयात् गच्छन् शापतः विप्रशापात् ग्राहदेहः ग्राहोजलचरा विशेषः तदेहं प्राप्ता इत्यर्थः । पंचाप्सरसः अपममचमूषा पतइति शेषः । किं कृत्वा ताभिः ग्राहदेहं प्राप्ता अप्सराभिः गृहीतः सन् तीरं प्रति प्रविक्ष्य ॥ १६४ ॥ प्रविक्ष्येणेति नितमाह । एवमिति । आन

तेनैव हेतोर्नातिसामीप्यमासीत् तस्याः पार्थे पुत्रिकापुत्रधर्मात् ॥ तस्यां जातो बभ्रुवाहोर्जुनेन पूर्वं जयंतः काम देवांशयुक्तः ॥ १६३ ॥ पुत्रं वीरं जनयित्वा जूनातो गच्छन् प्रभासं शापतो ग्राहदेहाः ॥ अममचमूषाप्सरसः स पंच ताभिर्गृहीतः प्रविक्ष्य तीरम् ॥ १६४ ॥ एवं हि तासां शापमोक्षः प्रदत्तो यदा खिलावो युगपत्संप्रकथेत् ॥ एकस्तदा निजरूपाप्तिरेवेत्यलं तृष्टेन ब्राह्मणेनाननानाम् ॥ १६५ ॥ विप्रपहासात् कुत्सितयोनितस्ताः कन्यातीर्थं पांडवः संप्रमोच्य ॥ प्राप्तः प्रभासं वामदेवानुजातां शुश्राव रामेण सुयोधनोद्यताम् ॥ १६६ ॥ विविंत्य कार्यं यतिरूपं गृहीत्वा कुशस्थलीं प्रययौ तं समीपे ॥ प्राप्तं कृष्णः प्राह सत्संविजानन् सत्यासहायः शयनीयाधिरूढः ॥ १६७ ॥ सर्वज्ञा सा लीलया हासहेतुमपृच्छतं सोऽपि तस्यै वभाषे ॥ लीलाभाजौ दर्शनार्थं पुनस्ता वगच्छतां रैवंतं शैलराजम् ॥ १६८ ॥ ॥ ॥ ॥

तानां शरणं प्राप्तानां तासां अप्सरासां युगपत् एकदैव ॥ १६५ ॥ शापनिमित्तमाह । विप्रेति । पांडवेर्जुनः विप्रपहासाद्विभिन्नात् कुत्सितयोनितः ग्राहयो नितः ताः अप्सरासः कन्यातीर्थं संप्रमोच्य प्रभासं प्राप्तः सन् वामदेवानुजातां कृष्णमग्निं सुश्राव रामेण सुयोधनोद्यतां दुर्योधनाप्रदातुमुद्यतां शुश्राव ॥ १६६ ॥ कार्यविचिंत्य स्वस्य सुभद्राप्रियं यास्यात्तथा कार्यविचिंत्येत्यर्थः । शयनीयाधिरूढः मंचका रूढः रात्राविति शेषः । स नीपे प्राप्तं तमर्जुनं सविजानन् कृष्णः प्राह सत् ॥ १६७ ॥ सा तस्यां लया विनोदेन सोऽपि वभाषे । अर्जुनस्यागमनविशेषः । तौ अगच्छतां पार्थद्वयमिति शेषः ॥ १६८ ॥ ॥ ॥

असैरैवतः आक्रीडः कीडास्थानंतत्रैवते अस्मै अर्जुनाय स्वसुः सुभद्रायाः दाने दानविषये अथ दानप्रतिज्ञानंतरं कृष्णः आसद्वप्राप ॥ १६९ ॥ यतींद्रिवेष्टेवेषोयस्यतं फलुग्नोऽपि गुणज्येष्ठः ज्ञानभक्त्या दिगुणैः श्रेष्ठोसीति स्वावराणां गुरुत्वे प्राप्ते मर्यादार्थतुल्ये पूज्या इति जानन्नर्जुनः स्वस्य यस्याश्रमाभावाद्गुणज्येष्ठोसीति व्याजेन प्रणामं च कृद्धति अगिः शब्दाभिप्रायः । अन्यथा स्वावराणां मिति वचनस्थाप्राप्ताप्यपत्तिः ॥ १७० ॥ कन्यागारे कन्यागृहे वा संस्कारयति कृष्णमाह । दोषवादी ओरपित्वा दीत्यर्थः । केशवो नैवेद्युचे ॥ १७१ ॥ केशवोक्तदोषान् स्पष्टयति । युवेत्यादिना । दर्शनीयः रूपीत्यर्थः । कन्यागारवासं कर्तुं अयं यतिः शोभ्योनेति संबन्धः । आतविद्वे

आक्रीडोसौ भोजवृण्यंधकानां तत्रापश्येकेशवः फलुग्नं तम् ॥ स्वमुदनि स प्रतिज्ञां रहोस्मै चक्रे कृष्णोऽथा सदत्सर्ववृण्णीन् ॥ १६९ ॥ दृष्ट्वा गिरौ रौहिणेयो यतींद्रिवेषं पार्थ ज्ञातियुक्तः प्रणम्य ॥ चक्रे पूजां फलुग्नोऽपि प्रणामं गुणज्येष्ठोसीति चक्रे बल्लाय ॥ १७० ॥ सर्वज्ञं तं वाग्मिनं वीक्ष्य रामः कन्यागारं वर्षकाले निवासम् ॥ सत्कारपूर्वं कारयेत्याह कृष्णं नैवेद्युचे केशवो दोषवादी ॥ १७१ ॥ युवा बली दर्शनीयोतिवाग्मी नायं योग्यः कन्यागारवासम् ॥ इत्युक्तवंतं राम आह आतविद्वे नास्मिन् शंकेत्येव लोकाधिनाथम् ॥ १७२ ॥ नास्मन्मते रोचते त्वन्मतं तु सर्वेषां नः पूज्यमेवास्तु तेन ॥ इत्युक्त्वा तं केशवः सोदरायै शुश्रूषस्वेत्याह संतं यतींद्रम् ॥ १७३ ॥ नित्याप्रमत्ता साधु संतोषयति प्रोक्ता तथा साकरोत्सोपि तत्र ॥ चक्रे मासान्वार्षिकान्सत्कथाभिर्वासं वाक्यं श्रद्धधानो हरेस्तत् ॥ १७४ ॥ संयाचितः फलुग्नोऽनाह वाक्यं यद्वासुदेवस्तन्न जानाति कश्चित् ॥ ऋते पित्रोर्वि पृथोः सात्यकेर्वा सुभद्रां ते प्रददानीति सत्यं ॥ १७५ ॥ ॥

आत्माप्राप्ताविद्यात्वेन तस्मिन् तथा अस्मिन् यतौ नैव शंका इत्याहेति संबन्धः ॥ १७२ ॥ अस्मन्मतेन रोचते न प्रशस्यते त्वन्मतं नः सर्वेषां पूज्यमेव । तेन कारणेन अस्तु वासं करोतु । केशवः तं रामं प्रति इत्युक्त्वा संतोषयतींद्रं शुश्रूषस्वेति आह ॥ १७३ ॥ नित्याप्रमत्ता प्रमादराहिताहरेः कृष्णस्य तद्वाक्यं सुभद्राप्रदानविषये उक्तं वाक्यं श्रद्धधानः विश्वासं कुर्वन् सोऽपि अर्जुन तत्र कन्यागारे वार्षिकान् मासान् श्रावणादिचतुरोमासान् सत्कथाभिः सन्निवेशैः । वासं चक्रे ॥ १७४ ॥ फाल्गुनेन संयाचितं वासुदेवः सुभद्रां ते प्रददानीति सत्यं वाक्यमाह तत्पित्रोर्देवकीवसुदेवयोः विपृथोः सात्यकेः ऋते वा अन्ये वा कश्चिन्न जानाति ॥ १७५ ॥ ॥

पित्रोः स्वकृतप्रतिज्ञाकथनं युक्तमेव सात्याकविपृथोः कथने कारणमाह । अखडति ॥ १७६ ॥ तर्हि अन्येभ्यः किमर्थना कथयदित्यत आह । अन्ये उद्धवादि यादवाः रामेणादिष्टाः आज्ञापिताः संतः जिष्णोः अर्जुनस्यैव दित्सन्ति नैव दातुमिच्छन्ति ॥ १७७ ॥ तत्तदुद्योधनस्य सुभद्राप्रदानं हरेः अप्रियं जानमाना अपि रामप्रियार्थदुर्योधनेदुर्योधनार्थदातुमिच्छन्ति । तत्कारणमाह । राक्षसेति । तस्मादुद्धवादीन् च यामासेत्यर्थः ॥ १७८ ॥ केवलमुद्धवाद्यान् चिन्तादत्तान् । किंतु प्रयुस्नसां वप्रमुखाः पुत्राश्च वचिताः । तीर्थार्थतीर्थयात्रार्थपिंडोद्धारप्रतिययुः । तत्र पिंडोद्दारे स्वावर्तयत्सु सस्य कप्रवर्तमानेषु क्वचित्कस्मिंश्चित्समये सुभद्रा ऊचे । यत्प्रतीतिशेषः ॥ १७९ ॥ हेयते त्वं तीर्थानि आचरन् पर्यटन् पार्थाय क्वचित् अद्राक्षीः किं दृष्टवानसि । कृतां कृष्णां चित्संबन्धः । इति पृष्ठः पार्थ ओमित्याह । दृष्टवानस्मीत्याह । एषां पार्थानामनामयक्षेममा तीर्थानि आचरन् पर्यटन्

अस्त्रे शस्त्रे तत्त्वविद्यासु चैव शिष्यः शैनेयो वासुदेवद्रुमन्वोः ॥ तस्मादस्मै कथयामास कृष्णः स्वशिष्यत्वा द्विपृथोश्चापि सर्वम् ॥ १७६ ॥ अन्ये च सर्वे वासुदेवस्य पार्थान् प्रियान्नित्यं जानमाना अपि स्म ॥ रामेणादिष्टा उद्धवोथाहुकाद्या हार्दिक्काद्या नैव दित्सन्ति जिष्णोः ॥ १७७ ॥ दुर्योधने दातुमिच्छन्ति सर्वे रात्राप्रियार्थं जानमाना हरैस्तत् ॥ अप्यप्रियं राक्षसावेशयुक्तास्तस्मात्सर्वान् च यामास कृष्णः ॥ १७८ ॥ प्रद्युम्नसां वप्रमुखाश्च वचिता ययुस्तीर्थार्थं रामयुक्ताः समग्राः ॥ पिंडोद्धारं तत्र महोत्सवेषु स्वावर्तयत्सु क्वचिदूचे सुभद्रा ॥ १७९ ॥ यत्ते तीर्थान्याचरन्वांधवांस्त्वमद्राक्षीनः क्वचिदिष्टान् स्म पार्थान् ॥ कृतां कृष्णां चेत्याह पृष्ठः स पार्थ ओमित्येषामाह चानामयं सः ॥ १८० ॥ भूयः सावादीद्गवन्निद्रमूर्गतस्तीर्थार्थं ब्राह्मणेभ्यः श्रुतो मे ॥ क्वचिदृष्टो भवतेत्योमिति स्म पार्थोप्यचे केति सापृच्छदेनम् ॥ १८१ ॥ अत्रैवेति स्मयमानं च पार्थ पुनः पुनः पर्यपृच्छच्छुभांगी ॥ सोप्याहोन्मते सोस्मिहति स्मयंस्तां फुल्लाक्षी तं सा ददर्शातिहृष्टा ॥ १८२ ॥

ह ॥ १८० ॥ भूयः सा अवादीत् । किमिति । हे भगवन् यत्ते इन्द्रसूनुः तीर्थार्थतीर्थयात्रार्थगत इति । मेमया ब्राह्मणेभ्यः श्रुतः भवतालया क्वचित्थिहृष्टः किमिति संबन्धः । पार्थः ओमिति स्म ऊचे सा पिकित्कुत्रेति एनयति रूपं पार्थमपृच्छत् ॥ १८१ ॥ शुभांगी मंगलांगी अत्रैव दृष्ट इति स्मयमानं विस्मयप्रापकं पार्थपुनः पुनः पर्यपृच्छत् । सोपि आह । किमिति । हे उन्मते ज्ञानहीने अत्रैवेति पुनः पुनरुक्तेऽपि बोधो न भवतीति उन्मत्त इति संबोधनं । सोर्जुनः अहमास्मि दत्तास्मयन् विस्मयं कुर्वन्तां सुभद्रां आहेतिसंबन्धः । फल्लाक्षी विकसितेनासातमर्जुनं ददर्श । अतिहृष्टेति ॥ १८२ ॥

ततःअयमर्जुनइतिज्ञानानंतरं । हर्षदुःखलाक्षीपार्थःनौआवयोःउदाहार्यकामाविष्टःकामयुक्तःअयंकालःमुख्योऽतुद्रत्याहोतिसंबंधः । साएनमाह ॥ १८३ ॥ अतिक्रमः  
उल्लंघनतेनवासुदेवेनसमुद्रहर्षीकुरु । सोर्जुनःकृष्णदध्यांसस्मार ॥ १८४ ॥ फल्गुनेनस्मृतःसन् तत्रद्वारावर्तीप्रतिअगात् ॥ १८५ ॥ कृष्णःपुरुहूतेनसाकं मातापितृ  
भ्यांसात्यकिनामुनींद्रैःयुक्तःसन् अन्याविदितेउक्तेभ्योन्यैरविदितेअज्ञातेमहोत्सवेतयोर्विवाहंकारयामास ॥ १८६ ॥ स्वस्यदन्तंद्रजन्यां तस्यामेवराज्यांकृष्णःप्रययौ । त  
द्रजन्यांशंक्रेगतेसति प्रातःपार्थःरथमारोह ॥ १८७ ॥ गृहीतचापेसति द्वावत्यारवःकोलाहलःआसीत् । एतारंक्रमिदंभवतिकिंभवतीतिकेचिदाहुः । केचिदेषःत्रि

ततो हर्षलज्जया चोत्पलाक्षी किंचिन्नोचे पार्थ एनामुवाच ॥ कामाविष्टो मुख्यकालो ह्ययं नावुद्वाहार्थेऽस्त्विति  
सा चैनमाह ॥ १८३ ॥ नातिक्रमो वासुदेवस्य युक्तस्तस्मात्तेन स्वपितृभ्यां च दत्ताम् ॥ युक्तो निर्जैर्बधुभिश्चोत्स  
वे मां समुद्रहेत्यथ कृष्णं स दध्यौ ॥ १८४ ॥ मातापितृभ्यां सहितोऽथ कृष्णस्तत्रैवायाद्रासवश्चाथ शच्या ॥  
समं मुनींद्रैः फल्गुनेन स्मृतः स तत्रैवागात्प्रीतियुक्तो निशायाम् ॥ १८५ ॥ कृष्णस्ततः पुरुहूतेन साकं तयोर्विवाहं  
कारयामास सम्यक् ॥ मातापितृभ्यां सात्यकिनापि युक्तो महोत्सवेन्याविदिते मुनींद्रैः ॥ १८६ ॥ ततः कृष्णः  
स्यंदनं फल्गुनार्थं निधाय स्वं प्रययौ तद्रजन्याम् ॥ गतेथ शक्रे रथमारुरोह प्रातः पार्थः सहितो भार्ययैव ॥ १८७ ॥  
सर्वायैर्धुक्तरथे समास्थिते गृहीतचापे फल्गुने द्वारवत्याम् ॥ आसीद्वावः किंकिमेतन्निदंडी कन्यां हरत्येष कोदंड  
पाणिः ॥ १८८ ॥ ततस्तु तं सतनुत्रं महेंद्रदत्ते दिव्ये कुंडले वाससी च ॥ दिव्यानि रत्नानि विभूषणानि दृष्ट्वा  
विभ्राणं रक्षिणो वारयंस्म ॥ १८९ ॥ ततः स आबद्धतलांगुलित्रः सतूणिश्चापमायम्य बाणैः ॥ चक्रेतरिक्षं प्रदि  
शोदिशश्च निरंतरं शिक्षया विद्यया च ॥ १९० ॥ ॥ ॥

दंडीयतिःकोदंडपाणिःसन् दंडयक्काधनुःपाणिःसन् कन्यांहरतिइतिआहुरित्यर्थः ॥ १८८ ॥ ततःकोलाहलानंतरं । रक्षिणःपुराक्षिणःसतनुत्रंसकवचं भूषणानिविभ्रा  
णंतंपार्थअवारयंस्म १८९ ॥ तलंचअंगुल्यश्चतलांगुल्यःताःकरतलांगुलीःत्रायतेतत् तलांगुलित्रं आबद्धंतलांगुलित्रेनसतथोक्तः सतूणिरःइषुधिसहितःसचापमाय  
म्यअरोप्य निरंतंव्यवधानहितम् ॥ १९० ॥ ॥ ॥

केशवैतदर्थ्यं अर्जुनस्य सारथ्यार्थं सुशिक्षिता सुभद्रा तस्य पार्थस्य सारथ्यं चक्रे । तया सुभद्रया वारितः पार्थः क्रीडमानः सन् सोर्जुनः शिक्षया शरैश्चैतान् भटान् भीषयित्वा विद्रा-  
व्यं कंचिदकंचनवीरं भिन्नत्वं च भिन्नात्कृत्य सप्तभिन्नत्वं च न कृतवान् ॥ १९१ ॥ पुर्याः निर्गत्य बहिर्गत्वा सन्निपत्य अज्ञापितं ॥ १९२ ॥ व्याजेन छद्म-  
ना कृष्णा देशात् कृष्णा ज्ञया शोघो निरोधं छलेन व्याजेन ॥ १९३ ॥ असौ विपयुः मरुतां मध्ये कः कश्चन सौम्यनामा सव्यसाची अर्जुनः तं यादवविपयुं यथा क्षतं न भवेत्तथा वर्ष-  
॥ १९४ ॥ पार्थो विरयं निराशुयं विपयुं चक्रे । तस्य विपयोः सेना नैव हनन् निरायुधा विरयामिति वापाठः । विपयुः तस्यार्जुनस्य तीक्ष्णान् लवोऽपि न च्छेदकान् शरान् दृष्ट्वा ।

चक्रे सारथ्यं केशवैतदर्थं सुशिक्षिता तस्य सम्यक् सुभद्रा ॥ तया पार्थो वारितो नैव कंचिद्विभ्रत्वं च कृतवान्  
क्रीडमानः ॥ १९१ ॥ सुशिक्षया त्यद्वुतया शरैश्चैविद्राव्यं तान् भीषयित्वैव सर्वान् ॥ निर्गत्य पुर्यां विपयुं ददर्श  
रामेण पुर्यां रक्षणे सन्निपत्य ॥ १९२ ॥ प्रियं कुर्वन्निव रामस्य सोऽपि व्याजेन पार्थं सेनयैवावृणोत्तम् ॥ कृष्णादे-  
शान्नैव पार्थस्य चक्रे सम्यग्राधं युयुवे च छलेन ॥ १९३ ॥ एको ह्यसौ मरुतां सौम्यनामा शुश्रूषार्थं वासुदेव-  
स्य जातः ॥ तं यादवं शरवर्षैर्वर्षं यथा क्षतं न भवेत्सव्यसाची ॥ १९४ ॥ निरायुधं विरयं चक्रे पार्थः से-  
नां तस्य नैवाहनञ्च ॥ दृष्ट्वा शरंस्तस्य तीक्ष्णं स्त्वचोऽपि न च्छेदकान् विपयुस्तं तुतोष ॥ १९५ ॥ शिक्षां पार्थस्य  
धिकां मानयानः उपेत्य पार्थं च शशंस सर्वान् ॥ आज्ञां विष्णोः सन्निपत्य निवारमै कृतायुधः फल्गुनेनैव पूर्वम्  
॥ १९६ ॥ ततः पराजितवच्छिघ्रमेत्य शशंस सर्वे हल्लिनेथ सोऽपि ॥ प्रद्युम्ना सांबादियुतोऽथ कोपादायात्पुरो हंतुका-  
मोर्जुनं च ॥ १९७ ॥ कृष्णाऽपि सर्वं विपयानि शस्य प्रातः सुधर्मा विमना इवासीत् ॥ अवाङ्मुखस्तत्र यदुप्रवी-  
राः प्रद्युम्नाद्या आहुरुच्चैर्नंदतः ॥ १९८ ॥

तं शस्त्राभिज्ञमर्जुनं च दृष्ट्वा तुतोष । संतुतोषेति वापाठः ॥ १९५ ॥ पार्थस्य अधिकां उत्तमां शिक्षां मानयानः पार्थमुमेत्य पूर्वफल्गुनेन कृतायुधः छिन्नायुधः अतएव सन्निपत्य  
निवमुष्टियुद्धं कुर्वन्निव विष्णोः कृष्णस्य सर्वा आज्ञां अस्मै पार्थाय शशंस ॥ १९६ ॥ ततः विपयुः पुर्यां पौंड्रारकमिति शेषः । अथ हल्लिने शशंस अथ सोऽपि रामोऽपि पुरीं प्रति आयात्  
॥ १९७ ॥ कृष्णाऽपि विपयोः सकृत् शातं सर्वनिशम्य सुधर्मा सुधर्माभ्यां सभाप्रातः सन् विमना इव व्यग्रांतः करणद्वयं अवाङ्मुखः अधःकृतमुखः आसीत् । तत्र सभायाम् ॥ १९८ ॥



मायाव्रतं मायैव व्रतयं स तथा तं पार्थयातु गच्छतु ॥ १९९ ॥ एतस्य कृष्णस्य मतं अभिप्रायं पुरस्तात् पूर्वज्ञातव्यं । हरेर्विशिष्टे कृते सति वः युष्माकं जयोनमवेत् । आनस्य नमस्कृत्य ॥ २०० ॥ मया पुरैव तत् उक्तं । तर्हि । असौ मायाव्रतः कन्यकायाः सन्निधिस्थितिं सन्निधौ समीपे स्थितिं अवस्थानं नार्हति । कर्तुमिति शेषः ॥ २०१ ॥ अयमग्रजो रामः बहून् दोषान् व्याहरतः ब्रुवतः मेतां वाचं नाग्रहीयतः अतः अनुच्छेद्यत्वात् उल्लिखितुमशक्यत्वात् मयापि कूटबुद्धेः कपटबुद्धेः कन्यागृहे वासनेनैव स्थानविषये अग्रजः अनुप्रवृत्तः ॥ २०२ ॥ अयं कार्ययोगः सुभद्रानयनलक्षणकार्ययोगः अतीतः अतीतः नोस्माकं असमक्षं परोक्षं कन्याहृतायतः अतः अत्र अस्मिन् विषये नोस्माकं का मानहा निःमानभंगोक्तोपित्यर्थः । भूयस्तरां अतिरां मानिनः तस्य पार्थस्य सामानहानिः स्यात् विपृथोः सकाशात् अस्य यतेः पार्थता अर्जुनता वः युष्माकं युष्माभिः ज्ञाता

मायाव्रतं तं विनिहत्य शीघ्रं वयं सुभद्रामानयामः क्षणेन ॥ इत्युक्तवाक्यानवदद्बलस्तान् कृष्णाद्वया यांतु न स्वेच्छयैव ॥ १९९ ॥ ज्ञातव्यमेतस्य मतं पुरस्ताद्वरेर्विरोधे न जयो भवेद्ब्रः ॥ इत्युक्तवाक्ये हलिनि स्म सर्वे पप्रच्छुरानम्य जनार्दनं तम् ॥ २०० ॥ अथाब्रवीद्वा सुदेवो मितौ जाः शृण्वंतु सर्वे वचनं मदीयम् ॥ पुरैवोक्तं तन्मया कन्यकाया मायाव्रतोसौ नार्हति सन्निधिस्थितिम् ॥ २०१ ॥ तां मे वाचं नाग्रहीदग्रजोयं बहून् दोषान् व्याहरतोप्यतो मया ॥ अनुच्छेद्यत्वाद्ग्रजो नुप्रवृत्तः कन्यागृहे वासने कूटबुद्धेः ॥ २०२ ॥ अतीतश्चायं कार्ययोगो समक्षं हता कन्या नोत्र का मानहानिः ॥ भूयस्तरां मानिनस्तस्य सा स्यात् ज्ञाता च वो विपृथोः पार्थतास्य ॥ २०३ ॥ देया च कन्या नास्ति पार्थेन तुल्यो वरोस्माकं कौरवेयश्च पार्थः ॥ पौत्रश्च कृष्णस्य सुपर्णशक्तेः पैतृष्वसेयो वीरतमो गुणाढ्यः ॥ २०४ ॥ अर्थोस्माभिः स्वयमेवाहरत्स शक्रात्मजो नात्र नः कार्यहानिः ॥ अनुद्रुत्यैनं यदि वः स्यात्पराजयो हानिर्दृढं यशसो वो भवेत् ॥ २०५ ॥

॥ २०३ ॥ सुभद्रामानयामइति यदुक्तं तदयुक्तमित्याह । देयत्वादिना । कन्यादेया च अन्यस्मै दातव्यवतीर्हि अस्माकं पार्थेन तुल्यः वरो नास्ति । अतुल्यत्वं विवृणोति । कौरवेयइत्यादिना । पार्थः कौरवेयश्च कुरुकुलोत्पन्न इति कुलीनत्वमाह । कृष्णस्य श्रीवेदव्यासस्य पौत्र इत्यादिना । वरस्य गुणांतराण्याह । पैतृष्वसेयइति । संबंधयोग्यत्वमाह ॥ २०४ ॥ अतएव ईदृशो वरः अस्माभिः अर्थः अर्थनीयः स शक्रात्मजः स्वयमेवाहरत् । अत्र कन्याहरणविषये नोस्माकं कार्यहानिः न कापीत्यर्थः । एनमर्जुनं अनुद्रुत्य अनुगत्वा यदि वः युष्माकं पराजयः स्यात्तर्हि वयं जयः स्यात्तद्वत्सत्यं ॥ २०५ ॥

एनयदितिलेयनेनार्जुनजयः अशक्य इत्याह । कथंचिज्जित्वा कन्यका आहता चेत् परामृष्टां काश्चिद्विलिप्सेत् नेच्छेत् । मेमहं नरोच्चेत शोभते न प्रशस्यते मनसीति शेषः ॥ २०६ ॥ अस्य कृष्णस्य चित्तं विदितं मनोभिप्रायः ज्ञात इत्यर्थः । माया तस्मागच्छेत् । अस्य कृष्णस्य अनुवृत्तिः अनुकूलत्वेन वर्तनः विजयाय शुभाय शाल्यै बुद्ध्यै निदुष्टतायै स्यादिति शेषः परतश्च मुक्त्यै ॥ २०७ ॥ ततोर्जुनः यत्र यस्मिन् कृष्णस्य शत्रुपुरुषः तिष्ठन् सन् कृष्णाज्ञया पराजयं नैकयाति । तेनैव रथेन ययौ । समार्यः शक्रप्रस्थं

जित्वा चैनं कन्यका चाहता चेत् परामृष्टां नैव काश्चिद्विलिप्सेत् ॥ अतो न मे रोचते वीनयानमित्येव विवानास तूष्णीं परेशः ॥ २०६ ॥ श्रुत्वा हली कृष्णवाक्यं बभौषे माया तच्चित्तं विदितं मयास्य ॥ अस्य ननु तत्तिर्विजया य नः स्याच्छुभाय शाल्यै परतश्च मुक्त्यै ॥ २०७ ॥ ततोर्जुनो यत्र तिष्ठन्न कश्चित्पराभवं याति कृष्णाज्ञयैव रथेन तेनैव ययौ समार्यः शक्रप्रस्थं चाविशद्वातुगुप्तम् ॥ २०८ ॥ संभावितो भ्रातृभिश्चातितुष्टैरुवेथ सर्वं तेषु यच्चात्मवृत्तम् ॥ शान्तेषु वाक्यादात्मनो यादवेषु कृष्णो युक्तो हलिना गात्र पार्थन् ॥ २०९ ॥ सार्धं ययौ शकटै रत्न पूर्णैः शक्रप्रस्थं पूजितस्तत्र पार्थैः ॥ ददौ तेषां तानि रामेण युक्तस्तथा कृष्णायै भूषणानि स्वसुश्च ॥ २१० ॥ मासा नुषित्वा कतिचिद्रौहिणे ययौ पुरीं स्वां केशवोत्रावसच्च ॥ बहून्वर्षान्पाण्डवैः पूज्यमानः प्रीतिं तेषामादयानो धिकां स्वाम् ॥ २११ ॥ आसन्कृष्णायाः पंच सुता गुणाढ्या विश्वेदेवाः पंच गंधर्वमुख्यैः ॥ आविष्टास्ते चित्रया भिताश्च किशोरगोपालबलैः क्रमेण ॥ २१२ ॥ प्रतिविध्यः श्रुतसोमः श्रुताख्यकीर्तिः श्रुतानीक उत श्रुतक्रियः ॥ युधिष्ठिराद्यैः क्रमशः प्रजातास्तेषां द्वयोश्चावरजोभिर्मन्युः ॥ २१३ ॥

आविशत् ॥ २०८ ॥ आत्मवृत्तं स्वप्रवृत्तिं आत्मनः कृष्णस्येत्यर्थः ॥ २०९ ॥ शकटैः सार्धं शक्रप्रस्थमगादिति संबन्धः ॥ २१० ॥ अत्र शक्रप्रस्थे आदयानः कुर्वन् ॥ २११ ॥ कृष्णायाः पूर्वं पंच विश्वेदेवाः ये ते सुताः आसन् । चित्रयाद्यैर्गंधर्वमुख्यैः क्रमेण विष्टाः ॥ २१२ ॥ अत्र नाम्ना प्रतीतिर्विध्यादयः युधिष्ठिराद्यैः क्रमशः प्रजातास्तेषां पंचानां मध्ये द्वयोर्गुधिष्ठिराभीमपुत्रयोः प्रतिविध्यश्रुतसोमयोः अवरजः अभिमन्युः अभिमन्योरुत्पत्त्यनंतरं । श्रुताख्यकीर्तिः अर्जुनात् कृष्णायां उत्पन्न इति भावः ॥ २१३ ॥

असौ अभिमन्युः पूर्वबुधः अतितरामत्यंतं चंद्रशेनयुक्तः सुभद्राजठरे उदरे अर्जुनेन जातः उन्नादितः धर्मस्य ममस्य ईरस्य बायोः शक्रस्य चांशैर्युक्तः अश्विनोश्चांशयुक्त इत्यर्थः ।  
 कृष्णस्य चंदेवकी नंदनस्य च सन्निधौ न विशेषावेशेन युतः ॥ २१४ ॥ चंद्राया वेशफलमाह सर्वेपीति । अभिज्ञाः सम्यक् परिचयवंतः सात्वती नंदनेन सात्वताया दवानां त्रय  
 पत्यत्वात्सात्वतसि सुभद्रातस्याः नंदनेनाभिमान्युना ॥ २१५ ॥ चिक्रीडिषू क्रीडाकर्तुं कामैरथेनयातौ ॥ २१६ ॥ तयोः कृष्णार्जुनयोः स्त्रीरत्नाभ्यां स्वैरस्वच्छया मंदवाता  
 नुजुष्टं मंदवायुसेविते प्रसूनस्तवकैः पुष्पगुच्छकैः उरुग्राजिते । स्याद्गुच्छकस्तुस्तवकः क्रुद्धमलो मुकुलोऽस्त्रिया मितमरः । अत्र वनेति गमयतिः सूर्यः तस्य कन्यकायमना तस्याः

चंद्रांशयुक्तो तिरां बुधोऽसौ जातः सुभद्राजठरेर्जुनेन ॥ धर्मैरशक्रांशयुतोऽश्विनोश्च तथैव कृष्णस्य च सन्निधान  
 युक् ॥ २१४ ॥ सर्वेपि ते वीर्यवंतः मरूपा भक्ता विष्णोः सर्वशास्त्रेष्वभिज्ञाः ॥ मोदं ययुः पांडवास्तैः सुतैश्च  
 विशेषतः सात्वती नंदनेन ॥ २१५ ॥ ततः कदाचिरत्वांडवं कृष्णपार्थो चिक्रीडिषु सत्यभामासुभद्रे ॥ आदाय  
 यातौ परिचारकैश्च रथेन गंधर्ववरानुगीतौ ॥ २१६ ॥ स्वैरं तयोस्तत्र विक्रीडितोश्च स्त्रीरत्नाभ्यां मंदवातानुजुष्टे ॥  
 वने प्रसूनस्तवकोरुग्राजिते जले च तिग्मद्युतिकन्यकायाः ॥ २१७ ॥ भूत्वा विप्रस्तौ ययाचेन्नमेत्य कृशानुरूचे  
 नुमते रमेशितः ॥ पार्थः कीदृक् तेन्नमिष्टं वंदेति स चावादीद्वन्निहं वनार्थी ॥ २१८ ॥ प्रयाजान् देवाननुयाजां  
 श्च शुल्कं हविर्दानि देवतानामयाविषम् ॥ बलहासस्तव भूयादिति स्म शण्वैत्र ते तांश्च ददुः पुरा मम ॥ २१९ ॥  
 पुनः पूर्तिः केन मे स्याद्बलस्येत्यब्जोद्भवं पृष्ठवानस्मि नत्वा ॥ यद्वा वनं स्वांडवं हि त्वमस्मि तदा बलं ते भव  
 तीति सोब्रवीत् ॥ २२० ॥ ॥ ॥

जलेचिक्रीडितोः स्तोः ॥ २१७ ॥ कृशानुः अग्निः विप्रभूत्वा तौ एत्यअन्नं ययाचे । पार्थः रमेशितुः अनुमतेः अनुमतेन उच्यते । किमिति । तेत कीदृक् अन्नं इष्टुं देति संबन्धः ।  
 सचाग्निः अहं बन्धिः वनार्थीत्यवादीत् ॥ २१८ ॥ वनार्थित्वं विविच्यह । प्रयाजानित्यादिना । अहं देवतानां हविर्दानेन विषये प्रयाजाननुयाजांश्च नृणां आहुतिविशेषान् शुल्कं  
 केतनमयाचिषं ते देवाः तान् आहुतिविशेषान् ॥ २१९ ॥ आत्सिभक्षयिष्यसि । भवति भविष्यति ॥ २२० ॥ ॥

तर्हि बर्नभक्षयामाति किमर्थमावयोः प्रार्थनं क्रियत इति तत्राह । शक्रश्चेति । येन कारणेन इदं वाङ्मशक्रस्य तदीयमित्यर्थः । तेन कारणेन असावेद्विद्विद्वक्तेति । तेन कारणेन नराभिवृत्तौ प्रार्थयामि । अथ तर्हि रथधनुषोऽप्राप्त्यनंतरं । शक्रान्निरात्स्ये ॥ २१ ॥ पार्थशास्त्रनोमूलरूपेणोद्वेगकथविशेषमैच्छादित आह । नरावेक्षादिति । नरावेक्षादित्यनेन रोधनसामर्थ्यसूचितं । अवदानप्रतिश्रवात् सत्प्राप्ते अन्नदानान्महत्फलसूचितं स्वस्यापि स्वमूलरूपस्यापि विशेषमैच्छत् । शक्रस्य विशेषेऽन्यत्कारणं दर्शयति । कृष्णेति । पार्थः कृष्णस्य प्रेरणाञ्चैव विरोधमैच्छादितिसंबन्धः । वन्हिः कृष्णस्य प्रेरणात्पार्थयया चेदिति टिप्पणीकाराः । तेषामतेन प्रेरितो विष्णुना तत्संधर्षात् क्रूर्यादिति उत्तरश्लोकाविरोधो दृश्यते । प्रकृतमनुसरति । वन्हिरिति ॥ २२ ॥ कृष्णार्जुनयोरुभयोः प्रार्थने निमित्तमाह । नहीति । सशक्रस्वदत्तस्य पुनः वैरं न कुर्यादित्यस्मात्पार्थाः स्वयमिन्द्रः तस्मादिति संबन्धः । विष्णुना प्रेरितः पार्थः न स्वशक्रस्य विशेषं न कुर्यादिति कृष्णस्य याचे । विष्णुरेव कृष्णइति निबोधव्यं ॥ २३ ॥ शक्रस्य रोधने कृष्णप्राप्तेनेति

शक्रस्येदं स्वाडवं तेन विभ्रं करोत्यसौ तेन वां प्रार्थयामि ॥ इत्युक्ते तं पार्थ ऊचे यदि स्याद्भयो धनुश्चाथ भक्तं निरोत्स्ये ॥ २१ ॥ नरावेक्षादन्नदानप्रतिश्रवात् स्वस्यापि स्वमूलरूपेणोद्वेगकथविशेषमैच्छात् ॥ पार्थः कृष्णः प्रेरणाञ्चैव वन्हिः पार्थययाचे शक्रविरोधशास्त्रे ॥ २२ ॥ न हि त्वदत्तस्य पुनः तं वैरं शक्रः कुर्यात्स्वधर्मादो हि पार्थः शक्रेति तथैष जुगुत्तस्य रोधं पार्थः कुर्यादिति कृष्णं पचये ॥ २३ ॥ न चायुक्तः केशवेनैव शक्त इति तत्र कृष्णादापय शेषमुक्तात् ॥ ययौ समीपं च हरेर्वदयामादाय चक्रं वापुतः केशवेदात् ॥ २४ ॥ चक्रं गोभते कृष्णमादादि पूर्वैर्भक्त्या चक्रैः केशवेदात्पुनस्तत् ॥ चक्रं च विष्णोर्विदुषा व्यधिरिपतं तदस्मिदत्तं शक्रादौ कदाचित् ॥ २५ ॥ धनुस्य पांशे भक्त्या जस्य करोति येनाखिलसंयतिं सः ॥ अंशेन दत्तं तदुवापतेन शक्ररूपेणोभयजलेष्विति ॥ २६ ॥

मिमांसांतराह । नचेति । केशवेन कृष्णेनायुक्तः कृष्णसहायसहितः एव पार्थः शक्रः शोदुमिति शोभः । इति कृष्णं भूयोपि यवाचेऽस्मै तिसंबन्धः । कृष्णस्यार्जुनेन प्रेरणार्थं पार्थाचितत्वात्पुनः सहायकरणार्थं वाचनाद्भूय इत्युक्तं । कृष्णादनुज्ञायाप्यनभक्षणार्थमिति तेषां वदयति यत्तस्मादेव अमुना नराप्यात्वेनोद्वेगोऽप्यप ॥ २७ ॥ अयिदत्तं च कृष्णं कृतं च गोभते कृष्णमादादि पूर्वैर्भक्त्या चक्रैः केशवेदात्पुनस्तत् ॥ २८ ॥ अयेत्यनंतरं अवज्जस्यार्जुनं धनुश्चार्थां अदादितिशेषः । स शक्रावेतर्गाः शिवेन अखिलसंयतिं अखिलयजमदः संयतिं संयमनं करोति । अप्रिनागां दिवं वरुणादातिमिति प्रार्थयतरोक्तिः तद्वत्प्रहणः कथमित्यत आह । अंगेनेति । तद्वाजीं अंगेन एकदेशेन उमापत्यादीनां दत्तं महाणेति शेषः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथोधनुःप्राप्त्यनंतरं येभ्योऽप्येव दत्तं ततो शिवाद्याः तेनैव गंडीवैवैव अञ्जयोनोः प्रसादतः जगन्नयं जिग्युः । प्रसादस्तु क्रमशः इति क्वचित्पाठः । लक्षभारेण लक्षसंख्याभारेण समं भारोनामविंशति तुला । गुंजाः पंचाद्यमाषकः । तेषोऽंशः कर्षोस्त्रीपलं कर्षचतुष्टयं । तुलास्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला इत्यमरः । अतएव अनन्यधार्थ्यं विजयावहं विजयप्रदं शुभावहं धनुर्गतिर्नित्यसंबन्धः ॥ २२७ ॥ हनुमदं करामस्य श्रीरघुपतेर्ध्वजं च सर्वगंडीवादिवरुणादाय अर्जुने अर्जुनायादात् ॥ २२८ ॥ गंडीवादिभ्योऽध्वजस्य हेतुर्ष्वकविशेषं दर्शयति । विशेषत इति । हनुमतिध्वजसंस्थेयसि रथस्य विशेषतः जयप्रदत्वं गंडीवादिभ्यो विशेषात् अजेयता स्यात् अतः यतो हनुमान् जयरूपः तत्सर्वद्विव्यं

तेनैव ते जिग्युरथो जगन्नयं प्रसादतस्ते क्रमशोऽञ्जयोनोः ॥ अनन्यधार्थ्यं विजयावहं च भारेण लक्षस्य समं शुभावहम् ॥ २२७ ॥ रथं च शुभ्राश्चयुतं शुभावहं तूणी तथा चाक्षयसायकौ शुभौ ॥ ध्वजं च रामस्य हनूमदं कमादाय सर्वं वरुणादर्जुनेदात् ॥ २२८ ॥ विशेषतो ध्वजसंस्थे हनूमत्यजेयता स्याज्जयरूपो यतोसौ ॥ सर्वं च तद्विव्यमभेद्यमेव विद्युत्प्रभा ज्या च गंडीवसंस्था ॥ २२९ ॥ गंडीवमप्यास कृष्णप्रसादाच्छक्यं धर्तुं पांडव स्याप्यधार्थ्यम् ॥ देवैश्च तैर्ब्रह्मवराद्धतं तद्ब्रह्मैव साक्षात्प्रभुरस्य धारणे ॥ २३० ॥ इंद्रस्य दत्तश्च वरं स्वयं भुवा तेनापि पार्थस्य बभूव धार्थ्यं ॥ इंद्रो ह्यसौ फल्गुनत्वेन जातस्ततः सोमैः शरशालां चकार ॥ २३१ ॥ आयोजनद्वादशका भिविस्तृतं पुरं चकाराशु पुरंदरात्मजः ॥ हुताशनोऽप्याशु वनं प्रगृह्य प्रभक्षयामास समुद्रतार्क्षिः ॥ २३२ ॥

क्वचिल्लक्षणं अतएव अभेद्यं गंडीवस्था ज्या च विद्युत्प्रभा अभेद्यं त्वच ज्या वज्रं पितृवेति ज्ञातव्यं । गुरोः सुतः चिच्छेद च ज्यायुधिगंडीवस्येति अत्रेव ध्यमानत्वात् ॥ २२९ ॥ अन्यैरधार्थ्यैश्च अर्जुनेन कथं धृतमित्यत आह । गंडीवमिति । अधार्थ्यमपि ब्रह्मणो न्यैरिति शेषः । गंडीवैतैर्देवैः शिवाद्यैः प्रभुः समर्थः ॥ २३० ॥ अर्जुनस्य धार्थ्यत्वे निमित्तांतरमाह । इंद्रस्येति । तेन कारणेन पार्थस्यापि ततः धनुर्गदिप्राप्त्यनंतरं । अस्मैर्मैत्रैः शरशालां वासस्थानं । वासः कुटीहयोः शालासमेत्यमरः ॥ २३१ ॥ तदेव विदधयति । आयोजन इति । योजनद्वादशकैः भ्यः आमयादीकृत्य अभितः समं तात् विस्तृतं पुरं समुद्रताः वृद्धाः अर्चिषः ज्वालायस्यस्तथा ॥ २३२ ॥

कक्षवं आशुशुक्षणं वाङ्मैर्दक्ष्य बहुलेक्षणः सहस्राक्षः आशुबध्मनाः सन् आर्षेण लुब्धक्षोभितमनो यस्य स तथा । अक्षोपमाभिः अक्षः रथचक्रं ध्राविष्टकाष्ठविशेषः । तेन उपमाभिः स्थूल्येन सदृशाभिरभसां धाराभिः क्षयायनाशाय उद्धतज्वालाया इति शेषः ॥ न त्वश्रेः अतएव आर्षेण दित्युक्तं । संधुक्षयामासच्छेदशयामास । निरोधमकरोदिति भावः । युक्षधिसंदिपनच्छेदनजीवनेष्विति धातुः ॥ २३३ ॥ कृष्णः पार्थश्वः उभौ अस्त्रैर्वृष्टिनिवारकवायव्याद्यैर्वृष्टिर्विनिवार्य मुरपगयुक्तं मुरसमूहयुक्तं शक्रं अयुध्यतां सोपार्थोपि पराजितः सन् आत्मनः पार्थात्मकस्य स्वस्य तद्विशिष्टबलं दृष्ट्वा प्राप्नोत ॥ २३४ ॥ तादृशं पूर्वोक्तबलम् ॥ २३५ ॥ निर्विशेषः आनंदादिगुणैर्विशेषरहितः । कृष्णादिति

प्रसक्ष्यमाणं निजकक्षमीक्ष्य संधुक्षयामास तदाशुशुक्षणम् ॥ अक्षोपमाभिर्वहुलेक्षणोभसां धाराभिराशुबध्मनाः क्षयाय ॥ २३३ ॥ अस्त्रेस्तु वृष्टिं विनिवार्य कृष्णः पार्थश्व शक्रं मुरपगयुक्तम् ॥ अयुध्यतां सोपि पराजितोऽप्रीतश्च दृष्ट्वा बलमात्मनस्तत् ॥ २३४ ॥ स्नेहं च कृष्णस्य तमर्जुने धृतं विलोक्य पार्थस्य बलं च तादृशम् ॥ निवर्त्य मेघानतितुष्टचित्तः प्रणम्य कृष्णं तनयं समाश्लिषत् ॥ २३५ ॥ विष्णुश्च शक्रेण सहैत्य केशवं समाश्लिषन्निर्विशेषोऽप्यनंतः ॥ स केवलं क्रीडमानः सशक्रः स्थितो हि पूर्वं युयुधे न किंचित् ॥ २३६ ॥ ब्रह्मा च शर्वश्च समेत्य कृष्णं प्रणम्य पार्थस्य च कृष्णनाम ॥ संचक्रतुश्चापि शिक्षाप्रकर्षाच्चक्रश्च सर्वे स्वास्त्रदाने प्रतिज्ञाम् ॥ २३७ ॥ अनुज्ञातास्ते प्रययुः केशवेन क्रीडार्थमिन्द्रो युयुधे हि तत्र ॥ प्रीत्या कीर्तिं दातुमप्यर्जुनस्य ततस्तुष्टः सह देवैर्ययौ स्वः ॥ २३८ ॥

शेषः । एकएवेति भावः । अततः देशादिपरिच्छेदशून्यो विष्णुः । उपेन्द्रः केशवं कृष्णं पूर्वशक्रार्जुनयुद्धसमये केवलं क्रीडमानः सशक्रः सवामनः स्थितो हि केवलमित्यस्यैवायमर्थः । न किंचिदपि युयुधे दत्ति ॥ २३६ ॥ पार्थस्य शिक्षाप्रकर्षात् शिक्षातिशयात् कृष्णनाम चक्रतुः सर्वैर्ब्रह्माद्याः स्वास्त्रदानस्वेषोऽभ्रदाने प्रतिज्ञां चक्रुः पार्थायेति शेषः ॥ २३७ ॥ तेन ब्रह्मेन्द्रादयः केशवेन अनुज्ञाताः संतः प्रययुः । ननु पूर्वमिन्द्रः स्वदत्तस्य विरोधेन कुर्यादित्युक्तं तर्हि कृष्णार्जुनाभ्यां कुर्यादुद्धतवानित्यत आह । क्रीडार्थमिति । इन्द्रः अत्र खांडवदाहे क्रीडार्थं केशवेन युयुधे । न त्वसुरावेशेनेति भावः । प्रीत्या अर्जुनस्यापि कीर्तिं दातुमर्जुनं न युयुधे इति संबंधः । ततः परजयानंतरं स्वः स्वर्लोकम् ॥ २३८ ॥



ताभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यां ॥ २३९ ॥ तेषां केन प्रकारेण मोक्षो भवित्यत आह । प्रातिलोभ्येन प्राणसंबंधरूपोत्पत्तेः प्रायः शिरःपूर्वकत्वेन प्राणवियोगरूप  
नाशस्य पादपूर्वकत्वेन असनस्यापि नाशप्राप्तिनिमित्तत्वात् प्रातिलोभ्येन शिरःप्रभृतिग्रस्तइत्यर्थः । यद्वा इत्थं भतलक्षणे तृतीया यथामातुः कंठप्रदेशे अभ्यसेनस्य पुच्छं भवति  
अस्य कंठप्रदेशे मातुः पुच्छं भवति । तथाग्रस्तः अंतरिक्षे पतंत्याः उत्पतंत्याः तस्याः तक्षकभार्यायाः अर्जुनेन कंठे छिन्नसति छिन्नपुच्छः अभ्यसेनः शक्रेण आवितोरक्षितः । तूणी  
रगः इषुधिस्थितो भूद्विषुधिगतबाणेषु कस्मिंश्चिद्बाणे गतो भूदिति भावः । बाणगतश्च नागइति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४१ ॥ कृष्णः अतिमायमयमेनं पार्थय न जघान । स्वभ

दैत्याश्च नागाश्च पिशाचयक्षा हताश्च सर्वे तद्वनस्था हि ताभ्याम् ॥ ऋते चतुःपक्षिणश्चाभ्यसेनं मयं च  
नान्यत्किंचिदासात्र मुक्तम् ॥ २३९ ॥ अयमग्ने जरितेत्यादिमंत्रैः स्तुत्वा वह्निं पक्षिणो नैव दग्धाः ॥ स चाश्व  
सेनः पुत्रकस्तक्षकस्य मात्रा ग्रस्तः प्रातिलोभ्येन कंठे ॥ २४० ॥ छिन्नेर्जुनेनंतरिक्षे पतंत्यास्तस्याः शक्रेणा  
वितो छिन्नपुच्छः ॥ वधान्मातुः पुच्छभंगान्न रोषाद्धतुं पार्थ कर्णतूणीरगोभूत ॥ २४१ ॥ मयः कृष्णेनात्तचक्रेण  
दृष्टो ययौ पार्थ शरणं जीवितार्थी ॥ पार्थार्थमेनं न जघान कृष्णः स्वभक्तश्चेत्यतिमायं रमेशः ॥ २४२ ॥ देवारिरि  
त्येव मयि प्रकोपः कृष्णस्य तेनाहमिमं पुरंदरम् ॥ पार्थात्मकं शरणं यामि तेन कृष्णप्रिय स्यामिति तस्य बुद्धिः  
॥ २४३ ॥ प्राणोपकृत्यप्युपकारमाशु किते करोमीति स पार्थमाह ॥ कृष्णप्रसादादि भवान्विमुक्तस्तस्मै क  
रोत्वित्यवदत्स पार्थः ॥ २४४ ॥

क्तश्च इति कारणान्न जघान ॥ २४२ ॥ पार्थशरणं गच्छतस्तस्याभिप्रायमाह । देवारिरिति । मयि कृष्णप्रकोपः न त्वभक्त इति भावः । तेन कारणेन अहं पार्थात्मकं इमं पुरंदरं  
इंद्रशरणं यामि । तेन देवारित्वापगमेन कृष्णस्य प्रियः स्यामिति तस्य बुद्धिरभिप्रायइत्यन्वयः ॥ २४३ ॥ अहं प्राणोपकृत्यप्युपकारं प्राणोपकृतः प्राणरक्षणलक्षणे उपकारस्य  
प्रत्युपकारं ते किं करोमीति पार्थमाह । स पार्थः इत्यवदन् मयमिति शेषः । किमिति । भवान् कृष्णप्रसादादिमुक्तः ह्यस्मान् तस्मात् तस्मै कृष्णाय करोतु उपकारमिति शेषः ॥ २४४

कृष्णोपि राज्ञेवर्मजायसमाकृतौसभायाःकरणेआदिदिदेश । स मयःतांसांचक्रे अन्येकिमर्थहाइत्यतआह । अनिर्गममिति । हुताशनेनप्राणिनामनिर्गमनानिर्गमनाभावंप्रार्थितौतैरूष्णार्जुनौविधायजग्मतुः । अनिर्गममितिशेषः ॥२४५॥ एतद्वनदहनं प्रभवःप्रभुत्वं औदार्यदातृत्वम् ॥२४६॥ यंगंगाजमदग्निजान्वयमवाहिदद्विरण्या

कृष्णोपि राज्ञेतिविचित्ररूपसभाकृतावादिशत्तां सचक्रे ॥ अनिर्गमं प्राणिनामर्थितौ तौ हुताशनेनाथ विधाय  
जग्मतुः ॥ २४५ ॥ दृष्ट्वा च तौ पांडवाः सर्वेव महामुदं प्राप्रेतन्निभम्य ॥ कृष्णोपि पार्थैर्ममुदंनंतशक्तिः  
सखज्ञानप्रभवौदार्यवीर्यः ॥ २४६ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये  
खांडवदाहोनाम विशेषध्यायः ॥ २० ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भिद्यत्पुत्रं प्रापजनादंनं शमदमस्त्राध्ययसंपद्युतात् ॥ पूर्तिस्तस्य कृतास्तानुखकरोऽध्यायः शुभो विंशकः श्रीमद्भारतभावनिर्यपदार्थोद्विषिकायामगात् ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भारतत्पर्यनिर्यण्यटीकायां पदार्थद्विषिकायां जनार्दनमहर्षिचिन्तायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥



श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ समस्तैः कौतुकैः आश्चर्यकरैः कृतिविशेषैः श्रेष्ठाम् ॥ १ ॥ कासौ गदेत्यत आह । स इति । स भीमः अस्य बायोः प्रसादतः यौवनाश्वभूभृतामुचकुं दराजेन लंभितां प्राप्ताम् ॥ २ ॥ अस्य कृष्णस्याविद्यो जने विद्यो जने विद्यो जने अक्षमैः असमर्थैः ॥ ३ ॥ स्यमतं पंचकंकुरुक्षेत्रम् ॥ ४ ॥ हरः प्रिया प्रियाः भक्ताः अप्रियाः अरयः मध्यमाश्च ते च ययुः ॥ ५ ॥ सदारगोपगोपिकाः यशोदा गोपाः गोपालकाः गोपिकाः गोपस्त्रियः ताभिः सहितो नंदगोपकः अत्र कुरुक्षेत्रे प्रजाः नानादेशस्थजनाः ॥ ६ ॥ रमे भितुः यो प्रियाः इति भक्तास्ते व्यासकृष्णपरशुरामात्मकां त्रिरूपं हारिण्य वसिष्ठवृष्णिनंदनौ भूगत्तमं तथा शब्दः समुच्चये अर्चयन् ॥ ७ ॥ भूगद्वहोत्यतीर्थके रविग्रहे समा

ॐ जनादर्दनाज्ञया मयः समस्तकौतुकोत्तराम् ॥ सभां विधाय भूभृते ददौ गदां वृकोदरे ॥ १ ॥ स वायुधारितां गदां हि यौवनाश्वभूभृता ॥ प्रसादतोस्य लंभितामवाप्य मोदमाप ह ॥ २ ॥ पुनश्च वत्सरद्वयं समुष्य केशवो ययौ समर्चितश्च पांडवैर्विद्यो जनेस्य चाक्षमैः ॥ ३ ॥ ततो वसुस्त्वप्युजः कचिद्रविग्रहे हरिः ॥ सदारपुत्रबांधवः स्यमं तपंचकं ययौ ॥ ४ ॥ पृथुसुताश्च सर्वशः सदारपुत्रमातृकाः ॥ क्षितीश्वराश्च सर्वशः प्रियाप्रियाश्च ये हरैः ॥ ५ ॥ तथैव नंदगोपकः सदारगोपगोपिक ॥ मुनीश्वराश्च सर्वशः समीयुरत्र च प्रजाः ॥ ६ ॥ प्रियाश्च ये रमेभितुर्हरिं त्रिरूपमेत्य ते ॥ वसिष्ठवृष्णिनंदनौ भूगत्तमं तथा चर्चयन् ॥ ७ ॥ कृतार्थतां च ते ययु रमेशपाददर्शनात् ॥ रविग्रहे स माधुता भूगद्वहोत्यतीर्थके ॥ ८ ॥ अनुग्रहं विधाय स स्वकेषु केशवस्त्रिवृत् अयाजयच्च शूरजं मखैः समाप्तदक्षिणैः ॥ ९ ॥ समस्तलोकसंस्थितात्मभक्तिमज्जनस्य सः ॥ सुकालदर्शनात्परं व्यधादनुग्रहं हरिः ॥ १० ॥

पुतास्तेनृपायाः रमेशपाददर्शनात् कृतार्थतां कृतकृत्यतां ययुः ॥ ८ ॥ त्रिवृत्त्रिभिर्वर्तत इति त्रिष्टयं व्यासादित्रिरूपवान् केशवः कृष्णः स्वकेषु देवक्यादिषु अनुग्रहं विशदयति । अयाजयदिति । समाप्तदक्षिणैः संपूर्णदक्षिणैः ॥ ९ ॥ समस्तलोकसंस्थितश्चासौ आत्मा च समस्तलोकसंस्थितात्मा तस्मिन् । भक्तिमांश्चासौ जनश्रतस्य सुकालदर्शनात् रविग्रहाख्यपुण्यकालदर्शनात् परं उत्कृष्टं मोक्षाख्यं अनुग्रहं व्यधात् समस्तलोकसंस्थित इत्यनेन माहात्म्यज्ञानं सूचितं । माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्नान्यथेति वचनात् । कृष्णः भक्तजनस्य मुक्तिं ददावित्यर्थः ॥ १० ॥

आङ्गिकं काहनिवर्त्य ॥ ११ ॥ दिनस्य पादमात्रतः एकयामात् ॥ १२ ॥ तैः कृष्णपत्रैः हयः दिव्यः दिव्यत्वल्लोकाविलक्षणत्वादाय यौ यामादितिशेषः ॥ १३ ॥ दिनाश्वमेधसिद्धये कृष्णनिर्मितो हयः ॥ १४ ॥ हरिकृष्णं तृणावहः तृणपाणिरित्यर्थः । स्याव अरौ दीत् ॥ १५ ॥ जन्मनः जननस्य अनु अनन्तरं यामिरक्षिष्यामि ॥ १६ ॥ कार्पण्यैः शुद्धमायाः कृष्णरामाभ्यां सहिताः सकृष्णरामाश्च ते कार्पण्यैः अत्र अदर्शनात् न पालिताः ते अत्र अदर्शनाद्वक्षणे शक्तिः क्लेशादिति जः अमुमर्जुनं जगाद

ततो ययौ स्वर्कां पुरीं पृथासुतैः सहाच्युतः ॥ चकार तत्र चाङ्गिकं ऋतुं महाश्वमेधिकम् ॥ ११ ॥ हयं स भीमफल्गुना हरेरथं समास्थिताः ॥ व्यचारयन्हरेः सुता दिनस्य पादमात्रतः ॥ १२ ॥ जिताः समस्तभूभृतो जरासुतादयः क्षणात् ॥ दृकोदरादिभिस्तु तैर्हयैश्च दिव्य आययौ ॥ १३ ॥ हयश्च कृष्णनिर्मितो दिनेन लक्षयो जनं ॥ क्षमो हि गंतुमंजसा दिनाश्वमेधसिद्धये ॥ १४ ॥ पराशरात्मजो हरिर्हरिं यदा त्वदीक्षयत् ॥ तदा स साद हि द्विजस्तृणावहो स्याव च ॥ १५ ॥ व्रजंति जन्मनो न मे सदा सुता अदृश्यताम् ॥ इतीरितोर्जुनो ब्रवीदहं हि यामि ते सुतान् ॥ १६ ॥ सकृष्णरामकार्पण्यिभिः सुता न मे तत्र पालिताः ॥ क ते तत्र शक्तिरित्यमुं जगाद सोर्जुनं द्विजः ॥ १७ ॥ तदा जगाद फल्गुनो मुरैर्विदूषितात्मना ॥ न विप्र तादृशोऽस्म्यहं यथैव केशवादयः ॥ १८ ॥ मया जिता हि स्वांडवे सुरास्तथा सुरानहम् ॥ निवातवर्मनामकान्विजेष्य उत्तरत्र हि ॥ १९ ॥ उदीर्ये चेति केशवं स ऊचिवान् व्रजाम्यहम् ॥ इतीरितो वदद्वारिस्तत्र शक्यते न किम् ॥ २० ॥ विलज्जमानमीक्ष्य तं जगाद केशवोरिहा ॥ व्रजेति स प्रतिश्रवं चकार सोऽप्यरक्षणे ॥ २१ ॥ वङ्गिं प्रवेक्ष्य शक्तश्चेदित्युक्त्वा सर्वयादवैः ॥ ययौ न रामप्रद्युम्नावनिरुद्धं च केशवः ॥ न्ययोजयत्तस्मादाद्ये यशस्तेष्वभिरक्षितुम् ॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ असुरैर्विदूषितात्मना विदूषिताः तः करणेन जगाद । ययादादृशाः ॥ १८ ॥ उत्तरत्र अत्रेति वातवर्मनामकात् असुरान्विजेष्ये ॥ १९ ॥ इत्युदीर्य समर्थः तव अत्ररक्षणे शक्यते न किं शक्तिः स्यात्किं न वेति वितर्कः ॥ २० ॥ विलज्जमानं कृतप्रतिज्ञाभवेदानवेति शेषः । सोर्जुनोऽपि अरक्षणे विषये रक्षणभावाविषये प्रतिश्रवप्रतिज्ञा च कार ॥ २१ ॥ प्रतिज्ञां दर्शयति । वङ्गमिति । अशक्तश्चेदादवैः सहययौ । तस्मादाद्ये पार्थसाहाय्यार्थं रामादीन् योजयत् तेषुरामादिषु ॥ २२ ॥

तमनुराममनुसुतः प्रद्युम्नः अनिरुद्धः कार्ष्णिमनु प्रद्युम्नमनुप्रियोयोनिरुद्धः प्रद्युम्नास्त्वयवरे आहतायारुग्मप्यारुग्मवत्यां अजनिष्ठजातः । सः कृष्णस्य प्रियद्वितिसंबंधः ॥ २३ ॥ रुग्मवतीपूर्वकैत्यत आह । रतिरिति । यारुग्मवतीपूर्वगतिरेव तस्यां रुग्मवत्यां अनिरुद्धो जातः । असौ पूर्वमपि अनिरुद्धाख्यः कामनंदनः । तन्नाम्नः अनिरुद्ध नाम्नः विष्णोरावेशयुक्तः यस्मात्तस्माद्वलादिगुणवान् ॥ २४ ॥ तस्मादात्मा प्रियत्वात्तान् रामादीन् ऋतेन्ययोजयत् अन्यानिति शेषः । सूतिकाले प्रसूतिकाले ॥ २५ ॥ विष्णुः श्रांतः दुःखी बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अधिक्षिप्तः तिरस्कृतः श्रियः पतिः कृष्णः ॥ २७ ॥ विविक्षंतं प्रवेष्टुमिच्छंतं उदीचीमाशामुत्तरदिशं ॥ २८ ॥ अंधंतमः विदार्याभिस्त्वा अ

प्रियो हि नितरां रामः कृष्णस्यानु च तं सुतः ॥ अनिरुद्धः कार्ष्णिमनु प्रद्युम्नाद्योजनिष्ठ हि ॥ रुग्मपुत्र्यां रुग्मवत्यामाहतायां स्वयंवरे ॥ २३ ॥ रतिरेव हि या तस्यां जातोमौ कामनंदनः ॥ पूर्वमप्यनिरुद्धाख्यो विष्णोस्तन्नाम्न एव च ॥ आवेशयुक्तो बलवान् रूपवान् सर्वशस्त्रवित् ॥ २४ ॥ तस्मात्तान्नीनते कृष्णः पार्थसाहाय्यकारणात् ॥ न्ययोजयत्सूतिकाले ब्राह्मण्याः स च फल्गुनः ॥ २५ ॥ अस्त्रैश्चकार दिग्बन्धं कुमारोऽपि तत्क्षणात् ॥ अदर्शनं ययौ पार्थो विषण्णः सह यादवैः ॥ २६ ॥ अधिक्षिप्तो ब्राह्मणेन ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ २७ ॥ अग्निं विविक्षंतममुं निवार्य ययौ सविप्रः सह फल्गुनो हरिः ॥ आशामदीचीं बृहता रथेन क्षणेन तोल्वैव च सप्तवारिधीन् ॥ २८ ॥ ददुश्च मार्गं गिरयोब्धयस्तथा विदार्य चक्रेण तमोधमीशः ॥ घनोदकं चाप्यतितीर्य तत्र ददर्श धाम स्वमनंतवीर्यः ॥ २९ ॥ संस्थाप्य दूरे सरथं सविप्रं पार्थं स्वरूपे द्विचतुष्कबाहौ ॥ समस्तरत्नोज्ज्वलदिव्यभूषणे विवेश नित्योरुगणार्षे प्रभुः ३० ॥ सहस्रमूर्धन्युरुशेषभोग आसीनरूपेऽमितसूर्यदीधितौ ॥ रमासहाये तडिदुज्ज्वलांबरे मुक्तैर्विरिंचादिभिरर्चिते सदा ॥ ३१ ॥

तितीर्यतीर्त्वा स्वंधामअनन्तासनम् ॥ २९ ॥ दूरे सरथं सविप्रं पार्थं संस्थाप्य मुक्तस्थानं प्रवेष्टुमयोग्यत्वात्संस्थापयामासोतिभावः । स्वरूपेस्वरूपे विवेश । स्वरूपं विशिनष्टि । द्विचतुष्केति । द्विचतुष्कबाहौ द्वाभ्यां गुणितं चतुष्कं बाह्वो यस्य तत्तथा । तस्मिन् समस्तरत्नैः उज्ज्वलानि दिव्यानि भूषणानियस्यत तथा । तस्मिन् नित्यैरुशेषभोगैरेणैव इव तथा तस्मिन् ॥ ३० ॥ सहस्रमूर्धनो यस्य स सहस्रमूर्धा तस्मिन् उरुश्चासौ शेषभोगश्च तथा तस्मिन् आसीनरूपं यस्य तत्तथा तस्मिन् अमितसूर्याणां दीधिति रिव दीधितिर्यस्य तत्तथा तस्मिन् रमायाः सहाये तडिद्वत् उज्ज्वले अंबरे यस्य तत्तथा । तस्मिन् मुक्तैर्विरिंचादिभिरसदा अर्चिते ॥ ३१ ॥

ईश्वरः कृष्णः एक रूपेण स्वरूपैक्येन मुहूर्तस्थित्वा तेषु प्रकुमाराः पूर्वमुनंदनं ददादयौ वैष्णवाः विष्णुसंबन्धिनः पार्षदाः भूमितले प्रजाताः ॥ ३२ ॥ तान् पार्षदानां किमर्थं मनयदित्यत आह । दर्पमिति । हरेर्महती प्रीतिरर्जुने अस्ति । यतः अतः सकृन्ः एनं अर्जुनं संश्लेषयामास बोधयामासेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ लक्ष्मिदधिका इति अधिलक्षाः अधिलक्षाश्चेत्सूयांश्चेत्सूयाधिकलक्षाः तेषां दीधितिर्बुद्धिर्बुद्धिरित्येतत्तथा तस्मात् लक्ष्म्याधिकसूयाणां प्रकाशवत् अधिकं च तत्तुल्यं च तथा सूयाणामधिकलक्ष्णम् । अप्राकृतात् चेतनं प्रकृतस्वरूपत्सदनात् निःसृत्य निर्गत्य सप्रार्थविभ्रः पार्थविभ्रान्साहितः द्वारकामगात् । द्विजाय सुतान् चतुःसंख्याकान् ददौ । तदुक्तं हस्त्रिंशे । चतुरो बालकान् गृह्य ब्राह्मण

स्थित्वैक रूपेण मुहूर्तमीश्वरो विनिर्ययौ विप्रसुतान् प्रगृह्य ॥ मुनंदनं ददादय एव पार्षदास्ते वैष्णवा भूमितले प्रजाताः ॥ ३२ ॥ दर्पं निहतुं हरिरर्जुनस्य समानयद्विप्रसुतान्परेशः ॥ प्रीतिर्महत्वेव यतोर्जुने हरेः संश्लेषयामास ततः स एनम् ॥ ३३ ॥ अप्राकृतात्सदनाद्वा मुदेवो निःसृत्य सूर्याधिकलक्षदीधितेः ॥ रथं समारुह्य सपार्थविप्रः अगात्सुतांश्चैव ददौ द्विजाय ॥ ३४ ॥ लोकशिक्षार्थमेवासौ प्रायश्चित्तं च चालने ॥ चक्रे सार्धमुहूर्तेन समागम्य पुनर्मरयम् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मादीनां गतांश्चैव सदा स्वपरिचारकान् ॥ पूजयित्वाभ्यनुज्ञाय ब्राह्मणानभ्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ सस्नावभृथं कृष्णः सदारः स मुहज्जनः ॥ आयातं द्वारकां कृष्णं दंतवक्रो रुरोध ह ॥ ३७ ॥ जघान गदया कृष्णस्तत्क्षणात्सविडूरथम् ॥ विडूरथस्तमोगच्छदंतवक्रे च योऽसुरः ॥ ३८ ॥

स्यात्मजांस्तथा । प्रददौ ब्राह्मणायानुपुत्रान् सर्वान् जनार्दनः । त्रयः पूर्वहता ये च स यो जातश्च बालक इति च ॥ ३४ ॥ असौ कृष्णः सार्धमुहूर्तेन अधमुहूर्तेन सहितैकमुहूर्तेन घटिकात्रयेणेत्यर्थः । मुहूर्तमल्पकाले स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि चेति शब्दाणां त्रये । समागत्य द्वारकामिति शेषः । लोकशिक्षार्थमेव न तु प्रत्यवायपरिहारार्थं । चालने मखं हि त्वा अन्यत्र गमनविषये प्रायश्चित्तं च क्रेपुनः मखं च चक्रे ॥ ३५ ॥ स्वपरिचारकान् स्वसेवकान् अभ्यनुज्ञाय अनुज्ञादत्वा ॥ ३६ ॥ आयातं स्नात्वेति शेषः ॥ ३७ ॥ सविडूरं विडूराय त्रयास्तस्वर्तमानं दंतवक्रं विडूरथः तमः अगच्छत् । दंतवक्रेयः असुरः अभूत् सोऽपि तमोगच्छदिति संबन्धः । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा दंतवक्रं विडूरथमिति भागवते ॥ ३८ ॥



पार्षदोविजयःहरिकृष्णमेव ॥ ३९ ॥ अस्मात्कृष्णात्स्वरूपतः विजयरूपेणनिःसृत्यवहिर्निर्गत्य स्वरूपेणस्वस्यरूपंयस्यसतथा । तेनद्वारेपेणद्वारपालकविजयेन एकी भावैक्यंगमिष्यति ॥ ४० ॥ ततःतदन्तवक्रवधानंतरं रमापतिःकृष्णःपुरीमेय दृष्टमेतत्किमितितेनपार्थेनपृष्ठःसत् फल्गुनंबोधयामास ॥ ४१ ॥ अयंद्वीपःजंबुद्वीपःसागरश्चलवणसमुद्रःशुतौलक्षयोजनविस्तृतौविशालौ तदन्येताभ्यांजंबुद्वीपलवणसागराभ्यांअन्येष्टक्षादयःषट्द्वीपाःइक्षुसुरासमुद्रादिषट्समुद्राः क्रमेणैवद्विगुणेनोत्तरोत्तराः ष्टक्षात्शलमलःइक्षुसमुद्राःसुरासमुद्रःअनेनप्रकारेणउत्तरोत्तरविस्तीर्णद्वित्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्यातृशुद्धोदकाख्यसागरात् परतः अध्यर्धस्थलं अध्यर्धअर्धेनअधिकं पूर्वोक्तचतुःषष्टिलक्षयोजनानामर्धेनद्वात्रिंशलक्षयोजनपरिमाणेन अधिकंचतुःषष्टिलक्षयोजनपरिमाणस्थलंहेमसुवर्णमयंषण्णवतिलक्षयोजनविस्तीर्णहैमस्थलमित्यर्थः । बाह्यतः वहिर्भागैवज्वलेपकंज्वाख्यरत्नसंबन्धिहैमस्थलबाह्यतःरत्नप्रचुरमित्यर्थः । चतुःपंचाशलक्षशधिकोऽष्टिद्वयोजनसंख्याकाःसर्वेपिद्वीपसमुद्राःषण्णवतिलक्षयोजनविस्ती

हरेश्च पार्षदः क्षिप्रं हरिमेव समाश्रितः ॥ ३९ ॥ कृष्णे प्राप्ते स्वलोकं च निःसृत्यास्मात्स्वरूपतः ॥ एकीभावं स्वरूपेण द्वारेपेण गमिष्यति ॥ ४० ॥ ततः कृष्णः पुरीमेत्य बोधयामास फल्गुनम् ॥ किमेतद्दृष्टमित्येव तेन पृष्ठो रमापतिः ॥ ४१ ॥ अयं द्वीपः सागरश्च लक्षयोजनविस्तृतौ ॥ तदन्ये तु क्रमेणैव द्विगुणेनोत्तरोत्तराः ॥ ४२ ॥ अंत्याध्यर्धस्थलं हैमं बाह्यतो वज्रलेपकम् ॥ एतत्सर्वं लोकनाम ह्येतस्माद्विगुणं तमः ॥ ४३ ॥ अयं यत्र पतं त्युग्रा मिथ्याज्ञानपरायणाः ॥ घनोदकं तद्विगुणं तदंते धाम मामकम् ॥ ४४ ॥ यत्तद्दृष्टं त्वया पार्थ तत्र मुक्तै रजादिभिः ॥ सेव्यमानः स्थितो नित्यं सर्वैः परमपूरुषः ॥ ४५ ॥ लोकालोकप्रदेशस्तु पंचाशलक्षविस्तृतः ॥ स पंचाशत्सहस्रश्च तस्यापि गणनं तथा ॥ ४६ ॥ ॥ ॥

णहैमस्थलंएवंसर्वमिलित्वासाधकोऽष्टित्रयपरिमाणमुक्तं । एतत्सर्वतमसोर्वाअयंद्विपद्वित्याद्युक्तं । लोकनामलोकसंज्ञकंसर्वहिप्रसिद्धं पुराणादावितिशेषः । एतस्माच्छोक शब्दवाच्यात् द्विगुणअंधतमःसप्तकोटियोजनपरिमाणंविस्तीर्णअंधतमः ॥ ४३ ॥ यत्रअंधेतमसितद्विगुणं तमसोद्विगुणंदिलक्षन्यूनचतुर्दशकोटियोजनविस्तीर्णघनोद कं । हेपार्थं तदंतेघनोदकस्यांते अंत्यप्रदेशइत्यर्थः । त्वयायत्तदृष्टतत्त्वमामकमर्दयंधाम अनंतासनाख्यस्थानम् ॥ ४४ ॥ तत्रघान्निसेव्यमानःपरमपूरुषःस्थितः अहमिति शेषः ॥ ४५ ॥ हैमस्थलतमसोर्मध्यस्थलपरिमाणंपूर्वमनुक्तत्वात्तदाह । लोकालोकेति लोकालोकप्रदेशस्तुसंपंचाशत्सहस्रःपंचाशत्सहस्रयोजनैःसहितःपंचाशलक्ष विस्तृतःपंचाशलक्षयोजनैर्विस्तीर्णःविशालःअपितथापि पंचाशलक्षशतदुपरिपंचाशत्सहस्रयोजनपरिमितत्वेपि तस्यलोकालोकपर्वतस्य गणनंपरिगणनं तथापंचाशलक्षप

रिमितिभिर्भागवतादौ श्रुतइतिशेषः। भागवतादौ अधिकपरिमाणस्य ऊनपरिमाणतया गणनं कथं घटति चेत् । दशयोजनानि चिदाधिकस्यापि ग्रामो देशो योजनादिव्य  
वहारस्य लोके दर्शनात् पचाशच्छशविस्तृतइति घटते । अस्य तु तात्पर्यं ग्रंथत्वाद्यवस्तुकथनमेव कृतमिति भावः ॥ ४६ ॥ जंबूद्वीपस्य मध्य एव मेरुपर्वतास्तिष्ठति । मेरोः सका  
शाच्चतुर्दिक्षु जंबूद्वीपः पंचाशत्सहस्रयोजनविस्तीर्णः अतएव मेरुपर्वतादंघतमः पर्यंतलोका लोकपर्वतपरिमाणेन सह कोटिचतुष्टयं भवति । लक्षन्यं न कोटिस्तस्य कपरिमाणं तमः  
द्विलक्षन्यं चतुदशकोटिपरिमाणघनोदकं । त्रिलक्षपरिमाणं अन्तासने एव मेरुपर्वतमारय्य अण्डपर्यंतं पंचविंशत्कोट्यो भवति तदेवाह । योजनानामिति ॥ ४७ ॥ अंडाव  
रणमाह । अवशीति । अप्जलं आशिः तेजः ईरो वायुः नमः आकाशः अहं एव अहंकारतत्त्वं महत्तत्त्वं तमोरजः सत्वमिति गुणः एतैर्नवावरणैः कमात् दशोत्तरैः दशगुणपरि  
माणैर्धैः एतद्ब्रह्मांडं आवृतं आवृतत्वेन युक्तमित्यर्थः । ब्रह्मांडांतर्गतपरिमाणान् द्विगुणपरिमाणमंडलपर्यंतं वावरणभूताभिरित्युच्यते । भूमेर्दशगुणा अपः अद्भ्यो दशगु  
णं तेजः इत्याद्यवगांतव्यं । तदुक्तं मात्स्ये । शताधिकोऽतिविस्तारापृथिवीकृत्स्नशः स्मृता । लोकविस्तारमात्रं तु पृथिव्यर्धं तु बाह्यतः । अंडाद्वह्निः समं तातु उदके नावृतं महत् । भू

योजनानां पंचविंशत्कोटयो मेरुपर्वतात् ॥ चतसृष्वपि दिक्षूर्ध्वमधश्चादं प्रकीर्तितम् ॥ ४७ ॥ अवशीरनमो हं कृ  
न्महत्तत्त्वगुणत्रयैः ॥ क्रमाद्दशगुणैरेतदावृतं परतस्ततः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥

मेर्दशगुणाद्यापः समं तात्स्नावयनमर्हौ । अद्भ्यो दशगुणश्चाग्निः सर्वतो धारयत्यपइत्यादि । यद्वा दशलक्षयोजनपरिमितं खपरिभन्नं । तद्विज्ञातदावरणभूताशतकोटिविस्तृ  
ताभूस्ततो दशगुणा आपइत्यादिज्ञेयं तदुक्तं वाराहे । दशलक्षयोजनानां कटाहघनतास्मृतेति । तृतीयस्कंधतात्पर्यं पृथिवीआवरणत्वेनास्तीत्युक्तं । अत्र कथं ते तु दशगुणत्वाभा  
वात् । तथाहि पृथिवीविशेषइत्याहुः शब्दादीनां बहुत्वतः । सासूक्ष्मात्वावृणेत्यं द्वाद्द्विगुणानुदशोत्तरा । अवाद्यः प्रकृत्यंताइति । तदेवोक्तं त्वसंख्येने । असंसृष्टमहानहं ।  
बुद्धिर्मनः खानिदशमात्राभूतानि पंचच । संसृष्टमंडंतद्ब्रह्मसमस्तं परिकीर्तितमिति । प्राकृताद्यैरुपचयमात्रतद्वाहित्येऽसंसृष्टसंसृष्टशब्दार्थत्वेनाभिमतं । तदर्थं विशेषविशेषे  
षाभ्यां आधाराधेयभावं चाह । मात्स्ये । महास्ततोऽक्षानं तेनाव्यकेनैव तु धार्यते । एवं परस्परोत्पन्ना धार्यते च परस्परं । आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणः । पृथ्व्यादयो वि  
कारास्ते परिच्छिन्नाः परस्परं । मन्वविष्टाश्चेत्यन्योन्यं तस्मान्ने स्थिरतांगताः । आसंस्ते ह्यविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेशनात् । पृथ्व्यादयस्तु ब्रह्मांतः परिच्छिन्नास्तु तत्र तदाइति ।  
अतएव खपरिपरिमाणमागमादावनेकयोक्तं । ततः परतः सावरणब्रह्मांडाद्वह्निरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वगः सर्वत्र अंतर्गतामित्वेन विद्यमानः अनंतः कालो गुणतश्च नाशरहितः अनंतरूपः असंख्यतरूपः अनंतरूपत्वेऽपि परस्पररूपभेदरहितः ४९ पुनश्च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यरूपमाह । अनंतशीर्षइत्यादिना । अनंतगुणाः माहात्म्यं यस्य स तथा । चिदानंदौ शरीरं यस्य स तथा । स्वार्थैकप्रत्ययः । इदं शोहं व्याप्तः दीपादिचेतनाचेतनात्मकं सर्वं व्याप्नोति । यत्पर्वतादिकं दृष्टं तत्सर्वं महमेवेति हरिर्विशोक्ता र्थस्य तात्पर्यं । व्याप्तो हि मित्यादिना ओहति भावः ॥ ५० ॥ यदर्थमयं हीप इत्याद्युक्तं तदाह । मद्वा शङ्कति । सर्वलोकास्तद्गर्भाश्च त्वत्त्वच अन्ये च जीवसंघाश्च मद्दशा एव हे धनंजय बलं विजयश्च अखिलगुणाश्च मत्प्रसादादेव सर्वेषां भवतीति शेषः ॥ ५१ ॥ यस्मात्तस्मात् सर्वं समदधीनं त्वत् । हे अनघ त्वया विस्मयः त्वद्विषये अन्यविषये वाश्रयं बुद्धिर्न कार्या । दर्पश्च अहंजितवानस्मि जेष्ये चेत्त्यहंकारश्च न कार्यः । पुनस्तं शिष्ययति । मन्मना इत्या

व्याप्तोऽहं सर्वगोऽनंतोऽनंतरूपो निरंतरः ॥ ४९ ॥ अनंतशीर्षोऽनंतपादकरांबुजः ॥ अनंतगुणमाहात्म्यश्चिदानंदश्चरीरकः ॥ ५० ॥ मद्दशा एव सर्वेऽपि त्वं चान्ये च धनंजय ॥ मत्प्रसादाद्बलं चैव विजयश्चाखिला गुणाः ॥ ५१ ॥ तस्मान्न विस्मयः कार्यो न दर्पश्च त्वयानघ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ ५२ ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ इत्युक्तः प्रणिपत्येनं क्षमस्वेत्याह फलानुतः ॥ ५३ ॥ उषित्वा कतिचिन्मासा न्ययुः सर्वेऽपि पांडवाः ॥ अनुज्ञाताः केशवेन भक्तिनम्रा धियोऽच्युते ॥ संभाविताः केशवेन सौहार्देनाधिकेन च ॥ ५४ ॥ ततः कदाचित्प्रवरे सभातले धर्मात्मजो राजभिर्भ्रातृभिश्च ॥ वृतो निशम्यैव सभाः सुराणां यथास्थिता नारदमन्वपृच्छत् ॥ ५५ ॥ अंतरिक्षं त्वया प्रोक्तं लक्षयोजनमुच्छ्रितं ॥ अर्धकोट्युच्छ्रितः स्वर्गो विमानावलिसंकुलः ५६

दिना । यतः प्रियोऽसि अतस्ते तुभ्यं सत्यं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ उषित्वा स्थित्वा ययुः इन्द्रप्रथमिति शेषः । अधिकेन सौहार्देन स्नेहेन केशवेन संभाविताः संमानिताः पांडवाः ॥ ५४ ॥ राजसूयकरणवदयन् तदुपयुक्तप्रस्तावांतरं उपचक्रमे । तत इत्यादिना । धर्मात्मजश्च यथास्थिताः विस्तारादिना यथावस्थिताः सुराणां सभाः निशम्य नारदादिनिशेषः अनुक्तानुवादपूर्वकं नारदहरिश्चन्द्रः इन्द्रसभातलं कथं प्राप्तः अस्मत्पितापांडुः कथं न प्राप्त इत्यपृच्छत् । इत्युत्तरेण संबधः ॥ ५५ ॥ अंतरेक्षं त्वया लक्षयोजनमुच्छ्रितं उन्नतं भूयाद्विति शेषः । अर्धकोट्युच्छ्रितः अर्धकोट्युच्छ्रितः अर्धकोट्युच्छ्रितः अर्धकोट्युच्छ्रितः ॥ ५६ ॥

भुवः अंतरिक्षलोकः स्वर्गश्च भविष्योजनानां कोटिश्चाश्रितृतौ कोटियोजनविस्तीर्णा । महर्जनः तपश्च त्रयो लोकाः क्रमात् अध्यधो जनाः स्वर्गलोकाः परमाणात् पंचविंशच्छयोजनपरिमाणाधिको महर्लोकः पंचसप्ततिलक्षयोजनोद्धृतो महर्लोकः स्वर्गादतिशेषः । एवं महर्लोकपरिमाणात् अधो विकोजनलोकः अनेन क्रमेण तपो लोकः ॥ ५७ ॥ समस्तशः महर्दादिलोकत्रयाणां पंचाशत्कोटि विस्तर उक्तदतिशेषः । महर्दादयः पंचाशत्कोटियोजनविस्तीर्णा इत्यर्थः । एते अंतरिक्षादयोलोकाः मिलिताः युक्ताः संतः यावन्तः यावत्परिमाणः तत्परिमाणः तेषामन्तरिक्षादिपंचलोकानां प्रमाणः परिमाणोऽच्छयः ॥ ५८ ॥ सत्यास्यः सत्यलोक उदीरितः यत्र सत्यलोकैततः सत्यलोकान् सनातनः शब्देन प्रकारः ॥ ५९ ॥ सर्वभुवलाकादिषट् लोकाः सुखविषये अनन्तजनसंपूर्णा अपि हेरिच्छया अवकाशवन्तः दिव्यत्वात् कदाचन पूर्णानि भवन्ति । उज्ज्वलाः

भुवः स्वर्गश्च कोट्यैव योजनानां प्रविस्तरौ ॥ महर्जनस्तपश्चैवं क्रमादध्यधो जनाः ॥ ५७ ॥ पंचाशत्कोटि विस्तारो योजनानां समस्तशः ॥ यावन्त एते मिलितास्तत्प्रमाण उदीरितः ॥ ५८ ॥ सत्यास्यो ब्रह्मलोकस्तु यत्र ब्रह्मा विराजते ॥ ततश्च द्विगुणः प्रोक्तो विष्णुलोकः सनातनः ॥ ५९ ॥ उत्तरेतरतः सर्वे सुखे शतगुणोत्तराः ॥ अनन्तजनसंपूर्णा अपि ते हीच्छया हरः ॥ ६० ॥ अवकाशवन्तो दिव्यत्वात् पूर्णैर्न कदाचन ॥ सर्वकामसुखैः पूर्णा दिव्यस्त्रिपुरुषो ज्ज्वलाः ॥ ६१ ॥ दिव्यरत्नसमाकीर्णं तथा पातालसप्तकम् ॥ अधस्ताच्छेषदेवेन बलिना समधिष्ठितम् ॥ ६२ ॥ कामभोगसमायुक्ता बहुवर्षसहस्रिणः ॥ सप्तद्वीपेषु पुरुषा नार्यश्चोक्ताः सुरूपिणः ॥ ६३ ॥ एषां च सर्वलोकानां धाता नारायणः परः ॥ विष्णुलोकस्थितो मूर्तैः सदा सर्वैरुपास्यते ॥ ६४ ॥ सेवका ब्रह्मणश्चैव वेदा देवाश्च सर्वशः ॥ शक्रस्य मुनयः सर्वे हरिश्चंद्रश्च भूमिपः ॥ ६५ ॥ ॥

प्रकाशवन्तः ॥ ६० ॥ तथा यथा अंतरिक्षादय उक्तास्तथा पातालसप्तकं त्वयोक्तमतिशेषः । अधस्तात् पातालसप्तकस्येति शेषः ॥ शेषदेवेन समधिष्ठितं शेषस्य सर्वलोकधारणे क्षराक्षिरित्यत आह । बलिनेति । बलमस्यास्तीति बलीतिन बलिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सप्तद्वीपेषु अधस्थसप्तलोकेषु । न तु जम्बादिद्वीपेषु बहुद्वीपेयुगानुसारेण आयुर्भोगाद्यल्पत्वात् । कामभोगसमायुक्ताः इच्छाभोगसमायुक्ताः वर्षाणां सहस्राणि वर्षसहस्राणि बहूनि वर्षसहस्राणि विद्यते येषां तेषां बहुवर्षसहस्रायुष इत्यर्थः । सुरूपिणः पुरुषानर्यश्चोक्ताः ॥ ६३ ॥ एषां प्राणिनां सर्वलोकानां च धाता धारकः पोषकः विष्णुलोकस्थितः स एव उपास्यते पूज्यते ॥ ६४ ॥ वेदाः वेदाभिमानिनः सर्वशः सर्वदेवाश्च मुनयः हरिश्चंद्रश्च शक्रस्य सेवकाः ॥ ६५ ॥ ॥

अखिलाअपिराजानःअस्मत्पितापांडुश्चयमस्यैवानुगाः ॥ ६६ ॥ रामोरघुपतिः ॥ ६७ ॥ प्रादुर्भावाःहरेखताररूपाणि तत्रवरुणसभातलेमत्स्याकृतिःभीनरूपः ॥ ६८ ॥  
 गंधर्वाःधनदस्यापिअनुगाः ॥ ६९ ॥ हेअनघदोषरहितनारद इत्यादिपूर्वाक्तसर्वरत्नमयानिस्थलानियुतेतथातान् प्रभाषत यस्त्वयोक्तं ॥ ७० ॥ तत्रतथापिमेभूयान्संश  
 योभवतीतिशेषः । संशयंदर्शयति । हरिश्चद्वेति । हेमुनेहरिश्चंद्रःऐंद्रसभातलंकयंप्रातःअस्मत्पितापांडुःकथंनप्रातः ॥ ७१ ॥ इत्युक्तोनारदःप्राह । धर्मात्मजमितिशेषः ।

अखिला अपि राजानः पांडुश्चास्मत्पिता मुने ॥ यमस्यैवानुगाः प्रोक्ता राजभिस्तेयमेन च ॥ ६६ ॥ उपास्य  
 मानो भगवान् रामो यमसभातले ॥ ६७ ॥ उक्त इंद्रेण चोपास्यो वामनात्मा जनार्दनः ॥ प्रादुर्भावाश्च निखि  
 ला ब्रह्मणोपासिताः सदा ॥ वरुणस्यानुगा नागास्तत्र मत्स्याकृतिर्हरिः ॥ ६८ ॥ गंधर्वा धनदस्यापि तत्र क  
 ल्की हरिः प्रभुः ॥ रुद्रस्योग्राणि भूतानि नृसिंहात्मा शिवेन च ॥ ६९ ॥ उपास्यते सदा विष्णुरित्याद्युक्तं  
 त्वया नघ ॥ सर्वरत्नस्थलान् दिव्यान् देवलोकान्प्रभाषत ॥ ७० ॥ तत्र मे संशयो भूयान्हरिश्चंद्रः कथं नृपः ॥  
 ऐंद्रं सभातलं प्रातः पांडुर्नास्मत्पिता मुने ॥ ७१ ॥ इत्युक्तो नारदः प्राह राजसूयकृतोन्नतिम् ॥ हरिश्चंद्रस्य तां  
 दृष्ट्वा पिता मां प्राह पांडव ॥ ७२ ॥ करोतु राजसूयं मे पुत्रो ज्येष्ठोऽनुजार्चितः ॥ पालितो वासुदेवेन किं त  
 स्यामाध्यमत्र हि ॥ ७३ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्ममुतो भ्रातृभिः सहितो वशी ॥ अवाप्तिं राजसूयस्य मंत्रयामास  
 धर्मवित् ॥ ७४ ॥ सुकार्यमेतदित्यलं निगम्य सोदरोदितम् ॥ अयातयत्स्वसारथिं स केशवाय भूपतिः ॥ ७५ ॥

किमिति । पितातवेतिशेषः । पांडुःहरिश्चंद्रस्यराजसूयकृतोन्नतिंराजसूयमलेनकृतां उन्नतिंऐंद्रलोकाप्रतिलक्षणोत्कर्षदृष्ट्वा मांप्रतिआह ॥ ७२ ॥ किमिति । ज्येष्ठपुत्रः  
 राजसूयं करोत्विति राजसूयकारणसामर्थ्यदर्शयति अनुजार्चितस्यादिना । अत्रराजसूयकरणेशीसर्ववशोतिष्ठतीत्यर्थः । वशाविषयेअनुजार्चितत्वादितिहेतुज्ञातव्यः  
 ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अयातयत्स्वयामास ॥ ७५ ॥

तदैवतस्मिन्नेवकालेकेशवस्ययाःस्त्रियःशताधिकरूपोऽशसहस्रस्त्रीषुमध्ये राजकुलोत्पन्नायास्त्रियःतदीयतातकैःतासांतातकैःजनकैःसहोदरैश्च तासामितिशेषः । यापितःप्रेषितः काश्चिद्वर्षादिषुजातास्तात्पितृव्यादृत्यर्थयादृत्युक्तं ॥ ७६ ॥ तेविवाहबांधवाःश्वशुराद्याःभागधेनगिरौ पर्वतोल्लोरोधिताः ॥ ७७ ॥ हेप्रभो!विस्थितोपि प्रभौत्वयिसत्यपीत्यर्थः । नृपायुतद्वयेननृपाणामयुतद्वयेन अष्टाविंशकैःशतैःअष्टशताधिकाद्वाविंशतिसहस्रसंख्याकैःनृपरित्यर्थः । त्रिलोचनयियक्षुःयष्टुमिच्छुः सआस्तइति शेषः ॥ ७८ ॥ मागधेभ्रानिहत्य तानृपान्त्रिमोचयस्व । अवैदिकैर्वेदोक्तकर्मबाह्यं विलुपनशय ॥ ७९ ॥ निशास्यष्टव्रजातदहःसारथिवचः ॥ ८० ॥ मखायमवार्थ ॥ ८१ ॥ जगत्सुखकरं चोदरंयति । क्रतुरित्यादिना । यथाविधानतःविधानमनतिक्रम्यकृतःक्रतुःयागः तत्पदेव्रह्मपदेसुयोग्यमेवअधिकारयोग्यमेव पारमेष्ठ्यकंपदं

तदेव केशवस्ययाः स्त्रियस्तदीयतातकैः ॥ सहोदरैश्च यापितः स दूत आप माधवम् ॥ ७६ ॥ प्रणम्य केशवं वचः स आह मागधेन ते ॥ विवाहबांधवारणे विजित्य रोधिता गिरौ ॥ ७७ ॥ नृपायुतद्वयेन सोऽष्टविंशकैः शतैरपि ॥ यियक्षुरुग्ररूपिणं त्रिलोचनं त्वयि स्थिते ॥ ७८ ॥ विमोचयस्व तान्प्रभो निहत्य मागधेभ्ररम् ॥ अवैदिकं मखं च तं विलुप धर्मगुप्ते ॥ ७९ ॥ इतीरितेय सारथिं निशाम्य धर्मजस्य च ॥ निशम्य तद्वचस्तदा जगाम पांडवालयम् ॥ ८० ॥ स पांडवैः समर्चितो मखाय धर्मजेन च ॥ प्रष्टु आह माधवोवचो जगत्सुखावहम् ॥ ८१ ॥ क्रतुर्यथा विधानतः कृतो हि पारमेष्ठ्यकं ॥ पदं नयेत तत्पदे सुयोग्यमेव नान्यथा ॥ ८२ ॥ अयोग्यकान्महापदे विधातुरेष हि क्रतुः ॥ समानयोग्यता गणात्करोति मुक्तिंगवरम् ॥ ८३ ॥ पुरातिमुक्तितोधिकं स्वजातितः करोति च ॥ अतस्त्रिशंकुपुत्रको नृपानतीत्य वर्तते ॥ ८५ ॥ ॥ ॥

नयेत अन्यथाअयोग्यंनप्रापेदित्यर्थः ॥ ८२ ॥ विधातृपदयोग्यैःकृतस्यक्रतोःफलमाह । अयोग्यकान्महापदइति । अष्टःमहाक्रतुः विधातुःमहापदेअयोग्यकात् समानयोग्यतागणात्समानयोग्यतया युक्तश्चासौगणश्चतथातस्मिन् स्वस्यसमानयोग्यगणादित्यर्थः । स्वकर्तारंपुरुषमुक्तिंगमनौबर्आविभूतानंदाधिक्ययुक्तं करोति । कचिदयोग्यकमिति द्वितीयैकवचनांतःपाठः ॥ ८३ ॥ मुक्तिःपुरामुक्तिप्राप्तेःपूर्वस्वजातितःस्वसमानयोग्यतागणात् अधिकंउत्तमलोकंप्राप्तं करोति यतःअतःत्रिशंकुपुत्रःहिरंश्चंद्रःनृपान्स्वसमानयोग्यतापुक्तान् अतीत्यअतिक्रम्यवर्तते । यमलोकस्थाचृपानतिक्रम्यस्वर्गोतिष्ठतीतिभावः ॥ ८४ ॥ ॥



राजसूयतः राजसूयविना त्रिशंकुजाद्वरत्वमाप्तुं अवयनशक्यतिसमर्थानभविष्यति ॥ ८५ ॥ समर्थः कुतो न भविष्यतीत्यत आह । तप इति । न तूत्थितः अभ्युत्थानचकारेत्यर्थः । स इन्द्रः शशाप ॥ ८६ ॥ किमिति । मानुषीतनुं व्रजस्व ततः मनुष्यदेहप्राप्त्यन्तरं मृतः सन् पुनर्दिवंगच्छसि इति क्रियाध्याहारः । गतोऽपि पुनर्गुणानादिकारणविशेषादिवंगतोऽपि अत्र दिवस्त्वातनुं मरुत्स्वरूपं पुनः प्रवेष्टुं नैवेति तस्मै न समर्थो भविष्यति । तदा स्वस्वरूपप्रवेशाभावदशायां त्वत्त्वत्तः त्रिशंकुजः अधिको भविष्यतीति ॥ ८७ ॥ अथ शशापप्राप्त्यन्तरं क्षमापितो वासवो जगाद । किमिति । राजसूयतः राजसूयकरणात् भवान् त्रिशंकुजाधिकः सन् स्वकांतं तु मूलस्वरूपं अवाप्स्यति प्राप्स्यति । यतः ॥ ८८ ॥ अतः ते त्वया सुकार्यं एव विधिपूर्वकं कृतं व्यएव अमुनराजसूयेन भवद्भिरपि युष्माभिरपि अखिलास्वयोग्यतासंपूर्णयोग्यतावाप्यते ॥ ८९ ॥ वायुवाहनो वायुपुत्रे

सुरांशकोऽपि ते पिता विना हि राजसूयतः ॥ न शक्यति त्रिशंकुजाद्वरत्वमाप्तुमद्य तु ॥ ८५ ॥ तपश्चरन्समागतं शचीपतौ पिता तव ॥ मरुद्गुणोत्तमः पुरा न तूत्थितः शशाप सः ॥ ८६ ॥ ब्रजस्व मानुषीं तनुं ततो मृतः पुनर्दिवम् ॥ गतोऽपि च स्वकां तनुं प्रवेष्टुमत्र नैवेति ॥ ततोऽधिकस्त्रिशंकुजो भविष्यति त्वदित्यथ ॥ ८७ ॥ क्षमापितश्च वासवो जगाद राजसूयतः ॥ त्रिशंकुजाधिको भवानवाप्स्यसि स्वकांतं तु ॥ ८८ ॥ अतः सुकार्यं एव ते युधिष्ठिरं कृतूतमः ॥ भवद्भिरप्यवाप्यते स्वयोग्यतामनाखिला ॥ ८९ ॥ उदर्यं चैव मीश्वरः क्रतोरमुष्य योग्यता ॥ वृकोदरे यतोऽखिला चतुर्मुखत्वयोग्यतः ॥ ९० ॥ ततः सुपूर्णमस्य तत्फलं विधातुमंजसा ॥ जगाद वायुवाहनो वचो युधिष्ठिरं त्विदम् ॥ ९१ ॥ क्व राजसूय अद्य ते जरासुतेऽद्य जीवति ॥ जयेत्क एव तं युधा मृतो न योऽपि सीरिणा ॥ ९२ ॥ विरिचशर्ववाक्यतः समस्तलोकजायिनि ॥ स्थिते तु ते जरासुते न सेत्स्यति कृतूतमः ॥ ९३ ॥ ॥

तादृश्वरः एवं पूर्वमुक्तमुदीर्य युधिष्ठिरं प्रतिपुनः इदं वक्ष्यमाणं वचो जगाद । किं कर्तुं अमुष्य क्रतोः राजसूयस्य अखिलयोग्यता मुख्याधिकारित्वं वृकोदरेति श्रुतीति शेषः । यतः मुख्याधिकारित्वे हेतुमाह । चतुर्मुखत्विति । चतुर्मुखत्वयोग्यतः भाविचतुर्मुखपदाधिकारयोग्यत्वात् ततः अस्य भीमस्य सुपूर्णफलं ब्रह्मपदाधिकाररूपफलं अंजसा विधातुं ॥ ९० ॥ ९१ ॥ कृष्णाः किमिति जगादेत्यत आह । केति । क एव कः पुरुषः युधायुद्धे नतं जयेत् न कोऽपि त्यर्थः । तत्क्रतुः योगमागधः सीरिणाऽपि बलभेद्रेणापि न मृतः बलोऽपि हेतुं समर्थ इति भावः ॥ ९२ ॥ समस्तलोकजायिनि सर्वलोकजनशिलेते त्वनसेत्स्यति न सिध्यति ॥ ९३ ॥

क्रतोः सकाशात् मनो निवर्तितं अमुना क्रतुना अलं पूर्णमित्यर्थः ॥ १४ ॥ पुरा भूभूतोऽब्रूवन् भूवुः । आधिराज्यं च क्रवर्तित्वं पदं नापिरेन प्रापुः प्राय इति शेषः । यदा च केच न चक्रवर्तिनः अभूवन् तदा ईदृशाः जरा संयसद्दशाः शत्रुबो न वभूवुः ॥ १५ ॥ अमुना युधिष्ठिरेण चतुर्मुखस्य पदं वा ब्रह्मपदमपि प्रयत्नतः सुसाध्यमेव सध्यकसाधयितुं शक्यमेव ॥ १६ ॥ निजानुभाववर्जिताः स्वरूपसामर्थ्यरहिताः उज्जिताः शहिताः नृणां प्रयत्नवर्जिताः पुरुषस्य कर्तव्यमहाप्रयत्नरहिताः जनाः उवाचैर्लोकार्जनजग्मुः ॥ १७ ॥ मे स्थिरानुभावेष्वनिश्चलसामर्थ्यमेव अस्तीति शेषः । अनुग्रहोति भूतिरुद्ध्य ॥ १८ ॥ अमुना वृक्षोदरेण इतीरिते सति हरिः प्रयाजतः मुख्यतः समुद्यमात् प्रधानयत्नात् यज्ञकारणयज्ञकारणभूते वक्रोदरे स्थिते सत्येव हि प्रसिद्धत्वेनेत्यर्थः । जगाद ॥ १९ ॥ अय इदानीं समस्तसाक्षिणी बालं सर्वे अनुश्रामागधवलाश्रया इत्यर्थः । कले

इतीरिते रथांगिना जगाद धर्मनन्दनः ॥ निवर्तितं जनः द्युतो रलं ममामना प्रभो ॥ १४ ॥ बभूविरं च भूभूतो न चाधिराज्यमापिरे ॥ यदा च चक्रवर्तिनस्तद्देहदा न शत्रवः ॥ १५ ॥ इतीरिते मुनावदत्प्रधानमारुता लजः ॥ पदं चतुर्मुखस्य वा सुसाध्यमेव यत्नतः ॥ १६ ॥ निजानुभाववर्जिता हरैर्नुग्रहो जिज्ञताः ॥ महाप्रयत्नवर्जिता जनानजग्मुर्नृत्तिम् ॥ १७ ॥ स्थिरेनुभाव एव मे बहूजानुग्रहो हरैः ॥ प्रयत्नमेकमग्रतो निधाय भूतिनाम्न मः ॥ १८ ॥ इतीरिते मुना हरिः सद्युद्यमानश्च यानतः ॥ स्थिते हि यज्ञकारणे वक्रोदरे जगाद ह ॥ १९ ॥ स एक एव पुरुषो जराभूतोद्य वर्तते ॥ तमस्तत्सद्विरेपिनां बलं कलेरनन्तरः ॥ १०० ॥ यथा सतां समाश्रयो यदुद्भवाः सतां गुणाः ॥ स एक एव तादृशस्त्वथा विचिरयथात्यताम् ॥ १०१ ॥ यदि स्म तेन मागधो निहन्यते सतां जयः ॥ विपर्ययेण चासतामिति स्म विदिनान्वया ॥ १०२ ॥ स पारमेष्ठ्यसत्यदं प्रयात्यसंशयं युधि ॥ य एव हन्ति मागधं स एव धर्मपालकः ॥ १०३ ॥ ॥ ॥ ॥

रन्तरः तमसि दुःखभोक्तृत्व इत्यर्थः ॥ १०० ॥ यथा जराभूतः तथा सतां समाश्रयः सतां गुणाः यदुद्भवाः यस्मादुद्भवो येति तथा भीमादुत्पन्ना इति भावः । तादृशाः स एव विचिर्य विचार्येत्यतः प्रेषणीयः ॥ १०१ ॥ तेन पुरुषेण विपर्ययेण जरासंधजयेन असतां असुराणां जय इति शेषः । हे भूप त्वमिति शेषः । अन्यथान प्रकारान्तरं ॥ १०२ ॥ य एवं हन्ति सः असंशयं यथा भवति तथा सत्यदं प्रयाति । स एव धर्मपालकः वेदधर्मपालक इति क्वचित् प्रयाठः । वेदाश्रयमाश्रयेदधर्माः ॥ १०३ ॥ ॥ ॥ ॥

यःनिहंतिसएषःवैष्णवंजगत् विष्णुभक्तियुक्तामियर्थः । यतःसःशर्वपालितःशैवइत्यर्थः ॥ १०४ ॥ यएवशैवानानायाकंश्रेष्ठं सएषः वैष्णवाग्रणीःवैष्णवेषुमुख्यःभावसंयु-  
ते भीमएवजरासंधधायप्रणयइत्यभिप्रायगर्भितेअजेरुणेइतिवदतिउक्तवतिसति नृपःअविभेत्समभययुक्तोभूदित्यर्थः ॥ १०५ ॥ मेमखेनालंपूणमित्यर्थः ॥ मखं  
नकरोमीतिभावः ॥ १०६ ॥ अहंचभीमफल्गुनौदतिव्यत्रयः द्रजामहेगच्छायः ॥ १०७ ॥ सेत्स्यतेसिध्यति ॥ १०८ ॥ शौरिणारुष्णेनइतीरितेसति हरेःशूरसे  
नमंडलप्रहाणतःहरिकृतशूरसेनविषयपरित्यागाग्निमिताद् जरासुतस्यकृष्णादपिवलाधिक्यमत्वा त्रसनसधर्मनंदनोजगाद ॥ १०९ ॥ किमिति । भवंतएवययमपियस्य

निहंति मागधेश्वरं स एव वैष्णवं जगत् ॥ करोति शर्वपालितो यतः स बारुहद्रथः ॥ १०४ ॥ निहंति शैवना  
यकं य एव वैष्णवाग्रणीः ॥ इति स्म भावसंयुते वदत्यजे विभेन्नृपः ॥ १०५ ॥ युधिष्ठिरे द्रुवत्यजं मखेन मे त्वलं  
त्विति ॥ तमाह मारुतात्मजो निहन्मिमागधं रणे ॥ १०६ ॥ इतीरिते वददरिर्व्रजामहे वयं त्रयः ॥ अहं च  
भीमफल्गुनौ निहंतुभेव मागधम् ॥ टुकोदरेण हन्यते यदि स्म मागधाधिपः ॥ १०७ ॥ मखश्च सेत्स्यते ध्रुवं  
जगच्च ते वशे भवेत् ॥ १०८ ॥ इतीरिते तु शौरिणा जगाद धर्मनंदनः ॥ स शूरसेनमंडलप्रहाणतो हरेस्त्रसनं  
॥ १०९ ॥ भयादि यस्य माधुरं विहाय संदलं गताः ॥ भवंत एव सागरं ततो विभेन्महं रिपोः ॥ ११० ॥ इमौ  
हि भीमफल्गुनौ ममाक्षिणी सदा प्रभो ॥ जनोनिनो भवान्सदा न वो विनास्म्यहं पुमान् ॥ १११ ॥ अतो न  
जीवितात्प्रियानहं रिपोर्बलीयसः ॥ सकाशमात्महेतुतः प्रयातयामि वः प्रभो ॥ ११२ ॥

मागधस्यभयात् माधुरंमधुरासंधांधिमंडलविषयंविहायहित्वा सागरंगतताः यतःअतः अहंरिपोःसकाशात्मागधस्यसकाशाहिमेमि । इतिजगादेतिसंबधः ॥ ११० ॥  
इमौभीमार्जुनौअक्षिणीनयनस्थानौमनोनिभःअंतःकरणनिभइतिवा । वेविनाऽहंपुमान्वासिमयतः ॥ १११ ॥ अतःजीविताज्जीवनात् प्रियानवःपु-  
ष्मान् बलीयसः बलिष्ठस्यआत्महेतुतःस्वभीष्टहेतोनयातयामिन्नप्रेषयामि ॥ ११२ ॥

इतियुधिष्ठिरेणईरितेसति आरिक्क्षभुक्क्षुशत्रुलक्षणवनभुक् अग्निरूपइत्यर्थः । रमाविरिचशर्वपूर्वकाः यदीयनेतृकाः यदीयंश्रीविष्णुसंविधिच्छादिकेनेतृकप्रेरकयेषितयो  
क्ताः ॥ ११३ ॥ सुरासुरेरागादिनां तत्प्रसिद्धं बलं यस्य वशे अस्तीति शेषः ॥ ११४ ॥ हरिप्रणायकस्य हरिः प्रणायकः प्रेको यस्य स तथा तस्य मे अधृष्यं असं नेतरिमे  
रके प्रभौ समर्थे कृष्णो सर्वशक्तिस्तस्मै विषयशक्तिमत्त्वं ॥ ११५ ॥ धरातले स्थिते मध्यमं च कश्चन न जे प्रतीति हरेर्वेरोद्भवा अजेयतास्ति हियतः अतः प्रयामः ॥ ११६ ॥ पुरः  
अप्रेहनिष्य एव अहमिति शेषः ॥ ११७ ॥ प्रयातयामः प्रेषयामः ॥ ११८ ॥ सजरासुतः मय्यनहत्तइति तेलयाभयनकायमेव स्वयमात्मना मयानीति हेतुतः गरिपुः न हन्यते

इतीरितेवदत्पनर्तुकोदोरारिक्क्षभुक् ॥ यदीयनेतृका रमाविरिचशर्वपूर्वकाः ॥ ११३ ॥ वशे च यस्य तद्वलं  
सुरासुरेरागादिनाम् ॥ स एष केशवः प्रभुः कृचास्य बहद्रथः ॥ ११४ ॥ अधृष्यमस्ति मे बलं हरिप्रणायकस्य  
च ॥ समस्तलोकेनतरि प्रभौ हि सर्वशक्तिता ॥ ११५ ॥ अजेयता तथार्जुने हरेर्वेरोद्भवास्ति हि ॥ अतो वयं  
त्रयोदयतं प्रयाम मागधं रिपुम् ॥ ११६ ॥ हनिष्य एव मागधं हरेः पुरो न संशयः ॥ इतीरिते मना हरि  
जंगाद धर्मनन्दनम् ॥ ११७ ॥ वयं त्रयः समेत्य तं प्रयातयाम सृत्येव ॥ हनिष्यति स्फुटं रणे वृकोदरो जरा  
सुतम् ॥ ११८ ॥ भयं न कार्यमेव ते मया हतः स नेति ह ॥ मया हि नीतिहेतुतः स्वयं न हन्यते रिपुः ॥ ११९ ॥  
स शर्वसंश्रयाग्रणीर्मदाश्रयोत्तमेन तु ॥ निहन्यते यदा तदा प्रकाशितं हि मे बलम् ॥ १२० ॥ अतो न शंकि  
तं मनः कुरुष्व भूपते क्वचित् ॥ प्रदर्शयामि ते नुजौ निहत्य मागधेश्वरम् ॥ १२१ ॥ इतीरितः स विष्णुना  
विचार्य तद्गुणान् ॥ तथेति चाह ते त्रयः प्रतस्थूराशु मागधान् ॥ १२२ ॥ समेत्य मागधांस्तु ते शिवोरु  
लिंगमित्यलम् ॥ सुमाल्यवस्त्रभूषणैः समर्चितं गिरिं ययुः ॥ १२३ ॥

॥ ११९ ॥ नीतिदर्शयति । सइति । समागधः शर्वसंश्रयाग्रणीः मदाश्रयोत्तमेन मद्रकोत्तमेन प्रकाशितं स्यादिति शेषः ॥ १२० ॥ क्वचित् कदाचित् मादिष्ये भीमार्जुन  
विषये च मरिष्यति वा जेष्प्यति वेति शंकितां कायुक्तं मनः कुरुष्व ॥ १२१ ॥ विचार्य मनसीति शेषः । तथेति तथास्ति वाति प्रतस्थुः जग्मुः ॥ १२२ ॥ शिवोरुलिंगं दं शिव  
स्योर्लिंगमिति लिंगाकारं गिरिं ययुः ॥ कथं भूतं अलं अर्चितं ॥ १२३ ॥

आहतं मानितं कृष्णादयः तं गिरिं अस्य जरासंधस्य उत्तमांगवत् मस्तकवत् न्यपातयत् ॥ १२४ ॥ तच्छृणादयः अद्वारतः भित्तिं पातयित्वेति भावः । नगरं प्रविश्य न्यकृतमागधेशः । न्यकृतः तिरस्कृतः मागधेशो यैस्ते तथा ते संतः माषस्य माषनाम्नो सुस्य नालेन कंठनलेन कृताः पुष्टिप्रदाः ग्रावदेशं स्वनादः तावद्देशे प्रजासु पुष्टिप्रदाः पुष्टिकरा इत्यर्थः । तस्य मागधस्य कीर्तिशास्त्रोपमाः कीर्तिप्रतिपादकगद्यपद्यरूपनिबन्धसदृशाः कीर्तिशास्त्रवत् मागधप्रसिद्धिकरा इति भावः । त्रिभेरीः विभिदुः भेदितवन्त इत्यर्थः । मुष्टिप्रदा इति पाठे मुष्टिप्रदंतीति मुष्टिप्रदा इति कृष्णादीनां विशेषणं मुष्टिभिः विभिदुरिति भावः ॥ १२५ ॥ तथा आपणेभ्यो बहुमाल्यगंधान् माल्यानि पुष्पाणि गंधान् श्वतान् ब्रह्मन् प्रसह बला

स्वशीर्षतोऽपि चाहतं जरासुतेन ते गिरिम् ॥ न्यपातयन्तं बाहुभिस्तमस्य चोत्तमांगवत् ॥ १२४ ॥ अद्वारतस्ते नगरं प्रविश्य माषस्य नालेन कृतास्त्रिभेरीः ॥ पुष्टिप्रदा विभिदुस्तस्य कीर्तिशास्त्रोपमा न्यकृतमागधेशाः ॥ १२५ ॥ तथापणेभ्यो बहुमाल्यगंधान् प्रसह्य संगृह्य शुभांश्च दधुः ॥ अद्वारतस्तस्य गृहं च मस्तुः भो शब्दतस्तं च नृपं प्रसस्तुः ॥ १२६ ॥ तान्विप्रवेषान्म निशाम्य राजा महाभुजान् स्नातकवेषसंयुतान् ॥ द्वितीयवर्णान् प्रविचिंत्य बाहून् ज्याकर्कशान् वीक्ष्य बभाष एतान् ॥ १२७ ॥ केषाथ किहेतुत आगताश्च कुतश्च मे पर्वतालिंगभेदनम् ॥ कृतं भवद्भिः कुत एव दुर्नयाः कृतास्तस्थान्ये द्विजवर्यवैभैः ॥ १२८ ॥ इति ब्रुवाणं भगवानुवाच कार्यं हि शत्रोरपि खं प्रतीपम् ॥ इत्युक्त ऊचे न हि विप्रशत्रुरहं कुतो वो मम शत्रुता भवेत् ॥ १२९ ॥ ॥

त्कारेण संगृह्य अपहत्य दधुः गृहं च ससृः प्रापुः भो शब्दतः भोजरासंधेति वदन्तः तं प्रसस्तुः प्रापुः सृगताविति धातुः ॥ १२६ ॥ स्नातकवेषयुक्तान् स्नातकर्तृथं यात्रावतधरः तस्य वेषवद्भैः तेन युक्तान् द्वितीयवर्णान् क्षत्रियान् प्रविचिंत्य ज्ञात्वा । द्वितीयवर्णत्वज्ञानेन निमित्तमाह । ज्येति । ज्याकर्कशान् ज्ययामौ व्याकर्कशान् कठिणान् बाहून् वीक्ष्य एतां कृष्णादीन् बभाष ॥ १२७ ॥ केषां यथैकैकं भवथ अस्ते यो तोलं मध्यमपुरुषवद्बुचनं । सुभामादिषु परिगणितत्वात् पत्वंष्टुल्यं च । किहेतुतः कस्माद्भेतोः आगताः कुतश्च मे पर्वतलिंगभेदनं पर्वतकारालिंगस्योत्पादनकृतं । भवद्भिः तथा अन्ये दुर्नयाः अन्यायाः कुतः कृताः ॥ १२८ ॥ उत्तरमाह । कार्यमिति । कुतः कस्मादः युष्माकं मम शत्रुता भवेत् ॥ १२९ ॥

अतःस्वापकर्षश्रुत्वा अनुकल्पात् एतदर्थं भीमबलाधिक्यप्राप्त्यर्थं ॥ १४६ ॥ ननु कृष्णकिमर्थं नाह्वयदित्यत आह । जानन्निति । घोरं कुर्यात् अतएवाविषयसोढुमशक्यं प्रभुं बलादिना समर्थं गोपपद्वितिकुत्तसयन्नित्यन् भयादेव ॥ १४७ ॥ तर्हि भीमबलं घोरं किं न स्यादित्यत आह । आह्वयामासेति । मेजीवनं स्यादापाक्षिकजीवनं स्यात् इति भीममाह्वयामास ॥ १४८ ॥ हनिष्यत्येवेति भयं मतिभयं आसीद्यस्मात्तस्मात् ॥ १४९ ॥ ननु जीवनापेक्षया अर्जुनकिमर्थं नाह्वयदित्यत आह । अर्जुन इति ॥ १५० ॥ त्रयाणां मध्ये मत्वा ज्ञात्वा कथंचिज्जीवितं स्याद्वा एषो न स्थिति इति भीमसेनं आह्वयामास ॥ १५१ ॥ इति उक्तं हेतोरैव प्रतियोगनाययुद्धार्थं संगृह्य अंगीकृत्य । आत्मसंयुजं

अतो भीमे बलाधिक्यं सुप्रसिद्धमभून्महत् ॥ एतदर्थं हि कृष्णेन समानीतः स फल्गुनः ॥ १४६ ॥ जानन् कृष्णे बलं घोरमविषह्यं स मागधः ॥ कुत्तसयन् गोप इति तं भयान्नैवाह्वयत्प्रभुम् ॥ १४७ ॥ आह्वयामास भीमं तु स्याद्वा मे जीवनं त्विति ॥ १४८ ॥ हनिष्यत्येव मां कृष्ण इत्यासीन्नृपतेर्भयम् ॥ तस्मात् नाह्वयामास वामदेवं स मागधः ॥ १४९ ॥ अर्जुने तु जिते कृष्णभीमौ ह्यं निहनिष्यतः ॥ त्रयाणां दुर्बलाह्वानाद्भयेत्कीर्तिश्च मे ध्रुवम् ॥ १५० ॥ इति मत्वाह्वयामास भीमसेनं स मागधः ॥ कथंचिज्जीवितं वा स्यान्ननु नश्यति मे यशः ॥ १५१ ॥ इतीक्ष्य भीमं प्रतियोगनाथ संगृह्य राजा स जरसुतो बली ॥ राज्ये निजे चात्मजमभ्यर्षयिष्वत्पराख्यातं पत्रतापाख्यरुद्रम् ॥ १५२ ॥ बलं भीमे मन्यमानो धिक् तु गदाशिक्षामात्मनि चाधिकां नृपः ॥ भीतो नियुद्धे स्य दौ गदां सः भीमाय चान्यां स्वयमग्रहीह्वली ॥ १५३ ॥ तदर्थमेवाशु गदां प्रगृह्य भीमो ययौ मागधं मंथुतो बहिः ॥ पुरात्स कृष्णार्जुन एव तत्र त्वयुध्यतां केशवपार्थयोः पुरः ॥ १५४ ॥ वाचाजयन्तं प्रथमं वृकोदरः शिवाश्रयं विष्णुगुणप्रकाशया ॥ ततो गदाभ्यामभिपेततुस्तौ विचित्रमार्गानभिदर्शयतौ ॥ १५५ ॥ ॥

सहदेवराज्ये साञ्ज्ये अभ्यर्षित्वा । सपर्वक इत्यत आह । पुरेति ॥ १५२ ॥ भीमे अधिकं शरीरबलं आत्मनि अधिकां गदाशिक्षामन्यमानः नियुद्धे सुष्ठु द्वे अस्य भीमस्य सकाशात् भीतः सन् ॥ १५३ ॥ तदर्थमेव जरसंघातमिलयित्वा स्वयमेव पुराह्वयः पुरः अग्रे ॥ १५४ ॥ प्रथमं आदौ विष्णुगुणप्रकाशया विष्णुगुणान्प्रकाशयतीति विष्णुगुणप्रकाशा तथावाचावेदेन विचित्रमार्गान् मंडलप्रचाराभिसारादिबिचित्रमार्गविशेषान् अभिपेततुः परस्परं प्रातावित्यर्थः ॥ १५५ ॥ ॥



अशनिमन्त्रिकाशेषजसदृशो तेगदेदेहमहाद्रिद्विदेहस्यातिकठिनत्वेन भीमजरासंधयोर्दोहौ अतिकठिनावितिभावः । कथंभूतेगदेअन्योन्ययोर्भीमजरासंधयोर्वक्षसिपरस्प  
रंपातितेभीमजरासंधाम्यामितिदेशः । कयोःकाविब अशमनोःपाषाणयोःपांसुपिंडौधूलिपिंडौ सुमत्तौसुतरांबलेनमुक्तौक्षितौ यथातथेति संबंधः ॥ १५६ ॥ संचूर्णितगदौसंचूर्  
णितगदेयाम्यातौतथा ब्रह्मांडस्फोटसंकाशौः ब्रह्मांडस्फोटयतीतिब्रह्मांडस्फोटाःशब्दाःतैःसंकाशौःसदृशैःमुष्टिभिः ब्रह्मांडस्फोटनसमर्थशब्देनसदृशैरिति भावः ॥ १५७ ॥  
कुलाचलाःपर्वताः समस्तवारांपतयइत्येकपदं । षष्ठ्याअलुक् । अलंबिचक्षुभुःकुलुषत्प्रप्राइत्यर्थः । नभःआकाशंआसदनुअपयुः ॥ १५८ ॥ असुराद्या आर्यशब्देन

तयोर्गदे तेऽशानिमन्त्रिकाशे चूर्णीकृते देहमहाद्रिदिम्ना ॥ अन्योन्ययोर्वक्षसि पातिते रुषा यथाश्मनोः पांसुपिंडौ सुमु  
क्तौ ॥ १५६ ॥ संचूर्णितगदौ वीरौ मुष्टिभिर्जघ्नतुर्मिथः ॥ ब्रह्मांडस्फोटसंकाशौर्धेया केशवकैटभौ ॥ १५७ ॥  
चचाल पृथ्वी गिरयश्च चूर्णिता कुलाचलाश्चेलुरलं विचुक्षुभुः ॥ समस्तवारांपतयः सुरासुरा विरिचिशर्वादय आ  
सदन्नभः ॥ १५८ ॥ सुरास्तु भीमस्य जयाभिकाक्षिणस्तथासुराद्या मगधाधिपस्य ॥ पश्यंति सर्वे क्रमशो ब  
लं स्वं समाददे मारुतनंदनोपि ॥ १५९ ॥ मानयित्वा वरं धातुर्दिवसान्दशपंच च ॥ वासुदेवाज्ञया भीमः श  
त्रुं हंतुं मनो दधे ॥ १६० ॥ स प्रणम्य हृषीकेशं हर्षादाश्रित्य फल्गुनम् ॥ रिपुं जग्राह मकुटे वारणं मृगराडि  
व ॥ १६१ ॥ पृष्ठेस्य जानमाधाय कूर्मदेशं बभंज ह ॥ मृतिकाले पुनर्देहं विददार यथा पुरा ॥ १६२ ॥ मर्म  
ण्येव न हंतव्यो मयायमिति मारुतिः ॥ स्वपौरुषप्रकाशाय बभंजनमर्मणि ॥ १६३ ॥ भज्यमाने शरीरेस्य  
ब्रह्मांडस्फोटसन्निभः ॥ बभूव रावो येनैव त्रस्तमेतज्जगत्त्वयम् ॥ १६४ ॥ ॥ ॥

राक्षसाःपिशाचाःग्राह्याः । जयाभिकाक्षिणइतिउभयत्रसंबध्यते । सर्वदेवाअसुराःपश्यंति मारुतनंदनःस्वमपिस्वकीयमेवबलंक्रमशःक्रमेणआददे । मूलरूपेविद्यमानंव  
लमित्यर्थः ॥ १५९ ॥ पंचदशदिक्पञ्चएकपक्षं दधे दधे ॥ १६० ॥ स भीमःमकुटेकिरीटेजग्राह । कःकमिव मृगराट्सिंहःवारणमिवगजमिव ॥ १६१ ॥ आधायनि  
धायकूर्मदेशंकाटिप्रदेशं । पुराजन्मकाले यथाशकलहयमभूत् । तथापुनःविददार भीमइतिशेषः ॥ १६२ ॥ अयंमागधःमर्मणिमर्मस्थानेइतिमारुतिःस्वपौरुषप्रकाशाय  
एनंमागधंअमर्मणिमर्मरहितस्थले कूर्मदेशइत्यर्थः बभंज ॥ १६३ ॥ ब्रह्मांडस्फोटसन्निभःब्रह्मांडस्फोटेशःशब्दःतेनसन्निभःसदृशोरावः शब्दःयेनशब्देनत्रस्तंभीतं ॥ १६४

कृष्णस्यपिद्वेषिणंअर्चनंपूजनंहरैःहरयसमर्पयामास । अजःकृष्णोभीमेनकृतांतांशुवधरूपांसमर्चनोसमक्षप्रत्यक्षं आदानंस्वीकृतुंदुर्हगतः ॥ १६५ ॥ भीमंटुडस  
मांश्चिध्यप्रीतोवभूवैतिशेषः । अर्जुनेनप्रणतोभीमःपुनःकृष्णंननाम । नितांतंप्रीतिमितिशेषः ॥ १६६ ॥ दीनतराःअत्यंतदुःखिनःसतः दीनतरत्वेकारणमाह । बला  
दिति । वृकोदरेणबलात्स्वाभाविकबलात् उमेशस्यवरेउपलक्षणमेतत् । ब्रह्मदूर्वाससोवरेपीत्यर्थः ॥ १६७ ॥ अस्यजरासंधस्य धीमानुज्ञानीसुतःसहदेवः ॥ १६८ ॥  
जरासंधस्यरथप्राप्तिःकथमित्यतआह । रथोहोति । असौरथःसहदेवदत्तरथःवसुनाराज्ञा शक्रांतराशक्रव्यवधानेन अंतरेत्यव्ययं । वासुदेवाज्ञारायाणादातोहि जरासंधस्यत्र  
सुवंशजत्वात् वसुराज्ञाःकुलोत्पन्नत्वात्आस वृकोदरस्तरयंतस्मैकृष्णायप्रार्पयामास ॥ १६९ ॥ सगरुडःध्वजेभू पांडवाभ्यामीमार्जुनाभ्यां समीमःआत्मनःअनुजस्य

निहत्य कृष्णस्य रिपुं स भीमः समर्पयामास तदर्चनं हरैः ॥ कृतां हि भीमेन समर्चनं तां समक्षमादातुमिह ।  
गतो ह्यजः ॥ १६५ ॥ स्वीकृत्य पूजां च वृकोदरस्य दृढं समाश्लिष्य च तं जनार्दनः ॥ प्रीतो नितांतं पुनरेव कृष्णं ननाम  
भीमः प्रणतोर्जुनेन ॥ १६६ ॥ जग्मुः सुराश्चानितरां प्रहृष्टा ब्रह्मादयो दीनतराश्च दैत्याः ॥ बलादुभेभ्यस्य वरे प्रभृद्भ  
वृकोदरेणाच्युतसंश्रयेण ॥ १६७ ॥ सुतो ययौ शरणं तान् रमेशभीमार्जुनान्सहदेवौस्य धीमान् ॥ रथं स्वसारं च  
ददौ स मारुतेर्ननाम कृष्णं परयैव भक्त्या ॥ १६८ ॥ रथो ह्यसौ वसुना वासुदेवाच्छक्रांतरातो वसुवंशजत्वात् ॥  
जरासुतस्यास वृकोदरस्तं हरै रथं प्रार्पयामास तस्मै ॥ १६९ ॥ कृष्णोस्मरद्गरुडं स ध्वजेभूद्रयं कृष्णोप्यारुहत्वा  
डवाश्रयाम् ॥ भीमः कन्यां सहदेवस्य हेतोः समग्रहीदनुजस्यात्मनः सः ॥ १७० ॥ नकुलस्यादान्मद्राजो हि पूर्व  
स्वीयां कन्यां भा तथैषाप्युषा हि ॥ एका पूर्वं तेभिनोश्चैव भार्या यमौ रेमाते यदुषा अश्विभार्या ॥ १७१ ॥

सहदेवस्यार्थं कन्यांसमग्रहीदिति ॥ १७० ॥ सहदेवस्याद्वितीयविवाहोक्तिप्रसंगात् नकुलस्यापिद्वितीयविवाहं दर्शयति । नकुलस्येत्यादिना । मद्राजःपूर्वनकुलस्यस्त्रीयां  
कन्यामदाद्धि । पूर्वसाकेत्यतआह । सेति । साजरासंधस्यकन्यातथाएषापिमद्राजस्यकन्याउषाहि । तेजरासंधशल्यकन्येपूर्वैषु केव पूर्वअश्विनोभार्योषुव हिशब्दप्राप्ति  
द्विवाचकौयमौरेमाते ताभ्यामितिशेषः । ननुउषाअनिरुद्धभार्याअतोअश्विभार्याकथमुच्यतइत्यंशंक्याह । यदुषाइति । यदास्मात्सकारांतोषःशब्दवाच्योषाअश्विभार्या  
तस्मात्सकारांतोषःशब्दवाच्यायाःउषसःआकारांतोषाशब्दवाच्याऽनिरुद्धभार्याअन्याद्विवाच्यशेषः । यदा उषाएकैवअश्विभार्यातस्मात् नकुलसहदेवभोगार्थरूपपदयेन  
संप्रजातेतिवाक्यशेषः ॥ १७१ ॥

॥

॥

॥

॥

ततः द्वितीयविवाहानन्तरं अग्रजभ्रातृभार्यावृत्तिं ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां यावृत्तिः प्रवर्तन्तं तच्चक्रतुः । स्वनियतवत्सरे कृष्णादेहस्थस्वभार्यासंगं चक्रतुरिति भावः । अनुज्ञयारुष्णादीनामिति शेषः । ययौरणस्थानात्स्वगृहमिति शेषः ॥ १७२ ॥ तदाज्ञया कृष्णायाज्ञया पितृकर्मणि जरासंधमुद्दिश्य तिलांजलिपिंडदानादिकृत्यानि कृत्वा । तदाज्ञयैव तान् पशुत्वेकल्पितान् नृपानमुचत् । तैराजभिः यथावत्स्वयोग्यतानुसारेण संस्तुतः सम्यक्माहात्म्यज्ञानपूर्वकं यथाभवति तथास्तुतः सन्नयौ ॥ १७३ ॥ सहदेवेन जरासंधपुत्रेण सम्यक् संभाविताः मानिताः ते सर्वैराजानः कृष्णं भीमसेनं च प्रशस्य प्रशंसनं कृत्वा प्रणम्येति कुत्रचित्पाठः । असिपत्राद्यनेकनरकभोगक्रमेणापतत् ॥ १७४ ॥ पाथौ भीमानौ नैराजायुधिष्ठिरः तेषां कृष्णभीमार्जुनानां शंखध्वनिं संबोधितः सम्यक्बोधितः आत्मानो यस्य स तथा पूर्वशक्तिमना इति भावः ॥ १७५ ॥

ततः कृष्णायामग्रजभ्रातृभार्यावृत्तिं हि तौ चक्रतुर्माद्रिपुत्रौ ॥ जरासुतस्यात्मजः केशवादीन् रत्नैः समभ्यर्चय यानुज्ञया ॥ १७२ ॥ तदाज्ञया पितृकार्याणि कृत्वा तदाज्ञयैवामुचत्ताम्रपांश्च ॥ तैः संस्तुतः केशवो भीमपार्थयुक्तो ययौ भक्तिर्धैर्यथावत् ॥ १७३ ॥ संभावितास्ते सहदेवेन सम्यक् प्रशस्य कृष्णं भीमसेनं च सर्वे ॥ ययुर्गृहान् स्वानपतत्केशवद्विदृजरासुतो धे तमसि क्रमेण ॥ १७४ ॥ कृष्णश्च पार्थौ च तथैकयानं समास्थिता धर्मजमन्व गच्छन् ॥ तेषां शंखध्वनिं संबोधितात्मा राजा प्रीतश्चातितरां बभूव ॥ १७५ ॥ द्वैपायनोऽथ भगवानधिगम्य पार्थानां ज्ञापयत्सकलसंभृतिसाधनाय ॥ तं राजसूयसंहितं परमाश्वमेधयज्ञं समादिशदन्यकृतं विरिवात् ॥ १७६ ॥ कर्ता हि तस्य परमेष्ठिपदं प्रयाति यद्यन्यसद्गुणवरैः परमेष्ठितुल्यः भीमे मत्स्यस्य फलमभ्यधिकं विधातुं व्यासः क्रतुं त मदिशद्गुरुर्बजस्य ॥ १७७ ॥

अथ कृष्णादीनामागमनान्तरं सकलसंभृतिसाधनाय यज्ञांगभूतनिखिलसाधनस्य संपादनाय विरिचादित्यस्य योग्यमिति भावः राजसूयसंहितं राजसूययज्ञेन संहितं तं विरिचयोग्यमिति प्रसिद्धं परमाश्वमेधयज्ञं परमः उत्तमकल्पसाध्यः अश्वमेधः अश्वमेधयोग्यो यज्ञः तं अश्वमेधयज्ञं अदिशत् व्यास इति शेषः ॥ १७६ ॥ यदि अन्यसद्गुणवरैः राजसूयादन्यैर्ज्ञानभक्त्यादिसद्गुणोत्तमैः परमेष्ठितुल्यस्तर्हि तस्य राजसूयस्य कर्ता परमेष्ठिपदं प्रयाति हि प्रस्मात्तस्मादन्यसद्गुणवरैः परमेष्ठितुल्यत्वाद्भीममत्स्यं अधिकं अतिपूर्णफलं ब्रह्मपदप्राप्तिरूपफलं विधातुं अर्बजस्य ब्रह्मणः गुरुर्हीतोपदेशव्यासः अतएव तं कर्तुं राजसूयाख्यं अदिशत् आज्ञापयामास ॥ १७७ ॥

यस्य कर्मणः असाधारणहेतुः मुख्यहेतुर्नो जीवः पुरुष इत्यर्थः । स एव तस्य कर्मणः तत्कर्मजनितं पूर्णमुख्यफलं भुङ्क्ते अन्यसाधारणहेतुः अल्पकर्मकरणानुसारि भुङ्क्ते फलमिति शेषः इति स्थितिः निर्णयः शास्त्रे विनिर्दिष्टः ॥ १७८ ॥ तर्हि सर्वत्र अयं निर्णयश्चेत् विष्णो साधारणहेतुत्वात् तस्यैव सर्वकर्मफलं मुख्यस्यादित्यत आह । विनेति । स विष्णुः कर्मफलो ज्ञातः प्रेरकत्वेन मुख्यकर्तोपि कर्मफलेन पापपुण्ययोः फलेन स्वर्गानां कदिभोगो ज्ञातोरहितः ॥ १७९ ॥ देवाः पापस्य हेतवोपि कर्तारोपि प्रेरकत्वेन प्रायः बाहुल्येन फलभागीनो न । भीष्मादिव्यावृत्त्यर्थं प्राय इत्युक्तं । दैत्याः पुण्यस्य हेतवोपि पापः फलभागीनो न । वलिप्रल्हादिव्यावृत्त्यर्थं प्राय इत्युक्तं । इति अत्र आहारेण योज्यं मानुषास्तु द्विभागिनः शुभाशुभकर्मफलभागीनः तुराब्देन विशेषतः मनुष्यजनस्य सा विवक्षिताः तेषां त्रिदिव्यनिरयगोचरत्वात् ॥ १८० ॥ अस्तु किं गोचरस्य असाधारणकारण

असाधारणहेतुर्यः कर्मणो यस्य चेतनः ॥ स एव तत्फलं पूर्णं भुङ्क्ते न्योल्यमिति स्थितिः ॥ १७८ ॥ विना विष्णुं निर्णयोयं स हि कर्मफलो ज्ञातः ॥ हेतवोपि हि पापस्य न प्रायः फलभागीनः ॥ १७९ ॥ देवाः पुण्यस्य दैत्याश्च मानुषास्तु द्विभागिनः ॥ असाधारणहेतुश्च भीम एव प्रकीर्तितः ॥ १८० ॥ यतस्यास्य जरातंश्रवचाक्षणे जयादपि ॥ जयाच्च कीचकादिनां अन्यैर्जनुभ्यश्च यतः ॥ १८१ ॥ द्वितीयः फलानुभवैव तृतीयस्तु बुधोपि पुरः ॥ तस्माद्ब्रह्मपदप्राप्त्यै व्यासो भीमस्य तं कर्तुम् ॥ अत्यन्तमादिश्य दिशां विजयादिशत् ॥ १८२ ॥ अथाब्रवीद ननजयो धनुर्ध्वजो रथो वरः ॥ ममारित तदिशां जया रथैव वाञ्छितः प्रप्तो ॥ १८३ ॥

स्य मुख्यफलं भीमस्य राजस्येयसाधारणहेतुत्वं कुत इत्यत आह । अस्य एव प्रकीर्तितः उक्तः तत्र हेतुमाह । जरासंखेत्यादिना । अस्तु जरा सुतवधादसाधारणहेतुत्वं भीमस्य कर्णो दिजयादप्येतत्कुतः कर्णो दिर्जुनादिभिर्पि जेतुं शक्यत्वादित्यत आह । अन्यैरिति । अशक्यतः अशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १८१ ॥ फलानुभवे द्वितीयः बुधोपि पुरः प्रापेक्षयामस्य हेतुरित्यर्थः । तृतीया तृतीयः कर्तो हि तस्य परमोष्ठिपदं प्रापः पार्थान् इत्याद्युक्तं उपपाद्योपसंहरति । तस्मादिति । तस्मादसाधारणहेतुत्वाद्ब्रह्मपदप्राप्तिकारत्वाच्च कर्तुमादिश्य पार्थान् कुरुध्वमित्याज्ञाप्य विजयं कुरुतेत्यादिशत् ॥ १८२ ॥ ततस्मान्ममैव वाञ्छितः अपेक्षितोऽस्तीति शेषः ॥ १८३ ॥

इदं धनुरादिसत्यमित्यर्धाङ्गीकारः तदेव विवृणोति । अस्तीत्यादिना । ते समस्तसाधनोन्नतिरस्ति तेमहद्वैर्यचास्ति ॥ १८४ ॥ तथापीत्यादिना सर्वदिग्विजयप्रतिषेधति ॥ १८५ ॥ कर्णतत्त्वं बलाधिकोसि यद्यपि तथापि अमृतः जीवन्कर्णः अतिस्पृधा अतिस्पृधया तेकां न ददाति हि । तर्हि हनिष्यामीत्यत आह । न वध्य इति एषः कर्णः ते त्वया अवददानीं ॥ १८६ ॥ तत्र निमित्तमाह । सर्वमिदं त्वत् । सर्वमकुण्डलत्वतः कवचकुण्डलैः सहितत्वात् न वध्यः यत्तत्तत्तस्मात्कारणात् तेषां प्रियादिशं दं देवतां प्रवादिशमित्यर्थः । भरतखंडापेक्षेयतिभावः । अन्यथा हीपानसप्तचोषदिक्षित्युत्तरश्लोकविशेषः ॥ १८७ ॥ अनेन भीमेन संयुगे जितश्च पूर्वमिति शेषः । जीवग्राहभायात् जीवतो ग्राहः ग्रहणं तद्वयात् जितमात्मानं भीमोऽप्यहियतीति भयादित्यर्थः ॥ १८८ ॥ चेदिपः शिशुपालः ॥ १८९ ॥ भीमात्कृतान्मागधपातनान् एपाङ्कीचकादीनां जीविग्राहभयं

इतीरितोखिलप्रभुर्जगाद सत्यमस्ति ते ॥ समस्तसाधनोन्नतिर्महच्चैर्यमस्ति हि ॥ १८४ ॥ तथापि कीचकादयो वृकोदरादृते वशम् ॥ न यांति नापि ते वशं प्रयाति कर्ण एव च ॥ १८५ ॥ बलाधिकोसि कर्णतस्तथापि नामृतः कर्म ॥ ददाति ते ह्यतिस्पृधा न वध्य एष तेषां च ॥ १८६ ॥ सर्वमकुण्डलत्वतो न वध्य एष यत्त्वया ॥ ततो वृकोदरो दिशं प्रयातु ते पितुः प्रियाम् ॥ १८७ ॥ जीवग्राहभयात्कर्णो ददाति करमंजसा ॥ भीमाप नान्न संदेहो जितो न च संयुगे ॥ १८८ ॥ अजैर्यो शर्ववचनाद्रेण कीचकपौड्को ॥ वशं प्रयातो भीमस्य तथा वध्योऽपि चेदिपः ॥ १८९ ॥ जीवग्राहभयं ह्येषां भीमान्मागधपातनात् ॥ तस्मात्करं प्रयच्छति जिता वा पूर्वमेव वा ॥ १९० ॥ प्रयाहि च त्वं धनदप्रपालितां दिशं हीपान्सप्त चार्षेपदिक्षु ॥ नागांश्च दैत्यांश्च तथा धरस्थान्विजित्य शीघ्रं पुनरेहि चान्न ॥ १९१ ॥

हियस्मात्तस्माज्जिताः संतः पूर्वमेव राजयादि विशेषः ॥ १९० ॥ धनदप्रपालितां दिशं उदीचीं दिशं । इन्द्रो वन्द्यः पितृपातिनैः क्रनो वरुणो मरुत् । कुबेर इन्द्रः पतयः पूर्वदीनां दिशं क्रमादित्यमरः । अर्जुनः दिग्विजयेयात् एव दिशमुत्तरां तदेति प्रथमश्लोकादपि उदीची दिगिति हेतुः । सोमकुवेराबुभ्रावपि उत्तरदिगधिपति धनदप्रपालितामित्यत्र ईशा नीदिशमितिकेचित् । अशेषदिक्षु सप्तहीपान् स्थितानि विशेषः । प्रयाहितया अधरस्थान् पातालान् दिक्षु सप्तलोकस्थितान्मागान् दैत्यांश्च विजित्य । पुनः पूर्वनागपुरे विजित्य तथा गतस्तथा अत्रयज्ञस्थलं प्रति एहि ॥ १९१ ॥

ननु अर्जुनस्य सप्तद्विपगमनं कथं घटत इत्यत आह । स्थोहीति । अंबरगः अंबर आकाशे गच्छतीत्यंबरगः एतु प्रोत्तु ॥ १९२ ॥ तथा इतो कीचक बाणादिभ्यो न्येऽसुराः

बलिं करं प्रयच्छति । त्वेति शेषः । ननु चैर्तादयो सुराः रुद्रादिवरादजेयाः कथं बलिं प्रयच्छन्तीत्यत आह । मदाज्ञयेति । केचित्तथासुरा इत्यत्र सुरा इति पदच्छेदं कुर्वति तत्र सुरा बलिं प्रयच्छति । भीमायेत्यध्याहारणयोग्यं । अध्वरायै ज्ञार्थेन कुलः प्रतीची सह देवदक्षिणामिति क्रमशः क्रमेण योग्यं ॥ १९३ ॥ तयोर्गमयोः स्यादितिकाल्याः सत्यवत्याः सुतेन कृष्णेन श्रीविद्व्या सेनोक्तेः सति ते भीमादयः तव्यासं योक्ताः व्यासोक्तप्रकरणताः दिशः प्रतीयुरित्यर्थः ॥ १९४ ॥ अत्र विराट् नगरेततः विराट् ॥ १९५ ॥

स्थो हि दिव्योऽंबरगस्तवास्ति दिव्यानि चाम्नाणि धनुश्च दिव्यम् ॥ येन्ये च बाणप्रमुखा अजेयाः शर्वाश्रयास्तानपि भीम एतु ॥ १९२ ॥ तथा सुराश्चापि समस्तशोस्य बलिं प्रयच्छन्ति मदाज्ञयेतरे ॥ दिशं प्रतीचीमथ दक्षिणां च यातां यमौ क्रमशो ह्यध्वरार्थौ ॥ १९३ ॥ यशश्च धर्मश्च तयोरापि स्यादिति स्म कृष्णेन सुतेन काल्याः ॥ उक्ते ययुस्ते तमभिप्रणम्य दिशो यथोक्ताः परमोरुसदृशम् ॥ १९४ ॥ वृकोदरो जयन्नुपान्विराटमाससादह ॥ जिते त्र कीचके रणे समाददे करं ततः ॥ १९५ ॥ ततः क्रमान्नृपान् जित्वा चेदीनां विषयं गतः ॥ मातृवाक्याद्भयाच्चैव शिशुपालेन पूजितः ॥ १९६ ॥ मातृष्वसृग्गृहे चाप्य दिवसान् कतिचित्सुखम् ॥ करं सुमहदादाय ततः पूर्वा दिशं ययौ ॥ १९७ ॥ क्रमेण सर्वान्निर्जित्य पौडकं च महाबलम् ॥ विरथीकृत्य कर्णं च करमादाय सर्वतः ॥ १९८ ॥ हि मवच्छिखरे देवान् जित्वा शक्रपुरोगमान् ॥ क्रीडार्थं युध्यतस्तेभ्यस्तुष्टेभ्यो रत्नसंचयान् ॥ १९९ ॥ बाहुयुद्धेन शेषं च गरुडं च महाबलम् ॥ क्रीडमानो विनिर्जित्य भूषणान्याप तोषतः ॥ ताभ्यां च दृढमाश्लिष्टः स्नेहविक्लिन्नया धिया ॥ २०० ॥

चेदीनां विषयचेदिदेशं ॥ १९६ ॥ मातृष्वसृः कुर्भीगिन्याः गृहे सुखं याभवति तथा कतिचिद्विद्वानुप्यस्थित्वा ततः शिशुपालादाय ततः चेदि विषयाद्वा पूर्वययौ ॥ १९७ ॥ क्रमेण सर्वान् पूर्वादिदिशिसंस्थितान् पान्निर्जित्य जित्वा तथा महाबलं कर्णविनर्जित्य तथा महाबलं कर्णविनर्जित्य । सर्वतः सर्वेभ्यः क्रमादाय ॥ १९८ ॥ क्रीडार्थं अयं भीम इति ज्ञात्वा तद्वत्प्रकाशार्थं युद्धतः शुद्धकुवाणान् देवान् तुष्टेभ्यः भीमबलं दृष्ट्वेति शेषः । तेभ्यः शक्रादिभ्यः रत्नसमूहानादाय ॥ १९९ ॥ बाहुयुद्धेन क्रीडमानो शेषं च गरुडं च विनिर्जित्य तोषतस्ततो वा शेषगरुडयोरिति शेषः । ताभ्यां शेषगरुडाभ्यां भूषणानि आप ताभ्यां शेषगरुडाभ्यां च विक्लिन्नया आद्रया आश्लिष्टः आलिंगितः सन् ॥ २०० ॥



ततोबुधौपोह्यमानःबाहुभ्यांश्रवन्नित्यर्थः । अतएवबलीसिर्भीमःबाणस्यबाणानाम्नाओसुरस्य पुरंपुरीजगामच । अत्रबाणपुरेवारणरूपंहस्तिस्वरूपं आस्थितप्राप्तकीडंतंकीडार्थयुद्धचंतामित्यर्थः । हरंअजयत् एतेनभीमकृततयुद्धेनहरःतोषितःसंतोषंप्रापितः ॥ २०१ ॥ दिग्जयस्यदिशाविजयस्यविस्तरंविस्तारकरणमित्यर्थः । पृष्ठोसौभीमःसंहव्याघ्रादिरूपाःदेवाःयथात्मनानिर्जितास्तदब्रवीत् ॥ २०२ ॥ शंकरोखिलंभीमोक्तोनिशम्य मलस्यप्रसाधकं प्रकृष्टकारणंहरिं कृष्णश्रीवेदव्यासंचज्ञात्वेतिशेषः । ततःबलेःसुताद्वाणात् रत्नसंचयंददौ आदायेतिशेषः ॥ २०३ ॥ समीमःबाणदैत्यतःशिवेनदत्तमादायेतिशेषः । रत्नसंचयंप्रगृह्य ॥ २०४ ॥ समीमःद्विधादिरूपेणेत्यर्थः ।

पोष्ठूयमानः स ततोबुधौ बली जगाम बाणस्य पुरं हरं च ॥ रणे जयद्वारणरूपमास्थितं कीडंतमेतेन च तोषितो हरः ॥ २०१ ॥ पृष्ठश्च गिरिशेनासौ विस्तरं दिग्जयस्य च ॥ सिंहव्याघ्रादिरूपाश्च आत्मना विजिता यथा ॥ गरुत्मच्छेषशक्राद्याः देवाः सर्वे तदब्रवीत् ॥ २०२ ॥ निशम्य शंकरोखिलं मलप्रसाधकं हरिम् ॥ ततो बलेः सुताद्ददौ सुदिव्यरत्नसंचयम् ॥ २०३ ॥ स बाणदैत्यतो महच्छिवेन दत्तमतमम् ॥ प्रगृह्य रत्नसंचयं स्वकं पुरं समाययौ ॥ २०४ ॥ स विप्रयादवेश्वरं द्विधा स्थितं जनार्दनम् ॥ पुरो निधाय तदसु प्रभूतमानमत्तदा ॥ २०५ ॥ सोमि वंद्याग्रजं चैव यथा वृत्तं न्यवेदयत् ॥ आत्मनः कृष्णयोः सर्वं धर्मराजाग्रतो मुदा ॥ यथा जिताः कीचकाद्याः एकलव्यसहायवान् ॥ यथाजितः पौंड्रकश्च कर्णाद्याश्च तथापरे ॥ २०७ ॥ यथा सिंहादितनवः शेषवीर्द्रपूर्वकाः ॥ यथा गजतनुः शर्वस्तच्च सर्वमवर्णयत् ॥ २०८ ॥ ॥ ॥

स्थितंविप्रयादवेश्वरंवेदव्यासकृष्णरूपंजनार्दनंअनमतम् । किंरुत्वाप्रभूतंसमग्रं तदसुदिव्यजयाजितद्रव्यपुरोनिधाय ॥ २०५ ॥ समीमःअग्रजंअभिबंध आत्मनःस्वस्यवृत्तं सर्वं यथायथास्थितंधर्मराजाग्रतःयुधिष्ठिरस्यपुरःकृष्णयोःवेदव्याससर्वसुदुवमून्वोः मुदान्यवेदयत् ॥ २०६ ॥ उक्तेमेवविवृणोति । यथेत्यादिना । एकलव्यसहायवान्पौंड्रकश्चयथाजितः तथापरेकर्णाद्याः ॥ २०७ ॥ यथासिंहादितनवःसिंहव्याघ्रवृक्स्वरूपाः तच्चसर्वंअवर्णयत् अवबोदित्यर्थः ॥ २०८ ॥ ॥

संभावितः मानितः भीमः यज्ञांगानि यज्ञस्य साधनानि समाजयत् संपादयामास ॥ २०९ ॥ आत्माज्ञाया भीमकृतं दिग्विजयं प्रशंसन्नेव यज्ञांगसमाजने तात्पर्यं योतयन् पुनरदिशदित्याह । ऊचदिति । तं भीमं ऊचोक्तिमिति । हे अरिहन् सर्वराजमंडलं जितं सर्वस्य राजमंडलस्य जयेसति अयं यज्ञः पूर्णो भवति । नान्यथा सर्वजयाभावे सति न भवतीत्यर्थः ॥ २१० ॥ पूर्वविरिंचः सर्वजित् इह असिमन्काले त्वं द्वितीयो भवः एनं भीमं यज्ञांगानि यज्ञसाधनभूतपात्रादीनि समादिशत् आज्ञापयामास । तस्माद्देववासांस्तान् यस्माज्जयदिति संबन्धः ॥ २११ ॥ तस्य भीमस्य समीप्युः पुरमिति शेषः ॥ २१२ ॥ तेषां दिग्विजयविशदयति । सहदेव इत्यादिना । तत्रादिशनायां दिशि ॥ २१३ ॥ नयुधुधेयत्रकारणमाह । जितइति । यः रुग्मी पूर्वहृग्मिणीहरणकाले कृष्णेन जितः सन् रुग्मी तपसा तोषिताच्छर्वात् वं धनुस्तमं धनुराप वं चापेति वा । वरदानसमये शर्वो व्याह

संभावितश्च कृष्णाभ्यां राज्ञा च स महाबलः ॥ आज्ञया व्यासदेवस्य यज्ञांगानि समाजयत् ॥ २०९ ॥ ऊचे तं भगवान्व्यासो जितं सर्वं त्वयिरिह न ॥ जये सर्वस्य यज्ञोयं पूर्णो भवति नान्यथा ॥ २१० ॥ विरिंचः स वज्रित्पूर्वं द्वितीयस्त्वमिहा भवः ॥ इत्युक्तत्वेन स गार्हिर्य यज्ञांगानि समादिशत् ॥ २११ ॥ तद्देवान्या दिशो जित्वा समीपुस्तस्य धेनुजाः ॥ सहदेवो दक्षिणां जित्वा रत्नान्युपाहरत् ॥ २१२ ॥ तत्र रुग्मी न युयुधे स हृदेवेन वीर्यवान् ॥ २१३ ॥ जितः कृष्णेन पूर्वं यः शर्वादाप धनुर्वरं ॥ तपसा तोषिताच्छर्वादाभ्यां नवानां खिलान् ॥ २१३ ॥ विजेष्यसि यदा कृष्णविरागस्ते तदा धनुः ॥ मामेष्यतीति तेनोक्तो नव्यरुध्यत केशवे ॥ २१५ ॥ स्वसुः स्नेहाच्च कृष्णस्य यज्ञकारयितृत्वतः ॥ भीमार्जुनबलाच्चैव माद्रेयाय ददौ करम् ॥ २१६ ॥

कृष्णादिति । अमुना धनुषा कृष्णादखिलानन्यानेव विजेष्यसि । नतु कृष्णमिति भावः । यदा ते कृष्णविरागः कृष्णेन सह विरोगो भविष्यतीति शेषः । तदा धनुः मां एष्यति इति तेन शंकरेण उक्तो रुग्मी केशवे नव्यरुध्यत विरोगधनचकार ॥ २१४ ॥ केशवे विरोगकरणे निमित्तं तस्माह । स्वसुरिति । सहदेवेन विरोगाकरणे किमिति मित्यत आह कृष्णस्येति । कृष्णस्य यज्ञकारयितृत्वतः । यज्ञकारयतीति यज्ञकारयिता तस्य भावः यज्ञकारयितृत्वं । यज्ञकारयितृत्वेनोक्तित्यर्थः । सहदेवाय कारदाने निमित्तं तस्माह । भीमार्जुनबलाच्चैव ॥ २१५ ॥ ॥ ॥

बेलनस्वाभाविकबलेन अतएवप्रतापवान् ॥ २१७ ॥ स्मृत्याभियानउभयोरपिप्रतिज्ञांतेषांविधयेति पूर्वहिड्व्यायथाप्रतिज्ञाकृता तथाप्रतिज्ञानुसारेणस्मृतं सहदेवेन  
तिशेषः । समागतंसम्यक्कर्षणगातंघटोत्कचं विभीषणेविभीषणजयविषयेसमादिशत् । सघटोत्कचःयथौ अस्मावपिबिभीषणोपि अपिशब्दस्तत्पराक्रमसूचकः महाकारं  
ददौ ॥ २१८ ॥ राघवप्रसादेनजयीविभीषणः किमर्थघटोत्कचायमहाकरंददावित्यतआह । पुरेति । पुराअस्यविभीषणस्य घटोत्कचेसमागते करंदेहत्यादिशब्दोदितं  
यत्तदखिलतदाघटोत्कचागमनकाले सविभीषणःअस्मरद्वीत्यद्व्याहाः । पुनःकरदानेकारणत्रयंदर्शयति । विचार्येति तरावक्केशवंकृष्णमितिचिचार्यज्ञात्वेत्यर्थः । भीमपा  
र्थयोःबलविज्ञायपांडवान्दिवौकसःदेवानवेत्यज्ञात्वा सविभीषणःकरंददौ ॥ २१९ ॥ सःआप्यलब्ध्वामाद्रिनंदनंसहदेवं ययौप्राप । सचसहदेवः ॥ २२० ॥ वीरश्चवीरो

जिग्ये बलेनान्यनृपान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ २१७ ॥ तथा स्मृतं समागतं घटोत्कचं विभीषणो ॥ समादिशद्यथौ  
च सोप्यसौ ददौ महाकरम् ॥ २१८ ॥ पुरा हि राघवोदितं तदस्य सोखिलं तदा ॥ विचार्य केशवं च तं बलं च  
भीमपार्थयोः ॥ दिवौकसश्च पांडवानवेत्य सोददात्करम् ॥ २१९ ॥ महौघरत्नमंचयं स आप्य भीमसेनजः ॥  
ययौ च माद्रिनंदनं स चाथयौ स्वकं पुरम् ॥ २२० ॥ नकुलः पश्चिमाशायां विजिग्येखिलभूभृतः ॥ करमाप च वी  
रोसौ सौहार्दादेव मातुलात् ॥ आययौ च महारत्नसंचयेन स्वकं पुरम् ॥ २२१ ॥ अर्जुनः कपिवरोच्छ्रितध्वजं स्यंद  
नं समधिरुह्य गांडिवी ॥ यात एव दिशमुत्तरां तदा पार्वतेयकुनपाः समाययुः ॥ २२२ ॥ त्रैगर्ताः पार्वतेयाश्च स  
हिताः पांडुनंदनम् ॥ अभ्येत्य योधयामामुर्जानंतस्तच्चिकीर्षितम् ॥ २२३ ॥

पिअसौनकुलः सौहार्दादेवस्नेहादेव मातुलाच्छल्यात्करमाप । नतुपराक्रमादितिभावः । महारत्नसंचयेनोत्तमरत्नसमूहेनसहितज्ञतिशेषः ॥ २२१ ॥ कपिवरोच्छ्रितध्व  
जं कपिवरेणवानरश्रेष्ठेनहनूमताच्छ्रितः उन्नतः ध्वजोयस्मिन्तथा तत्स्यंदनस्थयदैवयातः तदैवपार्वतेयकुनपाः पर्वतसंबन्धिनः पार्वतेयाः पार्वतेयाश्चतेः कृतिसिताश्चतेः नृपाश्चतेः प  
र्वतेविद्यमानाः आभीरनिषादादिदक्रुत्सितनृपाइत्यर्थः । नतुक्षत्रकुलोत्पन्नाः समाययुः युद्धार्थमितिशेषः ॥ २२२ ॥ त्रैगर्ताः त्रैगर्ताख्यगणाः तच्चिकीर्षितस्तस्य अर्जुनस्य कर्तुं  
मिष्टं जानंतः संतः ॥ २२३ ॥

युगपत्सर्वान् एकदैवतादिशं उदीर्चोदिशं उर्जितबाहुबलादिनोल्लुं भगदन्तं प्राव्रजत् प्राप । तेन भगदत्तेन अस्यार्जुनस्य ॥ २२४ ॥ स गजः सुप्रतीकाख्य गजसहितः स भगदन्तः श्रान्तः सन्नाह । किमिति । तेन वसुधैव कुटुम्बकम् । इत्यहेतिसंबन्धः । अथार्जुनस्तु विशेषेण कारंदेहीति ग्राह ॥ २२५ ॥ सोऽपि भगदत्तोऽपि तव पिता वसवः । इह अस्त्वसत्ता मधुः । इत्यर्जुनप्रत्युत्क्रोतेशेषः । सादंप्रीतिपूर्वकं अमुष्यकारं अदात् । पितुः शिष्यो ह्यात्मा शिष्य इति वचनादुर्जुनोऽपि मधुरित्यभिप्रायेण कारंदेहीति भावः । इह अस्त्वसत्ता समयेत्वं हरिवरान्नतेजसा नरकाय श्रीवराहदत्तोत्तमास्त्रतेजसा जेतुं नैव शक्यसि । न शक्तोऽसि । मामिति शेषः । इत्यवदत् ॥ २२६ ॥ उत्तरं ताहं परीक्षणं कुर्यात्पुनरेव वाह कथं भूतः व्यर्थं कलहं अर्जुनः । कलहेनैकं प्रयोजनमित्यभिप्रायवानित्यर्थः । तर्हि स्वापकं श्रुत्वा कथं तूष्णीं स्थित इत्यत आह । स्नेहेति । स्नेहयन्निःस्नेहबद्धः

तान्विजित्य युगपत्स पांडवः संजयन् क्रमश एव तां दिशम् ॥ प्राव्रजच्च भगदन्तमूर्जितं तेन चास्य समभूमहारणः ॥ २२४ ॥ सोऽभियुद्धय स गजो दिनाष्टकं श्रान्त आह पुरुहूतनन्दनम् ॥ ब्रूहि ते समस्कारणं त्विति प्राह देहि करमि त्यथार्जुनः ॥ २२५ ॥ सोऽप्यदात्करममुष्य वामवो मधुरस्तव पितेति सादरम् ॥ नैव जेतमिह शक्यसि त्वमित्यव दद्वरिवरान्नतेजसा ॥ २२६ ॥ स्नेहपूर्वं प्रदत्ते तु करं नैवाह चोत्तरम् ॥ अर्जुनो व्यर्थं कलहमनिच्छन् स्नेहयन्निःस्नेहयन्निः ॥ २२७ ॥ पार्थो जित्वाष्टवर्षाणि षट्द्वीपानपरानपि ॥ अजयच्चतुर्दिशमपि सर्वशस्त्रास्त्रतेजसा ॥ २२८ ॥ पाताल सप्तकं गत्वा जित्वा दैतेयदानवान् ॥ बलेश्च विष्णुवचनात्करं जग्राह सामतः ॥ २२९ ॥ जित्वा च वामुर्किं भूरि रत्नमादाय सत्वरः ॥ आजगाम पुरं स्वीयं वीरो वत्सरमाव्रतः ॥ २३० ॥

॥ २२७ ॥ अष्टवर्षाणि भरतखंडोत्तरं जंबूद्वीपस्याष्टखंडान् अपरान् जंबूद्वीपव्यतिरिक्तान् । षट्द्वीपान् प्लुष्ट्वा दिग्दिशानपि अपि शब्देन अन्यगम्यत्वं सूचितं । चतुर्दिश मपि च तस्मै दिशो यस्य क्रियायां तद्वथा भवति तथा अजयत् । पूर्वजंबूद्वीपस्याष्टखंडोपेक्षया सप्तद्वीपांश्च प्रयाहीति व्यासेनोक्तमिति ज्ञापयितुं पाठ इत्यस्मिन् श्लोकात् । तृतीयपादे नवाक्षराणि ॥ २२८ ॥ विष्णुवचनाद्वलिद्वारस्थकपिलाख्य विष्णुवचनात् ॥ २२९ ॥ रत्नमिति जात्येकवचनं अतएव भूरिवद्विति विशेषणं । सत्वरः सत्वरया सहितः यत्स रमाव्रतः एकवत्सरमाव्रतः ॥ २३० ॥

चतुर्भिः नकुलसहदेवभीमार्जुनैः । चत्वारोऽयमुवर्णरत्नगिरयः समाजिताः संपादिताः आसन् । ते दिग्बिजयार्जिताः हि शब्दः प्रसिद्धवाची नतुयाञ्चयेत्यर्थः । तेषां प्रमाणमाह । यो जनानामिति । क्रमशः उक्तक्रमेण योजनानां दशानि शिच्छन्तं तथा चतुःशतं उच्छ्रिताः । अपरः त्रिंशद्विंशत्यो जना उच्छ्रिताः । अन्यः शतयोजनोच्छ्रितः । इतरस्तु चतुःशतयोजनमुच्छ्रितः । केनकः पर्वतः संपादित इत्यत आह । प्रतीचीति । प्रतीच्याद्यपसव्येन प्रतीची आदिर्यस्य तच्च तदपसव्यं च तेनापसव्येन अप्रदक्षिणेन क्रमात् । दशानि शिच्छादि क्रमात् दिग्बिजः पश्चिमदक्षिणपूर्वोत्तरदिग्बिजः समाजिताः संपादिताः नकुलसहदेवभीमार्जुनैरिति शेषः ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ ननु शकप्रस्थेतेषामवस्थानं कथमभूदित्यत आह । विश्वकर्मेति । अंतर्गताः ग्राममध्ये प्राविष्ट इत्यर्थः । तेषां प्रवेशनं अद्भुतमिवाभवत् । पश्यतामिति शेषः ॥ २३३ ॥ प्रवृत्ते प्रवृत्तो भवत्

सुवर्णरत्नगिरयः चतुर्भिस्तैः समाजिताः ॥ चत्वारो योजनानां हि दशानि शिच्छन्तं तथा ॥ २३१ ॥ चतुःशतं च क्रमश उच्छ्रिता दिग्जयार्जिताः ॥ प्रतीच्याद्यपसव्येन क्रमाद्विग्बिजः समाजिताः ॥ २३२ ॥ विश्वकर्मेकतत्त्वात् पुरस्याल्पेपि च स्थले ॥ अंतर्गतास्तैः गिरयस्तद्भुतमिवाभवत् ॥ २३३ ॥ ततो यज्ञः प्रवृत्ते कृष्णद्वैपायनोरितः ॥ ऋत्विजो मनयोत्रासन्सर्वविद्यासु निष्ठिताः ॥ २३४ ॥ द्वैपायनोक्तविधिना दीक्षितं चक्रिरे नृपम् ॥ ज्येष्ठत्वाद्याजमान्यं तु प्राणिधाय युधिष्ठिरे ॥ भीमार्जुनादयः सर्वे सह तेन समासिरे ॥ ब्रह्मणोपदयोग्यत्वात्कृष्णैका यज्ञपत्न्यभूत् ॥ २३५ ॥ पदायोग्यतया नान्याः पत्न्यस्तेषां सहासिरे ॥ २३६ ॥ आज्ञयैव जगद्वातुर्व्यासस्यानंततेजसः ॥ २३७ ॥ स्थलमप्यत्र सर्वं हि रत्नहेममयं त्वभूत् ॥ किमु पात्रादिकं सर्वं शिविराणि च सर्वशः ॥ २३८ ॥

अत्र यज्ञे सर्वविद्यासु निष्ठिताः तत्त्वविद्यादिसर्वविद्यासु निष्ठिताः सुतरां कुशला इत्यर्थः ॥ २३४ ॥ नृपयुधिष्ठिरं दीक्षितं चक्रिरे । दीक्षायां चाक्रिदित्यपि पाठः । भीमार्जुनादयः ज्येष्ठत्वात् याजमान्यं यजमानत्वं युधिष्ठिरे प्राणिधाय तेन युधिष्ठिरेण सह समासिरे उपसिरे उपविष्टाः ब्रह्मणीसरस्वतीतस्याः ॥ २३५ ॥ तेषां उवाचानां अन्याः पत्न्यः पदायोग्यतया ब्रह्मणोपदस्य अयोग्यतया न सहासिरे तैः सह नोपविष्टाः ॥ २३६ ॥ अत्र यज्ञे व्यासस्याज्ञयैव इच्छयैवेत्यर्थः ॥ २३७ ॥ पात्राणि आदीनियस्यसतथा स्वार्थकप्रत्ययः । सर्वमासनग्रहोपस्करं सर्वशः शिविराणि यज्ञशाला अश्वशालाश्रुक्रिमुक्तव्यम् ॥ २३८ ॥





ननु यदिब्रह्माद्याःअत्रस्थास्तार्हं तान्किमर्थानापृच्छदित्यतआह । ब्रह्मादय इति । ब्रह्मादयो नृभिर्मर्त्यवद्भूयन्ते यस्मात्तस्मात्तदुक्तौ नृणां विश्वासमाभावात् तानापृच्छदिति भावः । तर्हि मुनयः किमर्थं न पृष्टा इत्यत आह । नचेति । अतः तान्नापृच्छदित्याशयः ॥ २४८ ॥ तर्हि भीष्मोक्तौ कथं विश्वास इत्यत आह । सर्वेति । एतेन पाप अपि जानति यस्मात्तस्माद्भीष्ममपृच्छन् । भीष्मं प्रष्टुं कारणांतरमाह । कुलेति ॥ २४९ ॥ भीष्मं किमपृच्छदित्यत आह । पितामहेत्यादिना । अग्रपूजार्हः अग्रे आदौ पूजायां अर्हः योग्यः प्रशस्य अभिप्रायमाह । ब्रह्मोत्यादिना । अत्रयज्ञस्थले ॥ २५० ॥ इति हर्षोत्पलकं श्रीकृष्णं पूज्यतमममवीत् । पूज्यतमं प्रभुमिति वापठः ॥ २५१ ॥ ननु हर्षोत्पलं

ब्रह्मादयः सुरा यस्माद्भूयन्ते मर्त्यवन्नृभिः ॥ न चैवातितराभ्यासो नृणामस्ति मुनिष्वपि ॥ २४८ ॥ सर्वे शास्त्रविदं भीष्मं जानन्त्येते नृपा अपि ॥ तस्माद्भीष्ममपृच्छत्स कुलवृद्धत्वस्तथा ॥ २४९ ॥ पितामहग्रपूजार्हः को न्न लोकसमागमे ॥ ब्रह्मशर्वादयश्चात्र सन्ति राजान एव च ॥ २५० ॥ इति पृष्ठोन्नवीद्वीष्मः कृष्णं पूज्यतमं हरिम् ॥ २५१ ॥ यद्यप्येकस्त्रिधा विष्णुर्वायुश्च भूगवृणेषु ॥ ग्राहूर्भूतस्तथाप्येते नृपा हि व्यासराजयोः ॥ वैतत्वान्निरुदयन्ते तत एव हि युक्तताम् ॥ २५२ ॥ अन्यन्ते न विरोधश्च तेषां तन्न हि तादृशः ॥ २५३ ॥ अविवादे प्रापिद्विध्य नैवात्य भवेत्ता क्वचित् ॥ तस्मात्कृष्णाय दातव्यमिति भीष्मेण चिंतितम् ॥ २५४ ॥ कृष्णाय इत्तौ राजानो विवादे द्रुपदुंजसा ॥ विवादेन च कीर्तिः स्याद्वासुदेवस्य विस्तृता ॥ ततः कृष्णाय अग्रपूजा इत्ता पार्थैर्जगत्पुः ॥ २५५ ॥

केव्यासेभार्गवेचसति भीष्मः किमर्थं कृष्णमेवाब्रवीदित्यत आह । यद्यपीत्यादिना । यद्यपि ग्राहूर्भूतः तथा एते नृपाः व्यासराजयोर्विप्रत्वात् पूजाहो वितिनिरुध्यते विरोधो न कुर्वति तत एव विप्रत्वादेव युक्ततां मन्यन्ते अग्रपूजायामितिशेषः तेषां राजानं त्रिव्यासराजयोर्विषये तादृशः तादृशविशेषो न यादृशः कृष्ण इत्यर्थः ॥ २५२ ॥ अविवादे सति अस्य कृष्णस्य प्रसिद्धिर्नैव भविता अयनारायण इति तीक्ष्णः । कृष्णाय दत्तेनानि अंजसारानो विवादे द्रुपदुः विवादेन च वासुदेवस्य विस्तृता कीर्तिः स्यादस्य सातत्तत्प्राकृणा यदा तव्यं अग्रार्हणमिति भीष्मेण चिंतितमिति योजना ॥ २५४ ॥ ततः विवादादर्थपरः अग्रे ॥ २५५ ॥

तदनंतरकृष्णानंतरं व्यासभार्गवयोः अथ्यापूजाददुः पांशुं शेषः तन्मृतः साक्षात्तदैश्वर्येन ह्यगेन अस्यैतैर्मातृ यथोपयोग्यज्ञानतिक्रम्येति यथायोगं तारत्येनेति भावः । अन्यानपित्रहादीनामि ॥ २५६ ॥ कृष्णकृष्णस्ये अथ्यापूजारे अथाहणे उपयापिते सन्नपिते सति चेदिराजः शिशुपालः अमुं कृष्णमनिन्दत् । तच्चिद्वत् ज गुरुविनिन्दकं जगद्गुरुः कृष्णस्य विनिन्दकं रुद्रमन्युः अपि दत्त तोषः ॥ २५७ ॥ कृष्णविनिन्दो भीमस्य कोपे कारणमाह । दूहति । दूरेपि परेक्षेपि विनिन्दनं करोति । विनिन्दनकारी केशवविनिन्दनकारिणो जिह्वा उच्छेत्स्य उत्प्लाव । गोहृति अस्मभी स्स्यो हाराणां गिरयेन उर्ध्वदिङ्मात्रतिङ्मात्रास्तीति शेषः । साक्षात्तममनदीजो भीष्मः निजयोः स्वहारापयोः केशवचकेशवोक्तवचभीमस्य संप्रोच्य तं भीमं जगृहे ॥ २५८ ॥ केशवोक्तं स्पष्टयति । मयैवेति । पुराणापकाले केशवः मयैव वक्ष्यो भवतइति शेषः ।

व्यासभार्गवयोः साक्षात्तदैश्वर्यात्तदनंतरम् ॥ अथ्यां पूजां ददुश्चान्यान्यथायोग्यमयूजयन ॥ २५६ ॥ अथ्योपहार उपयापित एव कृष्णे कोपादनिन्ददुःमाशु च चेदिराजः ॥ श्रुत्वा तत्पवनजो भियथौ दृपं तं हंतुं जगद्गुरुविनिन्दकमन्युः ॥ २५७ ॥ दूरेपि केशवविनिन्दनकारिजिह्वा उच्छेत्स्य इत्युरुत्तरस्य सदा प्रतिज्ञा ॥ भीमस्य तं तु जगृहे सरितात्मजोय संप्रोच्य केशववचो निजधोवर्धाय ॥ २५८ ॥ मयैव वक्ष्यामि तावाह यत्केशवः पुरा ॥ तच्छ्रुत्वा भीमसेनोपि स्थितो भीष्मकरग्रहात् ॥ २५९ ॥ जानन्नपि हरेरिष्टं स्वकर्तव्यतया त्यक्तः ॥ भीम एवाब्रुवितमिति मत्वा स्थितः पुनः ॥ २६० ॥ देवसंघभविनां महानभूद्रीक्ष्य तोष इह केशवधिकाम् ॥ अर्वागां य द ह मानुषो जनो मध्य एव स तु संस्थितो भवत् ॥ २६१ ॥ ॥ ॥

एवकारो न्ययोगव्यवच्छेदक इति तौ जयविविजयौ यदाह तत्र श्रुत्वा भीष्मकरग्रहात् भीष्मरुतस्वकरग्रहादित्यर्थः । भीमोपिशत्रूणां भयं करोपि स्थितः तूष्णीमिति शेषः ॥ २५९ ॥ हरेरिष्टं तद्धननाभावः इष्टमिति जानन्नपि स्वकर्तव्यतया प्रतिज्ञापालनस्य स्वकर्तव्यतया उत्थितो भीमः ए ॥ वदु गोगकरणं उचितं ननु हननमुचितमिति मत्वा स्थितः उपविष्ट इत्यर्थः । भीष्मकरग्रहव्याजेनेति शेषः । पुनः हननो योगानन्वचकारोति शेषः ॥ २६० ॥ इह केशवे अस्मिन् कृष्णं अधिकामर्चनां अग्न्यपूजां ईक्ष्य देवसंघभविनां देवसमूहोत्पन्नानां सतामित्यर्थः । महांस्तोषः आनंदो भवत् इह सभायां योमध्यः मध्यमोमानुषो जनः नित्यसंसारजनः सनुमध्य एव मध्यावस्थायां संस्थितो भवत् नित्यसंसारिणः सुखदुःख स्वभावत्वादित्यर्थः मध्यः मध्ये इति एवेत्यव्ययवलेन आवृत्य पदच्छेदः ॥ २६१ ॥ ॥ ॥

तत्र केशवपूजाविषये विमनसः विरुद्धमनसः चेदिपः अधिकं यथा भवति तथा दुर्वचोभिरिति इत्थं भूतलक्षणतेति या । कृष्णं आर्छन्व प्राप ऋगता विति धातुः । उरुसद्गुणार्णवमिति विशेषणेन दुर्वचसामास्पदत्वं निरस्तं । दुर्वचोऽसि श्रावयन् प्रापति भावः ॥ २६२ ॥ युधेयुद्धार्थं अरिणा चक्रेण ॥ २६३ ॥ निकृंतमानं कंधरः छिन्नगलः सजयः तं जयं आश्रितोऽसुरः अंधं तमः प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २६४ ॥ जयः केशवं कृष्णं प्रविश्य इदानीमिति शेषः । कृष्णे स्वलोके प्राप्ते सति पुनः पार्षदः द्वारपालो भवदित्याध्याहारोऽप्युच्यते । असौ क्रतुः राजसूयः यथोदितः येन प्रकारेण राजसूयविधिः उक्तः तथा पांडवैः प्रवर्तितः ॥ २६५ ॥ उपायने विषये सुवर्णरत्नभारकान् उपानयन् अस्य उपानयनस्य ग्रहेऽग्रहणेन पौयु

आसुरा इह सुयोधनादयस्तत्र ते विमनसो बभूविर ॥ दुर्वचोभिरधिकं च चेदिपः कृष्णमार्छन् दुरुसद्गुणार्णवम् ॥ २६२ ॥ समाह्वयञ्च केशवं युधे तमाशु केशवः ॥ निवार्य तस्य सायकान् जघान चारिणा प्रभुः ॥ २६२ ॥ निकृंतमानं कंधरः स भक्तिमान् भूद्वरौ ॥ तमाश्रितश्च योसुरो महातमः प्रपेदिवान् ॥ २६४ ॥ जयः प्रविश्य केशवं पुनश्च पार्षदो भवत् ॥ असौ च पांडवैः क्रतुः प्रवर्तितो यथोदितः ॥ २६५ ॥ सुवर्णरत्नभारकान् बहून्पुत्रान् उपानयन् ॥ उपायने सुयोधनं नृपोदिशद् ग्रहेस्य च ॥ २६६ ॥ अभोजयंस्तथा द्विजान्यथेष्टभोज्यभक्षकैः ॥ सुवर्णरत्नभारकान् बहून्श्च दक्षिणां ददुः ॥ २६७ ॥ यदिष्टमास यस्य च प्रदत्तमेव पांडवैः ॥ समस्तमत्र सर्वशोथं सस्नुरुद्धता मुदा ॥ २६८ ॥ न दत्सुरो रुदं दुभिप्रगीतं देवगायकाः ॥ प्रनृतदिव्ययोषितः सुरापगां व्यगाहयन् ॥ २६९ ॥

धिष्ठिरः सुयोधनं अदिशत् ॥ २६६ ॥ ददुः हि जेभ्य इति शेषः २६७ ॥ अत्र यज्ञोऽस्य अतिथेः यदिष्टमपेक्षितमास तत्समस्तं पांडवैः प्रदत्तमेव । अथ यज्ञसमाप्त्यनंतरं । सर्वशः सर्वांधवाः पांडवाः मुदा उद्धताः परिपूर्णा इत्यर्थः । सस्नुः अवभृत्स्नानं चक्रुः ॥ २६८ ॥ न दंतः शब्दं कुर्वतः सुरो रुदं दुभयो येषां तिन दत्सुरो रुदं दुभयः प्रकृष्टगीतियेषां तितथा प्रगीतिः देवगायकाः येषां तिन प्रगीतं देवगायकाः न दत्सुरो रुदं दुभयश्च ते प्रतीतं देवगायकाश्चेति तथा प्रनृताः नृत्यं कुर्वन्त्यः दिव्याः योषितो येषां तितथा पार्थाः सुरापगां गंगं प्रति गत्वेति शेषः । व्यगाहयन् ऋष्टारं सर्वलोकां नारमृत्वेत्याद्यवगाहविधिविशेषविधिना अवगाहयन् अधमर्षणं चक्रुः ॥ २६९ ॥



ससुर्योधनःहरिनीलरश्मिव्यूढं इंद्रनीलमणिदीप्त्याव्यूढं आच्छन्नं सभाद्वारं अजाननसन् विहाय द्वारमिति शेषः संस्फाटिकां समीचीनस्फाटिकनिर्मितां अतएव अभ्यंतराणां भित्तिः अंतस्थितानां पदार्थानां दृशिनः दर्शनस्य अविधातिर्नां अप्रतिविधिर्नां भित्तिं सभायाः आवरणभूतां भित्तिं चुंबवेत्प्रतिहतवानित्यर्थः । यद्वा दृशिदर्शनविषये नो विधातिर्नां ॥ २८० ॥ नृपोपादिष्टौ नृपेण युधिष्ठिरेण उपादिष्टौ आज्ञापितौ यमौ भुजौ गृह्य ल्यप्रतिरूपकमव्ययं गृहीत्वा दुर्योधनस्येति शेषः तं सभां प्रवेशयेतां प्रवेशयामासतुः तत्र सभायां क्षणमात्रं उपविष्टः एषु पार्श्वेषु दिव्यां अलौकिकां श्रियं संपदं अमप्यमाणः असहमानः दुर्योधनः अन्यतः अन्यत्रागात् ॥ २८१ ॥ तत्र गमनसमये इंद्रनीलमणिमयभूमौ नीरमनसा इंद्रजलमिति बुध्या स्वबलं स्वपरिधानबलं आर्द्रभविष्यतीति जगद्देहं चकार । रत्नानां उरुदीप्तिभिः अतिदीप्तिभिः निगूढमाच्छन्नं जलं स्थलमिति मत्वा ॥ २८२ ॥

द्वारं सभाया हरिनीलरश्मिव्यूढं त्वजाननस विहाय भित्तिम् ॥ अभ्यंतराणां दृशिनो विधातिर्नां संस्फाटिकामाशु दृढं चुंबवे ॥ २८० ॥ प्रवेशयेतां च यमौ तमाशु सभां भुजौ गृह्य नृपोपादिष्टौ ॥ तत्रोपविश्य क्षणमन्यतो गादमप्यमाणः श्रियमेषु दिव्याम् ॥ २८१ ॥ तत्रेन्द्रनीलभुवि रत्नमयानि दृष्ट्वा पद्मानि नीरमनसा जगद्देहं स्वबलम् ॥ रत्नोरुदीप्तिनिगूढजलं स्थलं च मत्वा पपात सहितो वरजैर्जलौघे ॥ २८२ ॥ तं प्राह सद्गवता क्षितिभारनाशहेतोः सुसंचित उरुस्वरतोत्र भीमः ॥ पांचालराजसुतया च समं तथान्यैः स्वीयेस्तथानु जहसु भर्गवन्महिष्यः ॥ २८३ ॥ मंदस्मितेन किल सद्गदने दुर्विबो नारायणस्तु मुखमीक्ष्य मरुत्सुतस्य ॥ नोवाच किंचिदथ धर्मसुतो निवार्य प्रास्थापय द्रस्यमाना ल्या विलेपनानि ॥ २८४ ॥ कृष्णा वृकोदरगतं बहुलं निधाय क्रोधं ययौ सशक्रुनिधूं तराष्ट्रसूनुः ॥ सुव्रीडितो नृपतिदत्तवरांगरादीन् यक्कृत्य मार्गगत आह स मातुलं स्वम् ॥ २८५ ॥

अत्र सभायां भूभाररूपदुर्योधनादिना शहेतोः भगवता कृष्णेन सुसंचितः हासविषये नैत्रादिना सूचितो भीमः द्रौपद्या समं तथा अन्यैः स्वीयैः स्वकीयैः सात्याकियष्टयुग्मार्थैः समंतदुर्योधनं उरुस्वरतः उच्चध्वनिना प्राह सत् तथा अनुभीममनुभगवन्महिष्यः कृष्णभार्याः जहसुः ॥ २८३ ॥ निवार्य हसनाभिति शेषः । प्रास्थापयत् प्रेषयामास । दुर्योधनार्थमिति शेषः । जलैः पतितस्य परिधानाद्यर्थवत्त्वमाल्यगंधान् प्रेषयामासेति भावः ॥ २८४ ॥ कृष्णा वृकोदरगतं द्रौपदीभीमविषये विद्यमानं क्रोधं निधाय । स्वमनसीति शेषः । सुव्रीडितः सन् अत्यंतं लज्जितः सन् नृपतिदत्तवरांगरादीन् युधिष्ठिरदत्तवत्त्वादीन् न्यक्कृत्य निराकृत्य ययौ । मार्गगतः पुरमार्गगतः सदुर्योधनः स्वमातुलं शक्रुनिं आह ॥ २८५ ॥

यौमांअहस्तांअपहासंचक्रतुः । तयोःद्रौपदीभीमयोः । अतापंदुःखंअकृत्वा अहंजीवितुंनउत्सहेनसेहे । जीवनसोढुमशक्तोहमितिभावः ॥ २८६ ॥ यदिअत्रअस्मिन् अ  
पहाससमयेमेशक्तिःस्यात्तर्हि वृकोदराघातयेयं कृष्णस्यअग्रपूजाविलुप्येयंनसंशयः । शक्त्यभावाच्चद्रुपनरुतामितिभावः ॥ २८७ ॥ कइच्छेतनकोपीत्यर्थः ॥ २८८ ॥  
पुनःपूर्वगेहान्निष्क्रान्तिताः अतएवपुनरित्युक्तम् । बलिभिःभ्रातृमित्रैःवैरेणकिंनकिमपीत्यर्थः ॥ २८९ ॥ तान्पार्थान् अनुजीवित्वअनुसृत्यजीव ॥ २९० ॥ अशेषतः

यौ मामहस्तां कृष्णाभीमौ कृष्णस्य सन्निधौ ॥ तयोरकृत्वा संतापं नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २८६ ॥ यदि मे शक्ते  
रत्र स्याद् घातयेयं वृकोदरम् ॥ अग्रपूजां च कृष्णस्य विलुपेयं न संशयः ॥ २८७ ॥ ईदृशं पांडवैश्वर्यं दृष्ट्वा  
को नाम जीवितुम् ॥ इच्छंतं करदा येषां वैश्यवत्सर्वभूमिपाः ॥ २८८ ॥ इत्युक्तः शकुनैर्वैरं दृढीकर्तुं वचोब्रवी  
त् ॥ किं ते वैरेण राजैर्द्र भ्रातृभिर्बलिभिः पुनः ॥ २८९ ॥ अनुजीवस्व तान् वीरान् गुणज्येष्ठान् बलाधिकान् ॥  
इतीरितोऽथ संवद्वकोप आह सुयोधनः ॥ २९० ॥ यदि तेषां तदैश्वर्यं न मां गच्छेदशेषतः ॥ सर्वथा नैव जीवेय  
मिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९१ ॥ न तु बाहुबलाच्छ्वस्य आदातुं तां श्रियं क्वचित् ॥ नैद्रोपि समरे शक्तस्तान्  
जेतुं किमु मानुषाः ॥ २९२ ॥ इतीरितः पापतम आह गांधारको नृपः ॥ पापिनामखिलानां च प्रधानं चक्रवर्तिना  
म् ॥ २९३ ॥ यां यां श्रियं प्रदीप्तां त्वं पांडवेषु प्रपश्यसि ॥ तामच्छेदत आदास्ये कीडन्नक्षैस्त्वदंतिके ॥ २९४ ॥  
इतीरितः प्रसन्नधीः सुयोधनो बभूवह ॥ प्रजग्मतुश्च तावुभौ विचित्रवीर्यजं नृपम् ॥ २९५ ॥

समस्तसंबन्धानिश्चयेन ॥ २९१ ॥ बाहुबलान्तांश्रियंआदातुंनशक्तेनसमर्थइत्यर्थः । किंतुकेनाप्युपायेनहंतव्याइतिभावः । तत्कुतःइंद्रोपिनशक्तःमानुषाःकिमु ॥ २९२ ॥  
नृपःशकुनिःपापिनाप्रधानं मुख्यदुर्योधनमाह ॥ २९३ ॥ किमितिचक्रवर्तिनांप्रदीप्तांप्रकाशमानानांयायांश्रियंसंपदं पांडवेषुप्रपश्यसि । तांतांअच्छेदतःअप्रयासेन त्वदं  
तिकेतवसमीपे अक्षैःयूतंसंवारिकाष्ठाविशेषैःक्रीडन् आदास्ये ॥ २९४ ॥ तावुभौशकुनिदुर्योधनौ नृपंधृतराष्ट्रप्रतिजग्मतुः ॥ २९५ ॥



द्वापरांशः द्वापरनाम्नोऽसुरस्य अंशः नास्तिक्यरूपः नास्तिक्ययाभिमानांशकुनिः विवर्णपूर्ववर्णादिपरीतवर्णतदेवाह । हरिणपांडुरंक्षुं दुर्योधनं । धृतराष्ट्रं प्रति उवाच ॥ २९६ ॥ तच्छ्रुत्वा दुर्मनाः विमनाः सन् कुतः कस्माद्देतोः विवर्णादिकं जातमित्याह । द्वाभ्यां शकुनिदुर्योधनाभ्यां पथियन्मंत्रितं विचारितं तत्तावद्ब्रूताम् ॥ २९७ ॥ सभूमिपः तत् अक्षक्रीडनं श्रुत्वा इदं धर्मस्य विरोधि विनाशकारणं युष्माकमिति शेषः । नैवमाकुरुष्वमित्यवदत् । वः युष्माकं एतत्कुमंत्रितं कुत्सितं विचारः मम इष्टं अभिष्टं न हियस्मान्नेपाथोऽस्वबाहुवीर्येण आत्तमहाश्रियः प्राप्नोत्लक्ष्मणसंपदः ॥ २९८ ॥ मास्पृधः स्पर्धामाकुर्वित्यर्थः । विशेषतः भ्रातृभिः मास्पृधः ॥ २९९ ॥ विद्धि जानीहि ॥ ३०० ॥ इह नागपुंरं प्रति देव

धृतराष्ट्रमथोवाच द्वापरांशोतिपापकृत् ॥ नास्तिक्यरूपः शकनिर्विवर्णं हरिणं कृशम् ॥ २९६ ॥ दुर्योधनं च तच्छ्रुत्वा कुत इत्याह दुर्मनाः ॥ अब्रूतां तौ नृपायशु द्वाभ्यां यन्मंत्रितं पथि ॥ २९७ ॥ श्रुत्वा तन्नेत्यवदत्स भूपतिर्विशोधिधर्मस्य विनाशकारणम् ॥ कुमंत्रितं वो न ममेतदिष्टं स्वबाहुवीर्यात्तमहाश्रियो हि ते ॥ २९८ ॥ त्वयापि निर्जित्यदिशो मखाश्रयाः कार्या सृष्टो मा गुणवत्तमैस्तैः ॥ विशेषतो भ्रातृभिरश्रयपौरुषैरित्युक्त आह श्रुत्वा सुयोधनस्तम् ॥ २९९ ॥ यदि श्रियं पांडवानां नोक्षेराहर्तुमिच्छसि ॥ मतमेवाद्य मां विद्धि पांडवैस्त्वं सुखी भव ॥ ३०० ॥ यदि मज्जीवनार्थं त्वमानयाश्चिह्नं पांडवान् ॥ सभार्या देवनायैव न चाधर्मोत्र कश्चन ॥ ३०१ ॥ वेदानुजीविनो विप्राः क्षत्रियाः शस्त्रजीविनः ॥ तृट्यते येन शत्रुश्च तच्छस्त्रं नैव चेतर्त् ॥ ३०२ ॥ अतः स्वधर्म एवायं तवापि स्यात्फलं महत् ॥ इत्युक्तो मा फलं मेस्तुतैवास्त्विति सोब्रवीत् ॥ ३०३ ॥ एवं ब्रुवन्नापि नृप आविष्टः कलिना स्वयम् ॥ पुत्रस्नेहाच्च विदुरमादिशत्पांडवान् प्रति ॥ ३०४ ॥ ॥ ॥

नाययतार्थं विरोधि धर्मस्येतत्सोपपत्तिकं परिहरति । नचेत्यादिना । अत्रयुक्तकर्मणिनाधर्मः ॥ ३०१ ॥ येन शत्रुः तृट्यते च्छिद्यते तृटिच्छेदनेति धातुः । तच्छस्त्रमिति युज्यते इति शेषः । इतरत्तशत्रुच्छेदकादन्यत् नैव शस्त्रं नैवेत्यर्थः ॥ ३०२ ॥ तत्रापि महत्फलं स्यात् पुत्रपालनादिति शेषः ॥ ३०३ ॥ नृपः राजा कलिना आविष्टः सन् पांडवान् प्रत्यादिशत् पार्थानानेति शेषः ॥ ३०४ ॥ ॥ ॥

कलिः यदा पुत्रत्वसिद्धये उत्पत्तुं आविशे । प्रथमं पितृप्रवेशः पश्चात्मातृप्रवेश इत्यादि नियमात् पितृभक्तं आविशत् तत आरभ्य यावदापुं परित्यज्य वधूतराष्ट्रं वनं प्रविशे शतवत्पर्यन्तं अस्माद्धूतराष्ट्रात् अंशेनैवापजग्मिवात् ॥ ३०५ ॥ ततः कल्याणवेशात् तदंतरापुत्रार्थकलिप्रवेशकालस्य धूतराष्ट्रं वनगमनकालस्य मध्ये तस्य धूतराष्ट्रस्य ॥ ३०६ ॥ तद्धूतराष्ट्रं तिन्यवारयत् इतीतिकं अयं समुद्यमः उद्योगं तेतव महत्पापं पापसाधनं स्यादिति शेषः । कुलस्यापि विनाशकः नाशकरो यस्य सान्नात् न कथाः मातृथान् कुरु ते अयं शत्र्यायं कुलनाशहेतुरित्यपकीर्तिश्च स्यात् ॥ ३०७ ॥ इति ब्रुवाण धूतराष्ट्रं आहूति शेषः । किमिति । अत्र अस्मिन् द्यूतकलहो न स्यात् कृतः त्रयमेव निवार

आविवेश कलिस्तं हि यदा पुत्रत्वसिद्धये ॥ अंशेन तत आरभ्य नैवास्मादपजग्मिवात् ॥ ३०५ ॥ यावत्परं प  
रित्यज्य वनमेव विवेशह ॥ तदंतरा ततस्तस्य पापयुक्तं मनो भवत् ॥ ३०६ ॥ न्यवारयत्तं विदुरो महामतिः  
पापं कुलस्यापि विनाशको यम् ॥ समुद्यमो नात्र विचार्यमस्ति कथा न तस्मादयं शत्रुते स्यात् ॥ ३०७ ॥ इति  
ब्रुवाणं कलहोत्रं न स्यान्निवारयामो वयमेव यस्मात् ॥ द्रष्टुं सतान् क्रीडत एकं स्थानिच्छामि पार्थाश्च सुयोध  
नादीन् ॥ ३०८ ॥ अतः क्षिप्रमुपानेयाः पार्था इति ब्रूवोदितः ॥ ययौ स विदुरः पार्थान् द्वारकां केशवे गते  
॥ ३०९ ॥ गते हि पार्थसन्निधेः सुयोधनेन नारदः ॥ शशं धर्ममनुना प्रचोदितोरिमागतम् ॥ ३१० ॥

यामः । तर्हि द्यूतेनैकप्रयोजनमित्यत आह । अस्मादिति । एकं स्थानं एकत्र संस्थितात् क्रीडतः देवनक्रोडाङ्कुवाणां पार्थान्सुयोधनादीन् सतान् द्रष्टुमिच्छामि यस्मान्ना  
स्मात् कलहो न स्यादिति संबन्धः ॥ ३०८ ॥ पार्थाः उपानेयाः आनेतव्य इति ब्रूवोदितः ब्रूवोदितः विदुरः केशवेन्द्रप्रस्थाद्वारकां प्रतिगते सति पार्थान् प्रति  
ययौ ॥ ३०९ ॥ कृष्णस्य द्वारकां प्रतिगमने कारणमाह । गतइति । पार्थसन्निधेः पार्थसमीपात् अथ नारदः अत्रागतो नारदः धर्ममनुना प्रचोदितः वार्तावदेति प्रेरितः पृष्टइ  
त्यर्थः । आगतं अर्पितं सत्त्वं शशं सकथयत् । स्वराष्ट्रं प्रतिगतेषु ॥ ३१० ॥

नारदः शशंसेत्युक्तं विवृणोति । नृपेषु मध्ये क उद्यमी उद्योगी विजयायेति शेषः । इति पृष्ठः नारद आह । युधिष्ठिरेणेति शेषः । किमिति । स सौभराटसौ भपतिः साल्वः शिवाहंरं अवाप पूर्वमिति शेषः । वृष्णिनिर्जयं रुग्मिणीहरणे वृष्णिना कृष्णेनानिर्जयं पराजयं प्राप्य । अयादवमहिमामि कार्ष्ण्यइति श्रुतिज्ञात्वा । पांसुमुष्टिपांसूनां क मुष्टिसकटैकवारं यंत्रं ग्रासी एतादृशः साल्वः कृष्णजये विषयसमो बहून् बद्धान्तपश्चस्त्रं हरात्पुनः वरं आप्याजगाम स्वराष्ट्रमिति शेषः । इत्यध्याहारेण श्लोकद्वयस्यान्वयः । वृष्णिनिर्जये इति पाठे सप्तमीप्राप्ते सतीति शेषः ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ विजयं पार्थानामिति शेषः । उद्यमं उद्योगं करोतीत्याहेतिसंबंधः । धर्मजः तनवारदोक्तं निशम्य कृष्णमुखशीतांशुमंडलं कृष्णमुखचंद्रं समैक्षत् । मुखस्य चंद्रं विवदृष्टति । कृष्णस्यानाकुलत्वं सूचितम् ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ सगोविंदः अस्तु तथास्तु आगच्छतु किं करिष्य

क उद्यमी नृपेष्बिति प्रपृष्ठ आह नारदः ॥ स सौभराहंरं शिवादवाप वृष्णिनिर्जयम् ॥ ३११ ॥ पांसुमुष्टि स कृदग्रासी बहून् बद्धांस्तपश्चरन् ॥ आजगाम हरादाप्य वरं कृष्णजये पुनः ॥ ३१२ ॥ स श्रुत्वा मागधवधं दिशां विजयेमेव च ॥ रासूयक्रतुं चैव शिशुपालवधं तथा ॥ ३१३ ॥ यदुन प्रत्युद्यमं तूर्णं करोतीति निशम्य तत् ॥ समैक्षद् धर्मजः कृष्णमुखशीतांशुमंडलम् ॥ ३१४ ॥ अस्त्वित्युक्त्वा स गोविंदः प्रेषयामास यादवान् ॥ प्रद्युम्नादीन् दिनैः कैश्चि त्स्वयं चागात्सहाग्रजः ॥ ३१५ ॥ विदुरस्तु ततो गत्वा धर्मराजमथाह्वयत् ॥ भ्रातृभिर्यार्यमाणोऽपि पृथया च स धर्मराट् ॥ ३१६ ॥ सार्धं मात्रा भ्रातृभिश्च कृष्णया च ययौ द्रुतम् ॥ ३१७ ॥ ज्येष्ठाज्ञयैव विदुरो आह्वय न्नपि धर्मजम् ॥ नागंतव्यमिति प्राह दोषानुक्त्वा क्षजान् बहून् ॥ ३१८ ॥ इतीह दोषसंचयस्तथापि ते पितुर्व चः ॥ समीक्ष्य तद्वयं स्वयं कुरुष्व कार्यमात्मनः ॥ ३१९ ॥ ॥

तीत्यर्थः । इत्युक्ताः कैश्चिदिनैः कतिपयदिनैः कालान्तरेणेत्यर्थः स्वयं अगात् ॥ ३१५ ॥ ततः कृष्णगमनानंतरं आह्वयत् वृत्तार्थमिति शेषः ॥ ३१६ ॥ वार्यमाणोऽपि सार्धययौ वृत्तार्थमिति शेषः ॥ ३१७ ॥ ज्येष्ठाज्ञयैव आह्वयन्नपि अक्षजान् अक्षक्रीडाजातान् सभामेतिकितवइत्यादि श्रुत्युक्तान् बहून् दोषानुक्त्वा नागंतव्यमिति प्राह ॥ ३१८ ॥ इत्युक्तप्रकरणे इह अक्षक्रीडायां दोषसंचयो यथापि तथापि ते पितुर्वचः अक्षक्रीडाकर्तव्येति पितुर्वचोऽस्तीति शेषः । तद्वयं अक्षक्रीडां दोषसंचयं पितृवचनं चेति द्वयं स्वयं समीक्ष्य विचार्य आत्मनः कार्यं कर्तुं योग्यं कुरुष्व ॥ ३१९ ॥ ॥

पाण्डवः कलिप्रवेशतः निमित्तात्समासदत्प्राप ॥ ३२० ॥ गमनेकारणान्तरमाह । कल्याणेशादिति । पूर्वमेव शस्त्रसंग्रहणकाले प्रतिजज्ञे किमिति । आहूतो ह देवनार्यमिति शेषः । वारितोऽपि धृतकरणात् नैव निर्वर्त्येयं प्रतिजज्ञे इति संबन्धः ॥ ३२१ ॥ तेन प्रतिज्ञाकरणेन आयात् किमर्थं निवारित इत्यत आह । नहीति । द्यूतकृतः पुरुषस्य नधर्मः विशेषतः लोकगुरोः कर्मप्रवर्तकत्वेन लोकगुरोः क्षत्रियस्य नधर्मः हियस्मात्तस्मादिति संबन्धः ॥ ३२२ ॥ वैचित्रवीर्यतनयेन विचित्रवीर्यपुत्रवैचित्रवीर्यस्वार्थेऽप्युपपत्त्य यकृतवैचित्रवीर्यः तस्य तनयः विचित्रवीर्यतनय इत्यर्थः तेन धृतराष्ट्रेण तथा तमुपधृतराष्ट्रस्य समीपे मुखराः मुल्याः आसेदुःप्रापुः ॥ ३२३ ॥ अस्य धृतराष्ट्रस्य तनयाः दुर्योध

इतीरितोऽपि पाण्डवो ययौ कलिप्रवेशतः ॥ विचित्रवीर्यजं नृपं समासदत्समैनिकः ॥ ३२० ॥ कल्याणेशान्नपतिः प्रतिजज्ञे पूर्वमेव धर्माल्मा ॥ आहूतो द्यूतकरणां निर्वर्त्येयं नैव वारितोऽपीति ॥ ३२१ ॥ तेनायात्स मुहूर्द्धिनिवार्यमाणो नागपुरमाशु ॥ न हि धर्मो द्यूतकृतो विशेषतः क्षत्रियस्य लोकगुरोः ॥ ३२२ ॥ वैचित्रवीर्यतनयेन तु पाण्डुपुत्राः ॥ संभावितास्तमुप च न्यवसन्निशायाम् ॥ प्रातस्तु भीष्ममुखराः सकलाश्च भूपाः आसेदुराशु च सभां सह पाण्डुपुत्रैः ॥ ३२३ ॥ वैचित्रवीर्यनृपतिर्विदुरान्वितोऽस्य गांधारराजसहितास्तनयाः सकर्णाः ॥ प्राप्ताः सभात्तलमथाह्वयदत्र धर्मराजं सुतः सुबलकस्य स देवनाय ॥ ३२४ ॥ सर्वोऽथ तत्र कलिशिविशेदेव भीमपूर्वान्वितेन चतुरः स पृथां च कृष्णाम् ॥ क्षतारमेव च ततो न हि भीष्ममुख्यैस्ते वारिताः कुलविनाशनकर्मवृत्ताः ॥ ३२५ ॥ भीमादिभिः स विदुरेण च वार्यमाणो द्यूते निधाय पणमप्यखिलं स्ववित्तम् ॥ गांधारकेण विदिताक्षहृदा जितो द्राक्पाण्डोः सुतोऽथ नकुलं न्यदधात्पणाय ॥ ३२६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नायाः गांधारराजसहिताः शकुनिसहिताः अथ अत्र सभायां सुबलकस्य सुतः शकुनिः देवनाय द्यूतक्रीडायै ॥ ३२४ ॥ तत्र सभायां भीमादिसप्त चतुरो धातून् स पृथां कृत्यास हवर्तमानां कृष्णां च क्षतारां विदुरविनैव सर्वानां विशेषेण ततः कल्याणेशात् कुलविनाशहेतुभूत द्यूतकर्मणि प्रवृत्तास्ते दुर्योधनादयः न निवारिताः ॥ ३२५ ॥ विदिताक्षहृदा ज्ञाता क्षाभिप्रायेण गांधारकेण शकुनिना द्राक्पाण्डोऽजितः पराजितो भूत् अथ नकुलं पणाय न्यदधात् ॥ ३२६ ॥ ॥

सोमकसुतां कृष्णारंजास्वमपि आत्मानमपि निधाय पणमिति शेषः । विजितः पराजितो भूत् पृषतात्मजपुत्रिकायाः द्रौपद्याः दिदेश । आनयनार्थमिति शेषः ॥ ३२७ ॥ सूतः तदंतद्रौपदीसमीपंगत्वा इमां कृष्णां प्रति समकथयत् कथयामास । किमिति । द्यूतमध्ये जितासि पणतयोत्सृष्टासि समित्तं समूहं प्रति आयाहातिसंबंधः । अथोसाद्रौपदी अवब्रवीत् । अहं गुरुणां श्वशुरभीष्मादीनां समित्तिनायास्ये इत्यब्रवीदितिसंबंधः । ससूतः ययौ सोपि धार्तराष्ट्रोपिनृपः भीमभीतं बलात्कारकरणे भीमो माह निष्यतीति भीमा द्वीतममुं सुतं ज्ञात्वा दुःशासनमदिशत् । कृष्णानयनायेति शेषः ॥ ३२८ ॥ सदुःशासनः केशपक्षके केशभागे प्रगृह्य स्वमातुः पुरः अयुग्मवाससीं उत्तराय बध्नरहिताम् ॥ ३२९ ॥ रजस्वलासतीसमाहता सभां प्रति शेषः । धर्मिभिः धर्मावित्येषां धर्मिणः तैस्तथाभवद्विधैः भवत्सदृशैः गुणैः अधर्मैः कथनवायेते ॥ ३३० ॥ छलात्मके छद्मस्वरूपे द्यूते

तस्मिन् जितेथ सह देवमथार्जुनं च भीमं च सोमकसुतां स्वमपि क्रमेण ॥ राजा निधाय विजितोऽथ सुयोधनः स्वं सुतं दिदेश पृषतात्मजपुत्रिकायाः ॥ ३२७ ॥ सुतो गत्वा तदंतं समकथयदिमां द्यूतमध्ये जितासि क्षिप्रं चायाहि राज्ञां समितिमुरुतरमित्यथो साप्यवादीत् ॥ नाहं यास्ये गुरुणां समितिमिति ययौ सोप्यमं भीमभीतं ज्ञात्वा दुःशासनं सोप्यदिशदथ नृपो धार्तराष्ट्रो नृजं स्वम् ॥ ३२८ ॥ स पापपूरुषोत्तमः प्रगृह्य केशपक्षके ॥ पुरः स्वमातुरान यत्सभामयुग्मवाससीम् ॥ ३२९ ॥ समाहता रजस्वला जगाद भीष्मपुर्वकान् ॥ अधर्म एष वार्यते न धर्मिभिर्भ वद्विधैः ॥ ३३० ॥ कथं छलात्मके द्यूते जिते धर्मजयो भवेत् ॥ न हि द्यूतं धर्म्यमाहुर्विशेषेण च भूभुजा ॥ ३३१ ॥ ये धर्मं न वदंतीह न ते वृद्धा इतीरिताः ॥ अवृद्धमंडितां नैव सभेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ३३२ ॥

जितेति धर्मजयः धर्मेण जयः कथं भवेत् । द्यूतमेव धर्मो न भवति छलात्मकं सुतरामधर्मः अतः छलात्मकेन द्यूतेन जयः धर्मजयः कथं भवेत् । द्यूतस्याधर्मत्वमपपादयति । नहीति । द्यूतं धर्म्यधर्मादनपतंत आहुः पंडिता इति शेषः । धर्ममाहु रिति क्वचित्पाठः । विशेषेण भूभुजाधर्मो नैत्यर्थः । तस्मादधर्मो निवारणीय इति भावः ॥ ३३१ ॥ अधर्मानि वारणे दोषमाह । यद्वति । ये विदुः इह सभायां अधर्ममिति न वदंति न कथयंति । यद्वा ये धर्मजानंतः संतः धर्मनवदंति ते वृद्धान ज्ञानवृद्धानैवेत्यर्थः । इतीरिता विद्वद्भिरिति शेषः । मनीषिणः पंडिताः अवृद्धमंडिता वद्वैः ज्ञानवृद्धैः पंडिता अलंकृता भवतीत्यवृद्धमंडिता तां तथा सभां प्रति शेषः । सभेत्येवाहुः ॥ ३३२ ॥



प्राजितत्वमभ्युपगम्यतद्धर्मत्वेनैत्युक्तं इदानीजितत्वमेवनास्त्येतत्सोपपत्तिकमाह । कथमित्यादिना । अजितेस्वपतोस्थिते अहंकृत्यंयतेजिता । विपश्चितः पंडिताः समानधर्मिणीभार्यामाहुः । यस्मात्तस्मात्कथमहंजितेति संबन्धः ॥ ३३३ ॥ पतौपत्यौदासेसति भार्यायासहैवकर्मकृतव्यं ततः कारणात्तदासिलंपृथक्नस्यात् ॥ ३३४ ॥ इत्युक्ता अपि भोष्माद्याः धर्मराजं पृच्छ धर्माधर्माविति शेषः ॥ ३३५ ॥ दुर्योधनप्रतापं कर्तुमिति शेषः कश्चित्पुरुषः नाराकबदातदातत्रसभायां विदुरः अयं अधर्म इति स्फुटं व्यक्तं यथाभवति तथोच ॥ ३३६ ॥ तस्य विदुरस्य न जग्राह न गीचकार यदा तदासि विदुरः देवानां स्वाशक्तं स्वस्याशक्तं व्यापयन् ऊर्ध्वबाहुः समुचक्रोश । द्रौपदीं चाह ॥

कथं द्युते जिता चाहमजिते स्वपतौ स्थिते ॥ समानधर्मिणीमाहुर्भार्या यस्माद्विपश्चितः ॥ ३३३ ॥ सहैव कर्म कर्तव्यं पतौ दासे हि भार्याया ॥ दासीत्वं मे पृथङ् स्याज्जितेपि हि पतौ ततः ॥ ३३४ ॥ इत्युक्ता अपि भोष्माद्याः कल्याणवेशेन मोहिताः ॥ पृच्छ धर्मजमित्युक्त्वा तूष्णीमेव बभूवरे ॥ ३३५ ॥ दुर्योधनप्रतीपं हि न कश्चिदशक्यता ॥ उवाच विदुरस्तत्र न धर्मोयमिति स्फुटम् ॥ ३३६ ॥ न तस्य वाक्यं जग्राह धृतराष्ट्रः सहात्मजः ॥ ऊर्ध्वबाहुः समुचक्रोश देवानां स्यापयंस्तदा ॥ ३३७ ॥ स्वाशक्तं द्रौपदीं चाह जिता नैवासि धर्मतः ॥ अधर्मो हि महानेतां स भामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ३३८ ॥ एवं तु विदुरेणोक्ते विकर्णः पापकोपि सन् ॥ आह दंभार्थमेवात्र धर्मं वित्त्वंप्रकाशयन् ॥ ३३९ ॥ अधर्म एवायमिति कर्णार्थेन मभर्त्सयत् ॥ ३४० ॥ दृष्ट्वा भीमः क्लिश्यमानां च कृष्णां धर्मात्ययं धर्मराजेन दृष्ट्वा ॥ राजा शास्यो युवराजेन धर्माच्चलन्यस्माद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३४१ ॥ इमां न्यस्तवतो द्यूते धक्षिणी यौ हि ते भुजौ ॥ नैवमित्यर्जुनोवादीत्तमाहाय वृकोदरः ॥ वक्तव्यं न तु कर्तव्यं तस्मान्न हि मया कृतम् ॥ ३४२ ॥

किमिति । धर्मतः धर्मेण जिता नैवासि त्वमिति शेषः ॥ ३३७ ॥ विकर्णः विकर्णनामा सुयोधनानुजः धर्मवित्त्वं धर्मज्ञं प्रकाशयन्नाह । स्वयंति शेषः । किमिति । अयमधर्म एवेत्याहेति संबन्धः । एनं विकर्णम् ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ क्लिश्यमानां दुःखमनुभूयमानां धर्मात्ययं धर्मांति लब्धव्यमित्यर्थः । धर्माच्चलन् राजायुवराजेन शास्यः शिक्षणीयोयस्मात् इदं शिक्षारूपं वाक्यं बभाषे । किमिति । इमां कृष्णां द्यूते पणत्वेन न्यस्तवतः स्थापितवतः तव भुजौ धक्षिणीयौ इति बभाष इत्यर्थः । अर्जुनौ नैव एवं न वक्तव्यं इति अवादीत् वक्तव्यं वक्तव्योऽर्थं न तु कर्तव्यं व्यसमात्तस्मात् मया तत्कृतं शिक्षानकृता ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ॥



वक्तव्यमियुक्तमुपपादयति । उत्तमइति । उत्तममध्यमाधमापराधिषु भर्त्सनद्रव्यापहरणं ताडनं क्रमात्कतंव्ययस्मात्समाधुधिष्ठिराच्यः वक्तुयोग्यः । मयेतिशेषः । इत्याहे  
तिसंबंधः ॥ ३४३ ॥ अपतिः पतिरहिता पांडवानां परस्परविरोधार्थी विरोधोत्पादनार्थ इदं देषोत्पादकं च दुर्वोधनो वदत् ॥ ३४४ ॥ किमिति । युधिष्ठिरः तदुः  
खहेतुः एषः युधिष्ठिरः नोस्माकं न गुरुः पूज्यो न इति यदि अन्ये भीमादयश्च त्वारः पुनत्रयुः अथवा भीमपार्थव्यूयातां एकः भीमोपि वा ब्रूयात् । तर्हि इह सदसित्वामुत्सृज्यमानि

उत्तमे वचसा शिक्षा मध्यमे र्थापहारणम् ॥ अधमे देहदंडश्च तस्माद्वाच्यो युधिष्ठिरः ॥ ३४३ ॥ अथ कर्णो ब्रवी  
त्कृष्णामपतिर्ह्यसि शोभने ॥ धार्तराष्ट्रगृहं याहीत्यथ दुर्वोधनो वदत् ॥ ३४४ ॥ परस्परविरोधार्थं पांडवानामिदं वचः  
॥ ३४५ ॥ युधिष्ठिरो दुःखहेतुस्तवैको यद्येन मन्ये न गुरुर्न एषः ॥ इति ब्रूयस्व वा भीमपार्थवैकोपि वा भीम  
इहोत्सृजे त्वाम् ॥ ३४६ ॥ इत्युक्त ऊचे पवमानसनः पूज्योस्माकं धर्मजः संशयो न ॥ गुरुश्चाहं वोखिलानां यतो  
हि बलज्येष्ठं क्षत्रमाहुर्महांतः ॥ ३४७ ॥ बलज्येष्ठे यदि वः संशयः स्यादुत्तिष्ठध्वं सर्व एवाद्य वीराः ॥ मृत्नामि वः  
पादतलेन सर्वान्सहानुबन्धान्यश्च मां योद्धुकामः ॥ ३४८ ॥ इति ब्रुवन्समुत्थितो नदन्वृकोदरो यदा ॥ विघूर्णिता  
सभा तदा भयान्न चाह किंचन ॥ ३४९ ॥ भीष्मो द्रोणो विदुराद्याः क्षमस्व सर्वं त्वयोक्तं सत्यमित्येव हस्तौ ॥  
गृहीत्वैनं स्थापयामासुरस्मिन् स्थिते शांतिं चापिरे धार्तराष्ट्राः ॥ ३५० ॥ निवारितो धर्मजेन गुरुभिश्चापरैस्तदा  
माननार्थं गुरूणां तु भीमस्तान्न जघान ह ॥ ३५१ ॥ ॥

॥ ३४६ ॥ इत्युक्ते सति धर्मजः अस्माकं पूज्यः गुरुश्च अहं वः युष्माकं गुरुर्यतः महान्तः बलज्येष्ठं वृत्रं क्षत्रियं क्षत्रियं क्षत्रियं गुरुमाहुः ॥ ३४७ ॥ हे वीराः वीरं मन्यमानाः समबलज्ये  
ष्ठे वो युष्माकं यदि संशयः स्यात् तर्हि । उत्तिष्ठध्वं सर्वान् । वः युष्मान् मृत्नामिदं द्यामि यः पुरुषः मां प्रतियोद्धुकासः तं मृत्नाभीत्यर्थः ॥ ३४८ ॥  
विघूर्णितां च चलेत्यर्थः । किंचन किमपि न चाह ॥ ३४९ ॥ एवं भीमे स्थिते सति उपविष्टे सति शान्तिं स्वास्थ्यमित्यर्थः ॥ ३५० ॥ अपरैः सभोपविष्टः ॥ ३५१ ॥



पुनरुक्तः कृष्णाया अपि बलं अपहः ति उक्तो दुःशासन इति शेषः । यदा च कर्षतदा अवादीति ॥ ३६१ ॥ किमिति । पूर्वस्य आवाप्यस्य मुख्यस्येत्यर्थः वंशोऽधमस्य ॥ ३६२ ॥  
कृष्णावसने विरुध्यमाणे तु विरुध्यमाणे इत्यपि कृष्णं सुविशेषितोपि सस्मारेत्युक्त्या महापद्यपितस्याः मनोभगवद्विषयमेवेत्युक्तं भवेति न त्वापांश्चिद्वृत्त्यर्थं तत्स्मरणं तस्याः शुद्धभागा  
वतयमं निरतत्वेन क्राम्यानुष्ठानराहितत्वात् तदा तद्वसनविकर्षणावसरे तस्मात्सर्वपरिधानवसनाव् विव्युत्तमं कनकावदातं कनकवत् अवदातो यस्य स तत्तथा पीतमित्यर्थः ।  
अन्यद्वसनमासीत् ॥ ३६३ ॥ खिलगात्रः खेदयुक्तदेहः ॥ ३६४ ॥ नोस्माकं चिरेण विलंबेनोक्तं प्रयोजनमित्यर्थः इति प्राह ॥ ३६५ ॥ हंतैति लुट् ॥ ३६६ ॥

पुनर्दुर्योधनेनोक्तः पार्थानामेव पश्यताम् ॥ चकर्ष वासो द्रौपद्यास्तदा वादिद्वयोदरः ॥ ३६१ ॥ पापेषु पूर्वस्य तथा ध  
मस्य वंशे कुरुणामुरुधर्मशालिनाम् ॥ दुःशासनस्यास्य विदार्य वंशः पिबामि एकं जगतः समक्षम् ॥ ३६२ ॥ विरुध्य  
माणे वसने तु कृष्णा स्मरार कृष्णं सुविशेषतोपि ॥ तदान्यदामीद्वसनं च तस्या दिव्यं सुसूक्ष्मं कनकावदातम्  
॥ ३६३ ॥ पुनः पुनश्चैव विरुध्यमाणे दुःशासनेन्यानि च तादृशानि ॥ बभूवुरंतं न जगाम पापः श्रान्तोन्यपीदस्व  
न्नगात्रः सभायाम् ॥ ३६४ ॥ वस्त्रोच्चये शैलनिभे प्रजाते दुर्योधनः प्राह स जातकोपः ॥ प्रवेशयेतां गृहमेव शीघ्रं  
किन्नश्चिरेणेति सुमंदबुद्धिः ॥ ३६५ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णा प्रतिज्ञामकरोत्तदा ॥ भीमो दुर्योधनं हंता कर्णं हंता ध  
नंजयः ॥ ३६६ ॥ शकुनिं त्वक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ इत्युक्ते तत्तथेत्याह भीमसेनः सभातले ॥ ३६७ ॥ प्र  
तिज्ञामकरोत्पार्थस्तां माद्रीनंदनस्तथा ॥ नकुलः प्रतिजज्ञेथ शाकुनेयवधं प्रति ॥ ३६८ ॥ ततः सुयोधनानुजश्च क  
र्ष पार्षतात्मजाम् ॥ गृहाय तां निशाम्य तु क्रुधाहमारुतात्मजः ॥ ३६९ ॥ अर्जुनार्जुन नैवात्र क्षमा मे तात रोचते ॥ प  
तितस्यास्य देहस्य काष्ठविष्टासमस्य च ॥ फलानि त्रीणि शिष्यंते विद्याकर्मसुता इति ॥ ३७० ॥ ॥

अक्षकितवयूतधूततत् कृष्णावचनं तथा यथोक्तं तथा भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६७ ॥ तां प्रतिज्ञां कृष्णा कृतप्रतिज्ञां माद्रीनंदनः सहदेवः शकुनेरपत्यं शाकुनेयः तस्य वधं प्रति  
॥ ३६८ ॥ गृहाय कर्मणि चतुर्थी गृहं प्रतिनेतुमिति शेषः । निशाम्य दृष्ट्वा क्रुधाकोपेनाह ॥ ३६९ ॥ अर्जुनार्जुनेति संव्रमाद्भुक्तिः । अत्र आत्मजावोपहतिप्राप्तिस्म  
धेपतितस्य मृतस्येत्यर्थः । काष्ठविष्टासमस्य दहेकाष्ठसमस्या ददाहेविष्टासमस्यात् । एतादृशस्य अस्मदेहस्य विद्याकर्मसुता इति त्रीणि फलानि शिष्यंते अबशिष्यंते ॥ ३७० ॥

इतिवेदोदितवाक्यमस्तीतिशेषः । दारधर्षणेति नसुतःसुताख्यफलनस्यादित्यर्थः । दारधर्षणेदोषांतरमाह । दुष्टेति । दुष्टदारदुष्टादूषिताः दाराःयस्यसतया लोका  
 न्तमलोकास्माप्नोति कुतःहि यस्मात्तु अर्धःशामार्धःदूषितःतस्मादितिसंबंधः ॥ ३७१ ॥ तर्हि परित्यागेलोकाभावो न भवेदित्यत आह । अरक्षणादिति । अरक्षणादि  
 मितात् रक्षणविषयेगत्तयभावादितिभावः ॥ ३७२ ॥ अतःक्षमायाःअनुचितत्वात् । ओजसास्वरूपसामर्थ्येन ॥ ३७३ ॥ निःशेषानकर्तुं बुद्ध्याव्यवसितः कृतनिश्च  
 यधर्माङ्कुरपरिघं आयुधविशेषं ददर्शव्यलोकयत् ॥ ३७४ ॥ शिवाःगोमायवःववाशिरेःकुत्तिसतशब्दचक्रः । ववशब्दकुत्सयामितिधातुः । गेहतःगेहेसाविभक्तिकस्त

इति वेदोदितं वाक्यं न सुतो दारधर्षणे ॥ दुष्टदारो न चाप्नोति लोकानर्धो हि दूषितः ॥ ३७१ ॥ अरक्षणादूषितायां न  
 त्यागाच्च शुभं भवेत् ॥ ३७२ ॥ अतोद्यमानुबंधकाग्निहन्नि धार्तराष्ट्रकान् ॥ इति ब्रुवन्व्यलोकयद्रूपं दहन्निवो  
 जसा ॥ ३७३ ॥ ददर्श च महाधोरमादातुं परिघं रुषा ॥ कर्तुं व्यवसितो बुद्ध्या निःशेषान् धार्तराष्ट्रकान् ॥ ३७४ ॥  
 तदा शिवा ववाशिरे सुयोधनाग्निगेहतः ॥ तथैव तत्पितृर्गृह्यभूद्रयानकं बहु ॥ ३७५ ॥ निमित्तान्यतिघोराणि कु  
 पिते मारुतात्मजे ॥ दृष्ट्वाविक्रयो विदुरं पप्रच्छैषां फलं द्रुतम् ॥ ३७६ ॥ आह तं विदुरो ज्येष्ठं क्षणेस्मिन् तव पु  
 त्रकाः ॥ सानुबंधा न शिष्यंति एकोदरबलाहताः ॥ ३७७ ॥ क्रीडसेर्भकवत्त्वं हि किं जितं किं जितं त्विति ॥ अय  
 मेण जितानत्र जितान् पश्यसि पांडवान् ॥ ३७८ ॥ स्त्रीषु धृतेषु वा दत्तं मदाधेन नरेण वा ॥ न दत्तमाहुर्विद्वांसस्त  
 स्य बंधुभिरेव च ॥ ३७९ ॥ आहार्थं पुनराहुश्च तथापि न तु पांडवैः ॥ तत्कृतं तव पुत्राणां ख्यापयद्भिरी  
 ष्टताम् ॥ ३८० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सिः । तथैव तत्पितुः धृतराष्ट्रस्य गृहे बहु भयानकं भयंकरं निमित्तमिति शेषः ॥ ३७५ ॥ कुपिते सन्ति निमित्तानि दृष्ट्वा । एषानि मित्तानां ॥ ३७६ ॥ न शिष्यंति अवशिष्टा  
 न भविष्यंति ॥ ३७७ ॥ त्वं किं जितं किं जितं भिति अभयं कवत् बालकवत् क्रीडसे । अभयं कवत् वा उक्तस्य स्त्वं विवेकरहितत्वादिति शेषः । अत्रयुते ॥ ३७८ ॥ स्त्रीषु  
 दत्तं यत्तेषु वा दत्तं मदाधेन नरेण वा दत्तं न ह्युः । तस्य बंधुभिः पुनराहार्थं येषां आहृतेषु गृह्यं इत्याहुश्च ॥ ३७९ ॥ तथापि तव पुत्राणां अशिष्टतां दृष्ट्वा ख्याप  
 यद्भिः ख्यापक्यन इति धातुः पांडवैः तत्पुनराहरणं न कृतम् ॥ ३८० ॥ ॥ ॥

इत्युक्तः विदुरोक्तः फलं कथनं भवेदित्याह । पप्रच्छ स विदुरः द्रुतं शीघ्रं कृणा विमोच्यतामिति ग्राह ॥ ३८१ ॥ एनां कृष्णां वरैः तोषयस्व । अन्यथामदुक्तस्य कारणे निष्पिष्टा नमर्दितानिरयर्थः । अत्र पुत्राणां मतिविषये ते संशयो मा भवेदिति पूर्वेणाभ्यः ॥ ३८२ ॥ नैव धक्ष्यंति न दहंति तेन कारणेन ॥ ३८३ ॥ यदापि ते सुताः जीवन्ति तथापि ॥ ३८४ ॥ तर्हि छंदयामास तोषयामास ॥ ३८५ ॥ तेन धृतराष्ट्रेण वरैः छंदिता संतोषिता सा कृष्णा आत्मनः अर्थवरास्त्ववै कथं भूता भागवते धर्मस्थितिं हेतुगर्भविशेषणं तेषां पार्थानां ॥ ३८६ ॥ अस्याः कृष्णायाः ॥ ३८७ ॥ आत्मा र्थो केमिति वरास्त्ववदत्यत आह । भर्तुरिति । भर्तुः स्वभर्तुः विष्णोश्चान्यस्माद् वरस्वीकारो नेष्यते न प्रशस्यते । एवं भगवद्द्वर्तुः

इत्युक्त आहो विकेयो निमित्तानां फलं कथम् ॥ न भवेदिति स प्राह द्रुतं कृष्णा विमोच्यताम् ॥ ३८१ ॥ तोषय स्व वरैश्चैनामन्यथा ते सुतान्मृतान् ॥ विद्धि भीमेन निष्पिष्टान् नात्र ते संशयो भवेत् ॥ ३८२ ॥ कृष्णा च पांडवाश्चैव न पोषुद्विमभीप्सवः ॥ तपसा नैव धक्ष्यंति तेन जीवन्ति ते सुताः ॥ ३८३ ॥ तथापि यदि कृष्णां त्वं नमोचयसि ते सुतान् ॥ हनिष्यति न संदेहो बलेनैव वृकोदरः ॥ ३८४ ॥ इतीरिते विनिर्भर्त्स्य पुत्रं दुःशासनं नृपः ॥ अमोचयद्द्वरैश्चैनान् छंदयामास पार्ष्णीम् ॥ ३८५ ॥ छंदिता सा वरैस्तेन धर्मे भागवते स्थिता ॥ नैवात्मनो वरान् वब्रे वब्रे तेषां विमोक्षणम् ॥ ३८६ ॥ युधिष्ठिरस्य स भ्रातुः सराष्ट्रस्य विमोक्षणम् ॥ ददौ नृपोऽस्या न पुन श्रृंख्यमानापि सावृणोत् ॥ ३८७ ॥ भर्तुर्विष्णोश्च नान्यस्माद्द्वरः स्वीकारयिष्यते ॥ एवं हि भगवद्द्वर्मस्तस्मात्सा नावृणोत्परम् ॥ ३८८ ॥ अधर्मतो हतत्वा तु तद्दानं न वरो भवेत् ॥ इति मत्वा पांडवानां वब्रे कृष्णा विमोक्षणम् ॥ ३८९ ॥ श्वशुरादौ हि कवराः क्षत्रियायास्त्रयो यतः ॥ उक्ता शतं च विप्रादाः धर्मे भागवते ततः ॥ हेतुना तेन वब्रे सा नान्यत्किंचिदतः परम् ॥ ३९० ॥ ॥ ॥

हियस्मात्तस्मात् परं अन्यहरं नावृणोत् ॥ ३८८ ॥ तर्हि युधिष्ठिरादि विमोक्षण रूपवस्वीकारोपि कथं कृत इत्यत आह । अधर्मत इति । तद्विमोक्षणं दानं राष्ट्रदानम् ॥ ३८९ ॥ वरस्वीकारे कारणंतरमाह । श्वशुरादिति । यतः कारणात् क्षत्रियायाः त्रयः ऐहिकवराः श्वशुरादुक्ताः क्षत्रियायाः ततः श्वशुरात् शतं शतं संख्याकाः ऐहिकवराः आह्लादति भागवते धर्मे उक्ताः तेन हेतुना सा वब्रे अतः दत्तेभ्यः परमुपरि अन्यत्किंचिदभीष्टं न वब्रे ॥ ३९० ॥ ॥ ॥

स्वपुण्ड्रप्रथं दुर्योधनान्तरजः दुःशासनः ॥ ३९१ ॥ पुनः समागतांशिरणावतगमनापेक्षया पुनः प्रथः भवेत्यतः ॥ ३९२ ॥ अतः नाकले अस्मदर्थमाह्वयस्व । समा  
नयस्वेतिवाचाटः । जिताः पराजिताः वनप्रयां त्विति जितानां वनप्रयाणवैपणः कृतव्यङ्ग्यइतिभावः ॥ ३९३ ॥ समाहृतसंख्यकमानपुनः मरआहूतदुयोधनादिप्रियकाव्येतिशेषः  
॥ ३९४ ॥ दुर्योधनः दुःशासनोक्तयबुद्ध्यापणचक्रे । पणस्वरूपनिरूपयति । द्वादशाब्दमिति । द्वादशाब्दं देवासां एकवत्सरं अज्ञातवासं पणचक्रद्वयसंबन्धः  
॥ ३९५ ॥ अज्ञातवासविशेषदर्शयति । वासमित्यादिना । प्रसिद्धपुनः पुनः पुनः पुनः तत्रापि अतिदूरतो नैव नगरपुरादितिशेषः ॥ ३९६ ॥ अज्ञातवासिनां अज्ञातवासं कर्तव्यं  
ततो विमुक्ताः प्रययुश्च पार्था गुरुन्प्रणम्य स्वपुनं सकृन्नाः ॥ दुर्योधनान्तरजो अथाद तातं निजं पापकृतां  
प्रधानः ॥ ३९७ ॥ समस्तपांडवाश्चिरं समागतामहो पुनः ॥ व्यमाचयो वृकोदराह्वयश्च नो ध्रुवं भवेत् ॥ ३९८ ॥  
अतः पुनश्च पांडवान्समाह्वयस्व नः कृते ॥ पुनश्च देवं भवेज्जिता वनं प्रयातु च ॥ ३९९ ॥ तेनोक्तः स  
तदा राजा पांडवान्पुनराह्वयत् ॥ पुनः पित्रा समाहृतो देवनाय युधिष्ठिरः ॥ ३९४ ॥ आतृभिर्विर्भमाणोपि कृष्ण  
या चागमत्सभाम् ॥ द्वादशाब्दं वने वासं त्वज्जातं त्वेकवत्सरम् ॥ ३९५ ॥ वासं प्रसिद्धनृपतेः पुरं नैवातिदूरतः  
॥ ३९६ ॥ कृष्णायाः पांडवानां वा दर्शने ज्ञातवासिनाम् ॥ एकस्यापि समस्तानां द्वादशाब्दं पुनर्वनम् ॥ ३९७ ॥  
वत्सराज्ञातवासं च त्यागेष्व्युक्तविधिस्तथा ॥ दुर्योधनः पणं चक्रे बुद्ध्या दुःशासनोक्तया ॥ ३९८ ॥ गांधारेण  
पुनश्चाक्षहृदयज्ञेन धर्मजः ॥ पराजितो वनं यातुमैच्छत्सम्राट्को यदा ॥ ३९९ ॥ तदा ननर्त पापकृतसु  
योधनानुजो हसन् ॥ वदंश्च मारुतात्मजं पुनः पुनश्च गौरिति ॥ ४०० ॥ उवाच च पुनः कृष्णां नृत्यमेव सभा  
तले ॥ अपतिर्ह्यसि कल्याणि गच्छ दुर्योधनालयम् ॥ ४०१ ॥

पांडवानां कृष्णया वा दर्शनेति एकस्यापि पांडवानामध्ये एकस्य दर्शनेत्यपि समस्तानां पांडवानां पुनर्द्वादशाब्दं प्रयतं वनं वासम् ॥ ३९७ ॥ वत्सराज्ञातवासं वत्सरय  
र्थं तं अज्ञातवासं उक्तविधेस्त्यागे अतिवचनासे अतिदूरवासः अत्र प्रसिद्धनृपतेः पुनः पुनः पुनः पुनः तत्रापि अतिदूरतो नैव नगरपुरादितिशेषः ॥ ३९८ ॥  
अक्षहृदयज्ञेन अक्षामिप्रायं अक्षहृदयविद्याया जानता गांधारेण पराजितस्सन् यातुमैच्छयदा ॥ ३९९ ॥ तदा स्तुयोधनानुजः पुनः पुनः गौरिति वदन् मारुतात्मजं हसन्तं  
॥ ४०० ॥ आलयंगृहम् ॥ ४०१ ॥



पार्थिवसुअपतिर्धर्मीतिकथमाहेत्यतआह । एतद्वति । एतखिलाःपार्थाःषड्वतिलाःसंतःनिर्वीर्याःसंतः तमोऽधर्माःएषांयुनःउत्थितिरिन्स्यात् । तमोऽधर्माःप्रानांयथाऊर्ध्वगतिर्नभवेत्तथा तेषामप्येतदापन्नवृत्तिःकदापिनभविष्यतीतिभाषः । इतिलुवाणोदुःशासनःभीममनुचकार भीमभीमनायुनसारगमनादिनाअनुचकार । तदासर्वेधार्तराष्ट्राःअहसन्सर्वेचशकुनिकर्णादयश्चेतिवा ॥ ४०२ ॥ हंतास्मिहनिष्यामि । द्रोणमेवनान्यमिदमर्थः । एवकारोन्मथशब्दोव्यवच्छेदः ॥ ४०३ ॥ किमभिप्रायेणद्रोणमेवशरणंजग्मुरित्यतआह । यत्रेति । पुत्रःअश्वत्थामातानतिक्रम्यहन्यिष्यतीत्यतआह । नचेति । भीमःगुरून्वात्येत्थेतिश्रुत्वाभयान्तरात्तद्व्याजयेण ॥ ४०४ ॥ भवतांरुतमवदर्थ ॥ ४०५ ॥

एतेखिलाः षड्वतिलास्तमोऽधर्माः न चैषां पुनरुत्थितिः स्यात् ॥ इति द्रुवाणोऽनुचकार भीमं तदा हसन् धार्तराष्ट्राश्च सर्वे ॥ ४०२ ॥ तदाकरोद्भीममेनः प्रतिज्ञां हंतास्मि वो ह्यखिलाःसंगरेहन् ॥ इतीरिते शरणं द्रोणमेव जग्मुः समस्ता धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ४०३ ॥ यत्र द्रोणस्तत्र पुत्रस्तत्र भीष्मः कृपस्तत्र ॥ न चारयेति गुरून् भीम इति तं शरणं ययुः ॥ ४०४ ॥ अब्रवीद्वार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो विप्रोपि सन्नहम् ॥ सपुत्रः सख्यः शस्त्रं गृहीष्ये भवतां कृते ॥ ४०५ ॥ रक्षणे भवतां चैव कुर्यां यत्नं स्वशक्तिः ॥ न तु भीमाद्रक्षितुं वः शक्तः सतः इदीक्ष्यहत्सु ॥ ४०६ ॥ ततो ययुः पांडवास्ते सभाया वनाय कृष्णासहिताः सुशूराः ॥ गत्यानुचक्रे युवाभिहसेत्यार्थं भीमं धार्तराष्ट्रेपिहास्य ॥ ४०७ ॥ दृष्ट्वा सभाया अर्धनिष्क्रान्ते देहो व्यावृत्य भीमः प्राह संरक्तचेनः ॥ ऊरुं तवान्यं च रणे बिभेस्त्वने इत्युक्तवामौ निर्गतौ सत्सभायाः ॥ ४०८ ॥ प्रयाताननु तान्कुंती प्रययौ पुत्रगृहिणी ॥ रेतुधर्मानां विदुरः स्यापथा माम तां गृहे ॥ ४०९ ॥ प्रणम्य तां ययुः पार्थाः सकृष्णाः शीघ्रगामिनः ॥ युधिष्ठिरोवागवाः ययौ न क्रोधयद्भुषा ॥ देहयं कौरवान्सर्वानिति कारुणिको नयः ॥ ४१० ॥ ॥

वेयुष्मान् ॥ ४०६ ॥ युवसिंहखेलागतिं युवसिंहवत्खेलाचतुर्गतिःशमनंयस्यसतयातं अपहस्यग्रहस्य गत्यागमनेनअनुचक्रेअनुकारंरुतवान् ॥ ४०७ ॥ सभायाः अर्धनिष्क्रान्तेदेहः अर्धनिष्क्रान्तःअर्धनिर्गतःदेहोयस्यसतथा भीमः । व्यावृत्यदृष्ट्वा अनुगमनंहासंचेतिशेषः । प्राहअन्यद्वितीयविभेत्स्ये असत्सभायाःदुर्धधनायसज्जनयुक्त्वात्सभाअसतीत्यर्थः । निर्गतःनिर्ययौ ॥ ४०८ ॥ प्रयातानुप्रयातमारुग्वान् गच्छतः आदिकर्मणिनिष्ठाःकर्तारिक्तप्रत्ययः । तानपार्थान् पुत्रगृहिनीपुत्रसंगेहवती । विदुरः रोहवमानां भृशंददंतीतांकुंतीगृहेस्वगृहे ॥ ४०९ ॥ तांक्रुंतीकारुणिकःरुपावान् नृपोधर्मराजःक्रोधचक्षुषाक्रोधदृष्ट्यानदेहंइत्यभिप्रायेण अवाग्वदनेऽधोमुखःसनययौ ४०

आभ्यां बाहुभ्यां हंतुं शक्त इत्यभिप्रायेण बाहु उद्धृत्य प्रययौ ॥ ४११ ॥ मुक्तकेशाः भविष्यति दुःखान्मृतपतीनां लयेति शेषः । इति अबद्धकेशा अबद्धाः केशाः यस्याः सा तथा ॥ ४१२ ॥ पांसून् धूलिः सा यकान् बाणान् ॥ ४१३ ॥ अस्यामवस्थायां दुःखावस्थायां आबधोऽनुखं न पश्यन्ति धृतचेतो ग्राम्या न तेषां ॥ ४१४ ॥ धौम्यः धौम्य नामापार्थिवोऽयः क्रियाः प्रेतसंस्कारकर्मणि मया कार्या इत्यभिप्रायेण अग्रतः पांडवाग्रतः ययौ ॥ ४१५ ॥ सूताः सारथयः परिचतुर्दशैः परितः चतुर्दशैः परिते तथा तैः चतुर्दशैः परथयुक्तैः रथैः प्रवानरैः सह एकैकस्यास्य परितश्चतुर्दशचतुर्दशोपरथाः आसन्ति मातुः तान् पार्थान् अनुयुः सूताः पाककारिणः यौ रोगवास्तदध्यक्षाः ये आतकारिणः मेवा

उद्धृत्य बाहु प्रययौ बाहुशाली यूकोदरः ॥ आभ्यामेवायिच्छां चञ्चुच्छक्तो हंतुं हं त्विति ॥ ४११ ॥ अबद्धकेशा प्रययौ द्रौपदी सा सभातलात् ॥ मुक्तकेशा भविष्यति धार्तराष्ट्रस्त्रिधस्त्विति ॥ ४१२ ॥ वर्षेन पांसून् ययौ पार्थः इत्थं शत्रुषु सायकान् ॥ वर्षयामित्यभिप्रायः परमास्त्रविदां वरः ॥ ४१३ ॥ यमवाङ्मुखो यातौ नावयोः शत्रवो मुखम् ॥ पश्यंस्वस्यामवस्थायां इत्थं धृतचेतसौ ॥ ४१४ ॥ प्रेतसंस्कारमूकानि पठन् धौम्योग्रतो ययौ ॥ हतेषु धार्तराष्ट्रेषु मया कार्याः क्रिया इति ॥ ४१५ ॥ तानयानुययुः सूतारथैः परिचतुर्दशैः ॥ सूताः पौरोगवाश्चैव भृत्या ये त्वाप्तकारिणः ॥ ४१६ ॥ ततस्ते जान्हवीतीरे वनं वटमर्धाश्रिताः ॥ न्यषिदन्नागतान् दृष्ट्वा समस्तान् पुरवा सिनः ॥ ४१७ ॥ ततस्तु ते सर्वजगन्निवासं नारायणं नित्यममस्तमद्गुणम् ॥ स्वयं भुशर्वादिभिरर्चितं सदा भक्त्या स्मरन् भक्तभवापहं प्रभुम् ॥ ४१८ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थ भ० विरचिते श्रीभगवद्भारत तात्पर्यनिर्णये पांडववन प्रवेशो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुर्वन्ति ते कारिणः आताश्रते कारिणश्च ते सेवका इत्यर्थः । ते एवानुययुः ॥ ४१६ ॥ ततः सभातलात् नानंतरं जान्हवीतीरे स्थिते वने स्थितं वटमर्धाश्रिताः संतः न्यषिदन् उपविष्टाः किं कृत्वा पुरवासिनः भगवत्पुरवासिनः दृष्ट्वा वारयितुमिति शेषः ॥ ४१७ ॥ ते पार्थाः नारायणं भक्त्या तु विशेषेण अस्मन् कथं भूतं भक्तभवापहं भक्तानां संसारनाशकं सदा संसारवस्थार्यं मुक्तौ च अर्चितं पूजितं ॥ ४१८ ॥ यंगं गजम० पूजितं तस्य कृतौ सतः सुखकरोऽध्याये कविशः शुभः श्रीमद्भारत० ॥ २१ ॥ इति श्रीमद्भारत तात्पर्यनिर्णये टीकायां जनार्दनभट्टविरचितायां पदार्थदीपिकानाम्यां एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ आगंतुमिति । गहनंदुःप्राप्यन्नंप्रविष्टाः संतः अथोनाराशनरभक्षककिर्मोरं किर्मोराख्याक्षसं आसेदुःप्राप्ताः ॥ १ ॥ असौकिर्मोरः सदारसोदर्य दारसोदर्यैः सहितं भीमं निहंतुकामः अप्रिसस्रे अभिमुखमगच्छत् । सगताविनिधत्तुः ॥ २ ॥ स भीमः तेन किर्मोरैः गमहं संप्रहारं युद्धं कृत्वा रक्षः राक्षसं निहस्य युद्धाख्येय ज्ञेयं शुचक्रे ॥ ३ ॥ वनमध्यं संस्था अभूवत् । तदा यतीनामप्येतैः युतं संख्याभिः समेताः अयुतं संख्याकयातिभिः समेता इत्यर्थः । दशंशयुक्तैः अष्टसहस्रयुक्तैः अशीतिसहस्रमुनिप्रवीरैः सहिताः अष्टसहस्राधि राशीतिसाहस्रं संख्याकः ऋषिभ्यैः समेता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ पार्थव्यचितयन् । तेषां योगक्षेमार्थं विचारयामासुरिति भावः ॥ भरणाय

ॐ आगंतुकामान्पुरवासिनस्ते संस्थाप्य कृच्छ्रेण कुरुप्रवीराः ॥ रात्रौ प्रविष्टा गहनं वनं च किर्मोरमासेदुरथोनरा शम् ॥ १ ॥ वकानुजोमौ निखिलैरजेयो वराद्विरीशस्य निहंतुकामः ॥ सदारसोदर्यमभिप्रसस्रे भीमं महावृक्षगि रीन्प्रमुंचन् ॥ २ ॥ स संप्रहारं सह तेन कृत्वा भीमो निपात्याशु धरातले तम् ॥ चक्रे मखे संग्रहनामये प्रसह्य नारायणदेवते पशुम् ॥ ३ ॥ निहत्य रक्षो वनमध्यं संस्थास्तदा यतीनामप्येतैः समेताः ॥ अशीतिसाहस्रमुनिप्रवी रैर्दशंशयुक्तैः सहिता व्यचितयन् ॥ ४ ॥ विंचित्य तेषां भरणाय धर्मजः संपूज्य सूर्यस्य मच्युतं प्रभुम् ॥ दिने क्षयान्नं पिठरं तदाप रत्नादिदं कामवराश्रदं च ॥ ५ ॥ बभार तेनैव युधिष्ठिरस्ताम्रस्यैकशस्त्रिशतदासदामि कान् ॥ सुवर्णपात्रेषु हि भुंजते ये गृहे तदीये बहुकोटिदासके ॥ ६ ॥

पोषणायादिनेदिवा । अक्षयान्नं बहुचं न केवलमोदनमात्रं किंतु कापवराश्रदं च भक्षितवराश्रदम् । तर्हि बह्मदिदं न भवतीति किं तु रत्नादिदं । रत्नानि आदिशब्देन सुवर्ण वस्त्रादीनि ददातीति रत्नादिदं तत् अन्नादिदातृत्वेन प्राप्तम् । पिठं स्थालीपात्रम् ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरः येमुन्यादयः बहुकोट्यो दासाः यान् भस्त तथा । नरिभन्त्यर्थेकप्रदम् । त दोषेयुधिष्ठिरसंबन्धिनिगृहे सुवर्णपात्रेषु भुंजते ॥ पूर्वमिन्द्रप्रथद्वतेशेव । प्रत्येकशः प्रत्येकं दासाश्च दासिकाः श्वदासदासिकाः विशत्संख्यायेषति विदनाः अशीतिवदन् । त्रिशत्संख्याका दासदासिकाः येषां नितयातान् । तेनैव पिठेणैव वभारपुषोष ॥ ६ ॥

सत्संगमाकांक्षिणश्च मद्भिः सह मे लनमेवाकांक्षिणः । न त्वन्यप्रयोजनवदित्यर्थः । तेषूपाकाः अन्ये उक्तेभ्यो मुनीन्द्रवृंदाः मुनिश्चैष्टसमूहाः एभ्यः पार्थेयः परमार्थसाराः परमार्थः उत्तमार्थः भगवदुत्कृष्टस्वरूपोत्तमार्थप्रतिपादनेन साराः श्रेष्ठः कथाः स्वयं शृण्वन्तः तथापुनतनाः कथाः स्वयं वदन्तः सन्तः पार्थः सहावस्त्वांसं चक्रुः ॥ ७ ॥ वृंदशब्दात्संक्रान्त्वा नरांश्च भृत्यांश्च वसूज्य वने यथा सुखं भवति तथा विजहूः ॥ ८ ॥ भारेनामविक्षतिः तुलाः ॥ ९ ॥ यतो ब्रुवं प्रतीतिशेषः ॥ अत्रेदानीं आहूय पार्थानि विशेषः ॥ प्रतिपादयेति एनमग्रजं प्रतिग्राह । आविकेयं भृत्यराष्ट्रः ॥ १० ॥ कोपोक्तिविशदयति ज्ञातमिति ममात्मजानां पुत्राणां प्रतापोऽसि द्विदृष्टोऽसि त्वमिति शेषः । इति मे वदन्नातं

सत्संगमाकांक्षिण एव ते वसन् पार्थः सहान्ये च मुनीन्द्रवृंदाः ॥ शृण्वन्त एभ्यः परमार्थसाराः कथा वदन्तश्च पुरातनास्तथा ॥ ७ ॥ एवं गजानां बहुकोटि वृंदांस्तथा रथानां च हयांश्च वृंदशः ॥ विमज्ज्य रत्नानि नरांश्च वृंदशो वने विजहूद वि देवत्वसुरम् ॥ ८ ॥ भवां लक्षं प्रददाति नित्यशः सुवर्णभारांश्च भतं युधिष्ठिरः ॥ स भ्रातृकोसौ वनमाप्य शक्रवन्ममोद विप्रैः सहितो यथासुरम् ॥ ९ ॥ पार्थेषु यतेषु किमत्र कार्यमिति स्म एष्टो विदुरोऽग्रजेन ॥ आहूय राज्यं प्रतिपादयेति प्राहैनमाहाथ रुपाविकेयः ॥ १० ॥ ज्ञातं प्रतिपोसि ममात्मजानां न मे त्वया कार्यमिहास्ति किंचित् ॥ यथेष्टतस्तिष्ठ वा गच्छ वेति प्रोक्तो ययौ विदुरः पांडुपुत्रान् ॥ ११ ॥ तस्मिन् गते भ्रातृविभोऽगृहीतः पपात भूमौ सहसैव राजा ॥ संज्ञामवाप्यादिशदशु संजयं जीवामि चेदाशु भक्षयानुजम् ॥ १२ ॥ इतीरितः संजयः पांडवेयान्प्राप्या नयद्बिदुरं शीघ्रमेव ॥ सोऽप्यागमक्षिप्रमपास्तदोषो ज्येष्ठं वदं देयं स चैनमाह्लियत् ॥ १३ ॥ अकं समारोप्य स मूर्ध्नि चैनमाध्वाय लेभे परमां मुदं तदा ॥ क्षत्तरमायांतमुदीक्ष्य सर्वे ससौबला धार्तराष्ट्रा अमर्षात् ॥ १४ ॥

इह मत्समीपे त्वयार्थं किंचित्कार्यमस्ति । यथेष्टतः दृच्छानुभारेण तिष्ठ वा गच्छ वा पुंस्यत्कान्यत्रेति शेषः । इति प्रोक्तः आक्षेपपूर्वकमुक्तो ययौ ॥ ११ ॥ तस्मिन्विदुरे । कीर्तितः श्रुतः त्वया ततः सहसा अकस्मात् आशुममानुजं अनायचेद्यदि आनयसि तर्हि जीवामि । इत्युक्त्वा आशु संजयमादिशत् । आनेतुमिति शेषः ॥ १२ ॥ अपास्तदोषः निरस्तक्रोधः वृंदे । स च राजा एव बिदुरं ॥ १३ ॥ क्षत्तरां विदुरं अमर्षात् । अक्षयः ततः बिदुराद्वा छित्तं सन्नात्स हि भुत्वाऽतिथयः । समं व्यविचार्य पांडवानां मध्ये एकमुत्तमपि गृहंतु छन्नोपधेनैव । तथा च आच्छादित छन्नैव ययुः ॥ १४ ॥

व्यासः तेषां दुर्योधनादीनां गमनं गमनप्रयोजनं विज्ञाय । आर्विकेयं धृतराष्ट्रमभिगम्य तत्र सुतं निवारयेत्यबदत् । अन्यमनस्थितं कथं व्यासेन ज्ञातमित्यत आह । समस्त लोकां तारामेति । अस्यां तारामि त्वैकं शक्तिरित्यत आह । परमेति । तस्माद्विज्ञायेति संबधः ॥ १५ ॥ किमित्यबददित्यत आह । अवाप्येति । अयं ते सुतः पार्थानवाप्य अयमृत्युं मिष्यति । हियस्मान् तस्मादाशुनिवारयेति अबददिति संबधः । इनीरिरेति व्यासेनेति शेषः । तेन धृतराष्ट्रेण त्वं निवारयेति प्रोक्तो हारिवदत् । किमिति । आह तैः सह न संवदे । दोषिणां न मोक्षारणात् दोषप्राप्तिरिति स्मरणात् स्वयं दोषहीनोऽपि तैरित्युचे । दुष्टैः सह संवादो न कर्तव्य इति अहं न संवदे सद्बुद्धिं न वदिस्ये । इत्युचे । न तु बोधेनेऽशक्तत्वादिति भावः ॥ १६ ॥ किंतु मैत्रेयः मैत्रेयाख्यमुनिः इह आयास्यति । स शिष्यार्थं वाचमेतेष्वभिधास्यति । वदिस्यति तत्र ण्यसुतः तां वाचं करोति चेन्न हि अस्य दुर्योधनस्य भद्रं गलं

विज्ञात्र तेषां गमनं समस्त लोकां तारात्मा परमेश्वरेश्वरः ॥ व्यासोऽभिगम्य त्वद्विद्वद्विषयं निवारयाम्येव सुतं तत्रैति ॥ १५ ॥ आवाप्य पार्थानपमृज्य मृत्युं सहानुबंधो गमिता ह्यसंशयम् ॥ इतीरिते तेन निवारयेति प्रोक्तो हारिः प्राह न संवदे तैः ॥ १६ ॥ अत्रेय आयास्यति सोऽपि वाचं शिक्षार्थमेतेष्वभिधास्यतीह ॥ तां चेत्करोत्येव पुनस्तवास्य भद्रं तदा शप्स्यति त्वन्मथा सः ॥ १७ ॥ उत्तवेति राजा गमनं शक्तिव्याप्तौ ययौ तत्र गन्तुं तेषु ॥ सुयोधनादेषु हतेषु पार्थैर्भूभारहानिर्न भवेदिति प्रभुः ॥ १८ ॥ सर्वान्वा चेष्टा भगवन्नियुक्ताः सदा समस्तान्वाचितोचितस्य ॥ तथापि विष्णुर्विनिवारयेत्कविद्वान्वाचिते च जनान् विडम्बयन् ॥ १९ ॥

स्यात् । अन्यथानकर्णेति चेत् समैत्रेयः शप्स्यति । शापं प्रदास्यति ॥ १७ ॥ व्यासः इत्युक्ताययौ । व्यासः क्रियार्थं निवारयेत्यबददित्यत आह । तत्रेति । अयं प्रतिगतेषु तेषु यो न नादेषु पातैस्तत्र त्रैनेहतेषु ससु भूभारहानिः सर्वभूभारहारः न भवेदिति मन्वा प्रभुः व्यासः निवारयेत्यबददिति संबधः ॥ १८ ॥ नन्वीत्येतयामित्वेनेरेकः सग्राहार्थः । न्यवारयदित्यत आह । सर्वाश्चेति । समस्तस्थचितः अतनस्य समस्ताश्चितो जडस्येति सर्वजगत इत्यर्थः । सर्वाश्चेष्टा सर्वव्यापाराः सदा सत्कलदेशकालेषु भगवान्मनुक्तः भगवत्प्रोक्ताः यद्यपि तथापि स कलत्रेष्टाप्रवर्तकोऽपि विष्णुर्जनान् विडम्बयन् कविद्वान्वाचिते निवारयेत् कचिद्वान्वाचिते एव कुर्विति ॥ १९ ॥

अथभूपतिःधृतराष्ट्रःसमैत्रेयःपाण्डवान्प्रशंसन्प्रत्युदाह पाण्डवान्निर्तिशेषः ॥ २० ॥ मूर्तेन्द्रभिर्कीर्तनःशादिभीमप्रतापवदन् विशेषतःभीमबलप्रशंसम् । तद्भीमबलप्रशंसन्श्रुत्वा हसनहसमानोयुत्तराष्ट्रपुत्रःनिजोरुस्वाकंआरफा क्वापास । ताडयामास । अतएवउग्रःक्रूरः ॥ २१ ॥ एनसुगेधनं । युत्तराष्ट्रान्तोपिधृतराष्ट्रपात्रसकृतोपित्वराज्यदानचेत्तर्हि तथाउग्रमेदनमवेदित्युक्ताययौ ॥ २२ ॥ स्वयिनादुर्गोयनित्रा पृष्टमत्रा विदेणोक्तंकीर्मीरवधंश्रुत्वा सधार्ताःपुनःअत्रसर्वभविभेत् । कृष्णेकृष्णाय । कृष्णेत्युपलक्षणंपांचालादिष्वपीतिग्राह्यम् ॥ २३ ॥ सकृदगमायात् । येनबंधिनःतेऽपयुतिशेषः । तदीयावृक्षजसर्वविभोगानुचैःउत्कृष्टलेनगृपतःरुतु

मैत्रेय अगादथ भूपतिश्च पुत्रान्समाहूय सकर्णमौचलान् ॥ संयजयामास मुनिं स चाह दातुं राज्यं पाण्डवान्सं प्रशंसन् ॥ २० ॥ विशेषतो भीमबलं शशंस किर्मीरनाशादि वदन्सनीद्वः ॥ श्रुत्वा हंसस्तद्वृतराष्ट्रपुत्र आरफालयागमास निजोरुमुग्रः ॥ २१ ॥ शशाप चैनं मनिरुग्रनेजस्तद्वृत्तमेदाय भवेत्सुयुद्धम् ॥ इत्युचिवाच्युत्तराष्ट्रः नतोपि ययौ न चेद्राज्यदस्त्वं तथेति ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु किर्मीरवधं स्वयिना पृष्टं क्षत्रोक्तं सोऽत्रसदात्तराष्ट्रः ॥ वने वंशतोय पृथासु तास्तं वार्तां स्वकीयां प्रापयामासुराशु ॥ २३ ॥ कृष्णे सोऽपि द्रुतमायात्मसत्यः संबन्धिनी ये च पांचालमुख्याः ॥ क्रुद्धं कृष्णं धार्तराष्ट्राथ पार्थाः क्षमापयामासुरुद्धैर्गणाः ॥ २४ ॥ गुणांस्तदीयानमितान्प्रणम्य तदा रुदंती द्रौपदी चाप पादौ ॥ सा पादयोः पतिता वामुदेवमस्तौसमस्तप्रभुमात्मतंत्रम् ॥ २५ ॥ अचिन्धितित्याव्यथपूर्णसद्गुणान् वैकदेहाखिलदोषदूर ॥ रमाब्जजेशरेशमूर्दुपूर्वदंशकारणां सतताभिवंद्य ॥ २६ ॥

तः पार्थाःदुर्योधनाय । क्रुद्धदुहेत्यादिनाकर्मणिचतुर्थी । दुर्योधनंप्रतिक्रुद्धंलङ्गं प्रणम्यक्षमापयामासुः ॥ २४ ॥ पादौकृष्णस्यतिशेषः । आत्मतंत्रस्तंत्रं ॥ २५ ॥ रुनुतिवृणोति । आचिन्धेत्यादना । आचिन्धेत्यपिपासाकलेनध्यातुमाक्षयःनित्यःनाशराहितःअव्ययःन्यासाहितः । पूर्णसद्गुणार्णवएवएकःमुख्यःदेहेत्यस्यसतथा तस्यसंबुद्धिः । पारतंत्र्याद्यखिलदोषदूर । रमालक्ष्मीःअब्जजन्माद्दंशोवायुःदंशोऽशिवःसुदृढः इन्द्रः एतत्पूर्वध्वनांसतताभिर्वंद्य सततंसंतं मुक्तामुक्तावस्थायांअभिवंद्य ॥ २६ ॥



समस्तस्य जगतः चेष्टा प्रदव्यापाप्रद । सर्वजीवसर्वप्राणधारक । जीवप्राणधारणप्रतिधातुः । प्रभोसमर्थ । विमुक्तानामुक्तानामाश्रय । सर्वभ्यः सादिभ्यः पारउत्तम । इतिब्रुवन्तीष्वंस्नुवन्तीसकलानुभूतं केशकर्षणवृत्तहरणानुभूतं अच्युतस्य नाशरहितस्य कृष्णस्य जगाद । जीवोपि नाशरहितः कृष्णस्तथा चेत्सोपि तेषां किं करिष्यतीत्यत आह । सर्वेति । सर्वेशितुः सर्वेषां शिक्षणे समर्थस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ ननु पांचालादिपुत्रस्य कृष्णस्य किमर्थं जगादेत्यत आह यस्येति स्वयंद्वैपदशेषे शिविपादिकेभ्यः शेषरुद्रगुरुडादिदेवेभ्यः यस्य कृष्णस्याधिकानुग्रहपात्रभूता हियस्मात्तस्मादितिसंबंधः । तेषां सुयोधनादीनां भार्याः दर्शयेदशेष्यामि । कथं भूताः भीमहता नृपतिः नृआलिङ्ग्यविमुक्तकेशाः विकीर्णकेशाः । नान्यथा उक्तस्यैवैपरित्यजनं भवतीतिसंबंधः ॥ २८ ॥ मधुरैः मनोहरैः इमां प्रतिजगाद ॥ २९ ॥ किमिति । यद्यहं ह भवतां समीपे स्थितः स्यात्तर्हि ए

समस्तचेष्टाप्रद सर्वजीव प्रभो विमुक्ताश्रय सर्वसार ॥ इति ब्रुवन्ती सकलानुभूतं जगाद सर्वेशितुरच्युतस्य ॥ २७ ॥  
यस्याधिकानुग्रहपात्रभूता स्वयं हि शेषेशिविपादिकेभ्यः ॥ श्रुत्वा समस्तं भगवान्प्रतिज्ञां चकार तेषामखिलाश्च  
योषाः ॥ पतीन्समालिङ्ग्य विमुक्तकेशाः भीमाहतान्दर्शये नान्यथेति ॥ २८ ॥ तां सांत्वयित्वा मधुरैः सुवाक्यैर्ना  
रायणो वाचमिमां जगाद ॥ २९ ॥ यदीहाहं स्थितो नैवं भविताहं त्वयोधयम् ॥ सात्वराजं दुरात्मानं हतश्चासौ  
मुपापकृत् ॥ ३० ॥ सन्निधानेन दूरे वा कालव्यवहितेऽपि वा ॥ स्वभावाद्वा व्यवहिते वस्तुव्यवहितेऽपि वा ॥ ३१ ॥  
नाशक्तिर्विद्यते विष्णोर्नित्याव्यवहितत्वतः ॥ तथापि नरलोकास्य करोत्यनुकृतिं प्रभुः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मभूतानां भविष्यदिति । अहं सात्वराजं प्रत्ययोधयं युद्धं कृतवानस्मि । असौ सात्वः हतश्च मयेति शेषः ॥ ३० ॥ ननु यदीहाहं स्थितस्तदनेवं भवितेत्युक्तं । तथा च कृष्णस्य देशकालतोव्याप्तिना स्तिर्यागतमित्यत आह । सन्निधानेन इति । सन्निधानेन अतिसमीप्येव । सन्निधानेन दूरेऽपि पक्षमणि दूरेऽपि तावदिति घटादौ कालव्यवहितेऽपि अतीतादिकाले न व्यवहिते घटादौ वस्तुव्यवहिते वस्तुनामित्यादिना व्यवहिते घटादौ ॥ ३१ ॥ विष्णोः अशक्तिः ज्ञानाद्यसामर्थ्येन विद्यते । कुतः नित्याव्यवहितत्वतः नित्यं सर्वदा सर्वगतत्वात् । तथा चानेन देशकालान्यामिह क्ता भवति । तथापि सर्वदा सकलज्ञानशक्तिमत्त्वेऽपि । प्रभुः नरलोकास्य अनुकृतिं अनुकरणं करोति ॥ ३२ ॥

एवं चेच्छीकृष्णः स्वभक्तपराभवं विमित्युपेक्ष्य मातेत्यत आह । दृष्टानां भित्त्यादिना । दृष्टानां दोषवृद्धयर्थपांडवानां पराभवेन दुःखसद्भावज्ञानेन भीमादीनां गुणोक्तिरिति गुणानां मुन्नत्यर्थः । वल्लहरणादिसमये क्षमाया अवलंबितं वात् । युधिष्ठिरेऽतिवृद्धयोर्यथायतिक्रम्यवृद्धं । राजसूयादिसंभवं राजसूयादियज्ञज्ञानादिभ्यः संभवात् धर्मयोग्यता क्रमतः भीमादीनां योग्यतासारेण कृष्णया अनुजेषु च संक्रामयितुं युधिष्ठिरकृता परावशोदृष्ट्यादिति भावः । इच्छया इत्थं पराभवादिक्रमचीकृत्यत् । अकारणम् ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ननु भगवान् योग्यतातिक्रमतः । अनुष्ठितं धर्मं न्यत्र क्रम्य संक्रामयतीत्यतस्तत्स्वभाववृद्धयभिप्रायेणाह । एवमानेति । स्वयोग्यतायाः एवमानानां जीवनायोग्यताधिकधर्मादिना शयतीति एवमानादिति विष्णोर्वैदिकं नामहीति वैदिकप्रसिद्धिद्वयमेतदिति ॥ ३५ ॥ न केवलं युधिष्ठिरगतं वर्मादिसंक्रामयितुमिति मत्तमचीकृत्यत् । किंतु भीष्मादिगतमप्यधिकधर्मादिकं पार्थसंक्रामयितुमर्हत्याह । स्वयोग्यतायादिति । अधर्मलुब्धव्यतेन धर्माभिर्भवद्वैधैरितिकृष्णया उक्तेऽपि भीष्मादयो यतस्तुष्ठां मित्रं

दृष्टानां दोषवृद्धयर्थं भीमादीनां गुणोन्नतेः ॥ युधिष्ठिर इति वृद्धं तु राजसूयादिसंभवम् ॥ ३३ ॥ धर्मं च संक्रामयितुं कृष्णायामनुजेषु च ॥ योग्यता क्रमतो विष्णुरिच्छयेत्यमचीकृत्यत् ॥ ३४ ॥ एवमानादिति द्वयेव विष्णोर्नाम हि वैदिकम् ॥ ३५ ॥ स्वयोग्यताया अधिकं धर्मज्ञानादिजं फलम् ॥ भीष्मद्रोणांबिकेयादेः पार्थस्यैव निधापितुम् ॥ ३६ ॥ पुनश्च पापवृद्धयर्थमजो दुर्योधनादिषु ॥ व्यासो बिक्रामुतं प्राह पार्था मेभ्यधिकं प्रियाः ॥ ३७ ॥ तेषां प्रवासनं चैव प्रियं न मम सर्वथा ॥ इति दुर्योधनादीनां पापवृद्धयर्थमेव सः ॥ प्रिया इत्येव कथनात्पांडवानां शुभोन्नतेः ॥ ३८ ॥

भवः । अतः भीष्मद्रोणांबिकेयादेः भीष्मद्रोणधृतराष्ट्राः आदयो यस्य स तथा । तस्य सज्जनसमूहस्य स्वयोग्यतायाः अधिकं यद्धर्मज्ञानादिभ्यः जातं फलं पुण्यं तत्पार्थस्यैव निधापितुं । इकोपणचितिविषदागमशासनस्या नित्यत्वादिदमात्रः । स्वायं भुङ्क्ते तत्संज्ञापूत्रं क्रोधिधिरनित्यइति वचनाद्गुणाभावः । णेरनेटीत्यव्यवस्थितविकल्पानुवृत्तेर्णलोपाभावः । निधायितुमित्यमचीकृत्यत् । दुर्योधनादीनां पापवृद्धयर्थं स्वासन्निधानमचीकृत्यत् । दित्युक्तं तत्संज्ञात्पांडवानां निर्गमनानंतरं धृतराष्ट्रं प्रति व्यासोक्तिप्रयोजनं चाह । पुनश्चेत्यादिना । अजः व्यासः पुनश्च कृष्णस्याऽसन्निधानेन जानपुण्यपापवृद्धयपेक्षया पुनरित्युक्तं । दुर्योधनादिषु पापवृद्धयर्थं अंबिकामुतं प्राह । किमिति । पार्थाः मेऽभ्यधिकं अत्यंतं अधिकं यथाभवति तथा प्रियाः ॥ ३७ ॥ तेषां पार्थानां प्रवासनं वनं प्रति प्रेषणममसर्वथा प्रियैरेव । प्रिया इति कथनादेव पांडवानां शुभोन्नतेः पुण्योत्कर्षार्थः । गुणोन्नतेरितिकचित्पाठः । दुर्योधनादीनां पापवृद्धयर्थमेव पापवृद्धिप्रकटनार्थमेव । सव्यासः इति प्राहेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३८

अर्जुनादीनां बृतेक्षमा भीमसेनस्य धातराष्ट्रैः कृतापराधस्य क्षमा धर्मः क्षमार्हो धर्मः अति धर्मस्वरूपः अत्यन्तं धर्मरूपो न कुतः भीमसेनस्य गुरुत्वात् । बलज्यैष्ठ्यत्वाद्गज-  
त्वाच्च भीमो गुरुयस्मात्समाद्रुर्ववज्ञाविषये कृताक्षमा अति धर्मस्वरूपानेति भावः । अत्र बृते भीमधर्मः निरौपधः निर्व्यभिचार इत्यर्थः । धर्म इत्यस्योभयत्र संबन्धः । युधिष्ठिरो  
दुःखहेतुस्तवैक इत्यादिना । युधिष्ठिरावज्ञायां कृतायां पूज्योस्माकं धर्मजः संशयो नेत्यादिना परिहारस्योक्तत्वात् । कृष्णं बृते स्थापय ध्वं पणायेत्यादिना पिकृष्णावज्ञायां । नि-  
पात्य भूतले हिते शिरोमद्विध्यति चोक्तत्वाद्भीमधर्मो निरौपध इति भावः । नाति धर्मस्वरूपोऽक्षे इति काचित्पाठः अक्षेयते ॥ ३९ ॥ द्रौपद्या अप्यतिक्रेशात् ल्यब्लोपनि-  
मित्तापंचमी । अतिक्रेशमनुभूय क्षमामहान् धर्मः अभूत् । साद्रौपदीशोपानकार्यः न देय इति भीममनः भीममनो भिप्रायं अल्लेबेदं ह्यिस्मात्तस्मात्क्षमा धर्मोऽभूदिति संबंधः

गुरुत्वाद्भीमसेनस्य क्षमा बृतेर्जुनादिनाम् ॥ नाति धर्मस्वरूपो न धर्मो भीमे निरौपधः ॥ ३९ ॥ द्रौपद्या अप्यतिक्रेशा-  
त्क्षमा धर्मो महानभूत् ॥ सा हि भीममनो वेद न कार्यः शाप इत्यलम् ॥ ४० ॥ तस्माद्यथायोग्यतया हरिणा धर्मवर्ध-  
नम् ॥ कृतं तत्रासन्निधानं कारणं केशवो ब्रवीत् ॥ ४१ ॥ सार्वभौमश्च समायातं रौग्मिणेयादयो मया ॥ प्रस्थापिता  
हि भवतां सकाशे ते ययुः पुरीम् ॥ तदा सार्वभौमोऽसौ भूतं द्वारकामर्दय द्रुभम् ॥ ४२ ॥ प्रबुध आशु निरगादथ सर्वसैन्यै-  
रन्यैश्च यादवगणैः सहितो नृजैश्च ॥ सार्वभौमगम्य तनयं मम तद्विमानात्पापो वरुह्य रथमारुह दत्तं योद्धुम् ॥ ४३ ॥ कृ-  
त्वा सुयुद्धममुना मम पुत्रकोसावस्त्राणि तस्य विनिवार्य महास्त्रजालैः ॥ दत्तं मया शरममोघमथाददे तं हंतुं नृपं कृत-  
मतिस्त्वश्रुणोद्वचः खे ॥ ४४ ॥

शापसामर्थ्यस्य पिद्रौपद्याः क्षमा भीमवदेव महान् धर्मो भूदिति भावः ॥ ४० ॥ युधिष्ठिरेऽतिवृद्धमित्याद्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात्कारणाद्यथोपयोग्यतया यो-  
ग्यतानुसारेण हरिणा धर्मवर्धनं धर्मवृद्धिः पार्थिव्यतिशेषः ॥ ४१ ॥ यदीहाहं स्थितो नैव भविता हं स्वयोधं यद्व्यादिना संक्षेपेणोक्तं स्वामिन्निधानकारणं विविच्यह । सार्वभौमस्य  
दिना । भवतां सकाशे सार्वभौम आयातं भ्रुत्वा रौग्मिणेयादयः प्रयुन्नाद्याः प्रस्थापिताः प्रेषिताः ते प्रयुन्नाद्याः यदा पुरां द्वारकां प्रातिपयुः । तदा सौभेन सहितः सन् अर्दयत् पीडया  
मास ॥ ४२ ॥ अथ निरगात् निर्गतो भूत् । पुरा इति शेषः । सार्वभौमः ममतनयमवगम्य ज्ञात्वा अत्रास्मिन् प्रयुद्धे निर्वलत्वं मन्यमानः सन्निति शेषः । तद्विमानात्सौभविमाना  
द्वरुह्य योद्धुं अरुह्य अरुह ॥ ४३ ॥ मया दत्तं शरमाददे । हंतुं कृतमतिः कृतनिश्चयः प्रयुद्धः खे आकाशे अशरिणवच्च इति भावः ॥ ४४ ॥

क्रिमिस्थश्रुणोदित्यत आह । नारायणेनेति । उपगम्यप्राप्यनिहन्मत्येवाभिक्लृप्तं सकल्पितं तेन कारणेन हरिणापि भागवित्स्वमनोनुसारतः स्वेच्छानुसारात् साल्वः विद्वान् वितो न निहतः ॥ ४५ ॥ हियस्मात्सत्कारणात् अयं साल्वः त्वया वध्योऽतः । अयं बद्धस्ततो बाणः दवितः प्रियः तेन कारणेन तं शरं मामुच । हृदि स्थितो हं इमं साल्वं विनो वर्त्य इति ईरेण न वा युनाईति मुक्तं च । खे अश्रुणोदिति पूर्वोक्तं च । सौभमारुह्य बालकलहेन बालेन सह कृतकलहेन किं कार्यं अत्र बालकलहे जयपराजयौ नस्तद्विशेषः । कृष्णेन सह संग्रयुद्धं स्यादिति व्यजेन ययौ ॥ ४७ ॥ मंत्रिगणैः सह साहित्यदीर्घां साल्वसंबन्धिनां अहमपि तत्र च तस्मिन्नेव क्षणे संपदि शीघ्रं अगमं । तैः प्रबुध्नाद्यैः उक्तं मशेषं साल्वकृतदुराचरणं श्रुतवान् ॥ ४८ ॥ यस्मिन् मशेषे शरे कारणे तेन कृतस्येति मते जसाम् तस्मात्सामर्थ्येन ध्रुवः विजयः स्यात् । तदनुसंग्रहणात्

नारायणेन हि पुरा मनसा भिक्लृप्तं कृष्णावतारमुपगम्य निहन्मि साल्वम् ॥ इत्येव तेन हरिणापि स भागवित् विद्रा वितो न निहतः स्वमनोनुसारात् ॥ ४५ ॥ वध्यस्त्वया न हि ततो यमं च बाणश्चक्रायुधस्य दयितो नितरा ममोघः मा मुच तेन तमिमं विनिवर्त्येहं साल्वं हृदि स्थित इतीरितमीरणेन ॥ ४६ ॥ श्रुत्वा वचः सपवनस्य शरं त्वमोघं स जह आशु स च साल्वपतिः स्वसौभ्रम् ॥ आरुह्य बालकलहेन किमत्र कार्यं कृष्णेन संगर इति प्रययौ स्वदेशम् ॥ ४७ ॥ प्रबुध्नसां बगदसारणचारुदृष्ट्याः सेनां निहत्य सह मंत्रिगणैस्तदीयाम् ॥ आह्लादिनः स्वपूरमाययुरप्यहं च तत्रागमं संपदि तैः श्रुतवानशेषम् ॥ ४८ ॥ यस्मिन् श्रेष्ठे करणते विजयो ध्रुवः स्यान्मते जसा तदनुसंग्रहणात्सुतान्मे ॥ यातं निशम्य रिपुमात्मपुरीं च भग्नां दृष्ट्वैव तेन तदनुव्रजनं कृतं मे ॥ ४९ ॥ तं सागरोपरि गमो भगतं निशम्य मुक्ते च तेन मयि शस्त्रमहास्त्रवर्षं ॥ तं संनिवार्य च मया शरपूगविद्धो माया युयोज मयि पापतमः स साल्वः ॥ ५० ॥

तरय बाणस्यानुसंग्रहणाद्वारणा विमितात् मे सुतात्प्रयुध्नात् यातं गतरिपुनिशम्य पराजयप्राप्येति शेषः । तेन साल्वेन भग्नानां शितां आत्मपुरां दृष्ट्वैव मया तदनुव्रजनं तस्यानुगमनं कृतम् ॥ ४९ ॥ सागरोपरि गच्छतीति सागरोपरि गतं च तस्मिन् गतः तथा तं साल्वं निशम्य दृष्ट्वा । तेन साल्वेन मयि शस्त्रमहास्त्रवर्षं शस्त्राणि च महास्त्राणि च शस्त्रमहास्त्राणि तेषां वर्षं तस्मिन् तथा मुक्ते सति तं अस्त्रवर्षं संनिवार्य मया शरपूगविद्धः शरसमूहेन ताडितः स साल्वः मयि मायाः पुंन्द्रजालिकमायाः युयोज युजुर्गो गइति धातुः । अतः पपापतमः अतिपापी ॥ ५० ॥

अहंताःमायाःक्षणक्षणमात्रं क्रीडया विनोदेनेत्यर्थः । समरे निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञानास्त्रतः विज्ञानास्त्रेण मायाः प्रतिविधूय निरस्य दैत्यांश्च हत्वा ज्ञानास्त्रेणेति शेषः । गिरिवर्षिणं तं सा लब्ध्वा धौं समुद्रे न्यपातयं अरिद्रविभिर्बन्धं अरिद्रिणचक्रेण विभिन्नाः विदारिताः वंधाः यस्य तत्तथा तत्सौ भंचन्यपातयम् ॥ ५१ ॥ अथो समुद्रोपरि निपातनानंतरं । विभुजं विगतौ भुजौ यस्यासौ तथातम् ॥ ५२ ॥ तस्मात्कार्यतः साल्वकार्यवशात् मे विप्रकर्षाद्वियोगात् इदं वनवासादिव्यसनंदः स्वामित्यर्थः आस । भवतामिति शेषः । इति निगद्य उक्ता पुनः अत्र नोदिनानि कतिचिद्दिनानि लवासा सत्याचो वासः ॥ ५३ ॥ पांडवान् अन्वेष्टुं स ह वै वनं प्रति याताः ॥ ५४ ॥ ततः वनं प्रति गमनानंतरं समनुज्ञातः

ताः क्रीडया क्षणमहं समरे निशाम्य ज्ञानास्त्रतः प्रतिविधूय बहूँश्च दैत्यान् ॥ हत्वाशु तं च गिरिवर्षिणमाशु सौ भ्रं वाधौ न्यपातय मरिद्रविभिर्बन्धम् ॥ ५१ ॥ तं स्यंदने स्थितमथो विभुजं विधाय बाणेन तद्रथवरं गदया विभिद्य ॥ चक्रेण तस्य च शिरो विनिकृत्य धातृशर्वाद्विभिः प्रतिनुतः स्वपरीमणं च ॥ ५२ ॥ तस्मादिदं व्यसनमास हि विप्रकर्षान्मे कार्यतस्त्विति निगद्य पुनश्च पार्थान् ॥ कृष्णां च सांत्वयितुमत्र दिनान्युवास सत्या च सोमक सुतामनु सांत्वयंती ॥ ५३ ॥ पांडवानां च या भार्याः पुत्रा अपि च सर्वशः ॥ अन्वेव पांडवान्यता वनमत्रैव संस्थिताः ॥ ५४ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततः कृष्णां सांत्वयित्वैव केशवम् ॥ प्रणम्य समनुज्ञातो भागिनैर्यैः पुरं ययौ ॥ ५५ ॥ धृष्टकेतुश्च भगिनीं काशिराजः सुतामपि ॥ पुरं ययतुरादाय कुंत्यैवान्याः सह स्थिताः ॥ ५६ ॥ पार्वती नकुल स्यासिद्धार्या पूर्वं तिलोत्तमा ॥ पूर्वोक्ते चैव यमयोर्भार्ये कुंत्या निवारिताः ॥ ५७ ॥ सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य केशवः ॥ पांडवानभ्यनुज्ञाय सभार्यः स्वपुरं ययौ ॥ ५८ ॥ कंचित्कालं द्रौपदेया उष्य पांचालके पुरे ॥ ययुर्द्धारवातीमेव तत्रोषः कृष्णपालिताः ॥ ५९ ॥

गृहीतानुज्ञासन् भागिनैर्यैः भगिनीपुत्रैः द्रौपदीपुत्रैरित्यर्थः सह पुरं पांचालपुरम् ॥ ५१ ॥ धृष्टकेतुश्च भगिनीं युधिष्ठिरभार्यादिवकीमादाय काशिराजः सुतां भीमभार्यां कलीमादाय पुरं स्वं स्वपुरं प्रति ययतुः अन्याः पार्थानां भार्याः कुंत्या सह स्थिताः विदुरगृह इति शेषः ॥ ५६ ॥ पूर्व्या तिलोत्तमा सा पार्वती नाम्नी भूत्वा नकुलस्य भार्या आसीत् सा च पूर्वोक्तैर्यमयोर्भार्यैः शल्यमागधयोः क्रान्त्यैः कुंत्या वारिताः वनं प्रति मागच्छन्त्यमिति वारिताः हियस्मात्तस्मात्कुंत्या सह स्थिता इति संबन्धः ॥ ५७ ॥ पांडवानभ्यनुज्ञाय अन्वगता निति शेषः ॥ ५८ ॥ द्रौपदेयाः द्रौपदीसुताः तत्र द्वारकायाम् ॥ ५९ ॥



ततः परं यत्तु कीदानीन्तरं स्वकृतेन द्यूतक्रीडापराधेन निर्विण्णः व्यथितः सन् धर्मराजः कृष्णां भ्रातृभार्यापदे आतुर्भीमस्य भार्यापदे पत्नीस्थाने सर्वदा स्थापयामास । द्रौपदीसंगं तस्यां जेतुं भावः ॥ ६० ॥ मुनिशेषान्न भोजिनः मुनीनां भोजनान्तरं उर्वरितान् भुञ्जत इत्यर्थः । अनुजेषु भुक्तवत्सु तस्य स्वयं भुङ्क्ते ॥ ६१ ॥ तदा ज्ञायाः युधिष्ठिराज्ञायाः पूर्वभोजिनः अग्रजभोजनात् पूर्वभुजानाः । तस्य युधिष्ठिरस्यान्तरं ॥ ६२ ॥ विष्णुपरायणानां विष्णुः परमयनं अश्रयो येषां तस्यापणान्नैकभुजां तस्मिन्नाविष्णो प्रापणं समर्पणस्य ततया तथा भूतमन्त्रं एकैकं बलं भुञ्जत इति तथोक्ता तस्यापणान्नैकभुजां पार्थानां तत्र वेने संवत्सर एकवत्सरः प्रयातः गतः तत्र संवत्सरान्तरं सुवेदीशो भूतनिर्वाहकृष्णाभीमाज्ञया धर्मजं प्रतिजगद ॥ ६३ ॥ ननु भीमः नवासमज्ञातवांसचाकृत्वा प्रतिज्ञाविहाय कृष्णां किं वक्तुं आज्ञापयामासेत्यत आह अतिमार्दवयुक्तत्वा

ततः परं धर्मराजो निर्विण्णः स्वकृते न ह ॥ भ्रातृभार्यापदे कृष्णां स्थापयामास सर्वदा ॥ ६० ॥ ऊर्ष्वने च ते

पार्थाः मुनिशेषान्न भोजिनः ॥ भुक्तवत्स्वेवानुजेषु भुङ्क्ते राजा युधिष्ठिरः ॥ ६१ ॥ अलंघ्यत्वा तदज्ञाया अनुजाः

पूर्वभोजिनः ॥ तस्यान्तरं मेवैका भुङ्क्ते सा पार्षतात्मजा ॥ ६२ ॥ एवं सदा विष्णुपरायणानां तत्प्रापणान्नैकभुजां

प्रयातः ॥ संवत्सरस्तत्र जगाद कृष्णा भीमाज्ञया धर्मराजं सुवेदी ॥ ६३ ॥ अतिमार्दवयुक्तत्वाद्धर्मराजश्चतुर्दशे ॥

अपि वर्षे गुरुभयात् राज्यं नेच्छेदिति प्रभुः ॥ मारुतिः प्रेषयामास कृष्णां प्रस्तावहेतवे ॥ ६४ ॥ क्षमा सर्वत्र

धर्मो न पापहेतुश्च दुर्जने ॥ राज्ञां सामर्थ्ययुक्तानामिति संस्थाप्य शास्त्रतः ॥ ६५ ॥ हत्वा चतुर्दशे वर्षे धार्तराष्ट्रा

नराज्यदान् ॥ ६६ ॥ कर्तुं राज्यं पुरो गन्ता भवानीत्यग्रजेन ह ॥ कारयन्मत्यशपथं विवादस्य क्रमेच्छया ॥

आदिशत्प्रथमं कृष्णां भीमः सा नृपमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ ॥ ॥

त्रिमितात् धर्मजश्चतुर्दशे वर्षे पि गुरुभयात् भीमपक्षतराष्ट्रादिगुरुभयात् राज्यं नेच्छेदिति बुद्ध्या प्रभुः अंतर्गामित्वेन राज्यकर्तारं कर्तुं समर्थोऽपि माहतिः प्रस्तावहेतवे स्वविवक्षितं वक्तुं प्रसंगारं भरचनार्थं कृष्णां प्रेषयामास ॥ ६४ ॥ किं करिष्यन्नेषयामासेत्यत आह । क्षमेति । सर्वत्र सज्जनसज्जनेषु क्षमाधर्मेन । सामर्थ्ययुक्तानां राज्ञां दुर्जने पापहेतुश्चेति शास्त्रतः संस्थाप्य । युधिष्ठिरप्रतिसमर्थयित्वा स्वयं निश्चितवान् ॥ ६५ ॥ चतुर्दशे वर्षे वत्सरे राज्यं दत्तवान्तिराज्यदास्तथानभवंतीत्यराज्यदास्तान् धार्तराष्ट्रान् हत्वा ॥ ६६ ॥ राज्यं कर्तुं पुरः अग्रतो गन्ता भवानिति अग्रजेन सत्यशपथं सत्यप्रतिज्ञां कारयन् कारयिष्यन्सन् भीमः विवादस्य क्रमेच्छया प्रथमं आदौ कृष्णमादिशत् ।

सानृपमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



किमिति । नैवेति । नृपस्य सामर्थ्यं युक्तस्य नृपस्येत्यर्थः । कुजनतासु दुष्टजनसमूहेषु क्षमाधर्मो नैव । त्वं सार्वकालं सर्वदुःसुजनदुर्जनेषु तां क्षमां वृथैव धृतवानसि । इत्युक्तो नृपतिराह । किमिति । सर्वत्र सर्वप्राणिषु क्षमैव परमामुख्यो धर्म इत्यर्थः । समस्तं जगत् तद्विधृतमेव तथा क्षमया विधृतं रक्षितं सन्नृपतिशेषः ॥ ६८ ॥ सर्वत्र क्षमाकर्तव्येत्ये तदुपपादयन्नाह कर्तो चेति । इह लोके स्य जगतः सर्वसुखदुःखजनमादिसर्वतदनुदत्ततेन भगवताऽनुयोग्यतानुसारेण दत्ता हि यस्मात्तस्मात् नारायणश्च नारायणसुखसर्वजगतः सुखदुःखयोः कर्ता । तस्मान्नारायणस्यैव कर्तृत्वात्कुतश्चेतोः कश्चित्पुरुषः कोपविषयः पुरुषो नास्ति । क्षमैव परमेत्याद्युक्तमुपपादोपसंहरति । तस्मादिति । तस्मादीश्वरस्य कर्तृत्वात् सकलेषु सर्वप्राणिषु अस्य पुरुषस्य क्षमैव परमो धर्मः ॥ ६९ ॥ पार्षती आह । किमिति । यदि क्षमाधर्मः तर्हि राज्ञान् कृत्यं सर्वत्र क्षमाधर्मश्चेत् दुष्टा शिक्षणाभावात् राज्ञां प्रयोजनं नास्तीति भावः । राजा भावे लोकायात्रा लोके स्य जनस्य यात्रा गमनागमनरुषिवाणिज्यादिव्यवहारः न च नैव भवेत् । जगत्कापुरुषैः चोरादिदुष्टपुरुषैर्विनश्येत्

नैव क्षमा कुजनतासु नृपस्य धर्मस्तां त्वं वृथैव धृतवानसि सार्वकालम् ॥ इत्युक्त आह नृपतिः परमा क्षमैव सर्वत्र तद्विधृतमेव जगत्समस्तम् ॥ ६८ ॥ कर्तो च सर्वजगतः सुखदुःखयोर्हि नारायणस्तदनुदत्तमिहास्य सर्वम् ॥ तस्माद्भ्र कोपविषयोस्ति कुतश्च कश्चित्स्मात्क्षमैव सकलेषु परस्य धर्मः ॥ ६९ ॥ इत्युक्तं तत् नृपमाह पार्षती यदि क्षमा सर्वनरेषु धर्मः ॥ राज्ञा न कृत्यं न च लोकयात्रा भवेज्जगत्कापुरुषैर्विनश्येत् ॥ ७० ॥ सत्यं च विष्णुः सकलप्रवर्तको रमा विरिचेशपुरःसराश्च ॥ काष्ठादिवत्तद्वशगाः समस्तास्तथापि न व्यर्थता पौरुषस्य ॥ ७१ ॥ तदाज्ञया पुरुषश्चेष्टमानश्चेष्टानुसारेण शुभाशुभस्य ॥ भोक्ता न तच्चेष्टितमन्यथा भवेत्कर्ता तस्मात्पुरुषोऽप्यस्य वश्यः ॥ ७२ ॥

॥ ७० ॥ सर्वकर्तृत्वं विष्णोराज्ञाय यदुक्तं तदंगिह्याह । सत्यं चेति । विष्णुः सकलप्रवर्तक इति युक्तं तत्सत्यं च सत्यमेव । काष्ठादिवदित्यादिशब्देन कथादयोग्यते तथा काष्ठादिकं पुरुषाधीनं तथा तद्वशगाः विष्णुवशवर्तिन इति सत्यमेव । तथापि विष्णोः सकलप्रवर्तकत्वेऽपि पौरुषस्य पुरुषप्रत्ययव्यवर्थानि फलतान् ॥ ७१ ॥ पौरुषस्योऽप्यर्थतामुपपादयति । तदाज्ञयेति । तदाज्ञया भगवदाज्ञया पुरुषः चेष्टमानः कर्मकुर्वाणः चेष्टानुसारेण कर्मोपसारेण शुभाशुभस्येति द्वैकवद्भावः । पुण्यपापयोः भोक्ता फलमिति शेषः । तच्चेष्टितं न पुरुषेण चेष्टितं कर्तृकं मन्यथा अजागलस्तनवदसमर्थं न भवेत् अफलं न भवेदित्यर्थः । एवं कर्तृत्वमुपपादोपसंहरति । कर्ता तस्मादिति । तस्माद्भोक्तृत्वात्पुरुषः कर्ता । अत्रायं प्रयोगः । जीवः कर्ता भोक्तृत्वात् यः कर्तानभवति स भोक्तापि न भवति । यथा घट इति । इश्वरस्यापि कर्तृत्वेन सपक्षत्वात् तत्र भोक्तृत्वाभावादसाधारणानैकात्मिक इति नाशं कर्तव्यं । अस्वतंत्रकर्तृत्वसाधनादिसाह । अपीति । कर्तापि अस्य भगवतः वश्यः अधीनः ॥ ७२ ॥ ॥

ननु भोक्तृत्वादिति हेतुरस्तु कर्तृत्वसाध्यमास्तु विपक्षे वाधकाभावादिति तत्राह । व्रथेति । यदपौरुषं पुरुषप्रथमोक्तं तथा स्यात् यदि पुरुषः कर्ता न स्यादिति यावत् । तर्हि समस्त वेदगः विधिः अहहः संख्यामुपासीतेत्यादि विधिनिषेधश्च न स्यात् । ननु पुमान् विधिनिषेधगोचरो न अतः कर्ता भिन्येत आह । विधेरिति । यदि पुमान् विधेर्निषेधस्य नैव गोचरः विषयो नैव स्यात् तर्हि तौ विधिनिषेधौ हेतुर्भवेतः ॥ ७३ ॥ हेतुविधिनिषेधगोचरत्वं भवत्वित्यत आह । तेनैव विधिनिषेधगोचरत्वेनैव अमुष्य विष्णोः पुण्ये न पापेन च लेपो भवेत् । तच्चिबन्धनसुखदुःखभोक्तृत्वचस्यादिति भावः । भवतु पुण्यपापलेप इत्यत आह । नैवेति । असौ हरिः ताभ्यां पुण्यपापाभ्यां नैव लिप्येत । पुण्यपापे पाप्मावेहेतुमाह । परमः स्वतन्त्र इति । तस्मादीश्वरस्य पुण्यपापलेपाभावात् जीवः कर्तेति भावः । उक्तार्थमुपसंहरति । कर्तेति । ततः ईश्वरस्य पुण्यपापलेपाभावादस्य हेतु

वृथा यदि स्यात् पौरुषं कस्य हेतौ विधिनिषेधश्च समस्तवेदगः ॥ विधिनिषेधस्य च नैव गोचरः पुमान्यदि स्याद्भवतो हितो हरेः ॥ ७३ ॥ तेनैव लेपश्च भवेदमुष्य पुण्येन पापेन च नैव चासौ ॥ लिप्येत ताभ्यां परमः स्वतन्त्रः कर्ता ततः पुरुषोऽप्यस्य वश्यः ॥ ७४ ॥ इति रितो धर्मजः कृष्णयैव निरुतरत्वं गमितस्त्वभर्त्सयत् ॥ कृतकमाश्रित्य हरेरपि त्वमस्वातन्त्र्यं साधयसीति चोक्त्वा ॥ ७५ ॥ छलेन तेन प्रतिभासिता सा क्षमापयामास नृपं यतः स्त्री ॥ वाचालता नातितरां हि शोभते स्त्रीणां ततः प्राह वृकोदरस्तम् ॥ ७६ ॥ राजन् विष्णुः सर्वकर्ता न चान्यस्तत्तन्त्रमेवान्यदसौ स्वतन्त्रः ॥ तथापि पुंसां विहितं स्वकर्म कार्यं त्याज्यं चान्यदत्यंतयत्नात् ॥ ७७ ॥ ॥ ॥

वैश्यापि पुरुषः कर्ता ॥ ७४ ॥ अभर्त्सयत् । कृष्णामिति शेषः । किं रुत्वा इत्युक्त्वा । इतीति किं कृतकं । बाधितानुमानम् ॥ ७५ ॥ यतः स्त्री अतः क्षमापयामास । हेत्वन्तरमाह । वाचालेति । ततः द्रौपदी क्षमापनानन्तरं । तं राजानम् ॥ ७६ ॥ विष्णोर्यत्स्वकर्तृत्वं स्वातन्त्र्यं च युधिष्ठिरेणोक्तं तदंगीकृत्य विशेषं वृत्तं द्रौपदीपुत्रं जीवस्यापि कर्तृत्वमस्वातन्त्र्यं च तावदनुवदति । राजन् विष्णुः सर्वकर्ता अन्यो जीवः सर्वकर्तानेव भवति । अन्यत् तत्तन्त्रमेव तस्य विष्णोस्तन्त्रमधीनमेव असौ हरिः स्वतन्त्रः तर्हि मन्मतमेवांगीकृतमिति तद्द्रौपदीपुत्रं विधिनिषेधगोचरतया जीवस्य कर्तृत्वं स्मारयति । तथापीति । तथापि हेतुः सर्वकर्तृत्वेऽपि पुंसां पुरुषेण विहितं वर्णश्रमाणां वेदविहितं स्वकर्म स्ववर्णाश्रमयोग्यं कर्म कार्यं कर्तव्यं । अन्यत् । अवहितं निषिद्धमिति यावत् । त्याज्यं न कर्तव्यमिति तर्थाः । अत्यंतयत्नादित्युभयत्र संबध्यते ॥ ७७ ॥ ॥

जीवकर्तृत्वेप्रत्यक्षप्रमाणमाह । प्रत्यक्षमिति । एतद्भोजनादिनानारूपंपुरुषस्यकर्मप्रत्यक्षं पुरुषनिष्ठतयाप्रत्यक्षसिद्धं । तेनअहंकरोमीतिस्वस्वसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धेन काचिच्च प्रतिहेतेनकर्तृत्वेनकेशवस्यप्रेरणा कर्तृत्वस्येतिशेषः अनुमेया विमतंकर्तृत्वमीश्वराधीनं । काचित्प्रतिहतत्वात् । राजपुरुषकर्तृत्ववदित्यनुमानेनज्ञातव्या । कर्तृत्वस्यकेशव प्रेरितत्वंज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धमेवेत्याह । स्वकर्ममिति । विष्णुनाविहितं । श्रुतिस्मृतीमैवाहोइतिवचनात् । विष्णवाज्ञारूपश्रुतिस्मृतिविहितंस्वकर्मकृत्वा तत्प्रेरणैवाविष्णुप्रेरणैव कर्मकरणेअनुअनुकुल्लेतिबुधःज्ञानीमन्यतेजानाति ॥ ७८ ॥ तेनज्ञानेनास्यविष्णोःसम्यगार्तिसमीचीनांगार्तिर्एति । अशुभोजनःदेवमेवकर्तृइतिमत्वा । एवकारोऽन्ययोग्यवच्छेदे ममकर्तृत्वंनास्तीतिमत्वेतिभावः । स्वकर्मस्वविहितंक्रमहिवा तामसीतमःसंबन्धिर्नांगेतिप्रयाति । तस्माज्जीवस्यकर्तृत्वसद्भावात् विहितकर्ममत्यागेनदुर्गतिसद्भावश्चस्व कर्मकार्यमेव ॥ ७९ ॥ कर्मकरणेइतिकर्तव्यतामाह । ज्ञातव्यमिति । अस्यकर्मकर्तृजीवस्यविष्णोर्वशत्वंज्ञातव्यमेव । तर्ह्यहंकर्तानेतिज्ञात्वा स्वकर्मनहतव्यमित्याह ।

प्रत्यक्षमेतत्पुरुषस्य कर्म तेनानुमेया प्रेरणा केशवस्य ॥ स्वकर्म कृत्वा विहितं हि विष्णुना तत्प्रेरणेत्येव बुधोऽनु मन्यते ॥ ७८ ॥ तेनैति सम्यग्गतिमस्य विष्णोर्जनो शुभो देवमित्येव भत्वा ॥ हित्वा स्वकं कर्म गतिं च ता मर्षो प्रयाति तस्मात्कार्यमेव स्वकर्म ॥ ७९ ॥ ज्ञातव्यं चैवास्य विष्णोर्वशत्वं कर्तव्यं चैवात्मनः कार्यकर्म ॥ प्र त्यक्षेण कर्तृता जीवसंस्था तथागमादनुमानाच्च सर्वम् ॥ ८० ॥ विष्णोर्वशे तन्न हेयं द्वयं च जानन् विद्वान् कुरुते कार्यकर्म ॥ तत्प्रेरकं विष्णुमेवाभिजानन् भवेत्प्रमाणत्रितयानुगामी ॥ ८१ ॥

कर्तव्यमिति । आत्मनःकार्यकर्तृयोग्यकर्मकर्तव्यमेव । जीवकर्तृत्वस्यविष्णवधीनत्वंपुनःसप्रमाणकं दर्शयति । प्रत्यक्षेति । यथाजीवसंस्थाजीवगताएषाकर्तृता प्रत्यक्षप्र त्यक्षसिद्धा । कुर्वन्नेहकर्मोणिर्जीविषेदित्यागमात् विप्रतिपन्नःकर्ताभोक्तृत्वात् व्यतिरेकेणघटत्रदित्यनुमानाच्चसिद्धा । तथासर्वजीवगतकर्तृत्वादिक्रियागिप्रत्यक्षात् न ऋतेत्वक्रियतेइत्यागमाद्विमर्तकतृत्वं ईश्वराधीनकार्यत्वादंकुरुवदित्यनुमानाच्चविष्णोर्वशेवर्ततइतिशेषः । तद्वयंजीवस्यकर्तृत्वादिकं तस्येश्वराधीनत्वंचनह्यनत्याज्यामि तिजानन् । ममकर्तृत्वमीश्वराधीनवर्ततइतिविद्वान्ज्ञानीकार्यकर्मविहितं कर्मकुरुते । एवंजीवगतकर्तृत्वादिकर्मीश्वराधीनमितियः जानन्सप्रमाणत्रितयानुगामीभवति । नान्यइत्याह । तत्प्रेरकमिति । यतत्प्रेरकंजीवकर्तृत्वेप्रेरकंविष्णुमेवाभिजानन्कार्यकर्मकुरुतइतिशेषः । सप्रमाणत्रितयानुगामी प्रत्यक्षाद्विसिद्धांतांगिकारवाच्यमेव दित्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

ननु जीवेश्वराहकप्रमाणानामिच्छाविषयत्वा एकाविषयत्वेऽप्यस्याप्रमाणत्वं वा स्यात्प्रमाणत्रितयानुगामित्वमिच्छाविषयत्वादित्रयं अविरोधेन परस्परविरोधाभावेन एकत्रयं एकार्थप्रतिपादकं चेत्तर्हीति शेषः । तत्पूर्णप्रमाणमूल्यं भवेदतिशेषः । तत्रयं अविरोधिपरस्परविरोधरहितं पृथगीश्वरस्य जगदादिकर्तृत्वमागमविषयं जीवस्य भोजनादिकर्तृत्वं प्रत्यक्षविषयमिति भिन्नविषयचेत्तर्हि तन्मध्यमं प्रमाणं भवेत् प्रमाणानां प्राबल्याभावेन विरोधाभावेन चाप्रामाण्यशङ्का विषयत्वादिमिच्छाभावात् । तत्रयं विरोधि एकस्मिन्नर्थे परस्परविरोधयुक्तं चेत्तर्हि तदधमं प्रमाणं भवेदतिशेषः । परस्परविरोधेनैकस्यापि निःशङ्कतयाथानिश्चायकत्वादिति भावः तस्मादेवं स्थितत्वात् तत्रयं प्रमाणत्रयं एकात्रविरोधेन एकार्थविषयतया कार्ययोग्यम् ॥ ८२ ॥ उक्तप्रमाणेषु कर्त्तिकप्रमाणमङ्गीकरोतीत्यत आह । अज्ञादिति । अज्ञादिति परोक्षज्ञानप्रत्यक्षप्रत्यक्षसिद्धं जीवकर्तृत्वमपहायत्याका दैवमेव कर्तृत्वात् स्वात्मकमस्वविहितकर्मप्रज्ञात् । न करोतीत्यर्थः । विद्वान्सम्यग्ज्ञानजीवि विष्णुवदो विदित्वा जीवमित्युल्लक्षणं जीवकर्तृत्वमपि । अजक्षन्ति तं कर्तव्यमेव स्वविहितमेव कर्म करोति । तथा चाज्ञाधमं प्रमाणमङ्गीकरोति विद्वान्स्तु पूर्णप्रमाणमिति भावः ॥ ८३ ॥ ननु ज्ञान्यज्ञयोनानावि

पूर्णप्रमाणं तत्रयं चाविरोधेनैकत्रयं तत्रयं चाविरोधि ॥ पृथङ् मध्यं चाप्रमाणं विरोधि स्यात्तत्स्मात्त्रयमेकत्र कार्यम् ॥ ८२ ॥ अज्ञाः प्रत्यक्षं त्वपहयैव देवं मत्वा कर्तृ स्वात्मकर्म प्रजह्यात् ॥ विद्वान् जीवं विष्णुवशं विदित्वा करोति कर्तव्यमजस्रमेव ॥ ८३ ॥ स्वभावाख्या योग्यता या हठाख्या यानादिसिद्धा सर्वजीवेषु नित्या ॥ सा कारणं प्रथमं तु द्वितीयमनादिकमैव तथा तृतीयः ॥ ८४ ॥ जीवप्रयत्नः पौरुषाख्यस्तदेतत्त्रयं विष्णोर्वैराग्यं सर्वदेव ॥ स कस्य चिन्न वशे वासुदेवः परात्परः परमोसौ स्वतंत्रः ॥ ८५ ॥

धर्मप्रवृत्तौ किं कारणमित्यत आह । स्वभाविति । पुनः पुनः प्रसार्यमाणमपि पर्ववस्थां प्राप्नुयाच्छ्रवणादिकामिवा निवार्यत्वाद्दृढयुच्यते । स्वभावाख्या हठाख्या स्वभावः हठ इति पर्यायनामद्वती या योग्यता जीवानामिति शेषः । योग्यता सर्वजीवेषु अनुनादिसिद्धानित्या अनादित्या जीववदित्यर्थः । सा योग्यता प्रथमकारणमूल्यकारणं जीवानां नानाविधकर्मप्रवृत्तौ विरोधः । अनादिकर्म तु अनाद्यदृष्टिद्वितीयमेव द्वितीयकारणमेव योग्यतापेक्षानंतरकारणं पौरुषाख्यः पौरुषमिति नाम जीवप्रयत्नः । तृतीययोग्यतापेक्षया तृतीयकारणमित्यर्थः । तथा शब्दः समुच्चये । ननु योग्यतादीनां जीवप्रवृत्तिकारणत्वे विष्णोरस्वातंत्र्यमागतमित्यत आह । तदिति । तदेतच्च योग्यतादित्रयविष्णोः सर्वदा संसारमुक्तावस्थार्थां च वशमेव अधीनमेव । ननु जीवकर्तृत्वादिविष्णुवर्धनयथातथार्थकिं विष्णोरेत्याधीनत्वमित्याशङ्क्यसंयुक्तिकं परिहरति । सकस्यचिदित्यादिना । स वासुदेवः कस्यचिदपि पुरुषवशेन कुत इत्यत आह । परादिति । असौ परात्परः उत्तमादप्युत्तमः । परमः स्वतंत्रः मुख्यस्वतंत्रः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

ननु सर्वजीविगतोऽहः एकप्रकारोऽवर्तते चेत्तर्हि जीविनामुच्चावचफलानुपपत्तिरित्याशङ्कयोग्यतातारम्यगीकारेणपरिहरति । हठश्चेति । असौहठः जीविगतयोग्यता । हिशब्दपूर्वार्थः । कुतोहठदेः प्रथमादिकारणत्वाभिमित्यत आह । हठाच्चेति । यतोहठदेः कर्मादिभ्रवति अतोहठादिः प्रथमादिकारणमित्यर्थः । यत्नः तात्कालिकः पुरुषप्रयत्नः कर्मजः पूर्वः कर्मणो जातः कारणत्वेन हठादेः प्राथम्यमुक्त्वा हठपूर्वकर्मनिष्ठफलजननशक्यमभिव्यञ्जकत्वेन हठकर्मप्रयोक्तृत्वरूपं यत्नस्यातिशयमाह । हठेति । यत्नइत्यनुषज्यते । पुरुषप्रयत्नहठकर्मप्रयोक्ता हठः योग्यता कर्मपूर्वकर्मतयोः शक्तेः अभिव्यञ्जकः ॥ ८६ ॥ कुतोयत्नस्तच्छक्तेरभिव्यञ्जकइत्यत आह । विनिति । यत्नविना हठो न कर्मापि न फलदानोन्मुखमित्यर्थः । ननु यत्नादेव योग्यतादेः फलसंभवात् तद्विश्वेणार्किकार्यमित्यत आह । फलप्रदइति । वासुदेवः अखिलस्य हठादेः फलप्रदः । ननु यत्नाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात् फलस्य वासुदेवः कुतः फलप्रदइत्यत आह । स्वातंत्र्येति । यत्नादिनिष्ठफलजननशक्तिप्रतीश्वरस्य स्वातंत्र्यात्स फलप्रदइत्यर्थः । तस्य स्वातंत्र्ये

हठश्चासौ तारतम्यस्थितो हि ब्रह्माणमारभ्य कलिश्च यावत् ॥ हठाच्च कर्माणि भवन्ति कर्मजो यत्नो यतो हठ कर्मप्रयोक्ता ॥ ८६ ॥ विना यत्नं न हठो नापि कर्म फलप्रदो वासुदेवो खिलस्य ॥ स्वातंत्र्यशक्तेर्विनियामको हि तथाप्येतान् सोप्यपेक्ष्यैव युंजेत् ॥ ८७ ॥ एतानपेक्ष्यैव फलं ददानीत्यस्यैव संकल्प इति स्वतंत्रता ॥ नास्त्यपगच्छेत्स हि सर्वशक्तिर्नाशक्तता कचिदस्य प्रभुत्वात् ॥ ८८ ॥

हेतुमाह । विनियामकइति । हठादेर्विनियामकः प्रेरको हि यस्मात्तस्मात्स्वतंत्रइत्यर्थः । ननु यत्नादिनिष्ठशक्तेरीश्वरस्वतंत्रत्वे ईश्वरः स्वातंत्र्यशक्त्या फलप्रदश्चेत्कियत्ना दिनेत्यत आह । तथापीति । तथापि स्वातंत्र्यशक्त्या फलप्रदोऽपि सर्वस्य नियामकोऽपि स वासुदेवः । एतान्हठादीनेपेक्ष्यैव अनुसृत्यैव युंजेत् फलेन योजयेत् ॥ ८७ ॥ ननु हठादिकमपेक्ष्य फलप्रदश्चेन्न स्वातंत्र्यशक्तिरित्यत आह । एतानिति । एतान्हठादीन् अपेक्ष्यैवानुसृत्यैव फलं ददानीत्यस्य विष्णोः संकल्पइच्छाविशेषइति यस्मात्तस्मादस्य विष्णोः स्वतंत्रतास्वतंत्रकर्तृत्वानापगच्छेत् । स्वाधीनंहठादिकमपेक्ष्यैव फलं ददानीति स्वसंकल्पानुसारेण फलदातृत्वात्तस्वातंत्र्यहानिरिति भावः । तनु हठादिकमनपेक्ष्य फलदानेऽसमर्थत्वाद्दृष्टादिकमपेक्षतइति किं न स्यादित्यत आह । सहीति । सहः सर्वशक्तिः सर्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वविषये शक्त्यस्य स तथा हि यस्मात्तस्मात्प्रभुत्वाच्चानि स मर्थत्वाच्च अस्य हरेः कचिच्छक्तिर्मिथिद्विषयेऽशक्तता असमर्थतानास्तीति शेषः ॥ ८८ ॥



तथापि पुंसां विहितं स्वकर्मैत्यादिना जीवस्यैश्वर्याधीनकर्तृत्वमुपपाद्योपसंहरति । तस्मादिति । तस्माज्जीविकर्तृत्वसद्भावात् तेन विष्णुना कर्तृत्ववर्णाश्रमाविशेषनिष्ठतया कर्तृत्वं कल्पितं स्वकर्मस्ववर्णाश्रमोचितं कर्म तत्पूजार्थं श्रीविष्णुपूजार्थं अहं करोमिति संकल्पयत्कर्मकार्यं । तेन पूजात्मककर्मणा तस्यातिशेवभवेत् । योग्यतानुसारेण चतुर्विधमोक्षः स्यादिति भावः । अतः विहितकरणान् अन्यथा विहितकर्माकरणात् अविहेता चरणादित्यर्थः । नित्यः स्यात् । तस्मात्स्वविहितं यत्नेनैव कार्यमिति भावः । तत्र कस्यार्थं कर्मेति जिज्ञासा यत्र वर्णविभागेनाह । स्वकर्मैत्यादिना । विप्रस्य जपोपदेशो जपः अध्ययनं उपदेशः अध्यापनं स्वकर्मैव विहितकर्म उक्तमिति शेषः ॥ ८९ ॥ येन कारणेन विष्णोर्मुखादिप्रजातिः प्रवृत्ता उत्पन्नेत्यर्थः । तेन कारणेन स विष्णुः अस्य विप्रस्य मुखोत्थितं कर्म अदात् ॥ ९० ॥ क्षत्रियः बाह्वोः विष्णुबाह्वोः सकाशात् जातः । तेन कारणेनास्य क्षत्रियस्य बाह्वोः संवीधेयाप्रतिवारणं दुष्टशिक्षणं साधुधर्मस्यैवैष्णवधर्मस्य प्रवर्तनं चादादि । क्षत्रियस्य कर्मांतरमाह । मुखस्येति । अस्य क्षत्रियस्य मुखस्य बाह्वोश्च विष्णोः शिरसो

तस्मात्कार्यं तेन कर्तृत्वं स्वकर्म तत्पूजार्थं तेन तत्प्राप्तिरेव ॥ अतोऽन्यथा निरयः सर्वथा स्यात्स्वकर्म विप्रस्य जपोपदेशो ॥ ८९ ॥ विष्णोर्मुखेन द्विप्रजातिः प्रवृत्ता मुखोत्थितं कर्म तेन स्य सोदात् ॥ ९० ॥ बाह्वोर्जातः क्षत्रियस्तेन बाह्वोः कर्मस्य पापप्रतिवारणं हि ॥ प्रवर्तनं साधुधर्मस्य चैनं मुखस्य बाह्वोश्चाति सामीप्यतोऽस्य ॥ ९१ ॥ जपोपदेशो क्षत्रियस्यापि विष्णुश्चक्रे धर्मो यज्ञकर्मपि विप्रे ॥ वैश्यो यस्मादुरुजस्तेन तस्य प्रजावृद्धिस्तज्जकर्मैव धर्मः ॥ ९२ ॥ तस्मादस्यात्स्थावराणां च वृद्धिः करोरूवोः सन्निष्कृष्टत्वहेतोः ॥ वार्तात्मकं कर्म धर्मं चकार विष्णुस्तस्यैवाग्निजः शूद्र उक्तः ॥ ९३ ॥ गतिप्रधानं कर्म शुश्रूषणाख्यं सादृश्यतो हस्तपदोस्तथैव ॥ हस्तोद्भवं कर्म तस्यापि धर्मः संतानवृद्धिश्च समीपगत्वात् ॥ ९४ ॥

षः । अतिसामीप्यतः अतिसामीप्यात् विष्णुः जपोपदेशोऽपि धर्मो चक्रे । विप्रस्याप्यानुषंगिकं कर्माह । यज्ञेति । मुखबाहुसामीप्यात् मुखजे विप्रबाहुजं यज्ञकर्म अपि धर्मो चक्रे ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ यस्माद्वैश्यः उरुजः विष्णोरंजः तेन कारणेन तस्य तज्जकर्म प्रजावृद्धिः धर्मो उक्तः । तत्सादृश्यात् उपादनं पालनं लक्षणं प्रजासादृश्यात् स्थावराणां सस्यादीनां च वृद्धिर्धर्म इत्युक्तः । करोरूवोः सन्निष्कृष्टत्वहेतोः सामीप्यहेतोर्विष्णुस्तस्यैश्वर्यावार्तात्मकं कृषिवाणिज्यरूपं कर्म धर्मो चकार । शूद्रः अग्निजः विष्णोः पदाभ्यां जात इत्युक्तः तेन गतिप्रधानं गमनागमनप्रधानं शुश्रूषणाख्यं विप्रादि विवर्णानां सेवाख्यं कर्म शूद्रस्य धर्मः । हस्तपदोः हस्तपदादयोः अंगुल्यादिना सादृश्यतः तथैवैश्वर्यवत् हस्तोः स्वकृषिवाणिज्यरूपं कर्म तस्यापि शूद्रस्यापि धर्मः उरुपदोः समीपगत्वात् संतानवृद्धिश्च प्रजावृद्धिश्च धर्मः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥



क्षत्रियस्य धर्मांतरमाह । भुजाविति । भुजौ उरः वक्षः बलस्य स्थानं हृदयं मनः ज्ञानस्य स्थानं यथास्मादतः नृपाणां बलं ज्ञानं च उभयं धर्म उक्तः । पाणौ केवलं कृतीनां कर्मणां कौशलं निपुणता । केवलं शस्त्रेण पाणिः भुजवद्वलस्थानं भवतीति भावः । ह्रियस्मान्नरमात्पाण्योः ऊरुपदोः उपस्थितेः समीपस्थितत्वात् विट्शूद्रकौ कर्मणां कौशलेतौ कौशले न निपुणतया इतौ युक्तौ ॥ १५ ॥ नन्वेवं चेद्विप्रादेः संतानवृद्धिर्धर्मो न भवेदित्यत आह । प्राधान्यत इति । एषः पूर्वोक्तः विशेषो धर्मः प्राधान्यतः मुख्यत्वेनोक्तः विप्रादीनामिति शेषः । सामान्यतः अमुख्यत्वेन अखिलानां विप्रादीनां सर्वेष्ववप्रागुक्ताः सर्वे धर्मा उक्ता इत्यर्थः । वयं मनुष्यधर्मानुसारिणो नेत्याह । वयं हि नोचसे वा दिव्या वृत्यर्थं प्रायेणेत्युक्तम् ॥ १६ ॥ पूर्ववत्कृतैः आदि सृष्टौ कल्पितैः अखिलानां विप्रादिष्ववप्रादिष्ववप्रादानां ॥ १७ ॥ विष्णुरेवाभिपूज्य इत्यत्र हेतुमाह । पितेति । यस्मात्पितृतेन कारणेन स एव विष्णुरेव पूज्यः । तारतम्येन लक्ष्यादिदेवतापूजापि धर्म इत्याह । तद्वक्तृत्वादिति । तद्वक्तृत्वादिष्णुभक्त्या निमित्तात् देवताश्चरमाद्याः अभिपूज्याः । तेषु समादिदेवेषु मध्येऽत्यंत भक्ताः ते विशेषतः

भुजावुरो हृदयं यहलस्य ज्ञानस्य च स्थानमतो नृपाणाम् ॥ बलं ज्ञानं चोभयं धर्म उक्तः पाणौ कृतीनां कौशलं केवलं हि ॥ तस्मात्पाण्योरूरुपदोरुपस्थिते विट्शूद्रकौ कर्मणां कौशलेतौ ॥ १५ ॥ प्राधान्यतो धर्मविशेष एषः सामान्यतः सर्वेष्ववखिलानाम् ॥ वयं हि देवास्तेन सर्वं हि कर्म प्रायेण नो धर्मतामेति शश्वत् ॥ १६ ॥ एतैर्धर्मैर्विष्णुना पूर्ववत्कृतैः सर्वैर्धर्मैर्विष्णुरेवाभिपूज्यः ॥ तद्वक्तिरेवाखिलानां च धर्मो यथायोग्यं ज्ञानमस्यापि पूजा ॥ १७ ॥ पिता गुरुः परमं देवतं च विष्णुः सर्वेषां तेन पूज्यः स एवात्तद्वक्तृत्वाद्देवताश्चाभिपूज्या विशेषतस्तेषु येत्यंत भक्ताः ॥ १८ ॥ संपूजितो वासुदेवः स मुक्तिं दद्यादेवापूजितो दुःखमेव ॥ स्वतंत्रत्वात्सुखदुःखप्रदोसौ नान्यः स्वतंत्रस्तद्वशा यत्समस्ताः ॥ १९ ॥ स्वतंत्रत्वात्सुखसज्ज्ञानशक्तिपूर्वगणैः पूर्ण एषोखिलैश्च ॥ स्वतंत्रत्वात्सर्वदोषोज्झितश्च निःसीमशक्तिर्हि यतः स्वतंत्रः ॥ १० ॥

अभिपूज्याः ॥ १८ ॥ संपूजितः सम्यक्सर्वोत्तमत्वादिज्ञानपूर्वकं पूजितो वासुदेवो मुक्तिं दद्यादेव । अपूजितः स एव दुःखमेव दद्यात् । विष्णोः फलदत्ते कथं सामर्थ्यमिति यत आह । स्वतंत्रत्वादिति । असौ विष्णुः सुखदुःखप्रदः सतामस्तामिति शेषः । कुतः स्वतंत्रत्वात् । अन्यः ब्रह्मादिजीवसमूहः स्वतंत्रो न समस्ताः जीवाः प्रायः तद्वशाः विष्णवधी नाः यथास्मान्मात्सुखदुःखप्रद इति संबधः ॥ १९ ॥ एष विष्णुः स्वतंत्रत्वात् सुखसज्ज्ञानशक्तिपूर्वः सत्यो निर्दोषि च ते ज्ञानशक्ती च सुखं च सज्ज्ञानशक्ती च ताः पूर्वाः एष्यंति सुखसज्ज्ञानशक्तिपूर्वास्तैस्तथा अखिलैः सृष्टिस्थित्याद्यैर्गुणैः पूर्णः । स्वतंत्रत्वात्सर्वदोषोऽजितश्च विष्णोः स्वतंत्रत्वे हेतुमाह । निःसीमेति यतो निःसीमशक्तिः निःसीमा मयां दारहिता अनन्तेत्यर्थः तादृशी शक्तिर्यस्य स तथा । अत एव स्वतंत्रः ॥ १०० ॥

॥

॥

विष्णोः स्वतंत्रत्वमस्तु तावता दोषो जित्तत्त्वगुणपूर्वात्वं कथं निरत आह । दोषोति । सुखविशेषो दोषास्पृष्टदोषाणामसंलगुणपूर्वाचशक्तिः प्रियतश्च तस्मादोषास्पृष्टत्वा  
 दिकं युक्तमेवेति वाक्यशेषः । ननु विष्णुनिष्ठशक्तिर्दोषास्पृष्टा हि तस्याः तुल्यवत्त आह । निःसीनत्वादिति । शक्तोरित्युपस्कृतव्यं । तथा च शक्तेरसंकुचितत्वाद्दोषास्पृष्टत्वा  
 दिविषयत्वमपि युज्यत एवेत्यर्थः । उक्तमेवोपसंहरति । एवमिति । स्वमुक्तप्रकारेण अपि दैवपिणुणैः पूर्णो नारायणः अखिलैर्वाश्रमवज्जनैव । स्वयमेव वाश्रमाचितवैभवं पूज्य  
 तमः अतिशयेन पूज्यः । यद्यस्मात्तेन कारणेनास्माकमतिसमाधेयैव दुष्टेष्विति शेषः । दुष्टानां कारणं निवारणं हननं कार्यमेव ॥ १०१ ॥ एतत्करणे फलमाह । हन्यदिति ।  
 यः क्षत्रियदुष्टान् भगवद्भिमुखान् क्षत्रियानहन्त्यात् । विशेषतः युद्धात्तान् युद्धे प्राप्तान् क्षत्रियानहरेस्मन् । युद्धाख्ययज्ञेन हरिं प्रीणयामीति स्मरन्निर्तिभावः ॥ १०२ ॥

दोषास्पृष्टौ गुणपूर्तौ च शक्तिर्निःसीमत्वाद्विद्यते तस्य यस्मात् ॥ एवं गुणैरखिलैश्चापि पूर्णो नारायणः पूज्यतमः  
 स्वधर्मैः ॥ १०१ ॥ अस्माकं यत्नेन नातिक्षमैव धर्मो दुष्टानां वारणं ह्येव कार्यम् ॥ हन्याद्दुष्टान्यः क्षत्रियः क्षत्रि  
 यांश्च विशेषतो युद्धगतान् स्मरन्हरिम् ॥ १०२ ॥ स्वबाहुवर्षेण च तस्य बाहु चैतन्यमात्रौ भवतः सदेहौ ॥ पापाधि  
 कांश्चैव बलाधिकांश्च हत्वा मुक्तावधिकानंददृष्टिः ॥ १०३ ॥ प्रीतिश्च विष्णोः परमैव तत्र तस्माद्वंतव्याः पापिनः  
 सर्वथैव ॥ ये त्वक्षधूर्ता ग्रहणं गता वा पापास्तेन्यैर्धातनीयाः स्वदोर्भ्याम् ॥ राजानं वा राजपुत्रं तथैव राजानुजं  
 चाभियातं निहन्यात् ॥ १०४ ॥ राज्ञः पुत्रोऽप्यकृतोद्वाहको यः स पातनीयो न स्वयं वध्य एव ॥ क्रूरं चान्यद्वर्मयुक्तं  
 परैस्तत्प्रसाधनीयं क्षत्रियैर्न स्वकार्यम् ॥ १०५ ॥ ॥

स्वबाहुवर्षेण हन्यात् । सदेहौ तस्य बाहु चैतन्यमात्रौ ज्ञानरूपौ भवतः स्वरूपानंदविर्भावो भवतीति भावः पापाधिकाः संतोषबलाधिकाः तांश्चैव हत्वा । तत्र बलाधिकपापि  
 हननविषये प्रीतिर्यस्मात्तस्माद्वंतव्या एवास्माभि रिति शेषः । दुष्टहनेनोपविशेषमाह । यद्वति । ये त्वक्षधूर्ताः यतः कपटिनः ग्रहणं गताः युद्धे हस्तप्राप्ता ये ते अन्यैर्मृत्यावैर्धातनीयाः  
 अभियातं युद्धार्थागस्तस्वदोर्भ्यां निहन्यात् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ राजपुत्रमित्यस्यापवादमाह । राज्ञ इति । अकृतोद्वाहकः अकृतविवाहो यः सः प्रातनीयः अन्यैरिति शेषः ।  
 एषः अकृतोद्वाहको राज्ञः पुत्रः स्वयं स्वस्य वध्यो न । धर्मयुक्तं च धर्मयुक्तमपि क्रूरं निबं अन्यद्वत्कर्मदुष्टद्विधादिकं तत्क्षत्रियैः परैः अन्यपुरुषैः प्रसाधनीयं कारयितव्यं । नस्व  
 कार्यस्वयनकार्यमित्यर्थः ॥ १०५ ॥ ॥ ॥

एवमेनप्रकारेणोक्तो धर्मः वेदे विहित एव । विष्णोः श्रीवेदव्यासस्य तादृगुक्ताथविधायकं वाक्यं पंचरात्रेषु व्रतं तद्विशेषः । अक्षयूतं अक्षैः द्यूते संचारिकाः विशेषैः यत्नयन्तं देवानं कृत्तिकूटात्मकं अतएव पापं पापसाधनं अतएव गर्हितं जुगुप्सितं । एतादृशमपि त्वया सौबलेन सहकृतम् ॥ १०६ ॥ अस्य द्यूतस्य विधिः कृतव्यताकुनचिद्वेदशस्त्रेषु नास्ति । तेन प्रकारेण न द्यूतहंतं द्यूतेऽपहतं यत्तद्वत्तामिति न वदति । वेदविदइति विशेषः । द्यूतदत्तमाहार्यमिति प्रसंगात् अन्यदप्याहार्यविशेषमाह । भूतेनेति ॥ १०७ ॥ पुनराहार्यमेवेत्यस्यापवादमाह । द्यूतइति । द्यूते स्त्रियां च दत्तमिति विशेषः । स्त्रियां दत्तं अल्पनां हार्यमित्यस्यापवादमाह । यद्येषामिति ॥ १०८ ॥ पुरुषस्य कामिपुरुषस्य निवारणे निवारणविषये तु सर्वथाऽशक्तौ सत्यां भ्रात्रादीनामिति विशेषः । तदीयतस्यादत्तं दीयं कामिपुरुषदत्तत्वेन तस्याः कामिन्यादत्तं वधिअल्पं च अल्पमापि एषां कामिपुरुषभ्रात्रादीनां भोच्यं भो

एवं धर्मो विहितो वेदे एव वाक्यं विष्णोः पंचरात्रेषु तादृक् ॥ अक्षयूतं निष्कृतिः पापमेव कृतं त्वया गर्हितं सौबले न ॥ १०६ ॥ न कुत्रचिद्विधिरस्यास्ति तेन न तद्वत् द्यूतहंतं वदति ॥ भूतेन दत्तं द्यूतदत्तं तथैव दत्तं कामिन्यै पु नराहार्यमेव ॥ १०७ ॥ एवं धर्मः शाश्वतो वेदिको हि द्यूते स्त्रियां नाल्पमाहार्यमाहुः ॥ यद्येषां वै भोग्यमल्पं तदीयं भोगेन तद्वद्वृत्तिस्तत्र हार्यम् ॥ १०८ ॥ निवारणे पुरुषस्य द्दशकौ तद्वाज्यं नः पुनराहार्यमेव ॥ त्वं धर्मेन पृथ्वाग्रजश्चेति राजभूतेनुज्ञां न मया तत्कृतं च ॥ १०९ ॥ दातास्यनुज्ञां यदि तां ब्रूहि त्वयैव राज्यं स्थापयाम्यद्य सम्यक् ॥ सत्यं पापेष्वपि कर्तुं यदीच्छा तथापि मामा द्वादश नः प्रयाताः ॥ ११० ॥ वेदप्रामाण्याद्वत्सरा स्ते हि मासैः सहस्राब्दं सत्रमुक्तं नराणाम् ॥ अज्ञातमेकं मासमुपयाध शत्रून् ब्रूहि त्वयै राज्यं प्रतिपादयामः ॥ १११ ॥

गार्हद्रव्यं । वैनिश्चयेन यदि चेत्तर्हि तद्वंधुभिः कामिपुरुषभ्रात्रादिभिः भोगेन भोगव्याजेन तत्स्वसंबंधिका मिपुरुषदत्तमल्पद्रव्यं हार्यं यस्मात्तस्मान्नोस्माकं राज्यं पुनराहार्यमेव । तर्हि किमर्थमपहरणं न कृतमित्यत आह । त्वमिति । धर्मनिष्ठः धर्मस्थिरः अनुज्ञां व्रतेन वेति विशेषः । तद्वाज्यापहरणम् ॥ १०९ ॥ पापेषु द्यूतयोधनादिपुसत्यं कर्तुं द्यूतसमये वनवासा बुक्तसमयमिति विशेषः । यद्यपीच्छातवास्तीति विशेषः । तथापि नः द्वादशमासाः प्रयाताः अतीताः ॥ ११० ॥ तेमासां वेदप्रामाण्यात् वत्सराहि अतएव मासैः सहस्रमासैरित्यर्थः । नराणां सहस्राब्दं सहस्रमब्दायस्य तत्तथा । सहस्रवर्षपरिसमाप्यं सत्रमुक्ते वेदइति विशेषः । अतएव द्वादशमासैः द्वादशान्द्वनवासप्रतिज्ञाजानेति भावः । अज्ञातं अज्ञातवासं एकमासमुपवर्षित्वा स्थित्वा प्रतिपादयामः साधयामः ॥ १११ ॥

तापकः दुःखकरः अभिप्राणां शत्रूणां नंदकः आनंदकरः । अरिणां मूर्ध्नि जलस्य प्रकाशस्य । अग्निवदितिशेषः । मित्राणि आहूय न आनंदयन् वासुदेवं कृष्णम् ॥ ११२ ॥  
 हेराजन् वासुदेवस्य कृष्णस्य स्वतंत्रत्वं अबोधानंदित्यर्थः । कादिबैरैः ब्रह्मादिबैरैः । अजेयान् जरासुतादीन् यस्मात्कुल्याअर्थितः रेतपर्वते अजयत् ॥ ११३ ॥ प्रकृतेः लक्ष्म्याः  
 तदशत्वं वासुदेवदात्वं नोस्माभिरित्यर्थः । बहुशः बहुवारं व्यासदेहव्यासस्वरूपे दृष्टहि । पाराशर्यः श्रीवेदव्यासः नोस्माकं दिव्यदृष्टौ अलौकिकज्ञानप्रदाय सर्वलोके सर्वलोक  
 विशेषस्वांत्यमदर्शयत् । स्वस्योतिशेषः । तस्माद्वासुदेवस्य स्वतंत्रत्वं प्रत्यक्षतो दृश्यत इति पूर्वज्ञानयः ॥ ११४ ॥ उपसंहरति तस्मादिति अभिमन्याहिनिगच्छ । एवं च

मा मित्राणां तापकस्त्वं भवेथास्तथाऽमित्राणां नंदकश्चैव राजन् ॥ ज्वलस्वरीणां मूर्ध्नि मित्राणि नित्यमाहू-  
 दयन् वासुदेवं भजस्व ॥ ११२ ॥ स्वतंत्रत्वं वासुदेवस्य सम्यक् प्रत्यक्षतो दृश्यते ह्यद्य राजन् ॥ यस्मात्कृष्णो  
 व्यजयच्छंकरादीन् जरासुतादीन् कादिवरैरेजेयान् ॥ ११३ ॥ ब्रह्मादीनां प्रकृतेस्तदशत्वं दृष्टं हि नो बहुशो  
 व्यासदेहे ॥ पाराशर्यो दिव्यदृष्टिं प्रदाय स्वातंत्र्यं नो दर्शयत्सर्वलोके ॥ ११४ ॥ तस्माद्राजन् अभिमन्याहि श-  
 त्रून् हंतुं सर्वान् भोक्तुमेवाधिराज्यम् ॥ एवं च ते कीर्तिधर्मौ महानौ प्राप्यौ राजन् वासुदेवप्रसादात् ॥ ११५ ॥ एव-  
 मुक्तो ब्रवीद्भूमिं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ त्रयोदशाब्दस्य ते हं कुर्यामेव त्वदीरितम् ॥ ११६ ॥ सत्यमेतन्न संदेहः सत्ये  
 नात्मानमालभे ॥ लोकापवादभीरुं मां नतोन्यद्वक्तुमर्हसि ॥ ११७ ॥ ॥

योक्तृप्रकारेण कृतवतस्ते प्राप्य स्यातामिति शेषः ॥ ११५ ॥ अंतस्सामौ । त्वदीरितं दुष्टानि ग्रह रूपकमकुर्यात् ॥ ११६ ॥ एतन्मेव च सत्यं न संदेहः । सत्येन सत्यशपथेन  
 सत्यः आत्मानं आलभे स्पृशामि । मम वचनमन्यथा चेत्तर्हि । आत्महननदोषप्राप्तिः स्यादिति भावेन आत्मानमस्पर्शदिति भावः । लोकापवादभीरुं प्रतिज्ञाहानिरभादिति  
 योलोकापवादः तेन भीरुं भयशीलं मां प्रति । अतः नैव क्षमा कृजनात् सित्यादिरुष्ण्यात् त्रयाद्यदुक्तं तस्मादन्यद्वाक्यं वक्तुं नार्हसि ॥ ११७ ॥

हेभीमयद्दिष्वमपिसस्यशपथकृतेपि मांवेदेःपुनःपुनःइदानीमेवगंतव्यमित्यादिरूपवाचोबेदेस्तर्हि मांअतिवाचा अतिक्रूच्यसातुदसे । तदव्ययनइतिधातुः । तुदेरिति लिङ्प्रयोगेवक्तव्येतुदसेइतिलटप्रयोगे त्रयोदशशब्दात्पूर्वत्वद्वचननकुयांमितिभावः । तदैवप्रतिज्ञावधिसमाप्त्यनंतरमेवत्वद्वक्ताकरणेसति । मेऽस्ययः अतिक्रमःकार्यः । शत्रवः हंतव्याश्च । इदानींप्रतिज्ञावधिपूर्वं एतादृशैःइदानीमेव गंतव्यंइत्यादिनिष्ठैर्वाच्यैःवाधितुदःखमुत्पादयितुंनार्हसि यद्वा तदैवधूतकरणसमयएवमेऽत्ययःकार्यःत्वयेशेषः इदानींप्रतिज्ञानंतरम् ॥ ११८ ॥ अस्माकंनिर्वलत्वादिदानींपुद्वावसरणेनेत्याह । भीष्मेति । ननिवार्याःकृतइत्यतआह । पूज्याइति । भीष्माद्याःपूज्याःगुरुत्वादितिशेषः । अतएवबाहुयुदेनननिवार्याःगुरुभिःसहबाहुयुद्धंनकर्तव्यमितिभावः ॥ ११९ ॥ तर्हि अस्त्रयुद्धंकरिष्यामीतिभीमाभिप्रायमाशङ्क्य निराकरोति । हिंयस्मानस्मात्

तुदसे चातिवाचा मां यद्येवं भीम मां वदेः ॥ तदैव मेऽत्ययः कार्यो हंतव्याश्चैव शत्रवः ॥ नैतादृशैरिदानीं न वा क्यैर्वाधितुमर्हसि ॥ ११८ ॥ भीष्मद्रोणादयोस्त्रज्ञा निवार्याश्च कथं युधि ॥ पूज्यास्ते बाहुयुद्धेन न निवार्याः कथं च न ॥ ११९ ॥ अस्त्राणि जानन्नपि त्वं प्रयोजयसि न क्वचित् ॥ तस्मात्तदैव गंतव्यं विज्ञातास्त्रे धनंजये ॥ १२० ॥ इत्युक्तो भीमसेनस्तु स्नेहभंगप्रयात्ततः ॥ नोवाच किंचिद्वचनं स्वाभिप्रेतमवाप्य च ॥ १२१ ॥ अभिप्रायो हि भीमस्य निश्चयेन त्रयोदशे ॥ युधिष्ठिरस्य राज्ञ्यर्थं गमनार्थं प्रतिश्रवः ॥ १२२ ॥ अन्यथातिमदृत्वात्स न गच्छेद्विब्रधीः परैः ॥ कृतकृत्ये तदा भीमे स्थिते धर्मात्मजो हि सः ॥ १२३ ॥ भीष्मद्रोणादिविजयः कथं स्यादिति चिंतयन् ॥ निवारणं गुरूणां हि भीम इच्छति न क्वचित् ॥ १२४ ॥

धनंजयोर्विज्ञातास्त्रेसति तदैवतस्मिन्नैवकालेगंतव्यम् । तदैवत्रयोदशेवर्षेऽतीतसतीतिवा ॥ १२० ॥ ततःतदैवगंतव्यमितिप्रतिज्ञानंतरं । स्नेहभंगभयात् युधिष्ठिरस्येशेषः स्वाभिप्रायमवाप्यनोवाच ॥ १२१ ॥ कोस्याभिप्रायइत्यतआह । अभिप्रायोहीति । त्रयोदशेवर्षेअतीतसतीतिशेषः । राज्ञ्यर्थंराज्यंकर्तुंनिश्चयेनगमनार्थंयुधिष्ठिरस्य प्रतिश्रवःप्रतिज्ञाभवेदितिभीमस्याभिप्रायोहि ॥ १२२ ॥ प्रतिज्ञांकारयितुंहेतुमाह । अन्यथेति । अतिमदृत्वात् अतिमदुचिन्तत्वात् । परैःशत्रुभिःभिन्नैर्भीमैश्चकीर्णतप्रतिक लमनाःसयुधिष्ठिरः । अन्यथाप्रतिश्रवाभावेसति नगच्छेत् राज्यंप्रतीतिशेषः । तस्मात्प्रतिश्रवराज्ञाकारयामासेत्यर्थः । स्वाभिप्रायानुसारेणप्रतिज्ञाकरणरूपकृत्यं कृतवन्ति सति ॥ १२३ ॥ गुरूणांभीष्मादीनांनेच्छति यस्मात्तस्मात् तेभीष्माद्याःअर्जुनैर्ननिवार्या इतिचिंतयन् ॥ १२४ ॥

[illegible]

तस्मात्ते ह्यजुनैव निवार्यो इत्यर्चितवन् ॥ आपदेव हि भीमस्ताभिवारयति नान्यथा ॥ १२५ ॥ एवं चिंतासमा  
विष्टं विज्ञायैव युधिष्ठिरम् ॥ सर्वज्ञः शक्तिश्च कुण्डोपासनागमन् ॥ चपलैर्बोधाभावाच्चिंताव्याकुलमानसम्  
॥ १२६ ॥ इमं मन्त्रं वदिष्यामि ये जपन्ति फलभूतः ॥ भीष्मद्रोणादिकान् सर्वरितं त्वं वदधनं जय ॥ १२७ ॥  
इत्युक्तैवावदन्मन्त्रं सर्वदेवतदृष्टिदम् ॥ तस्यैव ह्यवदत्यर्थे फलाधिक्यं यतो भवेत् ॥ १२८ ॥ भीष्मद्रोणादिविजय  
एतावद्वीर्यमेव हि ॥ अलं तांताधिकं काश्चित्तापद्योऽथमस्य च ॥ फलुनरंयति शत्रुनाशं ह्यवदन्मनुष्य ॥ १२९ ॥  
मते व्यासो भवति सर्वज्ञ सर्वकर्तारि ॥ भगिर्जोवदन्मन्त्रं फलुनाश एहस्यनुम् ॥ १३० ॥ तमाप्य फलुनो मन्त्रं  
ययौ ज्येष्ठौ प्रणम्य च ॥ १३१ ॥ यमजो च सशस्त्रिणश्च गिरिमंद्रकिलकम् ॥ १३२ ॥ तपश्चचार तत्रस्थः शंकर  
स्थं हरिं स्मरन् ॥ वण्मासेऽतिगतेऽपश्यन्मकं नामासुरं गिरौ ॥ १३३ ॥

[illegible]



गिरौफल्लगुनस्यवधार्थमायतंआगच्छतं वराहरूपंमूकंनममहसुरंज्ञात्वाअथमाहुंमायतीतिज्ञात्वा वीरःफल्लगुनःगांडिवसजंअधिगृह्णत्वा ॥ १३४ ॥ वज्रसमिपान्व  
जसदृशान्वहून् सायकान्वाणानृतत्कायेमकासुरस्यशरीरेच्छिप ॥ १३५ ॥ किरातोव्याधःतस्यरूपवद्रूपंयस्यसतश्च त्रिपञ्चकमिनेत्रोरुद्रतमनुवराहमनुशगादितिशेषः  
ताभ्यांशिवाजुर्नाभ्यांहतःआदितःशरीरितिशेषःशरीरितिशेषःममामृतः ॥ १३६ ॥ तेनछेदनासायजुर्नःउक्तः किमिति वतरत्यंतशराःअभिधःनगस्माद्युद्धयस्व ॥ १३७ ॥ इत्युक्तःफ  
ल्गुनःप्राह किमिति विप्रतिउमागच्छमागच्छेत्यर्थःनमोक्ष्यमे वतस्त्वमितिशेषः नोपुरुषर्षभौस्त्राजुर्नोरुशुक्लाहनिपूयोजनकारेणमयासहयुद्धञ्चस्वेतिरुद्रःउक्ता तिप्रतिउ

वराहरूपमायतं वधार्थं फल्लगुनस्य च ॥ तं ज्ञात्वा फल्लगुनो वीरः सजं धृत्वा च गांडिवम् ॥ १३४ ॥ चिक्षेप  
वज्रसमिपान्वहून् सायकान्वहून् ॥ १३५ ॥ किरातरूपस्तमनु सभायेध त्रिपञ्चकः ॥ स ममार हतस्तत्रायां  
दानवः पापचेतनः ॥ १३६ ॥ ते शक्तौ सौख्येवायं वराहो नमतोय हि ॥ अक्षिपे शरञ्च हि तद्युद्धस्य अया  
सह ॥ १३७ ॥ इत्युक्तः फल्लगुनः प्राह विप्रतिउ न मोक्ष्यसे ॥ इत्युक्त्वा ताजुर्नो युद्धं चस्तुः पुरुषर्षभौ ॥ १३८ ॥  
तत्राखिलानि शस्त्राणि फल्लगुनस्यदासच्छिबः ॥ ततर्जुनस्तु गांडिवं शरञ्च तस्मादभ्यत् ॥ १३९ ॥ तदप्यग्न  
संदवासौ प्रहमन् गिरिशस्तदा ॥ याहुयुद्धं ततस्त्वामात्तयोः पुरुषर्षभहृषः ॥ १४० ॥ पिंडीकृत्य ततो रुद्र  
श्चिक्षेप च धनंजयम् ॥ शर्धामवाप महतीं फल्लगुनो रुद्रपीडितः ॥ १४१ ॥ पूर्वं भंगार्थमात्म शंकरं गरुडव्य  
म् ॥ अवरणां वरं मत्ता येषां त्वं संप्रच्छसि ॥ १४२ ॥ अजेयत्वं परादाते विजेता स्वमुभयापि ते ॥ इत्युक्तः  
प्रददौ विष्णुरुमाधीशाय तं वरं ॥ तेनाजयेत्तवाहं गिरिशो रणमध्यगच्छ ॥ १४३ ॥ ॥

नमोक्ष्यसेइति फल्लगुनेउक्ता युद्धं च क्षुण्णयोगिना ॥ १३८ ॥ तं युद्धे गांडिवं समाग्रयगृहीतं आसपादयत् ॥ गांडिवेतिशेषः ॥ १३९ ॥ तदाताउनसमेतद्विनां  
डीवमपि । ततःअर्जुनस्ययुवाभावात् ॥ १४० ॥ ततःवराहयुद्धानंतरं । धनंजयापिपीडितत्वाचिक्षेप । अयदूरेक्षेपणानंतरं फल्लगुमू र्ध्वमपि  
॥ १४१ ॥ ननु धरःतलस्थितेनमध्यमुक्तश्चनजेष्यतीतिहृष्यवरेसत्यपि अर्जुनःकथंयगरामंत्रंप्राप्तइत्यतआह । प्रयसिति । मत्तःअवरणानांचानांएषामिन्द्रादीनामन्यत्रः ।  
त्वंअजेयत्वंवरंसंप्रच्छसि ॥ १४२ ॥ तेतेप्रसादात् तेपिहंद्राद्या अपिमयाविजेयाःस्युः । तंदंद्रादिजयसामर्थ्यरूपंवरम् । तेनकारेणेतवैतवाहं अर्जुनम् ॥ १४३ ॥

ननु धरातलस्थितइत्यादि श्रीरुष्णादन्नाजेयत्ववरेण वेदव्यासदापितवैष्णवमंत्रवलेन चार्जुनस्य रुद्रादजेयत्वं अस्तु । विजेयाभ्युपगमापितेइत्यादि रुद्रप्रार्थितार्जयेयत्ववस्तु अर्जुनादन्यविषयेभिविप्यतीतिकथं रुद्रेणार्जुनो जितइत्यत आह । केवलानिति । वैष्णवा नित्यत्र देवार्थकतद्धितेन देवतांतरनिर्णयविष्णुदेवताकृत्योसिद्धिपिकेवलानिति याहि शेषेण तद्विष्णवर्षित्वज्ञापनार्थं तथा च विष्णवर्षित्वे सति विष्णुदेवताकृत्य केवलवैष्णवमंत्रत्वं । व्यासस्तु केवलान्वेष्यन्नामंत्रान्नोददौ । किंतु हरिदेवताकान् रुद्रर्षिकानेव ददावित्यर्थः । तस्मात्केवलवैष्णवमंत्रग्रहितोर्जनो रुद्रेण जितइति युक्तमिति भावः । ननु केवलवैष्णवमंत्रान्नामिद्वोजुनः कथं भीष्मादित्रिजयेदित्यत आह । एतावतेति । चिदघ नः ज्ञाननिविडः व्यासः भीष्मादेर्जयार्थं एतावतासाधारणमंत्रेण अलमित्यभिप्रायेण केवलवैष्णवमंत्रान् नोददावितिसंबंधः ॥ १४४ ॥ पुनः व्यासाभिप्रायान्तरमाह । केव

केवलान्वेष्यन्नामंत्रान् व्यासः पार्थाय नो ददौ ॥ एतावतालं भीष्मादेर्जयार्थमिति चिह्ननः ॥ १४४ ॥ केवलैवैष्णवमंत्रैः स्वदत्तैर्विजयावहैः ॥ अतिवृद्धस्य पार्थस्य दर्पः स्यादिति चिंतयन् ॥ १४५ ॥ पार्थः संज्ञामवाप्यार्थजयार्थार्थाराधयच्छिवम् ॥ व्यासोदितेन मंत्रेण तानि पुष्पाणि तच्छिरः ॥ १४६ ॥ आरुहन्स तु तं ज्ञात्वा रुद्र इत्येव फल्गुनः ॥ नमश्चक्रे ततः प्रादादन्नं पाशुपतं शिवः ॥ १४७ ॥ अन्नं तद्विष्णुदेवस्य सावितं शंकरेण यत् ॥ तस्मात्पाशुपतं नाम स्वान्यस्त्राण्यपरे मुराः ॥ ददुस्तदैव पार्थाय सर्वे प्रत्यक्षगोचराः ॥ १४८ ॥ इन्द्रोर्जुनं समागम्य प्राह प्रीतोस्मि तेनघ ॥ १४९ ॥ रुद्रदेहस्थितं ब्रह्म विष्णवाख्यं तोपितं त्वया ॥ तेन लोकं समा गच्छ प्रेषयामि रथं तव ॥ १५० ॥ ॥ ॥

लैरिति । विजयावहैः विजयं आवहंतीति तथैतैः मंत्रोपासकानां जयोभवत्येवत्यर्थः । अतिवृद्धस्य जयादिना अतिवृद्धियुक्तस्य पार्थस्य दर्पः गर्वः ॥ १४५ ॥ जयार्थार्थं मंत्रेणार्थं शिवं आराधयत् अपूजयत् । तानि पार्थसमर्पितानि पुष्पाणि तच्छिरः किं गतरूपधरस्य शिवस्य शिरः आरुहन् तं किं गतरुद्रइति ज्ञात्वाैव नमश्चक्रे ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ ननु विष्णुदेवतस्यास्त्रस्य पाशुपतमिति नामकथमभूदित्यत आह अन्नं तदिति तदन्नं ध्येयदेवताविष्णुर्धस्मात्तस्माद्विष्णुदेवस्य शंकरेण सावितं शंकरर्षिकं यस्मात्तस्मात्पाशुपतं नामेत्यर्थः तदा प्रत्यक्षगोचराः अपरोक्षीभूताः सर्वे अपरोक्षरुद्रादन्ये सुराः स्वान्यस्त्राणि स्वदेवतान्यस्त्राणि ददुः ॥ १४८ ॥ समागम्य समागत्य प्राह । किमिति । तोषितं यस्मात्तेन कारणेन प्रीतोस्मीतिसंबंधः । लोकं समागच्छ आयाहि ॥ १४९ ॥ १५० ॥ ॥ ॥

तद्व्येनद्वन्द्वस्यथेनसह मातलिःमातलिनामाद्वन्द्वस्यसाथिःआयात् । तातनिकेतनतातद्वन्द्वःतस्यनिकेतनस्वर्गम् ॥१५१॥ इद्रेणअभिनिवेशितः स्वर्गसहासनइतिशेषः । ते नद्वन्द्वेणसार्धउपासीदत्तुपविष्टोभूत् ॥ १५२ ॥ शक्रःआत्मनःस्वस्यद्विनीयातनुं द्वितीयरूपंकुरुप्रवीरंअर्जुनं प्रीत्यास्नेहेनसमाश्लिष्यआलिंग्यतस्यार्जुनस्यमुखद्वंद्वक्षन्पश्यन्मुमोद । सोपिअर्जुनस्तस्यद्वन्द्वस्यमुखद्वंद्वक्षन्मुमोद । अर्षिहशब्दयोर्लोभवदावृण्योऽयं । तस्मिंल्लोकेस्वर्गलोके पंचवत्सरावृण्योऽयं ॥ १५३ ॥ तदाउर्वशीतंपार्थसंप्राप्य पार्थसंगप्राप्त्यर्थं पार्थप्राथयामासोतिशेषः । मानुषेणभावेनस्वयंमनुष्यइतिज्ञानेन कुलस्यस्वकुलस्यमातेतिनिराकृतानिषिद्धाभूत् । पार्थनेतिशेषः । उर्वशीपुरूरवसःभा

इत्युक्तवा प्रययाविद्वस्तद्व्येनैव मातलिः ॥ आयात्पार्थस्तमारुह्य ययौ तातनिकेतनम् ॥ १५१ ॥ पूजितो दैवतैः सैर्वरिद्रेणाभिनिवेशितः ॥ तेन सार्धमुपासीदत्तस्मिन्नैन्द्रे वरासने ॥ १५२ ॥ प्रीत्या समाश्लिष्य कुरुप्रवीरं शक्रो द्वितीयां तनुमात्मनः सः ॥ इक्षन्मुखं तस्य मुमोद सोपि ह्युवास तस्मिन्वत्सरानपंच लोके ॥ १५३ ॥ अस्त्राणि तस्माददिशश्च वासवो महाति दिव्यानि तदोर्वशी तस्यासंप्राप्य भावेन तु मानुषेण माता कुलस्येति निवारिताभूत् ॥ १५४ ॥ पंडो भवेत्येव तथाभिप्रेते पार्थ शक्रोनुग्रहं तस्य चादात् ॥ संवत्सर पंडरूपी चरस्व न पंडता ते भवतीति धृष्णुः ॥ १५५ ॥ ततोवसत्पांडवयो गांधर्व वेदमभ्यसन् ॥ गंधर्वाश्चित्रमेनात्तु तथास्त्राणि सुरेश्वरात् ॥ १५६ ॥ सुभद्रयाभि मन्युना सह स्वकां पुरीं गतः ॥ जनार्दनोत्र संवसन्कदाचिदित्यमैक्षत ॥ १५७ ॥ नया वरा हि शंभवे प्रदत्त आस पूर्वतः ॥ वरं गृह्णीष्य एव ते सकाशतो विमोहयन् ॥ १५८ ॥

यैतिहयेजायेमनसातिष्ठवोर्इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वात् । स्वस्यपुरूरवसःकुलोत्पन्नत्वात् । कुलस्यमातेतिनिराकृतेतिभावः ॥ १५४ ॥ धृष्णुःधर्पणशीलः शापरोधनसामर्थ्य स्वभावइत्यर्थः । शक्रःतस्यपार्थस्यअनुग्रहं शापपरिहाररूपमनुग्रहं अदात्अकरोदित्यर्थः । संवत्सरंपुनश्चरस्वपंडरूपीसन् नपुंसकःपुनश्चरस्व । संवत्सरात्परंतेनवपंड तानपुंसकतानभवतीति अनुग्रहंअदादितिसंबंधः ॥ १५५ ॥ गांधर्ववेदंगान्धर्वविद्याम् ॥ १५६ ॥ श्रीकृष्णसुभद्रादिदुतो द्वाक्कांप्रिंगत्वा क्रिमकरोदित्यत आह । समद्वये ति । अत्रपुर्णवसन्इत्यमैक्षतविचारयामास ॥ १५७ ॥ क्रिमिति । पूर्वतःपूर्वविमोहयन् असुरानितिशेषः । तेनवसकाशतोवरंगदीप्त्येतिमयावरःशंभवेप्रदत्तःआसहि १५८

वरंगृहीष्यद्व्युक्तमर्थपुराणगतवचनेनापिशिदयन्नाह । त्वमिति । मानुषादियुक्तत्वा अद्येनभूत्वाअवतीर्य वरंगृहीष्यामि ॥ १५१ ॥ कल्पितैः कृतकैः स्वागमैः शिवागमैः

त्वं जनान्मद्विमुखाद्दुष्टजनान्मयिभ्रहरहितान् । मां गोपय आच्छादय येनमद्विमुक्तिकरणेन एषः सृष्टिः असृष्टिः उत्तराऽर्धलोकमनोन्मुखआधराधोलोकमनोन्मुखस्यात् ॥ १६० ॥ इति कृष्णेनोक्तमिति पर्वतोऽतिरुद्धवचनमिति पूर्वोक्तवाक्यं कृष्णवाक्यं कृतसत्यं कर्तुं अभिप्रायकृष्णाभिप्रायविजृम्भी । ब्रह्मादिभ्यो विशेषेण जा-  
नतीहृदिमणीवेद । वासुदेवस्य प्रीत्यर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६१ ॥ पुत्रे जाते सत्यपि पुत्रार्थं यद्वैराग्यमर्थं मनोगतं कृष्णमनसि विवस्मानं अभिप्रायं सास्त्रिकमणीवेद हि वरमानस्मा-  
दब्रवीदिति संबन्धः । किमित्यब्रवीदित्यत आह । पुत्र इति । उत्तमो भक्त्यादिगुणैरतिशेषः ॥ १६२ ॥ स्वीर्यस्वकीयमित्यनेन वेदव्यासेन कथं सूचितम् ॥ १६३ ॥ सुरादि-

त्वामाराध्य तथा शंभो गृहीष्यामि वरं सदा ॥ द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु ॥ १५९ ॥ स्वागमैः कल्पि-  
तैस्त्वं च जनान्मद्विमुखां कुरु ॥ मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तराधरा ॥ १६० ॥ इति वाक्यमृतं कर्तुमभिप्रा-  
यं विजृम्भी ॥ प्रीत्यर्थं वासुदेवस्य रुक्मिणी वाक्यमब्रवीत् ॥ १६१ ॥ जातेऽपि पुत्रे पुत्रार्थं सा हि वेद मनोगतम् ॥  
पुत्रो मे बलवान्देव स्यात्सर्वस्त्रिविदुत्तमः ॥ १६२ ॥ इत्युक्तो भगवान्देवतां नोत्तरं पुत्रद्विषाम् ॥ ययौ सपुर्णमा-  
रुह्य स्वीयं बदरिकाश्रमम् ॥ १६३ ॥ एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति ॥ त्वं च रुद्र महाबाहो मोह-  
शास्त्राणि कारय ॥ १६४ ॥ अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ॥ प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां  
कुरु ॥ १६५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

षांसं मोहाय यथावित्युक्तार्थे वराहपुराणगतवाक्यं समतित्वेनोदाहरत्युत्तरं ज्ञापनात् । एष इत्यादिना एतद्वाक्यं शंकरप्रतिषिण्णं एष मोहं मोहं मुह्यतेऽनेनेति मोहः मोहं क-  
शास्त्रं सृजामि कल्पयामि यः मोहकं ग्रन्थं जनान् असुरजनान् मोहयिष्यति । हे रुद्र त्वं मोहकशास्त्राणि च शब्दकुशिलं यथा च कृत्वा ॥ १६४ ॥ इति च्यादिभिरतिशेषः । रुद्रस्य मोह-  
कशास्त्रकरणसामर्थ्यसूचयितुं महाबाहो इति संबोधनम् ॥ १६४ ॥ अतः प्रतिकृत्वा प्यदिता भवानिति वितथ्यानि विधिकरणत्वेन विवस्मानि । सर्वोपास्यस्व त्वं त्वदीनि म-  
यि विवस्मानान्यन्योपासकत्वानीरात्वादिनित्यदिदर्शयस्व । आत्मानं ज्ञाशं प्रसिद्धं कुरु मामप्रकाशं अप्रसिद्धं कुरु ॥ १६५ ॥ ॥ ॥

लोकसंमोहनोत्सुकः असुलोकसंमोहने उत्सुकः उत्कांठितः अहंत्वा पूजयामि । रुद्रप्रत्युक्तकार्यप्रयोजनमाह । तमइति अन्यथा मोहशान्नाकरणे असुराः तमोनयन्ति । हि यस्मात्तस्मात्सुतमोहशान्नाकरणमममन्तंसमत्तम् ॥ १६६ ॥ इति पूर्वकेशेन शिवाय दचनं उक्तं तद्वचनसंस्त्यक्तुं वदरिकाश्रमं प्रति अथांतं कृष्णं सर्वमनयः ज्ञात्वेति शेषः । अतएव सर्वज्ञाः प्रभुं पूजयन् चक्रिरे । प्रभुमित्यनेन सर्वाभिष्टप्रदातृत्वसामर्थ्यं कृष्णस्यैव सूचितम् ॥ १६७ ॥ प्रविष्टे सति उपविष्टे सति घंटाकर्णः कर्णनामा इति द्वाविपि शाचौ कृष्णं द्रष्टुं गिरिनेन प्रदिष्टौ युवयोः कृष्णदर्शनेन पिशाचत्वमोक्षो भविष्यतीति आज्ञापितौ कृष्णं द्रष्टुं द्वारकां प्रागंगं नृकामौ समायातां वदरिकाश्रममिति शेषः ॥ १६८ ॥ तौ पिशाचौ

अहं त्वां पूजयिष्यामि लोकसंमोहनोत्सुकः ॥ तमोसुरा नान्यथा हि यांतीत्येतन्मतं भ्रम ॥ १६६ ॥ इत्युक्तं वचनं पूर्णं केशेन शिवाय यत् ॥ तत्सत्यं कर्तुमायांतं कृष्णं वदरिकाश्रमम् ॥ सर्वज्ञा मनयः सर्वे पूजयन् चक्रिरे प्रभुम् ॥ १६७ ॥ रात्रौ कृष्णे भुनिमध्ये प्रविष्टे घंटाकर्णः कर्णनामा पिशाचौ ॥ समायातां गिरिनेन प्रदिष्टौ कृष्णं द्रष्टुं द्वारकां गंतुकामौ ॥ १६८ ॥ तौ दृष्ट्वा भुनिमध्ये स्थं केशवं तदबोधतः ॥ कुत्रा त्वजसि चोद्यथा ध्यामैनैनमपश्यताम् ॥ १६९ ॥ दृष्ट्वा हृदि स्थितं तौ तु कौतूहलमभिवर्तितौ ॥ स्तुत्वा गतुं गणायं च बहुशश्रुकतुः शुभौ ॥ १७० ॥ तयोः प्रसन्ना भगवान् स्पृष्ट्वा गंधर्वसत्तमौ ॥ चकार क्षणमात्रं दिव्यं कृत्स्नरान्वितौ ॥ १७१ ॥ ताभ्यां पुनर्नृत्यगीतं सत्तवैः पूजितः प्रभुः ॥ यद्यौ कैलासमद्रीशं चकारेव तौ तत्र च ॥ १७२ ॥ स्वीयानेव गुणान्विष्णुर्भुञ्जन्मित्रेन शोचिषा ॥ शर्वं तपः करोतीव मोहयामास दुर्जनान् ॥ १७३ ॥

तदबोधतः तस्य कृष्णस्यावोपतः अपरिज्ञानात् स्वजातिचेष्टाः पिशाचचेष्टाः ध्यानेऽपरिश्रवराभया विदेरिर्दिग्धगमित्यादि कृष्णध्यानेन एनं कृष्णं अपश्यतां हृदि स्थितमिति शेषः ॥ १६९ ॥ बहुशः बहुवारं प्रणामं चक्रतुः । अतएव शुभौ ॥ १७० ॥ स्पृष्ट्वा हस्तेनेति शेषः । गंधर्वसत्तमौ यकार ॥ १७१ ॥ अत्र कैलासेतपः शैवं तपश्चकारे वादशं यदिति शेषः ॥ १७२ ॥ तपश्चकारे वादशं यदित्युक्तस्याभिप्रायमाह । स्वीयानिति विष्णुः नित्येन शोचिषा ज्ञानेन स्वीयाः स्वरूपभूतान् गुणान् आनंदादिगुणान् भुञ्जन् नु भवन् स्वरूपं ध्यायन् नितीभावः ॥ १७३ ॥

अंजसालोकानसुरान्मोहयतातेनहरिणा सुराः गतज्वराः संतु इत्यभिप्रायेण असुराणां मोहाय अहंतु अहमपि द्वादशवत्सरं द्वादशवत्सरपर्यंतं बलवत्संबोधितः पर्यामिति शर्वं प्रति तत्तत्पथं शरणं पूर्वमुदितं यद्यस्मान्मस्माद्द्वादशवत्सरं तपसः कर्तव्यत्वात्कृष्णः तदा तपश्चरणकाले द्वादशवत्सरान् कर्तुमेकाहेन एकदिवसेन बृहस्पतिं आज्ञया स्वाज्ञया द्वादश राशिषु सिंप्रचारयामासेत्यन्वयः । तेन द्वादशराशिषु बृहस्पतिं संचारमात्रेण तदहः तादृशं वाज्ञया द्वादशाब्दं द्वादशवत्सरात्मकमभूत् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ भगवान्कृष्णः एकस्मिन् अद्भिदिने राशिषु बृहस्पतिं संचरणपथां प्रकालं वत्सरं कल्पयित्वा उपवासादीन् नियमानां पिमनसामनोत्सारेण कल्पयित्वा स्वभक्तानां द्वादशाब्दव्रताप्तये न नैव स्वमनोनुसरैरेव सार्धशतश्चासकालैः मातव्रतमासकं व्रतं अकल्पयत् ॥ तत्रायमर्थः । एकवत्सरस्य द्वादशमासाः भवन्ति द्वादशवत्सराणां चतुश्चत्वारिंशदधिकशतं

पूर्वं तेनोदितं यत्तल्लोकान्मोहयतां जमा ॥ शर्वं प्रति तवाहं तु कुर्यां द्वादशवत्सरम् ॥ १७४ ॥ तपोऽसुराणां मोहाय सुराः संतु गतज्वराः ॥ इति तस्मात्तदा कृष्ण एकान्हेन बृहस्पतिम् ॥ १७५ ॥ स्वाज्ञया चारयामास सिंप्रं द्वादश राशिषु ॥ द्वादशाब्दमभूत्तेन तदहः केशवाज्ञया ॥ १७६ ॥ एकस्मिन्नद्भि भगवान् राशिं राशिं च वत्सरम् ॥ कल्पयित्वोपवासादीन् मनसा नियमानपि ॥ १७७ ॥ मासव्रतं सार्धशतश्चासकालैरकल्पयत् ॥ मनसैव स्वभक्तानां द्वादशाब्दव्रताप्तये ॥ १७८ ॥ तत्रास्य गरुडाद्यास्तु परिचर्यां स्वपार्षदाः ॥ चक्रुर्होमादिकाश्चैव क्रियाश्चक्रे जनार्दनः ॥ स्वात्मानं प्रति पापानां शिवायेति प्रकाशयन् ॥ १७९ ॥ एवं स्थितं तमरविंदलायताक्षं ब्रह्मद्रूपं वसुरयोगि वरप्रजेशाः ॥ अभ्याययुः पितृमुनींद्रगणैः समेता गंधर्वसिद्धवरयक्षविहंगमाद्याः ॥ १८० ॥

मासाः भवन्ति । तेमासाः श्वाससंख्याभिः कल्पनीयाः । एकस्मिन् दिने एकाविंशत्सहस्रादुपरि शतश्चास्माः भवन्ति । अब्दो द्वादशशतसंख्याकैः श्वासैः एकवत्सरो भवति । सा धर्षशतश्चासैर्मासो भवति । पंचथासैः एकदिनो भवति । एवं श्वासविभागेन वत्सराः मासाः दिनानि च परिकल्पनीयाः ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ तत्र तस्मिन्काले गरुडाद्याः स्वपार्षदाः अस्य कृष्णस्य परिचर्यां सिंप्रं चक्रुः । जनार्दनः पापानां शिवायेति शिवमुद्दिश्य करोमिति प्रकाशयन् होमादिकाः क्रियाः स्वात्मानं प्रति स्वमुद्दिश्य चक्रे ॥ १७९ ॥ एवं उक्तप्रकारेण स्थितं तपसीति शेषः । योगिवराः सनकाद्याः प्रजेशाः दक्षाद्याः पितरः अश्रिकव्यवाहनदयः विहंगमाद्याः चतुर्मुखवाहनदंसाद्याः अभ्याययुः ॥ १८० ॥



शर्वोपि आत्मगृहसन्निर्धेशकैलासमीपं आयातं आगतं आशु अवश्यज्ञात्वा निजगणैः स्वप्रमथगणैः सहितः भक्त्या अतिसंभ्रमगृहीतसमर्हणाश्रयः अश्रयंचतससमर्हणंचोति समर्हणाश्रयं अतिसंभ्रमेणगृहीतंसमर्हणाश्रयं उत्तमपूजासाधनेन सतथा । अभ्याययौ ॥ १८१ ॥ अय्येत्य आगत्य पूर्णबाहुगुण्यविग्रहविदोषमहाविभूतैः षड्गुणाएव बाहुगुण्यपूर्णबाहुगुण्यविग्रहो यस्य सासौ तथोक्तः । सचासौ विदोषश्चासौ महाविभूतिश्च तथा तस्य विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमित्यमरः ॥ १८२ ॥ कृष्णोपि अयोग्यजनमोहनं ज्ञानमकरसाद्योग्यजनस्य मोहनं बाहुन रुद्रहृदि अंतर्यामित्वेन विद्यमानं रुद्रनामकं निजरूपमेव तुष्टाव । रुद्रस्तत्स्त्वन्नं निगम्य श्रुत्वा सुगन्धपुष्पाच किमिति हेसुराः अहं वाक्यं सत्यं वदामि अद्य मदीयं वचः शृणुत ॥ १८३ ॥ विष्णुः समस्तसृजनैः परम उत्कृष्ट इति अभ्युपेयः ज्ञेयः । तस्मात्तये तस्य विष्णोः प्राप्तये अपराक्षप्राप्तये अहं अनिलो बायुः

शर्वोपि सर्वमुरदैवतमात्मदेवमायांतमात्मगृहसन्निधिमाश्वेत्य ॥ अभ्याययौ निजगणैः सहितः सभार्यौ भक्त्या  
तिसंभ्रमगृहीतसमर्हणाग्रयः ॥ १८१ ॥ अभ्येत्य पादयुगलं जगदेकभर्तुः कृष्णस्य भक्तिभरितः शिरसा ननामा ॥  
चक्रे स्तुतिं स परमां परमस्य पूर्णषाड्गुण्यविग्रहविदोषमहाविभूतैः ॥ १८२ ॥ कृष्णोप्यद्योग्यजनमोहनमेव वां  
छंस्तुष्टाव रुद्रहृदिगं निजमेव रूपम् ॥ रुद्रो निशम्य तदुवाच सुरानमस्तान्त्सत्थं वदामि शृणुताद्य वचो मदीयम्  
॥ १८३ ॥ विष्णुः समस्तमुजनैः परमोभ्युपेयस्तत्प्राप्तयेहमानिद्योथ रमाभ्युपेया ॥ एष ह्यशेषनिगमार्थविनिर्ण  
योर्थो यद्विष्णुरेव परमो मम चाब्जयेनैः ॥ १८४ ॥ अव्यक्ततः सकलजीवगणाच्च नित्यमित्येव निश्चय उतैतदनु  
स्मरध्वं ॥ इत्युक्तवत्यखिलजीवगणा गिरिशो कृष्णं प्रणेमुरतिवृद्धरमेशभक्त्या ॥ १८५ ॥

अथरमाअभ्युपेयाः । समीचीनोपायाः भगवदपरोक्षज्ञानसंपादकत्वेन हारभूताद्वयार्थः । मुक्तास्तुमानुपदेवान् देवाद्वैतशंकरं । सब्रह्माणंक्रमेणैवेत्ययात्यखिलाहारीम  
तिद्वाराविवेकोद्देशः एतेषां अशेषनिगमार्थविनिर्णयः सर्ववैद्यार्थनिर्णयरूपः स पञ्चसमस्तकाः शास्त्रव्यञ्जयोः ॥ १८४ ॥ अन्यस्ततः महाउद्ध्याः सकल नीकगणान्नानित्यसंगारे  
मुक्तौचिक्विणोरेवपरमः उन्नतमययस्मान्तरस्मात् विष्णुः समस्तसुजैतैः परमोभ्युपेयइतिपूर्वेष्वन्यथः । इदंविभुक्तप्रकारेणैवविनिश्चयः निर्णयः पुनरुपेतपुनरेवविनिश्चयोः सर्वोत्तपदमेव  
अनुस्मरध्वंअनुनिर्णतरंस्मरध्वंस्मरतेत्यर्थः । गिरिशेइत्युक्तवतिसति कृष्णंप्रणेमुः ॥ १८५ ॥

इन्द्रादिदेवताः तत्त्वविनिर्णयैः तत्त्वनिर्णयकैः कृष्णस्यैव गुणाः शान्तगुणानां आस्थानैः स्थानितयाः उक्तैः पूर्वमुक्तैः अन्यैश्च गिरिशवाक्यैः पुराणगिरिशोक्तैः पुराज्ञानिनोपि अवि-  
कंयथाभवति तथा पुनः ज्ञानाभिर्वृद्धिमगमन् ॥ १८६ ॥ पुरापि ज्ञानिना इत्युक्तं विवृणोति । सर्वेति । तं विष्णुं तथा वि सर्वदेवोत्तमत्वात् ज्ञानेन सत्यपितत्प्रमाणानां विष्णुत्वं तद्वत्  
पादकप्रमाणानां बहुत्वात् आपाततो निरुद्धत्ववत्प्रतिषेधपक्षेण त्वमहत्त्वादि बहुगुणप्रतिपादकत्वात् अत्र प्रमाणेषु भिन्नतो नाणुः महत्त्वमहत्त्वादि स्यादित्युक्तिस्तान्नास्त्वर्थोत्तरदिशे  
स्फोरकशुष्कयुक्तिमात्रात् ये संशयाः तेऽपि रुद्रवाक्यादपगताः । एवं च युक्तिभिः प्रमाणैः तत्त्वार्थैः तत्त्वव्याधाराणात् तज्ज्ञानाभिर्वृद्धिमगमन्नित्युक्तमिति भावः ॥ १८७ ॥ ततः रुद्र  
गमनान्तरं कृष्णः अहं स्वतः सुतवरं श्रेष्ठपुत्रं आदास्ये गृह्णीष्ये इति पूर्वाशिवं प्रति युक्तवान् तत्स्वरंकर्तुं तदा तपश्चरणकाले पुनर्देहीति अवब्रवीत् ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

उत्तेरन्यैश्च गिरिशवाक्यैस्तत्त्वविनिर्णयैः ॥ कृष्णस्यैव गुणस्थानैः पुनरिन्द्रादिदेवताः ॥ ज्ञानाभिर्वृद्धिमगमन्पु  
रापि ज्ञानिनोधिकम् ॥ १८६ ॥ सर्वदेवोत्तमं तं हि जानंत्येव सुराः सदा ॥ तथापि तत्प्रमाणानां बहुत्वाद्यत्र सं  
शयाः ॥ १८७ ॥ युक्तिमात्रोत्तेपि रुद्रवाक्यादपगतास्तदा ॥ १८८ ॥ ततः कृष्णः सुतवरं त्वत् आदास्य इत्य  
जः ॥ तदुक्तं वाञ्छितं पूर्वं सत्यं कर्तुं तदब्रवीत् ॥ १८९ ॥ पुनर्देहीति सोऽप्यहं पूर्वमेव सुतस्त्व ॥ जातः प्रद्यु  
म्ननामा यः स महत्तः प्रवादतः ॥ १९० ॥ पुरा दग्धो मया कामस्तदायाचत मां रतिः ॥ देहि कान्तं ममेत्येव तदा  
तामहमब्रुवम् ॥ १९१ ॥ उपस्यते वासुदेवाद्यदा त्वं पतिमाप्स्यसि ॥ इत्यतोऽसौ मया दत्तइव देव त्वदाज्ञया  
॥ १९२ ॥ दासोऽस्मि तव देवेश पाहि मां शरणागतम् ॥ इत्युत्तवाभिप्रणम्यैनं पुनराह सुरान्दरः ॥ १९३ ॥

सोऽपि रुद्र आह । किमिति । यः प्रद्युम्ननामा सुतः पूर्वमेव तव जातः । स प्रद्युम्नः प्रवादतः महत्तः लोके क्रमश्चेमहं दत्तइति प्रवादः स्यात् । वस्तुगत्या महत्तोनैवेति भावः ॥ १९० ॥ प्रवा  
दतो महत्तइत्युक्तमेव विवृणोति । पुरेऽप्यदिना । पुरा मया यदा कामो दग्धः तदा रतिः गतिना मन्नामभार्याममकांतं पतिं देहीति मामेव आयाचत । अहंतामित्यब्रुवम् ॥ १९१ ॥  
इतीति किं । वासुदेवाद्यदा उपस्यते काम इति शेषः । तदा तं महत्तपतिं तव पतिं आप्स्यसि त्वमिति शेषः । इति अहंतामब्रुवमिति संबन्धः । अतः कारणात् तदेव त्वदाज्ञया अ  
सौ प्रद्युम्नः महत्तइव स्यादिति शेषः ॥ १९२ ॥ पुनरुक्त्वा हरः सुरान् प्रति पुनराह ॥ १९३ ॥

किमिति । हेअमराः देवाः यदर्थयत्ययोजनार्थं आयातः तत्प्रयोजनशृणुत । शृणुध्वमित्यर्थः ॥ १९४ ॥ तदाजातावक्रनाहोसुरस्यहननकालपूर्वक्षणे जातान् सद्यः उपपन्नान्दित्यर्थः । वासुदेवपुत्रात् कृष्णपुत्रात्कामात् कामावतारप्रयुष्मात् ऋतेविनाक्वचिद्व्रह्मणोवरात् । अवध्यः वक्रनामायः असुरः आसीत् ॥ १९५ ॥ तंअसुरंहंतुमेवस्वकीयपुत्रप्रयुष्मंडदरेहृदिअर्प्यसंस्थाप्य । इहमदाश्रमंप्रतिआयातः सन् स्वोदरात्स्वहृदयात् सुतंप्रयुष्मनिःसारीयत्वानिष्कास्य बहिर्गतंकृत्वेत्यर्थः कक्षं चइदं दृश्यमानं वनंतंचापि वक्रनामानमसुरमपि ददाह । हेदेवताः दग्धंकक्षं वनंपश्यत । असुरोहतइत्यत्र दग्धंकक्षमेवज्ञापकमितिभावः ॥ १९६ ॥ सकेशवः ज्वालामालाकरालेन ज्वालास्वाभाविकप्रयुष्मदेहगततेजोविशेषः । तस्यमालापांक्तिः समूहइतियावत् । तयाकरालेनकरोण स्वतेजोवर्धितेनस्वरूपणस्यतेजसादित्यहननसामर्थ्यावि

यदर्थमेव आयातः केशवः शृणुतामराः ॥ १९४ ॥ योसुरो वक्रनामासीदवध्यो ब्रह्मणो वरात् ॥ तदा जाताद्वामु देवपुत्रात्कामाहते क्वचित् ॥ १९५ ॥ तं हंतुमेव पुत्रं स्वं प्रयुष्ममदरेर्ष्यं च ॥ आयात इह तं चापि ददाह स्वो दरात्सुतम् ॥ निःसारीयत्वा कक्षं च दग्धं पश्यत देवताः ॥ १९६ ॥ ज्वालामालाकरालेन स्वतेजोवर्धितेन च ॥ प्रयुष्मैर्नैव तं दैत्यं दग्ध्वा वनममन्वितम् ॥ पुनश्च स्वोदरे पुत्रं स्थापयामास केशवः ॥ १९७ ॥ सद्यो गर्भं पुनस्तं च रुग्मिण्यां जनयिष्यति ॥ १९८ ॥ पूर्ववत्क्षणमात्रेण युवा च स भविष्यति ॥ दृष्टमेतन्नारदाद्यैर्मनिभिः सर्वमेव च ॥ १९९ ॥ एवं क्रीडत्ययं देवः पूर्णेश्वरेण केवलम् ॥ इत्युक्ते केशवं नेमूदेवाः शक्रपुरोगमाः ॥ २०० ॥ ततो हरिर्ब्रह्मपु रेंद्रमुख्यैः सुरैः स्तुतो गरुडस्कंधसंस्थः ॥ पुनः पुनः प्रणतः शंकरेण स्तुतस्तृतीयेद्धि निजां पुरिमगात् ॥ २०१ ॥

शेषेणवर्धितेनैतित्यर्थः । प्रयुष्मन्नकरणेनपुत्रप्रयुष्मम् ॥ १९७ ॥ सद्योगर्भतस्मिन्नेवक्षणगर्भाभूतंप्रयुष्मंजनयिष्यति । कृष्णइतिशेषः ॥ १९८ ॥ सप्रयुष्मः पूर्ववत् वक्रासुरहननार्थक्षणमात्रेणजननक्षणएवयथायुवाअभवत् तथाभविष्यतीत्यर्थः । नतुपूर्ववदित्येनेनशंभरासुरगृहवदिति विवक्षितं । तत्रचतुर्भिरेववत्सरैर्युवाभवदित्युक्तत्वाच्च क्षणमात्रेणैतिकथनविरोधात् ॥ १९९ ॥ कक्षंचदग्धंपश्यतेत्यनेनअनुमानप्रमाणमुक्ताप्रत्यक्षप्रमाणमाह । दृष्टमिति । पूर्णेश्वरेणपरिपूर्णचिदानंदोऽर्थः ॥ २०० ॥ ततःद्वारका निर्गमनदिनापेक्षयातृतीयेद्धितृतीयदिने ॥ २०१ ॥



विद्रावयन्सन् एकलव्यंअन्वयात् । पृष्ठतइतिशेषः । वेलांतंसमुद्रतीरपर्यंतं अत्रतीरेअतएवअदीनसन्त्रःउत्कृष्टज्ञानबलःज्ञानबलशोःसमाहारः सत्त्वं अर्जुनादिभ्यइतिशे  
षः अनुयातंअनुगच्छंतंरामंमत्वा पुनश्चवेलागमनोपेक्षयापुनःसमुद्रेपोपूयमानइतिवाक्यशेषः योजनानामशीतिंअतीत्यजलइतिशेषः । द्वीपंसमुद्रमध्यगतस्थलविशेषंअ  
धिरुह्य पश्चात्पृष्ठतएक्षत् आयातिवानवेतीतिशेषः ॥ २१० ॥ २११ ॥ अब्रह्मयानिवेलेनाकैयद्वामितिस्फुट्य ॥ २१२ ॥ व्यायुर्विगतायुधं सपौंड्रः ॥ २१३ ॥ पुनः  
पुरप्रवेगानंतरं एकःअद्वितीयः अहमेववामुदेवोस्मिन्नान्यइत्याभिप्रायः मदीयलिंगानिसुदर्शनश्रोवत्तादिमत्संबंधिचिन्हानिबिसृज्यविहाय अनंतनाशरहितमांचमामेवश

विद्रावयन् रौहिणेयोनवयातं भीतोपतच्चैकलव्यंबुधौ सः ॥ वेलांतं तं द्रावयित्वात्र तस्यौ रामो गदापाणिरदीन  
सत्त्वः ॥ २१० ॥ सुपापोसावेकलव्यः सभीतो रामं भवैवानुयातं पुनश्च ॥ समुद्रेशीतिं योजनानामतीत्य प  
श्चादैक्षद्वीपमेवाधिरुह्य ॥ २११ ॥ रामो विजित्यातिबलं रणे रिपुं मदैव दामोदरमाससाद ॥ पौंड्रस्त्वज्ञाय  
शिनिप्रवीरं निवार्यमाणोभिभूयौ जनार्दनम् ॥ २१२ ॥ तं केशवो विरथं व्यायुधं च क्षणेन चक्रे स ययौ नि  
जां पुरीम् ॥ प्रस्थापयामास पुनश्च दूतं कृष्णाथैको वामुदेवोहमस्मि ॥ २१३ ॥ मदीयलिंगानि विसृज्य चाशु  
समागच्छेयाः शरणं मामनंतम् ॥ तदूतोक्तं वाक्यमेतन्निभम्य यदुप्रवीरा उच्चक्रेः प्राहमन्सम् ॥ २१४ ॥ कृष्णः  
प्रहस्याह तवायुधानि दातास्म्यहं लिङ्गभूतानि चाजौ ॥ इत्युक्तोसौ दूत एत्याह तस्मै स चाश्रयगद्योद्धुकामो  
हरिश्च ॥ २१५ ॥ तं शातकौंभे गरुडे रथस्थे स्थितं चक्रादीन् कृत्रिमान्संदधानम् ॥ श्रीवत्सार्थे दग्धवक्षस्थलं  
च दृष्ट्वा कृष्णः प्राहसत्पापबुद्धिम् ॥ २१६ ॥ ॥ ॥ ॥

रणआशुअविलंबेनसमागच्छेयाः । सम्यग्भक्तियुःसरंआगच्छेयाः आश्रयजितदूतंप्रस्थापयामासप्रप्रेषयामास । प्राहसन् जहसुः ॥ २१४ ॥ आजौरणेइत्युक्तःकृष्णेनेति  
शेषः । एवंपौंड्रकामितिशेषः । तस्मैपौंड्रकायआह । कृष्णोक्तमितिशेषः । सचपौंड्रकःअभ्यागात् हरिश्चाभ्यागात् योद्धुमितिशेषः ॥ २१५ ॥ रथस्थेरथोपरिस्थापि  
तेशातकौंभेहमनिर्मेतरुडेस्थितंउपविष्टं कृत्रिमान्सुवर्णकारितांश्चक्रादीनसंदधानं श्रीवत्सार्थेदग्धवक्षस्थलं प्राहसत्जहास ॥ २१६ ॥ ॥

वासुदेवः तं पौंड्रकं विजित्य अरिणा चक्रेण तत्कंधरं तस्य पौंड्रकस्य कंधरं लब्धवत् । अनुपौंड्रकमनु तस्य पौंड्रकस्य माता महस्य काशिराजस्य सायक्रेन अचिनु तत् गलमिति शेषः ॥ २१७ ॥ स ईश्वरः कृष्णः काशीश्वरस्य शिरः तेन सायक्रेन वारणस्यां काश्यां अपातयत् स पौंड्रकः तत्स्थसिद्धं तमोगात् ॥ २१८ ॥ अस्य पौंड्रकस्य साहाय्यकृत् सकाशिराजो विअंधतमः तथा अपतत् तथा कथं यथैकं किमारादयः अन्ये जरासंधादौ दैत्याः अपतन्ना तत्र हेतुः पापबुद्धिरित्यनेन जरासंधसहाय्यकारिणा शल्यबालीका

ततोऽस्त्रशस्त्राण्यभिवर्षमाणं विजित्य तं वासुदेवोरिणौव ॥ चकर्त तत्कंधरं तस्य चानु माता महस्याच्छिनत्सायक्रेन ॥ २१७ ॥ अपातयन्नाशु शिरः स तेन काशीश्वरस्येश्वरो वारणस्याम् ॥ स च ब्रह्माहं वासुदेवोऽस्मि नित्यमिति ज्ञानादगमत्तमोऽधम् ॥ २१८ ॥ साहाय्यकृच्चस्य च काशिराजो यथैव किमरिहिडिंबमाल्वाः ॥ अन्ये च दैत्या अपतन्तमोऽधं तथैव सोऽप्यपतत्पापबुद्धिः ॥ २१९ ॥ निहत्य तौ केशवो रौग्मिणं पुनर्वैदश्यां जनयामास सद्यः ॥ स चैकलब्धो रामजितः शिवाय चक्रे तपो जयतां चाप तस्मात् ॥ २२० ॥ स शर्वदत्तेन वरेण दृष्टः पुनर्यौ हं कृष्णमेवासमाद ॥ तस्यास्त्रशस्त्राणि निवार्य केशवः चक्रेण चक्रे तमपास्तकंधरम् ॥ २२१ ॥ स चाप पापस्तम एव घोरं कृष्णद्वेषाद्वित्यदुःखात्मकं तत् ॥ एवं यदूनामभूषणं सूदिते पौंड्रे तथा काशिराजे च पापे ॥ २२२ ॥ काशीशपुत्रस्तु सुदक्षिणाख्यस्तपोचरच्छंकरायोरुभक्त्या ॥ प्रत्यक्षं तं शिवं पापबुद्धिः कृष्णाभावं याचते दुष्टचेताः ॥ २२३ ॥ ॥ ॥ ॥

दिभक्तानां तमः प्रातिनां स्तीति सूचितम् ॥ २१९ ॥ वैदश्यां रौग्मिण्यां रौग्मिण्यां प्रयुञ्जत जनयामास शिवाय शिवमुद्दिश्यैतर्थाः । तस्माच्छिवादेज्यतां वरमाप ॥ २२० ॥ दृष्टः मत्तः अपास्तकंधरं अपास्तः छिन्नः काशिराजः तद्धरतीति कंधरः गल्लोयस्य स तथा तं चक्रे ॥ २२१ ॥ सूदिते हेतुः सति ॥ २२२ ॥ कृष्णाभावं याचते अयाचते ॥ २२३ ॥



शिवोपदेस्यवेशाभिमितात् आवतात्माआच्छादितमनाःसन् दक्षिणाग्रौकृत्यादक्षिणाग्रिस्वरूपभूतं भूतविशेषंउत्पाद्योतिशेषः । अस्मैसुदक्षिणायाददात् अदात् ॥ २२४ ॥  
सदक्षिणाग्रिश्रकृत्यात्मादक्षिणाग्रिरपिअसुरावेशयुक्तःसन् काशिराजात्मजेनसंपूजितः उमेशस्यवरात् विष्टदशक्तिःअभिवृद्धशक्तिः सन् यत्रअनंतशक्तिःकृष्णःअभून्नत्र  
ययौ ॥ २२५ ॥ तस्यदक्षिणाग्रेःप्रतिघातार्थं निवारयितुंचक्रमादिशत् । तत्सुदर्शनंअंभुवर्हदक्षिणाग्रिव्यद्राबयत् ॥ २२६ ॥ कृत्यात्मकभूतस्वरूपः असौविन्दिहःदक्षिणा  
ग्निःप्रधानाग्नेःपुत्रःचक्रविद्रावितःब्रह्मिहः अथपलायनानंतरं तंसुदक्षिणंभस्मीचकारसुदक्षिणमपिसुदर्शनमेवभस्मीचकारेतिकेचिद् तत्रभागवतब्रह्मपुराणोक्तेर्विरोधोदृश्यते  
कृत्यानलःप्रतिहतःसरयांगपाणेरक्षौजसानपविभग्नमुखोनिवृत्तः । वाराणशींप्रतिसमेत्यसुदक्षिणंतंसन्निजंतंमदहस्त्वकृतोभिचारः । चक्रंचविष्णोस्तदनुप्राविष्टं वारा

कृत्यामस्मै दक्षिणाग्रौ शिवोपि दैत्यावेशाददादादावृतात्मा ॥ २२४ ॥ स दक्षिणाग्रिश्चासुरावेशयुक्तः संपूजितः  
काशिराजात्मजेन ॥ वरादुमेशस्य विष्टदशक्तिर्ययौ कृष्णो यत्र संपूर्णशक्तिः ॥ २२५ ॥ कृष्णस्तस्य प्रतिघातार्थं  
मग्नं समादिशन्नक्रमनंतवीर्यः ॥ जाज्वल्यमानं तदमोघवीर्यं व्यद्रावयद्विभिमं सुदूरम् ॥ २२६ ॥ कृत्यात्मको व  
द्भिरसौ प्रधानवङ्कः पुत्रश्चक्रविद्रावितोय ॥ सहानुबंधं च सुदक्षिणं तं भस्मीचकाराशु सपुत्रभार्यम् ॥ २२७ ॥  
दग्ध्वा पुरीं वारणाशीं सुदर्शनं पुनः पार्थ्वं वामुदेवस्य चागात् ॥ सुदक्षिणोसौ तम एव जग्मिवान् कृष्णद्वेबात्मा  
नुबंधः सुपापः ॥ २२८ ॥ कृष्णः क्रीडन् द्वारवत्यां सुपूर्णनित्यानंदः क्वचिदाह स्म भ्रैष्मीम् ॥ विडंबयन् गृहि  
णामेव चेष्टां नित्याविरोधोपि तथा विदोषया ॥ २२९ ॥ ॥

णसौसाहस्रभालयापणाम् । सगोपुरादालकगोष्ठसंकुलांसकोशहस्त्यश्ववरूथमंदिरां । दग्ध्वावाराणसींसर्वा विष्णुचक्रंसुदर्शनं । भयःपार्थ्वमुपातिष्ठकृष्णस्याच्छिष्टक  
र्मणइतिभागवतोक्तेः । अभिचारःकृत्याग्रितदनुसुदक्षिणदहनानंतरमिति विजयध्वजटीकायाम् ॥ २२७ ॥ सुदर्शनंवारणासौपुरींदग्ध्वा पुनःत्रामुदेवस्यपार्थ्वसमीपंअ  
गात् ॥ २२८ ॥ कृष्णः क्रीडन्सन् विदोषयाप्रत्ययज्ञादिदोषानून्ययातरुगिमण्यासह नित्याविरोधोनिर्त्यविरोधशून्योपि गृहिणामेवगृहस्थाश्रमरतानामेवचेष्टाःस्त्रिया  
सहपरिहासादिकर्माणिविडंबयन् अनुकुर्वन् क्वचिद्भ्रैष्मींशगिमिणींप्रत्याह ॥ २२९ ॥ ॥

परिहासपूर्वकसंभाषणप्रकारं दर्शयन्कृष्णः किमित्याहेत्यत आह । त्वयोति । त्वयाममर्किकचिचनकार्यसाध्यनास्तिययापितथापोतिवाक्यशेषः । हेभद्रकल्याणि मया अरिणां मानभंगार्थमेव शिशुपालप्रदानविषयेयः अहंकारः तत्खंडनार्थमेव समाह्वनासीत्योहति संबधः । सारुणिणी सदा आत्मनः स्वस्याः कृष्णेनावियोगमेव वेद्यपि जानन्त्यपि स्त्रियाभर्तुः भवतव्यं भवेन तूष्णींस्था तव्यमित्येव सतीनां धर्मविज्ञापयतीति देवि त्राडादिगुणविशिष्टा रूणिणी दुःखितेवास । ननु तस्याः दुःखमभूदिति भावः ॥ २३० ॥ २३१ ॥ कृष्णादिष्टः कृष्णेन आज्ञापितः तन्नगोकुलेन दंयशोदाहृष्टा तत्पूजितः यशोदानंदगोपाभ्यां पूजितः कृष्णवार्तिकृष्णकृतकर्मवृत्तान्तपृष्ठः ताभ्यामिति शेषः ॥ २३२ ॥ तन्नगोकुलेमा

त्वया न कार्यं मम किंच भद्रे मयारिणां मानभंगार्थमेव ॥ समाह्वतासीति सा चावियोगं सदा कृष्णेनात्मनो प्येव वेत्ती ॥ २३० ॥ स्त्रिया भेतव्यं भर्तुरित्येव धर्मं विज्ञापयती दुःखितेवास देवी ॥ तां सांत्वयामास गृहस्थ धर्मं विज्ञापयन् देवदेवोप्यदुःखाम् ॥ २३१ ॥ एवं क्रीडत्यब्जनाभे रमायां कृष्णादिष्टो गोकुलं रोहिणेयः ॥ प्रायाहृष्टा तत्र नंदं यशोदां तत्पूजितः कृष्णवार्तिकं च पृष्टः ॥ २३२ ॥ मासौ तत्र न्यवसद्गोपिकाभिः रेमे क्षीवो यमुनामाह्वयच्च ॥ मत्तोयमित्येव नदीमनागतां चकष्व रामोलांगलेनाश्रयवीर्यः ॥ २३३ ॥ पुनस्तथा प्रणतः संस्तुतश्च व्यसर्जयतामथ नंदगोपम् ॥ आपृच्छ्य चागाह्वरकां केशवाय न्यवेदयन्नंदगोपादिभक्तिम् ॥ २३४ ॥ तदैव मैदो विविदश्च भौमे हते सखाये दानत्रावेशयुक्तौ ॥ आनर्तराष्ट्रं वासुदेवप्रतीपौ व्यनाशयेतां वासुदेवोथ चोचौ ॥ २३५ ॥

सौमासद्वयन्यवसत् गोपिकाभिः गोपस्त्रीभिः रेमे । क्षीवः मत्तः सत् मयुमैर्यपानेति शेषः । यमुनामाह्वयत् भोगार्थमिति शेषः । अयं मत्त इति बुद्धेर्व्यनागतां चकष्व ॥ २३३ ॥ व्यसर्जयत् अमुमुचत् । अथ नंदगोपं आपृच्छ्य पृष्ट्वा आदिशब्देन गोपीगोपालाः विवक्षिताः तेषां भक्तिरुष्णे विद्यमाना मिति शेषः ॥ २३४ ॥ तदैव मागमनकाल एव दानत्रावेशयुक्तौ मैदो विविदश्चोचौ । सखायेस्वमित्रे हेतुनिमित्तसममयं वासुदेवप्रतीपौ आनर्तराष्ट्रं रैवतप्रदेशस्थानतां व्यदेशयेताम् ॥ २३५ ॥

अथअब्जनाभःस्वासुदेवशमायइतिवरांअदात् । इतीतिकिंविरेचस्यवरातथा अमृताशनात् अमृतापानात् उभौमैदविविदौ अवध्यवपितेत्यपुनौमैदविविदौबध्यौभव तांस्थातांइतिवरमदादितिसंबंधः । व्रजेतिऊचेराममितिशेषः ॥ २३६ ॥ सरामःगत्वारैवतंप्रतीतिशेषः । क्रोधात्पुद्गायआगतंप्रथमंज्येष्ठमैदरेवताग्रैरेवतपर्वतोपरिजघ्ना न । प्रथमंआदौवाप्रथमदिनेवा । अथ्यकर्मापूज्यकर्मारामःपरस्मिन्त्रिदिने द्वितीयेद्विजिज्ञाःवर्षतिविविदमुसलेनजघान ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ पुनःशममहिमानंवक्तुं तदुपयुक्तांस्वयंवरकथामाह । दुर्योधनस्येत्यादिना । पूर्वनाम्नायारतिःसाकांतरूपामनोहरूपानाम्नालक्षणापुत्रीआस । सालक्षणापुनंसंबं अनुरक्ताश्रीतियुक्ताआस ॥

रामाय सोदाहरमब्जनाभो वध्यावेतौ भवतां तेप्यवध्यौ ॥ वराद्विरिचस्य तथामृताशनादुभौ च मैदो विविदो ब्रजेति ॥२३६॥ गत्वा स मैदं प्रथमं जघान क्रोधाद्युद्धायागतं रेवताग्रे ॥ दिने परस्मिन्विविदं जघान शिलाव र्धं तं मुसलेनाश्रयकर्मा ॥ २३७ ॥ तयोराविष्टौ तावमुरौ तमोंधं प्राप्तौ च तावश्चिनौ स्वं च लोकम् ॥ २३८ ॥ दुर्योधनस्यास पुत्री रतिर्या पूर्वं नाम्ना लक्षणा कांतरूपा ॥ स्वयंवरस्थां तां बलेनैव सांबो जग्राह सा चैनमाप्तानु रक्ता ॥२३९॥ बलाद्गृहीतां वीक्ष्य तां कर्णमुख्या दुर्योधनाद्या युयुधुः क्रोधादीप्ताः ॥ कृच्छ्रेण तं विरथीकृत्य चैकं सर्वे समेता जगृहुर्धातिराष्टाः ॥ कर्णेन भूरिश्रवसा च सार्धं बह्विर्बलादेव दुर्योधनस्य ॥ २४० ॥ श्रुत्वैतद् वृष्णयः सर्व एव समुद्यमं चक्रिरे कौरवेषु ॥ निवार्य तान्वलभद्रः स्वयं ययौ सहोद्ववः कौरवेयाञ्शमार्थी ॥२४१॥ पुरस्य बा ह्योपवने स्थितः स प्रस्थापयच्चोद्ववं कौरवार्थे ॥ आगत्य सर्वे कुरवोस्य पूजां चक्रुः स चाहोअग्नेनस्य चाज्ञाम् ॥२४२॥

॥ २३९ ॥ कर्णेनभूरिश्रवसाचसार्धं दुर्योधनस्यबाह्विर्बलात्समेताःमिलिताः । सर्वेषुकांसांबकृच्छ्रेणप्रयासेनविरथीकृत्यजगृहुः ॥ २४० ॥ तत्सांअग्रहणंसमुद्यमउ योगं शमार्थीसंधानार्थीबलभद्रःसहोद्ववःउद्ववसहितःसन्त्ययौ ॥ २४१ ॥ पुरस्यनागपुरस्य बाह्योपवनेबह्विर्बलमानोपवनेस्थितःसरामः । अस्यरामस्य सरामःउग्रसे नस्यआज्ञांआह ॥ २४२ ॥

आज्ञाविवृणोति आज्ञापयदिति । वःयुष्माकंनृपतिःयुष्मान् आज्ञापयत्सम । किमिति । नोस्माकंकुमारकःबालकःसमेतैर्मिलितैःबहुभिःभवद्भिःएकःअसहायइत्यर्थः । प्रगृहीतंइति यावत् तत्र अपराधरूपं कार्यनःअस्माभिर्बाधवार्थंयुधत्वात् क्षांतं सांबंआश्वेवमुंचतेतिआज्ञापयदितिसंबंधः ॥ २४३ ॥ वःयुष्मान् आज्ञापयामासेत्युक्तमेवनिर्देशयंबलभद्रं दुष्टवचनानिसंश्रान्य पुंनागपुरंसमाविविशुः अत्रपुरप्रवेशसमयेरामश्चुकोप ॥ २४४ ॥ सरामःनिपातयन्सन् प्रणम्यनिवारितः ॥ २४५ ॥ सरामःसमर्थलक्षणयासहितंपुत्रकंसांबंआप्य पारिवर्हिविवाहकालेदीयमानंनम्रालंकारादिचआप्य ॥ २४६ ॥ अच्युतावेशिनःशेषस्थशेषावतारस्यरामस्यअलंकर्माणि

आज्ञापयद्वो नृपतिः स्वयं नः कुमारकः प्रगृहीतो भवद्भिः ॥ एकः समेतैर्बहुभिर्बाधवार्थं क्षांतं तन्नो मुंचताश्वेव सांबम् ॥ २४३ ॥ आज्ञापयामास च उग्रसेन इत्युक्तमेव तु निशम्य कुरुप्रवीराः ॥ संश्रान्य दुष्टवचनानि बलं पुरं स्वं क्रोधात्समाविविशुत्र चुकोप रामः ॥ २४४ ॥ स्वलांगलेन तत्पुरं विरुष्य जाड्वीजले ॥ निपातयन्निवारितः प्रणम्य सर्वकौरवैः ॥ २४५ ॥ सभार्यमाशु पुत्रकं संयोधनाभिपूजितं ॥ सपारिवर्हमाप्य च प्रजग्मिवान्स्वकं पुरम् ॥ २४६ ॥ इत्यादिकर्माणि महतीति रामस्यासच्छेषस्याच्युतावेशिनोलम् ॥ यस्याच्युतावेशविशेषकालं ज्ञात्वा भीमोऽप्यस्य नोदेति युद्धे ॥ २४७ ॥ क्रीडायुद्धे बहुशो रौहिणेये व्यार्क्तिं विष्णोर्भीमसेनो विदिवा ॥ तात्कालि कीं पीडयमानोऽपि तेन नैवोद्यमं कुरुते विष्णुभक्त्या ॥ २४८ ॥ तदा जयी प्रभवत्येष रामो नातिव्यक्तस्तत्र यदा जनार्दनः ॥ तदा भीमो विजयी स्यात्सदैव विष्णोः केशवेशवान्यत्स रामः ॥ २४९ ॥ ॥

आसन् । भीमोऽप्यस्यरामस्य अच्युतावेशविशेषकालं अच्युतस्यशुक्लकेशात्मनोहरेःआवेशस्यअभिव्यक्तेःविशेषकालंज्ञात्वा अस्यरामस्ययुद्धेक्रीडायुद्धेनोदेति उद्योगं नकरोतीत्यर्थः ॥ २४७ ॥ तदेवविवृणोति । क्रीडेति । भीमसेनबहुशःक्रीडायुद्धेसतिरामेणतिशेषः । विष्णोःशुक्लकेशात्मकस्यतात्कालिकोत्तकाले भवांव्यार्क्तिविशेषाविभक्त्यर्थः । विदिवा तेनरामेणपीड्यमानोऽपिविष्णुभक्त्या उद्यमंरामपीडनविषयेउद्योगंनैवकुरुते ॥ २४८ ॥ तदाविशेषकालेशुषःरामःजयीभवति यदाजना र्दनःतत्ररामेनातिव्यक्तः तदाविशेषावेशाभावे भीमोविजयीस्यात् सरामःसदाविष्णोःकेशवेशाबन् अतएवनातिव्यक्तइत्यत्रअतिशब्दःप्रयुक्तः ॥ २४९ ॥

एतादृशेन उक्तमहिम्ना युक्तेन द्वार्व्या निवसति सति बाणात्मजा बाणासुरपुत्रोत्पन्नान्ना उषा कदाचित् स्वभ्रमे स्वभ्रमेऽनिरुद्धेन रतारमणं प्राप्ता सती स्वभ्रमेऽप्यासह्यः सतः तमानयेति चित्रलेखामुवाच ॥ २५० ॥ अथ सा चित्रलेखा चित्रवस्त्रे धातुरागेण पुरुषादिजीविलेखनेन यच्चित्रवस्त्रं तस्मिन् लोकान् लोके गतपुरुषान् प्रदर्शयतमानिरुद्धं समदर्शयत् । उपायैदतिशेषः । तस्याऽ उषायाः वचनात् स्वप्नदृष्टोपमेवैति वचनात् कृष्णस्य पौत्रं विदित्वा स्वयंचित्रलेखेति शेषः । रात्रौ तमानिरुद्धं तत्र कन्यागृहं प्रति आनयत् माययेति शेषः ॥ २५१ ॥ उदारं उल्लेष्टम् ॥ २५२ ॥ गूढं लीनं सबाणः अस्य अनिरुद्धस्य ग्रहणे ग्रहाणाम् ॥ २५३ ॥ निहत्य ताडयित्वा स्वयमसुरो बाणासुरः ॥ २५४ ॥ स बाणासुरः कृच्छ्रेण

एतादृशेनैव रामेण युक्ते कृष्णे द्वार्व्यां निवसत्यब्जनाभे ॥ स्वप्नेऽनिरुद्धेन रता कदाचिद्बाणात्मजोषा चित्रलेखामुवाच ॥ २५० ॥ तमानयेत्यथ सा चित्रवस्त्रे प्रदर्श्य लोकान् समदर्शयत् ॥ पौत्रं विदित्वा वचनाच्च तस्याः कृष्णस्य तं चानयत्तत्र रात्रौ ॥ २५१ ॥ अनिरुद्धं गुणोद्धारमानीतं चित्रलेखया ॥ प्राप्य रेमे बाणसुता दिवसान् समबहूनापि ॥ २५२ ॥ गूढं कन्यागृहे तं तु ज्ञात्वा कन्याभिरक्षिणः ॥ ऊचुर्बाणायादिशच्च किं करान् ग्रहणेऽस्य सः ॥ २५३ ॥ अगताननिरुद्धस्तान् परिधेयं महाबलः ॥ निहत्य द्रावयामास स्वयमायात्ततो सुरः ॥ २५४ ॥ स तु युद्धातिकृच्छ्रेण नागास्त्रेण बन्धं तम् ॥ २५५ ॥ अथ कृष्णः समारुह्य गरुडं राममयुतः ॥ प्रद्युम्नेन च तत्रागात् प्रथमं तत्र वन्धिभिः ॥ २५६ ॥ युद्धा चांगिरसा चैव क्षणाद्विद्राव्य तान्हुरिः ॥ विद्राव्य शर्वप्रमथानां ससाद ज्वरं ततः ॥ २५७ ॥ तेन भस्मप्रहारेण ज्वरितं रोहिणीसुतम् ॥ आश्लिष्य विज्वरं चक्रे वामुदेवो जगत्प्रभुः ॥ २५८ ॥

बन्धं ॥ २५५ ॥ तत्र बाणनगरं प्रति तत्र तस्मिन् युद्धे प्रथमं आदौ बन्धिभिः अग्निरूपं रुद्रभूतैः युद्धा अंगिरसा चैव अंगिरसाग्निविशेषेण च युद्धा तान् प्राप्नोति द्राव्यं शर्वप्रमथान् वेतालादिरुद्रप्रमथान् विद्राव्य ततः ज्वरं ज्वराभिमानि न प्रथमं भाससाद ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ भस्मप्रहारेण भस्मायुधवता तेन ज्वरेण ज्वरितं ज्वरोपेतं विज्वरं विग तज्वरम् ॥ २५८ ॥

तेन ज्वरेण विक्रीड्य मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः शैवं ज्वरं स्वयन्निष्पिप्यं संचूर्ण्य तज्ज्यार्थं अन्यवैष्णवं ज्वरम् ॥ २५१ ॥ ननु रुष्णरुशैवं ज्वरं किमर्थं न जिगायेत्यत आह । स्वयाम  
ति । प्रभुः जेतुं समर्थोऽपि स्वयं जित्वापि अलं न भवति श्लाघ्यो न भवतीति हेतोः स्वभृत्येनैव जेतव्य इत्यभिप्रायेण तदनिष्पेयानंतरं शैवं ज्वरं ज्यार्थं अन्यवैष्णवं ज्वरं समसृजे ॥ २६०  
असौ बाणमुज्ज्वरं पीडितः सन् ग्रासार्थं भक्षयितुं उपनीतः वैष्णवं ज्वरेण भक्षणार्थं मुलसमीपं प्रापित इति भावः । हरिं शरणं जगाम स्वरक्षणार्थमिति शेषः ॥ तेन ज्वरेण ॥  
॥ २६१ ॥ ननु भगवान्कृष्णोऽथ दिवैष्णवं ज्वरं नास्त्वर्थः । शैवं ज्वरं न जेतुं नैवाप्राप्तव्यं सन् शैवं ज्वरं न जेतुं नैवाप्राप्तव्यं सन् शैवं ज्वरं न जेतुं नैवाप्राप्तव्यं सन् शैवं ज्वरं न जेतुं नैवाप्राप्तव्यं सन्  
त्यतः कथं स्वयं जित्वापि तस्यायुक्तमित्यत आह क्रीडार्थमिति । अजस्रकृष्णः प्रभुगपि स्वयं समर्थोऽपि क्रीडार्थं अत्यल्पजनेषु बद्धिज्वादिनीचपुरुषेषु युद्धार्थं प्रवृत्तः स

स्वयं विक्रीड्य तेनाथ कंचित्कालं जनार्दनः ॥ निष्पिप्य मुष्टिभिश्चान्यं समज ज्वरमच्युतः ॥ २५१ ॥ स्वयं जि  
त्वापि गिरिशभृत्यं नालमिति प्रभुः ॥ स्वभृत्येनैव जेतव्य इत्यन्यं समसृजे तदा ॥ २६० ॥ ज्वरेण वैष्णवेनासौ सु  
भृशं पीडितस्तदा ॥ ग्रासार्थमुपनीतश्च जगाम शरणं हरिम् ॥ तेन स्तुतः स भगवान् मोचयामास तं प्रभुः ॥ २६१ ॥  
क्रीडार्थमत्यल्पजनेष्वपि प्रभुः कथंचिदेव व्यजयद्व्यां विना ॥ इत्यादि मोहाय स दर्शयत्यजो नित्यस्वतंत्रस्य कृतो  
व्यथादयः ॥ २६२ ॥ यदा ज्वराद्या अखिलाः प्रविदुतास्तदा स्वयं प्राप हरिं गिरिशः ॥ तयोर्भूयुद्धमर्थेन मच्युतो  
विजृम्भयामास विजृम्भणास्त्रतः ॥ २६३ ॥ विजृम्भिते शंकरे निष्प्रयत्ने स्थाणपमे संस्थिते कंजजातः ॥ इत्यादि श्लाघा  
मुदेवानभिज्ञं संबोधयामास सदुक्तिभिः प्रभुः ॥ प्रगृह्य शर्वं च विवेश विष्णो सतू दरं दर्शयामास तत्र ॥ २६४ ॥

ब्रिति वाक्यशेषः । कथंचिदेवैष्णवं ज्वरं सजं तादिमहता प्रयत्नेनैव व्यथां विना अप्राप्तव्यं सन् शैवं ज्वरं व्यजयदित्यादि मोहनाय दर्शयति । ननु शैवं ज्वरं इत्यप्यामप्राप्तं वैष्णवं  
ज्वरं सजं नदिप्रयत्नमकरोदिति किं न स्यादित्यत आह नित्यस्वतंत्रस्येति ॥ २६२ ॥ तयोः गंगुल्लभयोः अच्युतः पुनरुद्रं विजृम्भणास्त्रतः स्तंभनकरास्त्रेण विजृम्भयामास स्तंभ  
यामास ॥ २६३ ॥ विजृम्भिते स्तंभिते निष्प्रयत्ने चलेनेक्षणादिप्रयत्नरहिते अतएव स्थाणपमे जड-निर्भेदं शंकरे लोकस्य सुखकरो शिवे संस्थिते सति कंजजातिब्रह्मादित्यवैशा  
खिमितात् वासुदेवानभिज्ञं वासुदेवस्य कृष्णस्य अनभिज्ञं अजानं तरुद्रं सदुक्तिभिः विष्णुः कर्षसाधनसमर्थं वैचनैः संबोधयामास । निष्प्रयत्नस्थाणपमं कथं संबोध्यामासेत्यत आ  
ह । प्रभुरिति । स ब्रह्मा तत्र विष्णुदरे स्तंभितं स्तंभनास्त्रेण स्तंभितं शिवस्वरूपं शिवस्य तादृशं रूपांतरं दर्शयामास ॥ २६४ ॥



विल्वनाम्नि विल्वसंज्ञेन गिरिशैव रुद्रेणैव अच्युताश्रयं प्रपद्यन्त्यतः कृतपूर्वमिति शेषः । कञ्जः तत्तपश्चरणंचांकरस्यावदत् ॥ १६५ ॥ ऋधञ्जः दृषानदीसप्तवधञ्जे यस्य स तथा । रुद्रः अथ बोधनानंतरं अपेत मोहः गतिमिथा ज्ञानः सन् तुष्टावभासिसारप्राप । बाहुसहस्रबाहूनां सहस्रं पुनः अरिचक्रं निच्छिरायै तस्य बाणस्याशिरोधारोऽयं शुद्धेनार्थस्वभक्तत्वा गता सुरावेशं कृत्वैति भावः ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ स्कंदरुद्रस्तं भनानंतरं युद्ध्यर्थमागतं पमुखं ॥ २६८ ॥ सर्वलोकहारः सर्वलोकसंहारकोहरः अयं तेन प्रयत्नरहितेन येन कृष्णेन विजितः पराजितः अयलेन यत्नविनेति वा । अनंतस्य बलादिना अवधि रहितस्य तस्य विष्णोः ज्वरादिवियः ज्वरादीनां जगः आश्रयकार इतिकं

शिवस्वरूपं स्तंभितं बिल्वनाम्नि वने गिरिशेन च यत्तपः कृतम् ॥ शैवं पदं प्राप्तुमेवाच्युताञ्च तच्चावदकंजजः  
शंकरस्य ॥२६५॥ अपेतमोहोथ दृषध्वजो हरिं तुष्टाव बाणोभिसमार केशवम् ॥ तस्याच्युतो आहुमहस्रमच्छिन  
त्पुनश्चारि जगृहे तच्छिरोर्थे ॥२६६॥ तदा शिवेन प्रणतो बाणरक्षणकाम्यया ॥ कृत्वा स्वभक्तं बाणं तं ररक्ष दिभु  
जीकृतम् ॥ २६७ ॥ मोचयित्वानिरुद्धं च ययौ बाणेन पूजितः ॥ एवमग्नान्गिरसं ज्वरं स्कन्दमुपापतिम् ॥ बाणं  
चायत्नतो जित्वा प्रायाङ्गारवर्ती प्रभुः ॥ २६८ ॥ येनायत्नेन विजितः सर्वलोकहरो हरः ॥ किं ज्वरदिजयो विजयो  
स्तस्यानन्तस्य कथ्यते ॥ २६९ ॥ ईदृशानन्तमख्यानं शिवानां ब्रह्मणामपि ॥ रमाया अपि यक्षिणां विना न च  
लितुं बलम् ॥ २७० ॥ न च ज्ञानादयो भावा न चास्ति त्वमपि क्वचित् ॥ अनन्तशक्तः कृष्णश्च न चित्रं बुद्धिरेव  
जयः ॥ २७१ ॥ चित्रलेखाममैतोषान्वितपौत्रसमन्वितः ॥ सरामः ससुतो वीद्रमारुह्य द्वारकां गतः ॥ २७२ ॥

कथ्यते ॥ २६९ ॥ ननु हरजयः कृष्णस्य कथं घटत इत्याशङ्क्य रमादेः प्रवक्ष्यादिं क्रतुस्माद्वेत्याह । ईदृशोति । ईदृशानंतमख्यानार्हं शीलं अस्मितम् । अनन्तरित्तनात् । तत्र  
द्रेण ब्रह्मणा च सदृशानीं अनंतसरण्यानां अनंततिसंख्यायुक्तानां भूतभविष्यत्कल्पस्थानामित्यर्थः । यद्वाक्षांस्यस्य विष्णोः वीक्षाकापवलोकाभिनिः । चलितुं शुद्धाय सप्तद्वि-  
लनार्थवर्त्तन ॥ २७० ॥ ज्ञानादयज्ञानेच्छादयः भावाधर्मान्नचनसंति काचिदपि अस्तित्वं स्वरूपसत्तापिनचनास्ति । अनंतशक्तेः तस्य निश्चयः । भूल्लिनी स्वप्नराजधर्मलि-  
नं न आश्चर्यम् ॥ २७१ ॥ चित्रलेखा समेतया उषया अन्वितः युक्तः पौत्रः अनिरुद्धः तेन समन्वितः युक्तः सरामः समुतप्रयुतः ॥ २७२ ॥

वासुदेवात्मनाश्रयःवासुदेवस्यआत्मेनैष्वय्यइतिवासुदेवस्यश्रयात्समद्वयार्थः । गरुमान्महाह्मदात् गंभीरसरसःउरगंसर्पजहारअपाहरत् ॥ २८८ ॥ तत्पक्षवातेनगच्छ  
पक्षबायुना तस्मिन्गिरौगंधमादनपर्वतोविचालितेअतिशयेनचंचलीकृतसति कृष्णाभीमयोःसन्निधानेनसमिपेमंडलभ्रमंडलेनकान्तिसमूहेनआभ्रसंदशंकमलंपपात्॥२८९  
अस्यभीमस्यदेवदैत्यगविषक्षसौदुमशक्यअनुभावसामर्थ्यं जानतीद्वौपदी तादृशानितत्सदृशानिकमलानिअयाचत् गदयासहितःसगदःतुंगंउच्चआह्वत् ॥२९०॥ सुर  
सिद्धसंधैःप्रशस्यमानःस्तथ्यमानःसिंहशार्दूलरूपानदैत्यान्मदून्मदयन् तत्रगिरौश्रोत्रोदादित्यवद्भासतइतिश्रोत्रोदादित्यभासं हनूमदाख्यंहनुमानिनिआख्यायस्यतत्तथा ।  
निजंरूपंआसीद्वानुप्राप ॥ २९१ ॥ स्त्रीयरूपंस्वस्यदंस्त्रीयंरूपस्यसुतथा तंशुनहनूमंतजानन्नपिभीमः यथापरेणअन्यपुरुषेणतथापुतेनहनूमताचिकीडेक्रीडांचकार ।

एवं बदर्यां विहरत्सु तेषु कचिद्रहः कृष्णया वायुस्रौ ॥ स्थिते गरुत्मानुरगं जहार महाह्रदाद्वाभुदेवासन-  
द्रयः ॥ २८८ ॥ तत्पक्षवातेन विचालिते तु तस्मिन् गिरौ कमलं हैममश्रयम् ॥ पपात कृष्णाभीमयोः सन्निधा-  
न उद्यद्गानोर्मडलाभं सुगंधम् ॥ २८९ ॥ दृष्ट्वातिगंधं वरहेमकंजं कुतूहलाद्दौपदी भीममेनम् ॥ बहून्ययावत्ताद-  
शान्यानुभावमस्याविषह्यं जानती देवदैवैः ॥ तयार्थितः सगदस्तुंगमेनं गिरिं वेगादारुहद्रायुस्रुः ॥ २९० ॥  
प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंधैर्मदून् दैत्यान् सिंहशार्दूलरूपान् ॥ आसेदिवांस्तत्र हनूमदाख्यं निजं रूपं प्रोद्यदा-  
दित्यभासम् ॥ २९१ ॥ जानन्नप्येनं स्वीयरूपं स भीमश्चिक्रीड एतेन यथापरेण ॥ धर्मो देवानां परमो मानुष-  
त्वे स्वीये रूपेऽप्यन्यदेव वृत्तिः ॥ २९२ ॥ अनादानं दिव्यशक्तौर्विशेषान्नरस्वभावे सर्वदा चैव वृत्तिः ॥ तस्मा-  
द्भीमो हनुमांश्चैक एव ज्यायः कनीयो वृत्तिमत्राभिपेदे ॥ २९३ ॥

मानुषत्वेमनुष्यजन्मनिप्राप्तेसतीतिभावः । स्वीयेरूपेअन्यदेवदेवृत्तिवर्तितदेवानांपरमोमुख्योधर्मः ॥ २१ ॥ नरस्वभावविशेषात् मूलरूपादित्यर्थः । दिव्यशक्तेःमूलरूपे  
विद्यमानबलस्य चशब्देनज्ञानमप्युपलक्षितं । मूलस्वरूपशक्तिज्ञानयोनदानमस्वीकारःसर्वदाअपदनापदोःवृत्तिःपरमोधर्मइतिप्रेषणान्वयः । हरिंविनाअन्येषांअवताररू  
पादिमूलरूपज्ञानबलादिनाविशेषोवर्ततइतिभावेनमूलरूपादित्यनुष्णाविशेषादित्युक्तामितिभावः भीमःहनूमान् एकएवएकःसंघापितस्मदमन्यदेववृत्तेःदिव्यशक्तेरनादा  
नस्यचधर्मत्वात् अत्रहनूमान् भीमइतिअवताररूपेज्यायःकनीयोवृत्तिं हनूमान् ज्यायान् ज्येष्ठः भीमःकनीयान् कनिष्ठइतिवृत्तिवर्तनंअभिपेदप्राप ॥ २१ ॥

वयोरविशयवक्तुं सर्वदेवसाधारण्यं न्यायमाह । सर्वइति । सुराणां मानुषत्वे मनुष्यस्वभावैकतादियुगानुसारात् एते अल्पआवृतास्त्रेतायां बहव आवृता इत्येव रूपेण मूलरूपानुसारत्वरूपेषु पक्षया क्रमात् मूलरूपेषु उत्तमाधमात् क्रमानुसारात् सर्वगुणाः ज्ञानबलादयः आवृताः अनभिव्यक्ता भवतीति शेषः । किं सर्वात्मना आवृता भवतीत्येव । भागतदइति । भागतएकदेशेनावृता इति पूर्वोक्तान्वयः । मूलरूपपक्षया अवतारेषु केचिद्गुणाः व्यक्तरूपाः केचिदनभिव्यक्ता इति भावः । उत्तमानां दिवानां विशेषमाह । अव्यक्तरूपा इति । सुराणामिति त्रैते भागतदइति च उरूणां उत्तमानां सुराणां युगानुसारेण मूलरूपपक्षया एकदेशेनानभिव्यक्तरूपा अपि गुणाः आदानतः स्वीकारात् अनभिव्यक्तरूपा नानितीति शेषः । व्यक्तैः अभिव्यक्तैः आयाति गुणा इति शेषः ॥ २९४ ॥ ननु विष्णोः अपि अयमेव निर्णयः किमित्याशङ्क्यतथानेत्याह । नैवेति । विष्णोः प्रादुर्भावेषु मत्स्याद्यवतोरुद्भवबलज्ञानादिविषये काचिदभिव्यक्तिः काचिदनभिव्यक्तिः नास्त्येव कुतः अतिव्यक्तशक्तेः मास्तस्य इच्छाव्यक्तिः स्वेच्छानुसारेण बलादिव्यक्तिः भवतीति शेषः । पयो

सर्वे गुणा आवृता मानुषत्वे युगानुसारान्मूलरूपानुसारात् ॥ क्रमात्सुराणां भागतो व्यक्तरूपा आदानतो व्यक्तिमायां त्यरूपा ॥ २९४ ॥ नैवाव्यक्तिः काचिदस्तीह विष्णोः प्रादुर्भावेष्ववतिसुव्यक्तशक्तेः ॥ इच्छाव्यक्तिः प्रायशो मारुतस्य तदन्येषां व्यक्तता कारणेन ॥ २९५ ॥ तस्माद्भीमो धर्मवृद्धयर्थमेव स्वीये रूपेऽप्यन्यवद्वृत्तिमेव ॥ प्रदर्शयामास तदासुराणां मोहायैवाशक्तवच्छक्तरूपः ॥ २९६ ॥

द्विमध्यगंच मे सुसद्वाचान्यदेववा । यथेष्टतो गमिष्यसि स्वदेहसंयुतोऽपि सन्निति स्वगारोहणसमये हनू पतंति रात्रिः मवचनमेतत् । निरुपाधिकभक्त्या नित्यतुष्ट्यविधोर्वेरादपि किंचिद्बलादिव्यक्तितिसचयितुं प्रायशङ्क्युक्तं । तदन्येषां मारुतादन्येषां शेषादीनां कारणेन व्यक्तावलादिप्राकट्यं भवतीति शेषः । संप्राप्य संज्ञां सविह्वलोऽपि स्माररूपं निजमेवलक्ष्मणः । शेषहं रंशयुतमित्यलक्ष्मणस्य शक्त्या विभोर्ब्रह्मशुक्लशेषस्मरणमेव कारणं विनतस्य सुपर्णस्य तथा शतबलरपि । तथा तत्परिवाराणां कपीनां रामसेविनां अस्यायामसमुद्रांतरणेशक्तिरुज्जिता । इच्छयारा मदेवस्य तदा तिरस्कृष्टात्मन इति शब्दे । विनतादि कपीनां सतद्वापगमनशक्तिविषये रामस्यैच्छवकारणमित्येकदेशेन कारणं उदाहरणपूर्वकं दर्शितं ॥ २९५ ॥ तस्माद्विव्यशक्तेरनादानस्य धर्मत्वः कीदृशो धर्मवृद्धयर्थमेव स्वीये रूपेऽप्यन्यवदेव अन्यस्मिन्मन्यथा तथा वृत्तिवर्तनं दर्शयामास । तथाऽसुराणां मोहायैवाशक्तवत्तत्पुच्छोद्धरणविषये अशक्तत्वं प्रदर्शयामास ॥ २९६ ॥

रामस्य कथाः श्रुत्वा रामस्य ते देवादिषु प्रसिद्धिदिव्यलोकविलक्षणं चातुरात्म्यं च वासुदेवादिचतुःस्वरूपत्वं रामो वासुदेव एव लक्ष्मणः संकर्षणः विष्टः भरतः प्रद्युम्नाः विष्टः शत्रुघ्नो निरुद्धाः विष्टः इति वासुदेवादिचतुःस्वरूपत्वं च अग्र्यमुख्यं यस्मिन् युगो धर्मो मुख्यः तं चातुर्यं च तुर्यगेषु भव आतुर्यं गतं धर्ममपि श्रुत्वैवेते न हनून्मतां च ॥ २९७ ॥ वीभत्सो रजुनस्य ध्वजात् हनूमदं ध्वजात् गर्जनैव स्वरुत गर्जनमात्रेण शत्रुपराभवं शत्रूणां पराजये अर्जुनस्य दत्ते सति भीमः अग्र्यरूपं देवानामग्र्यः श्रेष्ठो वायुतस्य रूपं अग्रतारं एव हनूमन्तं प्रणम्य सौगंधिकं वनयौ ॥ २९८ ॥ नरागम्यां नृव्यैर्गतं मशक्यां नलिनौ सरोवरं तत्र सरसि पद्मानि दृष्ट्वा नराशैः नृभक्षकैः शक्षसैः वायमाणां प्रियमाणं चैति निवार्य

तद्रूपवृद्धिं भीमसेनोत्र दृष्ट्वा श्रुत्वा हनूमन्मरुतः कथां च ॥ रामस्य तच्चातुरात्म्यं च दिव्यं चातुर्यं धर्ममप्यग्र्यमेव ॥ २९७ ॥ ध्वजाद्वीभत्सोर्गर्जितेनैव शत्रुपराभवे तेन दत्ते रजुनस्य ॥ ययौ प्रणम्य नमामाश्वेव भीमः सौगंधिकं वनमप्यग्र्यरूपम् ॥ २९८ ॥ नरागम्यां नलिनीमेत्य तत्र दृष्ट्वा पद्मान्यद्भुताकारवन्ति ॥ हैमानि दिव्यान्यतिरिच्य वन्ति समासद्वार्यमाणा नराशैः ॥ २९९ ॥ ते भीममात्तायुधमग्र्यरूपं महाबलं रूपनवावतारम् ॥ न्यवारयन् क्रोधावशाः समेताः शतं सहस्राण्ययुतानि संख्ये ॥ ३०० ॥ वराच्छिवस्यैव परैरेज्याः शस्त्रास्त्रवृष्टिं समचुः सुभीमाम् ॥ भीमेखिलज्ञे तपसां निधाने बलोदधौ शैवशस्त्रं बद्धतः ॥ ३०१ ॥ तावैष्णवैरेव शस्त्रैः स भीमो विजित्य पूर्वं वा हुमये संगरे तु ॥ शस्त्रास्त्रवर्षस्य कुर्वन्प्रतीपं जघ्नेखिलान् गदया तेषु वीरान् ॥ ३०२ ॥ ॥

माणोपि समासदप्यप पद्मानि विशेषः ॥ २९९ ॥ शतं सहस्राणि एकलक्षं आयुता निशतं सहस्राणि दशसहस्राणि शतं कोटय इत्यर्थः ॥ एतत्संख्याविशिष्टाः समेताः मित्रितास्तैः क्रोधावशाख्यगणोत्पन्नाः ॥ क्रोधाधीना वा राक्षसाः संख्येयुद्धे रूपनवावतारं रूपेण न वः नूतनः अवतारायस्य स तथा तं असदृशरूपमित्यर्थः भीमं न्यवारयन् ॥ ३०० ॥ परैः शत्रुभिः शैवशस्त्रैः स भीमो विजित्य पूर्वं वा हुमये संगरे तु ॥ शस्त्रास्त्रवर्षस्य प्रतीपरो धनं कुर्वन्ते पुत्रो धवशेषु मध्ये अखिलान् वीरान् शूरान् जघ्ने ॥ ३०१ ॥ तान् क्रोधावशाख्यगणैः शस्त्रैः विजित्य ॥ ३०२ ॥

भीमस्य अबधराक्षसहनसा मर्थ्यनिरूपयति । वातेनेति । वातेन वा युना अतः प्रवृत्ताः पराक्रमे प्रतापा विषये शत्रुभिरप्रवृत्त्यर्था यितुमशक्यः ॥ ३० ॥ तत्र सौगंधिकवने अस-  
त्यं निथ्या भूनिश्चरं ईश्वरकर्तृकं नेत्यर्थः । अप्रतिष्ठं ईश्वरापालितं लोकं जगत्प्लवानान् सिद्धो हर्मिणो हि मतिबुधान् अपरानहता वशिष्टेभ्योन्यान् वहूनुराक्षसान् विष्णो  
गुणानुरूपापयन् विष्णुरानंदं दिगुणवानिति रयन्नित्यर्थः । सर्वतः क्षराक्षरतः भिन्नमधिकं विष्णुब्रह्मसन् ब्राह्मणः अजैर् अजयत् ॥ ३० ॥ जघ्रे खिला न गदया ते पुषीः नि-  
ति उक्तं तत्र कतिहता इत्याशङ्कायामुक्तं । लक्ष्मीति । एषां क्रोधवशां न मध्ये लक्ष संख्याकान् प्रवर्तमानं त्रिलोकं च जघ्रे । ते क्रोधवशाः तस्य भीमस्य पूर्वमेवादिद्यामानं विधाव-  
लं दद्वा तथैव तेन दर्शनोपायेन बाहुबलं च दद्वा वीर्यपराक्रमां विधावलं तथैव बाहुबलमिति द्विविधं बलं च दद्येति वा । हत

वातेन कुंत्यां बलवान्म जातः शूरस्तपस्वी द्विषतां निहंता ॥ सत्ये च धर्मे च रतः सदैव पराक्रमे शत्रुभिरप्रवृण्व्यः ॥ ३०३ ॥ तत्रापरांश्चैव बहूनसत्यं निशिभरं चाप्रतिष्ठं च लोकम् ॥ सिद्धोहमीशोहमिति ब्रुवाणान् गुणान्विष्णोः स्थापयन्वातोजैत् ॥ ३०४ ॥ भिन्नं विष्णुमाधिकं सर्वतश्च ब्रुवन्वीरान् लक्ष्मेषां निजघ्ने ॥ ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव ॥ अशक्रुवन्तः सहिताः समरणाः हतप्रवीराः सहसा निहृताः ॥ ३०५ ॥ विक्रम्य तान् गदयामौ निहत्य विद्राव्य सर्वान्नलिर्नो प्रविश्य ॥ पीत्वामृतान् च ततोबुजानि दिव्यानि जग्राह कुरुप्र वीरः ॥ ३०६ ॥ अथो कलहशंसीनि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ दृष्ट्वा कृष्णमपृच्छच्च क भीम इति दीनधीः ॥ ३०७ ॥ सौगंधिकार्थं यातं तं श्रुत्वा कृष्णामखाभूपः ॥ आरुह्य राक्षसश्रेष्ठान् कृष्णया भ्रातृभिः सह ॥ ३०८ ॥

प्रवीराः भीमैर्नहताः प्रवीराः शूराः येषां तैत्तया । सहिताः समस्ताः अशक्वन्तः संतः गोद्वुमिति शेषः ॥ ३०५ ॥ ताविवृत्तान् विक्रम्य  
पृष्ठतः प्राप्यैर्यथः । गदयानि हत्यपोथयित्वा सर्वान् विद्राव्य नालिनांसरः प्रविश्य । अमृतां भः अमृतेन सदृशं अंजलं धत्वा ततः सरसादिव्यानि देवतां संबधीनि ॥ ३०६ ॥  
कलहशंसीनि कलहसूचकानि दीनधीः व्यथितबुद्धिः ॥ ३०७ ॥ कृष्णामुखात् कृष्णामुखाभिः सहयत्रयस्मिन् बनेषु कोदारस्तत्र ययौ ।  
नपस्ययतिमुन्यादयः स्नेहेन भ्रातृतृल्या इति भ्रातृभिरिति बहुवचनप्रयोगः कृतः । नतु भीमादयो विविक्षिताः आस्मिन् समये भीमः सौगंधिकवने तिष्ठति अर्जुनश्च स्वर्गे गतते नृपेण स  
हानकुलसहदेवौ द्वावेव भ्रातरौ स्तः तस्माद्यतिमुनय एव विविक्षिताः ॥ ३०८ ॥ गिरिशकोपतः इद्रकोपेन भीतः सत् एवमित्यं माकुर्विति उवाच । किं कृत्वा अवस्थितमेतं दृष्ट्वा ॥ ३०९ ॥

गिरिशिकोपेकारणमाह । देवेभ्यइति । तदीयांकुबेरसंवाधिर्नो अस्यकुबेरस्य ॥ ३१० ॥ तत्रगंधपादनेकतिपयैर्दिनैःकालांतरेणेत्यर्थः ॥ ३११ ॥ नृभिःअगम्यतःगंतुमशक्यत्वात् कुबेरस्यगृहात्मारुतेनहतानिआनीतानिपंचवर्णानिशुक्लादिपंचवर्णयथैशतानितथा तानिपुष्पाणिबिद्ध्योवाच ॥ ३१२ ॥ भीमस्ययशोधर्माभिवृद्धयेउवाचेत्युक्तंविशदयति । अगम्यइति । अयंगिरिःगंधमादनःसर्वैःपुभिःअगम्यःगंतुमशक्यः कुतःकुबेरेणाभिपालितःशक्तिःकुबेरेणरक्षितत्वात् यशोभिवृद्धिःसूचिता । अत्रत्यान् अखिलराक्षसान् । विधयहत्वेत्यर्थः । राक्षसहननाद्धर्माभिवृद्धिःसूचिता । अथत्वयैवगंतव्यःप्राप्यःगिरिशिशेषः । एवकारेणअन्यागम्यत्वंसूचितमितिरुणोवाचेतिपूर्वेणान्वयः

ययौ वृकोदरो यत्र दृष्ट्वा चैनमवस्थितम् ॥ उवाच मैवमित्येवं भीतो गिरिशिकोपितः ॥ ३०९ ॥ देवैश्च यो मरणा  
द्भिता राक्षसा वितपाज्ञया ॥ तदीयां नलिनीं ते हि रक्षत्यस्याश्रयो हरः ॥ जानन्वितेश्वरो भीममाहात्म्यं न  
चुकोप ह ॥ ३१० ॥ वसत्सु तत्र पार्थेषु पुनः कतिपयैर्दिनैः ॥ उवाच भीममेनस्य यशो धर्माभिवृद्धये ॥ ३११ ॥  
पंचवर्णानि पुष्पाणि कृष्णा वीक्ष्याहतानि तु ॥ मारुतेन कुबेरस्य गृहान्नाभिरगम्यतः ॥ ३१२ ॥ अगम्योयं गि  
रिः सर्वैः कुबेरेणाभिपालितः ॥ अथ त्वयैव गंतव्यो विधूयाखिलराक्षसान् ॥ ३१३ ॥ इत्युक्त आशु सगदः स  
धनुः सबाणो भीमो गिरिद्रुमाजितरुबलो विगाहे ॥ प्राप्तं निशम्य बलदैवतसमुत्तमत्र पद्मत्रयं न्यरुणदुद्धतराक्ष  
सानाम् ॥ ३१४ ॥ अग्रे निधाय मणिमंतजयेमुग्रं शंभोर्वराद्विविधशस्त्रमहास्त्रवृष्ट्या ॥ तान्सर्वराक्षसगणान्मणि  
मत्समेतान् भीमो जघान सपदि प्रवरैः शरैर्धैः ॥ ३१५ ॥ अवध्यांस्तान् क्षणेनैव हत्वा भीमो महाबलः ॥  
वने क्रोधवशान्सर्वानतिष्ठद्विरिर्मर्धनि ॥ ३१६ ॥

॥ ३१३ ॥ गिरिद्रुमविगाहेआसरोह । उपसर्गेणधत्वात्तथैवबलादन्यत्रनीयते । अत्रपदैर्ग्राह्यंआगतंनिशम्य उद्धतानांउन्मत्तानाराक्षसानांपद्मत्रयंपद्मपद्माख्यसंख्याविशेषः ।  
तेषांत्रयं मणिमंतंअत्रनिधायपुरतःकृत्वा विविधशस्त्रमहास्त्रवृष्ट्यान्यरुणद्रुधैः ॥ ३१४ ॥ भीमःतानसुपदिशस्त्रिशरैर्धैःजघान ॥ ३१५ ॥ भीमरणेअवध्यानात्तान् पूर्व  
सौगंधिकवने हतावशिष्टान्सर्वान् क्रोधवशान्क्षणेनैवक्षणमात्रेणैवहत्वा । गिरिर्भूर्धनपर्वतस्योपरिभागेअतिष्ठत् ॥ ३१६ ॥



॥ ३१७ ॥ मिथ्यामातेमिथ्याज्ञानं आस्तीर्य विस्तीर्य सम्यक्स्वयोग्यतानुसारेण अधिकमिति क्रियाविशेषणं । दुःखाभिर्वृद्धिर्थास्यात्तथातमः आप ॥ ३१८ ॥ वैश्रवणः कुबेरः राक्षसानां पञ्चत्रये हेतुः सखायैः सह खं सखं गतिं प्राप्नोतीति सखायः तस्मिन् मणिमत्वापि हेतुः सति वृकोदरं प्रति यो दुःकामः तन् आरुह ॥ ३१९ ॥ तस्य कुबेरस्य स्वयं विनतपतिः भीमेन सह ॥ ३२० ॥ घोषवोरशब्दं भीमः कृकगत्त इत्येवापृच्छत् । रक्षोऽसंस्थः रक्षसः घटोक्तस्य अंसे रक्षे संस्थः उपविष्टः सन् ॥ ३२१ ॥ अत्र राणाभूमौ कुबेरः भीमं धर्मजं च दृष्ट्वा असुरावेशतश्चार्थकिंचित् ईषत् आस तथार्थकिंचित् स्नेहयुक्तः आस ॥ ३२२ ॥ किंचिद्द्वैत्यावेशाद्धेतोः भीमं धृतं युधमपि इक्ष्य भीमं बहुलाधिकं नेमेने

ते हता भीमसेनेन प्रापुर्धन्तमोखिलाः ॥ ३१७ ॥ हतः सौगांधिकवने मणिनांश्च पुनः कलौ ॥ जातो मिथ्यामतिं सम्यक् आस्तीर्योप तेमाधिकम् ॥ ३१८ ॥ ततो वैश्रवणो राजा महापद्मत्रये हते ॥ राक्षसानामवधानां सखायै मणिमत्स्यपि ॥ आरुह रथं दिव्यं यो दुःकामो वृकोदरम् ॥ ३१९ ॥ असुरावेशतस्तस्य भीमे क्रोधो महानभूत् ॥ स आजगाम भीमेन योऽङ्गुवित्तपतिः स्वयम् ॥ ३२० ॥ तस्मिन् काले भीमसेनस्य घोषं श्रुत्वा राजापृच्छ दाशु स्म कृष्णाम् ॥ क भीम इत्येव तयोदितं च श्रुत्वा जगामाशु रक्षोऽसंस्थः ॥ ३२१ ॥ स भ्रातृके मुनिभिः कृष्णया च गते राजन्नत्र भीमं कुबेरः ॥ दृष्ट्वा असुरावेशतो धर्मजं च किंचिन्मुक्तः स्नेहयुक्तस्तथास ॥ ३२२ ॥ धृतायुधं भीममीक्ष्यापि किंचिद्द्वैत्यावेशाद्बहु मेने न भीमम् ॥ अगस्त्यशापं चावदस्त्वस्य पूर्वं सखायनाशे कारणं राजराजः ॥ ३२३ ॥ दैत्यावेशादुज्झितः शांतभावो ददौ निजस्थानमेषां सुतुष्टः ॥ आवासार्थं तेव संस्तत्र पार्थास्तथान्येषां देवतानां गृहेषु ॥ ३२४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भीमं बहुबलं नेमेन इति भावः । तदेव विशदयति । अगस्त्येति । राजराजः कुबेरः स्वस्य पूर्वं सखायनाशे सखायइति च्छादस्तत्वात् सखामणिमान् तस्य नाशेनाशविषये अगस्त्यशापं कारणमवदत् । मणिमतोनाशेनापमेव कारणं नतु भीमसामर्थ्यमित्यवदिति भावः ॥ ३२३ ॥ उज्झितः मुक्तः शांतभावः शुद्धस्वभावः सुतुष्टः भीमसामर्थ्येनतिशेषः । आवासार्थं वा संकुर्तुं निजस्थानं ददौ । ते पार्थाः तत्र कुबेरगृहे अवसन् तथान्येषां च ॥ ३२४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इंद्रः पंचाब्दमिति समाहारे द्विगुः पंचाब्दान्महान्ति उत्तमान्यस्त्राणि अध्याप्य पार्थमिति शेषः । फल्गुनेन गुर्वर्थगुरुमुद्दिश्य दीयमानं दक्षिणारूपं । अर्थार्थितः गुरुदक्षिणांस्त्री कुर्विति प्रार्थितो भूत् ॥ ३२५ ॥ शत्रूणां निवातकवचारानां स्वरूपतः स्वावतारान् पार्थिववध्वे गुरुदक्षिणात्वेनेति शेषः । पार्थद्वध्वीकारे कारणमाह । एषानित्यादिना । ब्रह्माण्डाणां निवातकवचानां सुराक्षसौधैः अवध्यतां ददौ । तैर्नृभिः अवध्यत्वं नाक्षितमिति भावः । पुनर्भरदानानंतरं इंद्रेण अर्थितः मेव ध्यामवत्विति प्रार्थितो ब्रह्मा नारदे हवान् मनष्यावतारान् चंद्रमानं निवातकवान् जहति वंददाविति शेषः ॥ ३२६ ॥ तेन कारणेन शक्रः स्वात्मानं स्वस्वरूपं नरदेहं गमन्य देहं प्राप्तं अर्जुनं तान् जहति

तत्रैव तेषां वसतां महात्मनामानं दिनमभ्युदयतुषुये गते ॥ पंचाब्दमध्याप्य महान्ति चास्त्रार्णोद्रो गुर्वर्थं फल्गुनेनार्थितो भूत् ॥ ३२५ ॥ वधं वधे स्वशत्रूणां विद्रुः पार्थस्वरूपतः ॥ निवातकवचारानामेषां ब्रह्मा वरं ददौ ॥ ३२६ ॥ अवध्यतां सुरदेवैर्गवैर्यक्षराक्षसैः ॥ पुनरिंद्रेणार्थितो दाज्जहीमा ब्रह्मरेहवान् ॥ ३२७ ॥ इति तेनार्जुनं शक्रः त्वात्मानं नरदेहगम् ॥ जगाद तान् जहीत्ये । किरीटं स्वं निबध्य च ॥ ३२८ ॥ ऐंद्रस्य दानमारुह्य पार्थो मातलिंसयुः ॥ गांडीवं धनुरादाय ययौ हंतुं महासुरान् ॥ ३२९ ॥ शंखं ददुस्तस्य देवा देवदत्तः स शंखराट् ॥ नादयन् शंखधारेण धनुर्विस्फारयन्महत् ॥ ३३० ॥ दधानः कुंडले दिव्ये शक्रदत्ते सुभास्वरे ॥ आससाद् पुरं दिव्यं दैत्यानां भिद्रं दिनः ॥ ३३१ ॥ तस्य शंखध्वनिं श्रुत्वा गांडीपत्यं च विःस्वनम् ॥ अभिसस्तुर्भह्मविधाः निवातकवचासुराः ॥ ३३२ ॥ तिस्रः कोट्यो दानवानां स्वयंभूवरगोविताः ॥ नानायुधै रणे पार्थमभ्यवर्षन्मुसंहताः ॥ ३३३ ॥ तेषां स शक्रोणि किरीटमाली निवार्य गांडीवधनुः प्रभूक्तैः ॥ शरैः शिरांसि प्रचकत् वीरो महास्त्रशिक्षाबलसंप्रयुक्तैः ॥ ३३४ ॥

जगाद किं कृत्वा त्वं शंखध्वनिकीरीटमुकुटं निधाय शिरसीति शेषः ॥ ३२८ ॥ मातलिः इंद्रसारथिः ॥ ३२९ ॥ तं शंखराट् देवैस्तत्वात् नामादेव दत्त इत्यर्थः । शंखधारेण शंखशब्देनादयश्चिद्विशद्विशेषः । दिक्षु प्रतिशब्दमुत्पादयन्निति भावः । विस्फारयन्टं कारयन् ॥ ३३० ॥ सुभास्वरे सुरासुमुज्ज्वले ॥ ३३१ ॥ निःस्वनं श्रानं ॥ ३३२ ॥ मुसंहताः सम्यङ्कुमिलिताः ॥ ३३३ ॥ कीरीटमाली कीरीटचमालाश्च कीरीटमालाः ताः विवर्तते वस्यमनथा । सोऽर्जुनः महास्त्रशिक्षायुक्तं चतद्वलं च तथा तेन संपृक्तैः गांडीवधनुषा प्रयुक्तैः शरैः ॥ ३३४ ॥

तेनार्जुनेन तैर्वेदानवाः निवातकवचाः हताः । सोऽप्यर्जुनः तथा पूर्ववत् अन्यान् निवातकवचैर्भ्योन्यान् महारथानां सहस्राणि सहस्राणां षष्टिं षां महस्रसं ख्याकान् पौलोमगणः कालेयगण इत्यभिधानाम् येषां तैतथा तान्ययौ ॥ ३३५ ॥ पाशुपताश्चतः पशुपतिना दृष्टत्वा पाशुपतसंज्ञिकेन खेण द्रुक् शीघ्रं सस्वजे सः ॥ ३३६ ॥ पितरं शक्रं अनुज्ञाप्य आपृच्छ आस्वतादीन् मिता ऐन्द्रेण इन्द्रसंघिनारथेन वज्रभृतः इन्द्रस्यात्मजः सोऽर्जुनः सोऽद्यानां समानो दाराणां भ्रातृणां मित्यर्थः ॥ ३३७ ॥ पुनः अर्जुनगमना नंतरं तेषां धर्मैर्गोऽप्युज्जुषां चक्रुः ॥ ३३८ ॥ विष्णो रितः प्रतियुक्तः आत्मा मनो ये याते तयातेषां ॥ ३३९ ॥ सुखेन तिष्ठते धर्मराजस्य चतुर्दशाब्दे शत्रुहननरूपप्रतिज्ञां स्मारयितुं भीम आह्वयह । नैवेति । राज्ञां क्षत्रियाणां शत्रुन्महरिद्वेषयुशत्रून् कामक्रोधा बां तं शत्रून्वा अनुत्साधनां शमः कृत्येत्यर्थः । मुख्यगतिः मुख्यस्य श्रेष्ठस्य विष्णो गतिः मुख्य

सर्वे हतास्तेन महारथेन ते दानवाः सोऽपि ययौ तथान्यान् ॥ पौलोमकालेयगणाभिधानान् षष्टिं सहस्राणि महारथानाम् ॥ ३३५ ॥ तान् स्रशस्त्राण्यभिवर्षमाणान् धनंजयः पाशुपतास्त्रतो द्रुक् ॥ दग्ध्वा ययौ पुनरेवैन्द्रस्र तं सस्वजे प्रीतियुतश्च शक्रः ॥ ३३६ ॥ ययुर्ध्वं तमश्च यपि सर्वे देवा द्विपैर्गुराः ॥ अथानुज्ञाप्य पितरं रथेनैन्द्रजभा स्वता ॥ सोऽद्यानां सकाशं स ययौ वज्रधरात्मजः ॥ ३३७ ॥ आयांत सीध्व गोभस्तुं समुद्रुभ्रातरोऽधिकम् ॥ ऊषुश्च चतुरोऽब्दांस्ते पुनर्भेरीं प्रमोदिनः ॥ ३३८ ॥ कयाभिर्वासुदेवस्य ध्यानं तान् चोपेन च ॥ ययौ कालः सुखेनैव तेषां विष्णुरतात्मनाम् ॥ ३३९ ॥ नैव शत्रून्नुत्साद्य नानादाय महद्यशः ॥ नाच्छत्वा वासुदेवाज्ञां राज्ञां मुख्यगतिर्भवेत् ॥ ३४० ॥ तदन्येषां तु वर्णानां क्षमा बाह्येषु शत्रुषु ॥ प्रायो धर्म इति प्रोक्तो हरेरज्ञाखिलस्य च ॥ ३४१ ॥

च सागतिश्चेति वा विष्णुलोकप्रतिरित्यर्थः । नैव भवेत् विष्णुः नित्यं विष्णुद्वेषिणोऽपि हंतव्यादिति भावः । महद्यशः बरादिना अजेयशत्रुजयरूपयशः अनादाय असंपाद्यनैव मुख्यगतिः वासुदेवाज्ञां श्रुतिस्मृतिरूपां श्रुतिस्मृतिप्रमैषां ज्ञातिवचनात् श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठानमकृत्वा मुख्यगतिर्नैव ॥ ३४० ॥ तदन्येषां तस्मात्क्षत्रवर्णादन्येषां वर्णानां ब्राह्मणवैश्यादीनां बाह्येषु बहिःस्थितेषु शत्रुषु दुर्जनेषु क्षमा धर्म इति प्रोक्तः न त्वंतर्गतकामक्रोधादिषु । कच्चैदिककर्मनैष धर्मेनादिवा ह्यशत्रुषु क्षमा धर्मो नैवेति सूचनार्थं प्रायदृत्यंक्तं आखिलस्य चातुर्वर्णिकस्य सर्वाश्रमवत्तस्य हरेरज्ञाधर्म इति संबन्धः ॥ ३४१ ॥

ससोदर्यः सन्नातृकः ॥ ३४२ ॥ तेषु पार्थिवहिमालयस्य याम्याश्रितेषु दक्षिणदिशि विद्यमानेषु पादेषु उपपन्नं विवस्वत्सस्तु अनुचरन् अनुगच्छन् सहस्रदेवैश्च यथा  
आयोः आयुनाम्नोराज्ञाः सुतं आजगर्त्तुं गतं वं धि उरुस्थूलं रूपं यस्य स तथा तं नहुषं नहुषनामानं नृपं आसमादह ॥ ३४३ ॥ नहुषस्य अजगरूपप्राप्तिकारणमाह । पूर्वमित्या  
दिना । वृत्रवधतः वृत्रासुसुवधनिमित्तेन शचिप्रणयिनिशक्रेऽंबुजनालतंतुसंस्थसति कमलनालतथ्यंतोऽसि स्थिते सति देवाः प्रविचिंत्य स्वलोकाधिपकंपुरुषकुर्मदिति विचार्य अ  
स्य नहुषस्य सर्ववक्षिणोऽक्षिगोचरतपः अक्ष्णोः गोचराणां अपरोक्षप्राप्तानां पुरुषाणां तपः बलं च ते स्यादिति वादत्वा आयुसंतं नहुषं त्रिलोकपतिं चक्रुः । ऐन्द्रसिंहासने स्थापयामासुरिति

इति श्रीमवचः श्रुत्वा ससोदर्यो युधिष्ठिरः ॥ राक्षसस्कंधमारूढः कृष्णया च ययौ पुनः ॥ ३४२ ॥ पादेषु तेषु  
निवसत्सु हिमालयस्य याम्याश्रितेषु पवमानसुतः कदाचित् ॥ धन्वी मगाननुचरस्सहसा समाद ह्रायोः सुतं नहु  
षमाजगरोरु रूपम् ॥ ३४३ ॥ पूर्व हि वृत्रवधतोऽंबुजनालतंतुसंस्थे शचिप्रणयिनि प्रविचिंत्य देवाः ॥ चक्रुस्त्रिलो  
कपतिमायुसंतं वरं च दत्त्वा शिगोचरतपोऽस्य बलं च सर्वम् ॥ ३४४ ॥ स सर्वसुरविर्भेद्रतपश्च बलमक्षयम् ॥ अ  
वाप्य ववृधे नित्यं दर्पोद्वेच्छच्चामीपि ॥ ३४५ ॥ स इंद्रवचनाच्छ्रुत्वा महर्षिगणवाहने ॥ नियुक्तो वचनायैव  
वाहयामास तानृषीन् ॥ ३४६ ॥ स शचीप्रनिषेधार्थमगस्त्येन महात्मना ॥ वेदप्रामाण्यविषये पृष्ठो नेत्याह  
मंडधीः ॥ प्रमाणमिति तेनोक्ते शिरस्येन पदाहनत् ॥ ३४७ ॥ ॥ ॥

भावः ॥ ३४४ ॥ स नहुषः प्रनित्यंतपः बलं च अवाप्य । ववृधे तपो बलाभ्यामिति शेषः । दर्पोऽहं मिदं द्रव्यं हंकारात् शचीमीपि ऐच्छत् रमणार्थमिति शेषः ॥ ३४५ ॥ इंद्र  
वचनात् इंद्रेण शचीप्रतिउक्तवचनात् । शच्यैव वचनायैव महर्षिगणवाहने महर्षीणां गणेऽशिविकावाहने नियुक्तः प्रेरितो नहुषः तान् ऋषीन् अगस्त्यादीन् वाहयामास । स्वशि  
विका मिति शेषः । शिविकावाहकानकरोदिति भावः । त्वं ऋषिवाहनेन मां प्रत्यागमिष्यसि चेत्तर्हि त्वया हं रमद्वितीयाद्यैः प्रेरितत्वाद्वाहयामासेति भावः ॥ ३४६ ॥ स नहुषः  
शचीप्रतिषेधार्थं शचीरमणनिषेधार्थं अगस्त्येन वेदप्रामाण्यविषये पृष्ठो नेत्याह । वेदाः प्रमाणनेत्याहेत्यर्थः । अतएव मूढधीः । तेनागस्त्येन एव नमगस्त्यम् ॥ ३४७ ॥

तदा तस्य नहुषस्य अक्षिपथं दृष्टिगोचरत्वमित्यर्थः कदापि नयातं न प्राप्तं स्यादस्य स्य जटासुलीनं भृङ्गकं जप्रभबोद्धा आबिश्य हेपाप आशु अजगरत्वं उरगसं बंधिगरीरं  
जैति शशाप । अक्षिपथं नयातमित्यनेन भृङ्गोस्तपो बलाभ्यां युक्तत्वं सूचयितुमिति भावः ॥ ३४८ ॥ यः पुरुषः षष्ठे काले साधकाले त्वया आसादिति प्राप्ताः स्यात् न शङ्क्यसेने  
क्षिपे यदि त्वद्गृहीतः स पुरुषः शक्तोऽपि स्वं मोचयितुमिति शेषः । आत्मानं स्वं नाभिप्रमोचयेत्तदा तर्हि अस्य त्वद्गृहीतपुरुषस्य त्वत्तपः अग्र्यं बलं च स्यात् ॥ ३४९ ॥ न केवलं त्व  
त्तपः किंतु सर्वदेवमनुद्राणां त्वां पापान् त्रितयं तपः तच्च सर्वतमेव णुति प्राप्स्यति ॥ ३५० ॥ यदा कश्चित्पुरुषः परिहरिष्यति तदा आजगर्गो अजगरसं बंधिनो ननु दिवं गतां सित्स्व

तदा भृङ्गं तस्य जटासु लीनं कदापि तस्याक्षिपथं न यातम् ॥ आविश्य कंजप्रभवः शशाप ब्रजाशु पापाजगरत्वमे  
व ॥ ३४८ ॥ षष्ठे काले यस्त्वया सादितः स्यात्स ते वशं यातुं बलाधिकोऽपि ॥ यदा गृहीतुं पुरुषं निहंतुं न शक्यसे  
यदि स त्वद्गृहीतः ॥ शक्तोऽपि नात्मानमभिप्रमोचयेत्तदा तस्य स्यात्त्वत्तपोऽग्र्यं बलं च ॥ ३४९ ॥ सर्वदेवमनुद्रा  
णां यत्तपस्त्वामपाश्रितम् ॥ तच्च सर्वं तमेवैति नात्र कार्यो विचारणा ॥ ३५० ॥ यदा प्रभ्रांस्त्वदीयांश्च कश्चित्परिह  
रिष्यति ॥ दिवं गतां स च तदा विमृज्या जगरीं तनुम् ॥ ३५१ ॥ स्मृतिश्च मत्प्रसादेन सर्वदा ते भविष्यति ॥ ३५२ ॥  
भृङ्गदेहगेतेनैव शप्तः कमलयोनिना ॥ पपाताजगरो भूत्वा नहुषः क्षणमाव्रतः ॥ ३५३ ॥ इन्द्रोऽप्यवाप स्वस्थानमि  
ष्ट्वा विष्णुं विपापकः ॥ धर्मवृद्धचर्यमेवैतत् पापमासीच्छचीपतेः ॥ ३५४ ॥ न हि लोकावनं पापं त्रैलोक्येशस्य  
वज्रिणः ॥ वृत्रं हत्वा महानासेत्यादि वेदपदं च यत् ॥ ३५५ ॥

गंप्राप्तोऽपि ॥ ३५१ ॥ स्मृतिः स्मरणं ॥ ३५२ ॥ पपाता भूमाविति शेषः ॥ ३५३ ॥ विपापकः यज्ञकरणविनैवास्पृष्टप्रह्वाननदोषोऽपि द्रः विष्णुप्रतिवैविष्णुदंष्ट्रा स्वस्थान  
स्वर्गं अवाप । एतद्भवधादिकं वेदनिषिद्धं ब्रह्मधरूपत्वात् अन्यस्य पापमपिशचीपतेः धर्मवृद्धचर्यमासीत् ॥ ३५४ ॥ तत्र हेतुमाह । न हीति । दुष्टदमेन न त्रैलोक्यस्य भू  
लने भगवतानि युक्तस्य वज्रिणो भगवदाज्ञाकरणं धर्मवृद्धचर्यमेवेत्यर्थः । स्वोक्तार्थे प्रमाणत्वेन श्रुतिमुदाहरति । वृत्रमिति वृत्रं हत्वा महानासेत्यादि  
ति श्रुतिर्गृहीता वेदपदं वेदवचनं यद्यस्मात्तस्मात् धर्मवृद्धचर्यमासेति संबंधः ॥ ३५५ ॥

उक्तार्थस्त्वोपपादयति क्वचिदिति । क्वचित्पापंचपापमपि पुण्यानंवृद्धये तदेवविवृणोति । वृत्रेति ॥ ३५६ ॥ पापंपुण्यं भवतीतिसामान्येनोक्तं विशेषेण दृढीकरोति । देवानामिति । देवानां वा मुनीनां वा पुण्यं भवेदित्यर्थः । नृणां च त्वापापं तत्पुण्यमेवेत्येतत्तत्र भवेत् पापं पापमेव पुण्यं पुण्यमेव भवेदिति भावः । असुराणां विलोमतोऽप्येति । रित्येन पुण्यं पापमेव भवेदित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण स्कंदं स्कंदपुराणं च न हि परमात्ममात्रं ॥ ३५७ ॥ चक्षुःक्षेत्रज्ञं पदे विदधुः । स्थापयामासुरित्यर्थः ॥ ३५८ ॥ एवमेव नृणां न्यदेवपदापणपंरमुख्यं तं यस्मात् तदेवाहं स्वरा अपि समस्यार्था अपि । स्वर्गाधिपत्यं कर्तुमिति शेषः । नहुषश्चाक्रपदे विदधुः । स्थापयामासुरित्यर्थः ॥ ३५८ ॥ एवमेव नृणां रेण अजगरं प्राप्येत्यर्थः । तस्मिन्नहुषे भीमः अष्टाविंशतिभ्यो ह्यापायं योऽनुल्बगं अजगरत्वेन कर्तुं नहुषपाप । तदयं नहुषसंवाधिततपःप्रसिद्धतपः आदानं स्थिकर्तुं जानन्नैव

क्वचित्पापं च पुण्यानां वृद्धये भवति स्फुटम् ॥ वृत्रहत्या यथेद्रस्य जाता धर्माभिवृद्धये ॥ ३५६ ॥ देवानां वा मुनीनां वा भवेदेवं न वै नृणाम् ॥ पापं यत्पुण्यमेव तद्भुराणां विलोमतः ॥ एवं स्कादं हि वचनं पापं नैतच्छचीपतेः ॥ ३५७ ॥ नान्यस्य पदमाप्स्यति तद्देवानां व्रतं परम् ॥ तस्मात् नहुषं शक्रपदे विदधुरीश्वराः ॥ ३५८ ॥ तस्मिन्नेवं निपतिते ब्रह्मणः शापकारणात् ॥ ३५९ ॥ अष्टाविंशतिमे प्राप युगे भीमस्तमुल्बणम् ॥ जानन्नेव तदीयं तत्प आदानमुच्छ्रया ॥ ३६० ॥ यत्तत्सुराणां सर्वेषां मुनीनां च तपःस्थितम् ॥ तद्गृहीतुं वशगवदिच्छयैवास मारुतिः ॥ ३६१ ॥ देवानां हि नृजतानामल्पं व्यक्तं भवेद्बलम् ॥ इच्छया व्यक्ततां याति वायोरन्येषु तच्च ना ॥ ३६२ ॥ नित्यं व्यक्ता गुणा विष्णोरिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥ एवमन्येपि हि गुणा मानुषादिषु जन्मसु ॥ ३६३ ॥ ॥

अजगरो मां गृहीष्यतीति जानन्नैव भीमः इच्छया तं प्रापेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ सर्वेषामित्युभयत्र संबध्यते सुराणां मुनीनां च तपःस्थितमस्तीत्यर्थः । नहुष इति शेषः । यद्यस्मात्तत्तस्मान्मासतिः तत्तपः गृहीतुं इच्छयैव शगवत् नहुषवत् प्रापवदास ॥ ३६१ ॥ नन्वशः क्त्वानहं शगो भूदिति किन्नस्यादित्यत आह । देवानामिति । नृजतानां देवानां मूलरूपोपेक्षया अल्पबलं भवेत्तत्रापि विशेषमाह । इच्छयेति । वायोरिच्छया आदानतः मूलरूपस्थबलं प्राकटयति । अन्येषु वायोरन्येषु तदिच्छा व्यक्तत्वं च ॥ ३६२ ॥ विष्णोर्नित्यं देशकालावतारेषु गुणाः बलज्ञानादयोगुणाः व्यक्ता इति शास्त्रस्य निर्णयः । एवं बलवत् अन्ये गुणाः ज्ञानादयः देवानामित्युभयत्र संबध्यते ॥ ३६३ ॥



मानुषादौ मनुष्यादिजन्मस्वित्यर्थः । शक्ये अपि बलाद्यादानि विषये शक्तत्वे सत्यपि अव्यक्तताकृतेः बलदेव्यक्ततायाः अकरणात् तेषां देवानां धर्मवृद्धिर्भवेत् । केशवश्च प्रीतो भवति ॥ ३६४ ॥ यदा स्मान्तस्मात् तस्य भीमस्य मानुषेन ग्वावतारप्रयुक्ते बलो वरात् ब्रह्मदत्तवरात् वारितवत् गृहीतवत्स्यते सति दैवं मूलरूपसंबन्धिवलं व्यक्तं कर्तुं सुरा कोपि मारुतिः व्यक्तं चक्रे ॥ ३६५ ॥ अभिभूश्च नहुषकृतप्रश्नपरिहारविषये समर्थोऽपि प्रश्नान्नव्याजहारनव्याकरोत् कुत इत्यत आह । विद्येति । धर्मो न यतः अतः ॥ ३६६ ॥ आत्ममोक्षं कर्तुं मितीशेषः ॥ ३६७ ॥ सर्वलोकानामाक्षिगोचरसर्वलोकानां बलेन पूर्णानुहूषः । अयतं तमपि मोचयितुं प्रयत्नारहितं एनं भीमं चालनायापि चलनार्थमपि नाशकं च शक्तो न बभूव । असौ नहुषः भीमं वेष्टयित्वा स्थितः सन् परं अन्यत्वं दशनादिकं नाशकत्वं कर्तुं मितीशेषः ॥ ३६८ ॥ इच्छन्नापि यत्नं न चक्रे ॥ ३६९ ॥ यत्नाकरणे कारण

देवानां मानुषादौ तु शक्येऽप्यव्यक्तताकृतेः ॥ धर्मवृद्धिर्भवत्येषां प्रीतो भवति केशवः ॥ ३६४ ॥ तन्मानुषे बले तस्य वराद्वारितवस्थिते ॥ दैवं बलं सुशक्तोऽपि व्यक्तं चक्रे न मारुतिः ॥ ३६५ ॥ आत्ममोक्षाय तत्प्रश्नान्वयाजहार न चाभिभूः ॥ विद्योपजीवनं धर्मो विप्राणामपि नो यतः ॥ ३६६ ॥ किमुत क्षत्रियस्येति जानन्नपि द्रुकोदरः ॥ तत्प्रश्नपरिहारेण नात्ममोक्षं समैच्छत ॥ ३६७ ॥ अयतं तमपि ह्येनं चालनायापि नाशकत्वं पूर्णोऽपि सर्वलोकानां बलेन नहुषस्तदा ॥ वेष्टयित्वैव तं भीमं स्थितोऽसौ नाशकत्परम् ॥ ३६८ ॥ मातृभ्रात्रादिषु स्नेहादिप्रमात्मविमोक्षणम् ॥ इच्छन्नपि न मोक्षाय यत्नं चक्रे द्रुकोदरः ॥ ३६९ ॥ सर्वदेवमूर्तीद्राणां तप आदातुमत्र गम् ॥ मात्रादिषु स्नेहवशात् स्थितव्यमिहेत्यपि ॥ ३७० ॥ मन्वानः कालतो भगं स्वयमेवैष यास्यति ॥ आज्ञया वासुदेवस्य दाढ्यर्द्धस्य मे तथा ॥ ३७१ ॥ स्रस्तांगे पतिते सर्पे यास्यामीति विचिंतयन् ॥ तस्थौ भीमो हरिं ध्यायन् स्वभावात् तदिच्छया ॥ ३७२ ॥ तदैव ब्रह्मवचनात् पूर्वोक्तात्केशवाज्ञया ॥ बलं तपश्च सर्वस्य तत्स्थमायाद् द्रुकोदरम् ॥ ३७३ ॥

माह । सर्वेति । अत्र गन्तव्ये विद्यमानं न तथा तव्यमिति मन्वानोऽपि विचारयन्नपि ॥ ३७० ॥ एषः सर्पः कालतः कालांतरेण किंचिद्वचनधानेनेत्यर्थः । स्वयमेव भगं गच्छामि त्यर्थः । यास्यति तथा वासुदेवस्याज्ञया मे देहस्य दाढ्यात् काठिन्यात् ॥ ३७१ ॥ स्रस्तांगे शिथिलग्रे सर्पे पतिते सति । यास्यामीति विचिंतयन् । भीमः स्वभावात् तद्विचिंतयन् तस्थौ न तदिच्छया बंधमोक्षे च्छया ध्यायन्नानां करोदित्यर्थः ॥ ३७२ ॥ पूर्वोक्ताद् ब्रह्मवचनात् केशवाज्ञयैव एवकारः समुच्चये सर्वस्य आक्षिगोचरदेवोदितस्थं नहुषे स्थितं द्रुकोदरं भीमं आयात्माप ॥ ३७३ ॥

॥

॥

॥

॥

शनैःशनैःबलादि न्हासानुसारोत्पत्त्यर्थः । सस्तभोगःशियिलितांगः ॥ ३७४ ॥ चलन्मनाःचंचलांतःकरणः ॥ ३७५ ॥ तद्वस्त्रेगात् तस्यभीमस्यऊर्वोःसंस्पृशेगात्  
पतिताभर्गोद्वान्दक्षश्रेष्ठान्दृष्ट्वा तेनभीमपतितदक्षमुचितेनपथाययौ । तत्रमार्गेसर्पावृतभीमदृष्ट्वा अन्यपृच्छत् नहुषमितिशेषः ॥ ३७६ ॥ सयुधिष्ठिरःकारणशापादि  
कनिधारणेकारणमितिशुश्राव । व्याकरोत् उक्तवानित्यर्थः । तद्वैद्यप्रश्नपरिहारकालावसोप्यजगोपिस्वर्गलोकमस्मिन् ॥ ३७७ ॥ स्वपूर्वस्वस्यपूर्वोऽवोस्वकुलवृद्ध  
स्यर्थः । सःप्रश्नपरिहारत्वेनप्रसिद्धोधर्मराजःभीमश्चायात् ॥ ३७८ ॥ अतिभक्ताअतिशयेनब्रह्महयुक्ताइत्यर्थः । अस्यभीमस्यसर्वभ्रातरःसर्वमूर्तान्द्राश्र भीमसेनग्रहेणनहु

पूरितं नहुषस्थेन तपसा च बलेन च ॥ भीमे स नहुषोयासीत्स्वस्तभोगः शनैःशनैः ॥ ३७४ ॥ गते भीमे निमि  
त्तानि दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ पप्रच्छ क्व गतो भीम इति कृष्णां चलन्मनाः ॥ ३७५ ॥ यातं मृगार्थं स निशम्य त  
स्यास्तदस्वेगात्पतिताब्रह्मर्षेण ॥ दृष्ट्वा पथा तेन ययौ स तत्र दृष्ट्वा च सर्पावृतमन्वपृच्छत् ॥ ३७६ ॥ स कारणं न  
हुषात्मवमेव शुश्राव तत्प्रश्नमशेषतश्च ॥ आतृस्नेहाद् व्याकरोद्धर्ममनुस्तदैव सोप्यारुहस्त्वर्गलोकम् ॥ ३७७ ॥  
दिव्यांबरं कुंडालिनि स्वपूर्वं गते विमानेन स धर्मराजः ॥ भीमश्चायात्स्वाश्रमायैव सर्वं युधिष्ठिरः कथयामास तत्र  
॥ ३७८ ॥ श्रुत्वा कृष्णा आतरश्चास्य सर्वे सर्वे मूर्तान्द्रा भीमसेनेतिभक्ताः ॥ ब्रीडां ययुर्भीमसेनग्रहेण तथाब्रुव  
न्ब्रह्मतो भीमसेनम् ॥ ३७९ ॥ नैतादृशं साहसं तेनरूपं शक्तोपि यत्स्वात्मविमोक्षणाय ॥ नैवाकरोयत्तमतो नि  
जानां महद्दुःखं हृदये प्रार्पयस्त्वम् ॥ ३८० ॥ मैवं पुनः कार्यमिति ब्रुवंतः समाश्रित्व न सर्वे एवैव भीमम् ॥ त  
तोहोभिः कैश्चिदापुः कुरुणां राष्ट्रं पार्था मुनिमुख्यैः समेताः ॥ ३८१ ॥ ॥

पकृतभीमरोधननिमित्तेन ब्रीडालंज्याययुः तथास्नेहतःअब्रुवन् ॥ ३७९ ॥ किमिति । एतादृशंसाहसं अकरणीयमित्यर्थः । तेनानुरूपयोग्यं स्वार्त्तमनोमोक्षणाय  
शक्तोपियत्नैवाकरोऽयद्यस्मादतःयत्नाकरणात् निजानांहृदयेमहद्दुःखप्रार्पयःसमर्पितवानसि ॥ ३८० ॥ एवंअनेनप्रकारेणसाहसंमार्गं त्वयानैवकार्यं ततःकुर्यानि  
तःनहुषमोचनानंतरं कैश्चिदहोभिःकतिपयैर्दैनैः ॥ ३८१ ॥ ॥

ततः कुरुविषयप्राप्त्यनन्तरं तैः पार्थैः समेतोयुक्तः सन् सौहार्दस्य स्नेहस्य निमित्ताः सत्कथाश्रवणे ॥ ३८२ ॥ योषिदग्रेयोषितांमध्ये अग्रे श्रेष्ठे द्रौपदीसत्यां प्रतिधर्मानाहेति ग्रंथान्तरवचनानां तात्पर्यदर्शयन्नाह । परीक्षयत्येत्यादिना । परीक्षयत्येताद्रौपदीमिति शेषः । सत्ययाचोदितास्त्रीणां केशधर्मः तान्वदेति प्रेरिताग्राह ॥ ३८३ ॥ तत्र स्त्रीधर्मविषये सत्यांसस्य भासां निर्दोषासंविद् ज्ञानं यस्य सा तानि निर्दोषासंविदं ज्ञात्वा पिश्वीधर्मान् प्रोवाच एवकारेण सत्यां शिक्षणं व्यावर्तयति ॥ ३८४ ॥ सा कृष्णा क्रीडा रथमेव सत्यास मीरिति सत्यया उक्तं वचनं कुशलश्रुत्वा रूपान्धवचनं ज्ञात्वा वचनाभिप्रायं ज्ञात्वा तस्य ससावचनस्यानुसारीणि अनुकूलानि तत्प्रीत्यै सत्याप्रीणनार्थं अब्रवीत् ॥ ३८५ ॥ ततः धर्मकथनान्तरं कतिपयाहानिकानि पयदिनानि अत्र कुरुविषये निरुध्य स्थित्वा पांडवानुमान्य समानयित्वा ॥ ३८६ ॥ सकोटिकाशयः काश्यां प्रभवः काशयः नात्राको

ततो मितौ जा भगवानुपगमन्ना रायणः सत्यभाभासहायः ॥ संपूजितः पांडवैस्तैः समेतश्चक्रेथ सौहार्दनिमित्तम  
तथाः ॥ ३८२ ॥ कृष्णा च सत्या च परस्परं मुदा संभाषणं चक्रत योषिदग्रे ॥ परीक्षयत्या सत्यया सर्वेवत्या  
निर्दोषया चोदिता ग्राह कृष्णा ॥ ३८३ ॥ स्त्रीधर्मानां खिलांस्तत्र सत्यां निर्दोषासंविदम् ॥ ज्ञात्वापि कृष्णा प्रोवाच  
लोकशिक्षार्थमेव तु ॥ ३८४ ॥ क्रीडार्थमेव वचनं ज्ञात्वा सत्यासमीरितम् ॥ तस्यानुसारवाक्यानि तत्प्रीत्या एव  
सा ब्रवीत् ॥ ३८५ ॥ ततः कतिपयाहानि निरुप्य त्र जनार्दनः ॥ ययौ सभार्यः स्वपुरीं पांडवाननुमान्य च ॥ ३८६ ॥  
ततः कदाचिन्मृगयां गतेषु पार्थेषु राजा सैधवो ह्याससाद ॥ सकोटिकाशयः सबलश्च तेषां वराश्रमं सोत्र ददर्श  
कृष्णाम् ॥ ३८७ ॥ व्रजान्विवाहार्थमसौ निशाम्य कृष्णां कोटिं प्रेषयित्वैव काश्यम् ॥ आयाहि मामित्यवदत्सु  
पापस्तया निरस्तो जगृहे करे च ॥ ३८८ ॥ ॥ ॥

टिः काशश्चासौ कोटिश्रेतिकोटिकाशयः तेन सह वर्तमानः सबलः ससैन्यः सैधवो राजा सिंधुपतिः जयद्रथः तेषां पार्थानां वराश्रमं आससाद अत्राश्रमे ॥ ३८७ ॥ असौ जय  
द्रथः काशयेयं सुभगास्त्री कंठकिंतेरण्ये एकाकिनीतिष्ठति विजानीति कोटिकाशये प्रेषयित्वा कृष्णेति तां विदितवतः कोटिकाशयस्य वचनात् तां कृष्णां निशास्य कृष्णेति ज्ञात्वा  
स्वयमेव कृष्णासमीपंगत्वा मां प्रति आयाहीति कृष्णां अवदत् । विस्तरेण यमेवार्थे रण्यपर्वणि दृश्यते । अतएव कोटिकाशयमुखेनासौ विरोमांसायाहीति अवददित्यादिव्या  
ख्यानमनादरणीयम् । तथा कृष्णयानायास्यामीत्युक्त्या निराकृतः सुपापो जयद्रथः करे जगृहे ॥ ३८८ ॥ ॥ ॥

तयारुणयाधूतःस्वहस्तकर्षणेनकंपितःसन्निपपात संज्ञागतमूर्च्छःसन्पुनःअभ्यगमत् अतएवविलज्जः । कृष्णाअसहायत्वतःसहायहितत्वात्साग्निःकुंडस्थानिनासहि  
तःभामांअनुयाहिइतिधौम्यायोक्ता ॥ ३८९ ॥ सैधवस्ययानसमारुहत् किंरुत्वा सुखनयासीतितसैधवद्रथित्वाउक्ता निमित्तानिअशुभशंसीनिचिह्नानि निशाम्यदृष्ट्वा  
॥ ३९० ॥ अनुयानंपृष्ठतनुगमनंचक्रुः हेभीमसेनेतिआक्रोशमानं आङ्गयंतरुदन्तमितिवा क्रुशआङ्गनरोदनेचेतिधातुः धौम्यदृष्ट्वा तस्यधौम्यस्यअप्रेपुतः ॥ ३९१ ॥  
स्थात्अवतरत्अवततार ॥ ३९२ ॥ यःकोटिकाश्वःअग्रेजयद्रथेनकृष्णांद्रष्टुतांप्रतिप्रेषितःकृष्णादृष्ट्वा पुनर्जयद्रथंप्रत्यागत्य कृष्णांगहीत्वातयासमेतःसिधुदेशानप्रतिपा

तया धृतो निपपाताशु भूमौ पुनः समंज्ञाभ्यगमद्विलज्जः ॥ ततोसहायत्वत एव कृष्णा धौम्यायोक्तवा साग्निर  
न्वेहि मेति ॥ ३८९ ॥ समारुहत्सैधवस्यशु यानं सुखं न यासीति तमीरयित्वा ॥ तदा निमित्तानि निशाम्य पा  
र्याः समाययुस्त्वयैवाश्रमाय ॥ ३९० ॥ श्रुत्वा दासीवचनात्सर्वमेव चक्रुः क्षिप्रं सैधवस्यानुयानम् ॥ आक्रोश  
मानं भीमसेनेति धौम्यं दृष्ट्वा तस्याग्रे सैधवं चातिपापम् ॥ ३९१ ॥ चक्रुर्नदान् सिंहवत्यांदुपुत्राः दृष्ट्वा कृष्णा चा  
वतरद्रयात्तदा ॥ धौम्येन सार्धं सा ययौ स्वाश्रमाय सैन्यं पार्थास्तस्य निजघ्नरोजसा ॥ ३९२ ॥ अग्रे कृष्णां  
योवदत्सिवराजं याहीति तं कोटिकाश्यं सुपापम् ॥ छित्त्वा शिरो मृत्यवे भीमसेनो निवेदयामास तमः स चागा  
त् ॥ ३९३ ॥ हत्वा सेनामखिलां सैधवस्य भीमार्जुनौ सयमं धर्मराजम् ॥ विमृज्य धावं तमथानुजग्मतुर्जयद्र  
थं विरथं फल्गुनोकः ॥ ३९४ ॥ पद्भ्यां धावंतं भीमसेनो निगृह्य दत्त्वा प्रहरांश्च भृशं तमार्तम् ॥ आदायाधा  
द्वौपदी पादयोश्च तं मोचयामास च धर्ममनुः ॥ ३९५ ॥

हीत्यवदत्कोटिकाश्यंभीमसेनोमृत्यवेनिवेदयामास । किंरुत्वाशिरोछित्त्वा तदुक्तमरण्यवर्षणि । सर्वेषांचैवपार्थानांप्रियावहुमतासती । तयासमेत्यसौविरसुविराभिमुखोब्र  
जेति॥ ३९३ ॥सयमंप्रमाभ्यांसाहितं धर्मराजंविमृज्यविहाय अकःअकरोत् रुधातोगुणिकृतेअडागमेचरुतेइतश्चेतिदकारलोपेचाक्रुइतिस्थितेखखसानयोर्विसर्जनीयइतिरे  
फस्यविसर्जनीयेकृतेअकइतिभवति ॥ ३९४ ॥ निगृह्यगृहीत्वा प्रहराण्यपदप्रहरान् । दत्त्वा आर्तपीडितंजयद्रथंआदायगृहीत्वेत्यर्थः द्वौपदीपादयोःअधःअधात्वा॥ ३९५॥

अहमपि द्वापद्याः दासस्वेति तेनैव जयद्रथेनैव वाक्ये उक्ते सति अमुं चतुस्रमुच ॥ ब्रीडितः लज्जितः अवाग्बदनः अधः कृतवदनः स जयद्रथः ॥ ३९६ ॥ बह्वः बह्वीः सप्तसुप्रथमेति सूत्रात्प्रथमाद्वितीयार्थे सुपांसुलुगित्येन द्वितीयाया लोपेन प्रथमावा । अथवा बह्वः बह्वीरित्यत्र छादसत्वाद्बह्वुइत्युक्तं बहुप्रकाराः विचित्राः आश्चर्यकराः भाषात्रयसमन्विताः याः कथाः रामकथास्ता अकथयत् ॥ ३९७ ॥ भाषात्रयसमन्विताः कथाः किमर्थमवददित्यत आह । लोकेति । तत्र दर्शनभाषा लोकादर्शनभाषा परदर्शनभाषा ति त्रिविधा लोकदर्शनभाषेत्यनेकधा लोकदर्शनं लोकदर्शनभाषामाश्रित्य देवाः मुनयश्च कथाब्रूयुः तथापि तत्र तामुक्तामुशिक्षाया ह्या अर्थः कथंचन न ग्राह्यः यथा कृष्णो ववेदि पितरं भक्त्या पूज्यतमं स जयद्रथपुत्रेण भक्त्या पितृवद्वन्दनं कर्तव्यमित्यादिरूपाशिक्षा ग्राह्या कृष्णस्य पूज्यतमः कश्चन पितावर्तत इत्यादिरूपार्थस्तु न ग्राह्यः अयमेवार्थो न ग्राह्य इति सूचयितुं लघ्वेऽप्यजइत्युक्तं तथा अन्यदप्युदाहरणं । कृष्णस्य देहत्वं हृद्दर्जनः पतितं भुवीत्यत्र मृतदेहस्य अग्निसंस्कारः कर्तव्य इत्यादिरूपाशिक्षा ग्राह्या कृष्णदेहपतनादिरूपो

दामो द्रौपद्या अहमित्येव वाक्ये तेनैवोक्ते भीमसेनोप्यमुंचत् ॥ स ब्रीडितो वाग्बदनो ययौ वनं पार्थाश्च तत्रोषुरिति प्रमोदिनः ॥ ३९६ ॥ मार्कण्डेयस्तदागत्य तेषामकथयत्कथाः ॥ बह्वैव विचित्राश्च भाषात्रयसमन्विताः ॥ ३९७ ॥ लोकदर्शनमाश्रित्य देवाश्च मुनयस्तदा ॥ ब्रूयुः कथास्तत्र शिक्षा ग्राह्या नार्थः कथंचन ॥ ३९८ ॥ अर्थः समाधिभाषासु ग्राह्याः सर्वोप्यसंशयम् ॥ परदर्शनभाषासु श्रेयं तद्दर्शनं तथा ॥ ३९९ ॥ ग्राह्यो नार्थो वैदिकं तु दर्शनं ग्राह्यमेव हि ॥ अन्यार्थो गृह्यभाषासु ग्राह्य एवं विनिर्णयः ॥ ४०० ॥ ॥

र्थस्तु न ग्राह्यः ॥ ३९८ ॥ उक्तो यो महिमा विष्णोः स तूक्तो हि समाधिनिवचनात् समाधिभाषासु समाधिभाषावतीषु कथासु अष्टादशपुराणानां कतास्य वतीसु तद्व्यादिविष्णुमहिमा प्रतिपादकत्वेन उक्तेति शेषः । सर्वोप्यर्थः असंशय इत्यात्तथा ग्राह्यः दर्शनादिभाषाणां विविधत्वाद्भाषास्विति बहुवचनं । परदर्शनभाषासु शिवस्कां दस्यं विनायकशक्तीनां प्रत्येकं सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तासु कथासु प्रवृत्तास्विति वाक्यशेषः । तद्दर्शनं तेषां शिक्षादीनां दर्शनं संप्रदायमित्यर्थः । तथा तादृशमिति ज्ञेयं । शिवादि सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादकं न शैवादि संप्रदायस्वरूपमिति भावः ॥ ३९९ ॥ अर्थः शिवादि सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादकः कथः । न ग्राह्यः शैवादि दर्शनानां अवैदिकमूलकत्वाद्यर्थेन ग्राह्य इति भावः । ननु दर्शनोक्तः सर्वोप्यर्थो न ग्राह्यः किमित्याशङ्क्य नेत्याह । वैदिकमिति । विष्णुः सर्वोत्तम इत्याद्यर्थं प्रतिपादकं वैदिकं वैदिकं दर्शनं दर्शनभाषोक्तं ग्राह्यमेव हीति श्रुत्यादौ प्रसिद्धिः शुद्धभाषासु गृह्यभाषा प्रवृत्तासु कथासु अन्यार्थः प्रतीयमानार्थं दर्शनोप्यर्थो ग्राह्यः यथा उच्छिष्टं शिवनिर्माणं ल्यवमनं मृतकपटं । काका विष्णुसमायुक्तं पंचपतानि भारत इत्यत्रायमर्थः ।



उच्छिद्योबत्सपतिप्रतिमुक्तस्तनक्षीरं । शिवनिर्माल्यगंगोदकं । व्रमनंसाक्षिकंमधु । मृतकपटक्रौंशैयवासः । काकविष्टासमायुक्तं अथत्यवटादिकंगृह्यते । एवमन्यार्थोहि यः एवमुक्तप्रकारेणविनिर्णयः । शास्त्रोच्चितिशेषः॥४०॥ प्रसंगप्राप्तभावात्रयनिर्णयमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति । जयद्रथइति पंचशिखीकृतःपंचचूडावानकृतःअनेनवपनंसंचितं । पांडवरोधनंवब्रे वगमितिशेषः । अर्जुनस्यतपसाःशिवःतुष्टः हियतःअतःअर्जुनाहते पांडवरोधनंददावितिवाक्यशेषः॥४०१॥ दुर्योधनःराजसूयस्यसंस्पर्धया पौडरी काख्ययज्ञंचक्रे अपितथापिस्पर्धयाकृतोपिअसौयज्ञःतत्कलार्होऽन राजसूयस्यषोडशोर्कलानांहेतीत्यर्थः॥४०२॥ दुःशासनःपांडवानांअवमानानामागत्यैवैषवप्रदर्शनेनेतिशेषः । तत्रयज्ञंप्रतिआगच्छतेति पांडवान्प्रतीतिवाक्यशेषः । प्रेषयामास भीमस्तदंतस्त्वगस्पर्शयज्ञंयुद्धाख्यमखं अवदत् ॥ ४०२ ॥ कैश्चनदिनैःकृतिपयदिनेषु याते

जयद्रथस्तु भीमेन यदा पंचशिखीकृतः ॥ तपसा शिवमाराध्य वब्रे पांडवरोधनम् ॥ ऋतेर्जुनादर्जनस्य तुष्टो हि तपसा शिवः ॥ ४०१ ॥ वने वसत्स्वेव च पांडवेषु चक्रे यज्ञं पौडरीकाख्यमेव ॥ संस्पर्धया राजसूयस्य राजा दुर्योधनो नाप्यसौ तत्कलार्हः ॥ ४०२ ॥ दुर्योधनस्यज्ञया पांडवानां दुःशासनः प्रेषयामास दूतम् ॥ आगच्छते त्येवमानाय तं तु भीमोवादीद्रणयज्ञं स्वगम्यम् ॥ ४०३ ॥ ततो दिनैः कैश्च न धार्तराष्ट्राः सकर्णगंधारनृपाः कुमंत्रतः ॥ सभार्यकाः पांडवान् द्रौपदीं च महैश्वर्यं दर्शयित्वावमंतुम् ॥ ४०४ ॥ ते स्यदनैः कांचनरत्नचित्रैः महागजैस्तुरगैः पत्तिभिश्च ॥ स्वलंकृताश्चित्रमाल्यांवराश्च विनिर्ययुर्द्वैतवनाय शीघ्रम् ॥ ४०५ ॥ गवां दृष्टिच्छद्मना निर्गतांस्तान् ज्ञात्वा शक्रस्तेजसो भंगकामः ॥ तत्सामर्थ्यं वरमस्मै प्रदाय तद्वधनायादिशस्त्रिमेनम् ॥ ४०६ ॥

भुसस्त्वित्यर्थः । गंधारनृपेणशकुनिनासहिताःकुमंत्रतः कुस्तिविचारेणमहद्वैश्वर्यदर्शयित्वा पांडवान्द्रौपदींअवमंतुंतिरस्कृतुमित्यर्थः ॥ ४०४ ॥ कांचनरत्नैःकारितत्वा द्विचित्रैःस्यदनैःपत्तिभिःपदातिभिःसहेतिशेषः । चित्राणिविचित्राणिमाल्यानि अंशराणिबन्ध्याण्येषांतेतथा अतएवस्वलंकृताःसंतः तेधार्तराष्ट्राःद्वैतवनायकमर्षिचतुर्थी । पांडवैरधिष्ठितंद्वैतवनंप्रतिनिर्ययुः । जग्मुरितिश्लोकद्वयस्यान्वयः ॥ ४०५ ॥ गवांदृष्टिच्छद्मनाघोषस्यगोदशनव्याजेनिर्गतांस्तान्शक्रःज्ञात्वा तेजसःसामर्थ्यस्यदुर्योधनादीनामितिशेषः । भंगकामःनाशेच्छुःतत्सामर्थ्यदुर्योधनादीनांतेजोभंगकरणसामर्थ्यरूपंवरंअस्मैचित्रसेनायप्रदाय तद्वधनायतेषांदुर्योधनादीनांवधनाय चित्रसेनं आदिशत् ॥ ४०६ ॥



षष्टिसाहस्रकोटिसंख्याकैः गन्धर्वमूर्त्यैः संवृतः युक्तः सचित्रसेनः यस्मिन् सरसि धार्तराष्ट्रः स्नातुं वाञ्छति तत्सरः तदेव सरोवरं अगात् । तदा ज्ञायत स्य दुर्योधनः स्या ज्ञाय पुरुषाः दुर्योधन दूता इत्यर्थः । तान् गन्धर्वान् ऊचुः ॥ ४०७ ॥ किमिति । तस्य दुर्योधनस्य आज्ञां धारयन्तः सन्तः शिरसीति शेषः तीर्थातीर्थभूतादस्मात्सरसः निःसरधर्वनिर्गच्छन् । इत्युक्ताः गन्धर्वाः तान् दूतान् जहसुः ॥ ४०८ ॥ ऊचुश्चाकिमिति । वयं यः त्रिलोकानां पतिः शक्रदेवः तदाज्ञां तस्य शक्रस्याज्ञां मानयामः । मानुषाणां च कर्त्तव्यतामपि भरतादीनामपि आज्ञान् मानयामः । अल्पसारस्य अल्पशक्तेः सुयोधनस्य आज्ञान् मानयाम इति किमुक्तव्यम् ॥ ४०९ ॥ जघान ता इयामास तस्य सुयोधनस्य सोदराः एकोनशतघ्रातरः ते चेतोपि गन्धर्वाः ॥ ४१० ॥ तेषां गन्धर्वाणां पुरां भिदेः कुरित्यनुवृत्तौ पृथिव्याधिगृध्रविद्विष्यद्वातिभिर्देः कुप्रत्ययः । तस्य छन्दस्युभययेति

स षष्टिसाहस्रकोटियूपैर्गन्धर्वमूर्त्यैः संवृतो गार्गात्सरस्तत् ॥ यस्मिन् स्नातुं वाञ्छति धार्तराष्ट्रस्तदाज्ञया पुरुषास्तानथोचुः ॥ ४०७ ॥ स्नातुं समायास्यति धार्तराष्ट्रो राजेश्वरो निःसरध्वं तदस्मात् ॥ तीर्थादाज्ञां धारयन्तश्च तस्येत्युक्त्वा गन्धर्वा जहसुस्तानथोचैः ॥ ४०८ ॥ ऊचुर्वयं मानयामस्तदाज्ञां त्रिलोकानां यः पतिः शक्रदेवः ॥ न मानुषाणामपि चक्रवर्तिनां किं त्वल्पसारस्य सुयोधनस्य ॥ ४०९ ॥ इतीरिते कुपितो धार्तराष्ट्रो जघान गन्धर्ववराञ्छराधैः जघ्नुः सकर्णा अपि तस्य सोदरा जघ्नुश्च ते धार्तराष्ट्रस्य सेनाम् ॥ ४१० ॥ मुहुर्तमासीत् सममेव शुद्धं तेषां तदा धार्तराष्ट्रस्य चैव ॥ पुरां भिदोर्वरतो मायया च गन्धर्ववीरा वष्टुस्ततः स्म ॥ ४११ ॥ तेजोभंगं तत्र सुयोधनस्य पार्थमेव प्रविधातुमेव ॥ बलं ददावज्जः केशवश्च गन्धर्वीणां तेभ्यः धूर्धर्तराष्ट्रान् ॥ ४१२ ॥

सार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः श्रप् श्रप् सोरछोपः अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः अचः परस्मिन् पूर्वविधिविप्रतिप्रतस्य स्थानि वद्वा वस्य न पदं तेत्यादिना निषेधः पुरांशं वरपुराणां भिनतीति भिदुः भेत्ता तस्य पुरंदरस्य वरतः मायया वष्टुः । अभिवृद्धा अभवन् ॥ ४११ ॥ गन्धर्वीणां अभिवृद्धौ निमित्तं तस्मात् । ते जइति । तत्र तदा युद्धकाले अत्रैव अस्मिन्नेव युद्धे सुयोधनस्य तेजोभंगं प्रविधातुं प्रकर्षणकर्तुं अबज्जः गन्धर्वीणां बलं ददौ केशवश्च ददावित्यर्थः । एवकारेण अस्मिन्नेव युद्धे बलं ददौ अन्यत्र तेत्यर्थः । ते गन्धर्वाः धार्तराष्ट्रान् भ्ययुः । अभ्यगमन् ॥ ४१२ ॥

सचित्रसेनः प्रथमं आदौ कर्णमेव युयोध पार्थस्पर्धया पांडवानां ऐश्वर्यसंदर्शनेच्छारूपस्पर्धया तेन चित्रयेन युध्यन् कर्णः रामस्य वचनात् स्वर्धमानस्तुयां सित्वं पराभूतिमिति राम वचनात् । नाशक्रोदशक्तो न बभूव योद्धुमिति शेषः ॥ ४१३ ॥ भग्नयानः विनाशितरथाः सकर्णः विकर्णयानं विकर्णः धृतराष्ट्रसुतः तस्य यानं रथं आस्थाय आरुह्य तस्य यानस्य वाजिनः नियम्य अश्वताडनादिना प्रेरयित्वा तेन विकर्णेन सह पराद्रवत् ॥ ४१४ ॥ एतेन चित्रसेनेन युध्यन्सन् सुयोधनः बहुभिरन्यैर्गंधैर्मायैव रथे भग्नोऽसति भूमितले स्थितः सन् चित्रसेनसंख्यं युद्धं गृहीतः आसीत् ॥ ४१५ ॥ शक्रवराद्विष्णोराज्ञायाच अभिबद्धसति चित्रसेनस्य बलद्वितीयेऽपः । सधा तं राष्ट्रमहाबलोऽपि चित्रसेनेन यदा धृतः गृही

स चित्रसेनः प्रथमं कर्णमेव युयोध्य पार्थस्पर्धया तेन युध्यन् ॥ कर्णो नाशक्रोदचक्राद्गर्गवस्य रामस्य नित्यामितष ङ्गणस्य ॥ ४१३ ॥ स भग्नयानश्च विकर्णयानमास्थाय तस्यैव नियम्य वाजिनः ॥ पराद्रवत्तेन सहैव शीघ्रं दुर्योधनश्चित्रसेनं युयोध ॥ ४१४ ॥ मुहूर्तमेतेन समं स युध्यन्नन्यैर्गंधैर्बहुभिर्मयैव ॥ भग्नो रथे भूमितले स्थितः सन् गृहीत आसीच्चित्रसेनेन संख्ये ॥ ४१५ ॥ महाबलो धार्तराष्ट्रापि शक्रवराद्विष्णोराज्ञाया चाभिबुद्धे ॥ स चित्रसेनेन धृतस्तदासीद्बद्धः पार्थैर्वैद्युतैर्द्रुतैः ॥ ४१६ ॥ तस्यानुजाः शकुनी राजभार्याः सर्वे बद्धाः शक्रदूतैः प्रणीताः ॥ आदाय तानं बरे संप्रयतिष्वरुक् पण्डवान्मन्त्रिणोऽस्य ॥ ४१७ ॥ समीपमागत्य पृथामुतानां पराभूतं वः कुलं शक्रभृत्यैः ॥ धृतः सभार्यः सानुजो धार्तराष्ट्रस्तं मोचयध्वं भ्रातरं भारताग्र्याः ॥ ४१८ ॥ ॥

तः तदा दं द्रुतैः वैद्युतैः विद्युदेवताभिमानकैर्बद्धः आसीत् ॥ ४१६ ॥ शक्रदूतैर्गंधैः तस्य दुर्योधनस्य सर्वे अनुजाः शकुनिः राजभार्याः दुर्योधनादीनां भार्याः प्रणीताः प्रकर्षेण नीता इत्यर्थः । स्वलोकं प्रतीतिशेषः । तान् धृतराष्ट्रादिनां आदाय अंबरे गंधैर्वैद्युतैः संस्तु अस्य दुर्योधनस्य मन्त्रिणः पृथामुतानां समीपमागत्य उपेत्य पांडवान् प्रति अरुह्य वन् विचुक्रुशुः ॥ ४१७ ॥ किमिति । पराभूतं पराजितं हे भारताग्र्याः भरतकुले भ्रष्टादिति पांडवान् प्रति सूचयति । पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४१८

इत्युक्तेऽसतिहेराजन् अथविमर्दःयुद्धयादृशःयक्षिमित्तंक्षिमित्तंजाने । तदेवविष्टणोति । ऐश्वर्यमिति । नःतेजसः वज्रबाहुःइंद्रःतेषांदुर्योधनदीनानिभित्तित्विचारितविज्ञायत  
 ह्वधनादिकंचक्रे । अत्रपराजयविषयेनःकार्यहानिर्न । विरामतूष्णींविभूत् ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ एकाहयज्ञे एकादिनेसमाप्येयज्ञेअमुंचतांअमोचयताम् ॥ ४२१ ॥ वास  
 वेनइंद्रेणउक्तंबंधनादिमातेजोभंगकुर्वित्युक्तं धार्तराष्ट्रस्यकुर्मन्त्रितंपार्थस्यभीमस्यचाहोवाच । धृतराष्ट्रात्मजः तच्चित्रसेनोक्तं सुब्रीडितःसुतरालजितः ॥ ४२२ ॥ अभियां  
 तंधर्मराजं सर्वेभीमादिचत्वारः प्रापुः । सराजाचित्रसेनसंपूज्यउत्सृज्य गमयित्वादुर्योधनमूचे । किमिति । हेगांधारेगांधारीसनेपुनःईदृक्स्वाशक्यमित्यर्थः । कार्यन

इत्युक्त ऊचे भीमसेनोग्रजं स्वं जाने राजन् यादृशोयं विमर्दः ॥ ऐश्वर्यं स्वं दर्शयन्नः समागात् दुर्योधनस्तेजसो  
 भंगमिच्छन् ॥ ४१९ ॥ विज्ञाय तेषां मन्त्रितं वज्रबाहुरेतच्चक्रे नात्र नः कार्यहानिः ॥ दिव्यज्ञानं स्वात्मनो दर्शयन्स  
 एतावदुक्त्वा विरराम भीमः ॥ ४२० ॥ एकाहयज्ञे दीक्षितेनैव राज्ञा मंप्रेषितो भीमसेनोर्जनश्च ॥ समाद्रैयौ चित्रसे  
 नं रणे तौ विजित्य दुर्योधनमाश्वमंचताम् ॥ ४२१ ॥ स चित्रसेनो वासवोक्तं च सर्वं कुर्मन्त्रितं धार्तराष्ट्रस्य चाह ॥  
 पार्थस्य भीमस्य च तन्निशम्य सुब्रीडितो धृतराष्ट्रात्मजोभूत् ॥ ४२२ ॥ समाप्य यज्ञं च ततोभियांतं सर्वे प्रापु  
 र्धर्मराजं स चाशु ॥ संमज्य तूत्सृज्य च चित्रसेनमूचे गांधारे न पुनः कार्यमीदृक् ॥ ४२३ ॥ स पांडवैर्मोचितः  
 सानुगश्च सभार्यकः किंचिदतोपगम्य ॥ संमेलनायोपविष्टश्च तत्र सुब्रीडितःसूतपुत्रं ददर्श ॥ ४२४ ॥ स चाह दिष्टया  
 जयसि राजन्निनि सुयोधनम् ॥ ब्रीडितो नैव तं चोक्त्वा यथावृत्तं सुयोधनः ॥ उक्त्वा प्रायोपवेशं च चक्रे तत्र  
 सुदुःखितः ॥ ४२५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कर्तव्यनकुर्वित्यर्थः ॥ ४२३ ॥ अतःइतवनात्किंचिन्मागंअपगम्यगत्वा तत्रमार्गसुब्रीडितःसन् संमेलनायबिद्राषितस्वसेनायाःमेलनार्थं उपविष्टोदुर्योधनःसूतपुत्रंददर्श  
 ॥ ४२४ ॥ सकर्णःआह किमिति । हेराजन्स्वदिष्टयादेवाज्यसिजयंप्राप्तोसीतिसुयोधनमाहेतिसंबंधः । ब्रीडितःसुयोधनःनेतिजयोनाभूदितिकर्णउक्ता यथावृत्तंबंध  
 नमोचनादिकवृत्तंयथाथोक्ता तत्रपराभवविषयेसुदुःखितःसुदुःखितःसन् प्रायोपवेशंउपवासंचक्रे ॥ ४२५ ॥ ॥ ॥ ॥

देविनाद्यतज्ञेनेत्यर्थः । सौबलेनशकुनिनाअन्यैः अनुजादिभिःयाचमानोपिमोजनकर्तुं पुं प्रतिगंतुंचेतिवाक्यशेषः । प्रार्थितोपिनैवउत्तरस्थौ ॥ ४२६ ॥ असुरैःमंत्र  
यित्वाकिकर्तव्यमिति विचिचरं कृत्वा होमकर्मणि कृत्याभूतविशेषः । निर्मिताउत्पादितेत्यर्थः । कस्मिन्सतिस्वपक्षेअसुरपक्षे प्रविषादतिविशेषेति ॥ ४२७ ॥ मंत्रिषुसुयो  
धनमंत्रिषु ॥ ४२८ ॥ किमिति संबोधयामासुरित्यत आह । त्वमिति । अस्माभिःतपसाप्रतोषिताच्छंकरान्सृष्टः अतएवदिव्यःअलौकिकःपुरुषःवीरःआरब्धसमाधिकरः

कर्णदुःशासनाभ्यां च सौबलेन च देविना ॥ अन्यैश्च याचमानोपि नैवोत्तरस्थौ सुयोधनः ॥ ४२६ ॥ ततो निशा  
यां प्राप्तायां स्वपक्षे प्रविषीदति ॥ मंत्रयित्वासुरैः कृत्या निर्मिता होमकर्मणि ॥ ४२७ ॥ शुक्रेणोत्पादिता कृत्या  
सा प्रसुप्तेषु मंत्रिषु ॥ धार्तराष्ट्रं समादाय ययौ पातालमाशु च ॥ अथ संबोधयामासुर्देव्या दुर्योधनं नृपम् ॥ ४२८ ॥  
त्वं दिव्यः पुरुषो वीरः सृष्टोस्माभिः प्रतोषितात् ॥ तपसा शंकराद्भजकायोऽवध्यश्च सर्वदा ॥ ४२८ ॥ अस्मा  
कं पक्षभूतस्त्वं देवानां चैव पांडवाः ॥ ४३० ॥ इदानीं सर्वदेवानां वरात्वं विजितो रणे ॥ वयं तथा करिष्यामो  
यथा जेष्यसि पांडवान् ॥ ४३१ ॥ कृष्णेन निहतश्चैव नरकः कर्णमाश्रितः ॥ स च कृष्णार्जुनाभावं करिष्यति  
न संशयः ॥ ४३२ ॥ भीष्मादींश्च वयं सर्वानाविशाम जयाय ते ॥ तपसा वर्धयिष्यामस्त्वां कर्णादींश्च सर्वशः  
॥ ४३३ ॥ तस्माद्भूत्वा पालयस्व राज्यं राजन्नपेतभीः ॥ इदं कस्यापि नाख्येयं सुगुप्तं भूतिवर्धनम् ॥ ४३४ ॥

वज्रकायः सर्वदाअवध्यः ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ इदानीमद्यविजितःपराजितोसि जेष्यसित्वमिति शेषः ॥ ४३१ ॥ सचनरकाविष्टःकर्णःअभावंनाशम् ॥ ४३२ ॥  
तेतवतपसातपश्चरणेनेत्यर्थः । सर्वशःसर्वानवर्धयिष्यामः बलेनेति शेषः । तपःकृत्वाबलपूर्तकारिष्यामइतिभावः ॥ ४३३ ॥ तस्मात्कारणात् अपेतभीःगतभयःसन् स्वराष्ट्रं  
प्रतिगत्वापालयप्रजइति शेषः । इदंअस्माभिरुक्तं कस्यापिपुरुषस्यनाख्येयंनक्वयं । कुतःसुगुप्तंअतिगोप्यंयतः पुनःकथंभूतं भूतिवर्धनंश्रेयोवृद्धिकरम् ॥ ४३४ ॥

इत्युक्त्वा कृत्या भूयः स्वस्थाने पूर्वसुप्तस्थले नृपः सुयोधनः स्थापितः सदुर्योधनः उमयानिर्मितं सृष्टं आत्मार्धशरीर्धभागं उत्तरं उत्तरशरीर्धभागं हरनिर्मितं ज्ञात्वैव अवध्य तांचैवं स्वस्यावध्यतां ज्ञात्वैव राज्ये राज्यकारणविषये बुद्धिनिश्चितबुद्धिचकार । तेषु तत्रस्य स्वकीयेषु मध्ये ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ हे परंतप वैरितापकरदुर्योधन मोचितोसि यस्मात् ॥ ४३७ ॥ तेन कारणेन अधिकं यथा स्यात्तथामान्यः पूज्योसि । यद्भृत्याः यस्य दुर्योधनस्य भृत्याः पार्थाः तादृशा एव गंधर्वजनशिला इत्यर्थः । त्वं जयीति किमुक्तव्यं हे राजशार्दूलराजसिंह तत्तस्मादुतिष्ठ गंतुमिति शेषः । स्थिरो भव स्थिरबुद्धिर्भव ॥ ४३८ ॥ ते तव अर्जुनमाहात्म्ये अर्जुनस्य शस्त्रास्त्रबलमाहात्म्ये याशंकासाव्येतुगच्छतु ।

इत्युक्त्वा कृत्या भूयः स्वस्थाने स्थापितो नृपः ॥ उमया निर्मितात्मार्धमुत्तरं हरनिर्मितम् ॥ ४३५ ॥ ज्ञात्वैवावध्यतां चैव राज्ये बुद्धिं चकार सः ॥ नोवाच कस्यचित्तेषु स्वानुभूतं सुयोधनः ॥ ४३६ ॥ प्रभातायां तु शर्व्यां पुनः कर्णो ब्रवीद्वचः ॥ भृत्यैस्तवैव पार्थैर्यन्मोचितोसि परंतप ॥ ४३७ ॥ तेन मान्योधिकं लोके यद्भृत्या एव तादृशाः ॥ किमु त्वं राजशार्दूल तदुत्तिष्ठ स्थिरो भव ॥ ४३८ ॥ या च तेर्जुनमाहात्म्ये शंका सा व्येतु मे शृणु ॥ यावन्नैवार्जुनं हन्यां पादौ प्रक्षालये स्वयम् ॥ ४३९ ॥ इत्युक्तो वरजैश्चैव सर्वैः शकुनिना तथा ॥ याचितो स्थमा रुह्य ययौ नागपुरं द्रुतम् ॥ ४४० ॥ सकुंडलं सकवचं अवध्यं सूर्यनंदनम् ॥ ज्ञात्वैद्र उभयं तस्मादच्छेदादातुम् तमम् ॥ ४४१ ॥ तद्विज्ञाय रविः कर्णं स्वप्न उक्त्वा न्यवारयत् ॥ सर्वथा दास्य इत्युक्ते प्राहा देयं वरायुधम् ॥ ४४२ ॥

मेसकाशादन्यद्वक्ष्यमाणं शृणु । तत्किमित्यत आह । यावदिति । ते तावत्स्वयं पादौ प्रक्षालयेनान्येनेति शेषः ॥ ४३९ ॥ सर्वयाचितः ॥ ४४० ॥ इंद्रः सकुंडलं सहजकुंडलाभ्यां सहितं सकवचं कवेन सहितं सूर्यनंदनं कर्णं अवध्यं ज्ञात्वा तस्मात्कर्णं उत्तमं सहजत्वादुत्तमं । उभयंकुंडलाभ्यां कवचमित्युभयं आदातुं अंगिकृतुं मैच्छत् ॥ ४४१ ॥ तद्विद्रवोच्छितां विज्ञाय रविः स्वप्ने कर्णं प्रत्युक्त्वा इंद्रः कुंडलकवचानि याचयिष्यतीति शेषः । तदुभयं मादेहीति न्यवारयत् । सर्वथा कुंडलनिदास्ये इति कर्णेन उक्ते सति इंद्राद्वरायुधं आदेयं ग्राह्यमित्यर्थः । इति रविः प्राह ॥ ४४२ ॥ ॥

द्विजरूपिणं द्वं द्रवत्वा अमोघां शक्तिं आदाय स्वीकृत्य इंद्रादिति शेषः । कवचकुण्डलेस्वदेहादुत्पत्त्यनिष्कास्य शचीपतेः द्वौ कर्णद्वितिशेषः ॥ ४४३ ॥ स इंद्रः अर्जुनादृते एकमेव विष्यसीति उक्ता शक्तिः दत्त्वा कवचकुण्डलैः सार्धं यया वित्यन्यथः अर्जुनादृतं इति स्वरूपकीर्तनं एकमेव विष्यसीतिसमयः । तदिदमुक्तमारण्यकोः । गृहाण कर्णशक्तिं स्वमनेन समयेन वै द्युक्ता । सेयंतव करं प्राप्य हवैत्वं कारिषु मूर्जितं । गर्जतं प्रतिपन्नं च मामेवैष्यति सुतजे युक्तं श्रुत्वा । एवमेवाहिमिच्छामि रिपुंहंतुं महाहवे । गर्जतं प्रतिपन्नं च यतो मम भयं भवेदिति कर्णेनोक्तेन । ननु यं प्रार्थयस्ये करं द्यते समहात्मने तिसकारणकामेन्द्रेणोक्तत्वात् । अनया शक्त्या एकपांडवं स बाधिति श्चातिशेषः ॥ ४४४ ॥ सदा मुदिता मुदं इताः संतोषं प्रापिताः पार्थाः सहैव शुक्लमिलित्वा वसंतः संतः । द्विजस्य सहरणीभांडं अरणीभ्यां अग्राधारकाष्टाभ्यां सहितं पात्रं । तदुक्तं विराटपर्वणि । अरणीसहितं भांडं ब्राह्मणाय न्यवेदयन्निति अरणीन्युपलक्षणं मंथापि प्राह्यः । अरणीसहितं मंथमिसारण्यकोक्तैः । मगेण हतं नीतिनाम्य अन्ययुः । मगमिति शेषः ॥ ४४५ ॥ तस्मिन् मगे अ

ददौ चोक्तृत्य कवचकुण्डले च शचीपतेः ॥ अमोघां शक्तिमादाय ज्ञात्वं द्विजरूपिणम् ॥ ४४३ ॥ ऋतेर्जुनादेकमेव विष्यस्य नयेति सः ॥ दत्त्वा शक्तिं ययौ शक्रः सार्धं कवचकुण्डलैः ॥ ४४४ ॥ पार्था विमुच्यैव सुयोधनं तं वने वसंतो मुदिताः सदैव ॥ सहरणीभांडमथो मगेण हतं द्विजस्याशु निशम्य चान्वयुः ॥ ४४५ ॥ तस्मिन्नदृश्ये तृषिता एकैकमुदकार्थिनः ॥ ययुर्युधिष्ठिरमते सुतास्ते धर्ममायया ॥ ४४६ ॥ अदृश्ये नैव धर्मेण वारिता वारिपायिनः ॥ क्षत्रधर्मस्य रक्षार्थं न तत्प्रभ्रान्विदांवराः ॥ ४४७ ॥ व्याचक्रुः शक्तिमंतोऽपि पानीयार्थमरिदमाः ॥ ४४८ ॥ न विप्राणां च धर्मोऽयं विद्यया उपजीवनम् ॥ क्षत्रियाणां च किमुत प्रसभं तेन ते पपुः ॥ ४४९ ॥

दृश्ये सति तृषिताः संतः उदकार्थिनो भीमाद्याः युधिष्ठिरमते एकैकं पृथक् पृथक् ययुः सहैव नययुरित्यर्थः । अदृश्येन वक्ररूपधारित्वादृश्येन धर्मेणैव नैव वारिता मत्स्यश्रप रिह्वारमरुत्वाचारिपानं माकुरुध्वमिति वारिता अपि वारिपायिनः जलपानशीलाः प्रसभमिति शेषः । ते भीमाद्याः धर्ममायया ममायया सुतास्वापंप्रापिताः ॥ ४४६ ॥ अरिदमाः वैरिशिक्षणसमर्थाः विदां ज्ञानिनां मध्ये वराः श्रेष्ठाः शक्तिमंतोऽपि प्रभ्रापरिहारविषये शक्तिमंत इत्यर्थः । भीमाद्याः पानीयार्थं उदकार्थं तत्प्रभ्रान् धर्मरुतप्रभ्रान् नव्याचक्रुः । कुतः क्षत्रधर्मस्य रक्षार्थं ॥ ४४७ ॥ विप्राणां च विप्राणामपि विद्यायाः सकाशात् तेन कारणेन उपजीविनं धर्मः क्षत्रधर्मस्तेनैति किमुतैति कारणेन ते भीमाद्याः प्रसभं जलं पपुः ॥ ४४९ ॥



देवाः मनुष्येषु जाता अपि सुबलिनो हि यद्यपि अपि तथापि केशवात्केशवमृतेमानुषेण स्वभावेन युक्ताः स्युः ॥ ४५० ॥ एषां देवानां कार्येषु बलादिकार्येषु प्राप्तेषु सत्सु सद्गुणा बलादिगुणाः क्रमेण तेषां तारतम्यक्रमेण व्यक्तिसंप्राकट्यायाति अतो मानुषस्वभावयुक्त्वात् भीमार्जुनौ धर्मात्तयमेदेवात् अत्युत्तमबलावपि देवमायां मुनिप्रापके देवताशक्तिविशेषं समाश्रित्य धर्मेण क्षणात्क्षणमात्रं स्वापितौ निद्रां प्रापितौ ॥ ४५१ ॥ मुहूर्तं अल्पकालम् मुहूर्तमल्पकालं स्यादयद्यटिकाद्वितयेपि चेत्यभिधानम् । तयोर्भीमार्जुनयोः आच्छादने बलाच्छादने बलप्राकट्याकरणे इत्यर्थः । क्षमासमर्थावबोधेति शेषः । ततो देवमाया प्रबुद्धयोर्भीमार्जुनयोः शक्तिशतांशाभाक्बलसहस्रभागेन तुल्यो धर्मो निवेत्यर्थः ॥ ४५२ ॥ तदेतत्सर्वं पूर्वोक्तं सर्वं न संभाव्यानेज्ज्ञेया ॥ ४५३ ॥ उदकांतजलसमीपं तत्र जलप्रांते दुःखाभितमोपि भ्रातृशौकाभितमोपि वारिपातुं इच्छन् बकाकारं बकपक्षिस्वरूपं इतेन प्राप्तो नपि

देवा अपि मनुष्येषु जाताः सुबलिनोपि हि ॥ मानुषेणैव भावेन युक्ताः स्युः केशवाहते ॥ ४५० ॥ कार्येष्वेषां क्रमेणैव व्यक्तिसमायाति सद्गुणाः ॥ अतो भीमार्जुनौ धर्मादत्युत्तमबलावपि ॥ देवमायां समाश्रित्य धर्मेण स्वापितौ क्षणात् ॥ ४५१ ॥ मुहूर्तमेव सा माया तयोराच्छादने क्षमा ॥ ततः प्रबुद्धयोर्धर्मो नैव शक्तिशतांशभाक् ॥ ४५२ ॥ उक्तं पद्मपुराणे च तदेतत्सर्वमंजसा ॥ तस्मान्नाशक्तिरनयोः संभाव्या भीमपार्थयोः ॥ ४५३ ॥ धर्मात्मजो याजगामोदकांतं दृष्ट्वा भ्रातृस्तत्र दुःखाभितमः ॥ इच्छन् पातुं वारि संवारितश्च पित्रा बकाकारमिति तेन नापात् ॥ ४५४ ॥ अर्थे भ्रातृणामैच्छदसौ तदीयप्रभ्रप्रतिव्याहरणं दयालुः ॥ ततो धर्मो यक्षतनुः स भूत्वा प्रभ्रांश्चक्रे व्याकरोत्तान्स पार्थः ॥ ४५५ ॥ ततस्तुष्टो वरमस्मै ददौ स एकोत्थानं भ्रातृमध्ये स वव्रे ॥ यद्येकः स्यान्न कुलोस्त्वित्यथाह तुष्टो धर्मः कथमेतत्कृतं ते ॥ ४५६ ॥

त्रायमेन संवारितश्च प्रभ्रमनुक्त्वा नपि बेति वारितो राजाना पातनपवौ ॥ ४५४ ॥ असौ राजा भ्रातृणा मथे उत्थानार्थं तदीयानां धर्मसंबन्धिनां प्रश्नानां प्रतिप्रतिप्रश्नं एकैकप्रश्नं तीत्यर्थः व्याहरणं उत्तरकथनं ऐच्छत् । अतएव दयालुस्ततो धर्मः यक्षतनुः यक्षस्वरूपो भूत्वा बकरूपमत्यजादिति भावः । प्रभ्रांश्चक्रे स पार्थः युधिष्ठिरः तान् प्रभ्रान् व्याकरोत् प्रभ्रोत्तरमवददित्यर्थः ॥ ४५५ ॥ एकोत्थानं एकस्य उत्थापनरूपं ददौ सराजा वव्रे एकोत्थानं वरं वव्रे इति भावः अथ वरस्वीकारानंतरं यद्विष्णु उक्त्वा पनीयः स्यात्तर्हि न कुलोस्त्वित्याह राजेति शेषः । तुष्टः धर्मः तेन तया एतत्सपनीजननी सुतनकुलोत्थानया चनकं यत्किमर्थं कृतम् ॥ ४५६ ॥

लेहेनचेनाहं भीमएवउत्थापनीयइत्याह । अतीति । इत्युक्तोराजाऊचेकिमिति । नउत्थापनीयःउत्थापनाहोन ॥ ४५७ ॥ एषांपार्थानांअज्ञातवासकाले यथेष्टरूपप्राप्तिं यद्वूपयस्येष्टंच्छाविषयःतस्यतद्रूपमिमम् । पुनःअज्ञातवासोते स्वकामतःखे च्छयानिजहूपार्थियुधिष्ठिरादिवरूपप्राप्तिंचादात् ॥ ४५८ ॥ आनृशस्यात् अक्रौर्यान् प्रीतएव धर्मः अज्ञातवाससर्वदेव अज्ञातवाससमामिपर्यंतं तेषांपांडवानांअज्ञातता सर्वज्ञायमानःवंदौ । सधर्मःस्वपुत्रइतिकृत्वा स्वात्मभनोयोयुधिष्ठिरसेनात्मनैवस्वस्वरूपभूतयुधिष्ठिरैवएवमुक्तीत्याम्हादिहूयेणक्रीडन् आत्मनःस्वस्ययशःधर्मचर्चयन् ददावितिपूर्वेणान्वयः ॥ ४५९ ॥ स्वस्ययशआदिवर्धनंकथस्यादित्यतआह । युधिष्ठिरिति । त

अतिप्रतिभीमसेने तवास्ति बली चासौ राज्यहेतुस्तव स्यात् ॥ इत्युक्त ऊचे माद्रिपुत्रं विहाय कुंतीपुत्रो न मयोत्थापनीयः ॥ ४५७ ॥ स एवमुक्तो नितरां प्रीयमाण उत्थापयामास च तान्समस्तान् ॥ यथेष्टरूपप्राप्तिमेषां पुनश्च स्वकामतो निजरूपप्राप्तिमादान् ॥ ४५८ ॥ अज्ञातवासैऽज्ञाततां सर्वदेव ददौ तेषां प्रीत एवावृशंस्यात् ॥ एवं क्रीडन् पुत्र इत्यात्मनैव यशो धर्मावात्मनो वर्धयन्सः ॥ ४५९ ॥ युधिष्ठिरात्मनस्तस्य यशोधर्माभिरुद्धये ॥ कृत्वारण्याप हारादि पुनर्दत्त्वा च तत्स्वयम् ॥ दातुं विप्राय तद्भस्ते ययौ धर्मो दिवं पुनः ॥ ४६० ॥ ततो राजा भीमसेनार्जुनौ च सार्धं यमाभ्यामरणीं प्रदाय ॥ मुदा युताः कृष्णया सार्धमेव संतुष्टुवुः कृष्णमनंतमच्युतम् ॥ ४६१ ॥ इति श्रीमदा० विरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये अरणीप्राप्तिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

स्ययुधिष्ठिरात्मनःस्वस्येत्यर्थः यशोधर्माभिरुद्धये स्वयंअरण्यापहरादि आदिपदेनप्रश्नकरणंकृत्वा विप्रायपुनःतथज्ञपात्रंदातुंदत्ते युधिष्ठिरहस्तेदत्त्वापुनोधर्मोदिवंप्रतिययौ ॥ ४६० ॥ ततोराजाभीमसेनार्जुनौचयमाभ्यांसार्धं अरणींप्रदायविप्रायेतिशेषः कृष्णयासार्धमुदायुताःसंतःअनंतदेशकालगुणपरिच्छेदशून्यं अच्युतंनशरहितंकृष्णं देवकीसुतं श्रीवेदव्यासंवा संतुष्टुवुः । सम्यगस्तुवन् ॥ ४६१ ॥ ॥ यंगंगजमदग्निजान्वयतवद्विद्वद्विरण्याभिधातुंत्रांजनदर्शनंमदमस्वाध्यायसंपद्युनात् ॥ द्वाविंशोऽध्यायःसमाप्तिःशुभःश्रीमद्भारतमावर्णयपदार्थोद्दीपिकायामगात् ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयटीकायां पदार्थदीपिकायां जनार्दनभट्टविरचितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ अथनारायणेति । तं पार्थानारायणानुग्रहतः अनुग्रहेण यथावत् वनवासकाले पुरासादिनिपिद्धाकरणम् । यथाप्रतिज्ञातं तथैव द्वादशाब्दान् वने निस्तीर्य अति-  
क्रम्य । ततो वनवासानंतरं ब्राह्मणादीन् आदिशब्देन स्वविहिताग्निहोत्रातिथिपूजनक्षत्रचिह्नादीन् । दधुः चक्रः ॥ १ ॥ पुरापुरसभीपमित्यर्थः शम्याशमीवृक्षे हेतोः आयुधानि  
निधाय संस्थाप्य । छानानि अच्छादिता निरूपाणि येषां तैतथा । कथं छन्नरूपा इत्यनस्तद्विव्याह । यतिः प्रसिद्धः स तद्वैद्वां जातः सूदः पाककर्ता । वैश्याच्छू-  
द्रां जातो नटः संगीताद्युपजीवकः पंडः स नर्जनो नटवेषः क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां जातः सूतः अधिकः । वैश्याच्छूद्रां जाता करणी । वैश्यायां क्षत्रिया जाता  
गोपश्रेष्ठो विशांवरः ॥ सूताच्च नूतना तस्य वैश्यकर्मरतः सदा । गोरक्षकः वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातौ वैदेहः क्षत्रियाद्वैश्यायां जाता माहिष्या । वैदेहान् माहिष्यायां जातः काश्यपः शू-

ॐ नारायणानुग्रहतो यथावन्निस्तीर्य तान् द्वादशाब्दान्वने ते ॥ विस्तृत्य च ब्राह्मणादीन् सम्यगनूज्जातवासाय ततो  
मनो दधुः ॥ १ ॥ गत्वा विराटस्य पुरीं निधाय हेतीः शम्यां छन्नरूपा बभूवुः ॥ यतिः सूदः पंडवेषो यः सूतवेषो गोपो गंध-  
कर्त्री च जानाः ॥ २ ॥ सर्वे विराटं ययुरत्र देववत्संभावितस्तेन शुभोत्पलक्षणाः ॥ युधिष्ठिरस्यैव शुश्रूषणं ते चक्रु-  
र्हृदा वासुदेवस्य नान्यत् ॥ ३ ॥ परपाको गृहस्थस्य क्षत्रियस्य विशेषतः ॥ न योग्य इति सूदस्य वश्रे वेपं वृकोदरः ॥  
॥ ४ ॥ वैदिकं व्यवहारेषु ज्ञानाधिक्यप्रसिद्धितः ॥ जानीयुर्भीम इत्येव सूदवेषस्ततोऽभवत् ॥ ५ ॥

त्रद्वैश्यायां जाता आयोगवी । कायस्थादायोगव्यां जाता सैरंधिका सैव गंधकर्त्री । सैरंधिकेति पर्यायशब्दः । सास्त्रीणां गंधलेपालत्तकां कनाथलं करणादिकर्मकर्त्री । युधि-  
ष्ठिरादिद्रौपयंताः पार्थाः यत्यादीनो वैषधारिणो जाता इत्यर्थः । मन्वादिस्मृतिषु अनुलोमजातिविवेको द्रष्टव्यः ॥ २ ॥ अत्र तेन विराटेन संभावितानि तानि । ननु भीमा अन्य-  
शुश्रूषणं कथंच कुरित्यत आह । युधिष्ठिरस्येति । तेभीमाद्याः हृदामनसा युधिष्ठिरस्यैव वासुदेवस्यैव च शुश्रूषणं चक्रुः । अन्यद्विराटादिसंवेनैव चक्रुः ॥ ३ ॥ भीमस्य हृदबि-  
मिन्तमाह । परपाक इति ॥ सूदस्य पाककर्तुः ॥ ४ ॥ सूस्वेत्यदिपि कारणमाह ॥ वैदिकेति ॥ वैदिकव्यवहारेषु ब्राह्मणत्वे वेदसंबन्धेन अधिक्यवहारेषु ज्ञानाधिक्यप्रसि-  
द्धितः प्रसिद्धेः भीमएवायमिति जानीयुर्यतस्ततः ॥ ५ ॥

नचेष्टापरकीयान्वाद्युपजीवनकथंगोयमित्यआह । स्वीयमिति । वेदविदंवेदद्रष्टृणांस्मृषीणामित्यर्थः । सर्वधनादिकंज्ञानिनस्वीयंस्वकीयमेवभवति । देवेशानंदेवश्रेष्ठानां स्वीयमिदंकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । अतस्तेषांस्वीयंस्वबलसंश्रयात् बलसंश्रयणादन्याश्रयं स्वस्मादन्यस्यविराटादश्रयनैवचक्रुः ॥ ६ ॥ शापादेवउर्वयाइतिशेषः । भीमार्जुनौनिमित्तान्नीचजातिवेषधाराणौवभूवतुः ॥ नकुलःसूतजातःक्षत्रियानंतरत्वात्तथासूतजातिरभवत् । नकुलःस्वस्यक्षत्रियसेवाधिकारार्थंस्वजातेःकिंचिदूनजातिवेषोभूदितिभावः । ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूनःप्रातिलोभ्येनजायते । क्षत्रियाणामसौधर्मकर्तुमर्हत्यशेषतःकिंचिद्वक्षत्रजातिभ्योन्यूनतातस्यजायते॥ वैश्यधर्मेषुतस्याधिकारःकचिद्वेदवितिवचनात् ॥ ७ ॥ तथासहदेववैश्यजातःसूतस्यसूतजातेनंतरत्वाद्द्वैश्यजातिरभवत् । तेषुवैश्येषुगोपालःउत्तमोयतः ॥ ८ ॥ ततो गोपालतामापेत्यर्थः यतोयतिः अखिले

स्वीयं वेदविदां सर्वं देवेशानां च किंपुनः ॥ अतस्तेन्याश्रयं नैव चक्रुः स्वबलसंश्रयात् ॥ ६ ॥ शापादेवार्जुनः पंडुवेषोभून्नकुलस्तथा ॥ क्षत्रियानंतरत्वात् सूतजातेस्तथाभवत् ॥ ७ ॥ सूतस्यानंतरत्वात् वैश्यजातेस्तथाभवत् ॥ सहदेवो वैश्यजातिर्गोपालस्तेषु चोत्तमः ॥ ८ ॥ ततो गोपालतामाप यतिः पूज्योखिलैर्यतः ॥ यतिरासीद्धर्मजोतः सोभयासार्थं सदैव च ॥ अक्षासक्तोभवत्पश्चाद्दर्शयिष्यन्स्वशिष्टताम् ॥ ९ ॥ भीमसेनसधर्मार्थं शूद्रासैरंध्रिकाभवत् ॥ द्रौपदी भर्तृसाधर्म्यं स्त्रीणां धर्मो यतः सदा ॥ १० ॥ अथाजगाम मल्लुकः समस्तभूमिमंडले ॥ वरेण योजितो जयी शिवस्य संजगर्ज च ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वर्णाश्रमैः पूज्यः अतो धर्मजोयतिरासीत् । सयुधिष्ठिरः सर्वदेवैरन्यासार्थं द्यूते विस्मृतिः स्यादित्यभ्यासार्थं । अक्षासक्तः द्यूतकीडायामासक्तोभवत् । द्यूतकरणेनतापंयातोमिपुनः किमर्थमक्षासक्तोभूदित्यतस्तस्याभिप्रायमाह । पश्चादज्ञातवासानंतरं अहं द्यूते कुशलः शकुनिस्तुल्यद्वनामांजिगायेतित्वाशिष्टतांस्वयं द्यूतकीडां भिज्ञातो दर्शयिष्यन् दर्शयितुमित्यर्थः ॥ ९ ॥ द्रौपदी भीमसेनसधर्मार्थं सेवा रूपत्वेन समानधर्मचरणार्थं शूद्रासतो सैरंध्रिका अजगाम तैरंध्रिकाजान्याशूद्रजातिकल्पेत्यर्थः । भीमः सूदकर्मणा सेवाकुदभूत्कृष्णात्सैरंध्रिकात्वेन सेवाकार्यभूदितिभावः । भर्तृसाधर्म्यं भर्तृसमानधर्मत्वेन यतो धर्मस्तथाऽभवदिति पूर्वेणाव्ययः ॥ १० ॥ समस्तभूमिमंडले शिवस्य वरेण योजितः वीरैरतिशेषः । स्वयं यीवीराजयन् शीलः समल्लुकः आजगाम । संजगर्ज सिंहनादमकरोदित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

तदाशब्दत् ॥ १२ ॥ किमिति । यः ह्युदोस्ति एषः मल्लं ओजसासा मथ्येन निहत्य तवयशः वर्धयेत् यतो तस्तं सुदं ॥ १३ ॥ निषूदयेद्वहनिष्ये ॥ १४ ॥ महादेवप्रसादतो मे बलं स एव मे जयं विधास्यतीति यथा तरोक्तिः कथं घटत इत्याशंक्य महादेवादिशब्दानां हरौ प्रवृत्तिमुपपादयंस्तत्तात्पर्यमाह । समस्तोऽयिना । यः केशवः समस्तदेवदंष्ट्रः सर्वदेवसमूहात् महान् श्रेष्ठः कीडादिगुणरूपत्वाद्देवश्च एव महाश्रसौ देवश्चेति निरुक्तं महादेव इत्युक्तेरिति भावः । न केवलं महादेवशब्दवाच्यः किंतु समस्तदेवनामवाच्यश्चेत्याह । समस्तेति । यः केशवः समस्तदेवनामवान् महादेवादि समस्तदेवनामवाच्य इत्यर्थः । तदीयभक्तिनो मम इतरेषां च बलं तस्माद्भीमो महादेवानुग्रहतो निषूदये इत्याह्येति प्रायः ॥ १५ ॥ विष्णोः सर्वदेवनामवत्त्वाभिधाधिकं यो देवानां नाम एक एवेत्येतोऽश्रुतिमर्थेनोनुवादयति । य एवेति । एषः विष्णुः महाश्वेदेवः महादेवनामवाच्योऽस्मात्तत्तस्मात्सर्वविष्णुः मे जयं वि

तमीक्ष्य सर्वमल्लका विराटराजसंश्रयाः ॥ प्रदुहुवर्भया र्दितस्तदावद्बुधधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ य एष सूद आशु तं निहत्य मल्लमोजसा ॥ यशस्तवाभिवर्धयेत्समाह्वयाद्य तं हृष ॥ १३ ॥ इतीरिते समाहुतो जगाद मारुतिर्वचः ॥ प्रसादतो हरेरहं निषूदयेद्य मल्लकम् ॥ १४ ॥ समस्तदेववृंदतो महान्य एव केशवः ॥ समस्तदेवनामवांस्तदीयभक्तितो बलम् ॥ १५ ॥ य एव देवनामधा इति श्रुतिर्जगाद ह ॥ महाश्वेदेव एष तत्स मे जयं विधास्यति ॥ १६ ॥ युधिष्ठिराभिधश्च यो युधिष्ठिरे स्थितः सदा त्वयि स्थितस्त्वमित्यसौ सदाभिधीयते हरिः ॥ १७ ॥ इति बुवाणो महं तमभियातो वक्रोदरः ॥ अनयन्मृत्युलोकाय बलाढ्यैरपि दुर्जयम् ॥ १८ ॥

धास्यतिकरिष्यतीति भीमोऽहतिशेषः ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरप्रसादत्वात्प्रसादाच्च निषूदयेदित्युक्तेर्भावमाह । युधिष्ठिरे सदान्तिरं ग्रहावेशवनेत्यर्थः स्थितो यो हरिः स युधिष्ठिराख्यजीवेन सह युधिष्ठिराभिधः । त्वयीति पुरोबर्त्यपुलक्षणार्थः । पुरोवर्तिनि स्थितः त्वमित्युच्यते । त्वस्मिन् विद्यमानोऽहमित्युच्यते । किमकरो विद्यमानः असा वित्युच्यते । अहं नामा हरिर्नैत्यमहेयावात्मकीर्तितः । त्वंचासौ प्रतियोगित्वात्स इत्यपि । सर्वांतर्यामिणि हारवस्मच्छब्दविभक्तयः । युष्मच्छब्दगताश्चैव सर्ववास्तच्छब्दगा अपि । इति नारायणश्रुतौ । सर्वांतर्यामिको विष्णुः सर्वनामाभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः इत्यन्यत्राप्युक्तेः । सर्वांतर्यामिणोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वनामवतं हरिमभिधेत्य महादेवयुधिष्ठिरादिप्रसादतः मल्लं निषूदयेदिति बुवाणो भीमः ॥ १७ ॥ मृत्युर्यमः ॥ १८ ॥



तत्र विराट्गृहे द्विमास्यां ऊने संवत्सरे गते सति । मत्स्यवृषतेः विराट्स्थालः स्त्रीधातानाम्ना कीचक्रः ॥ १९ ॥ स कीचकः मनोभवार्तः कामपीडितः संप्रार्थयामास । मयार  
मत्वे तिरुक्णां संप्रार्थयामास । तया द्वौ पद्या निरसः निषिद्धः कीचक्रः स्वां भागिनीं सुदेष्णां सुदेष्णानाम्ना तदर्थं द्वौ पदौ मणार्थं संप्रार्थयामास ॥ २० ॥ तया सुदेष्णया निषिद्धो  
विनिराकृतोऽपि नासुदेष्णाम् । सा सुदेष्णा आह । किमिति । मदर्थं सुरां मयं समानय कीचकगृहादि विशेषः । भीता कीचकाद्वीता सा कृष्णा नेति नयामीत्यवदत् ॥ २१ ॥

एवं निवसतां तत्र पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ संवत्सरे द्विमासो ने विजित्य दिश आगतः ॥ कीचको मत्स्यवृषतेः शा  
लो बलवतां वरः ॥ १९ ॥ स द्वौ पदौ मीक्ष्य मनोभवार्तः संप्रार्थयामास तया निरस्तः ॥ मासे गते भागिनीं स्वां सु  
देष्णां संप्रार्थयामास तदर्थमेव ॥ २० ॥ तया निषिद्धोऽपि पुनः पुनस्तां यदा ययाचेऽथ च साह कृष्णाम् ॥ समा  
नया खेव सुरां मदर्थमितीरिता नेति भीताऽवदत्सा ॥ २१ ॥ बलात्तया प्रेषिता तद्गृहाय यदा गमनेन हस्तं गृहीता ॥ वि  
धूय तं प्राद्रवत्सा समाचै रमृत्वादित्यस्थं वासुदेवं परेशम् ॥ २२ ॥ अनुद्रुत्यैनां पातयित्वा पदा स संताडयामास  
तदा रविस्थः ॥ नारायणो हेति नामैव रक्षो न्ययोजयत्तददृश्यं समागात् ॥ २३ ॥ वायुः समाविश्य तु कीचकं तं न्य  
पातयत्तां प्रसमीक्ष्यैव भीमः ॥ चुकोप दक्षं च समीक्ष्यमाणं तं वारयामास युधिष्ठिरोग्रजः ॥ २४ ॥ कृष्णा रा  
त्रौ भीमसकाशमेत्य हंतुं पापं कीचकं प्रेरयत्तम् ॥ भीमस्य बुद्ध्या निशि सा कीचकं च जगाद गंतुं शून्यगृहं स चागा  
त् ॥ २५ ॥ तत्रैनमासाद्य च भीमसेनो विजित्य तं बाहुयुद्धे निहत्य ॥ शिरो गुदे पाणिपादौ च तस्य प्रवेशयामा  
स विमृद्य वीरः ॥ २६ ॥

तया सुदेष्णया तद्गृहाय कीचकगृहाय तेन कीचकेन । तं कीचकं विधूय अपहस्तेन दूरीकृत्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ एनां कृष्णां अनुद्रुत्य अनुगत्वा । तद्रक्षः अदृश्यं सत् ॥ २३ ॥  
नां कृष्णाम् ॥ २४ ॥ भीमस्य बुद्ध्या भीमशिक्षितबुद्धयेत्यर्थः । सा कृष्णा निशि शून्यगृहं जनरहितगृहं गंतुं जगाद स च सोपिकीचकः ॥ २५ ॥ तत्र शून्यगृहे आसाद्य प्रपञ्च्य  
विमृद्य निष्पीड्य पीडिकृत्येत्यर्थः ॥ २६ ॥



तस्यकीचकस्यअनुजानां पंचोत्तरपंचाधिकशतम् । तेनकीचकेनसह ॥ २७ ॥ तंरावं महांतंउच्चैर्दृष्टंउद्धृत्यउत्साद्येत्यर्थः । स्वर्गहर्षस्वाप्तमंतर्गृहमित्यर्थः । पुरंचेतिवापाठः

॥ २८ ॥ तैःपंचोत्तरशतश्रुतिभिः एवमुख्यकीचकवेदेव यत्नात्प्रयत्नात्केनेतपसाऽवध्यताचअवध्यत्ववरःअवाप्तः । षडुत्तराःमुख्यकीचकेनसह षड्भिराधिकाः शतंशतसंख्याकाः तेकीचकाः संख्येयुद्धेहताः ॥ २९ ॥ अहंगंधर्वदतिवदन्निहत्य मुमोदद्वौपदीचमुमोद । भयेनपुनःकिंस्यादितिभयेन सुदेष्णातांरुष्णांयाहीत्युचै । साद्वैपदीतांसुदेष्णां त्रयोदशाहंत्रयोदशदिनानिपालयेत्याह ॥ ३० ॥ सुदेष्णाभ्यामूमावसेयुक्तोकिंस्यादितिभयात् अस्तु त्रयोदशदिनपर्यंतंवासोस्वित्येनांरुष्णामाह । तदा

अवध्यं तं निहतं वीक्ष्य तस्य पंचोत्तरं शतमेवानुजानाम् ॥ सर्वे वराच्छंकरस्य स्त्ववध्यं सहेव रुष्णां तेन दग्धं वबंध

॥ २७ ॥ सा नीयमाना कीचकैः संरुराव श्रुत्वैव तं भीमसेनो महांतम् ॥ उद्धृत्य दक्षं तेन जघान सर्वानादाय कृ

ष्णां पुनरागादहं च ॥ २८ ॥ एवं यत्नात्तपसा तैरवाप्तो वरः शिवादजयत्वं रणेपु ॥ अवध्यता चैव षडुत्तरास्ते शतं

हता भीमसेनेन संख्ये ॥ २९ ॥ गंधर्व इत्येव निहत्य सर्वान्मुमोद भीमो द्वौपदी चाथ रुष्णा ॥ याहीत्युचैतां सुदेष्णा

भयेन त्रयोदशाहं पालयेत्याह तां सा ॥ ३० ॥ अस्वित्येनामाह भयात्सुदेष्णा तथावसन्पूर्णमदं च तेन ॥ तदा

पार्यान्प्रविचित्र्याखिलायां पृथ्व्यां छान्नान्धार्तराष्ट्रस्य दूताः ॥ अविज्ञाय प्रययुर्धार्तराष्ट्रमचूर्तितं कीचकं योषिदर्थे

॥ ३१ ॥ तेनादवद्वौपदीकारणेन दुर्योधनो निहतं कीचकं तम् ॥ भीमेनागुस्तत्र दुर्योधनाद्या भीष्मादिभिः सह कर्णेन

चैव ॥ ३२ ॥ अग्रे ययौ तत्र योद्धुं सुशर्मा स गा विराटस्य समाजहार ॥ श्रुत्वा विराटोनुययौ ससेनस्तं पांडवा

श्रानुययुर्विनार्जुनम् ॥ ३३ ॥ विजित्य संख्ये जग्हे विराटं तदा सुशर्मा तमयादृकोदरः ॥ स तस्य सेनां विनिहत्य

मात्स्यं विमोच्य जग्गाह सुशर्मराजम् ॥ ३४ ॥

॥ ३१ ॥ तेनादवद्वौपदीकारणेन दुर्योधनो निहतं कीचकं तम् ॥ भीमेनागुस्तत्र दुर्योधनाद्या भीष्मादिभिः सह कर्णेन

चैव ॥ ३२ ॥ अग्रे ययौ तत्र योद्धुं सुशर्मा स गा विराटस्य समाजहार ॥ श्रुत्वा विराटोनुययौ ससेनस्तं पांडवा

श्रानुययुर्विनार्जुनम् ॥ ३३ ॥ विजित्य संख्ये जग्हे विराटं तदा सुशर्मा तमयादृकोदरः ॥ स तस्य सेनां विनिहत्य

मात्स्यं विमोच्य जग्गाह सुशर्मराजम् ॥ ३४ ॥

॥ ३१ ॥ तेनादवद्वौपदीकारणेन दुर्योधनो निहतं कीचकं तम् ॥ भीमेनागुस्तत्र दुर्योधनाद्या भीष्मादिभिः सह कर्णेन

चैव ॥ ३२ ॥ अग्रे ययौ तत्र योद्धुं सुशर्मा स गा विराटस्य समाजहार ॥ श्रुत्वा विराटोनुययौ ससेनस्तं पांडवा

श्रानुययुर्विनार्जुनम् ॥ ३३ ॥ विजित्य संख्ये जग्हे विराटं तदा सुशर्मा तमयादृकोदरः ॥ स तस्य सेनां विनिहत्य

मात्स्यं विमोच्य जग्गाह सुशर्मराजम् ॥ ३४ ॥

॥ ३१ ॥ तेनादवद्वौपदीकारणेन दुर्योधनो निहतं कीचकं तम् ॥ भीमेनागुस्तत्र दुर्योधनाद्या भीष्मादिभिः सह कर्णेन

चैव ॥ ३२ ॥ अग्रे ययौ तत्र योद्धुं सुशर्मा स गा विराटस्य समाजहार ॥ श्रुत्वा विराटोनुययौ ससेनस्तं पांडवा

श्रानुययुर्विनार्जुनम् ॥ ३३ ॥ विजित्य संख्ये जग्हे विराटं तदा सुशर्मा तमयादृकोदरः ॥ स तस्य सेनां विनिहत्य

मात्स्यं विमोच्य जग्गाह सुशर्मराजम् ॥ ३४ ॥

॥ ३१ ॥ तेनादवद्वौपदीकारणेन दुर्योधनो निहतं कीचकं तम् ॥ भीमेनागुस्तत्र दुर्योधनाद्या भीष्मादिभिः सह कर्णेन

तंसुराभाणं ततःसुराभमौचनानंतरं तेकौ(वाः)वासतःपुरादहंरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ततःयुद्धदिमादपरद्विदितीयेद्विसर्वेकीचकैःरहितंहीनं मात्स्यंमात्स्यपतिविराटशक्यंमत्वा ग्रही  
तुमितिशेषः ॥ ३६ ॥ ननु विराट्भीष्माद्यैःअथकथंयहीतुंशक्यः पूर्वकथंनशक्यइत्यतआह कीचकस्येयादिना कंसादीनांसर्वशःसर्वेषांकीचकादीनाम् ॥ ३७ ॥ नशेकुः  
यस्मान्नस्मान्तेभीष्माद्याःशांतंमृतंकीचकंश्रुत्वा मात्स्यंप्रतियुद्धेयुद्धार्थययुः ॥ ३८ ॥ रक्षितुंयतिष्येयलंकंरक्षिइति स्वकांप्रतिज्ञांसत्यांकर्तुम् ॥ ३९ ॥ विराटमग्निगच्छनं(को  
रवाणं)अग्निप्रायमाह यदीति । नचेत्यार्थाल्लत्रनयुस्तदातर्हि अनन्तमुद्धतंनमयिष्यामहेनम्रकंरक्ष्यामः ॥ ४० ॥ समंततःअग्निः ॥ ४१ ॥ उत्तरःउत्तरास्थ्योविराटपुत्रःतान्

युधिष्ठिरो मोचयामास तं च ततो रात्रौ न्यवसन्वाह्यतस्ते ॥ ३५ ॥ ततोऽपरदिने सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ रहितं  
कीचकैर्मात्स्यं शक्यं मत्वाभिनिर्ययुः ॥ ३६ ॥ कीचकस्य हिडिंबस्य बककिर्मीरयोरपि ॥ जरासंधस्य नृपतेः कंसा  
दीनां च सर्वशः ॥ ३७ ॥ न बाधनाय भीष्माद्या अपि शुकुः कथंचन ॥ तस्मान्ते कीचकं शांतं श्रुत्वा मात्स्यं ययुर्मुधे  
॥ ३८ ॥ यतिष्ये रक्षितुं भीष्माद्दार्तराष्ट्रानिति स्वकाम् ॥ सत्यां कर्तुं प्रतिज्ञां तु ययौ द्रोणः सपुत्रकः ॥ ३९ ॥ यदि यु  
द्धाय निर्याति ज्ञाताः स्युः पांडवास्तदा ॥ न चेद्विराटमनंतं नमयिष्यामहे वयम् ॥ ४० ॥ इति मत्वा विराटस्य जगृहु  
र्गाः समंततः ॥ ४१ ॥ ततोत्तरः सारथित्वे प्रकल्प्य पार्थं ययौ तान्निशाम्यैव भीतः ॥ ततोर्जनः सारथिं तं विधाय  
रुद्धेण संस्थाप्य च तान् ययौ कुरुन् ॥ ४२ ॥ आदाय गांडीवमथ ध्वजं च हनूमदं सदरोऽग्रतो गाः ॥ निवर्त्य  
युद्धाय ययौ कुरुंस्तान् जिग्ये सर्वान् द्वैरथैर्नैव सक्तान् ॥ ४३ ॥

मुयोधनदीन्निशाम्यदृष्ट्वा भीतोभूदितिशेषः । अर्जुनःनिवर्त्यगतुंक्राममितिवाक्यशेषः । तंउत्तरंरुद्धेणप्रयत्नेनसंस्थाप्य तमेवोत्तरसारथिबिधायकुरुप्रनिययौ ॥ ४२ ॥  
आदायशमीवक्ष्यादितिशेषः । सदरःदेवदत्तराखसहितोर्जनः । अग्रतःकौरवसैन्यंविहाय अन्यमार्गेणाप्रेगत्वा तैर्हन्ताःगाःयुद्धाययुद्धार्थंनिवर्त्यपराहत्य कुरुंन्गोष्ठतःस्थितान्  
कुरुन्ययौ । द्वैरथेनद्वयोःस्थयोःसमाहाराद्वैरथेन । तथासक्तायुद्धार्थंपठत्तान् तान्सर्वान्कौरवान् भीष्मद्रोणादीन्जिग्ये एवराब्दःसमुच्चयार्थः इत्यध्याहारेण  
श्लोकस्यान्वयः ॥ ४३ ॥

एकीभूतान् एकवृत्तमिलितान् पुनरेषरात्रवानंतरमेव अनुस्वमनुयातान् प्रामाण्यसुरीयाणि उत्तरबलाणि । भीष्मस्योत्तरीयं किमर्थं न जगद्देव्यत आह । वेदेति । अस्त्रायातंसमो  
हनास्त्रप्रतीकारं तथाच भीष्मस्य मोहनास्त्राभिज्ञत्वान्मोहनाभूत मोहनास्त्राच्च तद्वस्त्रं गृहीतमिति भावः ॥ ४४ ॥ जिता न पराजितान् यदा मुमोद तदा युधिष्ठिरः ष्ठेन जिता  
नाह ॥ ४५ ॥ अक्षेणयुतपारशेन प्राहरत् अताडयत् तत्ताडने निशाम्य दृष्ट्वा ॥ ४६ ॥ किमिति न्यवारयदियत आह । निजेति । निजस्वरूपेण युधिष्ठिरादिरूपेण प्रणिपा  
तपूर्वकं प्रणामपुःसरं यथास्तथा यदि न क्षमापयेत्तर्हि असौ विराटः वधश्च तथाह इति पूर्वोक्तान्वयः । आत्मरूपं युधिष्ठिरादित्स्वरूपं आस्थितः प्रामासंतः ॥ ४७ ॥ आ

एकीभूतान् पुनरेवानुयातान् संमोहनाखेण विमोहयित्वा ॥ जग्राह तेषामुत्तरीयाण्यते तु भीष्मस्य वेदास्त्रघातं स्म  
एव ॥ ४४ विधाय भीष्मं विरथं जगाम तदा श्रुत्वा मत्स्यपतिर्जितान्कुरुहन् ॥ मुमोद पुत्रेण जिता इति स्म तदाह  
ष्ठेन जितान्युधिष्ठिरः ॥ ४५ ॥ तदा क्रुद्धः प्राहरत् विराटः सोक्षेण तद्भीमधनं जयाभ्याम् ॥ श्रुतं तदा तौ कुपितौ  
निशाम्य न्यवारयत्तावपि धर्मसूनुः ॥ ४६ ॥ निजस्वरूपेण समास्थितान् तौ यदि स्म नासौ प्रणिपातपूर्वकम् ॥ क्ष  
मापयेद्दध्य इत्यात्मरूपं समास्थितास्तस्य रथापरे दिने ॥ ४७ ॥ तदा विराटासनमस्थितं दृपं युधिष्ठिरं वीक्ष्य विरा  
ट आह ॥ किमेतदित्युचिवानुत्तरोरमै तान्पांडवान् गोग्रहणे च वृत्तम् ॥ ४८ ॥ ततो विराटो भयंकपितांगः प्रणम्य  
पार्थाञ्छिरणं जगाम ॥ ददौ च कन्यामुत्तरां फल्गुनाय पुत्रार्थमेव प्रतिजग्राह सोऽपि ॥ ४९ ॥ एवं विराटं मोचयित्वै  
व गाश्च तमस्यं धे कीचकान्पातयित्वा ॥ प्राप्तो धर्मः सुमहान्वायुजेन तस्यानु पार्थेन च गोविमोक्षणात् ॥ ५० ॥  
अयातयन्केशवायाथ दूतान् सहाभिमन्युः सोऽपि रामेण सार्धम् ॥ अगादनंतानंदचिद्वासुदेवो विवाहयामासुरथा  
भिमन्युम् ॥ ५१ ॥ आसीन्महानुत्सवस्तत्र तेषां दशार्हविरैः सह पांडवानाम् ॥ स पांचालानां वासुदेवेन सार्धं  
मज्ञातवासं समतीत्य मोदताम् ॥ ५२ ॥

संनिहितासन्म । किमेतद्विश्वार्थमित्याह । उत्तरः अस्मै विराटाय तान्पार्थादीन्पांडवान् एतेपांडवा इ  
त्याहेत्यर्थः गोयहणेवृत्तं च । अजुनेन युद्धं कृतमित्युचिवा निमित्तावः ॥ ४८ ॥ उत्तरा उत्तराख्यांसोऽपि पार्थोपि पुत्रार्थे अभिमन्युभ्यार्थम् ॥ ४९ ॥ तस्य भीमस्य अनुअनंतरं पार्थ  
नगोविमोक्षणात् धर्मः प्राप्तः विराटमोक्षणमुत्सवधर्मः गोविमोक्षणमुपधर्म इति भावेनावित्युक्तमिति भावः ॥ ५० ॥ अयातयन्प्रेषयामासुः ॥ ५१ ॥ अज्ञानवासं समतीत्य अतिक्र  
म्य वासुदेवेन सार्धं सहितत्वादित्यर्थः । मोदतां आनंदिनां पांचालैः द्रुपदाद्यैः सहितानां दशार्हविरैः दशैः सहसहितानां तेषां पांडवानां तत्र अभिमन्युविवाहे उत्सव आसीत् ५२

सौबलेयःशकुनिः अत्रपाण्डववनवासविषये ॥ ५३ ॥ नोस्माकं दृष्टविषयोयस्मात्तस्माद्भीष्मः अश्वतीतमतिक्रान्तिं अज्ञातवासमाह द्रोणोऽपि एवमेवाह ॥ ५४ ॥ अनादृत्यतिरस्कृत्य अत्र अज्ञातवाससमामिषिषये विप्राः जानंतीति धर्मजो वदतु नूनमिति शेषः ॥ ५५ ॥ अज्ञातवासस्य पूर्णतां वदतामभिप्रायमाह । सौरेति सौरमासानुसारेण संक्रमणावधिः सौरमासः तदनुसारेणापूर्णतामाहुः । संवत्सरस्येति शेषः । चांद्रेण मासेन कृष्णरश्मिप्रतिपदराश्य पौर्णिमावधिश्चांद्रमासः । शुक्लपक्षप्रतिपदराश्य दशविधिश्राद्धमास इति वा चांद्रमासेनेत्यर्थः तेन मासेन अखिलः षष्टिसंख्याधिकत्रिंशत्तदिनात्मकः असौ कालः अज्ञातवासार्थप्रतिज्ञातः कालः पूर्णः हि । श्रुतिस्मृत्यादौ संवत्सरः पूर्ण इति प्रसिद्धिः । चांद्रेणेत्याचार्याणामुक्तिः । दशावधिमासमशुनित्वांद्रसौरेत्याभास्कराशिचारात् त्रिंशद्दिनं संवत्समाहुर्गार्ग्यानां क्षत्रमिदोर्जगन्धमाच्चेति रत्नमालायाम् । चो

दुर्योधनाद्याः सूनुपुत्रेण सार्धं स सौबलेयो युधि पार्थपंडिताः ॥ भीष्मादिभिः सार्धमुपेत्य नागपुरं मंत्रं मंत्रयानां सुरत्र ॥ ५३ ॥ अज्ञातवासे फल्गुनो नोद्य दृष्टस्तस्मात्पुनर्यातु पार्था वनाय ॥ इति ब्रुवाणानाह भीष्माभ्यतीतमज्ञातवासं द्रोण आहवमेव ॥ ५४ ॥ तयोर्वक्ष्यं ते त्वनादृत्य पापा वनं पार्थाः पुनरेव प्रयांतु ॥ इति स्म दूतं प्रेषयामासुरत्र जानंति विप्रा इति धर्मजो वदतु ॥ ५५ ॥ सौरमासानुसारेण धार्तराष्ट्रा अपूर्णताम् ॥ आहुश्चांद्रेण मासेन पूर्णः कालोऽखिलो ल्यम् ॥ ५६ ॥ दिनानामधिपः सूर्यः पक्षमासाधिपः शशी ॥ तस्मात्सौम्याब्दमवात्र मुख्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ५७ ॥ सौम्यकालं ततो यज्ञे गृह्णति न तु सूर्यजम् ॥ तदेतदविचार्यैव लोभाच्च धृतराष्ट्रजैः ॥ ५८ ॥ राज्यं न दत्तं पार्थेभ्यो पार्थाः कालस्य पूर्णताम् ॥ स्यात्पयंतो विप्रवरैरुपप्लव्यमुपागमन् ॥ ५९ ॥ सवालुदेवाऽखिलैश्च यादवैः पांचालमात्स्यैश्च युताः सभायाः ॥ उपप्लव्ये ते कतिचिद्दिनानि वासं चक्रुः कृष्णसंशिक्षितार्थाः ॥ ६० ॥ इति श्रीम० विरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये विराटपर्वकथानिरूपणो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्री०

द्रोपि शुक्लपक्षादिकृष्णादिवृत्तिचिद्विधा । कृष्णपक्षादिकमासनांगिकुर्वतिकेचन । येपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विध्यस्य दक्षिणेति त्रिकाण्डमंडने ॥ ५६ ॥ सौम्यश्चांद्रमासस्य मुख्यत्वात् स एव ग्राह्य इत्याह दिनानामिति । मनीषिणः ज्ञानिनः अत्र अज्ञातवासस्य व्रतकर्मणि । तस्माच्चांद्रमासस्य मुख्यत्वात् ॥ ५७ ॥ तदेतन्मासस्य मुख्यत्वम् ॥ ५८ ॥ कालस्य संवत्सरस्य कालस्य पूर्णतां विप्रवरैरुपप्लव्यते कीर्तयतः । उपप्लव्यन्गंग्रति ॥ ५९ ॥ कृष्णेन सम्यक्प्रीतिपूर्वकं शिक्षिताः अर्थाः यमदयायेषां न तथा राज्यसाधनादिप्रयोजनानि वा ॥ ६० ॥ यंगंगज० पूर्णतस्य कृतास्तं सुखकारोऽप्यायस्त्रयोविंशकः श्रीम० ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ कृष्णस्यानुमते आनुश्रुत्येदमर्थः । धृतराष्ट्राये ते कर्मणि चतुर्थी । शांतेयकौर्वपाडव विरोधशान्तये ॥ १ ॥ तेन च ॥ २ ॥ कुत इत्यत आह । य  
स्येति । नेता प्रेकः ॥ ३ ॥ तीर्थानि आच्छाद्य परिवार्य संस्थिताः ॥ ४ ॥ तिस्रः क्रोड्याः त्रिकोटि संख्याकाः महावीर्याः तीर्थविघ्नकराः तीर्थे स्नानादिकृतवन्तां विघ्नकराः नि  
वारका इत्यर्थः राक्षसाधिपाः हितैषिणा हितमिच्छता भीमेन यथा अप्रयासेनैत्यर्थः निषूदिताः तथा तेन वया श्रुताः ॥ ५ ॥ ततो हिराक्षसवधानंतरम् ॥ ६ ॥ विप्ररूपेण पां

ॐ ततः संमंत्र्यानुमते कृष्णस्य स्वपुरोहितम् ॥ द्रुपदः प्रेयसाभास धृतराष्ट्राय शान्तये ॥ १ ॥ स गत्वा धृतराष्ट्रं तं  
भीष्मद्रोणादिभिर्युतम् ॥ उवाच न विरोधस्ते उत्पादो धर्मसूनुना ॥ २ ॥ यस्य भीमार्जुनौ योधौ नेता यस्य जना  
र्दनः ॥ श्रुतास्ते भीमनिहता जरासंधादयोऽखिलाः ॥ ३ ॥ यथा ते रुद्रवचनादब्रवीत् राक्षसाधिपाः ॥ तीर्थविघ्नकराः  
सर्वे तीर्थान्याच्छाद्य संस्थिताः ॥ ४ ॥ तिस्रः क्रोड्यो महावीर्या भीमेनैव निषूदिताः ॥ ५ ॥ भ्रातॄणां ब्राह्मणानां च  
लोकानां च हितैषिणा ॥ ततो हि सर्वतीर्थानि गम्यान्यासन्नृणां क्षितौ ॥ ६ ॥ यथा जटासुरः पापः शर्वाणीवरसं  
श्रयात् ॥ अवध्यां विप्ररूपेण वंचयन्नेव पांडवान् ॥ ७ ॥ ज्ञात्वापि भीमसेनेन विप्ररूपस्य नो वधः ॥ योग्य इत्य  
हतो भीमे मृगयार्थं गते क्वचित् ॥ ८ ॥ यमौ युधिष्ठिरं कृष्णां चादायैव पराद्रवत् ॥ दृष्टो भीमेन तांस्त्यक्त्वा संसक्त  
स्तेन संगरे ॥ ९ ॥ निपात्य भूमौ पादेन संचूर्णितशिरास्तमः ॥ जगाम किमु ते पुत्राः शक्या हंतुमिति स्म ह ॥ नि  
वातकवचाश्चैव हताः पार्थेन ते श्रुताः ॥ १० ॥ जानासि च हरेर्वीर्यं यस्येदमखिलं वशे ॥ स ब्रह्मरुद्रशक्ताद्यं चेतना  
चेतनात्मकम् ॥ ११ ॥ तस्मादैतैः पालितस्य धर्मजस्य स्वकं वसु ॥ दीयतामिति तेनोक्तो धृतराष्ट्रो न चाकरोत् ॥ १२ ॥

इवान्वंचयन् जटासुरः भीमसेनेनैव ज्ञात्वापि विप्ररूपस्य वधो न योग्य इति हेतोर्हतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तान् यमं दीन् तेन भीमेन संगरे संसक्तः प्रवृत्त इत्यर्थः । अत्रादिति शेषः ।  
निपात्य भीमेनेति शेषः ते पुत्राः दुर्योधनाद्याः हंतुं शक्या इति स्म किमु वक्तव्यम् ॥ ११ ॥ स्वकं वसुतापहृतं युधिष्ठिरसंबधीत्यर्थः । वसुराज्या  
ख्यद्रव्यं तेन द्रुपदपुरोधसा ॥ १२ ॥



युद्धसाहाय्यं युद्धार्थसाहाय्यं युगपदेककालेययतुः स्वस्ववासस्थानादितिशेषः । तन्नगमनेदुर्योधनः वेगेनाजुमजयत् ॥ १३ ॥ राज-  
राजो हं पादयो रूपास्येन स्यास्यामीति द्वावात् शिरस्थाने आसीनो भूत् ॥ १४ ॥ धनं जयोर्युद्धे न भूत् पादयोः प्रणम्य तत्र पादस्थानेऽतिष्ठत्  
॥ १५ ॥ १६ ॥ पूर्वमागतमिति वाक्यशेषः । देवः कृष्णः सुयोधनपूर्वमागतं जानन्नपि प्रथमतस्तनुमंक्षत् ॥ १७ ॥ हे फल्गुनस्त्रागतमित्युक्ते सति अहंपूर्वआदौ आगो-

ततः सहैव यदुभिः कृष्णं द्वारवतीं गतम् ॥ युद्धसाहाय्यमिच्छन्तौ धार्तराष्ट्रधनं जयौ ॥ युगपद्ययुस्तत्र वेगेनाजयद्  
जुनम् ॥ १३ ॥ दुर्योधनः शिरस्थान आसीनो भूद्वरेस्तदा ॥ दर्पाद्वाहं राजराज उपास्ये पादयोरिति ॥ १४ ॥ तयो-  
रागमनं पूर्वं ज्ञात्वा हि हरिः प्रभुः ॥ असुप्तः सुप्तवच्छिष्ये तत्रातिष्ठद्धनं जयः ॥ १५ ॥ प्रणम्य पादयोः प्रहो-  
भक्तयुद्धे काकुतांजलिः ॥ १६ ॥ तमैसात्प्रथमं देवो जानन्नपि सुयोधनम् ॥ स्वागतं फल्गुनेत्युक्ते पूर्वमागामहं वि-  
ति ॥ १७ ॥ आह दुर्योधनस्तं च स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ १८ ॥ तयोरागमने हेतुं श्रुत्वा प्राह जनार्दनः ॥ एकः पू-  
र्वागतो नान्यः पूर्वदृष्टो मया यतः ॥ १९ ॥ समं करिष्ये युवयोरैकत्राहं निरायुधः ॥ अन्यत्र दशलक्षं मे पुत्राः शूराः  
पदातयः ॥ २० ॥ इत्युक्ते फल्गुनः कृष्णं वव्रे तद्भक्तिमान्यतः ॥ अन्यस्तत्राभक्तिमत्त्वाद्द्वे गोपान् प्रयुध्यतः ॥ २१ ॥  
पार्थानामेव साहाय्यं करिष्यन्नपि केशवः ॥ तस्याभक्तिं दर्शयितुं चक्रे समवदीश्वरः ॥ २२ ॥ ७३ ॥

आगतोऽस्मीति दुर्योधन आह । तंदुर्योधनम् ॥ १८ ॥ अत्रमत्समीपे अन्यः द्वितीयोर्जनः पूर्वदृष्टो यतः ॥ १९ ॥ अतः युवयोः समं करिष्ये साहाय्यमिति शेषः । सास्यमेव दर्श-  
यति एकत्राहमिति । एकत्र एकस्मिन् पक्षे निरायुधो हं स्यामिति शेषः । अन्यत्र द्वितीयपक्षे मपदातयः पादचारिणः सुताः स्युः ॥ २० ॥ अन्यः सुयोधनः तत्र कृष्णोऽभक्तिमत्त्वाद्  
पिवात् प्रयुध्यतः युद्धकारिणः गोपान् ॥ २१ ॥ तस्य दुर्योधनस्य ईश्वरोपि ब्रह्मादिभ्यः समर्थोऽपि समवच्चक्रे स्वस्य गोपानामिति शेषः ॥ २२ ॥ ॥



तत्त्वेहवानपि तस्मिन्सुयोधनेप्रीतिमानपिसरामः न करोमीति ग्राह ॥ २३ ॥ कुत इत्यत आह । उपप्लव्य इति । तत्पक्षीयं दुर्योधनपक्षपातवद्ब्रुवन्नामः केशवस्य समक्षं पुरतः निराकृतः निदिनोऽभिदिशेषः यतः ॥ २४ ॥ ततः नायात्नागात् सच दुर्योधनः हार्दिक्यः कृतवर्मा ॥ २५ ॥ नानादेशैः नानादेशभवेर्वैपैः धार्तराष्ट्रस्य एकादश अक्षौहिण्यः अभवन् पांडुसुतानां मत्स्यादिभिर्युताः सप्ताक्षौहिण्योऽभवन् ॥ २६ ॥ चेकितानः तन्नामकयाद्वयः ॥ २७ ॥ आवंत्यौ अवन्तीराजानौ विदानुविदौ । अन्यकैकयाः देवपक्षि

ततः पार्थेन सहितः पांडवान् केशवो ययौ ॥ दुर्योधनो ययौ रामं स भयात्केशवस्य च ॥ न सहाय्यं करोमीति ग्राह तत्त्वेहवानपि ॥ २३ ॥ उपप्लव्ये सभायां हि तत्पक्षीयं वचो ब्रुवन् ॥ निराकृतः सात्यकिना समक्षं केशवस्य च ॥ २४ ॥ ततो दुर्योधनं नायात्स च हार्दिक्यसंयुतः ॥ जगाम हास्तिनपुरमक्षौहिण्यो दशाभवन् ॥ २५ ॥ एका च धार्तराष्ट्रस्य नानादेशैर्नृपैर्युताः ॥ सप्त पांडुसुतानां च मत्स्यद्रुपदैकैक्यैः ॥ २६ ॥ धृष्टकेतुजरासंधसुतकाशिदृपैर्युताः ॥ पुरुजिह्वकुम्भोजश्च चेकितानश्च सात्यकिः ॥ २७ ॥ पांडवान्सेनया युक्ताः समीर्युर्देवपक्षिणः ॥ विदानुविदावावंत्यौ जयत्सेनोन्यकैकयाः ॥ क्षेमधूर्तिर्देवधरः कर्लिगोवष्ट एव च ॥ २८ ॥ श्रुतायुरच्युतायुश्च बृहद्बलसुदक्षिणौ ॥ श्रुतायुधः संधवश्च राक्षसोलंबुसस्तथा ॥ अलायुधोलंबलश्च दैत्या दुर्योधनं ययुः ॥ २९ ॥ गत्वा दुर्योधनादहूतो भगदत्तोऽपि तं ययौ ॥ ३० ॥ सपुत्रपौत्रो बाल्हीको भीष्मद्रोणरूपा अपि ॥ प्रीत्यर्थं धृतराष्ट्रस्य बभूवुस्तत्सुतानुगाः ॥ ३१ ॥ पांडवश्च वीरसेनाख्यः पांडवानेव संश्रितः ॥ ३२ ॥ शल्यं च पांडवानेव यातं ज्ञात्वा सुयोधनः ॥ सुसभाः कारयामास सर्वभोगसमन्विताः ॥ ३३ ॥ ता युधिष्ठिरकृत्वाः स मत्वा शल्योऽब्रवीदिदम् ॥

पंचकैक्येभ्यो न्येऽभिरपक्षिणः ॥ २८ ॥ राक्षसोलंबुसः अलंबुसः अलायुधः अलंबल इति त्रिभिर्भिन्नप्रत्येकमन्वयः ॥ २९ ॥ गत्वा भगदत्तगृहमिति शेषः । अपिशब्देन भगदत्तस्य देवत्वेऽस्य पीत्यर्थः ॥ ३० ॥ पुत्रादिसहितो बाल्हीकश्च भीष्मादयः धृतराष्ट्रस्य प्रीत्यर्थं तत्सुतस्य दुर्योधनस्यानुगाः अनुसारीणः बभूवुः ॥ ३१ ॥ पांडवः पांडवदेशपतिर्वीरसेनाख्यः ॥ ३२ ॥ पांडवानेव प्रतियातंगच्छन्तम् ॥ ३३ ॥

सशल्यः साः सभाः युधिष्ठिरेण कृमाः कारिता इति मत्वा य एताः कारयामास अहंतदभीष्टतस्य साः कारितवतः अतीष्टं कामं करोमीति इदं वचो ब्रवीत् ॥ ३४ ॥ लीनः  
छन्नो धातराष्ट्रः श्रुत्वा शल्योक्तमिति शेषः । वचः सत्यं कुर्वित्यभाषत । किं ते भीष्टमिति राल्येन पृष्टो दुयो धन इति वाक्यशेषः । मे युद्धसाहाय्यं देहीत्यभाषते नित्यं बंधः । सो  
पिशल्योऽपि यशः अर्थयन् इच्छन् आत्मवाक्यस्य श्राव्यं श्रितुम् ॥ ३५ ॥ ततः सशल्यः पांडवान्यतिगत्वा तैः पांडवैरनुज्ञात एव दुर्योधनसाहाय्यार्थं आज्ञापितः सन्नेव धनं  
जयकृते अर्जुनस्य जयार्थं कर्णस्य तेजोवधार्थं सा मथ्य भगं कर्तुं अर्थितः याचितः युधिष्ठिरेण विशेषः । युद्धसमये अर्जुनप्रसंगेन कर्णस्य गर्वोत्पन्नं कर्णस्य राजयं कर्तुं अर्थित इति  
भावः ॥ धर्मनंजनप्रतिपाद्यं स्त्वियुक्त्वा ययौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शांतधेविरोधपरिहारार्थं स संजयः अधर्मपापहेतु युद्धं प्रत्यादयत् प्रतिपादयामास ॥ ३८ ॥ निरुत्तरं उत्तरं

य एताः कारयामास तदभीष्टं करोम्यहम् ॥ ३४ ॥ लीनः श्रुत्वा धातराष्ट्रः सत्यं कुर्वित्यभाषत ॥ देहि मे युद्धसाहा  
य्यमिति सोऽपि यशार्थं यन् ॥ ३५ ॥ रक्षार्थमात्मवाक्यस्य तथेत्येवाभ्यभाषत ॥ स पांडवांस्ततो गत्वा तैरनुज्ञात  
एव च ॥ ३६ ॥ तेजोवधार्थं कर्णस्य धनं जयकृते अर्थितः ॥ तथेत्युक्त्वा ययौ धर्मनंजनं कौरवान् प्रति ॥ ३७ ॥ सं  
जयं प्रेषयामास धृतराष्ट्रं शांतये ॥ पांडवान्यत्यधर्मं च युद्धं स प्रत्यादयत् ॥ ३८ ॥ हठवो देवदत्तमो यं धर्मं  
द्रौपदी तथा ॥ तमेवोक्त्वा धर्मजस्तं चकार च निरुत्तरम् ॥ ३९ ॥ कृष्णोऽपि तस्य धर्मस्य प्रामाण्यं प्रत्यपादयत् ॥  
॥ ४० ॥ ततो निरुत्तरः कृष्णं पांडवांश्च प्रणम्य सः ॥ धृतराष्ट्रं ययौ तं च विनिघ्नं प्रययौ गृहम् ॥ ४१ ॥ निंदितः  
संजयेनासावाहूय विदुरं निशि ॥ पप्रच्छ सोऽवददधर्मं पार्थानां राज्यदापनम् ॥ ४२ ॥ ऐहिकस्य सुखस्यापि कार  
णं तदनिदितम् ॥ अन्यथा सर्वपुत्राणां नाशं धर्मातिबंधनम् ॥ ४३ ॥ तत्र भावमकृत्वा स ज्ञानादिच्छन्नघक्षय  
म् ॥ विष्णोः स्वरूपं पप्रच्छ सोऽस्मरच्च सनातनम् ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥

हितं संजयं चकार ॥ ३९ ॥ तस्य धर्मस्य युधिष्ठिरोक्तधर्मस्य प्रामाणिकत्वम् ॥ ४० ॥ संजयः प्रणम्य धृतराष्ट्रं प्रतिययौ । तं धृतराष्ट्रं विनिघ्नं गृहं स्वगृहम् ॥ ४१ ॥ धर्मं पप्रच्छ ।  
सः पार्थानां राज्यदापनं धर्ममवदत् ॥ ४२ ॥ तदा ज्यदापनं अनिदितं धर्मरूपमित्यर्थः । ऐहिकस्य भूकोक्तं सर्वधनः सुखस्य पुत्रधनादि प्राप्तिरूपं सुखस्य कारणम् । अन्यथा रा  
ज्यदापना भावे सर्वपुत्राणां नाशं धर्मातिबंधनं धर्मस्यातिबंधनं अतिक्रमणं चावदिति पूर्वाणां न्वयः ॥ ४३ ॥ तत्राज्यदापनेनावचितं अकृत्वा अघक्षयं पांडवद्वेषाज्जातस्या  
घस्य दोषस्य क्षयनाशं ज्ञानादिच्छन् विष्णोः स्वरूपं पप्रच्छ । स विदुरः सनातनं सनातनाख्यं ऋषिं अस्मरत् चितयामास । बोधयितुं मिशेषः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥

सप्तनातनमुनिः आगत्य विष्णोस्तत्त्वं स्वरूपं अवदत् । मायाविनः कवटिनः शुभागतिः समीचीनागतिः न चेत्यवदत् ॥ ४५ ॥ तद्धर्मजोक्तं श्रुत्वा भीतोपि पुत्रेषु पुत्रैः स्नेहः तमनगः  
अनुसृतो वृषः राज्यं नादत् । ततः धर्मसुतो वृषः नोत्साकं पिता धृतराष्ट्रः राज्यं नः यद्विदित्सातिदातुं यच्छित्तितदातं हं त्वमागच्छ विदुरो वा आगच्छतु । न चेन्न दित्साति चेत्तां हं न च त्व  
मागच्छ विदुरो विमागच्छतु इति संजयाय उक्तवान् । यद्यस्मान्न तत्तस्मात् । तौ संजय विदुरौ नागतौ अनागतौ ज्ञात्वाऽथ शौरिणा कृष्णो न सह मंत्रया मास ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सो  
पि कृष्णाप्याह । किमिति । अहं गमिष्यामि हस्तिनपुरमिति शेषः । सभायां पथ्यामि हस्तिनपुरमिति शेषः । शास्त्रसंमतानि विक्षेपवाक्यानीति शेषः । यद्यसौ दुर्व्यो धनः गृहीष्य

स आगत्यावदत्तत्त्वं विष्णोर्भीयाविनः शुभा ॥ न गतिश्चेत्यथ प्राप्तः संजयः पांडवोदितम् ॥ अवदद्दूतराष्ट्राय सभा  
यां कुरुसन्निधौ ॥ ४५ ॥ तच्छ्रुत्वा स तु भीतोपि पुत्रस्नेहानुगो नृपः ॥ राज्यं नादात्पांडवानां ततो धर्मसुतो नृपः  
॥ ४६ ॥ यदुक्तवान्संजयाय यद्विदित्साति नः पिता ॥ राज्यं तदा त्वमागच्छ विदुरो वा न चेन्न च ॥ तावथाना  
गतौ ज्ञात्वा मंत्रया मास शौरिणा ॥ ४७ ॥ सोप्याह गमिष्यामि सभायां नृपसन्निधौ ॥ ४८ ॥ वक्ष्ये पथ्यानि  
युक्तानि यदि नासौ ग्रहिष्यति ॥ वध्यः सर्वस्य लोकस्य स भवेत्सर्वधर्महा ॥ ४९ ॥ इत्युक्तो वैरमात्मोऽयं लोकमध्ये  
प्रहापयन् ॥ लोकसंग्रहणार्थाय भीमसेनोऽब्रवीद्वचः ॥ ५० ॥ नास्मिन्निमित्तं नाशः स्यात्कुलस्यापि वयं कुलम् ॥  
रक्षितुं धार्तराष्ट्रस्य भवेमाधश्चरा इति ॥ ५१ ॥ इच्छताप्यखिलान् हंतुं धार्तराष्ट्रान् दृढात्मना ॥ भीमो नोक्तो वासुदे  
वो लोकसंग्रहणेच्छया ॥ ५२ ॥ वधं तेषां धर्ममेव लोके स्थापयितुं हरिः ॥ आक्षिपन्निव भीमं तं युद्धाय  
प्रैरयद्दृढम् ॥ ५३ ॥

ति गेहं सदुर्व्यो धनः सर्वस्य लोकस्य वध्यः वधाहं भवेत् । सर्वधर्महा भवेत् । युतिः स्मर्युक्तार्थः विष्णोराज्ञात स्मात्कृष्णाज्ञाया अकरणात् सप्तसर्वधर्मपरित्यागी भवेदिति भावः ॥ ४८ ॥  
॥ ४९ ॥ भीमसेनः आसौ त्वं आत्मनि निमित्तेन जानैर्वैरं लोकमध्ये प्रहापयन् विमोचयन् लोकसंग्रहणार्थाय वचोब्रवीत् ॥ ५० ॥ किमिति । अयश्चराः सेवकाः भवेमह  
स्य ब्रवीदिति संबधः ॥ ५१ ॥ दृढात्मना अचलांतःकरणेन धार्तराष्ट्रान् हंतुं मिच्छतापि भीमेन लोकसंग्रहणेच्छयोक्तो वासुदेवः धर्ममेव धर्मस्वरूपमेव तेषां धार्तराष्ट्राणां वध्यं  
पयितुं हरिः भीमं आक्षिपन्निव भर्त्सयन्निव दृढं यथास्यात्तथा युद्धाय प्रैरयत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

केशवस्य अभिप्रायं मया स्वबलकीर्तनकर्तव्यमित्यभिप्रायं जानन् भीमः निजं बलं सर्वेषां नाशकारणं सामर्थ्यवत्स्वकीयं बलं राज्ञां मध्ये वदत् । कृष्णः सत्येऽयथायथं सद्वाक्यैः व्याकरणविरोधादिदोषरहितैर्वाक्यैः सद्धर्मसत्तां धर्मः संस्थासौ धर्मश्चेति वा तं तथा सद्धर्मसाधनं तं मित्यर्थः कुरुणां वधं प्रकाशयन् भीमस्य अभिमतान् क्षमाबलवीर्यादिसंख्यान् गुणान् प्रकाशयन् राज्ञां मध्ये अभ्याधिकं यास्यान् तथा तदेव भीमबलमेव शशं सहीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ संवादहेतोः संमत्यर्थं संवादोक्षेपसमाधानरूपं अक्रान्तं अकुरुताम् ॥ ५६ ॥ ततः जगत्सन्तिः कृष्णः संधिकामुं संस्थानमिच्छतं अर्जुनं हेतुमद्भिः युद्धकारणमिति तत्तद्भिः शुभैर्युद्धे निदोषत्वस्थापकैः अनुनीय युद्धार्थमनकूलयित्वा न

अभिप्रायं केशवस्य जानन् भीमो निजं बलम् ॥ राज्ञां मध्ये वदत्तच्च कृष्णोऽभ्यधिकमेव हि ॥ ५४ ॥ शशंस सत्यैः सद्वाक्यै राज्ञां मध्ये प्रकाशयन् ॥ वधं कुरुणां सद्धर्मं गुणान् भीमस्य चाभिमतान् ॥ ५५ ॥ नित्यमेकमनस्कौ तावपि केशवमाहूता ॥ एवं लोकस्य संवादहेतोः संवादमक्रताम् ॥ ५६ ॥ ततः कृष्णोर्जुनं चैव कुरुपातुं संधिकामुं कम् ॥ हेतुमद्भिः शुभैर्वाक्यैरनुनीय जगत्पतिः ॥ उक्तो मानुषया बुद्ध्या न कलेन सुनीतिवत् ॥ ५७ ॥ शौर्यप्रकाशनायैव युद्धं योजयताद्भवान् ॥ इत्युक्तः सहदेवेन युयुधानेन चाच्युतः ॥ ५८ ॥ दस्यूनां निग्रहो धर्मः क्षत्रियाणां यतः परः ॥ अतो न धार्तराष्ट्रैः संधिः स्यादिति पार्षती ॥ ५९ ॥ जगाद् कृष्णं साप्येनामोमित्युक्त्वा विनिययौ ॥ ६० ॥ सप्तात्यकिः स्यंदनवधं संस्थितः पृथाननूजैरखिलैश्च भूमिपैः ॥ अन्वागतो दूरतरं गिरा तान् संस्थाप्य विप्रप्रवरैः कुरुन्ययौ ॥

कुलेन सुनीतिवत् समीचीननीतिज्ञवत् मानुषया बुद्ध्या मनुष्यस्वभावेनोक्तः शिक्षित इत्यर्थः अभूदतिशेषः । मनुष्यस्वभावेन अयं कृष्णः सर्वज्ञ इत्येव जानातान कुलेन एवं कुर्वन्ति शिक्षितो भूदिति ज्ञावः ॥ ५७ ॥ सहदेवेन शौर्यप्रकाशनायैव स्वशूरत्वप्रकटीकर्तुं भवान् युद्धं योजयतात् योजयतु इति अच्युतः उक्तो भूदिति वाक्यशेषः । युयुधानेन च सात्यकिना एव मेवोक्तो भूदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ दस्यूनां निग्रहः जीवयाहः हननमित्यर्थः । यतो धर्मः अतः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

दूतं अतिदूः अन्वागतः सहागतः गिरानिष्ठश्चमितिवाक्येनतान्स्थाप्य विप्रवरैः सह भार्गवात्माव्यातात्मकश्चेति एकोपिसकृणः मुनीन्द्रानुगतः भार्गवव्यासाभ्यांचानुगतो ययौ नन्वेकश्चेद्वात्सभार्गविरूपेण कृष्णमनुकिमर्थययावित्यतआह तदुक्तेरिति तदुक्तेः तस्य कृष्णस्योक्तेः बध्यमाणोक्तेः गुणानभिप्रायान्प्रवेत्तुं सम्यग्ज्ञातुं तं प्रभुं विष्णुं ऋतेऽध्यः पुरुषः शक्तो न हि नास्तिः यतः अतो यथावितिसंबन्धः । एकोपिविष्णुः सचेत्किंचित्पाठः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अबजजादिभिः सैः प्रसूनवर्षैः अभिवर्षितश्चा ॥ ६३ ॥ सरसाभियातः स्नेहेन

एकोपि कृष्णः स च भार्गवात्मा व्यासात्मकश्चानुगतो मुनीन्द्रैः ॥ ६१ ॥ ययौ तदुक्तेर्हि गुणान्प्रवेत्तुं नान्यो हि शक्तः स्मृते यतः प्रभुम् ॥ ६२ ॥ स वंध्यमानो खिलराष्ट्रासिभिः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः सैः ॥ संस्तूयमानः प्रणतो बजजादिभिर्गजाह्वयं प्राप परोऽप्रमेयः ॥ ६३ ॥ स भीष्ममुख्यैः सरसाभियातः सहैव तैः प्रययौ राजमार्गे ॥ दिदृक्षवस्तं जगदेकमुंदरं गुणार्णवं चाययुरत्र सर्वं ॥ ६४ ॥ संभावितस्तैः परमादरेण विवेश गेहं नृपतेरनंतः ॥ स भीष्ममुख्यान् पुरतो निधाय वैचित्रवीर्येण समर्चितोजः ॥ ६५ ॥ रौक्मे निषण्णः परमासने प्रभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन् ॥ ६६ ॥ यथोचितं तेषु विधाय केशवो दौर्योधनं प्राप्य गृहं च पूजितः ॥ पूजां तदीयां गुणवद्विद्धित्यसौ जग्राह नो विदुरं चाजंगाम ॥ ६७ ॥ स भीष्मपूर्वैरभियाचितोपि जगाम नैषां गृहमादिदेवः ॥ उपेक्षिता द्रौपदीत्यप्रमेयो जगाम शीघ्रं विदुरस्य गेहम् ॥ ६८ ॥

सहितं यथास्थान्तथाभियातः ॥ ६४ ॥ संभावितः मानितः ॥ ६५ ॥ पुरतो निधाय अपेक्षत्वा रौक्मे हेमये निषण्णः उपविष्टः । स्वभासास्वतेजसा ककुभः दिशः अवभासयन् प्रकाशयन् ॥ ६६ ॥ तेषु भीष्मादिषु यथोचितं यथायोग्यं विधाय मानादिकमिति शेषः । पूजितश्च पूजितोपि असौ सुयोधनः गुणवद्विदुः गुणवतां पार्थानां द्विद्वितितदीयां दुर्योधनविहितां पूजानो जग्राह ॥ ६७ ॥ भीष्मपूर्वैरभियाचितोऽप्यस्मद्गृहं प्रत्यागतव्यमिति प्रार्थितोपि द्रौपदीवत्साह्वणकाले उपेक्षितेति एषां भीष्मादीनां शीघ्रमित्युक्त्या विदुः प्रीतिविशेषः सूचितः ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥

अंतर्गृहस्थांतः भक्त्याऽतिपूर्णेन अतएव ससंधमेण विदुणः सव्रतमर्पणेन देहेन्द्रियपुत्रार्थसमर्पणेन संपूजिता भूदिति शेषः ॥ ६९ ॥ असौ कृष्णः परमार्थो विष्णुः तं वेदिभिः जानद्भिः ॥ ७० ॥ तत्र सभायां यथोचिताः देशकालोचिताः वार्ताः क्रुधाः विधाय प्रोच्य । कलिकल्मषापहः कलिसलनाशकः कृष्णः काले विवक्षितार्थकथनोचितकाले जगाद् ॥ ७१ ॥ तदैव मम प्रसाद आसौ विष्णुसि ॥ ७२ ॥ अतः शज्यदानादन्यथायशसः धर्मतश्च हीनः ब्राह्मणः सन् । मे प्रतीपत्वं उपैषियतः अतः त्रदेहीति पूजणसंबन्धः । ममातिवर्तिनमे

स तेन भक्त्याभिगतः प्रसन्नः प्रविश्य चांतर्गृहमीश्वरोऽजः ॥ भक्त्यातिपूर्णेन ससंभ्रमेण संपूजितः सर्वसमर्पणेन ॥ ६९ ॥ परे दिने सौ धृतराष्ट्रसूनुना संमानितः संसदि कौरवाणाम् ॥ विवेश दिव्ये मणिकांचनासने सार्धं मुनौ द्वैः परमार्थवेदिभिः ॥ ७० ॥ संपूजितो भीष्ममुखैः समस्तैः रराज राजीवसमाननेत्रः ॥ यथोचितास्तत्र विधाय वार्ता जगाद् काले कलिकल्मषापहः ॥ ७१ ॥ वैचित्रवीर्यस्वकुलस्य वृद्धौ प्रदेहि राज्यं तव ससुताय ॥ यशश्च धर्मं परमं प्रसादं मम त्वमाप्नोति तदैव राजन् ॥ ७२ ॥ अतोऽन्यथा यशसो धर्मतश्च हीनः प्रतीपत्वमुपैषि मे तः ॥ इतीरितः प्राह ममातिवर्तिनं सुतं स्वयं मे प्रतिबोधयेति ॥ ७३ ॥ स वासुदेवेन विबोधितोऽपि पापाभिसंधिधृतराष्ट्रसूनुः ॥ उत्थाय तस्मादनुजैरमात्यैर्नियंतुमीशं कुमतिर्व्यधाम्नातिम् ॥ ७४ ॥ ये ये तदा केशवसंयमाय न्यमंत्रयंस्ते विबुधप्रतीपाः ॥ अतो विकर्णप्रमुखा अपि स्म व्यत्यत्वमायन्नशुभां गतिं च ॥ ७५ ॥ कर्णः सुरां शोपि सुयोधनार्थं न्यमंत्रयद्भावतो नैव दुष्टः ॥ अतो गतिश्चास्य सुराभिरनाभूत्रानुकूलाः परमस्य ते शुभाः ॥ ७६ ॥

सुतं स्वयं प्रावात् प्रतिबोधयेति प्राह ॥ ७३ ॥ पापाभिसंधिः पापविषये अभिसंधिः धाराशयः बुद्धिरित्यावत् ॥ तस्मात्सभातलात् नियंतुं वद्धुम् ॥ ७४ ॥ केशवसंयमाय बंधनार्थं न्यमंत्रयन् विचारयामासुः विबुधप्रतीपाः देवद्विषः । अतोऽपि अस्मादपराधादपि विकर्णप्रमुखा धृतराष्ट्रपुत्राः व्यत्यत्ववधाहं बंधं आयन् प्रापुः ॥ ७५ ॥ कर्णः सुरां शोपि सुयोधनार्थं न्यमंत्रयत् । सहस्रवर्माख्या सुरावेशादिति भावः । भावतः स्वभावात् । अत्रास्मिन् काले ये अनुकूलास्ते शुभाश्चेवाऽऽनूकूलाश्च ॥ ७६ ॥



वासुदेवात्मकेनरुणस्वरूपेणएवंचर्बत्रिरूपेणनैवानुशिष्टोपि राज्येद्देहीतिशिक्षितोपिसुयोधनः मुकुन्दस्यभवंबधमोचकरुणस्यानुबन्धनंमंत्रयतेविचारयामास ।  
अतएवदुर्मतिः ॥ ७७ ॥ तद्वन्धनंरुतवर्माणंरहःएकतिसंस्थाप्य सात्यकिःअत्ररुणसमीपेअभ्येत्य केशवंप्रतिदुर्योधनेनरुतंरुणबन्धनिश्रयंप्राह ॥ ७९ ॥  
सर्वगंव्याप्तमांशथेत्यवदत् ॥ ८० ॥ तेनधृतराष्ट्रेणसामात्येभंत्रिसहितेपुत्रेआहूतेसति पुरुषोत्तमःपूर्णवङ्गुणं पूर्णाःषड्गुणाः यस्यतत्तथा स्वरूपंदर्शयामास । दिव्यदृ

ऋषिभिर्जामदस्येन व्यासेनाप्यमितीजसा ॥ वासुदेवात्मकेनैवं त्रिरूपेणैव विष्णुना ॥ ७७ ॥ मातापितृभ्यां भी  
ष्माद्यैरनुशिष्टोपि दुर्मतिः ॥ दुर्योधनो मंत्रयते मुकुन्दस्यानुबन्धनम् ॥ ७८ ॥ सात्यकिः कृतवर्मा च तच्छुश्रुवतुरंज  
सा ॥ संस्थाप्य कृतवर्माणं रहः सात्यकिरत्र च ॥ अभ्येत्य केशवं प्राह दुर्योधनविनिश्रयम् ॥ ७९ ॥ जानन्नप्यसि  
लं रुणस्तच्छ्रुत्वा सात्यकेर्मुखात् ॥ वैचित्रवीर्यमवदत्तस्य मामिति सर्वगम् ॥ ८० ॥ अथ तेनाहूते पुत्रे सामात्ये  
पुरुषोत्तमः ॥ स्वरूपं दर्शयामास सर्वगं पूर्णषड्गुणम् ॥ ८१ ॥ तत्कालमूर्यामितदीप्तिसर्वजगद्भरं शाश्वतमप्रमेयम् ॥  
दृष्ट्वैव चक्षूषि सुयोधनाद्या न्यमीलयन् दीधितिवारितानि ॥ ८२ ॥ पिधाय रूपं पुनरेव तद्दर्शिवैचित्रवीर्येण  
समर्थितः पुनः ॥ कृत्वांधमेव प्रययौ सुयोधनं सहानुगं पापतमं प्रकाश्य ॥ ८३ ॥ अनंतशक्तिः पुरुषोत्तमोसौ श  
क्तोपि दुर्योधनचित्तनिग्रहे ॥ नैव व्यधादेनमथोक्तकारिणं निपातयन्नंधतमस्यनंतः ॥ ८४ ॥ ॥ ७३ ॥

ष्टिदस्त्वेतिशेषः ॥ ८१ ॥ कालःप्रलयकालःतस्मिन्वर्तमानेयःसूर्यः तदपेक्षयाअमितादीप्तिर्यस्यतत्तथा । जगतिभरंपूर्णशाश्वतशश्वदेकप्रकारंनित्यमितियावत् । अग्रमेयंप्र  
मातृमयोप्यं तद्रूपंदृष्ट्वैवसुयोधनाद्या दीधितिवारितानि दीप्याद्ब्रह्मशक्तानिचक्षूंषिन्यमीलयन् ॥ ८२ ॥ वैचित्रवीर्येणधृतराष्ट्रेणसमर्थितःआच्छादयेतिप्राथितःपुनःअंधम्  
॥ ८३ ॥ चित्तनिग्रहेअंतःकरणनिरोधनेशक्तोपि एनंदुर्योधनउक्तकारिणंस्ववाक्यकारिणैर्बबध्यधात् । कुतइत्यतआह । निपातयन्निति ॥ ८४ ॥

तयःकुंतीधर्मसुतस्यशिष्टाक्षितउद्योगकौरवैःसहयुद्धोद्योगंश्रुत्वा सूर्यजंकर्णंआत्मयानेनिधायसंस्थाप्य किंचिदूर्ध्वमितिवाक्यशेषः । ययौ पूर्वदिनेकुंतीगृहंप्रत्यागत्य  
पार्थानामनामयमुक्त्वातांसांत्वयित्वा पेरदिनेविश्वरूपंशशयित्वातवपुत्राणांकिंवक्तव्यमितिप्रष्टुमुनःकुंतीगृहंप्रत्यागतइतिभारतकथासूचनार्थपुनरित्युक्तम् । तस्यकर्णस्यआ  
त्मजन्मआत्मनःकर्णस्यजन्मकुंतीयाःसकाशात्तवजन्मउत्सन्निर्यतःतिशेषः । अतःपार्थावप्रयायाहीत्यवदत् । सकर्णःतद्वचःऋणोक्तंवचःनैवाकरोत् । कुतइत्यतआह  
मानितइति । आत्मयानेकुंतीनिधायसूर्यजंकर्णंप्रतिययौ । कुंतीआत्मनःसकाशाज्जन्मेतिकर्णस्यावददिति । कुंतीपदाध्याहारेण केर्वाचिद्याख्यानेभारतवाक्यविरोधोदर्यते ।  
तद्वचःऋणवचःनैवाकरोदिरयत्रस्ववचनेपिव्याघातः ॥ ८५ ॥ तंकर्णसंस्थाप्यअधइतिशेषः । पृथातनूजैःसहमित्रजावैमित्रबुद्धिकुर्वितिरहःद्राणयेवदत् । यावत्स्थितुःद्रो

पुनश्च कुंतीगृहमेत्य ऋष्णास्तथोद्योगं धर्मसुतस्य शिशुम् ॥ श्रुत्वा ययौ सूर्यजमात्मयाने निधाय तस्यावददत्सज  
न्म ॥ आयाहि पार्थानिति तद्वचः स नैवाकरोन्मानितो धार्तराष्ट्रैः ॥ ८५ ॥ संस्थाप्य तं भगवान् द्रौणये च रहो  
वदन्भिन्नभावं पृथुजैः ॥ यावत्पितुर्मरणं सोपि मैत्रीं ववे पार्थैस्तं विस्तृज्याथ ऋष्णाः ॥ ८६ ॥ ययौ कुरुन् पूर्वमे  
वोद्विस्तृज्य पृथासुतानां स सकाशमीशः ॥ ८७ ॥ संप्रार्थितः पृथया चैव कर्णः पार्थैर्योगं याहि सूनुर्ममासि ॥ ते  
नाप्युक्ता वासविना विनाहं हन्यां सुतांस्तेव कथं चनेति ॥ ८८ ॥ ततो ययुः पांडवाश्च कुरुक्षेत्रं योद्धु  
कामाः सकृष्णाः ॥ चक्रुश्च ते शिबिराण्यत्र सर्वे शुभे देशे पांडवाः ऋष्णाबुद्ध्या ॥ ८९ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभग  
वत्यादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये उद्योगपर्वकथानिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

णस्यमरणंतावपार्थैर्मैत्रीववे तंअश्वत्थामानंविस्तृज्य पूर्वमेवकर्णसंवादापूर्वमेवकुरुन्उद्विस्तृज्य पृथासुतानांसकाशययौ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ऋष्णागमनानंतरं गंगोत्तरिजपका  
ले प्रणामपूर्वकंकिमर्थमागतसीति पृष्टयापृथयात्वंमसुनुरासि चैव असंप्रपार्थैर्योगं संयोगयाहीतिकर्णःसंप्रार्थितोऽदितिशेषः । तेनापिकर्णेनपिवासविनाऽर्जुनेनविनाते  
सुतानूक्तंधंच नहन्यामित्युक्ताभूत् ॥ ८८ ॥ ततःगंगपुलाऋष्णागमनानंतरम् । अत्रकुरुक्षेत्रे शिबिराणिआवासास्थानानि तेसर्वेकौरवाःपांडवाश्चचक्रुः । तत्रापिविशे  
षमाह । शुभइति पांडवाःऋष्णाबुद्ध्या ऋष्णोक्तबुद्ध्याशुभदेशे जयप्रदेशेशिबिराणिचक्रुः ॥ ८९ ॥ यंगंगज० पूर्णितस्यकृतौसतांस्तुस्वकरोध्यायश्रतुर्विंशकः श्री  
मद्भारत० ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयटीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीऋष्णापर्वणमस्तु ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ तदिति । समरारंभे समरस्य युद्धरारंभो योस्ते तथा समते सम्यक् आसंतात् इते प्राप्ते स्वस्वे देशां कुरुक्षेत्रे भित्तिशेषः । सागरोपमेवल शिखाद्यै रितिशेषः । भीमभीष्मौ मुखे अयोसौ ययोस्ते तथा कुरुपांडवपक्षस्थे सेने बांधवानपश्यत् । सेनयोर्मध्यद्वितिशेषः । तत्र बंधुनिधेन पाशां कीपापविषये आशां का विद्यते यस्य स तथा । मे पापं स्याद्वितिशंकावानित्यर्थः । धनुर्विससर्जयेत्येवमिदं त्रिधा द्वितिशेषः । तत्र तदा माधव आह । क्षत्रियस्य धर्मज्ञानानुपालनं धर्मज्ञानरक्षणहेतु रूपं दुष्टनिधनं क्षत्रियस्य स्वधर्मः स्वासाधारणो धर्मः । तं स्वधर्मं दुष्टहननमुज्य निदिनः धर्मशास्त्रेणोतिशेषः । अधः अधोगतिम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ननु विष्णुपूजायाः स्वधर्मत्वात् कथं दुष्टनिधनं स्वधर्म इत्यत आह । यतः विष्णोः सकाशाद्भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिः सर्वव्यापारः येन परमात्मना इंद्रजगत्ततं व्याप्तम् अतएव प्रवृत्तिर्भवतीति भावः । स्वकर्मणा स्ववर्णाश्रमोचितकर्मणा सिद्धिं

ॐ ते सेने समरारंभे समते सागरोपमे ॥ भीमभीष्ममुखे वीक्ष्य प्राह वासविरच्युतम् ॥ १ ॥ सेनयो रुरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ इत्युक्तः स तथा चक्रे पार्थोपस्थच्च बांधवान् ॥ विससर्ज धनुः पापाशंकी तत्राह माधवः ॥ २ ॥ स्वधर्मो दुष्टनिधनं धर्मज्ञानानुपालनम् ॥ क्षत्रियस्य तमस्तृज्य निदिनो यात्यधो ध्रुवम् ॥ ३ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥ ४ ॥ न च शोकरत्नया कार्यो बंधूनां निधनेच्छया ॥ देहस्य सर्वथा नाशादनाशाच्चेतनस्य च ॥ ५ ॥ स्थितिस्थित्यप्यज्ञानबंधमोक्षप्रवृत्तयः ॥ प्रकाशनियमौ चैव ब्रह्मेशादिक्षरस्य च ॥ ६ ॥ अक्षरप्रकृतेऽथैव मत्त एव न चान्यतः ॥ ७ ॥

मोक्षं विंदति प्राप्नोति । स्ववर्णाश्रमोचितकर्मकरणं विष्णुपूजेति भावः ॥ ४ ॥ निधनेच्छया हनने हेतुभूतेच्छया कृतशोको न कार्य इत्याशंक्य किं देहनाशनिमित्तो वा तव शोकः चेत्तननाशनिमित्तो वा नोभयथापीत्याह । देहस्येति । देहस्य सर्वथा युद्धादिनिमित्ताभावे सत्यपि निश्चयेन नाशात् चेत्तनस्यानाशाच्चानित्यत्वाच्च ॥ ५ ॥ ननु मल्लतयुद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोर्बन्धुदेहनाशस्य कथं युद्धादिनिमित्ताभावे सत्यपि निश्चयेन नाशात् चेत्तनस्यानाशाच्चानित्यत्वाच्च ॥ ५ ॥ ननु मल्लतनादिचेष्टा । चेष्टाप्रदश्च सर्वेषामिति विष्णुतत्त्वनिर्णयोक्तेः । प्रकाशः ज्ञाननियमः नियमनम् । अक्षरप्रकृतेऽथ लक्ष्म्या अपि मत्तएव भवतीति शेषः । न चान्यतः अन्यपुरुषात् । लक्ष्म्याः मृष्ट्यादिषु स्थितिप्रवृत्तिप्रकाशानियमनानि मत्तएवेति भावः । अप्राकृतदेहत्वात् सृष्टिरप्ययश्च नैव । सर्वज्ञत्वाद्ज्ञानबंधौ नस्तः । नित्यमुक्तत्वाभ्योक्षोऽपि न विवक्षितः ॥ ७ ॥

ननु तवाप्यन्यः कश्चित्स्थष्ट्यादिकर्तास्ति किमित्यत आह । नमइति । कुतश्चित्पुरुषात् । कुतः स्वातंत्र्यात्स्वतंत्रत्वात् । स्वतंत्रत्वमपि कुतः गुणपूर्तिः गुणपूर्णत्वात् अतः गुणपूर्णत्वात्समाधिकाभावाः मम समाधिकाभावाच्च सर्वमदृशमदधीनं तुल्योत्तमाभावात् । सर्वस्य मद्दृशत्वाच्च मम सर्गाद्याः धर्माः नैवेति संबन्धः ॥ ८ ॥ एषां बंधूनां निधनाद्यं आधाराब्देन सृष्टिस्थित्याद्यम् च शब्दान्मद्दृशमेवमदधीनमेवज्ञात्वा जीवादेशादिशब्देनाचेतनम् एतादृशस्य जगतः अस्वतंत्रतां अस्वातंत्र्यं ज्ञात्वा निवृत्तौ युद्धमकृत्वा परावृत्य गमनविषये अस्वातंत्र्यात्स्वतंत्रत्वाभावाच्चेति शेषः । युद्धायुद्धास्त्रयुद्धं कुरु । मां अनुस्मरयुद्धं कुरु । दुष्टहर्तनंतव पूजेति वाऽनुस्मर ॥ ९ ॥ स्वकर्मणा तमप्यर्चयसि द्विविदिमानव इत्युक्तं विवृणोति । येत्विति । मत्पराः अहमेव पर उल्लेख इति बुद्धिर्बोधेन मत्पराः ये पुरुषाः कर्मणि कर्मफलानि भगवत्सूत्रार्थमस्ति मयि संन्यस्य समर्प्य अनन्येन विषणौ यथा तथा न्यत्रा विद्यमानेन योगेन क्तियोगेन मां ध्यायंतः मम ध्यानं कुर्वंतः उपासते भजंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ हे पार्थ मयि आवेशितचेतसां

न मे कुतश्चित्रसर्गाद्याः स्वातंत्र्याद्गुणपूर्तिः ॥ अतः समाधिकाभावात्सर्वं मद्दृश्यमेव च ॥ ८ ॥ ज्ञात्वैषां निधनाद्यं च जीवादेशस्वतंत्रताम् ॥ अस्वातंत्र्यान्निवृत्तौ च मामनुस्मर युद्धं च ॥ ९ ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ १० ॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थ मत्थावेति चेत्तसाम् ॥ ११ ॥ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेऽप्यवस्थितः ॥ १२ ॥ सुपूर्णसत्सर्वगुणदेहोहं सर्वदा प्रभुः ॥ अस्मृष्टाखिलदोषैकनित्यसत्तनुरव्ययः ॥ १३ ॥ इत्युक्तो वासविः प्राह व्याप्तिं ते दर्शयेय मे ॥ १४ ॥ अथ दिव्यदृशं तस्य दत्त्वा व्याप्तं निजं वपुः ॥ देशतः कालतश्चैव पूर्णं सर्वगुणैः सदा ॥ दर्शयामास भगवान्वावत्यर्जुनयोगयता ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥

आवेशितस्थापितं चेतो मनोऽस्ते तथा तेषां मद्भक्तानां चिरात् शीघ्रेण मृत्युरूपसंसारसमुद्रात् समुद्धर्ता संसारको भवामि ॥ ११ ॥ अव्यक्ताऽदृशमूर्तिः स्वरूपयस्य सतथा तेन मया ततं व्याप्तं मत्स्थानिमदाधारभूतानि अहंतेषु भूतेषु नावस्थितः तदाधारत्वेन स्थितो नैवेति भावः ॥ १२ ॥ सृष्ट्यादिकर्तृत्वे जगद्वापकत्वे च कश्चात्किं रत्यत आह । सुपूर्णं । सर्वदा सर्वकालेषु सुपूर्णः सतः निर्दुष्टाः सर्वगुणाः आनंदानंतगुणाः यस्य स तथा अस्पृष्टाः संबन्धशून्याः अखिलदोषाः पारतंत्र्याद्यखिलदोषाः यस्य सा अस्पृष्टा विस्मृता एका प्रकरा नित्यासती शोभनतनुर्यस्यासौ तथा । अव्ययः अतएव अहं प्रभुः सर्वविषये समर्थ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अथ अर्जुनोक्त्यनंतरम् सदा देशतः कालतः सर्वगुणैश्च पूर्णम् अतएव व्याप्तं वपुः स्वरूपम् यावती अर्जुनयोगयता अर्जुनश्च द्रष्टुं योगयता तददर्शयामास ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥

पुनस्तत्प्रार्थितः तेनार्जुनेन व्याप्तं रूपं आच्छादयेति प्रार्थितः कृष्णः तत्तदेव व्याप्तं रूपं लोकमानतः क्षापयति तस्य मनुष्यप्रमाणेन पूर्ववत् पूर्णविविद्यमानरूपवद्दर्शयामास । पुनश्च त्वरूपदर्शनान्तरमपि पुरुषोत्तमः । ज्ञानसाधनभक्तियोगादिज्ञेयपरतत्त्वं प्रकृत्याद्यस्वतंत्रत्वं ज्ञापयन् एनमर्जुनमशिक्षयत् उपदिदेश । तेन कृष्णेन अनुशिक्षितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनीकैषु नैव्युद्बुधेषु व्यूयस्थितेषु स नद्धेऽप्यर्थः समितिः समूहप्रति ॥ १८ ॥ ससृजुः मुमुचुः । ज्ञातिपुस्वगोत्रजेषु प्रहरत्स्वपिताडयत्स्वपि क्षिप्रस्वयनैव प्रहर्तव्यमैवैवाडनीयमित्येवाभिप्रायेण शत्रुभिः शरविक्षते शरैः मणिहतेऽस्मिन्भीमेऽप्रहरतिसति ॥ १९ ॥ सौभद्रः अभिमन्युः दुरासदां प्राप्नुमशक्यामसहामित्यर्थः । दृष्टिममुचुः

तत्प्रार्थितः पुनः कृष्णस्तद्रूपं लोकमानतः ॥ पूर्ववद्दर्शयामास पुनश्चैनमशिक्षयत् ॥ १६ ॥ ज्ञानं ज्ञेयं प्रकृत्यादि ज्ञापयन् पुरुषोत्तमः ॥ तेनानुशिक्षितः पार्थस्तु सशरं धनुरादे ॥ १७ ॥ अथ व्युद्बुधैः त्वनिकेषु नदन्वायुसुतोऽभ्यगात् ॥ समितिं धार्तराष्ट्राणां ते तं सर्वं न्यवारयन् ॥ १८ ॥ ससृजुः शरवृष्टिं च भीमसेनस्य मूर्धनि ॥ क्षिप्रं नैव प्रहर्तव्यं ज्ञातिषु प्रहरत्स्वपि ॥ इत्येवाऽप्रहरत्यस्मिञ्छत्रुभिः शरविक्षते ॥ १९ ॥ अमुचन् धार्तराष्ट्रेषु शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ॥ सौभद्रप्रमुखा वीराः सर्वे पांडुसुतात्मजाः ॥ २० ॥ अपीडयंस्ताञ्छत्रौ धैर्धार्तराष्ट्राः समंततः ॥ २१ ॥ ररक्ष तान् वायुसुतो विस्तृजञ्छरसंचयान् ॥ २२ ॥ तत्र भीमशरैर्नुन्ना धार्तराष्ट्राः समंततः ॥ भद्रांस्तानथ गांगेयो दिव्यास्त्रविदधारयत् ॥ अथ दृष्टानि युद्धानि बभूवुर्विजिगीषताम् ॥ २३ ॥ द्रोणपार्षतयोश्चैव शैनेयकृतवर्मणोः ॥ दुःशासनेन वीरस्य माद्रेयस्य यवीयसः ॥ नकुलस्य विकर्णस्य कार्णार्थैर्दुर्मुखादिनां ॥ २४ ॥ वृत्ते दृष्टे महायुद्धे तत्र धर्मजपक्षगाः ॥ २५ ॥ जिता विनैव शैनेयं सोऽजयद्दुदिकः कात्मजम् ॥ अथ भीष्मद्रोणमुखैर्भगदत्तादिभिस्तथा ॥ २६ ॥

॥ २० ॥ तान् सौभद्रादिपांडवसुतान् समंततः सर्वतः अपीडयन् ॥ २१ ॥ तान् सौभद्रादीन् संचयान् समूहान् ॥ २२ ॥ धार्तराष्ट्राः शरैर्नुन्नाः प्रेरिताः विद्राविता इत्यर्थः । आसन्निशिरेषः । दिव्यास्त्रवित्पांगेयो भीष्मस्तान् धार्तराष्ट्रान् धारयद्धारयामासेत्यर्थः । विजिगीषतां अन्योन्यं जेतुमिच्छताम् ॥ २३ ॥ द्वंद्वयुद्धं विशदयति द्रोणेति । यवीयसः कनिष्ठस्य माद्रेयस्य सद्देवस्य कार्णार्थैः द्रौपदीपुत्रैः ॥ २४ ॥ जिताः पराजिताः ॥ २५ ॥ जिताः पराजिताः ॥ २६ ॥



बाहुवीर्येणाजयत् शस्त्राश्वलेनविनैवेतिभावः ॥ २७ ॥ उत्तरं बिष्टपुत्रं अनीकिनीसेनाम् ॥ २८ ॥ ससौ भद्रन्तिसौमदन्निनासहवर्तमानं वल्लथिनीसेनाद्राबयन् उदीर्णान्छउ  
ल्लाष्टाक्षभीष्मम् ॥ २९ ॥ द्युसरित्तुद्युसरितः गंगायाः सुतो भीष्मः तत्र युद्धे विक्तां पराक्रामिणं सौभद्रं अतीत्य अनादृत्य सव्यसाचिनोर्जुनस्य पश्यतः सतः । अनादरेषठी  
॥ ३० ॥ तस्य भीष्मस्य तद्गौरवान्गतस्य भीष्मस्य गौरवेणानुकूलम् अपाहात् शिविप्रतीतिशेषः ॥ ३१ ॥ व्यग्रहृत्य अभ्रस्यत् सेर्जुनः पुनः कृष्णाद्यैः सांत्वितो बोधितः ।  
यद्वा युधिष्ठिरः सांत्वितः पूर्वकुद्ध इति शेषः पुनर्निर्ययो ॥ ३२ ॥ एवमेनैव प्रकारेण तद्युद्धं अकृतोपमं अन्यैः अकृतानकृता उपमा यस्य स्यात् तथा असप्तशीर्षीष्मकृतयुद्ध

विद्राव्यमाणं स्वबलं स्थापयामास मारुतिः ॥ द्रोणं च भगदत्तं च कृपं दुर्योधनं तथा ॥ केवलं बाहुवीर्येण अज  
यद्वीमविक्रमः ॥ २७ ॥ हल्वोत्तरं मद्रराजो व्यद्रावयदनीकिनीम् ॥ २८ ॥ अथ भीष्ममुदीर्णखिं द्रावयंतं वरूथिनीम् ॥  
ससौमदत्तिं सौभद्रसहायोजुन आसदत् ॥ २९ ॥ सौभद्रं तत्र विक्रांतमतीत्य द्युसरिः सुतः ॥ द्रावयामास पांचा  
लान्पश्यतः सव्यसाचिनः ॥ ३० ॥ तस्य विक्रममालक्ष्य पार्थ तद्गौरवानुगम् ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा क्रुद्धः सेनामपा  
हरत् ॥ ३१ ॥ रात्रौ युधिष्ठिराश्रितामाप्य पार्थ व्यग्रहयत् ॥ सकृष्णाद्यैः सांखितश्च पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥ ३२ ॥  
एवं भीष्मो दशाहानि सेनापत्यं चकार ह ॥ कृत्वा तु पांडवैर्युद्धं तल्लर्तुमकृतोपमम् ॥ कर्णो धैर्य इत्युक्त्वा तावद्युद्धा  
लयापितः ॥ ३३ ॥ यावत्त्वं योऽस्य से तावन्न योऽस्यामीति निर्गते ॥ ३४ ॥ कर्णयुत्तरथानां च नित्यशो वधमा  
हवे ॥ प्रतिजज्ञे करोत्तच्च पुनश्चास्त्रविदां वरः ॥ ३५ ॥ सुसमर्थवपि वधे तस्य भीमधनंजयौ ॥ स्नेहेन यंत्रितौ तस्य  
गौरवाच्चान्ववर्तताम् ॥ ३६ ॥ बभूवुस्तत्र युद्धानि चित्राणि सुबहूनि चाऽतान्द्वरे विमानस्था ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥ ३७ ॥

मिति यावत् कर्तुं कर्णः अर्धरथ इत्युक्त्वा तावत्स्वप्नेनाप्यथा वाचा वदित्यर्थः । युद्धात्स्वयुद्धात्प्रयापितः निष्कासितः ॥ ३३ ॥ नित्यशः प्रतिदिनं आह्वयुद्धे रथाः  
रथिनः अयुतसंख्या नौषाढप्रतिजिज्ञे प्रज्ञातवान् तच्च प्रतिज्ञातं अकरोत् पुनश्च प्रतिज्ञाता दधिकम्करोदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्य भीष्मस्य स्नेहेन यन्त्रिता बद्धौ गौरावदुरुत्वा  
त् अवब्रूतं तान् अनुकुल्येन प्रवर्तताम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



तानियुद्धानिअंबरेआकाशे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रणेरात्रुभिरजेयःमहेष्वासःउत्तमकार्मुकःघृष्टयुग्मः आपगामुर्भीष्मप्रतिव्यूहानिरुध्येत्यर्थः । सुबहूनिशुश्रेष्ठानिबहूनिबहुविधानि ॥ ३९ ॥ तत्रघृष्टयुग्मप्रभृतिभिःभीष्मयुद्धस्यसामौ अपि एकत्राहंनिरायुधइत्युक्तवाक्योपि कृष्णःमृदुयोधिनंमृदुयथास्यात्तथायुध्यंतंफलानंदृष्ट्वा चक्रंउद्धधारऊर्ध्वकृत्वाद्धधार । ततश्चक्रग्रहणानंतरम् । भीष्मायभीष्मार्थं बाहुंचक्रोद्यनबाहुं उद्यम्य ऊर्ध्वकृत्वा ॥ ४० ॥ तेनभीष्मेणस्तुतःफलानेनप्रणम्यगृहीतः हस्तेनेतिशेषः । प्रार्थितःयुद्धार्थमागच्छेतियाचितः पुनःस्थमारूढःसन् शखंअपूरयत् ॥ ४१ ॥ अयत्नेनैवअप्रयासेनैवापगामुतःभीष्मः जितश्चपराजितोपि आजौयुद्धेस्थानांरथिकानांबहूनिअयुतानि

अपश्यन्देवताः सर्वा गंधर्वाभिरसोसुराः ॥ ३८ ॥ घृष्टयुग्नो महेष्वासः प्रतिव्यूह्यापगामुतम् ॥ चक्रे युद्धानि सुबहून्त्यजेयः शत्रुभीरणे ॥ ३९ ॥ तत्रोद्धधार कृष्णोपि फल्गुनं मृदुयोधिनम् ॥ दृष्ट्वा चक्रं तथोद्यम्य बाहुं भीष्माय जग्मिवान् ॥ ४० ॥ तेन स्तुतो गृहीतश्च फल्गुनेन प्रणम्य च ॥ प्रार्थितो रथमारूढः पुनः शंखमपूरयत् ॥ ४१ ॥ ततो भीष्मोर्जुनश्चैव शस्त्रास्त्रैरभ्यवर्षताम् ॥ अयत्नेन जितश्चैव फल्गुनेनापगामुतः ॥ अयुतानि बहून्याजौ रथानां निजघान च ॥ ४२ ॥ जिताः सेनापहारं च चक्रुर्भीष्ममुखास्ततः ॥ ४३ ॥ कदाचिदग्रगो भीमो भीष्मद्राणौ विसारथी ॥ कृत्वा विद्राव्य तानश्वान् भित्त्वा व्यूहं विवेश ह ॥ ४४ ॥ पुनः संस्थापितरथौ विजित्यायलतो बली ॥ यतमानौ महेष्वासौ धार्तराष्ट्रान् जघान ह ॥ ४५ ॥ पंचविंशद्वतास्तत्र धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ भगदत्तद्रौणिक् पशल्यदुर्योधनादयः ॥ सर्वे जिता द्राविताश्च सेना च बहुला हता ॥ ४६ ॥ विरथो व्यायुधश्चैव दृढवेधविमूर्छितः ॥ ४७ ॥ कृतो दुर्योधनः सर्वराज्ञां भीमेन पश्यताम् ॥ ततोपहारं सैन्यस्य जिताश्चक्रुश्च कार्वाः ॥ ४८ ॥

जघान ॥ ४२ ॥ जिताःपराजिताः ॥ ४३ ॥ कदाचित्कर्कसिथिद्युद्धकाले अग्रगःभीमःतान्शयन्त्रितान् व्यूहसेनासमूहंभित्त्वाविदार्य अंतःप्रविवेश ॥ ४४ ॥ बलीभीमःसंस्थापितरथौस्वयंस्थापितरथौयतमानौप्रयत्नकृतवतौ महेष्वासौमहाकार्मुकौ भीष्मद्रौणौपुनर्विजित्य धार्तराष्ट्रान् दुर्योधनानुजानुजघान ॥ ४५ ॥ तत्रतस्मिन्पुन्युद्धेपंचविंशत्पंचविंशतिः । सर्वेजिताःद्राविताश्च भीमेनेतिशेषः भीमेनेतिशेषः ॥ ४६ ॥ दृढवेधविमूर्छितःगाढप्रहारेणातिमूर्छितः ॥ ४७ ॥ अपहारांशिविभ्रंशनीतिशेषः ॥ ४८ ॥

क्षद्रात्रक्षरत् रक्तवत् गात्रेहोयस्यसतथा । वयंपांडवान्जीयामजयामहे ॥ ४९ ॥ तेपार्थाःअजेयानेपायाःदेवाःधरणीगिताःभुव्यवतीर्णाः तस्यरुक्मणस्यप्रियाः ॥ ५० ॥ देवानामवतारोर्किनिमित्तमित्यतआह । मानसेति ॥ ५१ ॥ सत्रत्नाभूमेःभारावतरणाय भाररूपाणांहरिद्विषांपहर्तुप्राथयामास । विभुःब्रह्मातेनहरिणोक्तं वाक्यदेवानामवदत् ॥ ५२ ॥ किमिति । भूतलेप्रादुर्भावाव्यवताराय ॥ ५३ ॥ स्वयंचजन्मरहितोपिस्वयंभविष्यतीत्यवददितिपूर्वेणाव्ययः ॥ ५४ ॥ एवमेनेनप्रकारेण तेनहरिणाब्रह्मणावासमादिष्टाः सम्यक्सांप्रक्षपर्वकंआदिष्टाःआज्ञापिताः सेंद्राःसहमरुद्गणाःधर्मवाध्यादयोऽखिलाःद्वैतधर्वाद्याःपांडवाद्याः आद्यशब्देनयाद्वाःशाल्यवा

दुर्योधनो निशायां च ययौ यत्र नदीसुतः ॥ पीडितो भीमबाणैश्च क्षरद्गान्नो ननाम तम् ॥ उवाच हेतुना केन वयं जीयाम सर्वदा ॥ ४९ ॥ पांडवाश्च जयं नित्यं लब्ध्वा हर्षमवाप्नुवन् ॥ तमाह भीष्मस्तेऽजेया देवास्ते धरणीं गताः ॥ विशेषतः केशवेन पालितास्तत्प्रियाः सदा ॥ ५० ॥ मानसोत्तरशैले हि पुरा ब्रह्मपुरःसराः ॥ स्थिता देवास्तदाऽपश्यद्ब्रह्मैको हरिमंबरे ॥ ५१ ॥ स्तुत्वा संपूज्य भूमेः स भारावतरणाय तम् ॥ प्रार्थयामास तेनोक्तः देवानामवदद्भिः ॥ ५२ ॥ अयं नारायणो देवः पूर्णानंतगुणार्णवः ॥ आज्ञापयति वः सर्वान्प्रादुर्भावाय भूतले ॥ ५३ ॥ स्वयं च देवकीपुत्रो भविष्यति जगत्पतिः ॥ ५४ ॥ एवं तेन समादिष्टा धर्मवाध्यादयोऽखिलाः ॥ अभवन् पांडवाद्यास्ते सेंद्राः सहमरुद्गणाः ॥ ५५ ॥ स च नारायणो देवो देवकीनंदनोऽभवत् ॥ तेनैते पालिताः पार्था अजेया देवसर्गिणः ॥ तस्मान्नैः संधिमन्विच्छ यदीच्छस्यपराभवम् ॥ ५६ ॥ इत्युक्तो ऽम्बुद्वौ नवा विष्णुं ततो ययौ ॥ प्रातर्निर्यातयामास सेनां युद्धाय दुर्मतिः ॥ ५७ ॥ दिव्यौषधेन भीष्मस्य भूत्वा स निरुजस्ततः ॥ भीष्ममग्रे निधायैव ययौ युद्धाय दंशितः ॥ ५८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥

द्वीकादयः अभवन्नुत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ देवसर्गिणः देवेभ्यः सर्गः उत्पत्तिर्येति तथा । देवस्वभावाः एते पार्थाः तेन रुक्मणेन पालिताः अतएव अजेयाः यस्मान्नास्मात् अपरा भवं जयमित्यर्थः । यदीच्छसि तर्ह्यसंधिसंधानं अन्विच्छ कुर्वित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ततः भीष्मशिविरात्स्वशिविराप्रतिययौ । ऽम्बुद्वौ वेत्युक्तं विदुषोति । प्रातरिति । निर्यातयामास प्रेषयामास ॥ ५७ ॥ भीष्मस्य दिव्यौषधेन निरुज इति टाप् चैवेत्यजंतः दंशितः कवची ॥ ५८ ॥ ॥ ॥

अनुयायिनां अनुगतानां युद्धमासीत् । अनिर्वर्तिनां युद्धमासीत् । पांडवानां कुहूणांच युद्धमासीत् ॥ ५९ ॥ तत्र तस्मिन् दिने ॥ ६० ॥ आसदप्राप । तंद्रोणं सुतहीनं विधाय शत्रुगणान्यद्रावयत् ॥ ६१ ॥ कृतवर्मा पृष्टद्युम्न आसदत् । स पृष्टद्युम्न अभ्ययात् कृतवर्माणं मित्रशेषः । तावुमौ पृष्टद्युम्न कृतवर्माणौ । तत्र तयोर्मध्ये द्रौपदिः पृष्टद्युम्नः तं कृतवर्माणं विरथमकरोत् ॥ ६२ ॥ तस्मिन् कृतवर्माणं जनुदेशोऽंकशोऽसंधौ ॥ ६३ ॥ पूंगुः समूहैः पृतनं सेनाम् ॥ ६४ ॥ विधमन् संतापयन् वैवस्वतसाद

तत्रासीमुमहद्युद्धं भीमभीष्मानुयायिनाम् ॥ पांडवानां कुरुणां च शूराणामनुवर्तिनाम् ॥ ५९ ॥ दृष्टद्युम्नस्तत्र भीमा  
नुयायी दुर्योधनस्यावरजैः प्रयुध्यन् ॥ संमोहनाखेण विमोहयित्वा विकर्णपूर्वानहनच्च सेनाम् ॥ ६० ॥ ततो द्रोण  
स्तान्समुत्थाप्य सर्वांन्विज्ञानाखेणासदपार्षतं च ॥ तं भीमसेनः सूतहीनं विधाय व्यद्रावयच्छत्रुगणाञ्छरौघैः ॥  
॥ ६१ ॥ अथासदत्कृतवर्मा रथेन दृष्टद्युम्नं सोभयत्तावुभौ च ॥ वर्षतुः शरवर्षैरथोग्रैस्तत्राकरोद्विरथं द्रौपदि  
स्तम् ॥ ६२ ॥ तस्मिन् जिते रथवीरे स्वयं तं दुर्योधनः पार्षतमाससाद ॥ तं भीमसेनो विरथायुधं च कृत्वा बाणे  
नाहनज्जत्रुदेशे ॥ ६३ ॥ विमूर्छितं तं रुधिरौघमच्चैर्वमतमाशु स्वस्थे निधाय ॥ कृपो ययौ मारुतिधार्तराष्ट्री व्यद्रा  
वयत्पुतनां बाणपूगैः ॥ ६४ ॥ अथैन्द्रसूनुः केशवप्रैरितेन रथेन शत्रून्विधमञ्छरौघैः ॥ रथान् रणे पंचविंशत्सहस्रा  
न्निनाय वैवस्वतसादनाय ॥ ६५ ॥ तमन्वगाद्युयुधानः सुधन्वा विद्रावयन्धार्तराष्ट्रस्य सेनाम् ॥ तमभ्ययात्सौमदत्ति  
स्तयोश्च सुयुद्धमासीदतिभैरवाहम् ॥ ६६ ॥ पुत्रान् दशास्याशु निहत्य वीरः स सात्यकः सौमदत्तिः सकाशे ॥  
समर्दयामास शरीरदारणैः शरैरुभौ तौ विरथौ च चक्रतुः ॥ ६७ ॥ ॥ ६४ ॥

नाययमसदनायनिनायप्रेषयामास ॥ ६५ ॥ तंअर्जुनमनुयुधानःसात्यकिःअन्वगात् । सौमदन्तिःभूरश्रवाःतंसत्याकिंअतिगैरवाहं अतिशयेनभयङ्करण्यस्त्राणि  
यस्मिन्पुद्धेतन्ता ॥ ६६ ॥ सात्यकेःसकाशेअस्यसात्यकेऽनुचाञ् शरीरदारणेःशरीरविदारकैःशरैःसमर्दयामास पीडयामास सात्यकिमितिशेषः । तावुभौअन्योन्यं  
विरथंचक्रतुः ॥ ६७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

महासिःमहावह्नुहस्तेयस्यसतथा । तेनआत्मादितंप्राप्तंअसिपाणिंवह्नुहस्तेयुध्यन्तवीक्ष्य । अनिलस्यवायोःक्षुतोभीमः ॥ ६८ ॥ भीमसेनाद्भीमसकाशात् अपाद्रवत्पलायितःमहेंद्रकल्पःपुंदांतुल्योवासविर्जुनःआजौयुद्धे ॥ ६९ ॥ प्रवहौश्रेष्ठौसंयतियुद्धे जातद्वयौउत्पन्नगर्वौ अर्जुनभीष्मोमहान्मन्त्रौपथैरप्यनिवार्यःआशीविषःसर्पःतेनसन्निकाशैःसदृशैःशैःनाकसदंदिवानंसमक्षं अपराक्षयथास्यान्थाततक्षतुः ॥ ७० ॥ किरीटिनर्जुनेननिशायांगत्रौ आसादितायाप्राप्तायांसत्यांपांडवाश्चययुः ॥ ७१ ॥ तेनेतेसमीयतुःनदातस्मिन्युद्धकालेपरावरात्रौ ॥ ७२ ॥ तेनभीमेनरथाःइभाःगजाःबाजिनोऽध्यायेषांतथा । रथादिमंतोवीराःनिपातिताःहताः । अवशिष्टाःउर्वरिताःभृदुह्रुवुः

अथासिपाणिं युयुधानमाशु महासिहस्तेन च सौमदत्तिना ॥ आसादितं वीक्ष्य रथं स्वकीयमारोपयामास सुतोऽनिलस्य ॥ ६८ ॥ सुयोधनः सौमदत्तिं स्वकीयरथे व्यवस्थाप्य च भीमसेनात् ॥ अपाद्रवद्वासाविर्भीष्ममाजौ समाससादाशु महेंद्रकल्पः ॥ ६९ ॥ उभौ च तावस्त्रविदां प्रवहौ शरैर्महाशीविषसन्निकाशैः ॥ ततक्षतुनर्कसदां समक्षं महाबलौ संयति जातद्वयौ ॥ ७० ॥ स्वबाहुवीर्येण जितः स भीष्मः किरीटिना लोकमहारथेन ॥ सेनामपाहत्य ययौ निशायामासादितायामय पांडवाश्च ॥ ७१ ॥ ततः परेद्युः पुनरेव भीमभीष्मौ पुरस्कृत्य समीयतुस्ते ॥ सेने तदा सारथिहीनमाशु भीष्मं कृत्वा मारुतिरभ्ययात्परान् ॥ ७२ ॥ निपातितास्तेन रथेभवाजिनः प्रदुह्रुवुश्चावशिष्टाः समस्ताः ॥ दुर्योधनाद्येषु पराजितेषु भीष्मद्रोणद्रौणिपुरुःसरेषु ॥ ७३ ॥ महागजस्यो भगदत्त आगादाय न्याणान् भीमसेनेऽमुचच्च ॥ तेनातिविद्धे भीमसेनेस्य पुत्र उद्यच्छमानं पितरं निवार्य ॥ घटोत्कचोभ्यद्रवदाशु वीरः स्वमायया हस्तिचतुष्टयस्थः ॥ ७४ ॥ स वैष्णवास्त्रं भगदत्तसंस्थं विज्ञाय विष्णोर्वरतो विशेषतः ॥ अमाधमस्य च हरेर्मरुत्सुतः पुत्रे याते न स्वयमभ्यधावत् ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥

पराजितेषुभीमेनेतिशेषः ॥ ७३ ॥ आयन्आगच्छन्भगदत्तः । तेनभगदत्तेनभीमसेनेऽतिविद्धेसतिताडितेसति । अस्यभीमस्यपुत्रःस्वमायया हस्तिचतुष्टयस्थःस्वयेभवहस्तिचतुष्टयंभूत्वा तत्रस्थःघटोत्कचाख्यःउद्यच्छमानं योद्धुंप्रयतमानंपितरंनिवार्यअभ्यद्रवत् अभिययौ ॥ ७४ ॥ निवारितोभीमःकिमर्थमतिष्ठार्दित्यतआह सइति । हरेरव्यत्रअमोघमिति संबंधः । विष्णोःवराह्रूणिणोःविशेषतोवातःभगदत्तसंस्थवैष्णवास्त्रम् ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥

स्वजीवनार्थगतदंतिशंकापरिहरन्नाह । अनुग्रहादिति । वासुदेवस्यनित्यंअविच्छिन्नंयथाभवतितथा । अभ्यधिकाद्द्रादियुविद्यमानादधिकादनुग्रहात् अवध्यंस्वजान  
नपितद्भक्तिवैशेष्यतएव विष्णुभक्तिप्राबल्यादेव तस्यब्राह्मस्यआरं प्रतीतिशेषः ॥ ७६ ॥ आत्मनास्वनेनजितोभवेदितिकिवक्तव्यमितिप्रवेत्तुंप्रवेदयितुं सभागदत्तःविस्मृता  
स्त्रोभवेत अन्नमंत्रविषयेविस्मरणंयदाभवतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ एषभागदत्तः ॥ ७८ ॥ चतुर्गजाल्माचत्वारोगजाःआत्मास्वरूपंयस्यसतथा । उपरिगाल्मकश्चतुर्गजानां  
उपरितःपृष्ठविद्यमानाः आत्मानःस्वरूपाणि यस्यसतथा । चतुर्गजस्वरूपंधृत्वा तेषामपरिचतुःस्वरूपेणस्वयमेवतिष्ठतीतिभावः । घटोलकचाल्यःसुप्रतीकंजतंभगदत्तंचना

अनुग्रहाद्भ्यधिकादवध्यं जानन्नपि स्वं वासुदेवस्य नित्यम् ॥ तद्भक्तिवैशेष्यत एव तस्य सत्यं वाक्यं कर्तुमरिं न  
चागात् ॥ ७६ ॥ यदा स्वपुत्रेण जितो भवेत्स किं स्वात्मनेत्येव तदा प्रवेत्तुम् ॥ स विस्मृतास्त्रस्तु यदा भवेत तदा  
भीमो भगदत्तं प्रयाति ॥ ७७ ॥ ऋते भीमं चार्जुनं नास्त्रमेष प्रमुंचतीत्येव हि वेद भीमः ॥ ७८ ॥ चतुर्गजाल्मोप  
रिगाल्मकश्च घटोलकचः सुप्रतीकं च तं च ॥ नानाप्रहारैर्वितुदंश्चकार संदिग्धजीवौ जगतः समक्षम् ॥ ७९ ॥ गजा  
र्तनादं तु निशम्य भीष्ममुखाः समापेत्तुमुं च दृष्ट्वा ॥ महाकायं भीमममुष्य पृष्ठगोपं च बाध्यात्मजमत्रसन् भृशम् ॥  
॥ ८० ॥ ते भीतभीताः घृतनापहारं कृत्वाऽपजग्मुः शिविराय शीघ्रम् ॥ ८१ ॥ दिने परे चैव पुनः समेताः परस्परं पां  
डवाः कौरवास्ते ॥ तत्रासदन्नागसुतासमुद्भवः पार्थालजः शाकुनेयान्बहेकः ॥ ८२ ॥

नाप्रकारैःप्रहारैरायुधताडनैःवितुदन्व्यथयन् संदिग्धजीवौजीवनविषयेसंशयवन्तौचकार ॥ ७९ ॥ गजस्यआर्तनादंकष्टध्वनिम् । महाकायंस्थूलदेहं भीमभयंकरम् ।  
अमुंघटोलकचंअमुष्यघटोलकचस्य पृष्ठगोपंचपृष्ठतोरक्षकंदृष्ट्वा भृशमत्रसन् अतिभीताआसन् ॥ ८० ॥ घृतनासेवा समेताःएकत्रभिलिताः ॥ ८१ ॥ तत्रतद्दिनयुद्धे  
नागसुतायां उलूपिकायांसमुद्भवःपार्थालजः इरावनेकःषट्शाकुनेयान् शकुनिपुत्रानासदत् ॥ ८२ ॥



प्राप्तहस्तैस्तेऽश्वकुनिपुनैः क्षतकायः शीर्णगत्रः अतिरूढकोपः प्राप्तकोपः धर्तारिष्टेषु उपभ्यंयदध्वारयन् द्रावावनेषांशकुनेयानाम् ॥ ८३ ॥ अलंबुसाल्यः क्षः राक्षसं आजुनिर्जनापत्यं जहीति दिदेश । तच्चक्षः नागमुतासमुद्भवं उलूपिकायां जातमिवावंतमासदत् ॥ ८४ ॥ मायायुजोऽमायासष्ट्रोऽनयोऽद्रावदलंबुसयोऽमराक्षसालंबुसः ससादिनः अश्वाहूदपरैः सद्धान् अनुश्वानसृजत् । तेसां दिनः पार्थपत्रयस्य सादिनोऽह्ननुजग्रः । सृण्वहूः पोलंबुसः अन्तार्कः तस्य पार्कितं आतमहन्त अहन् ॥ ८५ ॥ उपयौ त्वः घटोत्कचः

तैः प्रासहसैः क्षतकायोतिरूढकोपः स खड्गेन चकर्त तेषाम् ॥ शिरांसि वीरो बलवानिरावान् भयं दधद्भारतारूपेषु  
चोग्रम् ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वा तमुग्रं धृतराष्ट्रपुत्रो दिदेश रक्षालंबुसनामधेयम् ॥ जल्यार्जुनिं क्षिप्रमिति स्म तच्च समासदन्ना  
गमुतातनूजम् ॥ ८४ ॥ तयो रभघृद्धमतीवदारुणं मायायुजोवीर्यवतोर्महाद्भुतम् ॥ सप्तादिनोश्चान्स तु राक्षसोस्त  
जत्ते पार्थपुत्रस्य च सादिनोहन् ॥ ततस्त्वनंताकृतिमाप्तमार्जुनिं सुपर्णरूपोहनदाशु राक्षसः ॥ ८५ ॥ हतं निशम्या  
र्जुनिमुग्रपौरुषो ननाद कोपेन वकोदराल्मजः ॥ चचाल भूर्नानदतोस्य रावतः ससागराऽऽर्जेद्रनगा भृशं तदा ॥  
॥ ८६ ॥ अलंबुसस्तं प्रसमीक्ष्य मारुतेः सुतं बलाढ्यं भयतः पराद्रवत् ॥ पराद्रवन् धार्तराष्ट्रस्य सेनाः सर्वास्त्रमारा  
थ सुयोधनो नृपः ॥ ८७ ॥ स भीमपुत्रस्य जघान मंत्रिणो महाबलंश्चतुराग्न्यांस्तथैव ॥ हतावशेषेषु च विद्रव  
त्सु घटोल्कचोऽग्राहनदाशु तं नृपम् ॥ ८८ ॥ स पीड्यमानो युधि तेन रक्षसा प्रवेशयामास शरं घटोल्केच ॥  
दृढाहतस्तेन तदा बलीयसा घटोल्कचः प्रव्यथितेन्द्रियो भृशम् ॥ तस्यौ कथंचिद्भुवि पात्यमानः पुनः शरानप्यस्तज  
त्सुयोधने ॥ ८९ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९३ ॥

ननादसिंहनादचक्रे । नानदतःअतिशयेनशब्दकुर्वतःअरघघटोत्कचस्यारावतःशब्दात् सागराश्चार्गेन्द्राश्चदृक्षश्रेष्ठाश्चनगाश्चपर्वताश्चएतैःसहिता भूः भृशंयदाचचालतदा ॥ ८६ ॥ तंघटोत्कचंआरप्राप ॥ ८७ ॥ अन्यान्ग्राक्षन् ॥ ८८ ॥ बलीघसाबलवानुयोधनेन भृशंप्रव्यथितानिनिर्गपीडितानिद्रियानियस्यसतथा । घटोत्कचःकथंचिन्महताप्रयासेन भुविपात्यमानोपि रथादितिशेषः । तस्यौ ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



चिरं प्रयुद्धौ प्रकृष्टयुद्धं ययोस्तौ प्रयुद्धौ परस्परजेयतनू अग्न्योग्यं जेनुमश्मशरीरिणौ तौ रणजिरेरणगणे वीक्ष्य सुयोधनं रिरिक्षिषंतः रक्षितुमिच्छंतः । अधित्रसाहाः अभि  
त्रसहन्तेऽभित्रसाहाः । द्वे बिणां पराक्रमसोऽदुमीषा इत्यर्थः द्रोणादयः सुयोधनं प्रापुः ॥ १० ॥ स घटोत्कचः गुरुपुत्रगौतमौ अश्वत्थामकूपौ परिष्कृतं पतित आहतं अत्र युद्धे  
प्रहितः विद्यैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तान् द्रौणिमुखात् ॥ १३ ॥ तेन घटोत्कचेन तरुप्रमाणैः दृक्षसदृशैः नंदुःचुकुशुः ॥ १४ ॥ भीमसेनः घटोत्कचश्च भीष्मं विनारणं हित्वा

चिरं प्रयुद्धौ नृपराक्षसाधिपौ परस्परजेयतनू रणजिरे ॥ द्रोणादयो वीक्ष्य रिरिक्षिषंतः सुयोधनं प्रापुर्मित्रसाहाः  
॥ १० ॥ स द्रोणशल्यौ गुरुपुत्रगौतमौ भरिश्चवः कृतवर्मादिकांश्च ॥ ववर्ष बाणैर्गगनं समाश्रितो घटोत्कचः स्थूल  
तमैः सुवेगैः ॥ ११ ॥ तमेकमग्नौ रथिभिः परिष्कृतं निरीक्ष्य भीमोऽभ्यगमत्समस्तान् ॥ द्रोणोत्र भीमप्रहितैः शरैस्त  
मैः सुपीडितः प्राप्तमूर्धः पपात ॥ १२ ॥ द्रौणिं कृपाद्यान्सुयोधनांश्च चकार भीमो विरथान् क्षणेन ॥ निवार्यमा  
णांस्तु वृकोदरेण घटोत्कचस्तान् प्रववर्ष सायकैः ॥ १३ ॥ तेनां वरस्थेन तरुप्रमाणैरभ्यर्दिताः कुरवः सायकौघैः ॥  
भूमौ च भीमेन शरैर्घपीडिताः पेतुर्नंदुः प्राद्रवंश्चातिभीताः ॥ १४ ॥ सर्वाश्च तान् शिविरं प्रापयित्वा विना भीष्मं  
कौरवान् भीमसेनः ॥ घटोत्कचश्चानदतां महास्वनौ नादेन लोकानभिपूरयंतौ ॥ १५ ॥ दुर्योधनोऽथ स्वजनैः समेतः  
पुनश्चा याद्रणभूमिं स भीष्मम् ॥ जयोपायं भीमसेनेरष्टच्छत्स्वस्यैव स प्राह न तं व्रजेति ॥ १६ ॥ प्राग्ज्योतिषं चैव  
घटोत्कचाय संप्रेषयामास सुरापगास्तुतः ॥ संप्राप्य हंडिबमयोधयद्वली स चार्दयामास सकुंजरं तम् ॥ १७ ॥

भीष्मो न गत इति जाबः । शिविरं प्रापयित्वा आनदतां सिंहध्वनिं वक्रतुः ॥ १५ ॥ स दुर्योधनः स्वस्य भीमसेनः घटोत्कचस्य जयोपायं भीष्ममपृच्छत् । स भीष्मः तं घटोत्कचं प्र  
ति ॥ १६ ॥ सुरापगास्तुतः भीष्मः प्राग्ज्योतिषं भागदत्तम् स भागदत्तः अयोधयत् बलीसघटोत्कचः कुंजरसहितं तं भागदत्तम् ॥ १७ ॥



तान्चेदिपांचालादीन् पार्थसूनुंअभिमन्युं अबारयत्निवारयामास । केशवभागिनेयःसुभद्रासूनुःनअलंबुसंविजित्य भीष्मप्रतिययौ ॥ १०५ ॥  
तत्रयुद्धराजासुयोधनःसहसाप्रयातेन ॥ १०६ ॥ अयधनुश्छेदनानंतरं वीरोदुय्योधनःएनंअभिमन्युं तस्याभिमन्योःआसद्व्याप ॥ १०७ ॥ सचित्रसेनाःचित्रसेनाख्यो  
दुर्योधनश्चाता तेनसंहिताःविमुखीकृत्यपरावृत्य चित्रसेनायचित्रसेनार्थं चित्रसेनंहंतुमित्यर्थः ॥ १०८ ॥ तांगदांतेद्राणाद्याःसचित्रसेनःरथात्स्वराथाद् अवहुतःअवारत्

संस्थाप्य तान् भीष्ममभिप्रयांतमलंबुसो वारयत्यार्थभूतम् ॥ विजित्य तं केशवभागिनेयो भीष्मं ययौ धार्तराष्ट्रमु  
मार ॥ १०५ ॥ तद्युद्धमासीन्नृपपार्थपुत्रयोर्विचित्रमत्यदुतरूपमुग्रम् ॥ समं चिरं तत्र धनुश्चकर्त ध्वजं च राजा स  
हसाभिमन्योः ॥ १०६ ॥ अथैनमुग्रैश्च शरैर्ववर्ष सूतं च तस्याशु जघान वीरः ॥ तदासदद्भीमसेनो वृपं तं जघान  
चाव्यान्धृतारण्यस्य ॥ १०७ ॥ द्रोणिर्भागदत्तः रूपाश्च सचित्रसेना अभ्ययुभीमसेनम् ॥ सर्वाश्च तान् विमुखी  
कृत्य भीमः स चित्रसेनाय गदां समादेद ॥ १०८ ॥ तामुघतां वीक्ष्य पराद्रवस्ते स चित्रसेनश्च रथादवपुतः ॥ संचूर्णि  
तो गदया तद्रथश्च तज्जीवनेनोद्धृषिताश्च कौरवाः ॥ १०९ ॥ भीष्मस्तु पांचालकरुशचेदिष्वहन्सहस्राणि चतुर्दशो  
ग्रः ॥ रथप्रवर्हानतितिग्मेजा विद्रावयामास परानवीनिव ॥ ११० ॥ विद्राव्य सर्वामपि पांडुसेनां विश्राव्य लोके  
षु च कीर्तिमात्मनः ॥ सेनामपाहत्य ययौ निशागमे संस्तूयमानो धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ १११ ॥ द्रोणो विराटस्य पुरो नि  
हत्य शंखं सुतं तस्य विजित्य तं च ॥ विद्राव्य सेनामपि पांडवानां ययौ नदीजेन सहैव हृष्टः ॥ ११२ ॥

तद्रथःचित्रसेनरथःतज्जीवनेनचित्रसेनजीवनेनउद्धृषिताः उल्लूकानदिनोबभूवुरितिशेषः ॥ १०९ ॥ उग्रभीष्मः पांचालादिषुमध्येचतुर्दशसहस्राणिअहन्जघान । तिमं  
उग्रतेजःसामर्थ्ययस्यसतथा । भीष्मः परान्अन्यान्रथप्रवर्हान् रथिकाधिकान्विद्रावयामास । कःकानिवअवीनिवमेषानिव एकदतिशेषः ॥ ११० ॥ विश्राव्यश्राव  
यित्वा विस्तार्येत्यर्थः ॥ १११ ॥ तंविराटम् ॥ ११२ ॥

युधियुद्धे प्रवीरानमहावीरान् भीष्माद्रीतेन युधिष्ठिरेण ॥ ११३ ॥ स्वधोपायं स्वस्य भीष्मस्य धोपायं भीष्ममेव प्रष्टुं भीष्मशिविरं ययौ । कृष्णतस्य राज्ञो नुजाश्वभीमाद्या  
संयुधिष्ठिरमनुसहययुः । ननु युधिष्ठिरश्चात्रुशिविरं प्रतिकथय यावित्यत आह । स इति । स भीष्मः पितामहः पांडवानां भित्तेशेव । यद्यस्मात्तस्माद्ययावित्तिसंबंधः ॥ ११४ ॥  
भीमार्जुनौ इयं भीष्महंतु शक्रवंतावपि समर्थावपि । अनुज्ञां भीष्मानुज्ञां क्रते इमं हंतुं न समैच्छताम् । कुतः भीष्मः पूज्यः पितामहत्वादित्येषः । यतः अतो न समैच्छतामिति सं

भीमार्जुनावपि शत्रून्निहत्य विद्राव्य सर्वांश्च युधि प्रवीरान् ॥ युधिष्ठिरेणापहृते स्वसैन्ये भीतेन भीष्माच्छिविरं प्र  
जग्मतुः ॥ ११३ ॥ युधिष्ठिरो भीष्मपराक्रमेण भीतो भीष्मं स्ववर्धोपायमेव ॥ प्रष्टुं ययौ निशि कृष्णो नुजाश्च तस्या  
नवयुरंतं स पितामहो यत् ॥ ११४ ॥ भीमार्जुनौ शक्रवंतावपि स्म नर्ते नुज्ञां हंतुमिमं समैच्छताम् ॥ पूज्यो यतो भी  
ष्म उदारकर्मा कृष्णो व्यायत्तेन हि पांडवार्थे ॥ ११५ ॥ प्राप्या नुज्ञां भीष्मतस्ते वधाय शिखंडिनं तद्वचसा ग्रयायिनम् ॥  
कृत्वा परेद्युधये विनिर्गता भीष्मं पुरस्कृत्य तथा परेपि ॥ ११६ ॥ शिखंडिनो रक्षकः फल्गुनो भूद्रीष्मस्य दुःशा  
सन आस चाग्रे ॥ अन्ये च सर्वे जुगुप्सु भीष्ममेव न्यवारयन् भीमसेनादयस्तान् ॥ ११७ ॥ भीष्माय यातं युयुधा  
नमाजौ न्यवारयद्राक्षसोलंबुसाथ ॥ तं वज्रकल्पैरतुदृष्टिर्वीरः शरैः स मायामसृजत्तदोग्राम् ॥ ११८ ॥ अखेण  
मायामपनुद्य वीरो व्यद्रावयद्राक्षसं सात्यकिस्तम् ॥ तस्मिन् गते युयुधानो रथेन ययौ भीष्मं पार्थमन्वेव धन्वी ॥ ११९ ॥

बंधः कृष्णः पांडवार्थेनेति भीष्मेणापि आज्ञां दापयितुं भित्तिवाक्यशेषः । आयातं हि यस्मात्तस्मादुदारकर्मा सर्वेभ्य उक्तं चेष्टकः भीष्मेण स्ववर्धार्थं कृष्णप्रेरणया आज्ञाप्रदाना  
त् कृष्ण उदारकर्मेत्युक्तमिति तावः ॥ ११५ ॥ तद्वचसा भीष्मवाक्येन शिखंडिनं अग्रयायिनं पुरोगतं रंकृत्वा युधेयुद्वय अपरे कौरवाः ॥ ११६ ॥ दुःशासनः भीष्मस्य रक्षकः  
अपेक्षितः । तान् भीष्मरक्षकान् ॥ ११७ ॥ भीष्माय भीष्मप्रतिपातं अतुदव्यथया भास । स अलंबुसः ॥ ११८ ॥ अपनुद्य विनाशय तस्मिन् अलंबुसे ॥ ११९ ॥

द्रोणाद्याः सर्वाः सेनाः वायुजेन वारिताः ॥ १२० ॥ स भीमः ताम्रद्रोणादीन् मुहुः पुनः पुनः विरथीकृत्य द्रावयित्वा फल्गुनं प्रति योद्धुः कामं सगजं प्राज्योतिषं भगदत्तं न्यवारयत् ॥ १२१ ॥ गजाश्चादिवाहनस्थाः पुरुषाः सादिनः वराश्वगेन सादिनां अयुतेन युतः शकुनिः ॥ १२२ ॥ तेषां द्वाः युधिष्ठिरं कुलसहदेवाः सादिनः अश्वारूढपुरुषान् भीष्मं प्रापुः द्रौपदेयाः सर्वैर्विराटाद्याश्च प्रापुः ॥ १२३ ॥ स धृष्टद्युम्नः अश्वसूतमिति द्वैकवद्भावः । बाणैर्हत्वा सगणं कालिकेयगणोपेतं तस्यैव द्वावयित्वा हताश्वसूतमिति वा पाठः ॥

द्रोणो द्रौणिर्धातिराष्ट्रश्च राजा भूरिश्रवा भगदत्तः कृपश्च ॥ शल्यो बाल्हीकः कृतवर्मा सुशर्मा सर्वाश्च सेना वारि  
ता वायुजेन ॥ १२० ॥ स तान्मुहुर्विरथीकृत्य वीरः प्राज्योतिषं सगजं द्रावयित्वा ॥ न्यवारयत् फल्गुनं योद्धुः कामं  
पार्थश्च देवव्रतमाससाद ॥ १२१ ॥ युधिष्ठिरं भीष्ममभिप्रायतं माद्रीसुताभ्यां सहितं दृवीरम् ॥ न्यवारयच्छकुनिः  
सादिनां च युतोऽयुतेनैव वराश्वगेन ॥ १२२ ॥ तान्सादिनोश्वांश्च निहत्य सर्वांस्त्रिजित्य तं शकुनिं पांडवरास्ते ॥  
प्रापुर्भीष्मं द्रौपदेयाश्च सर्वे तथा विराटद्रुपदौ कंतिभोजः ॥ १२३ ॥ धृष्टद्युम्नं भीष्ममभिप्रायतं न्यवारयत्संधवस्तं  
स बाणैः ॥ हताश्च सूतं सगणं द्रावयित्वा समासदद्भीष्ममेवाशु वीरः ॥ १२४ ॥ गुप्तोऽथ पार्थेन रणे शिखंडी भी  
ष्मं समासाद्य शरैरताडयत् ॥ भीष्मः स्त्रीत्वं तस्य जानन्न तस्मै मुमोच बाणान्स तु तं तुतोद ॥ १२५ ॥ शिखंडिनं  
वारयामास बाणैर्दुर्मर्षणोऽमर्षणविह्वलेक्षणः ॥ नात्येतुमेनमशकच्छिखंडी दुःशासनः पार्थमवारयत्तदा ॥ १२६ ॥

॥ १२४ ॥ गुप्तः रक्षितः तस्य शिखंडिनः तस्मै शिखंडिनः । स शिखंडी तं भीष्मं तुतोद । तुदव्ययन इति धातुः ॥ १२५ ॥ अमर्षणकोपेन विह्वले च चलेर्दक्षणेनेत्रे यस्य स  
था । दुर्मर्षणः तन्नामादुर्योधनभाता एनंदुर्मर्षणं अत्येतुं अतिक्रम्य यातुं नाराकत् शक्तो न बभूव ॥ १२६ ॥ ॥ ॥ ॥

दुरात्मनापारुषांतःकरणेन अमुनादुःशासनेन रुद्धः सपार्थः लोकवीरोपिलोकश्रेष्ठोऽप्येवंदुःशासनमतीत्य भीष्मप्रतिधातुनाशकत् । अस्यार्जुनस्य पवतेव्ययसक्ताः अस्थिरा इत्यर्थः । पर्वतमपि भित्त्वा निर्गच्छतीति भावः । सायकाः बाणाः । तस्मिन् दुःशासने ससज्जिरे संश्लेषवतो बभूवुः । देहं विदार्य न निर्गता इत्यर्थः ॥ १२७ ॥ अमर्षः क्रोधः पश्यतां सताम् ॥ १२८ ॥ भूर्यादयः दुर्योधनपक्षस्थाः विराटादीन् वारयामासुः ॥ १२९ ॥ ते विराटाद्याः तान् भूयादीन् । ततः विराटादीन् भीष्मप्राप्य नंतरं अतीत्य उल्लङ्घ्य धातं राष्ट्रात् दुर्योधनात् शिखंडिनं विमुच्य मोचयित्वा अग्निमायि शिशुं कृतं शीलैः शरैः आच्छेत्तु अपीडयत् ॥ १३० ॥ स भीष्मजैः समस्तैर्युधिष्ठिरादिभिः बहुभिः शस्त्रपूः

स लोकवीरोऽपि दुरात्मनामुना रुद्धो शक्यैर्न मतीत्य यातुम् ॥ भीष्मं पार्थः सायकाश्चास्य तस्मिन् ससज्जिरे पर्वतेष्वप्यसक्ताः ॥ १२७ ॥ अमर्षयुक्तौ चिरमेव वीरावयुध्यातामर्जुनधातं राष्ट्रौ ॥ समं तदासीन्महद्द्रुतं च दिवौ कसां पश्यतां भूभृतां च ॥ १२८ ॥ तदा विराट् द्रुपदौ कृतिभोजं कृष्णासुतान्कैक्यांश्चेकितानम् ॥ भरिः शलः सोमदत्तो विकर्णः सैककया वारयामासुरुच्चैः ॥ १२९ ॥ जित्वैव तांस्तेभिययुश्च भीष्मं तदार्जुनोतीत्य दुःशासनं च ॥ भीष्मं शरैराच्छेदं प्रमायिभिः शिखंडिनं धातं राष्ट्रादिमुच्य ॥ १३० ॥ स तैः समस्तैर्बहुभिः शस्त्रपूगैर्भृशं मर्मस्वर्दिनश्चापमुक्तैः ॥ शरैः समस्तान्विरथांश्चकार शनैर्युपांचालयुधिष्ठिराद्यान् ॥ १३१ ॥ स चेदिपांचालकुरुशमुख्यान् रथादाराण्यं च विशत्सहस्रान् ॥ संप्रेषयामास यमाय बाणैर्युगांतकालाग्निरिव प्रवृद्धः ॥ १३२ ॥ निरिक्ष्य तं सूर्यमिव वातपतं संचोदितो वासुदेवेन पार्थः ॥ चिच्छेद तत्कामुकं लोकवीरो रणे ध्वंज्रेण स चान्यदादद ॥ १३३ ॥

येषां येषु अस्त्रास्त्रेषु अर्यासः तेषां तेषां शस्त्राणां पूगैः समूहैः मर्मसुव्याजनकस्थानेषु भृशं अर्दितः पीडितः सन् चापमुक्तैः शरैः शनैर्युपांचालयुधिष्ठिरादीन् समस्तान्विरथांश्चकार ॥ १३१ ॥ पंचविंशत्सहस्रसंख्याकान् रथैः उदारान् रुष्टान् चेदिपांचालकुरुशमुख्यान् श्रेष्ठान् बाणैर्यमाय संप्रेषयामास । कथं भूतः प्रवृद्धः एधितः । कइव युगांतकालाग्निरिव युगानामंतकालः प्रलयस्तस्मिन् वर्तमानाग्निरित्यर्थः ॥ १३२ ॥ सूर्यमातपतमिव लोकनापकरः सूर्यः तमपि दृश्यन्तमिव स्थितं तं भीष्मं अर्धध्वंज्रेण अर्धचंद्राकारबाणेन तत्कामुकं भीष्मधनुः स भीष्मः अन्यद्वनः ॥ १३३ ॥



सपाकशासनः अर्जुनः तच्चतदपि धनुश्चिच्छेद । एवं च एवमेव अष्टौ धनं शक्तिं च आयुधविशेषं चर्मशतचंद्रं असिबं रवद्वंश्चिच्छेद । नृपस्य सुयोधनस्य नृभिः सेवकैः पुरुषैर्दे-  
 तानि पराणि अपराणि धनं निःसर्वाणि सर्वायुधानि चिच्छेद ॥ १३४ ॥ ततः शैः विव्याध । युधिष्ठिराद्याः सर्वे विविधधुरितिशेषः । आउत्तरायणादित्यन्नतथा । आउत्तरायणादिति  
 पदत्रयज्ञेयम् । तैरर्जुनैर्देहितः सन् भूतलेन्यपतत् । समीप्य तथापि भूतले पतितोऽपि उत्तरायणात् आ उत्तरायणपर्यंतं प्राणान् दधार । तत्र समीप्य पांडवयुद्धस्थानं  
 प्रति तेदोणाद्या अगमन्वितिशेषः वीराः पार्थाः परे अपरैः कौरवाः एनं समीप्य ॥ १३५ ॥ तद्वचनात् शिबिरं प्रति गच्छन्व्यमिति समीप्य वचनात् । सर्वैकुरुपांडवाः । भी-

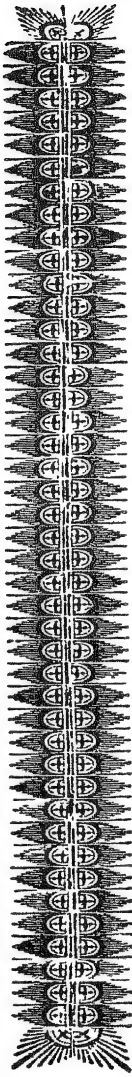
चिच्छेद तच्चैव मष्टौ धनं शक्तिं च चर्मासिवरं पराणि ॥ धनं विदत्तानि नृभिर्नृपस्य सर्वाणि चिच्छेद स पाक  
 शासनिः ॥ १३४ ॥ ततः शैः सूर्यकरप्रकाशैर्विव्याध सर्वेऽपि युधिष्ठिराद्याः ॥ तैरर्जुनैः नृपतद्भूतले स प्राणान्द-  
 धारापि तथोत्तरायणात् ॥ १३५ ॥ निपातितेऽस्मिन्मरुतिद्रोणमुख्यान्विद्राव्य तत्रागमदाशु तेऽपि ॥ तदा युधानि  
 प्रणिधाय वीराः पार्थाः परे चैनमुपासदन्स ॥ १३६ ॥ प्रणम्य तं तद्वचनात्समीयुस्तस्मिन् दिने शिबिराण्येव स-  
 र्वे ॥ परे दिने सर्व एवापतस्युर्भीष्मं यदूनां पतिना सहैव ॥ १३७ ॥ स पूर्वदिनस्य पार्थदत्तबाणोपबर्हणः ॥ तदा  
 पि तट्परीतात्मा योग्यं पेयमयाचत ॥ १३८ ॥ धार्तराष्ट्रैर्विज्ञातं तदा विज्ञाय वासविः ॥ वारुणास्त्रेण भित्त्वा स-  
 भुवि वारि सुगंधि च ॥ ऊर्ध्वधारा मधादास्य तर्पितोऽनेन सोऽवदत् ॥ १३९ ॥ यादृश्यस्त्रज्जता पार्थ दृष्टान्न कुरुनंद-  
 नाः ॥ यादृग्बाहुबलं भीमे संयुगे तु पुनः पुनः ॥ १४० ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ ॥ १४० ॥

दममुपसमीपितस्थुः ॥ १३७ ॥ समीप्यः पार्थेन दत्तं बाणरूपमुपबर्हणं यस्य स तथा । तदा द्वितीयदिनेऽपि तट्परीतात्मा तृयापरीतः आत्मा जीवियस्य स तथा सन् । योग्यं बा-  
 णतल्येति श्रुतः स्वस्य योग्यं पेयं जलमित्यर्थः ॥ १३८ ॥ तद्वद्विष्णोः कर्ममिज्ञाय ज्ञात्वा सुगंधिऽतिपरिमलं ऊर्ध्वधारायस्य स तथा । वारि आस्येव न अथात् अनेन पार्थेन ज-  
 लेन वा तर्पितः । नृत्तिप्रापित समीप्यः अवदत् ॥ १३९ ॥ किमिति । हे कुरुनन्दाः कौरवाः । अत्र जलदानादिविषये संयुगे संगरे ॥ १४० ॥ ॥

अजं हंसरहितं माहात्म्यं विज्ञातमेव वेदशास्त्रैरिति शेषः । समायां विश्वरूपदर्शनेन दृष्टं च कृष्णबन्धनमन्नकालइति शेषः ॥ १४१ ॥ यस्मात्तस्माद्युद्धमुपास्मत् उपारमय  
त । उपपूर्वस्य रमेरन्तर्गतं तन्मूल्यायार्थस्य सकर्मकत्वेन उपाच्चेति नित्यं परस्परदम् । भवत्सहायार्थमागताः भूमिपाः स्वस्वराज्यं प्रति गत्वा सुखिनः संतु । भूपाः यूयं कुरुनन्दनाश्रयाऽडवेभ्यः  
युष्मभ्यं च ग्रयोचितं विभक्तांश्चैश्वरेण विभज्य दत्तां भवं भुङ्ख्वम् ॥ १४२ ॥ साधारणेन सर्वेषां भुक्त्वा तद्गतं तः । सद्यो धनो व्यबभूव कुरुक्षेत्राणि ययौ ॥ १४३ ॥ पितादुर्योध

यादृशं चैव माहात्म्यमनन्तमजरं हरेः ॥ विज्ञातं सर्वलोकस्य सभायां दृष्टमेव च ॥ १४१ ॥ उपारमत् तद्युद्धं सु  
खिनः संतु भूमिपाः ॥ यथोचितं विभक्तां च भुङ्ख्वं भूपाः सदा भुवम् ॥ १४२ ॥ इत्युक्तः स ययौ तूष्णीं धार्तरा  
ष्ट्रः स्वकं गृहम् ॥ १४३ ॥ व्यासदत्तोरुविज्ञानात्संजयादखिलं पिता ॥ श्रुत्वा तदा पर्यतप्यसांढवाः कृष्णदेवताः ॥  
मुमुदुः शिबिरं प्राप्य सर्वे कृष्णानुमोदिताः ॥ १४४ ॥ इति श्रीमदा० विरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये  
भीष्मपातो नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

न पिता अखिलं युद्धदत्तं श्रुत्वा तदा भीष्मपातश्रवणकाले पर्यतप्यदुःखितो भूत् । कृष्णानुमोदिताः शिक्षिताः संतो मुमुदुः ॥ यंगंगजमदयिजान् व  
यभावाद्बिह्वद्विगण्याभिधात्संभ्रापजनां दंशमदस्त्राध्यायसंपद्युतात् पूर्तस्य च पंचविंशतितमोऽध्यायः कृतौ पुण्यदः श्रीमद्भारतमावर्णिर्णयेदोपिकायामगात् ॥ २५ ॥  
इति श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयटीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥



श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ अयेति । अथभीष्मपातानंतरम् । पृथिवीपतीनाङ्गाचार्यं अन्नविद्याशिक्षकत्वेनगुरुं । रथिनामध्येअय्यश्रेष्ठं चमूसेनापतिम् ॥ १ ॥ पुराभीष्म  
सेनापतिवकाले तद्वसक्तःतेनभीष्मेणअसक्तः अर्धार्थइत्यवज्ञानः कर्णोपितस्मिन् भीष्मेस्थितेसति योद्धुमितिशेषः । अनात्तधनुःअगृहीतधनुः । तदैवद्रोणेसेनापति  
त्वकालएव भीष्मेणानुमतःसंतः सन् । युद्धोद्यतयुद्धार्थमयोगयुक्तः सन् । धनुष्मान् प्रशासंधनुर्विद्यतेयस्यासौतथा । गृहीतधनुर्भूत् । रथंसमास्थायआरुह्य गुरुं समन्वया  
त् अनुययौ ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्रेणधर्मसुतग्रहे युधिष्ठिरधर्षणविषयेद्रोणः दूतःस्वीकृतोभूदितिभावः । तेनद्रोणेनप्रतिश्रवप्रतिज्ञायांप्रति  
श्रवज्ञात्वा । यत्तःयुधिष्ठिररक्षणार्थंप्रतिज्ञावंतःसंतः युद्धायसमीयुःतत्रतस्मिन्समये ॥ ३ ॥ धनुर्मंडलमंत्रनिःहतैःधनुषःमंडलधनुर्मंडलं मंडलाकारधनुरित्यर्थः । तस्मान्मं

हरिः ॐ अथाखिलानां पृथिवीपतीनामाचार्यमग्रं रथिनां सुविद्यम् ॥ रामस्य विश्वाधिपतेः सुशिष्यं चक्रं चमपं  
धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ १ ॥ कर्णोपि भीष्मानुमतो धनुष्मायुद्धोद्यताभूतदसक्तः पुरा ॥ तस्मिन् स्थितेनात्तधनुस्तदैव रथं  
समास्थाय गुरुं समन्वयान् ॥ २ ॥ द्रोणो वतो धार्तराष्ट्रेण धर्मसुतग्रहे तेन कृते प्रतिश्रवे ॥ ज्ञात्वा यत्ताः पांडवा  
स्तं समीयुर्द्युदाय तन्नाभवदुग्रयुद्धम् ॥ ३ ॥ पतत्रिभिस्तत्र दुधाव शात्रवान् द्रोणो धनुर्मंडलमंत्रनिःसृतैः ॥ तमा  
ससादाशु वक्रोदरो नदन् तमासदन् द्रौणिरूपौ च मद्राट् ॥ ४ ॥ स तान्विधूयाभ्यपतद्रणेग्रणीद्रोणं तमन्वार्जुनि  
रभ्ययात्परान् ॥ ववार तं मद्रपतिस्तयोरभूद्रोणो महंस्तत्र गदां समाददे ॥ शल्योऽथ भीमोभिययौ गदाधरस्तमत  
योरत्र बभूव संग्रः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

ॐ देवताप्रार्थनरूपमत्रैः निःस्तैः निगैः पतन्निभिः शरैः शात्रवान् शत्रुसंबन्धिनः यदा दुधावकं प्रयामास तत्र तदा तद्राणं वृकोदर आससाद तं भीमद्रोण्यादयस्त्रयः आसदन् प्रापुः ॥ १॥  
 ससीमः तावन्त्रीन् विधूय विद्राव्य । तमनुभीममनु आर्जुनिः अभिमन्युः । मद्रपतिः तं अभिमन्युं वारय्य वारयत् । तयोः अभिमन्युशल्ययोः अत्र ववारतं मद्रपतिरित्यत्र तच्छब्देन  
 भीमसेनगृहीत्वा तयोस्मद्वर्णइत्यत्र भीमशल्ययोरितिकेषांचिद्याख्यानमनादेयं । तस्मादातायेन युद्धसौमद्रस्य च शंसमे । संजयः । सादितं प्रेक्ष्य रथं ताशल्यः सर्वायसीगदाश्च । समु  
 रक्षिष्य न दमूकुक्षुप्रचस्कंदथो न मात् । तंदीमिव कालाग्निदं हृत्समिवांतकम् । जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य मर्हन्तं गदामिति द्रोणपर्वगतवाक्यविरोधात् । तत्र तस्मिन् युद्धेशल्यः  
 गदांसमादेहे । अभिमन्युर्हंतुमिति शेषः । अथशल्यगदामृहणानंतरम् । गदाधरो भीमः तशल्यो अभिययौ । एतयोर्भीमशल्ययोः । अत्ररणभुवि संगः युद्धबभूव ॥ ५ ॥

गदिनामध्योऽनुत्तमानविद्येत उत्तमो योऽस्तौ तथा । बलीयसां बलवतां मध्ये प्रवरौ अभिनर्दमानौ गजौ तावुभौ भीमशल्यौ प्रपश्यतां युद्धद्रष्टृणां चित्रतमं अनिचित्रं यथास्यात् तथा । मनोहरं यथास्यात्तथा विचेतुः ॥ ६ ॥ गदाप्रपातेन अंकितां चिह्नितं वज्रमिदं गच्छेत्तथा नौ भीमशल्यौ रणे अखिललोकोद्दर्श ॥ ७ ॥ प्रचलत्सदः कं पमानपदः सह साबलेन ॥ ८ ॥ तं शल्यं युद्धार्थमाहृतं भीमं च विलोक्य भीमस्य पुतः ॥ ९ ॥ निजं यथाप्य आरुह्य समक्षं अपरोक्षम् ॥ १० ॥ द्रोणो विधूय द्वावयित्वेत्यर्थः तं द्रोणम् ॥ ११ ॥

उभावेज्यौ गदिनावनुत्तमावतुल्यवीर्यौ बलिनौ बलीयसाम् ॥ विचेतुश्चित्रतमं प्रपश्यतां मनोहरं तावभिनर्दमानौ ॥ ६ ॥ गदाप्रपातां कितवज्जगन्नौ ददर्श लोकोखिल एव तौ रणे ॥ गदाभिघातेन वृकोदरस्य विचेतनः प्राप तदत्र मद्राट् ॥ ७ ॥ भीमोऽपि कोपात्प्रचलत्पदः क्षितौ निधाय जानुं सहस्रोत्थितः क्षणात् ॥ ८ ॥ विचेतनं पतितं मद्राजं विलोक्य भीमं च तमाह्वयन्तम् ॥ रथं समारोप्य जनस्य पश्यतः पुरश्च भीमस्य रुपोपजग्मिवात् ॥ ९ ॥ विजित्य मद्राधिपमोजसारिहा नदन् रथं प्राप्य निजं स मारुतिः ॥ व्यद्रावयद्वाणगणैः परेषामनीकिनीं द्रोणसमक्षमेव ॥ १० ॥ विद्रावयत्याशु कुरुन्वृकोदरे विधूय सौभद्रमुखान्समात्यकीन् ॥ द्रोणोऽपि पदे दृष्ट्वा तं ग्रीहीतुं तमाससा दाशु धनं जयौ रथी ॥ ११ ॥ स वासुदेवे प्रयतं रथे स्थितः शरैः शरीरांतकरैः समंततः ॥ निहत्य नागाश्चरथान् च यन्नृश्यतां श्वेव च शोणितापगाः ॥ १२ ॥ निहत्य मानासु किरीटिना चमूष्वा रक्षिते धर्मसुते तथापदः ॥ चमूं च भीमार्जुनबाणभग्नां द्रोणोऽपल्ल्यापययौ निशागमे ॥ १३ ॥ स धार्तराष्ट्रेण युधिष्ठिराग्रहात्संश्रवितः क्रूवचो निशायाम् ॥ जगाद दूरं समराद्दिनीय तां पार्थस्तनो धर्मसुतं ग्रीहीष्ये ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

वासुदेवेन प्रयतेन वर्तते शरीरस्य अंतकैः नाशकैः समंततः सर्वतः । कुंजबाजिराधिकां चिह्नित्य । शोणितस्य रुधिरस्य आपगाः नदीः प्रवर्तयन् अट्टशतलोकैर्दृष्टां भूदित्यर्थः ॥ १२ ॥ धर्मसुते आपदः सकाशात् आसमंताद्रक्षिते सति बाणैर्भग्नापराभूतां चमूंसाम् ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरस्यापहात् अधर्षणात् ॥ १४ ॥ ॥

महारथैःसंसप्तकैःसहितःसुशर्मा भीमानुजंपार्थअतिदूषणेतेभयनार्थं दुर्योधनेनकर्मःनिहपितःआज्ञापितोभूदित्यर्थः । सुशुशर्माओमितितयास्त्विति ॥ १५ ॥ तेसुशर्मसंसप्तकाःद्रुताशस्यदिशंअग्निदेवतादिशम् । सोर्जुनःताम्रव्ययोधयत् युयुधे गजानामनीकंसमूहम् ॥ १६ ॥ संघशःसमूहोऽपुधातरोष्ट्रेणआर्थतःयाचितःप्राग्ज्योतिषोभगदत्तःन भीमम् ॥ १७ ॥ नतस्थुःविद्वदुबुलित्यर्थः । तदनुतदन्तरं तंगजंप्राथम्ययुःआययुः । सगजःतेषांसात्यक्यादीनाम् ॥ १८ ॥ रथोऽज्जितेषुरथहीनेषु शैनेयपूर्वेषुअवप्लूत्यउत्पत्य

ततःसुशर्मा सहितो महारथैः संसप्तकैर्दूरतरं प्रणेतुम्॥युद्धाय भीमानुजमाशु कृतो दुर्योधनेनोमिति सोप्यवादीत्॥ ॥ १५ ॥ समाह्वयामासुरथोर्जनं ते प्रातर्द्रुताशस्य दिशं रणाय ॥ आयोधयत्तान्स च तत्र गत्वा भीमो गजानीकमथात्र चावधीत् ॥ १६ ॥ निहन्यमानेषु गजेषु संघशो विद्राव्यमाणेष्वखिलेषु राजसु ॥ प्राग्ज्योतिषो धातरोष्ट्रेणार्थं तत्तं समागमं सुप्रतीकेन धन्वी ॥ १७ ॥ विभीषिताः सुप्रतीकेन भीमहया न तस्थुस्तदनु स्म सात्यकिः ॥ सौभद्रमुत्थाश्च गजं तमभ्ययुश्चिक्षेप तेषां स रथानथांबरे ॥ १८ ॥ शैनेयपूर्वेषु रथोऽज्जितेषु भूमाववप्लूत्य कथंचिदेव ॥ स्थितेषु भीमे च विभीषिताश्चान् संयम्य युध्यत्यपि कृष्ण ऐक्षत् ॥ १९ ॥ संक्लेशितो वैष्णवाखं विमुंचेत्प्राग्ज्योतिषो भीमसेने ततोहम् ॥ याम्यर्जुनेनैव तदस्त्रमारमनः स्वीकर्तुमन्येन वरादधार्यम् ॥ २० ॥ इति स्म संचित्य सहार्जुनेन तत्रायचावथ पार्थ त्रिगताः ॥ न्यवारयंस्वाश्रमखं स तेषु व्यवासृजन्मोहनायाशु वीरः ॥ २१ ॥ तदस्त्रवीयेण विमोहि तारस्ते परस्परं कृष्णपार्थाविति स्म ॥ जघ्रस्तदा वासविस्तान्विसृज्य प्राग्ज्योतिषं हन्तुमिवाभ्यधाद्वुतम् ॥ २२ ॥

कथंचिदेवप्रयासैव भूमौस्थितेषुसत्सु संयम्यनियम्ययुध्यतिसति ऐक्षत्विचारयामास ॥ १९ ॥ किमिति । भीमसेनेनयुद्धसंक्लेशितःपीडितःप्राग्ज्योतिषःभगदत्तःभीमसेनैव ण्णावाखंविमुंचेत्मोक्षयति ततोहंअर्जुनेनसहैव भगदत्तंप्रतियामि । किंकर्तुं । ममवरात्मन्दन्येनाधार्यतत् । आत्मनःममास्त्रंस्वीकर्तुंयहीतुम् ॥ २० ॥ अथत्रिगताःत्रिगताख्यासुराःपार्थन्यवारयन्मध्यईतिशेषः । सपार्थःतेषुत्रिगतैर्षु मोहनायत्वाष्ट्रंत्वद्वैवतम् ॥ २१ ॥ अयंकृष्णःअयंपार्थइतिषुध्यापरस्परं अन्योन्ययदाजघ्रः । तदातान्त्रिगतान् ॥ २२ ॥







मन्तोऽन्यः यः कश्चिपुस्त्यः कुतश्चकस्माच्चिकाराणादपि अवध्यो नास्ति । इति स्पष्टतोः तेनैव अस्मावध्यत्वेनैव मया तद्विधुतं तत्तस्मात् अस्मदीनं नृणं न जहि ॥ ३० ॥ केशवेन द्युक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा सोऽर्जुनः अमज्जयतुरोपयामास । शरः कुंभस्थले मग्न इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तावुमौ भगदन्तगजौ ॥ ३२ ॥ शकुनेः कनीयसौ कनिष्ठभारौ नाद्या अचलं वृषमंचहत्वा तं शकुनिं मायां अस्तुजत् । शकुनिरितिशेषः । सपार्थः तां मायां विज्ञानाखेन नाशयानशयोजनकाम् ॥ ३३ ॥ माहिमतीराष्ट्रपतिम् ॥ ३४ ॥ तस्य द्रौपेयः ब्राह्मन् अश्वान् ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिरस्याग्रहात् अधर्षणात् अतिविषण्णरूपः दुःखी सन्नित्यर्थः । दुर्योधनः अन्नधराजयविषये दीनवाक्यानि कृपजनकवाक्यानि । सोऽपि द्रोणः नृपदुः

अन्नस्य चान्यो न तु कश्चिदस्ति योऽवध्य एतस्य कुतश्च मत्तः ॥ इति स्म तेनैव मया धृतं तदस्त्रं तदेनं जहि चास्त्रही  
नम् ॥ ३० ॥ इत्युक्तमाकर्ण्य स केशवेन संमंथ्य बाणं हृदये मुमोच ॥ प्राज्योतिषस्यापरमुत्तमं शरं गजेन्द्रकुम्भस्य  
ल आश्रमजयत् ॥ ३१ ॥ उभौ च तौ पेतुराद्रिसन्निभौ महद्रज्जामिहताविवाशु ॥ निहत्य तौ वासविरुग्रपौरौ  
भौ मुमोद साधु स्वजनोभिपूजितः ॥ ३२ ॥ अथाचलं दृषमं चैव हत्वा कनीयसौ शकुनेस्तं च बाणैः ॥ विव्याध  
मायामस्तजस्त तां च विज्ञानखेणाशु नाशाय चक्रे ॥ ३३ ॥ स नष्टमायः प्राद्रवत्यापकर्मा ततः पार्थः शरपूगे  
श्रमं ताम् ॥ विद्रावयामास तदा गुरोः सुतो माहिष्मतीपतिमाजौ जघान ॥ ३४ ॥ तदा भीमस्तस्य निहत्य बाहान्व्यद्रा  
वयद्भार्तराष्ट्रौ चमं च ॥ भीमार्जुनाभ्यां हन्यमानां चमूं तां दृष्ट्वा द्रोणः क्षिप्रमपाजहार ॥ ३५ ॥ प्राज्योतिषे नि  
हते चाग्रहाच्च युधिष्ठिरस्यातिविषण्णरूपः ॥ दुर्योधनोऽश्रावयद्दृष्ट्वाक्यान्यन्न द्रोणं सोऽपि नृपं जगाद ॥ ३६ ॥ पार्थे  
गते श्वो नृपतिं ग्रहीष्ये निहन्मि वा तत्सदृशं तदीयम् ॥ इति प्रतिज्ञां स विधाय भयः प्रातर्ययौ युद्धमाकांक्षमाणः ॥ ३७ ॥  
पद्मव्यूहं व्यूह्य परैरभेद्यं वराहिणोस्तस्य मंत्रं च जप्त्वा ॥ पार्थाश्च तं प्रापुर्ऋतेर्जुनेन संसप्तकैर्युधै सोऽपि वीरः ॥ ३८ ॥

योधनम् ॥ ३६ ॥ तत्सदृशं युधिष्ठिरतुल्यं तदीयं युधिष्ठिरसंबन्धिनं निवा । सद्रोणः भूय इति प्रनिष्ठा विधाप्य प्रातः शुद्धमाकांक्षमाणः ययौ ॥ ३७ ॥ तस्य विष्णोर्मञ्जन  
पद्माविष्णोर्विदाभेयं वैष्णवं मंत्रजपेन व्यूहकृतं व्यूहाभेयो भवत्येवं विष्णोर्वीरस्य स्वप्नैरेवेभ्यं पद्मव्यूहं पद्माकोरेण बलविन्यासं व्यूहकृत्य ययौ । व्यूहनुरबलविन्यास  
इत्यमरः । तंव्यूहं सोऽप्यर्जुनः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तंव्यूहं प्राप्य भेतुं उद्यताश्च उद्योगं कृतं वन्तो विनाशकम् ॥ ३९ ॥ भीमः प्रतिभायोगात् स्वाभाविकज्ञानवत्त्वात् जानश्च व्यूहमेतदज्ञानं चपि काम्यफलोद्देश्यकर्ममन्त्रेनैवा जपत् तत्र तदा युधिष्ठिरः तज्ज्वल्यहूमेतदज्ञं ध्वं व्यूहं मिथि ॥ ४० ॥ भित्त्वा व्यूहमिथि शेषः । द्विषतां शत्रूणां ताम् व्यूहांतर्वर्तिनीं सनां विवक्षवः प्रवेष्टुमिच्छवः ॥ ४१ ॥ रुद्रस्य वरैव रुद्राः आसन्नितिशेषः । अत्र अस्मिन्युद्देशतोऽपि सैधवं जेतुमिति शेषः । तदनात्यवर्तसैधवमतिक्रम्य नयया वित्यर्थः ॥ ४२ ॥ वृषध्वजेन रुद्रेण परेयावैरिणां उर्वोत्कृष्टांसिनां विलोडयामास क्षोभयामास ॥ ४३ ॥ द्रौणिः अप्रणीर्येषां तैर्द्रोण्यपण्यः तैस्तथा सोऽभिमान्युः रुद्रश्च रुद्रोऽपि अभीतो भयरहितः तदनुव्रतानां द्रोणादीननुगतानां शिरासि कृतम्

पार्या व्यूहं च तं प्राप्य नाशकन् भेतुमद्यताः ॥ ३९ ॥ जानंश्च प्रतिभायोगात् काम्यं नैवा जपन्तम् ॥ भीमो युधिष्ठिरस्तत्र तज्ज्ञं सौभद्रमब्रवीत् ॥ भिधि व्यूहमिमं तात वयं त्वामनुयामहे ॥ ४० ॥ स एवमुक्तो रथिनां प्रबर्हो विवेश भित्त्वा द्विषतां चमूं ताम् ॥ अन्वेव तं वायुमुतादयश्च विवक्षवः सैधवं नैव रुद्राः ॥ ४१ ॥ वरेण रुद्रस्य निरुध्यमानो जयद्रथेनात्र वक्रोदरस्तु ॥ विष्णोरभीष्टं वधमार्जुनेस्तदा विज्ञाय शक्तोऽपि न चात्यवर्तत ॥ ४२ ॥ जयद्रथस्येन वृषध्वजेन प्रयुध्यमानेषु वक्रोदरादिषु ॥ प्रविश्य वीरः स धनं जयात्मजो विलोडयामास परोरुसेनाम् ॥ ४३ ॥ स द्रोणद्रुयोर्धनकर्णशल्यद्रोण्यग्रणीभिः कृतवर्मयुक्तैः ॥ रुद्रश्च चारिवलेष्वभीतः शिरासि कृतंस्तदनुव्रतानाम् ॥ ४४ ॥ स लक्षणं राजसुतं प्रसस्य पितुः समीपेन यदाशु मृत्यवे ॥ बृहद्वलं चोत्तमवीर्यकर्मा वरं रथानामयुतं पतन्निभिः ॥ ४५ ॥

छिदन् अरिबलेषु त्रुसैर्न्येषु चार ॥ ४४ ॥ सोऽभिमान्युः राजसुतं द्रुयोर्धनसुतं नाम्ना लक्षणं मृत्यवे यमायानयत् । उत्तमं उत्कृष्टवीर्यं पराक्रमः कर्मयुद्धादिकर्मयस्य स तथा अभिमन्युः बृहद्वलनामानं राजानं च तथा वरं बलाद्यादिनां तन्म रथिनां अयुतं मृत्यवे अनयदिति संबंधः । तथा बृहद्वलं हवा सौभद्रो व्यचरदण्ड इति बृहद्वलं च राजानं स्वर्गणादेः प्रयोज्यहेति च द्रोणपर्वण्युक्तेः । बृहद्वलमिति अयुतस्य विशेषणमिति केचित् ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रत्यक्षतःप्रत्यक्षेण विगतचापाश्चर्यचक्रुः ॥ ४६ ॥ उक्तमेवविचिह्न्याह । कर्णइत्यादिना । तस्याभिमन्योःविधूयनशयित्वेनिसर्वत्रसंबद्धाने । कर्णादियस्त्रयोपिसायकै  
अस्याभिमन्योःसचर्मखण्डं चर्मसहितवंद्रुथचक्रं चक्रचभृशमुद्विगाःसंचिच्छिदुरनेकधेतिच । रथचक्रंप्रणयेतिक्वचिथाठः । तत्ररथशब्देनरथचक्रंलक्ष्यते । रथचक्रसदृ  
शंयच्चकाख्यमायुधंनदप्रणयच्छिच्छ्वा हस्तस्थितमेवहस्ताभ्यांस्थितमेवचक्रुः । ननुहंतवंतः । तस्थुरितिथाठे हस्तगृहीतयथाथाकृत्वा तूर्णतस्थुरित्यर्थः । व्यायुधोभिम  
न्युश्च काख्यामायुधमाददे । तदपिकर्णौश्लिन्नमितिभावः । आस्थितश्चक्रमुधम्येतिद्रोणपर्वण्युक्तेः ॥ ४७ ॥ तेषुकर्णादिषुसत्त्वपि गद्गदौःशासनिःगदाआयुधंप्रत्यस्यसत

द्रोणादयस्तं हरिकोपभीताः प्रत्यक्षतो हंतुमशक्नुवन्तः ॥ संमंच्य कर्णं पुरतो निधाय चक्रुर्विचापाश्चर्यं क्षणेन ॥ ४६ ॥ कर्णो धनुस्तस्य रूपश्च सारथिं द्रोणो हयानाशु विधूय सायकैः ॥ सचर्मखड्गं रथचक्रमस्य प्रणुद्य हस्त स्थितमेव चक्रुः ॥ ४७ ॥ भीतिषु कृष्णादथ तद्दधाय तेषाससादाशु गदायुधं गदो ॥ दौःशासनिस्तौ युगपच्च मम्वतु र्गदाभिघातेन मिथोतिपौरुषौ ॥ ४८ ॥ तस्मिन्हते शत्रुत्वं निशम्य हर्षोद्भवं मारुतिरुग्रविक्रमः ॥ विजित्य सर्वान् पि सैंधवादीन्युधिष्ठिरस्यानुमते न्यषेदत् ॥ ४९ ॥ व्यासस्तदा तानमितात्मैवभवो युधिष्ठिरादीन् ग्लपितानबोधय त् ॥ विजित्य संशप्तकपूगमुग्रो निशागमे वासविराप साच्युतः ॥ ५० ॥ निशम्य पुत्रस्य वधं भृशार्तः प्रतिश्रवं सो पि चकार वीरः ॥ जयद्रथस्यैव वधे निशायां स्वप्नेनयत्तं गिरिशान्तिकं हरिः ॥ ५१ ॥ स्वयमेवाखिलजगद्रक्षाद्य मितशक्तिमान् ॥ अप्यच्युतो गुरुद्वारा प्रसादकुरुदहं त्विति ॥ ५२ ॥ ४३ ॥ ४३ ॥

था तमभिमन्युमिथः परस्परं गदाभिघातेनयुगपच्च एकस्मिन्नेवसमये बभूवुः मृतौ ॥ ४८ ॥ तस्मिन् भिमन्यो अनुमते अनुकूलेनन्यबीदत् उपविष्टौ भूत् ॥ ४९ ॥ अमिन् आत्मैव भवंस्वरूपमज्ञानादिसंपद्यस्यस्तथा । गृह्णीतान् दुःखितान् साच्युतः अच्युतेन सहितः निशागमे सायंकाले ॥ ५० ॥ बधे बधविषये प्रतिश्रवं प्रतिज्ञां हरिः कृष्णः । तमर्जुननिशायां स्वमेगिरीशांतिकं रुद्रसमीपमनयत् ॥ ५१ ॥ पार्थरश्मणे स्वस्याशक्तैर्गिरिशमनय किमित्यत आह । स्वयमिति । अखिलजगद्द्रष्टा दौ अमितशक्तिमानपि ॥ ५२ ॥



विजयःपार्थःदृढायुंअच्युतायुंहवाच पुनर्विद्वानुर्विद्वकौअवतिराजानौ नतुदुर्योधनानुजौ । शराभ्यांहवा ॥ ६१ ॥ कांभोजंकांभोजराजस्यमुतंनुदक्षिणम् । तदुक्तंद्रोणपर्वणि । ततःकांभोजराजस्यपुत्रःशूरःसुदक्षिणइति । निहत्य । वरुणान्वदीजान्तंश्रुतायुधम् ॥ ६२ ॥ यस्यश्रुतायुधस्य ॥ ६३ ॥ तेनश्रुतायुधेनअर्पितःविद्धः सार्जुनःक्षणाद्धिरथंचकार । आरुह्यश्रुतायुधइतिरोषः । अरिधरायचक्रधारिणे कृष्णायतांगदांचिक्षेप । सागदाशतधाविभेद । शीर्णमस्तिष्कःविशीर्णशिराः ॥ ६४ ॥ एवंकिमर्थमभूद्वि

दृढायुमच्युतायुं च हत्वा विद्वानुर्विद्वकौ ॥ शराभ्यां प्रेषयामास यमाय विजयो युधि ॥ ६१ ॥ सुदक्षिणं च कांभोजं निहत्यांशुमेव च ॥ श्रुतायुधं नदीजातं वरुणादाससाद ह ॥ ६२ ॥ यस्यादाहरुणो दिव्याममोघां महतीं गदां ॥ ६३ ॥ स तु तेन शरैस्तीक्ष्णैरर्पितो विरथं क्षणात् ॥ चकार पार्थस्य रथमारुह्यारिधराय ताम् ॥ गदां विक्षेप सा तस्य वारुणेः शिर एव तु ॥ विभेद शतधा शीर्णमस्तिष्कः सोपतद्भुवि ॥ ६४ ॥ अयुध्यंतं स्वगदया यदि ताडयसि स्वयम् ॥ तया विशीर्णमस्तिष्को भविष्यसि न संशयः ॥ ६५ ॥ अमोघा चान्यथा संघं गदा तव भविष्यति ॥ ६६ ॥ इत्यब्रवीत्तं वरुणः पुरा तेन स केशवे ॥ अयुध्यति गदक्षेपात्तया शीर्णशिरा अभूत् ॥ ६७ ॥ हतेषु वीरेषु निजेषु संघशो विद्रावितेष्वालुलितेच सैन्ये ॥ दुर्योधनो द्रोणमुपेत्य दीनमुवाच हा पार्थउपेक्षितस्त्वया ॥ ६८ ॥ इतीरिताभेद्यममुष्य बर्म बद्धा महामंत्रवलास विप्रः ॥ जगाद येनैव बलेन पार्थैर्विरुध्यसे तेन हि याहि फल्गुनम् ॥ ६९ ॥ इतीरिती धार्तराष्ट्रः स चापमादाय सौवर्णरथोपरिस्थितः ॥ जगाम पार्थं तमवारयच्च शरैरेकैरनलप्रकाशैः ॥ ७० ॥

त्यतआह । अयुध्यंतमिति । अयुध्यंतंयुद्धमकुर्वन्तम् ॥ ६५ ॥ अन्यथाअयुध्यंतंयदिनताडयसितार्हं ॥ ६६ ॥ तंश्रुतायुधेनकारणेन । सश्रुतायुधः ॥ ६७ ॥ सैन्येआसमतालुलितेचंचलीकृते । दीनंरुपोपादंकंयथास्यात्तथाउवाच । किमिति । उपेक्षितःद्वारीतिशेषः ॥ ६८ ॥ बर्मकवचंबद्धजगाद । किमिति येनैवयावताबलेन पार्थैर्धर्मो दिवचतुर्भिर्विरुध्यसेविरोधंकरिष्यसि तेनतावताबलेनफलंगुनंप्रतियाहि ॥ ६९ ॥ चापंधनुःतंपार्थं अनलवत्अप्रिवल्यकारोयेबतेतथातैः । अवारयत्यवारयत् ॥ ७० ॥



तेषाणाः तस्य दुयोर्धनस्य बर्मादनं कवचं भूदानं चक्रुः ॥ ७१ ॥ संधीयमानं वाणे इति शेषः । तदन्नं एनं सुयोधनं तले हस्ततलेऽबिध्यत् ॥ ७२ ॥ जयद्रथाथैधवरक्षणायै  
अद्भुतानि आश्चर्यानि वीर्यकर्माणि येषां तितथा तेषां द्रिण्यादीनां तयुद्धं पार्थेन सह क्रियमाणं युद्धं अद्भुतं पश्यतां वीराणां आश्चर्यकरं अनुल्यं केनाप्यकृतमित्यर्थः । बभूव ॥ ७३ ॥  
तेषां पांडवानां धानां रथिकानां अनीकं सेनाम् ॥ ७४ ॥ सद्रोणः स्थविरा पितृद्वौपि यूनां तरुणानां धन्विनां मध्ये युवं वतरुण इव ॥ ७५ ॥ ग्रहणं ग्रहः नृपस्य ग्रहः नृपग्रहः तं दृच्छती

विद्वधा पार्थोपि तमग्रवेगैः शरैर्न ते तस्य च वर्मभेदनम् ॥ चक्रुस्ततो वासविर्दिव्यमखं तद्वर्मभेदाय समाददे  
रुषा ॥ ७१ ॥ संधीयमानं तु गुरोः सुनत्ताच्चिच्छेद पार्थस्तु सुयोधनाश्वान् ॥ हत्वा तले विध्यदथैनमुद्रोणिः शरैः  
पार्थमवारयद्युधि ॥ ७२ ॥ स द्रौणिकर्णप्रमुखैर्धनं जयो युयोध ते चैनमवारयच्छरैः ॥ बभूव युद्धं तदतुल्यमद्भुतं  
जयद्रथाथैधवर्यकर्मणाम् ॥ ७३ ॥ पार्थे प्रविष्टे कुरुसैन्यमध्यं द्रोणां विशत्पांडवसैन्यमाशु ॥ स तद्रथानीकमुदा  
रवेगैः शरैर्विधूय न्यहनच्च वीरान् ॥ ७४ ॥ स वीरवर्यः स्यविरागोपि यूनां युवैव मध्ये प्रवचार धन्विनाम् ॥ प्रपात  
यन्वीरशिरांसि बाणैर्युधिष्ठिरं चासदद्गुर्वीर्यः ॥ ७५ ॥ नृपग्रहेच्छुं तमवेत्य सत्त्वजिह्ववारयद्वापदिराशु वीर्यवा  
न् ॥ निवारितस्तेन शिरः शरेण चकर्त पांचालसुतस्य विप्रः ॥ ७६ ॥ निहत्य तं वीरतमो रणोत्कटं युधिष्ठिरं वा  
णगणैः समर्दयत् ॥ ७७ ॥ स्वशक्तिरस्तेन विधाय संगरं निरायुधो व्यश्वरथः कृतः क्षणात् ॥ स ऊर्ध्वबाहुर्भुवि  
संस्थितोपि ग्रहीतुमाजौ गुरुणाभिमपन्नः ॥ माद्रीसुतस्यावरजस्य यानमारुह्य वेगादपजग्मिवांस्ततः ॥ ७८ ॥

तिदृच्छुः तद्रोणं अव्यज्ञात्वा । द्रौपदिः नृपदस्यापत्यं द्रौपदिः सत्यजित् ॥ ७६ ॥ रणोत्कटं युद्धे उत्कटं स्वशक्त्या संगरं विधाय स्थितः स युधिष्ठिरः । तेन समानकर्तृकोपप  
त्तिः ॥ ७७ ॥ तेन द्रोणेन नव्यश्वरथः विहताश्वरथः कृतः सन् । ऊर्ध्वबाहुः भुवि संस्थितोपि निरायुधस्य युद्धमकुर्वतो ग्रहणं ग्रह इत्यपिशब्दार्थः । गुरुणा ग्रहीतुमभिपन्नः प्राप्तः  
अभिमुखं शातः सन् । माद्रीसुतस्य नकुलस्य अवरजस्य सहदेवस्येत्यर्थः ततः द्रोणस्य सकाशात् ॥ ७८ ॥



ततःपुष्पिपलायनाननतम् । सपुत्रःशैशुपालिःशिशुपालपुत्रः पंचकैयाःद्रोणसमासदन् । सर्वशःसर्वशिशुपालपुत्राद्याःबाणगणैःसमर्दयंश्चद्रोणंवीडयामासुः ॥ ७१ ॥  
तत्रपुद्गेक्रमेण शैशुसलादिक्रमेणनिकृंतकंधरान्छिन्न्यवीबान् ऊर्ध्वरेतसः नैष्ठिकब्रह्मचर्यव्रतनिरताःअकर्मंडलंनिर्मिथयंलोकव्रजंतिपरलोकंनिनायप्रापयत् ॥ ८० ॥  
पृथुसुतनांऊर्ध्वैवै मारुतिसूनुनाप्रायःहृतप्रवीराःहताःप्रवीराःमहावीराःयासांतास्तथा । मृदिताःपराभूताःपरेषांकौरबाणांपृतनाःसेनाःपराद्रवन् ॥ ८१ ॥ तेनभीमेनसुतेज

द्रोणं ततः शैशुपालिः सपुत्रो जारासंधिः काशिराजः सशैव्यः ॥ समासदृक्कैकयाश्चैव पंच समर्दयन्बाणगणैश्च स  
वैशः ॥ ७९ ॥ स तान् क्रमेणैव निकृंतकंधराञ्छरोत्तमैस्तत्र निधाय विप्रः ॥ विनाय लोकं परमकर्मंडलं व्रजति  
निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ॥ ८० ॥ विधूयमाने गुरुणोरुसैन्ये पृथुसुतानां पृतनाः परेषाम् ॥ प्रायो रणे मारुतिसूतैव  
हृतप्रवीरा मृदिताः पराद्रवन् ॥ ८१ ॥ अलंबुसो नाम तदैव राक्षसः समासदन्मारुतिमुग्रपौरुषम् ॥ स पीडितस्तेन श  
रैः सुतेजसैः क्षणादहस्यत्वमवाप मायया ॥ ८२ ॥ सोदृश्यरूपेनचरानपीडयद्भीमस्य तद्दीक्ष्य चुकोप मारुतिः ॥  
अखज्ञतामात्मनि केशवाज्ञया संदर्शयन्नागतधर्मसंकटम् ॥ ८३ ॥ त्वाष्ट्राखमादत्त स काम्यकर्महीनोपि भीमस्त  
त उत्थिताः शराः ॥ ते बाणवर्षास्तदहस्यवेधिनो रक्षो विदार्याविविशुधरातलम् ॥ ८४ ॥ तद्भन्यमानं प्रविहाय भी  
ममपाद्रवद्दूरं सुभीतम् ॥ ततश्च भीमो द्विषतां बहूथिनीं विद्रावयामास शरैः सुमुक्तैः ॥ ८५ ॥ तदैव कृष्णातन  
याः समेता जघ्नः शलं संयति सौमदत्तिम् ॥ अलंबुसं प्राप तदा घटोत्कचः परस्परं तौ रथिनावयुध्यताम् ॥ ८६ ॥

सैःशरैः ॥ ८२ ॥ सराक्षसःभीमस्यानुचरान् आगतंप्राप्तधर्मसंकटंयस्यतथा । काम्यकर्महीनोपिभीमःअस्त्रप्रयोगैकतेजगवद्भूमहानिः अप्रयोगैस्वानुचरबाधदतिधर्म  
संकटमित्यर्थः । केशवाज्ञयाआत्मनिअखज्ञतांसंदर्शयन्सन् ॥ ८३ ॥ त्वाष्ट्राखंत्वद्वैवताखं आदत्तआददे । ततःअस्त्रात् शराःउत्थिताःउपन्नाः अदृश्यवेधिनःतेबाणवर्षाः  
तद्रक्षइत्यन्वयः ॥ ८४ ॥ बहूथिनींसेनाम् ॥ ८५ ॥ संयतियुद्धेसौमदत्तिसौमदत्तपुत्रनाम्नाशालम् । रथौविद्येतेययोस्तौरथिनौ ॥ ८६ ॥



अयुतेययस्मान्तत्तरमाद्या हि कृष्णंतीतिशेषः पार्थजानीहिजीबित्वागेतीतिशेषः । असहायःसहायरहितः एषोजनःयदिजीवतिताहि सहायोऽनेतिशेषः ॥ १५ ॥ विनैसःपू-  
ज्येभ्योविप्रेभ्यः जयाय जयार्थंपरमाशिषःप्रतिगृह्य प्रतिराधकनिवारणार्थं भीमसेनेनअनुयातइत्यर्थः ॥ १६ ॥ श्रीभःपुयुधानंतंभूषंभूषवेशयत् । प्रवेशस्यापिप्राप्तिवि-  
शेषस्वाद्गन्विबुद्धीतिद्विकर्मता । गतीतिसमाप्तिकायाःग्रहणं । अन्यथानीबशोर्नेतिनिषेधोव्यर्थःस्यात् । ससात्यकिःगुरुणाअभ्युपेक्षितःकृतद्रोणस्यसूतम् ॥ १७ ॥ तदाव्यूहप्रवेशका-  
लेविप्राशीर्भिः कृष्णवरादपिबलंविदूढम् । पुराकृष्णेनतुष्टेनतस्मिन्दिने अर्जुनसहायार्थगमनदिने बलस्यवृद्धिर्यूपकेतुंविहायेतिशेषः । दत्तेतिहिप्रसिद्धिः । हियस्मान्तस्माद्द-

न श्रूयते गांडिवस्याद्य घोषः संश्रूयते पांचजन्यस्य रावः ॥ तद्याहि जानीहि तमद्य पार्थ यदि स्म जीवत्यसहाय  
एषः ॥ १५ ॥ इतीरितः सात्यकिरत्र विप्रान् संपूज्य वित्तैः परमाशिषश्च ॥ जयाय तेभ्यः प्रतिगृह्य सेनामुखं ययौ  
भीमसेनानुयातः ॥ १६ ॥ भीमरतु सेनामुखमाशु भित्त्वा प्रावेशयद्युधानं चमूं ताम् ॥ स युध्यमानो गुरुणाभ्यु-  
पेक्षितः सूतं निहत्य द्रावयामास चाश्वान् ॥ १७ ॥ बलं विवृद्धं च तदास्य सात्यकेर्विप्राशीर्भिः कृष्णवरादपि स्म ॥  
बलस्य वृद्धिर्हि पुरास्य दत्ता कृष्णेन तुष्टेन दिने हि तस्मिन् ॥ १८ ॥ ततोधिदृष्टोरुबलात्स सात्यकिः संस्थाप्य  
भीमं प्रययौ रथेन ॥ तं बाणवर्षैः पृतनां समंतान्निघ्नंतमाजौ हृदिकात्मजौभ्ययात् ॥ १९ ॥ तयोरभूद्युद्धमतीव दारुणं  
तत्राकरोत्तं विरथं स सात्यकिः ॥ विजित्य तं सात्यकिरुग्रधन्वा ययावतीत्यैव शिरांसि यनाम् ॥ १०० ॥ कृतञ्छरे  
स्तं जलसंध आगमद्रणे गजस्कंधगतोभियोद्धुम् ॥ निवारयंतं तमसत्यविक्रमं निहत्य बाणैः समरे स सात्यकिः १०१

लंविदूद्धमित्संबंधः । तदुक्तद्रोणपर्वणि । पूर्वमेवहि कृष्णस्यमनोगतमिदंभ्रमो । विजेतव्यायथावीरःसात्यकिर्यूपकेतुना । अतीतानागेतराजन्सहिबेत्तिजनार्दनइति ॥ १८ ॥  
नदातस्मिन्दिने नतद्विपाठे कृष्णवरादेरित्यर्थः । विदूद्धोरुबलान्निभित्तात्संस्थाप्य । न्यूहाद्वहिर्गितिशेषः ॥ १९ ॥ तं कृतवर्माणं विरथम् । तं कृतवर्माणं विजित्य । अती-  
त्यवीरानितिशेषः । यूनानंरुणानांशिरांसिशरैःकृतव्यूहौ ॥ १०० ॥ जलसंधः जलसंधनामातंसात्यकिमगमत् ॥ १०१ ॥ ॥ ॥

नंजलसंधं निहत्य गजस्यंदनवाजिपत्तिनः गजादिमतोवीरान्निघ्नन् बलं विलोडयामास ॥ १०२ ॥ पार्वतियान्पर्वतसंबंधिराजानस्तन्मकगणान्बलीं यूपकेतुः भूरिश्रवानं सात्यकिं आग्राप ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ निपात्य निहत्येत्यर्थः । चर्मवरासिधारिणौ शतचंद्रखड्गधारिणौ ॥ १०५ ॥ वक्षसिभ्रा अधिकृत्य शिरः अपहर्तुं छेतुं त्वङ्ग उदयही त् ऊर्ध्वं कृत्वा अपहर्तुः ॥ १०६ ॥ बासुदेवः शैलेन निरीक्ष्य कर्मनिरीक्ष्य शैलेन त्राना प्रस्वेति जगाद् । अन्यत्र युध्यतः पार्थस्य सारथ्यं कुर्वतो वासुदेवस्य सात्यके दर्शनं कथं घट तदस्य शंख्यनत्रवेदप्रमाणमाह । विश्वतश्चक्षुरिति । विश्वतश्चक्षुर्नितः अतो निरीक्ष्येत्यन्वयः । साप्यर्जुनः भलेन बाणविशेषेण परस्यैवैरिणः

विलोडयामास बलं कुरुणां निघ्नन् गजस्यंदनवाजिपत्तिनः ॥ १०२ ॥ स पार्वतेयांश्च शिलाभिर्वर्षिणो निहत्य विद्राव्य च सर्वसैनिकान् ॥ समासदकेशवफल्गुनौ च बली तमाराथ च यूपकेतुः ॥ १०३ ॥ तयोश्च भूदुद्रमती वघोरं चिरं विचित्रं च महद्विभीषम् ॥ १०४ ॥ परस्परं तौ तुरगान्निहत्य निपात्य सूतौ धनुषी निरुत्य ॥ समीय तुश्चर्मवरासिधारिणौ विचित्रमार्गानपि दर्शयंतौ ॥ १०५ ॥ स सौमदत्तिर्भुवि सात्यकिं रणे निपात्य केशेषु च संप्रगृह्य ॥ पदास्य वक्षस्य धिरुह्य खड्गमुदग्रहीदाशु शिरापहर्तुम् ॥ १०६ ॥ तद्बासुदेवस्तु निरीक्ष्य विश्वतश्चक्षुर्जगादाशु धनं जयं रणे ॥ त्रायस्त्र शैलेयमिति स्म सोऽपि भलेन चिच्छेद् भुजं परस्य ॥ १०७ ॥ स तेन चोक्तस्तत्सखदू बाहुर्विनिधयार्थं निपसाद भूमौ ॥ प्रायोपविष्टः शरसंस्तरे हरिं ध्यायन् विनिदम्भसुरप्रवेशान् ॥ १०८ ॥ गते सुरादेश उतातिभक्त्या ध्यायत्यमुष्मिन् गरुडध्वजं तम् ॥ शैलेय उत्थाय निवार्यमाणः कृष्णार्जुनाद्यैरहरच्छिरोस्य ॥ १०९ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

॥ १०७ ॥ तेन अर्जुनेन भलेन बानिकृत्तः छिन्नः खड्गसहितः बाहुर्ग्रथस्तथा । स भूरिश्रवाः निपसाद उपविष्टो भूत् ॥ हरिं ध्यायन् असुरप्रवेशाद्दर्शकृष्णं विनिदम् कृष्णोऽमुष्मन् इति बहुद्वेषः । शरसंस्तरे शराध्यायां प्रायोपविष्टः । निरशनव्रतनिष्ठो भूदिति शेषः ॥ १०८ ॥ असुरावेशोऽस्मिन् अतिभक्त्या उक्तं भक्त्या अमुष्मिन् भूरिश्रवसि गरुडध्वजं कृष्णं ध्यायति सति अस्य भूरिश्रवसः शिरः अहत् अच्छिन्नत् ॥ १०९ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

कृष्णः एतदर्थं सात्यक्येयर्थं कृतं संवादिनं समूतं स्वकीयं रथं सात्यक्येयदशौ । अयं तृषार्दिताः पीडिताः तदा स पार्थः बालुणा खं वरुणदेवताकाशममृजत् ॥ ११० ॥ तेनैव बालुणा खैव बाणरूपं बाणात्मकामश्मशालां अश्वार्थशालां चकार । ततो हरिः तत्र शालायां हयान्विमुच्य रथादिनिशेधः । अपाययत् तदा पराशत्रून् आर्क्षयत् पीडयत् ॥ १११ ॥ प्रभुः कृष्णः उद्धृताः उत्पादिताः सायका एभ्यस्ते तथातान् गतश्च मानुतुर्गानश्चान् पुनः रथेयुयोज । तेन कृष्णेन प्रचोदितैः पुरैः तैश्चैव पुरुषदेव ॥ ११२ ॥ चितया आकलितः गांश्चिद्वह्निः न संश्रूयते पांचजन्यरावः संश्रूयते ॥ ११३ ॥ मया नियुक्तः आज्ञापितः तस्य सात्यकः अधिकभारमन्ये । तत्तस्मात्ते भीम लंगला यदितौ जीवतः तर्हि पार्थ

तदा स्वकीयं रथमेतदर्थं कृतं ददौ सात्यक्येयं समूतम् ॥ कृष्णोऽथ पार्थस्य हयान् तृषार्दितास्तदा सृजद्धारुणा खं स पार्थः ॥ ११० ॥ तेनैव तीर्थं परमं चकार तथाश्मशालामपि बाणरूपाम् ॥ ततो विमुच्यन्त्र हयानपाययद् हरिस्तदा वा स विरार्दयत् परान् ॥ १११ ॥ युयोज कृष्णस्तुरगान् रथे पुनर्गतश्च मानुद्वृत्तसायकान् प्रभुः ॥ प्रचोदिते तेन रथे स्थितः पुनस्तथैव वीभत्सुररीनयोधयन् ॥ ११२ ॥ शनिप्रवीरे तु गते युधिष्ठिरः पुनश्च चिंताकुलितो बभूव ह ॥ जगाद भीमं च न गांश्चिद्वह्निः संश्रूयते पांचजन्यस्य रावः ॥ ११३ ॥ मया नियुक्तश्च गतः स सात्यकिभारं च तस्याधिकमेव मन्ये ॥ तत्प्राहि पार्थ युयुधानमेव त्वं भीम गत्वा यदि जीवतस्तौ ॥ ११४ ॥ इतीरितः प्राह वक्रोदरस्तं न रक्षितं वासुदेवेन पार्थम् ॥ ब्रह्मशानावपि जेतुं समर्थौ किं द्रोणकर्णादिधनुर्भर्ता ॥ ११५ ॥ अतो भयं नास्ति धनं जयस्य न सात्यकेऽपि हरेः प्रसादात् ॥ रक्ष्यस्वमेवात्र मतो मया द्य द्रोणो ह्ययं त्वां यतते ग्रहीतुम् ॥ ११६ ॥ इतीरितः प्राह युधिष्ठिरस्तं न जीवमाने युधि मां घटोत्कचे ॥ दृष्टुं मे चास्त्रविदां वारुणे द्रोणो वशं नेतुमिह प्रभुः क्वचित् ॥ ११७ ॥

युयुधानं सात्यकिं प्राहिरक्ष ॥ ११४ ॥ वासुदेवेन रक्षितं पार्थं ब्रह्मशानावपि जेतुं न समर्थौ । द्रोणकर्णादिधनुर्भर्ता द्रोणादिधनुर्धारिणः अत्र पार्थजये असमर्थ इति किंवक्तव्यमिति ॥ ११५ ॥ अयं द्रोणः त्वां ग्रहीतुं यतते यत्नं करोति हियस्मादितः कारणात् अत्र द्रोणात् तमया त्वं रक्ष्य एव ॥ ११६ ॥ घटोत्कचे दृष्टुं मे व जीवमाने जीवति सति । इह युद्धस्थाने द्रोणो वशं नेतुं मां ग्रहीतुमिति पार्थः । क्वचित् प्रभुः ॥ ११७ ॥



दहअस्मिन्कोलेट्टदशमिसति संज्ञासूचनाम् ॥ ११८ ॥ तेनयुधिष्ठिरणउक्तोभीमः असुव्यधर्मराजस्यसम्यक् रक्षणहेडिबघटाकचसेनापतिं धृष्टद्युम्नं व्याधात्स्थापयामास ॥ ११९ ॥ अत्राणभुविर्नोकेरावार्जुनोयत्रतत्रमयाहीत्याह । जीवमानेजीवतिसति नक्षमः नक्षमर्थः । नाहं त्वाह्मत्वापहीष्यतीत्यमआह । मृत्युरिति । अहंतस्यद्रोणस्य ॥ १२० ॥ पुनःपुनरितिब्रुवाणनृपतिंचमपार्जितं धृष्टद्युम्नं प्रणिधायसंस्थाप्य । यद्वा नृपतिं धर्मजं प्रणिधाय धर्मजं रक्षितुं निधायेत्यर्थः । निरंतरं अव्यवधानं यथास्थात्ता वा णपूगानशरसमूहान् । प्रबभूव नृजपराणीकं शत्रुसैन्यययी ॥ १२१ ॥ शिष्यस्नेहात् ममशिष्यइतिलिहात् । वासविः पार्थः अस्य सहायकः द्रुबबिति लिहात् । सात्यकिश्चम

यदि प्रियं कर्तुमिहेच्छसि त्वं मम प्रयात्याशु च पार्थसात्यकी ॥ रक्षस्व संज्ञामपि सिंहनादात्कुरुष्व मे पार्थशेनेय दृष्टौ ॥ ११८ ॥ तथा हते चैव जयद्रथे मे कुरुष्व संज्ञामपि तेन चोक्तः ॥ भीमस्तु हेडिबममुष्य रक्षणे व्यधाच्च सेना पतिमिव सम्यक् ॥ ११९ ॥ स चाह सेनापतिरत्र भीमं प्रयाहि तौ यत्र च केशवार्जुनौ ॥ न जीवमाने मयि ध र्षितुं क्षमो द्रोणो नृपं मृत्युरहं च तस्य ॥ १२० ॥ इति ब्रुवाणं प्रणिधाय भीमः पुनः पुनस्तं नृपतिं गदाधरः ॥ य यौ परानीकमधिव्यधन्वा निरंतरं प्रवमन्वाणपूगान् ॥ १२१ ॥ न्यवारयत्तं शरवर्षधरो द्रोणो वचश्चेदमुवाच भीमम् ॥ शिष्यस्नेहाद्वासविः सात्यकिश्च मया प्रमुक्तौ भृशमानतौ मयि ॥ १२२ ॥ स्वीया प्रतिज्ञापि हि सैधवस्य गुनौ मया पार्थकृते विसृष्टा ॥ दास्येन ते मार्गमहं कथंचित्यस्यास्त्रवीर्यं मम दिव्यमद्भुतम् ॥ १२३ ॥ इत्युक्तवाक्यः स गदां समाददे चिक्षेप तां द्रोणरथाय भीमः ॥ उवाच चाहं पितृवन्मानये त्वां स दामदुरुस्वांप्रतिनान्यथा क्वचित् ॥ १२४ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥

याप्रमुक्तौ । भीमः किंपार्थसहायकः न भवतीत्यत आह । भृशमानताविति । मयि भृशं आनतौ अतिनमो अतएवमुक्ताविति संबंधः ॥ १२२ ॥ सैधवस्य गुणौ रक्षणविषये स्वीया स्वकीया प्रतिज्ञापि पार्थकृते अर्जुनार्थे मया विसृष्टात्यक्ता ॥ १२३ ॥ इत्युक्तवाक्यः इति उक्तं वाक्यं यमसौ इत्युक्तवाक्यः भीमः तां गदां चिक्षेप उवाच च । किमिति । अहं त्वां पित्रा तुल्य इति मानये मया मि अतएव त्वां प्रतिमदामदुः कंचिदुपेयथान काटिण्याश्रितः न करिष्ये गुरुवाऽित्यर्थः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ ॥



अमर्दिवेष्टुत्वाभावेसति ममयादृशंबलतादृशंशस्येत्युवाचेतिपूर्वणान्वयः । यंत्रचक्रकुबेरयुग्मधरः सूतादिसहितस्तस्यद्रोणस्यरथःगदायाअभिघातेनपाननेन ॥ १२५ ॥  
लाघवतःजवेन । अवस्रुतःपुद्गुवद्वयर्थः । परमन्यम् ॥ १२६ ॥ जगदीरणस्यजगत्प्रेरकस्यबायोः आत्मजःभीमःरथाद्वस्रुतःसन् शिरःपुरोनिधायतंद्रोणं कथमिवलषोढष  
भः ॥ १२७ ॥ मनोजवात्तमनोवेगात्तंद्रोणं आप्य रथंहस्तेनगृहीत्वा अबोआकाशेआक्षिपत् । किंकर्तु अहंत्वाहंतुंशक्तोपिगौरवादेवनेनिहन्मि । इत्थस्यद्रोणस्यतत्  
खुबलंसुष्ठ्नापयितंआक्षिपदितिसंबंधः ॥ १२८ ॥ वाजिसूतैःसहितःसरथःक्षितौपतमन् विचूर्णितः पतद्विचूर्णितइतिवापाठः । पतंश्वसौविचूर्णितश्चेतिविवग्रहः । अ

अमार्दवे पश्य च यादृशं बलं ममेति तस्याशु विचूर्णितो रथः ॥ गदाभिघातेन ह्यकोदरस्य समुतवाजिध्वजयन्त्र  
कवरः ॥ १२५ ॥ द्रोणो गदामापततीं निरीक्ष्य त्ववपुतो लाघवतो धरातले ॥ तदैव दुर्योधनयापितं रथं परं समा  
स्थाय शरान्ववर्ष ह ॥ १२६ ॥ शरैस्तदीयैः परमाह्वमन्त्रितैः प्रवृथ्यमाणो जगदीरणात्मजः ॥ शिरो निधायाशु पुरो  
हृषो यथा तमभ्ययादेव रथादवपुतः ॥ १२७ ॥ मनोजवादेव तमाप्य भीमो रथं गृहीत्वांबर आक्षिपत्क्षणात् ॥  
शक्तोऽप्यहं त्वां न निहन्मि गौर्वादित्वेव संज्ञापयितुं तदस्य ॥ १२८ ॥ सवाजिसतः सरथः क्षितौ पतन्विचूर्णितो  
स्माद्गुरुरथ्यवपुतः ॥ तदा विशांकस्य रथं समानयत्तमारुहद्भीम उदारविक्रमः ॥ १२९ ॥ द्रोणोऽपि दुर्योधनदत्तम  
न्यं रथं समास्थाय युधिष्ठिरं ययौ ॥ ग्रहीतुकामं नृपतिं प्रयातं न्यवारयत्संयति वाहिनीपतिः ॥ १३० ॥ विद्रावितो  
द्रोणशरैः स्वसेनां संस्थाप्य भूयो ह्रुपदात्मजः शरैः ॥ द्रोण निवार्येव चमूं परेषां विद्रावयामास च तस्य पश्यतः  
॥ १३१ ॥ तयोऽरभूद्भूमतीव रौद्र जयैषिणोः पांडवधार्तराष्ट्रयोः ॥ अत्यद्भुतं संततबाणवर्षमनारतं सुचिरं नि  
र्विशेषम् ॥ १३२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

स्माद्रथात्विशोकः भीमसारथिः । अस्यभीमस्य ॥ १२९ ॥ बाहिः सैन्याः पतिः धृष्टद्युम्नः ॥ १३० ॥ तस्यद्रोणश्चपश्यतः सतः परेषां शत्रूणां च संसेनाम् ॥ १३१ ॥ पांडवधर्तारष्ट्रयोः युधिष्ठिर्योधनयोः जयैषिणोः तयोः धृष्टद्युम्नद्रोणयोः अतीवैर्द्रं अतिकूरं अस्यद्धुनं अत्याश्रयं सततः अंतरहितः बाणवर्षः बाणवृष्टिर्यस्मिन् सत्तथा । अनारतं अगवधानं सुचिर्दीर्घकालं निर्विशेषं सममित्यर्थः । युद्धमभूत् ॥ १३२ ॥

विदंश्च अनुविदंश्च तावद्वप्रमुखोवायेषति तथा । द्वादशाद्वादशसंख्याः काः धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रपुत्राः पूर्वाप्येन आचरन्त्या विदानुविदौ निहता इमौ धृतराष्ट्रपुत्रौ भीमनिषिदिता विजिज्ञेयम् ॥ १३३ ॥ तेषां विदादीनाम् ॥ १३४ ॥ सत्यव्रतादयः पंच धार्तराष्ट्रस्यामात्याः ॥ १३५ ॥ समीपतः सत्यव्रताद्यैः पृथक्कैः शरैः अवकीर्यमाणः प्रसार्यमाणः वर्णित इत्यर्थः । भीमः सितांस्त्रीक्ष्णान् विपाटान् बाणविशेषान्युगुणपत्समाददे । पंच बाणान् जगृह इत्यर्थः । तैर्विपाटैः परहनाविशिष्ट इत्यर्थः ॥ १३६ ॥ क्षुद्रसृगान् अल्पशक्तिमतः दृगालादिदृगान् तेन कृतवर्मणा ॥ १३७ ॥ गाढदंध्यस्यान्त्या विद्धः आहतः सकृतवर्मा बहूथिर्न सिनां यातः श्यामः ॥ १३८ ॥ ताम्यां कृष्णपार्थाभ्यां उत प्रतिष्ठापितः उदितः स भीमः

ततः प्रायाद्रीमसेनोमितौ जा दृढच्छरैः कौरवराजसेनाम् ॥ विदानुविदप्रमुखा धार्तराष्ट्रास्तमासेदुद्वादश वीरमु  
ख्याः ॥ १३३ ॥ विद्धः शरैस्ते बहुभिर्वकोदरः शिरांसि तेषां युगपच्चकर्त ॥ हतेषु तेषु प्रवरेषु धन्विनां सत्यव्रतः पु  
रुमित्रो जयश्च ॥ १३४ ॥ वृंदारकः पौरवश्चेत्यमात्याः समासेदुर्धार्तराष्ट्रस्य भीमम् ॥ १३५ ॥ स तैः पृषत्कैरवकी  
र्यमाणः सितांस्त्रीक्ष्णान्युगुणपत्समाददे ॥ जहार तैरेव शिरांसि तेषां हतेषु तेष्वेव परे प्रदुद्रुवुः ॥ १३६ ॥ स सिंहव  
त्क्षुद्रसृगान्समंततो विद्राव्य शत्रुन्हृदिकात्सजं रणे ॥ अभ्यागमत्तेन निवारितः शरैः क्षणेन चक्रे विरथाश्च सूतम्  
॥ १३७ ॥ स गाढविद्धस्तु वृकोदरेण रणं विस्तृज्यापययौ क्षणेन ॥ विजित्य हार्दिक्यमथाशु भीमो विद्रावयामा  
स बहूथिनीं ताम् ॥ संप्रषयन्सर्वनराभ्यं कुंजरान् यमाय यातो हरिपार्थपार्थम् ॥ १३८ ॥ दृष्ट्वैव कृष्णविजयौ  
परमप्रहृष्टरूपाभ्यां निरीक्षित उत प्रतिष्ठापितश्च ॥ संज्ञां नृपस्य स ददावपि सिंहनादान्छुवा परां मुदमवाप  
स चाग्र्यबुद्धिः ॥ १३९ ॥ भीमस्य नानदत एव महास्वनेन विष्णुमंत्रशोणितमथा मृत्तिमापरेके ॥ भीते  
षु सर्वनृपतिष्वमुमाप नूर्णं कर्णो विकर्णमुखरा अपि धार्तराष्ट्राः ॥ १४० ॥

सिंहनादान् सिंहनादेन नृपस्य युधिष्ठिरस्य संज्ञां पार्थशैलेन यो दृष्टाविति सूचनं ददौ अक्रोदित्यर्थः । अग्र्यबुद्धिः सराजा सिंहनादं श्रुत्वा ॥ १३९ ॥ नानदतः अतिशब्दकृतवतीः  
मरयमहास्वनेनैव महाध्वनिनैव विटचमूत्रचशोणितं च विष्णुमंत्रशोणितानि तेषां समाहारः विष्णुमंत्रशोणितं आपुः । दुर्योधनपक्षिणां गुदलिंगादिद्वारभ्यो रक्तस्त्रात्रोप्यभूदिति  
भावः । एकेकेचिदृत्तमिमापुः । नूर्णं शीघ्रं कर्णः अमुं भीममाप । विकर्णं मुखरा अप्यापूरितिशेषः ॥ १४० ॥ ॥ ॥ ॥

सभीमः विकर्णो चित्रसेनं च हत्वा । तत्र युद्धे अर्कसूतोः कर्णस्य रथसंचूर्णितं प्रविद्धे । भीमाद्रीमसकाशात् अपयानं अपसरणं पलायनमित्यर्थः ॥ १४१ ॥ आश्वास्य विश्रास्य  
यानि अगात् । तान् धृतराष्ट्रसुतान् तथैव पूर्ववत् विगतानि अश्वायुधानियस्य सतथा ॥ १४२ ॥ कर्णसाहाय्यकारिणः त्रयोविंशतिः धृतराष्ट्रस्य सुताः कर्णस्य पश्यतः सत एव भीम  
बाणैः कृताः शिरोधराः गलाः येषां तथा । रथेभ्यः सकाशान्निपेतुः ॥ १४३ ॥ संयुगे रणे भीमेन शरैः गाढं दृढं यथास्यान् तथा अन्यद्विदितं पीडितः ॥ १४५ ॥ प्राण

हत्वा विकर्णमुन तत्र च चित्रसेनं संचूर्णितं प्रविद्धे रथमर्कसूतोः ॥ धारैः शरैः पुनरपि स्म स मृद्यमानः कर्णोप  
यानमकरेद्भुवमेव भीमात् ॥ १४१ ॥ आश्वास्य चैव सुचिरं पुनरेव भीमं युद्धाय याति धृतराष्ट्रसुतैस्तथान्यैः ॥  
तांश्चैव तत्र विनिहत्य तथैव कर्णो व्यश्वायुधः कृत उतापययौ क्षणेन ॥ १४२ ॥ विकर्णचित्रसेनाद्या एवं वीरत  
माः सुताः ॥ कर्णस्य पश्यतो भीमबाणकृतशिरोधराः ॥ १४३ ॥ निपेतुर्धृतराष्ट्रस्य रथेभ्यः दृथिवीतले ॥ त्रयोविंश  
तिरेवात्र कर्णसाहाय्यकारिणः ॥ १४४ ॥ एकविंशतिवारं च व्यश्वसूत रथध्वजः ॥ गाढमभ्यर्दितस्तीक्ष्णैः शरैर्भीमेन  
संयुगे ॥ १४५ ॥ प्राणसंशयमापन्नः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ रणं त्यक्त्वा प्रदुद्राव रुदन् दुःखात्पुनः पुनः ॥ १४६ ॥  
द्वाविंशतिमयुद्धे तु रामदत्तं सुभास्वरम् ॥ अभेद्यं रथमारुह्य विजयं धनुरेव च ॥ १४७ ॥ तदत्तमेव संगृह्य तूणौ  
चाक्षयसायकौ ॥ आससाद रणे भीमं कर्णो वैकर्तनो रुषा ॥ १४८ ॥ सुघोर आसीत्स तयोर्विमर्दो भीमस्य कर्ण  
स्य च दीर्घकालम् ॥ आकाशमाच्छादयतोः शरौघैः परस्परं चैव सुरक्तनेत्रयोः ॥ १४९ ॥ ॥ ४३ ॥

संशयं स्वजीवनविषये संशयं आपन्नः दुःखात्पुनः पुनः रुदन् कर्णः सर्वलोकस्य पश्यतः सतः रणं त्यक्त्वा प्रदुद्राव ॥ १४६ ॥ सुष्ठु मास्त्रं प्रकाशमानमित्यर्थः ॥ १४७ ॥ तदत्तं परशु  
रामदत्तं धनुः अक्षयसायकौ । अक्षयाः क्षयरहिताः सायकाः ययोस्तौ तथा । तौ तूणौ इषुधी च संगृह्य विकर्तनस्य सूर्यस्यापत्यं वैकर्तनः ॥ १४८ ॥ विमर्दो रणः ॥ १४९ ॥

सहजाभ्यांकुंडलचर्मचकुंडलवर्मणीताभ्यातथा । कुंडलमिति जायेकवचनम् । संयुतत्वांजसासम्यक्हंतुं शक्यांशोस्मि ॥ १५० ॥ इति ज्ञापयितुं सूचनार्थं तस्य कर्णस्य । इदं गणसहजकुंडलकवचानामपहतत्वात् कुंडलेकवचं चेयेता निसहजभ्योऽन्यानीत्यर्थः । शरैरुक्त्यच्छित्त्वा भूतले पातयामास ॥ १५१ ॥ एवमेव न प्रकरणेनाति सहेजकुंडलवर्माणि अपकृष्यच्छित्त्वा त्वाहं ग्यामिति वेदयत्तज्ञापयन्नुसन् सहजकुंडलादौ सति कर्णहनेनेर्जनुस्यासामर्थ्यात् भीतं तद्गणतानि याचितानि मम तु कुंडलादौ विद्यमानेऽपि त्वद्धनेनेसा मर्थमस्तीति दर्शयितुं अलंकारार्थं धृतं मध्ये आगतुकसहजकुंडलादिकं मया भुवि पातितानीति भीमस्य मित्राग्र इत्यर्थः । भीमः पुनश्चैनं कर्णम् ॥ १५२ ॥ ततः भीमस्य तु इत्युबुद्धिः मननं भव । किमिति । अस्यार्धिनः स्पर्धारहितस्य अमुष्य कर्णस्य रामेण सर्वजयोदत्तो हि । अयं कर्णः भयास्तृथास्य ध्यानयुध्यति । अयं कर्णः कच्छगोहि

ततो भीमो महाबाहुः सहजाभ्यां च संयुतम् ॥ त्वां तु कुंडलवर्मभ्यां शक्र्यां हंतुं मजसा ॥ १५० ॥ इति ज्ञापयितुं तस्य कुंडले कवचं तथा ॥ शरैरुक्त्य समरे पातयामास भूतले ॥ १५१ ॥ एवं तान्यपकृष्याहं हन्यां त्वामिति वेदयन् ॥ पुनश्च बहुभिस्तीक्ष्णैः शरैरेनं समर्दयत् ॥ १५२ ॥ ततस्तु भीमस्य बभूव बुद्धिरस्यार्धिनः सर्वजयो हि दत्तः ॥ अमुष्य रामेण न च स्पृधायं कर्णो मया युध्यति कच्छगो ह्ययम् ॥ १५३ ॥ तथापि मे भगवानत्यनुग्रहाज्जयं ददात्यात्मवचो विहाय ॥ मया तु मान्यं वचनं हरेः सदा तस्मादास्ये विवरं त्वद्य शत्रोः ॥ १५४ ॥ एवं स्मृत्वा तेन रंध्रे प्रदत्ते कर्णोऽस्त्रवीर्येण धनुर्व्यकृतत् ॥ रश्मीन् हयानां च ततो रथं स तस्याज नैजं बलमेव दर्शयन् ॥ १५५ ॥ न मे रथार्थैर्धनुषापि कार्यमित्येव संज्ञापयितुं द्रकोदरः ॥ समुत्पपातोत्तमवीर्यतेजः रथं च कर्णस्य समास्थितः क्षणात् ॥ १५६ ॥

कण्ठ्याप्तः खलु ॥ १५३ ॥ तथापि कर्णस्य सर्वजयेदत्तेऽपि भगवान्परशुरामः अत्यनुग्रहात् मयि विद्यमानमहानुग्रहात् । आत्मवचः । अस्य धर्मानं न कथंचन त्वं जितो कश्चिदिति त्ववाक्यं विहाय मे जयं ददति तस्मात्कारणादद्य शत्रोः कर्णस्य विवरमवकाशदास्ये ॥ १५४ ॥ तेन भीमेन रंध्रेऽवकाशो रश्मीन् द्रज्जुः न्यकृतत् । ततः सतीमः नैजं त्वाभा विक्रवं वेदयन्नेव ज्ञापयन्नेव रथं तस्याज अत्यजत् ॥ १५५ ॥ मे रथादौः आद्यशब्देन अस्त्रैर्न्यादिकं युद्धते धनुषापि कार्यं न इत्येव संज्ञापयितुं त्वया पयितुं उत्तमे वीर्ये ते जसीप राक्रमबले यस्य स तथा स द्रकोदरः समुत्पपात क्षणात् कर्णस्य रथं समास्थितः समाहो भूदिति शेषः ॥ १५६ ॥ ॥ ॥ ॥





सकर्णः वीजस्तुतः अर्जुनात् अन्यान्यमादिचतुरः न ह न्यामितिकुल्येतः प्राह अतः मोक्तुं नैच्छत्यथापिशक्तिमुंचेत्तर्हं स भीमः तथा शक्त्याऽवध्यः वधानर्हः ॥ १६३ ॥ तथा अवध्यऽप्युक्तं सपुक्तिकमपवादयति । नारायणेति । प्रपातितद्रावणधनं तं अश्वत्थामहदपि अस्त्रशस्त्रमित्यत्र द्वैकवद्भावः । किंप्रकरोति न किमपीत्यर्थः ॥ १६४ ॥ हैडिबोघटोक्तचः तस्य मृत्यवे गवेदितिकेशवस्याभिप्रायं जानन् ॥ १६५ ॥ अन्यं रामदत्तादयं कृष्णबुद्ध्या कृष्णोऽदितबुद्ध्या ॥ १६६ ॥ तामिदं दत्तां अयात्

कर्णो भीमे वासवी नैव शक्तिं विमोक्तुमैच्छन्नैव वीजस्तुतो न्यान् ॥ हन्यामिति प्राह यतः स कुल्ये यद्यप्यवध्यः स तथापि भीमः ॥ १६३ ॥ नारायणास्त्रं शिरसि प्रपातितं न यस्य लोमाप्यदहच्छिरः स्थितम् ॥ किं तस्य शक्तिः प्रकरोति वासवी तथान्यदप्यस्त्रशस्त्रं महच्च ॥ १६४ ॥ भीमः कर्णरथं प्राप्तः शक्तिं नादातुमैच्छत ॥ अभिप्रायं केशवस्य जानन्हैडिबमृत्यवे ॥ १६५ ॥ ततः कर्णोन्यमास्थाय रथमर्जुनमभ्ययात् ॥ दिव्यं रथं धनुश्चैव कृष्णबुद्ध्या र्जुनो हरेत् ॥ १६६ ॥ इति भीतस्तु तां शक्तिमादायार्जुनमृत्यवे ॥ युद्धायायाद्रथं चापं शक्तिं चैकत्र नाकरोत् ॥ १६७ ॥ एकं हतं चेदन्यस्यादिति मत्वा भयाकुलः ॥ विभंति सर्वदा नीतेः कृष्णस्यामिततेजसः ॥ १६८ ॥ निश्चितो मरणायैव मृतिकाले तु तं रथम् ॥ आरुह्यागादि पूर्वं तु न कालं मन्यते मृतेः ॥ १६९ ॥ शक्तिं तु तद्रथगतां प्रसमीक्ष्य कृष्णः संस्थाप्य पार्थमपि सात्यकिमेव योद्धुम् ॥ दत्त्वा स्वकीयरथमेव विरोचनस्य पुत्रेण सोदिशदमुष्य बलं प्रदाय ॥ १७० ॥

अगात् रथादिभयमेकत्र नाकरोत् एकस्मिन् युद्धे रथादित्रयं युगपदवाधययानीति भावः ॥ १६७ ॥ कुत इत्यनर्थाह । एकमिति । नीतेः सकाशाद्विभेति ॥ १६८ ॥ मृतिकाले मरणदिने मरणायैव मृतुर्भवति निश्चितः कुत बुद्धिः तं रामदत्तं रथं आरुह्य चापतूणां गृहीत्वैति ज्ञातव्यम् । अगात् हियस्मात् सार्वभौममरणदिना पूर्वं मृतेः कालं न मन्यते न निश्चिनोति ॥ १६९ ॥ स कृष्णः अमुष्य सात्यके बलं दत्त्वा कर्णजयोपयोगीति भावः ॥ स्वकीयरथमेव दत्त्वा विरोचनस्य मूर्तस्य पुत्रेण कर्णेन योद्धुं सात्यकिमेवादिशत् ॥ १७० ॥



इहयुद्धेमेमप्रतियोधनाय योद्धुं अदादितिसात्यकिभीक्ष्माणः अन्यमानांस्पर्धयैवयुयुधे । तेनरथैरुद्येनकारणेनहरियानसंस्थः कृष्णरथेस्थितः सात्यकिः अमुंकर्णो विरथ  
विगतः रथोयस्यसः तंचकार ॥ १७१ ॥ हरियानसंस्थ इति विशेषणं स्पष्टयति । नेति । अत्रयुद्धे ॥ १७२ ॥ कर्णः भीमंतूबर इति दुष्टं वचः किमिति आवायामासेत्यतस्तानि मितं  
दुष्टवचनश्रवणमात्रेणैव भीमकृतकर्णवधोयोगनिमित्तंच विविच्यह । शक्नोति । करोमीति कृत् धनुर्वैयायाः पुराकृताप्रथमकर्त्रा जामदग्न्येन परशुरामेण शस्त्रसंग्रहणकालेश्चा  
भ्यासकाले कुमारणां व्रतं भवेदित्युक्तम् ॥ १७३ ॥ व्रतं विशिनष्टि तदिति । शत्रुबधरूपं स्वानिष्टवाचकस्य शस्त्रोर्विधरूपं वासिद्धं पूर्वमसिद्धं पूर्वासिद्धम् । केनापिन कृतं गृहितं गो

शिष्यं त्वराकमिह मे प्रतियोधनाय पार्थ त्वदादिति स सात्यकिमीक्षमाणः ॥ संस्पधैव युयुधे विरथं चकार  
तनैव सात्यकिर्मु हरियानसंस्थः ॥ १७१ ॥ न केशवरथे कश्चिन्स्थितो याति पराजयम् ॥ अतश्च सात्यकिर्नाप  
कर्णनान्न पराजयम् ॥ १७२ ॥ शस्त्रसंग्रहकाले तु कुमारणां व्रतं भवेत् ॥ इत्युक्तं जामदग्न्येन धनुर्विद्यापुरा  
ता ॥ १७३ ॥ तच्छत्रुवधरूपं च पूर्वासिद्धं च गूहितम् ॥ अविरोद्धं च धर्मस्य कार्यं रामस्य तुष्टिदम् ॥ अनुपद्रवाय  
लोकस्य त्यक्तो भीमो व्रतं त्विदम् ॥ १७४ ॥ चकार तूवरैर्युक्तो हन्यामिति रहः प्रभुः ॥ १७५ ॥ अनुपद्रवाय लो  
कस्य सुव्यक्तश्मश्रुमंडलः ॥ सुशमश्रुं मां न कश्चिद्धि तथा ब्रूयादिति स्फुटम् ॥ तदर्जुनो विजानाति स्नेहाद्वीमोदि  
तं रहः ॥ १७६ ॥ अर्जुनस्यापि गांडीवं देहीत्युक्तं निहन्मि तम् ॥ १७७ ॥ गांडीवस्यागमं पूर्वं जानात्येव हि नारदात् ॥  
इति तच्च विजानाति भीम एको न चापरः ॥ १७८ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ॥

[illegible]

फल्यनेअर्जुनाय प्रतिज्ञाब्रुवतोभीमसेनस्यप्रतिज्ञांशुश्राव । प्रतिज्ञामित्येतद्वावत्ययोजनीयम् ॥ १७९ ॥ अतूवरोप्यसौभीमोऽनकर्णेनस्मात्प्रति  
ज्ञातत्वात् । अलंप्रकोपनायैव कोपमयादधितुमेव तूवदितिउक्तःसन् । तस्मात्तूवरइत्युक्तत्वात् अर्जुनमब्रवीत् ॥ १८० ॥ किमिति न  
ब्रप्रतिज्ञाविषये । अत्रइदानींवैकर्तनःकर्णःसमहंतव्यतांबधार्हतांप्राप्नोहि ॥ १८१ ॥ त्वयामयैवमयाचउच्चाभ्यामित्यर्थः ॥ १८२ ॥ हिनिश्रयेन अहंतदोयः तबशिरष्यो

प्रतिज्ञां भीमसेनस्य ब्रुवतः फल्गुने रहः ॥ दुर्योधनस्तु शुश्राव तां च कर्णाय सोब्रवीत् ॥ १७९ ॥ अतूवरोपि ते  
नासौ तस्मात्तूवर इत्यलम् ॥ उक्तः प्रकोपनायैव तस्मादर्जुनमब्रवीत् ॥ १८० ॥ जानासि मत्प्रतिज्ञां त्वं त्वप्रति  
ज्ञामहं तथा ॥ अतो हंतव्यतां प्राप्नो मम वैकर्तनोत्र हि ॥ १८१ ॥ प्रतिज्ञातो वधश्चास्य त्वयापि मदनुज्ञया ॥  
अतस्त्वया मयैवायं हंतव्यः सूतनंदनः ॥ १८२ ॥ इत्युक्तो वासविः प्राह हंतव्योयं मयैव हि ॥ त्वदीयोहं यतस्ते  
न मत्कृतं त्वत्कृतं भवेत् ॥ १८३ ॥ न त्वत्कृतं मत्कृतं स्यादुरुमम यतो भवान् ॥ अतो मयैव हंतव्य इत्युक्त्वा कर्णम  
ब्रवीत् ॥ १८४ ॥ रूक्षा वाचः श्रावितोयं भीमः कृष्णस्य शृण्वतः ॥ यच्चाभिमम्युर्धुर्भाभिरकः संभूय पातितः  
॥ १८५ ॥ अतस्त्वां निहनिष्यामि त्वयुग्रं च तवाग्रतः ॥ इत्युक्तोऽयं रथं प्राप्य कर्ण आवीज्जद्रथम् ॥ १८६ ॥ द्रौणि  
कर्णाभिगुप्तं तं नाशकदंतुमर्जुनः ॥ तत्र वेगं परं चक्रे द्रौणिः पार्थनिवारणे ॥ १८७ ॥ नचैनमशक्तस्तु यत्नवान  
पि फल्गुनः ॥ तयोरासीच्चिरं युद्धं चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ १८८ ॥

यतःतेनकारणेन ॥ १८३ ॥ भवान्ममद्रुह्यतःअतःअर्जुनःआब्रवीत् ॥ १८४ ॥ किमिति । शृण्वतःसतःरूक्षाःकूराःसंभूयबिलित्वा ॥ १८५ ॥ आबीत्अपात् ॥ १८६ ॥  
तत्रतेषुमध्येष्वेगमहाचमकारम् ॥ १८७ ॥ एनंअश्वत्थामानं तनुमतिवर्तितुं लघुहस्तलाघबवत् ॥ १८८ ॥

भगवान्कृष्णः तद्दृष्ट्वा युद्धं दृष्ट्वा । भारके लोहिनायतिरक्तवर्णजते सति । अजिते अपराजिते सति । अहते अमरिते सति ॥ १८९ ॥ गगने आकाशे तमसा व्याप्ते सति । विश्वश्रमः विश्रान्तिपापुः । हनाभग्राप्रतिज्ञायस्य सतथा तस्य ॥ १९० ॥ बह्विर्विश्वान्निव प्रवेष्टुमिच्छन्निव स्थितः दर्शितः दर्शयन् आत्मानमिति शेषः । शक्रसूनुः शिरश्चक्रे तदा जनार्दनः तमर्जुनं प्रत्याह । ननु कृष्णस्य वर्ज्जानं कथमियत उक्तम् । दर्शित इति । दृश विद्यते यस्यासौ ज्ञानवानित्यर्थः ॥ १९१ ॥ किमिति । एतच्छिन्नं शिरः एतस्य जयद्रथस्य शिरोवा । अनुपुंखपुंखैः पुंखमन्वित्यनुपुंखं पुंखमनुपक्षमनुपुंखानियेषां ते तथातैः पुंखलग्नैः पुंखविशिष्टैरित्यर्थः । बाणैर्दधानमर्जुनम् ॥ १९२ ॥ इदमध्वशिरः अस्यपि

तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो लोहितायति भारकरे ॥ अजिते द्रोणतनये त्वहते च जयद्रथे ॥ अर्जुनस्य जयाक्रांक्षी स सर्ज तम ऊर्जितम् ॥ १८९ ॥ तमो व्याभे गगने सूर्यमस्तंगतं मत्वा द्रोणपूर्वाः समस्ताः ॥ विश्वश्रमः संधवश्चार्जुनस्य हतप्रतिज्ञस्य मुखं समैक्षत ॥ १९० ॥ तदा हरेराज्ञया शक्रसूनुश्चक्रे बाणेन जयद्रथस्य ॥ बह्विर्विविक्लान्निव दर्शितः शिरः तदा वचः प्राह जनार्दनस्तम् ॥ १९१ ॥ नैतच्छिरः पातय भूतले त्वमितीरितः पाशुपतास्ते जसा ॥ दधार बाणैरनुपुंखपुंखैः पुनस्तमूचे गरुडध्वजो वचः ॥ १९२ ॥ इदं पितुस्तस्य करे निपात्यतां वरोस्य दत्तो हि पुरा मुनायम् ॥ शिरो निहंतं भुवि पातयेद्यस्तवास्य भूयाच्च शिरः सहस्रधा ॥ १९३ ॥ इति स्म वध्योस्य पितापि तेनेत्यदीरिते तस्य संध्याक्रियस्य ॥ अंके व्यधात्तच्छिर आशु वासविः ससंभ्रमात्तद्भुवि च न्यपातयत् ॥ १९४ ॥

तुः करे निपात्यताम् । अंकरयोरिति सामीप्यादं कइति वक्तव्ये कारइत्युक्तम् । ध्यानकाले अंकरयोरुपरि उत्तानत्वेन करौ संस्थाप्य । ध्यायंतीति हि नोर्वा अंकरइत्युक्तम् । अन्यथा अंके व्यधात्तच्छिर आशु वासविरित्युत्तरश्लोकस्य तथा आरातस्य च विरोधः । अमुना जयद्रथपित्रा अस्य जयद्रथस्य । अयं वरो दत्तो हि । वरं विवृणोति । शिर इति हेतुवत् त्वनिहंतं शिरः भुवि पातयेत् । अस्य शिरः सहस्रधा भूयात् ॥ १९३ ॥ इति वरो दत्तः स्म यद्यस्मात्तेन कारणेन अस्य जयद्रथस्य पितापि वध्यः । स विनेति बापाठः इति कृष्णेनोक्तो वासविः संध्यासंबन्धिनीक्रिया यस्य स तथोक्तः । तस्य संधवपितुः अंके ऊरौ शिरः व्यधात् । स पिता स भ्रमाद् व्यधात् तच्छिरः ॥ १९४ ॥

ततःशिरःपातनात् । तमसःलयनाराहोतिवादः हाहाकाध्वनिः ॥ १९५ ॥ स्रौतमतिमयंकरग्रथास्यात्तथा व्यनदत्सिंहनाड्यंकार । रिरौजग्रथ्येहेतेसनि शैनेयः सात्य  
किःतुष्टोवभू ॥ १९६ ॥ देवदत्ताख्यंशंखंसहपांचजन्ययोषं पांचजन्यशंखोणसहितं भीमस्यनाड्यध्वनिः ॥ १९७ ॥ भीमःद्रौणिमुखोसेनांप्रतिअभ्यवर्तते योद्धुं  
प्रवृत्तोभूत् । पार्थःकर्णमुखांशिष्टांउर्वरितोसिनाभ्यवर्तते । ततस्ताभ्यांभीमार्जुनाभ्यांतद्वलद्रौणिकर्णसहितंबलमभ्यज्यत । पराजितमभूत् ॥ १९८ ॥ धृष्टद्युम्नपुरोगमाः

ततोऽभवत्तस्य शिरःसहस्रधा हरिश्च चक्रे तमसो लयं पुनः ॥ तदैव सूर्ये सकलैश्च दृष्टे हाहेति वादः सुमहानथा  
सीत् ॥ १९५ ॥ भीमस्तदा शल्यदुर्योधनादीन् रूपं च जित्वा व्यनदत्सुभैरवम् ॥ कुर्वन्सहायं फलानस्यैव तृष्टोवभू  
शैनेय उतो हते रिपौ ॥ १९६ ॥ अपूरयत्पांचजन्यं च कृष्णो मुदा तदा देवदत्तं च पार्थः ॥ भीमस्य नादं सह  
पांचजन्ययोषं श्रुत्वा निहतं सिंधुराजम् ॥ ज्ञात्वा राजा धर्मसुतो मुदोद दुर्योधनश्चास सुदुःखितस्तदा  
॥ १९७ ॥ ततो द्रौणिमुखां सेनां सर्वा भीमोभ्यवर्धत ॥ पार्थः कर्णमुखां शिष्टां ततोभ्यज्यत तद्वलम् ॥ १९८ ॥  
शीर्णां सेनां प्रविविशुर्धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ततस्तं देशमापुस्ते यत्र भीमधनंजयौ ॥ १९९ ॥ तत एकीकृताः सर्वे  
पांडवाः सहस्रोमकाः ॥ पराव्दिद्रावयामासुस्ते भीताः प्राद्रवन् दिशः ॥ २०० ॥ विद्राव्यमाणं सैन्यं तदृष्ट्वा दु  
र्योधनो नृपः ॥ जयद्रथवधाच्चैव कुपितोभ्यद्रवत्परान् ॥ २०१ ॥ स भीमसेनं च धनंजयं च युधिष्ठिरं माद्रव  
तीस्रुतौ च ॥ धृष्टद्युम्नं सात्यकिं द्रौपदेयान् सर्वानेकः शरवर्षैर्ववर्ष ॥ २०२ ॥ ॥ ७ ॥

शीर्णैरुत्फुटितान्भग्नमित्यर्थः । भीमार्जुनाभ्यांपराजयं प्राप्य इतस्ततःपलायमानोसेनांविबिशुरितिभावः । धृष्टद्युम्नादयः यत्रयस्मिन्देशेभीमधनंजयौतंदेशमापुः ॥ १९९ ॥  
ततः भीमार्जुनप्राप्यन्तरे एकीकृताः एकीभूताः एकत्रमिलिताइत्यर्थः । सहस्रोमकाः पांचालैःसहवर्तमानाःसर्वपांडवाःपंचेत्यर्थः । परानश्चरूवद्वावयामासुः । तेयोद्धारः  
दिशःदशदिशःप्रति ॥ २०० ॥ वधात् नभित्तात् कुपितःक्रोपयुक्तः ॥ २०१ ॥ सद्रुर्योधनःद्रौपदेयान्द्रौपदीपुत्रान् ॥ २०२ ॥ ॥ ॥

तेभीमादयःशिलीमुखैर्बाणैः तंदुर्योधनंविष्यधुर्व्यथयामासुः । संदुर्योधनःतान्शिलीमुखाननादृत्यनिरस्कृत्य महारथानांरथिकानांचित्राणिउत्तमानिधनूंषिसंख्येसंगेयमौ  
विरथौ ॥ २०३ ॥ तेमहारथाःशरानचित्तिवत्वा अगणय्य । सएकोदुर्योधनः ॥ २०४ ॥ द्विषतांमध्येगाहमानंस्थितमित्यर्थः । अनारतंनिरंतरंयथास्यात्तथा । बाणगणान्सू  
जंतःवर्षतः जुगपुःआरक्षन् ॥ २०५ ॥ वासवेनइंद्रेणसहितैः ॥ २०६ ॥ अतःकारणात् शक्त्यनुसारेण घटामहेउद्योगंकुर्मः । जयःदेवसमाहितःदेवप्रदत्तदल्यर्थः ॥ २०७ ॥

तं विष्यधुस्ते बहुभिः शिलीमुखैः स ताननादृत्य चकर्त बाणैः ॥ धनूंषि चित्राणि महारथानां चकार संख्ये विरथौ  
यमौ च ॥ २०३ ॥ आदाय चापानि पराणि तेषां दुर्योधनं वदतुः सायकौघैः ॥ अचित्तयित्वैव शरान्स एको न्य  
वारयत्तानखिलांश्च बाणैः ॥ २०४ ॥ तं गाहमानं द्विषतां बहूनां मध्ये द्रोणद्रौणिर्गुप्रधानाः ॥ दृष्ट्वा सर्वे जुगुप्सुश्चा  
त्तचापा अनारतं बाणगणान्तजंतः ॥ २०५ ॥ सुयोधनः कर्णमाह जहि भीममिमं युधि ॥ स आह नैष शक्यो  
हि जेतुं देवैः सवासवैः ॥ २०६ ॥ देवाज्जीवाम्यहं राजन्युध्यंस्तेनानिपीडितः ॥ अतो घटामहे शक्त्या जयो देवस  
माहितः ॥ २०७ ॥ दुर्योधनो द्रोणमाह संधवस्त्वदुपेक्षया ॥ पार्थेन निहतो भीमसात्यकिभ्यां च मे बलम् ॥ २०८ ॥  
प्रतिज्ञा च परित्यक्ता पांडवस्तेहस्तस्वया ॥ इत्युक्तः कृपितो द्रोणः प्रतिज्ञामकरोत्ततः ॥ २०९ ॥ इतः परं नैव रणा  
द्रात्रावहनि वा क्वचित् ॥ गच्छेयं नैव मोक्ष्यामि वर्मवद्दं कथंचन ॥ २१० ॥ मत्पुत्रश्च त्वया वाच्यः पांचालान्नैव  
शेषय ॥ सदैहित्रानिति प्रोक्तत्वा विजगांह निशागमे ॥ २११ ॥ ॥ ७३ ॥

त्वदुपेक्षयापार्थेनबलंचनिहतमित्यर्थः ॥ २०८ ॥ ततः दुर्योधनवाक्यश्रवणानंतरम् ॥ २०९ ॥ प्रतिज्ञांविष्टणोति । इतइति । इतः परंतत्कालानंतरं रणान्नैवागच्छेयं शिबिरे  
प्रतीतिशेषः ॥ २१० ॥ सदैहित्रान् द्रौपदीसुतसहितान् पांचालानद्रुपदादीन् । नैवशेषयनिःशेषान्कुर्वेतिभावः । इतिमत्पुत्रःअव्यथामावाच्यः । इत्युक्तत्वापरेषांचमूनि  
शाममेसायंकालानंतरं विजगाहेविलोडयामास । धृष्टद्युम्नःतद्द्रोणमभ्यगात् ॥ २११ ॥ ॥ ७४ ॥



तत्रतस्मिन्काले ॥ २१२ ॥ उक्तयोः सनयोरपि मध्यमसमश्लिष्टयोर्निहताः समानाविभागविविचयाह । तासामिति । तासां समाक्षौहिणीनां मध्ये भीमसेननित्यः अक्षौहि  
प्योनिहताः । द्वे अक्षौहिण्यौ फल्युनेन च निहते । भीमार्जुनाभ्यां मिलित्वा कौरवाणां पंचाक्षौहिण्यो निहता इति भावः ॥ २१३ ॥ भीमार्जुनाभ्यांहताक्षौहिणीष्वपि भागद  
शयति । सौमित्रेति । तन्मध्ये सनयोरर्जुनहतयोर्द्वौ अक्षौहिण्यो मध्ये सौमद्रसात्यकिमुखैः षोडशशकः षोडशभागो निहत इत्यर्थः । पंचदशभागः अर्जुनमहिता इति भावः । द्वे द्विबर्णाव  
तमुखैः षटोत्कचधृष्टद्युम्नमुखैः त्रयात् अक्षौहिणी त्रयात् दशमशकः दशमभागो निहतः । अक्षौहिणी त्रितयमध्यमेन वभागो भीमेन निहताः । दशमसुहृद्वै द्विबर्णौ निहत इति भा

चमं परेषामभ्यागाद्दृष्टयुच्चस्तमाशु च ॥ द्रौणिदुर्योधनौ तत्र विरथीकृत्य मारुतिः ॥ द्रावयामास तस्मैत्यं पश्यातां  
सर्वभूताम् ॥ २१२ ॥ अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव सेनयोरुभयोरपि ॥ हतास्तासां च भीमेन तिलो द्वे फल्गुनेन च  
॥ २१३ ॥ सौभद्रसात्यकिमुखैस्तन्मध्ये षोडशांशकः ॥ हंडिबपार्षतमुखैस्त्रयाच्च दशमांशकः ॥ २१४ ॥ भीष्मद्रो  
णद्रौणिभिश्च द्वे समं निहते तदा ॥ तदन्यैर्मिलितैः सर्वैस्तच्चतुर्थांश एव च ॥ २१५ ॥ ततो रात्रौ पंचभिश्च पा  
र्याः षड्भिश्च कौरवाः ॥ अक्षौहिणीभिः संव्यत्य युद्धं चक्रुः सुदारुणम् ॥ २१६ ॥ भीमं सेनां द्रावयंतं पुनः कर्णः  
समासदत् ॥ स कर्णपुरतो भीमो दुष्कर्णं कर्णमेव च ॥ २१७ ॥ दुर्योधनस्यावरजौ निष्येष पदा क्षणात् ॥  
रथाश्चञ्चजसूतैश्च सहितौ न व्यदृश्यताम् ॥ २१८ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

वः ॥ २१४ ॥ तदानस्मिन्कालेभीष्मद्रोणीभिः पांडवानां ह्यैशोहिण्यौ समसमागौ न निहत इत्यर्थः । तद्वैतैः तैः भीष्मादिभ्यः अन्यैस्सोमदत्ताद्यैर्मिलितैः सर्वैः  
स्तच्चतुर्थैः तस्यां ह्यैशोहिण्यौ द्वयस्य चतुर्थैः चतुर्थैः मागः निहत इति शेषः । अशौहिण्योर्मध्ये भीष्मेण एको मागः द्रोणेन एको मागः सौकोमाग इति स  
मत्वेन चतुरो मागा निहता इत्यर्थः ॥ २१५ ॥ प्रकृतमनुसरति । तद्व्यादिना । तथ्यहूत्सेनारचनं कृत्वा ॥ २१६ ॥ तथा श्वध्वजमूर्तैश्च महितो दुर्योधनस्यावजौ  
दुष्कर्णकर्णमानौ पादादेन निष्पेष । मर्दयर्थः । लोकेन तत्पुत्रद्वयं न व्यदृश्यत । नव्यं शयनाभिपिपाटेन व्यपशन्तौ न व्यदृशेताम् ॥ २१८ ॥



ननु भीमः शत्रुधारायुधेषु सत्स्वपि किमर्थं पदानिष्पिषेयशांस्क्य तदतिप्रायमाह । निरायुध इति । अहं निरायुध इति नामत्वा त्वं पर्यन्निष्ठुरवचः । आत्थ उक्तवानसि । पूर्वं युद्ध इति शेषः ॥ २१९ ॥ तदा तस्मिन्क्षणे हंतुं मशकं शक्तोऽस्मीति कर्णस्य संज्ञया सूचनेन ज्ञापयन् भीमः तौ दुष्कर्णकणौ पदाभिविषयेषु ॥ २२० ॥ मुष्टिना कालिंगस्य हं तुरतिप्रायमाह । मुष्टिनेति । पदापादेन हंतुं समर्थत्वे सत्यपि । तदा मुष्टिना त्वद्वधायाहं समर्थ इति किंबदे ॥ २२१ ॥ तस्मात्कारणात् त्वं मयारक्षित इति ज्ञापयितुं प्रभुर्भीमो मुष्टिना जघानेति संबन्धः । चूर्णितो भूदिति शेषः ॥ २२२ ॥ कालिंगवधप्रसंगेन भीष्मद्वितीयदिनहत्कलिंगानाह । केनूमानिति । पुरा इतः पूर्वभीष्मे सेनामत्यप्रकुर्वतिसिति द्वितीयदिने खड्गयुद्धे तस्य कालिंगरयपिता केनूमान् शक्रदेवः श्रुतायुध इति त्रयः अक्षौहिणीसंख्यायां सेनया सह भीमेन पातिताः । तदुक्तं भीष्मपर्वणि । ततः श्रुतायुधः क्रुद्धो रा

निरायुधो हिति मां त्वमात्थ परुषं वचः ॥ २१९ ॥ निरायुधः पदैवाहं त्वां हंतुं मशकं तदा ॥ इति कर्णस्य तौ भीमः संज्ञया ज्ञापयन् भुवि ॥ पदा विषये कालिंगं मुष्टिर्नैव जघान ह ॥ २२० ॥ मुष्टिना त्वद्वधायाहं समर्थ इति किं वदे ॥ २२१ ॥ तस्मान्मया रक्षितस्त्वमिति ज्ञापयितुं प्रभुः ॥ साश्वसूतध्वजस्थः कालिंगो मुष्टिचूर्णितः ॥ २२२ ॥ केतुमांश्च पिता तस्य शक्रदेवः श्रुतायुधः ॥ अक्षौहिण्यां सेनया च सह भीमेन पातिताः ॥ २२३ ॥ खड्गयुद्धे पुरा भीष्मे सेनापत्यं प्रकुर्वति ॥ कर्णानुजान् ध्रुवाद्यांश्च बहून् जघ्ने स वै निशि ॥ २२४ ॥ संज्ञां भीमकृतां ज्ञात्वा श किं चिक्षेप चापराम् ॥ कर्णः शक्तिर्मया दिव्या न मुक्ता तेन जीवसि ॥ २२५ ॥ ॥ ४३ ॥

ज्ञाकेतुमतासह । आससादणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदपि । तथा । कालिंगस्तु महेश्वासः सपुत्रश्च महारुहः । शक्रदेव इति व्यातो जघ्नतुः पांडवं रणे । तथा । शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्याय सांगदाम् । सतया निहते राज्ञः कालिंगरयसु तोऽथात् । तथा । केतुमंतं रणे भीमो गमययमसादनमित्यादि ॥ २२३ ॥ स भीमः ध्रुवाद्यान्कर्णानुजान् बहून् निशिरात्रौ द्रोणे सेनापतौ जघ्ने । तदुक्तं द्रोणपर्वणि । ध्रुवं चास्य तं मनिरां मुष्टिना समपोथयत् । तथा । ततः शत्रुथं हत्वा भीमो ध्रुवस्थंगत इति । तथा । जयरात्रं थं क्षिप्रं मर्दन्सव्ये नपाणिना । तलेन नाशयामास कर्णस्य षष्ठतः स्थितमित्यादिना ॥ २२४ ॥ कर्णो भीमकृतां संज्ञां ज्ञात्वा इति ज्ञापयितुं भीमस्य विशेषः । अपरां इदं दत्तशक्तितो न्यां शक्तिं चिक्षेप । इतीति किमपि दिव्याशक्तिः इदं दत्तेत्यर्थः । न मुक्ता यस्मान्नेन जीवसि ॥ २२५ ॥

भीमः तां कर्णकृतां संज्ञां ज्ञात्वा मत्वा । सत्वरः वेगसहितः सन् । तदा क्षणादतस्मिन्नेव क्षणे स्वमाकाशं प्रयुत्य गृहीत्वा कर्णक्षिप्तां शक्तिं गृहीत्वा कर्णचिक्षेप ॥ २२६ ॥ किं कर्णचिक्षेपेत्यत आह । यदीति । यदिव यासां इंद्रजा शक्तिः मुक्तास्य चोत्त । तदा तर्हि सा इंद्रजा शक्तिः त्वांचत्वा मे वह्निष्यति । अहं निप्यदिति ज्ञापयितुं चिक्षेपेति संबन्धः । कर्णक्षणां क्षिणा कर्णस्थरक्षणमिच्छता ॥ २२७ ॥ भीमेन दक्षभुजे कर्णस्थदक्षिणभुजे मुक्ता कर्णस्थनिदर्शनं संज्ञां दर्शयतीति सा च शक्तिः विदार्य भुजमिति शेषः । तथा धरणी

इति ज्ञापयितुं तां तु ज्ञात्वा भीमः क्षणात्तदा ॥ स्वमुत्पत्य गृहीत्वा च कर्णे चिक्षेप सत्वरः ॥ २२६ ॥ यदि त्वया तदा मुक्ता शक्तिस्त्वां सा हनिष्यति ॥ इति ज्ञापयितुं सा च कर्णरक्षणकां क्षिणा ॥ २२७ ॥ मुक्ता दक्षभुजे साथ विदार्य धरणीं तथा ॥ भित्त्वा विवेश कर्णस्य दर्शयति निदर्शनम् ॥ २२८ ॥ ततो भीमः पुनस्तं तु रथमास्थाय चापभृत् ॥ कर्णस्य पुरतः शत्रून् द्रावयामास सर्वतः ॥ २२९ ॥ तं कर्णो वारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ भीमः कर्णरथायैव गदां चिक्षेप वेगतः ॥ २३० ॥ स तद्गदाभिधाताय रथूणां कर्णक्षिमास्तृजत् ॥ तेनास्त्रेण प्रतिहता सा गदा भीममाव्रजत् ॥ २३१ ॥ भीमो गदां समादाय कर्णस्य रथमारुहत् ॥ तया संचूर्णयामास कर्णस्य रथकूवरम् ॥ २३२ ॥ एवं त्वच्चूर्णने शक्तो मत्कामात्वं हि जीवसि ॥ एवं निदर्शयित्वैव पुनः स्वरथमाव्रजत् ॥ २३३ ॥ पुनः कर्णपुरः सेनां जघान बहुशो रणे ॥ कर्णस्तु तं परित्यज्य सहदेवमुपाद्रवत् ॥ २३४ ॥ स तु तं विरथीकृत्य धनुः कंठवसज्य च ॥ कुत्सयामास बहुशः स तं निर्वेदमागमत् ॥ २३५ ॥ ॥ ॥ ॥

भित्त्वा विवेश धरणीमिति शेषः ॥ २२८ ॥ आस्थाय आरुह्य ॥ २२९ ॥ तं भीमसन्नतपर्वभिः । सन्नतानि समानानि पर्वणिषेव तैः शरैः ॥ २३० ॥ तद्गदायाः भीमगदायाः विधाताय पराजवाय प्रतिहता मत्ता ॥ २३१ ॥ तया गदाय रथकूवरं युगंधरम् ॥ २३२ ॥ मत्कामाकर्णो जीवत्विति मम कामात् निदर्शयित्वा ज्ञापयित्वेत्यर्थः ॥ २३३ ॥ बहुश बहुवारं उपाद्रवत् समीपं प्राप ॥ २३४ ॥ तं सहदेवं शत्रुस्य प्राप्य कुत्सयामास । आत्सयामास । सहदेवः निर्वेदं व्ययां प्राप ॥ २३५ ॥ ॥

स्ववचःअर्जुनाद्व्यनहन्त्याभित्स्ववचः बहुयिनीसनाम् ॥ २३६ ॥ रणकोविदेनयुद्धकुशलेन । हन्यमानासासेनानाशंलभे । केनकेय सृत्युनायमेनआताप्रजेव ॥ २३७ ॥ द्रौणिब  
रेनाभिमतोपराजितायुधिपुद्धार्थं नयटोक्कचंआह । किमिति हेवत्सहेबाल । अलमलंआकारणेनैवेतिशेषः पुत्रस्वंतानमांभांप्रतिनयोधयस्वेति स्वार्थेणिच् ॥ २३८ ॥ इत्यु  
क्तोघटोक्कचःत्वंमषपिनान यद्यपिमोषितुःसखाअसि तथापिशत्रुसंश्रयात्मेरिरसीत्यूचे । अश्वत्थामानभितिशेषः । द्रौणिग्राह । किमिति । यदित्वमामरिसन्यसेतर्हिअहंतेतद्व  
त् आरिवत्करोमि ॥ २३९ ॥ इत्यूचिवान्द्रौणिः शक्रधनुःप्रकाश इन्द्रचापवत्प्रकाशोयस्येतिविग्रहः । चापंविस्फार्यविकृष्य शरौघान् प्रकिरन्विस्तारयन् । राक्षसंप्रतिअभ्या

न हंतुमैच्छन्तं कर्णः पृथायै स्वं वचः स्मरन् ॥ तं विस्तृज्य रणे कर्णो जग्मे पार्थवहूथिनीम् ॥ २३६ ॥ ततो द्रौणिर्वि  
विधैर्वाणसर्धैर्जघान पार्थस्य चमूं समंततः ॥ सा हन्यमाना रणकोविदेन नाशं लेभे सृत्युनार्ता प्रजेव ॥ २३७ ॥  
दृष्ट्वा सेतां द्रौणिवलाभिभूतां तमाह्वयामास घटोक्कचो युधि ॥ द्रौणिस्तमाहालमलं न वत्स पुत्रस्नातं योधयस्वाद्य  
मां त्वम् ॥ २३८ ॥ इत्युक्त ऊचे न पिता मम त्वं सखा पितुर्थयपि शत्रुसंश्रयात् ॥ अरिश्च मेसीति तमाह यद्यरि  
मां मन्यसे तद्दहं करोमि ते ॥ २३९ ॥ इत्यूचिवाञ्छक्रधनुःप्रकाशं विस्फार्य चापं प्रकिरञ्छरौघान् ॥ अभ्यागम  
द्राक्षसमुपवेगः स्वसेनया सोपि तमभ्यवतेत ॥ २४० ॥ स रक्षसां लक्षसमावृतो बली नृभिश्च वीरैर्बहुभिः सु  
शिक्षितैः ॥ अक्षौहिणीमात्रबलेन राक्षसः संक्षोभयामास गुरोः सुतं शरैः ॥ २४१ ॥ स तेन बाणैर्बहुभिः सुपीडि  
तो विभिन्नगात्रः क्षतजाभिप्लुतांगः ॥ व्यावत्य नेत्रे कुपितो महद्भुविस्फार्य बाणै रजनीं चकार ॥ २४२ ॥

गमत् । सोपिराक्षसःन्द्रौणिप्रतिस्वसेनयासहाभ्यवर्तन अभ्यागमत् । उपवेगइत्युभयत्रसंबध्यते ॥ २४० ॥ रक्षसाराक्षसानां लक्षेणसमावृतः । सुशिक्षितैःशास्त्रास्त्रविद्यासु  
सुतरां शिक्षितैःबहुभिर्बहुसख्याकैःनृभिर्वीरैःमनुष्यभैरैश्वसंयुतेनेतिशेषः । अक्षौहिणीमात्रं चतयातेनएकेनैवाक्षौहिणीबलैर्नैवेत्यर्थः । समावृतःबलीसाराक्षसःघटोक्कचःगुरोःसु  
तंशरैः संक्षोभयामास क्षोभंप्रार्पयत् ॥ २४१ ॥ तेनघटोक्कचेनबाणैर्विभिन्नगात्रःविशीर्णदेहः क्षतजेनरक्तेनअभिप्लुत आर्द्राभूतंसवद्रक्तमित्यर्थः । अंगंयस्यसतथा । सु  
पीडितःसद्रौणिः नेत्रेनयनेन्यावृत्यभामयित्वा कुपितः सन् महाधनुर्विस्फार्यआकृष्य बाणैःरजनींरान्नाअंधकारमित्यर्थः । चकार ॥ २४२ ॥

महाराजन्क्षरन्वर्षन् तां नृवीरात्मकाक्षौहिणीं तान् लक्षसंख्याकान् राक्षसानपि क्षणमात्रतः क्षणेनैव क्षयं नारां निनाय नारां प्रापयामास । पुरायः अंजनवर्मनामकोऽभिदितीशेवः । तं निष्ठयं निष्ठयनामकं घटोत्कचस्य पुत्रं च क्षयं निनाय ॥ २४३ ॥ सेनापतितां आशुसंज्ञकः संज्ञासाहितः ॥ २४४ ॥ तेन बाणेनाभिहतो विद्धः विनष्टासंज्ञानयस्य स तथा मूर्च्छित इत्यर्थः ॥ २४५ ॥ अस्य घटोत्कचस्य युद्धात् युद्धस्थानात् दूरम् ॥ २४६ ॥ महाराजान् प्रकंभयामास विद्रावयामास च ॥ २४७ ॥ वैकर्तनं कर्णं प्रणिघटोत्कचं प्र

सोऽक्षौहिणीं तां क्षणमात्रतः क्षरन् महाशरांस्तानपि राक्षसांश्च यम् ॥ निनाय पुत्रं च घटोत्कचस्य निष्ठयं पुरा यौ जनवर्भनामकः ॥ २४३ ॥ निरीक्ष्य सेनां स्वमुतं च पातितां घटोत्कचो द्रोणमुतं शरेण ॥ विव्याध गाढं स सुवि ह्वलो ध्वजं समाश्रितश्चाशु ससंज्ञकोऽभवत् ॥ २४४ ॥ उत्थाय बाणं यमदंडकल्पं संधाय चापे प्रविकृष्य राक्षसे ॥ मुमोच तेनाभिहतः पपात विनिष्ठसंज्ञः स्वख्ये घटोत्कचः ॥ २४५ ॥ विमूर्छितं सारथिरस्य दूरं निनाय युद्धाजगतोऽभिपश्यतः ॥ द्रौणिश्च सेनां निशितैः शरोत्तमैर्व्यद्रावयत्याडवसोमकानाम् ॥ २४६ ॥ संज्ञामवाप्याय घटोत्कचोऽपि क्रुद्धो विशक्को रवसैन्यमाशु ॥ विद्रावयामास च बाणवर्षैः प्रकंपयामास महारथांस्तदा ॥ २४७ ॥ तदैव पार्थं प्रति योद्धुमागतं वैकर्तनं वीक्ष्य जगत्पतिर्हरिः ॥ घटोत्कचं ब्राहिणोऽच्छक्तिमुग्रां तस्मिन्मोक्तुं पार्थरक्षार्थमेव ॥ २४८ ॥ स कर्णमाहूय युयोध तेन तस्यानु दुर्योधनपूर्वकाश्च ये ॥ द्रोणेन चैतान्समरे स एको निवारयामास ममर्द बाधिकम् ॥ २४९ ॥ ते बाध्यमाना बहुशो बलीयसा कर्णं पुरोधाय तमभ्ययोधयन् ॥ न विव्यथे तन्न रणे स कर्णः स्ववीर्यमास्थाय महास्रवेत्ता ॥ २५० ॥

निष्ठाद्रिणोद्वेष्टयामास । किं कर्तुं पार्थरक्षार्थमेव । उग्रां शक्तिं वासवीं शक्तिं तस्मिन् घटोत्कचे मोक्तुं मोचयितुमित्यर्थः ॥ २४८ ॥ तस्य कर्णस्य अनुअन्वागताः द्रोणेन सह ये च दुर्योधनपूर्वकाः तांश्च नानपि निवारयामास अधिकं ममर्द च ॥ २४९ ॥ बलीयसा बलवता घटोत्कचेन बहुशः बहुवारं बाध्य नानास्ते दुर्योधनादयः कर्णं पुरोधाय पुरः कृत्वा तं घटोत्कचं प्रति अभ्ययोधयन् । तत्र तस्मिन् रणे स्ववीर्यमास्थाय महास्रवेत्ता स कर्णः न विव्यथे व्यथितो नाभूत् ॥ २५० ॥









युधेयुद्धायशस्त्रमहास्त्राणिर्वर्तितेतथा । तत्रयुद्धे ॥ २६७ ॥ तेनसात्यकिनाएनंसात्यकिंसबाह्वीकःनस्यसात्यकःवधाय ॥ २६८ ॥ तंवाणतस्मिन्भीमेशतघ्नी ब्रह्मदत्तो गदाविशेषात् । तयाशतघ्ण्याआहतःपोथितःविह्वलितःचंचलीकृतःतंबाह्वीकम् । सबाह्वीकः ॥ २६९ ॥ तनु पूर्वभीमःवैष्णवत्वात् कर्णजनयानेत्युक्तंतर्हि बाह्वीकस्यापिवैष्णवत्वात्कथंजनयानेत्यतआह । बाह्वीकइत्यादिना । हेभीम प्रीतिमिच्छतात्वया तदातस्माद्धननात् लोकंजागवतंवीरप्राप्यलोकंप्राप्तुम्याम् ॥ २७० ॥ अहंनितरांब्यथितःस्यामितिशेषः । यदातदाह्न्यांत्वामितिशेषः । अन्यथाव्यथाविनानह्न्यां तद्धननंतैवशुश्रूषणंभवेदितमाहेतिसंबंधः ॥ २७१ ॥ तेनकारणेनतत्रयुद्धे ॥ २७२ ॥

पुनश्च चंद्रभ्युदिते युधेते समाययुः शस्त्रमहास्त्रवर्षाः ॥ तत्रायातः सात्यकिं सोमदत्तो भरिश्च ताभ्यां युयुधे स एकः ॥ २६७ ॥ हतौ च तौ पेततुस्तेन भीमौ बाह्वीक एनं समरे त्वयोधयन् ॥ स सात्यकिं विरथीकृत्य बाणं वधाय तस्याशु मुमोच वीरः ॥ २६८ ॥ चिच्छेद तं भीमसेनस्त्रिधैव तस्मै शतघ्नीं प्रजहार बाह्वीकः ॥ तयाहतो विह्वलितो वक्रादरो जघान तं गदया सोपतच्च ॥ २६९ ॥ बाह्वीकः प्रार्थयामास पूर्वं स्नेहपुरःसरम् ॥ भीम त्वयैव हंतव्या रणं हं प्रीतिमिच्छता ॥ तदा यशश्च धर्मं च लोकं च प्राप्तुम्यामहम् ॥ २७० ॥ इत्युक्त आह तं भीमो नितरां व्यथितस्तदा ॥ हस्यां नैवान्यथा युद्धे तत्ते शुश्रूषणं भवेत् ॥ २७१ ॥ इति तेन हतस्तत्र भीमसेनेन बाह्वीकः ॥ २७२ ॥ हते बाह्वीके कौरवा भीमसेनमभ्याजग्मुः कर्णमुयोधनाद्याः ॥ द्रौणिं पुरस्कृत्य गुरुं च पार्पतः सभ्रातृकः सात्यकिना समभ्ययात् ॥ २७३ ॥ संशतकैरेव पार्थो युयोध तवुद्धमासीदतिरौद्रमद्भुतम् ॥ अक्षौहिणी तत्र भर्भामार्जुनाभ्यां निषूदिता रात्रियुद्धे समस्ता ॥ २७४ ॥ ततः सूर्यश्चाभ्युदितस्तदातिघोरं द्राणः कर्म युद्धे चकार ॥ स पांचालानां रथवृंदं प्रविश्य जघान हस्यश्चरथान्नरांश्च ॥ २७५ ॥ विद्रावितास्तेन महारथश्च नैवाविद्वच्छर्म बाणधकारे ॥ युवेव वृद्धोपि चचार युद्धे स उग्रधन्वा परमास्त्रवेत्ता ॥ २७६ ॥ ॥ ७३ ॥

कर्णमुयोधनाद्याःकौरवाःद्रौणिपुरस्कृत्यभीमसेनमभ्याजग्मुः । सभ्रातृकःसात्यकिनास हतः पार्पत वृट्पुत्रः गुरुद्रोणंसमभ्ययात् ॥ २७३ ॥ तत्ररात्रियुद्धेसमस्तामपू र्णा अक्षौहिणीनिषूदिना ॥ २७४ ॥ तदासूर्योदयानंतरं द्रोणःयुद्धेघोरंकरं कर्म । घोरत्वंदर्शयति । सहति । सद्रोणः ॥ २७५ ॥ तेनद्रोणेनविद्राविताःमहाराथाःमहारथि काःबाणैःकुतांधकोरशर्ममुखनैवाविदन् युवेवनरुणइव ॥ २७६ ॥ ॥ ७४ ॥

रणोत्केटनेऽत्केटनेऽद्धतेन तेनद्रोणेन तत्रयुद्धेऽथाबुद्धतम् । ततः अबुदेनगुणितरणां सहस्रसहस्राबुद्धमित्यर्थः । हयानां ततः सहस्राबुद्धमित्यर्थः । अर्बुदरातमित्यर्थः । निहन्तः गजानामर्बुदनिहतम् ॥ २७७ ॥ परमाजिमध्यमहारणमध्येलोकं परलोकम् । ततः दुपदविराटवधानंतरम् ॥ २७८ ॥ उच्चैः उत्कटयत्नं सोपि धृष्टद्युम्नः तेन सायकेन ॥ २७९ ॥ निषसाद उपविष्टो भूत् रथदृतिशेषः ॥ २८० ॥ सत्वांस्वारया सहितं यथा स्यात्तथा तं धृष्टद्युम्नं स धृष्टद्युम्नः तैः प्रादेशमात्रशरैः ॥ २८१ ॥ तद्रथात्तद्रोणात् परावृत्तः नि

रथाबुद्धं तेन हतं च तत्र ततः सहस्रं गुणितं नराणाम् ॥ ततो दशांशो निहतो हयानां गजाबुद्धं चैव रणोत्केटने ॥ २७७ ॥ तथा विराट्पदौ शराभ्यां निनाय लोकं परमाजिमध्ये ॥ ततो विजित्यैव गुरोः सुतादीन् धृष्टद्युम्नं भीमसेनो जु गोप ॥ २७८ ॥ धृष्टद्युम्नो भीमसेनाभिगमो द्रोणं हतुं यत्नमुच्चैश्चकार ॥ निवारयामास गुरुः शरैर्धैर्यं धृष्टद्युम्नं सोपि तं सायकेन ॥ २७९ ॥ विव्याध तेनाभिहतः स मूर्च्छामवाप विप्रो निषसाद चाशु ॥ २८० ॥ धृष्टद्युम्नः सत्वरं स्व इव चर्मण्यादाय तस्यारुरुहे रथोत्तमम् ॥ संज्ञामवाप्याथ गुरुः शरैर्धैः प्रादेशमात्रं व्यथयामास तं च ॥ २८१ ॥ स तैरतिव्यथितस्तद्रथाच्च परावृत्तः स्वरथं चारुरोह ॥ सुसंरब्धौ तौ पुनरेव युद्धं संचक्रतुष्टं शरां बुधशरौ ॥ २८२ ॥ निवार्य शत्रून्स शरैर्वस्त्रास्त्रमस्तद्विजः ॥ तेन संदाहयामास पांचालान् सुबहून् रणे ॥ पुरुजिक्कुंतिभोजश्च तेनाप्येपि हतास्तदा ॥ २८३ ॥ भीमोर्जुनः सात्यकिश्च पर्यायेण गुरोः सुतम् ॥ दूतौ वारयामासुर्महत्या सेनया सह ॥ २८४ ॥ कर्णदुर्योधनादींश्च शल्यं भोजं कृपं तथा ॥ भीमार्जुनौ शरैरेण वारयामासतू रणे ॥ २८५ ॥ तत्र भीमो गजानीकं जयत्सेनं च मागधम् ॥ जघान सुबहूँश्चैव मागधानां रथव्रजान् ॥ २८६ ॥ ॥ ७३ ॥

वृत्तः । सुसंरब्धौ अतिकोपयुक्तौ दृष्टाः शरां बुधाराः आर्यानां तैतथा । तौ द्रोणधृष्टद्युम्नौ ॥ २८२ ॥ स द्विजिक्कुंतिभोजश्च अन्ये पिराजानः तेनास्त्रेण हताः ॥ २८३ ॥ पर्यायेण भीमाद्युक्तक्रमेण सेनया सह स्थितं गुरोः सुतं दूतः दूरे वारयामासुः कुरुधुरित्यर्थः ॥ २८४ ॥ भोजं भोजाल्यं वारयामासतुः ॥ २८५ ॥ तत्र युद्धे गजानीकं जयत्सेनमित्यर्थः । जयत्सेनं नामानं मागधं च जघान । मागधानां रथव्रजान् रथिकसमूहान् जघान ॥ २८६ ॥ ॥ ॥

मालवराजस्यमालवदेशनृपस्य अश्वत्थामाभिधंअश्वत्थामाख्यं गजम् । भीमसेनहन्तृदृष्ट्वा बासुदेवमचोदितः कृष्णेन प्रेक्षितो राजायुधिष्ठिरः अश्वत्थामाहन्त इति प्राह ॥ २८७ ॥  
 अश्वत्थामाहन्त इति कर्मार्थं प्रोक्त्यत आह । अश्वत्थामेति । पुरास्वयं द्रोणेन अश्वत्थामवधं श्रुत्वा अहं न योऽस्य एवेति धर्मराजायोक्तं धर्मजं प्रयुक्तं यस्मात्तेन कारणेन हन्त इति  
 प्राहेति पूर्वोक्तान्वयः । द्रोणः सत्यं ब्रूहीति प्राह । सराजासत्यमेवेत्यब्रवीत् ॥ २८८ ॥ कुंजर इति शब्दं उपांशुमदं द्रोणस्य श्रवणगोचरो यथानस्यान्त्यामदमित्यर्थः । अब्रवीदिति  
 शेषः । अतः अश्वत्थामवधश्रवणात् ॥ २८९ ॥ भीमः तस्य द्रोणस्य रथेषां रथस्य काष्ठविशेषं गृहीत्वा गुणवत्तस्ते वेदं शरधर्मेण उपजीवनं प्राणधारणं योग्यमेत्याह

अथ मालवराजस्य अश्वत्थामाभिधं गजम् ॥ भीमसेनहन्तृ दृष्ट्वा बासुदेवप्रचोदितः ॥ २८७ ॥ अश्वत्थामा  
 हन्त इति प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ अश्वत्थामवधं श्रुत्वा नाहं योऽस्ये इति स्वयम् ॥ पुरोक्तं धर्मजायैव  
 तेन द्रोणो युधिष्ठिरम् ॥ ब्रूहि सत्यमिति प्राह सत्यमित्येव सो ब्रवीत् ॥ २८८ ॥ उपांशु कुंजरश्चेति द्रोणेति  
 व्यथितो भवत् ॥ २८९ ॥ तस्य भीमो रथेषां च गृहीत्वा न तवेदं शम् ॥ योग्यं गुणवत्तो नित्यं परधर्मो  
 पजीवनम् ॥ २९० ॥ इत्याह खरया मुनयश्चालमहीति तं तदा ॥ ऊचुस्तदखिलं ज्ञात्वा द्रोणः शस्त्रमवा  
 सृजत् ॥ २९१ ॥ सन्यस्य कर्माणि तदाखिलानि योगारूढः परमं वासुदेवम् ॥ सर्वेश्वरं नित्यनिरस्तदोषं  
 ध्यायन् मुक्त्वा देहमगात्स्वधाम ॥ २९२ ॥ तं केशवः पांडवा गौतमश्च यातं स्वलोकं ददृशुर्विहाय सा ॥  
 धृष्टद्युम्नः पांडवैर्वार्यमाणोऽप्यगात् खड्गं चर्म चादाय तत्र ॥ २९३ ॥ छित्त्वासिना तस्य शिरः पुनश्च रथं  
 स्वकीयं त्वरया समास्थितः ॥ दृष्ट्वा कृपस्तं सुभृशं भयादितः संप्राद्रवद्वाजिनमेकमास्थितः ॥ २९४ ॥  
 संचिन्ने द्रोणशिरसि गर्ह्यामास वासविः ॥ युधिष्ठिरश्च पांचाल्यं सात्यकिश्चापि कोपितः ॥ २९५ ॥ धृष्टद्युम्न  
 स्तु तावाह कथं भूरिश्रवा हन्तः ॥ इति तं सात्यकिः क्रुद्धो गदापाणिः समभ्ययात् ॥ २९६ ॥ ॥

॥ २९० ॥ स्वस्था आकाशस्थाः मुनयः अलं युद्धेन पूर्णं एहि स्वलोकमिति शेषः । इति तं द्रोणं तदा भीमोक्तिः समये ऊचुः । तदा खिलं भीममन्युक्तं ज्ञात्वा समहितरूपमिति शेषः ।  
 शस्त्रमवासृजत् अत्यजत् ॥ २९१ ॥ तदा शस्त्रपरित्यागसमये कर्माणि कर्मफलानि सन्यस्य हरौ समर्प्य ॥ २९२ ॥ गौतमः कृपः विहाय सा आकाशमार्गेण यातं गच्छन्तं तं द्रोणं तत्र  
 द्रोणसमीपमगात् ॥ २९३ ॥ एकं वाजिनं अश्वं आस्थितः आरूढः सत् ॥ २९४ ॥ पांचाल्यं धृष्टद्युम्नं गर्ह्यामास सत्सयासास ॥ २९५ ॥ तौ अर्जुनसात्यकी तं धृष्टद्युम्नमिति ॥ २९६ ॥

धृतासिः गृहीतवद्भुः अविस्मयशंकारहिः पांचाल्यः आह्वयामास सात्यकिं युद्धार्थं मिश्रेशः । कृष्णनप्रचोदितः वारयेयाज्ञापितो भीमः पांचाल्यो धृष्टद्युम्नतस्मिन् यः स्नेहः तेन यन्त्रितो बद्धः भीमः पार्थवश्च शमयामास । विक्रोपमकरोदित्यर्थः ॥ २१७ ॥ सुशिक्षिताः बोधिता इत्यर्थः तेषां तथापि यद्विषयः । यत्ताः स्वीकृता युधाः उद्यता उत्थिताः अर्जुनादयः आसन् मिश्रेशः ॥ २१८ ॥ निःशेषं यथास्यात्तथा सर्वे शरिणां प्रमायेन मदेव भीमकृते समस्ताः धर्मजपक्षिणः भीता आसन् मिश्रेशः ॥ २१९ ॥ विषण्णचेतनः शान्तमनः युधिष्ठिरः सर्वप्रनियतु इतो निर्गच्छन्तु । द्रौणिना मुक्तेन वराखेण मग्नाः दुःख्यर्थः । भवेयमिति प्राहेति संबंधः । अत्र अस्त्रमयपरिहारविषये जगाद ॥ ३०० ॥

आह्वयामास पांचाल्यस्तं धृतासिरविस्मयः ॥ तदा जग्राह शैलेयं भीमः कृष्णप्रचोदितः ॥ शमयामास पार्थं च पांचाल्यस्नेहयन्त्रितः ॥ २१७ ॥ ते वासुदेवेन तदा सुशिक्षिताः स्नेहं पुनः पूर्ववदायुस्तमम् ॥ यत्ताश्च युद्धाय समुद्यताश्च तदागमद्वौ णिरप्यात्तधन्वा ॥ २१८ ॥ आश्रुत्य तां न हतं प्रतिज्ञां चकार निःशेषिषु प्रमाथने ॥ नारायणाखं विससर्ज कोयात्तदा भीता भीमहते समस्ताः ॥ २१९ ॥ युधिष्ठिरः प्राह विषण्णचेतनः शैलेयपूर्वाः प्रतियांतु सर्वे ॥ सभ्रातृकोहं द्रौणिवराखसम्भो भवेयमित्यत्र जगाद केरावः ॥ ३०० ॥ नमध्वमस्रस्य ततो विमोक्षयेत्यथ प्रणेमुश्च धनं जयादिकाः ॥ सर्वे न भीमस्नदमुश्च सन्निधिं पपात सोऽन्नाविव संस्थितोऽग्निः ॥ ३०१ ॥ अदक्ष्यमाने भीमेऽपि बह्वौ बह्विरिव स्थिते ॥ आवेष्टयद्द्वारुणेन पार्थोऽन्नात्मप्रपत्तये ॥ ३०२ ॥ न देहे पतितास्यस्य बहिर्वैष्टनतः फलम् ॥ तथापि स्नेहवशगो वेष्टयामास फल्गुनः ॥ ३०३ ॥ अमोघत्वं निजान्नस्य भीमस्यावध्यतामपि ॥ साधयन्सार्जुनः कृष्णो भीमस्य रथमारुहत् ॥ ३०४ ॥ ॥ ७ ॥

किमिति । अस्त्रस्य नमध्वं नमनं कुरुध्वम् । ततः नमस्करणात् विमोक्षयेत्यथ । भीमो नमश्चकारेत्यर्थः । तदस्त्रं असुप्यभीमस्य मूर्ध्नि पपात । समीपः अग्नौ अग्निर्विष्यवस्थितः संस्थितो भूत् ॥ ३०१ ॥ बह्वौ बह्विरिव दक्ष्यमाने भीमो स्थितो सति पार्थः अत्र अस्त्राधापरिहारविषये आत्मप्रपत्तये स्वविहितपूजार्थं वारुणेन वरुणदेवताकेनास्त्रेणावेष्टयत् ॥ ३०२ ॥ भीमस्त्रार्थं आवेष्टयदिति किं न स्यादित्यत आह । नेति । देहेऽपि तान्नस्य पतितमस्त्रस्य सतयोक्तः तस्य भीमस्य बहिः नारायणाद्याः बहिः वेष्टनतः यद्यपि फलेन ॥ ३०३ ॥ कृष्णः साधयन्सार्जुनं यितुं रथमारुहत् ॥ ३०४ ॥ ॥ ७ ॥





तावुमीसात्यकिष्टद्युधौसायकाभ्यामविध्यत् द्रौणिरितिशेषः । तैसात्यकिष्टद्युधौ ॥ ३१४ ॥ अभ्यागतस्यश्वाभिमुखमागतस्य भीमेतानश्वान् संस्थापयतिसति ॥ ३१५ ॥ ततोर्जनःरुक्षाःक्रूराःवाचःश्रावयन् तद्रौणिंयोद्धुमागमत् । क्रुद्धरूपोर्द्रौणिःतत्रयुद्धेआग्नेयमक्षममुंचत् । तेनाखेणपृतनासेना ॥ ३१६ ॥ अत्रयुद्धेहरिःसयानं पार्थउज्जहारअस्त्रादप्यूर्ध्वमनयत् ॥ ३१७ ॥ अपह्वायविसृज्य वेदानामनोनिर्णयःतकरोमीतिवेदान्तरुत् पूर्णपाङ्गुण्यदेहःकृष्णःव्यासःतद्रौणिंप्रस्थागस्यजगाद ॥ ३१८ ॥ मायाहिनगच्छयुद्धादितिशेषः । बलवान्गिरिशखंसुराणांकार्यायभूमावजायथाः । नारायणाक्षप्रयोगरूपं तवमहत्कार्यमस्माभिर्दृष्टं च । युद्धंतेतिशिरस्थपाङ्गवसैन्यहनन

आयांतमीक्ष्यैव गुरोः सुतं तं धृष्टद्युधं सात्यकिरवयाद्रणे ॥ उभौ च तौ सायकाभ्यामविध्य निपेतुस्तौ च विमू  
च्छितौ रणे ॥ ३१४ ॥ भीमस्याभ्यागतस्याश्वान् द्रौणिव्यद्रावयद्रणे ॥ संस्थापयति तान् भीमे ददर्श द्रौणिमर्जनः  
॥ ३१५ ॥ ततोर्जनस्तंप्रति योद्धुमागमदृक्षा वाचः श्रावयन् क्रुद्धरूपः ॥ तत्राग्नेयं द्रौणिरमुंचदक्षं तेन व्यासा  
पृतना पांडवानाम् ॥ ३१६ ॥ अक्षौहिणी निहता चात्र सेना पार्थ सयानं हरिरुज्जहार ॥ ३१७ ॥ जीवंतमालो  
क्य सुरेंद्रनंदनं द्रौणिः कापात्कार्मुकं चापहाय ॥ ययौ तमागत्य जगाद कृष्णो वेदांतरुत्पूर्णपाङ्गुण्यदेहः  
॥ ३१८ ॥ मा याहि साक्षाद्गिरिशः सुराणां कार्याय भूमौ बलवानजायथाः ॥ महच्च कार्यं पुनरस्मि दृष्टं तवाशु त  
च्च प्रतिपादयेति ॥ ३१९ ॥ तथोदितः प्रातरिति ब्रुवाणा ययौ प्रणम्याखिलवेदयोनिम् ॥ ययुस्तमन्वेव सुयोधना  
दयो दुःखानतास्ते शिविराय भीताः ॥ ३२० ॥ पार्थाश्च सर्वे मुदिता जनार्दनं परं स्तुवंतः शिविराय जग्मुः ॥ तत्रा  
पि रात्रावपि तान्हरेर्गुणाननुस्मरंतो मुमुदुः समेताः ॥ ३२१ ॥ इति श्रीममहाभारततात्पर्यनिर्णये नारायणा  
खोपशमनो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

रूपकार्यपुनरप्यस्ति । तच्चकार्यप्रतिपादयेति ॥ ३१९ ॥ व्यासेनोदितोर्द्रौणिःप्रातःश्वःत्वदुक्तेकार्ष्ये इतिब्रुवाणःसन् अखिलवेदयोनिं सर्ववेदाःयोनयःज्ञापकाःयस्यस्तथा  
तंव्यासप्रणम्यशिविरायययौ तमनुर्द्रौणिमनुदुःखानताः दुःखेनआनताःनसाःदुःखपूर्ण इत्यर्थः ॥ ३२० ॥ मुदिताःहृषयुक्ताःपरमानंददिनाउत्कृष्टजनार्दनस्तुवंतः । तत्रापिशि  
बिरेपिसमेताएकत्रमिलिताःहरेर्गुणाननुस्मरंतः पार्थाःमुमुदुः ॥ ३२१ ॥ ॥ यंगगाज० ॥ २६ ॥ इति श्रीममहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥



श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ३१ ॥ अथेति । अथद्रोणपरलोकाप्यन्तम् । द्रौणिःसकाशात् दंशितःबद्धकवचःसकर्णः ॥ १ ॥ तत्रकर्णसिनापत्येधृतराष्ट्रैःपांडोःसुतानाम् । तत्रयुद्धमध्येउदयाद्रिप्रतिमे उदयाद्रिर्मानसोत्तरगिरिः तेनप्रतिमेसदृशो गजगजोपरिस्थितइतिशेषः । अतिनिर्मलःयुद्धेरुधिरलेपक्षतांकादिनारहितः कुलक्षयादिदोषरहितोवा भीमः प्रदृश्यतेलोकैरितिशेषः । कथमिव । अतिनिर्मलःमेघमालानीहारादिसंबंधरहितः उद्यत्सवितायथातथेतिसंबंधः । भीमोअतिगौरवणइतिभावः ॥ २ ॥ कालयत्पीडयन्तं भीमं तस्यभीमस्य तंक्षेमधूर्तिं मृत्योःयमस्यसदनायलोकायनिनायनीतवान् ॥ ३ ॥ परेषुशत्रुषुपक्षपातोविद्यतेयेषांतेतथा तेषांयूनान्तरुणानांशिरांसिहंतवर्लिंदन् ।

हरिः ॐ अथानुज्ञामुपादाय द्रौणेदुर्योधनो नृपः ॥ कर्णं सेनापतिं चक्रे सोगाद्युद्धाय दंशितः ॥ १ ॥ तत्राभवद्युद्धमतीवदारुणं पांडोः सुतानां धृतराष्ट्रजैर्गजे ॥ तत्रोदयाद्रिप्रतिमे प्रदृश्यते भीमो यथोद्यत्सवितातिनिर्मलः ॥ २ ॥ तं कालयन्तं नृपतीन् क्षेमधूर्तिरभ्यागमत्तस्य गजं जघान च ॥ तं वीर्यमत्तं प्रतिलभ्य भीमो निनाय नृत्योः सद्नाय शीघ्रम् ॥ ३ ॥ निहत्य तं मारुतिरभ्यरुतञ्छिरांसि यूनां परपक्ष पातिनाम् ॥ विक्षोभयामास च शत्रुसैन्यं सिंहा यथैव श्वसृगालयथम् ॥ ४ ॥ संक्षोभ्यमाणं तदनीकमीक्ष्य द्रौणी रथेन प्रतिजग्मिवांस्तम् ॥ तद्युद्धमासीदतिघोरमद्भुतं पुरा यथा नास च कस्यचित्क्वचित् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वैव तदेवगंधर्वविप्रा ऊचुर्नदृष्टपूर्वं सुयुद्धम् ॥ नवोत्तरं वापि भविष्यतीदृक् कलां च सर्वाणि न षोडशीमयुः ॥ ६ ॥ नैतादृशी ज्ञानसंपदलं वा द्यं कुतो वायुमृते शिवं तथा ॥ द्योः समाहार इह द्वयोरपि ज्ञानस्य बाहोश्च बलस्य सूर्जितः ॥ ७ ॥

शत्रुसैन्यंविक्षोभयामासबिलोडयामास । श्वसृगालयथंशुनांगोमायूनांचसमूहयथा ॥ ४ ॥ द्रौणिः तंभीमं तद्युद्धंतयोःभीमद्रौणयोःयुद्धंयथा अनिरौद्रंअतिकूरं अद्भुतंशिक्षास्त्रैराश्वर्यकरंआसीत् । तथापुराकस्यचिदपिवीरस्यक्वचित्त्वनास ॥ ५ ॥ तद्युद्धंईदृक्कुतादशंसुयुद्धं दृष्टपूर्वंपूर्वदृष्टं पूर्वैरस्मत्कुलदृष्टैर्दृष्टवानेवनाभूत् । उत्तरमपिउत्तरकालेपि ईदृग्युद्धंनभविष्यति । सर्वाणियुद्धनिषोडशीकलां अस्ययुद्धस्येतिशेषः । नअयुःनप्रापुः॥६॥वायुंशिवंचकृते एतादृशीज्ञानसंपत्एतादशंबलंवानास्ति । ज्ञानंबलंचेतिद्वयएकत्रमित्यंतंनक्तुः नक्तुतोपीत्यर्थः । ज्ञानस्यबाहोर्बलस्यचेतिद्वयोःसूर्जितःअयुःकुलः समाहारःसंमेलनइहद्वयोरपि अनयोर्भीमाश्चत्याभ्यांरैवास्तीतिशेषःअन्यत्रनैवेतिभावः॥७॥

नरोत्तमौमीन्द्रौणीयत्रिभिःशैःसमस्ताःदिशःनिरंतराः अवकाशरहितंचक्रतुः । तद्युद्धंअगुःप्रापुः ॥ ८ ॥ निराकृतेनिरस्कृतेसति । अविसमयःशं  
कारहितः संशामयमास शांतग्यकरोत् ॥ ९ ॥ चित्रंषुषुयास्यात्तथा अलमयंतं अयुध्यांविचेतनःभूळितः ॥ १० ॥ किंचिद्विह्वलांचंचलतनुयस्यमतथा । नि  
र्धूतः निराकृतःयुद्धश्रमोयेनसतथा । आत्तधन्यायहीनचापः समीमःगुरुसुतेपूर्वपूर्वकलेलगेसेति । क्षणेनउत्तरक्षणेन नादिताः अतिशब्दिताः आशादिगोयेनसतथासन्

इतीर्यमाणे विबुधैर्नरोत्तमौ दिशः समस्ता गगनं च पत्रिभिः ॥ निरंतरं चक्रतुरुत्तमौ जसौ हृद्वैव तत्प्रीतिमगुर्महा  
रथाः ॥ ८ ॥ शरासने मारुतिना निराकृते द्रौणिर्महास्त्राणि मुमोच तस्मिन् ॥ ताव्यस्त्रवयैर्वलवानविस्मयः संशाम  
यामास सुतो निलस्य ॥ ९ ॥ पुनः शरैरेव परस्परं तावयुध्यतां चित्रमलं च सुष्ठु ॥ तदा तु भीमस्य शरैर्हृशा  
र्दितो द्रौणिः पपातशु दृढं विचेतनः ॥ १० ॥ भीमश्च विह्वलतनुः स तु किंचिदेव पूर्वं गते गुरुसुते प्रययौ क्षणेन ॥  
निर्धूतयुद्धश्रम आत्तधन्वा योद्धुं गजौघं प्रति नादिताशः ॥ ११ ॥ तस्मिन् गजान्मर्दयति धार्तराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ॥  
आगाद्युद्धाय तौ युद्धं राजानौ चक्रतुश्चिरम् ॥ १२ ॥ तत्र तं विरथं चक्रे सहसैव युधिष्ठिरः ॥ स गदामाददे गुर्वी तं  
भीमोभयपतद्गदी ॥ १३ ॥ हृत्वा रुपलं स्वरथमारोप्यापययौ ततः ॥ तदैव कर्णनकुलौ भृशं बाणैर्युध्यताम् ॥ १४ ॥  
नकुलं विरथं कृत्वा कर्णोथ प्रपलायिनम् ॥ अनुद्रुत्य च वेगेन कंठधनुर्वास्तृजत् ॥ १५ ॥ उत्साच परुषा वाचःकु  
ल्या वचनगौरवात् ॥ न जघानैव नकुलं विसृज्य च परान् ययौ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

गर्जौघंप्रनियोद्धुं प्रययौ ॥ ११ ॥ नैराजनौ युधिष्ठिरसुयोधनौ ॥ १२ ॥ तत्र युद्धे तंदुर्योधनं सहसा बलेन सदुर्योधनः ॥ १३ ॥ तंदुर्योधनतं जीमं ततः भीमसकाशा  
त् अपययौ पराहत्य ययौ ॥ १४ ॥ अथ प्रपलायिनं नकुलमनुदृत्य अवाहजत् आश्लिषत् ॥ १५ ॥ परुषाः कुरावच्च वचनगौरवान् निमितान् कुलैर्न वजधान किंतु  
विस्तृज्य परान् शत्रून् ययौ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कैकयैकैकयदेशीयो विद्वानुविद्वैवैशसंयुद्धम् ॥ १७ ॥ ताभ्यांविद्वानुविदाभ्यां निरुद्धःरोधितःसात्यकिः सहस्रबलेन तत्रतयोर्मध्येअनुविदस्यशिरोजहार । अर्थावे  
दशैनेययुयोध ॥ अथउत्तमाहेवमहारे परस्परंअर्थोरथहीनौचक्रतुः ॥ १८ ॥ कृतश्रमौकृताभ्यासौ आकाशतलेऽश्वेनौयथातथाविचेतुः । उभौअन्योन्यवर्मणीनि  
कृत्य वरासिपाणीउत्तमवद्वृहस्तौ युगपत्एकैवसमीयतुःपपतुः । परस्परांहतुमितिशेषः ॥ १९ ॥ तत्रतयोर्मध्येसात्यकिःमृधरेण अपहस्तेनपार्श्वीकृतहस्तेन ॥ २० ॥

विद्वानुविदावथ कैकयौ रणे समासदत्सात्यकिरुग्रविक्रमः ॥ तयोरमुष्याभवदुग्रवैशसं प्रवर्षतेरुत्तमसायकान्  
बहून् ॥ १७ ॥ ताभ्यां निरुद्धः सहसा जहार तत्रानुविदस्य शिरोथ विदः ॥ युयोध शैनेयमथारथावुभौ परस्परं  
चक्रतुरुत्तमाहवे ॥ १८ ॥ ततश्च चर्मासिधरौ प्रचेरतुःस्थेनौ यथाकाशतले कृतश्रमौ ॥ निरुद्ध चान्योन्यमुभौ च  
वर्मणी वरासिपाणी युगपत्समीयतुः ॥ १९ ॥ तत्रापहस्तेन शिरः संकुडलं जहार विदस्य मृधे स सात्यकिः ॥ नि  
हत्य तौ बंधुजनैः सुपूजितौ जगाम शत्रूनपरान्प्रकंपयन् ॥ २० ॥ रुपमायांतमीक्ष्यैव तपसा मां प्रपीडयेत् ॥ इति  
मत्वा पार्षतस्तु भीमं शरणमेयिवान् ॥ २१ ॥ कर्णं समंतात्प्रतिकालयंतं वरूथिनीमिन्द्रसुतः समभ्ययात् ॥ क्षणा  
त्तमाजौ विरथं च चक्रे ततोपहारं स चकार चम्बाः ॥ २२ ॥ पराजितः संयति सूर्यसूनुः सुतेन शक्रस्य स धार्तरा  
ष्ट्रम् ॥ जगाद् बाहुं प्रतिगृह्य पार्थो जिगाय मामन्यमनस्कमाजौ ॥ २३ ॥ कामं रथो मे धनुरप्यभेद्यं दत्तं भृगू  
णामधिपेन दिव्यम् ॥ यंता न तादृङ् मम यादृशो हरिः शल्यो यदि स्यात्त्वदारं निहन्याम् ॥ २४ ॥ ७३ ॥

पार्षतोघृष्टयुग्मः ॥ २१ ॥ समंतात्सर्ववक्ररूथिनीसिनाप्रतिकालयंतंअर्पयंतं । आजौरणेतंकर्णतश्चम्बाःसेनायाः अपहारंअपनयनंचक्रे ॥ २२ ॥ सकर्णः संयतिरणेबाहु  
दुर्योधनबाहुं आजौरणेअन्यमनस्कं व्यधांतःकरणंभांजिगाय ॥ २३ ॥ अन्यमनस्कलेकिंकारणमित्यतआह । काममिति । कामयथाप्रवर्तितथा धनुरादिदत्तंयद्यपि  
तथापीतिशेषः । यादृशोहरिःकृष्णोयंतापार्थस्यसारथिः तादृकतादृशःयंताममनास्ति । यदिशल्यःस्यात्तर्हि त्वदरितवशत्रुपार्थहन्त्याम् ॥ २४ ॥ ॥

सदुर्योधनः सौत्यकृतेः सूतत्वार्यं सशल्यः क्रुद्ध इव रथिनः रथिकास्तकाशात् सारथेः उत्तमतां व्यावर्णयन् प्रशंसन् ॥ २५ ॥ यो बुद्ध्या दि  
क्षिः रथिनः सकाशात् अधिकः स सारथिः स्यात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ अस्य कर्णस्य सारथिः बभूव । सेनां व्यसूचनं कृत्वा । तेन शल्येन सहितः सन् गच्छन् दर्पेण गवेषेण प्राह । कि  
मिति । यः पुमान् मे अर्जुनं दर्शयेत् तस्य पुत्रस्य मृतीतः सन् अर्णालं प्रति बध्नादहितं बह्निव्यर्थः । वित्तं दास्यामि ॥ २८ ॥ बहुशः बहुवारं इति ब्रुवाणां कर्णयनाजुनेन ॥ २९ ॥  
कोनाममर्त्यः तं पार्थ जयेत् न जयेदित्यर्थः । कः ब्रह्माजयेदित्याबल्यो जयम् । वः युष्माकं युष्माभिरपीत्यर्थः । गोमहेपांडवाज्ञात्वासांतरं कृतगोमहे गणे दृष्टः । पार्थ पराक्र

इतीरिते सौत्यकृते स शल्यं प्रोवाच स क्रुद्ध इवाभवत्तदा ॥ दुर्योधनो रथिनः सारथ्येऽस्तु व्यावर्णयन्नुत्तमतामशामय  
त् ॥ २५ ॥ बुद्ध्या बलेन ज्ञानेन धैर्यादिरपि योधिकः ॥ रथिनः सारथिः स स्यादर्जुनस्य तथा हरिः ॥ २६ ॥ यथा  
शिवस्य ब्रह्माभूद्दहतस्त्रिपुरं पुरा ॥ इत्यादिवाक्यैः संशान्तं इव शल्योऽस्य सारथिः ॥ २७ ॥ बभूव तेन सहितः सेनां  
व्यसूच्य रवेः सुतः ॥ गच्छन् युद्धाय दर्पेण प्राह यो मेर्जुनं पुमान् ॥ दर्शयेत्तस्य दास्यामि प्रीतो वित्तमनर्णलम् ॥ २८ ॥  
इति ब्रुवाणं बहुशः प्राह शल्यः प्रहस्य च ॥ निवातकवचा येन हता दग्धं हि खांडवम् ॥ २९ ॥ कोनाम तं जयेन्मर्त्यो ह  
शो वापि स गोम्रेहे ॥ काकगोमायुधर्मा त्वं हंससिंहोपमं रणे ॥ ३० ॥ मा याहि पार्थ मा याहि हतेनेन यमक्ष  
यम् ॥ इत्युक्तो रविजो मद्रान् नितरां पर्यकुत्सयत् ॥ ३१ ॥ शल्योऽपि सर्वदेशेषु नीचमध्योत्तमा नराः ॥ संती  
त्युक्त्वा सारथ्यं चक्रे पार्थहितेच्छया ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

मोदुष्ट इति भावः । काकः बायसः गोमायुः दृगालः तयोर्धर्म इव धर्मः प्रवृत्तियस्येति विग्रहः । त्वं हंससिंहोपमं पार्थरणे मायाहि मायाहीत्यादौ रद्विरुक्तिः । वीरमाकिमर्थमागच्छे  
ति निवारयसीत्यत आह । हत इति । अनेन पार्थेन हतः सन् यमक्षयं यमालयास्यसीति शेषः । अथवा मायाहि मायाहीत्यत्र एकं यमक्षयमियनेनान्वेतव्यं । न गच्छेत्त्यर्थः ।  
मद्रान् मद्रदेशीयान् पर्यकुत्सयत् कुत्सया मास ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नीचमध्योत्तमानराः संतीत्युक्त्वा अस्य कर्णस्य पार्थहितेऽस्तया अर्जुनजयकांक्षेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नियतेनप्रेरितेनरथेनविदुधावकंपयामास । कथंभूतःकर्णःगीतमाद्यैःकृपाद्यैराचायजेनद्रौणिनासंरक्षितः ॥ ३३ ॥ पांडवेयपतनापांडवसेना तंकर्णम् । तसेनांविदायनिर्भिद्य  
धर्मसूनुंसंप्राद्रवत् अभिययौ ॥ ३४ ॥ अथशितशरैःक्रूराणैः तंधर्मसूनुं विरथं कृत्वा अस्यधर्मजस्यकंठेसंजययासहितंसंजयनुर्नैधायसंप्रास्य परुषाःनिष्ठुराःगिरःवाच  
ओहेतिभारतानुसरेणश्लोकस्यान्वयः । विदार्यकर्णस्तासेनायुधिष्ठिरमथाद्रवदितिकर्णपर्वणि । मारुतिःअमुंधर्मराजदृष्ट्वैवदुर्योधनंविरथकर्मकृत्वा भृशंआतुतोद व्ययया  
मास ॥ ३५ ॥ मद्रपतिःशल्यःप्राणसंशयगतं जीवनविवेकसंशयभ्रातं तंष्टपतिर्युधिष्ठिरदुर्योधनंवागिरीक्ष्यप्रदृश्य दर्शयित्वादुर्योधनमितिशेषः । कर्णंजगाद । किमिति ।

कर्णोपि शल्यनियतेन रथेन पार्थसेनामवाप्य विदुधाव शरैः समंतात् ॥ संरक्षितो युधि सुयोधनगौतमाद्यैराचार्य  
जेन च महास्त्रविदां वरेण ॥ ३३ ॥ तं भीमपार्षतशिनिप्रवराभिगुप्ता सा पांडवेयपतनाभिववर्ष बाणैः ॥ तां सूयसूनु  
रथ बाणवरैर्विदार्य संप्राद्रवच्छितशरैरथ धर्मसूनुम् ॥ ३४ ॥ कृत्वा तमाशु विरथं धनुरस्य कंठे सज्जं निधाय परु  
षा गिर आह चोच्चैः ॥ दृष्ट्वैव मारुतिरमुं भृशमातुतोद दुर्योधनं विरथकर्मकमाशु कृत्वा ॥ ३५ ॥ तं प्राणसंशयग  
तं नृपतिं निरीक्ष्य कर्णं जगाद युधि मद्रपतिः प्रदृश्य ॥ यस्यार्थमेष समरस्त्वमियं च सेना तं त्वं यमस्य सदनं प्रयि  
यासुमद्य ॥ ३६ ॥ भीमेन पीडितममुं परिपाहि शीघ्रं किं ते युधिष्ठिरममुं हि युधाभिपीडय ॥ श्रुत्वास्य वाक्यमति  
हाय युधिष्ठिरं तं कर्णो ययौ नृपतिरक्षणतत्परोलम् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वैव तं पवनसूनुरभित्वियाय क्राधाद्विधक्षुरिव कर्ण  
ममेयधामा ॥ राजा वनाय शिनिपुंगवपार्षतौ च संहिंस्य कर्णमभिगच्छत आस रूपम् ॥ अते कृतांतनरसिंहतनोर्य  
थैव विष्णोर्हरं ग्रसत आत्तसमस्तविश्वम् ॥ ३८ ॥ ॥ ४३ ॥

एषःसमरःरणः त्वंचइयसेनायस्यार्थेयदर्थमित्यर्थः । त्वंअद्येदानीयमस्यसदनं प्रधियासुंजिगमिषुम् ॥ ३६ ॥ भीमेनपीडितंतममुंमुयोधनंशीघ्रंपरिपाहि । नेतवअमुंयुधिष्ठिरंमु  
धाद्वयाअग्निपीड्याकिकफलमित्यर्थः । अस्यशल्यस्यअतिहायविहाय अलंनृपतेःसुयोधनस्यरक्षणेविषयेतत्परःपरमतात्पर्यवान् । तंभीमप्रतिययौ ॥ ३७ ॥अमेयधामा अपरिर्मि  
नपराक्रमःपवनसूनुःतंकर्णंदृष्ट्वैवक्रोधातंकर्णंदिधक्षुरिवदधुमिच्छुरिवअभिदायायअभिययौ । अंतेमहाप्रलयेआत्तसमस्तविश्वंभक्षितसर्वविश्वंहरंरुद्रंयसतःसंहर्तुःकृतांतनर



सिंहतनोः कृतः अतो नाशो यथा साकृन्तां सानरासिंहतनुर्यस्य स योक्तः । तस्य नरासिंहस्य विष्णोः रूपं यथैव यथा भयं करमित्यर्थः । राजानाय धर्मो जराक्षणा र्थं शिनिपुंगवः सात्यकिः पार्षितः धृष्टद्युम्नः । तौ सदिश्य आज्ञाप्य कर्णं प्रति अग्निगच्छतः भीमस्य रूपं तथा भयं करमासेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तद्वेगतः भीमगमनवेगेना ॥ ३९ ॥ स भीमः तस्मिन् कर्णे तनुरेण आह नो बिद्धः । सकर्णः मृतकवत् मृतसदृशः सन्पपात । भीमः क्षुल्लेद्वनकराशस्त्रविशेषं जगृहे । पद्भ्यामभिग्रयौ कर्णं प्रतीतिशेषः ॥ ४० ॥ भीमः किमर्थमभियया वियत आह निदामिति परोक्षगोदूरस्योपि यो विदधाति करोति बिजिह्वं जिह्वारहितं करवाणि करोणे प्रतिज्ञा दियस्मान्नेन कारणेन स भीमः छेनुं ससाप्राप । कर्णः भीमेन युद्धात्

तद्वेगतः प्रतिचचाल धरा समस्ता विद्राविता च सकला प्रतिवीरसेना ॥ ३९ ॥ वैकर्तनेन शरसं च यताडितः स बाणं च वज्रसदृशं प्रमुमोच तस्मिन् ॥ तेनाहतो मृतकवत्स पपात कर्णो भीमः क्षुरं च जगृहे अभिययौ च पद्भ्याम् ॥ ४० ॥ निदां हरेश्च विदधाति परोक्षगोपि यत्तं प्रगृह्य करवाणि विजिह्वमेव ॥ एवं हि वायुतनयस्य सदा प्रतिज्ञा छेनुं स तेन रविजस्य ससार जिह्वाम् ॥ ४१ ॥ आयातमंतिकममुं प्रसमीक्ष्य शल्यो नेत्याह हेतुभिरहो न मृषा प्रतिज्ञा ॥ कार्या त्वयैव पुरुहूतसुतस्य जिह्वां मा तेन पातय मरुसुतसूत सनोः ॥ ४२ ॥ इत्युक्तवा प्रमुखात्तस्य रथेनैव तु मद्रराट् ॥ वैकर्तनमपोवाह सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥ जित्वा सूर्यसुतं भीमः कौरवाणामनीकिर्नो ॥ सर्वा विद्रा वयामास द्रौणिदुर्योधनावृतम् ॥ ४४ ॥ अक्षौहिणीत्रयं तेन तदा विलुलितं क्षणात् ॥ तदैव गुरुपुत्रो यत्पाण्डवाना मनीकिनीम् ॥ ४५ ॥ विमृद्य सकलां सेनां कृत्वा च विरथं नृपम् ॥ धृष्टद्युम्नं यमौ चैव सात्यकिं द्रौपदीसुतान् ॥ क्षणेन विरथीकृत्य सर्वांश्चक्रे निरायुधान् ॥ ४६ ॥

कृष्णमार्निदयदिति भावः ॥ ४१ ॥ शल्यः अमुं भीमप्रसमीक्ष्य आह । हे मरुसुत पुरुहूतसुतस्य प्रतिज्ञात् त्वया मृषानैव कार्या कर्तुं भयोरया । तेनार्जुनप्रतिज्ञासत्याश्रयवच्चिति कारणेन सूतसूतोः जिह्वां मा पातय मा छिधि । इति हेतुभिः कारणोक्तिभिः भीमनेत्याह निवारयामास ॥ ४२ ॥ तस्य भीमस्य प्रमुखात्तसमीपात् अपोवाह अन्यत्र निन्ये ॥ ४३ ॥ आहतां युक्तां अनीकिनीम् ॥ ४४ ॥ अयात्प्राप ॥ ४५ ॥ विमृद्य सर्वदयित्वा द्रुपं धिष्ठिरम् ॥ ४६ ॥



भग्नदर्पान् हताहंकारान् रणतः अपथातान् परावृत्य गच्छन् तान्युधिष्ठिरादीन् अन्वेद्य बाणावतं बाणैराच्छादितं अंतरिक्षं कुर्वन् ययौ । धर्मराजस्तमाह । किमिति । स्वधर्मेनिर-  
तान् नोस्मान् किमर्थं विहंसि ॥ ४७ ॥ परधर्मस्य द्विजसन् । परेषां शत्रियाणां धर्मयुद्धकर्मणि स्थितः रतः सन् क्षत्रियान् मार्हिंसीऽत्युदितो द्रोणिः तान्युधिष्ठिरादीन् विहायैव य-  
त्राच्युतार्जुनौ तिष्ठतः तत्र ययौ ॥ ४८ ॥ तत्र स द्रौणिः बाणयुक्तं भुजगैः शेषः तेन कल्पं सट्शं बाहुमुन्नम्य उद्धृत्य युधये युद्धार्थं सुशरं संशतकैः संयुज्यमानं सुरेन्द्रमुत्समाह्वया

तान् भग्नदर्पान् रणतोपयातानन्वेद्य बाणावतमंतरिक्षम् ॥ कुर्वन् ययौ धर्मराजस्तमाह किन्नः स्वधर्मे निरता-  
न्विहंसि ॥ ४७ ॥ क्षत्रियान् परधर्मस्यो मा हिंसीरिति चोदितः ॥ प्रहस्य तान् विहायैव ययौ यत्राच्युतार्जुनौ  
॥ ४८ ॥ संशतकैस्तत्र संयुज्यमानं समाह्वयामास सुरेन्द्रसूनुम् ॥ स बाणयुक्तं भुजगैः कल्पमुन्नम्य बाहुं  
युधये सुशूरम् ॥ ४९ ॥ पार्थः संशतकगणैः संसृष्टः समरार्थिभिः ॥ आहूतो द्रौणिना चैव कार्यं कृणामपृच्छ  
त ॥ चोदयामास च हयान्कृणो द्रौणिरयं प्रति ॥ ५० ॥ उभौ च तावत्सविदा प्रधानौ महाबलौ संयति  
जातदर्पौ ॥ शरैः समस्ताः प्रदिशो दिशश्च द्रौणीन्द्रसूनु तिमिराः प्रचक्रतुः ॥ ५१ ॥ द्रौणिस्तदा स्यंदनवाजिरौ  
मस्वरोमकपूध्वजकामुकैर्भयः ॥ शरानमोघान्सततं सृजानो बन्ध पार्थ शरपंजरेण ॥ ५२ ॥ तस्मिन्निबद्धे हरिप्र-  
मेयो विबोधयामास सुरेन्द्रसूनुम् ॥ आलिङ्गेनेनास्य ददौ बलं च स उत्थितो ह्याण्यमुचमहंति ॥ ५३ ॥ निवार्य तान्य  
स्त्रवरैर्गुरोः सुतश्चिच्छेद च ज्यां युधि गांडिवस्य ॥ ववर्ष पार्थ च शरैरथान्या ज्यासीत्तया गांडिवं सोऽप्ययुङ्क्त ॥ ५४ ॥

मास ॥ ४९ ॥ समरार्थिभिः युद्धकांक्षिभिः संसृष्टः संयोजितः कार्यकर्तुं योग्यमपृच्छत ॥ ५० ॥ संयतियुद्धे उभौ द्रौणिपार्थौ ग्रदिशो दिशश्च तिमिराः अंधकारवतीः चक्रतुः  
॥ ५१ ॥ वाजिरौ माणि अश्वरोमकूपानि स्यंदनादिभ्यः सृजानः सृजन् द्रौणिः ॥ ५२ ॥ तस्मिन् पार्थो निबद्धे सति विबोधयामास ज्ञापयामास । विमूर्छितं च कोऽत्यर्थः आलिङ्गेनेन  
अस्य पार्थस्य उत्थितः स पार्थ तानि अस्त्राणि ॥ ५३ ॥ गांडिवस्य ज्यां मौर्वी । अन्या ज्या आसीत् । सोऽप्ययुङ्क्त युजो ज ॥ ५४ ॥

शितेन तीक्ष्णेन शरेण सद्रौणिः सारथ्यं त्वय्यकरोत् ॥ ५ ॥ शरान् विसृजता सारथ्यमपि सारथिकमपि कुर्वता तेन द्विजन्मना द्विजेनाश्वरथाग्रा सपार्थः शरकूटशरसमूहेन पुनर्बद्धा भूत् ॥ ५६ ॥ तंपार्थं तस्मिन् पार्थे शत्रुविघातकं शत्रुनाशकं बलं अधात्वा पयामास ॥ ५७ ॥ अरिर्मर्दनः पार्थः भूयो द्रोणपुत्रे शरान्ववर्ष ॥ ५८ ॥ द्रौणिः पुनः तस्य पार्थधनुषः ज्यातुतोदचिच्छेद । पार्थः ताज्यापुनः संधाय अश्वानां शमीनृज्जः ॥ ५९ ॥ विरश्मयः छिन्नज्वः पुनः पार्थशरैर्हताः द्रौणहंयाः अस्मात्पार्थात् दूरं अपोद्दुः अपगताः । सोऽपि द्रौणिः तानाश्वान्संस्थाप्य पुनश्चित्तयामास । मनसीति शेषः । किमिति । पार्थविषये एतस्मात्कृतप्रयासादधिकं कर्तुं न शक्यते ॥ ६० ॥ कुत इत्यत आह । सारथिवादिनि ।

ततः शरेण कुपितः शितेन द्रौणिसारथेः ॥ शिरो जहार कौतेयः सारथ्यं सोऽकरोत्स्वयम् ॥ ५५ ॥ शरान्विसृजता ते न सारथ्यमपि कुर्वता ॥ शरकूटेन पार्थः स पुनर्बद्धो द्विजन्मना ॥ ५६ ॥ पुनरालिङ्ग्य कृष्णस्तमधान्छत्रविघातकम् ॥ बलमस्मिस्ततः पार्थ उत्तस्यौ शरचापभृत् ॥ ५७ ॥ ववर्ष च शरान् भूयो द्रोणपुत्रे रिमर्दनः ॥ ५८ ॥ पुनस्तस्य तुतोद ज्यां द्रौणिः संधाय तां पुनः ॥ पार्थो द्रोणसुतस्याश्वरश्मींश्चिच्छेद सायकैः ॥ ५९ ॥ विरश्मयो हया द्रौणेः पुनः पार्थशराहताः ॥ अपोद्दुर्मेवास्मात्सोऽपि संस्थाप्य तान् पुनः ॥ चिंतयामास नैतस्मादधिकं शक्यतेऽर्जुने ॥ ६० ॥ सारथि त्वाक्केशवस्य ध्वजस्य त्वाद्भनूमतः ॥ गांडीवत्वात्कार्मुकस्य च षुभ्योरक्षयत्नतः ॥ ६१ ॥ अवध्यत्वात्तथाश्वानामभेद्यत्वाद्रथस्य च ॥ अतो योद्धुं समर्थोऽपि नाद्य यामि धनंजयम् ॥ ६२ ॥ एवं स मत्वा प्रविवेश सेनां पांडोः सुतानां मथ तं समभ्ययात् ॥ पांड्वस्तयोराम सुयुद्धमद्रुतं प्रवर्षतोः सायकपगमग्रम् ॥ ६३ ॥ अष्टावष्टतान्युद्धः शकटा नि यदायुधम् ॥ अहस्तदष्टभागेन द्रौणिश्चिच्छेद तत्र हि ॥ ६४ ॥

अक्षयत्नतः क्षयरहितत्वात् ॥ ६१ ॥ अतः कारणात् अहं योद्धुंसमर्थोऽपि अद्य अस्यामवस्थायां धनंजयं नयामि ॥ ६२ ॥ सद्रौणिः एवमेव न प्रकरणमत्वा विचिंत्य । अथ पांड्वोरामा तद्रौणिं समभ्ययात् । तयोः पांड्वौ द्रौणयोः ॥ ६३ ॥ अष्टाविति पदच्छेदः । अष्टाशतानि हितथा । अष्टौ च अष्टाधिकाष्टाशतानि त्वर्थः । शकटानियतयानि आयुधं आयुधानि । आयुधमिति जात्येकवचनम् । ऊहुः द्रौणिः ततः तानि आयुधानि अहं दिवसस्य अष्टभागेन अध्यामेन तत्र तस्मिन् युद्धे चिच्छेद ॥ ६४ ॥

तंपांश्वंमुकुटेन कीटिनउज्ज्वलंप्रकाशमानंशिरःजहारअच्छिनत् ॥ ६५ ॥ पृनोसेनो दंडधारानामानं मगधराजानम् ॥ ६६ ॥ त्वरावान् धृष्टद्युम्नशूरोःसुतेनविद्राव्यमाणम् । स  
द्रौणिःतंधृष्टद्युम्नम् ॥ ६७ ॥ अयंखड्गःतवउच्चंविधृष्यति ॥ ६८ ॥ तुमुरोरोमहर्षणरोमांचक्राम ॥ ६९ ॥ अंतायनाशाग्रेशःस्यधृष्टद्युम्नस्य त्वचंचर्मपिनिचिच्छिदुः  
॥ ७० ॥ खड्गेनअक्षैःसहवर्तमानैःशत्रैरपिअग्निभिर्नाअच्छिन्नात्वक्चर्मयस्यसःअग्निभिन्त्वक्कतंथा । धृष्टद्युम्नं तदाधनुषःभौव्याज्ययाममंथ ॥ ७१ ॥ उभयतःउ

अथ तं विरथीकृत्य छित्त्वा कार्मुकमाहवे ॥ सकुण्डलं शिरो द्रौणिर्जहार मुकुटोज्ज्वलम् ॥ ६५ ॥ अथ विद्रावयामास घृतनां पाण्डवीं शरैः ॥ तदा जघान पार्थोपि दंडधाराख्यमागधम् ॥ ६६ ॥ विद्राव्यमाणां घृतनां निरीक्ष्य गुरोः सुतेनाभ्यगमन्त्तरावान् ॥ धृष्टद्युम्नस्तं स ऊचे सुपापं हनिष्ये त्वामद्य युद्धे गुरुघ्नम् ॥ ६७ ॥ इत्युक्तो दर्शयामास पार्थः खड्गमुत्तमम् ॥ अयं तव पितुर्हता वदिष्यति तवोत्तरम् ॥ ६८ ॥ इत्युक्त्वा धनुरादाय वर्षं च शरान्बहून् ॥ तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ६९ ॥ तत्र पाकृषतं द्रौणिः क्षणेन विरथायुधम् ॥ कृत्वांताय शरांस्तीक्ष्णान्मुमोच न च तस्य ने ॥ ७० ॥ त्वचं च चिच्छिदुर्द्रौणिः खड्गहस्तेभिर्जग्मिवान् ॥ खड्गेन सोऽस्त्रशस्त्रैरप्यनिर्भिन्नत्वचं तदा ॥ ७१ ॥ मौर्व्या ममथ धनुषः पातयित्वा धरातले ॥ आकृत्यमाणं पाकृषतं दृष्ट्वा कृष्णप्रचोदितः ॥ पार्थो भीमश्चोभयतः शरैरभिविजघ्नतुः ॥ ७२ ॥ स ताभ्यां वज्रसमितैः शरैरभिहतो भृशम् ॥ विस्तृत्य पार्थं स्वीयमारुरोह रथं पुनः ॥ ७३ ॥ जगाम च ततोव्यत्र पांचाल्योपि रथं पुनः ॥ आरुह्याव्यं स्वात्तधत्वा कृतवर्माणमभ्ययान् ॥ ७४ ॥ तयोरासीत्सुतमुलं युद्धमद्भुतदर्शनम् ॥ तत्र नानिप्रयत्नेन पांचाल्यो विरथायुधम् ॥ ७५ ॥

अथपार्श्वेन ॥ ७२ ॥ सद्रौणिः ॥ ७३ ॥ पांचाल्योषिष्ठद्युष्मोषिपुनःअन्यथारुह्य सुष्टुआतृगंहीतंधनुयनेनसतथासन् ॥ ७४ ॥ सुमुलंअतितीक्ष्णं अद्भुतंआश्च  
यदर्शनंयस्मिन् तत्तथा ॥ ७५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र युद्धेनातिप्रयत्नेन अलम्बयत्यनेन । गौतमः कृपः तं कृतवर्माणं अपोत्राह अन्यत्रानयत् ॥ तस्य दुर्योधनस्य नाभ्यां यमाभ्याम् ॥ ७६ ॥ तं दुर्योधनं तं राजानम् ॥ ७८ ॥  
 रत्नसः कोपात् वीरो भीमः । अश्वकर्णस्य सप्तश्रेणः यथा अमुना भीमेन सत्यसेनः तन्नाभिकर्णपुत्रो हतः । यथैव पुराकर्णावरजौ निशायुद्धे कर्ण  
 पुरःकर्णस्यापे प्रपातितौ । तौ मेनेति शेषः । तथा सुषेणो हत इत्यर्थः ॥ ८० ॥ तं सुषेणं च मूषमृदमर्दयित्वा । स्वश्वयुते शोभमानाश्वयुते अपरे अन्यस्मिन्त्येव्यवस्थितं उपविष्टयुधिष्ठिरस्यौ

चकार कृतवर्माणं तमपोवाह गौतमः ॥ अयं दुर्योधनो राजा माद्रयावभ्याद्रणे ॥ ७६ ॥ ताभ्यां तस्याभ्रवद्युद्धं  
 घोरमद्भुतदर्शनम् ॥ तत्र नातिप्रयत्नेन तेन तौ विरथीकृतौ ॥ ७७ ॥ स्वयं युधिष्ठिरो राजा तदा तं समवारयत् ॥  
 व्यश्वसूतध्वजं चक्रे तं च दुर्योधनो रणे ॥ ७८ ॥ अथागतं सूर्यसुतं पुनश्च जगाम भीमो रत्नसो रथेन ॥ दुर्योधन  
 चास्य समक्षमेव चकार वीरो विरथं क्षणेन ॥ ७९ ॥ निवार्य कर्णं च शरैरमुष्य सूनोः सुषेणस्य शिरश्च कर्त ॥ प  
 पात भूमौ स पितुः समीपे यथा हतः सत्यसेनो मुनेव ॥ ८० ॥ यथैव कर्णावरजौ पुरैव निशायुद्धे कर्णपुरः प्रपा  
 तितौ ॥ हतं तमीदृशैव विकर्तनात्मजः क्रोधावितो भीमसेनं विहाय ॥ ययौ प्रमृद्यैव च मूयुधिष्ठिरं रथे परे स्वश्वयु  
 ते व्यवस्थितम् ॥ ८१ ॥ न्यवारयेतां शिनिपुत्रपार्षतां कृष्णासुताः सोमकसंघयुक्ताः ॥ स तान्समस्तां निरथान्विधा  
 य युधिष्ठिरं प्राप युतं यमाभ्याम् ॥ ८२ ॥ निहत्य सोश्वान् युधि धर्मसूतानिरायुधौ तौ च यमौ चकार ॥ तानेकया  
 नोपगताङ्गुनश्च मर्मदं बाणैश्च वचोभिरुग्रैः ॥ ८३ ॥ तदैव मोक्षाय नृपस्य भीमो दुर्योधनं विरथं संविधाय ॥ वि  
 व्याध मर्मस्वतितीक्ष्णसायकैस्तं दर्शयामास रवेः सुताय ॥ ८४ ॥

॥ ८१ ॥ कृष्णासुताः न्यवारयन्विशेषः । सकर्णः ॥ ८२ ॥ धर्मसूनोः श्वान् नौ यमौ निरायुधौ एकयानोपगतान् एकरथस्थान् तान्युधिष्ठिरादिद्विन् पुनरुपैस्तीक्ष्णैः बाणैः उग्रैः  
 पुरुर्बैचोभिरुग्रमर्मदं पीडयामास ॥ ८३ ॥ तदैव भीमः नृपस्य युधिष्ठिरस्य मोक्षाय मोचयितुम् । शल्यजन्तुयोधनं दर्शयामास ॥ ८४ ॥

तदाकर्णः यत्र दुर्योधनो न त्रेत्यर्थः । युधिष्ठिरो पित्रैः शिबिं प्रति गत्वा तत्र शिबिं शिष्ये । यदाराजगृहीराज्ञः सुयोधनस्य गृहीरक्षणांक्षी गृधुअस्मिकांक्षायामिति धातुः कर्णः । जगाम दुर्योधनं मनीति शेषः ॥ ८५ ॥ तदैव द्वौ निःकृपश्च अत्र दुर्योधनस्थलं जग्मतुः प्राप्तुः तदा भीमः जगाम योद्धुमिति शेषः । प्रमुक्तैः शैरैः विद्धं पुरं तं स्वस्थं आरोपयत् ॥ ८६ ॥ अपयाने परावृत्त्यनेति । तं भीमं विहाय अस्मिन्नायं तौ घातयंतौ वीरानिति शेषः । सोमकानां च भुंजगमतुः ॥ ८७ ॥ अत्र ऋणमौराजानं युधिष्ठिरं अचक्षमाणः अपश्यन् वासुदेवमनुःकृष्णभेरितो धनं जयः अभ्याययौ शिबिं प्रति राजानं द्रष्टुमिति शेषः । तदुक्तं कर्णपर्वणि । एवमुक्तः पुनः प्रायाद् द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरमिति । कुहून्को

शल्यस्तदा धर्ममुनं विहाय कर्णो ययौ तत्र युधिष्ठिरोपि ॥ गत्वा शनैः शिबिरं तत्र शिष्ये कर्णो यदा राजगृही ज  
गाम ॥ ८५ ॥ द्रौणिः कृपश्चान्न तदैव जग्मतुस्तदा भीमो द्रौणिकर्णौ जगाम ॥ कृपो नृपं रथमारोपयच्च विद्ध  
शरैर्भीमबाहुप्रमुक्तैः ॥ ८६ ॥ नृपं समादाय कृपेयाने भीमार्दितौ द्रौणिकर्णौ शरैर्घैः ॥ विहाय तं जग्मतुः सोम  
कानां चमूं शरैर्घैरभिपातयंतौ ॥ ८७ ॥ अथात्र राजानमक्षमाणो धनंजयो वासुदेवप्रणुन्नः ॥ अत्राययौ पा  
र्षतः स्वां तु सेनां कर्णाहतां वीक्ष्य कुरुनपीडयत् ॥ ८८ ॥ न्यवारयत्समायातं कपिप्रवरंकंतनम् ॥ द्रौणिर्दुःशासनश्चै  
व धृष्टद्युम्नमवारयत् ॥ ८९ ॥ उभावतिरथौ तौ तु शस्त्रास्त्रैरभ्यवर्षताम् ॥ दुःशासनः पार्षतश्च कुर्वंतौ बाणजं तमः  
॥ ९० ॥ तत्र दुःशासनेनाजौ स्तम्भिनो ह्रुपदात्मजः ॥ यतमानोपि निर्यत्नः कृतो युद्धे निरायुधः ॥ ९१ ॥ तदाभ्रवद्युद्ध  
मतीव दारुणं द्रौणेस्तनूजेन च वज्रपाणेः ॥ तत्रापि बद्धः शरपंजरेण पार्थोपनृतापि च गांडिवज्या ॥ ९२ ॥

रवान् ॥ ८८ ॥ द्रौणिः कपिप्रवोहन्मान् सएवध्वजोयस्यसतथा तमर्जुनंघवारयत् । केतनंध्वजमस्त्रिग्राभियमाः । दुःशासनः धृष्टद्युम्नमारयत् ॥ ८९ ॥ तावुभौदुः  
शासनः पार्षतश्च बाणजंबाणै रुद्रवनमः कुर्वीतसैनौ ॥ ९० ॥ तत्राजीतरिमन्रणे स्तंभितः जडोरुतः युद्धविषये यतमानोऽपि निर्याधः कृतः ॥ ९१ ॥ त  
त्रापियुद्धे गांडिवज्यामौर्वी अपनुनाल्लिन्वा बभूव ॥ ९२ ॥ ॥ ॥ ॥



कृष्णेन एधितं विधितं बाहुवीर्ययस्य तथा । रश्मीन्पयहान् अमुष्यद्रौणः ॥ १३ ॥ गुरोः पुत्रं अतीत्य अतिक्रम्य समागते सति । कर्णः पादोः सुतानां शर्वस्य स्य धारायस्येति विग्रहः । दुर्योधनः तं कर्णमनु ॥ १४ ॥ दृष्टद्युम्नः अन्यद्धनुः समादाय कर्णवीक्ष्य न्यवापयत् ॥ १५ ॥ अबिश्रमं विश्रांतिरहितं युद्धं समासीत् तदैव धृष्टद्युम्नः कर्णयन्वा न्यवापयत् नैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ द्रौपदेः दृष्टद्युम्नस्य ॥ १७ ॥ तदन्तरा सात्यकेः श्वहनद्रौपदिचापच्छेदनयोर्मध्ये अपोथयत् अमारयत् । तयोः सात्यकिः धृष्टद्युम्नयोः ॥ १८ ॥ बाहुधा बहु

पार्थीय कृष्णैधितबाहुवीर्यौ निहत्य स्रुतं गुरुपुत्रकस्य ॥ छित्त्वा च रश्मींस्तुरगानमुष्य विद्रावयामास शरैः सुदूरं ॥ ९३ ॥ अतीत्य पुत्रं तु गुरोः समागते पार्थे कर्णो द्रावयामास सेनाम् ॥ पांडोः सुतानां शरवर्षधरो दुर्योधनश्चानुययौ तमेव ॥ ९४ ॥ कर्णमायांतमालोक्य द्रावयंतं निजां चमम् ॥ धनुरन्यत्समादाय धृष्टद्युम्नो न्यवारयत् ॥ ९५ ॥ तयोरासीन्महद्युद्धं चिरं सममविश्रमम् ॥ तदैव सात्यकिर्वीरो दुर्योधनमवारयत् ॥ ९६ ॥ निवारितः सात्यकिना रणे दुर्योधनो नृपः ॥ निहत्य सात्यकेरथान्द्रौपदेश्चापमच्छिनत् ॥ ९७ ॥ तदंतरैव कर्णोपि पार्षताश्वानपोधयत् ॥ तयोर्विरथयोरेव भग्नं तत्पांडवं बलम् ॥ ९८ ॥ बलं स्वकीयं बहुधा विभिन्नं समीक्ष्य भीमो मृग राजकेतुः ॥ कृत्वा धराकंपकमुग्रनादं रणेभ्ययात्कारवराजसैन्यम् ॥ ९९ ॥ नादेन बाणैश्च द्वाकंदरेण भग्नं तदा कौरवसैन्यमाशु ॥ दिशो विदुद्राव सुयोधनोपि कृतो रणे तेन विवाहनायुधः ॥ १०० ॥ दृष्ट्वैव तत्पांडवानां च सेना समावृत्ता क्षिप्रमवार्यविक्रमा ॥ तया पुनः कौरवाणां बलं तद्भग्नं दुराह्वरतरं प्रदुद्रुवे ॥ १०१ ॥

प्रकारेण विभिन्नवियोगात्तम् मृगराजः सिंहैकतौ यस्यैति विग्रहः । भीमः धारकं पशुभूषणं कर्णं उग्रनादं कशब्दम् ॥ १९ ॥ द्रुकोद्रेण कर्कशनादेन बाणैश्च मग्नं पराजि-  
तं । तेन भीमेन ॥ १०० ॥ नद्भीमकृतं दृष्ट्वा अवार्य विक्रमा अनिवार्यपराक्रमा सेनाक्षिप्तं समदृष्ट्वा पराहत्यागता योद्धुमिति शेषः । तया पाण्डवसेनया ॥ १०१ ॥



आधिरथिःकर्णःक्षिप्रःप्रतियतिपलायमानंदुर्योधनबलंदृष्ट्वा । क्रुधाज्जबाल । कोपाग्निनादग्धदतिभावः ॥ १०२ ॥ सकर्णःरामोभागवः । अप्रतिद्वंद्वप्रतिद्वंद्वस्त्रहीनं  
असदृशमिनियावत् । भागवत्संज्ञितंभागवनामकमखम् ॥ १०३ ॥ उत्तर्णंकूर्तदंष्ट्रंभीमवर्जयामास । नैवार्दयदित्यर्थः । कुतइत्यतआह । रामेति ॥ १०४ ॥ अन्येधृष्टयु  
द्धादयोदुद्रुवुः । शिष्टाःउर्वरिताःकेचित्प्रत्यक्षयक्षयगृहंप्रापुः । मृताइत्यर्थः । तदंष्ट्रंरामास्त्रंद्रावमाणान् पलायमानान् नहंति हियस्मान्तेनकारणेनसपार्षताः ॥ १०५ ॥ स  
र्वशःसर्वपलायनेनोर्वरिताःजीविताः ॥ १०६ ॥ अर्जुनोपितेःसुतंकर्णमप्राप्यानभिगम्य अन्यत्रयुध्यन्सन्निवाक्यशेषः । प्रत्यस्त्रहीनप्रतिद्वंद्वस्त्रहितंउच्यतंकर्णेनमोक्तमुच्य

हृत्यमानं दिशो यातं पांचाल्यैर्भीमसंश्रयात् ॥ दुर्योधनबलं दृष्ट्वा जज्वालाधिरथिः क्रुधा ॥ १०२ ॥ सोऽमोघं राम  
देवत्यमखं भागवत्संज्ञितम् ॥ सर्वाखिनाशकं दिव्यमप्रतिद्वंद्वमाददे ॥ १०३ ॥ तच्च भीमपुराणेषु सैन्येष्वमुचदुल्लभ  
णम् ॥ तदखं वर्जयामास भीमं रामप्रसादतः ॥ १०४ ॥ अन्ये तु दुद्रुवुः केचिच्छिष्टाः प्रापुर्यमक्षयम् ॥ नत्यखं द्रा  
वमाणांस्तद्धति तेन सपार्षताः ॥ १०५ ॥ पांचाला द्रौपदेयाश्च शैनेयाद्याश्च सर्वशः ॥ पलायनेनोर्वरिता अर्जुनो  
प्यखमुद्यतम् ॥ १०६ ॥ वीक्ष्य प्रत्यस्त्रहीनं तद्रात्र्यैव रवः सुतम् ॥ वासुदेवमिदं ग्राह वर्जयित्वैव सूतजम् ॥ १०७ ॥  
अन्यत्र यामि नैवास्मादखाजीवनमन्यथा ॥ इत्यूचिवांसं पार्थ तं कृष्णोऽप्राप्यैव सूतजम् ॥ अन्येनैव पथा भीमं  
प्रापयामास विश्वरुन् ॥ १०८ ॥ तत्रार्जुनोवदद्भीमं याहि द्रष्टुं युधिष्ठिरम् ॥ १०९ ॥ प्रवृत्तिं विद्धि भूपस्य मां  
तु संशमका युधे ॥ आह्वयंति हतोच्छेधास्त्वनहं यामि तद्युधे ॥ ११० ॥ इत्यूचिवांसं तमुवाच भीमो जानन्स्वबाहो  
बलमप्रमेयम् ॥ संशमकान्सूतजं कौरवांश्च योत्स्येहमेकस्त्वमपैहि भूपम् ॥ १११ ॥

नं तदखंभागवत्क्षेत्रीक्ष्य । वासुदेवप्रतिद्वंद्वक्षयमाणंप्राह । किमिति । सूतजंवर्जयित्वाविहाय ॥ १०७ ॥ अन्यत्रयामिगच्छेयम् । अन्यथाअन्यत्रगमनाभवेसति । अस्मा  
दखान्नैवजीविनं । अप्राप्यानभिगम्य अन्येनैवपथामार्गेणभीमंप्रापयामास । विश्वरुदितिहेतुर्गर्वविशेषणं । विश्वकर्तृत्वात्सर्वकार्यकरणसामर्थ्यवत्वात् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥  
भूपस्य रवोत्तर्णतंवातंविद्धिजानीहि । हतोच्छेपाःहनावशिष्टाःसंशमकाःमांयुधेयुद्धार्थं आह्वयंति तत्तस्मात्तदहंतातयुधेयुद्धार्थमिति ॥ ११० ॥ तमर्जुनंत्वंभूपोऽपैहिगच्छ ॥ १११ ॥

अहंरणस्य स्वार्थोऽरणमंडलात्तत्र व्रजेयम् । कश्चन पुरुषः मां युद्धं नीतं न वदेत् । अधिकंष्टशेषादिभ्योऽधिकप्रियं भीमं प्रशंस ॥ ११३ ॥  
 अग्निवाद्यपर्यन्तं हनिष्यामीत्युक्तः सराजकुधाकोपेन भृशं विनिर्दयं बीभत्सुमाह । कृष्णाय गंडीवदेहि । स कृष्णः राधायाः पुत्रं कर्णम् ॥ ११४ ॥ अथ वा त्वयि न दृ  
 ने सति युद्धादि विशेषः । भीमः पुनर्कर्णं पातयेत् त्वं तु कुंत्या वृथा व्यर्थं मृतः प्रसृतः । वृथेत्युक्तं विवृणोति । कृबीव इति । कृबीवः पुंसकः मिथ्या प्रतिश्रवः मिथ्या प्रतिज्ञाः ॥ ११५ ॥  
 अहं स न पुत्रेण छिद्यः क्लेशितः । मारुतेर्भीमस्य तेजसा सामर्थ्येन जीवाभीत्ययजेनोक्तः पार्थः उत्तमं असिखड्गं उद्धवर्हसं च कर्षेत्यर्थः । कोशादि विशेषः ॥ ११६ ॥ सर्ववित्त्वा  
 सुदेवः एतत् विकोशखड्गधारणं किमर्थमिति इदं वाक्यमाह ॥ ११७ ॥ तं कृष्णं प्रयाह । किमिति । यः पुमान् गंडीवदातुं देतु । मामिति विशेषः । तद्वधः तस्य पुरुषस्य वधः मया प्रति

त्यक्तत्वा रणं नाहमितो व्रजेयं न मां वदेत् कश्चन युद्धभीतम् ॥ इति ब्रुवाणं तमनंतशक्तिः प्रीतः कृष्णः प्रशंसा  
 धिकं कृष्टम् ॥ ११२ ॥ ययौ युधिष्ठिरं द्रष्टुं शिबिरं सार्जुनो हरिः ॥ दृष्ट्वा तौ नृपतिः कर्णं हतं मत्वा शशंस ह ॥ ११३ ॥  
 अभिवाद्य हनिष्यामीत्युक्तः पार्थेन स क्रुधा ॥ भृशं विनिर्दयं बीभत्सुमाह कृष्णाय गंडीवम् । देहि पुत्रं स राधाया  
 हनिष्यति न संशयः ॥ ११४ ॥ अथवा भीम एवैनं निवृत्ते त्वयि पातयेत् ॥ त्वं तु कुंत्या वृथा मृतः कृबीवो मिथ्या  
 प्रतिश्रवः ॥ ११५ ॥ अहं तु स तपुत्रेण छिद्यो मारुति तेजसा ॥ जीवाभीत्ययजेनोक्त उद्धवर्हसि मुत्तमम् ॥ ११६ ॥  
 वासुदेवस्तमाहं किमेतदिति सर्वावित् ॥ ११७ ॥ तमाह गंडीवं दातुं यो वदेत्तद्वधो मया ॥ प्रतिज्ञातस्ततो हन्मि  
 नृपमित्याह तं हरिः ॥ ११८ ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ॥ यत्सतां हितमत्यंतं तत्सत्यमिति निश्चयः  
 ॥ ११९ ॥ धर्मस्य वचनं श्रेयो धर्मज्ञानं तु दुष्करम् ॥ यः सतां धारको नित्यं स धर्म इति निश्चयः ॥ १२० ॥

ज्ञातः । ततः कारणात् दृष्टं ह्मीत्यहोति संबन्धः । हरिः तर्पार्थमाह ॥ ११८ ॥ किमिति । सत्यस्य वचनं श्रेयः पुण्यकरम् । सत्यज्ञानं ईदृशं सत्यमिति नित्यं ज्ञानं तदुष्करं कर्तुं मशक्यं  
 ज्ञातुं मशक्यमिति यावत् । सत्यं कीदृशमित्यत आह । यदिति । यद्वाक्यं सत्यं वा असत्यं वा सतां यदिति हितं तद्वचनं धर्मः कर्तव्य इत्युक्तिः  
 श्रेयः पुण्यकरम् । धर्मज्ञानं ईदृशो धर्म इति नित्यं ज्ञानं तदुष्करं ज्ञातुं मशक्यमिति भावः । ननु निषिद्धाया गोदानादिकं वा धर्म इति प्रसिद्धत्वात् धर्मज्ञानं कथं दुष्करमित्यत आह । यद्  
 ति । यः सतां धारकः शेषकः हितरूप इत्यर्थः । प्रतीयमानः धर्मः सतां धारकश्चेत्तर्हि स एव धर्म इति भावः ॥ १२० ॥

ननुप्रनीयमानं यत्सत्यं देवस्य किं न स्यादित्यत आह । कौशिकाख्ये इति । तस्करेषु आगतेषु सत्त्वितिशेषः । क्वचित् लीनं गृहं ग्रामजनं अग्निधाय उत्तवात् स्करेष्वितिसंबधः । निरयप्रत्यपद्यतमाप । ग्रामजनाः कुत्र तिष्ठंतीति तस्करैः प्रपृष्टः कौशिकाख्यो द्विजः सत्यत्यागभया दत्तं तिष्ठंतीति लीनान् ग्रामजनानुत्तवा निरयं प्रापेति भावः ॥ १२१ ॥ तथा धर्मविषयेऽप्याह । कश्चिदिति । मातापितृनिमित्ततः मातापित्रोर्निमित्तं न भक्षार्थम् । ननु फलमूलं दिनाश्रुत्यारिहारसंभवात्कथं गृहधो धर्मो भूदित्यत आह । अमुदिति यतः असौ मृगोऽसुरः लोकस्य उपद्रवाय तपश्चरति । अतएव दुर्भति दुष्टहननस्य लोकोपकारकत्वात् धर्मो भूदिति भावः ॥ १२२ ॥ तस्मादियुपसंहारः तस्मात्कारणात् सद्धा रकः सताधारकः शोषकः उपकारक इति यावत् । धर्म इति मद्धा काधर्म इति विनश्यत्कृत्वा नृपमाजहि । त्वं वाचं हन्मीति प्रतिज्ञां ह्वाचं सत्यांकुरु । हननं विना वाक्कथं स

कौशिकाख्यो ब्राह्मणो हि लीनं ग्रामजनं क्वचित् ॥ तस्करेषु भिधायैव निरयं प्रत्यपद्यत ॥ १२१ ॥ कश्चिद्व्याधो मृगं हत्वा मातापितृनिमित्ततः ॥ भक्षार्थमभ्यागात् स्वर्गमसुरोसौ मृगो यतः ॥ १२२ ॥ उपद्रवाय लोकस्य तपश्चरति दुर्मतिः ॥ तस्मात्सद्धारको धर्म इति कृत्वा विनश्यत् ॥ मा नृपं जहि सत्यं त्वं कुरु वाचं निरस्करु ॥ १२३ ॥ इत्युक्तो बहुधानिदं क्रोधादेवार्जुनो नृपम् ॥ त्वं नृशंसः कृतघ्नश्च निर्वीर्यः परुषं वदः ॥ १२४ ॥ त्वत्तः सुखं नास्ति कश्चिन्न मां गर्हितुमर्हसि ॥ भीमो मां गर्हितुं योग्यो यो ह्यस्माकं सदा गतिः ॥ १२५ ॥ यो युध्यते सर्ववीरैरपि त्वं तु निन्दकः ॥ इत्याद्युत्स्वात्मना शाय विकोशं कृतवानसिम् ॥ १२६ ॥ पुनः कृष्णेन पृष्टः स स्वाभिप्रायमुवाच तम् ॥ तच्छ्रुत्वा गर्हयित्वैनं पुनराह जनार्दनः ॥ १२७ ॥ मतिपूर्वं देहहानात्पापं महद्वाप्यते ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं देहतोऽस्ति यत् ॥ १२८ ॥ ॥ त्यास्यादित्यत आह । निरस्करु नृपं मतिशेषः । स्वोत्तमतिस्कारः तद्वधेऽप्ये

ति भावः ॥ १२३ ॥ बहुधा बहुप्रकारेण अनिदं बहुधेयुक्तं विशदयति । त्वमित्यादिना । नृशंसः हिंसातः क्रोधा कृतघ्नः कृतं हन्तीति विग्रहः । कृतोपकारनाशकः निर्वीर्यः पौरुषरहितः । परुषं वद निष्ठुरवादी ॥ १२४ ॥ त्वत्तः किंचिन् सुखं नास्ति त्वदीयानामिति शेषः । एतादृशास्त्वमिति वाक्यशेषः । मां गर्हितुं नर्हसि यितुं नर्हसि । गतिराश्रयः ॥ १२५ ॥ यो भीमः अद्यापि इदानीमपि युध्यते त्वत्केवलं निन्दकः । आत्मना शायस्ववधार्थं विकोशं विगतं बहुवारणं असिचकृतवान् चकार ॥ १२६ ॥ पुनः कृष्णेन विकोशं बहुवारणं किमर्थमिति पृष्टः तोजुनः स्वाभिप्रायं अयजनिदं याः कृतत्वात् त्ववधप्रप्रायश्चित्तं करिष्यामीत्येवं ह्वाचं स्वाभिप्रायमुवाच । एनं पार्थम् ॥ १२७ ॥ मतिपूर्

वैधर्ष्यपूर्वकं देहहानादेहयागात् देहनाशादिति वा पाठः । महत्पामपमवाप्यते देहतः देहेन यमदीनां साधनसंपादनं अस्ति यद्यस्मात्तस्मादित्यर्थः ॥ १२८ ॥ अतः कारणादेहं  
मास्यज । तर्हि पापहानिः कथं स्यादित्यत आह । कुर्विति । स्वबध्गतिनिधिभूतं आत्मनः स्वस्य प्रशंसनं तन्त्रं तु विशेषणकुरु । त्वंकारः त्वं किमिच्छादिहूपनिर्जनं गुरुणां वीक्ष्यमा  
नंबधः । स्वस्य प्रशंसास्तु तिरिब आत्मनश्च स्वस्य बधः ॥ १२९ ॥ इत्युक्तः सोऽर्जुनः अहंकाराद्वा त् अलं अतिशयेन स्वगुणान् स्वस्य वीर्यप्रगल्भ्यादिगुणान् प्रशंस ॥ १३० ॥  
गुरुनिर्देशात्मपूजास्वप्रशंसनं यद्यपि धर्माय कचित् न भवेत्तथापि जनार्दनः अर्जुनस्य तद्वादे नृपबध्प्रतिज्ञापालनरूपधर्मः । स्वबधः खोत्तमाने दाज्यदोषनाशक इति ए  
वं रूपं अभिप्रायप्रकारश्च ॥ १३१ ॥ तस्य पाथस्य लज्जां मधमज्ञाननालीत्येवं रूपं लज्जां समुत्पाद्य तं मदं अहं सर्वधर्मविदित्वा अहं परमुत्पद्यन्मनवेदं

अतो मा त्यज देहं तु कुरु चात्मप्रशंसनम् ॥ बधो गुरुणां त्वंकारः स्वप्रशंभैव चात्मनः ॥ १२९ ॥ इत्युक्तः स त्वहं  
कारान्दृशंस स्वगुणानलम् ॥ १३० ॥ गुरुनिर्देशात्मपूजा च न धर्माय भवेत्कचित् ॥ तथाप्यर्जुनहार्दं तत्संप्रकाश  
जनार्दनः ॥ १३१ ॥ तस्य लज्जां समुत्पाद्य नाशयित्वा च तं मदम् ॥ नाहं वेद परं धर्मं कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १३२ ॥  
इति भाव समुत्पाद्य दोषान्नाशयितुं हरिः ॥ कारयामास तत्सर्वमर्जुनेन जगत्पतिः ॥ १३३ ॥ तत एतद्विज्ञाना  
त्कुपितो नृपतिर्भृशम् ॥ आहारस्तु राजा भीमस्त्वं युवा मां जहि च स्वयम् ॥ वनं वा विफलो यामीत्युक्त्वोत्तस्थौ  
स्वतल्पतः ॥ १३४ ॥ तं वासुदेवः प्रतिगृह्य हेतुमुक्त्वा सर्वं शमयामास नेता ॥ पार्थश्च भूपस्य पपात पादयोः क्ष  
मापयन्मोपि सुप्रीतिमाप ॥ १३५ ॥ तौ भ्रातरौ वासुदेवप्रसादान्महापदो मुक्तिमाप्यातिहृष्टौ ॥ भक्त्या समस्ता  
धिपतिं शशंसन्स्त्वया समः को न हरे हितो नः ॥ १३६ ॥ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥

नवेद्वि । कृष्णएवमगतिः ज्ञानप्रद इत्यर्थः । आश्रयो बा ॥ १३२ ॥ जगत्पतिर्हरिः दोषान्नाशयितुमेव इति भाववृद्धिसमुत्पाद्य । अर्जुनेन तत्सर्वं गुरुनिर्देशात्मप्रशंसादिकं  
कारयामास ॥ १३३ ॥ ततः एतः कृष्णकारितं कर्म अविज्ञानात् अपरिज्ञानात् । कुपितो नृपतिराह । किमिति । भीमो राजास्तु त्वं युधराजो भव मां जहि विफलः अप्र  
योजकः स्वयं वनवापि । इत्युक्त्वा स्वतत्यास्त्वशयनहुत्तस्थौ गंतुमिति शेषः ॥ १३४ ॥ नेति निन्दतः वासुदेवः नराजानम् ॥ १३५ ॥ तौ पार्थराजौ महामहापदः भ्रणतमु  
क्तिविशेषो गतः देहतः कानुमकोपीत्यर्थः ॥ १३६ ॥ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥

ततः तेन राज्ञा परां भितः आलिङ्गितः आशीर्षः अभिनन्दितः तोषितो बीभत्सुः अपजम्पन्मययुधेयुद्वाथ्र्ययौ ॥ १३७ ॥ तदा हरिः कृष्णजये जयविषये शङ्कितं शंकायुक्तं स्विन्नगात्रं स्वैर्युक्तं देहं न पार्थपूर्वकमणिं निवातकवचवधादीनि संकीर्त्य उदीर्य नरावेशं विशेषतः अधिकं व्यजयामास । अभिव्यक्तिकार । तेन व्यक्तनरागेन तन्म्यार्जुनस्य सुस्थिरं अतिस्थिरं धैर्यं धृतः आसीत् ॥ १३८ ॥ तदा भीमः स्वयं चास्वसारथिगवातीयुद्धगोर्ध्वकुर्वन् रममाण एव कीदृशानः सन् । रममाण इत्यनेन भयरहितं वसूचितम् । शत्रुबलं द्वावयामास । आ जौ युद्धे राणा ययुद्वाथर्ममिवान् वीरान् जघान ॥ १३९ ॥ उपेतः युक्तः न भीमम् ॥ १४० ॥ तेन जघ्निमान् न जघान । कथं भूतं स्वेन अस्त्रेणोष्ठ्याद्यतु प्रसंगेन कल्पितं सह

ततः प्रणम्य बीजसुरग्रजं परिरंभितः ॥ तेनाभिनंदितः प्रीत्या चाशीर्भिः प्रययौ युधे ॥ १३७ ॥ तं शंकितं कर्णजये स्विन्नागात्रं हरिस्तदा ॥ संकीर्त्य पूर्वकर्माणि नरावेशं विशेषतः ॥ ध्वंजयामास धैर्यं च तस्यासीत्तिन सुस्थिरम् ॥ १३८ ॥ भीमस्तदा शत्रुबलं समस्तं विद्रावयामास जघान चाजौ ॥ वीरान् रणायामिमुखान्वयंत्रा कुर्वन्सवार्ता रममाण एव ॥ १३९ ॥ तदा स दत्तं शक्रुनिः समैव्यो दुर्योधनस्यावरजैरुपेतः ॥ तं भीमसेनो विरथं निरायुधं विधाय बाणैर्भवि तं न्यपातयत् ॥ १४० ॥ न जघ्निवांस्तं सहदेवभागं प्रकल्पितं स्वेन तदाक्षगोष्ठ्या ॥ तं मूर्च्छितं श्वासमात्रावशिष्टं दुर्योधनः स्वरथेनापनिव्ये ॥ १४१ ॥ दुर्योधनस्यावरजा दशात्र प्रदुद्रुवभीमसेनं विहाय ॥ ततोर्जुनं वासुदेवं च दृष्ट्वा प्रीतः श्रुत्वा धर्मराजप्रवृत्तिम् ॥ १४२ ॥ पुनश्च निघ्नंतमग्निप्रवीरान् विद्रावयंतं च निजां बहूयिनीम् ॥ ससार दुःशासन आत्तधन्वा भीमोपि तं सिंह इवाभिपेदिवान् ॥ १४३ ॥

देवभागसद्देवोद्विष्यतीतिस्त्रोकत्वान्नजप्रिव्रित्तिभावः । तंशकुनिस्तथेनअपनियेयुद्धाद्यन्ननीतवान् ॥ १४१ ॥ अत्रयुद्धेशावरजाः । दृष्ट्वाप्रीतोभीमःधर्मराजराम  
वर्त्ति क्षेमवार्तांश्रुत्वा ॥ १४२ ॥ पुनश्चाप्रिवर्तमानशुभदान् निघ्नन्तवहूथिनीसिना बिदावयन्तीमम् । भीमोपितदुःशासनंसिंहदब सिंहोद्यगथातथा अभिप्रेदिवान् । अग्नि  
ससार ॥ १४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥







पुरुषप्रवीरोभीमःप्रतिज्ञां दुःशासनस्यास्य विदार्यवक्षःपिबामिरक्तंजगतःसमक्षमित्येवंरूपांप्रतिज्ञां लोकमध्यसत्यांविधाय वाचमुवाच । किमिति । याःसप्ततयःपतिभिःसहिताःपूर्वमितिशेषः ताःधार्तराष्ट्रपत्न्यःअपतयःपतिहीनाःजाताःअज्ञवन्ददानीमितिशेषः । याद्वौषदी अपतिद्यैसिकल्याणीयुक्त्याअपतिरास । द्यूतसमयइतिशेषः । साद्रौषदीसपतिजाताअबेतिशेषः ॥ १५० ॥ पूर्वयेधातराष्ट्राःतिलाःवयंबीर्यवतइतिमानिनः तेइदानींवैषढतिलाःनिर्वीर्याःबभूवुः । येपांडवाःपूर्वंपंडुतिलाइत्युक्ताः तेअथतिलैर्विनिश्चयेनबभूवुः । देवीराइतिवाक्यशेषः । परमस्यश्रीहरेःचित्रांशार्कैरुपस्थान्तु । इहवीरैषुमध्येमयागृहीतमेतदुःशासनंकश्चिदुपमान् पुंस्त्ववानित्यर्थः यद्विचेत्तर्हि स्व

उवाच वाचं पुरुषप्रवीरः सत्यां प्रतिज्ञां लोकमध्ये विधाय ॥ याः सप्ततयस्ता अपतयो हि जाता या साऽपतिः सा सपतिश्च जाता ॥ १५० ॥ पश्यंतु चित्रां परमस्य शर्कं ये वै तिलाः पंडुतिला बभूवुः ॥ एनं गृहीतं हि मया यदीह कश्चित्पुमान्मोचयतु स्ववीर्यान् ॥ १५१ ॥ इति ब्रुवाणः पुनरेव रक्तं पपौ सुधां देववरो यया दिवि ॥ पुनश्च सप्राणममुं विस्तृज्य नदन्नतारिबले निरायुधः ॥ १५२ ॥ प्रत्यनृत्यन्पुनरा येस्मान्पुनर्गौरिति गौरिति ॥ तान्वयं प्रतिनृत्यामो पुनर्गौरिति गौरिति ॥ १५३ ॥ इति ब्रुवन्नृत्यमानोरिमध्ये आस्फोटयञ्छत्रगणानजोहवीत् ॥ शशाक च द्रष्टुममुं न कश्चिद्वैकवर्तनद्रौणिसुयोधनादिषु ॥ १५४ ॥ भयात्तु कर्णस्य पपात कर्मकं न्यमीलयामास तदाक्षिणी च ॥ संबोधितो मद्राजेन युद्धे स्थितः कथंचित्स तु पायभागः ॥ १५५ ॥ द्रौणिर्विहायेनमपराजगाम दूरं तदा भीमसेनो जगाद ॥ पीतः सोमो युद्धयज्ञो मयाद्य वध्यः पशुर्मे हरये सुयोधनः ॥ १५६ ॥

वीर्यात् स्वसामर्थ्यात् । नमच्छ्रणाऽप्येतिभावः । मोचयतु ॥ १५१ ॥ पपौपपाविव । दिविस्वर्गेदेववाः इंद्रःसुधांयथातथेतिसंबंधः । पुनःसप्राणंप्राणैःसहवर्तमानममुदुःशासनंविस्तृज्य । नदन्सिंहनादंकुर्वन् ॥ १५२ ॥ पुरायेधातराष्ट्राःअस्मान्प्रति पुनर्गौरितिगौरितिअनृत्यन् वयंतामनृपतिपुनर्गौरित्गौरितिनृत्यामः ॥ १५३ ॥ आस्फोटयन्आस्फालयन्ऊरुमितिशेषः । शत्रुगणान्अजोहवीत् समाह्वयत् योद्धुमितिशेषः । अमुंभीमम् ॥ १५४ ॥ पार्थभागःहननार्थमितिभावः । मद्राजेनसंबोधितःबोधप्रापितः सकर्णःकथंचित्प्रयासेनयुद्धेस्थितःस्थितोभूदित्यर्थः ॥ १५५ ॥ एनंभीमंद्रुमपराजगाम अपससार । हरयेहरिप्रियासुयोधनःपशुर्मेमयावध्यःवधाहः ॥ १५६ ॥



द्वौरथिकौयस्मिन्नन्तर्द्विथं तच्चनत्तुद्वंद्वं च तथा । ततःस्वार्थेऽण् द्वंद्वयुद्धमित्यर्थः । तत्सर्वस्वविशंसर्वास्त्रज्ञानामध्येवरयोः ॥ १६५ ॥ तत्रयुद्धेतयोःपार्थकर्णयोःपक्षग्रहाःसुराश्चासुराश्च आसुरितिशेषः । पार्थोऽस्मत्पक्षइति सुराःरुनांगीकारादित्यर्थः । कर्णोऽस्मत्पक्षइत्यसुराःरुनांगीकाराः । अन्येजीवाःभूतविशाचाद्याःगगनमाकाशसमाश्रिताः तयोः कृतेपार्थकर्णार्थमहान्विवादःअस्मत्पक्षीजेव्ययस्त्वक्षीजेव्यतीत्येवंरूपोविवादोप्यभवत् । तदाविवादसमयेअवदत् ॥ १६६ ॥ किमिति । समाश्रयौआश्रयभूतौ द्वौ अर्जुनकर्णौ तत्पिथौतयोर्भीमदुर्योधनयोःप्रियोयेनकारणेन तेनकारणेनकर्णपार्थौप्राणोपमौच असुराणांदेवानामितिशेषः । एतत्कृतेऽनयोःपार्थकर्णयोरेथेतिसुरासुराः ॥ १६७ ॥ यदायु

एकेन बाणेन सुते हते स्वे वै कर्तनो वासविमथ्यधावत् ॥ तयोरभृद्भृद्वैरथयुद्धमद्भुतं सर्वास्त्रविद्वरयोरुग्ररूपम् ॥ १६५ ॥ पक्षग्रहास्तत्र सुरासुरास्तयोरन्ये च जीवा गगनं समाश्रिताः ॥ महान्विवादोप्यभवत्तयोः कृते तदा गिरीशोवदद्वजोनिम् ॥ १६६ ॥ सुरासुराणां भीमसुर्योधनौ द्वौ समाश्रयौ तत्प्रियो कर्णपार्थौ ॥ प्राणोपमौ तेन चैतत्कृतं ते सुरासुराः कर्तुमिच्छन्ति युद्धम् ॥ १६७ ॥ तदा विनाशो जगतां महाःस्यात्तेनानयोः सममेवास्तु युद्धम् ॥ इतीरिते वासवः पद्मयोनिं जगाद रुणो यत्र जयश्च तत्र ॥ १६८ ॥ कामो न रुणस्य मृषा भवेद्वि कामस्य पार्थस्य जयं प्रदातुम् ॥ इत्युचिवात्वासवः फल्गुनस्य जयोस्तु कर्णस्य वधस्तथेति ॥ उक्त्वा नमस्कंजभवं तथेति प्राहासुरादेवताश्चावभाषे ॥ १६९ ॥ न कर्णाजुनयोरेथे विरोधं कुरुत क्वचित् ॥ भीमदुर्योधनार्थे वा पश्यत्वेव च संगरम् ॥ इत्युक्ते शांतिमापन्ना ददशुः संगरं तयोः ॥ १७० ॥ ववर्षतुस्तौ च महास्त्रशस्त्रैर्भीमो रथस्थोवरजं जुगोप ॥ शैनेयपांचालमुखाश्च पार्थमावार्य तस्थुः प्रसभं नदंतः ॥ १७१ ॥

द्वंस्यात्तदोतेनकारणेन अनयोःपार्थकर्णयोःयुद्धंसममेवास्तु । वासवःइंद्रःतत्रजयश्चस्यादित्यर्थः ॥ १६८ ॥ कामःबांछासंकल्पइतियावत् । मृषानभवेत् हिश्रुत्यादौप्रसिद्धिः । पार्थस्यजयंप्रदानं अश्वरुणस्यकामोऽस्मीतिशेषः । इत्युचिवात्वासवःफल्गुनस्यजयोस्तु तथाकर्णस्यवधोस्तु इतिउक्त्वाकंजभवं ब्रह्माणंअनमत् ननाम । तथेतिथास्त्रितिग्राह । असुरादेवताश्चावभाषे । ब्रह्मेतिशेषः ॥ १६९ ॥ किमिति । कर्णाजुनयोरेथे भीमदुर्योधनयोरेथेवा विरोधंनकुरुत । संगरणंपश्यतु । तयोःकर्णपार्थयोः ॥ १७० ॥ प्रकृतमनुसरति । ववर्षतुरिति । भीमः अवजंपार्थजुगोपरक्ष । आवार्यपरिवार्यतस्थुः ॥ १७१ ॥

तदायुद्धं आस । तत्रयुद्धे सकर्णः अर्जुनबाणवैरैः सम्यक् अर्जुनपेक्षयाऽधिकं अर्धयामास । तदाभीमसेनः विशेषयन् कर्णतोषिविशेषकुर्वन् कर्णेन दन् । सिंहनादं कुर्वन् समात्तरोष  
यातकोपः सन् गदांसमादाय जगाद । पार्थविति शेषः ॥ १७२ ॥ किमिति । अहं न कर्णगदया पोथया विग्रहामि । त्वं वासमुपात्तवीयः प्राप्तवीर्यः सन् इमं कर्णं जहि । क  
णोपि भूय एव नरावेशं व्यजयन् अस्मिन् कुर्वन् तं कर्णं हन्तुं समर्थोऽसित्याद्युत्तरैर्बोधयामासेति भावः । तं रं किं न कर्णजयेद्विजयान्तराहरिस्तदा संकीर्त्य पूर्वकर्मणि नरावेशं विशेष  
तः व्यंजयामासेधैर्मिति पूर्वमुक्तत्वाद् व्युत्पद्युक्तम् ॥ १७३ ॥ समृद्धवीर्यः संतुष्टवीर्यः सन् साकं एकैव बाणैर्विधांश्चकार । अरिहा अरीन् हन्तीति अरिहाशत्रुघ्नः पार्थः शोभ

दुर्योधनद्रोणिमुखाश्च कर्णं रक्षुं शार्वार्यं तदास युद्धम् ॥ तत्रार्जुनं बाणगणैः सकर्णः संमर्दयामास विशेषयन् र  
र्णं ॥ तदा नदन् भीमसेनो जगाद गदां समादाय समात्तरोषः ॥ १७२ ॥ अहं चैनं गदया पोथयामि त्वं वा जहीमं  
समुपात्तवीर्यः ॥ कृष्णोपि तं बोधयामास सम्यक् नरावेशं व्यजयन् भूय एव ॥ १७३ ॥ समृद्धवीर्यः स तदा धनं  
जयः सुयोधनद्रोणि कृपान् सभोजान् ॥ साकं च बाणैर्विधांश्चकार विव्याध तानप्यरिहा सुपुंखैः ॥ १७४ ॥ ते  
किंचिद्दूरतस्तस्थुः पश्यन्तो युद्धमद्भुतम् ॥ अमानुषं तत्पार्थस्य दृष्ट्वा कर्म गुरोः सुतः ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं दु  
र्योधनमभाषत ॥ १७५ ॥ दृष्टं हि भीमस्य बलं त्वयाद्य तथैव पार्थस्य यथा जिता वयम् ॥ अलं विरोधेन स  
मस्य पाण्डवैः प्रशाधि राज्यं च मया समेतः ॥ १७६ ॥ धनं जयस्मिष्ठिति वारितो मया जनार्दनो नैव विरोधमिच्छ  
ति ॥ वृकोदरस्तद्वचने स्थितः सदा युधिष्ठिरः शांतमनास्तथा यमौ ॥ १७७ ॥ हितार्थमेतत्तत्र वाक्यमीरितं गृहाण  
मे नैव भयादुदीरितम् ॥ अहं त्ववध्यां मम चैव भानुलो न शंकिन्तु मे वचनं त्वमर्हसि ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥

नानिपुंखानियेषां तितथा नैशरैः तान् सुयोधनादीन् विव्याध ॥ १७४ ॥ ते दुर्योधनाद्याः अमानुषं अलौकिकं तत्कर्म तस्य पार्थस्य कर्म युद्धरूपं दृष्ट्वा पा  
णनास्वहस्तेन पाणिदुर्योध  
नपाणिम् ॥ १७५ ॥ यथावयं जिताः पराजिताः विरोधेन अलं पूर्णं विरोधमाकुर्वन्ति भावः पाण्डवैः समेत्यमिलित्वा प्रीतिं संपादोन्निभावः । मया समेतः सन् राज्यं प्रशाधिपालय  
॥ १७६ ॥ निष्ठतिरणं हि त्वास्यास्यति तस्य कृष्णस्य वचने स्थितः नारायणः । सदेयुभयत्र संबध्यते । यमौ तत्राशांतमनसौ ॥ १७७ ॥ मे मया तत्र हितार्थं नीरितं गृह्णा  
क्यं गृहाण स्वीकुरु । भयान्मृतिं भयात् नैवोदीरितं अहं अवध्यः ममानुलः कृपाया बध्यन् एव । हियं सा तत्साम्बेवचनं शंकिन्तु भयादुदीरितं भित्तिं शंकिन्तु नर्हसि ॥ १७८ ॥

हियस्मात्पौतत्तस्मात्तेन भीमेनसंधिःसंधानमेकथंचिन्मद्यादितिशेषः ॥ १७९ ॥ खंआकाशंनिरंतरंअवकाशरहितम् ॥ १८० ॥ अन्योऽन्यमन्यव्यपसरसरमरणाथैर्णानि  
आग्नेयवारुणौद्रादीनि अन्नाणिब्रह्मास्त्रमपिउभौतत्रणप्रयुज्यप्रयोगंकृत्वा आनदतांजगर्जतुः । उभौपार्थक्यौअन्योन्यंपरपरं अन्नाणांप्रतिघातंपरिहारम् ॥ १८१ ॥ दद्धं  
एधितंबलंयस्यसतथा । तेनतत्रणोविरोचनस्यसुखस्यात्यजःपुत्रःकणःनिराकृतःपराजितःसन् ब्रह्मास्त्रयुक्तंब्रह्मास्त्रेणयुक्तं नागमयंनागाधकं शरोत्तमं वासवोपार्थैर्विससर्ज  
॥ १८२ ॥ वासुदेवःस्थपार्थस्थंआनमद्यनमितंकृत्वाभुवैभिस्वाअधःकृत्वैरथः । अर्जुनतःमकाश त् तंनागबाणमोघंव्यर्थंकार । तेननागबाणेनसुद्रुमनोःदिव्यकिरीटं  
चूर्णीकृतम् । दिव्ययावित्तिकचिःपाठः । बणगतःबाणेविद्यमानोनागःअस्वसेनःदिवअंतरिक्षंप्रतिययौ ॥ १८३ ॥ वासुदेवेनानुविपचांगुलं पंचांगुलपरिमणंरथेनमितेसति कि

इतीरितः प्राह सुयोधनस्त्वं दुःशासनस्याद्य पपौ हि शोणितम् ॥ शार्दूलचेषामकराच्च भीमो न मे कथंचित्तर्दनेन स  
धिः ॥ १७९ ॥ इत्युक्तो द्रौणिरासीत्स तूष्णीं कर्णधनंजयौ ॥ महास्त्रशस्त्रवर्पण चक्रतुः खं निरंतरम् ॥ १८० ॥ आग्ने  
यवारुणैर्द्रादीन्येताव्यन्योऽन्यसृत्यव ॥ ब्रह्मास्त्रमभ्यसौ तत्र प्रयुज्यानदतां रणो ॥ अन्याव्यास्त्रप्रतीघातं कृत्वाभौ च  
विचिरतुः ॥ १८१ ॥ क्रमेण वद्भोरुबलेन तत्र सुरैर्द्रपुत्रेण विरोचनात्मजः ॥ निराकृतो नागमयं शरोत्तमं ब्रह्मास्त्र  
युक्तं विसमर्ज वासवौ ॥ १८२ ॥ तं वासुदेवो रथमानमय्य मोघं चकारार्जुनतः किरीटम् ॥ चूर्णीकृतं तेन सुरै  
र्द्रसूनोर्दिवं ययौ बाणगतश्च नागः ॥ १८३ ॥ नमिते वासुदेवेन रथे पंचांगुलं भुवि ॥ अपांगदशमुद्दिश्य मुक्ते  
नागे किरीटिनः ॥ १८४ ॥ भङ्क्तवा किरीटं वियति गच्छति प्रभुणोदितः ॥ बाणैस्तक्षकपुत्रं तं वासविः पूर्ववैरिण  
म् ॥ १८५ ॥ हत्वा निपातयामास भूमौ कर्णस्य पश्यतः ॥ ब्रह्मास्त्रस्यातिविगत्वं प्राप्तं कर्णेन भार्गवात् ॥ १८६ ॥

रीटिनःअर्जुनस्य अपांगदेशेनत्रातदेशंउद्दिश्यमुक्तेनोपगणबाणे किरीटिनः ॥ १८४ ॥ किरीटमुकुटंउत्तुत्वाछित्वा विधत्ति आकाशेगच्छति यातसेति प्रभुणाकृष्णेनोदितः  
त्रियतिगच्छन् वैरिणंगणपातयेति उदितेवासावःपूर्ववैरिणंखाड्यवनदोहे अवशिष्टंशत्रुंनक्षकपुत्रं तमश्वसेनम् ॥ १८५ ॥ बाणैर्हत्वाकर्णस्यपश्यतःसनःभूमौनिपातयामास ।  
ननु पार्थःदिव्यकिरीटभगात् पूर्वमेवास्त्रपरिहारं किमर्थंनकरोदित्यतआह । ब्रह्मास्त्रयेति । अतिवेगिद्वययोगविषयइतिशेषः प्रयोगसमयेअस्त्रस्यातिवेगित्वापरिहारंवस  
राभावात् । किरीटभंगानंतरं अस्त्रवियुक्तं गंबाणैर्हत्वा निपातयामासेतिमाद्यः ॥ १८६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



शापात्विप्रशापात् भूमिःस्थस्यचक्रंपसतिस्मअथसत् । तदुक्तंकर्णपर्वणि । यस्मात्त्वग्राममेतन्नेहोमधेन्वाहनःसुतः । श्वश्वेरेयततांचक्रमितिमात्राह्मणोब्रवीदितिशापात् । प्रमादीत्संभविताचाक्षसंघदन्तिपशुरामशापात् । विस्मृतिस्मरणविषयत्वययुः । शापादित्युभयन्नसंबंधः ॥ १८७ ॥ अवसरमवकाशंरुष्णोनेत्याह । अवसरंनेहेत्याह । त्रिनेत्रोत्तुद्रःनेनदत्तंअंजलिकंनामबाणविशेषम् ॥ १८८ ॥ सत्येनधर्मेणत्वगातसत्यधर्माभ्यांबाणंनियोज्यसंयोगकृत्वात्रैवबाणेनैव । बाणवरंसंधिसतःसंधातुमिच्छतःअंजलि कंठेत्तुमितिभावः । तस्यकर्णस्थशीर्षंचिच्छेद ॥ १८९ ॥ अपराहस्य अपरंचतदहश्चअपराहं । तस्यकर्णस्थयुद्धापेक्षयाद्वितीयदिवसस्यदिवसद्वयसमदायापेक्षयाद्वितीयदिवसस्यावयवत्वात् पूर्वापराधोत्तमित्येकदेशितमासः । अह्नेहृदयहृद्देशः । अह्नांद्वादिनिगत्वम् । अपराह्णेदिवसस्यप्रान्तादिपंचकालेषुमध्येऽपराह्णव्यवतुर्थ

पुनश्च पार्थेन महाखयुद्धं प्रकुर्वतः सूर्यसुतस्य चक्रम् ॥ रयस्य भूमिग्रसति स्म शापादह्वाणि दिव्यानि च विस्मृतिं ययुः ॥ १८७ ॥ उद्धर्तुकामो रथचक्रमेव पार्थ ययाचेवसरं प्रदातुम् ॥ नेत्याह रुष्णोजलिकं सघोरं त्रिनेत्रदत्तं जगहे च पार्थः ॥ १८८ ॥ सत्येनधर्मेण च सन्निवोव्य मुमोच कर्णस्य वधाय बाणम् ॥ चिच्छद तेनैव च तस्य शीर्षं संधिस्ततो बाणवरं सुधारम् ॥ १८९ ॥ अपराह्णेपराहस्य सूर्यजस्यैन्द्रसूनुना ॥ छिन्नमंजलिकेनाजौ सोत्सेधमपतच्छिरः ॥ १९० ॥ तस्मिन्हते दीनमुखः सुयाधनो ययौ समाहत्य बलं सशल्यः ॥ युधिष्ठिरः कर्णवधं निशम्य तदा समागत्य ददर्श तत्तनुम् ॥ १९१ ॥ शशंस रुष्णां च धनंजयं च भीमं च येन्येपि युधिप्रवीराः ॥ गत्वा च ते शिविरं मोदमाना ऊषुः सरुष्णास्तदनुव्रताः सदा ॥ १९२ ॥ इति श्रीमन्महाभा० ता० श्रीमदानंदतीर्थ भगवत्पादाचार्यवि० कर्णपातो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

काले सूर्यजस्यांजलिकेन छिन्नंनसोत्सेधमकायेनउन्नयावा सहितं शिरःअपतत् । उत्सेधःकायउन्नतिल्यमरः ॥ १९० ॥ बलंसेनामपहृत्य पराहत्य निशम्यश्रुत्वा तदासमागत्यसम्यक्स्तोत्रेण आगत्य तत्तनुंकर्णदेहंदर्श अपश्यत् ॥ १९१ ॥ शशंसतुष्टाव येअन्येयुधियुद्धविषयेप्रवीराःनिष्पुणाःधृष्टद्युम्नासात्यक्यादयः तांश्चशशंस । सकृष्णाःसशतदनुव्रताः रुष्णमनुव्रतास्तेपार्थाःशिविरंप्रतिगत्वाभोदमानाःसैनः ऊषुःबासचक्रुः । रात्रावितिशेषः ॥ १९२ ॥ यंगंगाज० पूर्वेतस्यचक्रमविवशितमोऽध्यायःशुभायंकुरौ श्रीमद्भारत० ॥ २७ ॥ इति श्रीमद्भारतास्ययर्जुनपर्वणीकायां पदार्थदीपिकानाम्नायां जनार्दनमहद्विरचितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीकृष्णार्पण०

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ शर्वयारात्रौप्रभातार्थाव्युष्टायांअनुमोदितः सांख्येन ॥१॥ दंशिनाःकवचवतः ॥२॥ अयंपुरतः ॥३॥ राज्ञोयुधिष्ठिरस्य अन्येषांको रषाणामपे ॥४॥ आ  
तुभिःसहसुयोधनःपृष्ठतः । तस्यशकुनेः सुतः उलूकः ॥ ५ ॥ तत्रतस्मिन्समयेभीमस्यद्रौणिनासह । तथाराज्ञोयुधिष्ठिरस्यशल्येनसह । घोररूपंक्रूरंअतएवभयानकंभय  
जनकम् । महपुद्गमवदितिसंबंधः ॥६॥ तत्रपुद्गेनातिप्रयत्नेनअप्रयासेन भीमेनद्रौणिःबिरथीकृतः । तथाशल्येनधर्मसूनुःबिरथीकृतः ॥ ७ ॥ कपिप्रवर्केतनःहनुमद्व्रजः

ॐ प्रभातायां तु शर्वयां गुरुपुत्रानुमोदितः ॥ शल्यं सेनापतिं कृत्वा योद्धुं दुर्योधनोभ्ययात् ॥१॥ तमभ्ययः पांडवा  
श्च दृष्ट्वा युद्धाय दंशिताः ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं पांडवानां परैः सह ॥ २ ॥ अग्रे भीमः पांडवानां मध्ये राजा युधिष्ठिरः ॥  
पृष्ठे गांडीवधन्वासीद्वासुदेवाभिरक्षितः ॥ ३ ॥ चक्ररक्षौ यमौ राज्ञो धृष्टद्युम्नश्च सात्यकिः ॥ नृपस्य पार्श्वयोरास्तां अग्रे  
न्येषां गुरोः सुतः ॥ ४ ॥ मध्ये शल्यः पृष्ठतोभृद्भ्रातृभिश्च सुयोधनः ॥ चक्ररक्षौ तु शल्यस्य शकुनिस्तत्सुतस्तथा ॥  
रूपश्च कृतवर्मा च पार्श्वयोः समुपस्थितौ ॥ ५ ॥ तत्राभवन्महद्युद्धं भीमस्य द्रौणिना सह ॥ राज्ञः शल्येन च तथा  
घोररूपं भयानकम् ॥ ६ ॥ तत्र नातिप्रयत्नेन द्रौणिर्भीमेन सायकैः ॥ विरथीकृतस्तथा धर्मसूनुः शल्येन तक्ष  
णात् ॥ ७ ॥ आससाद् तदा शल्यं कपिप्रवरकेतनः ॥ तयोरसीन्महद्युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ८ ॥ रथमन्यं समा  
स्थाय द्रौणिर्भीमं समभ्ययात् ॥ दुर्योधनश्च भीमस्य शरैरावारयद्दिशः ॥ ९ ॥ तावुभौ शरवर्षेण वारयामास मा  
रुतिः ॥ ताभ्यां तस्याभवद्युद्धं सुघोरमतिमानुषम् ॥ १० ॥ दुर्योधनस्यावरजान्द्रौपदेया युयुत्सुना ॥ शिखंड्याधैर्मा  
तुलैश्च सह सर्वान्यवारयन् ॥ ११ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ११ ॥

पार्थः रोमहर्षणरोमांचोत्पादकम् ॥ ८ ॥ अन्यथंभीमस्यदिशःअवारयत्पर्यवारयत् ॥ ९ ॥ तावुभौअश्वत्थाममुयोधनौ ताभ्यांद्रौणिदुयोधनाभ्यां तस्यभीमस्यअतिमानुषं  
मनुष्यपुद्गमनिकांतं देवासुरसदृशमित्यर्थः ॥ १० ॥ द्रौपदेयाःद्रौपदीपुत्राः युयुत्सुनाधृतराष्ट्रपुत्रेणसह शिखंड्याधैर्मातुलैःसह सर्वान्दुर्योधनस्यावरजान्गन्यवारयन् ॥ ११ ॥

उलूकं शकुनिमुं हार्दिक्यं कृतवर्माणं न्यवारयन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥ १२ ॥ तेषां पूर्वोक्तानां चित्राश्चर्यम् । लघु हस्तलाघववत् सुष्ठु द्रष्टुणां मनोहरं शरसं वातैः शरविश्लेषैः ॥ १३ ॥ सोऽपि पार्थः आहवेयुर्द्वे शोभते असौ आहवरोजोऽस्मीति तन्तथा । विशिखैर्बाणैः देवासुरोपमैर्देवासुरयुद्धोपमम् ॥ १४ ॥ स पार्थः ॥ १५ ॥ शत्रूणां तापनस्तापकः ॥ १६ ॥ तानि सौराद्यन्त्राणि ऐन्द्रेण इन्द्रदेवताकाशेण जघान न्यनाशयत् ॥ १७ ॥ अर्मापितः असहमानः इन्द्रहृतः तस्य शल्यस्य चापम् ॥ १८ ॥ परवैरिणः सुयोधनाद्याः उच्चुकुशुः सिंहनादं

सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं नकुलस्तथा ॥ यष्टयुधश्च हार्दिक्यं सात्याकिः कृपमेव च ॥ १२ ॥ तेषां तदभवेयुद्धं चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ शल्यस्तु शरसंघातैः पार्थस्यावारयद्दिशः ॥ १३ ॥ सोऽपि विव्याध विशिखैः शल्यमाहवशोभिनम् ॥ तयोस्तु सममेवासीच्चिरं देवासुरोपमम् ॥ १४ ॥ ततः शरं वज्रनिभं मद्रराजः समाददे ॥ तेन विव्याध बीभत्सुं तदये स मुमोह च ॥ १५ ॥ उपलभ्य पुनः संज्ञां वासविः शत्रुपातनः ॥ चिच्छेद कर्मकं संख्ये मद्रराजस्य धीमतः ॥ १६ ॥ सौम्यत्कार्मुकमादाय मुमोचास्त्राणि फल्गुने ॥ सौरं याम्यं च पार्जन्यं तान्येद्रेण जघान सः ॥ १७ ॥ पुनर्यं कृतं तत्तच्चार्मुकं मद्रसूरमर्षितः ॥ शल्यो गदां समादाय चिक्षेपार्जुनवक्षसि ॥ १८ ॥ तदा मुमोह बीभत्सुस्तत उच्चुकुशुः परे ॥ प्राप्तसंज्ञः पुनः पार्थः शल्यं विव्याध वक्षसि ॥ स विबलितसर्वांगः शिश्रिये ध्वजमुत्तमम् ॥ १९ ॥ समाश्वस्तः पुनर्बाणं यमदंडनिभं रणे ॥ मुमोच पार्थस्य स च निर्विभेद स्तनंतरम् ॥ २० ॥ तेन विबलितः पार्थो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ २१ ॥ समाश्वस्तः प्रचिच्छेद मद्रराजस्य कार्मुकम् ॥ छत्रं ध्वजं च तरसा सारथिं च न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तदान्यं रथमारथाय धर्मराजः शरोत्तमैः ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहाञ्छल्यस्य निजघान ह ॥ २३ ॥

चक्रुः । विबलितानि चंचलितानि सर्वांगानियस्यस्तथा सरल्यः ध्वजं शिश्रियेऽश्रितवान् ॥ १९ ॥ समाश्वस्तः विश्रमं प्राप्तः शल्यः यमदंडोपमं कालंदंस्तदंशं स बाणः पार्थं स्पृष्टनयोरंतरं मध्यद्वयं निर्विभेदा ॥ २० ॥ तेन बाणेन विबलितः चंचलितः यष्टिदंडयः ॥ २१ ॥ समाश्वस्तो विश्रान्तः ॥ २२ ॥ पार्थशल्येन विरथीकृतो धर्मराजः चतुर्भिः शरोत्तमैः ॥ २३ ॥

छादयामास आच्छादयत् । राजानंधर्मराजम् ॥ २४ ॥ अभिभावयतिसर्वानित्यभिभूः । समर्थइत्यर्थः । सात्यकैः घृष्टयुष्मस्य चाश्वानयमयोश्वापे ॥ २५ ॥ समुदीर्यमाणं उ  
त्कृष्टत्वेन वर्तमानम् । अनेकैः बहुप्रकारैः बाणवैर्यवारयत् । एनंशल्यम् ॥ २६ ॥ आरथाय आरुह्य पुनस्तृतीयं रथमारुह्य जवजंज । शल्येन स्थितमिति शेषः । रुजो भ्रंग इति  
धातुः ॥ २७ ॥ आत्तान्यात्तानि गृहीतानि गृहीतानि अरथशल्यस्यान्यायुधानि चिच्छेद । पुनर्वाणिर्ममाणि विभेद । सशल्यः ॥ २८ ॥ भीमेन भिन्नाभिनिदिनानिममणि  
यरयसतथा तं विवर्माणं विगतकवचं श्वासमात्रमेवावशिष्टं उर्वरितं यस्य सतथा तं अतिक्षीणमित्यर्थः । केवलं भरणायैव मर्तुमेव ॥ २९ ॥ आत्मानं स्वंप्रति अभिगच्छन्तं शल्यं दृष्ट्वा

शल्योन्यं रथमारथाय सर्वास्ता उच्छरदृष्टिभिः ॥ छादयामास राजानं विरथं च चकार ह ॥ २४ ॥ निहत्याश्वान्सा  
त्यकेश्व घृष्टयुष्मस्य चाभिभूः ॥ चापे छित्त्वा च यमयोः दध्मौ शंखं महास्वनम् ॥ २५ ॥ ततस्तु शल्यं समुदीर्यमा  
णं दृष्ट्वा रणे भीमसेनस्तरस्वी ॥ न्यवारयद्बाणवरैरनेकैश्चकार चैनं विरथं क्षणेन ॥ २६ ॥ आरथाय चान्यं रथमाप  
तंतं पुनश्च शल्यं भ्रशमेव मर्मसु ॥ निर्भिद्य बाणैर्विरथं चकार पुनस्तृतीयं रथमारुहेज ॥ २७ ॥ आत्तान्यात्ता  
न्यायुधान्यस्य भीमः सर्वाणि चिच्छेद विभेद चास्य ॥ ममाणि बाणैर्नितरां पुनश्च स मुष्टिमुद्यम्य जगाम धर्म  
जम् ॥ २८ ॥ तं भीमभिन्नमर्माणं विवर्माणं निरायुधम् ॥ श्वासमात्रावशिष्टं च मरणायैव केवलम् ॥ २९ ॥ आ  
त्मानमभिगच्छन्तं दृष्ट्वा न्यं रथमास्थितः ॥ हंतुकामो रणे वीरममोघां शक्तिमाददे ॥ ३० ॥ दिव्यास्त्रैरभिसंयोज्य  
तां तदा धर्मनंदनः ॥ सत्यधर्मफलैश्चैव चिक्षेपास्य हृदि त्वरन् ॥ ३१ ॥ स भिन्नहृदयो भूमौ पपाताभिमुखो नृ  
पम् ॥ सत्यधर्मरतः शल्यः इंद्रस्यातिथितामगात् ॥ ३२ ॥ मद्रराजे हते वीरे सुशर्मार्जुनमभ्ययात् ॥ संशप्तकाव  
शिष्टैस्तमनयन् नृत्यवेर्जुनः ॥ ३३ ॥

अन्यं रथं आस्थितः सन् रणे वीरशल्यं हंतुकामोऽप्युधिष्ठिरः अमोघां शक्तिमाददे ॥ ३० ॥ तां शक्तिं दिव्यास्त्रैर्मन्त्रैः सत्यधर्मफलैश्चाभिसंयोज्य संयोगं कृत्वा त्वरत्वेन कुर्वन् अस्य  
शल्यस्य हृदि चिक्षेप ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरमभिमुखः सन् रतो निरतः नृत्योत्तुर्गतां विशेषणमेतत् । इंद्रस्यातिथितामगात् मध्याह्ने नृतः शल्यः स्वर्गं प्रापेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ संशप्तकाव  
शिष्टैः अवशिष्टसंशप्तकैः । सहयोगैर्नृनीया । संशप्तकैः सहितमित्यर्थः । तं सुशर्मणम् ॥ ३३ ॥

निःशेषशेषरहिताम् ॥ ३४ ॥ सहदेवः उलूकजघान । अथोलूकवधानंतरं शकुनिं च जघान । भीष्मपर्वणि यथापार्थः पुत्रहरवान् शकुनेः दूतपुत्राजघान तथानकुलोपि न कुलभ्रान्तिजज्ञेथशकुनेयवधप्रतीतिदूतसमयेप्रतिज्ञातत्वात्कंचनपुत्रं जघानेति द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥ तैद्वीण्यादयः ॥ ३६ ॥ शैनेयेनाहूतः हंतुमिति शेषः । संजयः दुर्योधनप्रवृत्तिं ज्ञातुं धृतराष्ट्रेण प्रेषितः शैनेयगृहीत इति व्याख्येयम् । तस्य युद्धे सदा सत्वाद् अयथाज्ञातव्यवशदानमन्यकस्यात् । उक्तं च भारते सेनापतिमरणानंतरं युद्धात्परागमनादि तदाह । नैनं शब्दाणि छेत्स्यंति नैव विराते श्रमः । गाबलाणि रयं जीवन् युद्धादस्माद्विमाक्षेयत इति । तथा । अथागाबलाणि धर्मान् समरादयः संजय इति भीष्मपर्वणि । द्रोणेऽपि ।

दुर्योधनस्यावरजानवशिष्टान्द्रकोदरः ॥ सर्वाञ्च जघान सेनां च निःशेषामकरोद्रेणे ॥ ३४ ॥ उलूकं सहदेवोऽथ शकुनिं चातिपापिनम् ॥ जघान द्रौणिहार्दिक्यरूपान् भीमार्जुनौ ततः ॥ ३५ ॥ बहुशो विरथीकृत्य पीडयित्वा पुनः पुनः ॥ द्रावयामास तुरते तु भीषिता विविशुर्वनम् ॥ ३६ ॥ शैनेयेन गृहीतोऽथ संजयोऽनंतशक्तिना ॥ व्यासेन मोचितोऽथैकः पार्थान् दुर्योधनोऽभ्यगात् ॥ ३७ ॥ तेषामभूत्तस्य च घोररूपं युद्धं सबाणैर्वदुशोर्जुनं च ॥ चकार मूर्छां भिगतं युधिष्ठिरं यमावयन्नाहिरथांश्चकार ॥ ३८ ॥ तं भीमसेनो विरथं चकार गजं समारुह्य पुनः समभ्ययात् ॥ पुनश्च शैनेयशिखंडिपार्षताभ्याम् नृपं च व्यदधानिरायुधान् ॥ ३९ ॥ गजे च भीमेन शरैर्निपातिते समारुहद्वाजिवरं मुनिर्भयः ॥ स तेन च प्रासकरो रणेऽग्रिहा चचार शैनेयमताडयच्च ॥ ४० ॥ मुमोह तेनाभिहतः स सात्यकिर्यमावपि प्रासनिपीडितो रथे ॥ निषीदतुर्धर्मसुतं प्रयातं समीक्ष्य भीमोऽस्य जघान वाजिनम् ॥ ४१ ॥

समरास्तं जयप्राप्तं निर्येनागाह्यं पुरमिति । कर्णपर्वणि । इनेकर्णे महा राजनिशिगाबलाणि सदा । दीनो ययौ नागपुरमश्वैर्वातसमैर्जवेत्यादीनि । अथैकः असहायो दुर्योधनः ॥ ३७ ॥ तेषां पार्थानां तस्य दुर्योधनस्य । स दुर्योधनः बहुशः बहुवारं अर्जुनमच्छासितं चकार । युधिष्ठिरादीन् विरथान् ॥ ३८ ॥ तं दुर्योधनं गजं समारुह्य दुर्योधन इति शेषः ॥ ३९ ॥ मुनिर्भयः सुतरानिगतभीः ससुयोधनः तेन वाजिनचचार ॥ ४० ॥ अस्य सुयोधनस्य ॥ ४१ ॥ ॥ ॥



ययौरणादिनिशेषः । गुर्वीश्रष्टा उरुविस्तीर्णसरःसरोवरम् ॥ ४२ ॥ अक्षौहिणीषट्कं भीमेननिहतम् । पंचाक्षौहिण्यःपार्थेननिहताः । एवमनेनप्रकरणेकौवाणामेकादशा क्षौहिण्योभीमपार्थाभ्यांनिहताइत्यर्थः । ननु एकादशाक्षौहिणीसंख्यंकोवसैन्यं अर्धभीमेनअर्धपार्थेनेतिप्रथांतरोक्तिःकथंघटनइत्यतआह । अर्धमिति । कालिंगकान् भीमहाक्षौहिणीसंख्याकान् कालिंगकानूनेअर्धभीमेननिहतम् । पार्थेनार्धनिहतमितिप्रथांतरोक्तेरभिप्रायः ॥ ४३ ॥ एकादशाक्षौहिणीभ्यःशिष्टमुत्रैरितंबलमन्यैःघृष्टयुग्मसाल्यकयाद्यैः । पार्थानामक्षौहिणीचतुष्कम् ॥ ४४ ॥ अन्यैःसमस्तैश्चद्रोणकर्गादिभिःअन्याःत्र्यक्षौहिण्यःनिष्पूदिताइत्यर्थः । अन्येष्वपिहननतातम्यमाह । द्रोणेति । महाव्रतोभीष्मःभीमसूनुर्भीमदत्तः । प्रायोबाहुल्येनसेनाःघ्नंतीतिते तथा । द्रोणेनयावत्सैन्यंहतं तस्मात्कर्णेनानलंहतम् । कर्णापेक्षयाभीष्मेणालंहतमित्ययंक्रमःप्रायःशब्दस्यार्थः ॥ ४५ ॥

प्राप्ते निहंते तु वृकोदरेण विवाहनः सोपि ययौ सुयोधनः ॥ आदाय गुर्वी च गदां प्रयातो द्वैपायनस्योरुसरो विवे श ॥ ४२ ॥ एवमक्षौहिणीषट्कं भीमेन निहतं रणे ॥ पंच पार्थेन निहता अर्धं कालिंगकावृते ॥ ४३ ॥ एकादशा क्षौहिणीभ्यः शिष्टमन्यैर्निषूदितम् ॥ अक्षौहिणीचतुष्कं च पार्थानां द्रोणिना हतम् ॥ ४४ ॥ अन्यैरन्याः समस्तैश्च द्रोणकर्णमहाव्रताः ॥ दुर्योधनो भीमसूनुः प्रायः सनाहनः क्रमात् ॥ ४५ ॥ जयं लब्ध्वा नदस्त्वैः पांडवेषु महारम्भु ॥ दुर्योधनो जलसंतंभं कृत्वा मंत्रान् जजाप च ॥ ४६ ॥ मंत्रा दूर्वाससा दत्ता मृतसंजीवनप्रदाः ॥ ४७ ॥ जले स्थित्वा जपन्सप्तदिनैः सर्वान्मृतानपि ॥ उद्धरेद्दार्तराष्ट्रं स्युर्वध्याश्च ते पुनः ॥ ४८ ॥ इति विद्याबलं तस्य ज्ञात्वा पांडुमुतास्ततः ॥ अन्विष्यंतः शुश्रुवुश्च व्याधेभ्यस्तं जले स्थितम् ॥ ४९ ॥ ॥ ७५ ॥

पांडवेषुनदसुस्तंभंनिरोधनम् ॥ ४६ ॥ मंत्राःकरुणाप्राप्ताः किंफलदाइत्यतआह । मंत्रा इति । मृतानांसम्यक्जीवनंप्रदंतीतीत्युपलक्षणम् । तेवीर्यदाविजयदाअपिद्विवारिस्तदिदा सकलदेवनिकायोधाः । दृष्टयायभीप्सितसमस्तकराअमूर्भिर्जेव्यइतिपूर्वमुक्तत्वादिदानीं प्रारब्धकर्मपेक्ष्य मृतसंजीवनप्रदाइत्युक्तम् ॥ ४७ ॥ पार्थाः दुर्योधनान्वेषणं किमर्थंचकुरित्यतआह । जलइति । जपन्तान्मंत्रानयंधार्तराष्ट्रः सप्तदिनैःसप्तचनानिदिनानिचतयातैः मृतानप्युद्धरेदुज्जीवयेत् तेउज्जीविताःपुनर्वध्याः स्युः ॥ ४८ ॥ इतित्वसुयोधनस्यविद्याबलंज्ञात्वा । ततःकारणादन्विष्यतःपांडुमुताः ॥ ४९ ॥ ॥ ७६ ॥



त्वंपंचानामध्यप्रतिवीर्योद्धारं दृच्छसि तं वृणीष्व ॥ ५९ ॥ अन्ये वयं च त्वारो वनं प्रति यास्यामः तेन प्रतिवीर्येणैव भुञ्जीमः ओदयामः । येनाशुधेन जेतुमिच्छसि तदा युधमाध त्वगृह्णीष्व । एकस्मिन् प्रतिवीरे जिते सति सर्वे जाता इति सूचयितुं शास्त्रवाञ्छच्छत्रुवर्गस्थानिति बहुवचनप्रयोगः ॥ ६० ॥ भवदूर्जनादिभिरूर्जनोऽपि दियेन कुलसहदेवयोस्तावर्जुनादी भवांश्च अर्जुनादी च भवदूर्जनादयः तेस्तथा दुर्बलैश्च तूर्भिर्नियोत्स्ये । भीमव्यावर्तयितुं भवदूर्जनादिभिरियुक्तम् । गद्याभीमेनयोत्स्ये । सदागदामोपिया ह्रियस्मान्नराधोऽस्य इति संबन्धः । अथ अन्यदा युधं तस्मै नयहीष्यामि ॥ ६१ ॥ राक्षसो वेगेन वक्रोदरः तदारुहो दुर्योधनस्य गदायाः सकाशाद्व्यधभाराधिकां अर्थेनाधिकाः आ

इत्युक्त आह धर्मात्मा वर्मायं च ददामि ते ॥ वृणीष्व प्रतियोद्धारं पंचानां त्वं यमिच्छसि ॥ ५९ ॥ हर्त्तिकं भुंक्ष्व राज्यं त्वमन्ये याम वनं वयम् ॥ हतं वा त्वयि तेनैव भुञ्जीमश्चाखिलां भुवम् ॥ आदत्स्व चायुधं येन जेतुमिच्छसि शास्त्रवान् ॥ ६० ॥ इत्युक्त ऊचं नहि दुर्बलैरहं योत्स्ये चतुर्भिर्भवदूर्जनादिभिः ॥ भीमेन योत्स्ये गदया सदा हि मे प्रिया गदा नान्यदथायुधं स्पृशे ॥ ६१ ॥ श्रुत्वास्य वाक्यं रभसा वक्रोदरा गदां तदाध्यधभाराधिकां मुदा ॥ राज्ञो गदायाः प्रतिगृह्य वीरः समुत्थितो युद्धमनाः समुन्नदन् ॥ ६२ ॥ अथाह नारायण आदिदेवो युधिष्ठिरं कष्टमिदं त्वया कृतम् ॥ न ह्यपराजा गदया रणे चरन् शक्यो विजेतुं निखिलैः सुरासुरैः ॥ ६३ ॥ स निश्चयाद्दशत्रुरो निह न्यात्सहार्जुनान् भीमसेनः कथंचित् ॥ हतैर्नमार्जो नहि भीमतुल्यो बले क्वचिद्दार्तराष्ट्रः कर्तुं च ॥ ६४ ॥ ऊरु भीमेन भोक्तव्यौ प्रतिज्ञां रक्षता रियोः ॥ नाभिरधस्ताद्धननं जना आहुर्गदाशुधे ॥ ६५ ॥ ॥ ७३ ॥

ध्यर्थः अध्यर्थो भरो यस्य आस्थ्यधभरा अतएवाधिकांशे प्राप्ता गदां प्रतिगृह्य । तदामेति क्वचित्पाठः । अत्र तस्य दस्य वाक्यमित्यनेनाचयः । उन्नदन्त उच्चैः उच्चैर्बलं ॥ ६२ ॥ नारायणः कृष्णः इदं पंचानामध्ये एकं वृणीष्येतीदं कष्टकृतम् । चरन्वर्तमानः ॥ ६३ ॥ समुयोधनः । भीमसेनः एनं दुर्योधनं कथं चिच्छेदयितुं तां हानिं विव्यति । बले बलविषये भीमतुल्यः क्वचिन्वर्तारः कृती गदाशिक्षा कुशलः ॥ ६४ ॥ ननु भीमसेनः दुर्योधनं कथं चिद्विजितुं कतेन भीमस्य दुर्बलत्वप्रतीतिर्भीमितुल्यो बले कश्चिन्वास्तीति कथमुच्यत इत्यतस्तदुभयाभिप्रायसमादेन श्लोकत्रयेणाह । ऊहदति । असौ भीमसेनोऽप्यजानन् दुर्योधनं हतं शक्य इति प्रथमं प्रकटं तथा । पप्रतिज्ञापालनमिनेन

भ्युपदेशे हननाख्येनाकिंचिद्व्याजेनयुनो भीमो धार्तराष्ट्रहन्त्याह निष्पन्न इति तृष्णा ऊचोऽकिंपथात्तयोरमेनंदयोरुभेयथाविभेस्यद्विर्गुणैरुनापिज्ञां क्षयनापालयता भीमेन ऊ  
 खमेतव्यौ विपाटनीयौ । तदमेदनेप्रतिज्ञान्यागादधर्मः । गदाधेदाद्युद्धेनाभरधस्ताद्धननधर्मदतिजनाआहुः । एवंचलोकावागतयथानतिकर्तनमित्तप्राप्तात्तात्वाविनाशमाह तत्  
 येधर्मद्वयविरोधरूपायां आपदिमुख्यधर्मश्रणाख्यधर्मदर्शयितुम् । ननु कृष्णस्य भीमेबलिलोकिर्जीमभशंसनार्थोस्त्वित्यत आह । बलमिति । ब्रूजोव्यक्तवार्थकत्वाद्द्वयक्तप्रशं  
 साह्वपमवददित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६७ ॥ गदाशिक्षाभावमपि दुर्बलत्वं भीमस्यनेत्याह । आहर्ति । अतिप्रयत्नाभावापि भीमस्य न दुर्बलत्वापादकः किंतु गुणापादक एव । प्रत्युत दुर्यो  
 धनस्याधिकप्रयत्नो दुर्बलत्वापादक इत्याह । प्रयत्नमिति ॥ ६८ ॥ आपदिमुख्यधर्मरक्षणयिष्युक्तं तत्र कोसौ मुख्यधर्म इत्यत आह । प्रतिज्ञेति । सतांभीत्येतिज्ञात्यागस्य धर्म

अधर्म इति तत्कृष्णो लोकनिर्दानवृत्तये ॥ आपद्धर्मं दर्शयितुं किंचिद्व्याजेन संयुतः ॥ ६६ ॥ भीमो हन्याद्भार्त  
 राष्ट्रमित्युक्ते यद्यपि स्फुटम् ॥ अव्याजेनापि शक्तोसौ बलं निस्सीममाह च ॥ ६७ ॥ आह शिक्षामप्यनूनां यत्नं दुर्यो  
 धनोधिकम् ॥ नहि भीमोतिप्रयत्नं कुर्यादिति गुणो ह्ययम् ॥ ६८ ॥ प्रतिज्ञापालनं धर्मो दुष्टेषु च विशेषतः ॥ इति  
 धर्मरहस्यं तु वित्तः कृष्णदकोदरो ॥ नान्यस्ततो लोकनिर्दानं व्यपनेतुमुक्तावपि ॥ ६९ ॥ अनापद्यादिव च दर्शयेतां  
 जनस्य तु ॥ ७० ॥ ततो भीमः सर्वलोकस्य धर्मं प्रकाशयन्वाक्यमभिदं जगाद ॥ ऊरु तवाहं हि यथात्रनिज्ञं भेस्या  
 मि नैवात्र विचारणीयम् ॥ ७१ ॥ इति ब्रुवंतं प्रससार चार्जो दुर्योधनस्तत्र बभूव युद्धम् ॥ भीमस्तदाग्र्यप्रकृतिं वि  
 धित्सुर्मदः स आदौ व्यचरज्जनार्थे ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

त्वात्तद्वाह्यैर्दुष्टेच्छित्युक्तम् । तु विशेषेण दुष्टेषु प्रतिज्ञापालनं विशेषतो धर्मः । नचेतत्सर्वकृष्णतरेणापि कुतो नोक्तमित्यत आह । इतीति । रहस्यत्वेनाद्यैरज्ञातत्वाच्चोक्तम्  
 ॥ ६९ ॥ ननु कथं द्रुपदेप्रतिज्ञापालनस्य बलवत्वात् अतुल्यबलतया विरोधवनास्तीत्याशङ्क्याह । अनपदीति । धर्मद्वयहृपावदभावविधोलोकिनिदामपनेतुं लोकप्रसिद्धाऽप  
 दिवेति जनस्य दर्शयिताम् ॥ ७० ॥ ततः कृष्णोक्त्यनंतरं अत्रोक्तेर्द्वनविषयेन विचारणीयम् । अधर्मकारिष्यति नेवेतिन विचारणीयमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ तदासक्तीमः जनार्थे दिदृक्षुजना  
 र्थे अग्र्यप्रकृतिं श्रेष्ठप्रकृतिं । नानाप्रकारां शिक्षाभित्यर्थः उत्तमानां स्वभावं वा विधित्सुः प्रदर्शयितुमिच्छन् उत्तमां हि आरंभकाले अल्पमेकल्लोचनोत्तरं बहुतरंकुर्वतीति भावः ।  
 मंदस्थिरः आजौ व्यचरत् । आदौ रानैर्युध्यार्तिताभावः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ॥ ॥

गदामार्गं शशिक्षां दर्शयन्तौ द्रष्टुं गच्छन्ति शेषः । चिन्त्यथास्यात्तथा । तदा युद्धसमये आजगाम तीर्थान्याचरन्ति शेषः ॥ ७३ ॥ तेन बलमद्भेगमानितः अभिवाद्मनादिना ॥ ७४ ॥ मंडा निगदयुः केनियारथानां नि ॥ ७५ ॥ उच्छ्रितसक्कीकः सक्कीयशब्देन ऊर्ध्वः कटिमदेशस्य संधिः सक्कीयसक्कीकम् । उच्छ्रितं ऊर्ध्वकृतं सक्कीकं यस्य सतथा । पृष्ठमूले पृष्ठभागस्य मूले आधारस्थाने ॥ ७६ ॥ प्रतिज्ञापालनेनाभिरुपरिनाहनत् किंत्वधएव ॥ ७७ ॥ गदायुद्धस्य मर्यादां यशश्च अभिरक्षितुम् । अत्यंतनाभेरधस्तात्तनाहनत् । अभिरक्षितुं कथ्ये अथस्तादित्युक्तिः शब्दाधिकाद्यादर्थो धिक्यमित्यया येन विप्रकृष्टाधोभागसूचनार्थः । किंतु असौ दकोरः तंदुर्योधनमध्ये पृष्ठमूले निजमे ॥ ७८ ॥ यदसुयोधनः कृष्णं दूतं गार्ग्यं निवेदहीत्यमादीत् । तत्प्रतिज्ञानुसारेण निपात्य भूतले हितेति शिरोमृदिष्यदस्यलमिति दूतसमये दक्षकृतप्रतिज्ञानुसारेण एवं धूर्तकप्रकारेण प्रतिज्ञायुग्माध्य

दर्शयन्तौ गदामार्गं चित्रं तौ प्रविचेरतुः ॥ बलभद्रोऽप्याजगाम तदा तौ प्रतिवारितुम् ॥ ७३ ॥ वारितावपि तेनोभौ नैव युद्धं व्यभुञ्चताम् ॥ ततो ददर्श तयुद्धं मानितः कृष्णपूर्वकैः ॥ ७४ ॥ तौ शिक्षाबलसंयुक्तौ भंडलानि विचेरतुः ॥ तत्र भीमं वंचयितुं धार्तराष्ट्रः शिरः क्षितौ ॥ ७५ ॥ व्यधादुच्छ्रितसक्कीकस्तदा कृष्णाभ्यनुज्ञया ॥ पृष्ठमूलेहनद्रोमो भिन्नसक्थिश्च सोपतत् ॥ ७६ ॥ प्रतिज्ञापालनार्थाय नाभेर्नोपर्यधस्तदा ॥ ७७ ॥ गदायुद्धस्य मर्यादां यशश्चाप्यभिरक्षितुम् ॥ नाधस्तान्मथ्य एवासौ निजमे तं दकोरः ॥ ७८ ॥ एवं प्रतिज्ञायुग्मार्यं भग्नसक्थियुगं रणे ॥ दूते कृष्णं निवेदीति यदावादीत्सुयोधनः ॥ तत्प्रतिज्ञानुसारेण भीमो मूर्धनमक्रभीत् ॥ ७९ ॥ नृपभं मासमानानां भित्तिसूक्तं ददर्श ह ॥ तेषां पुण्यानि विद्याश्च समादाधैव सर्वशः ॥ तांश्चकार तमोगंतु तस्य मूर्ध्नि पदाक्रमत् ॥ ८० ॥

द्रौपद्याः ऊरुसं दर्शनसमये । तबोरुयेनंगदयोः रुणयेत्येकाप्रतिज्ञा तथा वनवातार्थसमायाः निर्गमनसमये ऊरुनवाहं चरणे विभेत्स्य इति द्वितीया प्रतिज्ञा इति प्रतिज्ञायुग्मसंयुक्तं नृभिर्मथ्यर्थः । भिन्नसक्थियुगं मूर्धं विशेषणमेतत् । शरीराख्यैकावयवविनं प्रतिसक्थ्यनोमूर्ध्न्यश्चावयवत्वात् । शरीरद्वारा मूर्ध्नोऽपि सक्थ्यसंबंधोऽस्येव । एवं भग्नसक्थियुगं यश्यमूर्धः स तथा । तं मूर्धनं भीमः अक्रभीत् । मूर्ध्नि पादद्वहारादन्तर्गता इति भावः । यद्वा भग्नसक्थियुगं दुर्योधनमूर्धनं सन्मथ्यैर्द्वितीया । मूर्ध्नि अक्रभीत् पादप्रहारं ददाविति ॥ ७९ ॥ नृपभं मासमानानां भित्तिसूक्तं तस्मिन् समये दर्श । एतत्सूक्तस्य भावश्च तत्रात्रैव निपाद्यमर्थदर्शयति तेषामिति । तेषां दुर्योधनादिहरिद्वेपिणां पुण्यानि विद्याश्च समादाय स्वीकृत्य



सर्वशः सर्वास्तान् अज्ञानमिथ्यामतिहृदि बोधेनानुगतगंतुं श्रद्धार । तस्य दुर्योधनस्य मूर्ध्नि पदापादेन आक्रमत् ॥ ८० ॥ दैत्यश्रेष्ठ दुर्योधनस्य मूर्ध्नि पदाभिघातेन तत्कृतपुण्यं स्वीकृत्य च तमोगंतुकरणेन च सर्वमूर्ध्नि पशहताः । सर्वेषां पुण्यानि चात्तात्तानि सर्वतमोगंतारं श्वकनाएवेत्यभिप्रायेण तेषामिति श्रान्तिबहुवचनम् । दुर्योधनेन नयानि कृतानि कर्माणि तानि तस्य दुर्योधनस्य स्मारया मास । तस्यैत्यत्र गतिबुद्धीति कर्मसंज्ञायामधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी । कृष्णस्य बंधुबंधनविषये मंत्रो विचारः कृतस्तव्येति शेषः इति संश्राव्येत्यर्थः पुनः पुनः अदमूदग्रहणत् ॥ ८१ ॥ तद्धीमकृताडनमस्तनविति च कुपोप । ऊर्ध्वबाहुकः उदृतहस्तः असौ बलभद्रः चुक्रोशे उच्चैश्चाब्दं कृतवान् ॥ ८२ ॥ पुनः अनंतरं क्रोधेनान्यंतं तामोरकवर्णे अक्षिणीयस्य स तथा ॥ ८३ ॥ अभये भयग्रहिते ॥ ८४ ॥ कथं धर्मद्वयत आह । मंडलमंडलवत्यारिभयणेनाभितः नाभोः सकाशात् आ

स्मारया मास कर्माणि यानि तस्य कृतानि च ॥ कृष्णबंधे कृतो मंत्र इति मूर्ध्नि पदाहनत् ॥ ८१ ॥ पुनः पुनश्च तद्वीक्ष्य चुक्रोश मुसलायुधः ॥ चुक्रोशे नैव धर्मोऽयमित्यसावूर्ध्वबाहुकः ॥ ८२ ॥ पुनः क्रोधातिताम्राक्ष आदाय मुसलं हलम् ॥ अभिदुद्राव भीमं तं न च चाल दकोदरः ॥ ८३ ॥ अभये संस्थिते भीमे रामं जग्राह केशवः ॥ आह धर्मेण निहतो भीमेनायं सुयोधनः ॥ ८४ ॥ न मंडलेभिसारे वा नापसारे च नाभितः ॥ अधो हन्याहं चयंतमधो हत्वा न दुष्यति ॥ ८५ ॥ कृता प्रतिज्ञा च दकोदरेण भैरस्य तवारू इति युक्तिपूर्वकम् ॥ संश्रावयानेन तदेष धर्मतो जघान दुर्योधनमग्र्यकर्मा ॥ ८६ ॥ वासुदेवचः श्रुत्वा धर्मच्छलमिति ब्रुवन् ॥ रौहिणेयो जगामाशु स्वपुरी भव सानुगः ॥ ८७ ॥ तस्मिन् गते वासुदेवं समपृच्छ युधिष्ठिरः ॥ धर्मोऽयमथवा धर्म इति तं प्राह केशवः ॥ ८८ ॥

धोनहन्त्यात् अभिसारे वा अभिमुखेन आगमने अधोनहन्त्यात् । अपसारे च निवर्तने वा नाभितः नाभोरधोनहन्त्यात् । वंचयंतप्रतारयंत अधो नाभोरधोनहन्त्यात् । दुर्योधनेन वंचयितुं शिरसः अधः कृतत्वात् अधोहननं भीमस्य दपो नैवेति भावः ॥ ८५ ॥ प्रकारांतरेण धर्मत्वशंकां परिहृति । कृतेति । पूर्वप्रतिज्ञां तत्वरूढेन मया अवश्यं कार्यमिति त्वेवं युक्तिपूर्वकमथामवतितथा । ऊरुमेदनं श्रावयानेन आगमजमनित्युक्तेर्न मुगमदिति भावः । संश्रावयमानेन दकोदरेण तवारूमेरस्ये अर्थानुवादेयं । ऊरुतवाहं च यथा प्रतिज्ञां भैरस्याभीत्यादिना इदानीमपि प्रतिज्ञां कृता । तत्तस्मात्कारणात् एषः भीमः धर्मतो जघान ॥ ८६ ॥ धर्मच्छलं धर्ममासः ॥ ८७ ॥ अयं दुर्योधनवध इति समपृच्छत् । के शवस्तं युधिष्ठिरमिति भाह ॥ ८८ ॥

साक्षात्केवलसुगणामरयः शत्रवौ इत्याः ॥ ८९ ॥ अतः केवलधर्मेण पाणिष्ठरप्रवधानर्हत्वादयमपि दुर्योधनोऽपि अधर्मेण हतः । अत्र दुर्योधनस्य वधविषये दूषणं पापं नास्ति । उक्तार्थकैर्मुन्यन्यायेन दर्शयति । भीष्मेति । यद्यस्मादुपाधिकाकपेटन ॥ ९० ॥ तत्तस्मात्कथंचन केनचित्प्रकारेण पापे हतस्तत्को नु दोषः । न कोऽपीत्यर्थः । किं बहुनोक्तेन फलमिति वक्तव्यार्थमाह । प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञापालनायापि प्रतिज्ञारक्षितुमेव बिभेद ॥ ९१ ॥ गदामधेऽधोहनस्य प्रतिषिद्धत्वात् त्वोरुमंगदयोरुवंगया विभेत्स्य इति भीमः पूर्वकथं प्रतिज्ञामकरोदित्यत आह । धर्मत इति । अनेन भीमेन द्युप्रतिज्ञागदयोरुभेदमप्रतिज्ञा धर्मतश्च धर्मदिवरुता कुतः अनुरूपतः पापिनामधर्मेण वधस्य धर्मत्वात् अत्र दुर्योधनवधविषयेऽज्ञा लोकोक्तोऽपि धर्मस्य हानिर्भवेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ कथं नेत्यत आह । य इति । भीमस्य अप्रभावाद्वा ऊरुहनसामर्थ्यानि प्रतिज्ञाः । येन व्यापद्धर्ममन्वते । जानन्ति । मनुअ

न साक्षाद्धर्मतो वध्या ये च पापतप्ता नराः ॥ देवैर्हि वंचयित्वैव हताः पूर्वं सुरारयः ॥ ८९ ॥ अतोऽयमप्यधर्मेण हतो नात्रास्ति दूषणम् ॥ भीष्मद्रोणौ च कर्णश्च यदैवोपाधिना हताः ॥ ९० ॥ कानु दुर्योधने पापे हते दोषः कथंचन ॥ प्रतिज्ञापालनायापि विभेदोरु लकोदरः ॥ ९१ ॥ धर्मतश्च प्रतिज्ञेयं कृतानेनानुरूपतः ॥ लोकतोऽपि न धर्मस्य हानिरत्र कथंचन ॥ ९२ ॥ ये भीमस्याप्रभावाद्वा आपद्धर्मं च मन्वते ॥ अवध्यत्वे शिववराद्वा शिक्षाबलादपि ॥ जरासंधोऽपमो यस्माद्भार्तराष्ट्रः सुविश्रुतः ॥ ९३ ॥ तस्मात्स धर्म एवायं भीमचीर्ण इति ब्रुवन् ॥ अपि संशयितं च क्रे धर्मं राजं जगत्पतिः ॥ ९४ ॥ भूमास्तिजो धर्मो मच्छुश्रूषात्मकश्च यः ॥ भीमस्यैव भवेत्सम्यगिति बुद्ध्या परः प्रभुः ॥ ९५ ॥

वदो धन इति धातुः । प्राणनाशप्राप्तिरूपायामापदि । यथा कथंचित्प्राणरक्षणस्य धर्मत्वात् । जरासंधसमबलं दुर्योधनं हंतुं समर्थो भीम इति जानतो लोकान्प्रयपिन धर्ममहानि रित्याह । अवध्यत्व इति । शिववरादवध्यत्वे विषये गदाशिक्षाबलादपि धार्तराष्ट्रो जरासंधेनोपम इति विश्रुतः । प्रसिद्धो यस्मान् तस्मात्प्रभावज्ञा अपि प्रतिज्ञापालनरूपापद्धर्ममन्वत इति संबन्धः ॥ ९३ ॥ उक्तार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । भीमचीर्णः भीमकृतः मुयोधनवधः धर्म एवेति ब्रुवन् अपि । जगत्पतिः संशयितं दुर्योधनवधः धर्मो वा धर्म इति संशयवन्तं चेक्रे ॥ ९४ ॥ संशयितं कर्तुः कृष्णस्य प्रयोजनमाह । भूमास्तिजः भूमोरिति । मच्छुश्रूषात्मकः भमसेवा रूपः भूमास्तिज इति बुद्ध्या च क्रेति संबन्धः ॥ ९५ ॥

स्वैनवरुणौ जनायतत्रस्थसर्वलोकायुक्तं दुर्योधनाद्याः धर्मणेवहताऽयुक्तम् । पुनर्पुनः श्रुत्वा पितृसंशयं न तयाज ॥ ९६ ॥ ततः कारणात् असंशयं चकार । मुख्यधर्मं धर्मणेवहतद्वयैव रूपसमीचीनं धर्ममाह ॥ ९७ ॥ राजसुयोधनः धर्मैर्षण्वहत इति पुनः यद्वक्ष्यति तदजुनस्य निश्चयार्थे यथा यज्ञानार्थम् ॥ ९८ ॥ राजानं जघानेति ब्रुवंतं कृष्णं स्फुरितं च लीभूतः अयोध्यास्य स तथा जगाद ॥ ९९ ॥ किमिति । पापे पापकर्मणो निहिताः स्यापिताः ॥ १०० ॥ भीष्मादीनां हत्याहननमपि तैव पापम् । पापे पापकर्मणि निश्चयो यैर्योतिः प्रहः त्वामपि अन्वयुः अनुगताः । यद्यस्मान्मादितिसंबन्धः । पापं त्वापापानुगतं भीष्मादिसंज्ञं च ॥ १०१ ॥ प्रयत्नात् युद्धादिप्रयत्नात् । निसर्गतश्चापि

स्वैनैव बलमद्राय जनाय च पुनः पुनः ॥ श्रुत्वाभ्युक्तं न तत्याज्य संशयं धर्मजो यतः ॥ ९६ ॥ ततोऽप्यसंशयं कृष्णो न चकार युधिष्ठिरम् ॥ मुख्यधर्मं हि भगवान्बलायाह जनाय च ॥ ९७ ॥ धर्मणैव हतो राजा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ इति यद्वक्ष्यति पुनर्निश्चयार्थं जुनाय च ॥ ९८ ॥ पुनः पुनर्धर्मत एव भीमो जघान राजानमिति ब्रुवंतम् ॥ जगाद कृष्णं स्फुरिताधरोष्ठः क्रोधात्सुपापो धूर्तराष्ट्रसूनुः ॥ ९९ ॥ त्वयैव पापे निहिता हि पार्थाः पापाधिकत्वं हि सदैक एव ॥ इत्युचिवांसं प्रजगाद कृष्णो न त्वत्समः पापतमः कदाचित् ॥ १०० ॥ भीष्मादिहत्यापि तैव पापं यदन्वयुस्त्वामपि पापनिश्चयम् ॥ पापं च पापानुगतं च हत्वा कथं च नाप्यस्ति न चैव पापम् ॥ १०१ ॥ न पापं दुषेवस्ति ततो हि किंचित्पापं प्रयत्नाच्च निसर्गतोऽपि ॥ गुणाधिकस्ते मदुपाश्रयाश्च को नाम तेष्वपि पापमाह ॥ १०२ ॥ निसर्गतः पापतमस्त्वमन्यान्धर्मस्थितान्पापपये निधाय ॥ स्वयं च पापे निरतः सदैव पाथात्सुपापां गतिमेव यासि ॥ १०३ ॥ इति ब्रुवंतं पुनराह कृष्णं दुर्योधनः पापकृतां प्रधानः ॥ स्वतोत्तमो नाम क एव मत्तः को नाम दोषोऽस्ति मया कृतोऽत्र ॥ १०४ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥

स्वभावः । किंचित्पापं मदुपाश्रयात् तामुपश्रितत्वात् तेषां गुणः दिकाः कोनामतेषां दुषेव अपि दुषेव अपि पापं आहूय दित्यर्थः ॥ १०२ ॥ धर्मस्थितान्धर्मात्सीमादीन् पापपथे पापमार्गे निधाय सदा पापे विष्णुवैष्णवेष्वात्मकमहत्तरपापे निरतः नात्यर्थवान् । स्वयं च स्वयमेव त्वमेवैत्यर्थः । पाथात्सुपापां अतिपापतमं गतिं अंधं मद्व्यर्थः यासि ॥ १०३ ॥ स्वतोत्तमः शोभनश्चासौ अंतर्ध्वनिसमीचीनतः करणैरुत्तमः शुद्धतः करणेन उत्तम इत्यर्थः । शोभनः अंशो मरणे योतिरथा । तेषूत्तमो नाम मत्तः मत्तकाशात् को नाम न कोऽपीत्यर्थः । अत्र जन्मनि मया कृतः कोनामदोषोऽस्ति ॥ १०४ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥

यज्ञैश्चदृष्टं पूर्तैः वापीकूपतटाकैश्चरितम् । रिपूणांमूर्ध्निपदनिहितस्थापितम् । रणोन्मुखेनयुद्धाग्निमुखेनमयासंग्रामशिरसि रणमुखे । अन्यत्किं इतः परमवशिष्टं किमित्यर्थः । न किं मपि सर्वकृतमेवेति भावः ॥ १०५ ॥ इष्टाः अभीष्टाः भोगाः भुक्ताः परभागनिः वीरस्वर्गाख्यागतिः प्राप्तप्राप्तप्राप्तायाः । दुःखिनः उत्पत्तिरः एतावाकालपर्यंतदुःखिनस्ते पाथाः दुःखमाप्स्यन्ति । उत्तरत्रेत्येषः । यतः कूटयोधिनः कपटेन युद्धकारिणः ॥ १०६ ॥ निमैः सदृशैः सद्भिरतएव धार्मिकैः धर्मनिष्ठैः शूरैः उज्ज्वलरहितारलहीना केवलाष्टन्मात्रावाशिष्टा इयं मही ॥ १०७ ॥ नृपदुय्योधने विविहिता कृतपतितेत्यर्थः । किंकर्तुः । तामेव बुद्धस्त्वोत्तम इत्यादिपूर्वीकांबुद्धदृढां निश्चिन्तां कृत्वा । तमसि पातयितुम् ॥ १०८ ॥ विशेषतः अतस्मिन्काले आत्मानं स्वसंभावयतः स्तुवतः । बासुदेवं श्रीनारायणं तत्परां भागवतां विनिन्दतः निंदां कुर्वतः । तमः कथं न स्यात्स्यादेवेत्यर्थः ॥ १०९ ॥ यदा तत्र तमः प्राप्तिविषये

इष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूर्तैः पदं रिपूणां निहितं च मूर्ध्नि ॥ मृत्युश्च संग्रामशिरस्यवातो रणोन्मुखेनैव मया किमन्यत् ॥ १०५ ॥ इष्टा भोगा मया भुक्ताः प्राप्ता च परमा गतिः ॥ दुःखिनो दुःखमाप्स्यन्ति पाथास्ते कूटयोधिनः ॥ १०६ ॥ चंद्रार्कसन्निभैः शूरैर्धार्मिकैः सद्भिरुज्जिता ॥ केवला रलहीनं पांडवैर्भुज्यतां मही ॥ १०७ ॥ इत्युक्तवत्येव नृपे सुरेशः प्रसूनवृष्टिर्विहिता पपात ह ॥ तामेव बुद्धिधृतराष्ट्रसूतोः कृत्वा दृढां पातयितुं तमोधि ॥ १०८ ॥ संभावयत आत्मानं वासुदेवं विनिन्दतः ॥ तत्परांश्च कथं न स्यात्तमोत्ते च विशेषतः ॥ १०९ ॥ यदैकैकमलं तत्र दुःखाधिक्यं समुच्चयात् ॥ इति तत्कारयित्वेश आह भोगं तवाखिलम् ॥ ११० ॥ दृशंसस्य कृतघ्नस्य गुणवद्वेषिणः सदा ॥ यदि धर्मफलं ध्यातं सूर्यवत्स्यात्प्रकाशकम् ॥ १११ ॥

एकैकहरिनिन्दनवैष्णवनिन्दनवा आत्मस्मरणं वा इत्येकैकं अलं समर्थम् । यदि त्रिषु मध्ये एकैकेनैव तमः प्राप्तिः तर्हि द्वयोः प्रयोजनं किमित्यत आह । दुःखेति । समुच्चयाद्धरिनिन्दनं द्वित्रयाणामिलनादुःखाधिक्यम् । तमसि दुःखोद्रेको भवति इति हेतोः । ईशः कृष्णः नद्धर्गिनिन्दनादि त्रयं कारयित्वा तव अखिलमिष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूर्तैरित्याद्युक्तमखिलं भो धर्मनिर्णयकं फलप्रदनेत्यर्थः ॥ ११० ॥ नृशंसस्यार्हसकस्येत्यनेन पांडवेभ्यः विषदानलाक्षागृहप्रवेशनादिकं सूच्यते । कृतघ्नस्य कृतोपकारनशकस्येत्यनेन पार्थकृतकलिंगचित्रसेनबंधमोचनाद्युपकारमाप्ती न भवतीति सूचितम् । सद्गुणवतां पार्थविदुरादिसतो द्वे विष्णोस्ते यदि धर्मफलं स्यात्तर्हि ध्वान्तमंधकारः सूर्यवत्प्रकाशकस्यात् ॥ १११ ॥

निजजनस्थस्वभक्तजनयेष्टः आ गीष्टदः । भगवान्-रुणाः द्रव्यपूर्वकं पुनः पुनर्वदन् भीषेत्तुयौ धनः धर्मोतहत इति जने भक्तजनैर्व्यापयामास ॥ १२ ॥ सतां समस्तहृद्यमनोभीष्टम् ।  
अयं तु यौ धनः पापपुत्रेति विनिश्चितः अर्थः अति प्रायोयेयोते तथा । सतः धर्मेण धर्मवर्तमानं भक्तजनैः न हन्तुं यदुयो धनं व्यजानम् ॥ १३ ॥ सुमनो भित्तव्या देवकृतपुण्यव्या अपापदर्शी  
अपापायं तु यौ धन इति दर्शनशीलः युधिष्ठिरसदासंशयो भूत् । दौ यौ धनात्तु यौ धने विद्यमानात् स्नेहात् ॥ १४ ॥ ततः कृष्णः प्राप्ताजयत्वा द्वाभिर्भैः शृशं दत्तैः पांडुपंचाल  
कैः समेतः । विरिचिदिमुख्यैः संपूजितः सन् । तैश्च पांडुपंचालकैश्च संपूजितः सन् । तैश्च पांडुपंचालकैश्च संपूजितः सन् ॥ १५ ॥ संजयाच्छ्रुत्वा पुत्रप्राप्तनमि

वदन् पुनः पुनरिदं धर्मतो हत इत्यपि ॥ ख्यापयामास भगवान् जने निजजनेष्टदः ॥ ११२ ॥ प्रख्यापिते वासुदेवे  
न धर्मे सतां सर्वेषां हृद्यमासीत्समस्तम् ॥ हतं च धर्मेण नृपं व्यजानन् पापयमित्येव विनिश्चितार्थाः ॥ ११३ ॥ यु  
धिष्ठिरपापदर्शी सदैव ससंशयोभूत्सुमनोभिवष्टया ॥ स्नेहाद्वाणिः संजयो रौहिणेयः दौर्योधनात्यापमित्येव चोचुः  
॥ ११४ ॥ ततः कृष्णः पांडुपांचालकैस्तैर्भृशं नदद्द्रुहपितैः समेतः ॥ ययौ विरिंचेशशुरेंद्रमुख्यैः संपूजितस्तैश्च रणांग  
णात्सम्यन् ॥ ११५ ॥ ततः श्रुत्वा संजयादुःखतप्तं संबोधयिष्यन् पितरं युयुत्सुः ॥ कृष्णस्य राज्ञश्च मतेनयातो ज  
गाम चान्वेव जनार्दनश्च ॥ ११६ ॥ धर्मयुक्तैश्च तत्त्वार्थैः लोकवृत्तानुदर्शकैः ॥ वाक्यै राजानमाश्वास्य प्रायात्पा  
र्थान्पुनर्हरिः ॥ ११७ ॥ कालानुसारतो देवांश्चापसंहर्तुमच्युतः ॥ ययौ सपार्थशैनेयः कुरूणां शिबिरं निशि ॥ ११८ ॥

तिशेषः । दुःखतमपितसर्वाधिष्यन्बोधयितुमिच्छत्युत्तुवैश्यकन्यायाधृतराष्ट्राज्जातोयुत्तुमनामकः । राज्ञाधर्मराजस्यमेतानुमतेअनुयातःगणस्थानद्रच्छनीः दुर्यो  
धनसार्याःअनुयातइत्यर्थः । नागरामिशेषः । अवेवयुत्तुमुभवेव ॥ १६ ॥ धर्मयुक्तैःधर्मशास्त्रमतहृतैस्तत्त्वार्थैः यथार्थाभिप्रायकैः । लोकवर्त्तिकप्रवर्त्तिकेअनुदर्शकैः ।  
लोकेकेचित्तुत्राःपितुःपरतःगच्छतीनि लोकप्रवृत्तिप्रदर्शकैःवाक्यैः राजानंधृतराष्ट्रंआश्वासयानुगीय ॥ १७ ॥ कालानुसारतःकलिकालानुसारेण देवाश्चअत्राप्लवान् धृ  
ष्टद्युम्नादिदेवान् । निशिशिबिरंप्रतियौ ॥ १८ ॥



आयादगात् । श्वानश्चमृगालाश्च भूतानि च त्रिसृगालभूतानि तैः संभक्ष्यमाणं श्वसंतं श्वासान्मुच्यंतं प्रभग्नसर्पिः शयानं भुवि पतितं अमुं दुर्योधनं ददृशे ॥ ११९ ॥ दुःस्वशोकाग्निं हतः शोकस्येष्टवियोगस्य दुःस्वमिति दुःस्वशोकः । तेनाग्निहतः संतपः । साक्षादनिष्टायमानं दुःस्वतज्जन्यः शोकः कंठगोपादितेन निवा । सोऽश्वत्थामापाथार्थान् विनिनय आह । किमिति । हे भूयः अत्रेदानीमयार्थिककार्यमित्याहेति संबंधः । नृपः दुर्योधनः निष्पांडवतां पांडवग्रहितानां कुरुष्वेत्यभिप्रायेण अमुं द्रौणिपां सुभिः धूलिभिः अभिषेकिणं सांप्राज्या भिषेकवंतं व्यधात् ॥ १२० ॥ पांडवभिषेकं कृतवतोऽपि मायमाह । उच्छिद्येति । पांडोः राज्ञः संततिं संतानं उच्छिद्य विनाशय । स्वक्षेत्रेऽश्वत्थामायां संततिं कृत्वा । जनयित्वेत्यर्थः ।

तदैव हार्दिक्यरूपान्वितो यास्तु योधनं द्रौणिरमुं शयानम् ॥ प्रभग्नसर्पिः श्वसंतं श्वसृगालभूतैः संभक्ष्यमाणं ददृशे श्वसंतम् ॥ ११९ ॥ स दुःस्वशोकाग्निहता विनिनय पाथान्मया भूय किमत्र कार्यम् ॥ इत्याह निष्पांडवतां कुरुष्वेत्यमुं व्यधा त्पांस्वभिषेकिणं नृपः ॥ १२० ॥ उच्छिद्य संततिं पांडोः कृत्वा स्वक्षेत्रं संततिम् ॥ तथा भूरक्षणादहं सोऽभिषेकं स्तथेत्यगात् ॥ १२१ ॥ स कृष्णभीमपाथानां भयादेव पुनर्वनम् ॥ कुरुपसावतसंयुक्तो विवेश गहनं रथी ॥ १२२ ॥ तस्य चिंतयतो द्रोणवधं दुर्योधनस्य च ॥ नागान्निद्रा निशीथे च ध्वाक्षान्नयत्रोऽधवासिनः ॥ १२३ ॥ हतान्मुबहु साहस्रानेकेनातिबलेन तु ॥ कौशिकेन निरीक्ष्यैव प्राह तौ कुरुपसावतौ ॥ १२४ ॥ निदर्शनेन ह्येतेन प्रेरितः परमात्मना ॥ यामि पांडुसुतानंहंतुमिष्युत्स्वरुहे रथम् ॥ निवारितोऽपि ताभ्यां स प्राद्रवच्छिविरं प्रति ॥ १२५ ॥ अनुजग्मतुस्तावपि तं शिविरद्वारि चैक्षत ॥ उग्ररूपधरं रुद्रं स्वकीयां तनुमेव सः ॥ १२६ ॥

नया संतत्याभूरक्षणां कार्यमिति हतं तेन हृदा वांछया अभिषिक्तः सन् द्रौणिः तथेति तव क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयामीत्युक्ता अगात् ॥ १२१ ॥ रथोऽस्यास्तीति रथी सद्रौणिः कुरुपसावताभ्यां कुरुपकृतवर्माभ्यां संयुक्तः सन् गहनं गंगीं वनम् ॥ १२२ ॥ दुर्योधनस्य वधं चिंतयतस्तस्य द्रौणिः निद्रानागात् नागता । निशीथे अधरात्रौ अतिबलेन एकैनां शिकेन उलूकेन हतान् न्ययोऽधवासिनः वटवृक्षवासिनोऽसुखदुःसहस्रान् ध्वाक्षान्काकान् निरीक्ष्य कुरुपसावतौ कुरुपकृतवर्माणौ प्रनिप्राह ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ अनेन निदर्शनेन कौशिकहृत्वाय सद्रौणिः परमात्मना प्रेरितो हम् ॥ १२५ ॥ तवार्पि कुरुपकृतवर्माणवपितं द्रौणिमनु सद्रौणिः शिविरद्वारि गण्डवानामिति शेषः ॥ १२६ ॥ ॥

बहुकोटिस्वरूपिणावासुदेवेन परितमादृतं । स्वकीयान्तनुस्वरूपभूतं उपरूपधरद्वैतक्षत । गौतमीमुतःकृपीसुतः । अश्वत्थामानवांसुदेवदृष्ट्वैव अत्रसत्अविरेत् ॥ १२७ ॥  
अत्रशिविद्वारिसदाशिवःहरःस्वात्मनापिस्वस्वरूपेणापि द्रोणिनावासुदेवाज्ञयैव वासुदेवप्रेरणेनव अयुध्यत् । सर्वायुधान्यपिअयसम् ॥ १२८ ॥ ननु शिवःवासुदेवाज्ञ  
यापिस्वस्वरूपेणद्रौणिनाकथमयुध्यतइत्यतआह । अर्चियेति । यद्यस्माद्धरिशक्तिर्चित्यातस्मात्स्वात्मनापिअयुध्यत् । हरिशक्तेरर्चय्यत्वे प्रत्यक्षसिद्धिर्लोगमाह । दृश्यं  
तइति । हियस्मादात्महंतारोपिदृश्यंतेअतोहरिशक्तेरर्चय्यत्वात्तयाहरिशक्त्याप्रेरितेनस्वात्मनैवस्वस्वरूपभूतरुद्रौवा ॥ १२९ ॥ अखिलव्यायुधेषुनिर्गीणेषुस्वस्वपिद्रौणिनात्मानं स्व  
पशुकृत्वापशुत्वेपरिकल्प्येत्यर्थः । स्वात्मस्यायस्वांतयामिणे वि०. वेविष्णुप्रीत्यर्थमिष्यत्यर्थः । मानसंध्यानात्मकयज्ञचक्रे ॥ १३० ॥ द्रोणपुत्रायआत्मनेद्रोणपुत्रत्वेनो

परीतं वासुदेवेन बहुकोटिस्वरूपिणा ॥ दृष्ट्वैव वासुदेवं तमन्नसद्रौतमीमुतः ॥ १२७ ॥ वासुदेवाज्ञयैवात्र स्वात्म  
नापि सदाशिवः ॥ अयुध्यदशसच्चाशु द्रोणेः सर्वायुधान्यपि ॥ १२८ ॥ अर्चित्या हरिशक्तिर्हि दृश्यंते त्वात्मनोपि  
हि ॥ अतस्तया प्रेरितेन स्वात्मनैवाखिलेष्वपि ॥ १२९ ॥ आयुधेषु निर्गीणेषु द्रौणियज्ञं तु मानसम् ॥ चक्रेऽऽत्मानं  
पशुं कृत्वा स्वात्मस्यार्थैव विष्णवे ॥ १३० ॥ यज्ञतुष्टेन हरिणा प्रेरितः शंकरः स्वयम् ॥ आत्मने द्रोणपुत्राय ददौ  
सर्वायुधानि च ॥ १३१ ॥ उवाच चाहमादिष्टो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ अरक्षं पार्थशिविरमिधंतं कालमेव  
तु ॥ १३२ ॥ तदिच्छयैव निर्दिष्टो दास्ये मार्गं तवाद्य च ॥ आयुधानि च सर्वाणि हंतुं सर्वानिमाञ्जनान् ॥ १३३ ॥  
इत्युदीर्य प्रदायाशु सर्वाहेतीदृषध्वजः ॥ तन्नैवांतर्दधे सोपि प्रोवाच कृपसात्वतौ ॥ १३४ ॥ येनिर्यास्यंति शिविराञ्ज  
हि तं तांश्च सर्वशः ॥ इत्युक्तवा प्रविवेशांतर्धन्वी खट्वीकृतांतवत् ॥ १३५ ॥

तन्नायआत्मनेददौ ॥ १३१ ॥ उवाचच । किमिति । प्रभविष्णुनासामर्थ्यशीलेन आदिष्टःआज्ञापितोहं इयंतकालमेवएतकालपर्यंतं तुविशेषशक्त्यापार्थशिविरमक्षम्  
॥ १३२ ॥ तदिच्छयाहरीच्छयानिर्दिष्टःप्रेरितः अहमितिशेषः । इमाञ्छिच्छविरस्थान्दंतु आयुधानिचदास्ये ॥ १३३ ॥ वृषःनदीध्वजेयस्येतिविग्रहः । सर्वाहेतीःसर्वायुधानि ।  
अंतर्दधेतिरोहितोभूत् ॥ १३४ ॥ सद्रौणिःनिर्यास्यंतिनिर्गन्धिष्यंति । तान्सर्वशःसर्वान्जहितमित्येकंपदम् । धातूनामनेकार्थत्वाद्धंतयुवामितिशेषः । ओहाकृत्यागइतिधातो  
लोटीमध्यमपुरुषद्विवचनं । अंतःशिविरस्येत्येशेषः । कृतांतवत् मृत्युवत् ॥ १३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पारावताश्वंपारावतसमानवर्णाश्वं धृष्टद्युम्नं वीतनिद्रः विगतनिद्रोऽसौ धृष्टद्युम्नः तनूजंपुत्रम् ॥ १३६ ॥ समुत्थितं तत्प्रादिति शेषः । शस्त्रपाणिर्मांजहि । यतः त्वं वीरोसि । शस्त्रपाणेर्व  
 धेयः स वीरधर्मः शस्त्रपताः लोकाः युद्धे शस्त्रहानां येलोकास्तं शस्त्रपता इत्युच्यत वो रस्वर्गाख्या लोका इत्यर्थः । मे संत्विनिब्रुवाणं धृष्टद्युम्नं तसोऽश्वत्थामारुषाजगाद ॥ १३७ ॥  
 किमिति । हे सुपाप ब्रह्महणा ब्राह्मणहंतृणां सुलोकाः उत्तमलोकानसंति । गुरुद्रुहणं गुरुहंतृणां विशेषतः न संतीति ऋपुनः किमुक्त्वया मां त्यर्थः । त्वद्विधास्त्वत्सदृशाः ये पापतमाः  
 नेधर्मयुद्धेन वधाय अर्हकाः योग्यान् । अदर्यं निश्चयेन भाविनं अपरिहार्यमित्यर्थः । तं मृत्युं विचिंत्य निश्चयतूणां बिभूव । कुतो निश्चय इत्यत आह । स्वमेवापि । हियस्मान्

पारावताश्वं स तदा शयानमुपेत्य पदभ्यां समनाडयच्च ॥ वक्षस्य सावददोतनिद्रो जाने भवतं हि गुरोस्तनूजम्  
 ॥ १३६ ॥ समुत्थितं मां जहि शस्त्रपाणिं शस्त्रेण वीरोसि स वीरधर्मः ॥ लोकाश्च मे संत्वथ शस्त्रपता इति ब्रुवाणं स  
 रुषा जगाद ॥ १३७ ॥ न संति हि ब्रह्महणां सुलोका विशेषतश्चैव गुरुद्रुहां पुनः ॥ न धर्मयुद्धेन वधार्हकाश्च ये त्व  
 द्विधाः पापतमाः सुपाप ॥ १३८ ॥ अवश्यभाविनं मृत्युं धृष्टद्युम्नो विचिंत्य तम् ॥ तूष्णीं बभूव स्वप्नेपि नित्यं पश्यति  
 तां मृतिम् ॥ १३९ ॥ द्रौणिं च कालरात्रिं च द्रोणपातादनंतरम् ॥ विशसंतं कृष्णं च स्वप्ने पश्यति पार्षतः ॥ १४० ॥  
 समाक्षिप द्रोणसुतोऽस्य कंठे निबध्य मौर्वी धनुषोऽप्यस्य ॥ ममंय कृच्छ्रेण विहाय देहं ययौ निजस्थानमसौ च व  
 ह्निः ॥ १४१ ॥ ततः शिखंडिनं हत्वा युधामन्युत्तमौजसौ ॥ जनमेजयं च पांचालीसुतानभिययौ ज्वलन् ॥ १४२ ॥

स्मादिति शेषः । स्वमेपि तामृतिनित्यं पश्यति । धृष्टद्युम्न इति शेषः ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ स्वमदृष्टं विशदयति । द्रौणिमिति । पार्षतो धृष्टद्युम्नः द्रौणिं विशसंतं मारयंतं कालरात्रिं  
 हा कालीमृत्युदेवनामित्यर्थः । कृष्णं वीर्यवर्धनं स्वमे पश्यति ॥ १४० ॥ द्रोणसुतः अस्य कंठे धनुषो मौर्वी ज्यां समाक्षिपत् । उरस्थः सन् धनुषा मौर्व्यां कंठमिति शेषः । निबध्य कृ  
 च्छ्रेण ममं यच कर्ष । वह्निरय्यवतारः । असौ धृष्टद्युम्नः कृच्छ्रेण देहं विहाय ॥ १४१ ॥ शिखंडादिचनुरः द्रुपदपुत्रान् हत्वा पांचाल्याः द्रौपद्याः सुतान् ज्वलन् ॥ १४२ ॥

शयनादुत्थितैः पांचालीसुतैः शरैः स्यमानः अक्षिप्तोऽपि सन् असुक्षेपण इति धातुः । खड्गेन जघ्निवान् तथा काशिराज आत्मजा काली तदात्मज भैमसे निभीय पुत्रमेकं कृते । अत्रान्यान् पांडवात्मजान् द्रौपदीसुतेभ्यो न्यान् सर्वान् सव्यापसव्येन सव्यापसव्येन जघ्निवान् ॥ १४३ ॥ तदाहननसमये अंतर्हितः लीनः शर्वः तं भीमपुत्रम् । अतः स भीमपुत्रः शर्वव्रतनामासीत् । स शर्वव्रतः अत्र कैलासे ॥ १४४ ॥ पुरा काशिराजेन स्वदौहित्रस्य कालीसुतस्य अमरत्वाय अवध्यवार्थं शंकरः अर्थितः अर्थितो यतः तेन कारणेन कृतं पायुतः अनुकंपया युक्तो सौश्रुः एनं भीमपुत्रं जुगोप आक्षत् ॥ १४५ ॥ ननु भूलोकं किमर्थं नागदित्यत आह । वासुदेवेति । शिवः परीक्षितः परीक्षिनाम्नः अक्षिप्तमन्युस्तस्य

तैरुत्तरैरस्य मानः शरैः खड्गेन जघ्निवान् ॥ सर्वान्सव्यापसव्येन तथा न्यान् पांडवात्मजान् ॥ १४३ ॥ कृत एकं भैमसेनि काशिराज आत्मजात्मजम् ॥ तं तदांतर्हितः शर्वः कैलासमनयक्षणात् ॥ १४४ ॥ स शर्वव्रतनामासीद् तस्तत्रैव सोऽवसत् ॥ पुरार्थितः स्वदौहित्रस्यामरत्वाय शंकरः ॥ काशिराजेन तेनासौ जुगोपैनं रूपयुतः ॥ १४५ ॥ वासुदेवमतं ज्ञात्वा साक्षाज्याय परीक्षितः ॥ वारयामास भूलोकं नैव याहीत्यमुं शिवः ॥ १४६ ॥ सामान्यतो पां डवाय द्रौणिनाप्यभिसंधितम् ॥ तद्रूपेणैव रुद्रेण विनैनमिति चिन्तितम् ॥ १४७ ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैनं न जघा नैव यतस्तयोः ॥ चेकितानादिकाश्चैव जघानान्यांश्च सर्वशः ॥ १४८ ॥ स चेदिपांचालकुरुशकाशीनन्यांश्च सर्वां न्विनिहत्य वीरः ॥ शिशून् स्त्रियश्चैव निहंतुमग्रः प्राज्वालयत्तच्छिबिरं समंतात् ॥ १४९ ॥ ॥ ५ ॥

साम्राज्याय राज्याभिषेकार्थं वासुदेवमतं कृष्णस्य आश्रयाय ज्ञात्वा । अमुं शर्वव्रतं भूलोकं प्रति नैव याहीति निवारयामास ॥ १४६ ॥ ननु अपांडवा येति द्रौणिना अस्त्रस्याभि संधानादस्य जीवं न कथं मित्यत आह । सामान्यतः विशेषविनेत्यर्थः । अपांडवायां पांडववार्थं अक्षिप्तं प्रयोजितं अस्त्रमिति शेषः । यद्यपि तथापि तद्रूपेणैव द्रौण्यात्स्वकेनैव रुद्रेण एनं भीमपुत्रं विनैति चिन्तितम् ॥ १४७ ॥ तथारैक्यतः द्रौणिरुद्वयोरैकस्वरूपत्वाद् ब्रह्मशिरोनामास्त्रं एनं शर्वव्रतं न जघान ॥ १४८ ॥ काशीनां काशिराजसंबन्धिनः शिशून् स्त्रियश्च निहंतुं शिबिरं समंतात् प्रज्वालयत्तच्छिबिरं ॥ १४९ ॥

तनहन्यमानवीरेषु मध्ये जिजीविषू जीवितुमिच्छन् पलायमानान् रूपकृतवर्माणौ निजघ्नतुः । पार्षतस्य घृष्टयुग्मस्य एकस्य एकएवमनूः देवयोगात् जीवनहेतुभूनादृष्टया गात् । शेषितः मृतेः सकाशादुर्वीरितः ॥ १५० ॥ जीवनप्रकारं दर्शयति । खड्गेनेति । प्रहृतं प्रहारं हार्दिक्यकर्तृकरवङ्गकरणकप्रहारमित्यर्थः । दृष्ट्वा संस्पर्शात् त्वद्ग्लेशार्था गेव भूमौ पपात ह । अमुना कृतवर्मणा तमसा अंधकारनिमित्तेन न ज्ञातः ॥ १५१ ॥ अन्यस्य हनेने आसक्ते सति कृतवर्मणीति शेषः । यत्रोपश्राव्ये तस्यैद्रौप्यैः सर्ववृत्तमकथयत् । साद्रौपदी । पुत्रादिवधश्रवणेन दुःखिता सती भीमायाह । कौरवशिबिं प्रत्यागत्याहेति भावः । धन्वीसभीमः गौतमीसुतं अश्वत्थामानं प्रति प्राद्ववत् ॥ १५२ ॥ तदंतरे शि

जिजीविषंस्तत्र पलायमानान् द्वारि स्थितौ गौतमसात्वतौ च ॥ निजघ्नतुः सर्वतः पार्षतस्य सूतस्वेकः शेषितो द्रवयोगात् ॥ १५० ॥ खड्गेन प्रहृतं दृष्ट्वा हार्दिक्येन पपात ह ॥ भूमौ प्रागेव संस्पर्शान्न ज्ञातस्तमसामुना ॥ १५१ ॥ अन्यासक्ते समुत्थाय प्राद्ववधन्न पार्षती ॥ तस्या अकथयत्सर्वं सा भीमायाह दुःखिता ॥ प्राद्ववद्रथमा रूढ्य स धन्वी गौतमीसुतम् ॥ १५२ ॥ तदंतरे द्रौणिरपि प्रयातः कृष्णासुतानां मुदितः शिरांसि ॥ आदाय हार्दिक्य कृपानुयातो दुर्योधनं सन्निरुष्टप्रयाणम् ॥ १५३ ॥ दृष्ट्वा तदुक्तं च निशम्य पापः तुष्टोत्थजत्साध्विति देहमाशु ॥ भीमा र्जुनाभ्यामथ केशवाच्च भीताः पृथक् द्रौणिमुखाः प्रयाताः ॥ १५४ ॥ तत्रैकलं द्रोणसुतं रथेन यातं रथी मारुतिरन्वधावत् ॥ तमाद्रवंतं प्रसमीक्ष्य भीतः पराद्ववद्द्रौणिरतिदुताश्वैः ॥ १५५ ॥ आद्रवंतं पुनर्दृष्ट्वा भीमं द्रोणात्मजो रूषा ॥ आवृत्य चुव्यन् विजितोऽखं ब्रह्मशिर आददे ॥ १५६ ॥

विराट्सूतगमनं शिबिं प्रति भीमस्यागमनं तयोर्गमनागमनयोरंतरे मध्ये मुदितः हार्दिक्यकृतवर्मभ्यामनुयातः । अनुगोद्रौणिः कृष्णासुतानां शिरांस्तथादाय प्रतिगृह्य सन्निरुष्टप्रयाणं आसन्नमरणं दुर्योधनं प्रयातः पापः ॥ १५३ ॥ दृष्ट्वा शिरांसीति शेषः । तदुक्तं द्रौण्युक्तं निशम्य साध्विति साधुकृतमित्युक्तेति शेषः । तुष्टः सन् देहमत्यजत् अतएव पापः । द्रौणिमुरवास्त्रयः पृथक् एको एकत्र अन्यो अन्यत्र प्रयातः इतरोपितथेति पृथक् ॥ १५४ ॥ तत्र त्रिषु मध्ये रथेन यातंगच्छन्तं एकलं सहायारहितं आद्रवंतं अनुयातं भीमं अभिदुतैः गमनवेगवद्भिः अश्वैः पराद्ववत् ॥ १५५ ॥ पुनराद्रवंतं आगच्छन् भीमं दृष्ट्वा आवृत्य चुव्यन् विजितः सन् ब्रह्मशिरां ब्रह्मास्त्रं आददे ॥ १५६ ॥



एतस्मिन्नन्तरे भीमं हंतुं ब्रह्मास्त्रमहणकाले । तत्र युद्धस्थले तदस्त्रं अव्यर्थतामोघतानयनप्रापयन् भीमं च अव्यर्थतोऽवधत्तानयनगमदिति योजना ॥ १५७ ॥ कृष्णेन अस्त्रभीमौ किमर्थमव्यर्थतानितव्याविरयत आह । अवध्यइति । यस्मादवध्यः अस्त्रं चामोघतस्मादुभयं अव्यर्थतानयन् अगमदितिसंबंधः । भीमास्त्रयोऽवध्यत्वा मोघत्वे कुत इत्यत आह । विष्णुनेति । भीमस्यावध्यत्वब्रह्मस्यामोघत्वचैत्युभयविष्णुनैव कर्मसंकल्पितं यस्मात्तस्माद्भीमोऽवध्य एव अस्त्रं चामोघमेव । भीमस्य प्रकारान्तरेणावध्यत्वमाह । भीमइति । तदस्त्रं ब्रह्मास्त्रं भीम एव भीमात्मकमित्यर्थः । भीमस्य ब्रह्मपदप्राप्तेर्निधत्वात् ॥ १५८ ॥ यद्यस्मादस्त्रब्रह्मास्त्रे गायत्री मंत्रः तत्तस्माद्ब्रह्माध्यानदेवता ध्यानकर्तृदेवता जगत्प्रसविता ब्रह्मादिजगतः उत्पादकः स्वयं नारायणो देवोऽध्येयः नंतु सूर्यः प्रतिपाद्य इति भावः ॥ १५९ ॥ कृष्णोद्गोक्षेणः साहसं धर्माजुर्नो प्रत्याहेत्याह । ऊचे चेत्यादिना । कृष्णः स्वयुधानां स्वस्य च काद्याधुधानां उद्धृतौ उद्गारे अशक्तेनापि द्रौणिना पुरायथाचनं कृतं च कस्येति शेषः । तत्पार्थयोर्युधिष्ठिरार्जुनयो

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो धर्मजेनार्जुनेन च ॥ तत्रागमत्तदस्त्रं च भीमं चाव्यर्थतां नयन् ॥ १५७ ॥ अवध्यो भीमसेन स्तदस्त्रं चामोघमेव यत् ॥ विष्णुनैवोभयं यस्मात्कर्म भीमोऽस्त्रमेव तत् ॥ १५८ ॥ गायत्री तत्र मंत्रो यद्ब्रह्मा तद्व्या नदेवता ॥ अध्येयो नारायणो देवो जगत्प्रसविता स्वयम् ॥ १५९ ॥ ऊचे च पार्थयोः कृष्णो यत्कृतं द्रौणिना पुरा ॥ स्वायुधानां याचनं चाप्यशक्तेन तदुद्धृतौ ॥ १६० ॥ पृष्टेनोक्तं त्वया हीनां कृत्वा दुर्योधनाय गाम् ॥ दातुं तदा युधं मेद्येत्येव मुत्तवात्मनो दितम् ॥ मैवं कार्षीः पुनरिति ध्यायताब्धेस्तटे स्वमु ॥ १६१ ॥ तदस्त्रं प्रज्वलद्ब्रह्माऽपांडवत्वावि धित्सया ॥ धरायां द्रौणिना मुक्तं कृष्णेन प्रेरितोर्जुनः ॥ १६२ ॥

पुरः ऊचे । द्रौण्युक्तमप्युच्येति चार्थाः ॥ १६० ॥ द्रौण्युक्तं किमित्यत आह । पृष्टेनेति । पृष्टेन आयुधैः किं प्रयोजनमिति पृष्टेन द्रौणिनोक्तं मामिति शेषः । किमिति । गां त्वया हीनारहि नां कृत्वा त्वां हेत्यर्थः । दुर्योधनाय गंपृथ्वीदातुं त्वदायुधं तव आयुधं च कंभेर्देहीति द्रौणिनोक्ते सति अबधेस्तटे स्वमु स्वं उद्धृतिभिन्नपदया उद्देशं स्वस्वहृत्पंचायायता । उतापेव्ययभी शोचे नित्यादवः । स्वउध्वस्वहृत्पमेवेति वात्मना आत्मना मयेत्यर्थः । एवमेतन्प्रकरणपुनः कदापि माकार्षीः माकुर्वित्युक्तमिति कृष्ण ऊच इतिसंबंधः । एवमुक्तो मया द्रौणिः मा मिदं प्रत्युवाच ह । प्रयुज्य भवतः पूजां योऽस्यै कृष्ण त्वया सहेति ऐषिकपर्वणि ॥ १६१ ॥ प्रकृतमनुसरति । तदस्त्रमिति । धरायामपांडवत्वस्य पांडुत्पत्तेः संतानाभावरस्य विधिस्तथा कर्तुमिच्छया द्रौणिना मुक्तं प्रयोजितं प्रज्वलत्तदस्त्रं ब्रह्मास्त्रदृष्ट्वा कृष्णेन प्रेरितोर्जुनः ॥ १६२ ॥

द्रोणपुत्रायस्वस्त्यस्तु भूतेभ्यः प्राणिभ्यः महाचरस्वस्त्यस्तु इति ब्रुवन् अस्त्रशांत्यैद्रौणिमुक्तास्त्रशमनार्थतदेवास्त्रब्रह्मास्त्रमेव व्यसर्जयत्तमुच ॥ १६३ ॥ ननु द्रौणेरस्त्रहननमे-  
वनप्राप्तं एवंसतिद्रौणे स्वस्त्यस्त्विति ब्रुवन् किमर्थमस्त्रव्यसर्जयदित्यत आह । अनस्त्रज्ञेति । अनस्त्रज्ञेषु अस्त्रानभिज्ञेषु मुक्तं तद्ब्रह्मास्त्रं अस्त्रमुचं पुरुषं हव्याद्यतः ततः कारणादित्य-  
र्थः । अस्त्रानभिज्ञेषु युधिष्ठिरादिषु द्रौणिनाऽस्त्रस्य मुक्त्वा न दस्त्रद्रौणिमेव धेयति । तदस्त्रद्रौणिनदहत्वित्यभिप्रायेण स्वस्त्यस्तु द्रोणपुत्रायैयुक्तमिति भावः । तथापीदृशं  
शत्रुहननं कथं नैच्छदित्यत आह । गुरुभक्त्येति ॥ १६४ ॥ तर्हि भूतेभ्यः स्वस्त्यः स्वत्विति क्रिमर्थः ब्रवीदित्यत आह । तदस्त्रयोरिति । ते च ते अस्त्रे च तदस्त्रे तयोः संहतिर्विनाशः

स्वस्त्यस्तु द्रोणपुत्राय भूतेभ्यो मल्यमेव च ॥ इति ब्रुवंस्तदेवास्त्रमस्त्रशांत्यै व्यसर्जयत् ॥ १६३ ॥ अनस्त्रज्ञेषु मुक्तं त-  
द्व्यादस्त्रमुचं यतः ॥ गुरुभक्त्या ततो द्रौणेः स्वस्त्यस्त्वित्याह वासविः ॥ १६४ ॥ तदस्त्रयोस्तु संयोगे भूतानां संह-  
तिर्भवेत् ॥ भूतानां स्वस्तिरप्यत्र काक्षिता करुणात्मना ॥ १६५ ॥ तथाप्यस्त्रद्वयं युक्तं भूतानां नाशकृद्द्रुवम् ॥ तस्मा-  
न्निवारयन्त्यागं तयोर्मध्ये भवत्क्षणात् ॥ १६६ ॥ निःसीमशक्तिः परमः कृष्णः सत्यवतीसुतः ॥ संस्थाप्यास्त्रद्वयं दू-  
रे तावाह पुरुषोत्तमः ॥ १६७ ॥ संति त्वस्त्रविदः पूर्वं प्रायश्चेतन्न तैः कृतम् ॥ लोकोपद्रवकृत्कर्म संतः कुर्युः कथं क्वचित्  
॥ १६८ ॥ इत्युक्तं फल्गुनः प्राह मया मुक्तं महापदि ॥ शांत्यर्थमेव च विभो क्षंतव्यं भवता ततः ॥ १६९ ॥ द्रौणि-  
रप्येवमेवाह तौ वेदपतिरब्रवीत् ॥ निवर्त्यतामस्त्रमिति शक्रमुनुस्तथाऽकरोत् ॥ १७० ॥ निवर्तनाप्रभुं द्रौणिं वासु-  
देवोप्यभाषत ॥ १७१ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥

अस्त्रसंयोगेऽप्यस्त्रब्रह्ममिदं प्रायश्चित्तमिति भावः ॥ १६५ ॥ तथाप्यर्जुनप्राथम्येन सत्यपि ध्रुवनिश्चयेन नाशकृद्भवेदिति शेषः । यतस्तस्मात्कृष्णः श्रीवेदव्यासः तयोर्ब्रह्मा-  
स्त्रयोर्योगसंमेलनं निवारयन्सत् तत्क्षणादस्त्रसंयोगात्पुनरेव तयोरास्त्रयोर्मध्येऽभवत् ॥ १६६ ॥ तावज्जुनद्रौणिपूर्वप्रायोस्त्रविदो हि अभूवन्वित्यर्थः । संतीदानीमपीति शेषः । तै-  
श्च एतादृशं लोकविनाशकारकं कर्मन कृतम् । संतः क्वचित्महापद्यपि कथं कुर्युः । न कुर्युरित्यर्थः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ महापदिस्य शांत्यर्थं अस्त्रशांत्यै मुक्तं ततः कारणात् क्षंत-  
व्यम् ॥ १६९ ॥ १७० ॥ शक्रमुनुः तथा अस्त्राग्रहणमकरोत् । निवर्तते अस्त्रोपसंहरणे अप्रभुमसमर्थं वासुदेवः यादवेशः कृष्णः ॥ १७१ ॥ ॥

पांडवपार्थश्वत्रतेजाःक्षत्रवर्चस्वी । कौमारदिपिकौमारवस्थाभारभ्यब्रह्मचारिब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठोयतःततः ॥ १७२ ॥ अयमश्वत्थमाश्रयब्रह्मचर्याभावात् दुर्योधनक्षेत्रेसतानोवादने प्रतिज्ञातत्वादितिभावः । निवर्तनेवशक्तद्व्यर्थः ॥ १७३ ॥ प्रागेवब्रह्माश्रयगोःसूत्रमेव भीमेनजितःपराजितस्त्वं भीमायैवसैन्यसंगकंसहजंमणिदेहि । केवलयावाचापिवाक्यमात्रेणैवेत्यर्थः ॥ १७४ ॥ इत्युक्तोद्वैणिःमूर्ध्वजान् गंधर्वांतयोर्दुर्गंवांधकाहरंनशकंलंमणिम् ॥ १७५ ॥ उक्तव्यमस्तकादुपलटयभीमायददौ

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पांडवः ॥ निवर्तते ततः शक्तो नायं द्रोणात्मजोऽपि स्मृ ॥ १७२ ॥ अब्रह्मचर्यादि  
त्युक्ते व्यासो द्रोणिमभाषत ॥ निवर्तनासमर्थस्त्वं देहि नैसर्गिकं मणिम् ॥ १७३ ॥ जितः प्रागेव भीमेन भीमायैव महा  
प्रभम् ॥ अपि केवलया वाचा पार्थेभ्यां निवर्तय ॥ १७४ ॥ इत्युक्तो मूर्धजं रत्नं जरामरणनाशनम् ॥ क्षुत्तू-  
श्रमहरं दिव्यं गंधर्वा नहरं शुभम् ॥ १७५ ॥ उत्कृत्य भीमाय ददौ मुक्ताः पंचैव पांडवाः ॥ अस्त्रादिति ततो वेदभ-  
र्ता वासविमब्रवीत् ॥ १७६ ॥ तात मुक्तं द्रोणिनापि त्वमेवास्त्रं निवर्तय ॥ इत्युक्तं प्रणम्याशु संजहारार्जुनोऽपि  
तत् ॥ १७७ ॥ यादवेशोऽथ गौतम्याः सुतमाहैकसंततेः ॥ वाचा निवर्तयास्त्रं त्वमित्युक्ते द्रोणिरब्रवीत् ॥ १७८ ॥ प-  
क्षपातादिच्छसि त्वं भागिन्यस्य संततिम् ॥ तत्रैव पातयाम्यस्त्रमुत्तरागर्भकृतने ॥ १७९ ॥ वासुदेवः पुनः प्राह य-  
दि हंतव्य एव ते ॥ गर्भस्तथापि नैवास्त्रं पातयास्मिन्कथंचन ॥ १८० ॥ अभिमन्योर्भृतस्यैव देहे पातय मानद ॥  
एवं त्वदस्त्रनिहतं गर्भमुज्जीवयाम्यहम् ॥ १८१ ॥ ॥ ॥ ॥

अत्राप्येवैषां षड्वाः भुक्ता इत्यब्रवीदिति शेषः । एवकारः अन्यः कश्चन मुक्त इति सूचकः । ततो वेदभूतविद्वयासः ॥ १७६ ॥ तदन्धम् ॥ १७७ ॥ एकस्मिन्नेकस्मात्पांडवसं  
तानात्मकाशात् ॥ १७८ ॥ भागिन्यस्य अक्षिमद्योऽत्राक्षिमन्युस्ताने उत्तरायाः उत्तरानन्दय क्षिमन्यधूपल्याः गर्भस्थृतनेच्छेनाथ पातयामि ॥ १७९ ॥ यदि ते ब्या  
गर्भो हंतव्यः पातनीय इत्याशयः तथाप्यस्मिन्नुत्तरागर्भो ह्यनवपातय ॥ १८० ॥ ॥ ॥ ॥

हेमानद अखज्ञत्व भानिन् मृतस्याभिमन्योर्देहपानय ग तत्त्वद्विषपातनं एवमेवमृतदेहे अखपातनवद्यथैवेतिभावः । कुतोऽर्थमित्यत आह । उज्जीवयामीति । त्वदखनिहतं गर्भं उज्जीवयामीति प्राहेतिसंबंधः ॥ १८१ ॥ ईषत्क्रुद्ध इव तंद्रौणिमाह । द्रौणिः स्वभक्त इति । कृष्णस्य ईषत्क्रुद्धत्वमिति भावः ॥ १८२ ॥ शक्तितोषिततः हंतुं प्रयत्नं कुर्वन् नस्ते सकाशात् अहं गर्भमुज्जीवयामि ॥ १८३ ॥ वर्षसाहसंहस्रवर्षपर्यंतं पांडवानां संततिः । तावत्सहस्रवर्षपर्यंतं नोपाय संततिम् ॥ १८४ ॥ पार्थ संततिं जिघांसोऽहंतुमिच्छतः धार्तराष्ट्रस्य भूयः क्षुद्रं करं कर्तुं मशक्यं मदज्ञां विनैवेति शेषः । तंतुं संतानं कर्तुमिच्छतस्ते दुष्टाभितिजानामि ॥ १८५ ॥ सावांछा पार्थ संतानोच्छेद इत्यर्थं धनं तनुद्वि

पातये गर्भं एवाहमित्युचे गौतमीसुतः ॥ अथाह वासुदेवस्तमीषत्क्रुद्ध इव प्रभुः ॥ १८२ ॥ दुर्मते पश्य मे वीर्यं यत्ते शक्यं कुरुध्व तत् ॥ उज्जीवयाम्यहं गर्भं यततः शक्तितोषि ते ॥ १८३ ॥ संततिर्वर्षसाहस्रं पांडवानां भवेदुवि ॥ मत्पालितां न कश्चित्तां तावद्धंतुं क्षमः क्वचित् ॥ १८४ ॥ जानामि ते मतिं दुष्टां जिघांसोः पार्थ संततिम् ॥ चिकीर्षोर्धातिराणस्य तंतुं भूयः सुदुष्करम् ॥ १८५ ॥ मदाज्ञया सा विफला भवित्री वांछा मुमुक्षोर्विमुखस्य विष्णोः ॥ यथैव तेनैव नराधिरूढो गम्यस्तव स्यान्न च भूमिभागः ॥ १८६ ॥ दुर्गंधयुक्तो व्रणसंचितांगः सदा चरः स्या विपिनेषु मंदः ॥ यावद्भुवि स्यादिह पार्थ तंतुर्व्यासोपि तं प्राह तथेति देवः ॥ १८७ ॥ रूपद्वयेनापि हरेस्तथोक्तो जगाद् कालीतनयं स कृष्णम् ॥ त्वया सह स्यान्मम संगमो विभो यथेष्टतः स्यान्न च मेव विघ्नः ॥ १८८ ॥

विषयकावांछातवेति शेषः । मदाज्ञया विफलाव्ययार्था भवित्री । कथमिव । विष्णोर्विमुखस्य विरुद्धकर्मणः मुमुक्षोः मोक्षेच्छायाया विफलातथेत्यर्थः । तेनैव मत्कामविरुद्धं कामैर्नैव नराधिरूढः मनुष्यगोचरः भूमिभागः भूप्रदेशः तव गम्यो न स्यात् ॥ १८६ ॥ यावदिह भुवि पार्थार्थानां तंतुः संततिः नावत् व्रणैः संचितानि युक्तानि अंगानि अवयवानि यस्येति विषयहः । मंदो निर्बलः विपिनेषु बन्धुषु सदा सर्वदा चरः चरन्त्याः भविष्यति । व्यासोऽपि देवतद्रौणित्येति कृष्णोक्तं यथा तथेति प्राह ॥ १८७ ॥ हरेः रूपद्वयेन व्यासकृष्णख्यरूपद्वयेन तथा दुर्गधादिमात्र्यादियुक्तः सोऽथ्वथामाकाल्याः सत्यवत्यास्तनयं कृष्णं व्यासं जगाद् । किमिति । हे विभो मम त्वया सह संगमः यथेष्टतः स्यात् अत्र संगमविषये ॥ १८८ ॥





तद्वौणिदन्मणिं तन्मणिमितिक् चेत्याह । सचासौमणिश्चेतिविग्रहः । तांरुणापर्यसांलयत् । अनुनिनायभीमवाक्येनविकोपा पुत्रवधनिमित्तकोपरहितासादौपदी राज्ञोऽधिष्ठिरायमणिददौ ॥ १९८ ॥ किमर्थं ददावित्यत आह । राजाहं ददामि । राजाहंमणौभीमेनमहं दत्तेसति लोकाएवलीकिकाः राजाचमारुतेः स्त्रीपक्षपातशंक्युः ॥ १९९ ॥ इतिमर्तेरियत्प्रियस्नेहः तेनहिनर्तुहिनमित्यर्थः । तस्मिन्नुत्तकृष्णाराज्ञेमणिददौ । सोपिराजागवाकिरणानां राजेबस्यदिव ॥ २०० ॥ वेदश्वेणकृष्णेनव्यासेन यदूत्तमेनकृष्णेनचयक्ताः पार्थाः सत्पार्थाः संनः निजराजधानीनागपुरंययुः । किंकृत्वा अंतःस्वगेहस्थानदुर्योधनादीन् अरीञ्छन्नूहत्वा केकानिव संतोभागवताः अंतर्हृद्स्थान् अरीः कामादी

कृष्णायै तं मणिं दत्त्वा भीमस्तां पर्यसांलयत् ॥ विकोपा भीमवाक्येन राज्ञे सा च मणिं ददौ ॥ १९८ ॥ राजाहं च मणौ दत्ते मत्स्यं भीमेन लौकिकाः ॥ स्त्रीपक्षपातं राजा च शंक्युर्मारुतेरिति ॥ १९९ ॥ मणिं राज्ञे ददौ कृष्णा भर्तृप्रियहिते रता ॥ सोप्यावध्य मणिं मूर्ध्नि रेजे राजा गवामिव ॥ २०० ॥ वेदश्वेणपि यदूत्तमेन कृष्णेन युक्ता स्तत आशु पार्थाः ॥ ययुः सत्पार्था निजराजधानीं हवैव संतोत्तरांस्वराज्यम् ॥ २०१ ॥ युधिष्ठिरस्यानु विचित्रवीर्यसुतस्य पादावभिवंदमानम् ॥ आरुष्य भीमं परमेश्वरोमयाकृतिं धातुरतो नृपस्य ॥ २०२ ॥ भीमाकृतिं तां स सुयोधनेन कारायितामभ्यसने गदायाः ॥ आश्लिष्य चूर्णीकृतवानसृग्बमन्हा तात भीमेति वदन्पपात ॥ २०३ ॥ तमाह कृष्णो न हनोद्य भीमो न च त्वयान्यैरपि शक्यतेसौ ॥ हंतुं स्वबुद्धिः प्रथिता त्वयाद्य पापाहिते बुद्धिरद्यापि राजन् ॥ २०४ ॥

नृत्वेत्युत्तकृष्णं हरेपरोक्षंप्राप्येतिपाद्यम् । स्वराज्यविमोक्षमिवेत्यर्थः ॥ २०१ ॥ परमेश्वरः कृष्णः युधिष्ठिरस्यअनु युधिष्ठिरकृतवन्दनानंतरं विचित्रवीर्यसुतस्यधृतराष्ट्रस्यपादौ अभिवंदमानं भीममाकृष्यअपसार्य अयोमयाकृतिलोहप्रचुरां प्रतिमां नृपस्यधृतराष्ट्रस्यपुरतोपेधात् अधात् ॥ २०२ ॥ सधृतराष्ट्रः सुयोधनेनगदायाः अभ्यसनेनअभ्यासार्थंकारायितांकारितां भीमाकृतिंभीमप्रतिमां आश्लिष्यचूर्णीकृतवान् असृग्बमन्हातातभीमेतिवदन् हनोसीतिवदन्निर्निशेषः । पपातस्वयमितिशेषः ॥ २०३ ॥ त्वयाअन्यैः सुरासुरैरपि असौभीमोहंतुंनशक्यते अद्यतेनैवयास्वबुद्धिः प्रथिताप्रख्यापिता । हेराजन्अद्यापितबुद्धिः पापा वापरता हिपुत्राणांशोसत्यपिपापवृद्धिर्नगतेत्याश्वर्थमितिभावः ॥ २०४ ॥

स्वबुद्धिदोषात् अनिपापशीलाश्चेन्पुत्राश्चपापशीलपुत्रा इति आख्यायेषां तानि च ना निपापानि च नानि विवर्धयित्वानैः पुत्रैः वशनीतः प्रापितः सन् अद्य फलं पाप  
फलं मुञ्जन्स्त्रीमसेने क्रोधि तु नार्हसि ॥ २०५ ॥ तस्य भीमस्य येऽनुजायाः अनुजाः अर्जुनादि त्रयः । आदिशब्देन द्रौपद्यादिशराविविक्षताः तेषु विवर्धिते शेषः  
॥ २०६ ॥ ननु भीममाकुर्य अयोमया कर्तुं किमर्थमधादित्यतस्तदभिप्रायमाह । वज्रादिति । वज्राच्च वज्रादपि दृढदेहत्वाद्धेतोः अविकारे हस्तपादादिभंगरहिते व  
कोदरेऽस्यपि अस्य धृतराष्ट्रस्य दोषः बुद्धिस्थदोषः । विवृतः प्रकाशितस्तस्यादिनिहेतोः कृष्णेन वर्चितः ॥ २०७ ॥ पूर्ववर्जो भीमहान्यः कोपः स इदानीं नास्तीति

स्वबुद्धिदोषादनिपापशीलपुत्रास्त्यपापानि विवर्धयित्वा ॥ नीतो वशं तैः फलमद्य भुञ्जन् क्रोधितुं चार्हसि भीमसेने  
॥ २०५ ॥ इत्युक्ते शान्तबुद्धौ च राज्ञा हूतो वक्रोदरः ॥ अभ्यवदन्त तत्पादावनुजाद्याश्च तस्य ये ॥ २०६ ॥ वज्राच्च  
दृढदेहत्वादविकारे वक्रोदरः ॥ न दोषो विवृतोऽस्य स्यादिति कृष्णेन वर्चितः ॥ २०७ ॥ सर्वानाश्लिष्य च प्रेम्णा यु  
योज नृप आशिषः ॥ कुलनाशकरः पापः शापयोग्यस्तव त्यहम् ॥ २०८ ॥ इत्युक्त्वैव प्रणमतो गांधारी मुपदांगुलीः ॥  
ददर्श धर्मराजस्य पदांतेन प्रकोपिता ॥ २०९ ॥ तस्याः क्रोधाग्निनिर्दग्धनखः स कुनखो भवत् ॥ २१० ॥ वंदमानं  
पुनर्भीममाह सा क्रोधविह्वला ॥ अधर्मतः कथं भीम मुतं मे त्वं निजघ्निवान् ॥ २११ ॥ इत्युक्त्वाऽस्याः शमयि  
तुं क्रोधमग्रे वक्रोदरः ॥ प्राह न प्राणसंदेहं पापं स्यात्पापिनो वधे ॥ २१२ ॥ ॥

ज्ञापयितुं सर्वानित्युक्तम् । सर्वान्युधिष्ठिरादीन्पंचेत्यर्थः ॥ २०८ ॥ प्रकोपिता गांधारी अहं शापयोग्या इत्युक्तं तत्र प्रणमतः धर्मराजस्य मुपदांगुलीः पादयोः गुल्यः शोभनाश्च तथा  
पदांगुल्यश्च तथा ताः पदांतेन नयनबद्धवस्त्रांतेन दर्श ॥ २०९ ॥ तस्याः गांधार्याः धर्मराजः ॥ २१० ॥ पुनर्युधिष्ठिरांगुलिदर्शनानंतरं क्रोधेन विह्वला चंचला सा गांधारी सुतसुयो  
धनम् ॥ २११ ॥ गांधार्या इत्युक्ते सति अस्याः गांधार्याः क्रोधशमयितुं शांत्यर्थं अग्रे प्रथमतः प्राह । किमिति । प्राणसंशये प्राणव्यागसंदेहो मे सति पापिनः हरिद्विषिणः वधे बध  
विषये पापं न स्यात् अधर्मेण हत इति गांधारी मतमंगीकृत्यो हेति भावः । न त्वधर्मेण हतः ॥ २१२ ॥ ॥ ॥

बलवतोभीमस्यप्राणसंदेहः कथमित्यतस्तस्याभिप्रायमाह । प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाहानिमतराविना भेषाणसंशोनास्तीतिजानन्दकोदःप्राहेतिपूर्वेषणसंबंधः ॥ २१३ ॥ यथा-  
प्रतिज्ञं प्रतिज्ञा मनति क्रम्यरणे भ्रातृव्यान्वैरिणः निजघ्नो हंतुः क्षत्रजातेर्मम अधर्मः क्व न क्वापीत्यर्थः । तद्वन्नौ प्रतिज्ञाहानौ सत्यां जीवन्तु नारस्येव हियस्मात्तस्मात्प्रतिज्ञाहानि  
रेवप्राणसंदेह इत्यर्थः ॥ २१४ ॥ प्रतिज्ञां विना पिगदयुद्धेनाभेराधेह न धर्म एवेत्याह । पापा इति । अन्यवत् धार्मिकहननवत् पापानां हारे द्वेषिणां हननं पापयनमवतीति श्रु-  
तिराह हियस्मात्तस्मान्नैकतिका न कपटिनः असुरान् निकृत्याल्लभ्यता ॥ २१५ ॥ तां श्रुतिमुदाहरति । निकृत्याल्लभना । निकृति कपटिनं हंन्यात् । नि-  
कृत्यार्थाभिर्नैव तिसद अपौरुषेया अतएव परमाश्रुतिः पैंगिमहापैंगिनामभिः ऋषिगणैः पठ्यते ॥ २१६ ॥ नरेण सैतवमनुष्यभूतेनैवेत्यर्थः । सतापविज्ञेन नरेणे

इत्युक्त्वा तां पुनः प्राह प्रतिज्ञाहानिमंतरा ॥ न मेस्मि प्राणसंदेह इति जानन्वृकोदरः ॥ २१३ ॥ यथाप्रतिज्ञं भ्रातृ  
व्यान् रणे मम निजघ्नुषः ॥ कोऽधर्मः क्षत्रजातेस्तु तद्धानौ जीवनं नहि ॥ २१४ ॥ पापान शुद्धधर्मेण हंतव्या इति  
च श्रुतिः ॥ अन्यवत्पापहननं पापायेत्याह हि श्रुतिः ॥ अतोऽसुरान्नैकतिकाभिरुक्त्या घ्नंति देवताः ॥ २१५ ॥ निरु  
क्त्या निरुतिं हन्यान्निरुक्त्या नैव धार्मिकान् ॥ इति श्रुतिर्हि परमा पठ्यते पैंगिभिः सदा ॥ २१६ ॥ इत्युक्ता तं पुनः  
प्राह कथं ते नरशोणितम् ॥ पीतं नरेणैव सता न पीतमिति सोऽब्रवीत् ॥ २१७ ॥ दंतांतरं न मे प्राप शोणितं त्वस्तु  
तस्य तत् ॥ प्रतिज्ञापालनायापि प्रतिकर्तुं च तत्कृतम् ॥ २१८ ॥ भीषणाय च शत्रूणां पीतवच्च प्रदर्शितम् ॥ वेद  
दृष्टश्च धर्मोऽयमिति पापजनं प्रति ॥ २१९ ॥ इत्युक्तेवाच नैवांधद्वयस्यास्य वृकोदर ॥ प्रता पुत्रशतं यष्टिमात्रं  
चोर्वीरितं त्वया ॥ २२० ॥

निवा । नेत्वयानस्यशोणितरक्तं कथंपीतमितिप्रह ॥ २१७ ॥ सस्त्रीमनेसुतस्यतच्छोणितमेदेतानामंतरंअंतर्गानप्रापनप्रविशत् । प्रतिज्ञायाःपालनायापिप्रतिज्ञापाल  
नार्थमपि प्रतिकर्तुंचदुःशासनरुतवस्त्राहरणादिकर्मणःप्रतिकर्तुमित्यर्थः । तत्तादृशंकृतम् ॥ २१८ ॥ रक्तप्रापनेमुख्यकारणद्वयमुक्त्वापुनःकारणान्तरमप्याह । भीषणा  
येति । पीतवत्पीतमिव । अयंप्रतिज्ञापालनरूपोधर्मः । पापजनप्रतिचटुष्टजनंप्रत्येव वेदेनदृष्टःप्रतिपाद्यः । २१९ ॥ इत्युक्तगंधारीउवाच ।  
किमिति । हेवृकोदर अस्यांधस्यद्वयोरवयोरित्यर्थः । धृतराष्ट्रस्तुजात्यंधः स्वनेत्रबंधनात्स्वरयाप्यंधत्वमुक्तम् । पुत्रशतंघनहंजात्वयायष्टिमात्रंअवलंबनयष्टिःइदं  
तत्स्थानीयत्वेन एकोपिपुत्रइत्यर्थः । चकथनैवोर्नरिनात्रशेषितम् ॥ २२० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तांगांधारीमाह । किमिति । पापिष्ठाः हरेद्वेषाख्यपापराताः वधायवधार्थयोग्यः अपराधोद्येषांतेतथा । अतएवसर्वेहताइत्याह । सांगांधारीपुनराह । किमिति । येनमसुत्रेण तवअपराधोनकृतः सएकोपिपुत्रः नास्ति किं नाभूत्किमित्याहेतिसंबंधः । सभीमः तांप्रति अकृतापराधः पुत्रइतिवाक्यशेषः । नास्तीत्यवदत् ॥ २२१ ॥ ननु भीमः केनाभि प्रायेणएकोप्यनपराधीनास्तीत्यवदत्तस्तस्याभिप्रायमाह । सर्वैरिति । विनिश्चितं निश्चयः कृतः ॥ २२२ ॥ अत्रयुद्धेसुपापानिपापहृपक्रमणि पुरापिबाल्यावस्थामारभ्याज्ञातवासर्यंतंच । धर्मसंहर्तधर्मशास्त्रार्थयुक्तंयथाभवत्तथाब्रुवाणंवासुदेवम् ॥ २२३ ॥ अवज्ञाग्रतिरस्कृत्य बहिःसभायाः बहिःयांतदुयौधनसर्वेऽन्वगच्छन् । ह

तामाह भीमः पापिष्ठा वधयोग्यापराधिनः ॥ सर्वे हता इति पुनः साह येनाकृतस्तव ॥ अपराधः स एकोपि किं ना स्तीत्यवदत्स ताम् ॥ २२१ ॥ सर्वैः समेतैः कृष्णस्य बंधनाय विनिश्चितम् ॥ २२२ ॥ अन्यानि च सुपापानि कृता न्यत्र पुरापि च ॥ वासुदेवं सभासंस्थं ब्रुवाणं धर्मसंहिताम् ॥ २२३ ॥ पुनः पुनरवज्ञाय यांतं दुर्योधनं बहिः ॥ सर्वे न्वगच्छन्नित्यादीन्यभिप्रेत्य वकोदरः ॥ २२४ ॥ नैकोप्यनपराधी मे स्वयं तानननुशिक्षितुम् ॥ असमर्था मयि क्राधं किं करोषि निरर्थकम् ॥ २२५ ॥ इत्युक्ता साभवत्तूष्णीं कमात्सर्वैश्च पांडवैः ॥ वंदिता व्यासवाक्याच्च किंचिच्छांता च साभवत् ॥ २२६ ॥ तस्या याश्च स्तुषाः सर्वास्ताभिः सह पुरस्कृताम् ॥ कृत्वा तं धृतराष्ट्रं च विदुरादींश्च सर्वशः ॥ २२७ ॥ पांडवाः प्रधनस्थानं सभायाः पृथया सह ॥ कृष्णाभ्यां च ययुस्त्र गांधार्यास्तपसा बलम् ॥ २२८ ॥ जानन्यांडवरक्षार्थं चिकोपुल्लत्तपोव्ययम् ॥ वेदेश्वरो ददौ चक्षुर्दिव्यं सत्यवतीसुतः ॥ २२९ ॥

कोदरोभीमः इत्यादीन्यभिप्रेयानिश्चिन्य मनसीतिशेषः ॥ २२४ ॥ एकोपिमेअनपराधीनास्तीत्यवदतिशेषः । स्वयंत्वमित्यर्थः । तानपुत्राननुशिक्षितुंशांतुंअसमर्था स्ती मयिनिरर्थकक्रांधव्याकिंकारोषि ॥ २२५ ॥ व्यासवाक्यात्किंचिच्छांतागतक्रांधेत्यर्थः ॥ २२६ ॥ सभायाः पांडवाः पृथयांकृत्या कृष्णाभ्यांसत्यवतीदिवकीनेदनवासि पृथादवाभ्यांसह । तस्या गांधार्याः स्तुषाः नाभि स्तुषाभिः सह । सहितोपुरस्कृतोपुस्थितो कृत्वा तंधृतराष्ट्रं विदुरादीन्सर्वशः सर्वाश्चपुरस्कृत्य प्रधनस्थानंरणभूमिंप्रतिय युः । अन्नरणस्थानेबलसामर्थ्यजानन् सत्यवतीसुतः तस्या गांधार्याः तपोव्ययतपोनाशो वकीर्षुः कर्तुमिच्छुः दिव्यचक्षुः ददौ । गांधार्यार्दतिशेषः ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

नेन दिव्यचक्षुषा तत्र राणस्थाने सर्वान् दुर्योधनादीन् समाकुला दुःखेनेति शेषः । यादवानामीशानं त्रामिं कृष्णशशाप । किमिति । नाशनं कृतम् । यद्यस्मात्तस्मात्तत्तत्कुलम् न्योन्यतः परस्परक्षयं नाशंगच्छन्तु ॥ २३० ॥ भगवानन्यथा कृतौ ईश्वरोपि स्वैरेव चिकीर्षितं कर्तुमिष्टमेव तत्कुलनाशनं एवं त्वदुक्तप्रकारेणैवास्त्वित्याह ॥ २३१ ॥ तेन शापप्रदानेन तस्याः गांधार्याः सागांधारी अतः तपोनागात् भर्तृनः भर्तुः क्षकाशास्त्रीना गुणनोनीचाभूदिति शेषः ॥ २३२ ॥ स्वम्योग्याद्रुणसमूहात् अधिकान्तिषो बलेन हृद्धान्नाशयेदिति हि एधमानद्विडित्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धम् ॥ २३३ ॥ ततः केशवः कृष्णः भर्तृणां देहानां श्लिष्य प्ररुदनीः प्रलापं कुर्वती दुर्योधनादीनां सर्वाः स्त्रियः पत्नीः कृष्णा ये दर्शयामास । पत्नीन्समालिङ्ग्य विमुक्तकेशान्भीमाहतान् दर्शयेनान्यथेत्यतिस्वप्रतिज्ञां सत्यां कर्तुं दर्शयामासेति भावः ॥ २३४ ॥ पार्थाः पंचपार्थाः प्रसिद्धानां सनाद्राणश्चाल्यादीनां

तेन दृष्ट्वा प्रेतदेहान् सर्वान् तत्र समाकुला ॥ शशाप यादवेशानं त्वयारमत्कुलनाशनम् ॥ यत्कृतं तत्तत् कुलं गच्छ त्वन्योन्यतः क्षयम् ॥ २३० ॥ इत्युक्तो भगवान्कृष्णो स्वचिकीर्षितमेव तत् ॥ अस्वेवमित्याह विभूरीश्वराप्यन्यथा कृतौ ॥ २३१ ॥ तेन तस्यास्तपो नष्टं हीना सातां हि भर्तृनः ॥ २३२ ॥ नाशयेद्वि स्वयं विष्णुः स्वयोग्यादधिकान् गुणान् ॥ २३३ ॥ तत आश्लिष्य भर्तृणां देहान् प्ररुदतीः स्त्रियः ॥ सर्वा दुर्योधनादीनां दर्शयामास केशवः ॥ २३४ ॥ कृष्णार्थे सा च तं देवमस्तुवपूर्णपटुणम् ॥ ततो देहान् प्रमिद्धानां पार्थाः समदहन्सताम् ॥ अन्येषां धृतराष्ट्रादीन् पुरस्कृत्यैव कांश्चन ॥ २३५ ॥ सतैः पंचाभिरैव स्वैः सरस्वत्यां प्रचिक्षिपुः ॥ स्नेहान्नृपो यमौ च स्वानाजौ तस्मिन् न्य योजयन् ॥ शवाः प्रायो बहुत्वेन तत्र तत्रैव संस्थिताः ॥ २३६ ॥

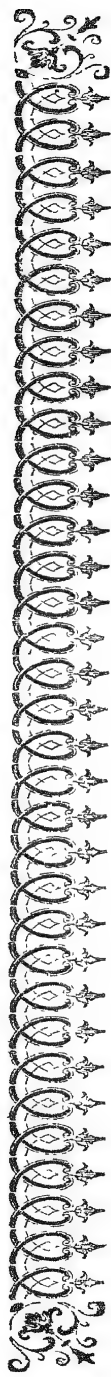
धृतराष्ट्रादीन् पुरस्कृत्य अन्येषां दुर्योधनादीनां देहान् समदहयन् तैरदाह्वयन्ति भावः ॥ २३५ ॥ स्वैः श्वकीर्यैः पंचभिः सतैः कांश्चिद्देहान् स्वानामिति शेषः । विचिक्षिपुः क्षेपयामासः । नृपः यमौ च आजौ युद्धे मृतदेहानां तस्मिन्क्षेपणकर्मणि स्वात्सूतान्ययोजयन् योजयामासुः । ननु पंचपार्थानां सूताः सनादेहान् विचिक्षिपुः । युधिष्ठिरादि त्रयः श्वान् स्त्रीन्सूतान् सारस्वत्यां शवक्षेपणार्थं पुनः किमर्थं न्ययोजयन् नित्यत आह । स्नेहादिति । बांधवस्नेहादित्यर्थः । शवाः प्रायः बहुत्वेन बहुत्वात् यत्र यत्रैव मृताः तत्र तत्रैव स्थिताः । अवशिष्टाः ॥ २३६ ॥



पानीयं तिलोदकांजलिमित्यर्थः । दत्तुस्तु सधुधुतराष्ट्रपृथिविदिग्विशेषः । दत्तया ह तर्कणाय जमित्याह ॥ २३७ ॥ ततः कर्णोऽस्मिन्मज्जति श्रवणान्तरं राजा परमदुःखिनः सन् हाहेति विलपन् पलापं कुर्वन् शशाप । किमिति । अतः पंगुस्रगोप्यं न तिष्ठतु ॥ २३८ ॥ धृत्या धैर्येण शृणु हताः पापभाजनीकृताः । हाकट्टमभूत् । ज्येष्ठमपजं कां गतिं न कमित्यर्थः । कुस्तिन गतिमिति वा । प्रतिपत्स्यामयास्यामः ॥ २३९ ॥ नारदेन सह वर्तमानः वासुदेवः कृष्णः सद्वाक्यैः शेष निराकरणवचनैः शमयामास

ततो ददत्सु पानीयं गंगायां स्वजनस्य तु ॥ पृथा कर्णाय दत्तेति पार्थानाहाग्रजं च तम् ॥ २३७ ॥ ततो हाहेति विलपन् राजा परमदुःखितः ॥ शशाप सर्वनारीणां गुल्हं हृदि न तिष्ठतु ॥ २३८ ॥ हा मातस्तव धृत्यैव वयं सर्वे भृशं हताः ॥ ज्येष्ठं पितृसमं हत्वा प्रतिपत्स्याम कां गतिम् ॥ २३९ ॥ एवं वदन्तं कौन्तेयं वासुदेवः सनारदः ॥ शमयामास सद्वाक्यैर्गुणान्कर्णस्य चाब्रवीत् ॥ २४० ॥ ततस्ते प्रेतकार्याणि चक्रुः सर्वेऽपि सर्वशः ॥ सर्वेषामधिपतिर्वा च स्थितो भूत्पाण्डवाग्रजः ॥ २४१ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारतनाट्यार्णवे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

शान्तिमकरोत् । कर्णस्य गुणां च अथैषां तेषु प्रीतिकरणादिरूपान्दुर्गुणान् ॥ २४० ॥ सर्वेऽपि पार्थाः सर्वशः सर्वान्पि दहतिलोदकापि हस्योजनानुमासिकांतानि प्रेतकार्याणि च क्रुः । पाण्डवाग्रजः धर्मजः सर्वैर्बाराज्ञां अधिपत्येसां प्रज्ये स्थितो भूत् ॥ २४१ ॥ यंगगाजमदक्षिजन्यमत्राद्विद्वद्भिरग्न्याभिधात्युन्नप्राप जनार्दन शमदम्बाध्यायसंपद्युतात् ॥ पूर्वतस्त्यक्तौ च विंशतितमोऽध्यायोऽष्टमिः संयुतः श्रीमद्भारत भावः निर्णयो द्विः पिकायामगात् ॥ २८ ॥ इति श्रीमत्तत्सर्ग्यनिर्णयटीकायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ श्रीकृ०



श्रीगुरुभ्यां नमः ॐ यदैवति । विप्रैर्युतौ कृष्णौ युक्ताः युधिष्ठिरभीमयोर्ग्या आशिषो दत्वा तौ युधिष्ठिरभीमौ । द्वितीयाद्विवचनमेतत् । यदैव हर्षयामासतुः संतोषिणी चक्रतुः ॥ १ ॥ तदैव नाम्ना चार्वाक इति प्रसिद्धम् । रक्षएव त्रिदंढीयतिर्भूवा विप्रास्त्वांगहंयतीति युधिष्ठिरं गहंयामासन्निदयामास । अतएव सुपापशीलः ॥ २ ॥ तद्वचनं श्रुत्वा अतिदुःखिताः संतः अमुं यतिविवेधारिणं शेषुः शमवंतः । शापविशदयति । अर्गाहंतिमिति । हे पाप अस्माभिर्नित्यमर्गाहंते अर्निदंति एनं राजानमस्माभिर्गर्हितं निदंतिमिति अयेदानीं यतः अबोचः उक्तेवानसि ततः कारणत्वं आशुभस्मी भवेति विप्रैरितीरितेति पापतमः स चार्वाकः क्षणाद्भस्मसाद्रमाधीनो भूत् ॥ ३ ॥ वृष्णिः सिंहः यादवश्चेष्टः कृष्णः प्रोवाच किं

ॐ यदैव कृष्णौ सकलाधिराज्ये युधिष्ठिरं यौवराज्ये च भीमम् ॥ विप्रैर्युतावभिषिच्य आशिषश्च युक्ता दत्त्वा हर्षयामासतुः ॥ १ ॥ तदैव चार्वाक इति प्रसिद्धं रक्षस्त्रिदंढीयतिरेव भूत्वा ॥ युधिष्ठिरं गहंयामास विप्रास्त्वांगहंयतीति सुपापशीलः ॥ २ ॥ श्रुत्वेव तदुःखितमाशु धर्मजं दृष्ट्वा विप्राः शपुरुमुं भृशार्ताः ॥ अर्गाहंति नित्यमस्माभिरेनं यतोवोचो गर्हितमद्य पाप ॥ भस्मीभवाश्चेव ततस्त्वितीरिते क्षणाद्भूत्पापतमः स भस्मसात् ॥ ३ ॥ भस्मीकृतैरिमन्यतिविवेधारिणि युधिष्ठिरं दुःखितं वृष्णिः सिंहः ॥ प्रोवाच नायं यतिरुग्रकर्मा सुयोधनस्यैव सखा सुपापः ॥ रक्षोधमोयं निहतोद्य विप्रैस्तन्मा शुचः कृतकार्योद्य राजन् ॥ ४ ॥ इतीरितः शांतमनाः स विप्रान् संतर्पयामास धनैश्च भक्त्या ॥ ५ ॥ असांत्वयच्च बांधवान् स्वपौरसंश्रयादिकान् ॥ ददौ यथेष्टतो धनं ररक्ष चानुपूर्ववत् ॥ ६ ॥ स भीष्मद्रोणकर्णानां वधादुर्ध्वधनस्य च ॥ पापशंकी तप्यमानो राज्यत्यागे मनो दधे ॥ ७ ॥

मिति । अयं भस्मीकृतः पुमान् युतिर्न किंतु उग्रकर्मा सुपापः रक्षोधमः राक्षसाधमः सुयोधनस्य सवैव यद्यस्मात्तस्मादयं विप्रैर्निहतः । हे राजन् मा शुचः शोकं मा कुह । त्वंकृतकार्यो सितविविहितं दुष्टहननरूपं कार्यं विप्रैरेव कृतं अतस्त्वं कृतकार्यो सीति जावः ॥ ४ ॥ संतर्पयामास संतर्पमांश्चकार ॥ ५ ॥ सम्यक् क्रयंतीति संश्रयाः स्वस्य येषौ राशुस्थः संश्रयाः श्रुत्या श्रुत एव आदयो येषान् त्वस्य पौरादीन् बांधवांश्च असांत्वयत्सां वियामास । तेषां बंधुवधजन्यदुःखं शमयामास इति जावः । बांधवादिभ्यो धनं ददौ । तान् पूर्ववदानुकूल्येन ररक्ष च ॥ ६ ॥ सराजा पापमारां कते सौ पापशंकी त्वस्य पापमभूदिति शंका मानः सन् दधे दधे ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



सूक्ष्मेतत्त्वमपि परत्वं च प्रवक्ष्यामीत्याह ॥ १६ ॥ राज्ञः प्रथमतः आदौ भागवद्रूपमैपालं न वृष्णां बध्मर्णां प्रवर्तनं धर्मः तदर्थं वैष्णवधर्मप्रवर्तनार्थं कंटकोद्धारः कंटकानां धर्मनिबन्धकार्यं वैष्णवानां उद्धारः उत्पाटनं दुष्टसंहार इत्यर्थः । प्रथमतः मुख्यो धर्म इत्यावर्त्यो ज्यम् । भागवताः भागवत्संबन्धिनोऽपि अन्येऽपि धर्माः राज्ञो धर्मा इति योज्यम् ॥ १७ ॥ केते धर्मा इत्यत आह । मन इति । अच्छिद्रत्वेन अव्यवधानेन अर्चनं च धर्म इत्यर्थः । विष्णोरेव कुतः पूज्य इत्यत आह । पूर्णोति । एकस्यैव विष्णोः स्वातंत्र्यं कथमित्यत आह । तद्वशमिति । अन्यज्जागत्सर्वदासं सारो मुक्त्यवस्थायां च तद्वशं विष्णवधीनमिति विनिश्चयः निर्णयः रमापितद्वशेति चार्थः ॥ १८ ॥ देवतानां रमादीनां क्रमस्य तारतम्यस्य विज्ञानं धर्म इति सर्वसंबध्यते । होः सत्कारादयस्य देवसमूहस्यैवैति विश्वेन सर्वोत्तमत्वबुद्ध्यर्थः । अपूजापूजाया अकरणम् ॥ १९ ॥ ननु अन्यदेवाः सर्वथा नैव पूज्याः

इत्युक्तो भगवानाह त्वर्कोत्यै त्वयि संस्थितः ॥ प्रवक्ष्याम्यखिलान्धर्मान् सूक्ष्मं तत्त्वमपीति ह ॥ १६ ॥ राज्ञः प्रथमतो धर्मो भगवद्धर्मपालनम् ॥ तदर्थं कंटकोद्धारो धर्मा भागवता अपि ॥ १७ ॥ मनोवाक्कर्मभिर्विष्णोरेच्छिद्रत्वेन चार्चनम् ॥ पूर्णाशिषगुणो विष्णुः स्वतंत्रश्चैक एव तु ॥ तद्वशं सर्वमन्यच्च सर्वदेति विनिश्चयः ॥ १८ ॥ देवताक्रमविज्ञानमपूजान्यस्य वै हरेः ॥ १९ ॥ पूजा भागवतत्वेन देवादीनां च सर्वशः ॥ वृथा कर्माकृतिः क्वपि निराशीत्वं सदैव च ॥ २० ॥ विष्णोर्भागवतानां च प्रतीपस्याकृतिः सदा ॥ परस्परविरोधे तु विशिष्टस्यानुकूलता ॥ २१ ॥ प्रियं विष्णोस्तदीयानामपि सर्वं समाचरेत् ॥ धर्ममप्यप्रियं तेषां नैव किंचित्समाचरेत् ॥ २२ ॥ साम्ये विरोधे च बहून्नुवर्तेत वैष्णवान् ॥ एते साधारणा धर्मा इत्या भागवता इति ॥ २३ ॥

किमित्यत आह । पूजति । भागवतत्वेन भगवत्परिवारत्वेन सर्वशः सर्वेषां देवानां आदिशब्देन ऋष्यादिवैष्णवाः तेषां पूजाचर्माः । क्वापि वृथा कर्मणः जलताडनादिकर्मणो कृतिः अकरणं सदैव निराशीत्वं फलेच्छाराहित्यम् ॥ २० ॥ प्रतीपस्य विरोधस्य परस्परविरोधेऽशिष्टाशिष्टयोः विरोधप्राप्तेरिति विशिष्टस्यानुकूलतापक्षपातित्वम् ॥ २१ ॥ विष्णोः तथा तदीयानां विष्णुभक्तानामपि अधर्मवत्प्रतीयमानमपि प्रियं चेत्सर्वसमाचरेत् । प्रियं चेत्सर्वसमाचरेत् । तेषां विष्णुवैष्णवानां धर्ममपि धर्मवत्प्रतीयमानमपि अप्रियं चेत्किंचिदपि नैव समाचरेत् ॥ २२ ॥ साम्येऽप्यप्रियं विशिष्टत्वेन साम्ये विरोधे प्राप्तेरिति बहून्वैष्णवाननुवर्तेत । मनोवागित्यादिनोक्ता धर्मा राज्ञः किमसाधारणानेत्याह । एत इति । एते पूर्वोक्ता धर्माः साधारणाः क्षत्रियदीनसाधारणा ज्ञेयाः ॥ २३ ॥

विप्रसृतत्वात् विज्ञापनं उपदेशः विशेषतो मुख्यो धर्मः । पुत्रादीन् तेषां शरीरसंबन्धीयो दंडः ताडनं तस्य त्यागः । मनोवाक्कायकर्मक्षिप्रस्थित्या गोविप्रस्य धर्म इत्यर्थः ॥ २४ ॥  
पुत्रभार्यादिदंडविषये विशेषमाह । तत्रापीति । तत्र पुत्रादिताडनं पितृया अंगहानिः हस्तपादाद्यवयवभंगः चिरं यास्यात्तथा तु विशेषेण वेदना वा व्याथावानस्यात्तथा  
शारीरदंडः कर्तव्य इति भावः । विप्रैश्यादितिः क्षत्रजानि मृते विप्रदित्रिवर्णवर्णश्च क्वचिदर्थदंडो न कर्तव्यः ॥ २५ ॥ वैश्यादि वर्णानां विप्रवत् शारीरदंडविषये धर्म उ  
क्त इति विशेषः । अंगहानिश्च वेदना वा याथानस्यात्तथा पुत्रभार्यादिकपुदंडः कर्तव्यः । अन्यत्र न कर्तव्य इत्यर्थः । द्विजोत्तमः यथा लब्धेन यत्नं विना लब्धेन शिक्षया वा वर्तेत  
जीवति ॥ २६ ॥ शिष्यात्त्याज्यात् यजमानादुपलब्धे द्वैव्यैः शिष्याणां याजनेन उपलब्धेन वा वर्तेत अनापदीति शेषः । आपदि क्षत्रधर्मेण वर्तेत । महापदि क्षत्रधर्मेणापि  
योगक्षेमात्तत्र विधाधर्मे वर्तेत विप्र इति शेषः । सुरविप्रयोः स्युः सुरविप्रविरचितं विनित्यर्थः ॥ २७ ॥ सर्वेषां यथादीनां विन्नेन स्वप्रयोजनोपयुक्तं सर्वविन्नेन वर्तेत । किं कुर्वन्

तत्र विज्ञापनं धर्मो विप्रस्य तु विशेषतः ॥ शारीरदंडसं त्यागः पुत्रभार्यादिकान्ते ॥ २४ ॥ तत्रापि नांगहानिः स्या  
देदना वा चिरं न तु ॥ न चार्थदंडः कर्तव्यो विप्रवैश्यादिभिः क्वचित् ॥ २५ ॥ शारीरदंडविषये वैश्यादीनां च विप्र  
वत् ॥ यथालब्धेन वर्तेत भिक्षया वा द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥ शिष्याज्योपलब्धैर्वा क्षत्रधर्मेण वापदि ॥ महापदि वि  
शां धर्मः क्षत्रियः सुरविप्रयाः ॥ २७ ॥ अन्यत्र सर्वविन्नेन वर्तेतैतांश्च पालयन् ॥ विरोधिनः क्षत्रियाच्च प्रसृत्यैव  
हरद्वनम् ॥ २८ ॥ सामादिकमता धर्मान्वतियदुदन्ततः ॥ अपलायी सदा युद्धे सतां कार्यमन्ते क्वचित् ॥ २९ ॥ कृषि  
वाणिज्यगोरक्षाकुसीदं वैश्यजीवनम् ॥ परिचर्यैव शूद्रस्य वृत्तिरन्ये स्वपूर्ववत् ॥ ३० ॥

एतावैश्यादीन् पालयन् । विरोधिनः सद्धर्मविरोधिनः क्षत्रियात्प्रसृत्य लोकारेण धनं हरेत्स्व अपहरेत् ॥ २८ ॥ सामादिकमतः सामादिभेदकमेण धर्मान्वर्तयेत् । अंततः सामादि  
भिः धर्मप्रवृत्त्या वेतदुदन्तः इदं धर्मान्वर्तयेत् । असतां कार्ययुद्धकार्यमन्ते अपलायी पलायनशीलरहितः भवेत् । जरासंधाद्यसतां युद्धसाहाय्यकारिणां शल्यबाह्वीकादी  
नां पलायनं अधर्मो नैवेति भावः ॥ २९ ॥ विशांधर्मानाह । कृषिति । कृषिर्लांगलेन कर्षणकर्म वाणिज्यं समर्पणक्रययोग्यधान्यादिकं आदाय महापदो विप्रकयणं कर्म वाणि  
ज्यं गोरक्षागवापालनं गोजातक्षीरदूषादिविक्रयणं कर्म गोक्षेति भावः । कुसीदं धनिकेन कलाहलादीयमानं द्रव्यं एषां समाहारः वैश्यानां जीवनजीवनोपायः । शूद्रस्य परिच  
र्यसिवावृत्तिः जीवनोपायः च दूषणानामिति शेषः । अन्ये वर्णेभ्यो न्येसूतसूतदयः स्वपूर्ववत् अनिदितस्वकुलदुःखचरणवत् वर्तेयुः ॥ ३० ॥



हरिप्रियाः ब्राह्मणाद्याः क्रमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण पूज्याः । हरभक्तौ अनुसूचः अनुकृष्टः वर्णश्च स्तु ब्राह्मणादिवर्णोत्कृष्टौ पिनतिपूज्यते । विष्णुभक्त्यधिकवर्णहीना इत्यति  
पूज्यनिवेतिभावः ॥ ३१ ॥ प्रणामविनानमस्कारहिंसापूज्यः पूजाहः । यत्र पुरुषे र्भक्तिर्वराधिका तत्र तस्मिन्वादर्भीतिः ॥ ३२ ॥ तत्त्वविज्ञापनंधर्मो विप्रस्य तु विशेष  
न इत्युक्तम् । तर्हि श्विवर्णे अज्ञे सति विज्ञापनंकस्य धर्म इत्यत आह । ज्ञापनमिति । विप्रभ्यनुज्ञाय तत्त्वानभिज्ञा विप्रस्याभ्यनुज्ञया क्षत्रियाणां ज्ञापनंतत्त्वोपदेशोधर्मः । तदभा  
वे क्षत्रियाभावे क्षत्रियस्योपदेशा सामर्थ्याभावे सत्यपीत्यर्थः । वैश्यानां विज्ञापनंधर्मः विप्राभ्यनुज्ञये निसर्वन्नसंबध्यते । परमाणुदिवि प्रादि निवर्णेषु अज्ञे ण सस्ति वल्यर्थः । शुद्रस्य  
विज्ञापनंधर्मः स्वपुत्रादीनामिति शेषः । नतुरखोत्तमवर्णानामिति भावः ॥ ३३ ॥ ननु वर्णाभावे अवर्णस्य ज्ञापनंधर्मः किमित्यत आह । वर्णे प्विति । वर्णेषु विप्रादि च तूर्वर्णे  
अज्ञेषु सस्तु अवर्णः वर्णवाह्यः ज्ञानी न स्यादिति तथुते । अवर्णस्य ज्ञापनप्रतिनैव ज्ञानशून्यत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ त्रिवर्णार्थैः विप्रादि त्रिद्वर्णपुरुषैः सर्वे वेदतत्रोक्तं ज्ञेयम् । स्त्री

वर्तयन्ब्राह्मणाद्याश्च क्रमात्पूज्या हरिप्रियाः ॥ हरिभक्तावनुच्चस्तु वर्णोच्चो नातिपूज्यते ॥ ३३ ॥ विना प्रणामं पूज्यस्तु वर्णहीनो हरिप्रियः ॥ आदरस्तत्र कर्तव्यो यत्र भक्तिहरेर्वरा ॥ ३२ ॥ ज्ञापनं क्षत्रियाणां च धर्मो विप्राभ्यनुज्ञया ॥ तदभावे तु वैश्यानां शूद्रस्य परमापदि ॥ ३३ ॥ वर्णेष्वज्ञेष्ववर्णस्तु न ज्ञानी स्यात्कथंचन ॥ इति श्रुतेरवर्णस्य ज्ञापनं प्राप्तिरेव न ॥ ३४ ॥ ज्ञयं सर्वं त्रिवर्णमर्थैः स्त्रीभिर्वेदान्विनाखिलम् ॥ स्त्रीयपुन्रियतिः स्त्रीणां स्वदारानियतिर्नृणाम् ॥ ३५ ॥ धर्मो गुणोत्तमानां तु स्मृत्यैवांधं तमो ब्रजेत् ॥ गुणसर्वस्वहानिः स्यादुत्तरोत्तरतोत्र च ॥ ३६ ॥

[illegible]

ऋषिदेवस्त्रीभोगेच्छास्मरणेन गुणसर्वस्वहानिंप्राप्त्यर्थं तमोत्रं जेदिति । स्वदरानियतिर्नृणामियुक्तस्य विषेक्षे बाधकमुक्तं वा स्वीयपुन्यित्यिस्त्रीणामित्यस्यापि विषेक्षे बाधकमाह ।  
अंधइति । स्त्रीणामन्यत्रस्वनियतपतेरन्यत्र अन्यमध्यतः स्वसत्समानमारभ्य अधोऽधः जात्यागुणैर्वा यथाययानीचनीचपुरुषगमनंतथातथाधिकाधिकदोषः स्यात् । स्त्री  
भिवेदाविनियुक्तस्यापवादमाह । वेदाइति । उत्तमानां देवर्षीणां स्त्रीभिरखिला अपि वेदाज्ञातव्याः कृष्णाद्याभिरिवैपद्याद्युत्तमस्त्रीभिः वेदाः यथाज्ञातुयोग्याः तथैवेत्यर्थः  
॥ ३७ ॥ ननु मनुष्यात्पन्नानां द्रौपद्यादीनां उत्तमत्वाभावाद्देवाधिकारः कथमियत आह । देव्यइति । देव्यः देवस्त्रियः मुनिस्त्रियश्च नरादिकुलजा अपि आदिशब्देन वान  
रादयो विवक्षिताः अतएव वलिस्त्रीताराजां वत्याद्या अपि उत्तमा एव तिज्ञेयाः । भारतीशच्यदिभिर्वेदाज्ञातव्या इति वक्तव्यं नरादिकुलजानिदिवर्षिस्त्रीणामुत्तमत्वं वेत्तुं कृष्णा  
द्याभिरिवियुक्तमिति भावः । सत्त्वद्रूप्यवैदिकं वेदानिरक्तं वेदाधनुन वादकभारतपंचरात्रं ज्ञेयम् अर्धैर्वर्णबाहैर्नृणामिति जकतव्यमेव स्वकर्तव्यकर्मोपयुक्तमेव च कतव्यम्  
आधोऽधोऽधिकदोषः स्यात्स्त्रीणामन्यत्र मध्यतः ॥ वेदा अप्युत्तमस्त्रीभिः कृष्णाद्याभिरिवाखिलाः ॥ ३७ ॥ देव्यो मु-

निस्त्रियश्चैव नरादिकुलजा अपि ॥ उत्तमा इति विज्ञेयास्तच्छूद्रैरप्यवैदिकम् ॥ ज्ञेयमन्यैर्नृणामिति जकतव्यमेव च  
॥ ३८ ॥ सर्वथांधंतमो याति वरं सदृशमेव च ॥ यो विष्णोर्मन्यते किंचिद्रुणैः कैश्चिद्रुणैः किंचिद्रुणैः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मेशा  
नादिकमपि भेदं वा यो न मन्यते ॥ भेदं हत्तद्रुणादौ वा प्रादुर्भावगतेऽपि यः ॥ ४० ॥ प्राकृतं देहमथवा दुःखाज्ञा  
नश्रमादिकम् ॥ मन्यते तारतम्यं वा तद्रुक्तेष्वन्यथैव यः ॥ ४१ ॥ मनोवाक्तनुभिर्यो वा तस्मिंस्तद्रुक् एव वा ॥ विरो  
धरुद्रिष्णवधीनादन्यात्किंचिदपि स्मरन् ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥

॥ ३८ ॥ ब्रह्मेशानादिकं जगत् कैश्चिद्रुपैश्च नृणैरपि क्वचित्कास्मिंश्चिद्देशे विष्णोः सकाशात्किंचिद्द्वारविष्णोर्नारायणस्य सदृशं वा यः पुरुषः मन्यते जानाति ससंवाधानिवा  
र्यंधंतमोयात्येव ॥ ३९ ॥ ब्रह्मेशानादिकमपि जगत् भेदं भेदवत्तु जीवानां भेदमिति भावः । योवानमन्यते सोऽंधंतमोयातीत्यर्थः । विष्णोः सकाशाद्भिदं जगदिति वा । तद्रुणा  
दौ तस्य विष्णोर्गुणेषु आदिशब्देनासकृष्णाद्यवतारेषु जगत्सृष्ट्यादिकर्मसु च भेदं पश्यतीति भेदरुक् यः सोऽंधंतमइति सर्वत्र संबध्यते । यः प्रादुर्भावगते अवतारमिति हेतुरप्राकृतं पंच  
भूतात्मकं देहं मन्यते । अथवा दुःखाज्ञानश्रमादिकं आदिपदेन लोभमरणादिकया हम् । यः मन्यते स इति संबधः ॥ ४० ॥ प्रादुर्भावगतं हेतुतारतम्यं वा मन्यते मूलरूपस्य  
रामकृष्णाद्यवताराणां च युगानुसारं तारतम्यमित्यर्थः । तस्य हेतुर्भेदेषु विरंचादिषु अन्यथा तारतम्याभावं मन्यते ॥ ४१ ॥ तस्मिंश्चोतद्रुके ब्रह्मादौ वा विरोधरुक् । वि  
ष्यवधेनादी विष्णोरेधीनपदार्थसमुदाहन्यत्स्वतंत्रमित्यर्थः । किंचिद्रुक् स्मरन् ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥

अस्यहरेरन्याधीनत्ववित् परातत्रत्वज्ञःअस्यहरेःसर्वैःस्वातन्त्र्यग्रन्तगुणैःपूर्तिपूर्णत्वं अवित् अनभिज्ञः भक्तिहीनाश्चहरेःस्मरहितश्चेत् सर्वपूर्वाकाश्चअसंशयनिश्चयेनतमोयों  
ति ॥ ३ ॥ नबविधद्वेषिणांतमःप्रामिर्गित्युत्त्वा संशययुक्तानांविविधानांमध्ये अधमानांगनिमाह । तत्त्वइति । येतत्त्वेहसिर्वात्मत्ववादितत्त्वविषयेनित्यसंशययुक्ताः तेमनुष्या  
धमाःनिरयोपगाः । मनुष्योत्तमानांगनिमाह । दोषेभ्यइति । तेसंशयज्ञानिनदोषेभ्यःसंशयग्रहणमनोदोषेभ्यः गुणाधिक्येज्ञानादिगुणाधिक्येअधमांगानिःनिरयगतिनैवेयानि  
॥ ४ ॥ मनुष्यमध्यमानांगनिमाह । गुणेति । गुणाःज्ञानादयःदोषाःसंशयादयःतेषांसाध्येसति सर्वदाकल्पेकल्पेपुनःपुनःमानुष्यमेवमनुष्यजन्मैवभवतीतिशेषः । ननु मनु  
ष्योत्तमानांदोषेभ्यःगुणाधिक्यादधमांगानिन्यानीत्युक्तं तर्हिनेषांकागतिरित्यतआह । यावदिति । यावत्तथादोषक्षयः तथातथाकमशःपुनःस्वःमहरितिक्रमेणोर्वागतिः  
॥ ४ ५ ॥ सर्वदोषक्षयेसति आत्मयोग्यानुरातःस्वस्वयोग्यानुरातेण भक्तिज्ञानयोःउन्नतौपूर्तौसत्यामुक्तिःस्यादितिशेषः । ज्ञानफलमुक्त्वाधर्मफलमाह । स्वर्गइति । शुभ

अन्याधीनत्वविच्चास्य सर्वपूर्य्यविदेव च ॥ भक्तिहीनाश्च ते सर्वे तमोर्धं यांत्यसंशयम् ॥ ४३ ॥ तत्त्वे संशययुक्ता ये सर्वे ते निरयोपगाः ॥ दोषेभ्यस्तं गुणाधिक्ये नैव यांत्यधमां गतिम् ॥ ४४ ॥ गुणदोषसाम्ये मानुष्यं सर्वदेवपुनःपुनः ॥ यावद्दोषक्षयश्चोर्ध्वा गतिः क्रमश एव तु ॥ ४५ ॥ सर्वदोषक्षये मुक्तिरात्मयोग्यानुसारतः ॥ भक्तिज्ञानोन्नतावेव स्वर्गश्च शुभकर्मणः ॥ ४६ ॥ विष्णुवैष्णववाक्येन हानिः पापस्य कर्मणः ॥ इत्यादिधर्मसर्वस्वं भीष्मस्थेनैव विष्णुना ॥ ४७ ॥ पार्थानां गदितं तत्तु श्रुत्वा धर्मसुतोनुजान् ॥ पप्रच्छ विदुरं चैव सारं धर्मादिषु त्रिषु ॥ ४८ ॥ आह क्षत्ता धर्ममेव सारमर्थं च मध्यमम् ॥ नीचं कामं निष्फलत्वादर्थमेवानुनोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥

कर्मणःवर्णाश्रमोचितकर्मणःसकाशास्वर्गश्च ॥ ४६ ॥ विष्णुवैष्णववाक्येन विष्णुवैष्णवोक्तविध्यनुष्ठानेनलशुद्धइतिवाक्येनच । पापस्यक्रमणःनिषिद्धाचरणस्यहानिः प  
रिहोरोत्तवेदितिशेषः धर्मसर्वसर्वधर्मसारभूतं पाथानामर्थोक्तकृणोक्तम् । ननु पाथानांगदितमित्युक्तं पृच्छेयुक्तःसमीक्ष्येणेति विरोधादितिचेत् । सर्ववार्मपिअ  
तृत्वात् । प्रश्नवाक्येधर्मस्यैवोक्तिस्तुतस्यैवाधिकसंदेहपूर्वकप्रश्नवत्त्वापत्त्या । भीमार्जुनयोःसंदेहाभाववत्वात् । अतएवपाथानांगदितिवदुवचनम् । त्रयाणामपिअतृत्वाद्विशेष  
पि धर्मस्यैवसंदेहपूर्वकप्रश्नवत्त्वचनंतुधमपिक्षया भीमार्जुनयोर्मुख्याधिकारसूचनार्थं कृणवक्तृत्वादित्येयम् ॥ ४७ ॥ तत्पाथैभ्यउक्तंधर्मसारंश्रुत्वाअनुजान्भीमादीन्वि  
दुःच धर्मादिषुत्रिषुपुरुषार्थेषुमध्ये सांमुख्यपुरुषार्थप्रच्छ ॥ ४८ ॥ क्षत्ताविदुरः धर्मैवसारंमुख्यमित्याह । अर्थमध्यमंचाह । कामनीचमित्याह । कुतःनिष्फलत्वात्  
विषयभोगस्यपरलोकांगत्वादितिभावः । अर्जुनःअर्थमैवसारमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सायदेवोमानुषएवेनिद्विविधः द्विप्रकारो ज्ञेयः । देवैर्यः विद्याज्ञानमित्यर्थः । हिरण्यादिः स्वर्णज्जातादिः मानुषार्थः परिकीर्तितः ॥ ५० ॥ अत्र त्रिषु पुरुषार्थेषु मध्ये धर्मः धर्माख्यार्थः मध्यमः । विद्याख्यायस्योत्तमत्वमुपपादयति । साध्यमित्यादिना । साध्यमित्यादिना । विद्याह्वयः विद्याह्वयार्थः पुरुषार्थः धर्मस्य साध्यफलमित्यर्थः । धर्मेकते सति विद्याया उपपादनात् साध्यमित्यर्थः । साध्यमिति सामान्येन पुंसकम् । विद्याह्वयार्थः धर्मस्य साधनेनैव च ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितेनैव कर्मणा धर्मजननात्साधनमित्यर्थः । इतोऽपि विद्यार्थस्य मुख्यं विशदयति । विद्येति । विद्यैव ज्ञानेनैव विमुच्यते संसारादि विशेषः ॥ ५१ ॥ देवैर्यः धर्मोऽनुत्तमोऽनुत्तमत्वकथयामित्यत आह । मानुष इति । सुप्रयोजितः शुभेषु देवविद्विषणुभ्योऽनुत्तमप्रयोजितः विष्णुप्रीत्यर्थमर्थित इत्यर्थः । मानुषैर्योऽहिण्यादिः विद्यायाः ज्ञानस्य कारणहेतुः । कैमुत्यन्यायेन सुप्रयोजितस्य मानुषार्थस्य ज्ञानकारणत्वमुपपादयति । नृप इति । यस्मात्कारणादर्थेन मानुषार्थेन तु गुरुः केवल्यमपि दातुमलंसमर्थः । तस्माज्ज्ञानं दातुमलंसमर्थं इति किमुक्तव्यमिति भावः ॥ ५२ ॥ ननु सुप्रयोजितो मानुषार्थः धर्मजनकत्वेनैव कारणं अतो धर्मादधिकः न स्यादित्यत आह । धर्मात्तामिति । धर्मप्रयोजनतां विना धर्ममनुद्विष्येत्यर्थः । अर्थः सुप्रयोजितार्थैः गुरुदेवताः तुष्येयुः तृष्टाः स्युः ।

सारं स द्विविधो ज्ञेयो देवो मानुष एव च ॥ देवो विद्याहिरण्यादिर्मानुषः परिकीर्तितः ॥ ५० ॥ मध्यमो धर्म एवात्र साध्यं साधनमेव च ॥ विद्याह्वयार्थो धर्मस्य विद्यैव विमुच्यते ॥ ५१ ॥ मानुषार्थोऽपि विद्यायाः कारणं सुप्रयोजितः ॥ तुष्टार्थेन गुरुयस्मात्केवल्यं दातुमप्यलम् ॥ ५२ ॥ धर्मायतां विनाप्यर्थस्तुष्येयुर्गुरुदेवताः ॥ यद्यनुदेशितो धर्मोऽप्यर्थमेवांनुसंभ्रजेत् ॥ ५३ ॥ गुरुतार्थगतैव स्यात्कामो धस्ताद्धि निष्फलः ॥ यमावत्र विदां श्रेष्ठावर्जुनोक्तमनूचतुः ॥ ५४ ॥ अथाह भीमः प्रवरः सुतत्त्वदृशां समस्तानभिभाष्य हर्षतः ॥ स्मयन्न कामादतिरिक्तमस्ति किंचिच्छुभं कावरतां स यायात् ॥ ५५ ॥

ननु निष्कामकर्मधर्मस्यापि ज्ञानसाधनत्वात्कथं धर्मान्मानुषार्थोऽधिक इत्यत आह । यदीति । अनुदेशितः ज्ञानफलोद्देशेनाकृतकर्मजनितो धर्मो यद्यपि तथापि अर्थमनुज्ञानार्थमन्वेव संभ्रजेत् । यद्वा अनुदेशितः अन्वाच्छादनश्चोपपन्नोऽपि फलोद्देशेनाकृतकर्मजनितो धर्मः अर्थमन्वेव संभ्रजेत् । अन्वाच्छादनादिकमुपपाद्यैव अर्थानुक्लयेव ति ॥ ५३ ॥ अर्थस्य श्रेष्ठत्वमुपसंहरति । गुतेति । गुरुताश्रेष्ठता अर्थगतैव अर्थविद्यमानैव स्यात् कामः अधस्तान्नीचत्वादित्यर्थः । निष्फलः व्यर्थ इत्यर्थः । हीति प्रसिद्धिः । अत्र प्रशने विदां ज्ञानिनां मध्ये श्रेष्ठायमावर्जुनोक्तं अर्थस्योत्तमत्वं अनुभावयोरनुक्लमित्यूचतुः ॥ ५४ ॥ कामस्यावरत्वमसहन् भीमः तस्योत्तमत्वं साधयन् स्वमतमाह । अथेत्यादिना । सुतत्त्वदृशां समीचीनत्वज्ञानिनां मध्ये प्रवरो भीमः हर्षात्समस्तां तांस्तत्र स्थितानभिभाष्य स्वाभिमुखीकृत्य सम्यग्विस्मययुक्तां कुर्वन् कास्यं कामविषयमिति वा । कामनकाम इच्छावा इति विक्लपैर्मनसि निधाय ह । किमिति । कामादतिरिक्तं अर्थात्किंचिच्छुभमनुत्तमं नानास्ति सकामः सर्वस्वादनुत्तम इत्यर्थः । अवरातां धर्माभ्यां नीचतां कथं यायात् प्राप्येत ॥ ५५ ॥

कामशब्दार्थकथनपूर्वकं कामसूत्रं तत्तमत्वंसाधयति । आर्याः ज्ञानद्वद्धाः कार्यं कार्ये तत्तत्काम्यमिति व्युत्पत्त्या कामविषयं कामाभिधं कामशब्दवाच्यं आहुः । हिप्रसिद्धिः । पुमर्थाः धर्मादिपुरुषार्थाः साधनैः स्वस्वोचितसाधनैः सह काम्याः यद्यस्मात्तत्तस्मात्काम्यस्यैव कामत्वात् क्लृप्तवर्तमानायादिति पूर्वोक्तान्वयः । काम्यं तदिति कामादिति निरुक्त्या धर्मादीनामेव कामत्वात् कामावत्त्वं वर्णनमनुपपन्नमिति भावः । तर्ह्येकाम्यं किमित्यपेक्षायामाह । अकाम्यतामिति । अपुमर्थ एव दुःखं तत्साधनं कंठकादिकं च अकाम्यतां याक्ष्यते इति बुद्धेर्गोचरतां याति । ननु धर्मदीनां काम्यत्वात् कामत्वमुक्तं तत्कथमित्यत आह । पुमर्थत्वादिति । पुंभिरर्थितत्वाद्धर्मादिकं तत्साधनं च पुमर्थ इत्युक्तः । ह्यस्मात्तस्मात्काम्यत्वात्पुमर्थः काम इति वाक्यशेषः । अपुमर्थितत्वाद्दुःखं तत्साधनं च अकाम इति वाक्यशेषः ॥ ५६ ॥ न केवलं पुमर्थानामेव कामत्वं किंतु तत्साधनानां मोक्षस्यापि कामत्वमस्तीत्याह । विज्ञानेति । अतीव मुख्यतस्साधनं धर्मादिसाधनं विज्ञानमस्म्यादिकमपि कामवहिष्कृतं चेत् अकाम्यं चेत् तर्हि साधनं धर्मादिसाधनं न स्यात् तस्माद्विज्ञानमस्म्यादिकमपि काम्यत्वात् काम इति वाक्यशेषः । एतेन काम्याः पुमर्थाः सह साधनैरित्युक्तमुपपादितं भवति । कामात् मोक्षविषयकामात् विना परमः पुरुषार्थो न

काम्यं हि कामाभिधमादुरार्याः काम्याः पुमर्थाः सह साधनैर्यत् ॥ अकाम्यतां यात्यपुमर्थ एव पुमर्थितत्वाद्दि पुमर्थ उक्तः ॥ ५६ ॥ विज्ञानमस्म्यादिकमप्यतीव तत्साधनं काम्यवहिष्कृतं चेत् ॥ न साधनं स्यात्परमोपि मोक्षो न साध्य तां याति विना हि कामात् ॥ ५७ ॥ परात्परोप्यादिपुमान्हरिश्च स्वस्येतरेषामपि काम्य एव ॥ अकामितो वाग्ग तिमेव दद्यात्कामः पुमर्थोऽखिल एव तेन ॥ ५८ ॥ इच्छैव कामोऽस्तु तथापि नैवास्ते हि चिस्वं घटकुड्यवत्स्यात् ॥

सारस्ततः सैव चिदात्मिकापि सा चेतना गूढतनुः सदैव ॥ ५९ ॥ मोक्षोपि साध्यतां न याति । ह्येतत्तस्मात्तस्यापि कामविषयत्वासोपि कामएवेति वाक्यशेषः ॥ ५७ ॥ न केवलं धर्मादियः काम्या अपितु तत्संपादको हरिः पिकाम्य इत्याह । परात्पर इति । स्वस्य इतरेषामपि पुरुषार्थार्थिनां त्वच्छब्दः भो क्षसमुच्चयत्राचकः । स्वस्येतरोऽङ्कतः काम्य इत्यत आह । अकामित इति । अकामितः कामविषयत्वमप्रापितो हरिः अवगतिं अधमंगतिमेव दद्यादिति यस्मात्तस्मात् काम्यत्वात् सोपिकाम इति भावः । तेन काम्यस्यैव कामशब्दवाच्यत्वेनाखिलः पुमर्थः तत्साधनं तत्संपादको हरिः पिकाम एव ॥ ५८ ॥ द्वितीयं विकल्पमुपपादयति । इच्छेति । इच्छैव कामशब्दवाच्यत्वात्तथापि कामएवोचनमइति शेषः । कथमित्यत सत्तुपपादयति । नेत्यादिना । एतामिच्छास्ते चिस्वं चेतनत्वं न संभवति । जीवस्येति शेषः । किंतु घटकुड्यवदचेतनत्वमिति शेषः स्यात् ततः इच्छाभावे जीवस्याप्यचेतनत्वापत्तेरिच्छायाः सर्वपुरुषार्थमूलत्वात्सैव इच्छैव सारः उत्तमा । इच्छां विभजति । चिदात्मकेति । सा इच्छा चिदात्मका चेतनस्वरूपा अपिशब्दोच्चेतनस्वरूपा इति द्विविधा ज्ञातव्या । उभयोः स्वरूपमाह । सेति । चेतना चेतनस्वरूपा सा इच्छा सैव देवतामुक्तेः गूढतनुः अविद्यावृत्तस्वरूपामुक्ता वा विर्भूता अचेतना अचेतनस्वरूपा सा इच्छा सैव देवतामुक्तेः सारः सारः देवतायाः संसारस्वातंत्र्येण व्यवहाराभावेनाचे



तनायाः सुषुमौ कारणहरेण सत्त्वानां सत्त्वमवदन्ति भावः ॥ ५९ ॥ एष पूर्वोक्तः कामः तेनैव सर्वपुमर्थस्य कामत्वेनैव पृथक् धर्मादिषु उत्तममिति विशेष्यप्रश्रयो गेयोन । तेनैव इच्छायाः कामत्वेनैव इच्छाभावे यश्चादेरसंभवादिच्छाया उत्तमत्वे सिद्धे प्रतिष्ठापकामः पृथक् प्रश्रयो व्योने निचयोजना । हेराजन् यदिकामस्य तारतम्यं इच्छसि हि अयं काम्यत इति निरुक्तः कामः तेनैव यान्त्रिविधो वेद्यः ज्ञातव्यः । त्रैविध्यमेव दर्शयति । धर्मोति । अत्र त्रिविधकाममध्येयः धर्मार्थाभ्यां युक्तः स इच्छाहूपकामः परमः उत्तमः मतः यथा एकादशयुपवासः ॥ ६० ॥ यदि एकाविरोधी धर्मार्थयोर्मध्ये एकस्य विरोधी एकस्या विरोधी चेत्तर्हि समध्यमः यथादानम् । अर्थविरोधी धर्मा विरोधी च यथा च निर्दिष्टप्रभुत्वेन धर्मविरोधी अर्थविरोधी यौसौ कामः द्वयोर्धर्मार्थयोर्बिरोधीतर्हि स एव कामो नीचः यथानास्तिकायदानम् । उपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण कामस्योत्तमत्वात् बुद्धय एव प्र

न प्रश्रयो गेयः पृथगेव कामस्तेनैष राजन्यदि तारतम्यम् ॥ इच्छस्ययं ते त्रिविधो हि वेद्यो धर्मार्थयुक्तः परमो मतो न्न ॥ ६० ॥ एकाविरोधी यदि मध्यमोसौ द्वयोर्विरोधी तु स एव नीचः ॥ तस्मात्स्वबुद्धिप्रमदाभिरव कामं रमेथा अनुरूपकामः ॥ ६१ ॥ राजन् कामादपरं शुभं हि परो हि कामो हरिरेव येन ॥ प्राज्ञः सुहृच्चंदनसारलिप्तो विचित्रमा ल्याभरणैरुपेतः ॥ इदं वचो व्याससमासयुक्तं संप्रोच्य भीमो विराम वीरः ॥ ६२ ॥ प्रशस्य भीममन्यांश्च राजा मो क्षमथारस्तु वत् ॥ स्वयुक्तेरप्रतीपत्वा निराचक्रं न मारुतिः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमदा० विरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनि र्णये धर्मसारनिरूपणो नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मदाः क्षितिः अनुरूपकामः धर्मार्थानुरूपेच्छाः कामं यथेष्टं रमेथाः रमस्वा ॥ ६१ ॥ पूर्वोक्तमेव संक्षेपेणानुब्रूयति । राजन् क्षितिः हेराजन् कामादपरं शुभमुत्तममनं हिनास्ति । कुत इत्यत आह परोहीति । येन हरिरेव परः कामेव उत्तमः कामो हि । होति श्रुत्यादिमसिद्धिं चोत्तयति । अतः काम उत्तम इति भावः । हेरस्यैव कामत्वं कुत इत्यत आह । प्राज्ञ इति । प्राज्ञ इत्यादि चतुर्भिर्विरोधैर्हरिरेव परः काम इत्यर्थः । वीरः आरब्धस्यांगमी भीमः व्यासः विस्तारः समासः संकोचः । अभ्यायुक्तं इदं पूर्वोक्तं वचः संप्रोच्य उक्त्वा विरामतु पूर्णं भूम् । न कामादतिरिक्तमस्तीत्यारभ्यानुरूपकामा इत्यंत विस्तारोक्तिः । राजन् कामादपरं शुभं हीत्यादि संक्षेपोक्तिरिति भावः ॥ ६२ ॥ राजा भीममन्यांस्त्वान्विदुर्गदाधरप्रशस्यस्त्वत्वा अथ संधर्मोक्षमस्तु वत् सारं मतिशंस । मारुतिः स्वयुक्तेः कामस्योत्तमसंयुक्तेरप्रतीपत्वादि बिरुद्धत्वात् कामस्योत्तमत्वात् धक्युत्तयैव मोक्षोत्तमवश्यं सिद्धत्वाच्च निराचक्रे । राजोक्तिमिति शेषः ॥ ६३ ॥ यंगंगज० इति श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॥ ॐ अयेति । अथधर्मकथनानन्तरं स्वांभुतांगतेस्तति शुनामवमुनाएकीभावंग्रामेसनीत्यर्थः । धर्मजः कार्याणि औष्वेदेहि कर्मणि कृत्वा स्वयमिति शेषः । धृतराष्ट्रादिभिः कारयित्वेति वा शेषः ॥ १ ॥ कृष्णाभ्यां दुःखितां पुत्रमरणे न दुःखितां गंगा माश्वाभ्यां स्वयं च आश्वासितं कृष्णाभ्यां स्वयं च आश्वासितोऽपि दुःखितः सन् पुनरनंतरा धसा अपरिमिताऽऽष्टसिद्धिमतपराशरसुतेन व्यासेनोक्तोऽभूदिति शेषः । इति शेषपूणेन आनुशासनाश्वमेधकपर्वानुकूलेनावधः ॥ २ ॥ किमिति । आपोपापरहिते सर्वनाशविषये पापशंकितात् इदं पापमिति शंकितात् श्वमेधैरच्युतं यज । अपालकाः पालकरहिताः ॥ ३ ॥ सराजानां धाव्यासोक्तप्रजापालनादिकं सर्वशः

ॐ अथ कृष्णमनुस्मृत्य भीष्मे स्वां वसुतां गते ॥ कृत्वा कार्याणि सर्वाणि गंगामाश्वास्य दुःखिताम् ॥ १ ॥ आश्वासितश्च कृष्णाभ्यां धर्मजो दुःखितः पुनः ॥ पराशरसुतेनोक्तः कृष्णेनानंतरा धसा ॥ २ ॥ अपापे पापशंकिताद् श्वमेधैर्यजाच्युतम् ॥ कुरुष्व राज्यं धर्मेण पालयाऽपालकाः प्रजाः ॥ ३ ॥ इत्युक्तः स तथा चक्रे त्यक्त्वा भोगांश्च कुरुक्षेत्रः ॥ गोव्रतादिव्रतैर्युक्तः पालयामास मेदिनीम् ॥ ४ ॥ ददौ देयानि मुख्यानि यथाकाममखंडितम् ॥ नैवार्यो विमुखः कश्चिदभूद्योग्यः कथंचन ॥ ५ ॥ प्रष्टा च दाता खिलराजनम्यो यष्टा च धर्मात्मज एव तत्र ॥ बभूव पांडोर्गृहमावसंश्च राजा धिराजो वनिता निवृत्तः ॥ ६ ॥ भीमस्तु दौर्योधनमेव सद्यः प्रपेदिवान् जितवीर्यलब्धम् ॥ कृष्णासहायः सुरराजयोग्यानभुङ्क्त भोगान्युवराज एव ॥ ७ ॥

सर्वान्भोगान् स्त्रीभोगादिसर्वविषयभोगान् । गोव्रतगोऽभिक्षार्थाध्यायं दत्त्वा तन्निर्गतधान्येन शरीरनिर्वाहं पूर्यंतं गोव्रतं तदादिव्रतैः मेदिनीं पृथगीम् ॥ ४ ॥ अखंडितं नितरं यथा कामं यथेष्टं मुख्यानि श्रेष्ठा निदिया निदातुं योग्यानि तुलापुरुषादिमहादानानि ददौ । योग्येयं दानयोग्यगुणवान् ॥ ५ ॥ पंचपांडवानां प्रवृत्तिमाह । प्रष्टा चेत्यादिना । तत्र तेषु मध्ये गृहम् । उपान्वध्याङ्कवस इति आधारस्य कर्मत्वम् । आवसन् वासं कुर्वन् । वनिता निवृत्तः स्त्रीभोगान् निवृत्तः धर्मात्मजः प्रष्टा प्रशक्तर्ता दानादानकर्ता न म्योनमस्कार्यः यथायागकर्ता बभूव ॥ ६ ॥ युवराजो भीमः ऊर्जितवीर्यलब्धं उत्कृष्टपराक्रमेण प्राप्तं दौर्योधनं दुर्योधनसंबन्धिसम्ब सुरराजस्येंद्रस्य योग्यान् भोगानभुङ्क्त वसुजे ॥ ७ ॥

सुव्यक्तः सारस्वतः शुद्धस्वभावो यस्य साकृष्णाचतुरः पार्थान् भीमाद्व्यान् चतुरो विहाय अनन्ययोगेन अन्येषां धर्मादिचतुर्णां सांगावेन नित्यं राजा वरजेन भीमेन सह राजा ।  
केव अनन्ययोगेन धूमसंबंधाभावेन बह्वः शिखेव च्चालेव ॥ ८ ॥ विज्ञानयुजो भीमस्यैव भार्या द्वैपदीति विशेषज्ञानसहितया भीत्या उत्तमेति ज्ञस्य पापार्थैश्चतुर्भिः संवादः संम  
त्या परिहृता त्यक्ता । इदानीमेव त्यक्तेति न किंतु गतभाविकालेपि भूतमविष्यत्कालेपि परिहृतेति अपिशब्दार्थः । स्वकीयपतिमेव भीमं मुदैव पर्यचरसेवत ॥ ९ ॥ राजा ब्रजो  
भीमः सोमकोट्टपदः काशिः काशिराजः ताभ्यां जातया द्विरूपया द्वौ पदीकालीति द्विरूपवत्यातया भार्यायाराज । अब्जनाभः पद्मनाभः श्रीदेव्या भूदेव्या च यथा तथेत्यर्थः ॥ १० ॥  
भीमः अन्याभिः स्त्रीभिः भोगानभुङ्क्तेत्याह । सर्वोत्तुंग इति । प्राणवायोः प्राणादिपंचसुमध्यै प्राणव्यायोरंशः स्वरूपभूतः अवतार इत्यर्थः । अत्र नामतः नाम्ना सर्वोत्तुंगो यः निशा

कृष्णा च पार्थीश्चतुरो विहाय सुव्यक्तसारस्वतशुद्धभावा ॥ रराज राजा वरजेन नित्यमनन्ययोगेन शिखेव बह्वः  
॥ ८ ॥ प्रीत्यैव विज्ञानयुजान्यपार्थैः संवादतः परिहृता गतभाविकाले ॥ अपि स्वकीयं पतिमेव भीममवाप्य सा  
पर्यचरन् मुदैव ॥ ९ ॥ रराज राजा वरजस्तया स द्विरूपया सोमककाशिजातया ॥ श्रिया भुवा चैव यथाजनाभो  
निहत्य सर्वान् दिति जानपयोब्धौ ॥ १० ॥ सर्वोत्तुंगो नामतः प्राणवायोरंशो निशायां गुरुपुत्रसूदितः ॥ मातास्य  
देवीति च रौहिणेयी भीमप्रियासीधा पुरास्यैव राका ॥ ११ ॥ अन्याश्चासुवासुदेव्यो दिशो या आपश्च पूर्व  
विंशतिरग्ररूपाः ॥ ताभिर्भुङ्क्तो देवतैरप्यलभ्यानभुङ्क्त भोगान्विवृधानुगार्चितः ॥ १२ ॥

यां गुरुपुत्रेण द्वौ णिनासूदितः । अस्य सर्वोत्तुंगस्य माता रौहिणेयी रोहिण्याः अपत्यं द्वौ रौहिणेयी बलभद्रभगिनी देवीति देवीद्वितीनामवतीया भीमभार्या आसीत् । सा पुरा अस्यै  
व भीमरूपस्य वायोः शकाराकानां भीमाभार्यैति शेषः ॥ ११ ॥ पूर्व्याः दिशः दिक्शब्दवाच्याः दिग्भिमा निदेवताश्च या आपश्च काश्चिद् अपशब्दवाच्या अवभिमानि देवताश्च अ  
स्य रूपाः वासुदेव्यः बभूवुः स्वस्यापत्यानि स्त्रियो वासुदेव्यः विंशतिः विंशतिसंख्याकाः अन्याश्च भीमभार्याः आसुः ताभिः रौहिणीपुत्र्या सह एकैर्विंशतिभार्याभिर्युतः विबुधाः देवता  
ताननुगच्छन्तीत्यनुगाः गंधर्वादयः तैर्विंशतिभिः देवतैरपि अलभ्यानभुङ्क्त भोगान् अभुङ्क्तु भुजु ॥ १२ ॥

सभीमःसद्वैष्णवान् शुद्धभागवतधर्मनिष्ठान् मिश्रभक्तान्वेत्त्यर्थः । अतएवविदुषोज्ञानिन्युक्तान्परस्परसंमतान् सवेतनान्कृतयोगक्षेमान् स्वकीयान्विप्राननुशास्ययामरथज  
नामबद्धिःशिक्षणीयाइतिशिक्षित्वाधाममनुप्रनियामं पंचपंचसंख्याकान्निधाय हरेरखिलान्धर्मान्भागवतधर्मान्तरक्ष ॥ १३ ॥ स्वयंभीमःतदवर्तिषु तेषांविप्राणामनुकूल  
तया अवर्तिषुवर्तनरहितेषुद्वंद्वधारचकार । अथतद्वाञ् तदनुकूलतयास्थितान् मुदेवानुजपाह अंगीचकार अन्यैरविप्रवर्धैःतद्वृत्तेषांयामजनशिक्षणार्थश्चापिनाव  
प्राणावृत्तवर्तनसंशोधयन् विचारयन् । असौभीमःयथाभागवतधर्मप्रवर्तनंचयथास्यात्तथाव्यधात् ॥ १४ ॥ तदेवविवृणोति । नवैष्णवइति । कश्चिक्तुतश्चत्कारेणनअवै  
ष्णवोनाभूत् । अन्यनिष्ठःरमाद्यन्यदेवतासु सर्वोत्तमत्वेनभक्तिनिष्ठोऽनैव धर्महंताधर्मप्रतिबंधकः । विध्यवर्तीवर्णाश्रमोचितविध्यतिक्रमणशीलः । दुःखितोदुःखयुक्तः अपूर्णवि

ररक्ष धर्मानखिलान्हरेः स निधाय विप्राननुशास्य युक्तान् ॥ सदैष्णवान्विदुषः पंच पंच सवेतनान् ग्राममनु स्व-  
कीयान् ॥ १३ ॥ दधार दंडं तदवर्तिषु स्वयं जग्राह चान्वेव मुदाय तद्वाञ् ॥ तद्वृत्तमन्यैरपि विप्रवर्धैः संशोधयन्  
सर्वमसौ यथावत् ॥ १४ ॥ नवैष्णवः कश्चिदभूक्तुतश्चिन्नैवान्यनिष्ठो न च धर्महंता ॥ न विध्यवर्ती न च दुःखि-  
तोभून्नापूर्णवित्तश्च तदीयराष्ट्रे ॥ १५ ॥ वासिष्ठवृष्णिप्रवरौ प्रपश्यतां ताभ्यां च भीमेन मुनीश्वरैश्च ॥ संशिक्षि-  
तानां प्रथमाद्युगाच्च गुणाधिकः कलिरासीत्प्रजानाम् ॥ १६ ॥ शुभं महत्स्वल्पफलं कृते हि विपर्ययेणाशुभमेष  
दोषः ॥ तद्दीनमप्युच्चशुभं कृताद्युगाच्चेक कलिं मारुतिरच्युताश्रयात् ॥ १७ ॥ ५ ॥

तःस्वेच्छानुसारवित्तरहितः । तदीयेभीमसंबन्धिनिर्गृह्येनाभूदितिसर्वत्रसंबध्यते ॥ १५ ॥ वासिष्ठव्यासवृष्णिप्रवरंरुणंप्रपश्यतांप्रपश्यतीनां ताभ्यांकृष्णाभ्यांचभीमेनमुनी  
श्वरैश्च संशिक्षितानांप्रजानांकलिःकलियुगःप्रथमाद्युगाच्च कृतयुगादपिगुणाधिकआसीत् ॥ १६ ॥ गुणाधिकत्वंस्पष्टयति । शुभमिति । कृतेकृतयुगेमहच्छुभंबहुपुण्यं  
स्वल्पफलंहि । अल्पफलंभवतीति शेषः । अशुभंपापविपर्ययेण अल्पमपिपापंबहुफलदमित्यर्थः । मारुतिःअच्युताश्रयान्निमित्तात् तद्दीनमपितस्मात्कृतयुगा  
द्दीनंनचमपिकलिकलियुगंकृताद्युगात्कृतयुगात् उच्चंशुभंबहुपुण्यप्रदंचक्रे । कलियुगंअल्पपुण्येनबहुपुण्यफलप्रदं बहुपापेनाल्पपापफलप्रदंचक्रेइतिभावः ॥ १७ ॥

धनंजयः सदाऽन्यचेकषु पराष्ट्रेषु मोक्षतदंडः उद्यतदंडया चंद्रं दयात्रायां प्रवृत्तिमानित्यर्थः । आसीत् । निजाग्रजेन युधिष्ठिरेण हरितः नृपान् मीषयित्वा करं ग्रहाणां तान्माजहीत्युक्तः । पार्थः सरत्नान् नृपतीन् अग्रैर्भवतीत्यपन्नः । तस्य अग्रजस्य हृत्पश्य युधिष्ठिरस्य पदोः पादयोऽन्यपातयत् ॥ १८ ॥ पिवन्नसावर्जुनः सुताद्याधिं स्तनसुतबंधुनिमिज्जजातमनोव्यथां क्रमेण त्यजन् क्रमेण विरतातिभोगः निवृत्तभोगः सन् रेमे ॥ १९ ॥ अवसथं गृहं अग्रावसन् वासं कुर्वन् । सुभद्रया चित्रांगदया च सहितः । चित्रांगदा अश्वमेधया गसमये पांड्व्यविषया दूर्जुनालं यप्रत्यागस्य अत्रैव स्थिता । अतएव चित्रांगदा सहित इत्युक्तमिति भावः । चंद्रिकाकांतिः चंद्रिका चंद्रकांतिरिव शरीरकांतिरित्यस्य तथा । अननूनिबिबः संपूणावियवयुक्तस्य रूपः सार्जुनः आयरोचत । अत्यंतरेजे । कइव । सचंद्रिकाकांतिः चंद्रिका चंद्रकांतिः कांतिनाम्नीभार्याताभ्यां सह वर्तमानः अननूनिबिबः षोडशकलायुक्तमंडलः चंद्रइव । सचंद्रिका

धनंजयः प्रोद्यतदंड आसीत् सदा अन्यचेकषु निजाग्रजेरितः ॥ विभीषयित्वा नृपतीन् सरत्नान् पदोर्नृपस्याग्रभुवो न्यपातयत् ॥ १८ ॥ तदैव कृष्णस्य मुखारविदाद्विनिःसृतं तत्त्वविनिर्णयास्तम् ॥ पिवन् सुताद्याधिमसौ क्रमेण त्यजंश्च रेमे विरतातिभोगः ॥ १९ ॥ दुःशासनस्यावसथं सुभद्राचित्रांगदासहितोऽग्रावसन् ॥ सचंद्रिकाकांतिरननूनिबिबो नभस्थितश्चंद्र इवात्यरोचत ॥ २० ॥ समस्तभृत्याश्रितवतनानां माद्रेय आसीत् प्रथमः प्रदाता ॥ स दुर्मुखस्यावसथेव सच्च समद्राजात्मज अभ्यवर्ती ॥ २१ ॥ संधानभेदानुगतप्रवृत्तिस्तिष्ठंश्च दुर्मर्षणशुभ्रसद्मनि ॥ नृपांगरक्षः प्रगृहीतखड्गस्तस्यानुजो मागधकन्ययासीत् ॥ २२ ॥ सनापतिः रूप आसीद्युयुत्सुः ससंजयो विदुरश्चां विकेयम् ॥ पार्थैरिताः पर्यचरन्स्वयं च सर्वे यथाद्वैतमादरेण ॥ २३ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

कांतिरित्यत्र अर्जुनविशेषणसहितमिति निबन्धम् । चंद्रविशेषणैकपदम् ॥ २० ॥ प्रथमः ज्येष्ठो माद्रेयः माद्रीपुत्रः सनकुलः समस्तानां भृत्यानां आश्रितानां वतनानि योगक्षेमार्थं मासिमासि दीयमाननियतद्रव्याणि तेषां प्रदाना आसीत् । अग्न्यस्य ज्येष्ठस्य बर्ता आज्ञानुवर्ती मद्राजस्य शल्यस्य आत्मजया पुत्र्या सहितः दुर्मुखस्य तन्माश्रोधृतराष्ट्रपुत्रस्य अवसथे गृहे अवसत् ॥ २१ ॥ मागधकन्यया जरासंधकन्यया सह दुर्मर्षणस्य तन्माश्रोधृतराष्ट्रपुत्रस्य युधेयुः दुःसेद्वानि तिष्ठन् तस्य नकुलस्य अनुजः सहदेवः संधाने त्वेषां समं सनां संधिकरणे परस्परमसंमतस्वशत्रूणां द्वैधीकरणे अनुगतपुक्ता प्रवृत्तिर्यस्य स तथा सन् प्रगृहीतखड्गः सन् नृपस्य गंगरक्षः पृष्ठरक्षक आसीत् ॥ २२ ॥ युयुत्सुः धृतराष्ट्रपुत्रः प्रसिद्धः संजयः विदुरश्च । पार्थैरिताः प्रेयसाः स्तः आबिकेयधृतराष्ट्रपर्यचरन् सेवाचक्रुः । स्वयंच सर्वेषां यथावैतन् तथा आदरेण प्रीत्या पर्यचरन् ॥ २३ ॥



द्विरूपाभ्यां कृष्णाभ्यां प्रहितेषु स्थापितेषु । आतुरो रोगी । अक्रमान्मृत्युः दृढात्पूबालमृतिः । विभर्तृकाः विधवाः नराः गुरुबाः विधुराः मृतमार्याः ॥ २४ ॥ शब्दादयः पञ्च अती  
बह्व्याः मनोहराः । निकामवर्षीयथेष्टवर्षणशीलः । आर्क्षस्सृष्टाः आसृष्टाः न आसृष्टाः समस्ततापाः आध्यात्मिकादित्रिविधातापाः यासां तास्तथा प्रजाः अनन्यभक्त्या अन्यत्रा  
वियमानमन्या ॥ २५ ॥ पृथ्वीसरस्वतीकाः सवेदाः गावः धेनवः सैदेवनिकामदेहाः यथेष्टदेहनशीलाः वेदानां निकामदेहत्वं नाम वेदोक्तानुष्ठानवतो उक्तफलप्रदत्वम् । अब्दाः  
मेधाः अब्धयः समुद्राः नद्यः सरितः जंगमाः अश्वजाद्याः श्वानां प्रभवेत्येभ्यस्ते तयोक्ताः बभूवुः । सर्वेपीतिसर्वत्र संबध्यते । पांडवानां राष्ट्रे केवलं लवणाब्धेः सकाशात् तावत्पण्याः  
सकाशाद्रत्नोत्थितिरिति । किंतु सर्वसमुद्रादिभ्यः ॥ २६ ॥ तेषां अर्थाः इदं पृथिव्यादिकम् ॥ २७ ॥ समुज्ज्वलादेदीप्यमाना पांडवानां कीर्तिः नारीव । नयापदपादं सतां मूर्ध्नि कराम्यां

द्विरूपकृष्णप्रहितेषु पांडुषु क्षितिं प्रशासन्सु न कश्चन तुरः ॥ नचाक्रमान्मृत्युरभून्न नार्यो विभर्तृका नो विधु-  
रा नराश्च ॥ २४ ॥ शब्दादयश्चासुरतीव हृद्या निकामवर्षी च सुरेश्वरो भूत् ॥ प्रजा अनारुष्टसमस्ततापा अन-  
न्यभक्त्याच्युतमर्चयंति ॥ २५ ॥ पृथ्वी च गावः सरस्वतीका निकामदेहा अभवन्सदैव ॥ अब्दाब्धिनद्यो गि-  
रिव जंगमाः सर्वेपि रत्नप्रभवा बभूवुः ॥ २६ ॥ कृष्णाश्रयात्सर्वमिदं वशे ते विधाय सम्यक्परिपालयंतः ॥  
दिवीव देवा मुमुदुः सदैव मुनीन्द्रगंधर्वनृपादिभिर्युताः ॥ २७ ॥ समुज्ज्वला पांडवकीर्तिनारी पदं निधायामुरप-  
क्षमूर्धसु ॥ वराभये चैव सतां कराभ्यां कृष्णप्रसूता जगदंडमावृणोत् ॥ २८ ॥ पातालपादां पृथिवीनिंतवा  
माकाशमध्यां करसंतताशाम् ॥ ग्रहक्षताराभरणां द्युवक्षसं विरिंचलोकस्थलसन्मुखान्बुजाम् ॥ २९ ॥ विंकुठनाथा-  
भयहस्तमादूरां मूर्ध्ना वंहतीं वरभारताख्याम् ॥ निशम्य तामीक्ष्य समस्तलोकाः पवित्रिता वेदिभवांमिवान्याम् ॥ ३० ॥

वरमभयं च निधाय जगदंडं जगत्सहितब्रह्मांडं आवृणोत् व्याप्तवती । जगद्वाप्तिशक्तिः कथमित्यत आह । कृष्णप्रसूतेति । व्याप्तमूखात्सूतत्वात्कृष्णप्रसूता ॥ २८ ॥ व्याप्तिप्रकारं  
दर्शयति । पातालेति । पाताले पादौ यस्य इति विग्रहः । एवमुत्तरत्रापि विग्रहः । पृथिव्यानिंतवः कटिप्रदेशः । आकाशे अंतरिक्षे मध्याः नभोऽर्ध्वभागः । उदरमित्यर्थः । करा-  
भ्यां संतताः व्याप्ताः आशाः दिशः ग्रहा आदित्यादयः नवग्रहाः ऋक्षाणि सामान्यनक्षत्राणि ताराः अश्विन्याद्याः सप्तविंशतिः । ग्रहक्षताराः सप्तविंशतिः । सा च साद्यौश्च-  
स्वर्गः तस्यां दिवि वक्षो यस्य सा पृथ्वी ताराभरणद्युवक्षाः नां विरिंचलोके स्थितं लसन्मुखान्बुजं मुखकमलयस्याः ॥ २९ ॥ विंकुठस्वामिनो हरेः अभयमुद्रां किं न हस्तं आदरात् मूर्ध्ना वंहं-  
ती वराश्रेष्ठा भारतेति आख्याना मयस्याः नां कीर्तिनारी निशम्य भारतार्थं त्यजेत्यर्थः । समस्तलोकाः पवित्रिताः पवित्रीभूताः अन्यां वेदिभवां वेदिमध्यास्तमुत्थितां द्रौपदीं दृष्ट्वेव ॥ ३० ॥

कलिः बलिश्च प्रह्लादपौत्रबलिभविष्टोयः बलिनामादित्यः सबलिश्च । अतएव सुपापद्वयवियुक्त्यः । प्रह्लादपौत्रसुहृभिक्तः । कचकचिद्राष्ट्रविष्टवराज्यापद्रवम् ॥ ३१ ॥  
तौ कलिबलीनपेंद्रो धर्माजः ॥ ३२ ॥ विष्ठावयसिनाशयसि ॥ ३३ ॥ दुर्योधनस्य निपातनं मरणमारभ्य अयं कालः मम । तत्रमत्काले ॥ ३४ ॥ ततः मत्कालाक्रमणात्  
राष्ट्रविष्टवः कृतइत्यहेति संबन्धः । राज्ञो बलाद्राज्यप्रवर्तते । राजानः शरीरबलात् सामादिवलाद्वा राज्यप्रवर्तयतीति भावः । हियस्मात् ॥ ३५ ॥ तस्मात्त्वदीयकालो भवमपि-

प्रपालयस्वैव धरां स रुणोष्यद्देव पार्येषु कलिर्बलिश्च ॥ सुपापदैतौ क्व च राष्ट्रविष्टुवं संचक्रतुस्तच्छ्रुतमाशु पा-  
र्थैः ॥ ३१ ॥ नृपेण रुणेन च साधु चोदितो भीमरुदा तौ सगणौ विजित्य ॥ बलिं प्रविद्राव्य कलिं निबध्य  
समानयत्कृष्णनृपेंद्रयोः पुरः ॥ ३२ ॥ पत्रच्छ तं रुष्णपुरो युधिष्ठिर उदारधीः ॥ कले किमिति मे राष्ट्रं विष्ठा-  
वयसि दुर्मते ॥ ३३ ॥ इत्युक्त आह कालोयं दुर्योधननिपातनम् ॥ आरभ्य मम तत्र त्वं बलाद्राज्यं तिष्ठसि  
॥ ३४ ॥ ततो मया कृतो राष्ट्रविष्टवस्ते नराधिप ॥ तमाह राजा राज्ञां हि बलाद्राज्यं प्रवर्तते ॥ ३५ ॥ अपि का-  
लभवं राष्ट्रं त्वदीयं मादृशैर्नृपैः ॥ हियते बलवद्भिर्हि राज्याशा ते कुतस्तदा ॥ ३६ ॥ कालो वा कारणं राज्ञो  
राजा वा कालकारणम् ॥ इति ते संशयो मा भद्रा राजा कालस्य कारणम् ॥ ३७ ॥ तमुवाच कलिः काले मदीये  
त्वादृशः कुतः ॥ राजानं पूर्वमाविश्य विप्रांश्च स्यामहं नृप ॥ ३८ ॥ वासुदेवसहायेषु तेजो युष्मासु मे नहि ॥ ३९ ॥  
क्व राजा सावते युष्मान्यो मया नाभिभूयते ॥ मदीयकाले भूपाल विप्रदेवविरोधिनि ॥ मदृष्टिपाते क्व-  
गुणाः क्व वेदाः क्व सुयुक्तयः ॥ ४० ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

कालनिमित्तं क्रमपि राष्ट्रमादृशैः मत्सदृशैः बलवद्भिर्नृपैर्बलात् क्षियते । तदा तस्मिन्काले ते राज्याशा कुतः नहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ कारणं राज्यप्राप्ताविनिशेषः ॥ ३७ ॥ राजा-  
कालस्य कारणाभियुक्तस्योत्तरमाह । तमुवाचेति । त्वादृशः ज्ञातबलायां बलसदृशः कुतः न कुतोपीत्यर्थः । तत्कारणमाह । राजानमिति । स्यान्निष्ठमि ॥ ३८ ॥ तेजःसाम-  
र्थ्यं न हिनमवेत् ॥ ३९ ॥ हे भूपाल विप्रदेवविरोधिनि मदीयेकाले युष्मान्ते मया यो नाभिभूयते न निराक्षियते असौ राजा क्व न कपीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥

हेकले त्वं अनृतः असत्यवादी सन्नपि सत्यवक्षि वदसि । त्वात्वां ऋतवचनानि मित्तात् मोचये मोक्षयामि । यदा अस्मत्संततेः क्षेमकस्य परं अनंतरम् ॥ ४१ ॥ विलुप्यसि तत्रापि न-  
स्मिन्कालेऽपि नोस्माकं करं बलिं अर्पय प्रयच्छ । कीदृशोऽयं कदा इत्यत आह । सीमेति । सीमायामस्य क्षेत्रमर्यादा । आधिः ऋणप्रतिनिधिः ऋणदातुः विश्वासार्थं तद्वस्तेन यद्वसु-  
तदाधिरित्युच्यते । बहूनां वाक्यं तुलाचमानं च तुलामाने तुलागुडादिकेयवस्तुस्थापनार्थं कृताप्रसिद्धा मानधान्यादियरिमाणज्ञापकपात्रविशेषः । मेदीयमान इति शेषः । कः  
॥ ४२ ॥ क्वचिदेतेषु व्याजे स्यपि एतेषां सीमादिपंचानां अतिक्रमं सर्वथा नैव कुरु । तं कलिं पाण्डवसंततिः भूमाविनिशेषः । यावत् ॥ ४३ ॥ तावत्पाण्डवेभ्यः परं यावत्क्षेमकः तावत्क्षेमक

जगाद् नृपतिः सत्यं कले वक्ष्यन्तुतोपि सन् ॥ मोचये त्वर्तवचनाद्यदास्मत्संततेः परम् ॥ ४१ ॥ विलुपस्यसि-  
लान्धर्मान्करं तत्रापि नोर्पय ॥ सीमाधिर्बहुवाक्यं च तुलामाने च मे करः ॥ ४२ ॥ नैवातिक्रममेतेषां कुरु सर्वा-  
त्मना क्वचित् ॥ तमाह भगवान्ऋणो यावत्पाण्डवसंततिः ॥ ४३ ॥ तावन्न ते भवेच्छक्तिः प्रवृत्तस्यापि भूतले ॥  
पाण्डवेभ्यः परं यावत्क्षेमकः क्रमवर्धिना ॥ ४४ ॥ क्षेमकारपरतः पूर्तिं शक्तिं ते यास्यति ध्रुवम् ॥ न द्रष्टव्यं भूतलं ते कृत-  
एव स्पृशेर्भुवम् ॥ ४५ ॥ यावत्पार्था अहं चात्र ततो भुवि पदं कुरु ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन मोचितो धर्मजेन च  
॥ ४६ ॥ तान्म्रणस्य ययौ पारे समुद्रस्याश्रयदुहाम् ॥ पार्थाश्च ऋणसहिता रक्षंतः क्षमां मुदं ययुः ॥ ४७ ॥ एवं पार्था-  
न्यतिष्ठाप्य शक्रप्रस्थे तु सार्जुनः ॥ क्रीडन् दिव्याः कथाः प्राह पुत्रशोकापनुत्तये ॥ ४८ ॥ गंतोक्तं विस्मृतं चारमै-  
पुनर्विस्तरतो वदत् ॥ वाणी प्राणो वासुदेव इत्येतैरखिलं ततम् ॥ ४९ ॥ सर्वोत्तमत्वमेतेषां सर्वमेतद्वशे जगत् ॥  
उत्तरोत्तरमेतेषां गुणोच्चास्तद्वशे परे ॥ ५० ॥

पर्यंतं क्रमवर्धितान्यात् । पाण्डवसंततिरिति शेषः ॥ ४१ ॥ क्षेमकारपरतः क्रमवर्धितानि शक्तिः पूर्तिर्यास्यति । क्रमवर्धितेति षट् देहलीदिपिकाभ्यायेन योज्यम् । यावद्वन्न भुवि पार्था-  
अहं च तावत् ते त्वया भूतलं न द्रष्टव्यम् । भुवं कृत एव स्पृशेः ॥ ४५ ॥ ततः अस्मद्भ्रमनानंतरं भुवि पदमवस्थानं कुरु ॥ ४६ ॥ समुद्रस्य पारे परीरेषु शङ्खद्वीप इत्यर्थः । तत्र स्थगुहां आ-  
श्रयत् क्षपां पृथ्वीम् ॥ ४७ ॥ सार्जुनः ऋणः ॥ ४८ ॥ अस्मै अर्जुनाय वाणी भारती प्राणो मुख्यवायुः इत्येतैः त्रिभिः अखिलं जगत् ततं व्याप्तम् ॥ ४९ ॥ सर्वोत्तमत्वं एतेषां त्रया-  
णामस्तीति शेषः । एतेषां वशेति षट्तीति शेषः । एतेषां त्रयादित्रयः उत्तरोत्तमगुणैरुक्ताः उत्तमाः । अपरे शेषेऽप्येताः तेषां वाण्यादीनां वशेऽसंततीति शेषः ॥ ५० ॥ ॥

इत्थं शेषदीनं वाणयाद्यधीनत्वप्रकारेण हरेर्वेशसंबाणीप्राणादिकम् । सहस्रिभूगुणपूर्णश्चैकएव । अन्यो नास्ति रमाप्राणादुच्चाउत्तमा । तदधत्तस्माद्धरेऽधः अधरानीचा ॥ ५१ ॥ सहस्रिः हुताश इति प्रोक्तः यतः हुतं सर्वं अति अतः हुतमश्नातीति हुताशः । वाक्प्राणयोर्मध्यगः हृत्कमलमध्यवर्ती स ईशो हरिः अखिलं जगत् यतो धारयति । अतो धातेति नामवानित्यर्थः । हुताशो धातेयुपलक्षणं सर्वनाम्बानित्यर्थः । यद्वा यो हरिः अखिलं धारयति स ईशः ॥ ५२ ॥ ब्रह्माद्याः जीवाः न ब्रह्माद्युत्तमजीवाः एतस्य हरेः ॥ ५३ ॥ अस्मिन्हरीमिश्राः किंचिद्भक्तिद्वेषाभासयुक्ताः मध्यमाः ॥ ५४ ॥ एते त्रिविधा जीवाः अन्यथा उक्तोऽयं तत्र विपर्ययणन भवति । देहिकैः देहसंबंधिं शंखचक्रादिधारणैः श्रीविष्णुमुद्विश्य प्रदक्षिणमनस्काराद्यैर्वा । मानसैः ज्ञानाद्यैः लिंगैः लक्षणैः तारतम्यं विज्ञेयं जीवानामिति शेषः । उक्तलक्षणा उत्तमाः तद्वहिना अधमाः इति विज्ञेयमिति भावः ॥ ५५ ॥ वि-

इत्थं हरेर्वेशे सर्वं गुणपूर्णं च स प्रभुः ॥ एक एव न चान्योस्ति प्राणोच्चा तदधो रमा ॥ ५१ ॥ स हुताश इति प्रोक्तो हुतमस्य खिलं यतः ॥ वाक्प्राणमध्यगो नित्यं धारयत्यखिलं जगत् ॥ ५२ ॥ स ईशो ब्रह्मरुद्राद्या जीवा एव प्रकीर्तिताः ॥ एतस्यानादिसद्भक्ता मुक्तियोग्या हि ते स्मृताः ॥ ५३ ॥ अनादिदक्षिणो ये रश्मिस्तमो योग्याः सुपापिनः ॥ मिश्रा मध्या इति ज्ञेया संसारपरिवर्तिनः ॥ ५४ ॥ एवं जीवास्त्रिधा प्रोक्ता भवन्त्येते न चान्यथा ॥ तारतम्यं च विज्ञेयं लिंगैर्देहिकमानसैः ॥ ५५ ॥ विष्णोर्लिंगानुसारित्वा तारतम्यात्तदीक्षणम् ॥ विष्णोस्तदनुगानां च प्रीतिरुद्धर्म ईरितः ॥ ५६ ॥ अधर्मोऽन्य इयं निष्ठा प्रलापः किं करिष्यति ॥ एवमाद्यनुशास्यजः पार्थ पायैः सुसंस्कृतः ॥ ५७ ॥ कथंचित्तानवस्थाप्य सुदूरा नुगताम्रभुः ॥ सुभाद्रासहितः प्रायाद्यानेन द्वारकां पुरीम् ॥ ५८ ॥

ष्णोर्लिंगानुसारित्वा भक्त्याद्यनुकूलत्वात् तारतम्यात्तदीक्षणं तेषां जीवानामीक्षणम् । ज्ञानं विष्णोश्च तथ्यात्तस्य अनुकूलं नां भक्तानां प्रीतिकृतप्रीतिकरणम् ॥ ५६ ॥ अन्यः प्रीत्यकरणं अधर्मः पापहेतुरित्यर्थः । इयं निष्ठा निर्णयः । प्रलापः मृतपुत्रमुद्दिश्य कृतः प्रलापः । किं करिष्यति न किमपीत्यर्थः । अत एव बलपंहित्वा पूर्वोक्तं ज्ञानं संपाद्य भांजयति भावः । अनुशास्यबोधयित्वा पार्थनसहस्तिनं पुरप्रत्यागत्येति वाक्यशेषः । एवं सावभाषणौ तौ प्राप्तावभाषणसाहचर्यमित्याश्रयमधिकं । पार्थः सुसंस्कृतः सम्भ्यादृतः प्रभुः ॥ ५७ ॥ सुदूरानुगतांस्तान् पार्थान् कथंचित्केन चित्रकारेणावस्थाप्य सुभाद्रासहितः सन् द्वारकायां प्रतिप्रायात् ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

पथिसमाधेः सकाशाद्विरेतेन निवृत्तेन उदकाख्यमुनिना परिपृष्टः त्वया कुत्र गतं किं कृतं कगम्यते इति पृष्टः प्रभुदुर्योधनं हन्तं ब्राह्म ॥ ५९ ॥ केशवः शिष्यस्य दुर्योधनस्य वधनिमित्तं कोपेन आत्मानं कृष्णमित्यर्थः । शत्रुमुद्यतं तमुदकं विश्वरूपं प्रदर्श्य । वाक्यैः तत्त्वबोधवाक्यैश्च शमयत् प्रमया मास ॥ ६० ॥ अशमयदित्यत्र कारणमाह । मद्भक्त इति । एष उदकः अतिरामद्भक्तः मम आराधनेन पूजाविषये तत्परः तात्पर्यवान् अतएव मामवज्ञायति रक्तय अनुत्थानं पुनरावृत्तिरहितं निरयन्तमः माव्रजेत् न प्रामयादिति अशमयदिति सत्संबंधः ॥ ६१ ॥ पश्चात्तापेनाभितप्तः आत्मा अंतःकरणं यस्य स तथोक्तः उदकस्तमेव कृष्णमेव ॥ ६२ ॥ तव अवसृज्यते इति प्रोक्तम् ॥ ६३ ॥ मुनेरुदकस्य अनादरेष्यतीति । अमृतं

समाधिविरतोदकपरिपृष्टः पथि प्रभुः ॥ हतं दुर्योधनं प्राह स भ्रातृमुत सैनिकम् ॥ ५९ ॥ तं शिष्यवधकोपेन शत्रुमात्मानमुद्यतम् ॥ केशवो शमयद्वाक्यैर्विश्वरूपं प्रदर्श्य च ॥ ६० ॥ मद्भक्तो नितरामेष मदाशमनतत्परः ॥ मामवज्ञाय निरयं माऽनुत्थानं व्रजेदिति ॥ ६१ ॥ रूपया वासुदेवेन बोधितः शांतमानसः ॥ पश्चात्तापाभितप्तात्मा तमेव शरणं ययौ ॥ ६२ ॥ तस्मै देवो भयं दत्त्वा प्रेषयिष्येऽमृतं तव ॥ दातुं शक्नोमिति प्रोक्तवा ययौ द्वारवतीं प्रभुः ॥ ६३ ॥ अथादिदेश देवेशं वासुदेवोऽमृतं मुनेः ॥ देहीति वंचयिष्यामीत्याह सोऽपि क्षमापयन् ॥ ६४ ॥ ओमित्युक्तो भगवता तत्सहासं शचीपतिः ॥ सुजुगुप्सितमातंगवेषो भूत्वा मुनिं ययौ ॥ ६५ ॥ मूत्रस्रोतसि सौधं च निधाय कलशं वशी ॥ मूत्रयन्निव तं प्राह वासुदेवः सुधामिमाम् ॥ ६६ ॥ महर्षे प्रेषयामास तवार्थं तां पिबेति च ॥ स मूत्रमिति मत्वा तं याहीत्येवाह भर्त्सयन् ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥

देहीति आदिदेश आदिशत् । सोऽर्पाद्रः क्षमापयन् कृष्णमिति शेषः वंचयिष्यामि उदकमिति शेषः ॥ ६४ ॥ तस्यैन्द्रस्य स्नेहात् सुजुगुप्सितमातंगवेषः अतिनिदितात्यजस्य वेषवद्वेषो यस्य स तथा ॥ ६५ ॥ वशीजितेन्द्रियः मूत्रनिरोधेन समर्थ इति भावः । इन्द्रमूत्रस्रोतसि मूत्रद्वारे सौधं अमृतसंबंधिकलशं निधाय निबध्य मूत्रयन्निव तमुदकं ब्राह्म ॥ ६६ ॥ किमिति । हे महर्षे वासुदेवः तवार्थं इमां सुधां प्रेषयामास । तां सुधां पिबेति प्राहेति संबंधः ॥ स उदकः तं भिद्रं भर्त्सयन् निदयन् याहीत्येव मत्पुरतो गच्छेत्येवाह ॥ ६७ ॥ ॥



स्वमालयस्वर्गवंचयितुं द्रश्याग्निप्रायमाह । असाधारणमिति । अमृतं देवानां सदा असाधारणं मुख्यं अन्नं । हियस्मात्ततः कारणान्तस्यामृतस्याग्न्यपीतिः देवेभ्योऽयैः पीतिः पानं प-  
रमत्यंतं अप्रियाप्रीतिकरा अतो वंचयामासेति भावः ॥ ६८ ॥ स्वापराधाच्च स्वज्ञानदेव उदके आत्मदत्तप्रसादादमृतदानरूपप्रसादाच्चालिते प्रचलिते सति बाधुदेवः युक्तमे-  
वेति मन्यते अमन्यत् ॥ ६९ ॥ शूरसूतवेबुधे देवाय यदूनां संसृष्टिमायां दत्तं तं युद्धादिवाताम् ॥ ७० ॥ सात्वती सुजडात्सात्वतानामीशेन स्वाभिना कृष्णेन सूतोरग्निमन्योऽन्तं  
रितं व्यवहितमकथितमित्यर्थः । वधं कथयति प्रणम्य ऊचे । ततः सुभद्राप्रार्थनानंतरं आह । अभिमन्युवधमिति शेषः ॥ ७१ ॥ बहुशः बहु निश्चाद्धादिदानानि ॥ ७२ ॥ अत्र

वंचयित्वैव तं शक्रो ययौ प्रीतः स्वमालयम् ॥ असाधारणमन्नं हि देवानाममृतं सदा ॥ अन्यपीतिस्ततस्तस्य  
देवानां परमाप्रिया ॥ ६८ ॥ आत्मदत्तप्रसादाच्च स्वापराधाच्चालिते ॥ उदके वासुदेवस्तु युक्तमित्येव मन्य  
ते ॥ ६९ ॥ स्वपुत्रीं प्राप्य यदुग्निः पूजितः शूरसूतवे ॥ दत्तांतं कथयामास केशवो यदुसंसृष्टिम् ॥ ७० ॥ वध  
मंतरितं सूतोः सात्वतेशेन सात्वती ॥ प्रणम्य कथयेत्यूचे तत आह जनार्दनः ॥ ७१ ॥ ततः सुदुःखिताः शूर-  
पुत्राद्या अभिमन्यवे ॥ श्राद्धदानादि बहुशश्चक्रुः केशवसंयुताः ॥ ७२ ॥ निवसत्यत्र देवेशे धर्मराजः क्रतून्-  
मम् ॥ अथ मेधमनुष्ठातुं नाविंदद्वित्तमं जसा ॥ ७३ ॥ हतशेषात्सात्रसंध्यात्करं नैच्छदयापरः ॥ न च मध्यमक-  
ल्पेन यष्टुं तस्य मनोगतम् ॥ ७४ ॥ विज्ञाय नित्यविज्ञातनिखिलो बादरायणः ॥ आविर्भूतो हिमवतः शृंगं यत्राभिसं-  
गतम् ॥ ७५ ॥ मेरुशृंगेण यत्रैव विष्णुः स्वात्मानमव्ययम् ॥ लोकस्य संग्रहयेजे कर्मबंधोज्झितोऽपि सन् ॥ ७६ ॥

द्वारकायां अंजसा उत्तमकल्पेन अनुष्ठातुं कर्तुं वित्तं नाविंदत पूर्णं ज्ञातवाग् । अस्मासु विद्यमानवित्तेन यज्ञः पूर्णो न भवेदिति ज्ञातवामिति भावः ॥ ७३ ॥ दयापरः कृपालुः नृपते-  
च्छत् । आदतुमिति शेषः । मध्यमकल्पेन यष्टुं नैच्छत् । नित्यं विज्ञातं निखिलेनेति विविधः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । तस्याज्ञो मनोगतं मनः प्रदत्तं विज्ञाय आवि-  
र्भूतः स नृपो त्तमं धर्मांजप्रति इत्याहो यत्तरत्र संबंधः । इतीति किमित्यत आह । हिमवत इत्यादिना । यत्र हिमवतस्य वै हिमवतः पर्वतस्य शृंगं शिखरं मेरुशृंगेण हिमवतस्य वै स्थितेन  
मेरुशिखरेण संगतं मिलितं तस्य वै तदिति शेषः ॥ ७५ ॥ यत्रैव विष्णुर्व्ययं स्वात्मानं एव लोकस्य संग्रहाय भक्तजनशिक्षणार्थं ईजे ॥ ७६ ॥

यत्रगिरौधुराः मरुत्ताल्पोराजा । मरुत्तद्वयकारांतःशब्दः । हरिमुद्दिश्येतिशेषः । ईजिरे । वृषपर्वदानवः यत्रईजे तत्राक्षयंधनमस्ति ॥ ७७ ॥ शंकरशरीरस्थंरुद्रांतर्गतं जा-  
मदश्यं परशुरामंद्वासांपूज्यं तत्प्यरामस्यअनुज्ञयातद्धनंस्वीकृत्य तेनधनेनयजेत्याह ॥ ७८ ॥ व्यासवाक्यमनु अनुकूलंयत्रक्रियायाभितिक्रियाविशेषणम् । भीमोप्याह  
॥ ७९ ॥ किमिति । विष्णुर्जामदश्यः धनस्यदेवता कृतः यतोखिलेश्वरः । शंकरशरीरस्थःसजामदश्यःयज्ञोउच्छिष्टस्याबशिष्टस्यधनस्यअधिपः॥ ८० ॥ तेनैवशंकरशरीरस्थेन  
विष्णुना जामदश्येनअन्धेषांशुपतास्त्रम् । एतेनशंकरस्थेन ॥ ८१ ॥ सविष्णुःपददातासत्यलोकादिनियतपदाधिपत्यप्रदाता अखिलमुष्ट्यादिप्रदाता । पतंत्राप्यरमात्माधीनान्

शंकराद्याः सुरा यत्र मरुत्तश्चेजिरे हरिम् ॥ दानवो वृषपर्वो च तत्रास्ति धनमक्षयम् ॥ ७७ ॥ तच्छंकरशरीरस्थं  
जामदश्यं हरिं परम् ॥ इष्ट्वैवानुज्ञया तस्य स्वीकृत्य यजतेन च ॥ ७८ ॥ इत्याह व्यासवाक्यानु भीमोप्याह  
युधिष्ठिरम् ॥ ७९ ॥ धनस्य देवता विष्णुर्जामदश्योखिलेश्वरः ॥ स शंकरशरीरस्थो यज्ञोच्छिष्टधनाधिपः ॥ ८० ॥  
तेनैव विष्णुना दत्तमर्जुनायास्त्रमुत्तमम् ॥ कार्याण्यन्यानि चास्माकं कृतान्येतेन विष्णुना ॥ ८१ ॥ स ब्रह्मरुद्रश-  
क्नादिपददाताखिलेश्वरः ॥ स्वतंत्रः परतंत्रांस्तानावर्तयति चेच्छया ॥ ८२ ॥ प्रियोस्माकं प्रियास्तस्य सर्वदेव वयं  
नृप ॥ अतस्तदभ्यनुज्ञातधनेनैव यजामहे ॥ ८३ ॥ सोयं पितामहोस्माकं व्यासस्तं नः प्रदास्यति ॥ इत्युक्त्वा तं  
पुरस्कृत्य कृष्णद्वैपायनं ययुः ॥ ८४ ॥ धनं कृष्णः समादाय समंताच्छतयोजनम् ॥ ददौ तेषां तेषां चोदुर्हस्यश्वो-  
धूतरादिभिः ॥ ८५ ॥ युधिष्ठिरमृते सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ॥ यज्ञार्थमूहिरे भूरि स्वर्णमुधद्रविप्रभम् ॥ ८६ ॥

ब्रह्मादीन्श्च्छया आवर्तयतिमुक्तिपर्यंतंपर्यावर्तयति ॥ ८२ ॥ प्रियःरामइतिशेषः । तत्प्यरामस्ययतःअतःतेनरामेणअभ्यनुज्ञातेन आज्ञापितेनधनेनयजामहे ॥ ८३ ॥  
सुरामःअस्माकंपितामहोयंव्यासः व्यासस्वरूपःतद्धनं तंकृष्णद्वैपायनम् ॥ ८४ ॥ समंतात्परितः शतंयोजनंशतयोजनपरिमितं धनंआदायतेषांपांडवानंददौ । तेषांइवाःहस्सा  
दिभिःसहऊटुः ॥ ८५ ॥ सामान्योक्तिकिविशेषेणविशदयति । युधिष्ठिरमिति । उद्यदादित्यस्यप्रभेवप्रभायस्यतत्तथातत् भूरिवहुत्वणमूहिरे ॥ ८६ ॥ ७

तदैवपांडवागमनसमये सवासुदेवः कृष्णः सुभद्रया सह ॥ ८७ ॥ उदकार्थिनः तत्समरुदेशवासिनः उदकराय तस्योदकरस्य कामेन इच्छानुसारेण वर्षिणः वर्षणशीलान्मेघान्दत्त्वा स्ववं अमृतं प्रेषयामीति पूर्वदत्तं च ॥ ८८ ॥ आसन्नेपुनागपुरासमीपं प्राप्तेषु ससु कृष्णः पुरं हस्तिनपुरं प्रविवेश । व्यासः पार्थः च पूर्वप्रविवेशेति भावः । तदा कृष्णागमनसमये उत्तराभिमुख्युभायां मृतं मृतबालकं असूतसु पुत्रे ॥ ८९ ॥ वासुदेवं कृष्णम् ॥ ९० ॥ गर्भे आत्मना कृष्णेनेत्यर्थः । रक्षितं प्रसवे प्रसूतिसमये हतद्रौण्येण हतं बालकं प्रत्यक्षं लोकप्रत्यक्षं यथास्तथा पार्थानां तं वस्तानवद्व्यर्थं पुनरुज्जीवयामास । मया गर्भे रक्षितमिति सतां ज्ञापयितुं प्रसवकालेऽस्य अवकाशं दत्त्वा अस्त्रधनुं पुनरुज्जीवयामासेति

तदैव वासुदेवोपि सभार्यः समुभद्रया ॥ आगच्छद्वास्तिनपुरं पथुदंकेन पूजितः ॥ ८७ ॥ तत्कामवर्षिणो मेघांस्तस्य दत्त्वा उदकार्थिनः ॥ सफलं स्ववंरं कृत्वा जगाम गजसाह्वयम् ॥ ८८ ॥ आसन्नेष्वेव पार्थेषु व्यासे च पुरुषोत्तमे ॥ प्रविवेश पुरं कृष्णस्तदाऽमृतोत्तरासूतम् ॥ ८९ ॥ द्रौण्यस्त्रमूदितं बालं दृष्ट्वा कुंत्यादिकास्त्रियः ॥ शरण्यं शरणं जग्मुर्वासुदेवं जगत्यतिम् ॥ ९० ॥ प्रत्यक्षमात्मना गर्भे रक्षितं प्रसवे हतम् ॥ पुनरुज्जीवयामास केशवः पार्थ-तंतवे ॥ ९१ ॥ तदैव विविशुः पार्थाः सरुणाः सधनोच्चयाः ॥ सर्वे मुमुक्षुरे दृष्ट्वा पौत्रं केशवरक्षितम् ॥ ९२ ॥ ददौ दानानि बहुशो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ पौत्रजन्मनि हृष्टात्मा वासुदेवं ननाम च ॥ ९३ ॥ कुंतीकृष्णासुद्राभिर्वैराट्यादिभिरेव च ॥ पांडवैः पुरुषैरन्यैः संस्तुतः प्रणतो हरिः ॥ ९४ ॥ ततः कृष्णाभ्यनुज्ञाताः पाराशर्यसदस्यकाः ॥ आरेभिरेश्वमेधं ते मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ९५ ॥ सर्वयज्ञात्मकं तेषामश्वमेधं जगत्यतिः ॥ कारयामास भगवान्कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

भावः ॥ ९१ ॥ सरुणाः सव्यासाः धनस्योच्चयोराशिः तेन सहिताः ॥ ९२ ॥ पौत्रजन्मनीति निमित्तसप्तमी । हृष्टात्मा संतुष्टमनाः बहुशः बहूनि बहुवारं ॥ ९३ ॥ वैराट्या विराट्सुतयोत्तरया । अन्याभिः स्त्रीभिश्च । अन्यैः पुरुषैश्च ॥ ९४ ॥ पाराशर्यः व्यासः सदस्यः मंत्रपूर्वकविधिवक्तव्येषां तैत्तिरीयः ॥ ९५ ॥ तेषां पार्थानां अश्वमेधं यज्ञं सर्वयज्ञात्मकं सर्वयज्ञस्वरूपं कारयामास ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

रीरितः प्रेरितः साधना निउपकरणानि हिरण्मयानीति शेषः । शालांयज्ञसमां चक्रे ॥ ९७ ॥ वासविः पार्थः गुरोर्हितेन धौम्येन पुरस्कृतः आदौ अनुमंत्रितः पश्चादुत्सृष्टः अनुमंत्रितो  
त्सृष्टः तं कृष्णसारंगं कृष्णश्च बह्नुकृष्णश्चासौ स रंगः नानावर्णश्च तं तुरंगं अश्वं अनुपठत इत्यर्थः । बवाजयौ ॥ ९८ ॥ अरिभिरजितः पराजयग्रहितः स पार्थः रुंधतः अश्वरोध  
कान् ॥ ९९ ॥ तदा तस्मिन् दिग्विजये युधिष्ठिराज्ञया कश्चिदपि न हंतव्य इत्येवं रूपया आज्ञया । तेन पार्थेन कश्चिन्निहतः । प्रीयतामीति मता तेन पार्थेन आहूताः आकारि  
ताः ॥ १०० ॥ मळलूः मळरूनां धीपां ज्ञानां राजधानीं क्रमात् दिग्विजयक्रमात् प्राप्तः प्राप्तवान् । तत्र मळलूः बभ्रुवाहनः अर्जुना ज्ञातः चित्रांगदा पुत्रः नाम्ना बभ्रुवाहनः अर्घ्यपाद्या

साधनानि च सर्वाणि शालां चैव हिरण्मयीम् ॥ पवमानसुतश्चक्रे कृष्णद्वैपायने रितः ॥ ९७ ॥ अथानुमंत्रितोऽस्तृष्टं  
पुरोहितपुरस्कृतम् ॥ तुरंगं कृष्णसारंगमनुववाज वासविः ॥ ९८ ॥ स जित्वा रुंधतः सर्वांश्च पतीच्छन्नुते जसा ॥  
चारयामास सर्वेषु राष्ट्रेष्वविजितो रिति ॥ ९९ ॥ युधिष्ठिराज्ञया तेन न कश्चिन्निहतस्तदा ॥ आहूताश्च नृपास्तेन  
यज्ञार्थं प्रीयतांस्त्रिभिः ॥ १०० ॥ मळलूरं क्रमात् प्राप्तः तत्रैनं बभ्रुवाहनः ॥ अभ्ययादर्थ्यपाद्याद्यैस्तमाह विजयः  
सुतम् ॥ १०१ ॥ योद्धुकामोऽर्थ्यमादाय त्वयाद्याभिगतो ह्यहम् ॥ न प्रीये पौरुषं धिक्ते यन्मेध्याश्वो न वारिनः  
॥ १०२ ॥ तदापि पितृभक्त्यैनमयुध्यंतमुलूपिका ॥ आह युध्यस्व तत्प्रीत्यै गुरोः कार्यमसंशयम् ॥ १०३ ॥ प्रीणना  
यैव युध्यस्व पित्रे संदर्शयन्बलम् ॥ इत्युक्त्वा युयुधे पित्रा बलं सर्वं प्रदर्शयन् ॥ १०४ ॥ ॥ ९३ ॥

यैः सहैतं पितरं अभ्ययात् ॥ १०१ ॥ विजयः पार्थः सुतं तं बभ्रुवाहनं आह । किमिति । योद्धुकामोऽर्थ्यमादाय अभिगतः अभिमुखं प्रामोयद्यस्मात्तस्मात् न प्रीयेत त्वयामि  
मेमेध्याश्वः यज्ञार्होऽश्वः यद्यस्मान्निवारितः तत्तस्मात्ते पौरुषवीर्यं धिक् निष्कलमित्यर्थः ॥ १०२ ॥ तदापि विनिंदनसमयेपि पितृभक्त्या अयुध्यंतं युद्धमकुर्वंत एनं बभ्रुवा  
हनं उलूपिका पार्थभाग्यनागकन्यकाप्राह । किमिति । युध्यस्व पित्रा सहेतोऽशेषः । यत्कर्म गुरोः प्रीत्यै भवति तत्कर्म असंशयं यथास्यात्तथा कार्यकृतं व्यम् ॥ १०३ ॥ अतएव प्री  
णनायैव गीत्यर्थमेव । न तु ह्येष बुद्ध्या । पित्रे बलं संदर्शयन् युध्यस्व ॥ १०४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्मयन्विरस्यकुर्वन् मंदयोधयतिअयुध्यत् । सबभुवाहनःसर्वाआयुधानांक्षेपेपि प्रयोगेकतेपि अविकारंक्षतादिरहितंधनंजयम् ॥ १०५ ॥ दृष्ट्वाबाल्यात्बालस्त्रभावात्  
परीक्षायैअर्जुनसामर्थ्यपरीक्षार्थं मंत्रपूतं मोहप्रापकदेवतमंत्रेणाग्निमंचितं महाशरंपित्रेचिक्षेप । देवेनदेवताधिष्ठितेनमरणमोहामूर्छांएनंपार्थमाविशत् ॥ १०६ ॥ तद्ग  
स्यागुरुतत्स्याप्रायोपविष्टः । प्राणत्यागार्थमुपविष्टोभूदित्यर्थः । तन्माताचित्रांगदौबिललाप प्रलापंकृतवतीअतिदुःखिता ॥ १०७ ॥ तदाचित्रांगदालूपीविजगर्हं भर्तु  
यामास । किमिति । जगन्नयनंजितंभर्तारं अविजानन्तैवबाल्यबुद्धिमतेत्यर्थः । पुत्रेणअजीघनःघातितवत्यसि । अतएवधिकृतेजीवनमितिशेषः ॥ १०८ ॥ हेकलिप्रिये

अर्जुनस्तु सुतस्नेहान्मदं योधयति स्मयन् ॥ स तु सर्वायुधक्षेपेप्यविकारं धनंजयम् ॥ १०५ ॥ दृष्ट्वा बाल्यात्परी  
क्षायै मंत्रपूतं महाशरम् ॥ चिक्षेप पित्रे दैवेन तेनैनं मोह आविशत् ॥ १०६ ॥ मूर्छितं तं गुरुं दृष्ट्वा तद्गत्स्या भृश  
दुःखितः ॥ प्रायोपविष्टस्तन्माता विललापतिदुःखिता ॥ १०७ ॥ विजगर्हं तदालूपीं धिजगन्नयनपूजितम् ॥ अजी  
घनो मे भर्तारं पुत्रेणैवाविजानता ॥ १०८ ॥ लोकवीरं पतिं हित्वा न मे कार्यं सुतेन च ॥ पतिलोकमहं यास्ये  
तृप्ता भव कलिप्रिये ॥ १०९ ॥ इत्युक्तवा मरणायैव तां विनिश्चितमानसाम् ॥ धरायां विलुठंतीं च दृष्ट्वा भुजग  
नंदिनी ॥ ११० ॥ नागलोकस्तमादाय विशल्यकरणीं क्षणात् ॥ उत्थापयामास पतिं त्रिलोकातिरथं तया  
॥ १११ ॥ प्रहस्योवाच च तदा श्रुतं वाक्यं पुरा मया ॥ सुरलोके सुरैः प्रोक्तं भीष्माद्या नातिधर्मतः ॥ यद्दत्तास्तेन  
दोषेण पार्थस्तेनतिवेदनाम् ॥ ११२ ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥

कदनप्रिये मेसुतेनकार्यनास्ति । अहंपतिलोकंयास्ये । पतिमनुमरणमिष्यामीतिभावः । लोकवीरं पतिंहित्वातृप्ताभव । पतिंहत्वेतिपाठे पतिंहत्वासुतेनकार्य  
नेत्यन्वयः ॥ १०९ ॥ विलुठंतींलोठयंतीं तांचित्रांगदाम्भुजगनंदिनीउलूपिका ॥ ११० ॥ तयाविशल्यकरण्या ॥ १११ ॥ प्रहस्यउवाच उलूपिकेतिशेषः । किमिति ॥ पुरा  
मयासुरलोकेसुरैःप्रोक्तंवाक्यंश्रुतं तत्किमित्यतआह । भीष्माद्याइति । तेनपार्थेनभीष्माद्याःअतिधर्मतेनहताः किंचिद्वाजेनहताइत्यर्थः । यद्यस्मान्तेनदोषेणपार्थः रणंअति  
वेदनांत्रजेत् इतिश्रुतमितिपूर्वेष्वान्वयः ॥ ११२ ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥



तद्धितद्विपिदुःखं पतः अन्यस्मान्न स्यात् पुत्रादेवदुःखं स्यादिति भावः । इति देवानां वचनादेवाहं आत्मजं वभूवाहनं युध्ययुध्यस्व इत्यब्रुवन् ॥ ११३ ॥ देवानां मेव संकल्पान्दित्याचार्योक्तिः । ननु पुत्रसामर्थ्यान्मूर्च्छित इति भावः । अयमर्जुनः अन्यः पुत्रादिति शेषः ॥ ११४ ॥ पुत्राद्वेदनां प्राप्नोति कुतो देवानां संकल्प इत्यत आह । अन्येनेति । अस्य पार्थस्य त्रिलोकगंघ्रिषु लोकेषु विद्यमानम् ॥ ११५ ॥ पुत्रश्च भार्या चिताभ्यां युतः लब्धवः क्षरमिति पुत्रपदस्य पूर्वनिपातः । तौ चित्रांगदावभुवाहनौ ततः मच्छतूरात् ॥ ११६ ॥ समीपस्थपार्थश्च भेदध्या

रणे व्रजेदिति न तत्परतः स्यादिति त्याहम् ॥ वचनादेव देवानां युध्येत्यात्मजमब्रुवम् ॥ ११३ ॥ देवानां मेव संकल्पान्मूर्च्छितश्चार्जुनो भवत् ॥ भुक्तदोषफलश्रापं पुनर्भक्ष्यति नान्यतः ॥ ११४ ॥ अन्येन पतितस्यास्य यशो न श्ये त्रिलोकगम् ॥ नार्जुनस्य यशो न श्येदिति देवैरिदं कृतम् ॥ ११५ ॥ इत्युक्तः प्रीतिमापेदं पुत्रभार्यायुतोजुनः ॥ यज्ञार्थं तावथाहूय पूजितः प्रययौ ततः ॥ ११६ ॥ द्वारकायाः समीपस्थं प्रद्युम्नाद्याः सुता हरेः ॥ प्रसत्याश्वमथाजङ्घराह्वयंतोजुनं युधे ॥ ११७ ॥ सुभद्राहरणं मार्ष्टुं नीतिश्वे तैर्धनं जयः ॥ गौरवाद्वासुदेवस्य मातुलस्य च केवलम् ॥ ११८ ॥ मातुलाया ब्रवीदर्थं हतं पौत्रैरवधुवत् ॥ स निर्भर्त्स्य कुमारान्स्तान्मेध्यमश्वममोचयत् ॥ ११९ ॥ मातुलं स प्रणम्याथ यज्ञार्थं तान्निमन्त्र्य च ॥ गच्छन् गजाह्वयं दूतमग्रतोयापयन्त्यपे ॥ १२० ॥ सकृणः सहस्रोदर्यः श्रुत्वासौ प्राप्तमर्जुनम् ॥ प्रीतो बाष्पानि पूर्णाक्षो भ्रातृस्नेहादभाषत ॥ १२१ ॥ वासुदेव न पश्यामि दुर्लक्षणमया-  
र्जुने ॥ केन दुर्लक्षणेनायं बहुदुःखी प्रवासगः ॥ १२२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

श्वम् ॥ ११७ ॥ सुभद्राहरणं पार्थकृतसुभद्राहरणपकीर्तिं मार्ष्टुं परिहर्तुं तैः कृष्णपुत्रैः मातुलस्य च वसुदेवस्य गौरवात् ॥ ११८ ॥ केवलं अवधुवत् अरिभिरिवित्यर्थः । पौत्रैः वसुदेवपौत्रैः हनमश्वं मातुलाय अब्रवीदकथयत् । स वसुदेवः ॥ ११९ ॥ तान् वसुदेवादीन्निमन्त्र्य आहूय लुपेधर्मराजाय अयापयत् प्रेषयामास ॥ १२० ॥ असौ राजा प्राप्तमर्जुनं श्रुत्वा प्रीतः संतुष्टः भ्रातृपार्थस्नेहात् बाष्पैः अनिपूर्णं अक्षिणीयस्य स तथा सन् अभाषत ॥ १२१ ॥ अथ शब्दः प्रश्ने ॥ १२२ ॥ ॥ ॥

पृष्टः शङ्गेतिशेषः । तं राजानं याह । किमिति । तेन वधाता अर्जुनः दीर्घपिंडिकावर्णाग्रस्य स तथा । तेन दीर्घपिंडिकावलदुर्लक्षणेन । बहुलं दुःखयस्येति दुःखबहुलः । इत्युक्त्वा पुनरेव दुर्लक्षणं तस्मै ॥ १२३ ॥ वदंतं वक्तुमिच्छंतं कृष्णं पांचालीद्वौ पदी कटाक्षेण अपांगसंज्ञयान्यवारयत् । मावदेति निवारितवतीत्यर्थः ॥ १२४ ॥ इयं विद्या पुरुषाणां लक्षणज्ञापर्यंती विद्या स मय्यकुशुद्रा अयुक्तमा ॥ १२५ ॥ विद्याशीलः विद्याय हणत्सभावः युधिष्ठिरः प्रसंगात् लक्षणकथनप्रसंगात् प्राप्तुमिच्छेदिति ज्ञात्वेत्यर्थः । लोभात् विद्यामुलोभात् ॥ १२६ ॥ तस्याः द्रौपद्यागौरवात् उत्तरं लक्षणकथनोत्तरं न प्रत्यभाषत नाकथयत् । कथांतरं अन्यप्रसंगं ब्रुवाणः सन् तं लक्षणकथनप्रसंगं विस्मरयामास ॥ १२७ ॥ वासुदेवेन अनिर्दीर्घपिंडिकत्वदोषादपि अर्जुने स्फुटं व्यवक्तुं दृश्यमानमपि उदरस्य किंचिदाधिक्यं तथा सव्यबाहोः वामकरस्य आधिक्यं दीर्घत्वम् । एवं च एवं विधं दुर्लक्षणं नैवोक्तम् ॥ १२८ ॥

पृष्टुं केशवः प्राह भ्राता ते दीर्घपिंडिकः ॥ तेनायं दुःखबहुल इत्युक्तवा पुनरेव च ॥ १२३ ॥ वदंतमेवं पांचाली कटाक्षेण न्यवारयत् ॥ समस्तलक्षणाभिज्ञाः कृष्णः सत्या वृकादरः ॥ १२४ ॥ कृष्णा च पंचमो नास्ति विद्या शुद्धयमंजसा ॥ १२५ ॥ प्रसंगात् प्राप्तुमिच्छेत्तां विद्याशीलो युधिष्ठिरः ॥ इति लोभात् पांचाली वासुदेवं न्यवारयत् ॥ १२६ ॥ तद्विरवाद्वासुदेवो नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ विस्मरयामास च तं ब्रुवाणः कथांतरम् ॥ १२७ ॥ उदरस्य किंचिदाधिक्यं वृषणाधिक्यमेव च ॥ सव्यबाहोस्तथाधिक्यं दुर्लक्षणमयार्जुने ॥ १२८ ॥ तन्नोक्तं वासुदेवेन दृश्यमानमपि स्फुटम् ॥ ज्ञानानंदं ह्यसकराः ह्येते दोषाः सनातनाः ॥ १२९ ॥ समस्तजीवराशौ तु दुर्लक्षणविवर्जितौ ॥ पूर्णचित्सुखशक्त्या देर्योग्यौ कृष्णा च मारुतिः ॥ १३० ॥ अनादिदुःखहीनत्वे सुखाधिक्ये च लक्षणम् ॥ रुक्मिणी सत्यभामादिरूपायाः श्रिय एव तु ॥ १३१ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

द्विष्यत्स्मात्कारणात् एते दोषाः दीर्घपिंडिकादिदोषाः सनातनाः । नित्याः जीवसंस्था इत्यर्थः । अतः ज्ञानानंदं ह्यसकराः । नित्यान्मूलाविविधानं दंष्ट्रा इका इति भावः ॥ १२९ ॥ चित्ज्ञानं सुखमानंदः शक्तिः शरीरबलं तादात्म्योपस्य भक्त्या दिगुणसमूहस्य स तथा । पूर्णः अपरिमितः स चासौ चित्सुखशक्त्या दिक्षतथोक्तः तस्य योग्यौ ॥ १३० ॥ रुक्मिणी सत्यभामे आदीयासां नासीतादयः तथा तासां रूपायाः स्वहृत्पत्न्याः श्रिय एव बलस्य एव तु कृष्णा मारुत्याः विशेषेण अनादिदुःखहीनत्वे सुखाधिक्ये च विषये मुख्यं लक्षणं जीवसंस्थाद्विशेषलक्षणं अस्तीति विशेषः ॥ १३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततोपि श्रियोपि मुख्यं अशेषतः शमादेः सकाशात् गुणराशेः गुणसमूहस्य नित्यपरमुक्तं टालंगलक्षणं व्यासादिरूपिणः विष्णोरेवास्तीति शेषः । अग्न्यस्य न च हियस्मात् सत्तास् एको-  
विष्णुः पूर्णसदुणः ॥ १३२ ॥ प्रसंगाद्मादित्रयाणां स्वरूपमाहात्म्यमुक्त्वा विष्णोः सर्वोत्तमत्वमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति । साश्वद्व्यादिना । यज्ञवाटं यज्ञशालां केशवेन सह-  
केशवाः अस्यार्जुनस्य सहोदराः पार्थेन पूजिताः संतः पार्थमालिङ्गनादिना पूजयामासुः ॥ १३३ ॥ समागतैर्नृपैश्च समागतैर्विप्रवैश्च जुष्टः सेविताः युक्त इत्यर्थः ॥ १३४ ॥ अधिष्ठितः  
युक्तः शयज्ञः अरोभातशुशुभे । विश्वादिहूपेण विश्वैर्जसप्राज्ञानामक्रिहूपेतेन परेण पुंसां अधिष्ठितं नृपैश्च यथाशोभतेत्यर्थः ॥ १३५ ॥ सोऽश्वमेधज्ञः शक्र-  
स्थशतक्रतुत्वे शतक्रतुत्वं पादके यथा तथा पांडवकृतो यज्ञः आविः प्रकटभूतैर्विध्यादितुरैरधिकमलकृतो भूत् ॥ १३६ ॥ स्वधर्माः स्वत्ववर्णाश्रमोचितधर्मस्थाः ते च ते मत्यादिकाश्च

मुख्यं ततोति मुख्यं तु स्वातंत्र्यादेशेषतः ॥ गुणराशेः परं लिंगं नित्यं व्यासादिरूपिणः ॥ विष्णोरेव न चान्यस्य  
स ह्येकः पूर्णसदुणः ॥ १३२ ॥ सार्थेर्जने यज्ञवाटं प्रविष्टस्य सहोदराः ॥ पूजिताः पूजयामासुर्मदिताः सहकेशवाः  
॥ १३३ ॥ ततः स यज्ञो यदुर्वीररक्षितो व्यासोपदिष्टो मुनिभिः प्रवर्तितः ॥ अशोभतालं सकलैर्नृपैश्च समागतैर्वि-  
प्रवैश्च जुष्टः ॥ १३४ ॥ स रुष्णयुग्मेन च भागविण त्रिधा विभक्तेन परेण पुंसां ॥ अधिष्ठितोऽशोभत विश्वमेत-  
द्विश्वादिहूपेण यथैव तेन ॥ १३५ ॥ यथा विरिचस्य पुरा स यज्ञो यथैव शक्रस्य शतक्रतुत्वे ॥ तथैव सोऽभूद्विधि-  
शर्वशक्रपूर्वैः सुरैराविरलं कृतोधिकम् ॥ १३६ ॥ न देवगंधर्वमुनिस्वधर्ममत्यादिकेष्वपि स योत्र नास ॥ स्वलं-  
कृतैर्नाकिजनैः सकतैररुचन्नाकवदेतदोकः ॥ १३७ ॥ तत्रैव तत्त्वानि संशयानि निःसंशयान्यासुरलं विवादे ॥  
परस्पररोत्थे हरिणा निरूपिणा संस्थापितान्यग्र्यवचोभिरुच्चैः ॥ १३८ ॥ प्रगीतगंधर्ववरः प्रनृत्तसदप्सराः संतत-  
वादिविप्रः ॥ विवेचयेद्वदृषौघ एको रराज राजाखिलसत्क्रतुनाम् ॥ १३९ ॥ आदिपदेन विभीषणादिसद्राक्षसादिकादिविवक्षिताः । देवगं-

धर्वमुनयश्च स्वधर्ममत्यादिकाश्च तथा तेषु मध्येऽत्र यज्ञो नासनागत इत्यर्थः । सनास लोकत्रयपिनव भवेत्यर्थः । एतदोकः इदं यज्ञस्थलं कांताभिः स्त्रीभिः सह वर्तमानैर्नाकिजनैर्दे-  
वैः नाकवत् स्वर्गवत् अरुचन्नाकवत् इत्यर्थः ॥ १३७ ॥ तत्रैव यज्ञशालायां संशयानि तत्त्वानि परस्पररोत्थे विवादे सति हरिणा उच्चैः व्यक्तं यथा भवति तथा अग्र्यवचोभिः उपनिषद्वाक्यैः  
संस्थापितानि प्रपदिता निनिःसंशयान्यासुः ॥ १३८ ॥ प्रगीताः उक्तृष्टगीताः गंधर्ववराः यस्मिन्सतथा । प्रनृत्ताः प्रकटभूतं कुर्वन्त्यः सदप्सराः सोऽयस्मिन्सतथा । संततं निरंतरं वादिनः  
ब्रह्मज्ञादिनो विप्राः यस्मिन्सतथा विवेचयन्त तत्त्वविवेकं कुर्वन्त देवानां नृपाणां च ओघः संघो यस्मिन्सतथा अखिलसत्क्रतुनां एको मुख्यः राजाऽश्वमेधायज्ञः राजा ॥ १३९ ॥

सहवासुदेव्यः कृष्णतार्याभिः सिंहिताः समस्तदेव्यः देवभार्याः अत्रयज्ञशालायां विचेरुः । अच्युतसः कथासु रमेतास्तासा तथाभूताः सत्यः निषेदुः उपविष्टाः ॥ १४० ॥ प्राज्ञव-  
रेष्वेषामनोभीष्टज्ञे अनिलात्मजे प्रदानरिसति अत्रयज्ञे कुतश्चिक्त्वा श्रद्धां पनवेन मुमुक्षुः मोक्षेच्छुः नाभूत् त्रिरूपिणो ह्येदर्शनसद्भावात्तदुभूषः भवितुमिच्छुः ऐश्वर्यादिमानस्यामितिका-  
मी नवैवासीदित्यर्थः । विविमुः वेत्तुमिच्छुः ज्ञानकामी नवै बुभूक्षुः भोजनेच्छुः कुतः हियस्मात्तस्मात् असत्यकामाः व्यर्थकामाः नाभवन् ॥ १४१ ॥ तत्रयज्ञे दिने दिने पंचदश वर्षपर्य-  
न्तं प्रतिदिनं जर्जिताः उल्कष्टाः रसवन्तः लेह्यादिभक्षतः सभक्षसाराः गुडोपेतैस्तैलपकादिभक्ष्यविशेषयुक्ताः । महान्नपर्वताः उत्तमं तदुल्लङ्घनपर्वताः । सभाक्षिकायाः मध्विबभूविकारादियु-  
क्ताः पयसादुग्धेन सर्पिषाघृतेन अंजलनिर्तरं अव्ययाद्वात्सराह्वयं यथास्यात्तथा पूर्णाः नद्यः पायसद्वयं अपि ॥ १४२ ॥ त्रिदशादीनि देवगन्धर्वादीनां योग्याः भोगार्हाः

समस्तदेव्यः सहवासुदेव्यः स्खलंकृताः फुल्लमुखारविदाः ॥ विचेरुरत्रैव सहाभूरोभिर्निषेदुरप्यच्युतसत्कथारमाः

॥ १४० ॥ नवै मुमुक्षुर्न बुभूक्षुरत्र नवै विविमुश्च कुतो बुभूक्षुः ॥ नासत्यकामा अभवन्कुतश्चिप्रदातरि प्राज्ञवरेऽ

निलात्मजे ॥ १४१ ॥ दिने दिने तत्र महान्नपर्वताः सभक्षसारा रसवन्त उर्जिताः ॥ नद्यः पयः सर्पिरजस्रपूर्णाः

समाक्षिकाद्या अपि पायसद्वयः ॥ १४२ ॥ ह्रदा महान्तस्त्रिदशादियोग्याः सुयोगयुक्ता हरिचंदनादेः ॥ तथाज-

नालक्तकमुख्यमंडनद्रव्याभ्यावाप्यो मणिकांचनोद्भवाः ॥ १४३ ॥ यथेष्टपानाशनभोगशिष्टाः सहस्रशो मारु-

तिनापि कारिताः ॥ गंधा रसाद्याश्च समस्तभोगा दिवीव तत्रासुरतीवहृद्याः ॥ १४४ ॥ नैतादृशः कश्चन भूतपूर्वो

मखो विना रामविरिचवज्जिणाम् ॥ मखानिति प्रोचुरशेषलोकादृष्टा मखं तं पुरुषोत्तमे रितम् ॥ १४५ ॥ ४३ ॥

तेषां तेषां योग्यतानुरूपानिर्मावः । सुयोगयुक्ताः कस्तूरीदिद्रव्ययोगयुक्ता हरिचंदनादेः श्रीगंधागुर्विदिग्धस्य महान्तः विस्तीर्णत्वादिना महान्तोद्भवाः मणिकांचनोद्भवाः रत्नसुवर्ण-  
निर्मिताः । अंजनं कज्जलं अलक्तकं लक्षाक्षिविकारः ते मुख्यपूर्वयोग्यानि मंडनद्रव्याणि अलंकारानि मिहिराकुं कुमदिद्रव्यश्रेष्ठानि तेषां वाप्यः । तत्तद्रव्यवर्णसदृशरत्ना-  
दिनिर्मिताः नानामंडनादिद्रव्याणां वाप्यद्विर्मावः ॥ १४३ ॥ यथेष्टपानाशनभोगैः भोग्यवस्तुभिः शिष्टाः विशिष्टाः मारुतिनाकारिताः सहस्रशः सहस्रसंख्याका गंधा रसाद्याः सम-  
स्तभोगाः भोगविषयाः दिवीव स्वर्गे यथा तथा तत्रयज्ञे अतिहृद्याः अत्यन्तमनोहरा आसुः आसन् । अतएव बुभूक्षुः कुतएवेति भावः ॥ १४४ ॥ अशेषलोकाः पुरुषोत्तमे रितं प्र-  
वर्तितं वा तं मखं पण्डितकृत्वा मखं धेष्टुम् । रघुनाथब्रह्मेन्द्राणां मखां तत्पूर्वजातः एतादृशः कश्चन मखः नास्तीति शोचुः ॥ १४५ ॥ ॥

वत्सरपंचक्रयपंचदशवत्सरपर्यंतं दिने दिने सुष्ठु द्वादशवर्धमानगुणः यस्य स तथा । उच्चकल्पः उत्तमकल्पः पंचाश्वमेधात्मकः अद्धैवकेवलमेवेत्यर्थः । हरिदैवतः सकतुः मुदावहो बभूव । सतामिशेषः ॥ १४६ ॥ सवितां कोशस्थादिवित्तसहितां पृथ्वीदयितानां भायाणां शरीरेभ्यो गल्यमात्रं सुवासिन्याः असाधारणलक्षणभूतं गल्यं तंतुनिधायस्थापयित्वा सर्वाभरणानि च ॥ १४७ ॥ यथोक्तं शास्त्रे नियतं ऋत्विजां विभागाय विभज्य दातुं वरेण्ये वरणीये व्यासे समर्पयामासुः । ते द्रौपदीपार्थो हृदा मनसाः समस्तं पृथ्व्यादिहर्येव्यासाय समर्पितं पूर्वमिशेषः । पुनस्तदैवतवाक्यशेषः । अमुष्य व्यासात्मकस्य विष्णोः विभागः यद्यस्मात्प्रियः अतः विभागार्थमिव विभज्य दातुमिव आपयन् । मनः पूर्वकं हरये समर्पितत्वाद् विभागार्थं समर्पितं औपचारिकमिति सूचयितुं इवेत्युक्तमिति भावः ॥ १४८ ॥ न च नवम्यसाधनभूतं दत्तापहारं कृत्वा अत्रातिरिच्यः कथं दत्तमित्यत आह ।

स एवमद्वा हरिदैवतः क्रतुः पंचाश्वमेधात्मक उच्चकल्पः ॥ दिने दिने स्तुष्टुगुणो बभूव मुदावहो वत्सरपंचक्रययम् ॥ १४६ ॥ यज्ञावसाने निखिलाश्च पांडवाः कृष्णा च पृथ्वीमखिलां सवित्ताम् ॥ मांगल्यमात्रं दयिताशरीरे निधाय सर्वाभरणानि चैव ॥ १४७ ॥ समर्पयामासुरजे वरेण्ये व्यासे विभागाय यथोक्तं ऋत्विजाम् ॥ प्रियो विभागो यदमुष्य विष्णो रतो विभागार्थमिवार्पयंसे ॥ १४८ ॥ हृदा समस्तं हरयेर्पितं तैः स हि द्विजस्योपि समस्तकर्ता ॥ देहं द्विजप्राणमनांसि चेतनैः सहैव तस्मा अतिस्तुज्य नेमुः ॥ १४९ ॥ त्वदीयमेतन्निखिलं वयं च न त्वस्मदीयं क्व च किंचनेश ॥ स्वतंत्र एकोसि न कश्चिदन्यः सर्वत्र पूर्णोसि सदेति हृष्टाः ॥ १५० ॥ ततो विभक्ते मुनयो वदंस्ते प्रत्यर्पयामो वयमेषु राज्यम् ॥ पूर्णा हिरण्येन वयं धरायाः प्रपालने योग्यतमा इमे हि ॥ १५१ ॥ पार्थाः सभायां द्विजवाक्यमेतन्निशम्य कृष्णाय पुनः प्रणम्य ॥ ऊचुस्तपो नोस्तु वनेर्पयित्वा राज्यं मखांतं त्वयि धर्मलब्धम् ॥ १५२ ॥

सहीति । द्विजस्यः ऋत्विक्स्यः सत् समस्तकर्ता ऋत्विग्विहितसर्वकर्मकर्ता सोऽपि स एव व्यासो हि यस्मात्तस्माद् दत्तापहारो बोधोऽस्तीत्यर्थः । चेतनैः स्वरूपैः सह । देहादीनि तस्मै एव व्यासायैव अतिस्तुज्यसमर्प्य अतएव निखिलं पृथ्व्यादिकं त्वदीयं वयं च त्वदीयाः । हे ईशकृचक्रपि किंचन अस्मदीयं नास्ति । त्वदीयं कुत इत्यत आह । स्वतंत्र इति । इत्युक्त्वा हृष्टाः संतः नेमुः ॥ १४९ ॥ १५० ॥ एषु पार्थेषु प्रत्यर्पयामः । पूर्णाः तृप्ताः इमे पार्थाः प्रपालने योग्यतमा हि यस्मात्तस्मात्प्रत्यर्पयाम इति संबन्धः ॥ १५१ ॥ त्वयिराज्यं अर्पयित्वा नोस्माकं वनेतपोस्तु । तपसे वनं प्रति गच्छाम इति भावः ॥ १५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥





तस्य उच्छ्वसः विभ्रम्यातिथेरिति भूतस्य यमस्य पापदोषेन क्षालितपादोदकेन क्लिन्नः आर्द्रः पार्श्वः हिरण्यमयः सुवर्णप्रचुरो भूत् । सर्वतीर्थोदकेषु । यज्ञानां अवश्रुत्येषु अन्नचर्पचदशा-  
श्वमेधावश्रुत्वा दरात् श्रद्धापूर्वकं मज्जतोऽपि स्नातस्यापि ममापरः पार्श्वः हिरण्यमयो नाभूदिति हेतुमभ्यजापतेतिसंबंधः । न तत्त्ववेदिभिः तस्य न कुलोक्तस्य तत्त्वस्य यथायाजिप्रा-  
यस्य वेदिभिः जानाद्विः ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ तत्क्रोधं तमोऽधोऽपयद्विः मुनिपुंगवैः कृष्णो न च स्मिते ईषद्वारये कृते सति आशु अदर्शनदृष्टयगोचरत्वं जगाम । कालतः कालांतरे तमः  
प्राप च ॥ १६४ ॥ तदर्थं वैवपार्थानां यज्ञां विनिश्चयः तमः प्रापयितुमेव हेरण्यः सौवर्णः आदिदेन ऋत्विक्समूहः कृष्णादीनि गुणान्वदेतः स्तुबतः तदसुरा निंदनमधुद्विषः श्रीकृष्णस्य मत-  
ज्ञाः मतमिति अभिमतमिति जानतो मुन्यादयः भ्रातृसंयाचक्रुः । तं मतज्ञादिति पाठे मधुद्विषो मतज्ञाः तं असुरं भ्रातृसंयाचक्रुः ॥ १६५ ॥ असुरस्य न कुलत्वप्राप्तिकारणमाह ।

धर्मायातिथये तस्य कलां नाहति षोडशीम् ॥ यज्ञोयमिति हेतुं च विप्रैः पृष्टोऽभ्यसाषत ॥ १६१ ॥ अतिथेस्तस्य  
पादोदक्लिन्नपार्श्वो हिरण्यमयः ॥ एको ममाभूदपरः सर्वतीर्थोदकेष्वपि ॥ १६२ ॥ मज्जतोऽवश्रुत्येष्वद्वा यज्ञानामन्न  
चादरात् ॥ नाभूदित्यथ तत्त्ववेदिभिर्मुनिपुंगवैः ॥ १६३ ॥ कृष्णेन च तमोऽधं तं प्रापयद्विः स्मिते कृते ॥ अदर्शनं  
जगामाशु तमः प्राप च कालतः ॥ १६४ ॥ तदर्थमेव हेरण्यः पार्श्वस्तस्याभवत्पुरा ॥ कृष्णस्य पांडवानां च मखा-  
देश्च गुणान्वदून् ॥ वदंतो भ्रातृसंयाचक्रुस्तन्मतज्ञा मधुद्विषः ॥ १६५ ॥ श्राद्धार्थं हि पयः पूर्वं जमदग्नेरदूषयत् ॥  
॥ १६६ ॥ नाकुलेनैव रूपेण क्रोधस्तं पितरो शपन् ॥ भव त्वं न कुलस्तावद्यावद्दमादिकान्मुरान् ॥ १६७ ॥ क्षे-  
प्यसीति तमो घोरं भूयः पापेन यात्वयम् ॥ इत्यभिप्रेत्य तैः शप्तस्तथा कृत्वा तमोऽभ्यगात् ॥ १६८ ॥ यद्यप्यल्प-  
धनन्यक्तं वित्तं बहुफलं भवेत् ॥ तथाप्यनंतफलदाः कर्तुरेव महागुणाः ॥ १६९ ॥ सतां प्रीतिश्च तत्रापि सदरो हरिरेव हि ॥

पार्थेभ्योऽभ्यधिकः कर्ता समो वा को गुणैर्भवेत् ॥ १७० ॥ श्राद्धार्थमिति । क्रोधः नाकुलेनैव न कुलसंबन्धिनैव रूपेण श्राद्धार्थकल्पितं जमदग्ने-  
ऋषेः पयः शीरं अदूषयत् । उच्छिष्टं कृतवान् ॥ १६६ ॥ तैः पितृभिः अयं न कुलस्वरूपः क्रोधः भूयः न कुलस्वरूपप्राप्त्यनंतरं पापेन विष्णवैष्णवनिंदा रूपेण पापेन योतं मोयात् ।  
इत्यभिप्रेत्य त्वया बहुमादिकान्यमादिकान्मुरान् क्षेप्यसि निदिष्यसि तावन्न कुलो भवेति शप्तः क्रोधः तथा धर्मादिनिंदनं कृत्वा ॥ १६७ ॥ ननु इति द्वेण कष्टाजितं अल्पं  
दत्तं बहुफलं दत्तं नरयादित्यत आह । यदीति । अल्पं धनं यस्य स तथा । तेन इति द्वेणेत्यर्थः त्यक्तं सत्यान्नेदं वित्तं तथापि कर्तुं भद्रा गुणा एव ज्ञानादयोगुणा एव ॥ १६९ ॥ तथापि कर्तु-  
गुणेष्वपि सतां प्रीतिश्च अनंतफलदा । तत्रापि सत्स्वपि सत्स्वरः हरिरेव हि प्रसिद्धः । अतस्तत्प्रीतिः अनंतफलदेति विशेषः पार्थेभ्यः गुणैरभ्यधिकः समो वा को न भवेत् न को पीत्यर्थः ॥ १७०



श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ यज्ञेश्वरेणेति । यज्ञेश्वरेणश्रीकृष्णेन अभियुतेषुयुक्तेषु भक्त्याहरिभक्त्याअभियुतेषु यियक्षुःयागकर्तुमिष्टुःवित्तंअभीप्समानः युधिष्ठिरंप्रयागात् ॥ १ ॥ मखार्थत्वितिःमुहूर्तातिक्रमशंकरायात्त्रावान् सभीमःहस्तभूषणकटक ॥ २ ॥ अनर्घअमौल्यं अग्रप्रतिभंअग्निवद्दीप्यमानं । विचित्ररत्नैःअन्वतंवचितं तद्वत्सभूषणम् । अथविप्रगमनानंतरं नंदिरवंउत्सवभोरिरवं ॥ ३ ॥ नंदियोषंदूतैः दूतव्यवधानेनपप्रच्छ । भीमःतराजानंप्रतिउवाच । दूतव्यवधानेनेतिशेषः । किमिति । यद्यस्मान्मर्त्ये देहोपिपृष्ठःविनिश्चितायुर्वभूव तेनकारणेन ॥ ४ ॥ धर्मार्थधर्मकर्तृत्वेरेत । वेगंकुर्यादित्यस्यभीमस्यमतंअभीष्टं इहमर्त्यलोकेत्त्रावान्वेगवात्सवभूव ॥ ५ ॥ मारुतिःदुष्टानां दुर्योधनादीनांसोऽनदुष्ट । नतुत्वभावतइत्यर्थः । अप्ययोनोनाशःआविकेयधृतराष्ट्रविचार्यविनिश्चित्य अन्वकंपतकृपांचक्रे ॥ ६ ॥ कृपाकरणंस्पष्टयति । अकुर्वतइत्यादिना ।

ॐ यज्ञेश्वरेणाभियुतेषु भक्त्या महीं प्रशासन्सु घृयासुतेषु ॥ यियक्षुरागान्निशि विप्रवर्यो युधिष्ठिरं वित्तमभीप्समानः ॥ १ ॥ प्रातर्ददानीति नृपस्य वाक्यं निशम्य विप्रस्वरितो मखार्थे ॥ भीमं ययाचे स नृपोक्तमाशु निशम्य चादान्निजहस्तभूषणम् ॥ २ ॥ अनर्घमग्निप्रतिभं विचित्ररत्नान्वितं विप्रवरस्तदाप्य ॥ ययौ कृतार्थोय च नंदियोषमकारयद्वायुसूनुस्तदैव ॥ ३ ॥ अकालजं तं तु निशम्य राजा पप्रच्छ दूतैस्तमुवाच भीमः ॥ यन्मर्त्येदेहोपि विनिश्चितायुरभून्नृपस्तेन ममास हर्षः ॥ ४ ॥ इतीरितोसौ नृपतिरत्वेरेत धर्मार्थमित्यस्य मतं प्रपूजयन् ॥ जगाद साध्वित्यथ भूय एव धर्मं त्वरावानथ संबभूव ॥ ५ ॥ अर्थाविकेयं विषयेषु सक्तं दुःसंगदुष्टं कृतभूरिदोषम् ॥ समस्तराजाप्ययेहेतुभूतं विचार्य तं मारुतिरन्वकंपत ॥ ६ ॥ अकुर्वतस्तीक्ष्णतपः कुतश्चिन्नैव स्वलोकाग्निरमुष्य भूयात् ॥ रागाधिकोयं न तपश्च कुर्यादित्यस्य वैराग्यकराणि चक्रे ॥ ७ ॥ आज्ञां परैरस्य निहंति सोदैरैर्वधूजनैरप्यभिपूजिते स्मिन् ॥ स निष्ठनत्येवमपीतरैः स्वैः संपूजितो नास तदा विरागः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तीक्ष्णतपःअकुर्वतःअस्यधृतराष्ट्रस्यअमुष्य लोकान्निःस्वर्गधर्वपदग्रान्नैवभूयात् । तर्हि अयंतपःकरिष्यतीत्यतःअस्यतपःकरणेबुद्धिर्नस्यादित्याह । रागेति । अयंरागाधिकःविषयेप्रीत्यधिकःसन् । तपः नकुर्यादितिनिश्चित्य अस्यधृतराष्ट्रस्यवैराग्यकराणिवैराग्यसंपादकानिचक्रे । कर्मणीतिशेषः ॥ ७ ॥ वैराग्यसंपादककर्मण्युदाहरति । आज्ञामित्यादिना । सभीमः अस्मिन्धृतराष्ट्रेपूजितेसत्यपि अस्यधृतराष्ट्रस्यआज्ञापैरिहंतिनाशयति । स्वयंचनिष्ठनतिअवज्ञासूचकशब्दं करोति तदापिअवज्ञाकरणकालेपि इतैरैर्मीमाद्व्यैःस्वैःस्वकीयैःपूजितःसन् । विरागःविरक्तोनास ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तद्यत्नेभीमं विना आदौ णैव परिचक्रुः परिचर्या चक्रुः । कृष्णाद्रौपदी तनयातिमानपुत्रशोकवान्नस्यादिति परिचर्या चक्रे । पुत्रशोकस्तु नृपि पापं न स्यादिति कथयामेव तत्वात् । कृष्णायातीमस्य कर्मणः । अनुकूल्यमेवाचरति । इति भावः ॥ ९ ॥ तेषां देवेषु नितरां प्रीयमाणश्च प्रीतिमापन्नोऽपि परमस्य श्रीसंकर्षणस्य प्रभावं सर्वसंहारकसामर्थ्यं जानन्नपि सधृतराष्ट्रः । तेन भीमेन हतान् स मस्तान् सुतान् स्मरन् प्रीयते ॥ १० ॥ तस्य धृतराष्ट्रस्य सक्तिं आसक्तिं अपनन्तु न शयितुं द्वेषस्वस्माद्गुणधर्मेभ्यो धर्मादिभ्यः स्वस्मिन्त्यप्रतिकरणरूपेण । तस्य धृतराष्ट्रस्य संशृण्वतः सतः आस्फोट्य मञ्जादिविशेषः ॥ ११ ॥ चंदनेन हृषितौ लौकिकौ ययोर्भुजयोः अंतरमध्यं जरठस्य वृद्धस्य धृतराष्ट्रस्य ॥ १२ ॥ यमोऽनल्पमवचितं अन्वमोदतां अनुमोदं चक्रतुः । नन्वाभ्यामपि किमर्थं निष्ठुरभाषणं न कृतमित्यत आह । तदिति । तत्स्नेहात् धृतराष्ट्रस्नेहात् । गौगवादि किंचिदप्रियं नोचतु रिति शेषः । माद्रीपुत्रौ चित्तौचित्तं तस्यान्वमोदतां । राज्ञस्मृचित्तं तं तौ नोचतुः किंचिदप्रियमित्याश्रमवासिके । पुत्राभ्यां युधिष्ठिरार्जुनभ्यां संहितया पृथया कृष्णया च तद्वीमोक्तं नैव सर्वेऽपि पार्थास्तस्य ते सभार्या वैचित्रवीर्यं परमादरेण ॥ पर्येव चक्रुः सततं सभार्यं कृष्णा च न स्यात्तनयातिमानिति ॥ १ ॥ स प्रीयमाणो नितरां च तेषु नैवाधिकं प्रीयते भीमसेने ॥ स्मरन् सुतं तेन हतान् स्मरस्तानपि प्रभावं परमस्य जानन् ॥ १० ॥ तस्यापनेतुं विषयेषु सक्तिं द्वेषं तथैवात्मनि भीमसेनः ॥ जगाद् माद्री सुतयोः समक्षमा स्फोट्य संशृण्वत एव तस्य ॥ ११ ॥ ताविमौ मे भुजौ वृत्तौ पीनौ चंदनरूपितौ ॥ ययोरंतरमासाद्य जरठस्य सुता हताः ॥ १२ ॥ यमौ तदन्वमोदतां तत्स्नेहाद्गौरवादपि ॥ नैव तत्कृष्णया ज्ञातं पृथया च सपुत्रया ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा त्वोत्पन्ननिर्वेदं क्षत्ता ज्येष्ठस्य वर्धयन् ॥ उवाच जीविताशा ते ननु राजन् गरीयसी ॥ १४ ॥ अहं महीयसी जंतोर्जीविताशा यया भवान् ॥ भीमापवर्जितं पिंडमादत्से गृहपालवत् ॥ १५ ॥ न चापराधो भीमस्य ब्रुवतस्वामिदं वचः ॥ अग्निर्निस्तृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

ज्ञातं ॥ १३ ॥ तद्वीमोक्तं श्रुत्वा ज्येष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य उपसन्नश्चासौ निर्वेदश्चेत्युत्पन्ननिर्वेदः । तं तथा उपसन्नवैराग्यं वर्धयन् क्षत्ताविदुः उवाच किमिति । हे राजन् ते गरीयसी महीती जीविताशा जीवितुमिच्छावर्तते ननु ॥ १३ ॥ अहो आश्चर्यं जंतोः प्राणिनः जीविताशामहीयसी तत्र दृष्टांतमाह । भवान्यथा तथेत्यर्थः । अहो महीयसी तिक्षेपकमिति केचित् । तथापि आचार्योक्तिः संधिस्थितत्वाद्वाख्यातम् । भीमेन अपवर्जितं परिहृत्य पिंडया संनमित्यर्थः । आदत्से अंगीकरोषि । गृहपालवत् वा यथा तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्वं प्रतिब्रुवतः भीमस्य यस्य भीमस्य अग्निः निस्तृष्टः षडत्तः लाक्षा गृहद्विशेषः । गरोः द्रौपदी दूषिता सभायां आकृष्टा ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥



क्षेत्रं धनं च हतं इत्यादि निष्ठकर्तृत्वात् यिभीमेन किमनिष्ठकृतं न किमपीत्यर्थः ॥ अलं आसज्जतः विषयासक्तस्य ते उपकाराय च निर्वेदकरं बैराग्यकरं वाक्यं अयमीमेन इति ॥ १७ ॥ यद्यस्मान्नस्मात् अयमीमेद्वैषम्यजद्वेषकामौभीमेद्वेषं विषयेषुकामं ॥ १८ ॥ ततः कर्मणा भीमेद्वेषमुत्सृज्य ॥ १९ ॥ अनश्रंतं अमुं जानं ॥ २० ॥ २१ ॥ अन्यथा

आज्ञायाः अभावो नैव बोध्य इति बद्ध् उपवासेन केशः अतएव श्रमान्चितः धृतराष्ट्रः मूर्च्छितः सन् क्षणतः क्षणमात्रं भार्यां शिश्रिये समाश्रयत् ॥ २२ ॥ अतिरागं संखं यस्मादसौ-

हतं क्षेत्रं धनं यस्य किं भीमेन कृतं त्वयि ॥ अलमासज्जतस्तेऽद्य निर्वेदकरमीरितम् ॥ १७ ॥ उपकाराय भीमेन

तव द्वेषं त्यजात्र यत् ॥ विमुच्य द्वेषकामौ त्वं वने तीर्थनिषेवकः ॥ १८ ॥ तपसाराधय हारं ततः पूतो भविष्यसि ॥

इत्युक्तो द्वेषमुत्सृज्य भीमे निर्वेदमागतः ॥ १९ ॥ अनुज्ञां तपसे प्राप्तुं उपवासपरो भवत् ॥ अनश्रंतं चतुर्थे हि

धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २० ॥ ज्ञात्वा संप्रार्थयामास भोजनार्थं पुनः पुनः ॥ अनुज्ञां वनवासाय त्वत्तः प्राप्यैव सर्व-

था ॥ २१ ॥ भोक्ष्ये न्यथा नेति वदन् धृतराष्ट्रः श्रमान्वितः ॥ उपवासकृशो भार्यां शिश्रिये मूर्च्छितः क्षणान् ॥ २२ ॥

शंतमेन करेणाय धर्मजस्तं मृदु स्पृशन् ॥ शनैः संज्ञामगमय दबवीच्च मुदुःखितः ॥ २३ ॥ पुरस्कृत्य युयुत्सुं त्वं

कुरुराज्यमकंटकम् ॥ वयमेव त्वदर्थाय कुर्मः सर्वे तपोवने ॥ २४ ॥ नेत्याह धृतराष्ट्रस्तं कुलधर्मो हि नो वने ॥

अतं देहपरित्यागस्तन्ममाज्ञा तुमर्हसि ॥ २५ ॥ तयोर्विवदतोरेवं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ सर्वज्ञः सर्वकर्तेश आवि-

र्भूतो ब्रवीन्मृपम् ॥ २६ ॥ तपसा शेषदोषाणां क्षयकाममिमं नृपम् ॥ अनुजानीहि नैवास्य धर्मविघ्नकरो भव

॥ २७ ॥ काले निर्वेदमापन्नस्तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ शुभां गतिमयं यायादन्यथान कथंचन ॥ २८ ॥

शंतमेन तथा । अगमयत् प्रापयामास । मुदुःखितः युधिष्ठिरः अब्रवीच्च ॥ २३ ॥ किमिति अकंटकं शत्रुहृतमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तं युधिष्ठिरं नोस्माकं अन्ते वार्धक्ये वने देहप-

रित्यागः कुलधर्मो हि यस्मात्तस्मात्तमामां ॥ २५ ॥ तयोः युधिष्ठिरधृतराष्ट्रयोः आविर्भूतः प्रकटः सन् ॥ २६ ॥ अनुजानीहि अनुज्ञां देहि । अस्य धृतराष्ट्रस्य ॥ २७ ॥

काले कल्याणवैराग्यवियोगकाले । दग्धकिल्बिषः दहतदोषः । यायात्तामुयात् अन्यथा तपोविना तसद्गतं नयायादित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥

तंधृतराष्ट्रं अनुजज्ञे आज्ञापयामास । स च धृतराष्ट्रः आशितः भुक्त्वा न विदुराज्ञे धर्मराजाय ॥ ३९ ॥ स च युधिष्ठिरः विनयवान् शुश्राव । अनुज्ञाय अनुज्ञाप्य । धृतराष्ट्रमिति शेषः ॥ ३० ॥ आज्ञाय पुत्राणां आद्वयं वित्तं आकांक्षन् विदुरं प्रेषयामास । युधिष्ठिरः तद्वचः विदुरवचः श्रुत्वा । आद्वेच्छोः आद्वक्कर्तुमिच्छतः धृतराष्ट्रस्य वित्तं दातव्यं ॥ ३१ ॥ पारलौकिकस्य परलोकसंबन्धिकर्मणः साहाय्यं न कार्यं । ननु भीष्मादिवैष्णवानां आद्वयं दास्याम इत्यत आह । इतरेति । इतरार्थतः इतरेषां भीष्मादीनां अर्थतः ॥ ३२ ॥ आद्वयं दत्तेनापि वित्तेन । हिनिश्चयेन नु अद्वैकारिष्यति । तत् आद्वैकरणं ज्ञात्वा दत्तं वित्तमिति शेषः । दोषो भवेत् अतएव कष्टतरं यांति विचिंतयन् भीमः पारलौकिकसाहाय्यं न कार्यमिति त्याहेति संबन्धः ॥ ३३ ॥ भीष्मादीनां आद्वैकर्तारिवर्ग्यतः ततः कारणात् तेन धृतराष्ट्रेण धृतराष्ट्राय दत्तं वित्तं किं फलमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तर्हि कर्णस्य आद्वैकारिष्यतीत्याह ।

इत्युक्तो धर्मराजस्तमनुजज्ञे स चाशितः ॥ शिक्षयामास सद्धर्मान्निर्तिं च विदुषेऽप्यलम् ॥ ३९ ॥ केवलस्रेहतो राज्ञे सुश्राव विनयात् स च ॥ अनुज्ञाय गृहं प्राप्ते धर्मज्ञे विदुरं पुनः ॥ ३० ॥ आद्वयं वित्तमाकांक्षन् प्रेषयामास तद्वचः ॥ श्रुत्वा युधिष्ठिरो भीममाह दातव्यमद्य नः ॥ ३१ ॥ पुत्रपौत्रात् संबन्धनां आद्वेच्छो वित्तमंजसा ॥ तमाह भीमः पापानां विमुखानां मधुक्षिपः ॥ पारलौकिकसाहाय्यं न कार्यमित्यर्थतः ॥ ३२ ॥ दत्तेनापि हि वित्तेन पुत्र-आद्वं करिष्यति ॥ तज्ज्ञात्वा दत्तां दोषो भवेदिति विचिंतयन् ॥ ३३ ॥ कष्टात् कष्टतरं यातुं सर्वे दुर्योधनादयः ॥ भीष्मादीनां वयं आद्वैकर्तारस्तेन किं ततः ॥ ३४ ॥ कानीनत्वात् कर्णस्य सहास्माभिः पूर्यैव हि ॥ आद्वैकर्मण्यधिकृता किं तस्मै दीयते धनम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्तं वतं नृपतिर्जुनश्चोचतुः पुनः ॥ यियासोऽर्थाचमानस्य निजबाहु-बलार्जितम् ॥ ३६ ॥ देहि वित्तं परमतः किं त्वामेषोभियाचते ॥ इत्युक्तमपि नेत्येव नृवाणं शुद्धधार्मिकम् ॥ ३७ ॥

कानीनत्वादिति । कर्णस्य कानीनत्वात् कन्यकायां उत्पन्नत्वात् अस्माभिः सहैव आद्वैकर्मणि अधिकृता अधिकारवती । हियस्मात्तस्मात् तस्मै धृतराष्ट्राय किं मर्थदीयते । धनं न देयमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ उक्तं वतं भीम इत्यासोर्वनयातुमिच्छतः निजबाहुबलार्जितं स्वबाहुबलेन संपादितं वित्तं देहि । भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः । भीष्मादीनां निजबाहु तदनुज्ञातुमर्हसि । कौरवो धृतराष्ट्र इत्याश्रमवासिके अतः परं वनं प्रति गमनं नंतरं एषाराजात्वां अभियाचयते किं वनगतस्य वृद्धस्य पुनरागमनं केति भावः । इत्युक्तमपि नैव न कर्तव्यमेवेति नृवाणं शुद्धधार्मिकं मगवद्धर्मनिष्ठभीमम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अप्रीत्यायुधिष्ठिरः जौषन्तूर्णां आत्विष्टेति प्रोच्य उक्ता उवाच ॥ ३८ ॥ किमिति । पित्रे धृतराष्ट्राय अपितं दत्तम् । पुनरुच्यतुः युधिष्ठिरपाथविनिशेषः ॥ ३९ ॥ किमिति । मुख्यधर्मरते  
 शुद्धभगवद्धर्मरते क्रोद्धुं कोपितुं नार्हति ॥ ४० ॥ अयजे अयजमित्यर्थः । यद्वा अयजे ज्येष्ठे दृश्यार्थः । त्वयि भक्तिं च कर्तुं रिय ब्रवीत् । धृतराष्ट्रमिति शेषः ॥ ४१ ॥ भीमः त्वदाज्ञायाना  
 निहृष्टः संतुष्टो न । कुत इत्यत आह । यद्यस्माद्वहकोदरः शुद्धक्षत्रियधर्मेषु निरतः तत्तस्मादन्नभीमेमाकुधः कोपमाकुरु ॥ ४२ ॥ धर्मार्जुनावपि क्षत्रधर्मतावपि लोकेषु प्राणिषु क  
 पापैरिदयापरौ ॥ ४३ ॥ तद्विदुर्वाक्यं युवा अजातकोपः अनुत्पन्नकोपः अतएव प्रशान्ताधोः मनो यस्य स तथा । निरुद्धं त्वधीः न विद्यते कर्णयस्यासौ निरुद्धः तस्य भावः निरुद्धत्वं  
 तमेस्यादिति धीर्बुद्धिर्यस्यासौ तथोक्तः पापिष्ठपुत्राणां क्रणमोचनेन तत्संबन्धः पुनर्न स्यादिति बुद्धिमानिति भावः । तेदं विदधति । शुद्धेति । शुद्धमनसापवित्रातः करणेन कल्या  
 अप्रीत्या जौषमास्वेति प्रोच्योवाच युधिष्ठिरः ॥ कोशतो यद्वहिवित्तं दानभोगादिकारणम् ॥ ४४ ॥ मम संनिहतं सर्वं तत्पित्रे च  
 पितं मया ॥ एवमेवार्जुनोप्याह विदुरं पुनरुच्यतुः ॥ ४५ ॥ मुख्यधर्मरते भीमे न पिता क्रोद्धुमर्हति ॥ ४६ ॥ इत्युक्तो वित्तमादा  
 य गत्वा क्षत्ताग्रजे ब्रवीत् ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ भक्तिं नितरां त्वयि चक्रतुः ॥ ४७ ॥ नातिदृष्टस्त्वदाज्ञायां भीमस्तन्मा क्रुधोन्न च ॥ शु  
 द्धे क्षत्रियधर्मे हि निरतो यद्वहकादरः ॥ ४८ ॥ वृपार्जुनौ धर्मरतावपि लोककृपापरौ ॥ ४९ ॥ अजातकोपस्तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रः प्रशां  
 तधीः ॥ कृत्वा श्राद्धानि सर्वेषां महादानान्यनारतम् ॥ दशरात्रं ददौ शुद्धमनसा निरुद्धमत्वधीः ॥ ५० ॥ सर्वं समर्प्य गोविंदे पार्थ  
 भ्योन्येभ्य एव च ॥ स्वजनेभ्यः समादाय स्रवन्नेत्रेभ्य उच्चधीः ॥ ५१ ॥ अनुज्ञां निर्गतः प्राह पौरजानपदानृपः ॥ धर्मतो रक्षिता यूय  
 मरमत्पूवैर्महात्मभिः ॥ ५२ ॥ न चाहं परमस्नेहाद्युष्माभिः सुरूपालुभिः ॥ अरक्षितेति कथितः प्रमादादपि सज्जनाः ॥ ५३ ॥ इष्टं  
 च यज्ञैः पूतैः पूतैश्च चरितं युष्मदाश्रयात् ॥ पुत्रस्तु मम पापात्मा सर्वक्षत्रविनाशकः ॥ ५४ ॥ सर्वातिशंको मूढश्च दृढानां शासनानि  
 गः ॥ सौभ्रात्रं येन संत्यज्य पांडवेषु महात्मसु ॥ रुतं विरूपं सुमहकुर्याद्यन्त्रापरः क्वचित् ॥ ५५ ॥ ॥ वेरावियुक्तत्वादिति शेषः । सर्वेषां श्राद्धा  
 निकृत्वा दशरात्रं अनारतं निरंतरं महादानानि ददौ ॥ ५६ ॥ सर्वं शुद्धमनसा कृतं कर्म गोविंदे समर्प्य स्रवन्नेत्रेभ्यः जलस्रवन्नेत्रेभ्यः पार्थादिभ्यः आज्ञां आदाय निर्गतः वनगंतुं गृहादिति शे  
 षः । उच्चधीः उदारबुद्धिः दृष्टः धृतराष्ट्रः पौरादीन्वाह ॥ ५७ ॥ किमिति । हे सज्जना अस्माकंपूर्वजैः पूतैः पूतैश्च चरितं युष्मदाश्रयात् ॥ ५८ ॥ युष्माभिः परमस्नेहात् अहं अ  
 रक्षिता प्रजापालकोनेति प्रमादादपि न कथितः अतएव सज्जना इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ पूतैः पूतैः कूपतटाकाद्यैः ॥ ६० ॥ सर्वत्र अत्यंतं काशीलः अतएव मूढः दृढानां ज्ञान  
 दृढानां शासनानि गः आज्ञातिवर्ती । येन मत्पुत्रेण पांडवेषु सौभ्रात्रं स्नेहं संत्यज्य विरूपं द्वेषः कृतम् । यद्विरूपं अपरः अन्यः कश्चिन् कुर्यात् तत्कृतमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

अप्रियाणि विरुद्धकर्माणि मदेन मूर्खेण तेनापि मत्तत्रेणापियुष्मास्वपि अप्रियं अनिटप्रायः कृतम् ॥ ५० ॥ अस्य दुर्योधनस्य तच्छीलमनुवर्तिनः दुर्योधनस्य स्वभावानुक्तं प्रवृत्तिशीलाः ॥ ५१ ॥ पुत्राधिभिः पुत्रकृतमनःपीडाभिः अमिष्टतः संपृष्ट इत्यर्थः । सोहं दयोगतश्चैव दृष्ट एव ॥ ५२ ॥ सरुष्णेषु दाडिबेषु बापुत्राणां भवेद्येन कृतं यापस्वकृतं मपि पश्येनापि कृतम् ॥ ५३ ॥ पांडवेषु क्रियमाणोपि स्नेहः मत्प्रियार्थमपि भूयः सदा अचलः अधिच्छिन्नः स्नेहः कर्तव्य एव । ते पार्थाः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इत्युक्ते सति धृतराष्ट्रेण स्वगुणानुज्ञैः कीर्तयद्भिषयश्रूणि पूष्णिश्रूणि नयनानि येषां तयोक्ताः । ते तत्तथापौरैः पुरास्थैः जानपदैः देशस्थैः पाथैश्च कच्छाच्चिरात् शनैः अनुज्ञातैः आज्ञापितः सुदूरतः अतिदूरं अनुयातः अनुगतः ययौ ॥ ५६ ॥

अप्रियाणि च रुष्णस्य सुबहुन्याचरकुधीः ॥ प्रायस्तेनापि मदेन युष्मास्वप्यशिवं कृतम् ॥ ५० ॥ भ्रातरोऽस्य च सर्वेऽपि तच्छीलमनुवर्तिनः ॥ ५१ ॥ हताश्च स्वेन पापेन ससुतामात्यबांधवाः ॥ सोहं वयोगतश्चैव पुत्राधिभिरभिपुतः ॥ ५२ ॥ तत्संबंधाकृतं पापं स्वकृतं चाप्यपेशलम् ॥ पांडवेषु सरुष्णेषु तपसा मार्पुमुद्यतः ॥ ५३ ॥ तत्र मामनुजानीध्वं रूपया मित्रवत्सलाः ॥ मत्प्रियार्थमपि स्नेहः पांडवेषु महात्मसु ॥ ५४ ॥ क्रियमाणोऽपि कर्तव्यो भूय एव सदाचलः ॥ ते हि मे पुत्रकाः संत इहामुत्र च सौख्यदाः ॥ ५५ ॥ इत्युक्ते स्वगुणानुज्ञैः कीर्तयद्भिः सुदुःखितैः ॥ पर्यश्रुतयनैः कृच्छ्रात्पौरैः जानपदैश्चिरात् ॥ अनुज्ञातो ययौ पार्थश्च नयातः सुदूरतः ॥ ५६ ॥ संजयो विदुरश्चैनं सभार्यमनुजग्मतः ॥ अनुव्राज तं कुंती वनाय कृतनिश्चया ॥ ५७ ॥ वार्यमाणापि तनयैः सभाधिभृशदुःखितैः ॥ संस्थाप्य तान् सुरुरुच्छ्रेण ययौ सान्वेव तं नृपम् ॥ ५८ ॥ संदर्शितपथो राजा कुंतो विदुरसंजयैः ॥ गांधारीसहितः प्राप कुरुक्षेत्रं जगद्गुरोः ॥ ५९ ॥ क्रमेणैवाश्रमं व्यासे देवस्य सुरपूजितम् ॥ ६० ॥ त्रिवत्सरेणास्य निजस्य लोकप्राप्तिं सभार्यस्य जगाद तत्राब्रह्मांकजस्तेन भृशं प्रतीतो व्यासोऽपि दिष्टं व्यचरत्तपोग्र्यम् ॥ ६१ ॥ स क्षत्तृगांधारिष्वये संजये तपोभिराराधयति प्रभुं हरिम् ॥ वैचित्रवीर्येन ससारंबधुभृत्याश्च पार्था दृशये समाययुः ॥ ६२ ॥ क्षत्तैकतामत्र युधिष्ठिरेण प्राप्ताथ भार्यासहितं संसंजयम् ॥ उपास्यमानेषु विचित्रवीर्यपुत्रं पृथां चैव पृथासुतेषु ॥ ६३ ॥ एतद्वृत्तराष्ट्रं वनाय कृतनिश्चया गंतुं मिशेषः कुंती वार्यमाणापि तद्वृत्तराष्ट्रं अनुवव्राज अनुययौ ॥ ५७ ॥ साकुंती वार्थान् संस्थाप्य तं नृपं धृतराष्ट्रं अन्वेव ययौ ॥ ५८ ॥ कुंत्यादिभिः संदर्शितः पंथाः मार्गो यस्य स तथा कुरुक्षेत्रं प्राप ॥ ५९ ॥ क्रमेणैव तीर्थयात्राक्रमेण जगद्गुरोः व्यासे देवस्य आश्रमं बदरिकाश्रमं प्राप ॥ ६० ॥ तत्र आश्रमे ब्रह्मांकजो नादः अस्य धृतराष्ट्रस्य निजस्य लोकस्य गंधर्बलोकप्राप्तिं जगाद तेन नारादेः कतेन भृशं प्रतीतः प्रत्ययं प्राप्तः ६१ ॥ क्षत्ता विदुराददिभिः साहितैर्वैचित्रवीर्यैर्हृत्पतिभिः आराधयति स तत्र आश्रमे दृशये द्रष्टुम् ॥ ६२ ॥ अत्र वने क्षत्ताप्युधिष्ठिरेण एकतां विदुरशरीरं हत्वा युधिष्ठिरस्वरूपेण ऐक्यं प्रा

मः प्राप्तवान् । अथ विदुरदेहत्यागानंतरम् । पृथासुतेषु विचित्रत्रयीपुत्रं धृतराष्ट्रपृथांच उपारग्रमानेषु सेवांकुर्वन्नुत्सुः ॥ ६३ ॥ तेजःसामर्थ्यापकांतिर्वा । उद्व्यजन्त्या आयुः  
 क्लृष्टभक्त्यै ॥ ६४ ॥ तैः पार्थाद्यैः निषण्णः उपविष्टः सन् आह । किमिति । यस्य यस्य तत्तद्व्यङ्गं तत्तत्प्रवदंतु तस्य स्य तद्वा व्याप्तीत्याह तिसंबंधः । सद्यैः सखीकैः पांडुसु  
 तैः अमुष्मिन् श्रीवेदव्यासे भक्त्युच्छ्रयः भक्त्यभिद्विः दतः ॥ ६५ ॥ कुंती अत्र अस्मिन् जन्मनि रविमुनोः कर्णस्य जन्ममृत्युभ्यां उद्यदोषस्य अपागमं परिहारयया च कन्यावस्थया  
 प्रसूतत्वात्पुत्रत्वाच्छादनेन अजीनहन्त्वा दुभयकर्मजनितदोषः कुंत्या एवेति भावः ॥ ६६ ॥ नेपां कुंती पार्थानां संन्यविचार्य रणे हतानां भित्तलकसमासः निःशेषाः निर्गतशेषाः ते च ते  
 रणे हताश्चानिःशेषरणे हताः तेषां रणे निःशेषरणे हताः राज्ञः धृतराष्ट्रस्य दिव्यादृक् दृष्टिदत्ता व्यासेनेति शेषः । परमस्य आज्ञाया सर्वैस्त्वलोकादानीं  
 प्रादुर्बभूवामितशक्तेजो ज्ञानाद्भुतैश्चर्यसुखादिरूपः ॥ व्यासो हरिस्तत्र समीक्ष्य सर्वे संपूजयामासु रदृश्यभक्त्या ॥ ६४ ॥ तैः पूजितस्तत्र निषण्ण आह यद्यदिष्टं प्रवदंतु तत्तत् ॥ दास्यामि तस्याद्य तदित्यमप्तिम् । भक्त्युच्छ्रयः पांडुसुतैः सद्यैः ॥ ६५ ॥ वृतात्र कुंती  
 रविसूनुजन्ममृत्युदोषापगमं यया च ॥ ६६ ॥ तेषां प्रदत्तेष्वभिवांछितेषु वैचित्रवीर्यैः सह भार्ययैव ॥ संमञ्च्य निःशेषरणे हतानां सं  
 दर्शनं प्रार्थितवांस्तमीशम् ॥ ६७ ॥ आतस्त ते सत्यवतीसुतस्य सर्वेश्वरस्य आज्ञया सर्व एव ॥ समागताः स्वर्गलोकाक्षणेन दत्ता च दिव्या  
 दृगमुष्य राज्ञः ॥ उषुश्च रात्रिं परमाज्ञयैव सर्वे स्वभार्यासहिता यथा पुरा ॥ ६८ ॥ ततः सदारो वृपतिश्च तत्र सर्वेऽपि दृष्ट्वा परमा  
 द्रुतं तत् ॥ ६९ ॥ अथाज्ञयैवास्य परस्य सर्वाः स्त्रियो निजेशैः सहिता ययुः स्वः ॥ विनोत्तरां तां तु कथां निशम्य पारीक्षितो याचत तातह  
 ष्टिम् ॥ तं चानयामास तदैव कृष्णो ह्यचिंत्यशक्तिः स विकुंठलोकात् ॥ ७० ॥ दृष्ट्वा स पारीक्षित आप तुष्टिं स्वतातमीशेन समाहृतं पु  
 नः ॥ संपूज्य तं कृष्णमपीशवंधं क्षमापयामास पारीक्षितात्मजः ॥ चक्रे च विसृज्य भतीव भारते पुनश्च तत्र स्वजनैः समेतः ॥ ७१ ॥  
 नायेतैस्सर्वैस्वभार्याभिः सहिताः संतः पुरामनुष्यदेहयथा तथा तत्र बद्धर्यां रात्रिं एकरात्रिं ऊषः वासं चक्रुः ॥ ६८ ॥ दारैः गांधार्यासहिता वृपः तृताभादिति शेषः सर्वेऽपि तत्र स्थापार्थाद्याः  
 अद्भुततत्र मृतागमनं दृष्ट्वा तृताभाभूविरिति शेषः ॥ ६९ ॥ अथ प्रातः काले उत्तरां अभिमन्युभार्या विना निजेशैः स्वस्वमर्तुभिः स्वः स्वर्गपारीक्षितः पारीक्षितः पुत्रो जनमेजयः वैशंपायनमु  
 खादेतस्य पूर्वकथां शृण्वन्निवाक्यशेषः । तां कथां व्यासो मृतानदर्शयदित्येवं रूपं कथां तादृष्टपरीक्षितदर्शनं अयाचत व्यासमिति शेषः । सकृणः व्यासः तं  
 पारीक्षितम् ॥ ७० ॥ स पारीक्षितो जनमेजयः ईशेन सममर्थेन व्यासेन समाहृतं आनीतं स्वतातं पुनः दृष्ट्वा तुष्टिं आप । तं पितरं संपूज्य ईशैः समर्थैर्व्रत्तादिभिः शिवेन वंधं कृष्णं संपूज्य भ्रमापया  
 मास । पारीक्षितात्मजः तत्र स्थजैः तत्र स्थपुराणश्रोतृजनैः समेतः सन् पुनः मृततातदर्शनानंतरम् । भारते अद्भुतार्थकथनभारतार्थविषये अतीव विस्रंसं अत्यंतं विव्वासं चक्रे । भीमेन प्र



क्षिमाः गजाः तत्र तत्र मेघमंडला इदानीमपि कुरुक्षेत्रे पतन्ति । जात्यंधस्य दिव्यदृष्टिदृष्ट्वा मृतान दशैय दिव्यादिभारताथैष्वंशययुक्तस्तातद्वर्णानंतरं अतीव विस्मयचक इति भावः ॥ ७१ ॥ पुरं नागपुरं अराणाः विषये च्छारहिताः वासुदेवपुक्ताः मनोयोगयुक्ताः पार्थाः योग्यान् सद्भिः सेव्यान् भोगान् अजुषंतं असेवंतं ॥ ७२ ॥ वर्षत्रयस्य अंतं समाप्तौ त्मनि आत्मनि समाहितः समारोपिताः अग्नयो येन स तथा । तं वनं आलिहद्भिः क्षयद्भिः हृद्भिः गित्यर्थः । तैस्त्यक्ताग्निभिः कृत्या सह परिदग्धदेहं धृतराष्ट्रं शुश्रुवुः । संजयादिति शेषः । तदुक्तं ब्रह्मसंहितायां धृतराष्ट्रे ते सूनः संजयः पांडुसन्नेव । गतिं शरं संकृत्या श्रृगांधारी धृतराष्ट्रयोरिति ७३ वाटामुखं कंदुकयुक्तमुखम् । व्रीडेति पाठे व्रीडया लज्जया कृतं मुखं विमुखं स्य स तथा । तं अधः कृतं मुखं विमुखं । ध्यानपरं हरिध्यानं तं स्वर्गं प्रापं आत्मीयपितृव्यं निशम्य समयं भर्तृलोकमिति शेषः । भर्तृसिंहप्रतिपूर्यमानां स्वावैरिति शेषः । कुंती च निशम्य त माः दुःस्वतता इत्यर्थः । क्रियाः और्ध्वदेहिककर्माणि विदधुः चक्रुः ॥ ७४ ॥ अंतं मृतिकाले ज्ञानेन माहात्म्यज्ञानेन तं वासुदेवं अन्वनु पुनः पुनः स्मरंतस्कुतीगांधारी धृतराष्ट्राः विष्णुं भगवन् पार्थाः पुनः प्राप्य पुरं स्वकीयं धर्मेण पृथ्वीं परिपालयंतः ॥ भोगानरागा अजुषंतं योग्यान् युक्ता जगद्धातरि वासुदेवे ॥ ७२ ॥ वर्षत्रयं ते त्मसमाहिताग्निं त्यक्ताग्निभिः सैव नमालिहद्भिः । ते शुश्रुवुर्धृतराष्ट्रं सभार्यं सहैव कृत्या परिदग्धदेहम् ॥ ७३ ॥ वीरामुखं ध्यानपरं निशम्य स्वर्गतमात्मीयपितृव्यमाशु ॥ समेत्य भर्त्रा प्रतिपूज्यमानां कुंतीं च तमा विदधुः क्रियाश्च ॥ ७४ ॥ ते विष्णुभक्त्या परिपूतकर्माभिज्ञानेन चांते तमनुस्मरंतः ॥ पार्थैः सुपुत्रैः सुकृतोर्ध्वकर्माभिर्वादि शुभस्यापुनप्ययां शुभाः ॥ ७५ ॥ गावद्गणिव्याससकाशमेत्य शुश्रूषया तस्य पुनर्निजां गतिम् ॥ प्रपदिवा न्याहु सुताश्च कृष्णं प्रतीक्षमाणाः पृथिवीमशासन् ॥ ७६ ॥ अष्टादशाब्दाः पृथिवीं समस्तां प्रशासतामेव मगुर्महात्मनाम् ॥ अरिक्तधर्मार्थसुखोत्तमानामनुज्ज्ञानंतं पदं स्थूतीनाम् ॥ ७७ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते भारततात्पर्यनिर्णये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

स्यापि पितृनिषिद्धी भूतानि कर्माणि तप आदीनि येषां तानि तैस्तथाज्ञानेन च तारतम्यज्ञानेन । सुपुत्रैः पार्थैः कृतानि ऊर्ध्वकर्माणि ऊर्ध्वलोकं संबन्ध्यंतं कर्माणि येषां तानि तैस्तथा साधनैः अनप्ययां नाराहितसुखस्य आनंदस्य अभिर्वादि स्वस्वनिघ्नानंदाविर्भावमित्यर्थः । आपुः । यतः शुभाः उत्तमाः अधिकारिण इत्यर्थः । स्वतः सद्भिर्नियोग्यपुत्रादेहेतुना भवेत् । योग्यतानादिभक्तिः स्यादयो ग्यस्य कुतो गतिरिति वचनात् । शुभत्वात्सुखस्याभिर्वादि प्राप्तिभावः ॥ ७५ ॥ गावद्गणिवर्गवद्गणाख्यसुनपुत्रः संजयः तस्य व्यासस्य शुश्रूषया सेवया पांडुसुताः कृष्णं प्रतीक्षमाणाः सतः कृष्णस्य स्वलोकप्राप्तिं प्रतीक्षमाणा इति भावः । अशासन् अरक्षन् ॥ ७६ ॥ एवमनेन प्रकारेण प्रशासतारं क्षतं महात्मनां सुखोत्तमं मोक्षः अरिक्तानि संपूर्णानि धर्मार्थसुखोत्तमानि निषेधितं तथा । तेषां अनुज्ज्ञाना अपरित्यक्ता अनंतं परस्य हरिचरणस्य स्मृतिर्यैस्ते तथोक्तास्तेषां पार्थानां अष्टादशाब्दाः अगुः अतिक्रान्ताः ॥ ७७ ॥ इति टी० त्रि०

श्रीगुरुभ्योनमः ॐ तत इत्यादि । द्विषडब्दसत्रे द्वादशाब्दलभ्यसेव्यासभृगद्गूहात्मास एव रुक्मः अत्र सत्रे सादस्यमंत्रपूर्वकविधिवक्तासदस्यः तत्संबंधिकर्मच स्वयमेव चक्रे अ  
तएवाप्रमेयः ॥ १ ॥ अंतदासाः हरिभक्ताः यतः अत इति शेषः । सुसमीचीनभक्त्या साचिव्यंसचिवः सेवकः तद्विहितं कर्मसाचिव्यम् ॥ २ ॥ अंतरिक्षमंतरिक्षलोकः द्यौः स्वर्गः अंत  
रिक्षयावौमुखेयेषौ अंतरिक्षद्युमुखाः ते च ते उत्तरे च महारादयो लोकाः तेषु सनागा इत्यनेन पानालादिसप्तलोकस्थानागमनं सूचितम् । अत्र यज्ञे ॥ ३ ॥ वादशीलिनां विवादस्व  
भावानां विनिर्णयार्थिनां विशेषणतत्त्वनिर्णयमर्थिनां तत्त्वस्य मुनिर्णयः सुतरामभूत् । कस्मात्सुराणां मिथः परस्परं भूसुराणां ब्राह्मणानां मिथः । विवादान्निमित्ताद्वैर्वाक्यात् ॥ ४ ॥

ॐ ततः कुरुक्षेत्रमवाप्य रुक्मो दीक्षां प्रपदे द्विषडब्दसत्रे ॥ स एव च व्यासभृगद्गूहात्मा चक्रेत्र सादस्यमजो प्रमे  
यः ॥ १ ॥ तत्र त्विजो दक्षभृगुप्रधानाः पार्था यदूनां प्रवरैः समेताः ॥ ब्रह्मशशक्रप्रमुखाः सुराश्च चक्रुः सुसाचिव्य  
मनंतदासाः ॥ २ ॥ सर्वे च जीवा वसुधातलस्था येन्यंतरिक्षद्युमुखोत्तरेषु ॥ वसंति नारायणपादसंश्रयांस्ते चात्र स  
र्वे मुमुदुः सनागाः ॥ ३ ॥ सुनिर्णयस्तत्त्वविनिर्णयार्थिनां तत्त्वस्य चाभूदिह वादशीलिनाम् ॥ मिथो विवादात्सुरभू  
सुराणां वाक्याद्देव्यासभृगद्गूहात्मनः ॥ ४ ॥ धर्मार्थकामानखिलानवापुस्तदर्थिनो मुक्तिमपीह कृण्वान् ॥ यथेष्टपा  
नाशनवाससो जना विचरन्त्रामरमानवादयः ॥ ५ ॥ क्षेत्रं तदासीद्दरिलोकसंमितं यदीयुरत्राखिलसज्जना युतिम् ॥  
नानातकामाश्च यतो बभूवुर्निर्यत्नहस्यश्च यतोत्र केशवः ॥ ६ ॥ द्वादशाब्दं महासत्रमेवमेतादृशं हरिः ॥ समाप्यावभृ  
थस्नातः पूजयित्वा खिलान् जनान् ॥ अनुजज्ञे क्रमेणैव वत्सरेण समागतान् ॥ ७ ॥ स्वकुलं संजिहोषुः स विप्र  
शापमजीजनत् ॥ ८ ॥

इह यज्ञे कृष्णात् यथेष्टपानाशनवाससोजनाः तदर्थिनः धर्मार्थार्थिनः अखिलांसंपूर्णान् धर्मादीनबापुः । केवलंधर्मादिभ्य इति न किंतु मुक्तिमप्यापुः । अत्र यज्ञे अमरमानवादयः  
विचेरुः ॥ ५ ॥ तदा सत्रसमये क्षेत्रं कुरुक्षेत्रं हरिलोकेनैककुलकेन संमितं तदंशं आसीत् । तद्दरिलोकसंमितत्वे हेतुत्रयं दर्शयति । यदीयुरित्यादिना । यद्यस्मात् युतिं मेलनं ईयुः प्रापुः । यतो ना  
नातकामाः बभूवुः । अखिलसज्जना इत्युक्त्यत्र संबध्यते । यतोत्र क्षेत्रे केशवः । निर्यत्नेन अप्रयासेन हस्यः हंयुर्योग्यः । ततो हरिलोकसंमितमासीदिति संबंधः ॥ समाप्य सत्रमिति शे  
षः । पूजयित्वा मानयित्वा क्रमेण अथ कांश्चित् श्वः कांश्चित् इति क्रमेण वत्सरेण वत्सरेपरिमितकालेन अनुजज्ञे आज्ञापयामास प्रेषयामासेत्यर्थः ॥ ७ ॥ संजिहीषुः संहर्तुं भिक्षुः कृष्णः ८

प्रभुः कृष्णः अमुं उद्धवदर्याख्यं आश्रमं प्रापयित्वा शतदुत्तरं अधिकं सप्तमाब्दं प्रतीक्षन्त्यम् ॥ ९ ॥ पुनः कलियुगप्रवृत्त्यनन्तरं कृष्णः पद्मं त्रिशोऽब्दपरिमितकलियुगं कृतं त्रेवरोतयुगवेदेत्यर्थः अन्ववर्तयत् प्रवर्तयामास ॥ १० ॥ कालाकलियुगस्वभावात् तत्तस्मात् कृतादपि कृतयुगादपि अयं उक्तोऽयं गुणविशेषः कलाविति शेषः ॥ ११ ॥ एवं पुण्याधिक्यपापालप्रकारेण कलिलिङ्गेषु कलियुगपापविज्ञेयेषु नष्टेषु सत्तु ॥ युगवर्तिकलियुगधर्मप्रवृत्तिं अप्रीप्सवः इच्छन्तः ॥ १२ ॥ देवाः स्वलोकप्राप्तिप्रतिकेशं बन्धजापयन् प्रार्थयामासुः ॥ ओमितितथास्त्विति आह ॥ १३ ॥ तज्जनस्य माचुर्ये बाहुल्ये सति कलेः वृद्धिः युगधर्मवृद्धिः अंजसासम्यक्कृतस्यादिति भावेन स्वकुलस्य सहस्रं प्रभासं प्रत्यनयत् ॥ स्वकुलमिति शेषः ॥ १४ ॥

उपदिश्य परं ज्ञानमुद्धवायामुमाश्रमम् ॥ बदर्याख्यं प्रापयित्वा सप्तमाब्दं शतोत्तरम् ॥ ९ ॥ प्रतीक्षन्त्यालयाभासपाथैः सह भुवं प्रभुः ॥ समारब्धं कलियुगं यदा दुर्योधनोपतत् ॥ षट्त्रिंशाब्दं पुनः कृष्णः कृतमेवान्ववर्तयत् ॥ १० ॥ कृतादपि विशेषोऽयं यत्पुण्यस्याधिकं फलम् ॥ अल्पमेव च पापस्य कालाकृष्णज्ञया तथा ॥ ११ ॥ एवं सुधार्मिके लोके हरिभक्तिपरायणे ॥ नष्टेषु कलिलिङ्गेषु युगवृत्तिमभीप्सवः ॥ १२ ॥ ब्रह्मरुद्रादयो देवाः स्तुत्वा केशवमव्ययम् ॥ व्यज्ञापयन् स्वलोकमिति मोमित्याह स चाच्युतः ॥ १३ ॥ प्राचुर्ये सज्जनस्य स्यान्न कलेर्वृद्धिरंजसा ॥ इति स्वकुलसंहृत्यै प्रभासमनयत् प्रभुः ॥ १४ ॥ पुण्यक्षेत्रेऽपि न मृतिः स्वगृहप्यतिधर्मदा ॥ गवैर्वाल्पमपि क्षेत्रं स्यान्महत्फलमित्यजः ॥ १५ ॥ प्रकाशयितुमेवैताग्रभासाय कुशस्थलात् ॥ नीत्वा दानानि सद्धर्मैर्लौकिकारयदच्युतः ॥ १६ ॥ ते ततः शापदोषेण कृष्णेनैव विमोहिताः ॥ भैरयमन्ता अन्यान् निपात्य स्वां तनुं गताः ॥ १७ ॥

ननु हरिः नृत्तिकालेऽस्वकुलं पुण्यक्षेत्रात् किमर्थं प्रभासमनयदित्यत आह । पुण्यक्षेत्रं इति । पुण्यक्षेत्रेऽपि विद्यमानेऽपि स्वगृहे मृतिः अतिधर्मदाऽपि पुण्यदान । अल्पमपि क्षेत्रं गत्वा स्वगृहं दिति शेषः । महत्फलं स्यात् तदुत्तरस्येति शेषः ॥ १५ ॥ अजः इति प्रकाशयितुमेव । एतान्यादवान् नैवादेवैः अकारयत् कारयामास ॥ १६ ॥ ततः ज्ञानदानानन्तरं ते यादवाः शापदोषेण सांभोगजोत्पन्नमुसलेन यादवनाशः स्यादित्येवं तत्पद्मं शापदोषमिति तेन कृष्णेनैव विमोहिताः मोहनसंहारादौ कृष्ण एव मुख्यकारणं शापादिकमुसल्यकरणमित्येवार्थः । भैरयमन्ताः अधुपानमन्ताः संतः अन्योऽन्यस्वां तनुं स्वस्वावतारदेहं निपात्य नाशयित्वा स्वां तनुं स्वमूलरूपं गताः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

तथादवमरणं दृष्ट्वा जहौ अत्यजत् ॥ १८ ॥ ततः अगणितानुभावाः अपरिमितसामर्थ्यः कृष्णः । स्वसारथिदलकं स्वस्य अनुअनंतरम् । एषां पांडवानां स्वलोकयानप्रतिबोधनाय स्वलोकान्प्रतियोगेन मनविषये ज्ञापनार्थं पांडवानां संकाशं प्रतिस्वरया अभ्यपातयत् प्रेषयाभास ॥ १९ ॥ अथ दलकगमनानंतरं पिप्पलमूले अश्वत्थमूले आसतः उपविष्ट-स्य कृष्णस्य ऊरुस्थितं अंकस्योपरिस्थितं सुताग्रं अत्यारुक्पादतलं दृष्ट्वा रोहितं आरुक्पदविशेषं शंकमानः मन्यमानः अलं भक्तो पिजरानामजराख्यो व्याधः शल्यसांगम-जातमुसलशेषेन भिन्नबाणं ससर्ज ॥ २० ॥ शल्ये अच्छेद्याभेद्ये हृदय कृष्णस्य पादं उपसमीपे स्थिते सति समीपं कृष्णस्य समीपं आगतः प्राप्नो व्याधः दृष्ट्वा कृष्णं दृष्ट्वा भुवि अपतत् नमश्चकारेत्यर्थः ॥ २१ ॥ विप्रवाक्यं विप्रशापं मानयानः हरिः अमुना व्याधेन कारयित्वा विप्रशापात्सांगमं जातमुसलशेषेन भिन्नशरेण स्वपादतले हननमिति शेषः ।

तदृष्ट्वा बलदेवोऽपि योगेन स्वां तनुं जहौ ॥ १८ ॥ ततः परेशो गणितानुभावः स्वसारथिं पांडवानां सकाशम् ॥ स्व-लोकयानप्रतिबोधनाय स्वस्यानु चैषां त्वरयाभ्यपातयत् ॥ १९ ॥ अथासतः पिप्पलमूलद्वीशेतुल्लस्थितं पादतलं सुताग्रम् ॥ दृष्ट्वा जरानाम ससर्ज शल्यं भक्तोऽप्यलं रोहितं शंकमानः ॥ २० ॥ अच्छेद्याभेद्ये हृदय शल्ये पाद-मुपस्थिते ॥ समीपमागतो व्याधो दृष्ट्वा भीतोऽपतद्भुवि ॥ २१ ॥ विप्रवाक्यं मानयानः कारयित्वा मुना हरिः ॥ पापं मां जहि देवेति याचंतमनयद्विवम् ॥ २२ ॥ पादप्रहारदोषेण तं भृगुं व्याधतां गतम् ॥ पश्चात्तापेन भक्त्या च सुप्रीतस्तच्छरीरिणम् ॥ स्वाज्ञाप्राप्तविमानेन दिवं नित्ये जनार्दनः ॥ २३ ॥ नीचा यो निनीचीचकर्मसं नीची-कर्मतः ॥ अदुष्टत्वात्तु मनसो भक्तिलोपो न चाप्यभूत् ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥

हे देव पापं पापिष्ठं मां जहि नित्याचंतया च मानं व्याधं दिवं स्वर्गं अनयत् ॥ २२ ॥ कोसौ व्याध इत्यतस्तत्स्वरूपमाह । पादप्रहारेण । पूर्वविष्णोः पादप्रहारदोषेण जनार्दनः स्वा-ज्ञया स्वर्गात्प्राप्तेन विमानेन तच्छरीरिणं व्याधे हवंतं दिवं स्वर्गं नित्ये ॥ २३ ॥ नीचकर्मतः पादप्रहाररूपनियकर्मतः नीचा यो निःश्रयः निःश्रयः निःश्रयः । नीचनी-चकर्मनिश्चिद्यकर्म कृष्णपादतले वेधरूपमित्यर्थः । आपं भृगुणो विशेषः । आपं भृगुणो विशेषः । नीचनीचकर्मच आपं भृगुं दिवं नित्ये इत्यर्थः । भृगोर्मनसः अदुष्टत्वात् पादप्रहारकाराले दोषाभावात्तु विशेषात् व्याधयो निप्राप्तस्य पीतिचार्थः । भक्तिलोपो नाभूत् ब्रह्मादिभ्य उपनम इति ज्ञापनार्थं पादप्रहारं कृतवानि-ति भावः ॥ २४ ॥ ॥ ॥





तत्रसत्यलोकेधुरीःरिविंबस्थसुयमंडलगतंकृष्णपश्यतःप्रतिपूजयतःसंतरेमिरइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ हरिणाप्रादुर्भावमुपमस्यादिनानावतारेषु कचिद्व्यवतारेपिदेहयागानुसारेण देहवियोगानुकूलच्छलेन भ्रान्तिर्नदर्शिता दुष्टानामितिशेषः । यतःकारणात्तत्तस्मात्कारणात् । अच्युतःक्षयरहितः ॥ ३३ ॥ प्रभुःअद्भुतकर्मकरणसमर्थःकृष्णःचिदानंदवै-  
बक्कः केवलदेहोपस्यसतथा एतादृशोपिस्वदेहोपमितप्राकृतानां दर्शनयोग्यस्वरूपसदृशत्यक्तदेहमिवजीवेनपरित्यक्तकेलेवरमिव भुविशयानंपतितमित्यर्थः । अपरंअ-  
न्यदेहं असुरान् अंधंतमःप्रापयितुं सृष्ट्वा असुरान्मोहयित्वा सट्टदेहेनेतिशेषः । दिवमगात् ॥ ३४ ॥ दारुकःकृष्णसारथिः तस्योक्त्यांतमोहनार्थं सट्टदेहम् ॥ ३५ ॥ प्रधानतः

ब्रह्मापि शर्वादियुतः स्वलोकं प्राप्तः पुनस्तत्र गतं च कृष्णम् ॥ रेमेभिपश्यन्प्रतिपूजयंतं सुराश्च सर्वे रविविंबसं-  
स्यम् ॥ ३२ ॥ यतो न दर्शिता भ्रान्तिः प्रादुर्भावेष्वपि क्वचित् ॥ देहत्यागानुकारेण हरिणा तदिहाच्युतः ॥ ३३ ॥  
मोहयित्वाऽसुरानंधं तमः प्रापयितुं प्रभुः ॥ चिदानंदैकदेहोपि त्यक्तं देहमिवापरम् ॥ सृष्ट्वा स्वदेहोपमितं शयानं  
भुव्यगादिवम् ॥ ३४ ॥ दारुकोक्तया समायातः पार्थस्तमदहत्तदा ॥ ३५ ॥ रौहिणेयादिकानां च शरीराणि प्रधान-  
तः ॥ दारुको विष्णुलोकं तु पुनराप यथागतम् ॥ ३६ ॥ तथैव जनमोहाय प्राप वहावदृश्यताम् ॥ रुक्मिण्यगा-  
द्रेः पार्श्वं सत्या कृत्वा तपस्तथा ॥ ३७ ॥ चिदानंदैकदेहपि हिरूपे इव ते यतः ॥ एकैवातः कृष्णवत्ते दुष्टान्मोहय-  
तस्तथा ॥ ३८ ॥ अन्या महामहिष्यस्तु त्यक्त्वा देहं द्रुताशने ॥ काश्चिक्काश्चिच्च तपसा त्यक्ते देहा हरिं ययुः  
॥ ३९ ॥ रौहिणेयादिकानां च भार्या वह्निमुखे तनुम् ॥ त्यक्त्वा स्वभर्तृनेवापुः सर्वा एव पतिव्रताः ॥ ४० ॥ वसु-  
देवः पार्थमुखाच्छ्रुत्वेतदोगमास्थितः ॥ त्यक्त्वा देहं कश्यपत्वं प्राप कृष्णानुरागतः ॥ ४१ ॥ ॥ ४३ ॥

प्रधानानरौहिणेयादिकानांचादहत् । यथा आगतं तथा पुनराप ॥ ३६ ॥ तथैव कृष्णवदेव सत्यातपः कृत्वा तथा रुक्मिणीवत् हेः पार्श्वमगात् ॥ ३७ ॥ एकैव द्विरूपे इव स्थिते  
ते रुक्मिणी सत्यभामे चिदानंदैकदेहे यतः अतः ते कृष्णवद्दुष्टान्मोहयतः तथा रुक्मिणी सत्यभामावत् ॥ ३८ ॥ अन्याः महामहिष्यः जांबवत्यादिषण्महर्ष्यः । तासु मध्ये काश्चित्  
द्रुताशनैर्देहं त्यक्त्वा काश्चित्तपसा त्यक्ते देहाः सत्योद्धारिययुः ॥ ३९ ॥ स्वभर्तृनेवापुः परित्यज्य पतिव्रतात्वमेव हेतुः ॥ ४० ॥ एतथा इव मरणं कृष्णस्य अनुरागतः प्रीत्या ॥ ४१ ॥

तस्य वसुदेवस्य अत्यकर्म देहदाहं वह्नौ अश्वमेधाग्नौ तस्य वसुदेवस्य भार्या तक्रः यपमेवापुः ॥ ४२ ॥ धनं जयः रुयादिकं आदाय द्वावक्याः स काशा द्विर्निर्ययो । सागरः तं द्वारवती जपासस्वोदेकनाच्छादयामास ॥ ४३ ॥ आभीराः म्लेच्छविशेषाः ॥ ४४ ॥ शतसंख्यया संयुताः याः षोडशसहस्रसंख्याकाः कृष्णवनिताः आसुः ताः दर्पनिमित्त-  
तः कृष्णविषये कृतगर्वनिमित्तेन कृष्णादन्तशापात् ॥ ४५ ॥ वनितासुहृतासु सतीषु युयुत्सुर्योद्धुमिच्छुः वासविः कृच्छ्रणैव ज्ययासहितं सज्यं आरोपितगाडीवचकार । ह हंत ॥ ४६ ॥ तस्य पार्थस्य शराः देवात् हरिसंकल्पात् क्षीणाः निःशेषाः अभवन् । देवाद्वाणिमंत्राः । स पार्थः तत्सरास्रवादिकं देवकृतं ईश्वरकृतमिति ज्ञात्वा तत्र कारणं पुरुषोत्तमं कृष्णं

तस्यार्जुनोऽश्वमेधाग्नौ अत्यकर्म करोत्तदा ॥ त्यक्ते देहात्सस्य भार्या वह्नौ प्राप्नुस्तेमेव च ॥ ४२ ॥ स्त्रियो बालांस्तथा  
दाय धनं चैव धनं जयः ॥ विनिर्ययौ द्वारवत्यास्तां च जग्रास सागरः ॥ ४३ ॥ स्त्री बालसहिते पार्थ एकस्मिन्पथि  
गच्छति ॥ शापास्तु पापा आभीराः स्त्रीजनान् जह्नु रूढताः ॥ ४४ ॥ यास्ताः षोडशसहस्रवनिताः शतसंयुताः ॥  
कृष्णशापाः म्लेच्छवशं युयुदर्पनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ ह्यियमाणे धने चैव वनितासु च वासविः ॥ युयुत्सुर्गोडिवं सज्जं  
कृच्छ्रणैव चकार ह ॥ ४६ ॥ क्षीणास्तस्य शरा देवान्वास्त्राणि स्मृतिमाययुः ॥ स तदैव कृतं ज्ञात्वा संस्मरन् पुरु-  
षोत्तमम् ॥ निघ्नन् शत्रून् गांडिवेन शेषं रक्षन् कुरुनगात् ॥ ४७ ॥ तदा कुरुक्षेत्रगतं जगद्गुरुं सुपूर्णविज्ञानबलाब्धि-  
संस्तुखम् ॥ तमेव वाऽसृक्कुलोद्भवं हरिं निरीक्ष्य दुःखेन पपात पादयोः ॥ ४८ ॥ स तेन पुंसां प्रवरेण हेतुभिः  
संबोधितो ज्ञानतमोऽशुमालिना ॥ संस्थाप्य चेतः पुनरेव तस्मिन् जहौ शुचः प्रायश एव धैर्यात् ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥

संस्मरन् । गांडिवेन बाणरहितगांडिवधनुषाशत्रून् निघ्नन् शेषं आभीरापहृतादुर्वरितं धनादिं रक्षन् कुरुकुलविषयान्पयौ ॥ ४७ ॥ स पार्थ अदा अर्जुनागमनकाले कुरुक्षेत्रगतप्रा-  
प्तं सुपूर्णान्यां विज्ञानबलाभ्यां अव्यतिरिक्ताब्धिः स चासौ सत्सुखश्च तथोक्तः । तत्तथा तमेव कृष्णस्वरूपमेव वासिष्ठकुले कृतावतारं हरिं श्रीवेदव्यासम् ॥ ४८ ॥ अज्ञानास्थितसतः  
अंधकारस्य अशुमालिनासूर्येण व्यप्तेन हेतुभिः निमित्तैः संबोधितः स पार्थः पुनः तस्मिन् वेदव्यासे चेतः कृष्णाय मिति बुद्धिं संस्थाप्य धैर्यात्प्रायः शुचोद्भवमिति जहौ ॥ ४९ ॥

स्त्रियः कृष्णपौरास्ताल्लभ्यतः दाल्लभ्यनाम्नो मुनेः सकारायाः पुनः गोविंकादशीश्रुत्वा उपवासकृत्वा सारस्वते भरवतीसंबधिनिजलो निमज्ज्य स्नात्वा वायो वचनात् अत्र भवतीभिः देहस्य कथ्य इत्येवं रूपवचनात् । चैत्रादिशुद्धदशस्यैकादशीनां केशवादिद्वादशमूर्तीनां देवतात्वादाषाढशुद्धैकादश्याः गोविंददेवतात्वेन गोविंकादशीत्वमुक्तम् । तथा चैत्रादिकृष्णैकादशीद्वादशीनां संकर्षणादयः क्रमाद्वादशदेवताः ॥ ५० ॥ हार्दिक्यः कृतवर्मायुधानः सात्यकिः तयोः सुतौ कुरुक्षेत्रे सारस्वते देशे च राज्ये साभाज्यार्थं अभ्यवेचयत् । कुरुक्षेत्रे कृतवर्मसुतं सारस्वते सात्यकिसुतमिति क्रमैर्णवयोज्यम् ॥ ५१ ॥ वशीस्वाधीनगृहः जितेन्द्रियो बा । पार्थः अनिरुद्धः कृष्णपौत्रः तत्सुतं वज्रास्वधूरसेनगृहेण सहितस्येंद्रप्रस्थस्य राजानं समासांते विधिरनित्यदतिज्ञेयम् ॥ ५२ ॥ तस्मिन्वज्रैर्षाघ्नानृणाम् ॥ ५३ ॥ मयैरिणः कृष्णस्य अवियोगे वियोगाभावे वयं राज्यकुर्मदिति समयं संकेतकालं स्मरंतस्ते-

स्त्रियो म्लेच्छहताः कृष्णप्रेषिताद्वाभ्यतः पुनः ॥ गोविदैकादशीं श्रुत्वा कृत्वा सारस्वते जले ॥ ५० ॥ निमज्ज्य वायो-  
र्वचनास्यक्तदेहा दिवं ययुः ॥ अर्जुनस्तु कुरुक्षेत्रे हादिद्वययुधानयोः ॥ सुतौ सारस्वते चैव देशे राज्यभ्येषचयन् ॥  
॥ ५१ ॥ अनिरुद्धमुतं वज्रं प्रियं कृष्णस्य सद्गुणम् ॥ स शूरसेनैन्द्रप्रस्थराजानमकरादृशी ॥ ५२ ॥ स्त्रीबालांश्च  
धनं चैव तस्मिन्संस्थाप्य फलानुतः ॥ ययौ भ्रातृनशेषं च वृत्तं तेषामवर्णयन् ॥ ५३ ॥ ते वै वियोगसमयं स्मरन्तो  
मरुवैरिणः ॥ अभ्यर्षिचिन् महाराज्ये परीक्षितम् ॥ ५४ ॥ स्त्रीहारिणां च म्लेच्छानां वधायैनमयोजयन् ॥  
कृतं च तेन तत्कर्म वोढा पैतामहीं धुरम् ॥ ५५ ॥ समयं परिरक्षद्भिर्न पाथैरेव तत्कृतम् ॥ ५६ ॥ वासुदेवपदा  
स्पृष्टं भूकंटकसमृद्धतिः ॥ समयः पांडवानां हि तस्यैवानुगतिः परम् ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥

पार्थाः ॥ ५४ ॥ एवं परीक्षितं अयोजयत् आह्वापयामास । पैतामही पांडवसंबन्धिनीं धुरंधरं भारवोढा बहतैतेन परीक्षिता तत् स्लेच्छेद्गहन रूपं कर्मकृतम् ॥ ५५ ॥ दुष्टवधरूप-  
रिसेवार्थमवतीर्णैः पार्थैस्तत्कर्म कुनो न कृतमित्यत आह समयमिति ॥ ५६ ॥ को सौ समय इत्यत आह । वासुदेवं त्यक्त्या साभूषणस्य पादोदनं स्पृष्ट्वा चासाभूषणं स्पृष्ट्वा भूः तस्याः  
कंटकानां कंटकरूपपाशुराणां समुद्धृतिः उत्पाटनबंधं हतियावत् । तापेश्च त्वात्समासः । यद्वा पदाभ्यामस्पृष्ट्वा चासाभूषणेति । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांश्चित्रितुं श्वित्यमरः ।  
पांडवानां समयः संकेतकालः सिद्धांतो वा । समयाः शपथाचारकालसिद्धांतं विदित्यमरः । परस्वधामप्राप्त्यनंतरं तस्य रुक्कास्य अनुपस्थाद्व्रतिः गमनं खलो का न्यनीति शेषः ।  
पांडवानां समयः ॥ ५७ ॥

उक्तसमयादपि समयाविशेषदर्शयति । अनुव्रजः झरिति । तेन कृष्णेन उज्झितापरित्यक्तभूतभोज्यान् चानि रक्षया इत्येवेषां पार्थानां पुरासमयः कालनियमो ह्यित्यस्मान्मातृ-  
पार्थैः नैव कृतमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ५८ ॥ तत्र तदयोगसमर्पाधि हरिप्यानमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ तदाज्ञया पार्थानामाज्ञया युयुत्सुर्धृतराष्ट्रपुत्रो युयुत्सुनामा पौत्रस्य परीक्षितः शि-  
क्षार्थं राजधर्मशिक्षार्थं अत्रपुरानपुरे असवत् ॥ ६० ॥ राजचिह्नानिच्छत्रचामरादीनि सर्वेष्वप्यभ्युपारुण्य कृष्णया शुभनासह । आ-  
त्मना समसरोराजा नियोगजसह्यादिति महाप्रास्थानिके । वीराभ्यान् वीरप्राप्य मार्गम् ॥ ६१ ॥ पूर्वैर्वादौ प्रागुदीर्घपूर्वोत्तरसंबन्धिनीरे शान्तिं दिशम् । तत्र पाण्डवेषु मध्ये पावकः  
समुद्रउपसमीपेत् अत्यक्तगांडिवपार्थद्वारा राजानं ययाचे । तदुक्तः धर्माजेनोक्तोर्जनः अंबोधौ प्राप्य तच्चिक्षेप । ततो धनश्च त्रिशेषः । सजलप्राक्षिप चैतत्तथाभ्युपगमेन-

अनुव्रजद्विवेशं नास्माभिर्भस्तदुज्जिता ॥ भोक्ष्या रक्ष्यापि वा तेषामित्येव समयः पुरा ॥ ५८ ॥ तत्र काली  
भीमभार्या वैष्णवं योगमास्थिता ॥ कृष्णस्यैकत्वमापन्ना त्यक्त्वा देहं तु मानुषम् ॥ ५९ ॥ सुभद्राद्यास्तु या भो-  
र्याः पार्थानां तु तदाज्ञया ॥ युयुत्सुश्चात्र शिक्षार्थं पौत्रस्यैवावसन्पुरे ॥ ६० ॥ संत्यज्य राजचिह्नानि वैष्णवं यो-  
गमास्थिताः ॥ वीराध्वानं ययुः सर्वे कृष्णया सह पांडवाः ॥ ६१ ॥ प्रागुदीचीं दिशं पूर्वं ययुस्तत्रार्जुनो धनुः ॥  
नात्यजहोभतस्तत्तु समुद्रमुप पावकः ॥ हृत्वा ययांचे राजानं तदुक्तः प्रास्यदंबुधौ ॥ ६२ ॥ प्रातिभाष्यं तु वरुणे  
निस्तीर्याग्निरदृश्यताम् ॥ ययौ तेषु ययुः क्षिप्रं पुंवतः सप्तवारिधीन् ॥ ६३ ॥ अहोभिः समभियोगं समाहृदाः प्रद-  
क्षिणम् ॥ कृत्वा क्वचिदसज्जंत आसदुर्गधिमादनम् ॥ ६४ ॥ तत्र नारायणक्षेत्रे तेषां तन्वोपतन् क्रमात् ॥ द्रौप-  
दीसहदेवादिपंचानां तत्र मारुतिः ॥ ६५ ॥ ६४ ॥ ६४ ॥ ६४ ॥

धीदिति महाप्रास्थानिके ॥ ६२ ॥ वरुणे वरुणविषये प्रातिभाष्यप्रतिभूलं निस्तीर्य धनुरादानेन निस्तीर्य अर्जुनाय धनुर्ददौ तत्पुनरहंतेदस्यामीति यत्कथनं तत्प्रतिभूलं अदृश्यतां ययौ समवारिधीं नृपलवस्तोषि पार्थाः क्षिप्रं युयुः ॥ ६३ ॥ योगंध्यानं समाहृढाः कचिद्गुर्भागैषि असज्जंतः अश्रान्तः पार्थाः समभिहोभिः समदिनैः प्रदक्षिणां भुवं प्रदक्षिणं कृत्वा गंधमादनं आसिद्धः प्रापुः ॥ ६४ ॥ तत्र गंधमादने विद्यमाने नारायणक्षेत्रे बदरिकाश्रमे तेषां द्वौ पदी सहैवादिपंचानां आदिपेदमकुलार्जुनमीमाः प्राद्याः तव्यः इहाः । क्रमात् वयोनीचक्रमादप्युत् ॥ ६५ ॥

तत्रतदामारुतिः तेषां द्वौपद्यादीनां इह भूमौ तद्देहप्रपतनं देहेन सहितः नाकः स्वर्गः स देहनाकः तत्र अनिच्छत्वात् इच्छारहितत्वाभिनितात् अमूर्तिशेषः ॥ ६६ ॥ इति याथार्थ्यं जानन्सन् केन दोषेण नोस्माकं देहः क्रमात् नीचक्रमात् विपर्ययमयुरित्यर्थः । अपतत् इति धर्मजं प्रच्छेदित्यन्वयः ॥ ७॥ ननु याथार्थ्यं जानन्नपि भीमः किमर्थं मपृच्छदित्यत आह । मृतिकाल इति । मृतिकाले यः यस्य दोषं वक्तुं तस्मात् दोषं ब्रूवतः सकाशात् उक्तः दोषः तस्य तस्य तदा दोषित्वेन वर्णितस्येत्यर्थः । ऋणमोचनं स्यादेवेति श्रुतिः आह यद्यस्मात्तस्मात् ॥ ६८ ॥ भीमः सर्वेषां ऋणमोक्षाय दोषान् अवादाय तद्धर्मजेनेति शेषः ॥ ६९ ॥ सोऽपि राजा शुद्धकर्मणां पूतकर्मणां द्वौपद्यादीनां इच्छया स्वेच्छानुसारेण पतितान् देहान् अजानन्सन् कारणं देहप्रपतनकारणं च अपश्यन् अकारणकारणरहितं कार्यं ह्रियस्मान् तस्मात् एव स्यादपि एवमित्युक्तं मर्त्यपि इति संभावना मंत्रयथा भवति तथा दोषा व्याह । द्वौपद्यां भीम

स देहनाकानिच्छत्वाद्देहप्रपतनं हि तत् ॥ ६६ ॥ तेषामिहेति याथार्थ्यं जानन् प्रच्छ धर्मजम् ॥ केन केनापतेद्देहो दोषेण न इति क्रमात् ॥ ६७ ॥ मृतिकाले हि यो यस्य दोषं वक्तुं तस्मात्पादुक्तदोषस्येत्याह तच्छ्रुतिरेव तत् ॥ ६८ ॥ ऋणमोक्षेणाय सर्वेषां भीमो दोषानवादाय ॥ ६९ ॥ सोऽपिच्छापतितान् देहानजानन् शुद्धकर्मणाम् ॥ अपश्यन्कारणं प्राह दोषास्त्रयादवमित्यपि ॥ राजा संभावनामात्रान्न हि कार्यमकारणम् ॥ ७० ॥ स्वच्छंदमृत्यवो योगाद्देहानुसृत्य पांडवाः ॥ कृष्णा चापुः परं स्थानं यन्नायां त्यपि देवताः ॥ ७१ ॥ इति श्रुतेर्न ते पापदेहांस्तस्य जुहूर्जिताः ॥ ७२ ॥ ऋणान्युःमुच्य दोषोक्त्या स्वानां भीमः स्वकांतनुम् ॥ तत्याज परमं ध्यायन्नाप च स्थानमुत्तमम् ॥ इति स्कंदपुराणोक्तं व्यासवाक्यमृषीन् प्रति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

मनुयुधिष्ठिरादिभ्यः पार्थे अधिकप्रक्षपानाख्यदोषं सह देवेनीति ज्ञात्वा भिमानाख्यदोषं न कुलेहृषित्वा भिमानाख्यदोषं पार्थवीरत्वाभिमानाख्यदोषं भीमवर्त्तित्वाभिमानाख्यदोषं प्राहेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ननु विद्यमाना एव दोषा युधिष्ठिरोक्ताः किं न स्युरित्यतस्तेषां दोषास्मावश्रुत्योपादायति । स्वच्छंदेन स्वेच्छयैव मृत्युयुषेति तथा देवता अपि यत्परमं स्थानं नयाति तत्स्थानं आपुः ॥ ७१ ॥ इति श्रुतेः स्वच्छंदं मृत्यव इति श्रुतेः । ऊर्जिताः ज्ञानमत्तयादिगुणैः उल्लटास्ते द्वौपद्यादिपंचपाददेहान् चान्तव्यजुः ॥ ७२ ॥ अस्मिन् नैव प्रमाणत्वेन व्यासोक्तं पुराणवाक्यमुदाहरति । ऋणानीति । भीमः दोषोक्त्या युधिष्ठिरकृतदोषानुवादेन स्वानां द्वौपदी सह देवादीनां त्रिणा निउन्मुच्य परमं हरिध्यायस्वकांतनुं तत्याज । उत्तमं स्थानं आप च । इति ऋणान्युःमुच्येति स्कंदपुराणोक्तं व्यासवाक्यमृषीन् प्रति विवर्तते दोषाः विद्यमानाः न भवन्तीति भावः ॥ ७३ ॥



द्रोषवादीनां युधिष्ठिरोक्तदोषाभावं दर्शयन् कुत्रचिदजुनादित्रयाणां दोषसद्भावेऽपि स दोषो देहपातेनैवेहेतुरित्याह । भीमादित्ये चतुर्षु युधिष्ठिरादिचतुर्षु ससुवासवौ पार्थे तु विशेषेण पक्षपातः योग्य एव युक्त एव इति हेतोः कृष्णायाः कथंचन न स्यात् ॥ ७४ ॥ महानिउत्तमानिनीति ह्येषां सहेदवादिचतुर्णां क्रमात् नीत्यादीनि सहेदवाद्युत्तरकृत्मात्संति यतः अतो न दोष इत्यर्थः । भीमो बह्वभोक्तेति धर्मजेनोक्तदोषं निरस्य नाह । प्राणत्वादिति । प्राणत्वात् न बाधयुक्तत्वात् भोगशक्तिः बह्वभोक्तृत्वशक्तिः मारुतेः दोषाय न हि किं नृपितृमानिति प्रतिपाद्युण एवेत्यर्थः । पितुरित्यन्वयः ॥ ७५ ॥ ननु स्वस्मिन्विद्यमानगुणेष्वभिमानः दोषकृद्भवेदित्यत आह । यथेति । आत्मनि यथा स्वत्वं यमनक्ति कर्म्य एतादृशो हि मितियद्विज्ञानं अपितदपीत्यर्थः । दोषकृन् इति व्यासस्ते एषां द्रौपदी सहेदवादीनां उक्तदोषोद्भवः राजोक्तदोषाणां संभवः कथं स्यादिति शेषः ॥ ७६ ॥ ननु सहेदवनकुलार्जुनानां स्वहृत्पातिरिक्ताभिमानाद्देहपातः किं न स्यादित्यत आह । कदाचिदिति । कदाचित् त्रयाणां सहेदवनकुलपार्थानां एषु नीतिरूपवीर्येषु अतिमानः विद्यमाननीत्यादिगुणेष्वधिकभिमानः अहंकार इत्यर्थः अपि यद्यपि जायेत तथापि अभिमाने सत्यपि एतद्देहपातं न तत्फलं नीत्यादिषु अभिमानदोषफलं । तर्हि तत्फलं किमित्यत आह । तारतम्यमिति । मुक्तिगतां तारतम्यं हि । अतिमानादिदोषेण मुक्तौ त्वसमानगणान् किंचिज्ज्ञानं न दद्वत्सहृत्पलमिति भावः । भीमादृते हि चतुर्षु पक्षपातस्तु वासवौ ॥ योग्य एवेति कृष्णाया न दोषः स्यात्कथंचन ॥ ७४ ॥ नीतिरूपे वीर्यबले महान्येषां यतः क्रमात् ॥ प्राणत्वाद्भोगशक्तिश्च न हि दोषाय मारुतेः ॥ ७५ ॥ यथास्वरूपविज्ञानमात्मन्यपि न दोषकृत् ॥ इति व्यास-  
स्मृतेरेषामुक्तदोषोद्भवः कथम् ॥ ७६ ॥ कदाचिदतिमानोऽपि त्रयाणामेषु जायते । तथापि तत्फलं नैतत्तारतम्यं हि मुक्तिगम् ॥ ७७ ॥ गुणदोषाधिकाल्पत्वादत्र स्थमपि हि श्रुतम् ॥ प्रारब्धकर्मनाशे हि पतेद्देहोऽप्यपि नः ॥ ७८ ॥ कुतः गुणदोषाधिकाल्पत्वादपरो-  
क्षज्ञानोत्तरकृत्गुणानां शुभानां अधिकत्वाद्देहाणामशुभानां अल्पत्वाच्चिन्नात् तर्हि अभिमानफलं किमित्यत आह । तारतम्यमिति । अत्र स्थमामुक्तेः प्राक् भोग्यत्वेन प्राप्तमपि-  
तारतम्यं मुक्तौ त्वसमानगणान् किंचिदधिकप्रसक्तानं दद्वत्सहृत्पलं चंद्रसुग्रीवादिषु पुकिं गंहि मोक्षगतमेव श्रुतं प्रतिप्रसिद्धम् । तदुक्तमनुव्याख्याने । चंद्रसुग्रीवयोश्चैव स्वाच्चा-  
रपरिग्रहात् इत्यादिना । तथाच । पाषाधिक्ये गुणाल्पत्वेऽत्रैव फलं भवतीति ज्ञेयम् । यथा पाण्डुमांडव्यादीनां तस्मादभिमानफले देहपातेनैवेति भावः । यद्वा । मुक्तिगतां तम्यं-  
समुद्गतं तत्त्वकादाचित्क विशेषरूपमानं दद्वत्सहृत्पलमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ ऐहिकमपि फलं भवतीत्याह । गुणेति । दोषाधिक्ये गुणाल्पत्वं च विधाय अत्र स्थमपि फलं श्रुतं हीत्यर्थः ।  
तस्य मुक्तावधिकारणत्वात् । तदुक्तमनुव्याख्याने । देवानामपि न प्राय इत्यादिना । तर्हि देहपातेनैवेति कारणमित्यत आह । प्रारब्धेति । अपापि नोपि अपरोक्षज्ञानानंतरं कृतपाप-  
फलहित्येव प्रारब्धकर्मनाशेति देहप्रारब्धकर्मनाशेति देहपातोऽतिमानफलं भवतीति न किं नृपारब्धकर्मनाश एवेहेतुरिति भावः ॥ ७८ ॥

प्रारब्धकर्मनाशाभावेदेहपाताभावमुपपादयति । युधिष्ठिरोपीति । तत्तनुः अथक्तमनुष्यदेहोयुधिष्ठिरोपिस्वर्गगतोपिस्वर्गभोगैर्नैवबुभुजे । हियस्मान्नास्मात्स्वर्गगतस्यापि-  
युधिष्ठिरस्यप्रारब्धकर्मनाशाभावेदेहपातोनाश्रुतिभावः । सहदेवादीनां अतिमानमंगीकृत्यतत्फलान्तरमुक्तं मारुतेस्तन्नास्तीत्याह । अतीति । मारुतेः अतिमानादयः ॥ ७९ ॥  
कुतोनैवेत्यत आह । अनादीति । अनादिकालतः सर्वजीवगणेभ्यः गुणाधिकाः अतएवसर्वदोषहीनाः देवानामपि देवताः ऋजवो नाप्येदेवाः संति ते वायुत्वं वायुपदाधिकारत्वं आमु-  
युः । हियस्मान्नास्मात्मारुतेः वायुत्वादतिमानादयः कुतएवेति संबंधः ॥ ८० ॥ केशवः कृष्णः भीमश्चर्य अतिमानादेर्दोषसमूहस्य अभावं आहोति हि मारुते प्रसिद्धम् ॥ ८१ ॥ स्वो-  
क्तार्थे प्रमाणं कृष्णोक्तप्रकारतवाक्यमुदाहरति । यत्किंचेति । हे पांडवभीम यत्किंचिकिंचिदात्मनि त्वयीत्यर्थः । कल्याणं ज्ञानं दादितुं संभावयसि मन्यसे । अहं एतदपि त्वया

युधिष्ठिरोपि हि स्वर्गं बुभुजे नैव तत्तनुः ॥ अतिमानादयो दोषाः कुत एव हि मारुतेः ॥ ७९ ॥ अनादिकालतः  
सर्वदोषहीना गुणाधिकाः ॥ सर्वजीवगणेभ्यो ये ते हि वायुत्वमाप्नुयुः ॥ ऋजवो नाम ये देवा देवानामपि देवताः  
॥ ८० ॥ अभावं त्वतिमानादेर्भीमस्याह च केशवः ॥ ८१ ॥ यत्किंचात्मनि कल्याणं संभावयसि पांडव ॥ सह-  
स्वगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥ ८२ ॥ इति तस्माद्यथा युद्धे धर्महानिममन्यत ॥ एवमत्राप्यधर्मेण देहपा-  
तं नृपो ब्रवीत् ॥ ८३ ॥ पूज्येभ्यः पूर्वमेवैषां देहपातमभीप्सताम् ॥ तत्कामादेहपातो भून्न पापान्मुच्यतां यथा  
॥ ८४ ॥ न हि पापफलं मुक्तौ देहपातः कथंचन ॥ किंतु कर्मक्षयादेव तथा सर्वत्र निश्चितः ॥ ८५ ॥ ॥ ४३ ॥

अल्पत्वेन संभावितं कल्याणादिकं सहस्वगुणं सहस्वगुणितं त्वयि संभावयामिमन्ये ॥ ८२ ॥ तस्मात्कारणात्तदुपयुद्धे धर्महानिर्दुर्योधनादिवधेन यथा-  
धर्महानिर्नामन्यत एवं अनेन प्रकारेण अत्रापि स्वस्वत्वरूपप्राप्तिकाले पि अधर्मेण अतिमानदोषेण देहपातं अब्रवीत् ॥ ८३ ॥ पूज्येभ्यः वयोदृष्टेभ्यः न तु गुणोत्तमेभ्य इत्यर्थः । पूर्व-  
मेव आदौ देव देहपातं अभीप्सतां इच्छन्तां तेषां दौषदीप्तसहदेवादीनां तत्कामात् तेषां मनोऽपीष्टानुसारात् देहपातो भूत् पापादतिमानाद्दोषान्नाशूत् । तत्र दृष्टान्तमाह । मुच्यतामिति ।  
मुच्यतां मोक्षं प्राप्नुवन्तां व्युक्तमतः लया यथा भवति तथेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ मुक्तिं प्राप्नुवतां व्युक्तमादेहपातदोषदेवस्य दित्यत आह । नहीति । मुक्तो मुक्तिप्राप्तिकाले कर्मक्षयादे-  
हपातो यथा तथा भीमादीनां देहपातस्तथेति सर्वत्र वैदुर्निर्णयं येषु च निश्चितः निर्णीतः ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेषु श्रीमादिषु धर्मजः श्वात्मना सात्त्विकेयस्वरूपेण यमेन सह देवात्मा मेनेति शेषः । ययौ स्वर्गप्रतिगंतुं किंचिद्दूरमार्गमिति शेषः । तदा गमनसमये अस्या राज्ञः पुरः अप्रदेवथः देवैः प्रेषितो यथः । अवततार अवतीर्णः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ रथिनारथस्थपुरुषेण रथं आरुह आरुढो भवति कथितः उदितो राजा पुरतः आदौ शुनः सारमेयस्य अरोहं अरोहणं अब्रवीत् । सोऽपि रथिकः तं राजानं एतत्सारमेयारोहणं युक्तं नेत्याह ॥ ८७ ॥ अहं श्वानं वानन आरुहेय नरो ह्येयं संज्ञापूर्वको विधिरानि स इति गुणाभावः । इति तेन राज्ञा स्थारोदिते निश्चयेनोदिते सति धर्मस्वरूपतां यमस्वरूपत्वं आप्तः सन् स्वरूपं स्वस्य यमरूपं दर्शयामास । राज्ञ इति शेषः ॥ ८८ ॥ दृषो यमः आनुशंस्य परत्वेन कृपारतत्वेन कौतियस्वरूपिणः युधिष्ठिरस्वरूपिणः

तेषु स्वलोकान् प्राप्तेषु धर्मजः स्वात्मना सह ॥ ययौ पुरो देव रथस्तदा स्यावत तारह ॥ ८६ ॥ रथमारुहति कथितो रथिना पुरतः शुनः ॥ आरोहमब्रवीन्नैतद्युक्तमित्याह सोऽपि तम् ॥ ८७ ॥ नारुहेयं विना श्वानमिति तेन स्थिरादिते ॥ स्वरूपं दर्शयामास धर्मो त्याप्तः स्वरूपताम् ॥ ८८ ॥ आनुशंस्य परत्वेन कीर्तिमेवात्मनो वृषः ॥ स्यापयामास कौतियरूपिणो धर्मसूक्तिभिः ॥ ८९ ॥ ततः सरथमारुह्य लोकानामुत्तरोत्तरम् ॥ अतिक्रम्या खिलान् राज्ञो जगाम श्रीपतिप्रियः ॥ ९० ॥ सर्वेषामुत्तरं लोकमैन्द्रं प्राप्येदमेव ते ॥ स्थानमित्युदितो देवैर्दुर्योधनमवैक्षत ॥ ९१ ॥ स-  
भ्रातृक्रं ज्वलंतं च सर्वेषामुपरि स्थितम् ॥ तं दृष्ट्वा परमक्रुद्धो निमील्य नयने शुभे ॥ ९२ ॥ भ्रातरो मे क्व कृ-  
ष्णा च कर्णाद्याः क्व च बांधवाः ॥ धृष्टद्युम्नादयः पुत्राः हृदि बाधाश्च सर्वशः ॥ ९३ ॥ ७५ ॥ ७५ ॥

आत्मन एव स्वस्यैव कीर्तिः आनुशंस्य परत्वं कीर्तिं धर्मसूक्तिभिः धर्मयुक्तसद्वाक्यैः स्यापयामास ॥ ८९ ॥ ततः श्रीपतिप्रियः स राजालोकानां भूम्या दिलोकानां उत्तरोत्तरं विद्यमानं लोकं अतिक्रम्य अखिलान् राज्ञाः यमलोकस्थनुपानित्यर्थः । अतिक्रम्य जगाम ॥ ९० ॥ सर्वैर्बालोकानां मध्ये उत्तरं श्रेष्ठं ऐन्द्रं लोकं प्राप्य तेन वदइदं स्थानं वासार्थमिति विशेषः । देवैरित्युदितो राजा दुर्योधनमवैक्षत ॥ ९१ ॥ ज्वलंतं प्रकाशमानं तं दुर्योधनं दृष्ट्वा परमक्रुद्धः अत्यंतकोपयुक्तो राजा शुभेन यने निमील्य देवान् परमक्रुद्धेयुत्तरव्रतसंबन्धः ॥ ९२ ॥ किमिति । सकर्णाः भ्रातरः कृष्णा च कर्कतेष्वतीत्यर्थः धृष्टद्युम्नादयो बांधवाः हृदि बाधाः पुत्राः ॥ ९३ ॥ ७५ ॥ ७५ ॥

यादवाश्वमेसर्वशः सर्वैकैतिपदं सर्वत्रसंबध्यते इतिप्रच्छ । तेदेवाःतराजानमब्रुवन् । किमिति । तेतवसूतेःपूर्वोक्तभ्रात्रादिभिःकिं किंप्रयोजनमित्यर्थः । अत्रस्वर्गस्वरुतंकर्म स्वर्गैवभुज्यते अपरैर्नैवभुज्यते ॥ १४ ॥ इत्युक्तोराजाआह । किमिति । पृथिवीक्षयकारकःपृथिवीस्थसर्वदृपनाशहेतुभूतःसर्वत्रअतिशंकीदोषशंकाशीलःमित्रघ्नक्रमित्र- द्विद्व नारायणपराङ्मुखःहरिसेवायांविमुखः ॥ १५ ॥ नास्तिकःकृतघ्नःअतिशठःग्रहाधूर्तःकेवलंहरिसेवापराङ्मुखइतिनैकित्विचार्थः विष्णोर्द्वेष्टातद्वुवांतस्मिन्भवन्ती- तितद्वुवःतद्वक्ता इत्यर्थः । सविष्णुःअःआश्रयोयेषांतेतथेतिबा तेषांद्वेष्टा अयंदुर्योधनःसर्वोत्तमस्थानंकथंकेनप्रकारेणआप्तवान् ॥ १६ ॥ परमेष्ठागवतेधर्मसंस्थिताः स्थिराःभ्रात्रादयोन्नकथंनदृश्यते ॥ १७ ॥ तेसंतोभ्रात्रादयःयन्ननिरयेषिवसंति मेमयान्तैवस्यातव्यं अत्रापिस्वर्गेपिअनेनपापिना नस्थातव्यमित्याहेतिपूर्वेणसंबंधः ॥ १८ ॥ कथं-

यादवाश्वेति प्रच्छ देवास्ते च तमब्रुवन् ॥ किं ते तैः स्वरुतं कर्म भुज्यतेन्न न चापरैः ॥ १४ ॥ इत्युक्त आह पापो- यं पृथिवीक्षयकारकः ॥ सर्वातिशंकी मित्रघ्नः नारायणपराङ्मुखः ॥ १५ ॥ नास्तिकोतिशठः क्रूरो द्वेष्टा विष्णो- श्व तद्वुवाम् ॥ कथं दुर्योधनः स्थानं सर्वोत्तममवाप्तवान् ॥ १६ ॥ कथं च सर्वधर्मज्ञा नारायणपरायणाः ॥ संस्थि- ताः परमे धर्मे दृश्यंतेन्न न मस्मियाः ॥ १७ ॥ यत्र संतस्तु ते संति तत्र स्यातव्यमेव मे ॥ निरयेपि न चात्रापि- त्थ्यनेन सह पापिना ॥ १८ ॥ अस्य वीरतमस्येदं धार्तराष्ट्रस्य युज्यते ॥ इत्युक्तवा देवता दूतं स्वानां संदर्शनार्थिनः ॥ १९ ॥ राज्ञः संप्रेषयामासुस्तत्संदर्शितवर्त्मना ॥ दुर्गधेन सुरुच्छ्रेण तमसा प्रावृतेन च ॥ १०० ॥ गत्वैव कियती- भूमिं तदुर्गधासहो नृपः ॥ इच्छन्निवर्तनं तत्र स्वानां वाच इवाशृणोत् ॥ १०१ ॥ ॥ ६३ ॥

दुर्योधनःस्थानं सर्वोत्तममवाप्तवानित्यस्योत्तरमाहुरित्याह अस्वीरतमस्येति । वीरतमस्येतिस्वर्गप्राप्तौहेतुगर्भविशेषणम् । धार्तराष्ट्रस्यइंसर्वोत्तमस्थानं युज्यतइतिदेवताराजा- नंप्रत्युक्त्वास्वानांभ्रात्रादीनां संदर्शनार्थिनःदर्शनशीलस्यराज्ञःदूतंसंप्रेषयामासुः । इदंनार्थमितिशेषः । नृपः दुष्टःगंधोघास्मिन्सतथा तेनसुरुच्छ्रेणअतिकष्टस्वरूपेणतमसाअं- धकारेणआवृतेनव्याप्तेनेनदूतेनसंदर्शितेनवर्त्मनामार्गेणकियतीभूमिकिंचिन्मार्गमित्यर्थः । गत्वा सचासौदुर्गधश्चेतितदुर्गधःतंसहःसोदुमशक्तःसन् निवर्तनंइच्छन्सून् तदुर्गधस्थलेस्वानांस्वकीयानांवाचइववाक्यानीवअशृणोत् ॥ १९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किमशृणोदित्यत आह । क्षणमिति । तव सन्निधानस्य सामीप्यस्य बलात्तनः वेदवानिरयसो गच्छथाममहो अल्पमात्रं प्रावतीत्यर्थः । युधिष्ठिरः एतद्वचयितुं देवं निमित्तवाक्यजा-  
नं श्रुत्वा विरंकितः स्वभावाद् यद् इति शङ्कमानः अत एव दीनव्यतिः खलु छानिः सकेयूयमिति पप्रच्छ ॥ १०२ ॥ अमर्षणकोपेन अहं हतः दुर्गंधस्यानात् ॥ १०४ ॥  
ईदं शङ्खः खर्तस्वजन्यच्छाकार्यं प्रयोजनम् ॥ १०५ ॥ ततः दूतगमनानंतरं अवदुर्गंधस्थाने युधिष्ठिरं स्नेहवशात् तेषु द्वाद्विषु अश्रयलेदीनाः वाचः नाशृणोत् । दुर्गंधेन युतं तं मे पि-  
ना पश्यत् ॥ १०६ ॥ तदा द्वाद्राघागमनकाले अभ्रांतचेताः मोहहितचित्तः स युधिष्ठिरः श्रुत्स्वर्द्धटस्थानं स्वर्गोत्तमं देशं अपश्यत् । अत्र अस्मिन् समये धर्मो यमः गुणः आत्मनः सद्य-

क्षणं तिष्ठ महाराज सन्निधानबलात्तव ॥ वेदना नो न महतीत्येतच्छ्रुत्वा युधिष्ठिरः ॥ १०२ ॥ केयूयमिति पप्रच्छ दीन-  
ध्वनिविशङ्कितः ॥ भीमो हर्मजुनः कर्ण इत्याद्युक्तमिवाशृणोत् ॥ १०३ ॥ श्रुत्वा तत्कृपया विष्टः शोकामर्षसमन्वितः ॥  
आह दूतं यथेष्टं त्वं गच्छ नाहमितो ब्रजे ॥ १०४ ॥ न च स्वर्गेण मे कार्यं त्यक्त्वा स्वजनमीदृशम् ॥ इत्युक्तः प्रय-  
यौ दूतस्तस्यावत्र युधिष्ठिरः ॥ १०५ ॥ ततोत्र देवाः पुरुदूतपूर्वकाः समाययुः स्नेहवशाद्युधिष्ठिरं ॥ तेषां गतेष्वेव न  
तत्र वाचो दीना न दुर्गंधतमोप्यपश्यत् ॥ १०६ ॥ स्वर्गोत्तमं देशमपश्यदेतदभ्रांतचेताः स युधिष्ठिरस्तदा ॥ आहा-  
त्र धर्मः पुनरात्मसद्यशः प्रकाशयन्पांडुसुताभिधं स्वम् ॥ १०७ ॥ धर्माद्विशिष्टा हि सदा ऽदृशं सता दृष्टा च सा  
त्वय्यधिका त्रिशो मया ॥ शक्रोऽप्युवाचैनमिदं नृषा ते प्रदर्शितं द्रोणकृते नृषा गिरः ॥ १०८ ॥ ॥ ७३ ॥

शः प्रकाशयन् पांडुसुतः युधिष्ठिर इति अस्मिन्निधानस्य सतथा तं युधिष्ठिरनामकं स्वं अस्मानं प्रत्याह ॥ १०७ ॥ किमिति । धर्मात् धर्मसमूहात् विशिष्टा उत्तमाया अनृशं सताकं  
पालुता सदा त्वयि वर्तते इति शेषः । सा अनृशं सतामया त्रिशः त्रिवारं त्वयि अधिका दृष्टा यथेकः स्यान्कुलोस्त्वित्येकप्रश्नश्चकाले एकवारम् । नारुहेयं विनाश्वानमित्यत्र एकवारम् ।  
स्वानां वाच इवाशृणोत् श्रुत्वा तत्कृपया विष्ट इत्येकवारम् । एवं त्रिवारं नकुलेशु निस्वकीयेषु च अनृशं सतामया दृष्टेत्यर्थः । एतं युधिष्ठिर उवाच । किमिति । द्रोणकृते द्रोणाथं  
सत्यं ब्रूहीत्युक्तं बतों द्रोणस्य अश्वत्थामवधनिश्चयार्थं सत्यमेवेति नृषा गीर्ग्यस्यासौ नृषा गीः तस्य तथा अनृतवाक्यस्योद्देशं अविद्यमानं दुर्गंधादिकं मया प्रदर्शितम् ॥ १०८ ॥



ननु कृष्णोक्तं वदतः असत्यभाषिलं कथमित्यत आह । कच्छादिति । इदं अथ्यथा माहृत इति ब्रूहीति । कृष्णोक्तं कच्छाद्यमया असत्यमुच्यत इति कष्टादेव ते त्वया कथितम् । अथ-  
त्थामाहृत इत्युक्तं अतएव तत्कृष्णवाक्ये अतिविसंभः अतिविश्वासो नासीत् । वासुदेवस्याज्ञाया सर्वविधमिणः सर्वश्रुतिरमृतिपुराणानां विरुद्धा चरणशीलस्य किंचित्स्यापन भवेद्वीति  
श्रुत्यादौ प्रसिद्धिः ॥ १०९ ॥ ननु अपरोक्षज्ञानानंतरं कृतपुण्यपापफलाभावात् धर्मजस्यैतज्जन्मतकृष्णवाक्या विसंभोषः कथं घटत इत्यत आह । ब्रह्मेति । ब्रह्मणः  
परब्रह्मणः अपरोक्षेऽपि अपरोक्षज्ञानसमयेऽपि विकर्म विरुद्धकर्मप्राब्धस्य भोक्तुमुपक्रांतस्य पापस्य सूचकं फलसंपादननिमित्तभूतं तस्मात्पुनरिष्टदृष्टदुर्गंधादिकं प्रारब्धपापफ-  
लमेव ननु कृष्णवाक्य विसंभोषफलं किंतुकृष्णवाक्या विसंभोषः प्रारब्धपापफलसूचक एवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । विषाशनमिति । विषाशनमित्युपलक्षणं जलाग्नि  
शस्त्रपातादिकमपि यावत् । प्रारब्धपापफलात् म्रियमाणस्य विषाशनं विषभक्षणं यथा प्रारब्धफलसूचकं भवति तद्वदपरोक्षज्ञानानंतरं कृतदोषोऽपि प्रारब्धसूचक एवेत्यर्थः ।  
आतरोमेकेति पृष्टस्याप्युत्तरमाह । पश्चात्त्रेति । अत्र स्वर्ग ॥ ११० ॥ सुशुद्धनिशमदमादिभिः अतिशुद्धानि सति हरिस्मरणत्वेनोत्तमानि कर्मणि येषां ततथा । तेषां परब्रह्म  
कच्छादिदं ते कथितं न चातिविसंभ आसीत् तव कृष्णवाक्ये ॥ न त्याज्ञया वासुदेवस्य किंचित्पापं भवेत्सर्वविधमिणोऽपि ॥ १०९ ॥  
ब्रह्मपरोक्षेऽपि विकर्मसूचकं प्रारब्धपापस्य विषाशनं यथा ॥ पश्चात्त्र भीमप्रमुखान्मखस्थानं संपूज्यमानां त्रिदशैः सुरूपान् ॥ ११० ॥  
कुतः परब्रह्मदृशां सुशुद्धसत्कर्मणां विष्णुपरायणानाम् ॥ परेण योगेन विस्तृष्टत्वां दुःखं भवेद्वेवराधिपानाम् ॥ १११ ॥ एते हि देव-  
प्रवराः पृथिव्यां जाता भवो भारजिहोर्षमीशम् ॥ प्रतोष्य तद्भावितबुद्धिकर्मभिः पुनश्च तेनैव सहापिरे दिवम् ॥ ११२ ॥ ते नृपाद्यापि  
हि मानुषो गतो भावस्ततो द्वेष्टि सुयोधनादीन् ॥ निमज्य तद्विष्णुपदादकेन विमज्य देहं भज देवभावम् ॥ ११३ ॥ सुयोधनाद्या यदि-  
मे सुपापा आरब्धपुण्यक्षयमाप्य नित्ये ॥ निःशेषसौख्योऽञ्जितनित्यदुःखेऽवशाः पतिष्यन्त्यपुनर्निवृत्ताः ॥ ११४ ॥  
दृशां ब्रह्मज्ञानां परब्रह्मपरोक्षेण पश्यतांवा । परेण योगेन उक्तमध्यानेन विस्तृष्टत्वां विस्तृष्टतनून्त्यक्तदेहानां भीमादीनां कुतो दुःखं भवेत् । न भवेदित्यर्थः ॥ १११ ॥ एते देवप्रवराः  
वाय्वाद्यः पृथिव्यां जाताः भीमादिरूपेणावतीर्णाः संतः भूम्याः भारं जिहीर्षुं संहर्तुं मिच्छन्तं ईशतद्भावितबुद्धिकर्मभिः तस्मिन् भाषितबुद्धिकर्मभिः प्रतोष्य पुनश्च अनंतरं तेनैव सह दिवं स्व-  
र्गा अपिरे आपुः ॥ ११२ ॥ हेनृप आद्यापि इदानीमपि तेनैव मानुषो भावः संपुण्यस्वभावः न गतः । ततः संपुण्यस्वभावात् सुयोधनादीन् द्वेष्टि द्विषसे तत्तस्माद्विष्णुपदादके स्वर्गस्थम्  
दाकिन्या निमज्य स्नात्वा अत्र मदाकिन्या देहं मनुष्यदेहं विस्तृष्ट्य देवभावो देवत्वमिति यावत् । भज ॥ ११३ ॥ कथं दुर्गंधनः स्थानं सर्वोत्तममवाप्तवानित्युक्तस्योत्तरमाह । सुयोध-  
नाद्यादिति । यद्यस्मादिमे सुपापाः तत्तत्सदा रब्धस्य भोक्तुमुपक्रांतस्य यज्ञदानादिपुण्यस्य क्षयं स्वर्गभोगेन न प्राप्य निःशेषं यथास्यात्तथा सौख्येन उच्छित्तेरहिते नित्यदुःखे  
निर्यदुःखात्मके नित्येऽधेतमसि न पुनः निवर्त्तयेथेति अपुनर्निवृत्ताः अवशाः दुःखाधीनाः संतः पतिष्यन्ति ॥ ११४ ॥ ॥ ११ ॥



साम्नवर्तदौःसहस्रष्टप्साकृष्णाइयपुगास्थिताइदानीं शुद्धतनुःअन्यसंबंधरहिताप्रजाता हियस्मात्कारणात्शच्यादीनांयोगेनसंपर्केणअपगतारहिताअतएवाग्न्यदेहाभारतीस्व ।  
रूपाययंचसर्वमज्जतः विशेषसंयोगेनविशेषविशेषेनहीनारहिताःस्वशरीरेषुस्वमूलरूपेषुसंस्थाः ॥ १२२ ॥ तस्मात्कारणादस्याःपवमानपत्न्याःस्पर्शेपिभवतांसुपूतनाअतिपवि-  
त्रतानालं नपर्णा । स्पर्शोव्यह्वंनस्तीत्यर्थः । उत्तरत्रापिनभवेत् स्पर्शाधिकारइतिशेषः । तत्रदृष्टान्तमाह । द्विवैकसामिति । यथामानुषदेहिनःमनुष्यस्य । यद्वा मानुषः  
मनुष्यसंबंधीदेहोविद्येतेयस्येतिविग्रहः । मनुष्योत्यन्त्रेदेवस्येत्यर्थः । द्विवैकसामूलरूपस्येदेवानांस्पर्शेनालंत्येत्यर्थः ॥ १२३ ॥ हरेःस्तनातदक्षिणस्तनादुत्थः जातःस्वयं-  
धर्मःयमःइंद्रेणइतिरितंनृप्रतिसन्निवृत्तंकृष्णास्पर्शोच्छानिदत्तबुद्धिमित्यर्थः । ग्राधंशिरामानुषवासनां मनुष्यसंस्कारंविनाशयन्सूत्रसमाश्लिषत्तसधर्मजःशुद्धतनुःसन् मनुष्य  
संस्काररहितइत्यर्थः । तस्मैयमसदृशः अभवत् ॥ १२४ ॥ स्वमूलरूपैःसहैवधामानिस्थानानिविविशुः तत्रधाम्निगतःमूलरूपादपि अनूनाःन्यूनरहिताःसमाइतियावत्

इयं हि सा शुद्धतनुः प्रजाता शच्यादियोगापगताग्न्यदेहा ॥ ययं च सर्वे मरुतो विशेषसंयोगहीनाः स्वशरीरसंस्थाः ॥ १२२ ॥  
स्पर्शेपि नास्याः पवमानपत्न्याः सुपूततालं भवतामिदानीम् ॥ न चोत्तरत्रापि भवेत्कथंचिद्विवैकसां मानुषदेहिनो यथा ॥ १२३ ॥  
इतीरितं तं प्रतिसन्निवृत्तं विनाशयन्मानुषवासनां स्वयम् ॥ समाश्लिषच्छुद्धतनुः स्नोत्थो धर्मो हरेः सोभवदाशु तत्समः ॥ १२४ ॥  
ततस्तु पार्था अखिलाः स्वमूलरूपैः सहैवाविविशुर्मुदाम्बिताः ॥ स्वीयानि सद्धानि ततोप्यननभोगाः सदारा न्यवसंश्च तत्रा ॥ १२५ ॥  
तत्रापि कृष्णेन समागमोभूत्येव तेषामपि तत्पराणाम् ॥ चिक्रीड एभिः सहितस्तथैव कृष्णोपि तद्वत्सरथोजुनेन ॥ १२६ ॥ अ-  
न्ये तु देवांशभवाः समस्ताः स्वमूलरूपैक्यमवापुराशु ॥ कर्मक्षयादेव सुरतरास्तु पुण्यक्षयं प्राप्य भुवि प्रजाताः ॥ १२७ ॥ चतुः  
सहस्रं त्रिशतोत्तरं ते संवत्सराणामनुभूय दिव्यान् ॥ भोगान्नरत्नेषु सेदंश्चरौहमसज्जगच्चेतिधियाम्रुवंस्तमः ॥ १२८ ॥ ७३ ॥

भोगयेषांतेतथा न्यवसन् ॥ १२५ ॥ स्वस्वमूलरूपप्राप्य भीमादिरूपेणकृष्णंनजंतीत्याह । तत्रेति । तत्रापिसर्वेपिसएवकृष्णएवशरीरेषांतेतयाराःतेषां तथातेषामपिभी-  
मादीनामपिरेवस्वर्गप्राप्तेःप्रागिवयथातथेत्यतिशेषः । कृष्णःतथैवएभिःपार्थैःसहितश्चिक्रीडे सरथोपिकृष्णःतद्वत्पूर्ववत्अजुनेनचिक्रीडे ॥ १२६ ॥  
देवांशभवाःदेवावताराः अन्येद्रोणाद्याःकर्मक्षयादेव प्रारब्धकर्मक्षयादेव स्वमूलरूपैक्यमवापुः । तेसुरतराःदुर्योधनाद्याअसुराः ॥ १२७ ॥ संवत्सराणांत्रिशतैरुत्तरं अधिकं-  
चतुःसहस्रं कलियुगेषुक्षयात्रिशताधिकचतुःसहस्राब्दपर्यंतदिव्यान् भोगाननुभूयपुण्यक्षयंप्राप्य स्वर्गभोगादितिशेषः । भुविप्रजाताः । नरत्नेषुमनुष्यस्वरूपेषुपि अहंईश्वरः  
जगदसत् मिथ्याइतिसदानित्ययास्वरूपभूतयेतियावत् धियाज्ञानेनतमः अवामवन् ॥ १२८ ॥ ॥ ॥ ॥

इहतमसिनेषामसुराणां दुःखेऽपि तारतम्यमस्तीति शेषः । इहतमसि अखिलद्वैत्यसंघातं कलेः परंपूर्णमित्यर्थः । दुःखम् । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा हरिद्विषकृतः सर्वाधिक्येने-  
ति शेषः । पुरुषस्य विशेषः दुःखविशेषः ॥ १२९ ॥ न त्वेपीत्युक्त्या सर्वान्तरत्वाप्रतिशङ्कां निराकरोति । केचिदिति । तस्मिन्विष्णोः परास्तास्य वंतः भक्ता इत्यर्थः । तेषां तथा  
देवाः स्वकाले स्वरूपं यो ग्याता पूर्णकाले समामुयुरित्युभयत्र संवध्यते ॥ १३० ॥ सतीमः भीमरूपेण कृष्णेन सह यः कीदृशस एवेत्यर्थः । एतदेव वृत्तीयाध्यायेऽपि भौमोत्तममूर्त-  
आह कथाः परस्येत्याचार्यैरुक्तम् । पुनः शत्रुजात्यवतारानंतरं कलौ पृथिव्यां कर्मभूवि प्रव्रतन् ब्राह्मणरूपः जातः सन् दैत्यैः बोद्धादिदुर्वादिभिः निर्गूढनिर्गुणत्वादिकयुक्त्या गूहितं  
हरितत्वं हरिस्वरूपमाह । हरिभक्तेभ्य इति शेषः ॥ १३१ ॥ तदा भीमस्य विप्रावतारकाले कृष्णापि भूवि प्रजाताः सती हरिः प्रीत्यै महामुहुरान् अंधतमसि अपातयत् । विष्णुपरास्ते सर्वे-  
अर्जुनाद्याः । कृतैवैवस्वतमन्वतरापेक्षया एकोनविंशतृकं युगे हरिनिर्गुणप्रजाताः पुनः स्थानं स्वर्गं अवाप्य परं ब्रह्म फलये स्वीयां स्वयोग्यां विमुक्तिं आजुयुः प्राप्स्यंति  
दुःखेऽपि तेषामिह तारतम्यं कलेः परं दुःखमिहाखिलाच्च ॥ यथा विरिचस्य वरं सुखं स्यान्मुक्तो हरिद्विषकृतो विशेषः ॥ १२९ ॥  
केचिद्विषाचासुराक्षसत्त्वमवाप्य विष्णोरपि तत्पराणाम् ॥ दृष्टान्तमोधं त्वरया समामुयुर्देवाः स्वकाले निजयोग्यमुक्तिम्  
॥ १३० ॥ चतुःसहस्रे त्रिशतोत्तरे गते संवत्सराणां तु कलौ पृथिव्याम् ॥ जातः पुनर्विप्रतनुः स भीमो दैत्यैर्निर्गूढं हरितत्त्वमाह  
॥ १३१ ॥ तदैव कृष्णापि भूवि प्रजाता प्रीत्यै हरंधतमस्य पातयत् ॥ महामुरां विष्णुपरां जुनाद्याः कृते प्रजाता हरितोपणाय ॥  
पुनश्च ते स्थानमवाप्य सर्वे स्वीयां परां ते तु विमुक्तिमाप्नुयुः ॥ १३२ ॥ वायुत्वमाप्तः सहनमंशो ब्राह्मं पदं प्राप्य दकोदरश्च ॥  
वागीश्वरत्वं गतयैव कृष्णया सहैव मुक्तिं गमिताखिलात्तमाम् ॥ १३३ ॥ भूवि घुल्लोके च विरिचतायां मुक्तौ च ताभ्याम-  
धिकं समस्तात् ॥ संतोष्यते पूर्णगुणो रमेशः सदैव नित्योर्जिततद्रतिभ्याम् ॥ १३४ ॥ भूषन्नयेधिवभ्रपुनश्च ते वळित्यातद्वपु-  
पेधापि दर्शतम् ॥ तां सुते कीर्तिं मघवन्महत्वेत्यादिमूक्तानि च तत्प्रमाणम् ॥ १३५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १३२ ॥ हनुमन्तः  
अंशेन सहितः सहनमंशः हनूमान्भीमे एक्यं प्राप्येति भावः । दकोदरः वायुत्वं वायुस्वरूपं प्राप्तः सन् ब्राह्मं ब्रह्मसंबंधिपदं स्थानं प्राप्य उत्तमकम्य इति शेषः । वागीश्वरत्वं सरस्वती  
रूपं गतया प्राप्तया कृष्णया भारत्यैक्यं प्राप्तया कृष्णयेत्यर्थः । सहैव अखिलेभ्यो जीवणोभ्यः उत्तमां अधिकानंदवर्त्तां सायुज्यमित्यर्थः ॥ १३३ ॥ भूवि हनुमदावतारवस्थया  
घुल्लोके वायुत्वभारतीलावस्थया विरिचस्य भावः विरिचता तस्यां तथा ब्रह्मत्वे मुक्तौ च तस्मिन् हरीः प्रीतिः तद्रतिः नित्या अखिलान्ता उक्तान् दानं नित्यं योस्तौ तद्व्या-  
ताभ्यां भारतीवाभ्यां रमेशः सदैव समस्तात् जीवसंघातं अधिकं यथाभवति तथा संतोष्यते ॥ १३४ ॥ भूषन्नयेधिवभ्रपुनश्च ते वळित्यातद्वपु-  
पेधापि दर्शतम् ॥ १३५ ॥

पंचरात्रे उक्तिभिः व्यासो दितोक्तिभिः । पुराणैः पौराणवाक्यैः सहितानि अन्यानि वैदिकानि वाक्यानि च उक्तार्थप्रमाणानीत्यर्थः । अत्र च अस्मिन्नेवाथैर्युधिष्ठिरेण पृष्टो ग्रीष्मः न-  
 द्युधिष्ठिरपृष्टप्रमेयं मोक्षधर्मेष्वपि एवं उक्तार्थानुकूलेन किंचित्समासेनाह ॥ १३६ ॥ प्रकृतमनुसरति प्रयाते चित्यादिना । नेषां वाथानां अन्वये वशे उक्ताः उत्पन्नाः व्यासेन अनुशिष्टा-  
 शिक्षिताः ॥ १३७ ॥ व्यासप्रसादाद्भारतादिशास्त्राणि शृण्वद्भिः अतएव शेषविद्विभक्तलक्षैः तैः परीक्षिताद्यैः श्रेयस्कृतैरिह भूमौ कलौ च कलियुगे पिज्ञानं सुत्रांतस्य यक्षितं अ-  
 तएव सर्वधर्मः पूर्वपार्थैः पालितो धर्मः नशानागात् । ज्ञानं च सूत्रार्थमगादितिक्रियाठः ॥ १३८ ॥ सहस्रके गते सत्कलियुगइति शेषः सत्सु विद्यांतत्त्वविद्यां प्राप्तेषु सत्सु त्रिपुरघ्न-  
 तात्रिपुरनाशकेन रुद्रेण ये असुराः दग्धाः ते जाताः ॥ १३९ ॥ सज्ज्ञानस्य महानिधाने मुख्याश्रये व्यासे अदर्शनं प्रयाते सत्यपितैरपि असुरैरपितस्य व्यासस्य संप्रदायात् सुतत्त्वविद्या अ-  
 अन्यानि वाक्यानि च वैदिकानि संपंचरात्रोक्तिपुराणकानि ॥ पृष्टश्च भीष्मोत्र युधिष्ठिरेण तन्मोक्षधर्मेष्वपि किंचिदाह ॥ १३६ ॥  
 एवं प्रयातेषु स केशवेषु स्वानेव लोकान्यदुपांडवेषु ॥ परीक्षिताद्यास्तु तदन्वयात्था व्यासानुशिष्टाः पृथिवीमरक्षन् ॥ १३७ ॥ तैः  
 क्षेमकातैरिह भारतादिशास्त्राणि शृण्वद्भिः शेषविद्विभक्तलक्षैः ॥ व्यासप्रसादाच्च कलौ च धर्मो ज्ञानं च सुत्रांतमगान्न नाशम् ॥ १३८ ॥  
 संवत्सराणां च सहस्रके गते प्राप्तेषु विद्यामखिलेषु सत्सु ॥ दग्धाः पुरा ये त्रिपुरघ्नतैव रुद्रेण जाताः पृथिवीतले ते ॥ १३९ ॥  
 अदर्शनं सर्वमुनींद्रदं सैव सज्ज्ञानमहानिधानं ॥ व्यासे प्रयातेपि सुतत्त्वविद्या तत्संप्रदायादपि तैरवाप्ता ॥ १४० ॥ उ-  
 त्सादितत्वात्तु दुरागमानां तत्संप्रदायस्य च नाशितत्वात् ॥ प्रसारितत्वाच्च सदागमानां पापा अपि ज्ञानमवापुरेत्तत् ॥ १४१ ॥  
 शुनापुरोडाशमिवावलीढं वेदश्रुतिं चांत्यजनैरवाप्तम् ॥ अनंतदुःखानि सुयोग्यदैवैर्विद्यामवाप्तां तु न सेहिर सुराः ॥ १४२ ॥  
 नावागमतिः कापि सुवेदिनां भवेत्प्राप्यं सुखं नित्यमवश्यमेभिः ॥ प्राप्यं तमोर्वं त्वसुरेन मुक्तिः कदाचिदप्येतदचितयन्मुराः ॥ १४३ ॥  
 वाप्ता ॥ १४० ॥ असुराणांतत्त्वविद्याप्राप्तिविषये हेतुत्रयं दर्शयति । उत्सादितत्वादिति । दुरागमाः पाशुपतादयः । तत्संप्रदायः दुरागमसंप्रदायः । सदागमाः पंचरात्राद्यागमाने-  
 षांप्रसारितत्वात् विस्तारितत्वात् एतत्तत्त्वज्ञानम् ॥ १४१ ॥ शुनासारमेयेन अवलीढं आस्वादितं पुरोडाशमिव । अंत्यजनैः चंडालैः वेदश्रुतिं वेदश्रवणं अवाप्तां च यथासांतेन सह-  
 ने तथा सुराः अनंतं अवधिरहितदुःखं यस्मिन् तत्तत्तदुःखं अंधंतमः तथापि सुतारां योग्यदैवैः अवाप्तां विद्यां न सेहिर ॥ १४२ ॥ तर्हि किंच कुरित्यत आह । नावागमिरिति ।  
 सुराः एतदचितयन् अमंत्रयन् एतान् किं सुवेदिनां सन्ध्यज्ञानिनां कापि अवागमतिः अधोगतिर्न भवेत् । तमः प्राप्तिर्न स्यादित्यर्थः । एभिः सुवेदिभिः नित्यं सुखमोक्षः अवश्यं निश्चयेन-  
 प्राप्यं असुरैः अंधंतमः प्राप्यं मुक्तिः कदाचिन्नप्राप्या इत्येतदचितयन् ॥ १४३ ॥





तच्चक्रंतस्मिन्चक्रे समास्थितं उपविष्टदैत्याः तस्य बुद्धस्य चामि बुद्धशस्त्रप्रणीतवाक्यानि स्वीचक्रुः । प्रमाणत्वेनेति शेषः ॥ १५१ ॥ समस्तं जगत् क्षणिकं ज्ञानं न सत् उपलक्षणमेतत् । शून्यं अभावावृत्तिचटुहंस्मरंतः ध्यायंतः सततः अधंतमजग्मुः ॥ १५२ ॥ नारायणः बुद्धरूपः सुरेंद्रवंदं आप्य तेषां देवानां अखिलं वृत्तं स्वकृतवृत्तं निगद्य उक्त्वा तैर्देवैः पृष्टः बुद्धशस्त्राभिप्रायपृष्टः सन् सततः संसारस्य बंधम्यमोचनं नारायणं निजं हृदि स्थं बौद्धागमस्यार्थस्वाभिप्रेतार्थमित्यर्थः । आह ॥ १५३ ॥ क्षणिकशब्दार्थमाह । क्षणदय इति । तद्विशेषाः कालस्य सार्क्षाक्षिप्तत्वेनानिहितत्वादिन्यनकालपरमशः क्षणादयः क्षणलव न मेषादयः क्षणिकाः आशुतरविनाशिनः निसर्गतः स्वभावतः यतः प्रयांति नश्यति अतः कालविशेषस्य आशुतरविनाशित्वात् स्थित्वेऽपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञया सकलपदार्थस्य आशुतरविनाशित्वाभावेऽपि विशेषसंश्रयात् क्षणादिकालसंबंधात् मया समस्तं शतं पंचाशन्त्यायेन क्षणस्यापि क्षणोतिष्ठतीति क्षणस्थायीत्युक्तम् ॥ १५४ ॥ ननु विशेषविशेषणोऽभेदो वाच्यः भेदस्यापि विशेषाणि भेदो वाच्यः एवमिति भेदपरंपरया अनवस्था स्यादित्यत आह । तद्वा-

तदा स नत्वेन विधाय तस्मिन् समास्थितं देवगणाः प्रणम्य ॥ जग्मुः स्वधामानि वचांसि चास्य स्वीचक्रुराश्वेव जिनादिदैत्याः ॥ १५१ ॥ ते ज्ञानधर्मावपहाय प्रापा विमोहिता देववरेण सर्वे ॥ जग्मुस्तमोऽंधं क्षणिकं समस्तं ज्ञानं न सचेति दृढं स्मरंतः ॥ १५२ ॥ नारायणः प्राप्य सुरेंद्रवंदं वृत्तं च तेषामखिलं निगद्य ॥ पृष्टश्च तैराह निजं हृदि स्थं बौद्धागमार्थं सृतिबंधमोचनम् ॥ १५३ ॥ क्षणादयः क्षणिकास्तद्विशेषा यतः प्रयांत्येव निसर्गतोऽखिलाः ॥ ततः स्थिरत्वेऽपि विशेषसंश्रयादुक्तं क्षणस्थायि मया समस्तम् ॥ १५४ ॥ तद्वा न्विशेषश्च यतो न भिन्नौ सदा स्वनिर्वाहकशक्तियुक्तौ ॥ अतः क्षणस्थायि समस्तमेतत् स्थिरात्मकं चेति हि नास्ति भेदः ॥ १५५ ॥ ज्ञोऽहं सदैकः परमो मयैतत्सदाननीयं च यतोऽस्वतंत्रम् ॥ ज्ञानात्मकं विश्वमतो मयोक्तं जडस्वरूपं च किमु स्म चेतेनम् ॥ १५६ ॥ ॥ ॥

निति । तद्वा न्विशेषसंबंधवान् विशेषश्च यतो न भिन्नौ अतो भेदपरंपरया नानवस्थेति भावः । ननु विशेषः विशेषवान् अनयोऽपर्यायत्वात् स्यादित्यत आह स्वनिर्वाहकेति । सदा सर्वकालं स्वनिर्वाहकशक्तियुक्तौ अभेदेऽपि भेदव्यवहारनिर्वाहकशक्तियुक्तौ । अनेन विशेषस्य स्वरूपमुक्तं भवति । अतः स्थिरात्मकस्यापि औपचारेण क्षणिकत्वादेव तत्समस्तं विश्वं क्षणस्थायि स्थिरात्मकं चेति अनयोऽभेदः सिद्धत इति भेदो विरोधो नास्ति ॥ १५५ ॥ ज्ञानात्मकं विश्वमित्युक्तं तत्र चेतेन स्य चिदात्मकत्वं प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्य जडस्य चिदानात्मकताप्राह । ज्ञ इति । सदा सर्वकालं एकः मुरुग्रतया एव अस्वतंत्र एतद्विश्वमप्यज्ञेन अननीयं चेष्टनीयं यतः अतः जडस्वरूपं जडत्वकं विश्वं चापि ज्ञानात्मकं मया उक्तं चेतेन स्य ज्ञानात्मकत्वस्य सर्वसिद्धत्वाच्चेतेन किमु त्वत्त्वेन किमु ज्ञानात्मकमिति किमु द्रव्यमित्यर्थः । एतेन द्वैक्यं अर्निचेष्टते आत्मा स्वरूपं द्रव्येति विग्रहः ॥ १५६ ॥

ननु त्वया चेष्टनीयं विश्वकथं शून्यमित्यतः शून्यशब्दार्थमाह । शंशीलक इति । अहं शंशीलकः सुखस्वभावः उच्चश्च उत्तमश्च यतः अतः शून्यमकः गृहीतिना मयैरग्रसतया शंशीलकत्वाच्छुः उच्चत्वात् उः शुश्चासावुश्चेति शू इति विग्रहः । यतो मया शून्यमस्मात् द्विषं निधेयस्थापनीयं ह्रियस्मात्तस्मात् शून्याग्निधं शून्यनामकं मया उक्तमिति शेषः । श्वानी यत इति शून्यमिति विग्रहः । असच्छब्दार्थमाह । दोषेति । दोषविरुद्धरूपः दोषविरुद्धसदृशरूप इत्यर्थः । दोषोऽङ्गीतत्वात् अखिलाजगतः अन्यस्तु अन्यत्वाच्च अनामा अङ्गीतनामयस्तत्प्रतीकः । अशब्दप्यतद्विरुद्धतद्भावतदन्यबाचकत्वं तद्विषयविग्रहः दोषोऽङ्गीतः अखिलादयः अतः अनामा इति भावः ॥ १५७ ॥ अइत्यस्य एनेति वृत्तौ यैकवचनम् । एन अनाम्नासाधमेव सहाय्यमेव । यतः अतः असंवेतिनामविश्वेति शेषः । एनसीदति मथ्यतीत्यसिद्धिर्निविष्टः । अभावश्चार्थमाह । अभाव इति । एनैव अनामैव भवेत् । उच्यते यस्मात्तस्माद्भावः अभावश्च गृह्यते । आद्वयतीति अभाव इति विग्रहः । इदं सप्तमस्तज्जडचेतनामकां विश्वमित्यर्थः । क्षणिकं इदं सप्तमस्तथैव इदं अभावः

शंशीलकोऽहं यत एव चोच्चः शून्यमकस्तद्धि मया निधेयम् ॥ शून्याभिधं दोषविरुद्धरूपो दोषोऽङ्गीतो न्यस्वखिलादनामा ॥ १५७ ॥  
एनैव साधं त्वसेव नामतस्त्वभाव एनैव भवेद्यतस्तत् ॥ इत्यादि बोद्धव्यमिदं समस्तं मयोदितं क्वापि न हेयमस्ति ॥ १५८ ॥ इत्यादि-  
देवान्प्रतिबोधयंश्च देवैः स होवास स बुद्धदेवः ॥ गत्वा स्वधामाप्यपरेण रूपेणास्ते पृथक् चैकतनुयथेष्टम् ॥ १५९ ॥ ततस्तु बुद्धोदि-  
तपक्षसंस्थो जिनोऽपि चक्रे मतमन्यदेव ॥ बौद्धेन जैनं मननं चैवं देवांशकाः प्रीतिमगुः समस्ताः ॥ १६० ॥ प्रशांतविद्येय्यभिधं  
तथान्यद्बुद्धोक्तशास्त्रं त्रिदशा अवाप्य ॥ तोषं ययुर्वेदसमस्तसारं यामाश्रितानामचिरेण मुक्तिः ॥ १६१ ॥ अन्ये मनुष्या अपि भा-  
रताद्यं सत्संप्रदायं परिगृह्य विष्णुम् ॥ यजंत आपुः परमां गतिं तन्न सेहिरे क्रोधवशादिदैत्याः ॥ १६२ ॥ ॥ ७३ ॥

इदं अतः इदं ज्ञानं इत्यादि । एवमुक्तार्थविशिष्टं मयोदितमिति बोद्धव्यं न प्रतीतार्थ इति भावः । मयोक्तं हेयं अयास्त्वेन तस्याप्यक्वापि किंचिदपि नास्ति ॥ १५८ ॥ अपरेण-  
रूपेण स्वधामैकैकं गत्वा पृथक् बुद्धरूपः सन् एकतनुश्चमूलरूपेण एकैकं भूतं सन् यथेष्टं इच्छान्तसारेण आस्ते ॥ १५९ ॥ बुद्धोदितत्वाद्बौद्धं जिनकृतत्वाज्जनं तदात्येनमेतेन अगुः प्रापुः ॥ १६० ॥  
संस्थाः निष्ठः । अन्यत् भगवदभिप्रैतार्थमतात् अन्यत् प्रतीयमानार्थपरमिति भावः । मतंचक्रे । बुद्धोदितत्वाद्बौद्धं जिनकृतत्वाज्जनं तदात्येनमेतेन अगुः प्रापुः ॥ १६० ॥  
नथाप्रशांतविद्यादस्य भिधानामयस्यतत् अन्यत् जिनेनाभिप्रैतार्थमतादयत् बुद्धेन बुद्धदेवोक्तं शास्त्रं अवाप्य तोषययुः । कथं भूतं शास्त्रं वेदानां समस्तः संपूर्णः सारः मुख्यार्थो  
यस्मिन् न तथा । यां प्रशांतविद्याम् ॥ १६१ ॥ अग्रेऽपि देवेभ्योऽप्येवमुक्तिः योऽप्याधीयर्थः । मनुष्याः मनुष्योत्तमाः सतांसंप्रदायसंप्रदायार्थोपेति मित्यर्थः । भारतादिशास्त्रं  
परिगृह्य स्वीकृत्य क्रोधवशाद्भागिमस्यैवैककोपतत्रकगणानः त एव आदयोऽप्यपेति तथा तंच तदैवाश्च तथातद्भारतादिशास्त्रमवर्तनम् ॥ १६२ ॥ ॥ ७३ ॥

अस्माच्छिवात् जगतः विमोहनार्थं ऊर्जितामहर्ता शक्तिं कुतः कर्तुं नार्हति । अत्र श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयाख्ये अस्मिन् ध्यायेवा जातः पुनर्विप्रतनुः स भीमो दैत्यैर्निगूढं हरित्त्वमाहेति भीमस्य यज-  
न्योक्तं तज्जन्म असेत्यर्थः । क्रोधवशादिभिः मोहकशास्त्रप्रवर्तने कृते सतीति शेषः । यथा कृष्णमुखा तथापि कृष्णा ज्ञाते जाववतीपुत्रः सांबः षण्भुखाः । तथा भीमत्रायुत्वम-  
पि प्राप्य पुनः पृथक् भीमरूपेण यः आस्तेतदशो मय्यइत्यर्थः । दुर्गा परास्मिनीरे पुनः विप्रकुले जाता सती असुराणां व्रातः समूहं हनिष्यतीति ॥ १६४ ॥ ततः दुर्गावतारानंतरं कलेः कलि-  
युगस्य अंतं समाप्तिं अवाप्य लोके सज्जने धर्मज्ञानादिकल्याणगुणैर्हरिभक्त्या युक्तमगुणैः प्रहीनेन ह्येसति ॥ १६५ ॥ तदैवैः भवाद्यवताराय अर्थितः लोकस्य सज्जनस्य भवाय धर्मज्ञा-  
नादिसंदेशं फलाख्ये धामे विष्णुयश इति अभिधानामयस्य तस्य गृहे धर्मपत्न्यां आविः प्रकटो बभूव ॥ १६६ ॥ अवतीर्णस्य हरेर्नाम निरुक्तिपूर्वकमाह । कलेरिति । कलेः कलिनामो-  
शैवं तपस्ते विपुलं विधाय जगद्दिमोहोर्जितशक्तिमस्मान् ॥ प्राप्य प्रजाता भुवि मोहनं च चक्रः कुतः कुरभिधां वदतः ॥ १६३ ॥ तेषां  
प्रपाताय सतां विमुक्त्यै जन्मास भीमस्य यदुक्तमत्र ॥ दुर्गा पुनर्विप्रकुलेवतीर्णा हनिष्यति व्रातमथासुराणाम् ॥ १६४ ॥ ततः कले-  
रंतमवाप्य धर्मज्ञानादिकल्याणगुणप्रहीने ॥ लोके विरिचित्रिप्रशक्रपूर्वाः पर्याब्धिं त्रिदशाः प्रजग्मुः ॥ १६५ ॥ नारायणस्तै-  
स्तु हि पूर्वमर्थितो भवाय लोकस्य स शंफलाख्ये ॥ ग्रामे मुनेर्विष्णुशोभिधस्य गृहे बभूव विरिचित्र्यशक्तिः ॥ १६६ ॥ कले-  
स्तु कात्कारत एव कल्की ज्ञानं कलंकं सुखमेव तद्वान् ॥ कल्कीति वा तेन समस्तदस्युविनाशनंतं न दिनाद्व्यधायि ॥ १६७ ॥  
अधर्मवृत्तं विमुखं हरेश्च निहत्य निःशेषजनं तुरंगी ॥ संस्थापयामास स धर्मकेतुं ज्ञानं स्वभक्तिं च निजप्रजासु ॥ १६८ ॥  
इत्याद्यनंतानि हरेरुदारकर्माणि रूपाणि च सदुणाश्च ॥ नित्यव्यपेताखिलदोषकस्य ब्रह्मेत्यनंतैति च नाम येन ॥ १६९ ॥ ७३ ॥  
सुरस्य कात्कारत एव निराकरणादेव कल्की । अर्थांतरमाह । ज्ञानमिति ज्ञानं कलशब्दव्ययम् । कलज्ञानइति धातुः कर्मिति सुखनाम ते ज्ञानसुखे विद्येते यस्य सः तद्वान् ज्ञानसुखं वा  
नित्यर्थः । तेन निमित्तेन कल्कीति वा । कल्कीति नाम वानित्यर्थः । कलंकं च कंच अस्य स्त इति कल्कीति निरुक्तिः । तेन कल्किना दिनादिना त्रिमात्रेण समस्तदस्यूनं विनाशनं व्यधायि कृतम्  
॥ १६५ ॥ तुरंगी अश्वा रूढः स कल्की धर्मलक्षणकेतुस्तंस्थापयामास । निजप्रजासु स्वभक्तिं च संस्थापयामास ॥ १६८ ॥ आनंदं तीर्थं वरनाम वतीतृतीया भीमो नुर्मरुत-  
नाह । कथाः परस्येति प्रतिज्ञानादिवदवतारकाथा उक्तेः पसंहारं भगवानाचार्यः भगवदवतारगुणकर्मणां परिमामत्वात् पसंहारं करोतीत्यल्पज्ञशंकापरिहरनाह इत्यादीति । येन का-  
रणेन नित्यव्यपेताः अपगताः अखिलदोषाः पारतन्यादयो यस्य स तथा । स्वार्थेकप्रत्ययः । स्वार्थेकप्रत्ययान्न अनंतानि चेति इत्याद्यनंतानि उदाहरणानि च नानि कर्माणि च

तथा उक्तं कर्मणि लूपाणि च मस्याद्यवताररूपाणि च सद्रुणाश्च स्वातंत्र्यादिनिर्दुष्टाणाश्च वर्तत इति शेषः । तेन गूणादिपूर्णलकारेण हरे ब्रह्मेति अनन्तेति च नाम ॥ १६९ ॥  
 आमोक्तत्वेन अस्मिन् ग्रंथे सतां ज्ञप्तयुदात्तार्थं ग्रंथकर्तुः स्वस्वनामग्रंथस्य अशेषप्रमाणमूलकत्वाह । आनदति । आनदतीत्यर्थः पूर्णप्रज्ञश्चेति द्विनामा अस्मिन् ग्रंथे कुर्वित्याज्ञापितः तस्यैव व्यासस्यैव ॥ १७० ॥ यश्चानंदतीर्थः जलसादात् व्यासप्रसादात् संपंचरात्रान्तरहस्यसंग्रहान् रहस्यानि उपनिषद्भासां संग्रहैः सूत्रैः सहितानि खिलानि वेदान् पुराणयुक्तेति हासांश्च अन्या अपि सर्वविद्याः यथावत् वेदे व्यासाभिप्रेतार्थत्वेन वेदे । संग्रंथं च करोति पूर्वेणाव्ययः ॥ १७१ ॥ ग्रंथस्य रूपमाह । समस्तेति । समस्तशास्त्राणां अर्थः विनिर्णयप्रसिद्धौ च सौतथा विशेषतः भारतवर्षचारी भारतमार्गवर्ती भारतनिर्णयात्मक इति भावः । ग्रंथप्रयोजनमाह । ग्रंथ इति । जगतां जनित्रं जनित्रं यतारं गुरुं श्रीहरिवेदव्यासं प्रीणयतामनुनैव आनंदतीर्थेना ॥ १७२ ॥ इह वेदं चरात्रेति हासादिषु विप्रस्थितानां कुत्रचित्परस्परविरुद्धत्वेन स्थितानां सर्वेषां वेदादीनां वाचां वाक्यानां अनुमानमाभारततात्पर्यनिर्णयाख्यं ग्रंथेन विना विनिर्णयोनां स्ति यद्यस्मात्तत्तत्सादृश्यं यथः कृत इत्यव्ययः । ननु ब्रह्मसूत्रेषु सत्सु कुतो विनिर्णयो नास्तीत्यत आह । ब्रह्मसूत्राणीति । कृष्णः ब्रह्मसूत्राणि यद्यपि चकार वेदा  
 आनंदतीर्थाख्यमुनिः सुपूर्णप्रज्ञाभिधो ग्रंथमिमं चकार ॥ नारायणेनाभिहितो बदर्या तस्यैव शिष्यो जगदेकभर्तुः ॥ १७० ॥  
 यस्तत्प्रसादादखिलांश्च वेदान्संपंचरात्रान्तरहस्यसंग्रहान् ॥ वेदेति हासांश्च पुराणयुक्तान्यथावदस्या अपि सर्वविद्याः ॥ १७१ ॥  
 समस्तशास्त्रार्थविनिर्णयेयं विशेषतो भारतवर्षचारी ॥ ग्रंथः कृतोयं जगतां जनित्रं हरिं गुरुं प्रीणयतामुनैव ॥ १७२ ॥ विनिर्णयो नास्य मुना विना यद्विप्रस्थितानां मिह सर्ववाचाम् ॥ तद्ब्रह्मसूत्राणि चकार कृष्णो व्याख्या तथैषामयथाकृतान्यैः ॥ १७३ ॥  
 निगूहितं यत्पुरुषोत्तमत्वं सूत्रोक्तमप्यत्र महासुरैर्द्रैः ॥ जीवेश्वरैक्यं प्रवदद्भिर्द्रुप्रैर्व्याख्याय सूत्राणि चकार चाविः ॥ १७४ ॥  
 व्यासाज्ञया भाष्यवरं विधाय पृथक्पृथक् चोपनिषत्सु भाष्यम् ॥ कृवाखिलान्यं पुरुषोत्तमं च हरिं वंदतीति समर्थयित्वा ॥ १७५ ॥  
 दीननिर्णयार्थमिति शेषः । तथा तथापि अन्यैः द्रुवैर्दिग्भिः एषां ब्रह्मसूत्राणां व्याख्या अन्यथा व्यासाभिप्रेतार्थवैपरीत्येन कृता तस्मादमुना विना विनिर्णयो नास्तीति द्वेषेण संबन्धः १७३  
 तर्हि सूत्राण्यव्याख्यानां निमित्तमित्यत आह । निगूहितम् । आत्र मुनिजीवेश्वरयोरेक्यप्रवदद्भिः अत एव उग्रैर्महसुरैः मणिमस्यूर्वकक्रोधवशादिद्वैतैः सूत्रोक्तमपि पुरुषोत्तमत्वं रमादिप्युत्तमत्वं भगवन् इति शेषः । निगूहितं आच्छादितं यद्यस्मात्सत्सु सूत्राणां व्याख्याय आविः पुरुषोत्तमत्वं प्रकटं चकार ॥ १७४ ॥ आविश्वक्रोर्युक्तमव विवृण्वन् अन्यद्प्याह । व्यासाज्ञेयव्यादिना । भाष्यवरं उत्तमभाष्यं विधाय ब्रह्मसूत्राणां निमित्तशेषः । भाष्यवर्गमित्युक्त्या अन्येषामेकविंशति भाष्याणां दुर्भाष्यत्वमुक्तमित्यर्थः । पृथक्पृथक्पुनिषदां भाष्यं भाष्याणां व्यर्थः जातावेकवचनम् । कृत्वा हरिं निखिलान्यं सर्वस्माद्विलक्षणं पुरुषोत्तममिति वदंति । सूत्रवेदादय इति शेषः । इति समर्थयित्वा प्रतिपाद्या ॥ १७५ ॥





श्रुतिसंमतलंकारश्लोकंपठति । यस्येति । यस्य बायोः अलंङ्घ्यानि अयुत्तमानि श्रीणि रूपाणि त्रयो वनाराः देवचने वळित्थेत्यादिदेवचने उदितानितस्य बायो देवस्य तत् मूलरूपं बटुबलं त्मकंदर्शनं ज्ञानं इत्येवमेव ऋग्रमाणं करोणं निहितं वटुसंभारः भाणमनकर्तृ महत् उत्तमं भक्तिगन्महत्तत्त्वस्वरूपं बा । अवतारत्रयस्थव्यापारमंदेर्शयति । रामेति । बायोऽभयमकंहनुमदाख्यं प्रथमरूपं रामवचासिसीताकृतिं प्रतिनयतीति तथा । बायोः द्वतीयं वपुः श्रीमाख्यं रूपं पृष्ठः पृतनासेनातस्याः क्षयकारि । यदेतत्तमच्चः मध्याख्यं तृतीयं रूपं मयर्थः । अमुना मध्वना आकरावे समर्पणबुद्ध्या मयः श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयाख्यापंथः कृतः ॥ १८१ ॥ श्रीमद्भावाचार्यः स्वचिकीर्षितपंथपरिसमाप्य

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्वयं बटुदत्तदर्शनमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ॥ बायो रामचो नयं प्रथमकं पृष्ठोद्वीतीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रंथः कृतः केशवे ॥ १८१ ॥ ॐ यः सर्वगुणसंपूणः सर्वदोषविवर्जितः ॥ प्रीयतां प्रीत एवालं विष्णुर्मे परमः सुहृत् ॥ १८२ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये पांडवस्वर्गरो हणं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ श्रीरुक्णापणमस्तु ॥ श्रीवेदव्यासाय मंगलम् ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ ॥

नित्यप्रीतस्य विष्णोः प्रीतिरूपं मंगलं स्वयं प्रतिनिबध्नाति । यद्वति । सर्वगुणैः सर्वदोषैः विवर्जितः मेऽलं प्रीत एव नित्यमेव प्रीतो यो विष्णुः स परमः मुख्यः सुहृत् सियः मुख्यः सुहृदित्यर्थः । विष्णुः प्रीयतामि त्यविलसति मंगलम् ॥ १८२ ॥ ॥ इति श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य टीकायां जनार्दनभट्टविरचितायां पदार्थदीपिकानाम् द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीरुक्णापणमस्तु ॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्गर्जश्रीरामरुक्णे देव्या सात्मकश्रीमदनंतात्मकश्रीलक्ष्मीवृत्तिहाय मंगलम् ॥ श्रीवेदव्यासाय पणमस्तु ॥ ॥

संशोधितमेतदेनपुरे इत्युपाख्यवाळाचार्यतनूनेन उद्धवाचार्येण तदनुजेन च वासुदेवाचार्येण ॥ श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यसंविनचरणविष्णुप्रीतिकामेन सावंतोपाख्यामचन्द्रतनूजन्मना आबाजीरायनाम्ना मन्बुध्यां गणपतरुक्णाजीमद्रालये मुद्रितम् ।

॥ शकाब्दः १८१३ ॥

